

В. К. Грищук

**ВИБРАНІ
НАУКОВІ ПРАЦІ**

Книга II

**Хмельницький
2025**

УДК 340.12;343
Г 82

Грищук В. К.

Г 82 Вибрані наукові праці: у 4-х кн. Книга 2./ Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова. – Хмельницький: Видавництво ХУУП імені Леоніда Юзькова, 2025. 1030 с.

УДК 340.12;343

©Грищук В. К., 2025
©Хмельницький університет управління
та права імені Леоніда Юзькова

В. К. Грищук
ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВЕ РОЗУМІННЯ
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ

Монографія

Моїм батькам:

Надії Володимирівні

і Климові Павловичу

та моїй дружині

Людмилі Анатоліївні

присвячується

ВСТУП

Сучасний стан розвитку української державності характеризується складністю, неоднозначністю, а подекуди й суперечливістю, що зумовлено низкою як внутрішніх, так і зовнішніх факторів суб'єктивного і об'єктивного характеру.

Важливим зовнішнім фактором стало створення Європейського Союзу як форми узгодження і реалізації державних і міждержавних інтересів: політичних, економічних, соціальних, культурних тощо. Чітко окреслена тенденція, що виражає прагнення України до вступу до цієї європейської спільноти. Разом з цим в українському суспільстві немає єдності щодо вступу України в НАТО, проте співпраця з цим військово-оборонним блоком продовжується на рівні окремих планів і програм.

Демонтаж СРСР призвів до зміни геополітичної ситуації у світі. Нині домінуючими стали чотири центри тяжіння: США, КНР, Європейський Союз, Російська Федерація, кожен з яких відповідно бачить роль і місце України у світовому політичному і економічному поступі.

Значний вплив на розвиток внутрідержавних процесів справляє глобалізація, а також природні катаклізми.

З проголошенням незалежності України та виокремленням інших колишніх радянських республік у самостійні держави поступово змінилися зв'язки між ними в економічній сфері, що згодом призвело до практичної втрати економічної кооперації багатьох підприємств, звуження обсягу виробництва продукції, закриття ряду заводів і фабрик, ліквідації установленої економічної системи, появи та зростання безробіття, інфляційних

процесів, втрати заощаджень, зниження платіжної спроможності населення, його життєвого рівня, посилення міграції в зарубіжні держави. На цьому тлі зростає злочинність, розширилася сфера прояву її організованих форм як суто національних, так і транснаціональних, знизився рівень законності й правопорядку в суспільстві, посилюється правовий нігілізм.

Прорахунки в організації системи влади, у проведенні приватизації, відсутність цілісної ідеології розвитку суспільних процесів призвели до непропорційного економічного і політичного розшарування суспільства.

Відсутність чіткої концепції демократизації життя суспільства, ідеалізація форм її прояву в зарубіжних державах і непродумане, безсистемне їх запозичення, копіювання без урахування українських ментальних реалій, створило ґрунт для поступової зміни суспільних цінностей, зниження моральності, появи професійної проституції, зростання наркоманії та алкоголізму, поширення торгівлі людьми, незаконної торгівлі зброєю тощо.

Вагомою причиною наведених вище негативних змін у суспільному житті було безвідповідальне ставлення службових осіб до виконання своїх обов'язків, а також безвідповідальна поведінка в багатьох випадках і окремих громадян. Внаслідок цього, певною мірою знизилась роль соціальних норм як регуляторів суспільної поведінки людей, звузилась сфера їх відповідальності та розширилася сфера безвідповідальності. В юридичній літературі заговорили про кризу права, кризу правового регулювання.

Очевидно, що за наведених вище умов урегульованість і порядок як підвалини цивілізованого суспільства не забезпечені належною міцністю. Успіх же реформаційних процесів значною мірою залежить від наявності ефективного суспільного механізму регулювання і забезпечення порядку загалом і правопорядку зокрема. Відомо, що будь-які соціальні проекти мають найбільший шанс на успіх за умови їх належного наукового забезпечення.

Ситуація, що склалася, свідчить на користь необхідності наукового осмислення комплексу проблем соціальної відповідальності людини, юридичної відповідальності як її виду та кримінально-правової відповідальності як різновиду юридичної відповідальності людини в державі соціально-демократичної орієнтації. Сходження від загального до особливого, а від нього до одиничного, як видається, дозволить більш глибоко зануритися в дану проблематику і виявити певні теоретичні засади механізму людини в суспільному середовищі регулювання відповідальності.

У наявній науковій літературі – філософській, соціологічній, психологічній, політологічній – юридичній – проблема відповідальності аналізується у різних площинах: як відповідальність людини (фізичної особи), юридичної особи, держави, суспільства, політичних партій, корпорацій, глави держави, народних депутатів тощо. У будь-якій площині дослідження центральною фігурою, основним суб'єктом відповідальності

є людина. Без неї не може існувати будь-який інший суб'єкт суспільних відносин, котрий з яких являє собою не що інше як прояв самоорганізації людини (людей) в умовах цивілізованого суспільства.

При аналізі наукової проблематики відповідальності людини автор виходить з того, що поняття «людина», «особа», «суб'єкт» є тотожними, синонімічними за змістом у даній площині дослідження. Тобто, в цьому випадку мається на увазі людина, яка підлягає відповідальності. Так само синонімічними, тотожними є поняття «кримінальна відповідальність людини» та «кримінально-правова відповідальність людини», хоча друге поняття, на думку автора, більш точно відображає юридичну природу цього виду юридичної відповідальності як суспільної реальності, дійсності.

Відповідальність людини розглядається у контексті держави соціально-демократичної спрямованості й соціально неоднорідного суспільства.

Автор цієї праці не поділяє думки про універсальність, придатність «на всі випадки життя» юридичних і в тому числі кримінально-правових засобів. Думається, що такі засоби є засобами крайнього впливу, крайньої можливості, крайньої необхідності в регулюванні суспільних відносин, коли всі інші наявні суспільні засоби в конкретній ситуації не дозволяють досягти назрілої мети суспільного регулювання, протидіяти антисуспільній, девіантній поведінці людини.

Крім цього автор є прихильником соціально-детермінаційного підходу до регулювання суспільних відносин.

Предмет цього дослідження обмежений проблематикою загальних підходів до розуміння поняття, видів, підстав, форм, стадій реалізації та принципів соціальної відповідальності, юридичної відповідальності та кримінально-правової відповідальності людини. Зрозуміло, що автор при цьому дотримується, в основному, логістсько-позитивного розуміння суспільного нормативного комплексу, поєднуючи його з уявою про первинність природного права. Толерантний методологічний аналіз окресленої проблематики ґрунтується на якомого більшому узагальненні спеціальної літератури, ціленаправленому, послідовному посиленні на праці вітчизняних та зарубіжних науковців з тим, щоб спонукати читача задуматися і дати йому можливість творчо осмислити їх погляди, зробити власні висновки щодо їх продуктивності, запропонувати своє розуміння, бачення розв'язання назрілих наукових проблем. Зрозуміло, що автор при цьому не ставив за мету всезагальний огляд наявної літератури з цієї проблематики, а лише та її частина, яка є найдоступнішою.

При посиленні на думку інших науковців у тексті даної праці їх імена та по батькові на українську мову не перекладалися. Прізвища таких авторів подані українською мовою відповідно до їх звучання іноземною мовою.

Автор висловлює сподівання, що дана наукова праця буде корисною для магістрів, аспірантів, здобувачів наукових ступенів, викладачів вищих навчальних закладів і наукових установ та практичних працівників, які виявляють інтерес до розглядуваної проблематики. Одночасно автор сподівається на зворотній зв'язок з зацікавленими особами. Зокрема, використовуючи можливості електронної пошти: vkhryshchuk@gmail.com.

РОЗДІЛ 1

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЛЮДИНИ

1.1. Загальнофілософські підходи до розуміння поняття феномена соціальної відповідальності людини

Соціальна відповідальність людини є тим фундаментом, на якому розбудована вся система відносин у суспільстві. В цьому випадку вона виступає невід'ємним елементом у макросистемі людина-держава-суспільство.

Людина, усвідомлюючи свою відокремленість від світового життя, розмірковуючи над проблемами свободи, відповідальності, сенсу життя, змушена постійно відчувати протиріччя між суцим і належним, зіставляти, порівнювати, живучи не просто в онтологічному континуумі «природа-соціум», а у відповідному культурному середовищі, з неминучістю подекуди впадаючи в дисонансний стан розладу зі світовим порядком і самим собою. Хоч люди за своєю суттю і прагнуть до **порядку**, зазначеного в Книзі правителя області Шан, однак своїми діями вони породжують **безлад**¹. Категорії «**порядок**» і «**безлад**» є антиподами та водночас парними категоріями, які перебувають між собою в кореляції – взаємозв'язку, взаємозалежності. Тут можна спостерігати своєрідний прояв на рівні соціуму двох законів: кожна складна соціальна структура прагне до самозбереження, зокрема, через упорядкування суспільних відносин, а з іншого боку – кожна складна соціальна структура тяжіє до розпаду, дезінтеграції, зокрема, через розрив унормованих соціальних зв'язків. Для прикладу можна, згадати Римську імперію, Київську Русь, Югославію, Чехословаччину, СРСР. Знову ж таки як зворотній процес – створення СНД, Євросоюзу, прагнення до утворення Євро-Азійського Союзу. Таким чином, розширення сфери порядку посилює тенденцію інтеграції соціуму, звужує сферу безладу. І навпаки – розширення сфери безладу веде до знівелювання порядку та до дезінтеграції соціуму. Тут маємо справу зі своєрідним проявом закону єдності і боротьби суперечностей. Позитивний результат такої єдності й боротьби значною мірою залежить від низки факторів об'єктивного і суб'єктивного характеру і, зокрема, від рівня розвитку соціального нормативного комплексу і наявності ефективного соціального механізму забезпечення контролю за додержанням нормативних приписів та невідворотності відповідальності за їх порушення.

Людське щоденне суспільне буття, таким чином, на подібному маргінесі пов'язане з необхідністю цивілізованого унормування, гармонізації відносин усіх учасників такого багатопланового, різнорівневого соціуму,

¹ Філософія права. Хрестоматія / под ред. Н.И. Панова; сост. Панов Н.И., Бачинин В.А., Святоцкий А.Д. – К.: Ин Юре, 2002. – С. 92.

з метою забезпечення його життєздатності, стабільного і прогресивного розвитку. Встановлення ж норм відносин об'єктивно вимагає соціального контролю за їх дотриманням. Саме тут, зокрема, бере свій початок вчення про свободу людини, її межі, визначені суспільним нормативним комплексом, а також про відповідальність людини як позитивну, так і ретроспективну, про відповідальність всіх суб'єктів суспільних відносин. Тим самим, відповідальність виступає вагомим інструментом у механізмі соціального контролю, забезпечуючи відповідною мірою його ефективність.

Ефективний соціальний контроль, заснований на загальнолюдських цінностях гуманності, демократичності, справедливості, неухильного дотримання соціальних норм, забезпечення прав людини є невід'ємною рисою незалежної демократичної соціальної правової держави громадянського суспільства, на шлях розбудови яких стала Україна.

Немає жодного виду суспільно значимої діяльності людини, яка б, тією чи іншою мірою не пов'язувалася із її відповідальністю, чи **реальною**, чи **потенційною**. Під **реальною** відповідальністю слід розуміти, насамперед, відповідальність в особистісному плані – реальні, відповідальні вчинки людини, що узгоджені з вимогами соціальних норм, а у вузькому соціальному плані – негативні наслідки для людини, що настають внаслідок неузгодженості її вчинків з вимогами соціальних норм. Натомість під **потенційною** відповідальністю в соціальному плані – наявність дієвого механізму соціального контролю, здатного забезпечити притягнення кожного винного до відповідного виду соціальної відповідальності у випадках порушення ним приписів соціальних норм, а в особистісному – усвідомлення людиною можливості відповідальності за наслідки особистої безвідповідальної діяльності.

З найдавніших часів у працях видатних філософів прослідковується, у різних їх підходах, розуміння **соціально-комунікативної** (інтерсуб'єктивної) природи соціальної відповідальності людини через її взаємозв'язки з Богом, державою, іншими людьми.

Проблема відповідальності у її комунікативній (інтерсуб'єктивній) багатоаспектності – громадянина перед державою, держави перед громадянином та відповідальності особи за свої вчинки перебувала у полі зацікавлення видатних філософів, починаючи з античності. У працях «Держава»¹, «Законо»², «Політика»³ Платон розумів відповідальність як таку, що являє собою моральний обов'язок перед державою, формуванню

¹ Платон. Государство / Платон; [пер. с древнегреч. А.Н. Егунов] // Платон: [сочинения: в 3 т.]. – М.: Мысль, 1971. – Т. 3. – С. 89–454.

² Платон. Законы / Платон; [пер. с древнегреч. А.Н. Егунов] // Платон. Государство. Законы. Политика. – М.: Мысль, 1998. – С. 385–716.

³ Платон. Политика / Платон; [пер. с древнегреч. С.Я. Шейнман-Топштейн] // Платон. Государство. Законы. Политика. – М.: Мысль, 1998. – С. 717–797.

якого сприяють етичне виховання та філософські роздуми, як стан, котрий відповідає внутрішнім переконанням людини, її моральним якостям, уявленням щодо справедливості. Він трактував окреслені властивості як прояв доброчинності, притаманної кожному громадянину й відомої йому з досвідного буття.

Відповідальність людини перед законом співвідноситься у філософа з її відповідальністю перед державою, яка відповідальна за добробут громадян. Саме так Платон бачив площину проблематики соціальної відповідальності.

У цьому контексті Платон осмислює відповідальність **у двох аспектах**: громадянин – відповідальний перед державою, а держава – перед громадянином. Людина відповідальна перед державою, що являє собою космос, в якому панує найвища доброчесність – справедливість, існування якої уможливорюється шляхом виховання у громадян почуття відповідальності¹.

Відповідальність людини трактується у працях Платона і як така, що має подвійний характер у розумінні **моральної відповідальності** та **відповідальності перед законом**, котра трансформується у відповідальність за його порушення. Відтак йдеться про **два аспекти** – **позитивний** (моральна відповідальність перед суспільством, державою) та **негативний** (відповідальність, що її людина зазнає у випадку порушення встановлених норм)².

Платон розглядав закон як такий, що у найдавніші часи сприяв родинному єднанню, а пізніше, усунувши розбіжності у поглядах на справедливість, корисливість, шкідливість, честь і безчестя, виконав функцію консолідації суспільства, зміцнення його комунікативних зв'язків.

У праці Платона «Протагор» наводяться міркування щодо індивідуальної відповідальності людини, які ґрунтуються на переконаннях софістів стосовно права вибору та вирішального значення отриманої людиною освіти³.

Вчинення злочину, вважає Протагор, не відбувається автономно, а перш за все, є свідченням відсутності морального багажу, який повинен здобуватися у процесі навчання власними силами. Якщо ж людина не доклала зусиль до морального самовдосконалення, то це її власний вибір, а тому й відповідальність за вчинки покладається саме на неї.

Осмислюючи відповідальність людини як моральне почуття, Протагор стверджував думку щодо необхідності його прищеплення людині шляхом

¹ Платон. Государство. – С. 89–102.

² Платон. Георгий / Платон; [пер. с древнегреч. С. Маркиш] // Платон: [сочинения: в 3 т.]. – М.: Мысль, 1968. – Т. 1. – С. 257–365; Платон. Протагор / Платон; [пер. с древнегреч. В.С. Соловьев] // Платон: [сочинения: в 3 т.]. – М.: Мысль, 1968. – Т. 1. – С. 189–253; Платон. Законы / Платон; [пер. с древнегреч. А.Н. Егун] // Платон. Государство. Законы. Политика. – М.: Мысль, 1998. – С. 385–716.

³ Платон. Протагор. – С. 207–212.

навчання, яке він вважає необхідною умовою отримання знань та формування моральності як найвищої доброчесності¹.

У діалозі «Протагор», у контексті дискусії щодо морального самовдосконалення, в якій Сократ переконує, що навчити доброчесності неможливо, а Протагор висловлює протилежну думку, відповідальність людини у кінцевому результаті виступає як така, що набувається шляхом морального самовдосконалення та навчання за наявності бажання та усвідомлення людиною необхідності здобуття знання.

У згадуваному діалозі актуалізується проблема **відповідальності людини як багатоаспектного комунікативного (інтерсуб'єктивного) явища**. Зокрема, Сократ розмірковував про відповідальність філософів перед молоддю, суддів перед законом і державою, а також потребу сприйняття людиною морально усвідомленої здатності приймати відповідальність².

Людина, яка уникла відповідальності, вважав Сократ, почувається набагато гірше, ніж та, котра її зазнала, оскільки така особа не в змозі позбутися страждань та мук совісті, котрі є засобом утримання душі від зла, якщо вона є нерозумною та нечесливою, оскільки після непокараного зла йде більше за обсягом зло, потім – наступне і таким чином – до безкінечності³.

Платон, наголошуючи на особистій відповідальності людини перед суспільством та державою, стверджував, що вона пов'язана зі знанням істини, доброчесності, реалізацією громадянських якостей, несхитним дотриманням принципів співжиття. Це відповідальність не вроджена, а набута у процесі навчання та виховання, пов'язана з формуванням у громадянина моральної свідомості, притаманної лише людям як таким, що, маючи розум, котрий гармонізує усі бажання та прагнення, посідає особливе становище серед інших земних істот.

У «Тимей» та багатьох інших працях Платона⁴ звучать міфологічні мотиви, в тому числі й щодо відповідальності, якої зазнає суспільство за вчинення злочину котримось з громадян. Ці введені у твори міфоементи, що побудовані на пануючих у давньому світогляді уявленнях щодо хтонічної сили землі, мають як філософські, так і літературні аналоги. Наприклад, події, що розгортаються в трагедії Софокла «Цар Едіп», розпочинаються з епізоду, з якого стає зрозумілим, що у Фівах розпочався

¹ Платон. Протагор. – С. 206–210.

² Платон. Апология Сократа / Платон; [пер. с древнегреч. В.С. Соловьев] // Платон: [сочинения: в 3 т.]. – М., 1968. – Т. 1. – С. 109–112; Платон. Георгий / Платон; [пер. с древнегреч. С. Маркиш] // Платон: [сочинения: в 3 т.]. – М.: Мысль, 1968. – Т. 1. – С. 340–341.

³ Платон. Протагор. – С. 206–208, 342.

⁴ Платон. Тимей / Платон; [пер. с древнегреч. С.С. Аверинцев] // Платон: [сочинения: в 3 т.]. – М.: Мысль, 1971. – Т. 3. – Ч. 1. – С. 455–541; Платон. Красил / Платон; [пер. с древнегреч. Т.В. Васильев] // Платон: [сочинения: в 3 т.]. – М.: Мысль, 1968. – Т. 1. – С. 413–491; Платон. Георгий. – С. 257–365.

голод через те, що на його території перебував злочинець. Плутарх у своїх історичних описах розповідав про те, як римляни вважали, що в них розпочався голод через перебування у місті злочинців¹.

Демосфен у проголошеній в суді промові «Проти Аристократа» посилався на давні звичаї, згідно з якими вбивця не мав права ступити на землю, оскільки вважалося, що це могло призвести до голодомору².

Соціальний реформатор та філософ Солон у своїх зверненнях до народу нагадував, що за вчинений окремою особою злочин відповідальність лягає на плечі усіх громадян³. Такі ж приклади наведені в Есхіла, Арістотеля, Гесіода та ін.^{4*}

Арістотель, звертаючись до теми відповідальності людини розглядав її у контексті проблематики взаємостосунків держави та громадянина. У його праці «Політика» держава виступає як об'єднання вільних громадян, що є «відносним цілим», повноцінне функціонування якого пов'язане персонально з кожним із громадян⁵.

В Арістотеля, на відміну від Платона, який розумів земне покарання як таке, що супроводжується потойбічним, наголошується на відповідальності за порушення норм права. Тоді як Платон міркував про несправедливість у широкому розумінні слова, Арістотель розрізняв несправедливе як абстракцію та конкретний несправедливий вчинок⁶. Наголошуючи на різниці між діями та вчинками, підставою відповідальності філософ вважав саме вчинки. Усі *істоти* у світі, стверджує він, *виконують дії* – лише *людина здійснює вчинки*, які у разі порушення закону характеризуються як незаконні.

¹ Плутарх. Тесей и Ромул / Плутарх; сост. Н.И. Ефименко // Плутарх. Сравнительные жизнеописания. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1989. – С. 11–72; Софокл. Царь Эдип. // Софокл. Трагедии / Софокл / [пер. с древнегреч. С. Шервинского]; под общ. ред. С. Аверинцева, С. Апта, М. Гаспарова, А. Тахо-Годи, С. Шервинского, В. Ярхо. – М.: Худож. лит-ра, 1988. – С. 31–94.

² Демосфен. Против Аристократа / Демосфен // Демосфен. Речи: в 3 т.; отв. ред.: Е.С. Голубцова, Л.П. Маринович, Э.Д. Фролов. – М.: Памятники исторической мысли, 1994. – Т. I. – С. 161–232.

³ Див.: Томсон Дж. Исследования по истории древнегреческого общества. – Т. II. Первые философы / Дж. Томсон; [пер. с англ.; общ. ред. А.Ф. Лосева]. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1959. – С. 221.

⁴ Гесиод. Работы и дни / Гесиод // Эллинские поэты в переводах В.В. Вересаева; под общ. ред. С. Апта, М. Грабарь-Пассек, Ф. Петровского, А. Тахо-Годи, С. Шервинского. – М.: Гос. изд-во худ. ли-ры, 1963. – С. 149; Эсхил. Орестея: трилогия / Эсхил // Эсхил. Трагедии / [пер. Вяч. Иванова]. – М.: Наука, 1989. – С. 76–195.

*Пізніше, у XX ст., ці мотиви знайшли відображення в екзистинційній літературі, зокрема у драмі Ж.-П. Сартра «Мухи» та у романі А. Камю «Чума».

⁵ Аристотель. Політика / Аристотель; [пер. з давньогрец. О. Кислюк]. – К.: Основи, 2003. – С. 66–68.

⁶ Аристотель. Никомахова етика / Аристотель; [пер. Т.А. Миллер] // Этика / Аристотель. – М.: АСТ: АСТ Москва, 2006. – С. 147.

Арістотель, так само, як і Піфагор, підґрунтям відповідальності людини вважав її здатність здійснювати вільний вибір. Однак, не заперечуючи, що свобода вибору може обмежуватись, філософ, хоча й вважав людину «підґрунтям своїх вчинків», зауважив, що це «підґрунтя не пасивне»¹. Стверджуючи, що в основі вчинків людини лежать воля та свідомий вибір, а здійснюються вони на основі прийнятого рішення, Арістотель, тим не менш, погодився з тим, що свобода вибору може обмежуватися. Він не заперечував існування так званих підневільних вчинків, тобто таких, що здійснюються поза волею людини. Однак до них Арістотель не зараховував вчинків «неусвідомлених», як-от, наприклад, вчинення злочину у стані сп'яніння. Він стверджував, що п'яний вчиняє погані вчинки в невіданні, тобто не усвідомлюючи того, що чинить. Однак це свідомо вибрана неусвідомленість. Зловживаючи алкоголем, людина знає, чим це загрожує, і в даному випадку йдеться про поведінку, за яку індивід несе повну відповідальність².

У середньовічній філософії поняття відповідальності людини осмислювалося і крізь призму теоцентризму. Філософ та юрист Тертуліан в «Апології» розмірковує щодо відповідальності за переступ абсолютно справедливого природного закону (законів природи), а також порушення Божих заповідей, які вперше були проголошені Адаму та Єві в Раю, а пізніше передані язичникам через Мойсея. Відповідальність за порушення закону Тертуліан розглядав у контексті міркувань Старого Завіту як такого, що втратив першість після проголошення Нового Завіту. У цих параметрах джерелом відповідальності виступає здатність душі бути активною діяльною силою та право здійснювати особою свій вибір, підставою для відповідальності стає порушення укладених людьми законів, що відповідають **Божим заповідям**³.

Августин, вважаючи, що людина здатна обирати між злом і добром, розумів проблему відповідальності у двох аспектах – на тлі уявлень щодо «граду» земного й небесного. «Град земний» Августин розглядав як земний світ з недосконалими законами на відміну від «граду небесного», у якому панує абсолютна справедливість. Втім, наголошував Августин, недосконалість законів, що панують у «граді земному», не знімає відповідальності за їхнє порушення. Саме у такий спосіб Августин розв'язував проблему відповідальності на перетині двох світів – «граду земного» та «граду небесного»⁴.

¹ Арістотель. Никомахова етика / Арістотель; [пер. Н.В. Брагинская] // Этика / Арістотель. – М.: АСТ: АСТ Москва, 2006. – С. 144, 146–148.

² Гусейнов А.А. Этика Аристотеля / А.А. Гусейнов. – М.: Знание, 1984. – С. 125.

³ Тертуллиан. Апология / Тертуллиан. – М.: ООО «Изд-во АСТ»; СПб: «Северо-Запад Пресс», 2004. – С. 105–106.

⁴ Августин Аврелий Блаженный. О граде Божием: книги XIV – XXII / Блаженный Августин; [сост. и подг. текста к печати С.И. Еремеев]. – СПб.: Алтея; К.: УЦИММ-Пресс, 1998. – С. 24–25. – (Творения: в 4 т. / Блаженный Августин; т. 4).

У міркуваннях іншого середньовічного філософа – Орігена відповідальність впливає **зі здатності людини до самовдосконалення через любов**. Він наголошує на тому, що саме любов до Бога породжує в людині почуття відповідальності, однак водночас, спонукаючи її до здійснення вибору, примушує зазнавати втрат у тому випадку, якщо цей вибір виявився хибним. Проте суть справи, вважав Оріген, полягає не в тому, щоб шляхом насилля змусити людину зазнати втрат, а у тому, щоб вона сама усвідомила потребу їх відчувати, а відчувши, зрозуміла б, що вони сприяли її духовному зміцненню. У цьому розумінні Оріген підійшов до розуміння відповідальності людини як добровільного поруху щодо самовдосконалення¹.

Середньовічний теолог Григорій Неокесарійський розмірковував наступним чином: людина не народжується з почуттям відповідальності, а набуває його, якщо має віру в Бога. Саме ця віра дає можливість християнинові відчувати відповідальність, однак водночас і зобов'язує його зазнати відповідальності у тому випадку, якщо його дії не відповідатимуть Закону Божому².

Людина, на думку Григорія Неокесарійського, не може відчувати відповідальності без віри, а, маючи в серці віру, стає відповідальною не лише перед Богом, а й перед людьми як творіннями Божими. Однак, будучи відповідальною перед Богом, вона зобов'язана зрозуміти, що, перемагаючи пристрасті свої, перемагає їх не лише в ім'я Господнє, а й заради себе. Людині, вважав Григорій Неокесарійський, дарована здатність вибирати між добром і злом, від чого й залежить міра її відповідальності у випадку неправильного вибору. Людина, наголошує у цьому контексті Григорій Неокесарійський, повинна зрозуміти, що посягання на ближніх означатиме посягання на власне життя, а посягання на власне життя означатиме й посягання на життя інших³.

Григорій Неокесарійський вважав, що людина не може жити, не підпадаючи під відповідальність, оскільки остання дає можливість вчасно знешкоджувати хибні порухи душі та недоліки характеру. Якщо ж їх належним чином не виправляти, то людина може стати настільки грішною, що вже й не зможе виправитися й отримати душевне зцілення. Тому належить, вважав філософ, зрозуміти, що **від себе втекти неможливо, а від Бога тим паче** й відтак вчасно покаятись, зазнати осуду, прийняти його і йти далі з усвідомленням того, що отримано досвід на складному духовному шляху самовдосконалення. Почуття відповідальності,

¹ Оріген. О началах: [Електронний ресурс] / Оріген. – Режим доступу: http://krotov.info/acts/03/1/origen_18.htm

² Григорий Неокесарийский: [Електронний ресурс] / Григорий Неокесарийский. – Режим доступу: http://www.orthlib.ru/Gregory_Neokes/christm.html

³ Григорий Неокесарийский: [Електронний ресурс] / Григорий Неокесарийский. – Режим доступу: <http://predanie.ru/lib/book/read/67524/>

зазначив він, допомагає слуг диявольських знищувати й до них у прислугу не потрапляти, а навпаки примусити не лише про диявольські спокуси забути, а й їх викоріненню посприяти для того, щоб очистити світ й привнести у нього правду в служіння Господу, який світ створив не для того, щоб він (світ цей) у розпорядження диявола потрапив, а на радість людям був, які Господу поклоняються. Тому, вважає Григорій Неокесарійський, світ цей у чужих руках не повинен бути, а треба його відвойовувати від тих, хто Господу служити не захотів, а дияволу прислужуючи, став себе господарем почувати на землі, яка не належить йому і не повинна йому належати, оскільки не має він права володіти тим, що не для нього створено, а для слуг Божих. Тому не повинен він піддаватися утискам брехунів, мисливців за легкою здобиччю, лиходіїв, а має їм спротив учинити, гідний слуги Божого, і показати їм, що це він тут – однак не господар, а головуючий, оскільки Бог збереже його лише тоді, коли і осудить, і простить, і покорі навчить, але не ворогам своїм, а Богу, який дарував життя не лише йому, а й сім'ї, й дітям його. Тому служити Йому треба, **а нелюдів на кіл їх гордині насаджувати** і усвідомлення їм того давати, що вони бруд і відступники і не своє місце посідають.

Ескандер твердив: якщо вчасно людину не зупинити, то вона у своїй безвідповідальності згодом стане некерованою, **диявол її осідлає і перетворює на грішника** у пошуках нових гріхів йому на втіху. До образу грішника як коня, осідланого дияволом, звертався не лише Ескандер, а й Еріугена¹. В образотворчому мистецтві **злочинець нерідко зображався як кінь з вершником в образі сатани**. Якщо ж людина, вважає Ескандер, не дозволить цього, то честь і хвала їй, однак не за те, що від відповідальності втекла, а за те, що, прийнявши її як свою власну, в душу проникнути дияволу не дала і знищити душу не дозволила, й відчаю не піддалась, коли нелюди її знесилювали. А не занапастивши життя свого, зберегла його як для Бога, так і для людей².

Давньоруський мислитель Іларіон вважає, що людина насамперед відповідальна перед Богом за свої вчинки, але ця відповідальність породжується не страхом, а любов'ю до Бога. У той час як, згідно зі Старим Завітом, стверджував філософ, відповідальність ґрунтується на страху, то у Новому Завіті вона засновується на любові та вільному послуху, що означає добровільне дотримання Божих заповідей та прийняття без примусу догани і страждань за порушення Божих заповідей та санкціонованого Богом людського закону. З огляду на висловлені цим філософом міркування видатний фахівець з кримінального права XIX століття

¹ Ериугена. Книга о божественном предопределении / Эриугена // Человек. Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир – эпоха Просвещения / сост. П.С. Гуревич. – М.: Политиздат, 1991. – С. 164–169.

² Ескандер: [Електронний ресурс] / Эскандер. – Режим доступу: www.azlib.ru/e/escander/1_01.html

А. Ф. Кістяківський стверджував, що на вчення Христа належало б ука-зати як на таке, що вперше проголосило інші засади кримінального права. Якби, вважав А. Ф. Кістяківський, постулати Христа зазнали послідовного розвитку, то могли б закласти міцний ґрунт для іншої науки кримінального права, оскільки в Новому завіті йшлося про ідеал Бога, отця людей, котрий прагнув не смерті грішника, а його виправлення. Однак погляд Христа на злочинця, констатував А. Ф. Кістяківський, було замінено більш придатним для Середньовіччя світоглядом Мойсея¹.

Візантійська система покарань, не вписуючись повною мірою у християнські принципи Нового завіту, не відповідала переконанням мис-лителів України-Русі. З цього приводу згадаємо Володимира Великого, який, увівши смертну кару, згодом її скасував, оскільки вважав, що не має права розпоряджатися чужим життям.

Новозавітна орієнтація відображалась й на суспільній свідомості. Як справедливо зазначала Н. Ю. Мельничук, у цьому частково міститься від-повідь на питання стосовно того, чому українське звичаєве право, яке у своєму розвитку було орієнтоване на відмову від смертної кари, у кінце-вому результаті виявлялося соціально ефективнішим, аніж насаджуване на певних українських територіях німецьке чи магдебурзьке право, яке, з огляду на щонайширший спектр застосування смертної кари, на пер-ший погляд, повинне було б забезпечувати кращу правову дисципліну. Гуманне українське звичаєве право виявлялося результативнішим, аніж те, що засновувалось на залякуванні².

Відповідальність людини в українському звичаєвому праві перш за все пов'язувалася з усвідомленням провини та спокутою, про що свідчать відповідні архівні матеріали³. Ці уявлення були пов'язані зі світогляд-ними уявленнями давніх слов'ян⁴.

Так, у контексті українського народного світовідчуття вбивство висту-пало як вчинок, внаслідок якого земля може втратити здатність давати

¹ Кистяковский А.Ф. Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением Начал Русского Уголовного Законодательства: Часть общая. Ч. 1. / А.Ф. Кистяковский. – изд. второе, испр. и дополн. – К.: Тип. И. и. А. Давиденко, 1882. – С. 72.

² Наталія Мельничук. Світоглядні чинники духовно-правничих колізій в контексті звичаєвого права / Наталія Мельничук // Науковий вісник Львівського юридичного інституту. – 2004. – № 2 (1). – С. 194–200.

³ Архів Інституту народознавства НАН України. – Ф. І., оп. 2, спр. 360.

⁴ Нечуй-Левицький І.С. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології / І.С. Нечуй-Левицький. – К.: АТ «Обереги», 1992. – 86 с.; Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. – К.: АТ «Обереги», 1991. – 424 с.; Наталія Мельничук. Світоглядні чинники духовно-правничих колізій в контексті звичаєвого права / Наталія Мельничук // Науковий вісник Львівського юридичного інституту. – 2004. – № 2 (1). – С. 194–200; Афанасьев А. Поэтические воззрения славян на природу (опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в святы с мифическими сказаниями других родственных народов): в 3 т. / А. Афанасьев. – М., 1865. – 222 с.

врожай – у світоглядному вимірі відповідальність впливала з установок, пов'язаних з культом Землі, яка, згідно з народними уявленнями, могла, вважалось, втратити здатність давати урожай. Відтак культ землі здійснював значний вплив на формування уявлень щодо відповідальності, яка у стародавню добу сприймалася як така, що стосується усіх членів громади, незалежно від того, хто з них вчинив злочин. Такі уявлення певною мірою запобігали вчиненню злочинів – адже людина вірила, що за її вчинок розплачуватиметься не лише вона, а й її рід та громада. Саме ці думки зустрічаємо у Іларіона, який зауважував, що закони діють, опираючись на народний світогляд. Однак у добу Середньовіччя, коли язичницькі уявлення поступились християнським, акцент змістився – відповідальність уже почала трактуватися крізь призму християнства, у контексті проблематики взаємовідносин Бога та християн.

Еріугена стверджував, що почуття відповідальності дається людині не від народження, а народжується у стражданнях життя. Від відповідальності, вважав він, людина втекти не може, оскільки вона є її часткою, частиною, яку неможливо відняти, так само, як і руку неможливо відтяти, не завдавши шкоди усьому тілу. Відбувши покарання, стверджував він, людина звільняється не від відповідальності, а від гріха свого, бо відповідальність з нею залишиться як пересторога. Відповідальність людини, вважав Еріугена, є не такою важливою для виконання покарання, як для знищення диявольських задумів, проти яких необхідно звести такі стіни, які б могли стати на перешкоді цілому війську, яке загинути може, а душу знищити неможливо буде, якщо перебуватиме вона в недосяжній твердині і зміцнюватиметься відповідальністю як бронею.

Пелагій розумів відповідальність як таку, що є обов'язком людини відповідати за свої вчинки з відчуттям вдячності до Бога за надану можливість позбутися своїх вад. Пелагій вважав, що людина, насамперед, відповідальна перед Богом, а потім уже перед собою, а від себе їй не втекти, так само, як і від Господа не сховатись. Він не бажав звертатися до проблем покарання, бо вважав, що це не в компетенції теолога, однак вважав, що відповідальність звільняє людину не від страждань, а від більш важких гріхів.

Іоан Пустельник стверджував, що здатність людини відповідати за свої вчинки – це благо, дароване небесами, яка дозволяє їй осмислювати свої вчинки, допомагає стати кращою й покаятись. Відповідальність перед людьми, вважав він, – це усвідомлення обов'язку відповісти за свої вчинки не лише перед Богом, а й перед людьми й сприйняти їх осуд з духовним смиренням, маючи зобов'язання не повторювати помилок.

Дамаскін також розумів відповідальність як найважливішу з людських якостей, вважаючи, що особа передусім відповідальна перед Богом, а потім уже перед людьми. Філософ вважав це не вродженою здатністю, а такою, що дана Богом для порятунку людини, котра

зобов'язана, піклуючись про свою душу і вдень і вночі, бути готовою зазнати відповідальності не лише за кожний день свого життя, а й за кожну його мить. Дамаскін непокоївся з приводу того, що люди недостатньо шанують закон. Він закликав до відповідальності людини перед землею владою як такою, що є намісником Бога на землі та перед законом як виразником Його волі. Філософ не сумнівався у тому, що неможливо уникнути відповідальності ані у світі земному, ані в небесному. Оскільки земний суд підпорядковано небесному, то його необхідно шанувати і пам'ятати, що саме він співміряє бажання зі здатністю до співжиття, упорядковуючи останнє з метою запобігання нещастям та бідам і наставлення людини на шлях істини. Суд Божий, стверджував Дамаскін, стоїть і над суддями, які, будучи покликані скеровувати людей на шлях істини, натомість жадібними очима зазирають у їхні душі з намірами не на їх виправлення, а на згуби. Таким суддям, переконаний він, не буде прощення і страждань вони значно більших зазнають, аніж їхні підсудні. Людям, уважав Дамаскін, не чужих діянь треба боятись, а своїх, оскільки відповідатимуть вони не за чужі, а за свої діяння. Хоча і думка грішна карається, однак лише судом Господа, а не земним, оскільки не можуть люди знати ані думок іншого, ані того, чи здатні вони зашкодити й чи не зможуть змінитися у такий спосіб, аби стати заслугою, а не гріхом.

Дамаскін стверджував, що неусвідомлено людина не може нести відповідальність за свої вчинки, натомість повинна зрозуміти і усвідомити не лише за що відповідає, а й те, що, не зазнавши відповідальності, не оздоровить ані тіла свого, ані душі.

У цей період вже відійшли на маргінес уявлення щодо родової відповідальності. Вони залишалися лише у міфах та переказах (наприклад, про Крона, за злочин якого були покарані нащадки), Танталідів (згідно з переказами, за вчинок Тантала постраждали його сини й онуки), Кадмідів (за злочин Кадма відповідали його сини, онуки та правнуки), Алкмеонідів, Лабдакідів (за злочин Лая «розплатилися» його син Едіп, онуки Етеокл і Полінік, правнуки Лаодамант та Ферсандр, невістка Йокаста тощо).

Однак у той час, як античні джерела лише опосередковано виконували функцію запобігання вчиненню людиною злочинів – адже про те, що має місце саме родова відповідальність, ставало відомо лише у тому випадку, якщо цей секрет розкривала пророчиця (згадаємо, що коли Крез поскаржився Піфії на свої страждання, то вона відповіла, що в п'ятому поколінні він розплачується за злочин свого предка Гігеса), то у добу Середньовіччя вже йшлося про те, що нащадки нестимуть відповідальність за своїх пращурів до сьомого чи дев'ятого покоління.

Термін «відповідальність» походить від латинського «respondere» (відповідати). Російське «ответственность», німецьке «Verantwortlichkeit»,

французьке «responsabilite», англійське «responsibility» за змістом означають «відповідати», «звітувати», «бути притягнутим до відповіді».¹

Першість використання поняття «відповідальності» у науці належить Томасові Гоббсові. Розглядаючи «відповідальність» як абстрактну категорію, він тлумачить її як відповідальність громадян за дії держави. Відомий філософ, зокрема, вважав, що «...для встановлення загальної влади необхідно, щоб люди призначили одну людину чи зібрання людей, які були б їх преставниками; щоб кожна людина вважала себе довірительом щодо всього, що носій загальної особи буде робити сам і примусить робити інших з метою збереження загального миру та безпеки, і визнала себе **відповідальною** за це; ...державна є єдиною особою, **відповідальність** за дії якої зробила себе шляхом взаємного договору між собою величезна множина людей»². Вперше в суто негативному значенні поняття «відповідальність» застосував Джон-Стюарт Міль³.

Розглядаючи відповідальність людини у контексті проблематики права покарання, Т. Гоббс, як один з найяскравіших філософів Нового часу, стверджував, що тоді як у доісторичний час люди володіли правом чинити вбивство та заподіювати шкоду безкарно, з появою держави вони добровільно відмовилися від цього права і передали його суверену, щоб той його використовував на свій угляд, розширюючи тим самим можливість суверена застосовувати власне право з метою захисту тих, хто у вищевказаному розумінні відмовився від свого права. Тоді як Платон, який стверджував, що у природному бутті немає відповідальності, оскільки вона породжується станом культури, і природний стан він співвідносив із пануванням блаженства, миру і спокою, коли люди несли відповідальність лише перед богами, які забезпечували їх усім необхідним для життя, на зміну якому прийшло врядування у формі держави і в якій поряд з відповідальністю перед богами з'явилась відповідальність перед мудрим правителем, Т. Гоббс трактував цей стан як такий, що являє собою війну всіх проти всіх, оскільки за відсутності закону злочин припиняє своє існування через те, що діє природний закон⁴.

Так само, як у Т. Гоббса, у Дж. Локка природний стан – це «стан найповнішої свободи, стан, в якому, не питаючи ніякого дозволу і не залежачи ні від чийої волі, люди можуть робити те, що їм подобається, і

¹ Швець О.В. Відповідальність як соціальне явище: теоретико-правові засади / О.В. Швець // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2012. – Вип. 1. – С. 89.

² Гоббс Томас. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Томас Гоббс // Антология мировой правовой мысли: в 5 т. – Т. 3. Европа, Америка XVII-XX вв. – М.: Мысль, 1999. – С. 42.

³ Галаган А.И. Право, свобода и социальная ответственность личности / А.И. Галаган // Право и борьба идей в современном мире. – М., 1980. – С. 112.

⁴ Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс. – М.: Мысль, 1964. – С. 324–326. – (Избр. произв.: в 2 т. / Т. Гоббс; т. 2).

порядкувати всім, що мають, аби триматися в межах законів природи»¹. У цьому зв'язку Б. Спіноза писав про те, що у природному стані провідним є імпульс бажання, а отже, за правом природи людині дозволено у будь-який спосіб досягти бажаного, вважаючи його корисним для себе².

Твердження Т. Гоббса стосовно того, що «там, де немає закону, не може бути несправедливим ні вбивство, ні будь-що інше»³, Дж. Локка щодо відсутності відповідальності у природному стані та Спінози стосовно того, що злочинним діяння може бути визнане лише в умовах суспільного співжиття, дають підстави вважати, що у провідних філософів Нового часу йдеться про те, що за відсутності закону не може йтися про соціальну відповідальність.

У добу Просвітництва цю позицію підтримав юрист та філософ А. П. Куніцин, який наголошував на тому, що у природному стані людина керується природною свободою, а тому їй дозволяється робити усе, від чого вона отримує задоволення⁴.

У рамках теорії суспільного договору до теми відповідальності людини звертався Ж.-Ж. Руссо, розуміючи політичний організм як угоду між народом та правителями, яка передбачає взаємну відповідальність держави і громадян⁵.

Ч. Беккарія, розвиваючи думку Сократа щодо відповідальності як такої, що є засобом утримання душі людини від зла, наголошував на необхідності перешкодити злочинцеві знову завдати шкоди суспільству, а відтак наголошував на потребі вдаватись до таких покарань, які, сильно впливаючи на душу, були б найменш болючими для тіла⁶.

Ш.-Л. Монтеск'є, звертаючись до теми відповідальності людини, підкреслював, що перш за все злочинців необхідно **позбавляти вигод, пов'язаних з моральними чеснотами**⁷. Він наполягав на

¹ Мадіссон В. Основи філософії приватного права / В. Мадіссон. – К.: Школа, 2004. – С. 27.

² Спіноза Б. Богословско-политический трактат / Бенедикт Спіноза // Избр. произв.: в 2 т.; [пер. с лат.]. – М. – Л.: Гос. изд-во худ. лит-ры, 1951. – С. 204.

³ Гоббс Т. О свободе и необходимости / Томас Гоббс. – М.: Мысль, 1964. – С. 537. – (Избр. произв.: в 2 т. / Т. Гоббс; т. 1).

⁴ Куницын А.П. Изображение взаимной связи государственных сведений. 1817 / А.П. Куницын; под ред. И.Я. Щипанова. – М.: Мысль, 1966. – С. 182–184. – (Собр. произв.: в 2 т. / А.П. Куницын; т. 2).

⁵ Руссо Ж.-Ж. Рассуждение о происхождении и основаниях неравенства между людьми / Ж.-Ж. Руссо // Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты. – М.: КАНОН-пресс, Кучково поле, 1998. – С. 129; Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или принципы политического права / Ж.-Ж. Руссо // Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты. – М.: КАНОН-пресс, Кучково поле, 1998. – С. 207–212.

⁶ Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях; «пер. с итал. М.М. Исаева» / Чезаре Беккариа. – М.: ИНФРА-М, 2004. – С. 103–109. – (Библиотека криминолога).

⁷ Монтескье Ш.-Л. О духе законов / Шарль Монтескье // Избранные произведения / Шарль Монтескье. – М.: Изд-во политической литературы, 1955. – С. 319–320.

індивідуальній відповідальності людини, зокрема наголошував на тому, що діти не повинні відповідати за злочини своїх батьків¹.

У цьому контексті К.-А. Гельвецій говорив про природну схильність людей до посягань на чужі права, а відтак наголошував на необхідності віднайдення засобів, за допомогою яких можна було б узгоджувати індивідуальні інтереси з інтересами інших людей².

І. Кант наголошував, що «людина відповідає за людство у своїй особі»³. Сформульований філософом *категоричний імператив* звучить наступним чином: «Дій лише за тією нормою, яку хочеш бачити універсальним імперативом – нормою для всіх людей і також для себе... Дій так, щоб завжди ставитися до людей і до себе також – як до мети і ніколи – лише як до засобу»⁴.

Розуміння відповідальності людини Л.Фейербахом у контексті антропологічного матеріалізму ґрунтувалося на трактуванні волі як такої, що може бути волею лише конкретної особи⁵. Людина, стверджував Л.Фейербах, відчуває себе відповідальною лише за те, за що на неї накладають відповідальність інші люди. Вона заявляє про себе своїми вчинками, а відтак може бути відповідальною лише за них. Особа, переконаний Л.Фейербах, може зазнавати відповідальності і відчувати себе відповідальною лише за те, що втручається у сферу інших людей, завдає їм зло та перешкоджає їхньому устремлінню до щастя. Людина, продовжує філософ, може бути відповідальною лише за свої вчинки, а не за те, якою вона є. Звичайно, зауважує Л.Фейербах, особа, яка вбила, є вбивцею, однак йдеться не про загальну характеристику, оскільки сама по собі людина не є злочинцем, а йдеться лише про вчинений нею злочин⁶.

Л.Фейербах розумів людину як основу, начало держави і права: «Всі спекулятивні роздуми про право, про волю, про свободу, про особу поза людиною, поза нею чи навіть над нею, – все це роздуми без єдності, без необхідності, без субстанції, без основи, без реальності. Людина є буттям свободи, буттям особи, буттям права»⁷.

Наведені твердження Л.Фейербаха ґрунтуються на його філософській концепції щодо щастя й волі. Під волею філософ розуміє особистісне

¹ Монтеск'є Ш.-Л. О духе законов / Шарль Монтеск'є... – С. 240–241.

² Гельвеций Клод Адриан. Об уме / Клод Адриан Гельвеций. – М.: Мысль, 1973. – (Сочинения: в 2 т. / К.А. Гельвеций; т. 2). – С. 445–446.

³ Кант И. Сочинения: в 6 т. / И. Кант. – Т. 4. – М.: Мысль, 1965. – С. 478.

⁴ Кант И. Сочинения: в 6 т. / И. Кант. – Т. 4. – С. 260, 270.

⁵ Фейербах Л. О спиритуализме и материализме, в особенности в их отношении к свободе воли / Людвиг Фейербах // Фейербах Л. Сочинения: в 3 т. – Т. 1. – М.: Наука, 1995. – С. 348.

⁶ Фейербах Л. О спиритуализме и материализме, в особенности в их отношении к свободе воли / Людвиг Фейербах. – С. 360–362.

⁷ Фейербах Л. Сущность христианства / Людвиг Фейербах // Сочинения: в 3 т. – Т. 2. – М.: Наука, 1995. – С. 86.

устремління людини до щастя, котре він розуміє як таке, що лежить в основі усіх її вчинків. Розумний, справедливий закон є нічим іншим, стверджує Л.Фейербах, як таким устремлінням людини до щастя, що узгоджується з устремлінням до щастя інших людей. «Мое право, наголошує він, це мое устремління до щастя, визнане законом; мій обов'язок – це устремління до щастя іншої людини... «Я хочу», – промовляє мое устремління до щастя; «ти повинен», – заявляє устремління іншого до щастя, незалежно від того, чи здійснюється заява цією людиною персонально чи за її дорученням». Наведене положення Л.Фейербах виводить із власної філософської концепції щодо зв'язку «Я і Ти», який він ототожнює зі зв'язком самозаконодавства й законодавства. У цьому контексті філософ трактує відповідальність як визнання права іншого на його устремління до щастя й доходить висновку, що людина невідворотно зазнає відповідальності за несправедливість, яку вона завдає іншим. На цьому тлі Л.Фейербах вбачає проблему **в узгодженні «волі щодо себе» та «волі щодо інших»**, тобто особистого устремління до щастя з устремлінням до щастя інших людей¹.

Отже, діалектичний підхід до поняття відповідальності людини у філософсько-правовому вимірі дає підстави стверджувати, що первісні, найдавніші уявлення щодо відповідальності людини засновувались на світоглядних засадах, згідно з якими відповідальність сприймалася як така, що передається з покоління у покоління, стосується усіх членів роду («родова відповідальність»), а також членів громади, мешканців міста тощо. Таким чином, у світоглядному розумінні у контексті уявлень, пов'язаних із культом землі, йшлося про колективну відповідальність за вчинений особою злочин.

Із появою філософії, як уже зазначалося, розуміння відповідальності людини набуває індивідуально-комунікативного виміру. В Античну добу чітко виокремлюється позиція щодо індивідуальної відповідальності людини. Зокрема, йдеться про відповідальність особи за власні вчинки з акцентуацією на відповідальності громадянина перед державою та держави перед громадянином.

У добу Середньовіччя поняття відповідальності людини розуміється і крізь призму теоцентризму. Це – відповідальність людини за порушення Божих заповідей та людських законів, санкціонованих Богом. В епоху Відродження та Просвітництва акцентується на узгодженні відповідальності зі свободою людини, взаємній відповідальності держави і громадян та відповідальності, підставою якої є порушення закону, а підґрунтям – право власного вибору. У гуманістичній філософії наголошується на індивідуальній відповідальності людини за порушення закону та її відповідальності у контексті проблематики узгодження свободи кожного

¹ Фейербах Л. О спиритуализме и материализме, в особенности в их отношении к свободе воли / Людвиг Фейербах. – С. 336–340.

зі свободою всіх, особистісного устремління до щастя з устремлінням до щастя інших людей. Простежується розуміння комунікативної природи відповідальності людини.

У добу Просвітництва в контексті проблеми свободи вибору, Г.С.Сковорода, стверджуючи, що джерелом людського закону є закон Божий, наголошував на відповідальності людини під час здійснення вибору між добром і злом, правдою і облудою¹. Натомість Г.Кониський розумів відповідальність не як вирішальну рису, що впливає на вибір добра чи зла, а як таку, що впливає з можливості здійснювати вибір у процесі досягнення мети².

У сучасних наукових джерелах, у найбільш загальному, концентрованому розумінні етимологія поняття «відповідальність» відображена в наявних лінгвістичних довідкових джерелах. За словником В.І.Даля, відповідальність є «обов'язок відповідати за щось, повинність ручатися за щось, зобов'язаність звітувати про щось»³.

У словнику Д.Н.Ушакова зазначено, що відповідальність має два значення: 1) положення, при якому особа, котра виконує яку-небудь роботу, зобов'язана дати повний звіт про свої дії і прийняти на себе вину за можливі наслідки, які можуть наступити при виконанні дорученої справи; 2) виконання обов'язків, зобов'язань⁴. Інший словник трактує «відповідальність» трояко: 1) необхідність, обов'язок дати звіт про свої дії, відповідати за їх наслідки; 2) наділений правами і обов'язками в здійсненні якої-небудь діяльності; 3) людина з високо розвинутим усвідомленням суспільного обов'язку, проникнута таким усвідомленням⁵.

Словник російської мови С.І.Ожегова слово «відповідальність» тлумачить так: 1) той, який несе відповідальність; 2) наділений правами і обов'язками в здійсненні діяльності, в керівництві справами⁶.

¹ Сковорода Г. Разговор пяти путников о истинном щастии в жизни [Разговор дружеский о душевном мире] / Григорій Сковорода // Григорій Сковорода: твори: в 2 т. / упор. І. А. Табачников. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – Т. 1. – С. 14; 18; 207–248.

² Кониський Г. Філософія надприродна, або метафізика / Георгій Кониський // Філософські твори: у 2 т. / [редкол.: І.С. Захара та ін.]. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 2. – С. 424–428. – (Бібліотека української літератури); Кониський Г. Загальна філософія. Моральна філософія або етика / Георгій Кониський // Георгій Кониський. Філософські твори: у 2 т. / [редкол.: М.М. Верников та ін.]. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – С. 423 – (Інститут філософії, Інститут суспільних наук).

³ Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка / В.И. Даль. – М.: Мысль, 1985. – Ч. 2. – С. 1292–1293.

⁴ Толковый словарь русского языка: в 4 т. / под ред. Д.Н. Ушакова. – М.: Русские словари, 1994. – Т. 2. – С. 523.

⁵ Лопаткин В.В. Малый толковый словарь русского языка / В.В. Лопаткин, А.Е. Лопаткина. – М.: Русские словари, 1993. – С. 339.

⁶ Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. – М.: Изд-во «Язь», 1992. – С. 481.

У більшості інших російських словників викладене розуміння відповідальності як обов'язку відповідати за свої вчинки як минулі, так і майбутні¹.

За французьким словником П. Роберта, «відповідальність» означає: 1) обов'язок для міністрів залишити владу у випадку відсторонення їх законодавчим корпусом; 2) обов'язок відшкодувати шкоду, що заподіяна з вини особи або у випадках, визначених законом; 3) моральний чи інтелектуальний обов'язок спокутувати вину, виконати свій обов'язок, зобов'язання, договір².

Великий тлумачний словник сучасної української мови подає два розуміння відповідальності: 1) покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, за чийсь дії, вчинки, слова; 2) серйозність, важливість справи, моменту тощо³.

У словнику української мови за редакцією Б.Д. Грінченка «відповідальність» осмислюється у двох ракурсах. Лінгво-історично такий підхід зумовлений подвійним значенням терміна, який позначає два аспекти цього поняття: 1) «відповідати чомусь, бути відповідним до чогось»; 2) «відповідати (відповісти) за щось»⁴. **Перший аспект:** осмислення відповідальності ґрунтується на її розумінні як такої, що означає – «відповідати чомусь, бути відповідним до чогось». У зазначених параметрах акцент здійснюється на прикметнику «відповідальний», котрий позначає одну з моральних властивостей людини. У цьому розумінні йдеться про особу, яка усвідомлює власну відповідальність перед сім'єю, колективом тощо, і, будучи у своїх настановах відповідною до вимог моралі, з якими корелюють певні вимоги сім'ї, колективу і т. ін., реалізує це своє усвідомлення в практичній сфері, що дає підстави характеризувати її як відповідальну людину. У контексті такого значення поняття відповідальності, «соціальна відповідальність» осмислюється як особистісна моральна якість, котра реалізується у поведінці, що відповідає суспільним очікуванням. Зазначена акцентуація здебільшого функціонує у наукових працях із педагогіки, присвячених вихованню соціальної відповідальності особистості.

В історико-філософській вертикалі ця парадигма сягає своїм корінням до антропоцентричної етики Сократа, знаходить продовження у соціоцентричній «етиці відповідальності» М.Вебера, а пізніше – у педагогічних працях А.С.Макаренка, В.І.Сперанського та їхніх послідовників.

¹ Словарь русского языка. – М.: Изд-во иностранных и национальных словарей, 1953. – С. 419.

² Rober P. Dictionnaire alphabetique francase / P. Rober. – Paris, 1980. – Т. 4. – Р. 430.

³ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун». 2009. – С. 177.

⁴ Словник української мови / за ред. Б.Д. Грінченка. – К.: АН УРСР, 1958. – С. 224-225.

У параметрах такого розуміння соціальної відповідальності людини розмова про її підставу втрачає будь-який сенс. *Другий аспект:* осмислення соціальної відповідальності людини ґрунтується на розумінні «відповідальності» як такої, що означає – «відповідати (за щось)». Цей акцент превалює у працях з філософії права, соціології, психології, економіки, політології. Однак, попри певне дистанціювання від вище-окресленої прикметникової семантики «відповідальності», зв'язок між обома значеннями зберігається.

Філософія, як найбільш абстрактна, рафінована система наукових знань, виконуючи світоглядну, онтологічну, гносеологічну, аксіологічну та методологічну функції, є міцним науковим фундаментом, на якому базуються дослідження будь-яких соціальних явищ. Глибинні коріння кожної суспільної науки, тією чи іншою мірою ми знаходимо у філософії. Зрозуміло, що це також стосується і поняття відповідальності.

У сучасній соціальній філософії проблема соціальної відповідальності людини є однією чи не з найактуальніших. Її розглядають як один із найважливіших засобів соціалізації індивіда, яку в основному пов'язують з його здатністю бути відповідальним за все, що відбувається в дійсності загалом і в соціумі його проживання зокрема.

Глибоке і всеосяжне розуміння відповідальності людини в її філософсько-теоретичному аспекті дозволяє більш продуктивно досліджувати проблеми юридичної відповідальності загалом і кримінальної відповідальності зокрема.

У сучасних філософських наукових джерелах підходи до розуміння поняття відповідальності людини загалом є подібними, коли йдеться про найбільш важливі її сутнісні риси. Так, у філософському словнику стверджується, що відповідальність – категорія етики, яка відображає особливе соціальне і морально-правове ставлення особи до суспільства, людства в цілому, що характеризується виконанням морального обов'язку і правових норм. Відповідальність як категорія охоплює філософсько-соціологічну проблему співвідношення здатності і можливості людини, виступаючи суб'єктом (автором) своїх дій, а також більш конкретних питань: здатність людини свідомо (обдуманно, добровільно) виконувати певні вимоги і здійснювати ті завдання, що стоять перед нею; здійснювати правильний моральний вибір; досягати певного результату, а також пов'язані з цим питання правоти або винності людини, можливості схвалення чи засудження її вчинків, заохочення чи покарання¹. У такому контексті рівень внутрішньої самодисципліни, врешті культури конкретної людини – це підґрунтя для реалізації свободи та відповідальності. Звісно, свободу можна розуміти як підґрунтя для життя за бажанням у допустимих суспільством межах. Тобто, йдеться про вибір між позитивними та негативними наслідками своєї діяльності, між справедливістю

¹ Философский словарь. – М.: Изд-во политической литературы, 1981. – С. 267.

і несправедливістю, моральністю та аморальністю, добром і злом тощо. Це означає, що людина, реалізуючи себе як особистість, повинна підпадати під відповідальність за здійснений вибір.

У загальних рисах у філософії поняття «відповідальність» розуміється як внутрішня свобода людини, як один із елементів соціальної структури, що визначає ступінь свободи і основне спрямування поведінки людини. І якщо свобода являє собою можливість чи здатність «приймати рішення зі знанням справи», чи вчиняти зі знанням справи, то відповідальність – це **необхідність**, продиктована об'єктивними умовами, законами, які формують ту чи іншу ситуацію, або ж **обов'язок** прийняття таких рішень, в яких одночасно втілювалися б і цілі, інтереси людей, їхніх соціумів, оскільки кожною діяльністю управляють не лише об'єктивні закони, але й цінності, ідеали, норми, ідеологія, світогляд, які опосередковано і сумарно виражають реальні інтереси людей¹.

В умовах глобалізації, вважає Ганс Йонас, на зміну «людині розумній» має прийти «людина відповідальна»². Дж. Ледд трактує відповідальність як основну властивість сутності буття людини, адже люди – це особи, здатні усвідомлювати власні вчинки та нести відповідальність за їхні наслідки³. Тобто, відповідальність, у розумінні філософа, – це аксіологічно обумовлений стержень діяльності людини та її фактична соціальна позиція, відображена крізь призму особистісного ставлення людини до суспільства, держави, світу тощо. Відповідальність у такому випадку виражає глибинний смисл людської діяльності. Як слушно з цього приводу зазначав Ж.-П. Сартр, існувати – це брати на себе своє буття і завжди бути відповідальним за нього⁴.

Відповідальність, зазначає В.П. Тугарінов, – це здатність людини передбачати наслідки своєї діяльності та визначати її, виходячи з того, яку користь чи шкоду вона може спричинити суспільству. Відповідальність є моральною ознакою практичного застосування розуму⁵.

О.М. Белова розуміє поняття «відповідальність» у двох значеннях: а) з позиції юридичної науки – відповідальність – це ставлення до влади; б) з позиції філософської науки – відповідальність розглядається через призму етичних категорій – мораль, повинність, обов'язок, добро і зло, свобода⁶.

¹ Косолапов Р.И. Свобода и ответственность / Р.И. Косолапов, В.С. Марков. – М.: Политиздат, 1989. – С. 63, 65.

² Белова О.М. Социальная ответственность как один из аспектов формирования личности / О.М. Белова // Вестник Оренбург. ун-та. – 2005. – № 7. – С. 40.

³ Ladd J. The Ethics of Participation / J. Ladd // Participation in Politics. – New York, 1975. – P. 109.

⁴ Сартр Ж.-П. Стена: Избранные произведения / Жан-Поль Сартр. – М.: Политиздат, 1992. – С. 381.

⁵ Тугарінов В.П. Личность и общество / В.П. Тугарінов. – М.: Политиздат, 1985. – С. 2.

⁶ Белова О.М. Социальная ответственность как один из аспектов формирования личности. – С. 40.

З більш широких позицій визначає соціальну відповідальність людини В.Я. Тацій: «Соціальна відповідальність – це здатність бачити й оцінювати діяльність соціальних суб'єктів з позиції інтересів свого народу, соціального прогресу, дає вона користь чи завдає шкоди благополуччю народу, передбачати наслідки тих чи інших дій соціальних суб'єктів, зіставляти їх дії з пануючими в суспільстві та загально-визнаними цінностями, що вистраждані чисельними поколіннями народів світу, зіставляти загальні соціальні потреби соціальних груп, еліти з реальними можливостями суспільства, спільнот, тощо»¹.

І. Г. Савченко, розуміє соціальну відповідальність як форму регуляції соціальної поведінки, що має двійстий характер і означає сумлінне, відповідальне ставлення людини, посадової особи, органу державної влади до своєї діяльності (поведінки). У випадку порушення ними прав та законних інтересів іншої сторони, невиконання своїх обов'язків і соціальної ролі щодо іншої сторони, для них настають певні негативні наслідки. Соціальна відповідальність людини як філософська та державно-правова категорія відображає ціннісно-правовий аспект суспільних відносин. Актуалізуючи ідеї соціальної держави, дослідник переакцентує свою увагу із соціальної відповідальності людини перед суспільством і державою на соціальну відповідальність держави перед суспільством та людиною².

Останнє наведене положення знайшло своє концептуальне закріплення в ч.2 ст.3 Конституції України, де зафіксовано, що права та свободи людини і їх гарантії визначають зміст і напрям діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав та свобод людини є основним обов'язком держави.

К.Муздибаєв відзначає, що соціальна відповідальність відображає схильність особистості дотримуватися у своїй поведінці загальноприйнятих у суспільстві соціальних норм, виконувати рольові обов'язки і її готовність відповідати за свої дії³.

Т. О. Чепульченко розглядає відповідальність як форму взаємозв'язку і взаємодії суспільства й особи. Відповідно, соціальна відповідальність визначається як «підзвітність, як ставлення особи до соціальних вимог, що виражається у конкретних діях, як свідомо-вольове ставлення людини

¹ Тацій В.Я. Вибранні статті, виступи, інтерв'ю / В.Я. Тацій / упор. О.В. Петришин, Ю.Г. Барабаш, В.І. Борисов; відпов. за вип. О.В. Петришин. – Х.: Право, 2010. – С. 732.

² Савченко І.Г. Соціальна відповідальність органів державної влади в умовах розбудови соціальної держави: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр.: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / І.Г. Савченко. – Харків, 2007. – С. 12.

³ Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев / под ред. В.Е. Семенова. – Л.: Наука, 1983. – С. 42.

до пред'явлених суспільством вимог і обов'язок неухильного їх дотримання, як відповідна позитивна чи негативна оцінка діяльності людини з боку суспільства»¹.

А. Черемніна наголошує на тому, що відповідальність людини виникає у результаті соціальної необхідності узгодження поведінки людини із системою суспільних відносин, як сфера меж, рамок необхідної поведінки людини, вимог суспільства (чи класу) до індивіда, як невідворотність надавати звіт за свою поведінку перед особою чи організацією, які мають право закликати до звіту. У цих координатах йдеться про зовнішню форму, негативний аспект відповідальності – підзвітність, необхідність відповідати, ставлення у вину, покарання; і внутрішню форму, позитивний аспект відповідальності як «розуміння людиною свого зв'язку з суспільством», як «готовність прийняти соціальний контроль і виконати пред'явлені суспільством вимоги»².

О. Новікова, піднімаючи проблему соціальної відповідальності об'єктів та суб'єктів управління за стан і перспективи людського і соціального розвитку, заакцентовує на необхідності запровадження механізму соціальної відповідальності держави. Зокрема, пропонується надати критерії та показники, які є виразом ефективності соціального управління, а їх невиконання закласти як інструмент для застосування соціальної відповідальності³.

К. В. Басін, маючи за світоглядний орієнтир права людини, звертає увагу на соціально-комунікативну природу відповідальності людини. Реалізація будь-якої соціальної норми осмислюється ним як соціальна цінність, а дії, що порушують соціально значимі правила, трактуються як такі, що розривають соціальну комунікацію та викликають негативну реакцію суспільства – соціальну відповідальність людини, що проявляється у двох формах: неправовій, котра є наслідком порушення соціальних норм, та правовій, що має активний характер, настає внаслідок порушення правових приписів та передбачає активний психічний вплив на правопорушника, у тому числі й примусовий⁴.

¹ Чепульченко Т.О. Соціальна відповідальність: поняття та сучасність: [Електронний ресурс] / Т.О. Чепульченко // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право: 36. наук. праць. – Київ: ІВЦ «Політехніка», 2010. – № 1(5). – 142 с. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/vkpi/Soc/2010_1/Chepylchenko.pdf

² Маліновська В.М. Юридична відповідальність як різновид соціальної відповідальності: [Електронний ресурс] / В.М. Маліновська. – Режим доступу: <http://www.vru.gov.ua/Docs/a150710.pdf>

³ Новікова О. Соціальна відповідальність в контексті якості державного та регіонального управління / Ольга Новікова // Публічне управління: теорія та практика. – № 3–4. – С. 78.

⁴ Басін К.В. Механізм реалізації юридичної відповідальності та права людини / К.В. Басін // Часопис Київського університету права. – 2003. – № 4. – С. 9.

В.А.Бачинін розуміє відповідальність як етико-правову категорію, яка фіксує залежність людини від соціального оточення, суспільства, держави і визначає ступінь відповідності індивідуальної поведінки наявним нормативним зразкам. У понятті відповідальності людини присутній зміст спонукально-примусового сугестивно-імперативного характеру, звернений до морально-правової свідомості, орієнтуючи його носія на необхідність дотримання соціальних норм. Водночас відповідальність являє собою суб'єктивну форму, в якій поєднана суперечність між людиною і суспільством, спрямована своїм імперативним вектором в суб'єктивний простір індивідуального «я», що ініціює його активність і примушує вносити необхідні корективи в соціальну поведінку. Для позитивного результату людина повинна перебувати, знаходитися на певному рівні соціальної та моральної зрілості, бути наділена необхідними соціальними якостями, дієздатністю і правоздатністю¹.

Оригінальним видається підхід до визначення поняття «соціальна відповідальність» В.І.Сперанського. Він розглядає це поняття як загальнометодологічне, яке охоплює всі форми і види відповідальності, що характеризують специфіку соціальних відносин в тому чи іншому суспільстві. Відповідальність людини є **регулятором суспільних відносин**, що передбачає обов'язковість урахування і реалізації в процесі колективної життєдіяльності соціально значимих принципів і норм. У такому трактуванні відповідальність людини пов'язана з усіма формами суспільної та індивідуальної свідомості. Вона націлює як окремих людей, так і їх соціальні групи на досягнення суспільних ідеалів. Соціальна відповідальність людини як система містить у собі дві підсистеми відносин. У першій з них відповідальність людини має ретроспективний характер, виступаючи як система підзвітності і як санкція за дії, що не збігаються з інтересами суспільства. В другу підсистему входять взаємозв'язки між людьми, колективами, іншими спільнотами, засновані на свідомому ставленні до діяльності, здійснюваної відповідно до потреб суспільства і окремої особи. Ця сторона соціальної відповідальності базується на внутрішньому регулюванні поведінки індивіда, на моральних принципах, що мають загальнолюдський характер². У цьому випадку вочевидь йдеться про позитивну соціальну відповідальність. В іншому випадку В.І.Сперанський стверджує, що соціальна відповідальність об'єднує дві форми: суспільну і особисту. Перша з них являє собою систему відповідей (реакцію) суспільства на поведінку особи, а друга – це система відповідей індивіда, особи на вимоги суспільства³.

¹ Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права / В.А. Бачинин. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – С. 571.

² Сперанский В.И. Социальная ответственность личности: сущность и особенности формирования / В.И. Сперанский. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – С. 146–147.

³ Сперанский В.И. Социальная ответственность личности: сущность и особенности формирования. – С. 15.

У структурі відповідальності людини як загальносоціальної і філософської категорії, дійшла висновку М. Б. Разгільдієва, виразно виділяються три аспекти. **Перший** – відповідальність виступає тією соціальною вимогою, яку суспільство адресує своїм членам. Суть цієї вимоги – необхідність і обов'язок оцінки суб'єктом власних дій і актів з точки зору добра і зла, належного і не належного і т.д. В цьому аспекті відповідальність виступає у формі соціальної норми, яка формулює дану вимогу і тим самим передбачає можливість застосування санкції за її недотримання. В такому випадку відповідальність виступає обмеженням свободи індивіда і дійсно необхідною її умовою. Юридичною формою цього аспекту відповідальності виступають такі категорії, як правосвідомість, правова активність. А при виборі поведінки юридично караної саме цей аспект відповідальності набуває форми вини. **Другий аспект** соціальної відповідальності – відповідальність як суб'єктивна здатність здійснювати оцінку власних актів поведінки з точки зору належного і не належного, дозволеного і забороненого, добра і зла, з позиції існуючих і необхідних обмежень індивідуальної свободи. Особу, яка через фізіологічні, психологічні чи інші причини не здатна виробляти цю операцію мислення, неможливо назвати вільною, оскільки обсяг її свободи не співпадає з обсягом свободи інших членів суспільства. Вона може бути вільною навіть більшою мірою, ніж вони, оскільки не відає меж власної свободи, її детермінації будь-якими обмеженнями, але як соціальний феномен така свобода втрачає своє значення. Тому в такому розумінні відповідальність є необхідною частиною свободи, її важливим змістовним елементом. Цей аспект відповідальності людини має юридичне вираження в такій категорії, як осудність і обумовлена нею деліктоздатність особи, хоча зрозуміло, що остання не охоплює всього змісту цього аспекту відповідальності (в частині того, що прийнято називати відчуттям відповідальності, боргу). **Третій аспект** відповідальності людини – відповідальність як реакція суспільства на свідомо вибрану суб'єктом поведінку, його наслідок. З давніх-давен зауважено, що суспільство реагує на поведінку своїх членів двояко: схвалює або засуджує його. Тому і відповідальність у цьому аспекті можна розглядати в даних напрямках: як відповідальність позитивну (схвальну і заохочувальну соціально значиму поведінку) і відповідальність негативну (осуд і покарання соціально негативної поведінки)¹.

Д. П. Горчаков узагальнює два розуміння поняття «відповідальність»: **перше** – це «так звана «ретроспективна» відповідальність суб'єкта» за вчинене раніше; **друге** – це «так звана «перспективна» відповідальність – почуття обов'язку в суб'єкта щодо певних дій, певного стандарту поведінки у теперішньому та майбутньому». Про першу з них він пише

¹ Разгильдиева М.Б. Правовые убеждение и принуждение: теоретические основы (на примере финансового законодательства): монография / М.Б. Разгильдиева. – М.: Юрлитинформ, 2011. – С. 104–106.

як про **об'єктивну** відповідальність – оцінку суспільством дій індивіда та реакцію на них, а про другу – як про **суб'єктивну** відповідальність – внутрішні відчуття особи щодо свого обов'язку і оцінки його виконання. При цьому, вважає науковець, суб'єктивна відповідальність може мати як перспективний, так і ретроспективний характер¹.

М. С. Строговіч сформулював розуміння загального поняття відповідальності як ставлення людини до суспільства і держави, до інших людей з погляду виконання ними певних соціальних, політичних, етичних, юридичних вимог, усвідомлення і правильного розуміння громадянином своїх обов'язків щодо суспільства, держави, інших осіб².

В. Б. Ісаков зазначив, що в умовах соціального регулювання, дії соціальних норм з необхідністю функціонує інститут соціальної відповідальності людини, метою якого є боротьба з порушенням соціальних норм, вплив на соціально-вольову діяльність особи для приведення її у відповідність до соціальних норм³.

Соціальна відповідальність за Д. А. Ліпінським – це діалектичний взаємозв'язок між людиною і суспільством, який характеризується взаємними правами і обов'язками, щодо дотримання і виконання приписів соціальних норм, що тягне за собою схвалення, заохочення, а у випадках безвідповідальної поведінки, яка не відповідає приписам соціальних норм, – обов'язок перетерпіти несприятливі наслідки та їх перетерпіння⁴.

Пізніше Д. А. Ліпінський спільно з Р. Л. Хачатуровим констатували, що під соціальною відповідальністю людини необхідно розуміти **обов'язок** щодо додержання суб'єктами суспільних відносин вимог соціальних норм, який реалізується у випадках безвідповідальної поведінки, що не відповідає приписам цих норм та порушує суспільний порядок, – перетерпіння винним позбавлень особистісного чи майнового характеру. В цьому визначенні акумульовано обидві сторони відповідальності людини – позитивну і негативну⁵.

В. М. Хоміч також виділив два аспекти в розумінні поняття соціальної відповідальності людини: особистісний та суспільний. На його думку, відповідальність являє собою складне суспільне відношення, що полягає у свідомо-вольовому самообмеженні особою суб'єктивної свободи згідно з

¹ Горчаков Д. П. Вивчення поняття політичної відповідальності у вітчизняній науці / Д. П. Горчаков // Наукові записки. – Т. 45. Політичні науки. – 2005. – С. 4.

² Строгович М. С. Сущность юридической ответственности / М. С. Строгович // Сов. госуд. и право. – 1979. – № 5. – С. 72–73.

³ Проблемы теории государства и права / под ред. С. С. Алексеева. – М.: Юрид. лит., 1987. – С. 312.

⁴ Липинский Д. А. Формы реализации юридической ответственности / Д. А. Липинский. – Тольятти: Изд-во Волжского ун-та им. Татищева. – 1999. – С. 15.

⁵ Философия права. Курс лекций: учеб. пособие: в 2 т. – Т. 2 / отв. ред. М. Н. Марченко. – М.: Проспект, 2011. – С. 370–371.

вимогами схваленої та підтриманої суспільством необхідності (позитивний, особистісний аспект), а також у суспільному осуді та пов'язаним з ним впливом на особу, яка допустила безвідповідальність у здійсненні суб'єктивної свободи (негативний, зовнішній аспект)¹.

За розумінням Р. Г. Апресяна, відповідальність людини – це відношення її залежності від чогось, що сприймається нею як визначальна підстава для прийняття рішень і вчинення дій. Об'єктом відповідальності можуть бути інші люди, в тому числі майбутні покоління, спільноти, а також тварини, навколишнє середовище, матеріальні й соціальні цінності тощо. В праві, на його думку, об'єктом відповідальності є закон. Відповідальність, вважає він, може бути обумовлена: а) навмисно (природно чи випадково) набутим людиною статусом (відповідальність батьків, тощо); б) свідомо прийнятим людиною соціальним статусом (відповідальність службової особи тощо) або укладеною угодою (відповідальність перед контрагентом, відповідальність найманого робітника тощо). Відповідальність, що обумовлена статусом, усвідомлюється людиною як покликання, а обумовлена угодою – як обов'язок. Вона може бути двоякою: а) спричиненою груповими, корпоративними, службовими або будь-якими іншими локальними обов'язками, що наближає її до розуміння підзвітності; б) самостійно прийнятою особою як особистий і універсальний обов'язок. В обох випадках зберігається її вимір, який фіксується в модальності «відповідальність перед», на відміну від модальності «відповідальність за»².

У ряді випадків вчені-філософи розуміють соціальну відповідальність людини як специфічні суспільні відносини. Так, Г. В. Атаманчук пише, що у найзагальнішому вигляді відповідальність являє собою відносини, які забезпечують інтереси і волю взаємозалежних суб'єктів, котрі гарантовані суспільством і державою. Відповідальність, за його баченням, формується на основі послідовної взаємодії трьох основних складників: а) усвідомлення обов'язку; б) оцінки поведінки; в) накладення санкцій за невиконання або неналежне виконання обумовлених правил поведінки суб'єктів³.

Таким чином, соціальну відповідальність людини у загальному її вимірі можна розуміти як певне явище, що існує незалежно від жодних суб'єктивних чинників, а є обов'язковим проявом регулювання суспільних відносин у рамках відповідності особистої поведінки між суб'єктами соціальної комунікації. Соціальна відповідальність людини у цьому випадку визначається коректуванням і координуванням процесів спільної діяльності людей, спричиняє пристосування особистих інтересів до

¹ Хомич В.М. Социальная ответственность и право / В.М. Хомич // Право и демократия. – 1989. – № 2. – С. 26.

² Новая философская энциклопедия: в 4 т. – М.: Мысль, 2010. – Т. 3. – С. 171–172.

³ Атаманчук Г.В. Теория государственного управления / Г.В. Атаманчук. – М.: Статут, 1997. – С. 302.

суспільних. Отже, за наявності міжособистісних відносин у суспільстві можна стверджувати про факт відповідальної взаємозалежності. Тобто, потреба в упорядкуванні міжособистісних стосунків у рамках нормативної поведінки регламентує основоположну сутність соціальної відповідальності. Тут йдеться, передовсім, про соціальні норми, закладені у правових актах і ключових засадах статусів громадських організацій, етикету спілкування тощо.

Як стверджує В.В.Мальцев, соціальна відповідальність людини характеризується наявністю таких рис: 1)це соціальне явище, наділене конкретно-історичним змістом; 2)це свідоме здійснення обов'язку (повинності) особи перед суспільством; 3)його виконання є велінням совісті суб'єкта; 4)невиконання обов'язку (повинності) передбачає той чи інший ступінь осуду такої особи суспільством (суспільною групою, окремими членами суспільства)¹.

Для прикладу, А. В. Белов простежив такі особливості соціальної відповідальності людини: а) вона містить ініціативний характер; б) надає перевагу або суспільному суб'єкту, або ж індивідуальному суб'єкту, котрий, ймовірно, трактується як представник суспільства чи соціальної групи; в) надає перевагу компромісу між суспільними інтересами та цілями, з одного боку, та індивідуальними, професійними, етичними і т.д. устремліннями, з другого боку; г) поведінка людей у контексті соціальної відповідальності визначається, здебільшого, очікуваннями людей по відношенню до соціальної позиції суб'єкта у формуванні соціально визначених атрибутів конкретних соціальних груп².

Практично всі властивості соціальної відповідальності людини простежуються і в юридичній відповідальності як одному з її видів. У такому випадку базова термінологія соціальної відповідальності, безперечно, є засадничо-методологічною для характеристики юридичної відповідальності. З одного боку, авторитарність соціальних норм відображає зв'язок суб'єкта норм із їх вимогами, що означає не що інше, як присутність у тій чи іншій нормі відповідної санкції на реалізацію вимог соціальних норм. Це, своєю чергою, означає, що кожна норма є засобом забезпечення відповідної поведінки суб'єкта суспільних відносин. З іншого боку, нормативність – це обов'язкова властивість відповідальності, а, натомість, відповідальність – виконання вимог норм.

Складовими соціальної відповідальності є суб'єкт та об'єкт, суб'єктивна та об'єктивна сторони. З цього приводу слушно зазначає А. П. Чірков:

¹ Мальцев В.В. Социальная ответственность личности, уголовное право и уголовная ответственность / В.В. Мальцев // Известия ВУЗ «Правоведение». – 2000. – № 6 (233). – С. 153.

² Белов А.В. Понятие социальной ответственности в современной социальной философии / А.В. Белов // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. – 2010. – № 3 (Т?? 47). ? ??17.ом 47). – С. 17.

«Звісно ж, про відповідальність у єдності усіх цих елементів ми маємо право говорити лише за умови її розуміння у контексті динаміки. Отже, об'єктивна сторона відповідальності виражається як принципи, норми, котрі виявляють суспільну необхідність. До того ж межа відповідальності суб'єкта залежить від суспільної значимості його поведінки, а тому від займаної ним посади, професії чи інших соціальних ролей, крізь призму яких йому доводиться проявлятися у найрізноманітніших видах особистої діяльності»¹. Таким чином, на думку дослідника, очевидним є той факт, що об'єктивний зміст відповідальності не зреалізує свого соціального значення у разі відсутності усвідомлення цього змісту людиною і якщо не відобразиться у тій чи іншій формі її поведінки.

Загалом кажучи, кожний вид соціальної відповідальності людини спирається на розумові, інтелектуальні здібності людини усвідомлено та свobodно виконувати поставлені вимоги соціальних норм, як і пристосовувати до них особисту поведінку та інтереси. Йдеться, насамперед, про те, що соціальна відповідальність може застосовуватися лише щодо людини, винної у вчиненні певного діяння. До того ж, така людина має бути здатною до усвідомлення застосовуваних щодо неї заходів соціальної відповідальності, що забезпечуватиме відповідний корекційний вплив на її свідомість і відповідно моделюватиме її поведінку в соціально бажаному руслі.

Фізичної здатності людини до усвідомлення своїх діянь, а також усвідомлення застосовуваних щодо неї заходів соціальної відповідальності недостатньо для забезпечення **просоціальної** нормативної поведінки людини. Визначальне значення мають два фактори формування соціально відповідальної поведінки людини: а) наявність заснованих на загальнолюдських цінностях системи соціальних норм; б) наявність демократично зорієнтованого, дієвого соціального механізму контролю, здатного забезпечити встановлення фактів порушення приписів соціальних норм і притягнення винних до відповідного виду соціальної відповідальності.

Щодо другого фактора, то потрібно погодитися з думкою О.І. Чучаєва та О.Лошенкової, що такий механізм охоплює переконання і примус як випробувані суспільною практикою методи регулювання суспільних відносин. Переконання при цьому досягається шляхом виховання або погрози примусу. Остання обґрунтовано визнається психічним насильством і тому є інструментом примусу. Що ж до виховного впливу, то саме він є переконанням у «чистому вигляді». Такий вплив здатний схилити індивіда до позитивної поведінки. Проте виховання без примусу не є частиною механізму соціальної відповідальності. Соціальна відповідальність людини належить тільки до елемента примусу. Цей примус неоднорідний. По-перше, він може виступати негативним для порушника наслідком

¹ Чирков А.П. Ответственность в системе права / А.П. Чирков. – Калининград: Изд-во Калининград ун-та, 1996. – С. 6–7.

невиконання обов'язків. По-друге, він може примушувати до виконання обов'язку, не виконаного добровільно. Такий примус поділяють на два види. Перший – психічний примус – негативний вплив, заподіяння якого обумовлене виконанням невиконаного обов'язку. Другий – фізичний примус, зокрема, стягнення на майно засудженого, який ухиляється від сплати штрафу. Впливати на майбутню поведінку осіб, здатних керувати своїми діями, можна за допомогою умови, ставлячи настання позитивних або ненастання негативних наслідків у залежність від здійснення того чи іншого діяння або утримання від нього. Порухення соціальної норми є передумовою осуду і негативного впливу з боку суспільства, держави, колективу. Таким чином, соціальна відповідальність людини пов'язана лише з тим примусом, що передбачає додатковий негативний вплив на суб'єкта в разі порушення ним правила поведінки. Можливість такого примусу (його потенційна загроза – **В.К.**) створює для особи ситуацію вибору між безнаслідковою позитивною поведінкою і порушенням соціальної норми, пов'язаної з негативним впливом¹.

А.Т.Панов та В.А.Шабалін також стверджують, що соціальна відповідальність людини включає елементи об'єктивного і суб'єктивного. Об'єктивне виступає у формі належного, суспільно необхідного, у вигляді соціальних вимог, обов'язків, оформлених у правових, політичних, моральних нормах і правилах, які існують незалежно від того, визнає їх людина чи ні. Суб'єктивне ж – це знання, усвідомлення необхідності, доцільності соціальних вимог, добровільне покладення їх на себе і активне виконання².

Як влучно висловився Карл Мітчем, коли придивитися до того, які саме професійні спільноти найінтенсивніше дискутують з приводу проблем професійної відповідальності та етики, то виявиться, що ці спільноти володіють великою технологічною владою³. Натомість М.С.Солодка виокремила три напрями у професійній відповідальності суб'єкта суспільних відносин, серед яких: а) відповідальність влади; б) відповідальність менеджменту; в) відповідальність інженерів⁴.

Кожна професійна спільнота опирається на чітко сформовану ієрархічну структуру. Відповідно можна твердити, що відповідальність людини «під впливом» неодмінно наштовхує на проблемний етичний компонент, оскільки, для прикладу, керівництво застосовує примус до покращення

¹ Чучаєв О.І. Відповідальність у кримінальному праві / О.І. Чучаєв, О.В. Лошенкова // Про українське право. Часопис кафедри теорії та історії держави і права Київськ. націон. ун-ту ім. Т. Шевченка / за ред. І. Безклубного. – К.: Вид-во КНУ ім. Т. Шевченка. – С. 254–255.

² Панов А.Т. Социальная ответственность личности в развитом социалистическом обществе / А.Т. Панов, В.А. Шабалин. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1976. – С. 18.

³ Митчем К. Что такое философия техники / К. Митчем. – М.: Аспект-Пресс, 1995. – С. 105.

⁴ Солодка М.С. К единству социального и технического: проблемы и тенденции развития научных подходов к управлению / М.С. Солодка. – Оренбург: Димур, 1997. – С. 39.

діяльності своїх підопічних, де останні виконують свої обов'язки відповідально, в даному випадку, або з острахом втратити роботу, або ж бажанням кар'єрного росту. Тим не менше про рамки професійної відповідальності можемо говорити лише в контексті тих повноважень, якими володіє суб'єкт суспільних відносин у своїй діяльності (відповідальність настає виключно за ті повноваження, котрі є дійсними в даний момент). Це дає підстави погодитися із М. С. Солодкою, що сьогодні найдієвішими нормами професійної відповідальності є етичні норми¹. Проте необхідно погодитися і з переконанням Ганса Йонаса з приводу того, що ані моралі, ані морального переконання, ані тверезого мислення не достатньо для досягнення моральної правильності². Адже це уможливорюється виключно за умови усвідомлення готовності до відповідальності за особисті вчинки. Зрештою принцип відповідальності, в рамках історії розвитку цього поняття, – це і філософська, і правова, і релігійна категорія із загальним моральним характером та конкретним юридичним змістом.

Відповідальність людини як соціальне явище охоплює практично усі без винятку види діяльності як їх якісний показник, тому вимір відповідальності притаманний будь-якому явищу суспільного життя. Окрім цього, доцільно стверджувати й про відповідальність конкретної людини за власні вчинки зокрема, а не лише про відповідальність суспільства чи держави загалом. Отже, саме відповідальність людини становить стержневий еквівалент вимірювання рівня сучасних суспільно-соціальних і державотворчих процесів. У зв'язку з цим для конкретизації змісту відповідальності людини за ненормативну поведінку, як слушно звертають увагу А. Т. Панов і В. А. Шабалін, важливе значення мають **міра** і **обсяг** відповідальності. При цьому **міра** відповідальності визначається ними як практичне ставлення особи до своїх можливостей у співвідношенні з належним. Сфера можливого являє собою шкалу можливостей у зіставленні з належним. Від людини залежить, що вона обере – мінімум чи максимум, чи щось середнє або вона взагалі вирішить не вчиняти певних діянь, не використовувати можливості. При визначенні міри відповідальності необхідно мати на увазі як позитивні, так і негативні аспекти відповідальності.

Обсяг відповідальності людини визначається ними як сукупність (коло) вимог до суб'єкта або обсяг вини. Міра і обсяг соціальної відповідальності людини виступають як визначальний зміст цього явища і можуть бути розкриті через ряд факторів. У кожному конкретному випадку, вважають науковці, необхідно враховувати такі фактори: 1) конкретно-історичну ситуацію і обстановку, в якій діяла дана

¹ Солодкая М.С. К единству социального и технического: проблемы и тенденции развития научных подходов к управлению. – С. 40.

² Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Ганс Йонас. – К.: Лібра, 2001. – С. 231.

людина; 2) реальні права і можливості людини; 3) здатність людини передбачати і адекватно оцінювати наслідки своїх вчинків; 4) наявність і можливість вибору різних варіантів поведінки; 5) рівень співвіднесеності належного і бажаного в поведінці конкретного індивіда¹. Попри всю свою зовнішню привабливість, дана концепція за визначенням змістовної частини категорій «міра» і «об'єм» є умоглядною, такою, що побудована на поняттях оцінного характеру. Продуктивною вона може виявитися, як видається, для поглибленого вивчення позитивної (перспективної) соціальної відповідальності. Для негативної (ретроспективної) соціальної відповідальності людини більш прийнятною є категорія «міра». В цьому випадку, наприклад, щодо юридичної відповідальності, вона конкретизована у законодавстві через вид, розмір, строк стягнення чи покарання.

Разом із тим низка як об'єктивних, так і суб'єктивних передумов визначає наявність і необхідність соціальної відповідальності людини. Людина – це носій і безпосередній учасник найрізноманітніших соціальних відносин, оскільки перебуває у зв'язку з державою, суспільними організаціями і т.д. Натомість будь-яке суспільне життя неодмінно передбачає наявність тих чи інших соціальних норм, котрі б урегульовували міжособистісні взаємини в рамках спільних інтересів.

Подібними є підходи до розуміння поняття «відповідальність» і в інших джерелах. Так, в енциклопедичному соціологічному словнику розкривається такий зміст цього терміна: 1) синонім обов'язку що-небудь зробити; 2) наслідки порушення обов'язку; 3) прийняття або покладання певних зобов'язань, висунення на цій основі вимог до відповідної особи, групи, організації з наступним застосуванням санкцій у випадку невиконання вказаних вимог. Соціальна відповідальність людини – це елемент взаємодії між індивідом і суспільством тощо².

В.Г. Антонечко, даючи розуміння поняття соціальної відповідальності людини, стверджує, що вона – міра відповідності для соціальних суб'єктів (осіб, соціальних груп, держави) взаємним вимогам, чинним правовим та іншим суспільним нормам, загальним інтересам³.

Антиподом поняття **«соціальна відповідальність людини»** є поняття **«соціальна безвідповідальність людини»**, яке не знайшло свого ґрунтового дослідження на монографічному рівні у філософсько-правовій літературі. Між тим, Р.І. Міхеев розуміє соціальну безвідповідальність людини як несумісність її свідомості і соціальної

¹ Панов А.Т., Шабалин В.А. Социальная ответственность личности в развитом социалистическом обществе. – С. 48–49.

² Социологический энциклопедический словарь / под ред. Г.В. Осипова. – М.: ИСПИ РАН, 1995. – С. 437.

³ Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник / за ред. В.П. Андрущенка, М.І. Горлага. – Київ–Харків: Рубікон, 1997. – С. 81.

поведінки з об'єктивними законами суспільного розвитку, з нормами етики, моралі і права, із загальноприйнятими умовами людського існування. За своєю соціальною природою, підкреслює він, соціальна безвідповідальність людини є загальним джерелом негативних соціальних явищ. Значною мірою нею породжується соціальна несприятливість, дисфункції в економічній, ідеологічній, моральній і правовій сферах¹. Тому відповідальність людини є важливим соціальним благом. Воно є засобом зовнішнього контролю і зовнішньої регуляції соціальної поведінки людини, зв'язаного множиною невидимих ниток з суспільством. Це наповнює поведінку людини важливим і необхідним соціальним змістом. Відповідальність людини, зазначає далі автор, має два критерії: **об'єктивний**, що характеризує об'єктивну зумовленість діяльності людини зовнішніми соціальними вимогами, тобто, його «включеність» у соціальні зв'язки і взаємовідносини; і **суб'єктивний**, який визначає соціально та морально-психологічні якості людини як суспільної істоти, як продукту суспільного виховання, формування і розвитку, що виявляє усвідомлення особою свого обов'язку, своєї невинності перед суспільством².

Відповідальність, на думку А. Ф. Плахотного, являє собою соціальний механізм контролю, користуючись яким суспільство забезпечує погодженість особистих та суспільних інтересів, скеровує поведінку людей в необхідне, суспільно корисне русло. Зворотний напрям цього зв'язку – від людини до суспільства – характеризує відповідальність як найважливішу моральну і соціальну психологічну якість людини. Будь-яка відповідальність людини за своєю природою має політичний характер³.

У загальній теорії права, як побачимо в наступному розділі даної праці, розуміння поняття відповідальності людини також пов'язують з нормативним комплексом, що сформувався і діє в суспільстві. Самореалізація організації, діяльності, управління суспільством, державою окремими соціумами та індивідами здійснюється за допомогою системи соціальних норм, що містять у собі найбільш загальні правила поведінки всіх суб'єктів суспільства: людей, органів держави, політичних партій та громадських організацій, релігійних утворень тощо.

Необхідно зазначити, що соціальна відповідальність людини має двоїстий (дуалістичний) характер, що означає не лише взаємне сумлінне, відповідальне ставлення суб'єктів суспільних відносин до своєї суспільно значимої поведінки, але й відповідальність держави перед суспільством

¹ Михеев Р.И. Социальная безответственность / Р.И. Михеев // Совершенствование уголовного законодательства и практики его применения. – Красноярск: Изд-во Красноярского ун-та, 1989. – С. 15–16.

² Михеев Р.И. Социальная безответственность // Совершенствование уголовного законодательства и практики его применения. – С. 16.

³ Плахотный А.Ф. Свобода и ответственность (социологический аспект) / А.Ф. Плахотный. – Х.: Издательство Харьков ун-та, 1972. – С. 15–16.

і людиною, що можливе найбільш ефективно на ґрунті гармонійного узгодження інтересів суб'єктів соціально неоднорідного суспільства. Отже, соціальна відповідальність людини і держави має бути взаємною. Гармонійне поєднання названих аспектів соціальної відповідальності є запорукою розбудови суверенної і незалежної, демократичної, соціальної і правової держави в Україні. Відтак, запорука ефективності соціальної відповідальності – це забезпечення урівноваженої, гармонійної кореляції прав і обов'язків людини в суспільному нормативному комплексі. Втілення такої моделі прав і обов'язків у реальне суспільне буття сприяє формуванню людини не лише як споживача природних і суспільних благ, але і як дбайливого, бережливого господаря природних і соціальних благ, цілеспрямованого творця та охоронця суспільних благ, як матеріальних, так і духовних. У цьому, в основному, полягає цінність формування у людей позитивної соціальної відповідальності крізь призму єдності прав і обов'язків.

Таким чином, можна зробити висновок, що **соціальна відповідальність людини** – це соціальне явище, феномен, що являє собою **необхідність** свідомого і добровільного використання людиною прав, виконання обов'язків, дотримання заборон, що містяться в соціальних нормах, а у випадку їхнього порушення – **необхідність** перетерпіння порушником цих норм заходів примусового впливу, передбачених ними.

Соціальна відповідальність людини переслідує **мету** упорядкування, гармонізації суспільних відносин і забезпечення їхнього поступального та стабільного розвитку.

Сприймаючи відповідальність як особисту моральну позицію, людина ставить її у рамки стержня особистої внутрішньої мотивації. Фактично соціальна відповідальність у такому випадку може виражатися крізь призму здатності людини поводитися відповідно до інтересів інших людей. Чим більше свободи, тим більше відповідальності, проте виключно свободна та відповідальна людина схильна до повноцінного саморозвитку в контексті соціальної поведінки. Врешті проблематика відповідальності – це вираження все ж таки моральної свободи людини через розвиток усіх без винятку її задатків.

Соціальна відповідальність людини і **соціальна безпека** нерозривно пов'язані між собою. Соціальна відповідальність є гарантом **соціальної безпеки** загалом і **особистої безпеки** людини зокрема, засобом підтримання і зміцнення соціальної злагоди, цілісності суспільства, держави. Соціальна безпека, таким чином, об'єктивно потребує надійного механізму соціальної відповідальності людини.

1.2. Види соціальної відповідальності людини

Соціальні норми, виконуючи у суспільстві охоронну, регулятивну і виховну функцію, визначаючи раціональні межі свободи людини, виступають запорукою гармонізації, упорядкованої сталості суспільних відносин поступального прогресивного розвитку суспільства у цілому.

Якщо розглядати суспільство як складне, системне, багаторівневе утворення, соціально-правовий механізм, то, як видається, є підстави погодитися з Б.Д.Шаховим у тому, що соціальні норми виконують роль ефективного засобу «збереження системи, системоутворення, відновлення системності в суспільних відносинах, вироблені самою соціальною системою в ході суспільної еволюції»¹. Таким чином, соціальні норми через свої функції виступають системоутворювальним чинником.

Розрізняють такі види соціальних норм: звичаї, традиції, норми моралі, релігійні (канонічні) норми, етичні норми, політичні норми, корпоративні норми, норми громадських організацій, технічні норми, норми культури, норми права тощо.

У процесі взаємодії та взаємовпливу різних видів соціальних норм кожна з них, зберігаючи свою специфіку, виступає регулятором особливого роду².

Залежно **від видів соціальних норм** виділяють такі **різновиди** соціальної відповідальності людини: моральна, релігійна, корпоративна, політична, правова (юридична) тощо.

Основними формами соціальної відповідальності людини, зазначає І.Г.Савченко, є юридична, моральна, політична, партійна, професійна, екологічна тощо. Найдавнішою з-поміж них є моральна відповідальність. Політична та правова відповідальність виникають із появою держави, що й формує політичні і правові норми³.

Відповідно до сучасної етичної думки, К.Маєр-Абіх **вирізняє вісім кіл відповідальності людини**. **По-перше**, це егоцентризм. «Кожний індивід відповідальний тільки за самого себе», всі інші можуть бути під його відповідальністю тільки у тому випадку, коли вони входять до сфери його власного інтересу. **По-друге**, це непотизм, тобто мораль, яка обмежується «своїми», своїм колом, безпосереднім оточенням. **По-третє**, націоналізм, який передбачає відповідальність лише за власну країну чи націю. **По-четверте**, це «антропоцентризм сучасності – спільнота

¹ Шахов Б.Д. Социальные нормы: философские основания общей теории / Б.Д. Шахов. – М.: Наука, 1985. – С. 93.

² Нерсисянц В.С. Юриспруденция. Введения в курс общей теории права и государства / В.С. Нерсисянц. – М.: Норма, 2000. – С. 51.

³ Савченко І.Г. Соціальна відповідальність в контексті розбудови соціальної держави в Україні / І.Г. Савченко // Актуальні проблеми державного управління: 36. наук. пр. – № 2 (24): У 2 ч. – Ч. 1. – Х.: Вид-во ХарPI НАДУ «Магістр», 2005. – С. 55–63.

людей, близьких і далеких», який характеризується прагненням відповідальності за все людство, а не тільки за себе, «своїх» чи свою країну. **По-н'яте**, це антропоцентризм, який відрізняється від попереднього кола. Відповідальність повинна містити у собі також відповідальність за те, щоб майбутні покоління мали не менше шансів на життя, ніж ті, які отримали ми самі; жодна людина не повинна бути використана як людський ресурс. **По-шосте**, це мамалізм. «Чи може людство обмежуватися тільки самим собою, нехтуючи співбуття з іншими?» Звісно, що ні. Наше буття є тілесним і наше походження дає можливість побачити спорідненість із природним спільно світом. «Заносячи тварин до кола відповідальності, ми сприймаємо їхнє власне право в природному цілому, а не розглядаємо їх тільки як засоби для нашого власного життя». **По-сьоме** – біоцентризм, тобто спільнота живих істот, які потрапляють у коло людської відповідальності. І, нарешті, **по-восьме** – фізіоцентризм. Світ сприймається як ціле. Сфера відповідальності людини стала настільки великою, що ніщо більше не повинно існувати лише заради іншого. «Не людина є мірою всіх речей, а все, що існує з нами, є мірою нашої людяності»¹.

Зокрема, М.Хайдеггер, зв'язуючи відповідальність людини з характером вчиненого діяння та впливом зовнішніх умов, виділив такі види відповідальності: а) **генералізовану відповідальність** (особа відповідальна за будь-які наслідки таких діянь, в яких вона брала участь або з якими була пов'язана яким-небудь чином); б) **власну відповідальність** (особа відповідальна лише за те, що нею безпосередньо вчинене); при цьому немає різниці між випадковими, навмисними й передбачуваними результатами; в) **диференційовану відповідальність** (особа відповідальна за будь-який передбачуваний результат дії, незалежно від того, був він умисним чи ні); г) усвідомлювану відповідальність (особа відповідає не тільки за свої наміри та наслідки їх реалізації, але й за значення, яке вона надає зовнішнім факторам і які внаслідок цього так чи інакше впливають на результат дії); д) повну відповідальність (особа повністю відповідальна за процес, результати та наслідки діянь, якими б не були умови їх перебігу)².

Відомий філософ права Г.Харт виокремив чотири наступних види відповідальності людини: 1) **казуальна відповідальність** – відповідальність за дію чи бездіяльність; 2) **відповідальність за дії, вчинені або заплановані до реалізації** – відповідальність за що-небудь; 3) **відповідальність посадову або рольову** – відповідальність перед кимось або чимось; 4) **відповідальність через повинність** – відповідальність компетентну³.

¹ Яковенко Т. Принцип відповідальності як еко-етичний імператив сталого розвитку / Тетяна Яковенко // Наука. Релігія. Суспільство. – 2010. – № 4. – С. 105.

² Хайдеггер М. Время и бытие / Мартин Хайдеггер. – М.: Республика, 1993. – С. 211.

³ Харт Г. Понятие права / Г. Харт. – СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 2007. – С. 86-95.

Р. Ингарден, виходячи з онтичних підстав відповідальності, вважає наявними **чотири можливих ракурси** відповідальності людини: 1) людина несе відповідальність за що-небудь; 2) людини бере відповідальність на себе за що-небудь; 3) людину притягають до відповідальності; 4) людина діє відповідально¹.

Висловлені й інші підходи щодо диференціації видів соціальної відповідальності людини. Зокрема, А. Г. Панов, В. А. Шабалін та А. Ф. Плахотний згадують про моральну, політичну, правову, економічну, національну, державну відповідальності²; М. М. Бахтін – моральну, персональну, політичну, спеціальну відповідальності³; Л. І. Грядунова – політичну, цивільну, партійну, правову, моральну, виробничу, професійну, сімейну відповідальності⁴; А. В. Поляков – неправову (моральну, політичну, корпоративну і т.п.) і правову відповідальність⁵.

У науковій літературі – філософській, соціологічній, психологічній, юридичній – соціальну відповідальність людини розуміють переважно у двох площинах, аспектах: позитивному (перспективному, проспективному) та негативному (ретроспективному). І. А. Ільїн назвав їх дещо по-іншому – «*попередньою*» та «*прийдешньою*». При цьому попередню відповідальність визначив як живе почуття належного і покликання, прагнення до вдосконалення, при яких особа ще не вчинила діяння, а вже знає про свою відповідальність⁶.

Визначення соціальної відповідальності людини, яке акумулює в собі розуміння позитивної (перспективної) та негативної (ретроспективної) соціальної відповідальності наводять Р. Л. Хачатуров та Р. Г. Ягутян. Вони позиціонують відповідальність людини як двоєдине соціальне явище: а) дотримання суб'єктами суспільних відносин вимог соціальних норм; б) у випадку безвідповідальної поведінки, яка не відповідає приписам соціальних норм, порушує суспільний порядок – перетерпіння винним позбавлень особистісного чи майнового характеру⁷.

¹ Ингарден Р. Об ответственности и ее онтических основаниях / Роман Ингарден. – М.: МГУ, 2010. – С. 71.

² Плахотный А.Ф. Свобода и ответственность (социологический аспект). – С. 66; Панов А.Т., Шабалин В.А. Социальная ответственность личности в развитом социалистическом обществе. – С. 38.

³ Бахтин М.М. Работа 20-х годов. Искусство и ответственность / М.М. Бахтин. – К.: Next, 1994. – С. 20, 32, 51, 225, 253.

⁴ Грядунова Л.И. Социальная ответственность личности в условиях социализма / Л.И. Грядунова. – К., 1971. – С. 31.

⁵ Поляков А.В. Общая теория права: проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода: Курс лекций. – СПб.: Изд. дом С.-Петерб. гос. ун-та, 2004. – С. 831.

⁶ Ильин И.А. Путь к очевидности / И.А. Ильин. – М.: Республика, 1993. – С. 305.

⁷ Хачатуров Р.Л. Юридическая ответственность / Р.Л. Хачатуров, Р.Г. Ягутян. – Тольятти: ВГУ им. В.Н. Татищева, 1995. – С. 22.

Видається, соціальна відповідальність людини *за своїм сутнісним змістом* має два *види*, прояви, аспекти – позитивний і негативний, відповідальність за минуле і відповідальність за теперішнє і майбутнє. Під *позитивною* (перспективною) соціальною відповідальністю потрібно розуміти *необхідність* добровільного і свідомого *використання* людиною прав, *виконання* обов'язків, *дотримання* заборон, що містяться у соціальних нормах. Під *негативною* (ретроспективною) соціальною відповідальністю – *необхідність* застосування до порушника приписів соціальних норм, *примусових заходів впливу*, передбачених цими нормами.

Між позитивною (перспективною) та негативною (ретроспективною) соціальною відповідальністю існує кореляційна залежність: розширення сфери позитивної (перспективної) соціальної відповідальності веде до звуження сфери негативної (ретроспективної) соціальної відповідальності і навпаки – розширення сфери негативної (ретроспективної) соціальної відповідальності веде до звуження сфери позитивної (перспективної) соціальної відповідальності.

Формування позитивної (перспективної) соціальної відповідальності і вироблення ефективної моделі негативної (ретроспективної) соціальної відповідальності є важливим чинником у механізмі забезпечення соціалізації людини, забезпечення її прав і свобод, розвитку демократичних інститутів суспільства, формування і утвердження гуманної системи соціальних цінностей. Фактично, специфіка негативної (ретроспективної) відповідальності полягає у нівелюванні її соціальними нормами. Натомість позитивна (перспективна) відповідальність полягає в усвідомленні людиною свого обов'язку перед суспільством крізь призму смислу та наслідків своїх дій і вчинків.

Як вважають Д.А.Ліпінській та Р.Л.Хачатуров, реальним змістом позитивної відповідальності, виступає дотримання суб'єктом суспільних відносин соціальних норм, тобто соціально корисна, схвалювана поведінка. Через діяння людини виявляється її ставлення до встановлених соціальними нормами правил. У позитивній відповідальності відображається як повинність і обов'язок, так і саме соціально значиме діяння суб'єкта відповідальності. Всі вони створюють статичні і динамічні характеристики соціальної відповідальності.

Соціальна відповідальність людини єдина, але має дві форми реалізації: *добровільну* – виражену в обов'язку суб'єкта виконувати приписи соціальних норм його правослухняною поведінкою і реакцією на нього, і *примусову* – виражену в обов'язку порушника соціальних норм підпорядкуватися різноманітним заходам суспільного і (або) державного примусу. Спільність позитивної і негативної форм соціальної відповідальності полягає у закріпленні їх соціальними нормами, в єдиних передумовах і вияву в поведінці суб'єкта. Ця поведінка не однакова

за своєю характеристикою. Вона може бути конфліктною, а може бути і соціально схвальною. Зовнішні суперечливі характеристики цих видів поведінки **обумовлені філософським законом єдності і боротьби протилежностей**. Однак обидва варіанти поведінки змодельовані в соціальних нормах, як змодельовані в них позитивний і негативний аспекти реалізації соціальної відповідальності. Враховуючи наведене, вважають вчені, соціальна відповідальність – це діалектичний взаємозв'язок між людиною і суспільством, що характеризується взаємними правами і обов'язками щодо дотримання приписів соціальних норм, їх виконання, що тягне за собою схвалення, заохочення, а у випадках безвідповідальної поведінки, яка не відповідає вимогам приписів цих норм, – обов'язок витримати несприятливі наслідки¹.

Для прикладу, П. П. Осипов висловив розуміння перспективної відповідальності людини як дотримання соціальних вимог і слідування суспільним очікуванням². Це дає можливість простежити відношення наведених вище позицій і до правосвідомості, котра також проголошує ті та інші соціальні вимоги, норми, що регулюють поведінку людини, її свідомість тощо. Врешті, обидва ці види відповідальності взаємопов'язані, оскільки вищий рівень перспективної відповідальності проектується настільки, наскільки усвідомлено виконуються соціальні норми і, настільки ж рідше трапляється ретроспективна відповідальність.

Позитивний аспект юридичної відповідальності людини привернув увагу багатьох зарубіжних дослідників (Ф. Паллак, Ж.-П. Сарт, Н. Хайнс та інші). З середини 60-х рр. ХХ ст. у радянській філософській літературі започатковується розгляд даної наукової проблеми в працях Р. І. Косолапова, В. С. Маркова, В. П. Тугарінова, А. П. Черепніної та інших науковців. Названими та іншими вченими відстоюється думка, що відповідальність людини за найближче майбутнє і більш віддалену перспективу створює серцевину, становить суть кожної відповідальності, відповідальності будь-якого роду³.

У філософській літературі останніх десятиліть переважає думка про наявність позитивної (перспективної) соціальної відповідальності людини та про необхідність дослідження її закономірностей, хоча підходи вчених до розуміння її поняття, структури, завдань і функцій частково відрізняються. При цьому не заперечується значення негативної (ретроспективної) відповідальності, підкреслюється її вплив на формування позитивної (перспективної) відповідальності, а також те,

¹ Философия права. Курс лекций: учеб. пособие в 2 т. – Т. 2 / отв. ред. М.Н. Марченко. – С. 371–372.

² Осипов П.П. Теоретические основы построения и применения уголовно-правовых санкций (аксиологические аспекты) / П.П. Осипов. – Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. – С. 73.

³ Витрук Н.В. Общая теория юридической ответственности. – С. 22.

що відповідальність негативна не може повністю задовольнити потреби ефективності регулювання суспільних відносин¹.

Свобідна та сформована людина відповідає за особисте життя, його зміст і напрям розвитку. Таємниця свободи, на думку І. Ільїна, полягає у тому, що людина покликана жити передовсім особистими діями та вчинками, а відтак нести за їхні наслідки відповідальність. Як уже зазначалося попередньо, філософ виділяє *попереджувальну* (позитивну – **В. К.**) відповідальність людини і її *прийдешню* (негативну – **В. К.**) відповідальність. *Попереджувальна* відповідальність, з його точки зору, – це немов передчуття свого покликання і, водночас, жива воля до досконалості. Людина в цьому випадку ще не здійснила жодного вчинку, а, можливо ще й не вирішила що саме вчиняти, не створила ієрархії цінностей, не обрала ключової цілі тощо. «Людина, – пише І. Ільїн, – всього лиш відчуває в собі силу та вольову енергію і передбачає можливість й неунікненість майбутніх дій і вчинків, пов'язуючи їх особистим наміром і внутрішнім обов'язком реалізовувати «краще з кращого»... Ще не здійснивши вчинку, людина усвідомлює особисту відповідальність. Це відчуття відповідальності дисциплінує людину, зосереджуючи та надихаючи. Тому й значення цієї попереджувальної відповідальності у культурному просторі – основоположне та значне»².

Зрештою, і справді, неважко уявити наслідки діяльності людини поза межами дії позитивної відповідальності. Для прикладу, безвідповідальність судді, котрий не виявляє належного рівня правосвідомості і не реалізує ні очевидності потреби об'єктивного вивчення обставин злочину, зрештою знання закону – все це і призведе як до негативних наслідків у виголошенні вироку, так і до свавілля у судовій системі, корупції і т.д.; безвідповідальність політика неодмінно призводить до численних інтриг, шахрайств, обману громадян, суспільства та держави; безвідповідальність лікаря призводить не лише до повної деформації його як професіонала та дискредитації медицини в цілому, а й до фатальних наслідків такого «лікування». Фактично люди, позбавлені позитивної відповідальності, є абсолютно не здатними творити як власну, так і суспільну культуру, врешті-решт не здатні творити ані демократично-правової держави, ані громадянського суспільства. Саме через це зростає значимість і *попереджувальної*, і *прийдешньої* відповідальності людини. Як зауважував В. Франкл «Свобода, якщо її реалізація не пов'язана з відповідальністю, може перетворитися у просту сваволлю»³.

¹ Грядунова Л.И. Социальная ответственность личности у условиях развитого социализма / Л.И. Грядунова. – К.: Вища школа, 1979. – С. 21; Сперанский В.И. Социальная ответственность личности: сущность и особенности формирования / В.И. Сперанский. – М.: МГУ, 1987. – С. 25–26.

² Ильин И. О чувстве ответственности: [Электронный ресурс] / И.А. Ильин. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Ilin/chuv_otv.php

³ Франкл В. Духовность, свобода и ответственность / Виктор Франкл. – М.: Прогресс, 1990. – С. 76.

Таким чином у філософській, соціологічній та політологічній науці немає загальновизнаної класифікації видів соціальної відповідальності людини. Дане питання не було предметом окремого, спеціального монографічного дослідження. Видається найбільш доцільним класифікувати соціальну відповідальність людини за двома критеріями: а) за видами соціальних норм; б) за сутнісним змістом відповідальності.

За першим критерієм виокремлюються наступні види соціальної відповідальності людини: 1) моральна; 2) релігійна; 3) дисциплінарна; 4) політична; 5) правова. Найчастіше соціальна відповідальність людини постає універсально комбінованою: моральною і дисциплінарною; моральною і політичною; моральною і правовою; моральною, політичною і правовою і т.п. За другим критерієм, тобто за сутнісним змістом, соціальну відповідальність людини можна класифікувати на два види: 1) позитивна (перспективна) і 2) негативна (ретроспективна).

1.3. Підстави соціальної відповідальності людини

У філософській доктрині не спостерігається наявність спеціальної уваги дослідженню підстав соціальної відповідальності людини. Будь-якому видові людської поведінки притаманна відповідальність, слушно наголошує М.А.Краснов, лише її рамки залежать від конкретних підстав відповідальності: для одних підставою є факт відповідальності перед кимось, для інших – за когось, для ще інших – за щось, для четвертих – має значення ймовірне покарання за вчинене правопорушення (порушення – *В.К.*), для п'ятих – можливість уникнення негативної оцінки своєї діяльності¹. У цьому випадку вочевидь йдеться про позитивну (перспективну) соціальну відповідальність, про одну з характеристик суб'єктивної складової її об'єктивної підстави.

Загалом у філософській доктрині прийнято стверджувати про **об'єктивні** і **суб'єктивні** підстави відповідальності людини. При дослідженні об'єктивних підстав соціальної відповідальності людини передбачається всебічне вивчення і врахування цілої низки факторів. Насамперед – об'єктивних законів розвитку природи, суспільства, мислення, які визначають мету і вчинки людей. При тому на кожному етапі розвитку суспільства одночасно наявні протилежні, взаємовиключні тенденції, необхідності, можливості. Поле функціонування поведінки людини служить сфера необхідного, сфера можливого, які, як складові соціальної дійсності слугують основою вибору, а також об'єктивним критерієм оцінки прийнятого нею рішення. Визначальний вплив на поведінку людини справляє навколишнє середовище – відповідний соціум.

¹ Краснов М.А. Ответственность в системе народного представительства: методологические подходы / М.А. Краснов. – М.: Наука, 1995. – С. 23–24.

Об'єктивні можливості вибору певного варіанту поведінки особи, а отже і ступінь відповідальності, залежать (поряд із соціальною орієнтацією особи) також і від її становища в суспільстві, від її соціальної ролі.

Передумовою суб'єктивної підстави відповідальності людини є можливість пізнання нею законів природи і суспільства. Це насамперед зв'язано з проблемами свободи волі, необхідності вибору поведінки, про що йтиметься окремо. Тому серед суб'єктивних підстав соціальної відповідальності людини, зазвичай, виділяють: 1) можливість пізнання нею законів об'єктивного світу, конкретної соціальної необхідності; 2) її свободу волі; 3) відносну незалежність її свідомості і волі від навколишнього середовища; 4) не жорсткий, а ймовірний характер детермінації поведінки людини; 5) можливість вибору і свободу вибору різних варіантів поведінки; 6) здатність людини оцінювати свої вчинки відповідно до інтересів суспільства¹.

Подібної позиції дотримуються Р.І.Косолапов та В.С.Марков, маючи на увазі негативну (ретроспективну) та позитивну (перспективну) відповідальність, які підтверджують, що зміст соціальної відповідальності людини формується внаслідок взаємодії факторів двоякого роду: а) об'єктивних, що змушують до діяння через потреби і, відповідно, через більш чи менш адекватне пізнання дійсності і б) суб'єктивних, що виступають для людини як внутрішні, свідомі, в тому ж числі, ціннісні фактори².

На думку О.М.Іванової, «Підставою соціальної відповідальності може служити необхідність охорони встановленого порядку суспільних відносин як нормальних умов життя. Суспільство живе згідно з визначеними законами, які утворилися на основі історичного, національного, соціально-культурного розвитку. Природним процесом для такого суспільства буде, звісно ж, захист уже утвореного на цій основі порядку суспільних відносин. Порушення цього порядку неминуче викликає застосування відповідальності»³.

Наведені підходи філософів-науковців до дослідження підстав соціальної відповідальності людини можна умовно назвати такими, що здійснюються з **широких філософсько-соціологічних позицій**, тобто широкими. Вони дають можливість з'ясовувати глибинне коріння соціальної зумовленості як нормативної, так і ненормативної поведінки людиною, що більш притаманне аналізу соціального механізму формування такої її поведінки.

¹ Панов А.Т. Социальная ответственность личности в развитом социалистическом обществе / А.Т. Панов, В.А. Шабалин. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1976. – С. 29–33.

² Косолапов Р.И. Свобода и ответственность / Р.И. Косолапов, В.С. Марков. – М.: Политиздат, 1969. – С. 65.

³ Иванова О.М. Философский и юридический аспекты свободы и ответственности / О.М. Иванова // Вестник Волжского ун-та им. В.Н. Татищева: Юриспруденция. – Вып. 18. – Тольятти: ВУИТ, 2001. – С. 51.

Із позицій **нормативного підходу** кожному видові соціальної норми кореспондує (коли йдеться про негативну (ретроспективну) соціальну відповідальність) відповідний вид (види) соціальної відповідальності людини.

Проведений аналіз не лише філософських, але й філософсько-правових, правових наукових джерел дозволяє стверджувати про наявність трьох підстав соціальної відповідальності людини: **соціально-етичної (моральної), нормативної і фактичної**.

Соціально-етична (моральна) підстава соціальної відповідальності людини дає відповідь, головним чином, на запитання чому і за яких умов людина підлягає соціальній відповідальності, а конкретні органи суб'єктів суспільних відносин мають моральне право притягнути її до відповідальності.

З давніх-давен, розмірковуючи над даною проблематикою, найвідоміші філософи та теологи пов'язували її розуміння, головним чином, з категоріями «розум», «совість», «свобода волі».

У контексті давньогрецької культури в понятті **«свобода волі»** акцентується не стільки філософсько-категоріальне, скільки юридичне значення. Вільна людина – це громадянин, який живе на землі своїх предків. Протилежність йому – військовополонений, котрого забрали на чужину і перетворили на раба. Джерело свободи особи – поліс, його земля (Солон); вільний від народження живе на землі поліса, де встановлений розумний закон. У гомерівському епосі поняття свободи виявляє ще один сенс. Вільна людина – це та, яка діє без примусу, в силу власної натури. Теоретична передумова науково-філософської постановки питання про свободу волі складається в мисленні софістів, котрі протиставляють «фюсис» (єдино можливий, народжений самою природою порядок) і «номос» (порядок життя, самостійно встановлюваний кожним народом). Сократ підкреслював вирішальну роль знання у здійсненні свободи. Істинно вільний моральний вчинок можливий лише на основі чітких понять блага і доблесті. Ніхто не може чинити погано з доброї волі, людина прагне до кращого в своїх вчинках, і лише незнання, невігластво штовхає її на невірний шлях. Платон пов'язував поняття свободи волі з буттям блага як вищої «ідеї». Благо освячує порядок, який діє у світі як порядок доцільний. Чинити вільно – значить діяти, орієнтуючись на ідеал блага, погоджуючи особисті устремління з громадською справедливістю. Арістотель розглядає проблему свободи волі у контексті морального вибору. Свобода пов'язана із знанням особливого роду – знанням-умінням («фронесіс»). Воно відмінне від знання-техне, що забезпечує вирішення завдань за відомим зразком. Моральне знання-вміння, що прокладає шлях свободи, орієнтує на вибір кращого вчинку в контексті етичного вибору. Джерело такого знання – специфічна моральна інтуїція, яка виховується у людини життєвими випробуваннями.

Стоїцизм розвиває свої бачення свободи, визнаючи пріоритет проведення у житті людини. Самостійне значення особистості стоїки вбачали в дотриманні обов'язку і боргу (Панецій). При цьому провидіння може розглядатися і як закон природи, і як воля в людині (Посидоній). Воля в такому випадку виступає як засіб боротьби проти долі, і як така вимагає особистого виховання. Епікур пояснює можливості свободи волі як її фізичної моделі. Епікур вказує на можливість вільного відхилення атома від прямолінійної траєкторії. Причини такого відхилення не зовнішні, це відбувається спонтанно. Особливий етап у постановці питання про свободу волі становила християнська ідеологія. Людина покликана здійснити свою сутність у єдності з Богом, учити Біблію. Проблема, все ж таки, полягає в тому, щоб поєднати універсалізм Божої волі, з однієї сторони, і моральні зусилля людини, які ще не досягнені поєднанням з Божеством, – з іншої. Так, Пелагій пояснює достатньо широке тлумачення християнської ідеї про участь волі людини у формуванні її долі, мимоволі принижуючи значення спокутої жертви Христа. Ідею універсальності Проведіння в полеміці з цієї точки зору захищає Августин. Здійснення добра в діяльності людини можливе лише з допомогою благодаті Божої. Причому її дію Августин не пов'язує із свідомим зверненням до неї з боку людини. Вона проявляється незалежно від неї. Тома Аквінський розглядає сферу свободи волі у виборі цілей і засобів досягнення блага. За його твердженням, до мети веде лише один правильний шлях. Розумна істота необхідно прагне до добра, зло ж, як результат раціонального вибору – неможливе. Різноманітність позицій проявляється і в епоху Реформації, зокрема Еразм Роттердамський захищає ідею свободи волі. Проти неї виступає Лютер, наполягаючи на буквальному прочитанні догмата про Божественне приречення. Бог спочатку покликав одних людей до спасіння, інших прирік до вічних мук. Майбутня доля людини все ж таки залишається невідома їй самій. Лютер при цьому вказував на особливу сферу буття, «випробування» яку особа здатна розглянути через певні знаки обраності. Йдеться про сферу людської повсякденності і насамперед про професійну діяльність, успішне здійснення якої є ознакою спроможності особи перед обличчям світу і Бога. Аналогічну позицію займає і Кальвін, вважаючи, що воля Божа цілком програмує буття людини. Протестантизм практично зводить волю до мінімального значення. Фундаментальний парадокс протестантської етики полягає в тому, що постулюючи пасивність людської волі у здійсненні Божої благодаті, вона заставляє людину розшукувати «шифри» вибраності і тим самим зуміла виховати активний тип особистості. З протистантизмом полемізував ізуїт Л. де Моліна (1535–1600): серед різноманітних висновків Божого всевидіння його теорія виділяла особливе «середнє знання» про те, що може відбутися взагалі, але точно відбутися при дотриманні конкретної умови. Цю умову Моліна поєднав з живою людською волею. Цей

погляд отримав свій подальший розвиток у Сауреса, який вважав, що Бог повідомляє свою благодать лише тим діям людини, в ході здійснення яких допомога Бога не пригнічує свободу волі. Вчення К. Янсенія (1585–1638), по суті, відроджує ідеї Кальвіна і Лютера – людина вільна вибирати не між добром і злом, а лише між різними видами гріха. Аналогічний погляд був розвинутий також містиком Л. де Молиносом, який стверджував ідею пасивності людської душі перед обличчям Бога. Тема свободи волі знаходить себе і в філософії Нового Часу. Для Гоббса свобода волі означає перш за все відсутність фізичного примусу. Свобода інтерпретується ним в індивідуально-природньому вимірі: людина тим більше вільна, чим більше можливостей для розвитку відкривається перед нею. Свобода громадянина і «свобода» раба відрізняється лише кількісно: перший не володіє абсолютною свободою, а другого не можна сказати, що він зовсім не є вільним. Згідно з думкою Спінози, вільний лише Бог, лише його дії детерміновані внутрішньо закономірні, а людина як частина природи не вважаються вільною. Тим не менш вона прагне до свободи, переводячи афекти в раціональну любов. Розум примножує свободу, а страждання скорочують її, – вважає Лейбніц, розрізняючи свободу негативну (свободу від ...) і позитивну (свободу для ...). Для Локка поняття свободи рівнозначне свободі дій; свобода – це здатність діяти у відповідності з свідомим вибором. Саме свобода волі протиставляється розуму, виступає фундаментальним визначенням людини, – такий погляд Ж.-Ж. Руссо. ***Перехід від природної свободи, який обмежений силами самого індивіда, до «моральної свободи»*** можливий лише через використання законів, які люди приписують самі собі. Згідно з Кантом, свобода волі можлива лише у сфері моральної закономірності, що протиставляє собі закономірності природи. Для Фіхте свобода – це засіб здійснення морального закону. Шеллінг знаходить своє вирішення проблеми свободи волі, вважаючи дії вільними, якщо вони походять із внутрішньої необхідності, і свобода людини стоїть на роздоріжжі між Богом і природою, буттям і небуттям. За Гегелем, християнство вносить у свідомість європейської людини ідею про те, що історія – це процес, який полягає в усвідомленні свободи. Ніцше вважав всю історію моралі – історією омані відносно свободи волі. Згідно з його поглядами, свобода волі – фікція, омана всього природного¹.

На складний, тернистий шлях генезису, становлення і розвитку звертає нашу увагу Лорд Актон (Джон Емеріх Едвард Дальберг): «Свобода, констатував він, ***стала наступною, після релігії, спонукою до добрих справ й поширенням проведом до злочинів*** ще від зерна, кинутого в Афінах 2460 років тому, до щедрого врожаю, зібраного теперішнім людством. ***Вона є ніжним плодом зрілої цивілізації***; і сплигло, далебі, не одне століття, поки нації, що пізнали значення цього

¹ Ждановский А.П. Свобода воли: [Электронный ресурс] / А.П. Ждановский. – Режим доступа: // http://psylib.org.ua/books/grits01/svoboda_voli.htm

слова, вирішили бути вільними. Кожної доби на шляху її поступу стояли природні вороги – невігластво й пересуди, пристрась до завоювань і любов до спокою, палке жадання влади з боку сильних світу цього й не менш палке жадання харчу з боку бідних. Упродовж тривалих періодів вона була повністю загальмована, коли нації рятувалися від варварства й поневолення чужинцями й коли постійна боротьба за існування і втрата людьми хоч якогось інтересу до політики і її розуміння зробили їх надто охочими виміняти своє первородне право на саму поживу та несвідомими дорогоцінного скарбу, що вони ним поступилися. В усі часи щирі друзі свободи зустрічалися рідко, і своїми перемогами вона завдячувала меншості, яка мала змогу торжествувати, еднаючись зі сподвижниками, чії цілі часто-густо відрізнялися від її власних; завжди небезпечні, ці об'єднання іноді ставали катастрофічними якраз через надання опонентам ґрунту для опозиції та через розпалювання суперечок про винагороди у годину успіху. ***Жодна перешкода не була такою постійною або важкою для подолання, як невизначеність та плутанина навколо природи справжньої свободи.*** Якщо ворожі інтереси і завдавали великої шкоди, то ще більше – хибні ідеали; отож її поступ однаково увічнено у зростанні знання, як і у вдосконаленні законів. Часто історія установ є історією обману й ілюзій; тому що їхня вартісність залежить від ідей, які їх творять, та від духу, який їх оберігає, і форма може лишатися незмінною, коли субстанція вже зникла»¹.

У сучасній філософії поняття відповідальності людини, зазвичай, розглядається в нерозривному зв'язку з категоріями свободи, свободи волі, свободи прийняття рішень, свободи дій. Розуміння поняття відповідальності людини в класичній філософії максимально узалежене від поняття свободи, яка розглядається як онтологічна основа відповідальності. В енциклопедичних джерелах містяться різні визначення терміна «свобода». Найбільш доступні з них визначають «свободу» як: 1) здатність людини оволодівати умовами свого буття, долати залежність від природних і соціальних сил, зберігати можливості для самовизначення, вибору своїх дій і вчинків²; 2) усвідомлена необхідність і дії людини відповідно до своїх знань, можливостей і здатності вибору у своїх діях³; 3) здатність людини до активної діяльності відповідно до своїх намірів, інтересів, під час якої вона намагається досягти поставленої перед собою мети⁴; 4) природний стан народу або окремої людини, який характеризується

¹ Лорд Актон. Свобода як головна політична цінність // Консерватизм. Консервативна традиція політичного мислення від Едмунда Берка до Маргарет Тетчер. Антологія. Упорядники: Олег Проценко, Василь Лісовий. – К.: Вид. дім «Простір», «Смолоскип», 2008. – С. 644.

² Современный философский словарь / под ред. проф. В.Е. Кемерова. – М. – Бишкек-Екатеренбург: Одиссей, 1996. – С. 439.

³ Философская энциклопедия: в 5 т. – М.: Советская энциклопедия, 1967. – Т. 4. – С. 559.

⁴ Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – С. 569.

можливістю діяти на власний розсуд. У вузькому розумінні – суб'єктивна можливість людини й громадянина здійснювати або не здійснювати певні дії, що ґрунтуються на його конституційних правах і свободах¹; 5) філософська категорія, в якій відображається свобода дій людини як розумної істоти, що ґрунтується на пізнанні та практичному використанні об'єктивних законів, на підкоренні людиною стихійних сил природи і законів суспільного життя².

Відповідальність людини є закономірним проявом її свободи, але не єдиним. Вона – наслідок її безвідповідальної поведінки, тоді як відповідальна поведінка людини не породжує такого наслідку. Отже, не існує відповідальності людини поза її свободою. Як стверджують Р.І. Косолапов і В.С. Марков, «Свобода та відповідальність – це дві сторони єдиного цілого – свідомої людської діяльності. Свобода – це можливість реалізації цілеспрямованої діяльності, здатність діяти в рамках знання суті речей, і реалізується вона настільки, наскільки глибшими є знання об'єктивних умов, наскільки точніше до цих умов обрані ціль і засоби її досягнення. Відповідальність – продиктована об'єктивними умовами, їх усвідомленням і суб'єктивно поставленою ціллю необхідності вибору. Тобто, свобода породжує відповідальність, відповідальність – спрямовує свободу»³.

Відповідальність людини, як правильно наголошують Г.І. Іконніков та В.П. Лященко, є органічною властивістю її свободи. Сваюля власне тому і не є свободою, що вона не передбачає відповідальності. Свобода завжди визнає за суб'єктом певні права щодо суспільства, але в той же час вимагає від нього відповідальності (виконання обов'язків) перед суспільством. Відповідальність є органічною властивістю свободи. Тому сяваюля не є свободою, оскільки вона не припускає відповідальності. Людина та інші суб'єкти суспільних відносин здійснюють свою діяльність не інстинктивно, а свідомо. Це означає, що розум, а саме юридично оформлений, не дозволяє соціальному суб'єктові робити все, що завгодно. Свобода – це можливість жити на власний розсуд у межах, визначених соціальними нормами. Жити ж на власний розсуд – означає вибирати між добром і злом, справедливістю і несправедливістю, моральністю і аморальністю, бути творцем – реалізувати себе як особу і відповідати за вибір перед суспільством і собою⁴.

Свобода людини – це можливість робити або не робити. Тобто будь-яка свобода передбачає вибір. Про це говорить і сучасний екзистенціалізм:

¹ Юридична енциклопедія: в 6 т. – К.: Українська енциклопедія, 1998. – Т. 5. – С. 441.

² Український радянський енциклопедичний словник: в 3 т. – К.: Українська енциклопедія, 1968. – Т. 3. – С. 231.

³ Косолапов Р.І. Свобода и ответственность / Р.І. Косолапов, В.С. Марков. – М.: Политиздат, 1969. – С. 72.

⁴ Іконніков Г.І. Філософія права / Г.І. Іконніков, В.П. Лященко. – М.: Юрайт, 2010. – С. 253–254.

свобода — це завжди ситуація вибору людини між різними можливостями, тут насамперед йдеться про вибір цінностей, а не конкретних дій, бо останнє визначається першим. У сучасному людському пізнанні явно простежується розмежування проблеми волі, яка розуміється як довільне управління людиною своєю поведінкою на основі свідомих рішень, проблеми вибору, як конкретних дій, які можуть бути зафіксовані внутрішнім спостереженням і власне свободи, яка тісно переплітається із вищеназваними поняттями, проте не зводиться до них, а навпаки, пропонує виключно своє існування в людині¹.

Відповідальність людини є зворотною стороною її свободи, яка нерозривно пов'язана з нею та завжди її супроводжує. Той, хто діє вільно, повністю відповідає за свої дії. Кожний людський вчинок як наслідок свободно обраного рішення в ситуації морального вибору так чи інакше порушує інтереси інших людей, суспільства. Оскільки моральний вибір виражає реальний зв'язок особи з іншими людьми, а отриманий наслідок набуває певного значення для інших людей, то це завжди накладає відповідальність на особу².

Отже, відповідальність людини становить невід'ємну органічну властивість свободи, її зворотною сторону в сенсі свободи волі і дій людини, яка є суб'єктом свободи і водночас суб'єктом відповідальності. Свобода людини належить до числа основних загальнолюдських моральних чеснот суспільства, якими, зокрема, є справедливість, совість, гуманність, незалежність, рівність.

У контексті розуміння **відповідальності людини як необхідності** та умови **свободи**, Н. А. М'яснікова виділила кілька її вимірів, серед яких:

— **онтологічний вимір** — дає уявлення про трансцендентальну відповідальність людини як характеристику людського буття, що змінює свою конфігурацію та характеристики під впливом сучасної реальності (відповідальність — фундаментальний елемент життєдіяльності, адекватний миттєвості, що відіграє інтегральну функцію на рівні індивіда та суспільства, натомість модель «нестійкої» відповідальності адекватна умовам сучасної реальності);

— **аксіологічний вимір** — розглядає відповідальність людини як виокремлену цінність саму собою, як благо, що має реалізовуватись практично;

— **праксеологічний вимір** — це реалізація відповідальності людини як елементу сучасних соціальних практик³.

¹ Разгильдиева М.Б. Правовые убеждение и принуждение: теоретические основы (на примере финансового законодательства): монография. — С. 90.

² Етика / за ред. В.О. Лозового. — К.: Юрінком інтер, 2007. — С.110–111.

³ Мясникова Н.А. Свобода и ответственность при конструировании жизненной стратегии индивида / Н.А. Мясникова // Філософські перипетії: Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. — 2006. — № 750. — С. 72.

Свобода людини була і є традиційним предметом дослідження вчених з різних наук упродовж багатьох століть. «Не затуляй мені сонця» – так сказав Діоген Олександрові Македонському в приватній полеміці, маючи під цим на увазі, очевидно, і свою індивідуальну свободу мислення¹.

Аристотель розумів свободу людини як основне начало демократичного ладу. Тільки при такому державному устрої всі користуються свободою². На його думку, в основі психофізичної діяльності людини перебувають дві першопричини – **прагнення і розум**. Їхнє поєднання породжує волю – начало, народжене в розумній частині душі, основою якого є знання. Воля є проміжною ланкою між розумною діяльністю і імпульсивною поведінкою людини³.

Платон виділяв чотири ступені стану душі людини: перший – **розум**, другий – **міркування, мислення**, третій – **віра**, четвертий – **уподобання**. У своїх роздумах про модель держави він виходив із ієрархії найвищих здібностей людини: розуму, волі та почуттів. При цьому кожній із цих найвищих здібностей людини кореспондує своя чеснота: **розуму** – мудрість, **волі** – мужність, **почуттям** – поміркованість у вияві⁴.

Платон розумів свободу людини як схильність до добра, завдяки якій людина перетворюється на вільного учасника суспільних відносин. Свобода – це стан розумності, вміщений у людській душі. Свобода початково не притаманна людині, вона є станом, якого слід досягти⁵.

Августин розглядав свободу людини як основу і початок самої людини та джерело блага у суспільстві. Саме Августин заклав основу концепції свободної волі. Згідно з нею людина свободна у виборі поведінки. Лише під впливом злої волі, що є наслідком вселення в неї злих сил, людина вчиняє злочин⁶. Він стверджував, що людина, маючи прищеплене в душі почуття правди, шукає її упродовж усієї своєї діяльності. Людина здійснює свою діяльність внаслідок свідомих і несвідомих актів волі. Поняття свободи Августин розумів у двох значеннях: а) свобода формальна; б) свобода моральна. Формальна свобода означає можливість вибору особою між добром і злом. **Моральна свобода**, з етичного пункту бачення, має принципове значення, вона зводиться до внутрішнього уникнення зла і свідомого вчинення добра. Це є ґрунтовний вид свободи, який забезпечує конструктивний розвиток людини, є основою морального чи політичного розвитку суспільства⁷.

¹ Кейне Джон. Кінець Caisser-faire // Лібералізм: онтологія / упорядники О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2001. – С. 728.

² Аристотель. Сочинения: в 4 т. – Т.4. – М.: Мысль, 1983. – С. 570.

³ Антология мировой философии: Античность. – Минск: Харвест, 2000. – С. 371–377.

⁴ Платон. Диалоги. – М.: АСТ; Харьков: Фолио, 2001. – С. 170; 254.

⁵ Платон. Диалоги. – М.: Эксмо, 2009. – С. 182–183.

⁶ Сливка С.С. Природне та надприродне право / С.С. Сливка. – К.: Атіка, 2005. – С. 85; Иншаков С.М. Зарубежная криминология / С.М. Иншаков. – М.: ИНФРА-НОРМА, 1997. – С. 16.

⁷ Sylwestrzak Andrzej. Historia doktryn politycznych i prawnych. – Warszawa: Lexis Nexis, 2009. – P. 106.

Усюдиприсутність і всемогутність Бога впливає із його невід'ємної властивості – волі. На думку Августина, «Воля Божа властива Богові та передують будь-якому акту творіння... Воля Божа належить до Його божественної субстанції»¹. Отже, як зауважує В.В.Соколов, осмислення творіння «з нічого», особливо, що стосується Августина, закономірно напштовхувало його до висунення на перший план саме вольової властивості божественної сутності. «Фактор волі, в цьому випадку, – стверджує дослідник, – став ключовим вираженням ірраціональності та, навіть, сутності божественного Суб'єкта. Проте філософська небезпека тут криється в тому, що вона все ж таки не вичерпує всієї повноти божественного Суб'єкта в його ставленні до світу та людини, адже такого роду ставлення неможливе поза властивістю знання»².

Фактично перевага душі над тілом, згідно з інтерпретацією цієї тематики Августином, виражається передовсім властивістю волі. Тобто специфіка активності людини визначається властивістю її особистої волі. Остання поряд із розумом виражає атрибут Бога, віддзеркалюючись як основа Його всемогутності. Зрештою саме специфіка людської діяльності визначається виключно в рамках особистої волі, здатністю людини до свobodного рішення, незалежного від жодних зовнішніх чинників. Безумовно, такого роду термінологія притаманна основам богослов'я християнства та формувалася впродовж багатьох епох. Так, для прикладу, засади свободи віруючої особистості сформулював ще апостол Павло: «Господь же – дух, а де Господній дух, там воля» [ІІ Кор. 3, 17]³.

З-поміж багатьох творів Августина, котрі, тією чи іншою мірою стосуються означеної проблематики, необхідно виокремити зокрема такі: «Про свobodне рішення»; «Про місто Боже»; «Про свobodну волю» тощо. У цих та інших творах середньовічний мислитель та отець Церкви поставив дівість волі попереду розуму, вважаючи його однозначно пасивним, оскільки його глибинні ідеї виражаються лише завдяки дії божественного Суб'єкта та його благодаті. По-перше, волю доцільно трактувати в рамках свободи, оскільки воля – це стержень життя будь-якої людини. По-друге, воля у всіх життєвих випадках передуює розуму. Фактично, Августин стверджував, що Бог, в якому абсолютизується будь-яка істинність, володіє вичерпним знанням і промислом. Це дало підстави мислителю вважати, що божественне передзнання стосується насамперед конкретної особи, дії якої наперед відомі Богові. Проте промислу Бога не підкорена людська воля, оскільки по суті вона є незалежною від будь-якого зовнішнього

¹ Аврелий Августин. Исповедь. – М.: Азбука-классика, 2008. – Кн. 11, X (12).

² Соколов В.В. Историческое введение в философию: история философии по эпохам и проблемам / В.В. Соколов. – М.: Академический Проект, 2004. – С. 358.

³ Подано за виданням: Святе Письмо Старого та Нового Завіту / переклад Хоменка. – Львів: Місіонер, 2005. – С. 221.

втручання чи регламентування. «Волюнтаризм Августина полягає, у цьому контексті, – зауважує В.В. Соколов, – у передуванні волі щодо розуму та, навіть, пануванні над ним. Тут християнська філософія здійснила вагомий прорив уперед щодо античної філософії з притаманним їй інтелектуалізмом. Для багатьох античних філософів свобода – це передовсім всього лиш відсутність зовнішнього примусу та можливість вибору засобів для досягнення цілей»¹. Отже, Августин багатосторонньо розвивав учення про свободу волі, чим, власне кажучи, актуалізував тематику формування світогляду особистості. Воля, на його думку, – це суб'єкт віри у всемогутнього та доброго Бога. Зрештою апостол Павло відобразив значення волі людини як ірраціональної властивості людської діяльності: «Бо що роблю, не розумію: я бо чиню не те, що хочу, але що ненавиджу, те роблю» [Рим. 7, 15]².

Тут простежується ключова ірраціональна компонента християнського вчення, особливо що стосується абсолютності Божого промислу, який немов би нівелює долю чи фатум і регламентує людську діяльність у рамках християнської етики, проте співвідноситься із свободою вибору людської волі. Саме остання, на думку Августина, творить людину як богоподібну. Тобто, притаманна людині воля активізує діалог між Богом та особою і навпаки, що своєю чергою, уможлиблює усвідомлення людиною особистого покликання, шляхів самореалізації і, зрештою, методів духовного зросту тощо.

З іншого боку, Августин неодноразово підкреслював і гріховну властивість свободної волі людини. Тобто йдеться про зв'язок ірраціональності свободної волі з людською тілесністю. Згідно з апостолом Павлом: «Тепер же то не я чиню, а гріх, що живе в мені» [Рим. 7, 17]³. Проте, стверджує В.В. Соколов, гріх не наділений онтологічним статусом в теодицеї Августина, оскільки світ, створений найдобрішим Богом, являє собою найрізноманітнішу градацію добра. Зло, таким чином, цілковито приховане у людині, власне в її свободній волі, котра здебільшого вибирає саме гріх⁴. Окрім того, відповідальною за вчинений гріх чи гріхи є сама людина, адже її свободна воля стає немов перепоною у спогляданні добра. Людина, яка вчинила гріх, вчинила його свободно та з виявом бажання. Вона продовжує використовувати особисту свободу волі, щоб діяти згідно з особистими бажаннями, але не з тими, до яких повинна прагнути (відповідно до християнської етики). Зважаючи на своє милосердя, Бог

¹ Соколов В.В. Историческое введение в философию: история философии по эпохам и проблемам. – С. 375.

² Подано за виданням: Святе Письмо Старого та Нового Завіту / переклад Хоменка. – Львів: Місіонер, 2005. – С. 192.

³ Подано за виданням: Святе Письмо Старого та Нового Завіту / переклад Хоменка. – С. 192.

⁴ Соколов В.В. Историческое введение в философию: история философии по эпохам и проблемам. – С. 376.

вибрав окремих до дії спасіння. Вчинив він це в контексті дії своєї благодаті. Остання передує добрій волі людини.

Разом із тим, свободна воля людини за своєю природою не може бути причиною аморального чи морального вчинку, як і зрештою приводом аморальної поведінки також. На її «долю» припадає всього лиш причинність здійснення вибору чи на користь того чи іншого виду вчинків, чи на його перепону. Узагальнюючи, зауважимо, що свободна воля є необхідною умовою реалізації морального вчинку, адже без неї не можна говорити про моральність чи аморальність вчинку. Чимало сучасних богословів, опираючись на вчення Августина, переконані, що, маючи свободу, людина має усі шанси стати або святим, або вести аморальний, грішний спосіб життя. Іншими словами, причиною гріха є передовсім бажання людини використовувати особисту свободу (в даному випадку, моральну свободу) для задоволення своїх похотей, пристрастей чи втаємничених аморальних бажань.

Із цього приводу слушно зазначає М. А. Олесницький: «Як у природі переважає загальний і незмінний закон, що творить усюди порядок та красу, так і у духовному світі, особливо в житті людини, переважає такий самий загальний і незмінний закон, що творить усюди порядок і благо. Обидва закони містяться у всемогутній і благій Божій волі. Проте, якщо у природі закон реалізовується з необхідності, то в житті людини він виконується вільно. В першому випадку присутніми є примус та неунікненість, а, в другому, – обов'язок (тобто виконання без примусу). Вільне чи добровільне виконання обов'язків, пов'язаних безпосередньо із законом або ж Божою волею, як Творця і як Відкупителя, називається моральністю і моральним життям, а, точніше, християнською моральністю»¹. Більш глибокий коментар подав Августин: «Якщо, й насправді, людина – це певне благо та не може вчинити правильно, коли цього не захоче, вона повинна володіти вільною волею, без якої неспроможна вчинити правильно. Проте від того, що завдяки їй вчиняються і проступки [гріхи], звісно ж, це не означає, що Бог дарував вільну волю людині саме для цього. Відтак, оскільки без свободи волі людина не спроможна жити правильно, це і є достатньою підставою для того, щоб бути дарованою. А те, що вона дарована саме для цього, можна простежити у випадках, коли людина, користуючись вільною волею, чинить проступки, є покараною зверху. Було б несправедливо, якщо б вільна воля була дарованою не лише для того, щоб жити правильно, але й для того, щоб грішити ... Адже те, що не вчинено добровільно [використовуючи вільну волю], не було б ні гріхом, ні правильним вчинком. Тому і покарання, і нагорода були б несправедливими, якщо б людина не володіла вільною волею. Проте й у покаранні, й у нагороді повинна бути присутньою справедливість,

¹ Олесницький М. А. Нравственное богословие: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://azbyka.ru/nravstvennost_i_duhovnost/olesnicky_bogoslovie_1g01_all.shtml

оскільки це одне із благ, притаманних Богові. Таким чином, Бог повинен був дарувати людині свободну волю»¹.

Можемо припустити, що Августин відокремлює свободну волю людини від свободи, та більше того, дискутує з цього приводу з Ціцероном. Останній стверджував, що в разі, коли людина визнає те, що існує напередвизначення усього, то впливає, що це унеможливорює моральність людини. Адже навіть покарання чи нагорода людині, коли той чи інший її вчинок не є виявом ні свободної волі, ні її моральності, а, натомість, є виявом якихось випадкових обставин чи Божим промислом? Тут простежується надання переваги Ціцероном свободі людини, відкидаючи в такому разі загальне управління світом. Августин, критикуючи заперечення Ціцероном Божого промислу у світі, стверджує, що Бог, будучи усезнаючим, дає право чи можливість людині самій свободно вибирати правильне рішення щодо Його волі, виконувати її чи ні. Проте в усьому бутті, на думку Августина, простежується Божа сила, тому й свободна воля людини також бере свій початок у Бога. Він немов допомагає людині бути свободною, даруючи їй свою благодать, яка збільшує значення свободної волі у житті людини, а не заперечує її чи обмежує.

Урешті-решт, з уже викладеного можна зробити висновок, що Августин відстоював свободу людини радше як свободу волі, а не як свободу дій. Іншими словами, говорячи про вислів, скажімо, «усе в нашій владі», слід розуміти лише як те, що ми спроможні зреалізувати те, чого бажаємо. Разом з тим, людська воля є однією із тих речей, котрі непідкорені нашому впливові чи пануванню, оскільки в той момент, коли людина чогось бажає, одразу виявляє присутність особистої волі. Особиста ж воля людини до діяння, маючи своїм джерелом Божий промисел, має формуватися людиною в межах Божих заповідей, що є основою християнської моралі. Фактично, це відображає теорію Августина про свободу волі.

Людина повинна навчитися крізь призму власного бажання відрізнити у своєму вчинку фізичну дію від прояву особистої волі, беручи до уваги різницю особистої волі від дії духовної благодаті. Промисел Божий, на думку Августина, не обмежує чи наперед не визначає волю людини. Людині підвладне лише прагнення до того, чого вона бажає, проте насправді ж вона цього не спроможна досягти, оскільки успіх досягнення бажаного попри все залежить і від інших, поза людським впливом, чинників, а не від особистої волі. Тобто, не заперечуючи Божий промисел чи Його властивість – усезнаючий, – необхідно погодитися з Августином, що, все ж таки, особиста воля в цьому контексті залишається недоторканою і свободною. Божий промисел **не позбавляє людину «права» вибору альтернативи своїх дій і вчинків**, натомість і особиста свободна воля

¹ Аврелий Августин. О свободе воли // Антология средневековой мысли. Теология и философия европейского Средневековья: в 2 т. – Т. 1. – СПб.: Издательство Русского Христианского Гуманитарного Института, 2001. – С. 25-26.

не діє всупереч Божому промислу. Іншими словами, **кореляція Божого промислу та людської волі** творить людину свободною. Як зазначає А.І. Пашук, «Бог сотворив людину вільною, тобто, особою, істотою, вільною здійснювати вибір між добром і злом, але водночас зобов'язаною нести відповідальність за свій вибір, а отже, приреченою на моральну відплату за цей вибір»¹.

У рамках свободи людини, її волі, Августин розмірковує і над дією Божої благодаті, як зовнішньої щодо людини сили, котра немов би усуває її свободу. Тобто, теоретично, тут можна припустити непричетність свободної волі до спасіння людської душі, беручи до уваги те, що, згідно з Августином, після гріхопадіння свободної волі як такої не існує. У свою чергу, Божя благодать відіграє, у випадку спасіння, ключове значення. Урешті-решт Августин один із небагатьох тодішніх отців церкви, якщо не найперший, хто зумів обґрунтувати неперевершеність впливу та дії Божої благодаті, особливо що стосується преображення нею особистої волі людини. Отже, Божя воля передовсім, як і свободна воля людини, є апогеєм непізнаності Бога і, на думку Августина, неможливістю його осмислення у рамках будь-яких логічних операцій.

Подібний до Августина хід думок характерний для розуміння свободи волі людини і її зв'язку з розумом у Іогана Скота Ериугена. Він, стверджуючи божественне походження волі, дійшов висновку, що Бог підпорядкував природу людини **розумній волі**, яка є невід'ємною рисою. Без розумної волі людина не може жити. Якщо знищити розумну волю, то людини не буде взагалі².

Тома Аквінський, проповідуючи **диктат совісті над свободою волі людини**, наголошував, що свобода волі є найвищим проявом гідності людини. а гідність людини в умовах демократії вимірюється відданістю ідеалам свободи, яка має бути підпорядкована чесності й не повинна існувати сама для себе, оскільки це вело б людину хибним шляхом вседозволеності³. Він заперечував розуміння свободи людини як **непідкорення впливові ззовні і необмеженості в діях**, наголошуючи, що **суть свободи полягає в узгодженості з необхідністю**⁴, визнаючи тим самим унормованість свободи людини соціальними регуляторами.

В основі людської поведінки, за Томасом Гоббсом, лежать мотиви корисливості, що визначаються її бажанням і розумом, яка також розглядалася ним у співвідношенні з **необхідністю**. Найповніша свобода

¹ Пашук А.І. Нариси з історії філософії середніх віків / А.І. Пашук. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – С. 108.

² Человек: мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир – эпоха Просвещения / редкол. И.Т. Фролов и др. – М. Политиздат, 1991. – С. 164.

³ Аквінський Ф. Коментарі до Арістотелевої «Політики» / Фома Аквінський. – К.: Основи, 2000. – С. 96.

⁴ Иконников Г.И., Лященко В.П. Философия права. – С. 244.

для людини можлива в межах держави. Коли виникає держава, кожний громадянин зберігає за собою стільки свободи, скільки потрібно для спокійного і благодатного життя, відбираючи в інших її лише стільки, аби їх не боятися¹. Це приводить **до обмеження волі окремого громадянина державною необхідністю**². Звісно, що держава здійснює це, зокрема, і за допомогою норм права.

Б. Спіноза головним важелем влади бачив страх перед порушенням встановлених законів, які обмежують свободу людини у суспільному середовищі. Однак, вважав він, держава має користуватися цим важелем лише в крайніх випадках, скеровуючи всі свої основні сили на розумне поєднання суспільних і приватних інтересів, на підтримання основного природно-правового принципу – закону самозбереження. **Громадяни, натомість, зобов'язані добровільно обмежувати свою свободу, яка не може бути безмежною.** Держава зобов'язана гарантувати громадянам свободу думки, віросповідання, слова, а також захищати приватну власність³.

Едмунд Берк свого часу узагальнив і наголосив, що крайній ступінь свободи (що ним є її абстрактна довершеність, але реальна вада) **ніде не підтримується і не повинен підтримуватися** будь-де і будь-коли. Бо ж **крайнощі**, як ми всі знаємо, у кожній справі, що стосується наших життєвих обов'язків або задоволень, **є руйнівними як для наших чеснот, так і втіх.** Свободу особливо слід обмежувати, аби нею оволодіти. Ступінь обмеження за будь-яких обставин неможливо встановити точно. Але кожна мудра громадська рада повинна узяти собі за мету віднайти, – шляхом ретельних дослідів і розумних, холоднокровних зусиль, – ступінь того, наскільки мало, а не наскільки багато цих обмежень кожна спільнота спроможна витримати. Бо свобода є добро, яке слід удосконалювати, а не зло, що його слід зменшувати. **Вона являє собою не тільки благо щонайвищого ґатунку, а й життєдайне джерело й потугу самої держави, яка має рівно стільки життєвої сили і моці, скільки й свободи**⁴.

Як бачимо, Е. Берк підтримав своєрідно позицію Лорда Актона, який під свободою розумів «... гарантію того, що кожну людину в її діях згідно з уявленнями про власний обов'язок буде захищено проти тиску влади й більшості, звичаїв та загальноприйнятих думок. Держава правомочна приписувати обов'язки й проводити лінію між добром і злом тільки у своїй

¹ Гоббс Т. О свободе и необходимости // Томас Гоббс: соч. 2 т. – Т. 1. – М.: Мысль, 1989. – С. 373.

² Гоббс Т. Лефиан // Избранные сочинения: в 2 т. – Т. 1. – М.: Мысль, 1964. – С. 233.

³ Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права / В.А. Бачинин. – М.: Юридический центр Пресс, 2006. – С. 866.

⁴ Берк Е. Що таке справжня громадянська свобода // Консерватизм. Консервативна традиція політичного мислення від Едмунда Берка до Маргарет Тетчер. – С. 656.

безпосередній сфері. Поза межами необхідного для її благополуччя вона може лишень надавати непряму допомогу для перемоги в життєвих битвах шляхом сприяння впливам, які переборюють спокусу, – з боку релігії, освіти та розподілу багатства. В добу античності держава присвоювала не належну їй владу та втручалася у царину особистої свободи. У Середні віки вона розпоряджалася аж надто малою владою й тим самим потерпала від втручання з боку інших. Новітні держави зазвичай вдаються до обох крайнощів»¹.

Б. Спіноза пов'язував свободу людини з розумним обмеженням її прагнень. Нездатність людини до приборкання і обмеження своїх прагнень він називав **рабством**. Така людина не володіє собою, вона перебуває в руках фортуни до такої міри, що хоча і бачить перед собою краще, однак змушена прямувати до гіршого. На його думку, людина **розумна** прямує згідно із загальним порядком природи, підкоряючись йому і прилаштовуючись до нього, наскільки цього вимагає природа речей, бо **розум** не вимагає нічого, що суперечить природі речей. Пізнання природи речей дає людині гарантію особистої свободи. Її бажання, що виникають через розум, надмірними бути не можуть. Вільною є лише та людина, яка керується розумом. **Свобода людини – це не індивідуальне свавілля, а пізнана людиною необхідність**².

Свобода у суспільстві, за міркуванням Д. Локка, належить людині, здатній **діяти чи не діяти відповідно до приписів розуму** та загально встановлених правил добровільності і визнання гідності людини³. Свободи людини не може бути там, де немає думки, бажання, немає волі. Свобода людини передбачає **розум і волю**⁴. Метою ж держави, підкреслював Д. Локк, є збереження свободи і власності, набутої внаслідок праці. Свобода є універсальним правом людини. З цього можна зробити висновок, що свобода зобов'язує як людину, так і державу. Для того, «щоб усіх людей можна було втримати від посягання на права інших та завдавання шкоди одне одному, щоб дотримувався закон природи, який вимагає миру і **збереження всього людства, виконання закону природи** в цьому стані вкладено в руки кожній людині, через що кожен має право карати порушників цього закону такою мірою, аби це могло не допустити порушення цього закону, – ствердив він, – бо закон природи був би, як і всі інші закони, що стосуються людей у цьому світі, марним, якби не було нікого, хто мав би у стані природи **владу виконувати цей закон** і таким чином оберігати невинних та стримувати кривдників, і якщо

¹ Лорд Актон. Свобода як головна політична цінність // Консерватизм. Консервативна традиція політичного мислення від Едмунда Берка до Маргарет Тетчер. – С. 645.

² Б. Спіноза. Избранные произведения. – М.: Госюриздат, 1957. – Т. 1. – С. 521, 529, 537, 571, 576.

³ Локк Дж. Два трактати про врядування / Дж. Локк. – К.: Основи, 2001. – С. 180.

⁴ Локк Дж. Сочинения в 4 т. – Т.1. – М.: Мысль. 1985. – С. 289.

хто-небудь може покарати іншого за будь-яке зло, яке той вчинив, то так і слід йому робити. Бо в стані абсолютної рівності, де за природою не існує зверхності чи влади одного над іншим, те, що може робити задля виконання цього закону хтось один, так само має право робити кожен. Отже, **у природному стані одна людина набуває якоїсь влади над іншою**; але це не є абсолютною чи необмеженою владою карали злочинця, коли той опиняється в її руках, згідно зі своїми бурхливими пристрастями чи нестримною уявою власної волі, а лише владою карати його тою мірою, як це наказують спокійний розум та совість, аби покарання відповідало скоєному переступу і було саме таким, щоб могло служити **для покути та приборкання**. Бо тільки з огляду на ці дві причини одна людина може законно заподіяти шкоду іншій, тобто вчинити те, що ми називаємо покаранням. **Порушуючи закон природи, зловмисник тим самим заявляє, що живе за правилом, відмінним від правила розуму і загальної рівності, котре є мірилом, встановленим Богом для вчинків людей заради їхньої взаємної безпеки; і, таким чином, він стає небезпечним для людства, послабивши і розірвавши ті узи, які захищають людей від ушкодження та насильства**. І в силу того, що це є злочин проти всього роду людського, проти його миру й безпеки, гарантованих законом природи, кожна людина, завдяки праву, яке вона має задля збереження людства в цілому, може стримувати або, там, де це необхідно, – знищувати речі, шкідливі для людей, а відтак може **завдавати таку міру зла будь-якому порушникові цього закону, яка примусить того розкаятись у своїх діях**, і таким чином утримати його, а на його прикладі й інших, від подібних зlodіянъ. І в цьому випадку, і на такій підставі кожна людина має право покарати переступника й бути виконавцем закону природи»¹.

На користь концепта природності обмеження свободи людини в суспільстві висловився Джеймс Фіцджереймс Стівен. «Люди мають таку натуру, – писав він, – що, хоч яку теорію добра і зла ми вирішимо визнати, у світі завжди буде величезна кількість поганих і байдужих людей, – людей, які зумисне робитимуть усе те, чого вони не повинні робити, і лишатимуть незробленим усе те, що вони повинні робити. Оцініть частку людей, які егоїстичні, ласолюбні, непутящі, ледачі, цілковито банальні й переймаються найнезначущішими дрібницями, і подумайте, якою мірою найвільніше з вільних обговорень може вдосконалити їх. **Єдиний спосіб, із допомогою якого практично можливо вплинути на них узагалі, – це примушування або обмеження**»².

¹ Локк Дж. Цілі політичного суспільства та врядування // Лібералізм. Ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулза. Антологія. – вид. друге, переробл. / упорядник Олег Проценко, Василь Лісовий. – К.: Смолоскип, 2009. – С. 640.

² Стівен Д.Ф. Свобода в межах моралі та права // Консерватизм. Консервативна традиція політичного мислення від Едмунда Берка до Маргарет Тетчер. – С. 679.

Гобгауз Л. Т. висловив міркування, що «... **першою умовою загальної свободи є, так би мовити, ступінь загальних обмежень**. Без таких обмежень частина людей буде вільна, а частина невільна. Одна людина матиме змогу вдовольняти кожен свою забаганку, а решта буде позбавлена власної волі, хіба крім тієї, яку ця людина зволить їм дати. Коли це саме твердження сформулювати по-іншому, то перша умова вільного врядування – не свавільні укази володаря, а врядування на основі визначених та усталених законів, яким підлягає й сам володар. Із цього можна зробити важливий висновок, **що між свободою і законом немає принципової суперечності. Навпаки, закон необхідний для свободи**. Закон, звичайно, обмежує індивіда, – отже, суперечить його свободі в даному місці і в даному аспекті. Але закон так само обмежує й решту людей, не даючи їм робити з цим індивідом усе, що їм заманеться. **Закон звільняє індивіда від страху перед свавільною агресією й примусом, і це справді єдиний можливий спосіб домогтися свободи для всього суспільства і тільки в такому разі ця свобода матиме сенс**»¹.

Свободу як невід'ємну рису гідності людини розглядав Жан-Жак Русо. На його думку, «відмовитися від свободи – значить, відмовитися від своєї людської гідності, від прав людини, навіть від обов'язків... такий підхід не сумісний з людською природою»². За суспільним договором, – писав він, – людина втрачає свою природну свободу і необмежене право на те, що її притягує і чим вона може завладіти; набуває ж вона свободу громадянську і право власності на те, чим володіє. Тому **необхідно чітко розмежовувати свободу природну, межами якої є лише фізична сила людини, і свободу громадянську, яка обмежена загальною волею**. Перехід до громадянської свободи здійснює в людині дуже істотну зміну, замінюючи в її поведінці інстинкт на справедливість і надаючи її діям той моральний характер, якого вона (особа) раніше була позбавлена. Тільки тоді, коли голос обов'язку заміняє спонукання плоті, а право – бажання, людина, яка досі вважалася тільки самою собою, змушена діяти відповідно до інших принципів і радитися зі своїм розумом, перш ніж піддаватися своїм уподобанням»³.

Так само, як свідоме **підпорядкування закону** усвідомлення обмеження поведінки людини, розуміли свободу І. Кант, Г. В. Ф. Гегель.

І. Кант, обґрунтовуючи антропоцентристський устрій світу, стверджував, що в центрі світу перебуває людина і її ставлення до навколишнього

¹ Гобгауз Л.Т. Антологія свободи // Лібералізм. Ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулдза. – С. 472.

² Цит. по: Капицын В.М. Права человека и механизмы их защиты / В.М. Капицын. – М.: ИКФ «ЭК МОС», 2003. – С. 91.

³ Цит. по: Антология мировой правовой мысли: в 5 т. – Т. 3. Европа, Америка: XVII-XX в.в. – С. 130.

світу. Вона у світі первинна, а світ є результатом розумних вчинків людини, яка усвідомлює свій обов'язок. Принцип свободи людини як члена суспільства він виразив у наступній формулі: **ніхто не може примусити мене бути щасливим так, як він хоче**, так, як він уявляє собі добробут людей, **кожний має право шукати власне щастя** на тому шляху, який йому видається кращим, якщо тільки він не наносить цим шкоду свободі інших, прагнучи до подібної мети – свободи, сумісної за деяким важливим всезагальним законом зі свободою кожного іншого, тобто з таким же правом іншого¹.

Для прикладу, І. Кант розрізняв зовнішню та внутрішню свободу людини. Зовнішня свобода людини проявляється у діях, в яких люди зіштовхуються між собою. Внаслідок цього **виникає необхідність такої регламентованої поведінки людей**, при якій свобода кожного була сумісною із свободою усіх. Внутрішня свобода, згідно з І. Кантом, є суто індивідуальною. Вона не виходить за межі індивідуальної психіки окремої особи і тому не допускає жодних обмежень. Це сфера внутрішнього усвідомлення особою свого обов'язку, сфера норм моральності.

Визначення свободи людини за І. Кантом, таким чином, має двоякий характер. З одного боку, – це визнання прагнення людини до самовияву і самореалізації, а з іншого, – це певний ідеал чи принцип, з яким повинні узгоджуватися вчинки особи. Однак самі вчинки набували б «ознак необхідності, або ж належності до правильного вибору». Тобто, свобода як повинність, залишається лише формальним виявом **людської здатності до неї**. Якщо формально свобода виявляється у **формі прав людини**, то реально вона може бути реалізована чи здійснена лише будучи пов'язаною практичними діями та правовою відповідальністю перед іншими². Людська здатність згідно з І. Кантом, визначається трьома факторами: а) чуттєвістю; б) здоровим глуздом; в) розумом. **Чуттєвістю** називається здатність людини отримувати уявлення тим способом, яким предмети впливають на нас. Це інтуїтивно-цілісне осягнення предмета в його присутності, під впливом вражень, які він дає. **Здоровий глузд** – це здатність людини говорити та думати про предмети, не отримуючи від них безпосередніх вражень. Це її опосередкована здатність розмірковувати за допомогою суджень, понять, логіки та мислення. **Розум** людини як поняття характеризується І. Кантом наступним чином. **Перше**, розум, на відміну від чуттєвості та розсудку, є здатністю людини до опосередкованого, прямо не пов'язаного з досвідом пізнання. **Друге**, розум – це здатність людини до найвищого узагальнення, синтезу, єдності пізнання. Розум – це підсумовування обробленого розсудком матеріалу чуттєвості під вищу єдність мислення. **Третє**, розум є здатністю людини виробляти

¹ Цит. по: Антология мировой правовой мысли: в 5 т. – Т. 3. – С. 303.

² Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми / О.В. Гришук. – К.: Атіка, 2007. – С. 47.

поняття. **Четверте**, розум, на відміну від розсудку, як здатності людини давати правила, є здатністю формувати принципи при пізнанні часткового в загальному через посередництво понять. **П'яте**, якщо здоровий глузд – це здатність людини до судження, тобто її здатність розмірковувати, то розум визначається як здатність людини будувати умовиводи, здатність їх робити. За І. Кантом, **є три ідеї розуму: Бог, свобода та безсмертя**¹.

Дещо скептично щодо функції розуму як однієї з найважливіших здатностей людини висловилися М. Шелер та К. Юнг. М. Шелер образно трактував **розум** людини так: «це демон, сам біс, сила, що руйнує життя і душу»². К. Юнг розглядав ненормативну поведінку людини як «звільнення безмежного потягу, вибух неприборканої динаміки тваринної природи; тому в діонісійському хорі людина з'являється **у вигляді сатира, зверху – Бог, знизу – козел**»³.

І. Кант розумів людську свободу в двох іпостасях: а) **позитивну свободу** як свободу добра; і б) **негативну свободу** як свободу вседозволеності. В цьому вимірі свобода постає як свобода вибору. Важливим інструментом реалізації свободи людини, стверджував І. Кант, є право як сукупність умов, за яких сваволя однієї людини сумісна зі сваволею іншої людини з погляду бачення всезагального закону свободи⁴.

Стосовно підстав відповідальності людини позиція І. Канта виглядає саме так: «якщо людина в моральному сенсі буває чи може бути доброю і злою, то вона сама себе повинна зробити такою. І те і інше повинне бути результатом її волевиявлення, інакше це не могло б бути поставленим їй за провини»⁵.

Англійський філософ І. Берлін, подібно до І. Канта, розрізняв свободу людини негативну і позитивну, але наповнив їх іншим змістом. **Негативна свобода**, на його думку, – це «свобода від», при якій ніхто не примушується до чогось іншими людьми. **Позитивна ж свобода** – це свобода вчинку, коли людина використовує наявні можливості⁶.

Г. Герц вважав, що свобода і відповідальність об'єднують активні суспільні дії людей в єдине ціле. Відповідальність – це вимога до людини, яка полягає у здатності передбачити результати власного вибору, об'єктивно оцінювати свої дії та аналізувати їх. Для відповідальності велике значення має вибір як основа дії, від якого залежить розвиток особистості.

¹ Філософія: навч. посібник / за ред. М.П. Гетьманчука. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – С. 102–105.

² Шелер М. Человек и история. Избранные произведения / Макс Шелер. – М.: Гнозис, 1992. – С. 89.

³ Юнг К. Психологические типы / Карл Юнг. – Минск: ООО «Попурри», 1998. – С. 167.

⁴ Антология мировой правовой мысли: в 5 т. – Т. 3. Политическая мысль в России. X – первая половина XIX в. – С. 309.

⁵ Кант И. Сочинения: в 8 т. – М.: Мысль, 1964. – Т. 6. – С. 29–30.

⁶ Канке В.А. Философия для юристов / В.А. Канке. – М.: Омега, 2009. – С. 302.

Моральний вибір і відповідальність є проявом свободи в тому випадку, коли служать суспільному прогресу¹.

Автори підручника «Філософія права» розрізняють два типи свободи – **«свободу від»** (негативну свободу) і **«свободу для»** (позитивну свободу). Перша з них виступає як буття, в якому людина має визначену (соціальними нормами – **В.К.**) свободу вибору ідей і дій без можливості наразитися на обмеження і репресії. «Свобода від» – не самоціль, а умова саморозвитку. Не йти зі світу «в себе», не відсторонюватися, а діяти «із себе», самопороджуючи нові форми, які самі себе виражають. «Свобода для», або позитивна свобода, уможливорює дію відповідно до власної системи цінностей і власних цілей, звільнивши себе від оков власних упреждень, уявлень та образів². У цьому випадку є підстави говорити, що поведінка людини відповідно до сформованої у її свідомості внутрішньої системи нормативів свободи, відповідає досягнутому нею соціально-культурному рівню розвитку.

Гегель пов'язував свободу людини з правом і «свобідною волею», стверджуючи, що ґрунтом права загалом є духовність, а його найближчим місцем і вихідним пунктом – воля, яка свободна; свобода ж складає її субстанцію і визначення. Система права є царством здійсненої свободи, світ духа. Право полягає в тому, що наявне буття загалом є наявне буття свободної волі людини. Тим самим **право є загалом свобода** як ідея. Право є щось святе взагалі вже тому, що воно є наявним **буттям** абсолютного поняття, самосвідомої свободи. Свобода людині дана як факт свідомості, і в неї слід вірити. Свобода волі людини має фізичну природу. Воля без свободи – пусте слово, так само як свобода дійсна лише як воля, як суб'єкт³.

Слід зазначити, що не всі філософи минулого поділяли теорію свободи волі людини. Зокрема, А. Шопенгауер та його послідовники. Аналізуючи причини людської поведінки, А. Шопенгауер дійшов висновку про можливість двох альтернативних форм, напрямів детермінації: «або таким фактором стають самі в собі мотиви, тобто зовнішні обставини, в такому випадку, очевидно, людина не відповідає за свій вчинок; і тоді всі люди за однакових обставин повинні були б вчинити цілком однаково; або ж вчинок людини обумовлюється її схильністю до такого виду мотивів, а, отже, вродженим характером, тобто з самого початку властивими людині схильностями, які у різних індивідів можуть бути різними, і в силу котрих діють мотиви. Але тоді воля не буде уже свободною, бо схильності ці являють собою тягар, покладений на чашу ваги»⁴.

¹ Нравственные проблемы развития личности. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – С. 46.

² Філософія права / за ред. О.Г. Данільяна. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 215–216.

³ Г. В. Ф. Гегель. Философия права. – М.: Мысль, 1990. – С. 67–68.

⁴ Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность / Артур Шопенгауэр. – М.: Республика, 1992. – С. 101.

Концептуальний підхід А.Шопенгауера став основою для обґрунтування двох крайніх «моделей» людини. Перша з них – людина є істотою соціальною, тобто такою, що повністю визначається під впливом навколишнього середовища. Причини, що обумовлюють її поведінку, знаходяться поза межами людини, оскільки вона сама є нічим іншим як сукупністю суспільних відносин. Є очевидним, що в цьому разі жодним чином не йдеться про свободу волі людини. Друга – протилежна першій «моделі». Згідно з нею причини поведінки людини виводяться із самої неї, вони перебувають в людині, і тій частині його природи, яка залежить від самої людини, від її волі¹.

Подібний хід думок спостерігається і у Р.Штайнера: «...свободу треба шукати в дійсності людської діяльності. Для цього необхідно було виділити з усієї області людської діяльності ті її частини, щодо яких при неупередженому самоспостереженні може йти мова про свободу. Це ті вчинки, котрі являють собою здійснення індивідуальних інтуїцій. Інші вчинки жодний неупереджений розгляд не назве свободними». Однак, застеріг він, «вчинок, здійснений із свободи, **не виключає моральних законів**, а включає їх; він лише виявляється на більш високій сходинці у порівнянні до того, котрий тільки продиктований цими законами»².

Підтримуючи біосоціальну концепцію природи людини, Е.Феррі тим не менше прийшов до висновку, **що злочин є хворобою, що не залежить від волі людини**. Заперечуючи свободу волі як елемент причини індивідуальних злочинів, він не заперечував, що зловживання свободою є наслідком негативних духовних факторів на рівні масової причинності.

Ж.-Ж. Русо, фетишизуючи суспільні та державні інтереси, виходячи з концепції суспільного договору, стверджував, що люди, уклавши цей договір і створивши державу, наділили її правом виражати їх спільну волю. Держава отримала необмежену владу над особою, стала гарантом свободи громадян. Тому, якщо хтось відмовиться підкоритися загальній волі, його слід примусити, а це означатиме, що його силою **примусять бути вільним**³.

Розглядаючи свободу людини як благо, Ш.-Л.Монтеск'є зазначав, що немає «слова, яке б отримало стільки різноманітних значень і спричиняло б настільки різноманітне враження на розум, як слово «свобода». Одні називають свободою легку можливість повалити того, кого вони наділили тиранічною владою; інші – право вибирати того, кому вони повинні підкорятися; треті – право носити зброю і чинити насильство; четверті – бачать її в привілеї бути під управлінням людини своєї національності і

¹ Кондратюк Л.В. Антропология преступления (микрোকриминалогия) / Л.В. Кондратюк. – М.: Норма, 2001. – С. 116–117.

² Штайнер Рудольф. Истина и наука. Философия свободы. Основные черты одного современного мировоззрения: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // [http // www. Orlov-yoga.com](http://www.Orlov-yoga.com). – С. 45, 70.

³ Руссо Ж.-Ж. Трактаты / Жан Жак Руссо. – М.: Наука, 1969. – С. 164.

підкорятися власним законам. Якийсь народ довгий час приймав свободу за звичай носити довгу бороду. Інші поєднують цю назву з відомою формою правління, виключаючи усі інші¹.

Людвіг Фейербах, як і інші його сучасники та попередники, не був осторонь полеміки щодо свободи волі людини. Зокрема, цієї проблеми він торкається в праці «Про спиритуалізм і матеріалізм, особливості в їх ставленні до свободи волі». У ній він поставив завдання відкрити істинний зміст і підставу положення про свободу волі людини і уяву про неї та сприяти пізнанню того, що змушує людину приписувати собі та іншим свободу волі, і таким чином, показати ті кордони, в межах яких людина робить це правомірно. Свобода волі людини, вважав він, полягає **не в можливості розпочати, а власне в здатності закінчити почате**. Але можливістю і умовою такої свободи є час. **Не воля, не розум людини, а лише час**, тільки **майбутнє** звільнення від пристрастей і безумства, від пороків і нещастя дня сьогоднішнього. За допомогою **розуму**, наголошував він, можна провести різницю між причиною і дією, між предметом і відчуттям. З допомогою ж волі можна відрізнити благо і зло, щастя і нещастя, між небом і пеклом, між самовладанням і несамовладанням так само, як між життям і смертю. Воля виявляється і стверджується лише в діях. Воля, вільна від примусу фізичного і психічного, від примусу люті, яка позбавляє **волі і розуму**, разом з тим є волею, вільною від нещастя і зла, незалежно від його предмета. **Моральна воля** – це така воля, яка не хоче заподіяти зла тому, що не хоче сама його терпіти. Тільки воля, яка не терпить зла, тільки прагнення до щастя є моральним законом і совістю, яка має утримувати людину від заподіяння зла. Воля, отже, є прагненням до щастя². Вочевидь, тут йдеться про розуміння суті «доброї волі». Все поза цим розумінням волі належить до сфери «злої волі».

На думку Вільгельма фон Гумбольдта, «... уже цілком доведено принцип, що **істинний розум може бажати людині лише такого стану, коли не тільки кожен окремих індивід має найнекунтішу свободу самому розвивати себе в усій своїй своєрідності, а й фізична природа під дією людських рук набуває лише такої форми, якої з власної волі надає їй кожен окремих індивід відповідно до своїх потреб і своїх схильностей, обмежений тільки своїми спроможностями і правами**. Від цього принципу, я вважаю, розум не повинен відступати, хіба що такий відступ буде необхідний для збереження самого принципу. Тому цей принцип має правити за основу будь-якої політики, а надто відповіді на питання, про яке тут ідеться»³.

¹ Монтэське Ш.-Л. Избранные произведения / Шарль Луи Монтэське. – М.: Госполитиздат, 1955. – С. 283.

² Фейербах Л. О спиритуализме и материализме, в особенности в их отношении к свободе воли / Людвиг Фейербах. – С. 332, 338, 339, 345.

³ Вільгельм фон Гумбольдт. Позитивна і негативна держава // Лібералізм. Ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулза. – С. 649.

Відповідальність людини у справжньому розумінні цього слова, зазначав Е. Фромм, – це цілком добровільний акт і відповідає на потребу іншого. Бути «відповідальним» – означає бути «свідомим» і готовим відповідати¹.

Існувати, за Ж.-П. Сартром, це завжди **брати «на себе»** своє буття, тобто завжди бути відповідальним за нього, а не отримувати ззовні як факт чи камінь. Відповідальність людини не суперечить її свободі, вона є її логічним наслідком, що об'єднує низку вчинків у життєвий шлях людини, її біографію².

Свобода, вважав В. Франкл, є здатність людини **взяти на себе** відповідальність за власну долю, свободу, слухати власну совість і приймати рішення за власну долю. На його думку, кожна людина духовно вільна у виборі позиції не тільки щодо своєї фізичної, а й щодо своєї психологічної природи. В. Франкл виділив три види свободи людини: а) до потягів; б) до спадковості; в) до факторів і обставин зовнішнього середовища³.

У посланні до Конгресу 6 січня 1941 року президент США Рузвельт визначив чотири види свободи: «Ми хочемо жити у світі, заснованому на **чотирьох сутнісних людських свободах. Перша** – свобода мови і висловлювань – повсюди у світі. **Друга** – свобода кожної людини поклонятися Богові, як він вважає за потрібне, – повсюди у світі. **Третя** – свобода від нужди... у всьому світі. **Четверта** – свобода від страху... у всьому світі»⁴.

Дещо з інших позицій підійшов до визначення свободи американський філософ М. Адлер, який виокремив три розуміння свободи: а) **ситуативна** свобода самореалізації як вибір того, що хоче людина; б) **набута** свобода як спроможність людини вибирати на ціннісній основі: слід те робити чи ні; в) **природна** свобода, базована на відповідальності перед іншими⁵.

У літературі виділяють різні рівні (різновиди) свободи людини: 1) **громадянська** свобода; 2) **фіскальна** свобода; 3) **особиста** свобода; 4) **соціальна** свобода; 5) **економічна** свобода; 6) **домашня** свобода; 7) **місцева, національна** та **расова** свобода; 8) **міжнародна** свобода; 9) **політична** свобода⁶.

Одиничні прояви свободи, пише В. Є. Давідовіч, практично невичерпні. Ним запропоновано **чотири аспекти** розгляду відмінностей у прояві свободи людини:

а) відмінності, що залежать від особливостей суб'єкта свободи;

¹ Фромм Э. Душа человека / Эрих Фромм. – М.: АСТ, 1998. – С. 114.

² Сартр Ж.-П. Стена: избранные произведения / Ж.-П. Сартр. – М.: Политиздат, 1992. – С. 381.

³ Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М.: Прогресс, 1990. – С. 48, 185.

⁴ Иконников Г.И. Философия права / Г.И. Иконников, В.П. Ляшенко. – С. 244.

⁵ Етика та естетика / за ред. проф. М.П. Гетьманчука. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – С. 54.

⁶ Гобгауз Л.Т. Антологія свободи // Лібералізм: Антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – С. 459.

б) відмінності в об'єктивних умовах свободної діяльності, в характері її мети і перешкод, які її обмежують;

в) відмінності, що обумовлюються об'єктивним багатоманіттям сфер життєдіяльності суб'єкта;

г) відмінності в ступені оволодіння необхідністю, в повноті свободи.

Аналізуючи відмінності, котрі обумовлені об'єктивним багатоманіттям сфер життєдіяльності суб'єкта, він пише про специфічні сфери свободи людини: побутова, свобода фізичного розвитку, психологічна, проблеми свободи, зв'язані зі статевими відносинами тощо. Стосовно до структури здійснення особистої свободи, він вирішив за доцільне виділити наступні свободи: 1) **свободу жити** (матеріальні умови особистої свободи); 2) **свободу думати** (проблеми духовної свободи особи); 3) **свободу вирішувати** (морально-психологічні аспекти свободного вчинку); 4) **свободу діяти** (політично-юридичний аспект здійснення свободи особи)¹.

В.А.Бачинін поділяє свободу людини на три види: а) **вітальну**; б) **соціальну**; в) **духовну**. **Вітальна свобода** – здатність людини переміщатися у фізичному просторі, переборювати перешкоди, пристосовуватись до умов зовнішнього середовища. В її основі лежить **воля до життя**. **Соціальна свобода** людини мислима лише у соціальному середовищі. В її основі лежить **воля до самореалізації**. **Духовна свобода** – це можливість культурної свідомості людини рухатись у просторі – часі універсума світової культури, в світі пізнавальних, художніх, моральних цінностей. В її основі лежить **воля людини до духовного вдосконалення**².

Оскільки людина виступає **в трьох іпостасях** (природній, соціальній і духовній), цілком доречно, стверджує також І.І.Кальной, долучити до них відповідні види свободи людини: **вітальну, соціальну і духовну**. «**Вітальна** свобода, пише він, заявляє про себе як **воля до життя**. Її специфіка полягає в тому, що вона **позанормативна**. Вона сліпа і не виходить за межі природних причинних зв'язків. Але це особливий вид сліпоти, який, схоже, не лише не перешкоджає, а, навпаки, допомагає вирішувати проблеми вітального характеру, не заплутуючись ні в цілях, ні в засобах їхнього досягнення. **Соціальна** свобода є воля людини до самоствердження в межах конкретного соціального простору, воля до влади і до успіху. На відміну від вітальної свободи, соціальна свобода **нормативна**, бо передбачає певні обмеження і сприйняття свободи інших людей. Вона є усвідомленою необхідністю. **Духовна** свобода є воля людини до самоздійснення. Вона **понаднормативна** і зорієнтована на ідеали метафізики, вона передбачає духовний підйом і набуття **здатності не лише дивитися, але й бачити**. Походженням вітальної

¹ Давидович В.Е. Проблемы человеческой свободы / В.Е. Давидович. – Львов: Изд-во Львов. гос. ун-та., 1967. – С. 31, 34–35.

² Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права. – С. 769–770.

свободи людина зобов'язана природі, становленням соціальної свободи – суспільству, формування духовної свободи – лише собі»¹.

Погоджуючись з І.І. Кальним, що воля – це свідомо цілеспрямованість людини на здійснення певної дії і, як видається, не лише активної, але і пасивної поведінки, слід зазначити невинуватість трактування автором питання про джерело свободи і сутність волі. «Оскільки джерело свободи – воля, а не розум – пише він – то за своєю суттю воля ірраціональна. Але у своїй ірраціональності вона тяжіє до власної протилежності – свободи як розумної необхідності»².

Думається, що свобода волі, як уже зазначалося, нерозривно пов'язана з розумовою здатністю людини здійснити усвідомлений і продуманий вибір (нормативний чи антинормативний) та мужньо прийняти рішення. Свобода волі формується через розум на основі категорій: добро, зло, обов'язок, необхідність, совість і відповідальність. Вольова поведінка завжди опосередкована розумом людини. Розум і воля є антропологічними основами формування поведінки людини, складовими чинниками об'єктивної та суб'єктивної підстав відповідальності. Воля не може бути визнана за своєю суттю ірраціональною, тобто такою, що перебуває за межами розуму. Ірраціональною, нерозумною її можна визнати, наприклад, у контексті доцільності певної форми поведінки людини через призму її особистих інтересів, інтересів суспільства чи держави.

За А.І. Артем'євим, є підстави виділити чотири види свободи людини: 1) свобода **економічна** (свобода від експлуатації; рівноправні економічні відносини; свобода економічних дій); 2) свобода **політична** (набір громадянських прав, який забезпечує нормальну життєдіяльність людини; справедливий національно-державний устрій; всезагальне виборче право і т.п.); 3) свобода **духовна** (свобода вибору світогляду; свобода вибору віросповідання; свобода вибору ідеології; свобода духовної пропаганди і т.п.); 4) свобода **гносеологічна** (свобода як здатність людини діяти внаслідок пізнання закономірностей природного і соціального світу)³.

Свобода суспільства і окремої людини, на думку І.Л. Петрухіна, проявляється у таких сферах: 1) розширення її панування над природою і вдосконалення відносин, що виникають у процесі виробництва і розподілу матеріальних благ (**соціально-економічна свобода**); 2) оволодіння нею законами управління суспільством, регулювання на їх основі відносин між державою, громадськими організаціями і громадянами (**політична свобода**); 3) свободний розвиток науки, мистецтва, культури – духовне збагачення суспільства (**духовна свобода**); 4) утвердження і розвиток

¹ Кальной И.И. Философия права: учебник / И.И. Кальной. – СПб: Юридический центр Пресс, 2006. – С. 193.

² Кальной И.И. Философия права: учебник. – С. 28.

³ Артемьев А.И. Социологии личности / А.И. Артемьев. – М.: ООО «Арба Т-XXI», 2001. – С. 235.

моральних цінностей суспільства (*моральна свобода*); 5) введення і розвиток правових дозволів, приписів і заборон (*юридична свобода*)¹.

Із позиції діалектико-матеріалістичного підходу свобода людини не лише усвідомлена необхідність, але й і дії відповідно до неї. При цьому необхідність розглядається як первинне, а воля і свідомість людини – як вторинне, похідне. Формами ж існування необхідності є об'єктивні закони розвитку природи і суспільства. Як бачимо, тут знайшло своє втілення класичне визначення свободи Б.Спінози, розвинуте Гегелем та Ф.Енгельсом.

Матеріалістичне вирішення проблеми свободи волі людини відкидає уяву про повну і абсолютну детермінованість вчинків людини, про фатальну попередню визначеність людської поведінки, про відсутність будь-якої свободи волі. Це вирішення не приймає також і уяви про абсолютну свободу волі як про самостійну силу, яка ставить людину поза законами реального світу².

У загальних рисах поняття «свобода» в теорії марксизму-ленінізму зводиться саме до наступного. Базовою для розуміння цього поняття є теза про «базис» і «надбудову». Економічна сфера життя суспільства є «базисом», тоді як всі інші сфери життєдіяльності суспільства були проголошені «надбудовою». Розуміння «базису» виключало приватну власність. Допускалася в мінімальних межах «особиста власність», що трактувалася загалом як речі першої необхідності. Все інше – це загальнонародна власність. Економіка, таким чином, визначає усі сфери життя людини, функціонуючи за пізнаними людством законами суспільного розвитку. Однак це не означає заперечення свободи і творчої діяльності людини. Людина стає «свобідною», пізнавши закони суспільного розвитку, які визначають межі її соціальної свободи. Свобода, отже, не є повною свободою волі, тобто свавіллям. Свобода людини пов'язувалася нерозривно з вольовим ставленням особи до суспільних цінностей, з інтересами прогресивного розвитку суспільства.

У сучасній філософсько-правовій літературі також переважає розуміння свободи людини через право, норми моралі і права, права і свободи людини. У цьому зв'язку наголошується на комунікативній природі соціальної свободи людини. Так, Маргарет Тетчер вважає, що «... **свобода знищить сама себе, якщо не буде реалізовуватись у межах певної моральної структури**, певної сукупності спільних переконань, духовної спадщини, переданої через церкву, родину та школу. Свобода знищить себе й тоді, коли не матиме мети. Є добре відома молитва, в якій служіння Богові названо «досконалою свободою». Моє бажання для народу

¹ Петрухин И.Л. Свобода личности и уголовно-процессуальное принуждение / И.Л. Петрухин. – М.: Наука, 1985. – С. 8–9.

² Витрук Н.В. Общая теория юридической ответственности / Н.В. Витрук. – М.: РАМ, 2008. – С. 12.

нашої країни полягає в тому, щоб ми були «вільні служити». Отже, ми повинні мати свободу й повинні мати мораль. Але навіть цього не досить: **людина за своєю природою грішна, і, щоб мати цивілізоване й гармонійне суспільство, нам потрібні закони, зміцнені ефективними покараннями**. Утвердження закону – це та сфера життя, де б я хотіла, щоб держава була сильнішою, ніж тепер. **Свобода може існувати тільки на основі закону, якого дотримуються й володарі, і підвальні, і цей закон треба суворо й справедливо запроваджувати**. Тож роль держави за демократії полягає передусім у **підтримці панування закону**. Але інколи в історії ми потрапляємо під такий вплив цієї істини, що забуваємо: **справжня гармонія** – це, зрештою, **добровільна співпраця вільних людей**; в надміру регульованому суспільстві гармонії немає. Ба більше, навіть коли свобода, як інколи трапляється, здається, суперечить соціальній гармонії, ми повинні пам'ятати, що вона має свою власну притаманну їй вартість, і то тільки тому, що люди народжуються, щоб бути вільними»¹.

С. С. Алексеев наголосив, що право відображає процеси, пов'язані зі становленням системи суб'єктивних прав, що відкривають гарантований простір для особистої активності. Приватне право постає як атрибутивні юридичні форми, **в межах яких** реалізується свобода людини².

Закономірно виникає питання: чи може свобода людини мати абсолютний характер? Свого часу А. Д. Урсул ствердно відповів на це запитання, зазначивши, що за аналогією з категорією абсолютної істини можна говорити про абсолютну свободу³.

В. Є. Давидовіч категорично заперечив таку можливість підкресливши, що абсолютної свободи людини, тобто, безвідносної, безумовної, необмеженої не існує⁴.

Не може бути **абсолютної свободи** людини, переконливо також наголосили В. Г. Сокурєнко і А. М. Савицька, – вона завжди нормована відповідними соціальними нормами і знаходить свій вияв у правах і обов'язках, які є юридичною мірою свободи, закріпленою в законі. Право, регулюючи поведінку людей, тим самим забезпечує свободу їхньої діяльності. Свобідною є не та діяльність, що за межами права, а та, яка відповідає вимогам правового нормування. Право, встановлюючи межі свободи, намагається найбільш повно виразити її соціальну сутність. Завданням права не є створення обмежень, а створення оптимальних

¹ Тетчер Маргарет. Я вірю // Консерватизм. Консервативна традиція політичного мислення від Едмунда Берка до Маргарет Тетчер. – С. 426.

² Алексеев С. С. Частное право / С. С. Алексеев. – М.: Статут, 1999. – С. 33.

³ Урсул А. Д. Некоторые философские вопросы освоения космоса / А. Д. Урсул. – М.: Знание, 1964. – С. 30.

⁴ Давидович В. Е. Проблемы человеческой свободы. – С. 29.

юридичних можливостей свободи з тим, щоб максимально спрямувати вчинки людей в русло досягнень соціальної свободи¹.

Позицію В. Г. Сокурєнка і А. М. Савицької підтримав М. В. Цвік, який, зазначивши органічну єдність свободи кожного зі свободою всіх, підкреслив, що право завжди виступає як відповідна характерові суспільних відносин міра свободи, що має бути легітимована, тобто відображати інтереси і волю суб'єктів суспільних відносин².

С. С. Сливка так само вважає, що свобода людини не може бути безмежною. Вона повинна мати обмеження, границі, інакше вона на кожному кроці буде перетворюватися на свавілля. такими обмеженнями *служує розум і інтелект*³.

Соціальна свобода людини, за В. А. Бачініним, також нормативна. Вона передбачає наявність морально-правових обмежень, які регулюють її прояв. Суспільство, держава, мораль, право вимагають, щоб прояви соціальної свободи людей вписувалися в межі наявних вимог соціальної необхідності. Людина, аби бути свободною, має знати ці вимоги і сповідувати їх. Соціальна свобода може бути значною, якщо вона проявляється в межах, установлених цивілізованими нормами, гуманними правовими принципами. Зовнішня свобода людини передбачає наявність зовнішніх обмежень у вигляді не лише забороняючих юридичних законів, але й постійну присутність поряд з суб'єктом свободи множини інших суб'єктів з їх власними правами і свободами. У цивілізованій державі норми права, як і інші соціальні норми (**В. К.**), адресовані людині як вільному суб'єктові, який, маючи свободу волі, має вибір і може або підкоритися нормі, або ні. Свобода волі розглядається ним як невід'ємний атрибут людини, що зумовлює її здатність виступати першопричиною, аутодетермінантою своїх соціальних дій і переусім моральних поступків. Людина, наділена свободою волі, може здійснювати вибір між добром і злом, легальною і кримінальною поведінкою, приймаючи на себе всю відповідальність за наслідки свого вибору. Це породжує оцінку конкретних діянь людини соціальним оточенням через ланцюг залежностей: свобода – вибір – відповідальність⁴.

Н. А. Бердяєв з цього приводу писав, що визначення свободи людини як вибору є формальним визначенням свободи, це лише один із моментів свободи. Дійсна свобода, обґрунтовано наголошує він, виявляється не тоді, коли людина повинна вибирати, а тоді, коли вона зробила вибір.

¹ Сокурєнко В. Г. Право. Свобода. Равенство / В. Г. Сокурєнко, А. Н. Савицька. – Львов: Выща школа. – 1981. – С. 168.

² Цвік М. Про сучасне праворозуміння / Марк Цвік // Вісник Академії правових наук України. – № 4 (27). – 2007. – С. 9.

³ Сливка С. С. Позитивістські концепти: філософсько-правовий аналіз: монографія / С. С. Сливка. – Львів: ЛьвДУВС, 2006. – С. 19.

⁴ Бачинин В. А. Энциклопедия философии и социология права. – С. 769-770, 773, 776.

Звідси походить нове визначення свободи, свободи реальної, яка є творчою внутрішньою енергією людини, за допомогою якої людина творить зовсім нові форми життя, нове життя суспільства і світу. Свобода людини не припускає причинних пояснень, вона знаходиться поза причинними відносинами, оскільки вона є причинною¹.

На думку Н.А.Бердяєва, свобода людини є конститивною ознакою людської сутності. Джерелом свободи є не душа, не тіло людини, а її дух. Дослідник охарактеризував свободу духу – внутрішню, глибинну енергію духу. Розглядаючи свободу як найбільшу людську цінність, він стверджував, що свобода є важким тягарем людини тому, що прийняття нею рішень органічно пов'язане із постійним ризиком та необхідністю особистої відповідальності. Н.А.Бердяєву належить низка влучних афоризмів щодо свободи: «Людина є не лише істотою розумною, але й істотою свободною»; «Людина має бути свободною, не має права бути рабом, бо зобов'язана бути людиною»; «Декларація прав людини та громадянина, щоб не бути формальною, повинна бути **також і декларацією обов'язків** людини та громадянина»; «Свобода є свобода не тільки від панів, але й від рабів»².

Свобода, за Б.Н.Чічериним, – це самовизначення людини, щодо якого закон є вимогою або примусом. Для розумної істоти його виконання стає обов'язком. У цьому полягає істотна відмінність між природними законами і моральними. Перші є необхідними відношеннями речей, а другі є вимогами, що звернені до розумно-свобідних істот. Високою гідністю розумних істот є те, що вони виконують закони не з примусу, а добровільно. Це, підкреслив він, найвища метафізична міра свободи та моральності. Свобода є самовизначенням, а самовизначення полягає у виборі людини між різними шляхами. Самовизначення до добра власне тому є виразом свободи, що в ньому міститься можливість протилежного. **Свобода добра є замість свободи зла**³.

Б.Н.Чічерін також зауважив прояв свободи людини через приватне право. У ньому людина розуміється як свободна та самостійна особа, яка перебуває у визначених юридичних відносинах з іншими особами⁴.

Зasadничче значення для розуміння поняття «свобода волі» має з'ясування змісту **поняття «воля»**. На енциклопедичному рівні поняття «воля» визначають як: а) філософське і психічне поняття, що означає усвідомлену саморегуляцію й управління людиною своїми діями⁵; або

¹ Бердяев Н.А. Царство духа и царство кесаря / Н.А. Бердяев. – М.: Республика, 1995. – С. 325.

² Бердяев Н.А. О человеке, его свободе и духовности: избранные труды / Н.А. Бердяев. – М.: Флинта, 1999. – С. 268, 276, 279, 281, 286.

³ Чичерин Б.Н. Философия права / Б.Н. Чичерин. – М.: Либрикон, 2011. – С. 176.

⁴ Чичерин Б.Н. Собственность и государство / Б.Н. Чичерин. – СПб.: Изд-во Русской Христианской Академии, 2005. – С.172.

⁵ Большая Российская энциклопедия: в 30 т. – М.: Изд-во «Большая Российская энциклопедия», 2006. – Т. 5. – С. 697.

б) термін для позначення: 1) менталітету особливості осіб та людських колективів, наявність якої дозволяє їм регулювати свої психічні стани і процеси та скеровувати дії; 2) як синонім до слова «свобода»¹; або в) як здатність до вибору мети діяльності і внутрішніх зусиль, необхідних для її здійснення²; або г) складний психічний процес, що виявляється в активному прагненні людини досягти свідомо поставленої мети, в регулюванні труднощів через усвідомлені, цілеспрямовані дії, вона є функцією мозку, однією з форм активного відображення реальної дійсності³.

Волю в наукових джерелах розуміють як певну здатність людини, як властивість нормально функціонуючого мозку людини, як функцію мозку. Так, М. Д. Шаргородський писав, що воля – це функція нормально працюючого людського мозку, це одна зі сторін психічного життя людини; вольові дії характеризуються усвідомленістю і цілеспрямованістю. В. П. Тугарінов визначав волю як здатність людини приймати і виконувати рішення. А. Т. Панов і В. А. Шабалін під волею розуміють розумову діяльність (функцію мозку) як психічний стан, ознаку людини, як здатність приймати рішення і виконувати їх. Вольові дії людини, на відміну від рефлексивних і інстинктивних, є результатом соціального досвіду конкретної людини. Все, за що людина бореться, на що спрямована її воля, пов'язане з її цілями, інтересами і потребами⁴.

У філософській літературі зазначається, що найбільш істотним, вихідним для розуміння прояву волі, є **цілеспрямованість**, яка може набувати форм і психічного процесу, і стану, і властивостей людини. Цілеспрямованість є відображенням об'єктивних відносин, об'єктивної загальної і віддаленої цілі і можливостей людини. Домагання та рівень домагання являє собою цілеспрямованість, в якій можливості людини замінені її спрямованістю: бажанням і прагненням. Оскільки спрямованість людини включає у свою структуру потреби, домагання завжди є емоційно забарвленими і належать до проявів не лише волі, але й емоцій. Вольове зусилля – **«сила волі»** як процес і наполегливість – **«стійкість волі»** як стан або як властивість людини – це відображення об'єктивного співвідношення цілі діяльності відповідному рівневі її домагань і фактично виконуваної власної діяльності, яка забезпечує досягнення цієї мети. Вольове зусилля людини одноразове і пов'язане з більш наближеною метою; наполегливість – з більш віддаленою, загальною, яка підпорядковує собі окремі цілі. Процес прийняття вольового рішення у

¹ Енциклопедія сучасної України. – К.: НАН України, 2006. – Т. 5. – С. 727.

² Большая советская энциклопедия: в 30 т. – 3-е издание. – М.: Советская энциклопедия, 1971. – Т. 5. – С. 349.

³ Український енциклопедичний словник: у 3 т. – 2-ге видання. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1986. – Т. 1. – С. 336.

⁴ Панов А.Т., Шабалин В.А. Социальная ответственность личности в развитом социалистическом обществе. – С. 34.

вольовій дії і рішучість, як вольова риса людини, є похідними від вольового зусилля і наполегливості. Вони визначаються темпом вольової дії і **перевагою вольового компоненту над емоційним** в єдиному акті свідомості людини. Останнє – баланс вольового і емоційного компонентів **при пануванні волі над емоціями**, взяте незалежно від темпу, прийнято називати **самовладанням**. Центральним елементом у структурі вольової форми відображення людини є вольове зусилля. В ускладнених умовах воно проявляється у визначенні мети, на етапі боротьби мотивів, у прийнятті рішення, в його здійсненні і у подальшій безпосередній практичній діяльності. Емоції і воля, в такому їхньому розумінні, включаються в єдину систему форм психічного відображення: емоції, відчуття, мислення, сприйняття, почуття, воля, пам'ять¹.

За М. Й. Варієм, у психології **воля** найчастіше визначається:

- через вольові якості людини: ініціативність, самовладання, витримка, наполегливість, рішучість, цілеспрямованість тощо;
 - через добровільну регуляцію поведінки людини, психічних процесів;
 - через вольові дії людини, які визначаються за такими ознаками: усвідомленість, цілеспрямованість, подолання перешкод, ініціація дій, наявність вольового зусилля, відсутність залежності від актуальної потреби. Жодна з наведених ознак не є достатньою для визначення змісту волі, але разом вони відрізняють вольову дію у її специфіці.
- Воля** – це свідоме управління людиною своєю діяльністю й поведінкою, що виявляється у прийнятті рішення, подоланні труднощів і перешкод на шляху досягнення мети, виконання поставлених завдань. Свідомість і воля людини є самостійними концептами. Виконуючи свою роль у психічному процесі, свідомість не стає волею, але все ж таки є її важливою ознакою. Свідомість і у вольовому процесі залишається свідомістю. Вона забезпечує виконання волею її функцій. Загалом вольова діяльність людини охоплює: а) вольові процеси, які мають місце у будь-якому вольовому вчинку, зусиллі; б) вольову діяльність, яка виражається у здійсненні довільних і мимовільних дій; в) вольові стани – це тимчасові психічні стани, які оптимізують, мобілізують психіку людини на подолання внутрішніх і зовнішніх перешкод. Часто такі стани проявляються у вольовому зусиллі людини, яке відображає рівень нервово-психічного напруження, що мобілізує її фізичні, інтелектуальні й моральні сили; г) вольові якості – відносно стійкі, незалежні від конкретної ситуації психічні прояви людини. Вольова регуляція завжди починається з інтелектуального акту, з усвідомлення проблемної ситуації. Рефлексія й аналіз проблемної ситуації вимагають «вмикання» вольових актів – це «моменти руху»

¹ Платонов К.К. Эмоции, чувства и воля как формы отражения действительности / К.К. Платонов, Г.Х. Шингаров, А.В. Шмаков // Ленинская теория отражения и современная наука. Теория отражения и естествознание. – София: Наука и искусство, 1973. – С. 289–290.

діяльності. У моменти «пуску» і «зупинки» вольового регулювання роль інтелекту яскраво виражена. Воля виконує дві взаємопов'язаних функції – *спонукальну й гальмівну*. *Спонукальна* функція забезпечує активність людини в подоланні труднощів і перешкод. Якщо в людини відсутня актуальна потреба виконувати дію, але при цьому необхідність виконання її вона усвідомлює, воля створює допоміжне спонукання, змінюючи смисл дії (робить його більш значимим), викликаючи переживання, пов'язані з передбаченими наслідками дії. Основним проявом волі стає вчинок. Спонукування людини до дій створюють певну впорядковану систему – ієрархію мотивів – від природних потреб до вищих спонукань, пов'язаних із переживанням моральних, естетичних та інтелектуальних почуттів. Якщо виходити з розуміння волі як моральної саморегуляції, тоді основною її характеристикою стане підкорення особистих мотивів соціально значимих, а акцент переноситься на проблему спрямованості особистості. *Гальмівна* функція виявляється у стримуванні небажаних проявів активності. Ця функція найчастіше виступає в єдності зі спонукальною. Людина здатна гальмувати виникнення небажаних мотивів, виконання дій, поведінку, які суперечать уявленням про зразок, еталон, і здійснення яких може поставити під сумнів або зашкодити авторитетові людини. Вольове регулювання поведінки було б неможливим без гальмівної функції¹.

Інше філософське питання про волю стосується **свободи волі людини**. Є два його вирішення: детермінізм (свободи волі немає) та індетермінізм (свобода волі є). За С. А. Левіцкім, питання **про свободу волі людини** диференціюється у межах трьох питань:

- *про свободу дії* (вона обмежена законами фізики, фізіології);
- *про свободу вибору* (тобто, чи здатна людська воля вибирати між мотивами; згідно з детерміністами, вольове життя людини зводиться до боротьби мотивів, у якій найсильніший мотив автоматично перемагає – але критерієм сили мотиву може бути тільки його дієвість. Отже, про те, який мотив вважати найсильнішим, ми дізнаємося не раніше, ніж він переможе);
- *про свободу хотіння, бажання* (це питання про те, чи відповідає відчуття бажання можливості – цей рівень питання є найбільш глибоким, він стосується проблеми моральної відповідальності людини за свої вчинки)².

Вольовий акт поведінки людини завжди пов'язаний із процесом її роздумів та оцінки кожної ситуації буття, доцільності тієї чи іншої можливої чи неможливої форми, виду поведінки. Кінцевим результатом цього процесу є вибір домінантного варіанта поведінки в конкретній соціальній

¹ Варій М.Й. Загальна психологія: навч. посібник / М.Й. Варій. – Київ: Вид-во «Центр учбової літератури», 2007. – С. 604.

² Левицкий С. А. Трагедия свободы. – М.: Канон, 1992. – С. 37.

ситуації, який узгоджений з *інтелектуальними настановами* її особистості. Зрозуміло, що при цьому враховуються зовнішні чинники впливу на вибір форми, виду поведінки людини через призму її буденних та перспективних інтересів і потреб. *Інтелектуальні настанови* людини є закономірним результатом відповідного рівня її соціалізації. Вони є *стрижнем совісті і сили волі людини* як до *просоціальної*, так і *антисоціальної* її поведінки.

Розуміння поняття «*свобода волі*» у сучасній філософсько-правовій літературі певною мірою перегукується з уявленнями про неї видатних філософів, правників та теологів, актуалізовані в цій праці вище. Так, А.Г. Спіркін розглядає це поняття як таке, що має багатопланову характеристику: «Свобода волі людини проявляється не лише у виборі лінії поведінки, не лише у пануванні над силами природи і свідомим перетворенням суспільних відносин. Вона знаходить свій вираз і в пануванні людини над собою, над своїми інстинктами, почуттями, за форми прояву яких він також несе відповідальність і перед суспільством, і перед власною совістю»¹.

Як правильно зазначає Н.В. Вітрук, свобода людської волі виражає активність, цілеспрямовану, перетворювальну роль людини щодо детермінантних обставин, індивідуально неповторне відображення об'єктивних причин у людській діяльності. Розкриваючи зміст поняття свободи, слід мати на увазі і свободу бажання і свободу вибору поведінки, і відсутність примусу, і відповідний емоційний стан волі. Всі названі моменти являють собою істотні характеристики свободи волі і розкривають її зміст². Отже, поняття «*свобода волі*» містить у собі *три інтелектуально-вольові характеристики*: свободу бажання (хотіння), свободу вибору і свободу діянь людини.

Своєю чергою, зазначає А.А. Гусейнов, *свобода волі* конкретної людини – це, не що інше, як її здатність визначати свою поведінку на основі пізнання об'єктивної дійсності, здатність передбачити наслідки своїх дій і оцінити їх відповідно до вимог моралі та права. Тому вимір справжньої свободи людини виражається не крізь призму абсолютної залежності від зовнішнього світу, а через його здатність приймати рішення з усвідомленням відповідальності, з урахуванням соціальної значимості наслідків своєї діяльності. Таким чином, на думку філософа, свобода волі, як і свобода вибору між позитивною та негативною поведінкою, трансформують найнеобхіднішу умову і позитивної, і негативної відповідальності людини³.

¹ Спіркін А.Г. Сознание и самосознание / А.Г. Спіркін. – М.: Наука, 1972. – С. 298.

² Вітрук Н.В. Общая теория юридической ответственности. – С. 14.

³ Гусейнов А.А. Основания позитивной юридической ответственности: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://static.bsu.az/w8/Xeberler%20Jurnali/Sosial%202009%202/37-45.pdf>

Цивілізована людина з позитивною морально-правовою свідомістю, яка проживає в цивілізованій державності, наголошує В.А. Бачинін, легко знаходить правові форми і способи для реалізації своєї потреби у свободі. Правові обмеження, що поширюються тільки на її зовнішню, соціальну свободу, не створюють їй особливих незручностей чи, тим більше, страждань. Із ними людина спокійно мириться, як мириться з наявністю земного тяжіння, що не дозволяє їй літати, як птах. Основна її свобода є свобода внутрішня, духовна, моральна. Вона завжди залишається з нею, поза межами досяжності норм права і адміністративних щупалець держави¹. Тому В.І. Букреев і І.Н. Римська, визначаючи свободу як найвищу форму духовності в людині, стверджують, що абсолютно вільною людина може бути у сфері духу, у сфері творення себе у світі і світу в собі².

Внутрішня, духовна, моральна свобода (**свобода волі – В.К.**) людини реалізується через домінуючу мету людини у відповідних умовах суспільного буття. Свобода є тим чинником, який формує мету людини, надає змісту її буттю та визначає стиль людини. Свобода є потенційною можливістю людини, яку вона може реалізовувати або відмовитися від реалізації такої можливості, а разом з тим і від частини своєї сутності. **Свобода є однією з тих ключових, фундаментальних цінностей**, які впливають із самої сутності людини – людської гідності і, таким чином, знаходять свій вираз у духовності соціуму, його культурі, а, отже, і у праві³.

«Свобода волі» і «необхідність» опосередковуються такою якісно-соціальною, особистісною рисою, як **совість людини**. Совість людини у філософсько-правовій літературі визначається як її емоційно-психологічна **здатність** до морального самоконтролю, яка дозволяє їй співвідносити власну соціальну поведінку з морально-правовими зразками належного, оцінювати ступінь відхилення від них і ставити його собі у вину. Зв'язок з почуттям вини надає переживанням совісті гострий внутрішній драматизм і дозволяє говорити про її «муки». Доки людина не фіксує яких-небудь істотних суперечностей між належним і сущим, зовнішніми універсальними нормативами і власними мотивами і вчинками, її моральне самопочуття перебуває в спокійному, зрівноваженому стані, який називається **чистою совістю**. Коли ж такі суперечності виявляються, моральне самопочуття людини погіршується, різко знижується усвідомлення цінності своєї особи, страждає почуття власної гідності⁴.

Совість як індикатор, визначник позитивного чи негативного вольового рішення людини в умовах конкретної «необхідності» чи

¹ Бачинин В.А. Морально-правовая философия / В.А. Бачинин. – Харьков: Консум, 2000. – С. 205.

² Букреев В.И. Этика права / В.И. Букреев, И.Н. Римская. – М.: Юрайт 1998. – С. 17.

³ Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми. – С. 145.

⁴ Бачинин В. Энциклопедия философии и социологии права. – С. 803.

«необходностей», має неоднаковий рівень стосовно різних людей. У тому разі, **коли совість людини панує над волею** людини, вірогідність вибору нею позитивного варіанта поведінки в нормативному соціальному полі **через позитивну силу волі** є найбільшою. За умов відсутності панування совісті людини над свободою волі найбільш вірогідним є вибір людиною антисоціального варіанта поведінки **через негативну силу волі**. Отже, **свобода волі людини** пов'язана з її **свободою совісті** в широкому розумінні цього слова. У вузькому розумінні поняттям «свобода совісті» окремі автори позначають свободу віросповідання, закріплену у ст. 35 Конституції України.

У філософському контексті **свобода совісті** – це особлива якісна визначеність людського буття, яка відображає внутрішню здатність суверенного суб'єкта до вільного, не детермінованого зовнішніми силовими чинниками самовизначення у духовній сфері, а також можливість його творчої та відповідальної самореалізації на основі ціннісно орієнтованого вибору¹. Образно висловлюючись, це моральний імператив, моральний кодекс людини, внутрішня шкала моральних правил людини для визначення добра і зла, справедливості чи несправедливості, гуманності чи негуманності, демократичності чи недемократичності тощо.

Постановку проблеми **свободи совісті людини** пов'язують у філософії з Мартіном Лютером – ідейним натхненником та духовним лідером протестантського руху, який поряд зі свободою совісті заперечував свободу волі. Його трактат «Про свободу християнина» (1520 р.) прислужився до наукової полеміки вчених того часу і пізніше. Еразм Роттердамський, зокрема, вважав, що заперечення свободи волі людини робить її неодолюваною істотою, не здатною відповідати за свої вчинки, а Бога – деспотом, не достойним ні шани, ні любові. У відповідь Мартін Лютер стверджував абсолютну суверенність волі Бога і те, що ми не можемо говорити: Бог має вчиняти так, бо це благо; навпаки, це благо, тому що Він так вчиняє. Воля людська знаходиться десь посередині між Богом і сатаною, подібно вантажної худоби. Якщо заволодіє людиною Господь, вона охоче піде туди, куди Господь забажає. Якщо нею заволодіє сатана, то вона охоче піде туди, куди сатана забажає. Воля людська «без Божої благодаті анітрішки не свободна, а неминуче виявляється взятою у полон, рабиною зла, тому що сама собою не може повернутися до добра»². На противагу Мартіну Лютеру, Тома Аквінський стверджував про необхідність диктату, домінуванню совісті людини над її свободою. За його вченням, *syngeresis* – **іскра совісті, лежить в основі практичного розуму людини**, метою якого

¹ Релігієзнавчий словник / за ред. проф. А. Колодного і Б. Лобовика. – К.: Наукова думка, 1996. – С. 296.

² Новая философская энциклопедия: в 4 т. // Ин-т философии РАН. – М.: Мысль, 2010. – С. 468.

є створення речей і визначення поведінки. Вона дає етичне знання, яке має всезагальний характер.

Філософське визначення совісті людини простежуємо у Гегеля: «Совість є святе, недоторкане в людині, вона є чиста впевненість в самому собі, свобода як предикат, в собі і для себе суще, ніщо гетерогенне в ній не міститься, совість недоторкана щодо того, що є добром, вона є знанням добра»¹.

Згідно з Б.Н. Чичеріним, совість людини є найбільш свободне, що є у світі. Вона не підпорядковується жодним зовнішнім примусам. Можна змусити людину чинити певним способом, але не можна змусити її чинити так чи інакше за совістю. Вона становить недосяжне для зовнішньої влади, – **це моральне святилище людини**. І тільки те має моральне значення, що випливає саме з цього святилища, що визначається людиною на ґрунті внутрішнього, свободного голосу совісті. Коли влада втручається в межі, які визначаються винятково совістю, вона чинить не у правовому полі. Найбільш просвітлена совість є всього лиш суддею, який виносить вирок. Вона обмежується оцінкою діяння, але вона не виконує свої рішення. Для цього необхідною є особлива **моральна сила**, здатна стримувати прагнення, підпорядковуючи їх вимогам розуму та совісті. Цією силою є **доброчесність**².

Смисловим органом, інтуїтивною здатністю людини відчувати єдиний необхідний смисл буття та своєї поведінки, за В. Франклом, є її совість – єдине, що дозволяє їй протистояти жорстокості та бездуховності³.

Як справедливо зазначає Н.В. Гайворонюк, совість є виявом моральної самосвідомості людини. Її можна назвати **компасом, який веде людину по життю**. Наявність совісті демонструє здатність людини до самоконтролю, вміння визначати свої обов'язки, контролювати їхнє виконання і давати оцінку своїм діям. Якщо людина живе за совістю, вона відповідає за свій вибір і поведінку. Совість людини завжди наділена почуттям обов'язку. В її духовному світі немає місця ницим почуттям, вона чуйна, уважна, справедлива. **Внутрішній контролер**, яким для такої людини є **совість**, допомагає їй бути насправді вільною, не залежати від зовнішнього контролю і примусу⁴. Про таку людину можна сказати, що вона позитивно відповідальна.

Совість, як вираз свободи, зводить в одне ціле і моральну необхідність (повинність), і особисте спонукання (бажання). Я бажаю діяти так і тільки так, в цьому найвище моє моральне задоволення, – так може говорити тільки людина, що прислухається до голосу совісті. Але там, де

¹ Гегель Г.В.Ф. Философия права. – С. 421.

² Чичерин Б.Н. Философия права. – С. 190-191, 194.

³ Франкл В. Человек в поисках смысла. – С. 184-186.

⁴ Етика та естетика / за ред. М.П. Гетьманчука. – С. 59.

совість людини сліпа, – появляються фанатики, одержимі, індивіди з надцінними ідеями. Совість людини завжди усвідомлена; до неї також слід ставитися критично і вимірювати її істинність за об'єктивними результатами вчинків. Неправдива совість людини може зв'язати руки, стати перешкодою для правдивого свобідного вчинку, але слід зауважити і те, що совість як вираз її свободи в той же час виступає як обмеження свавілля, суб'єктивності. Як своєрідний голос суспільства в духовному світі людини, совість якоюсь мірою виявляється незалежною від її бажань. Муки совісті приходять без дозволу, вони проникають в духовний світ, ламають плани і розрахунки, іноді круто міняють життєвий шлях людини. В совісті людина піднімається до ясного усвідомлення персональної відповідальності перед суспільством за все нею вчинене, за свої наміри і вчинки, за можливі і реальні результати здійснених кроків¹.

Совісними чи безсовісними людьми не народжуються, – слушно зазначає Н. В. Гайворонюк. **Совість** – це набута характеристика людини, і вона може нещадно переслідувати її, коли та ігнорує свій моральний обов'язок. Тут совість, за словами Гольбаха, виступає своєрідним внутрішнім суддею людини, який безпомилково свідчить, на скільки наші вчинки заслуговують на повагу чи осуд наших ближніх².

На важливе значення совісті людини як чинника соціальної відповідальності особи звертали увагу й інші науковці. Так, на думку С. А. Велієва, **в основі внутрішньої регуляції** поведінки людини можуть лежати **три основних види її психічних станів**: небезпека бути підданою суспільному осуду або пов'язаним з цим санкціям; усвідомлення свого суспільного обов'язку; веління власної совісті³.

Окремі вчені в поняття «совість» включають обов'язок, гідність, інші моральні категорії. Деякі вчені заперечують таке трактування совісті⁴.

З огляду на викладене, важливе значення має наявність ефективного суспільного механізму контролю за додержанням людиною приписів соціальних норм. Соціальні норми, які не виконуються, яких не дотримуються, які не використовуються – «мертві» норми. Тому суспільний нормативний комплекс і ефективний механізм контролю за його реалізацією зможуть значною мірою «розбудити» совість людини, сприяти її формуванню, розвитку і зміцненню.

Совість людини є антропологічною основою її позитивної (перспективної) і негативної (ретроспективної) соціальної відповідальності.

¹ Давидович В. Е. Проблемы человеческой свободы. – С. 215.

² Етика та естетика / За ред. М. П. Гетьманчука. – С. 59.

³ Велієв С. А. Принципи назначения наказания / С. А. Велієв. – СПб.: Юридический Центр Пресс, 2004. – С. 19.

⁴ Див.: Панов А. Т., Шабалин В. А. Социальная ответственность личности в развитом социалистическом обществе. – С. 87.

Прямий зв'язок між відповідальністю і совістю прослідковує О.М.Белова, розуміючи під совістю «особисту справу», основу внутрішньої гідності людини. **Совість** має стримувати людину від заподіяння зла. Перед прийняттям будь-якого рішення людина покладається на совість, яка не «прокидається» в душі людини, а являє собою першопочаткові інтелектуальні та моральні здібності. Совість має також соціальний аспект, який проявляється в наступному: людині доводиться вибирати одну лінію з альтернатив, за кожною з яких стоять потужні спонукання. Свідомість людини напружується, і коли рішення прийнято, людина зазнає особливих відчуттів, які ми називаємо почуттям повинності, обов'язку, рішучості і правоти. Тим самим **совість** виступає як **голос найбільш глибокої раціональності**. Йти всупереч совісті – означає діяти у стані звуженої і фрагментарної свідомості, а це, в свою чергу, означає, що людина починає втрачати цілісність своєї особистості, «розпадається» на частини. Для індивіда, який розмірковує над власною поведінкою, його совість – єдино можливий керівний принцип, істина в кінцевій інстанції. Зрадити їй – означає здійснити моральне самогубство. У невірніваженої людини совість є, але вона нестійка у своїх оцінках, влада її слабка, а зусилля короточасні. У таких людей голос совісті – це лише відлуння їх короточасних, швидкоминучих емоцій, бо довготривалий внутрішній синтез їм не під силу. І навіть цей голос, заглушений потоком імпульсивних переживань, вони часто не чують, їхня поведінка взагалі позбавлена раціонального контролю. На людей такого типу позитивно впливає загроза покарання¹.

Пов'язуючи свободу людини із правовим становищем, А.Г.Мучнік розуміє під свободою правове становище і відповідну політичну атмосферу, в яких кожна окрема людина, територіальна община (громада), етнос чи народ мають можливість безпечно для себе робити все, що не заподіє шкоди гідності, свободі і правам інших людей².

У сучасній філософії права переважає розуміння свободи людини як універсального, багатогранного явища соціально-правової реальності. Так, В.П.Малахов виокремлює такі характерні риси свободи: 1) свобода як **відкритість** соціальної систем; 2) свобода як **напруженість** дії і вибору; 3) свобода як **дійсність права**; 4) свобода як **самоцінність людини**; 5) свобода як **право**; 6) свобода як **самодостатність права**; 7) право як **міра свободи**; 8) **свобода вибору** як право; 9) **несвобода** як міра права. Наведене розуміння свободи людини дозволило В. П. Малахову виділити чотири її форми:

¹ Белова О.М. Социальная ответственность как один из аспектов формирования личности / О.М. Белова // Вестник Оренбург. ун-та. – 2005. – № 7. – С. 40–41.

² Мучник А.Г. Философия достоинства, свободы и прав человека / А.Г. Мучник. – К.: Парламентське видавництво, 2009. – С. 395.

а) **«свобода для»**, пов'язана з досягненням правової самостійності та не підпорядкованості;

б) **«свобода від»** як вираз належності людини від тиску обставин і чужої волі і її здатність до свавілля;

в) **«свобода всупереч»** як самоутвердження людини як правової істоти, єдиною метою котрої є возвеличення себе як самоцінності над обставинами і залежностями, а також як вираз опору всьому, що може применшити цінність людини;

г) **«свобода заради»**, викликана здатністю і прагненням правової істоти та самознехтування, самопожертви¹.

Отже, свобода людини – це, по-перше, її стан у зовнішньому світі, а, по-друге, її внутрішнє психічне становище, що забезпечує можливість вибору поведінки. У першому випадку йдеться про фізичну свободу людини, а у другому – про свободу волі людини, яка передбачає в собі свободу вибору і свободу діяння. Свобода людини є природною, особистісною і суспільною, «вічною» цінністю, домінуючою рисою її гідності.

Отже, абсолютна, безмежна свобода людини в умовах суспільства неможлива, і навіть шкідлива. Свобода людини, як відносне поняття, співвідноситься з соціальними нормами, які визначають її межі.

І.І. Кальной пише, що історико-філософський феномен свободи людини від Античності до нашого часу стверджує її **метафізичний характер** і непрямо свідчить про протиріччя в стосунках людини і суспільства. Разом з цим, підкреслив він, історичний досвід свідчить, що свобода – неминуча цінність для людини, її основоположна сутнісна характеристика. Свобода рядопокладена з такими ключовими цінностями права, як життя і воля людини. Кожний замах на свободу людини є формою її вбивства, перетворення на тварину. Кожна відмова від свободи є демонстрацією духовного самогубства. На думку дослідника, аксіома «неможливо жити в суспільстві і бути вільним від суспільства» припускає три можливі варіанти тлумачення: а) у суспільстві, як і у природі, свобода в принципі **не можлива**. Суспільство володіє абсолютним пріоритетом стосовно людини, і його закони практично не відрізняються від законів розвитку природи. У цьому разі **соціальна детермінованість обертається необхідністю**; б) можливе існування **відносної свободи людини**. Таке тлумачення передбачає можливість **помірної свободи людини**, однак на практиці справжня свобода підмінюється тут ілюзорною. І у цьому розумінні свобода людини заявляє про себе як умова самовиразу через вибір одного варіанта з багатьох і прийняття відповідальності за цей вибір; в) поряд із соціальною детермінацією **свобода (абсолютна – В.К.) можлива, але лише за межами суспільства**². Тут відкриваються можливості здійснення гармонії у відносинах людини і суспільства. Попри відчутний песимізм

¹ Малахов В.П. Философия права / В.П. Малахов. – М.: – ЮНИТИ, 2007. – С. 129–134.

² Кальной И.И. Философия права: учебник. – С. 25, 27.

автора і ототожнення законів природи із законами розвитку суспільства, його позиція загалом може бути прийнятною.

Свобода людини, приходить до висновку Ролло Мей, **не є проти-лежністю** детермінізму. Свобода є здатністю людини знати, що вона детермінована, робити паузу між стимулом і реакцією і за рахунок цього кинути свою гирю, якою б малою вона не була, на чашу ваги однієї реакції з кількох можливих¹.

Фізична свобода і свобода волі людини мисляться в межах відповідного соціуму: сім'ї, колективу, держави, суспільства тощо. Ще Арістотель підкреслював, що коли яка-небудь людина, в силу своєї природи, а не внаслідок випадкових обставин живе поза суспільством, державою, то **вона або недорозвинута в моральному відношенні істота, або надлюдина**². Знову ж таки, за відомим висловом В. І. Леніна, – жити в суспільстві і бути вільним від суспільства не можливо.

Свободи «загалом», правомірно зазначає В. П. Малахов, не існує. Як властива суб'єктові в якості можливості його самовизначення і діяльності, вона постає як моральна свобода. Як діяльність соціального суб'єкта, вона набуває змісту політичної свободи. В моральному відношенні свобода проявляється як незалежність і виокремлення соціального суб'єкта. З морального погляду людина є свобідною настільки, наскільки є свободи навколо неї. З політичної точки зору, людина є свобідною настільки, наскільки вона звільнена, не пов'язана свободою інших, наскільки, по суті, інші не свобідні³.

Зрештою, соціальна свобода та соціальна відповідальність людини узалежнені від особистої здатності людини, яка визначається її індивідуальною чуттєвістю, совістю, розсудком і розумом. Особистісна здатність людини, забезпечуючи значною мірою автономію свободи її волі, зумовлює: можливість оптимального вибору моделі своєї поведінки; уміння і прагнення не здійснювати антисоціальних вчинків, а у випадку їх вчинення проявити позитивну соціальну поведінку; можливість моделювати свою і чужу поведінку, оцінювати власну поведінку крізь призму минулого, теперішнього і майбутнього; новаторська активність її у суспільно корисному плані як творця навколишньої дійсності. Людина, маючи **силу і волю**, не завжди має їх органічне поєднання – **силу волі**. Сила її емоцій буває часто сильнішою за її силу волі, силу розуму, що закономірно приводить до порушення приписів соціальних норм. Крім того, слід пам'ятати, що автономія свободи волі людини залежить, як відомо, не лише від особистісних, суб'єктивних, внутрішніх факторів, але й від об'єктивних, зовнішніх факторів суспільної реальності.

¹ Ролло Мей. Новый взгляд на свободу и ответственность / Мей Ролло // Экзистенциальная традиция. – 2005. – № 2. – С. 173.

² Аристотель. Сочинения: в 4 т. – Т. 4. – М.: Мысль, 1984. – С. 378.

³ Малахов В. П. Философия права. – С. 139.

Ю. В. Сорокіна слушно звертає увагу на те, що проблему відчуття і розуміння свободи людини добре можна побачити і відчуті через протилежне – **через «несвободу», примус, насильство**. Межа переходу від **свободи** до **несвободи** дуже умовна. При цьому вона звертає увагу на три ступені «несвободи»: 1) **несвобода**, в основі якої лежать фізіологічні причини; 2) **несвобода**, в основі якої морально-релігійні обмеження; 3) **несвобода**, в основі якої прямий примус – фізичний чи державний¹.

На цю обставину звернули також увагу Р. І. Косолапов та В. С. Марков, зауваживши, що прямування за бажаннями, котре вважається найважливішою ознакою свободи людини, якщо воно не обмежене, здатне привести до протилежного результату. **Свобода** може стати **несвободою**. Навпаки, відоме обмеження, організація прагнень і потреб людини, які зовні виглядають як кривдження свободи, в дійсності може стати її найважливішою передумовою. Прямування за бажаннями – **свобода**, заборона або неможливість цього – **рабство**; прямування за необмеженими бажаннями – **рабство**, розумне їх обмеження – **свобода**. В цьому проявляється діалектика, котра так чи інакше відома кожній людині з власного досвіду².

Слід погодитися з В. Є. Давидовичем, що усвідомлення самоцінності свободи значною мірою залежить від того, на скільки сильним в людині є **внутрішній протест проти несправедливості**, на скільки ранило і пригнічує її звернення в рабство³.

Сучасне філософське знання свободи волі людини, – пише М. Б. Разгільдієва, – розуміється двозначно, як **свободу і несправедливість одночасно**, проте тлумачить дану тезу дещо інакше. Діяльність у рамках пізнавальної необхідності та вибір різноманітних варіантів поведінки виступають самостійними, відмінними один від одного аспектами свободи волі, в яких і проявляється те, що людина, **і невольна** (обмежена у своїй свободі об'єктивними умовами), **і вільна** (можливість вибирати з певних можливостей). Відмінність між даними аспектами свободи полягає в тому, що з одного боку, свобода людини дійсно обмежена певними об'єктивними, незалежними від її свідомості обставинами. Тут воля співвідноситься з об'єктивними закономірностями природного і загального розвитку і виступає як дещо похідне і обумовлене об'єктивним світом. З іншого боку, **вибір людини в конкретній ситуації визначається її внутрішніми настановами**, тобто для внутрішнього спостереження є вільними. Тут воля людини виступаючи поряд з іншими факторами, є одним із первинних факторів. Психологією встановлено, що вибір – це складно-організована діяльність розгорнута у часовий процес, яка має складну структуру, котра може бути зафіксована внутрішнім спостерігачем. Він

¹ Сорокіна Ю. В. Введение в философию права / Ю. В. Сорокіна. – М.: Норма, 2009. – С. 103.

² Косолапов Р. И., Марков В. С. Свобода и ответственность. – С. 9.

³ Давидович В. Е. Проблемы человеческой свободы. – С. 86.

локалізований у часі; між двома активними виборами може бути простір, в якому ніякий вибір не здійснюється, хоча у будь-який момент часу, коли присутній рефлекс ситуації, можливий і вибір. Немає безальтернативних ситуацій; в той же час необхідною умовою побудови спочатку неочевидних ситуацій є робота з рефлекторного осмислення ситуації¹.

Поняття волі характеризує діяльнісну сторону людської психіки, її внутрішню активність, цілеспрямованість, зосередження намагань особи на досягненні тієї чи іншої мети. Воля – це завжди зусилля, переборення перешкод, мобілізація внутрішніх потенцій суб'єкта для вчинення поступку. Її специфічною особливістю є здатність до регулювання спонукань, відбору мотивів, сепарації актів діяльності. Воля є компонент свідомості людини, який визначає регулятивну сторону діяльності і виступає дозволяючою, санкціонуючою стороною. В ній людина яскраво виявляє своє «Я», стверджує характер. Не випадково **абулія** (патологічна відсутність волі), – це одна з характерних рис розпаду особистості, процесу деперсоніфікації, апатико-аболютичний стан, котрий розглядається сучасною психіатрією як показник різкої деградації особи. Вольова дія людини, таким чином, психологічно містить в собі ряд актів: усвідомлення власної мети, зваження аргументів «за» і «проти» її досягнення, визначення шляхів і способів, що ведуть до цієї мети і, нарешті, дія – виконання рішення. Всім цим актам притаманна вибірковість. Зауважимо, що воля як фаза, бік чи властивість психіки людини може бути виділена лише внаслідок аналізу, в дійсності вона виступає як прояв її цілісності, в єдності й невіддільності різноманітних граней і одиничних проявів її духовного світу. Воля тим і відмінна від сліпої імпульсивності, що вона виходить із «центру» людини, що це свідоме регулювання суб'єктом його власних дій. Зрозуміло, що воля не може виявлятися там, де суб'єкт не наділений якою-небудь відносною самостійністю у виборі мети і здійсненні рішень. Воля без свободи – це фікція. Суб'єкт, позбавлений волі, це автомат, механічний агент, все, що завгодно, але не особа. Є такий вираз – зламати волю, він означає розтоптати особу².

Нормативною підставою соціальної відповідальності людини як негативної (ретроспективної), так і позитивної (перспективної), є система наявних, чинних соціальних норм, що функціонують у даному суспільстві.

Соціальні норми, виконуючи у суспільстві охоронну, регулятивну і виховну функції, визначаючи раціональні межі свободи людини, виступають запорукою гармонізації, упорядкованої сталості суспільних відносин поступального прогресивного розвитку суспільства у цілому.

Розрізняють такі види соціальних норм: звичаї, традиції, норми моралі, релігійні (канонічні) норми, етичні норми, політичні норми, корпоративні

¹ Разгильдиева М.Б. Правовые убеждение и принуждение: теоретические основы (на примере финансового законодательства): монография. – С. 91-92.

² Давидович В.Е. Проблемы человеческой свободы. – С. 184, 185, 187, 188.

норми, норми громадських організацій, технічні норми, норми культури, норми права тощо.

У процесі взаємодії та взаємовпливу різних видів соціальних норм кожна з них, зберігаючи свою специфіку, виступає особливого роду регулятором¹.

Наявність цілісної, динамічної системи соціальних норм є вагомим соціальним здобутком, яскравим свідченням прогресивного цивілізованого розвитку відповідного суспільного організму. З іншого боку, суспільний прогрес неможливий без цілісної, динамічної системи загальнообов'язкових правил поведінки у вигляді соціальних норм, які забезпечують упорядкованість, сталість, контрольованість і прогнозованість розвитку суспільних відносин.

Системі соціальних норм притаманний об'єктивно-суб'єктивний характер. З одного боку, вони є наслідком об'єктивних закономірностей розвитку суспільства, а з іншого – результатом суб'єктивного пізнання, на основі уяви і оцінки цих закономірностей людською свідомістю та їхньої суб'єктивної об'єктивації в матерію поля соціальних норм. Тому є підстави стверджувати, що соціальні норми, як форми суспільної свідомості, є певною мірою відображенням досягнутого суспільством рівня духовно-культурного, економічного та соціально-політичного розвитку, історичною рисою характеристики якості життя людей у даному суспільстві.

Соціальна норма розуміється правниками як загальне правило поведінки, що регулює суспільно значиму поведінку людей. У своїй сумі соціальні норми утворюють своєрідну систему стандартів (зразків, моделей), принципів людської поведінки, які є обов'язковими (бажаними, допустимими) в умовах відповідного соціуму.

Соціальні норми безпосередньо чи опосередковано визначають суспільно корисні, суспільно прийнятні, суспільно шкідливі та суспільно небезпечні діяння людей в системі суспільних відносин, виконуючи роль важливої детермінанти людської поведінки. Таке визначення здійснюється через дозвіл, заохочення творчого ставлення до суспільних вимог або ж зобов'язання до певної поведінки чи її заборони. У двох останніх варіантах потенційною є загроза відповідного осуду антинормативної поведінки суб'єкта та його особи і настання для нього небажаних ним наслідків приписів цих соціальних норм у виді відповідних **правових стягнень**.

Характерною рисою соціальних норм є те, що вони, окрім норм права, технічних норм, норм громадських організацій наявні як у додержавному суспільстві, так і в державно організованому суспільстві. Правда, система цих норм у названих періодах розвитку суспільства є різною. Однак неодмінною рисою є їхня взаємодія і взаємовплив при відносній

¹ Нерсесянц В.С. Юриспруденция. Введения в курс общей теории права и государства / В.С. Нерсесянц. – М.: Норма, 2000. – С. 51.

автономності, специфічності кожної з цих норм. У своєму гармонійному поєднанні вони утворюють **нормативне поле** суспільного механізму регулювання поведінки людей. Соціальні норми є мірилом свободи і відповідальності людини в суспільстві.

Метою соціальних норм є охорона і забезпечення примноження тих духовних і матеріальних цінностей, які є здобутком суспільства і служать підґрунтям для цивілізованої реалізації інтересів і потреб людини. У зв'язку з цим доречно підкреслити, що відповідно до ст. 3 Конституції України, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю.

Соціальна відповідальність і свобода пов'язані із ставленням людини до соціальних цінностей. Власне внутрішні настанови людини, **формуються в неї на ґрунті індивідуальних і соціальних цінностей**.

В історії філософії та філософії права до питання про цінності, їх сутність склалося щонайменше п'ять підходів. По-перше, цінності – це породження розуму і волі людини (суб'єктивний ідеалізм); по-друге, цінності – це ідеальна сутність, що існує одвіку (об'єктивний ідеалізм); по-третє, цінності – природні характеристики оцінки одних предметів і явищ повсякденного життя у порівнянні з іншими предметами; по-четверте, цінності – це таке соціальне явище, яке є об'єктивним і суб'єктивним одночасно; по-п'яте, цінності – об'єктивне явище, порожене реальними відносинами суб'єкта і об'єкта¹.

У філософсько-правовому сенсі цінностями є об'єкти, явища, ідеї, суспільні процеси, та їх властивості, до яких людина ставиться як до таких, що задовольняють її соціальні потреби, інтереси, бажання і які вона залучає до сфери своєї життєдіяльності. Цінності виступають невід'ємною складовою культури суспільства і віддзеркалюються у свідомості людей².

Система індивідуальних цінностей людини, як відомо, є відносною і залежить від низки факторів об'єктивного і суб'єктивного характеру. Разом із тим, наявна й група цінностей, які є найбільш очевидними і сприймаються та визнаються більшістю людей. Н.І. Лапін, на підставі досліджень ціннісних переконань росіян, проведених у 1995 році Центром дослідження динаміки цінностей Інституту філософії РАН, наводить **14 базових цінностей**:

- 1) життя людини як найвища цінність, самоцінність;
- 2) свобода в сучасному ліберальному розумінні цього поняття як «свобода для» реалізації соціально позитивних потреб і здібностей індивіда;
- 3) моральність як якість поведінки людини у відповідності з загальнолюдськими морально-етичними нормами;

¹ Коханець Л.В. Психологія особистості: навч. посібник / Л.В. Коханець. – К.: Вид. дім Києво-Могилянська акад., 2008. – С. 7.

² Петрович З.З. Соціальні аспекти цінності у справі // Науковий вісник Львівського державного університету. серія юридична. – 2011. – № 1. – С. 227.

- 4) спілкування в родині, з друзями та іншими людьми, взаємодопомога;
- 5) сім'я, особисте життя, продовження роду;
- 6) робота як самоцінний зміст життя і як засіб для заробітку;
- 7) добробут-доходи, комфорт свого життя, здоров'я;
- 8) ініціативність, підприємливість, здатність виокремитися, реалізувати себе;
- 9) традиційність – повага до традицій, жити як всі, залежність від обставин;
- 10) незалежність – здатність бути особистістю, жити за своїми критеріями;
- 11) самопожертвування як готовність допомагати іншим, навіть на шкоду собі;
- 12) авторитетність, здатність впливати на інших, мати владу над ними, конкурувати і домагатися перемоги;
- 13) законність як встановлений державою порядок, який забезпечує безпеку індивіда, рівноправність його відносин з іншими;
- 14) вільність як архаїчна «свобода від...» обмежень волевиявлення індивіда, який прагне до вседозволеності¹.

Визнання «шкали» цінностей на рівні людини, людей і суспільства у цілому створює необхідний надійний ґрунт для реалізації соціальних норм, що їх охороняють, забезпечує гармонізацію людських стосунків, сприяє утвердженню суспільного нормативного порядку і організованості нормативної культури. З іншого боку, система ціннісно-нормативної орієнтації людей сприяє розвитку соціальних цінностей, зміцненню позитивної настанови суб'єктів щодо навколишньої дійсності. Визначальним змістом цього спрямування є схильність людини до соціально корисної, соціально прийнятної поведінки.

На зв'язок поведінки людини із соціальними нормами звертається увага у філософській літературі. Так, В.М.Маліновська наголошує, що **відповідальність людини** завжди і нерозривно пов'язана з **необхідністю** дотримання приписів, правил поведінки, підкорення, узгодження своєї поведінки з об'єктивними законами природи та суспільства. Якщо немає необхідності у дотриманні будь-яких норм, приписів, то немає і відповідальності. Соціальна відповідальність виникає тоді, коли поведінка людини має суспільне значення та регулюється соціальними нормами². Д. Бернштейн, розглядаючи соціальну відповідальність у цьому ж руслі, розуміє її у двох аспектах: 1) відповідальність за виконання обов'язку, що передбачена соціальною нормою; 2) відповідальність за порушення

¹ Лапин Н.И. Модернизация базовых ценностей россиян / Н.И. Лапин // Социологическое исследование. – 1996. – № 5. – С. 7.

² Маліновська В.М. Юридична відповідальність як різновид соціальної відповідальності: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vru.gov.ua/Docs/a150710.pdf>

такого обов'язку¹. Тим самим ще раз стверджується соціально-комутативна (інтерсуб'єктивна) природа відповідальності людини.

Як уже зазначалося, в історико-філософській вертикалі парадигма такого розуміння соціальної відповідальності людини відходить своїм корінням до Гомера та Гесіода, філософування яких позначалося акцентуацією на осмисленні співвідношення «належного» й «суцього». Фалес, Солон, Піттак, Біант, Клеобул, Хілон, Периандр, продовживши цей підхід, наголошували на необхідності підпорядкування реальної поведінки людини нормам, закладеним у суспільстві. Софісти розвинули, розширили цю тезу, висловившись так: якщо людина порушить вимоги природи, то підпаде під відповідальність, тобто зазнає певних утрат, навіть якщо про її порушення ніхто не дізнається. Якщо ж людина здійснить порушення норми, встановленої людьми, то зазнає ганьби та сорому – однак не неминуче, а лише у тому разі, якщо про цей її вчинок дізнаються в соціумі². У цьому ж напрямі осмислювали питання Демокріт, Платон, Арістотель, Епікур, Ціцерон та чимало інших філософів. Їхні міркування фактично задали вектор до розуміння підстав соціальної відповідальності людини як таких, що пов'язані з порушенням соціальних норм. Саме це розуміння знайшло свій подальший розвиток у теорії та філософії права. Так, І. Ільїн, звертаючись до соціальної відповідальності людини, на перший план виводив соціальні норми, розуміючи останні як правила, що визначають взаємні відносини між людьми³.

Фактичною підставою негативної (ретроспективної) соціальної відповідальності людини є вчинення нею діяння, яке суперечить соціальній нормі або нормам, а у випадку порушення юридичної норми – наявність у такому діянні складу відповідного правопорушення.

Фактичною підставою позитивної (перспективної) соціальної відповідальності людини є її правомірне діяння, іншими словами – наявність в її діянні відповідного складу правомірного вчинку.

Враховуючи уже наведене, не можна не погодитися з В. В. Мальцевим, що підставою соціальної відповідальності людини виступають не лише суспільно шкідливі (і суспільно небезпечні – **В.К.**), але й **суспільно нейтральні** і суспільно корисні вчинки людини в ситуаціях, коли сформувалася громадська думка щодо висновку: в якій-небудь поведінці не було проявлено достатньою мірою обачності або, навпаки, рішучості, мужності, сміливості, кмітливості, розуму, працелюбства, поваги до старших, батьків, Батьківщини і т.п. Інша справа, пише далі він, що і спектр відповідальності при цьому також надзвичайно широкий: від винесення

¹ Бернштейн Д.И. Правовая ответственность как вид социальной ответственности и пути ее обеспечения / Д.И. Бернштейн. – Ташкент: «ФАН», 1989. – С. 35.

² Маковельский А.О. Досократики. Часть первая / А.О. Маковельский/ – Казань: Изд-во книжного магазина М.А. Голубева, 1914. – С. 46.

³ Ильин И. Общее учение о праве и государстве / Иван Ильин. – М.: Хранитель, 2006. – С. 77.

суворого вироку за вчинення злочину до мовчазного осуду декількома особами¹. Думається, що в частині суспільно нейтральних діянь твердження В.В.Мальцева є некоректним. Річ у тому, що соціально-нормативному врегулюванню піддаються лише такі діяння людини, які мають публічне, суспільне значення, є суспільно значимими. Тобто такі, які виступають предметом інтересів інших суб'єктів суспільних відносин, зачіпають їхні інтереси. Суспільно нейтральні діяння людини не зачіпають цих інтересів, втілюються лише на рівні приватних інтересів даного суб'єкта суспільних відносин.

У такому контексті рівень внутрішньої самодисципліни, врешті культури конкретної людини – це підґрунтя для реалізації її свободи та відповідальності. Звісно, свободу людини можна розуміти як підґрунтя для життя за бажаннями у допустимих суспільством межах. Тобто, йдеться про вибір між позитивними та негативними наслідками своєї діяльності, між справедливістю і несправедливістю, моральністю та аморальністю, добром і злом тощо. Це означає, що людина, реалізуючи себе як особистість, повинна піддаватися відповідальності за здійснений вибір.

Знову ж таки простежується нерозривний зв'язок суб'єктивної підстави соціальної відповідальності зі свободою людини, що й буде розглянуто в наступному підрозділі даної наукової праці, виходячи з домінантної важливості даного аспекту цієї проблеми. Як зазначає М. С. Конох, свобода – **використання необхідності** задля досягнення конкретних цілей, натомість відповідальність – вид діяльності, в якій свобода відображається, а понад тим, наявна межа відповідності вільної діяльності тим об'єктивним умовам, у яких вона проходить².

Отже, відповідальність як саморегулятор діяльності людини передбачає наявність у неї свободи волі, відчуття розумної необхідності, совісті, здатність до самоконтролю та самоуправління в ім'я власного добра та добра інших членів соціуму. Це означає, що, здійснивши вибір, прийнявши відповідне рішення, людина бере на себе відповідальність, і передовсім за наслідки своєї поведінки. Тому й свобода волі пов'язується із розумовою здатністю людини здійснити усвідомлений і продуманий вибір, мужньо прийняти рішення. Свобода волі через **розум**, на основі категорій: **добро, зло, обов'язок, розумна необхідність, совість і відповідальність** – такий у загальних рисах діалектичний шлях формування моделі поведінки людини.

¹ Мальцев В.В. Социальная ответственность личности, уголовное право и уголовная ответственность. – С. 153.

² Конох М.С. Особа: право, свобода, відповідальність / М.С. Конох. – К.: Редакційно-видавничий відділ Дніпродзержинськ. держ. техн. ун-ту, 1996. – С. 65.

1.4. Стадії соціальної відповідальності людини

Розуміння свободи людини лише в ракурсі певної необхідності призводить до її сприйняття як суто зовнішньої, однієї із функціональних елементів останньої. У цьому контексті (розуміння свободи людини як технологічної стадії її розвитку) слід виділити одну з перших стадій відповідальності людини – її усвідомлення перед об'єктивною реальністю. На думку В.Н. Сагатовського, ця стадія відповідальності людини є, власне, раціональною. «Але чи буде людина, – зазначає дослідник, – відчувати внутрішню відповідальність, якщо її суб'єктивний вибір не пов'язаний із поведінкою, що диктується об'єктивною залежністю від необхідності. Здійснюючи свій вибір, людина, на цій стадії відповідальності, є відповідальною перед собою, свobodно приймає на себе ту чи іншу відповідальність»¹. Другою стадією відповідальності людини, в цьому випадку, буде відношення душі до Духа, що обумовлює і третю стадію відповідальності – творчість нових можливостей. Здійснення свободи вибору безпосередньо залежить від сили відчуття людиною відповідальності перед об'єктивною реальністю. Своєю чергою, залежність здійснення свободи вибору людини через відношення до буття в цілому (служитиме на благо особисте та суспільне чи призведе до деструкції і світоглядної і правосвідомості) визначатиметься уже крізь призму усвідомлення і переживання людиною присутності в бутті духовних основ. Отже, йдеться про стадію відповідальності перед духовною цілісністю буття (перехід від відповідальності перед собою до відповідальності перед Богом). Свобода людини, зазначає далі В.Н. Сагатовський – як **вибір і відповідальність** за цей вибір, перед собою, власною душею, реалізовується **на другій стадії** свободи і відповідальності як єдиного цілісного феномена. **Перша стадія** – усвідомлення людиною об'єктивних тенденцій буття і відповідальність перед світом – представляє собою технологію реалізації свободи вибору. **Третя – найвища – стадія**, крізь призму присутності **Духа**, спрямовує вибір і творчість людини на відповідальність перед духовною основою буття в цілому. Тобто особистість, освячена **Духом**, покликана до свobodного та відповідального удосконалення світу та людини, об'єктивної і суб'єктивної реальності. Але цей фундаментальний вибір між добром та злом спроможна та зобов'язана здійснити лише сама людина.

Поряд зі стадіями у філософській літературі висловлені думки щодо рівнів соціальної відповідальності людини. Так, В.В.Томашев розрізняє **чотири рівні відповідальності людини**: 1) **пізнавальний** рівень як відповідальність за правильне визначення прогресивної об'єктивної необхідності; 2) **аксіологічний** рівень як відповідальність за правильну оцінку наявних можливостей для дій згідно з необхідністю;

¹ Сагатовский В.Н. Уровни свободы и ответственности: системный синтез: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.sofik-rgi.narod.ru/avtori/sagat_urvn_svobod.htm

3) **інструментально-корегувальний** рівень як відповідальність за правильний вибір засобів і методів реалізації об'єктивної необхідності; 4) **практичний** рівень – відповідальність за результати практичних дій, що реалізують вимоги об'єктивної необхідності. Ця структура, як правильно стверджує В.В.Томашев, дозволяє не тільки зрозуміти зміст цієї категорії, але й вказує на напрям розвитку відповідальності: від пізнавального рівня до практичного, від пізнання необхідності – до її реалізації¹.

Німецький філософ Мартін Хайдеггер також розрізняв стадії відповідальності людини відповідно до вчинку і зовнішніх обставин. Зокрема він визначив: **генералізованість відповідальності**, тобто людина є відповідальною за наслідки особистих вчинків, або ж тих, з якими вона пов'язала свою діяльність мимоволі чи несвідомо; **особистісність відповідальності** як відповідальність людини винятково за наслідки особистих дій і вчинків; **диференційованість відповідальності** як відповідальність людини за будь-який передбачуваний наслідок своїх дій і вчинків незалежно від того, свідомо вчинені вони чи ні; **усвідомлення відповідальності** як відповідальність людини передовсім за значення, якого вона надає тим зовнішнім обставинам, які тією чи іншою мірою впливають на наслідки її дій і вчинків; **абсолютність відповідальності**, тобто людина є відповідальною і за наслідки своїх дій та вчинків, і за процес їхнього вчинення незалежно від жодних умов їх розвитку².

До цього ж переліку, для прикладу, німецький філософ-ідеаліст, засновник баденської школи неокантіанства, В.Віндельбанд додав ще одну стадію – **самовідповідальність совісті**, метою якої, на його думку, є можливість пізнати себе як особистість. «Самовідповідальність совісті, – пише філософ, – це внутрішній процес покарання чи винагороду. Ці відчуття можна вважати і протилежними, і спільними одночасно. Якщо йдеться про внутрішню моральну винагороду, то це може служити стимулом до виправлення негативних наслідків і самовдосконалення, натомість, коли йдеться про внутрішнє моральне покарання, то це призводить до внутрішнього переорієнтування сутності людини»³. Зрештою, тут присутнім є стимул до розвитку особистих моральних цінностей і морального саморозвитку загалом.

Для прикладу, В. Сперанскій визначив рівні соціальної відповідальності відповідно до життєвої позиції людини: **на першому (низькому)** рівні життєвої позиції відповідальність людини виявляється як санкція, а основним мотивом реалізації дій є прагнення уникнути відповідальності;

¹ Томашев В.В. Сущность социальной ответственности и ее место в системе исторического материализма / В.В. Томашев // Проблемы систематизации категорий исторического материализма. – Челябинск, 1980. – С. 108–109.

² Хайдеггер М. Время и бытие / Мартин Хайдеггер. – М.: Республика, 1993. – С. 213.

³ Виндельбанд В. О свободе воли / Вильгельм Виндельбанд. – М.: АСТ, 2000. – С. 188.

на другому рівні спонукальним мотивом є «дотримання норм і правил, прихильність до навколишніх» (наявність нього мотиву свідчить про сформованість відповідальності), на цьому етапі відбувається перехід об'єктивної відповідальності до суб'єктивної; **на третьому** рівні відбувається переростання почуття відповідальності у відповідальність соціальну; **четвертий** рівень характеризується насамперед високо-розвинутою професійною відповідальністю, яка реалізується у трудовій діяльності; **п'ятий** рівень дозволяє соціально зрілій людині чітко займати свідому позицію у трудовій та громадській діяльності¹. Тобто, наведений розподіл на рівні соціальної відповідальності як риси людини дозволяє визначити для кожного вікового періоду певний рівень зрілості цієї соціальної властивості і відповідні форми її виявлення. Тому, як зазначає В.І.Тернопільська, «Соціальна зрілість зростаючої особистості розуміється як певний ступінь її розвитку в умовах конкретного соціального середовища. Її зростання сприяє творчому опануванню різними видами культури, а також створює можливість власної участі у різних видах діяльності, щоб найбільш активно приносити користь тим, хто оточує»².

Відповідальність як суспільні відносини, таким чином, проходить в часі певні стадії, етапи. На думку С.В. Кондакова, таких етапів є шість: **перший** етап – виникнення об'єктивної потреби певної поведінки людини; **другий** етап – усвідомлення необхідності певної поведінки людини на рівні побутової і теоретичної свідомості; **третій** етап – усвідомлення людиною необхідності поведінки перетворюється на соціальний імператив, суспільство висуває перед нею політичні, правові, моральні вимоги; **четвертий** етап – усвідомлення людиною (соціумом) своєї соціальної відповідальності; **п'ятий** етап – втілення соціальної відповідальності в актах конкретної поведінки людини; **шостий** етап – суспільна оцінка поведінки людини з позиції її соціальної відповідальності, корекція поведінки людини в інтересах суспільства, а у випадку необхідності – застосування до неї заохочувальних чи каральних заходів, передбачених соціальними нормами³.

На основі концепції нормативного регулювання суспільних відносин слід виділити **такі стадії** соціальної відповідальності людини: а) **виникнення**; б) **реалізація**; в) **припинення**. Соціальна відповідальність виникає в момент вчинення особою аморального, суспільно шкідливого чи суспільно небезпечного вчинку. Реалізація соціальної відповідальності розпочинається після виявлення факту порушення соціальної

¹ Тернопільська В.І. Відповідальність особистості: гуманітарний аспект / В.І. Тернопільська // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – № 14. – 2004. – С. 48.

² Тернопільська В.І. Відповідальність особистості: гуманітарний аспект. – С. 48–49.

³ Кондаков С.В. О взаимосвязи правовой и нравственной ответственности / С.В. Кондаков // Вопросы ответственности и наказания в свете решений XXVI съезда КПСС. – Рязань: РВШ МВД СССР, 1982. – С. 37.

норми зі встановлення суб'єкта антисоціального вчинку. Далі на цього суб'єкта здійснюється вплив за допомогою наявних соціальних засобів, який має свою специфіку залежно від виду соціальної відповідальності. Припинення соціальної відповідальності людини також залежить від її виду. У разі, коли наявний осуд, відповідальність припиняється із закінченням строку в силу різних причин цього осуду. Громадські, партійні та дисциплінарні стягнення, судимість можуть бути зняті достроково або погашені за спливом наявного часу і з цього моменту припиняється даний вид соціальної відповідальності. Кожний вид юридичної відповідальності людини також має свою специфіку щодо її припинення. Усі види соціальної відповідальності припиняються у разі смерті людини, яка винно порушила приписи соціальної норми чи норм.

1.5. Принципи соціальної відповідальності людини

Враховуючи, що поведінку людини здебільшого трактують у двох аспектах (позитивному та негативному), відповідальність також доцільно трактувати двоаспектно: в позитивному – (перспективному) та в негативному – (ретроспективному). У першому випадку відповідальність містить схвальне – позитивне ставлення людини до особистої поведінки, яке відображає прагнення особи виконати обов'язки та реалізувати свої права якнайефективніше та найшвидше. Фактично тут йдеться про відповідальність за належну реалізацію особистого соціального призначення, за виконання приписів тих чи інших соціальних і правових норм та ін. Отже, в рамках права позитивну (перспективну) відповідальність переважно пов'язують із соціально-правовою активністю у виконанні правових приписів тощо. Відтак, зауважує С. С. Алексеев, відповідальність у цьому випадку розуміється як усвідомлена та сприйнята людиною необхідність ініціативного виконання обов'язку, всієї гами накладених на неї обов'язків – політичних, моральних, правових, а, отже, це відповідальність за майбутню поведінку¹. Регулюючи поведінку суб'єктів суспільних відносин, суспільство коректує її стимулюванням соціальної активності (заохочення, нагорода та ін.), і примусом до виконання, а то й покаранням порушника соціальних вимог. У разі негативної (ретроспективної) відповідальності присутньою є відповідальність за вчинене, котра пов'язана передовсім із зовнішнім впливом з боку суспільства, держави. В цьому контексті (власне негативної відповідальності) особливо виокремлюється юридична відповідальність, що набуває державно-примусового характеру, оскільки держава, встановлюючи правові норми, визначає правову відповідальність незалежно від бажання правопорушника.

¹ Алексеев С.С. Теория государства и права / С.С. Алексеев. – М.: Юрист, 2004. – С. 345.

Базові принципи відповідальності людини на основі ідей Ганса Йонаса викладеним у праці «Принцип відповідальності. Досвід етики для технологічної цивілізації»¹. Філософ розуміє відповідальність людини у двох її іпостасях: вертикальній та горизонтальній. По-перше, розуміється **відповідальність за когось** (поширюється здебільшого на тих осіб, які, в силу обставин, нездатні до прийняття самостійних рішень). Це відповідальність за навколишнє середовище, за рівень розвитку майбутнього, оскільки воно безпосередньо залежить від теперішніх вчинків і діяльності людини. По-друге, **відповідальність за досягнення поставлених цілей, мети** (діалогічний вид відповідальності), або ж словами Г. Йонаса – «людина повинна бути». Такого роду відповідальність містить умови, які забезпечують її реалізацію, серед яких: особистість із достатньо розвинутою моральною свідомістю здатна свobodно приймати конкретні рішення і передбачувати наслідки від них; зацікавлення особистості передовсім інтересами інших, передбачаючи готовність на жертву собою заради блага інших.

Із-поміж принципів відповідальності, вважає Г. Йонас, слід виокремити такі:

- **інтерес**, який передбачає піклування про наявність відповідальності: «Виключно людина здатна володіти відповідальністю, відповідно, щодо собі подібних вона зобов'язана її мати»;

- **страх** як та категорія, що обмежує ті сфери, на які за жодних умов не повинен поширюватися вплив людини (страх за майбутнє людства, породжений благоговінням перед життям): «складова етики відповідальності, яка полягає у перевазі негативних прогнозів над позитивними». Тобто, якщо наявний щонайменший сумнів щодо певних рішень, вчинків, діяльності, то їхнє виконання неодмінно потрібно відкласти;

- **смирнення** передовсім як вияв готовності сильної, свідомої, різнобічно розвинутої людини упорядкувати та контролювати внутрішню силу свободи;

- **поміркованість** у прийнятті тих чи інших рішень, адже, на думку філософа, сучасна людина ще не до кінця усвідомила усієї серйозності свого стану (мета поміркованості – збереження життя, і лише майбутнє покоління здатне повноцінно оцінити наслідки теперішньої діяльності)². Можемо ствердити, що виокремлені Г. Йонасом принципи відповідальності певним чином скеровують до максими І. Канта щодо його імперативу відповідальності, лише у своїй інтерпретації: «Дій так, щоб наслідки твоєї діяльності були сумісними з підтриманням справді людського життя на Землі».

¹ Йонас Г. Принцип ответственности. Опыт этики для технологической цивилизации / Ганс Йонас. – М.: Айрис-Пресс, 2004. – 480 с.

² Йонас Г. Принцип ответственности. Опыт этики для технологической цивилизации. – С. 53, 58, 88, 180.

Т.М. Скобелева в контексті моделювання структури соціальної відповідальної людини виділила наступні принципи соціальної відповідальності:

– **громадянськість** як комплекс суб'єктивних якостей людини, що проявляються у діяльності та ставленні людини (усвідомлена законслухняність, відданість Батьківщині, захист інтересів своєї держави, відданість загальноприйнятим соціальним нормам і моральним цінностям);

– **патріотизм** як розуміння людиною цінності та унікальності Батьківщини;

– **відповідальність** як категорія, що характеризує людину під кутом зору виконання вимог суспільства, виражає ступінь участі людини чи соціальних груп і в особистому моральному удосконаленні та в удосконаленні суспільних відносин;

– **відчуття обов'язку** як моральні зобов'язання людини, котрі вона виконує з почуттям совісті;

– **моральність** як особлива сфера суспільної свідомості та вид суспільних відносин, мета яких – сформувати способи нормативного регулювання поведінки і дій людей у суспільстві за допомогою норм, принципів і категорій моралі;

– **духовність** як процес гармонійного розвитку духовних задатків людини;

– **професійна компетентність** як знання, досвід, здобування освіти з відповідної галузі діяльності;

– **творча спрямованість** як схильність людини до творчої ініціативи;

– **працелюбність** як риса характеру, котра полягає у позитивному ставленні людини до процесу трудової діяльності, що виражається через активність, ініціативність, добросовісність, дисциплінованість тощо¹.

Узагальнюючи, слід погодитися з тим, що бути соціалізованим – це означає бути відповідальним за все, що відбувається в цьому світі, в бутті в цілому, і в суспільстві зокрема².

Соціальна відповідальність людини крізь призму перерахованих вище принципів може трактуватися як моральний механізм утримання від негативних наслідків людської діяльності за умови зміни її змісту на користь свободи вибору та відповідальності за нього.

Неважко зауважити, що і Г. Йонас, і Т.М. Скобелева вказують на риси відповідальної людини в плані позитивної (перспективної) соціальної відповідальності, а не на принципи соціальної відповідальності. Поряд з цим, слід зауважити, що спеціальних монографічних досліджень, предметом

¹ Скобелева Т.М. Социальная ответственность – интегральное качество гражданина-патриота / Т.М. Скобелева // Вопросы воспитания. – № 10. – 2009. – С. 53–53.

² Белова О.М. Социальная ответственность как один из аспектов формирования личности. – С. 40.

яких стали б принципи соціальної відповідальності людини як в плані негативної (ретроспективної), так і в плані позитивної (перспективної) соціальної відповідальності, в українській та зарубіжній філософській, соціологічній та політологічній літературі не виявлено.

Щодо принципів **негативної (ретроспективної)** соціальної відповідальності людини, то, як видається, її принципами є: 1) принцип демократичності відповідальності; 2) принцип гуманності відповідальності; 3) принцип нормативності відповідальності; 4) принцип справедливості відповідальності; 5) принцип рівності відповідальності.

Принцип демократичності соціальної відповідальності полягає головним чином в тому, що вона здійснюється: а) прямо народом або його частиною, певним соціумом – головним чином йдеться про моральну відповідальність за порушення звичаїв, традицій, моральних норм або дисциплінарну відповідальність членів, учасників громадських і корпоративних утворень; б) уповноваженими народом суб'єктами суспільних відносин – демократичними суспільними інститутами, які утворені на основі реалізації людьми своїх виборчих прав. Прояв цього принципу соціальної відповідальності у кожному її виді має свій прояв і свої особливості.

Нормативною основою соціальної відповідальності в державі демократичного спрямування є сформовані, санкціоновані, прийняті демократичним шляхом соціальні норми.

Принцип гуманності соціальної відповідальності проявляється в державі демократичної спрямованості у визнанні людини найвищою соціальною цінністю. Відповідальність при цьому не має на меті помсту людині за вчинене нею діяння, вона переслідує мету повернення порушника приписів соціальної норми в соціальне нормативне поле, іншими словами – модифікація її поведінки в просоціальне русло. Гуманність соціальної відповідальності проявляється найбільш яскраво тоді, коли гармонійно, виважено поєднуються інтереси всіх учасників соціального конфлікту: порушника приписів соціальної норми, потерпілого, де він є, держави, суспільства в цілому, окремого соціуму, інтереси яких порушені вчиненням людиною антинормативного поступку. До порушника приписів соціальних норм у державі демократичного спрямування мають застосовуватися гуманні, доцільні стягнення і покарання.

Доцільність як прояв гуманності соціальної відповідальності реалізується, в основному, через вибір форми соціальної відповідальності в межах відповідного її виду. Скажімо, кожен вид юридичної відповідальності, як різновид соціальної відповідальності, має свою специфіку. Так, наприклад, адміністративні стягнення як форма реалізації адміністративної відповідальності, згідно з чинним Кодексом про адміністративні правопорушення, можуть бути наступними (ст. 24 КпАП України):

- 1) попередження;
- 2) штраф;
- 3) оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення;
- 4) конфіскація: предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; грошей, одержаних внаслідок вчинення адміністративного правопорушення;
- 5) позбавлення спеціального права, наданого даному громадянину (права керування транспортними засобами, права полювання);
- 5¹) громадські роботи;
- 6) виправні роботи;
- 7) адміністративний арешт.

Доцільність вибору кожного з названих стягнень узалежнена насамперед від ступеня суспільної шкідливості вчиненого адміністративного правопорушення та особи, яка його вчинила. Вибір стягнення для члена партії, який порушив вимоги статуту партії, також узалежнений від принципу доцільності. Залежно від тяжкості партійного проступку та особи винного, діапазон партійних стягнень достатньо широкий – від попередження до виключення з членів партії.

Як інший приклад, формами кримінальної відповідальності людини, про що йдеться в третьому розділі даної праці, можуть бути: 1) осуд; 2) покарання; 3) судимість. Доцільність вибору кожної з них залежить від наявності передбачених законом підстав і умов. Зокрема, від ступеня суспільної небезпеки вчиненого злочину та особи, яка його вчинила.

Принцип нормативності соціальної відповідальності людини. Відповідальність людини, кожен її вид, має ґрунтуватися на соціальних нормах відповідного виду. Необхідно пам'ятати, що у правовій державі домінантним елементом соціальної (політичної) організації суспільства є право: міжнародне та внутрідержавне, яке, в основному, визначає права і свободи людини. Міжнародне право, як відомо, має пріоритетне значення щодо внутрідержавного права. В плані внутрідержавного права, основним, визначальним, таким, що програмує галузеве законодавство, є Основний Закон – Конституція. Отже, інші соціальні норми не повинні суперечити як міжнародному праву, так і внутрідержавному. Водночас, норми права як міжнародного, так і внутрідержавного не можуть суперечити нормам цивілізованої загальнолюдської моралі. Тобто вони мають відображати сучасні загальнолюдські моральні цінності суспільного життя, вистраждані людством упродовж тисячоліть. Вони повинні бути глибоко моральними. Очевидно, що кожний вид соціальної відповідальності в плані принципу нормативності має свої особливості, що не є безпосереднім предметом даної наукової розвідки. У наступних розділах праці розглянемо принцип юридичної відповідальності загалом та кримінальної відповідальності зокрема.

Види, форми нормативного впливу на порушника соціальних норм, як і процедура цього впливу, для кожного виду соціальної відповідальності своя, специфічна. Потрібно звернути увагу, що інколи соціальна відповідальність людини за порушення соціальних норм має комбінований характер: моральна і юридична; моральна, юридична, політична; моральна, юридична, політична, релігійна тощо.

Принцип справедливості соціальної відповідальності людини. Справедливість є дуже містким принципом за своєю семантикою. Справедливою має бути соціальна норма, яка служить нормативною підставою соціальної відповідальності. Це означає, що вона передусім повинна переслідувати мету утвердження загальнолюдських цінностей гуманізму, демократії, доброчинності. Поряд з цим, сама процедура притягнення людини, винної у вчиненні порушення соціальної норми, мусить бути справедливою, тобто такою, що не ображає людську гідність. Далі, визначуване чи призначуване стягнення, покарання є лише тоді справедливим, коли воно співвіднесене зі ступенем суспільної шкідливості чи суспільної небезпеки вчиненого діяння і особи, яка його вчинила, а також формою вини. Нарешті, процес виконання визначеного чи призначеного стягнення, чи покарання також має бути справедливим.

Соціальна відповідальність має бути обґрунтованою, що найбільш яскраво проявляється через соціальну зумовленість соціальних норм, а також встановленням відповідності вчиненого особою діяння забороненій, засуджуваній моделі, що міститься в соціальній нормі. Фактичною підставою соціальної відповідальності людини є вчинення нею діяння, яке заборонене, засуджуване соціальною нормою. Обґрунтованість фактичної підстави проявляється загалом встановленням достовірної інформації про вчинення саме цією людиною саме цього діяння, яке служить підставою соціальної відповідальності в даному конкретному випадку. Наявність нормативної та фактичної підстав відповідальності людини свідчать про її обґрунтованість.

Справедливою є така соціальна відповідальність, яка є невідворотною. Саме невідворотність соціальної відповідальності людини є проявом її справедливості. Це загалом означає, що кожне порушення приписів соціальних норм має бути виявлене, а винні у їх вчиненні, мають бути притягнені до соціальної відповідальності відповідного виду (видів), залежно від характеру вчиненого діяння та його невідповідності певній соціальній нормі (нормам).

Своєчасність соціальної відповідальності людини є запорукою її ефективності, досягнення як стратегічних, так і тактичних цілей суспільного розвитку. Вона має відоме профілактичне значення як загальне, так і спеціальне. Несвоєчасна соціальна відповідальність людини, а тим більше її відсутність, істотно послаблює ресурс справедливості нормативності суспільних відносин, розбалансовує усталені механізми соціального

контролю, може привести до анархічності, непрогнозованості, несталості, охлократії, аномії суспільства як цілісної системи.

Таким чином, весь механізм реалізації соціальної відповідальності людини лише тоді є справедливим, коли не порушуються загальноновизнані суспільні моральні засади, природні права і свободи людини, а її наслідком є зміцнення унормованості суспільних відносин, забезпечення їхнього прогресивного розвитку, удосконалення самої людини як соціальної істоти.

Позитивна (перспективна) соціальна відповідальність людини, як видається, підпорядкована принципам: 1) нормативності відповідальності; 2) обґрунтованості підстав відповідальності; 3) справедливості відповідальності.

Висновки до розділу 1

Підсумовуючи викладене, можна зробити наступні висновки.

Розуміння поняття феномена соціальної відповідальності має глибокі історичні коріння. Вже Платон, Сократ, Аристотель розмірковували про відповідальності людини як перед собою, так і перед іншими людьми, про взаємну відповідальність людини і держави, торкалися різних аспектів її морального підґрунтя.

Значну увагу проблемі відповідальності людини приділено в теологічних доктринах.

1. Ознайомлення з філософськими поглядами найбільш відомих теологів і спричиняє певну уяву про розуміння ними відповідальності людини. Загалом відповідальність людини в доктринах теоцентризму розуміється трихотомічно: а) відповідальність перед Богом – божественна відповідальність; і б) відповідальність перед людьми – світська, соціальна відповідальність: перед державою, перед суспільством, перед відповідним соціумом (сім'я, родина, спільнота місця проживання, праці тощо), перед окремими людьми; в) відповідальність внутрішня – перед самим собою, своєю совістю, за свої вчинки.

Якщо світської відповідальності можна нерідко уникнути, то божественна відповідальність, відповідальність перед Богом відбувається щодо кожної особи, яка вчинила гріх.

Відповідальність людини в доктринах теоцентризму генетично пов'язується з її поведінкою. Все, що ми переживаємо, є з волі Божої: винагорода, випробування, кара. Кожному воздається не лише «за ділами його», але й «за ділами» попередніх прямих родичів. Любов Божа

до людей безмежна в його благодаті. І винагорода, і випробування, і кара є благодаттю Божою. **Винагорода** як різновид благодаті Божої сприяє зміцненню духа і тіла людини. Винагорода воздається всім, але не однакою мірою, а пропорційно рівно до справ добрих. При цьому **життя як найвища благодать** дається кожній людині Богом. **Випробування** як благо дається час від часу кожній людині, аби випробувати і зміцнити її віру в Бога, любов до Бога і до ближнього, зміцнити її дух і тіло. Хто успішно пройшов випробування, не піддався на спокуси нечистого, той знову заслуговує на винагороду. А той, хто не зміг протистояти спокусам і вчинив гріх, – заслуговує на кару. **Кара** – не є помстою, розправою з винним. Вона є різновидом благодаті Божої, бо вказує людині шлях істинний – до Бога. Вона надає людині можливість осмислити свою поведінку у світлі Святого Письма і подбати про своє самовдосконалення через християнські чесноти, повернутися обличчям до Бога і до людей.

З появою світської філософії трактування відповідальності людини набуває індивідуального виміру. Зароджується концепт розуміння соціально-комутативної (інтерсуб'єктивної) природи відповідальності людини. Діяння людини, які порушують соціальні норми, розглядаються як недопустимі, як зло для інших людей, як такі, що розривають систему соціальної комунікації. Вже в Античну добу чітко виокремлюється позиція філософів щодо індивідуальної відповідальності людини. Зокрема, йдеться про відповідальність людини за власні вчинки з акцентуацією на відповідальності громадянина перед державою та держави перед громадянином.

В епоху Відродження та Просвітництва увага філософів акцентується на узгодженні відповідальності зі свободою людини, взаємній відповідальності держави і громадян та відповідальності, підставою якої є порушення закону, а підґрунтям – право власного вибору. У гуманістичній філософії наголошується на індивідуальній відповідальності людини за порушення закону та відповідальності у контексті проблематики узгодження свободи кожного зі свободою всіх, особистісного устремління до щастя з устремлінням до щастя інших людей. Розвивається концепт розуміння соціально-комутативної (інтерсуб'єктивної) природи відповідальності людини.

2. Категорії **«порядок (лад)»** і **«безпорядок (безлад)»** є антиподами, але разом з тим парними категоріями, які перебувають між собою в кореляції – взаємозв'язку, взаємозалежності. Тут можна спостерігати своєрідний прояв на рівні соціуму **двох законів термодинаміки**: кожна складна соціальна структура прагне до самозбереження, зокрема, через упорядкування суспільних відносин, а з іншого боку, – кожна складна соціальна структура тяжіє до розпаду, дезінтеграції, зокрема, через розрив унормованих соціальних зв'язків. Як приклад, можна навести Римську імперію, Київську Русь, Югославію, Чехословаччину, СРСР. Тенденція зворотнього порядку – тяжіння до з'єднання. Тут прикладом може бути

утворення Євросоюзу, СНД, прагнення створити Євро-Азіатський Союз. Отже, розширення сфери порядку посилює тенденцію інтеграції соціуму, звужує сферу безладу і навпаки – розширення сфери безладу веде до звуження сфери порядку та до дезінтеграції соціуму. Тут маємо справу зі своєрідним проявом закону єдності і боротьби протиріч. Позитивний результат такої єдності і боротьби протиріч значною мірою залежить від низки об'єктивних і суб'єктивних факторів і, зокрема, від рівня розвитку соціального нормативного комплексу і наявності ефективного соціального механізму забезпечення контролю за дотриманням нормативних приписів та невідворотності відповідальності за їх порушення.

Соціальна відповідальність людини – це соціально-нормативне явище, що являє собою необхідність свідомого і добровільного використання права, виконання обов'язків і дотримання заборони людиною відповідно до приписів, соціальних норм, а у випадку їх порушення – необхідність перетерпіння порушником цих норм, заходів примусового впливу, передбачених ними. Соціальна відповідальність людини є невід'ємним елементом кожного суспільного механізму. В суто індивідуальному плані відповідальність є ознакою соціалізованості особи, цивілізованості суспільства.

3. **Соціальна відповідальність людини** є об'єктивно необхідним, випробуваним чинником регулювання суспільних відносин. Вона сприяє упорядкуванню, гармонізації, програмуванню суспільних відносин і забезпечення їхнього прогресивного, поступального і стабільного розвитку. Вона має випрацьовану поколіннями впродовж багатьох століть нормативну основу – цілісну, динамічну систему соціальних норм, яка, з одного боку, є вагомим соціальним здобутком, свідченням цивілізованості суспільства, а, з іншого, – засобом, який забезпечує життєздатність суспільства, упорядкованість, сталість, контрольованість і прогнозованість розвитку суспільних відносин, що є основою прогресивного розвитку суспільства. Соціальні норми через свої функції набули якостей системоутворювального чинника щодо суспільства.

Соціальні норми, як правила суспільних відносин, є за своєю суттю **еталонами**, моделями суспільно корисної, суспільно прийнятної, суспільно шкідливої чи суспільно небезпечної **поведінки людини**, полем її потенційної соціальної свободи. З іншого боку, вони за своїм змістом є уречевленням, утіленням домінуючих інтересів суспільства, що виникли на тлі гармонійного узгодження інтересів як індивідуальних, так і інтересів окремих суспільних спільнот. **За своєю суттю** вони відображають сформовані на рівні суспільства, держави, інших суспільних суб'єктів держави **веління щодо поведінки людини** в суспільному середовищі. Ці веління мають двоякий характер: з одного боку, вони спрямовані проти антисоціальної поведінки людини, а з іншого – стимулюють, заохочують людину до просоціальної, суспільно корисної, суспільно прийнятної поведінки.

Характерною рисою соціальних норм є те, що вони, окрім, наприклад, норм права, технічних норм, наявні як у додержавному суспільстві, так і в державно-організованому суспільстві. Система цих норм в обох названих періодах розвитку суспільства є різною. Однак неодмінною рисою є їхня взаємодія і взаємовплив при відносній автономності, специфічності кожної з них. У своєму гармонійному поєднанні вони утворюють **нормативне поле** суспільного **механізму регулювання поведінки людей**. Соціальні норми є **мірилом свободи і відповідальності** людини в суспільному середовищі. Вони є засобом утворення, зміцнення і розвитку нормативно-комунікативного поля кожного соціуму.

У філософській, соціологічній, політологічній та юридичній літературі досить поширеним є концепт, згідно з яким кожен вид соціальної відповідальності людини реалізується **в двох проявах**: добровільному (позитивному, перспективному) та примусовому (негативному, ретроспективному). Перший з цих проявів базується на переконанні, усвідомленні, а другий – на примусовому впливі на порушника приписів соціальних норм. Тобто, **відповідальність розглядається як двоєдине, двоїсте соціальне явище**. Разом з тим, кожний вид відповідальності людини спрямований до єдиної мети – унормування, гармонізації суспільних відносин у соціально неоднорідному суспільстві.

Між позитивною (перспективною) та негативною (ретроспективною) соціальною відповідальністю людини проявляється **кореляційна залежність**: розширення сфери позитивної (перспективної) соціальної відповідальності веде до звуження сфери негативної (ретроспективної) соціальної відповідальності і навпаки – розширення сфери негативної (ретроспективної) соціальної відповідальності веде до звуження сфери позитивної (перспективної) соціальної відповідальності.

4. Соціальна відповідальність людини **має три підстави**: а) соціально-етичну (моральну); б) фактичну і в) нормативну.

Соціально-етична (моральна) підстава соціальної відповідальності зводиться, головним чином, до з'ясування чому і за яких умов людина має (зобов'язана) підлягати соціальній відповідальності, а компетентний суб'єкт суспільних відносин має право притягнути людину до відповідного виду соціальної відповідальності.

Можливість і доцільність соціальної відповідальності у філософській, психологічній, соціологічній літературі пов'язують з наявністю у людини **свободи волі**. Людині має бути притаманна пересічного (звичного) рівня **свідомість і розумна свобода волі** до діяння (дії чи бездіяльності). Така людина має бути здатною співвідносити свою поведінку з приписами соціальних норм через призму її **совісті** та **розумної індивідуальної та соціальної необхідності**. В той же час, компетентний суб'єкт суспільних відносин за таких умов має виконати одну з своїх функцій – у випадку порушення людиною приписів соціальних норм

виявити і відреагувати належним чином, притягнувши її до відповідного виду соціальної відповідальності. В державі демократичного спрямування застосування наявних видів соціальної відповідальності має бути збалансованим стосовно до кожного виду порушення людиною приписів соціальних норм. При цьому **недопустимим** є зловживання найбільш суворими видами соціальної відповідальності. Кожному видові порушення соціальної норми має кореспондувати **розумний (необхідний) і достатній** вид і міра соціальної відповідальності.

Фактичною підставою негативної (ретроспективної) соціальної відповідальності в широкому розумінні цього слова є **вчинення людиною діяння**, яке суперечить соціальній нормі або нормам, а в разі порушення юридичної норми або норм – наявність у такому діянні складу правопорушення.

Фактичною підставою позитивної (перспективної) соціальної відповідальності є **нормативне діяння** людини, іншими словами – наявність в її діянні відповідного **складу нормативного вчинку**.

Нормативною підставою як негативної (ретроспективної), так і позитивної (перспективної) соціальної відповідальності людини є **система соціальних норм**, що функціонують у даному суспільстві. Вони в своїй єдності утворюють **нормативне поле** поведінки людини.

5. На основі концепції нормативного регулювання суспільних відносин слід виділити такі **стадії соціальної відповідальності людини**: а) виникнення; б) реалізація; в) припинення. Відповідальність виникає в момент вчинення людиною аморального, суспільно шкідливого чи суспільно небезпечного вчинку. Реалізація відповідальності розпочинається зі встановлення винного у вчиненні антисоціального проступку. Далі на цю людину здійснюється вплив за допомогою наявних соціальних засобів, який має свою специфіку залежно від виду соціальної відповідальності. Припинення соціальної відповідальності людини також залежить від її виду. За наявності осуду відповідальність припиняється із закінченням його в силу різних причин. Громадські, партійні та дисциплінарні стягнення, наприклад, можуть бути зняті достроково або погашені за спливом часу і з цього моменту припиняється цей вид соціальної відповідальності. Кожен вид юридичної відповідальності людини також має свою специфіку в плані припинення. Всі види соціальної відповідальності людини, яка винно порушила приписи соціальної норми чи норм, припиняються у разі її смерті.

6. Соціальна відповідальність людини є родовим поняттям, яке містить у собі вихідні характеристики, **«генетичний код»** кожного її виду. У філософській, соціологічній та політологічній науці не вироблено єдиного, загально визнаного розуміння критеріїв класифікації і видів соціальної відповідальності людини. Як видається, найдоцільніше класифікувати соціальну відповідальність людини на види **за двома критеріями**:

за видами соціальних норм та за сутнісним змістом відповідальності. Соціальна відповідальність людини залежно від видів соціальних норм, може бути класифікована на такі види: 1) моральна; 2) релігійна; 3) корпоративна; 4) політична; 5) юридична. Найчастіше соціальна відповідальність людини буває комбінованою: моральною і дисциплінарною; моральною і політичною; моральною і правовою; моральною, політичною і правовою т.п. **За своїм сутнісним змістом** вона має два види, (прояви, аспекти): позитивний – відповідальність за теперішнє і майбутнє і негативний – відповідальність за минуле. Під **позитивною** (перспективною) соціальною відповідальністю слід розуміти реалізовану **необхідність** свідомого і добровільного **використання** людиною **права, виконання обов'язку, дотримання заборони**, що містяться у соціальних нормах. Під **негативною** (ретроспективною) соціальною відповідальністю людини треба розуміти **реалізовану необхідність** перетерпіння порушником соціальних норм **примусових заходів** соціального впливу, **передбачених** ними і **застосовуваних** компетентними суб'єктами суспільних відносин у загальноприйнятих чи встановлених законодавством формах.

7. У філософії поняття відповідальності людини, зазвичай, розглядається в нерозривному зв'язку з категоріями розуму, свободи, свободи волі, свободи совісті, свободи прийняття рішень, свободи дій. Розуміння поняття відповідальності людини в класичній філософії максимально узалежене від **поняття свободи волі** людини, яка розглядається як **онтологічна основа відповідальності**. Відповідальність при цьому є закономірним проявом свободи волі людини, але не єдиним. Вона – наслідок безвідповідальної поведінки людини, тоді як відповідальна поведінка людини не породжує такого наслідку.

Соціальна відповідальність людини також нерозривно пов'язана з філософськими категоріями «необхідність» і «свобода волі». Власне співвідношення категорій «свобода» і «необхідність» служить методологічною основою, підґрунтям вироблення категорії «соціальна відповідальність». **Соціальну відповідальність** можна розглядати як необхідне обмеження свободи волі кожного, волею суспільства, держави, інших суб'єктів нормотворчості для спрямування соціальної активності й пасивності кожного у певне русло, визначені рамки. Свобода людини в цьому контексті є пізнанням нею нормативної необхідності поведінки та її меж.

8. Між обсягом соціальної відповідальності і обсягом соціальної свободи людини наявна діалектична кореляційна залежність. Соціальна відповідальність людини є зворотною стороною її соціальної свободи. Чим більше соціальної свободи, тим більше соціальної відповідальності. Свобода волі людини детермінує відповідальність, а відповідальність визначає нормативні межі свободи. Соціальна відповідальність має свою суб'єктивну передумову – свободу волі людини, скеровану її розумом і совістю. Відповідальність є вагомим чинником, засобом соціалізації людини.

9. **Свобода волі** людини – це можливість вибору нею відповідного рішення, вчинку, поведінки та прагнення до його реалізації, а **відповідальність** – це оцінка вибору і наслідків цього рішення, вчинку, поведінки через призму соціальних норм. Образно висловлюючись, соціальна відповідальність людини є платою за її соціальну свободу.

Свобода волі людини як потенційна можливість містить у собі **опосередковані розумом** три інтелектуально-вольові характеристики: **свободу бажання, свободу вибору, свободу дій**, які завжди, в кожній конкретній ситуації, реалізуються через домінуючу мету людини. **Факторами** індивідуального психофізичного характеру, які можуть визначати раціональність і нормативність свободи волі, є: а) **усвідомлення** людиною на рівні розуму небезпеки суспільного осуду і (або) застосування санкцій соціальних норм; б) **усвідомлення** нею на рівні розуму свого суспільного обов'язку; в) **совість** людини як її внутрішній орієнтир, стабілізатор, здатність розумно унормовувати свою поведінку через призму загальнолюдських цінностей, гармонійно поєднуючи свої інтереси з інтересами суспільства, держави, інших людей.

Отже, вольовий акт поведінки людини, завжди пов'язаний із процесом її **розумової діяльності** та оцінки кожної ситуації буття, доцільності тої чи іншої можливої чи неможливої форми, виду поведінки. Кінцевим наслідком цього інтелектуального процесу є вибір людиною домінуючого варіанта поведінки, який узгоджений з її **інтелектуальними настановами**. Зрозуміло, що при цьому враховуються зовнішні чинники впливу на вибір форми, виду поведінки людини через призму її буденних та перспективних інтересів і потреб. **Інтелектуальні настанови** людини є закономірним результатом відповідного рівня її позитивної соціалізації. Вони є **стрижнем совісті й сили волі людини** як до **просоціальної**, так і **антисоціальної** її поведінки.

10. У філософській науці розрізняють «**свободу від**» – свободу від зовнішнього примусу та «**свободу в собі**» – волю у прийнятті власних моделей поведінки (дія, бездіяльність) та їхньої реалізації. Соціальні норми – мірило, масштаб свободи людини. Свобода людини є вільною від зовнішнього примусу в межах соціальних норм. Вихід за ці межі детермінує застосування примусу – від морального осуду до застосування кримінального покарання, залежно від форми цього виходу, його суспільної шкідливості чи суспільної небезпечності. **Потенційна загроза** такого примусу сприяє **унормуванню** людиною своєї поведінки.

«**Свобода волі**» людини і **необхідність** опосередковуються такою якісно-спеціальною, особистісною рисою людини, як **совість**. Філософи з давніх-давен зазначали цю властивість людини. Загалом совість розглядається філософами як невід'ємна позитивна властивість соціалізованої людини, показник її гідності. **Совість людини є передумовою, антропологічною основою її як позитивної (перспективної), так**

і негативної (ретроспективної) соціальної відповідальності. Совість визначається як інтелектуально-вольова здатність людини приймати рішення і діяти через призму категорій добра і зла, гуманності й негуманності, необхідності поваги до гідності інших індивідів, урахування інтересів відповідного соціуму і суспільства в цілому. Совість – індикатор, визначник, регулятор позитивного чи негативного вольового рішення людини в умовах конкретної «необхідності» чи «необхідностей» а тому є різносуб'єктивною, неоднакового рівня у різних людей. У разі, коли совість людини через розум панує над свободою її волі, вірогідність вибору нею позитивного варіанта поведінки в нормативному соціальному полі через **позитивну силу** волі є найбільшою. При відсутності панування совісті людини через розум над свободою її волі, найбільш вірогідним є вибір особою (через **негативну силу волі**) антисоціального варіанта поведінки, в позанормативному полі. Отже, свобода волі людини органічно узалежнена від свободи її совісті в широкому розумінні цього слова.

Волю у філософських наукових джерелах розуміють як здатність людини, як властивість її мозку усвідомлювати і здійснювати на ґрунті інтелектуальних установок цілеспрямовані вчинки, цілеспрямовану діяльність, виходячи з необхідності, що детермінована об'єктивними і суб'єктивними чинниками.

Отже, воля людини у різних життєвих ситуаціях, за її якісним наповненням, може бути **«доброю»** або **«злою»** як **два її духовних полюси**. По-перше, воля як прагнення до дії реалізується через суспільно корисну або суспільно прийнятну поведінку, а по-друге, – через суспільно шкідливу або через суспільно небезпечну поведінку, тобто через антинормативну поведінку.

Завжди, коли людина порушує приписи соціальних норм, «спрацюють» інші соціальні фактори, які детермінують таку її антинормативну поведінку, котрі виявилися в даних умовах домінантними, а не загроза морального осуду, застосування стягнення чи покарання. Свобода волі не причина антинормативної поведінки людини. Вона лише діапазон можливої, відповідної до соціальних норм, поведінки людини. Відтак, **по-перше**, розрізняючи нормативну і антинормативну поведінку людини, різновидом якої визнаємо протиправну поведінку людини. Звідси, логічно, **по-друге**, вважати, що не менш важливим для забезпечення ефективності суспільного нормативного комплексу **є дослідження закономірностей нормативної і в тому числі правослукняної поведінки людини**, поряд з дослідженням антинормативної, і в тому числі протиправної поведінки. Зазначимо при цьому, що сфера, обсяг нормативної поведінки людини є репрезентаційним фактором у механізмі регулювання її суспільно значимої поведінки. Уточнення сфери, обсягу **нормативної поведінки людини** можливе на основі нових наукових досліджень закономірностей її функціонування. **По-третє, гармонійне**

врахування закономірностей нормативної і антинормативної поведінки людини, як думається, дозволить вийти за якісно новий рівень розуміння механізму унормування суспільних відносин засобами соціальних норм і функціонування суспільного механізму забезпечення поведінки людини в нормативному полі.

Суспільний нормативний комплекс і механізм його застосування мають забезпечити єдність суспільних настанов людей щодо меж свободи, балансу, гармонізації, еквівалентності свободи всіх людей загалом на регулятивному рівні і кожного зокрема на нормозастосовному рівні.

11. Як уже зазначалося, людина має бути розумово, інтелектуально здатною до усвідомлення приписів соціальних норм та застосовуваних щодо неї, у випадку їхнього порушення, заходів соціальної відповідальності, що забезпечуватиме відповідний корекційний вплив на її свідомість і відповідно моделюватиме її поведінку в соціально бажаному руслі. Тобто, соціальна відповідальність повинна застосовуватися лише щодо людини, винної у вчиненні певного антинормативного діяння.

Фізичної здатності людини до усвідомлення своїх діянь, а також усвідомлення застосовуваних щодо неї заходів соціальної відповідальності недостатньо для забезпечення **просоціальної** поведінки людини. Визначальне значення мають **два фактори формування соціально відповідальної поведінки людини**: а) наявність заснованих на загальнолюдських цінностях системи соціальних норм; б) наявність демократично зорієнтованого, дієвого соціального механізму контролю, здатного забезпечити встановлення фактів порушення приписів соціальних норм і притягнення винних до відповідного виду соціальної відповідальності.

На вибір меж відповідальної поведінки впливає усвідомлення людиною свободи. За ступенем реалізованості виокремлюємо два види свободи людини: **нормативну** свободу і **фактичну** свободу. Реалізація **нормативної свободи** людини не повинна порушувати нормативної свободи інших людей, гармонійно з нею поєднуватися. Тому свобода передбачає самоствердження людини через її поведінку, поєднане із самообмеженнями, що випливають із соціальних норм, які є мірою свободи. В цьому, зокрема, проявляється соціально-комутативна (інтерсуб'єктивна) природа відповідальності людини.

Фактична свобода людини – це наявна в реальному бутті свобода людини, забезпечена відповідним рівнем розвитку суспільства. Філософське розуміння свободи зводиться до її трактування як сукупності реальних суспільних можливостей для задоволення людиною своїх інтересів і потреб. Абсолютна свобода в суспільстві неможлива, недопустима і шкідлива. Вона – дорога до свавілля.

Між нормативною і фактичною свободою людини, як правило, наявні розбіжності.

12. **Свобода і свавілля** людини розуміються в науці як парні категорії, два антиподи. **Сутнісна цінність свободи** людини в умовах суспільного буття **не може бути зведена до вседозволеності і свавілля**. Унормована суспільним нормативним комплексом свобода людини є надійним засобом охорони і примноження соціальних цінностей, передумовою прогресивного розвитку суспільства. З другого боку, індивідуальні і суспільні цінності є ґрунтом, на якому формуються соціальні настанови людини. Цінності служать інструментом формування людської особистості на ґрунті загальнолюдських цінностей гуманності, справедливості, демократичності, порядності, доброти, добродійності. Лише на цьому тлі можливе формування у людини почуття власної гідності, відповідальності за день сьогоднішній і за майбутнє як члена соціуму, що є базовим складником формування цивілізованого громадянського суспільства. Тому важливе значення має якість суспільного нормативного комплексу. Мається на увазі, у першу чергу, його **відповідність загальнолюдським цінностям**.

13. Свобода людини **як суспільна цінність** – багатогранне поняття. Тому не випадково її розуміння було і є предметом багатьох наук: філософії, історії політичної та правової думки, соціології, психології, теорії права, філософії права та інших наук. Очевидно, що найбільш всеосяжне, адекватне розуміння свободи людини як соціальної і правової категорії можливе лише на ґрунті досягнень у цьому плані всіх наук і передусім філософії як науки, що виконує методологічну функцію щодо всіх наук, які вивчають суспільні явища. Інтердисциплінарний (синергетичний) підхід здатний забезпечити одержання наукових знань найбільш високої проби.

14. Соціальна свобода людини та її соціальна відповідальність узалежнені від особистої розумової здатності людини, яка визначається її індивідуальною чуттєвістю, здоровим глуздом, розумом і совістю, силою волі. Категорія «совість», як уже зазначалося, є важливою методологічною підвалиною, підґрунтям для визначення категорій «соціальна свобода», «соціальна відповідальність».

Із найдавніших часів **розум** розглядається філософами чи не як найважливіша психофізична людська якість, а **розум, совість і воля** – три **антропологічні основи** поведінки людини, а отже і складові суб'єктивної підстави соціальної відповідальності. Водночас, **розум, совість і воля людини** є тими чинниками, які задіяні у формуванні соціальних норм і тим самим є **антропологічними основами** об'єктивної підстави її соціальної відповідальності.

Особистісна розумова здатність людини, забезпечуючи значною мірою **автономію свободи її волі**, зумовлює можливість оптимального вибору варіанта своєї поведінки; уміння і прагнення не здійснювати антисоціальних вчинків, а у випадку їх вчинення – проявити позитивну

соціальну поведінку; можливість моделювати свою і чужу поведінку, оцінювати власну поведінку крізь призму минулого, теперішнього і майбутнього; новаторська активність її у суспільно корисному плані як творця буття. Людина, маючи **силу** і **волю**, не завжди спроможна забезпечити їх органічне поєднання – **силу волі**. **Сила емоцій людини** буває нерідко сильнішою **за її силу волі, силу розуму**, що закономірно нерідко призводить до порушення нею приписів соціальних норм. Зрештою автономія свободи волі людини залежить, як відомо, не лише від суб'єктивних, але й від об'єктивних, зовнішніх факторів суспільної реальності.

15. Соціальна відповідальність і соціальна безпека людини нерозривно пов'язані між собою. Соціальна відповідальність є гарантом соціальної безпеки загалом і особистої безпеки людини зокрема, засобом підтримання і зміцнення соціальної злагоди, цілісності суспільства, держави. Соціальна безпека, відтак, об'єктивно потребує надійного механізму забезпечення соціальної відповідальності.

16. Попри наявність досліджень соціальної відповідальності людини, все ж таки у вивченні її поняття залишається чимало прогалин щодо його видів, принципів і стадій реалізації, соціальних механізмів, за допомогою яких суспільство домагається нормослухняної поведінки від людини. Зумовлюється це, передовсім складністю структури загальної проблематики соціальної відповідальності людини, оскільки є чимало видів людської діяльності, чимало способів забезпечення суб'єктно-об'єктних відносин тощо. Поряд з тим, мають місце й економічні, демографічні, психологічні, політичні та інші фактори, які впливають на формування соціальної відповідальності. Зрештою сама відповідальність людини, тією чи іншою мірою, пов'язана з системою відносин людини та суспільства, міститься в усіх без винятку формах особистісної, суспільної і правової свідомості.

17. Соціальна відповідальність людини здійснюється в часі і просторі, у цих же параметрах вона і розвивається, вдосконалюється. На основі концепції нормативного регулювання суспільних відносин, виділяємо наступні стадії реалізації соціальної відповідальності: а) виникнення; б) реалізація; в) припинення.

Відповідальність людини виникає в момент вчинення нею анти-нормативного вчинку, який розриває нормативну систему соціальної комунікації. Реалізація відповідальності людини розпочинається після виявлення факту порушення соціальної норми з встановлення винного у здійсненні антинормативного вчинку. Далі до нього застосовується нормативний вплив, який має свою специфіку залежно від виду соціальної відповідальності людини. Часто такий вплив має комбінований характер, оскільки одночасно порушуються, наприклад, норми моралі і норми права; норми моралі, норми права та норми громадської організації тощо. Припинення соціальної відповідальності людини також узалежене від

її виду. У будь-якому випадку вона припиняється у зв'язку зі смертю винного у здійсненні антинормативного вчинку.

18. До **принципів негативної (ретроспективної)** соціальної відповідальності людини віднесені: 1) принцип нормативності відповідальності; 2) принцип доцільності відповідальності; 3) принцип обґрунтованості підстав відповідальності; 4) принцип невідворотності й своєчасності відповідальності; 5) принцип справедливості відповідальності.

Принципами **позитивної (перспективної)** соціальної відповідальності людини є: 1) принцип нормативності відповідальності; 2) принцип обґрунтованості підстав відповідальності; 3) принцип справедливості відповідальності.

19. Запорукою ефективності соціальної відповідальності людини є забезпечення урівноваженої, гармонійної кореляції її прав і обов'язків суспільно-нормативному комплексі. Втілення такої моделі прав і обов'язків у реальне суспільне буття сприяє формуванню людини не лише як споживача природних і суспільних благ, але і як дбайливого їх господаря природних і соціальних благ, цілеспрямованого творця та охоронця як матеріальних, так і духовних суспільних благ. У цьому в основному полягає цінність формування на основі єдності прав і обов'язків у людей позитивної соціальної відповідальності.

20. Соціальна відповідальність людини має комунікативну природу і двоїстий характер, що означає не лише взаємне сумлінне, відповідальне ставлення людей до своєї суспільно значимої поведінки, але й відповідальність держави перед суспільством і людиною. Отже, соціальна відповідальність людини і держави має бути взаємною. Гармонійне поєднання названих аспектів соціальної відповідальності є запорукою розбудови суверенної і незалежної, демократичної, соціальної і правової держави в Україні. Відповідальна поведінка людини є яскравим проявом її суспільних, цивілізованих рис.

РОЗДІЛ 2

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЛЮДИНИ

*«Juris prudentia ets divinarum
atque humanarum rerum notitia,
justia atque iniusti scientia» – наука
права є знання Божого і людського,
вміння відрізнати справедливе
від несправедливого*

2.1. Загальні підходи до розуміння поняття феномена юридичної відповідальності людини

В доктрині української юридичної науки нечисельні спеціальні монографічні дослідження цієї проблематики¹. Між тим, українські теоретики права зверталися до аналізу проблем юридичної відповідальності людини на рівні окремих розділів колективних монографій, підручників та навчальних посібників, окремих наукових статей. Зокрема, І. А. Безклубий, С. В. Бобровник, М. С. Кельман, А. А. Козловський, А. Д. Машков, Ш. В. Никифорак, Н. М. Пархоменко, Н. М. Оніщенко, П. М. Рабінович, О. Ф. Скакун, О. В. Сурілов, О. Д. Тихоміров, Е. О. Харітонов, О. І. Харітонова. Цікавою і цінною в науковому плані є ініціатива кафедри теорії та історії держави і права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, силами якої організовано видання спеціального тематичного випуску кафедрального часопису «Про українське право», на тему «Правова відповідальність»².

Серед зарубіжних науковців, які присвятили проблемам юридичної відповідальності людини спеціальні монографічні дослідження, необхідно насамперед назвати Б. Т. Базилева, Н. В. Вітрука, А. Ф. Закомлістова, Д. А. Ліпінського, М. Б. Міроненко, Р. Л. Хачатурова, А. П. Чіркова, Р. Г. Ягутяна³.

¹ Оніщенко Н. М. Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах / Н. М. Оніщенко, Т. І. Тарахонич, Н. М. Пархоменко, Л. О. Макаренко / за заг. ред. Н. М. Оніщенко. – К.: Юридична думка, 2009; Юридична відповідальність: цивілістичні аспекти / за ред. Н. І. Титової. – Львів: Вища школа, 1975.

² Про українське право. Часопис кафедри теорії та історії держави і права Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка / за ред. проф. І. А. Безклубого. – К.: Вид-во Київ. нац. ун-та ім. Т. Шевченка, 2010. – Чис. V. (далі – Про українське право. Число 5).

³ Базылев Б. Т. Юридическая ответственность / Б. Т. Базылев. – Красноярск: Изд-во Красноярск. ун-та, ім. Т. Шевченка 1985; Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность (очерк теории) / С. Н. Братусь. – М.: Городец-изд., 2001; Витрук Н. В. Общая теория юридической ответственности / Н. В. Витрук. – М.: РАП, 2008; Закомлисов А. Ф. Юридическая философия / А. Ф. Закомлисов. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003; Липинский Д. А. Проблемы

У філософській та юридичній літературі, як правило, зазначається, що юридична відповідальність людини є різновидом соціальної відповідальності, підкреслюється, що вони співвідносяться, як загальне і особливе¹. Крім того, визначаються спільні та відмінні риси між ними. Так, С.В.Бобровник пише, що цим видам відповідальності людини притаманні такі риси: 1) як будь-яка соціальна, так і юридична відповідальність людини є засобом регулювання та охорони суспільних відносин; 2) вони встановлюються певними суб'єктами та гарантуються певними засобами; 3) є засобом гарантування прав людини та суспільних інтересів; 4) є елементами надбудови суспільства, що залежать від рівня розвитку економічних, політичних та суспільних відносин; 5) мають динамічний характер, тобто розвиваються та трансформуються разом із суспільними відносинами; 6) існують у певній сфері та регламентуються певним різновидом соціальних норм; 7) переслідують досягнення певної мети та мають функціональну скерованість; 8) передбачають настання певних наслідків для порушника; 9) забезпечують системність суспільства як соціального утворення; 10) виробляють повагу до прав і свобод людини та становлення прояви культури суспільства. Разом з тим, автор визначає відмінні риси цих двох видів відповідальності людини, а саме: 1) юридична відповідальність людини призначається компетентними органами держави, а соціальна відповідальність – недержавними структурами; 2) юридична відповідальність людини передбачається правовими нормами, а соціальна відповідальність регламентується соціальними нормами; 3) юридична відповідальність людини має примусовий характер, а соціальна відповідальність не є засобом примусу; 4) юридична відповідальність людини застосовується відповідно до нормативно закріпленого процесу, а соціальна відповідальність регламентується в довільному порядку; 5) юридична відповідальність людини має визначений вид і форму, а соціальна відповідальність – довільних форми; 6) юридична відповідальність людини породжує доповнюючий обов'язок, а соціальна відповідальність спрямована на реалізацію основного обов'язку; 7) юридична відповідальність людини є невіддільною від правопорушення та є його наслідком, а соціальна відповідальність пов'язана з порушенням соціальних норм; 8) юридична відповідальність людини пов'язана з державно-владною діяльністю, а соціальна відповідальність – з засобами суспільного впливу;

юридической ответственности / Д.А. Липинский. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003; Мироненко М.Б. Принципы юридической ответственности / М.Б. Мироненко. – Тольятти: ВУиТ, 2001; Хачатуров Р.Л. Юридическая ответственность / Р.Л. Хачатуров, Р.Г. Ягютян. – Тольятти: Международная академия бизнеса и банковского дела, 1995; Хачатуров Р.Л. Общая теория юридической ответственности / Р.Л. Хачатуров, Д.А. Липинский. – М.: Юридический центр Пресс, 2007; Чирков А.П. Ответственность в системе права / А.П. Чирков. – Калининград: Калининградский университет, 1996.

¹ Оніщенко Н.М., Тарахонич Т.І., Пархоменко Н.М., Макаренко Л.О. Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах. – С.26.

9) юридична відповідальність людини призначається згідно з санкціями правової норми, а соціальна відповідальність реалізується відповідно до соціальних норм, які не мають структурних елементів; 10) юридична відповідальність людини настає незалежно від розуміння суб'єктами змісту норм та ставлення до них, соціальна відповідальність настає лише в результаті порушення норм залежно від розуміння їх змісту і ставлення до них; 11) юридична відповідальність людини має винятково правовий характер, а соціальна відповідальність існує в різних видах¹.

Однак не з усіма наведеними відмінними рисами юридичної та соціальної відповідальності людини можна погодитися. Зокрема з тим, що соціальна відповідальність людини не є засобами примусу. Забезпечення виконання приписів соціальних норм завжди пов'язане з **застосуванням** або **потенційною можливістю** застосування примусу щодо порушника. Найчастіше такий примус здійснюється у формі публічного осуду поведінки і особи порушника. До того ж юридична відповідальність людини настає незалежно від розуміння суб'єктом змісту норм та ставлення до них. Якщо мається на увазі закріплене у ч. 2 ст. 68 Конституції України положення: **«Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності»**, то це звісно так. Коли ж йдеться про усвідомлення особою суспільної шкідливості чи суспільної небезпечності вчинюваного нею діяння, то це не завжди так. Якщо в цивільному праві, в окремих випадках, за певних умов можливе настання відповідальності людини за заподіяну шкоду без вини, то в кримінальному праві це неможливо, бо відповідно до ч. 1 ст. 11 КК України, злочином є лише таке діяння особи, передбачене чинним КК України, яке є винним. Виною ж є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої чинним КК України, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності (ст. 23 КК України). Однією ж з ознак умислу є усвідомлення суспільно-небезпечного характеру свого діяння, а необережності – передбачення суспільно-небезпечних наслідків свого діяння або непередбачення цих наслідків за наявності обов'язку і можливості їх передбачення.

В юридичній літературі, як і в філософській та соціологічній поняття, «відповідальність» обґрунтовано пов'язують з актами поведінки людини, які мають **свідомий, вольовий** характер.

При аналізі поняття юридичної відповідальності людини необхідно звернути увагу, на ще одну важливу обставину. Йдеться про питання: чи може юридична відповідальність людини в демократичній державі мати неправовий характер? Н. В. Вітрук запропонував розрізняти поняття «правова відповідальність» і «юридична відповідальність», оскільки, на його думку, їх отождошення може призвести до суцільно позитивістського

¹ Бобровник С. В. Юридична відповідальність / С. В. Бобровник // Загальна теорія держави і права (основні поняття, категорії, правові конструкції та наукові концепції): навч. посібник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 291–292.

підходу до розуміння права і юридичної відповідальності людини, першоджерелом яких є воля держави, втілена в законі. Така позиція, підкреслив дослідник, ігнорує аксіологічний підхід до змісту права і юридичної відповідальності людини. **Правова відповідальність**, на його думку, – це відповідальність, встановлена відповідно до вимог ідеального (природного) права, його ідеалів і цінностей. Вона найбільш повно пов'язана з принципами свободи, справедливості та рівності. Правова відповідальність, наголосив він, лежить в основі юридичної відповідальності¹.

Думається, що повністю погодитися з наведеними аргументами Н. В. Вітрука не слід, хоча сама постановка питання має певну наукову цінність. По-перше, поняття «ідеального (природного) права», його ідеалів і цінностей є дискусійними як у загальній теорії права, так і в філософсько-правовій літературі, і з огляду на це не може служити ефективним знаряддям дослідження проблем юридичної відповідальності людини. Поряд з цим, позитивне юридичне право є реальним фактором суспільного буття, вираженим у відповідних нормативних актах. Воно є результатом пізнання законодавцем закономірностей суспільного розвитку і розуміння ним природного права. Тут можна говорити про рівень об'єктивно-суб'єктивного розуміння законодавцем суті природного права. Це розуміння залежить від низки факторів, знову ж таки від об'єктивного і суб'єктивного характеру, які значною мірою залежать від стану загальногуманістичного розвитку суспільства, соціокультурної та правової основи свідомості законодавця. По-друге, принципи свободи, справедливості та рівності, за своєю змістовною наповненістю, інтуїтивно сприймаються суб'єктами суспільних відносин по-різному. Вони не знайшли свого чіткого законодавчого визначення і з тієї ж самої причини, що й попередні поняття не можуть слугувати ефективним знаряддям дослідження багатьох наукових проблем і в тому числі юридичної відповідальності людини. При цьому навряд чи можливим є повне і всеосяжне визначення цих принципів у законодавстві. Скажімо, визначення принципів кримінального кодексу чинному КК Російської Федерації, принципів кримінального закону і кримінальної відповідальності у чинному КК Республіки Білорусь не завершило дискусії в теорії кримінального права щодо їх змісту, оскільки у названих випадках у чинних кодексах закріплені лише загальні, найістотніші, на думку законодавців, характерні риси цих принципів. Разом з цим, немає достовірної інформації як це вплинуло на правозастосувальну практику. По-третє, для юридичної, правозастосовної практики наведене Н. В. Вітруком визначення поняття правової відповідальності нічого корисного не дає. Натомість, **по суті, сприяє «розмиванню» правової підстави юридичної відповідальності**. Вона є цінним хіба що для філософії права, загальної теорії права як наукова концепція, що може слугувати предметом подальших

¹ Витрук Н.В. Общая теория правонарушения. – С. 20–21.

поглиблених наукових досліджень. По-четверте, не слід штучно протиставляти правову і юридичну відповідальність людини. Юридична відповідальність людини завжди реалізується у правових рамках. В юридичній відповідальності, за влучним висловом А. В. Малько, «дії суб'єкта (моральні й аморальні) змодельовані в нормах права»¹. Вихід за правові рамки, як відомо, породжує відповідне правопорушення, що є підставою для відповідного виду юридичної відповідальності людини. Очевидно, що термін **«правова»** і **«юридична»** є синонімами. Тому, є підстави погодитися з О. Е. Лейстом, що юридичної відповідальності людини немає і не може бути поза межами чинного права. Як і правове регулювання в цілому, юридична відповідальність людини в демократичній державі можлива там, де об'єктивно наявна доказуваність і виконання правовідносин засобами юридичного процесу. Її реалізація потребує спеціального апарату, здатного застосовувати правові норми і за необхідності примушувати до їх виконання і дотримання². Разом з цим зазначимо, що немає достатніх підстав для твердження, що «прикметник «юридична» є завузьким» до терміна «відповідальність»³.

Юридична відповідальність людини, як правове явище, **є невід'ємною складовою** демократичної суспільної **правової реальності**. До числа правових явищ в юридичній літературі, зокрема, відносять: правові норми і правові відносини, правосвідомість і правопорядок, суб'єкти права і акти правосуддя, адміністративні акти управління, правопорушення і юридична відповідальність, правові системи, правові звичаї і традиції, юридичний статус і юридичні факти. До їх числа слід також віднести і органи держави, правослухняну і протиправну поведінку осіб, рівень, динаміку і структуру правопорушень тощо.

В державі соціально-демократичної орієнтації юридична відповідальність **це не «дорога з одностороннім рухом»**, коли йдеться лише про юридичну відповідальність людини. Юридично відповідальними повинні бути всі суб'єкти політичної організації суспільства і особливо держава. Людина є відповідальною перед державою, але й держава є відповідальною перед людиною.

Як влучно зауважила Н. М. Оніщенко, в умовах демократичної, правової держави відносини «особа – держава» зазнають суттєвих змін. Ці відносини не мають на меті забезпечення для однієї частини суспільства більшого ступеня свободи, ніж для іншої; в цьому випадку потрібно вести мову про державну владу, що забезпечує умови свободи для всіх членів

¹ Малько А. В. Стимулы и ограничения в праве. Теоретико-информационный аспект / А. В. Малько. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1994. – С. 17.

² Проблемы теории государства и права / под ред. М. Н. Марченко. – М.: Юрист, 2001. – С. 640.

³ Безклубий І. Запрошення до наукової дискусії про правову відповідальність / Ігор Безклубий // Про українське право. Число 5. – С. 20.

суспільства, всіх громадян держави. Права і свободи, встановленні демократичною, державною владою, здійснюються в інтересах всіх громадян і кожної людини окремо. В установленні прав і свобод державною владою, в реалізації їх громадянами спостерігається фактична єдність загального і окремого, результатом чого є зміцнення державної влади, задоволення інтересів людей.

Потрібно зазначити, наголосила вона, що в наш час відповідальність держави перед особою починає, хоча і повільно, набувати більш-менш реального характеру: активно оновлюється законодавство, в тому числі норми, що передбачають юридичну відповідальність як держави загалом, так і її посадових осіб. Встановлення норм відповідальності держави перед громадянином є свідченням визнання державного пріоритету прав і свобод громадянина над цінностями в суспільстві. Зокрема держава: 1) гарантує кожному інформацію про його права і свободи; 2) бере на себе обов'язок забезпечити права своїх громадян і забезпечує їх реальне здійснення; 3) надає свободу виявити себе в усіх галузях соціально-політичного життя, за винятком сфер, прямо застережених у законі; 4) не має права обмежувати права і свободи, крім випадків, прямо передбачених законом; 5) не має права притягати до відповідальності за відмову давати свідчення або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом; 6) гарантує захист судом прав і свобод людини і громадянина; 7) діє виключно в рамках закону, має встановлені конституцією чіткі межі своїх повноважень; 8) відповідальна за неправомірні дії посадових осіб: перевищення влади, зловживання службовим становищем. Правовий інститут відповідальності держави дає змогу створити додаткові стримування та противаги владі, пом'якшити її авторитарні прояви, обмежити можливі зловживання за допомогою підкорення її закону. Створювані цим інститутом умови перетворюють владарювання на суспільне служіння. Дотримання інституту відповідальності держави, її органів і посадових осіб перед людиною і громадянином є однією з основних ознак правової спрямованості діяльності держави. Він виражає морально-юридичні засади у відносинах між державою як носієм влади і громадянином як учасником її здійснення; 9) зобов'язана відшкодувати за свій рахунок чи за рахунок органів місцевого самоврядування матеріальну і моральну шкоду, завдану незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень. Зокрема, відповідно до ст. 55 Конституції України суду надане повноваження переглянути рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб у разі їх оскарження. Тим самим створено механізм відповідальності держави перед людиною за свою діяльність; 10) гарантує право особи звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ

або відповідних органів міжнародної організації, членом або учасницею яких є Україна.

Відповідно до ст. 2 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права держава на виконання зобов'язань щодо захисту прав людини і громадянина: а) забезпечує права всіх осіб, що знаходяться під її юрисдикцією, без будь-якої дискримінації; б) відповідно до конституційної процедури законодавчого або іншого характеру вживає заходів, що дають змогу здійснювати ці права; в) надає кожному, чий права порушені, процесуальні правові засоби для їх захисту; г) розвиває можливості використання зазначених правових засобів, а також відповідає за дійовість їх застосування. Особа, яка є громадянином держави, у свою чергу, не лише реалізує права, а й має обов'язки перед державою та своїми співгромадянами, відповідає за їх невиконання: 1) користується наданими їй правами у певних рамках, встановлених законом; 2) кожен з її свобод відповідає обов'язок, тому що користування свободою передбачає утримання інших осіб від перешкоджаючих цьому дій. З метою захисту інтересів інших громадян і суспільства деякі її дії обмежуються законом; 3) відповідальність громадянина не залежить від його посади і становища в суспільстві.

Тому, підсумувала вона, доречно в системі юридичної відповідальності виділяти дві такі підсистеми: 1) **публічно-правову відповідальність** (відповідальність особи перед державою) і 2) **юридичну відповідальність держави перед приватним суб'єктом**. Якщо розглядати **публічно-правову відповідальність** як систему нижчестоящего рівня, то в ній також можна виділити **дві підсистеми**: 1) юридичну відповідальність приватного суб'єкта перед державою (зовнішні правовідносини) і юридичну відповідальність публічного суб'єкта перед державою (внутрішньо системні або внутрішньо організаційні відносини)¹. Знову ж таки, в наведеному концепті Н.М. Оніщенко чітко прослідковується соціально-комутативна (інтерсуб'єктивна) природа юридичної відповідальності людини.

В юридичній літературі розглядається така риса юридичної відповідальності людини як примус, що відображає можливість державного примусу до виконання юридичних норм у випадку їх невиконання. Ще Джон Генрі Ньюмен застерігав, що соціальне об'єднання «... обіцяє **дві великі** й суперечливі переваги: Захист і Свободу, захист, який не повинен зазіхати на свободу, і свободу, яка не повинна перешкоджати захистові. **Якою мірою та або та держава може забезпечити захист, а якою – свободу, залежить від конкретних обставин**»².

Насправді є справедливим те, – стверджує А. П. Чірков, – що можливість застосування державного примусу виникає відповідно до здійснення

¹ Оніщенко Н.М. Юридична відповідальність держави перед особою: монографія / Н.М. Оніщенко. – К.: Юридична думка, 2007. – С. 90-93, 109.

² Ньюмен Джон Генрі. Захист і Свобода: кого звинувачувати? // Консерватизм. Консервативна традиція політичного мислення від Едмунда Берка до Маргарет Тетчер. – С. 252.

злочину, проте, забезпечення державною примусовою силою – ознака, що притаманна праву загалом, та кожній правовій нормі зокрема¹. Тобто, юридична відповідальність людини в цьому контексті виконує низку функцій, основу яких визначає її соціальне призначення, а зміст останнього полягає передовсім у примусі до виконання або ж стимулювання до **виконання норм** права. Без належної системи юридичної відповідальності людини, справедливо підкреслює Н.М.Оніщенко, право стає безсилим та ненадійним, **не виправдовує соціальних очікувань**. Правові норми, встановлені на їх підставі права та обов'язки членів суспільства перетворюються **на «благі» наміри**, якщо влада не здатна організувати поновлення та захист порушених прав, примус до виконання обов'язків, покарання тих, хто порушує правові заборони. Адже досить багато процесів та напрямів правового розвитку **пов'язані із дієвістю права**: відчуттям захищеності кожним, гарантованості прав та законних інтересів, протистоянням сваволі в процесі упорядкування суспільних відносин, безсумнівною дією механізмів щодо впровадження правового порядку в усіх сферах суспільного життя, гарантуванням та забезпеченням системи безпеки, що пов'язана із соціальною діяльністю, особливо тією, що несе потенційну загрозу життєво важливим інтересам особи, суспільства та держави. А – це, зазначає далі автор – далеко не повний перелік наших очікувань від сучасного права².

С.І.Максимов також зазначає, що «...навіть найдосконаліший стан права як лише однієї сторони суспільного життя не приведе до найбільш досконалого стану всього суспільного життя, стану «земного раю». Роль права в житті людини скоріше аналогічна ролі страховки в альпіністів, яка аж ніяк не піднімає людину вгору, тобто не є фактором його «вдосконалення», але вона не дає впасти йому вниз, і тим самим робить свій внесок в його «сходження до реалізації здібностей». Право не гарантує успішного сходження, але воно гарантує від невдач ... воно нічого не говорить про те, як треба йти догори, куди поставити ногу і т.п., це справа свободної волі кожного. Але якщо в суспільстві є право, то людина вже не опиниться на дні прірви не з власної вини»³.

Парною щодо категорії **«юридична відповідальність»** є категорія **«юридична безвідповідальність»**. Між ними наявний корелятивний діалектичний взаємозв'язок. Як обґрунтовано зазначає Р.К.Русінов,

¹ Панов А.Т. Социальная ответственность личности в развитом социалистическом обществе / А.Т. Панов, В.А. Шабалин. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1976. – С. 18.

² Оніщенко Н. Юридична відповідальність: теоретично-правовий аналіз природи та сутності / Наталія Оніщенко // Про українське право. Число 5. – С. 30; Оніщенко Н.М., Тарахонич Т.І., Пархоменко Н.М., Макаренко Л.О. Інститут юридичної відповідальності в демократичних правових системах. – С. 26.

³ Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С.И. Максимов. – Харьков: Право, 2002. – С. 318.

юридична відповідальність людини, як правило, – результат соціально-правової **безвідповідальності**, слабкорозвинутого або відсутнього взагалі почуття винуватості суб'єкта в правовій сфері¹. **Безвідповідальність** – констатує А. А. Козловський – завжди солодка: вона дає зиск; вона дозволяє обігнати ближнього в погоні за успіхом, насолодою і радощами життя. Чим безвідповідальність не приємніша, ніж відповідальність? А відповідальність – це завжди напруга, тяжка праця, яка тільки й призводить до справедливості, тому й справедливість видається завжди важкою, рутинною, що врешті-решт не виправдовує себе в своєму зиску. Та радість, яку дає справедливість, аж ніяк не компенсує витрачених зусиль та перенесених страждань, перш за все часу, які на неї витрачені. Швидкість та ефективність – пафос безвідповідальності. Чому ж уповільненість більш виправдана? Вона надійна, надійніша. Безвідповідальність швидка й ефективна, проте ефективність її або короткочасна, або **ненадійна**. Ось **основна вада безвідповідальності – ненадійність, неонтологічність**, вона завжди передбачає ризик втрати ефективності, а то й втрати результату та необхідності «сплати неустойки», тобто зустрічі з відповідальністю. Відповідальність завжди передбачає витрати волі, часу й терпіння. Тільки такою ціною можна оплатити ефективність і спокій².

Стан безвідповідальності в поведінці людей, його прогресування – шлях до **аномії** (заперечення закону, беззаконня), тобто до хаосу в суспільстві, кризово-катастрофічного стану соціально-правової системи. Стан суспільства, коли наявні морально-правові регулятори уже не діють, а нових немає. Звідси – розгул злочинності, падіння моральності, соціальні конфлікти, кризи, демонтаж демократичних суспільних інститутів тощо.

Р. Ієринг у свій час наголошував, що суттю права є його практичне здійснення. Правова норма, яка ніколи не набула такого здійснення або знову його втратила, не може більше претендувати на таку назву. **Вона стала зіпсутою пружиною в механізмі права, яка не приймає участі в його роботі, і яку можна видалити без всякої її зміни**³. Вочевидь дане теоретичне положення є, без сумніву, актуальним нині як для правотворчої так і правозастосувальної діяльності.

Подібно до аномії наявні ситуації **вакууму відповідальності**. **Соціальна безвідповідальність** – це стан суспільства чи іншої спільноти людей, який характеризується слабкістю або взагалі відсутністю відповідальності у більшості членів даного суспільства. Дане явище слід

¹ Проблемы теории государства и права: учебник / под ред. С.С. Алексеева. – М.: Юрид. лит., 1987. – С. 311.

² Козловський А. Філософія відповідальності / Антон Козловський // Про українське право. Число 5. – С. 95.

³ Ієринг Р. Борьба за право // Антология мировой правовой мысли / Р. Ієринг. – Т. 3. Европа. Америка. XVII-XX вв. – С. 449.

відрізняти від безвідповідальності перед соціумом, яке наявне, коли людина чи група людей проявляють безвідповідальність до суспільства чи іншої спільноти. Можна говорити про **два типи** соціальної безвідповідальності: **екзогенну і ендогенну**, які проявляються зовні чи всередині спільноти і розмежовуються за вектором своєї дії чи бездіяльності¹.

Безвідповідальна поведінка людини, як побачимо далі, є фактичною підставою її юридичної відповідальності.

Не можна не погодитися з Н. М. Оніщенко в тому, що «...законодавство в сфері відповідальності має суспільне значення лише тією мірою, якою воно реалізується. Якщо правоохоронні органи демонструють безсилля в боротьбі з правопорушенням або сприяють порушникам, у суспільстві складається переконання, що більшість заборон можна безкарно порушувати, а для захисту своїх прав цілеспрямовано застосовувати самосуд та самоуправство, що є ефективнішим, ніж дії офіційно існуючих правоохоронних органів. Є аксіоматичним, що у сфері, де застосовується державний примус, досить часто державні органи та посадові особи, що розслідують справи про правопорушення, часто можуть перевищувати і перевищують свої владні повноваження. Це демонструє відсутність гласності, сваволі у процесі збирання доказів та залякування осіб, які залучені до процесу розслідування. Прагнення швидше обґрунтувати обвинувачення та закінчити справу у визначений термін іноді веде до засудження невинуватого. Суттєву шкоду законному та обґрунтованому здійсненню юридичної відповідальності може спричинити тиск дезорієнтованої суспільної думки, адміністративна слабкість високопосадовців, дії корумпованих працівників правоохоронних органів, політичні амбіції та лобізм певних кланових інтересів.

Ні суспільство, ні особа не можуть існувати без захисту від правопорушників, а отже, без діяльності спеціального апарату, який охороняє право від порушень. Адже при здійсненні юридичної відповідальності протистоять дві нерівні сторони: особа, обвинувачена (підозрювана) у вчиненні правопорушення, та організація посадових осіб, які мають владу та повноваження застосовувати примус від імені держави. За вказаних умов цей примус може бути застосований як сваволя, з певним порушенням закону².

У загальній теорії права, як і в філософії та філософії права, не вироблено єдиного розуміння поняття юридичної відповідальності людини, хоча пропозиції вчених щодо його розуміння є багаточисельними. Дискусійним є саме питання про доцільність вироблення єдиного поняття юридичної

¹ Безрукова О.А. Ответственность / Безответственность как инструмент социального действия (взаимодействия). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc-Gum/Staptp/2009-43/tiles/ST43_04.polt.

² Оніщенко Н.М., Тарахонич Т.І., Пархоменко Н.М., Макаренко Л.О. Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах. – С. 28–29.

відповідальності людини. Так, О.І.Харітонова та Є.О.Харітонов вважають, що **формулювання універсального визначення поняття юридичної відповідальності є недоцільним**, оскільки у багатьох випадках мають місце спроби об'єднати численні та різноманітні ознаки цього феномену в дефініцію, що залишає поза увагою специфічні прояви різних аспектів феномена юридичної відповідальності людини, про які йшлося вище. Натомість доцільно розрізняти юридичну відповідальність людини як засіб державно-правового примусу і юридичну відповідальність як охоронні правовідносини. Юридична відповідальність як засіб державно-правового примусу, – пишуть вони, – передбачена нормами права. Як норма права вона існує незалежно від вчинення правопорушення і відіграє роль чинника, що стримує суб'єктів права від порушень, стимулюючи їх до правослухняної поведінки. Юридична відповідальність людини як охоронні правовідносини, на їх думку, виникає в результаті порушення суб'єктивних прав та інтересів інших учасників суспільних відносин і порушення цими протиправними діями норм права, які передбачають можливість застосування санкцій на випадок вчинення порушення¹.

Слід погодитися з Н.М.Оніщенко, що «сьогодні при дослідженні проблем відповідальності зайшли в глухий кут семантичні пошуки, які засновані не на вивченні права, його загальних принципів, практики застосування, а на вивченні окремих, інколи ізольованих, відірваних роздумів та висновків значення слова «відповідальність». Вчені-дослідники намагалися вивести зміст поняття «відповідальність» з її термінологічного визначення, проте зрозуміло, що необхідно було досліджувати сутність, природу та значення цього феномена².

Для більш детального дослідження умовно можна виділити два домінуючі концептуальні підходи до розуміння поняття феномена юридичної відповідальності людини: розуміння юридичної відповідальності людини в її негативному (ретроспективному) значенні та розуміння юридичної відповідальності людини як двоаспектного юридичного явища в його негативному (ретроспективному) і позитивному (перспективному) значеннях.

Юридична відповідальність людини, виходячи з її розуміння як **двоаспектного феномену**, являє собою реалізовану нею **необхідність** свідомого і добровільного **використання** свого права, **виконання** обов'язку, **дотримання** заборони, що містяться у правових нормах, а у випадку їх порушення – **необхідність перетерпіння** нею приписів цих норм, **примусових заходів** правового впливу, передбачених ними і **застосовуваних** компетентними органами держави.

¹ Харітонова О. Юридична відповідальність: пошук парадигми / Олена Харітонова, Євген Харітонов // Про українське право. Число 5. – С. 29.

² Оніщенко Н. Юридична відповідальність: теоретично-правовий аналіз природи та сутності / Наталія Оніщенко // Про українське право. Число 5. – С. 31.

2.2. Загальні підходи до розуміння поняття феномена позитивної юридичної відповідальності людини

Необхідно зазначити, що в цьому випадку більшість учених-теоретиків, підтримуючи якусь з концепцій негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності людини, висловилися за доцільність наявності окремого поняття юридичної відповідальності в її позитивному значенні, або просто зазначають про її наявність в доктрині права. Негативна (ретроспективна) і позитивна (перспективна) юридичні відповідальності застосовуються ними в розумінні різнопланових, самостійних понять. При цьому А.С.Мордовец, наприклад, позитивну юридичну відповідальність людини називає *«попередньою»*, а негативну (ретроспективну) – *«подальшою»*¹.

Г.Йонас пише про *легальну* відповідальність людини, яка встановлена на рівні закону, тобто *зовнішню* відповідальність, і про *моральну* – *внутрішню* відповідальність (відчуття вини, покаяння, готовність до спокутування вини, які супроводжують суб'єкта протиправного вчинку)².

Питання позитивної юридичної відповідальності людини було вперше поставлене представником кримінально-правової науки, відомим вченим В.Г.Смірновим. Він, зокрема, писав, що проблема юридичної відповідальності людини не вичерпується відповідальністю за правопорушення; відповідальність лише найрельєфніше проявляється в порушенні яких-небудь інтересів, існуючи реально і при вчиненні дозволених, а тим більше таких, що витікають прямо із закону чи з моральних принципів, діянь. Відповідальність, в широкому розумінні цього слова, – це перш за все усвідомлення свого обов'язку перед суспільством і державою, усвідомлення характеру і виду зв'язків, в яких живе і діє людина³. Більш категорично і образно висловився А.А.Козловський: «Право – це *пекло* відповідальності. Відповідальність є шлях *до раю*. Пекло і Рай починаються в мені, а отже відповідальність починається в мені, вона манить і відштовхує»⁴.

¹ Мордовец А.С. Социально-юридический механизм обеспечения прав человека и гражданина / А.С. Мордовец. – Саратов: СВШ МВД РФ, 1996. – С. 17.

² Йонас Г. Принцип відповідальності. – С. 143.

³ Смирнов В.Г. Уголовная ответственность и уголовное наказание / В.Г. Смирнов // Известия Высш. Учебн. Завед. «Правоведение». – 1963. – № 4. – С. 79; Смирнов В.Г. Функции советского уголовного права / В.Г. Смирнов. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1965. – С. 78.

⁴ Козловський А. Філософія відповідальності / Антон Козловський // Про українське право. Число 5. – С. 102.

В окремих наукових працях позитивну (перспективну) юридичну відповідальність людини іменують як «**перспективну**»¹, або «**активну**»². С.Н.Братусь, І.С.Самощенко, М.Х.Фарукшін застосували щодо позначення позитивної юридичної відповідальності таке словосполучення: «**активний аспект відповідальності**»³. О.Е.Лейст назвав позитивну юридичну відповідальність людини **активною, констативною, функціональною, персональною**⁴.

С.Г.Ольков застосував математичну методологію для обґрунтування позитивної юридичної відповідальності людини. Він запропонував розуміти її як заохочення, що має наставати у вигляді правового наслідку корисної для суспільства поведінки. При цьому він допускає поєднання урівноважень між позитивною та негативною поведінкою людини, що має ґрунтуватися на математичних закономірностях. Зокрема, рівні за силою позитивний та негативний вчинки **породжують нуль** у баченні **правового наслідку** такої поведінки. На його думку, таке розуміння відповідальності буде найбільш адекватно відображати закономірності функціонування суспільного організму. Такий підхід, така система, вважає він, можлива лише за умови точної «наукової моралі», яка ґрунтується на тому, що вона не залежить від розсуду різних людей⁵.

Критичне ставлення до концепції позитивної юридичної відповідальності людини С.Г.Олькова висловив П.П.Сердюк, який зазначив, що суперечливість його концепції насамперед виявляється в тому, що позитивну юридичну відповідальність у тому сенсі, у якому він її розуміє, мають нести лише ті люди, активність яких можна оцінити не за критерієм «не заподіяння шкоди», а в поведінці, котра вирізняється із загалу своєю нетиповою корисністю, тобто людина не робить шкоди, а приносить користь не тільки собі, а й іншим. При цьому ця користь альтруїстична, тобто вона не є надлишковим продуктом егоїзму людини. Заохочення у праві можливе лише на підставі правових норм. Мають існувати правові норми, що заохочують певну поведінку. Для такого заохочення замало вимоги не заподіювати шкоду, потрібна певна понаднормова поведінка, яка перевищує звичайні вимоги до суб'єктів правовідносин. З огляду на те, що, дійсно, можлива понаднормова позитивна поведінка, заохочувальні

¹ Проблемы теории государства и права: учебник / под ред. С.С. Алексеева. – С. 311; Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность / С.Н. Братусь. – М.: Юрид. лит., 1976. – С. 95; Сурилов А.В. Теория государства и права / А.В. Сурилов. – К. – Одесса: ВШ, 1989. – С. 399; Про українське право. Число 5. – С. 20, 81–82.

² Самощенко И.С. Ответственность по советскому законодательству / И.С. Самощенко, М.Х. Фарукшин. – М.: Юрид. лит., 1971. – С. 6.

³ Див.: Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность (очерк теории). – С. 108.

⁴ Лейст О.Э. Санкции и ответственность по советскому уголовному праву. – С. 214, 230.

⁵ Ольков С.Г. Точная теория юридической ответственности / С.Г. Ольков // Право и політика. – 2006. – № 10. – С. 20–22.

норми слід відмежовувати від стимулюючих через те, що останні стимулюють звичайну поведінку в межах нормативних обов'язків суб'єктів. Можна стверджувати, що С.Г.Ольков репрезентує зовсім інше розуміння позитивної юридичної відповідальності людини, ніж вона представлена в літературі, оскільки дослідник базується на ідеї, що як негативна, так і позитивна відповідальність людини розкидається по осі ординат від 0 до +10 та від 0 до -10 як градієнтів відповідно позитивної та негативної юридичної відповідальності, проте на рівні 0 немає ні позитивної, ні негативної юридичної відповідальності людини. Коли людина не порушує правової заборони, її поведінка дорівнює 0, тобто не є проявом позитивної юридичної відповідальності, остання виникає лише шляхом просування до +10 – показника, який відповідає найвищій віддачі людини себе суспільству та державі. Звідси твердження С.Г.Олькова, що дискусія про те, чи існує позитивна юридична відповідальність, є безглузда з огляду на підтвердження її наявності математичною моделлю, що видається некоректним, адже дискусії точилися якраз із приводу того, чи існує позитивна юридична відповідальність людини у тому форматі, коли особа просто дотримується правових заборон або не порушує інших правових норм.

Концепція позитивної юридичної відповідальності людини, – пише П.П.Сердюк, – хоча і ґрунтується на загальному розумінні соціально відповідальної поведінки, все ж не вбачається практично застосовною, оскільки позитивна юридична відповідальність не розкриває всього змісту відповідних правових відносин. У позитивній юридичній відповідальності зобов'язаним суб'єктом є лише окрема людина, а про обов'язки і права іншого суб'єкта – суспільства, держави нічого не зазначається. Відтак, концепція позитивної юридичної відповідальності С.Г.Олькова є однобокою, оскільки не розкриває реального правового статусу суб'єктів абсолютних правових відносин, бо не лише особа зобов'язана діяти чи не діяти певним чином, а й суспільство та держава не можуть обтяжувати особу тим, чого вона не повинна нести, тобто зміст позитивної відповідальності поведінки повинен мати двосторонній характер¹.

Поряд з підтримкою концепції позитивної (перспективної) юридичної відповідальності людини в загальній теорії права наведені аргументи проти її наукової розробки. Тому питання про позитивну юридичну відповідальність людини належить до числа чи не найбільш контраверсійних, дискусійних. Деякі відомі вчені-теоретики **висловилися проти** доцільності запровадження поняття позитивної юридичної відповідальності людини. Зокрема, наголошувалося на принциповій неприпустимості об'єднання в одному визначенні свідомого ставлення чесної людини до виконання свого соціального обов'язку і протиправної поведінки правопорушника. Крім

¹ Сердюк П.П. Концепція позитивної кримінальної відповідальності як нормативний паронім загальних кримінально-правових відносин у доктрині кримінального права / П.П. Сердюк // Право України. – 2010. – № 11. – С. 158–159.

того, зазначалося, що правознавство не може просто використовуватися в «готовому виді» філософські поняття і категорії без урахування специфіки предмета своєї науки. Як вважають такі науковці їх використання при дослідженні проблем юридичної відповідальності нерідко зводиться до перейменування правових явищ довільного застосування філософських та інших термінів. Термінологічне ж «переодягання» добре відомих явищ у новий словесний одяг не може привести до якогось приросту наукових знань. Поряд з цим, неодноразово вказувалося, що більша частина роздумів прихильників позитивної юридичної відповідальності людини ґрунтується на змішуванні й ототожненні обов'язку і відповідальності, правослухняної поведінки і відповідальності людини, що неможливо визначити юридичні властивості позитивної юридичної відповідальності людини, відмежування її від відомих понять «обов'язок», «правослухняна поведінка», «правосуб'єктність», «деліктоздатність», «виконання зобов'язань». Зверталось увагу також на те, що в більшій частині роздумів про правову позитивну відповідальність людини правові явища теоретично об'єднуються з такими категоріями правосвідомості і моралі як «усвідомлення необхідності правослухняної поведінки», «добросовісне ставлення до своїх обов'язків», «почуття відповідальності»¹.

Інші автори наголошують на неможливості об'єднання в одному юридичному понятті таких категорій як «добро» і «зло», виконання обов'язку і його порушення, бо це створило б неадекватну уяву про суть відповідальності людини як юридичного явища².

На думку А. С. Шабурова, позитивний аспект юридичної відповідальності людини не наділений ознаками, якими, особливостями правового явища, що характеризує зв'язок держави з правом, а визнання юридичного характеру позитивної відповідальності не тільки не відповідає природі явищ, але й ускладнює вирішення багатьох проблем в юридичній науці, оскільки означає ліквідацію юридичної відповідальності як специфічного правового явища³.

О. Е. Лейст, визнаючи позитивну юридичну відповідальність людини як самостійний вид відповідальності, а також заперечуючи концепцію двоаспектності юридичної відповідальності, піддав критиці наявні її розуміння в науці. Найвразливішим місцем ідеї позитивної юридичної відповідальності — пише він — є неможливість визначити її юридичні властивості та якості, що якимось чином відрізняють її від відомих понять «обов'язок», «правослухняна поведінка», «правосуб'єктність», «деліктоздатність», «виконання обов'язків» і т.п. Багаторічні заклики розробити поняття правової позитивної юридичної відповідальності з метою

¹ Проблемы теории государства и права / под ред. М.Н. Марченко. — С. 635–637.

² Братусь С.Н. Юридическая ответственность и сознание долга / С.Н. Братусь // Вопросы теории государства и права. — Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1983. — С. 45, 51.

³ Шабуров А.С. Политические и правовые аспекты социальной ответственности личности: автореф. дисс... докт. юрид. наук. / А.С. Шабуров — Екатеринбург, 1992. — С. 15–16.

розкрити властивий їй юридичний зміст, зазначає він – не пішли далі декларативних роздумів¹.

Категоричність висновку О. Е. Лейста, як видається, не є коректною. Перше, що викликає застереження, це постановка питання про відмежування поняття позитивної юридичної відповідальності людини від названих вище понять. Чи є в цьому практична потреба? Певною мірою кожне з них відображає якусь рису позитивної юридичної відповідальності людини, що може послужити для синтетичного вироблення її поняття. Друге, навряд чи можна характеризувати так однозначно безрезультативними наукові дослідження вчених цієї проблематики. В доктрині права останніх десятиліть дана проблема постійно перебуває в полі зору вчених і висловлені ними думки, концепти з цього приводу заслуговують на подальше творче осмислення.

Н. С. Малєїн також заперечив можливість конструювання двох видів відповідальності людини: негативної і позитивної або об'єднання їх в одну специфічну категорію, оскільки зміст відносин і становище суб'єкта так чи інакше різні: коли він належним чином користується своїми правами, добросовісно виконує обов'язки та коли він їх порушує. Здвоєність і наявність термінології при цьому веде до змішування двох якісно різних явищ, до такого стану речей, коли позитивна відповідальність втрачає конкретику і, по суті, зливається з правом².

Ще більш категорично виглядає позиція І. С. Самощенка та М. Х. Фарукшіна – стосовно того, що про позитивний аспект юридичної відповідальності людини не може бути й мови, бо юридична відповідальність, з тих пір як вона виникла, завжди була відповідальністю за минуле, за вчинене протиправне діяння. Ані наукові інтереси, ані тим більше інтереси практики не дають підстав для перегляду погляду на юридичну відповідальність як наслідок правопорушення³.

При широкому розумінні юридичної відповідальності людини – підкреслила Р. О. Халфіна – втрачається специфіка юридичного розуміння відповідальності і виникає потреба в новому терміні, який би визначив те, що сьогодні включається в поняття відповідальності в юридичному розумінні⁴.

В. М. Баранов підтримав думку, що «позитивна юридична відповідальність» має неправову природу, тому розглядати її як юридичну не можна. За такої постановки питання – стверджував він – поняття юридичної відповідальності людини розширюється до неймовірних і непотрібних меж,

¹ Лейст О. Э. Юридическая ответственность / О. Э. Лейст // Общая теория государства и права / под ред. М. Н. Марченко. – М.: Зерцало-М, 2002. – Т. 3. – С. 479–480.

² Малєїн Н. С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность. – С. 128–134.

³ Самощенко И. С., Фарукшин М. Х. Ответственность по советскому законодательству. – С. 43.

⁴ Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении / Р. О. Халфина. – М.: Юрид. лит., 1974. – С. 316–317.

що навряд чи вірно й корисно. Це поняття, на його думку, є штучною теоретичною конструкцією. Спільну теорію юридичної відповідальності людини в ретроспективному і позитивному поєднанні – наголосив він – створити навряд чи можливо¹.

На думку І. Н. Тихоненка, те, що називають позитивною юридичною відповідальністю, точніше було б назвати належним виконанням юридичних обов'язків людиною. Введення поняття позитивної юридичної відповідальності людини вносить нечіткість у термінологію: відповідальністю називають і юридичний обов'язок вчинити передбачені законом дії, і юридичні наслідки невиконання цього обов'язку².

Т. С. Ківалова також підтримала позицію тих вчених, які вважають, що поділ юридичної відповідальності людини на позитивну та негативну не відповідає її правовій природі, оскільки в основі позитивної відповідальності лежить насамперед моральна, а не правова оцінка, котра не дозволяє оцінювати таку відповідальність як юридичний наслідок правопорушення. Більш правильним видається розуміння юридичної відповідальності людини саме як «негативної» відповідальності, яка існує поряд з відповідальністю позитивною³.

Негативне ставлення до концепції позитивної (перспективної) юридичної відповідальності людини висловили й інші вчені. Так, Н. П. Колдаєва, підкресливши, що джерелом даної концепції були програмні настанови КПРС, і що вона є проявом ліберальних концепцій в праві, прийшла, як видається, до необґрунтованого висновку про те, що теорія позитивної юридичної відповідальності обмежилася лише суперечками⁴.

Підтримуючи опонентів позитивної юридичної відповідальності людини, І. Л. Петрухін запропонував замість поняття позитивної юридичної відповідальності застосовувати поняття «соціального (правового) обов'язку» перед суспільством, державою і громадянами⁵.

В юридичній літературі висловлена також пропозиція традиційну юридичну відповідальність людини за правопорушення називати **«юридичною»**, а позитивну (перспективну) – **«правовою»**⁶.

¹ Баранов В. М. Юридическая ответственность / В. М. Баранов // Теория государства и права / под ред. В. К. Бабаева. – М.: Юрист, 1999. – С. 504–505.

² Тихоненко И. Н. Основания освобождения от юридической ответственности: автореф. дисс. на соискание научной степени канд. юрид. наук. / И. Н. Тихоненко – М., 1995. – С. 10.

³ Ківалова Т. Цивільно-правова недоговорна відповідальність як вид юридичної відповідальності / Тетяна Ківалова // Про українське право. Число 5. – С. 210.

⁴ Колдаева Н. П. Об ответственности в законотворчестве / Н. П. Колдаева // Концепция стабильности закона / под ред. В. П. Казимирчука. – М.: Проспект, 2000. – С. 161–170.

⁵ Петрухин И. Л. Человек и власть (в сфере борьбы с преступностью) / И. Л. Петрухин. – М.: Юрист, 1999. – С. 248–250.

⁶ Див.: Номоконов В. А. Ответственность в уголовном праве и ее основание / В. А. Номоконов // Полный курс уголовного права: в 5 т. / под ред. А. И. Коробеева. Т. 1. – СПб: Юридический центр Пресс, 2008. – С. 514.

Заперечення аргументів противників визнання позитивної юридичної відповідальності людини її прихильниками, зокрема В. Н. Кудрявцевим, Н. В. Вітруком, зводиться, в основному, до наступного. Слід врахувати, що поняття позитивної відповідальності людини є набагато ширшим за змістом, аніж обов'язок. Це правовідношення, яке складається з кількох елементів. По-перше, у правовідношенні права і обов'язки кореспондують одне одному. Поряд з обов'язком правослукхняної поведінки суб'єкт отримує сприяння, допомогу, підтримку з боку суспільства і держави. Він має право вимагати відповідних дій від всіх, хто до цього уповноважений і захищати свої дії в установленому порядку. По-друге, позитивна відповідальність включає знання, розуміння людиною свого обов'язку і відповідне ставлення до нього, яке можна охарактеризувати як почуття обов'язку, прагнення добре виконати доручену справу, досягнути того результату, який необхідний суспільству і державі. Відповідальність людини – наголошує далі В. Н. Кудрявцев – пов'язана з призначенням і застосуванням покарання, не є самоціллю. Головний її зміст полягає в тому, щоб викликати в правопорушникові, а також зміцнити в його оточенні, почуття відповідальності за свої вчинки. В цьому розумінні ретроспективна відповідальність є лише специфічним методом забезпечення позитивної відповідальності¹.

Н. В. Вітрук, проаналізувавши аргументи вчених «за» і «проти» позитивної юридичної відповідальності, дійшов висновку, що введення в науковий обіг категорії позитивної юридичної відповідальності людини збагачує теорію відповідальності, дає можливість глибше і повніше зрозуміти природу, зміст і призначення ретроспективної (негативної) юридичної відповідальності людини. Питання про відповідальність у правовій поведінці людини має самостійне значення і заслуговує на прискіпливу увагу з боку як юристів, так і представників інших наук – підкреслив він. Позитивна відповідальність, суть якої полягає в нормальному і активному виконанні людиною вимог норм внутрішнього державного і міжнародного права, є без сумніву соціальною цінністю і становить частину більш загального поняття про підвищення ефективності правового регулювання дії права, про посилення зв'язків права, правосвідомості та інших видів суспільної свідомості. Це передбачає більш ширший спектр дослідження на стику філософії, соціології, психології і правової науки. Видається доцільним і необхідним – підсумовував він – продовження плідних досліджень даної проблеми². На користь подібного підходу висловилися П. М. Рабінович та О. І. Сушинський, зазначивши, що питання про відповідальність у правослукхняній поведінці (позитивна відповідальність) має самостійне значення і заслуговує на **особливу увагу** та розробку³.

¹ Кудрявцев В. Н. Право и поведение / В. Н. Кудрявцев. – М.: Юрид. лит., 1978. – С. 11.

² Вітрук Н. В. Общая теория юридической ответственности. – С. 32.

³ Рабінович П., Сушинський О. Юридична відповідальність: загальнотеоретичні проблеми. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuvportal.org.ua/soc-gum/vtd/2009_2.pdf

За Н. І. Матузовим позитивна правова відповідальність людини наділена необхідним набором юридичних властивостей, які надають їй статус у юридичного явища. На користь такого висновку він наводить, як видається, вагомі аргументи. Перше, що позитивна відповідальність прямо впливає з правового статусу людини, зв'язана із здійсненням її прав, свобод і обов'язків, із загальними статусними правовідносинами. Друге, оскільки відповідальність безконфліктна, вона супроводжує людину постійно і визначає її поведінку в багатьох сферах, насамперед з внутрішньої, а не із зовнішньої сторони. Це справляє стабілізуючий вплив на всю систему юридичних зв'язків, що «замикаються» на особі. Третє, що за юридичною природою позитивна відповідальність, на відміну від негативної, не тимчасова і не примусова, а постійна (перманентна), добровільна і глибоко усвідомлена відповідальність людини за свою поведінку в теперішньому і майбутньому, за належне виконання своїх юридичних обов'язків і громадянської повинності¹.

Автономна і **відповідальна людина** являє собою суб'єкт, на існування якого орієнтується право. Саме людина, що здійснює своє право на самореалізацію, є основоположною умовою існування і громадянського суспільства і правової держави. Як суб'єкт правового суспільства вона постає **в мундирі громадянина**. Громадянин, на відміну від звичайного підданого, має нагоду і здатність вільного вираження своєї волі. Йому притаманні гідність і мужність, готовність стати на захист цінностей вільного суспільства. У нього є **громадянська відповідальність**, і його правосвідомість принципово відрізняється від просто закономірної свідомості члена неправового суспільства².

Наведені вище аргументи на користь позитивної юридичної відповідальності людини видаються загалом достатньо переконливими. Сама ідея, концепція позитивної юридичної відповідальності є продуктивною, хоча вона ще не знайшла своїх виконавців в повному, найбільш широкому, всебічному і найбільш глибокому варіанті її виконання. Той факт, що ряд вчених-правників «зациклилися» лише на одному досягнутому рівні пізнання юридичної відповідальності людини як правового явища, на її негативному розумінні, не може бути перешкодою на шляху подальшого дослідження даної проблематики. Перспективність цих досліджень, як видається, у першу чергу, зумовлена необхідністю виявлення і обґрунтування закономірностей в механізмі суспільної саморегуляції, що дозволить певною мірою розширити сферу позитивної відповідальності суб'єктів суспільних відносин в контексті вимог соціальних норм загалом і юридичних норм зокрема.

¹ Матузов М.И. Правовая система и личность / М.И. Матузов. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – С. 204, 206, 208.

² Максимов С.І. До проблеми правової людини / С.І. Максимов // Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): Статті учасників Другого всеукраїнського «круглого столу». – Львів: Край, 2007. – С. 173–174.

Посилення уваги вчених-правників до аналізованої наукової проблеми не привели наразі до вироблення єдиного підходу до розуміння поняття і суті позитивної (перспективної) юридичної відповідальності людини. В цьому питанні наявне багатоманіття суджень і оцінок. Д.А.Ліпінський зробив вдалу спробу їх узагальнення, підкресливши, що за чотири останні десятиліття рівень розробки проблем юридичної відповідальності людини просунувся далеко вперед. Від розуміння позитивної відповідальності як усвідомленого обов'язку людини вчені перейшли до дослідження її нормативної основи і не тільки психологічних, але й сутнісних об'єктивних характеристик. Заслужують на підтримку виділені ним наступні концепції розуміння суті позитивної юридичної відповідальності людини: 1) позитивна юридична відповідальність – усвідомлення людиною поняття обов'язку, почуття відповідальності; 2) позитивна юридична відповідальність – обов'язок людини дати (давати) собі звіт про свої дії; 3) позитивна юридична відповідальність – обов'язок людини дотримуватися приписів, вимог правових норм (обов'язок діяти правомірно, вимога щодо дотримання правових норм); 4) позитивна юридична відповідальність є статусна відповідальність людини; 5) позитивна юридична відповідальність – правослухняна поведінка людини; 6) позитивна юридична відповідальність – заохочувана відповідальність людини; 7) позитивна юридична відповідальність – добровільна форма юридичної відповідальності людини¹. Розглянемо їх в означеному порядку.

Позитивна юридична відповідальність – усвідомлення людиною почуття обов'язку, почуття відповідальності (С.С. Алексеев, В.С. Венедіктов, В.І. Курляндський, В.Г. Смірнов, Ф.Н. Фаткуллін, А.П. Чугаєв).

Розуміння позитивної юридичної відповідальності людини в цьому випадку зводиться до ідентифікації її як усвідомлення нею свого обов'язку перед суспільством і державою, усвідомлення характеру і виду зв'язків, у яких діє вона, усвідомлення людиною правових властивостей своїх діянь, співвідношення їх з чинними законами і підзаконними актами, готовність відповідати за них перед державою і суспільством. Не погоджуючись з таким розумінням юридичної відповідальності людини загалом, Д.А.Ліпінський все ж відзначив його позитивну роль на шляху до поглибленого дослідження суб'єктивних ознак позитивної юридичної відповідальності. Позитивна юридична відповідальність людини наявна в єдності своїх суб'єктивних і об'єктивних ознак. До суб'єктивних ознак він відносить: усвідомлення людиною правових норм, обов'язків, вироблення до них внутрішнього психічного ставлення, прагнення здійснити певні дії, мотиви, цілі, емоції².

¹ Липинский Д.А. Проблемы юридической ответственности. – С. 15–42.

² Липинский Д.А. Проблемы юридической ответственности. – С. 16.

С. С. Алексеев вважає, що юридична відповідальність людини в позитивному аспекті передбачає суворе, досконало ініціативне виконання своїх обов'язків або осмислення особою власного обов'язку перед суспільством, розуміння в світлі цього обов'язку змісту та значення власних дій, корегування своїх дій з покладеними на неї обов'язками, які впливають із суспільних зв'язків людини¹.

Позитивна юридична відповідальність – обов'язок людини дати (давати) собі звіт про свої дії (К. С. Бельскій, Т. Д. Зражевська, І. М. Зайцев, В. А. Рібаков, В. А. Тархов).

Згідно даної концепції позитивна юридична відповідальність людини є врегульований правом її обов'язок дати звіт про свої дії, у першу чергу, самому собі, незалежно від того чи буде за цим звітом притягнення до юридичної відповідальності.

Д. А. Ліпінскій не погодився з ототожнення позитивної (перспективної) юридичної відповідальності людини з юридичним обов'язком, навівши наступні аргументи. **Перший**, що юридичний обов'язок людини є видом і мірою належної або такої, що вимагається, її поведінки. В основі обов'язку лежить юридично закріплена необхідність. Один обов'язок не може характеризувати всю відповідальність людини в цілому. Вона не може існувати без своєї основи – правової норми, але й правова норма не характеризує її повністю. **Другий**, що юридичний обов'язок, як і все право, розрахований насамперед на усвідомлену і вольову поведінку людини. Це усвідомлення виражається через позитивне психічне ставлення, але не зводиться до останнього, оскільки позитивне ставлення повинне втілитися в реальній правослухняній поведінці людини. Почуття повинності, відповідальності, позитивне психічне ставлення не є самою відповідальністю – це лише суб'єктивна сторона правослухняної і відповідальної поведінки. Суб'єктивної сторони не може бути без її об'єктивної основи, статичного виразу юридичної відповідальності людини. **Третій**, юридична відповідальність людини не є тотожна юридичному обов'язку, оскільки цей обов'язок реалізується в усвідомленій, вольовій правослухняній поведінці людини – її зовнішньому виразі відповідальності. Динаміка позитивної юридичної відповідальності починається з моменту реалізації людиною юридичного обов'язку. **Четвертий**, правослухняна поведінка людини здійснюється в рамках регулятивних правовідносин, а в будь-якому правовідношенні обов'язку людини неминуче кореспондує відповідне право².

Позитивна юридична відповідальність – обов'язок людини дотримуватися приписів, вимог правових норм (обов'язок діяти правослухняно, вимога щодо дотримання правових норм) (Б. Т. Базилев, Д. І. Бернштейн, В. С. Єпанешніков, В. Н. Кудрявцев,

¹ Алексеев С.С. Право: Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования / С.С. Алексеев. – М.: НОРМА-ИНФРА, 1999. – С. 371.

² Липинский Д.А. Проблемы юридической ответственности. – С. 35.

П. О. Недбайло, М. С. Строговіч, Р. Л. Хачатуров, Р. Г. Ягутян та інші). Так, М. С. Строговіч писав, що юридична відповідальність – це насамперед відповідальне ставлення людини до своїх обов'язків, відповідальність за правильне виконання нею покладених на неї законом обов'язків, тобто відповідальність у її позитивному значенні¹.

Позитивна юридична відповідальність за Б. Т. Базилевим – обов'язок суб'єкта суспільного життя дотримуватися приписів правових норм, які мають реалізовуватися в реальній правослужняній поведінці суб'єкта права². Обов'язок – констатував Н. І. Матузов – є конкретна, нормована форма виразу відповідальності³.

Р. Л. Хачатуров та Р. Г. Ягутян вбачають у понятті позитивної юридичної відповідальності повинність, обов'язок людини діяти правослужняно⁴.

На думку П. О. Недбайла, юридична відповідальність – це обов'язок людини діяти правослужняно. Головним видом юридичної відповідальності людини, є позитивна відповідальність, соціальний зміст якої полягає у діяльності, яка відповідає об'єктивним вимогам даної конкретної ситуації і об'єктивно обумовлена ідеалами часу. В зміст позитивної юридичної відповідальності людини входить її самостійна й ініціативна діяльність у рамках правових норм і тих ідеалів, для досягнення яких ці норми створені. Без дослідження «позитивної» відповідальності неможливо зрозуміти і відповідальність «негативну»⁵.

М. С. Кельман та О. Г. Мурашин дійшли висновку, що у позитивному значенні юридична відповідальність є абсолютним відношенням, яке являє собою добросовісне виконання людиною своїх обов'язків перед громадянським суспільством, правовою державою, колективом людей і окремою людиною. Іншими словами – це відповідальне ставлення людини до виконання обов'язку⁶.

Г. В. Мальцев ввів до наукового обігу поняття **«юридично відповідальний громадянин»**, який має: а) чесно і сумлінно, акуратно виконувати все, що приписано законами держави чи заснованих на законах актами державних органів; б) бути здатним до юридичної оцінки своїх дій, в тій чи іншій визначеній законом формі відповідати за наслідки своїх вчинків⁷.

¹ Строгович М.С. Сущность юридической ответственности / М.С. Строгович // Сов. госуд. и право. – 1979. – № 3. – С. 73.

² Базылев Б.Т. Юридическая ответственность. – С. 26.

³ Конституционный статус личности в СССР / под ред. Н.В. Витрука, В.А. Масленникова, Б.Н. Топорнина. – М.: Юрид. лит., 1980. – С. 214.

⁴ Хачатуров Р.Л., Ягутян Р.Г. Юридическая ответственность. – С. 14.

⁵ Недбайло П.Е. Система юридических гарантий применения советских правовых норм / П.Е. Недбайло // Известия ВУЗ «Правоведение». – 1971. – № 3. – С. 50–52.

⁶ Кельман М.С. Юридична відповідальність / М.С. Кельман, О.Г. Мурашин // Загальна теорія держави і права: підручник. – К.: Кондор, 2008. – С. 324.

⁷ Мальцев Г.В. Социалистическое право и свобода личности / Г.В. Мальцев. – М.: Юрид. лит., 1968. – С. 31.

Позитивна юридична відповідальність – статусна відповідальність людини (Б.Т.Базилев, Н.І.Матузов, А.С.Мордовец, Є.В.Черних та ін.). Як стверджують представники даного погляду, позитивна юридична відповідальність є елементом правового статусу людини як відповідальність за належне і правильне виконання покладених на неї обов'язків. Статусна відповідальність людини постійно перебуває і реалізується в складі загальних статусних правовідносин. Через відповідальність людина зв'язана з суспільством і державою. Це типовий загальний зв'язок, що відображає взаємні права і взаємні обов'язки. Людина і держава, таким чином, перебувають у стані взаємної відповідальності. Статусна відповідальність є позитивною відповідальністю, тобто відповідальністю за належне виконання людиною своїх обов'язків, морально-правового обов'язку. Статусна відповідальність – зазначає – Н.І.Матузов, – це і є позитивна, активна відповідальність, відповідальність за належне виконання людиною своїх обов'язків, морально-правової повинності¹.

Звертає на себе увагу позиція Є.В.Черних з цього питання. Встановлення юридичної відповідальності – пише вона – має місце до факту правослухняної чи протиправної поведінки людини, до її оцінки як відповідальної, так і безвідповідальної поведінки. Встановлена законом відповідальність є передумовою її реалізації в будь-якому загальноновизнаному аспекті її прояву. «Статусна відповідальність – зазначає автор – це об'єктивно зумовлена, встановлена законом необхідність (обов'язок) усвідомленого і добровільного виконання правових приписів учасниками правовідносин. Вона виконує конструктивно-регулятивну функцію, є зразком (конструкцією, моделлю) дійсно належної і відповідальної поведінки»².

Позитивна юридична відповідальність – правослухняна поведінка людини (А.А.Анферов, З.А.Астеміров, В.М.Лазарев, В.Т.Фьодорова, А.А.Чістяков, А.П.Чірков та ін.). Суть позитивної юридичної відповідальності, на думку прихильників даної концепції, полягає не в обов'язках людини дотримуватися закону, не в правах і обов'язках людини і держави, а у її відповідальній правослухняній поведінці. Зокрема, М.В.Лазарев та В.Г.Фьодорова стверджують, що позитивна правова відповідальність якраз і є відповідальне ставлення дієздатних суб'єктів до своєї юридично значимої і підзвітної поведінки. Змістом і позитивної, і негативної юридичної відповідальності є **правослухняна поведінка сторін відносин юридичної відповідальності**³.

¹ Матузов Н.И. Правовая система и личность. – С. 214.

² Черных Е.В. О нормативном характере юридической ответственности / Е.В. Черных // Вопросы теории государства и права. Актуальные проблемы современного государства и права: межвуз. сборник науч. трудов. Вып. 1 (10). – Саратов: СГАП, 1998. – С. 80–83.

³ Лазарев В.М. Принцип правового равенства и юридическая ответственность (проблемы методологии и теории взаимосвязи): монография / В.М. Лазарев, В.Г. Федорова. – Волгоград: Изд-во Вол. ГУ, 2005. – С. 52.

Позитивна юридична відповідальність – заохочувана відповідальність людини (І. Е. Звечаровскій, Д. А. Ліпінскій, Н. М. Оніщенко, Б. Т. Разгільдієв, З. С. Шадія). Згідно з цією концепцією, позитивна юридична відповідальність людини може бути заснованою на праві, якщо вона прямо передбачена в нормі права, яка надає громадянам право на вчинення чітко визначених діянь для захисту від протиправних посягань. Дія заохочувальних правових норм, таким чином, зв'язана з правослукхняною поведінкою людини, яку згадані вище автори називають у цьому випадку позитивною відповідальністю. Так, Н. М. Оніщенко вважає, що позитивна юридична відповідальність – це вид юридичної відповідальності, який представляє собою відповідну реакцію держави та суспільства на здійснене суспільно корисне правослукхняне діяння людини у вигляді застосування різних заходів правового заохочення: а) особистого характеру (винесення подяки, присвоєння почесного звання); б) майнового характеру (грошова премія, вручення цінного подарунку); в) організаційного характеру (підвищення у посаді)¹.

Ряд науковців, прихильників заохочувальної позитивної юридичної відповідальності, виділяють такі її види **залежно від категорії заслуг та сфери реалізації**:

- нагороджувальна відповідальність – цей вид позитивної відповідальності настає за особливі заслуги, які мають найбільший ступінь соціальної корисності чи являють собою видатні результати у важливих сферах людської життєдіяльності;

- заохочувальна відповідальність у сфері кримінально-виконавчого права – застосовується до осіб, які підпадають під дію кримінального покарання, але які за заслуги чи довгострокове добросовісне виконання (чи перевиконання) ними своїх юридичних обов'язків одержують право на дострокове чи часткове звільнення від подальшого відбування покарання;

- позитивна відповідальність у сфері трудового права – застосовується роботодавцем до працівника за добросовісне виконання трудових обов'язків чи перевиконання трудової норми та виражається, наприклад, у вигляді грошової премії, нагородження почесною грамотою тощо;

- дисциплінарна позитивна відповідальність – застосовується за дотримання відповідної дисципліни, точність та швидкість виконання вказівок тощо на державній, військовій службі, а також може бути встановлена в правилах внутрішнього трудового розпорядку;

- фінансово-економічна позитивна відповідальність – застосовується у сфері здійснення економічної діяльності з боку держави до різних бізнес-структур, індивідуальних підприємців та інших господарських суб'єктів за досягнення ними високих економічних показників, високу активність

¹ Оніщенко Н. Юридична відповідальність: теоретично-правовий аналіз природи та сутності / Наталія Оніщенко // Про українське право. Число 5. – С. 31.

у сфері благодійності, за спільну реалізацію державних національних проектів тощо¹.

Позитивна юридична відповідальність – добровільна форма реалізації юридичної відповідальності людини (В.Н. Кудрявцев, Д.А. Ліпінський, В.А. Номоконов, В.В. Похмелкін та інші). Прихильники даної концепції розрізняють дві форми юридичної відповідальності людини: а) позитивну (перспективну) – добровільну форму юридичної відповідальності та б) негативну (ретроспективну) – примусову форму реалізації юридичної відповідальності.

Не можна не помітити, що **нерідко вчені-юристи**, характеризуючи позитивну юридичну відповідальність людини, **зазначають кілька її ознак, висловлюються на користь різних її концепцій**. Так, Д.А. Ліпінський звернув увагу на позитивну юридичну відповідальність людини і як обов'язок, на її нормативність за об'єктивним змістом, правослухняність поведінки, добровільність за суб'єктивним змістом.

Поряд з узагальненими Д.А. Ліпінським і викладеними вище поглядами, в юридичній літературі наявні й інші розуміння позитивної юридичної відповідальності людини. Так, Л.А. Морозова пише, що позитивна юридична відповідальність є свідомим виконанням людиною різноманітних обов'язків (юридичних, моральних інших), розумінням свого обов'язку перед оточуючими². Подібною є позиція Л.Б. Смирнова, який, виходячи з того, що правом регулюється не лише поведінка, але й внутрішній духовний світ людини, визначив, що позитивна правова відповідальність передбачає таке ставлення людини до суспільства, держави, інших людей, яке включає емоційно-психічне осмислення і раціональне усвідомлення нею свого громадянського обов'язку перед суспільством, державою, іншими людьми, а також готовність діяти у відповідності до цієї особистісної настанови³.

В.Н. Кудрявцев, розглядаючи позитивну юридичну відповідальність людини як явище складне, нетотожне лише обов'язку, зазначив, що позитивною юридичною відповідальністю є правовідношення, яке складається з кількох елементів, а кожне правовідношення, у крайньому випадку, має два суб'єкти, права і обов'язки котрих зазвичай кореспондують один одному⁴.

А.Ф. Закомлістов пише, що під позитивною (перспективною, активною) юридичною відповідальністю слід розуміти певний внутрішній стан

¹ Оніщенко Н.М., Тарахонич Т.І., Пархоменко Н.М., Макаренко Л.О. Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах. – С.38-39.

² Морозова Л.А. Теория государства и права. – С. 336.

³ Смирнов Л.Б. Юридическая ответственность осужденных в пенитенциарных учреждениях (теоретико-правовой аспект): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / Л.Б. Смирнов. – СПб.: 1995. – С. 10.

⁴ Кудрявцев В.Н. Закон, поступок, ответственность. – С. 286.

індивіда, його ставлення до дорученої справи, суспільства, держави, і своєї поведінки (в теперішньому і майбутньому), почуття самодисципліни, свідомості¹.

О. Е. Лейст наголосив, що позитивну відповідальність людини необхідно розуміти як відповідальність, засновану на правотворчості. Вона може бути констативною, функціональною і персональною. У приватно-правовому варіанті вона виражена у феномені цивільної відповідальності, яка має яскраво виражену орієнтацію на ідейно-політичний зміст завдань держави і суспільства².

М. С. Кельман та О. Г. Мурашин вважають, що в позитивному значенні юридична відповідальність є абсолютним відношенням, яке являє собою добросовісне виконання людиною своїх обов'язків перед громадянським суспільством, правовою державою, колективом людей і окремою особою. Іншими словами – це відповідальне ставлення до виконання обов'язку³.

А. Т. Панов, В. А. Шабалін, розглядаючи правову відповідальність так само в особистісному плані, визначають її як відповідальне ставлення людини до правових вимог, виражене нею в конкретних діях і відповідним чином оцінюване державою і самою людиною⁴. В цьому випадку вочевидь йдеться про синтезоване розуміння поняття «відповідальність» як єдності її двох елементів: негативного (ретроспективного) і позитивного (перспективного). Конкретний результат оцінки – позитивний чи негативний залежить від людини і держави.

А. С. Мордовець, співвідносячи поняття заохочувальної позитивної юридичної відповідальності людини та правової повинності, стверджує, що поняття правової повинності є ширшим за поняття правового обов'язку. Позитивна юридична відповідальність передбачає самостійне, добровільне, активне виконання людиною обов'язків, добровільне підпорядкування вимогам норм права. Правова повинність також передбачає добровільне підпорядкування людини вимогам закону, принципам права і в цьому плані активна юридична відповідальність ніби зливається з правовою повинністю⁵.

В цьому плані І. С. Самощенко та М. Х. Фарукшін, не заперечуючи в принципі можливість постановки питання про позитивну юридичну

¹ Закомлистов А. Ф. Юридическая философия. – С. 310.

² Лейст О. Э. Санкции и ответственность по советскому уголовному праву / О. Э. Лейст. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. – С. 234.

³ Кельман М. С. Загальна теорія держави і права: підручник / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. – К.: Кондор, 2008. – С. 324.

⁴ Панов А. Т., Шабалін В. А. Социальная ответственность личности в развитом социалистическом обществе. – С. 83.

⁵ Мордовець А. С. Социально-юридический механизм обеспечения прав человека и гражданина. – С. 232.

відповідальність людини, слушно зауважили, що відповідальність у позитивному плані розуміється науковцями як усвідомлення людиною своєї повинності перед суспільством, класом, колективом, іншими людьми, усвідомлення смислу і значення власних вчинків, узгодження їх зі своїми обов'язками, обумовленими суспільними зв'язками людини¹.

В числі перших на необхідність обґрунтування позитивної юридичної відповідальності людини звернув увагу М. С. Строговіч, котрий визначив юридичну відповідальність як відповідальне ставлення людини до своїх юридичних обов'язків, як відповідальність за правильне виконання фізичною і юридичною особою – громадянином і посадовою особою, громадською організацією і державним органом покладених на них законом обов'язків².

На відповідальність людини в позитивному (додатковому, активному, перспективному плані) звертає також увагу Н. В. Вітрук, який розглядає її як усвідомлення особою смислу і значення власних вчинків, погодження їх зі **своїми правами і обов'язками**, своєю повинністю в теперішній і майбутній поведінці³.

Таким чином, в юридичній літературі для визначення суті позитивної (перспективної) юридичної відповідальності людини застосовано такі, зокрема, епітети: «почуття відповідальності»; «усвідомлення повинності»; «обов'язок діяти правомірно»; «обов'язок дотримуватися приписів правових норм»; «необхідність правослухняної поведінки»; «активна правослухняна діяльність»; «певний внутрішній стан особи»; «почуття самодисципліни, свідомості»; «добровільна форма юридичної відповідальності»; «позитивна форма юридичної відповідальності»; «належне виконання юридичних обов'язків»; «правова повинність»; «правослухняна поведінка»; «відповідальність за правильне виконання покладених законами обов'язків»; «відповідальне ставлення людини до своїх юридичних обов'язків»; «відповідальне ставлення дієздатних суб'єктів до своєї юридично значимої і підзвітної поведінки»; «законослухняна поведінка»; «сумлінне ставлення до виконання своїх обов'язків та якісне їх виконання»; «сумлінне (відповідальне) виконання суб'єктом своїх правових приписів»; «свідоме виконання особою різноманітних обов'язків (юридичних, моральних та інших), розуміння своєї повинності перед оточуючими» тощо.

Необхідно зазначити, що зміст наукових праць, суджень щодо застосовуваного науковцями поняття «правослухняна поведінка» дає підстави стверджувати, що під чим поняттям розуміється правослухняна поведінка людини.

Вбачається, що кожне з наведених вище визначень окремо взяте не дає повної уяви про суть позитивної юридичної відповідальності людини

¹ Самощенко І.С., Фарукшин М.Х. Ответственность по советскому законодательству. – С. 6.

² Строгович М.С. Сущность юридической ответственности. – С. 73.

³ Витрук Н.В. Общая теория юридической ответственности. – С. 23.

як соціального феномена. Методологічно виправданим підходом до аналізу суті юридичних понять, як відомо, є синтезоване з'ясування їх об'єктивних і суб'єктивних характеристик у їх єдності. Разом з цим, позитивну юридичну відповідальність слід розглядати не лише через призму юридичних обов'язків людини, а й через її права на правослухняну поведінку.

Дослідження позитивної юридичної відповідальності людини передбачає насамперед виявлення її закономірностей. Це передусім стосується складного психологічного механізму формування **просоціальної настанови** людини. Тобто, її позитивної налаштованості, як органічної складової соціуму, до системи соціальних цінностей.

Таким чином, **позитивна (перспективна)** юридична відповідальність людини – це реалізована нею **необхідність** свідомого і добровільного **використання** свого **права, виконання** обов'язку, **дотримання** заборони, що містяться у правових нормах.

2.2.1. Підстави позитивної (перспективної) юридичної відповідальності людини

Вище зазначалося, що підстава відповідальності людини як поняття вживається в трьох значеннях. У цьому контексті доцільно виділяти такі три підстави позитивної (перспективної) юридичної відповідальності: соціально-етична; нормативно-правова; фактична.

Соціально-етична підстава головним чином зводиться до того, що людина як член суспільства, відповідного соціуму, будучи наділеною розумом, совістю, свободою і силою волі, в інтересах власної та суспільної безпеки, безпеки інших осіб, має поважати права і свободи інших членів суспільства чи відповідного соціуму, відповідально ставитися до суспільних та державних інтересів.

Нормативно-правова підстава позитивної (перспективної) юридичної відповідальності людини є норма права, яка містить у собі чітко виражений припис, державне веління (волю) щодо характеру поведінки людини в конкретних умовах суспільної реальності: право, обов'язок, заборона щодо певного соціально значимого діяння людини за певних умов оточуючої дійсності.

Фактичною підставою позитивної (перспективної) юридичної відповідальності є діяння людини, що містить у собі склад її правослухняного вчинку: об'єкт; об'єктивна сторона; суб'єкт; суб'єктивна сторона.

Є.Н.Носкова зазначила особливості об'єктивної і суб'єктивної сторін позитивної (перспективної) юридичної відповідальності людини. Об'єктивна сторона позитивної (перспективної) юридичної відповідальності виявляється в обов'язкові людини співставляти свою поведінку

з приписами норм права, які зобов'язують, заохочують чи забороняють ті чи інші вчинки; в обов'язку раціонально підходити до реалізації своїх повноважень, передбачати несприятливі для суспільства наслідки і запобігати їм, використовуючи всі можливі правомірні засоби. З суб'єктивної сторони позитивна юридична відповідальність являє собою психічну спрямованість людини, її свідомості на вчинення правомірних діянь і включає в себе як елементи: позитивне психічне ставлення людини до своєї поведінки в сфері права і його наслідкам, які, в свою чергу, характеризуються свідомістю і волею, а також мотивами, цілями, емоціями¹.

Визначення об'єктивної сторони позитивної (перспективної) юридичної відповідальності людини через обов'язок видається дискусійним. Передбачення людиною можливості настання небезпечних для суспільства наслідків характеризує його інтелектуальну налаштованість, що стосується вже суб'єктивної сторони, тобто психічної діяльності суб'єкта. Незрозумілою є вказівка на обов'язок використати «всі можливі правомірні засоби» для запобігання несприятливих для суспільства наслідків.

Об'єктом позитивної (перспективної) юридичної відповідальності людини є особливо цінні суспільні відносини, які охороняються нормами права.

Об'єктивна сторона позитивної (перспективної) юридичної відповідальності, як видається, проявляється у правослухняній суспільно-корисних або суспільно-прийнятних діяннях людини як суб'єкта суспільних відносин.

Суб'єктом позитивної (перспективної) юридичної відповідальності є фізична, осудна особа, яка досягла віку відповідного виду юридичної відповідальності, а також, в ряді випадків – юридична особа.

Суб'єктивна сторона – в усвідомленні людиною необхідності, доцільності і корисності наданого їй права, чи встановленого обов'язку або заборони, значимості її правослухняної поведінки. Стрижнем суб'єктивної сторони позитивної (перспективної) юридичної відповідальності є стабільна психічна просоціально-правова настанова людини як суб'єкта суспільних відносин до поведінки, яка відповідає приписам правових норм. Тобто, до поведінки, яка перебуває під контролем її свідомості. Свобода волі знаходить своє матеріалізацію через настанови людини – її своєрідні внутрішні принципи оцінки оточуючої дійсності і прийняття рішень щодо варіанту поведінки у відповідних умовах цієї дійсності. Тому акт поведінки людини є втіленням, виразом зв'язку внутрішнього і зовнішнього світу людини.

Огляд позицій вчених щодо визначення суті позитивної (перспективної) юридичної відповідальності людини дозволив запропонувати наступне поняття позитивної (перспективної) юридичної відповідальності.

¹ Носкова Е.Н. Позитивная юридическая ответственность / Е.Н. Носкова / под общей ред. Р.Л. Хачатурова. – Тольятти: Волжский ун-т им. В.Н. Татищева, 2003. – С. 57.

Позитивна (перспективна) юридична відповідальність – це добровільне і свідоме підпорядкування вчинків людини як суб'єкта суспільних відносин приписам юридичних норм, змістом яких є державне веління (воля) щодо відповідної її поведінки в конкретних умовах суспільної реальності: дозвіл, обов'язок, заохочення, заборона.

Отже, позитивна юридична відповідальність реалізується через правослухняну поведінку людини як суб'єкта суспільних відносин (фізичних, юридичних осіб). При цьому дозвіл і заохочення виступають у формі права людини на вчинення певних дій, певну поведінку. Власне через поведінку людини можна виокремити наступні рівні реалізації позитивної юридичної відповідальності людини: 1) соціально-активний; 2) звичний; 3) конформістський; 4) маргінальний.

Соціально-активний рівень – це найвищий рівень відповідальної правослухняної поведінки людини, яка твердо переконана в суспільній корисності, доцільності, необхідності її активної правослухняної поведінки в інтересах соціуму. Цей рівень притаманний патріотично налаштованим просоціальним суб'єктам суспільних відносин. В цьому випадку, в найбільшій мірі виявляється, на наш погляд, твердження С.І. Максимова про те, що перетворення «... очевидностей правосвідомості (правових розумінь) в настанови індивідуальної свідомості, і, більше того, правового епосу, є **шлях трансформації концепції правової реальності в особисту реальність**, внутрішній досвід права, коли буття в світі права стає способом індивідуального буття людини. Якщо людина осмислить «смысл права», тоді вся складна система правової символіки (предметний світ права) виявиться не «книгою за сімома печатками», а путівником в лабіринтах права»¹.

Звичний рівень – коли людина підпорядковує свою поведінку загальноприйнятим, загальновизнаним, звичним уявам про добро і зло, правослухняний чи протиправний характер поведінки на загальнопобутовому рівні. В цьому випадку не потрібно особливо тривалих роздумів, тривалого мотиваційного з'ясування. **Сила звички** тут є домінуючою детермінантою поведінки.

Конформістський рівень – це пристосовницька, пасивна правослухняна поведінка людини як суб'єкта суспільних відносин, детермінована, головним чином, зовнішнім тиском на неї владного соціально-нормативного комплексу, механізму його застосування та соціальним середовищем. Конформістська поведінка людини не є добровільною. Нерідко людина підпорядковує свою поведінку зовнішньому, уявному чи реальному тиску, не погоджуючись в душі зі справедливістю таких вимог. В цьому випадку поведінка людини як суб'єкта суспільних відносин може проявлятися через схвалення, поступливість, безапеляційне підпорядкування в інтересах власного комфортного

¹ Максимов С.І. Правовая реальность: опыт философского осмысления. – С. 318.

стану. Зворотною стороною конформізму є **нонконформізм** – активна поведінка людини як суб'єкта суспільних відносин, що проявляється у вчиненні опору зовнішньому тискові на нього. Конструктивний нонконформізм служить інструментом вдосконалення, розвитку суспільних відносин. Неконструктивний нонконформізм – шлях до соціальних конфліктів, протиправної поведінки, а отже – до соціальної, правової безвідповідальності.

Маргінальний рівень – найбільш низький за порядком і змістовною частиною рівень правослухняної поведінки людини. Його індивідуальна правосвідомість не ґрунтується на вимогах (вольових приписах) правових норм. Тобто, вона формально правослухняна під впливом певних зовнішніх соціальних факторів. Вона не добровільна, а вимушена. Сама людина психологічно налаштована на протиправну поведінку, перебуває на межі між правослухняною і протиправною поведінкою. Вона, як правило, незадоволена своїм становищем, головною причиною якого вважає нераціональність наявної системи управління суспільством, недосконалість державної влади. На цьому ґрунті така людини потенційно схильна до сприйняття консервативних, антисоціальних радикальних ідей і концептів, авантюрної, агресивної антисоціальної поведінки, що загрожує громадському порядку і громадській безпеці. До того ж, вона нерідко виступає підбурювачем, активним учасником масових акцій непокори владі.

2.2.2. Принципи позитивної (перспективної) юридичної відповідальності людини

Кожний вид суспільно значимої поведінки людини як суб'єкта суспільних відносин, переслідуючи кінцеву мету такої поведінки, підпорядкований певним принципам. Стосується це певною мірою як її дій, так і бездіяльності. Безпринципна поведінка людини свідчить про відсутність у неї стабільних просоціальних настанов, про те, що її свободна воля не узгоджена з унормованою, розумною, необхідною, соціальною свободою. Наслідком безпринципної протиправної поведінки людини є юридична безвідповідальність, парною категорією якої, як уже зазначалося вище, є юридична відповідальність людини.

Протиправна поведінка людини генетично зв'язана з її негативною (ретроспективною) юридичною відповідальністю, а правослухняна поведінка – з її позитивною (перспективною) юридичною відповідальністю. Однак, якщо наслідком протиправної поведінки людини є притягнення її компетентними органами держави до відповідного виду юридичної відповідальності у встановленому процесуальному порядку, то правослухняна поведінка не має такого наслідку. Позитивна юридична відповідальність зв'язана лише з людиною як суб'єктом суспільних відносин. Правда,

компетентні органи держави можуть бути причетними до оцінки поведінки людини як правослухняної. Наприклад, при оцінці правомірності необхідної оборони, затримання злочинця, крайньої необхідності. Тому, коли йдеться про принципи негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності, то, головним чином, мається на увазі принципи діяльності компетентних органів держави щодо притягнення людини до відповідальності, призначення їй правового стягнення чи покарання, забезпечення його виконання. У випадку позитивної (перспективної) юридичної відповідальності йдеться про принципи активної чи пасивної правослухняної поведінки людини. Цим саме і обумовлюється відмінність принципів позитивної (перспективної) юридичної відповідальності від принципів негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності людини.

До числа принципів позитивної (перспективної) юридичної відповідальності людини можна віднести наступні принципи: 1) принцип нормативності відповідальності; 2) принцип обґрунтованості підстав юридичної відповідальності; 3) принцип справедливості юридичної відповідальності.

Принцип нормативності відповідальності людини.

Правослухняною є поведінка людини, яка відповідає приписам правових норм, змістом яких є державне веління (воля) щодо характеру поведінки людини в конкретних умовах суспільної реальності: дозвіл; обов'язок; заохочення; заборона. Дозвіл і заохочення надають відповідно право людині на певну поведінку в правовому полі. Покладений нормою права на людину обов'язок і заборона підлягають безапеляційному виконанню також у правовому полі.

Принцип обґрунтованості підстав відповідальності людини означає, що правовий дозвіл, обов'язок, заохочення, заборона повинні мати достатню соціальну зумовленість відповідними чинниками. У тих випадках, коли відсутня соціальна зумовленість правової норми, мають застосовуватися інші соціальні засоби регулювання: економічні, організаційні, ідеологічні тощо. Тому прийняттю норм права має передувати обґрунтування їх соціальної зумовленості, потреби. Тобто, правова підстава позитивної (перспективної) юридичної відповідальності має бути соціально зумовленою і що повинно бути доведено на науковому рівні до прийняття відповідного нормативного акта. До того ж людина має чітко усвідомлювати, що її діяння відповідає правовим приписам.

Принцип справедливості відповідальності людини полягає в тому, що її поведінка має бути не лише просоціальною, правослухняною, але й справедливою в межах використання дозволу, виконання обов'язку чи використання заохочення. Важливе значення при цьому має просоціальна спрямованість, настанов людини, притаманність їй таких чеснот як, зокрема, совість, гуманність, добродійність, чуйність, порядність, патріотизм.

Н.М.Оніщенко розглянула питання принципів позитивної юридичної відповідальності більш широко, виділивши такі з них: а) принцип законності – застосування державою та іншими уповноваженими суб'єктами заходів правового заохочення, що здійснюється у строгих процесуальних рамках закону; б) принцип справедливості – заохочення має відповідати ступеню соціальної корисності дій особи, а також неприпустимості заохочення за одну і ту саму заслугу двічі; в) принцип добровільного вчинку – визначає, що застосування заходів позитивної відповідальності можливе лише за здійснення дій за доброю волею, не в силу примусу, а в силу внутрішнього переконання індивіда в доцільності та корисності саме такого варіанта поведінки; г) принцип економічності – означає встановлення мір заохочення лише за дійсно цінні для держави та суспільства діяння, недоцільність заохочення за звичайне, повсякденне виконання обов'язків з метою економії матеріальних ресурсів та унеможливлення ототожнення заохочення та інших подібних правових інструментів; д) принцип гарантованості заохочення – потребує встановлення відповідних гарантій своєчасного нагородження у визначеному обсязі за здійснення особою тих чи інших корисних дій¹.

Стадії позитивної (перспективної) юридичної відповідальності людини. Можна умовно виділити на такі її стадії: а) виникнення відповідальності – з моменту підпорядкування поведінки людини приписам правових норм, змістом яких є державне веління (воля) щодо права чи обов'язку її відповідної поведінки: дозвіл, обов'язок, заохочення, заборона; б) тривання відповідальності – час, протягом якого поведінка людини підпорядкована приписам правових норм; в) припинення відповідальності – вчинення людиною правопорушення, скасування норми (норм) права як правової підстави цієї юридичної відповідальності, смерть людини.

2.3. Розуміння поняття феномена юридичної відповідальності людини в її негативному (ретроспективному) значенні

Зазначимо, що науковці-правники не дійшли згоди щодо цього питання. Різноманітність їхніх думок багатоманітний. Найбільш відомими в загальній теорії права, як видається, є такі розуміння (концепції) феномена юридичної відповідальності людини в її негативному (ретроспективному) значенні: 1) юридична відповідальність людини – правовідносини; 2) юридична відповідальність людини – покарання; 3) юридична відповідальність людини – реалізація санкції; 4) юридична відповідальність

¹ Оніщенко Н.М., Тарахонич Т.І., Пархоменко Н.М., Макаренко Л.О. Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах. – С.38.

людини – визнана державою її здатність здавати собі звіт щодо власної протиправної поведінки і перетерпіти заходи державно-примусового впливу у формі позбавлення належних їй благ; 5) юридична відповідальність людини – захід, міра державного примусу за вчинене правопорушення; 6) юридична відповідальність людини – її правовий обов’язок, що виникає з факту вчиненого правопорушення; 7) синтезовані концепції розуміння юридичної відповідальності людини.

Необхідно зазначити, що прихильники кожної з названих вище розумінь (концепцій) нерідко також не одностайні у з’ясуванні підходів до визначення їх змістовної частини, іноді **окремі вчені, як побачимо далі, є прихильниками кількох концепцій**, що в даному випадку не є спеціальною, домінуючою метою дослідження. Загалом зміст названих вище концепцій зводиться до наступного.

Юридична відповідальність людини – правовідносини (С. С. Алексеев, Б. Т. Базилев, А. С. Булатов, І. А. Галаган, Н. І. Загородніков, М. С. Кельман, О. Э. Лейст, О. Г. Мурашин, І. Н. Сенякін та інші). В цьому випадку юридична відповідальність людини розглядається як системне утворення у вигляді різних видів охоронних правовідносин. Суб’єктами цих правовідносин виступають держава в особі її компетентних органів, правопорушник, потерпілий.

Суб’єкти вступають у регулятивні правовідносини з часу набрання чинності відповідним законом чи законами, які визначають види і міри юридичної відповідальності. В цих правовідносинах кожен із суб’єктів має свої права і обов’язки, невиконання яких перебуває під потенційною загрозою юридичної відповідальності.

У разі виходу суб’єкта за межі прав або невиконання обов’язку, тобто вчинення правопорушення, виникають якісно нові правовідносини – охоронні. Далі загальне охоронне правовідношення переростає в конкретне, індивідуально визначене правовідношення відповідальності, яке реалізується в матеріально-правовій, процесуально-правовій та виконавчо-правовій формах. Результатом такого розвитку подій є настання для правопорушника передбачених законом несприятливих наслідків, обмежень, додаткових обов’язків.

С. С. Алексеев стосовно аналізованої концепції зауважив, що юридична відповідальність людини являє собою правове явище (наслідок), яке наявне і реалізується в рамках особливого, динамічного охоронного правовідношення, коли правопорушник фактично несе обов’язок перетерпіти певні позбавлення штрафного характеру¹.

Б. Т. Базилев з цього приводу писав: «... юридична відповідальність є динамічне правове відношення, через яке (в рамках якого) реалізується правова норма відповідальності. Вона являє собою негативний,

¹ Алексеев С.С. Проблемы теории права. – Т. 1. / С.С. Алексеев. – Свердловск: Изд-во СЮИ, 1972. – С. 381–384.

охоронний, більш точно – каральний правовий зв'язок. Правовідношення відповідальності виникає на підставі і з моменту вчинення правопорушення як взаємний зв'язок права держави покарати правопорушника з його обов'язком піддатися покаранню. Будучи народженою правовою нормою відповідальності і фактом правовідношення, юридична відповідальність в подальшому своєму розвитку забезпечується активною процесуальною формою, тобто комплексом тих процесуальних відносин, якими вона «обростає»¹.

Погоджуючись з думкою Б.Т. Базилева, необхідно зазначити, що юридична відповідальність людини *«обростає»* не лише процесуальними, але й виконавчими відносинами, а щодо кримінального права – ще й відносинами судимості.

Заслужує на увагу узагальнюючий висновок, зроблений В.М. Лазаревим та В.Г. Фьодоровою. Погляд на юридичну відповідальність людини як на правовідносини помітно збагатив і методологію її дослідження, – зазначають вони. Це пояснюється тим, що будь-яке правовідношення виконує в механізмі правового регулювання такі функції, як, перше, фіксування кола осіб, на яких в той чи інший момент поширюється дія даних юридичних норм; друге, закріплення конкретного варіанта поведінки, якому повинні або мають право підкорятися особи, що опинилися в тій чи іншій юридичній ситуації; третє, введення в дію спеціальних юридичних засобів забезпечення суб'єктивних прав і правових обов'язків. Крім цього – вважають вони – з'явилася теоретична можливість виявити і проаналізувати в межах однієї категорії такі компоненти юридичної відповідальності людини, як штрафні санкції, покарання, примус до виконання покарання, суб'єктивні права і обов'язки, юрисдикційне правозастосування і фактична поведінка учасників відносин юридичної відповідальності тощо².

На думку О.Е. Лейста, юридична відповідальність людини – це взяті в динаміці правові відносини між правопорушником (або особою, яка обвинувачується в правопорушенні) і державними органами (у визначених випадках – потерпілим від правопорушення). Основні питання, які вирішуються в рамках цих відносин, – наявність або відсутність правопорушення, необхідність застосування санкції і визначення в її межах конкретних правообмежень, обов'язків правопорушника (або звільнення від відповідальності), реалізація цих обов'язків і правообмежень. Відповідальність людини здійснюється на основі матеріально-правових норм, але її динаміка визначена процесуальними нормами, які в ряді стадій відповідальності ніби виступають на передній план³.

¹ Базилев Б.Т. Юридическая ответственность. – С. 96.

² Лазарев В.М., Федорова В.Г. Принцип правового равенства и юридическая ответственность (проблемы методологии и теории взаимосвязи): монография. – С. 51–52.

³ Лейст О.Э. Санкции и ответственность по советскому уголовному праву / О.Э. Лейст. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – С. 170.

М. С. Кельман та О. Г. Мурашин вважають, що ретроспективна юридична відповідальність людини – це «правові відносини, але конкретні, індивідуалізовані, що виникають на підставі правопорушення»¹.

Юридична відповідальність людини – покарання (І. А. Галаган; Н. А. Духно; В. И. Івакін; Н. С. Малєїн; А. П. Чірков та інші). Представники даної концепції зводять юридичну відповідальність людини до покарання, стверджуючи, що покарання, кара правопорушника власне і є її юридичною відповідальністю. Зокрема, І. А. Галаган підкреслив, що питання «... про співвідношення відповідальності і покарання (стягнення), висловлюючи здебільшого загальну думку найвидаєтніших умів, має бути вирішене на користь їх повного отождоження»². «Визначальною ознакою юридичної відповідальності – зазначають Н. А. Духно та В. И. Івакін – є покарання. Якщо говорити про ретроспективну відповідальність, то вона є прийняття особою несприятливих наслідків за свою протиправну поведінку, а з іншого боку – заподіяння йому цих позбавлень. В даному випадку про юридичну відповідальність можна говорити лише в плані покарання»³. Інші науковці, заперечуючи такий підхід до визначення юридичної відповідальності людини, вірно звертають увагу, що «покарання» і «відповідальність» не є тотожними поняттями. Так, Є. В. Черних зробив обґрунтований висновок, що покарання є істотним, але не єдиним елементом структури механізму юридичної відповідальності людини⁴.

Доречними в цій дискусії є посилання на чинний Кримінальний Кодекс, де як самостійні вживаються поняття «відповідальність» і «покарання». Необхідно додати, що покарання властиві лише кримінальному праві. Окрім цього, з виконанням покарання кримінальна відповідальність людини не завершується, як правило, оскільки за цим йде період судимості особи. Немає сумніву, що покарання є лише однією з форм кримінальної відповідальності про що йтиметься в наступному розділі даної праці.

Юридична відповідальність людини – реалізація санкції (С. Н. Братусь, Ю. А. Денісов, А. Ф. Закомлістов, Р. Х. Макуєв, І. С. Самощенко, Є. А. Флейшніц, В. Н. Хропанюк, А. С. Шабуров, Л. С. Явіч та ін.). Вчені, які поділяють такий підхід до визначення юридичної відповідальності людини, стверджують, що застосування відповідної санкції за вчинене правопорушення і є юридичною відповідальністю. Так, ще І. С. Самощенко писав, що юридична відповідальність людини являє

¹ Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права: підручник. – С. 324.

² Галаган И. А. Административная ответственность в СССР / И. А. Галаган. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1970. – С. 13.

³ Духно Н. А. Понятие и виды юридической ответственности / Н. А. Духно, В. И. Ивакин // Государство и право. – 2000. – № 6. – С. 12–13.

⁴ Черных Е. В. Юридическая ответственность и государственное принуждение / Е. В. Черных // Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – М., 1997. – С. 555.

собою не що інше, як реалізацію правових санкцій¹. Л. С. Явич також зробив узагальнюючий висновок, що при найпростішому підході, юридична відповідальність людини – застосування відповідної санкції порушеної правової норми². На думку Є. А. Флейшніц юридична відповідальність правопорушника є застосування до нього санкції за порушення обов'язку, що впливає з правової норми³.

А. Ф. Закомлістов пише, що поняття юридичної відповідальності людини, яке є традиційним для вітчизняної юридичної літератури, означає, що вона являє собою застосування державою санкції у відповідь на правопорушення. Суть санкції полягає в негативній реакції щодо винної особи, яка вчинила правопорушення. Такого роду відповідальність людини можна охарактеризувати як спосіб реагування щодо факту правопорушення, цей динамічний вплив слід вважати таким, що спрямований у минуле, відповідальність в цьому сенсі є ретроспективним запереченням і публічною державною санкцією⁴. В суспільстві – образно окреслює він – створюється своєрідний резервуар нормативного підходу до суспільних процесів, у якому розміщені результати соціально-аксіологічної санкції. Цей резервуар містить в собі зібрані випадки індивідуальних руйнівних дій і відповідних санкцій як негативної реакції на такі дії. Санкція являє собою міру відповідальності людини за правопорушення. Визначення міри відповідальності людини здійснюється також і за рахунок зовнішнього, позбавляючого впливу, яке полягає в зменшенні кількості або об'єму благ, які має правопорушник⁵.

Дещо відмінною є думка Ю. А. Денісова, який підкреслив, що суть юридичної відповідальності людини вбачається в тому, що вона є застосуванням до правопорушника мір (заходів) державного примусу, передбачених санкцією правової норми⁶.

А. С. Шабуров також розуміє юридичну відповідальність людини як реалізацію санкції⁷.

Видається, що потенційна загроза застосування державного примусу завжди присутня не лише у вказаному випадку Р. Л. Івановим, але й в інших випадках, коли змістом правового припису є обов'язок чи заборона.

¹ Самощенко И.С. Вопросы общей теории советского права / И.С. Самощенко. – М.: Госюриздат, 1960. – С. 340.

² Явич Л.С. Право и социализм / Л.С. Явич. – М.: Юрид. лит., 1982. – С. 136.

³ Флейшниц Е.А. Общие начала ответственности по основам гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик / Е.А. Флейшниц // Советское госуд. и право. – 1962. – № 3. – С. 35–36.

⁴ Закомлистов А.Ф. Юридическая философия. – С. 304.

⁵ Закомлистов А.Ф. Юридическая философия. – С. 252.

⁶ Денисов Ю.А. Общая теория правонарушения и юридической ответственности / Ю.А. Денисов. – Ленинград: Изд-во Лен. ГУ, 1983. – С. 140.

⁷ Шабуров А.С. Юридическая ответственность / А.С. Шабуров // Теория госуд. и права: учебник / под ред. В.Д. Перевалова. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – С. 418.

Н. М. Оніщенко звертає увагу на те, що негативна юридична відповідальність людини – це **особливий вид** юридичної відповідальності, що являє собою відповідну реакцію суспільства та держави на здійснене особою винне, протиправне діяння у формі застосування до неї заходів державного примусу: а) особистого характеру (позбавлення волі); б) майнового характеру (штраф); в) організаційного характеру (звільнення)¹.

Р. Т. Мухаєв розуміє під юридичною відповідальністю людини застосування засобів державного примусу до правопорушника за вчинене ним протиправне діяння, пов'язане з обов'язком винного перетерпіти позбавлення особистого чи майнового характеру².

У цьому контексті актуалізується така властивість правової відповідальності людини як примус, що відображає можливість державного примусу до виконання юридичних норм у випадку їх невиконання. Тобто, правова відповідальність людини тут виконує низку функцій, основу яких визначає її соціальне призначення, а зміст останнього полягає передовсім у примусі до виконання або ж стимулювання до виконання норм права.

П. М. Рабінович цілком слушно звернув увагу на необхідність більш ширшого розмежування негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності людини та інших видів державно-правових заходів. Соціальною сутністю юридичної відповідальності людини, – підкреслює він, – є здійснювана «руками держави» природна негативна реакція суспільства, принаймні тієї його частини, волю якої виражає держава, на порушення певних соціальних або особистих інтересів, на «пошкодження» певних соціальних або особистих благ. Від негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності він відрізняє інші види заходів державного примусу, до числа яких відносить: 1) **попереджувальні, превентивні** (наприклад, опис майна особи, яка визнана обвинуваченою у кримінальній справі, оголошення карантину в місцевості, де виникла або може виникнути епідемія); 2) **правореалізаційні** (наприклад, примусове, за судовим рішенням, стягнення з людини коштів (аліментів) на утримання її дитини); 3) **присікальні** (наприклад, затримання особи, яка вчиняє хуліганство); 4) **відновлювальні** (скажімо, виконання судового рішення, яким керівника підприємства зобов'язано поновити на роботі безпідставно звільненого ним працівника); 5) компенсаційні (наприклад, відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної правопорушенням)³.

¹ Оніщенко Н. Юридична відповідальність: теоретично-правовий аналіз природи та сутності / Наталія Оніщенко // Про українське право. Число 5. – С. 32.

² Мухаєв Р.Т. Теория государства и права: учебник / Р.Т. Мухаев. 2-е изд. перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – С. 489.

³ Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник / П.М. Рабінович. – Вид. 10-е доповнене. – Львів: Край, 2008. – С. 190–191.

До того ж осуд, як зазначалося вище, є самостійною формою юридичної відповідальності людини і не обов'язково має поєднуватися з заходами (мірами) державного примусу.

С.С.Алексеев також зазначив про необхідність відмежувати юридичну відповідальність людини від інших державно-примусових заходів: а) профілактичних і превентивних заходів, встановлених законом (наприклад, реквізиція майна у військовий час або в умовах надзвичайного стану); б) заходів захисту, тобто правових відновлювальних заходів, які використовуються в цивільному праві, деяких інших галузях права, таких, як повернення майна власникові з неправомірного володіння інших осіб (нерідко ці заходи називаються «відповідальність»)¹.

О.А.Красавчиков запропонував розрізнати *міри (заходи) юридичної відповідальності людини і міри (заходи) захисту її прав*, виділивши три види цих мір: 1) міри захисту суб'єктивних громадянських прав (наприклад, примусове виконання зобов'язань); 2) міри захисту правопорядку (визнання недійсною угоди); 3) локалізація чи розподіл збитків (наприклад, при заподіянні шкоди внаслідок зіткнення двох літаків без вини)².

Міри (заходи) юридичної відповідальності людини, як наголосив Р.Х.Макуев, слід відрізнати від інших форм (видів) державного примусу: **1) мір (заходів) попередження, 2) мір (заходів) прискікання правопорушень, 3) правовідновлювальних мір (заходів)**. До числа перших він відносить заходи (міри), які застосовуються з метою попередження можливих правопорушень, а також забезпечення громадського порядку в умовах стихійного лиха, аварій, нещасних випадків. Такими, зокрема, є: перевірка документів; припинення або обмеження транспортного пішохідного руху; адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі. До другої групи він відносить: а) привід і офіційне попередження; б) вилучення майна (печаток, штампів, зброї) і відсторонення від управління транспортними засобами; в) адміністративне затримання, застосування зброї, спецзасобів; відсторонення від посади; поміщення в психіатричний заклад. Правовідновлювальними мірами (заходами), на його думку, є: відновлення на роботі незаконно звільненої особи; вилучення речей з незаконного володіння і користування; повернення (вилучення) грошової суми, що взята у борг; визнання угоди недійсною³.

Юридична відповідальність людини – правовий обов'язок винного, що виникає з факту вчиненого правопорушення

¹ Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия. Опыт комплексного исследования. – С. 74.

² Красавчиков О.А. Ответственность, меры защиты и санкции в советском уголовном праве / О.А. Красавчиков // Сборник учен. трудов. Вып 27. – Свердловск: СЮИ, 1973. – С. 11.

³ Макуев Р.Х. Правонарушения и юридическая ответственность / Р.Х. Макуев. – Орел: Юрид. институт МВД России, 1998. – С. 41–42, 56.

(С. С. Алексеев, Я. М. Брайнін, С. Н. Братусь, Т. Д. Зражевская, С. Н. Кожевников, В. В. Оксамитний, А. І. Петелін, С. І. Сенякін, О. В. Сурілов, П. М. Рабінович, В. А. Тархов, М. Д. Шаргородскій та інші). Умовно в доктрині можна виділити **чотири** концептуальні підходи до розуміння змісту цього правового обов'язку. Згідно **першого** з них – це **обов'язок винного дати звіт** про своє діяння перед відповідним органом держави, що, в свою чергу, передбачає оцінку цим органом вчиненого і відповідну правову реакцію цього органу на діяння, що вчинене і оцінене. Так, Я. М. Брайнін визначив юридичну відповідальність як обов'язок, що базується на правових нормах з метою охорони правопорядку, обов'язок юридичної або фізичної особи підлягати впливові відповідних правових норм за свої протиправні діяння за наявності умов, вказаних в законі, які передбачають ці діяння як протиправні¹.

Я. М. Шевченко під поняттям «санкція» розуміє «будь-які передбачені нормами права несприятливі наслідки для особи, яка допустила протиправну поведінку»².

Інші вчені висловилися критично щодо розуміння юридичної відповідальності людини як санкції за вчинене правопорушення. Так, Н. А. Боброва та Т. Д. Зражевская, заперечуючи дану концепцію, зазначали, що дійсність юридичної відповідальності людини аж ніяк не обмежується правоохоронними правовідносинами, а поширюється на всю сферу дії права і власне в цій якості сприяє підвищенню її ефективності (позитивний аспект). Санкція, на їх думку, є лише крайнім, кінцевим виразом, згустком юридичної відповідальності людини, але не єдиною сферою її прояву настільки, наскільки можливість державного примусу лише в кінцевому рахунку стоїть за кожною нормою³.

Отже, концепція «юридична відповідальність людини – реалізація санкції», є близькою до концепції «юридична відповідальність людини – покарання». В загальнотеоретичному плані вона видається більш досконалою, якщо виходити з традиційного розуміння такої структури норми права: гіпотеза – диспозиція – санкція. Однак, не можна зводити юридичну відповідальність людини як лише до покарання, так і лише до застосування санкції, бо ці поняття не відображають повною мірою зміст і форми реалізації юридичної відповідальності людини. Юридична відповідальність людини ширша за своїм змістом від поняття «покарання» і «застосування санкції». Вона включає в собі і питання кваліфікації

¹ Брайнін Я. М. Уголовная ответственность и ее основания в советском уголовном праве / Я. М. Брайнін. – М.: Госюриздат, 1963. – С. 24–25.

² Шевченко Я. М. Що таке юридична відповідальність? / Я. М. Шевченко // Юриспруденція. Теорія і практика. – 2011. – № 1 (75). – С. 4.

³ Боброва Н. А. Ответственность в системе гарантии конституционных норм (государственно-правовые аспекты) / Н. А. Боброва, Т. Д. Зражевская. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – С. 16.

вчиненого, доказування вини і невинуватості особи, запобіжні заходи, механізм визначення «доз» покарання, звільнення від відповідальності і покарання. Треба, зокрема, пам'ятати, що юридична відповідальність людини може реалізовуватися і без застосування санкції загалом і покарання зокрема. Для прикладу, відповідно до чинного КК України, юридична (кримінальна) відповідальність людини можлива без призначення покарання.

Юридична відповідальність людини – визначена державою її здатність здавати собі звіт про свою протиправну поведінку і зазнавати заходів державно-примусового впливу у формі позбавлення належних їй благ (В.М.Горшенев, В.В.Меньшиков та інші). Розглядаючи юридичну відповідальність людини з позицій фізичної та юридичної особи, прихильники даної концепції виходять з оцінки поведінки особи з боку держави, визначаючи юридичну відповідальність в двох іпостасях: а) як «статутну» і б) як суб'єктивну. У першому значенні юридична відповідальність людини виступає як правовий інститут усіх видів правової відповідальності людини, як сукупність визначених законодавством видів, заходів (мір), умов а також порядку державного примусу щодо порушників правових приписів. Як «суб'єктивна» вона є конкретним правовідношенням між особою і компетентним органом держави. Так, В.М.Горшенев, пов'язуючи цей обов'язок лише з правопорушенням, включає юридичну відповідальність людини в її статус як важливий його компонент, визначаючи юридичну відповідальність людини як **визнану державою здатність** особи (громадянина, установи, органу держави, посадової особи і т.п.) здавати собі звіт про своє протиправне діяння і перетерпівати на собі заходи (міри) державно-примусового впливу у формі позбавлення благ, що безпосередньо їй належать¹.

Юридична відповідальність людини – захід (міра) державного примусу за вчинене правопорушення (С.С.Алексеев, С.В.Бобровник, Ю.А.Денісов, Р.Л.Іванов, О.С.Йоффе, Р.З.Лівшиц, Р.Т.Мухаєв, Н.М.Оніщенко, И.А.Ребане, О.Ф.Скакун, Л.І.Спірідонов, М.Д.Шаргородській та ін.). Як стверджують представники даної концепції заходи (міра) державного примусу є закономірним результатом вчинення особою правопорушення. Одні з них вважають, що осуд державою діяння правопорушника і застосування до нього передбачених законом заходів (мір) примусу в установленому процесуальним законодавством порядку становлять собою юридичну відповідальність. Інші ще простіше – під юридичною відповідальністю людини розуміють застосування до винних у вчиненні правопорушення передбачених законом заходів (мір) примусу в установленому порядку. Наприклад, С.В.Бобровник визначає, що юридична відповідальність – це застосування в особливому процесуальному

¹ Горшенев В.М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе / В.М. Горшенев. – М.: Юрид. лит., 1972. – С. 104.

порядку до людини, яка вчинила правопорушення, засобів державного примусу, що передбачені санкцією правової норми¹.

С. С. Алексеев вважає, що юридична відповідальність людини – це застосування до винної особи заходів державного примусу за вчинене правопорушення. При юридичній відповідальності правопорушник **«тримає відповідь»** – терпить міри державного примусу за свою вину і тому зазнає відомих позбавлень, втрат².

На думку О. Ф. Скакун, юридична відповідальність людини – вид державного (державно-правового) примусу, який пов'язаний з позбавленням порушника благ особистого, організаційного або майнового характеру³.

Р. Л. Иванов також вважає, що юридична відповідальність людини зв'язана з державним примусом, який може бути як реальним, реалізованим, так і потенційним. Потенційним примус, на його думку, має місце тоді, коли правопорушник добровільно терпить міри (заходи) юридичної відповідальності – відшкодовує заподіяну шкоду, сплачує штраф тощо без втручання у цей процес компетентних органів держави, хоча така можливість є наявною⁴.

Видається, що потенційна загроза застосування державного примусу завжди присутня не лише у вказаному випадку Р. Л. Ивановим, але й в інших випадках, коли змістом правового припису є обов'язок чи заборона.

Н. М. Оніщенко звертає увагу на те, що негативна юридична відповідальність людини – це **особливий вид** юридичної відповідальності, що являє собою відповідну реакцію суспільства та держави на здійснене особою винне, протиправне діяння у формі застосування до неї заходів державного примусу: а) особистого характеру (позбавлення волі); б) майнового характеру (штраф); в) організаційного характеру (звільнення)⁵.

Р. Т. Мухаєв розуміє під юридичною відповідальністю людини застосування засобів державного примусу до правопорушника за вчинене ним протиправне діяння, пов'язане з обов'язком винного перетерпіти позбавлення особистого чи майнового характеру⁶.

У цьому контексті актуалізується така властивість правової відповідальності людини як примус, що відображає можливість державного

¹ Бобровник С. В. Юридична відповідальність. – С. 293.

² Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия. Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М.: Статут, 1999. – С. 74.

³ Скакун О. Ф. Теория государства и права. Энциклопедический курс: учебник / О. Ф. Скакун. – Харьков: Эспада, 2005. – С. 696.

⁴ Иванов Р. Л. Некоторые вопросы юридической ответственности / Р. Л. Иванов // Вестник Омского ун-та. – 1998. – Вып. 1. – С. 97.

⁵ Оніщенко Н. Юридична відповідальність: теоретично-правовий аналіз природи та сутності / Наталія Оніщенко // Про українське право. Число 5. – С. 32.

⁶ Мухаєв Р. Т. Теория государства и права: учебник / Р. Т. Мухаєв. 2-е изд. перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – С. 489.

примусу до виконання юридичних норм у випадку їх невиконання. Тобто, правова відповідальність людини тут виконує низку функцій, основу яких визначає її соціальне призначення, а зміст останнього полягає перекладом у примусі до виконання або ж стимулювання до виконання норм права.

П. М. Рабінович цілком слушно звернув увагу на необхідність більш широкого розмежування негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності людини та інших видів державно-правових заходів. Соціальною сутністю юридичної відповідальності людини, – підкреслює він, – є здійснювана «руками держави» природна негативна реакція суспільства, принаймні тієї його частини, волю якої виражає держава, на порушення певних соціальних або особистих інтересів, на «пошкодження» певних соціальних або особистих благ. Від негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності він відрізняє інші види заходів державного примусу, до числа яких відносить: 1) **попереджувальні, превентивні** (наприклад, опис майна особи, яка визнана обвинуваченою у кримінальній справі, оголошення карантину в місцевості, де виникла або може виникнути епідемія); 2) **правореалізаційні** (наприклад, примусове, за судовим рішенням, стягнення з людини коштів (аліментів) на утримання її дитини); 3) **присікальні** (наприклад, затримання особи, яка вчиняє хуліганство); 4) **відновлювальні** (скажімо, виконання судового рішення, яким керівника підприємства зобов'язано поновити на роботі безпідставно звільненого ним працівника); 5) компенсаційні (наприклад, відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної правопорушенням)¹.

До того ж осуд, як зазначалося вище, є самостійною формою юридичної відповідальності людини і не обов'язково має поєднуватися з заходами (мірами) державного примусу.

С. С. Алексеев також зазначив про необхідність відмежовувати юридичну відповідальність людини від інших державно-примусових заходів: а) профілактичних і превентивних заходів, встановлених законом (наприклад, реквізиція майна у військовий час або в умовах надзвичайного стану); б) заходів захисту, тобто правових відновлювальних заходів, які використовуються в цивільному праві, деяких інших галузях права, таких, як повернення майна власникові з неправомірного володіння інших осіб (нерідко ці заходи називаються «відповідальність»)².

О. А. Красавчиков запропонував розрізняти **міри (заходи) юридичної відповідальності людини і міри (заходи) захисту її прав**, виділивши три види цих мір: 1) міри захисту суб'єктивних громадянських прав (наприклад, примусове виконання зобов'язань); 2) міри захисту

¹ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник / П. М. Рабінович. – Вид. 10-е доповнене. – Львів: Край, 2008. – С. 190–191.

² Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия. Опыт комплексного исследования. – С. 74.

правопорядку (визнання недійсною угоди); 3) локалізація чи розподіл збитків (наприклад, при заподіянні шкоди внаслідок зіткнення двох літаків без вини)¹.

Міри (заходи) юридичної відповідальності людини, як наголосив Р. Х. Макуев, слід відрізняти від інших форм (видів) державного примусу: **1) мір (заходів) попередження, 2) мір (заходів) прискікання правопорушень, 3) правовідновлювальних мір (заходів)**. До числа перших він відносить заходи (міри), які застосовуються з метою попередження можливих правопорушень, а також забезпечення громадського порядку в умовах стихійного лиха, аварій, нещасних випадків. Такими, зокрема, є: перевірка документів; припинення або обмеження транспортного пішохідного руху; адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі. До другої групи він відносить: а) привід і офіційне попередження; б) вилучення майна (печаток, штампів, зброї) і відсторонення від управління транспортними засобами; в) адміністративне затримання, застосування зброї, спецзасобів; відсторонення від посади; поміщення в психіатричний заклад. Правовідновлювальними мірами (заходами), на його думку, є: відновлення на роботі незаконно звільненої особи; вилучення речей з незаконного володіння і користування; повернення (вилучення) грошової суми, що взята у борг; визнання угоди недійсною².

Юридична відповідальність людини – правовий обов’язок винного, що виникає з факту вчиненого правопорушення (С. С. Алексеев, Я. М. Брайнін, С. Н. Братусь, Т. Д. Зражевская, С. Н. Кожевников, В. В. Оксамитний, А. І. Петелін, С. І. Сенякін, О. В. Сурілов, П. М. Рабінович, В. А. Тархов, М. Д. Шаргородскій та інші). Умовно в доктрині можна виділити **чотири** концептуальні підходи до розуміння змісту цього правового обов’язку. Згідно **першого** з них – це **обов’язок винного дати звіт** про своє діяння перед відповідним органом держави, що, в свою чергу, передбачає оцінку цим органом вчиненого і відповідну правову реакцію цього органу на діяння, що вчинене і оцінене. Так, Я. М. Брайнін визначив юридичну відповідальність як обов’язок, що базується на правових нормах з метою охорони правопорядку, обов’язок юридичної або фізичної особи підлягати впливові відповідних правових норм за свої протиправні діяння за наявності умов, вказаних в законі, які передбачають ці діяння як протиправні³.

Суть **другого** підходу зводиться до **правового обов’язку** винного у вчиненні правопорушення **перетерпіти** певні позбавлення державно-владного характеру, передбачені чинним законодавством. Так,

¹ Красавчиков О.А. Ответственность, меры защиты и санкции в советском уголовном праве / О.А. Красавчиков // Сборник учен. трудов. Вып 27. – Свердловск: СЮИ, 1973. – С. 11.

² Макуев Р.Х. Правонарушения и юридическая ответственность / Р.Х. Макуев. – Орел: Юрид. институт МВД России, 1998. – С. 41–42, 56.

³ Брайнин Я.М. Уголовная ответственность и ее основания в советском уголовном праве / Я.М. Брайнин. – М.: Госюриздат, 1963. – С. 24–25.

П.М.Рабінович визначив юридичну відповідальність як закріплений у законодавстві і забезпечуваний державою **додатковий юридичний обов'язок** правопорушника зазнати позбавлення належних йому певних цінностей¹.

С.С.Алексеев наголосив, що юридична відповідальність – це обов'язок людини перетерпіти заходи державно-примусового впливу за вчинене правопорушення².

М.Д.Шаргородській писав, що юридична відповідальність людини є правовим обов'язком правопорушника перетерпіти заходи (міри) державного примусу, які здійснюють його осуд за вчинене винно протиправне діяння і полягають у позбавленнях особистого чи майнового характеру³. В.В.Оксамитний розглядає юридичну відповідальність людини як передбачений нормами права обов'язок правопорушника зазнати певних несприятливих для нього наслідків⁴.

Третій підхід характерний тим, що юридична відповідальність людини розглядається як її **регульований правом обов'язок** дати звіт про свої дії. Вимога звіту є основною ознакою і суттю юридичної відповідальності людини. Вона не обов'язково пов'язується з осудом і покаранням, хоча можливість примусу обов'язково стоїть за відповідальністю людини. При цьому примус може бути без відповідальності, а відповідальність може реалізуватися без примусу. Таку позицію висловив В.А.Тархов⁵.

Четвертий підхід відстоюють, як правило, представники цивілістичної науки, стверджуючи, що юридична відповідальність людини є її **примусово виконуваним правовим обов'язком**, якщо суб'єкт права добровільно її не виконує. Тут обов'язок виконується за допомогою примусової сили ззовні, що при позитивній юридичній відповідальності людини не є присутнім. Зокрема, на думку С.Н.Братуся, юридична відповідальність – це той же обов'язок, але виконується він примусово, якщо особа (громадянин чи організація), на яку він покладений, не виконує його добровільно⁶. Таке ж бачення юридичної відповідальності людини висловив О.Е.Лейст⁷.

¹ Рабінович П.М. Основы заальной теории права та держави: навч. посібник. – Вид. 10-е доповнене. – С. 190.

² Алексеев С.С. Проблемы теории права: курс лекций: в 2 т. / С.С. Алексеев – Свердловск: Изд-во СЮИ, 1972. – Т. 1. – С. 371.

³ Шаргородский М.Д. Детерминизм и ответственность / М.Д. Шаргородский // Известия ВУЗ Правоведения. – 1968. – № 1. – С. 46.

⁴ Оксамитный В.В. Теория государства и права: учебник для студентов высших учебных заведений / В.В. Оксамитный. – М.: ИМПЭ-ПАБЛИШ, 2004. – С. 480.

⁵ Тархов В.А. Ответственность по советскому уголовному праву / В.А. Тархов. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1973. – С. 11–13.

⁶ Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность (очерки теории) / С.Н. Братусь. – М.: Юрид. лит., 1981. – С. 102–103.

⁷ Лейст О.Э. Санкции в советском праве / О.Э. Лейст. – М.: Госюриздат, 1962. – С. 27.

Важливою є обставина, на яку звернули увагу В.М.Лазарев та В.Г.Федорова. Юридична відповідальність – пишуть вони – **як особливий вид обов'язку** людини, здійснює в системі правового регулювання суспільних відносин більш об'ємну функцію у порівнянні з покаранням, а саме, функцію зв'язуючої ланки між штрафними санкціями і їх перетерпінням винним у вчиненні караного діяння. Ця функція, на їх думку, і є проявом однієї з глибинних рис юридичної відповідальності людини, яка, хоча й перебуває поки що в нерозвинутому стані, але її наявність вже свідчить про здатність юридичної відповідальності здійснювати більш широкий регулятивний вплив на поведінку людей¹.

Правильною, як видається, є позиція тих авторів, які стверджують, що державний примус завжди присутній, починаючи вже з моменту набрання чинності нормою права. Норма права за своєю сутністю є еталоном, моделлю суспільно корисної, суспільно прийнятної, суспільно шкідливої чи суспільно небезпечної поведінки людини. Кожна норма права служить інструментом реалізації відповідного методу (методів) правового регулювання. Норма чинного права є правовим полем соціальної свободи людини. В нормі права уречевлена воля держави, державне веління. Дане державне веління адресоване індивідуальній волі кожної людини через її свідомість. Державна воля, державне веління реалізується, власне, через індивідуальну свідомість людей, через їх волю, через потенційну загрозу застосування примусу з боку компетентних органів держави. Спочатку потенційна загроза застосування державою примусу спонукає людину до добровільного виконання обов'язку, а у випадку вчинення правопорушення виконання обов'язку може бути як добровільним, так і наслідком застосування примусових заходів, передбачених чинним законодавством. Таким чином, в юридичній відповідальності людини прослідковуються **два прояви обов'язку**: а) відповідальність людини за належне виконання правового обов'язку, що реалізується через активну чи пасивну її поведінку; б) відповідальність людини за неналежне виконання свого правового обов'язку, за свою безвідповідальну поведінку. Крім того, як видається, у випадках заподіяння правопорушником матеріальної або моральної шкоди чи обох її видів одночасно, цим обов'язком правопорушника охоплюється відшкодування, компенсація такої шкоди.

Цікавою, але не беззаперечною, у зв'язку з концепцією «юридична відповідальність – обов'язок» є інша, сучасна думка О.Е.Лейста. Він зазначає, зокрема, що розуміння юридичної відповідальності через обов'язок є несумісним з процесуальним законодавством, бо зміст відповідальності людини в такому разі «розкривається через середньовічні правові інститути, які покладають на звинувачуваного обов'язок доводити свою невинність, звітувати про вчинене ... містить осуд права на захист

¹ Лазарев В.М., Федорова В.Г. Принцип правового равенства и юридическая ответственность (проблемы методологии и теории взаимосвязи): монография. – С. 46.

і пропозицію замінити його «обов'язком відповідати». Все це, підкреслює він, є «пропозицією замінити наше законодавство в дусі інквізиційного процесу»¹. Вочевидь, брак аргументів у цьому випадку для такого радикального висновку.

А.І.Марцев також стверджує, що зводити правову відповідальність лише до юридичного обов'язку людини не слід. По-перше, це не виправдано з методологічної точки зору. В такому випадку вся проблема вивчення відповідальності людини зводиться до вивчення самого цього обов'язку, тобто характеру конкретних заходів впливу на правопорушення. По-друге, юридичний обов'язок (перетерпіти обмеження чи давати звіт) є елементом структури правовідношення. При ототожненні відповідальності й обов'язку людини порушується діалектика цілісності і системності правовідношення. Саме тому аналіз обов'язку у відриві від інших елементів структури правовідношення є неповноцінним і недостатнім. По-третє, відповідальність не може зводитися лише до чистого обов'язку правопорушника. Будь-яка людина, яка притягнена до відповідальності, має певні права. Правопорушник не є лише об'єктом можливого примусового впливу з боку відповідних органів, але і є суб'єктом конкретних прав. Відповідальність для громадян являє собою не стільки обов'язок перетерпіти обмеження і позбавлення, як можливість держави покласти на правопорушників ці обов'язки².

Синтезовані концепції розуміння юридичної відповідальності людини в її негативному (ретроспективному) значенні (Н. В. Вітрук, А. І. Марцев, Р. Л. Хачатуров, Р. Г. Ягутян, О. С. Йоффе, М. Д. Шаргородській, Н. С. Малєін, М. Н. Марченко, Л. А. Морозова, Р. Х. Макуєв, Т. С. Ківалова, А. В. Поляков, Я. М. Шевченко, Д. А. Ліпінський та ін.).

Юридична відповідальність людини розглядається в даному випадку, зокрема, як негативна реакція держави на вчинене правопорушення, змістом якої є морально-правовий осуд державою діяння правопорушника, специфічний, особливий вплив держави на правопорушника, який полягає в ***справедливій відплаті***. Вона включає в себе, – як зазначив Н. В. Вітрук, – відшкодування або компенсацію заподіяної правопорушенням шкоди і покарання правопорушника³. Вчений виділив кілька ознак юридичної відповідальності людини. Головним змістом осуду при цьому є докір порушникові правової норми про його безсовісний, нечесний, злий вчинок.

Осуд як ознака юридичної відповідальності людини нерідко виділяється деякими авторами ***у поєднанні з іншими її ознаками.***

¹ Проблемы теории государства и права / под ред. М.Н. Марченко. – С. 633.

² Марцев А.И. Понятие и содержание уголовной ответственности / А.И. Марцев // Проблемы борьбы с преступностью: Сборник трудов Омской высшей школы МВД ССР. – Омск, 1976. – С. 5.

³ Витрук Н.В. Общая теория правонарушения. – С. 33.

Певною мірою подібною виглядає концепція юридичної відповідальності людини, запропонована Р. Л. Хачатуровим та Р. Г. Ягутьяном. На їх думку, юридичній відповідальності людини притаманні наступні ознаки: юридичний обов'язок, обов'язок перетерпіти міри державного примусу; **осуд** правопорушника; несприятливі для правопорушника обмеження прав матеріального і нематеріального характеру¹.

Через призму **обов'язку** розглядає юридичну відповідальність А. В. Поляков, який прийшов до висновку, що «... державно-правову відповідальність можна визначити як примусово виконуваний обов'язок, який виник у зв'язку з правопорушенням, і реалізується в конкретному комунікативно-охоронному правовідношенні та являє собою перетерпіння винним передбачених санкцією правової норми позбавлень особистісного чи майнового характеру, які накладаються правозастосовними органами держави»².

О. С. Йоффе та М. Д. Шаргородській у визначенні юридичної відповідальності людини зауважили три ознаки, які лише в поєднанні характеризують її поняття: 1) юридична відповідальність людини – захід (міра) державного примусу; 2) юридична відповідальність людини – **осуд** поведінки правопорушника; 3) юридична відповідальність людини проявляється у визначених законом негативних наслідках для правопорушника у виді обмежень особистого чи майнового порядку³.

Н. С. Малєїн наділяє поняття відповідальності людини такими ознаками: 1) державний примус; 2) **осуд** правопорушення та його суб'єкта; 3) настання негативних наслідків для правопорушника⁴.

Юридичну відповідальність людини пов'язує також з **суспільним осудом** правопорушника, соціальним і **моральним осудом** його поведінки С. С. Алексєєв⁵.

В подібних до наведених вище концепціях негативної юридичної відповідальності людини виокремлюються ті її риси, які, на думку авторів, в своєму поєднанні найповніше характеризують її суть, і у тому числі через ознаку **«осуд поведінки, діяння правопорушника»**. Таку спробу зробили також М. Н. Марченко, Л. А. Морозова, Р. Х. Макуєв. Так, М. Н. Марченко зазначив, що, на відміну від інших видів соціальної відповідальності, юридична відповідальність людини (в ретроспективному (негативному) її розумінні – **В. К.**) характеризується тим, що вона:

¹ Хачатуров Р. Л., Ягутьян Р. Г. Юридическая ответственность. – С. 67.

² Поляков А. В. Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода. – С. 834.

³ Йоффе О. С. Вопросы теории права / О. С. Йоффе, М. Д. Шаргородский. – М.: Юридическая литература, 1961. – С. 314–318.

⁴ Малєин Н. С. Правонарушения: понятие, причины, ответственность / Н. С. Малєин. – М.: Юрид. лит., 1985. – С. 134.

⁵ Алексєєв С. С. Право: азбука-теория-философия. Опыт комплексного исследования. – С. 74.

а) завжди зв'язана з державним примусом; б) тягне за собою не лише суспільний, але й **державно-правовий осуд** поведінки правопорушника; в) супроводжується настанням негативних наслідків для правопорушника у вигляді обмеження особистого чи майнового порядку; г) завжди виступає у формі суспільних відносин, які виникають між державою в особі компетентних органів і правопорушником; д) виникає внаслідок вчинення особою правопорушення¹.

Подібною є позиція Л.А.Морозової. Поділяючи концепцію одноаспектності юридичної відповідальності людини і маючи на увазі її ретроспективну (негативну) юридичну відповідальність, вона дійшла до висновку, що юридична відповідальність людини характерна тим, що вона: а) завжди зв'язана з державним примусом, тобто є мірою державного примусу в рамках закону; б) виступає в якості несприятливих для правопорушника наслідків майнового чи особистого плану; в) має особливу підставу, якою є діяння правопорушника, в котрому є склад правопорушення; г) є специфічними правовідносинами, правоохоронного характеру, суб'єктами яких виступають, з одного боку, конкретні органи держави, а з іншого – фізична чи юридична особа, що є суб'єктом правопорушення; д) завжди здійснюється в особливій, передбаченій законом, процесуальній формі; е) є особливою формою **юридичного і суспільного осуду** правопорушника; є) завжди має публічний, а не приватний характер².

Р.Х.Макуєв також підтримує тезу, що суть юридичної відповідальності людини найповніше розкривається через такі її ознаки: 1) безпосередній зв'язок юридичної відповідальності людини з державним примусом; 2) настання несприятливих для правопорушника наслідків; 3) притягнення до юридичної відповідальності людини від імені держави; 4) притягнення до юридичної відповідальності людини лише за вчинення правопорушення; 5) **державний і суспільний осуд** людини, яка притягається до юридичної відповідальності³.

В науковій літературі наявні й інші погляди вчених щодо сутнісних рис юридичної відповідальності в її негативному значенні, де, зокрема, осуд виділяється як одна із ознак негативної юридичної відповідальності. Так, стверджується що юридична відповідальність людини виступає як така, що: 1) має чітко визначені в нормативних актах межі та умови свого виникнення і припинення; 2) має сувору формальну визначеність; 3) поєднана з **державним осудом** правопорушника; 4) зв'язана з застосуванням до правопорушника заходів державного примусу; 5) зв'язана

¹ Марченко М.Н. Проблемы теории государства и права: учебник / М.Н. Марченко. – М.: ТК Велби, Проспект, 2005. – С. 709.

² Морозова Л.А. Теория государства и права / Л.А. Морозова. – М.: Юрист, 2002. – С. 334–335.

³ Макуєв Р.Х. Правонарушения и юридическая ответственность. – С. 40.

з несприятливими для правопорушника правовими наслідками матеріального, особистісного чи іншого характеру¹.

Найбільш відповідає поняттю правової відповідальності людини, за твердженням Я.М. Шевченко, наступне її визначення: правова відповідальність – це ущемлення (втрата блага), яке міститься в правовій нормі і реалізується в правовідносинах відповідальності, втілене в мірі відповідальності, що несе в собі **осуд суспільства і держави**, здійсненого особою правопорушення. Осуд і кара органічно між собою зв'язані. Сам осуд без кари містить лише добрі побажання відповідної поведінки. Кара без осуду являє собою невинуватдану, на думку суспільства і даного конкретного суб'єкта, ущемлення, втрату блага².

Т.С. Ківалова називає такі характерні та визначальні риси юридичної відповідальності людини як категорії загальної теорії права: а) юридична відповідальність людини є охоронним правовідношенням, що виникає внаслідок реалізації санкції правової норми на підставі правопорушення; б) за своєю сутністю юридична відповідальність людини є засобом державного примусу; в) юридична відповідальність людини супроводжується **осудом винної особи з боку держави і суспільства**; г) юридична відповідальність людини полягає у покладенні на винного у вчиненні правопорушення суб'єкта невинуватдних для останнього наслідків морального, матеріального чи іншого характеру. З урахуванням названих ознак юридичної відповідальності людини, автор визначає її як правовідношення, що виникає внаслідок реалізації санкції правової норми в результаті правопорушення, яке супроводжується державним і суспільним осудом поведінки порушника, є за своїм характером **засобом державного осуду** та примусу, і виражається в покладенні на винного суб'єкта невинуватдних для нього наслідків матеріального, морального чи іншого характеру³.

На думку Д.А. Ліпінського, юридична відповідальність людини наділена низкою специфічних ознак, які полягають в тому, що вона: 1) заснована на правових нормах, формально визначена і наділена чіткістю, детальністю, загальнообов'язковістю; 2) гарантується державою; 3) забезпечується державним примусом чи державним переконанням; 4) своїми наслідками тягне державне схвалення, заохочення чи **осуд** і

¹ Див., наприклад: Базылев Б.Т. Юридическая ответственность (теоретические вопросы) / Б.Т. Базылев. – Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1985; Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность (очерки теории) / С.Н. Братусь. – М.: Юридическая литература, 1976; Головин Л.В. Вопросы теории юридической ответственности. Труды ВЮЗИ / Л.В. Головин. – Т. 39; Самощенко И.С. Ответственность по советскому законодательству / И.С. Самощенко, М.Х. Фарушкин. – М.: Юридическая литература, 1971.

² Шевченко Я.М. Що таке юридична відповідальність? / Я.М. Шевченко // Юриспруденція. Теорія і практика. – 2011. – № 1 (75). – С. 4.

³ Ківалова Т. Цивільно-правова не договірна відповідальність як вид юридичної відповідальності / Тетяна Ківалова // Про українське право. Число 5. – С. 213–214.

покарання; 5) здійснюється в процесуальній формі; 6) є єдиною, але має дві форми реалізації¹.

Стосовно осуду вище вже зазначалося, що компетентний орган держави здійснює осуд не лише поведінки правопорушника. Осуд здійснюється щодо вчиненого протиправного діяння і особи правопорушника.

В юридичній літературі висловлені також й інші специфічні розуміння поняття, суті юридичної відповідальності. Так, на думку В.М. Баранова, юридична відповідальність є передбачений юридичною нормою політико-правовий **стан особи**, який виник внаслідок особисто вчиненого нею правопорушення, коли компетентний орган держави, службова особа чи громадянин на підставі закону і в спеціальній процесуальній формі вимагає від правопорушника звіт про вчинене діяння, покладає на нього визначену міру позбавлень, а правопорушник потерпає від несприятливих наслідків за порушення юридичної норми².

М.С. Кельман зазначає, що ретроспективна юридична відповідальність людини – це визначені правом несприятливі наслідки, що настають для конкретної особи у зв'язку з вчиненням нею правопорушення³.

Р.З. Лівшиц зрозумів юридичну відповідальність людини як реакцію суспільства на правопорушення⁴.

Більш повною у порівнянні з попередніми визначеннями сутнісних ознак негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності людини є її характеристика, запропонована Л.В. Багрієм-Шахматовим, який виділив такі її ознаки: 1) за характером вона являє собою вид державного примусу, якому відповідає закріплений в нормах права і заснований на них обов'язок юридичної або фізичної особи відповідати за свої протиправні дії або бездіяльність перед державою або уповноваженим нею органами; 2) за своєю суттю – є комплексом правових відносин, які складаються під впливом норм різних галузей права і виражених тому в цивільних, кримінальних, адміністративних заходах примусу; 3) своїм змістом вона має взаємні права та обов'язки суб'єктів цих правових відносин, які забезпечуються в їх виконанні й дотриманні державою (громадськістю) через систему різних, в тому числі і правових гарантій; 4) за формою вона виражається в судовому, адміністративному, а інколи в організаційно-суспільному порядку її реалізації; 5) своєю метою юридична відповідальність має охорону від різних посягань правопорядку, суспільного чи державного устрою, власності, особи, трудових, майнових та інших прав громадян⁵.

¹ Липинский Д.А. Проблемы юридической ответственности. – С. 14–15.

² Баранов В.М. Теория юридической ответственности: лекция / В.М. Баранов. – Нижний Новгород: Нижегородский юрид. ин-т МВД РФ, 1998. – С. 9–10.

³ Кельман М.С. Загальна теорія держави і права (схеми, таблиці, поняття) / М.С. Кельман. – Тернопіль: Терно-граф, 2008. – С. 161.

⁴ Лившиц Р.З. Теория права / Р.З. Лившиц. – М.: БЕК, 1994. – С. 147.

⁵ Багрий-Шахматов Л.В. Уголовная ответственность и наказание / Л.В. Багрий-Шахматов. – Минск, 1976. – С. 17.

Підсумовуючи викладене вище, зазначимо, що в сучасний період демократизації форм суспільного життя в юридичній літературі переважає синтезоване розуміння поняття юридичної відповідальності – через ряд ознак, які, на думку кожного вченого, зокрема їй притаманні.

Погоджуючись загалом з викладеними підходами до розуміння головних сутнісних ознак юридичної відповідальності людини в її негативному значенні, необхідно зазначити, що не всі вони однаковою мірою є універсальними для виразу понять кожного з видів юридичної відповідальності людини за галузевою ознакою законодавства. Зокрема, негативна (ретроспективна) кримінальна відповідальність людини, як побачимо далі, не завжди зв'язана з державним примусом, хоча супроводжується державним осудом поведінки винного. Не завжди при реалізації негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності застосовується покарання як різновид негативних наслідків для правопорушника. Суб'єктами негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності в Україні не можуть бути юридичні особи. Не завжди негативна (ретроспективна) кримінальна відповідальність має публічний характер, оскільки є категорії справ, які розглядаються судом в закритому режимі. Так само, не всі заходи впливу за кримінальним правом мають примусовий характер. Наприклад, звільнення від кримінальної відповідальності. Крім того, як уже зазначалося вище, у випадках заподіяння правопорушником матеріальної або моральної шкоди чи обох її видів одночасно, цим обов'язком правопорушника охоплюється і відшкодування, компенсація такої шкоди.

Юридична відповідальність людини, – вірно стверджує Н. В. Вітрук, – може об'єктивно виникнути як обов'язок правопорушника, але **не реалізовуватися**. Неспівпадіння відповідальності й покарання може бути у випадку притягнення до юридичної відповідальності особи, невинної у вчиненні правопорушення. У цьому випадку особа може виявитися покараною не будучи юридично відповідальною¹. Погоджуючись з Н. В. Вітруком, необхідно зазначити, що в таких випадках, якщо виходити з розуміння юридичної відповідальності людини як обов'язку правопорушника, обов'язок відповідати виникнув не у покараної особи, а у невиявленого правопорушника. Крім того, наведений вченим варіант нереалізації юридичної відповідальності не є єдино можливим. **Нереалізація** юридичної відповідальності як обов'язку, що виникнув, може бути і в інших випадках, **зокрема**: правопорушення вчинене, але не виявлене, не розкрите (латентне); правопорушення виявлене, розкрите, але винний переходується від правосуддя; правопорушення виявлене, розкрите, але правопорушник не притягається до відповідальності з огляду на його стан здоров'я; правопорушення виявлене, розкрите, але

¹ Вітрук Н.В. Общая теория правонарушения. – С. 34–35.

правопорушник помер до притягнення або в процесі його притягнення до відповідальності.

Підсумовуючи, можна запропонувати для наукової дискусії наступне визначення негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності людини. **Негативна (ретроспективна) юридична відповідальність людини** – це вид її юридичної відповідальності, який являє собою **необхідність перетерпіння** порушником правових приписів застосовуваних до нього компетентним органом держави передбачених чинним законодавством **примусових заходів** правового впливу у встановлених процесуальній та виконавчій формах.

2.3.1. Підстави негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності людини

Питання про підстави юридичної відповідальності людини, – акцентує В. Н. Кудрявцев, – є не тільки моральним і юридичним, але й принциповим політичним питанням, оскільки воно тісно зв'язане зі становищем особи в даній суспільній системі, зі станом законності¹.

Впродовж багатьох років у загальній теорії права єдиного розуміння підстав юридичної відповідальності немає. Так, Н. М. Оніщенко, пише, що «...фактичною підставою негативної юридичної відповідальності виступає правопорушення, що характеризує сукупність ознак, які утворюють його склад, то юридичною підставою – норма права та відповідний правозастосовний акт, у якому компетентний орган встановлює конкретний обсяг та форму примусових заходів до конкретного правопорушника. Таким правозастосовним актом може бути наказ адміністрації, вирок, рішення суду тощо»². А. В. Поляков стверджує, що власне «... вчинення правопорушення є підставою для виникнення правової (юридичної) відповідальності»³.

Найоптимальнішим у даний час, як думається, є виокремлення трьох підстав юридичної відповідальності людини: а) соціально-етична підстава – чому і за яких умов людина підлягає юридичній відповідальності, а держава в особі компетентних органів має моральне право застосовувати до неї юридичну відповідальність; б) нормативно-правова підстава юридичної відповідальності – норма (норми) чинного законодавства, рішення суду, які служать правовою підставою для застосування до людини юридичної відповідальності; і в) фактична підстава юридичної

¹ Кудрявцев В.Н. Закон, проступок, ответственность / В.Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1986. – С. 299.

² Оніщенко Н.М., Тарахонич Т.І., Пархоменко Н.М., Макаренко Л.О. Інститут юридичної відповідальності в демократичних правових системах. – С. 40.

³ Поляков А.В. Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода. – С. 833.

відповідальності — діяння людини, за вчинення якого до неї може застосовуватися юридична відповідальність.

Аналіз **соціально-етичної (моральної) підстави** негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності людини обов'язково пов'язується в юридичній літературі з поняттями **«розум», «совість», «свобода волі»**, які є **антропологічними основами соціально-етичної (моральної) підстави юридичної (позитивної і негативної) відповідальності людини**.

Соціально-етична (моральна) підстава юридичної відповідальності, як і соціальної відповідальності в цілому, ґрунтується, головним чином, на з'ясуванні двох чинників: чому і за яких умов людина має (зобов'язана) підлягати негативній юридичній (правовій) відповідальності, а компетентний орган держави має право притягнути людину до відповідного виду цієї відповідальності. Людина, в таких випадках, має бути наділена пересічного (звичного) рівня **свідомістю і розумною свободою волі** до діяння (дії чи бездіяльності). Вона має бути **здатною** співвідносити свою поведінку з приписами правових норм через призму її **совісті** на ґрунті **розумної** індивідуальної та соціальної **необхідності**. **Держава**, у випадку порушення такою людиною приписів правових норм, має виконати одну з своїх функцій: притягнути її до відповідного виду юридичної відповідальності. В державі демократичного спрямування застосування видів юридичної відповідальності має бути збалансованим щодо кожного випадку порушення людиною юридичних норм: кожному такому випадку має кореспондувати **розумний (необхідний) і достатній** вид і міра юридичної відповідальності. Зловживання найсуворішим видами і мірами юридичної відповідальності в державі демократичного спрямування **є недопустимим**.

Загалом сучасні підходи доктрин філософії права та загальної теорії права до з'ясування зв'язку свободи волі і відповідальності людини зводиться до наступного. Держава як суб'єкт суспільних відносин здійснює вплив на людину з метою модифікації її поведінки, спрямування її в суспільно бажане правослукняне русло і з цією метою встановлює правові межі суспільної свободи суб'єктів суспільних відносин. Саме правове поле в цих межах — бажаний державою ґрунт для реалізації розумної свободи волі суб'єктів суспільних відносин. За цими межами свобода волі породжуватиме свавілля. Важливе значення у цьому зв'язку має дослідження прояву **автономної свободи волі людини**. І. Кант писав: «Свобода (незалежно від примушуючого свавілля іншого), оскільки вона сама сумісна зі свободою кожного іншого, є співвіднесеною з всезагальним законом, і є це єдине першопочаткове право, притаманне кожній людині в силу її належності до людського роду»¹. Трактуючи волю людини як

¹ Кант И. Метафизика нравов / Иммануил Кант // Антолия мировой правовой мысли. — Т. 3. Европа. Америка. XVII-XX вв. — С. 311.

розумну волю, волю, що визначається розумом, він звертав увагу на її подвійну природу: «Одну й ту ж волю в її прояві можна мислити, з одного боку, як необхідно пристосовану до закону природи і тому не свободну, з другого боку, як належну річ в собі, а, отже, таку, яка не підпорядковується законам природи і тому свободну». Всезагальним моральним законом за І. Кантом є безумовне веління: «вчиняй так, щоб максима, тобто спонукальний мотив, правило твоєї волі могло б стати принципом всезагального законодавства. Моральна поведінка людини, таким чином, має визначатися не приватними, а загальними інтересами. Моральний закон виражає автономію чистого практичного розуму, тобто свободи, причому закон чистої свободної волі допускає, що вона повністю незалежна від емпіричної сфери»¹. Прояв суті категоричного імперативу І. Канта, як уже зазначалося, зводиться до наступного: «Вчиняй зовні так, щоб свободний прояв твоєї сваволі був сумісним зі свободою кожного, відповідно до всезагального закону»². «Свобода члена суспільства як людини, принцип якої я висловлюю, – визначив І. Кант, – в наступній формулі: *ніхто не може примусити мене бути щасливим так, як він хоче (так, як він уявляє собі добробут інших людей); кожен вправі шукати своє щастя на тому шляху, який йому самому видається добрим, якщо тільки він цим не завдасть шкоди свободі інших людей* – прагнути до подібної мети – свободі, сумісній з загальним законом із свободою кожного іншого (тобто, таким самим правом іншого)»³.

І. Бентам мав інше розуміння свободи, критикуючи позицію І. Канта. **«Кожний закон – писав він – є порушенням свободи:** це істина стільки ж очевидна сама собою, не лише не користується загальним визнанням, але, навпаки, прихильники свободи, зазвичай більш ревниві ніж освічені, вважають своєю повинністю відкидати її. І яким же чином вони це роблять? Вони для цього перекручують значення слів, надають слову **свобода** не той зміст, який є загальноприйнятим, придумуючи свою особливу мову. Вони кажуть: свобода полягає в можливості робити все, що не шкодить іншому. Але хіба таким є загальноприйнятий зміст цього слова? Хіба свобода робити зло не є свободою? І в такому випадку що ж це таке? Як це назвати? Бажаючи сказати, що **дурних і злих потрібно позбавляти можливості робити зло**, хіба ми не говоримо: треба позбавити їх свободи?... **Громадянин не може набути право, не принісши в жертву частину своєї свободи ...особиста свобода** є безпека від відомого роду кривд, що стосуються особи; що стосуються **політичної свободи**, то вона

¹ Кант І. Критика чистого розуму / Иммануил Кант. Соч.: в 6 т. – Т. 3. – М.: Мысль, 1964. – С. 94, 259, 351.

² Кант І. Основи метафізики нравственности. Критика практического разума. Метафизика нравов / Иммануил К??? . ? ??? . : ?????????, 1995.?? ? .?286.ант. – СПб.: Петрополис, 1995. – С. 286.

³ Кант І. Критика чистого розуму. – С. 285.

складає іншу галузь безпеки – вона є безпекою від несправедливості з боку урядуючих осіб»¹.

В радянській юридичній літературі, у зв'язку з дослідженням свободи волі, зазвичай посилалися на класичний вислів К. Маркса: «Юридично визнана свобода наявна в державі у формі закону. Закони не є репресивними заходами проти свободи... Навпаки, закони – це позитивні, ясні, всезагальні норми, в яких свобода набуває безособового, теоретичного, незалежного від свавілля окремого індивіда існування. *Звід законів є Біблією свободи народу*»².

Однак, повне підпорядкування людини державі неприпустиме і фактично неможливе, оскільки основою всієї людської поведінки є **свобідна воля**. Відсутність свободної волі людини означало би відсутність її свідомовольової діяльності взагалі й протиправної поведінки зокрема. Тільки **при свободній волі наявна вина** як ознака суб'єктивної сторони правопорушення. Свобідна воля впливає **на вибір того чи іншого варіанта поведінки** – як позитивної так і негативної. Поза усвідомленням, **поза свободою вибору** варіантів поведінки, вірно наголошує Д. А. Ліпінський, – не може бути психічного ставлення до вчинюваних діянь, а, відповідно, і юридичної відповідальності³.

Очевидно, що стосовно норми права йдеться, як правило, про простий і **смісловий вибір**, альтернатива яких окреслена законом: наслідування норми тягне забезпечення власного інтересу, легітимність отримання результату і в деяких випадках отримання додаткових благ; дія, що порушує норми також може привести до досягнення власного інтересу, проте це пов'язано з ризиком настання негативних наслідків. Таким чином, **вибір людини** обмежується: наслідувати чи не наслідувати норми права, що здійснюється або за звичкою діяти певним чином (простий вибір) або після попереднього осмислення наслідків кожного з варіантів діяти (смісловий вибір). Вибір має місце незалежно від того, яким характером наділене правове веління: надає право, покладає обов'язки чи забороняє. **Зовнішня свобода**, будучи обмеженою правами і обов'язками людини, визначає і можливості її **внутрішньої свободи – вільного вибору** і вільного волевиявлення, в тому числі **вибір** використати право чи ні, виконати обов'язок або не дотримуватися його. Тут присутня **можливість вибору**, а отже, присутня така сама свобода, як при виборі будь-якої іншої дії людини⁴.

¹ Бентам И. Введение в основания нравственности и законодательства / Иеремия Бентам // Антология мировой правовой мысли. – Т. 3. Европа. Америка. XVII-XX вв. – С. 390–392.

² Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Т. 1. – С. 62–63.

³ Липинский Д.А. Проблемы юридической ответственности. – С. 16.

⁴ Разгильдиева М.Б. Правовое убеждение и принуждение: теоретические основы (на примере финансового законодательства). – С. 93–94.

Таким чином, формування і реалізація **свобідної волі**, в контексті юридичної відповідальності людини, обов'язково передбачає пізнання нею навколишнього світу, в якому вона живе, а також **здатність свідомо вибрати** варіант поведінки – правослухняний чи протиправний. Для цього вона повинна усвідомлювати, до яких результатів чи наслідків може привести її вчинок, які засоби найбільш притаманні для досягнення бажаних результатів. Свобода волі дає можливість свobodно самовизначатися волі людини, відволікатися від одних потреб, інтересів, цілей на користь інших (боротьба мотивів), планувати свої дії до їх вчинення, приймати рішення і втілювати їх у життя¹.

Свобода діяння як форма прояву свободи волі за своєю суттю є практичною можливістю її прояву як через бачення внутрішньої моральної характеристики людини, так і внаслідок бачення наявних зовнішніх обмежень (зокрема, мається на увазі певна юридична норма). Свобідна людина має **обумовлювати свою поведінку** у відповідному напрямі, враховуючи реальну комбінацію об'єктивних умов і суб'єктивних факторів, що супроводжують цю поведінку. Однак стан вибору варіантів поведінки свідчить лише про наявність можливості свободної волі, але не є її джерелом. Кожний вчинок, діянн

я людини є не тільки актом утвердження її значимості як такої, але і добровільним визнанням певних наявних соціальних цінностей, зокрема моральних і юридичних принципів та норм, що є пріоритетними в даному суспільстві, якими керуються люди у процесі здійснення того чи іншого діянн

я. **Свобідною** та істинною воля людини стає лише тоді, коли вона не лише дійсна, але й **необхідна**².

Слід зважати в плані необхідності на ще одну важливу особливість людини як суб'єкта суспільних відносин, котра влучно зауважена М.М.Цимбалюком. Він пише, – «...у своєму суспільному бутті людина виступає одночасно і як продукт умов свого існування, і як їх творець. Відповідно, виміри належності її буття визначаються одночасно як **її внутрішнім прагненням свободи**, так і зовнішньою необхідністю розумного обмеження останньої»³.

Всебічне і адекватне розуміння свободи волі людини, – зазначає Н.В.Вітрук, – дає ключ до пояснення соціально-психологічних основ суті і механізму правового регулювання, ролі правових засобів, задіяних у цьому механізмі, в числі яких знаходиться і юридична відповідальність⁴. Відповідно свободна воля людини не реалізується в

¹ Див. про це: Мальцев Г.В. Социалистическое право и свобода личности (теоретические вопросы) / Г.В. Мальцев. – М.: Юрид лит., 1968. – С. 50–51.

² Диденко Н.Г. Право и свобода / Н.Г. Диденко, В.Н. Селиванов // Правоведение. – 2001. – № 3. – С. 10.

³ Цимбалюк М.М. Онтологія правосвідомості: теорія та реальність / М.М. Цимбалюк. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – С.53.

⁴ Вітрук Н.В. Общая теория юридической ответственности. – С. 12.

«чистому вигляді», – зазначає далі він, – а через відповідний правовий еквівалент, яким є **правосуб'єктність**. Під правосуб'єктністю автор розуміє поняття, що являє собою **едність трьох** структурних елементів: **правоздатність, дієздатність і деліктоздатність**. При цьому **під правоздатністю** в юридичній літературі розуміється визнана державою здатність людини мати юридичні права і обов'язки, а **під дієздатністю** – визнана державою здатність людини своїми самостійними правослухняними вчинками набувати, здійснювати, змінювати чи припиняти юридичні права і обов'язки. **Деліктоздатність** – визнана державою здатність людини самостійно обирати варіант протиправної поведінки і відповідати за неправомірну реалізацію прав чи виконання обов'язків¹.

У попередньому розділі даної праці акцентувалася увага на детермінаційне значенні категорії **«совість»** щодо формування **«свобідної волі»** людини в механізмі її соціальної відповідальності. Це значення повною мірою проявляється і при реалізації юридичної відповідальності людини. С.Л. Франк з цього приводу зазначає, що **«право і моральність** – суть законодавства, яке принципово охоплює все життя людини і витікає в кінцевому рахунку **із совісті людини**, із усвідомлення належного ... право, перш за все, в якості «належного» взагалі, стосується також і не зовнішньої поведінки. Так само як і **мораль**, має своїм носієм совість»².

Між «свободою волі» і **розумною, моральною «необхідністю»**, таким чином, є **«свобода совісті»** як детермінанта вибору людиною варіанта поведінки в конкретній життєвій ситуації. У тих випадках, коли **совість**, якщо вона є на достатньо розвинутому рівні, **панує над волею**, вибір людиною правослухняної поведінки через **позитивну силу волі** є найбільш вірогідним. Коли таке панування совісті над волею відсутнє – найвірогіднішим є вибір людиною протиправного виду поведінки через **негативну силу волі**. Отже, **совість** є антропологічною основою відповідальності людини!

Про генетичний зв'язок моралі й закону зазначали мислителі минулого. Зокрема, Фредерік Бастіат у своїй книзі «Закон», опублікованій в 1850 році у Франції, ствердив, що: «Коли закон і мораль суперечать одне одному, громадянам залишається жорстока альтернатива: або втратити своє моральне обличчя, або повагу до закону»³.

В. Віндельбанд виділяє **самовідповідальність совісті** як окрему форму відповідальності людини, що дозволяє йому пізнати себе як особистість. Він трактує її як відповідальність людини перед власною моральною та релігійною свідомістю та називає «найпіднесеною формою покладання відповідальності». Самосвідомість або **самовідповідальність**

¹ Витрук Н.В. Общая теория юридической ответственности. – С. 15–16.

² Франк С.Л. Духовные основы общества / С.Л. Франк. – М.: Республика, 1992. – С. 82.

³ Бастиа Фредерик. Закон. – С. 9.

совісті – це внутрішній процес покарання чи нагороди, і хоча ці почуття, з одного боку, можна вважати протилежними, з іншого вони мають деякі спільні риси, наприклад, спрямованість у майбутнє. Якщо йдеться про внутрішню моральну нагороду, то вона є стимулом для подальшого самовдосконалення, а моральне покарання потребує перетворення внутрішньої сутності людини. Важливим є те, що в обох випадках ці процеси – **позитивна та негативна форми** покладання відповідальності – стимулюють розвиток моральних якостей, котрі роблять людину морально зрілою та розвинутою¹.

Совість, – підкреслює А.А.Козловський, – вважають етичною категорією, тоді як вона **є центральною категорією** механізму функціонування **автентичного права**. Коли ведуть мову про природне право, яке зафіксоване в позитивному, це означає, що знайдено певні соціальні форми регламентації **совісті як показника буття людини**, яке є основою природного права. Повна регламентація совісті неможлива, як неможлива повна регламентація буття, котре є нескінченним. Совість є формою скінченного в нескінченному, конкретною формою буття в конкретній людині. Критерієм **придушення совісті** є применшення, постійне і перманентне **вбивство Буття в собі**. Совість є онтичною формою зв'язку суцього з Буттям як Відповідальністю. Совість – онтичний голос онтологічного Смыслу. Його, голос, можна задушити, та безсвідоме карає за онтологічний розрив із Буттям. Совість людини онтологічна тому, що народжена соціальною онтологією як специфічною нормативністю самовиживання. Проте існувати й функціонувати вона може тільки у формі інтравертно-суб'єктивованих (**моральна совість**) чи у формі екстравертно-об'єктивованих (**соціально-поведінкова совість – етикет, правомірність дій**) соціально-нормативних структур. **Безсовісність** означає відрив від онтології, втрату Буття й заплущення очей перед Ніщо. Тільки злиття з Буттям дає відчуття спокою, **нечиста совість породжує неспокій** через несвідомий відрив від Буття. Відповідальність і є механізмом закріплення в Бутті. Проте відповідальність ніколи не гарантована, **совість не завжди дає радість**. Окрім механізму відповідальності як форми поведінки, є ще й інші обов'язкові її елементи, передовсім онтологічна константа духовності, без якої відповідальність людини ніколи не гарантуватиме повноцінного результату. Совість може бути й **бездуховною**, коли набуває вигляду зовнішнього процедурно-церемоніального характеру².

Важливе значення для теорії юридичної відповідальності людини має з'ясування **співвідношення** між категоріями **«свобода волі» і**

¹ Виндельбанд В. О свободе воли / Вильгельм Виндельбанд; [пер. С.А. Николаева]. – М.: АСТ, 2000. – С. 186.

² Козловський А. Філософія відповідальності / Антон Козловський // Про українське право. Число 5. – С. 98.

«необхідність». Необхідність не пригнічує людину, вона ставить її в таке становище, коли вона повинна вибирати, вирішувати самотійно. Тим самим **необхідність** виступає об'єктивною передумовою відповідальності людини, суб'єктивною ж передумовою її юридичної відповідальності є **свобода волі**. Розгляд свободи людини поза рамками необхідності породжує свавілля, вседозволеність, волюнтаризм. Необхідність поза свободою породжує повну нездатність людини до самотійних рішень, вчинків, тобто фаталізм¹.

Влучно, як видається, висловив з цього приводу свою думку Ф.В.Шеллінг: «Для самої свободи необхідна передумова, що людина, будучи в своїй діяльності вільною, в кінцевому результаті своїх дій залежить від необхідності, яка стоїть над нею і сама направляє гру її свободи»².

Необхідність нерідко пов'язана з двома іншими алетичними модальностями – **випадковість і неможливість**. Саме в такому їх органічному поєднанні забезпечена можливість якомога повної характеристики поняття та форм реалізації юридичної відповідальності людини. При цьому **необхідність корелює з невідворотністю, випадковість – з довільністю, а неможливість – з повним виключенням юридичної відповідальності людини**.

Необхідність, як правило, детермінує, модифікує поведінку людини. В цьому складному психічному процесі детермінації Д.В.Чухвічев чітко і вірно розрізняє об'єктивну і суб'єктивну сторони. В сучасній детерміністичній філософії, – пише він, – під свободою прийнято розуміти можливість людини усвідомлювати зовнішню, об'єктивну необхідність певного варіанта поведінки і діяти відповідно до неї. Однак це тільки, якщо можна так висловитися, внутрішня чи **об'єктивна сторона свободи**. Людина вибирає той або інший варіант поведінки, підкоряє свою волю обставинам. Спрощуючи цю ситуацію, можна сказати, що **об'єктивна свобода** – та ж свобода вибору, коли людина, маючи інформацію про суть і наслідки того чи іншого вчинку, вибирає варіант поведінки, який відповідає умовам внутрішнього, оточуючого світу. **Роблячи вибір**, діючи у відповідності із досліджуваною необхідністю, людина може поступати і проти своєї волі, проти власних інтересів. Змирившись із внутрішньою об'єктивною необхідністю, людина залишається внутрішньо невільною. Таким чином, людина залишається спокійною лише зовні, її внутрішня свобода обмежена необхідністю ставити свої дії у залежності від зовнішніх обставин, детермінувати своє поведінку не своїм внутрішнім інтересам і переконанням, а об'єктивним обставинам. Наприклад, спираючись на досліджувані економічні та інші об'єктивні закономірності, суспільство (або держава) приступає до визначених суспільно-економічних перетворень. При цьому учасниками таких перетворень є маси людей, які

¹ Витрук Н.В. Общая теория юридической ответственности. – С. 16.

² Шеллинг Ф.В. Сочинения: в 2 т / Ф.В. Шеллинг. – М.: Мысль, 1987. – С. 458.

не залежать від своїх бажань взагалі та ставлення до таких соціальних перетворень зокрема. Чи відповідають такі перетворення суспільного життя інтересам людини, вимушеного підкорення загальному руху соціуму? Чи можливо визнати індивіда вільним, якщо він бере участь у таких перетвореннях поза власною волею, створюючи те, що суперечить його переконанням, інтересам, бажанням, загальному світогляду? Навряд чи. Оскільки **внутрішня свобода** передбачає свободу думки, переконання, віри, одним словом, повну суб'єктивну автономію особистості. Ця **внутрішня, суб'єктивна свобода** і є другою складовою частиною філософського поняття свободи. Для її досягнення необхідно не просто розуміння людиною об'єктивної необхідності того чи іншого варіанта поведінки, а усвідомлення, що ці дії відповідають її власним спонуканням, бажанням, інтересам. **Суб'єктивна свобода** людини виражається в передбаченні як безпосередніх, так і віддалених результатів діяльності та бажання їх настання. Внутрішня свобода людини не просто діє у співвідношенні із досліджуваною необхідністю (в тому випадку можна було говорити лише про усвідомлення підкорення людиною своєї активної і пасивної поведінки об'єктивним обставинам). Ця людина передбачає наслідки своєї поведінки, усвідомлює співвідношення потреб об'єктивної соціальної необхідності власним інтересам, а згодом – активно прагне до досягнення таких результатів. Підстави таких двох аспектів свободи людини перебувають в стані суперечності, вони діалектично протилежні один одному за своєю суттю. Суб'єктивне спонукання людини, прагнення до повної незалежності і безумовному задоволенню власних інтересів незмінно суперечить самому факту наявності об'єктивної необхідності. Із цієї суперечності народжується діалектично єдиний стан свободи як характеристика активного стану людини. Якщо її свобода представляє собою можливість (чи здатність) усвідомлювати і внутрішньо приймати об'єктивну необхідність і діяти у відповідності з нею, то її відповідальність представляє собою той фактор, який спонукає до прийняття таких рішень, котрі б найбільшою мірою відповідали такій об'єктивній необхідності. **Об'єктивно існуюча свобода** вибору ще не означає свободи людини. **Свобода вибору** – не повна свобода, а лише свобода **потенційна, можливість свободи**. Маючи свободу вибору, людина може залишитися **невільною**, діючи **проти** необхідності, проти інтересів і розвитку суспільства, а в кінцевому результаті й всупереч власним інтересам. Можливість вибору переростає в свободу особистості лише за умови усвідомлення і розуміння особою свого комплексу власних інтересів та інтересів суспільства в їх нерозривному взаємозв'язку і взаємодії¹.

Правопорушення як основу накладення юридичної відповідальності, таким чином, можна розглядати як результат **невільної поведінки**

¹ Чухвичев Д.В. Свобода личности и юридическая ответственность. [Електронний ресурс. – Режим доступа: // [http://library.bu\(c\)](http://library.bu(c))]

особи, вибору нею неправильного варіанту поведінки, який не відповідає вимогам об'єктивної необхідності, або як результат помилки при реалізації свободи вибору. Порушуючи правові приписи, людина звертає наявну в неї свободу вибору як потенційну свободу у «могильника» своєї свободи. Керуючись неправильно зрозумілою необхідністю, людина виявляється **невільною**, навіть якщо вона самостійно вибирає варіант поведінки, керуючись власним розумом, розумінням дійсності й уявленням про об'єктивну необхідність.

В.Ладиченко також пише про дві сторони свободи людини – об'єктивну і суб'єктивну. **Об'єктивна** сторона свободи проявляється головним чином у тому, що людина, обираючи той чи інший варіант поведінки, підпорядковує свою волю обставинам. Обставини, об'єктивні умови життя, закони природного розвитку суспільства **домінують** над нею. **Об'єктивна свобода** – та сама **свобода вибору**, коли людина, маючи інформацію про значення і наслідки того або іншого вчинку, вибирає варіант поведінки, що відповідає умовам зовнішнього оточуючого його світу. Роблячи вибір, діючи відповідно до пізнаної необхідності, людина **може поступати і проти власної волі**, проти власних інтересів. Змирившись із зовнішньою об'єктивною необхідністю, людина **залишається внутрішньо невільною**, не дійшовши висновку про відповідальність об'єктивної необхідності її внутрішнім переконанням, потребам та інтересам. **Внутрішня суб'єктивна свобода** припускає свободу думки, переконань, віри, повну суб'єктивну автономію людини. Вона є другою складовою філософського поняття свободи людини. Для її досягнення необхідне не лише усвідомлення людиною об'єктивної необхідності того або іншого варіанту поведінки, а **усвідомлення відповідності** цієї необхідності її внутрішньому суб'єктивному світу. Людина повинна не просто зрозуміти закони об'єктивного світу і діяти відповідно до них, а й усвідомлювати, що ці дії відповідають власним потребам, бажанням і інтересам. **Суб'єктивна свобода** людини – це реалізована її свобода волі, коли суб'єктивна воля стає одним із детермінантів поведінки людини. Вона виражається в передбаченні як безпосередніх, так і віддалених результатів діяльності й бажанні їх настання. Суб'єктивно вільна особа не просто діє відповідно до пізнаної необхідності, вона передбачає наслідки такої відповідальності, усвідомлює співзвучність вимог об'єктивної соціальної необхідності власним інтересам, а тому активно прагне досягнення таких результатів. Основи цих двох сторін свободи людини перебувають у стані суперечності, вони діалектично протилежні один одному за своєю суттю. З цієї суперечності, – підсумовує В.Ладиченко, – народжується діалектично єдиний стан свободи як характеристики активного стану особи. Тому було б невірним зв'язувати право тільки з об'єктивним началом свободи людини. Право зв'язане зі

свободою як комплексом двох начал в діалектичній єдності – об'єктивного і суб'єктивного¹.

Як слушно зазначає С. С. Алексеев, визначення меж свободи людини не є кінцевою метою унормування свободи, окрім цього «повинен бути **належний правовий устрій суспільства**, і цей правовий устрій (позитивне право), яке визначає і забезпечує свободу, повинне існувати як «друга природа», тобто як **тверда об'єктивна реальність**, і в такій якості поряд з усім іншим направляти гру свободи людини².

Як уже зазначалося, гармонійне поєднання суспільних інтересів вимагає цивілізованого **унормування** реалізації автономної **свободи волі** людей. В юридичному значенні це передбачає правове регулювання меж свободи учасників суспільних відносин на ґрунті загальнолюдських гуманістичних цінностей прав і свобод людини. З цього приводу, підтримавши категоричний імператив Канта, влучно підкреслив Роско Паунд: «Завдання закону полягає в тому, щоб не дати свідомим, наділеним свободою волі істотам заважати один одному. Він повинен встановити такий порядок, щоб кожен міг направляти свою свободу таким чином, щоб це було сумісним зі свободою інших, тому всі інші однаковою мірою повинні розглядатися як ціль в собі»³. Д. Локк у цьому зв'язку зазначав: «Свобода людей, яка перебуває під владою уряду, полягає в тому, аби мати постійне правило для життя, спільне для кожного в цьому суспільстві та встановлене законодавчою владою; це – свобода слідувати моему власному бажанню в усіх випадках, коли цього не забороняє закон»⁴.

Ш.-Л. Монтеск'є підкреслював, що **свобода – це право робити усе, що дозволено законами**. Якби громадянин міг робити те, що цими законами забороняється, то у нього не було б свободи, так як те саме могли б робити і інші громадяни⁵.

За Є. Н. Трубецькім, свобода людини складає зміст права. Ясна річ, що де немає зовнішньої свободи, там немає і самого права. В кожному праві свобода людини, в смислі не обмеженої іншими людьми можливості здійснювати ту чи іншу мету, складає настільки істотну ознаку, що зі знищенням його знищується і саме право⁶.

Факт проголошення законодавцем певних меж свободи волевиявлення людини вимагає і від держави відповідних **реальних гарантій**

¹ Ладиченко В.В. Взаємозв'язок права і свободи / В.В. Ладиченко // Юридична Україна. – 2011. – № 10. – С. 5.

² Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия. Опыт комплексного исследования. – С. 452.

³ Roscoe Pound. Law and Morals. Chapel Hill, N.C. 1926. p. 97.

⁴ Локк Дж. Избрание философские произведения / Джон Локк. – М.: Соцэкгиз, 1960. – С. 16.

⁵ Монтескье Ш.-Л. О духе законов / Ш.-Л. Монтескье. – М.: Мысль, 1999. – С. 437.

⁶ Трубецкой Е.Н. Энциклопедия права / Е.Н. Трубецкой. – СПб.: Юридический институт, 1998. – С. 14.

щодо забезпечення і здійснення цієї свободи. Гарантії ж свободи людини в будь-якому суспільстві залежать від цілого **комплексу** матеріальних і духовних факторів і, головне, від **їх комбінації**, зокрема від рівня правової культури як прояву загальної культури; наявного рівня добробуту конкретної спільноти як прояву ступеня взаємодії матеріальних і духовних факторів розвитку суспільства. **Фактично** ж сама людина і **лише вона**, власне в цьому полягає соціальна природа його свободи, здатна обмежити свою волю¹.

Юридичний закон, – підкреслив Б.Н.Чічерін, – звертається до людини як до вільної істоти, яка може виконувати закон, але може і порушувати його. На визнанні свободи засновані поняття вини і відповідальності, і в силу цього за порушення закону належить покарання. Так само і моральний закон, звернений до людини у виді вимоги, а вимога може бути пред'явлена лише вільній істоті, яка може ухилитися від закону і в дійсності, внаслідок людської недосконалості завжди більшою чи меншою мірою від нього ухиляється. На вільному виконанні закону **ґрунтується вся моральна гідність людини**².

Визнані світовою спільнотою засади гуманності, демократичності, рівності, справедливості, доброчинності є орієнтирами для кожної держави в правовому регулюванні меж свободи автономної волі людини. Саме право, – наголосив С.С.Алексеев, – за своєю суттю являє собою утворення із життя людей, яке логічно й історично призначене бути інститутом, покликаним **реалізовувати** свободу кожної людини, надавати їй визначеність і забезпеченість, а звідси – істинно людську цінність. Праву відведена роль верховного, найвищого регулятора в суспільстві, що перебуває у відповідності з вимогами соціального життя на відомій стадії розвитку цивілізації за такого стану суспільства, коли повинен беззаперечно запанувати принцип верховенства права, його безумовно домінуюча роль в області зовнішніх практичних відносин людей, його монополія при розгляді ситуацій, які вимагають вирішення «за правом»³. **Ключовими цінностями права**, – справедливо зазначає І.І.Кальной, – виступають життя, воля, свобода, формальна рівність і справедливість⁴.

За образним висловом Гегеля, про що вже йшлося вище, «... **система права є царство здійснюваної свободи**, світ духу народжений ним самим як якась друга природа... . Внутрішній голос може або вступити з ними в колізію, або погодитися з ними... . Право полягає в тому,

¹ Диденко Н.Г., Селиванов В.Н. Право и свобода. – С. 11.

² Чічерин Б.Н. Философия права / Б.Н. Чічерин. Изд. 2-е испр. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. – С. 30–31.

³ Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия. Опыт комплексного исследования. – С. 450–451.

⁴ Кальной И.И. Философия права: учебник / И.И. Кальной. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2006. – С. 21.

що наявне буття взагалі є наявним **буттям свободної волі**. Тим самим право взагалі є свобода як ідея... . **Право є щось святе взагалі** вже тому, що воно є наявним буттям абсолютного поняття, самоусвідомленої свободи... . Свобода волі є тим принципом, з якого ми виходимо, бо право є не що інше, як здійснення волі, оскільки вона свободна. Право ґрунтується на свободі... Свобода набуває в праві своє здійснення, вона не обмежена в ньому, визначення в праві не негативні, не обмежувальні щодо свободи, навпаки, право має щодо свободи стверджуючий характер, свобода виступає в праві як стверджуюча, наявна...»¹.

Гегель не був схильний до розуміння всіх норм права як таких, що слугують ефективним, справедливим і гуманним **мірилом свободи**. Він, зокрема, наголошував, що «... закони мають дві сторони – вони повинні бути розумними чи зрозумілими і тим самим відповідати власному смислу поняття, щоб індивідум міг їм підкорятися, вважаючи їх благом – але вони мають і другу сторону, яка полягає в тому, що вони **мають силу**... . Люди дотримуються законів **через почуття страху** – а **усвідомлений страх є проявом розуму** при опорі внутрішнього переконання; їх дотримуються **через віру, довіру** – затим також при всій розумності і розумінні – більшій частині приписів закону із **здорового глузду**, який дозволяє зрозуміти, що існує безкінечна сфера, всередині якої можуть прийматися ті чи інші рішення; але головне в тому, що вони повинні бути прийняті... . Право **називається позитивним**, оскільки воно **має силу**, тому, що воно є, а не тому, що воно розумне»².

Право є продуктом розуму людини. Воно звернене, адресоване до **свідомості, совісті і волі, розуму** людей. У цьому зв'язку актуальною є виведена понад дві з половиною тисячі років тому формула Сократа: **«Мудрому не потрібний закон, у нього є розум»**.

Разом з тим воля не пасивна стосовно розуму і права. Вірно пише Є.В. Скурко, що право у всі часи служило найяскравішим втіленням впливу розуму на волю – з одного боку, і волі на розум – з іншого. І якщо визнати, що мета еволюції людства – розвиток розуму, інтелектуальний ріст кожного і всіх разом, то право є його еволюція – відображення прогресивного руху в цьому напрямі, що втілюється і фіксується в історії вольовим зусиллям на благо і проти шкоди як кожній конкретній людині, так і суспільству в цілому³.

«Люди стають заповзятими і чеснотливими, – говорив Аристотель, – завдяки трьом чинникам: природі, звичаям і розуму», «... розум за прийнятим нами поділом, буває двояким: **діяльний і споглядальний**...». Він розглядав у душі дві частини: частину, що не має розуму, і

¹ Гегель Г.В.Ф. Философия права. – С. 67, 57, 89, 90, 387.

² Гегель Г.В.Ф. Философия права. – С. 386.

³ Скурко Є.В. Философия права и правовая жизнь / Є.В. Скурко. – М.: Юрлитинформ, 2011. – С.14.

частину, обдаровану розумом; і ці частини, своєю чергою, мають дві власності, з яких одна – **бажання**, а друга – **свідомість**. І подібно до того, як виникненню тіла передуює виникнення душі, так і частина душі, що не має розуму, утворюється раніше обдарованої розумом частини. І це зрозуміло на прикладах: стан збудження, вольові прагнення, а також вияви пристрастей притаманні навіть новонародженим дітям, тим часом, як розсудливість і мисленнєві здібності, природно, у них з'являються тільки з віком. Тому-то й **турбота про тіло має передувати турботі про душу**, а потім, **після тіла, слід потурбуватися про виховання нахилів**, з тим, щоб виховання їх служило вихованню розуму, а виховання тіла – вихованню душі»¹.

Цицерон, виходячи з того, що природу права слід шукати в природі людини, стверджував, що «... виникнення права слід виводити з закону. Бо закон є силою природи. Він – **розум і свідомість мудрої людини**». Він запитував: «Але що є в людині, та й на всьому небі і на землі божественним, ніж розум? Коли цей розум досягне зрілості, – зауважував він, – і досконалості, то його справедливо називають **мудрістю**. І оскільки краще за розум нема нічого ... то перший зв'язок між людиною і божеством – **у розумі** Адже тим, кому природа дарувала розум, вона дарувала і **здоровий глузд**. Звідси випливає, що вона їм дарувала і закон, який є здоровим глуздом – як у веліннях, так і в заборонах. Тому якщо вона дарувала їм закон, то дарувала й право. Розум же був даний усім. Значить, право було дано всім...». З цього він зробив висновок: «... що **найвище за все**, – я маю на увазі **розум** (ratio), або, якщо ласка, в багатьох словах – **глузд** (mens), **розважливість** (consilium), **мислення** (cogitatio), **розсудливість** (prudentia)»².

Правові закони, – наполягав Гегель, – це закони, що йдуть від людей. **Внутрішній голос людини** може або вступити в колізію, або погодитися з ними. В праві людина повинна знайти свій **розум**, має, відповідно, розглядати **розумність права**³.

У вченні Канта **практичний розум** виступає джерелом, звідки пізнання черпає свою істину щодо природного права; **розум** – зовнішній, суверенний законодавець і закон водночас, і в жодному випадку не інтерпретатор, не витлумачувач, не виконавець, ні, тим більш, засіб тлумачення чи з'ясування. При такому способі абсолютизації розум як поняття остаточно втрачає будь-який суб'єктивний відтінок, пов'язаний зі здатністю людського інтелекту розуміти, мислити, узагальнювати тощо,

¹ Аристотель. Політика // Антологія лібералізму: політико-правничі вчення про верховенство права. – К.: Книга для бізнесу, 2008. – С. 121, 123, 127, 128.

² Цицерон. Про закони // Антологія лібералізму: політико-правничі вчення про верховенство права. – С. 170, 171, 177, 204.

³ Гегель Г.В.Ф. Філософія права. – С. 57.

перетворюється на самоцінну й самодостатню інстанцію, в об'єктивну категорію, що має свою дійсність поза людиною і до людини¹.

Саме І. Кант вперше повноцінно розглянув свободу з особистісно-антропологічних позицій. Феномен свободи, за І. Кантом, **не феномен, а ноумен** (поняття, яке фіксує, що за межею пізнання є чуттєвість). Вектор свободи спрямований не на зовні, а всередину. Свобода в метафізичному розумінні є зворотною стороною відповідальності. Розум і свідомість людини вторинні щодо одвічної свободи, вони дані як **інструмент** пізнання **міри, глибини** і змісту цієї **відповідальності**, ступеня вкорінення людини у світ, в сіть казуальних зв'язків і залежностей. Ноументальність свободи виражає суцільно особистісний вимір буття. В силу цього **з допомогою розуму і розуміння** все більш глибоких зв'язків, людина метафізично вільна².

Свобідна воля людини мусить проявлятися в наявному бутті, і першим відчутним матеріалом цього буття є речі, іншими словами, зовнішні предмети. Цим першим видом свободи є той, який ми пізнаємо як власність, – сфера формального права; в цю сферу на такій ж підставі має входити і властивість в її опосередкованій формі у виді договору, і право в його порушенні, як злочин і покарання³.

Воля, за Гегелем, нерозривно зв'язана з умислом. В діянні людини можна визначити її вчинок і ставити у вину лише те, що їй відомо про передумови її мети, що містилася в її умислі. Діяння може бути поставлено у вину людині лише як вину її волі⁴.

Антиподом права, за Гегелем, є **неправо**, яке має три види: **а)видимість права; б)обман; в)злочин**. За допомогою злочину воно дещо змінюється, і предмет існує в цій зміні, але це існування є протилежністю самого себе і тим самим у собі є мізерним. Мізерність полягає в тому, що право зняте як право⁵.

Право і «неправо», таким чином, є парними категоріями, подібно як категорії **«добро» і «зло»**. В соціально-правовому плані найбільш деструктивною формою «неправа» є **правовий нігілізм** як на рівні політичної організації суспільства в цілому, так і на рівні пересічних громадян. Він, подібно корозії, яка роз'їдає метал, **знищує системні зв'язки**

¹ Рабінович С.П. Розумність у праві. Філософсько-правовий та емпірико-юридичний виміри / С.П. Рабінович // Антропология права: философский та юридический виміри (стан, проблеми, перспективи): Статті учасників Другого всеукраїнського «круглого столу». – Львів: Край, 2007. – С. 217.

² Коломак А.И. Свобода и ответственность в современном мире: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филос. наук / А.И. Коломак. – Ставрополь: Северо-Кавказ. госуд. техн. ун-т, 2006. – С. 15.

³ Гегель Г.В.Ф. Философия права. – С. 94.

⁴ Гегель Г.В.Ф. Философия права. – С. 161.

⁵ Гегель Г.В.Ф. Философия права. – С. 145.

унормованості суспільства як цілісного, життєздатного організму. Це та **«інфекція»**, яка здатна паралізувати суспільний організм, знищуючи його правове поле, роблячи його вразливим як з внутрішньої, так і з зовнішньої сторони, а це **шлях до аномії** – втрати суспільством здатності до самоуправління, утвердження хаосу, кризово-катастрофічного стану соціально-правової системи, зародження і розвиток багаторівневих соціальних конфліктів, неконтрольованість злочинності, падіння моральності.

Панування **«неправа»** породжує низку негативних соціально-правових явищ. На думку І.І.Кального, найбільш **типовими проявами «неправа»** в сучасних умовах є: 1) **абсолютна влада** держави, уособленням якої є бюрократизм; 2) **жорстка норматизація** всіх сфер соціального життя у формі тотального контролю не лише за фінансовими потоками, але і за особистим життям громадян; 3) **особлива ментальність** з орієнтиром на протиставлення «своїх» і «чужих»; 4) **криміналізація** соціуму, яка знаходить свій прояв у зростанні тіньової економіки; 5) **корумпованість** чиновників в умовах інверсії бюрократії в бюрократизм; 6) **авантюризм** політики і її зорієнтованість на принцип «мета виправдовує засоби, переможця не судять»; 7) **розпад** правової свідомості і культ правової неосвіченості, невігластво; 8) **правовий нігілізм** у різноманітних проявах¹.

Заслуговує на увагу розуміння права і неправа, висловлене В.К.Самігулліним. Він розрізняє, крім права і неправа, категорії **передправо, псевдоправо, антиправо, паранправо**. Під **передправом** він розуміє конкретні норми поведінки в додержавному суспільстві, які не можуть бути віднесені ні до категорії моральних, ні до категорії правових норм, але уже містять початки тих і інших. **Псевдоправо** він називає неправом, тобто, штучно замасковане під право. В деяких випадках, – пише він, – псевдоправо має нешкідливі форми, як, наприклад, **дитяче право, фольклорне право**. Разом з тим, псевдоправо може набувати агресивного спрямування, наприклад, **тіньове право**. Під **антиправом** він розуміє абсолютне неправом, тобто те, що ні за яких обставин ніким не може оцінюватись як право або щось близьке до нього. Антиправо – це сфера свавільних рішень, дій, вчинків. Крайніми формами неправового свавілля є злочини. Право і неправом часто розділені настільки, що можуть існувати і розвиватися відносно самостійно як два світи: світ та антисвіт. Однак насправді право і неправом повністю «не розходяться»; вони утворюють відому єдність. У праві завжди присутнє і неправом, але в прихованому вигляді. Однак і неправом абсолютно не чуже право: в прихованому виді в неправі дане право. Є певні підстави, – вважає автор, – які дозволяють стверджувати: при відомих умовах неправом, як не дивно, може стати джерелом права. Роздуми через призму «право – неправом»

¹ Кальной И.И. Философия права: учебник. – С. 219–220.

вивели В.К.Самігулліна на категорію **параправа**. Поряд з наукою, – пише він, – існує паранаука, поряд з культурою – паракультура, а поряд з психологією – парапсихологія. Тому логіка речей говорить на користь існування **параправа**¹.

Вчинок є виразом волі як суб'єктивної, або моральної, стверджував Гегель. Тому **державні закони не можуть поширюватися на переконання**, бо в сфері морального «я» є для себе самого, і насильство тут не має сенсу². Право ж моральної волі містить у собі три складові: а) абстрактне, або формальне, право вчинку на те, щоб його зміст, оскільки він здійснений в наявному бутті, був взагалі моїм, щоб він був, таким чином, умислом суб'єктивної волі; б) особливим у вчинкові є його внутрішній зміст, а саме: 1) як він за своїм всезагальним характером визначений для мене, що становить цінність вчинку і те, що він для мене значимий, що складає намір; 2) його зміст як моєї власної цілі мого приватного суб'єктивного наявного буття є благо; в) цей зміст як внутрішнє, одночасно возведене у свою всезагальність як в собі і для себе суще об'єктивність, є абсолютною метою волі, добро, що виступає в сфері рефлексії разом з протилежністю суб'єктивної всезагальності, частково зі злом, частково разом із совістю³.

Отже, за Гегелем, філософія права є філософією свободи, у структурі якої він вбачав автономну людину як особистість. **Право і свобода є виразом діалектики свободної волі людини**. Право є зовнішнім, формалізованим виразом свободи, її з реалізованим царством наявного буття. **Свобода як пізнана людиною необхідність** є фундаментальним початком духа і може реалізуватися виключно у рамках держави, де людина як незалежний суб'єкт набуває власної гідності. Воля ж за Гегелем «є особливим способом мислення: мислення, яке переміщає себе в наявне буття»⁴.

В чисто правовому сенсі, свобода людини реалізується, головним чином, через суб'єктивне право – ті можливості, **межі поведінки, межі розумної свободи**, які визначені об'єктивним правом. Розумна свобода передбачає панування розуму над відчуттями і емоціями.

А.Г.Мучнік образно розуміє суб'єктивне право як **«окремий броньований щит**, що прикриває дуже вразливе тіло **свободи** кожного індивіда. Всі ж права людини, взяті в своєму багатоманітні і сукупності – могутній, по суті, круговий броньований захист для свободи всього народу». Людська свобода, за Верховним комісаром ООН з прав людини Мері Робінсон, – це дорогоцінний простір, який охороняється стандартами, законами і процедурами, покликаними захистити, охоронити і розширити права людини»⁵.

¹ Самігуллин В.К. Право и неправо / В.К. Самігуллин // Государство и право. – 2002. – № 3. – С. 6–8.

² Гегель Г.В.Ф. Философия права. – С.159, 143.

³ Гегель Г.В.Ф. Философия права. – С. 159, 160.

⁴ Гегель Г.В.Ф. Философия права. – С. 67.

⁵ Мучник А.Г. Философия достоинства, свободы и прав человека. – С. 399, 401.

Цікавим і корисним у науковому плані є узагальнення щодо співвідношення закону і свободи людини, зроблене В.Вольновим. Якщо відкинути крайній випадок, – пише він, – коли закон і свобода людини проголошуються явно несумісними, протилежними одне одному, то, щоб ми не розуміли під законом, теоретично мислимі лише **три співвідношення закону і свободи**: закон обмежує свободу людини; закон обумовлює свободу людини; закон тотожний свободі людини. Названі співвідношення по-різному проявляють себе в залежності від того, яка із існуючих теорій свободи у політичній думці береться за основу: **абсолютистська, ліберальна чи тоталітарна**. **Перше розуміння** визначає свободу людини як можливість робити те, що не заборонено законом і не робити того, до чого закон не зобов'язує. Оскільки закони не можуть охопити всі діяння і проступки людей, в будь-якій формі правління буде існувати майже безліч того, що закон не забороняє і до чого не зобов'язує, і тому можна зробити висновок, що закон не знищує свободу людини, а лише обмежує її. Проте абсолютистське розуміння свободи людини заперечує політичну свободу підданих (верховна влада недоторкана і невідчужувана), у них є лише громадянська свобода. Окрім того в абсолютистському розумінні свобода людини не є невідчужуваною: вона є, але у будь-який момент вона може бути по праву відібрана, якщо суверен накаже убити підданого чи посадити його в тюрму. **Ліберальне розуміння** свободи розглядає свободу людини як можливість робити те, що не заборонено законом і не робити того, до чого закон не зобов'язує, додаючи таку ознаку, як незалежність від чийої-небудь волі. Цей додаток змінює і співвідношення закону і свободи людини: він не знищує і не обмежує її, а розширює і зберігає. Для свободи людини недостатньо лише однієї можливості робити те, що не заборонено законом, необхідно також бути незалежним від чийої-небудь волі, проте це нездійсненно там, де немає закону, який стримує сваволю чужої індивідуальної волі. Отже, закон виступає необхідною умовою свободи людини. **Третє розуміння свободи людини умовно називається тоталітарним**. Вона базується на визначенні свободи людини як такої, яка підкоряється своїй і лише своїй волі, проте вона в цьому випадку розуміється двозначно: це не лише індивідуальна, суб'єктивна, власна свобода людини, але й якась і об'єктивна чи загальна її воля. Виходячи з існування загальних інтересів, загального блага, становище про існування цієї загальної волі прагне і до цих інтересів та блага. При цьому постулюється отождолення загальної волі із волею кожного зокрема, іншими словами, в глибині душі людина завжди бажає загального блага, навіть якщо цього не усвідомлює. При такому розумінні свободи людини співвідношення її свободи і закону виглядає так: свобода людини залежить не від закону, а від поведінки закону: підкоряючись, підданий залишається вільним

(оскільки підкоряється загальній волі, яка в той же час є і своєю), не підкоряючись – він втрачає свободу¹.

Свобода без права є **анархією**, а значить – знищенням свободи².

Таким чином, свобода волі в рамках правового простору життєдіяльності людина визначається наступними характеристиками:

– право захищає свободу при формуванні волі **у виборі** правослухняних дій людини від впливу чужої індивідуальної волі, які діють протиправно;

– при формуванні волі правослухняної поведінки свобода людини є **обмежена лише законом**, точніше установленими ним правами та обов'язками;

– свобода волі проявляється також і в тому, що людина вільна вибирати не лише **правослухняний**, але і **протиправний** варіант дій. Останнє за загальним правилом розглядається як перевищення допустимої в суспільстві свободи людини і викликає до дії інший правовий механізм – примус до дотримання установлених правил³.

Не всі вчені налаштовані так оптимістично в питанні співвідношення свободи людини і закону, свободи людини і права. Наприклад, Г. Сарторі пише: «Впродовж двох з половиною тисячоліть західна людина шукала в законі свободу ... поширений **сумнів** в надійності правового захисту свободи **не можна визнати невиправданим**. Причина в тому, що змінилося наше розуміння закону, а в підсумку закон перестав бути для нас тим захистом, яким він був раніше»⁴. Жан Сальвер висловився в цьому ж плані, що «закінчене втілення свободи – це, по суті, не що інше, як цілковите знищення закону... **Закон і свобода взаємно виключають одне одного**»⁵. Ще більш категоричним був І. Бентам: «**Кожен закон є порушенням свободи**»⁶. «Мало слів, – розширив він свою думку, – від котрих, з усіма їх похідними, було би більше шкоди, ніж від слова свобода. Коли воно позначає що-небудь, попри простого капризу і догматизму, воно означає хороше правління; і якби хорошому правлінню повезло займати в розумі публіки таке ж місце, що належить свободі, то навряд чи здійснилися б всі ті злочини і безглуздя, які ганьбили і гальмували хід удосконалення правління. Прийняте визначення свободи – що це

¹ Разгильдиева М.Б. Правовое убеждение и принуждение: теоретические основы (на примере финансового законодательства). – С. 77–78.

² Ратцингер Й. (Бенедикт XVI). Ценности в эпоху перемен. О соответствии вызовам времени / Йозеф. Ратцингер. – М.: Библийско-богосл. ин-т. св. ап. Андрея, 2007. – С. 32.

³ Разгильдиева М.Б. Правовое убеждение и принуждение: теоретические основы (на примере финансового законодательства). – С. 98.

⁴ G. Sartori. Democratic Theory. Detroit. 1962. p. 306.

⁵ Jean Salvaire. Autorite et liberte. Montpellier. 1932. p. 65.

⁶ Бентам И. Избранные сочинения / Иеремия Бентам. – Т. 1. – СПб: Типография листография Н. Тиблена и Ко (Н. Неклюдова), 1867. – С. 320.

право робити все, що не заборонене законом, – показує, з яким нехлюйством використовують слова в звичайній розмові чи творі; тому що **коли закони погані, що станеться зі свободою?** А якщо закони хороші, то в чому їй цінність? Хороші закони мають ясне і зрозуміле значення: вони переслідують явно корисні цілі з допомогою явно придатних засобів»¹.

Абсолютна більшість сучасних вчених позбавлена наведеного вище скептичного ставлення до права як засобу, міри визначення свободи людини. «Розуміння права як міри свободи людини в суспільстві, – наголошує Л.І. Лазебний, – носить соціально-філософський характер, оскільки право визначається шляхом зведення до категорії свободи; це – одна з іпостасей свободи, один з конкретно-історичних шляхів її розвитку. Право як особлива сфера соціальної діяльності виникає у вигляді особливого механізму соціальної регуляції свободи»².

«Мета закону, – наголошував Леонард Трилоні Гобгауз, – аж ніяк не морально просвітити непокірних індивідів. Його мета – створити певні умови, які, на думку суспільства, необхідні для добробуту всіх його членів і які можна створити тільки за допомогою запровадження однорідності»³.

Таким чином, є всі підстави говорити про **«розумну юридичну, правову свободу»** як визначену юридичними нормами можливість зобов'язаної, дозволеної, заохочуваної поведінки особи і неможливість забороненої поведінки особи в суспільстві.

Подібно до наведених вище розумінь даної проблеми висловився Р.В. Соутерн: «Свобода – це породження закону, а **закон – це розум в дії**; власне розум робить людей самоцінними»⁴. Там, де панує закон, стверджує О. Гьофе, панує також і розум. Завдяки своїй формі самоорганізації у формі права суспільство підпорядковується певним вимогам розуму і навпаки, право є невід'ємною приналежністю розуму. Розум належить до визначення права. Поняття розуму може застосовуватися в нормативному смислі. В цьому випадку розум притаманний тому чи іншому закону, що дає можливість говорити про існування розумного (правового) і нерозумного (неправового) закону. В цьому сенсі він пише про антропологічну необхідність, яка охоплює два моменти: право як необхідність для виживання людини (**правовизначальний розум**) і як необхідність для гуманного (хорошого, справедливого) життя (**правонормуючий розум**)⁵.

¹ Bentham. Deontology. London and Edinburgh. 1834. vol. 2. p. 59.

² Лазебный Л.И. Политическое сознание: социально-философский анализ / Л.И. Лазебный. – М.: Ин-т философии РАН, 1999. – С. 26.

³ Гобгауз Л.Т. Держава та індивід // Лібералізм. Ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулза. – С. 695.

⁴ R.W. Southern. The Making of the Middle Ages. New Haven. 1953. p. 107.

⁵ Гьофе О. Розум і право. Складові інтеркультурного правового дискурсу / Отфрід Гьофе; переклад з нім. мови Л.А. Сотниченко, М.Д. Култаєвої. – К.: Альтерпрес, 2003. – С. 29, 33, 35.

Заслужує на підтримку, як обґрунтований належним чином, висновок С.П.Рабіновича про те, що «... **розумність** може розглядатися як **базовий загальний принцип**, значення якого розгортається через конкретно-ситуативну матеріальну співмірність індивідуального правового рішення, котра ґрунтується на здійснюваному у світлі цілей правового регулювання адекватній оцінці значущості особливих обставин та наслідків самого рішення»¹.

У філософсько-правовій літературі, як правило, розглядається **взаємозв'язок розуму і волі** людини, що базується на концепції Гегеля про те, що вони є двома сторонами, генетичними початками соціального явища – права. Так, В.В.Шкода вивів таку формулу права: «**Право = воля + розум**». Волі автор відводить пріоритетну роль щодо розуму². Думається, що для такого висновку вочевидь брак достатніх аргументів. Психологічний механізм тут, як видається, такий: розум, як найвища духовна здатність людини, є детермінантом її волі. Тоді воля буде **розумною, доброю**. Власне метою закону, як справедливо наголошує В.С.Соловйов, є не допустити прояву **злої волі** в її крайніх видозмінах³.

Розумність права, – пише В.В.Шкода, – повстає в багатьох пов'язаних між собою, вимірах: 1) в правильності й упорядкованості; 2) у виразі загального, яке можна відтворити, повторити, передати; 3) в тому, що необхідне, і всезагальне в ньому (законі) відкривається завдяки індивідуальному розуму; 4) що право звернене до розумних істот; 5) у формальності права; 6) у несумісності з обманом; 7) пронизаністю логікою і мисленням; 8) в упорядкуванні й дисциплінуванні життя людей⁴.

Розумне правове регулювання суспільних відносин закріплюється, зокрема, на визнанні автономії людини. «Про наявність в суспільстві права, – влучно зауважив Е.Ю.Соловйов, – можна говорити лише в тому випадку, якщо кожен його член визнаний державою як розумна істота, здатна самостійно вирішувати, що для неї добре»⁵.

Свобода людини може бути значною, – підкреслює В.А.Бачинін, – якщо вона проявляється в межах, встановлених цивілізованими нормами, гуманними правовими принципами. Якщо ж ці межі визначені авторитарним чи деспотичним режимом, то індивідуальна міра соціальної свободи виявляється надто малою. Дефініція права найчастіше вибудовувалися або через поєднання його зі свободою, або з ігноруванням свободи

¹ Рабінович С.П. Розумність у праві: філософсько-правовий та емпірико-юридичний виміри. – С. 227.

² Шкода В.В. Вступ до правової філософії / В.В. Шкода. – Харків: Фоліо, 1997. – С. 175.

³ Соловьев В.С. Оправдание добра / В.С. Соловьев. Соч.: в 2 т. – Том. 1. – М.: Мысль, 1988. – С. 451–452.

⁴ Шкода В.В. Вступ до правової філософії. – С. 139.

⁵ Соловьев Э.Ю. И. Кант: взаимодополнительность морали и права / Э.Ю. Соловьев. – М.: Наука, 1992. – С. 8.

людини. Для права свобода людини є цінністю і ціллю, що перебуває поза ним, тобто зовнішня ціль або цільова причина. Завдання права полягає в тому, щоб забезпечити необхідні цивілізовані умови для прямого впливу цією цільовою причиною на людський дух. Людина не просто повинна знати, що вона свободна, але й чітко уявляти міру свободи, яка є оптимальною в правовому просторі цивілізованої держави. Щоб пошуки цієї міри не були для індивіда надмірно продовжуваними і не породжували небажаних відхилень і ексцесів деструктивного характеру, держава змушена вживати зусиль щодо вчасного превентивного страхування за допомогою норм і законів права, які визначають ті межі, за які зовнішня свобода людини не повинна поширюватися. Як наслідок виявляється парадоксальна властивість права, яке постає як сила, що не лише примушує, але й звільняє. Примушуючи до законослухняності, вона звільняє людину від диктату множини небезпек, в тому числі і загрози, що виходить від її власної недосконалості, від небезпеки бути розчавленою гігантською машиною держави і багатьох інших перекручень соціального життя. В цивілізованій державі норми права адресуються особі як вільному суб'єктові. Припускається, що вона **наділена можливістю вибору** і може або підпорядкуватися нормі, або ні. Держава залишає за собою певні можливості і, в першу чергу, право втручається в сферу свободного вибору людини. Якщо вона порушила норму права, то виникає якісно нова ситуація її юридичної відповідальності за правопорушення¹.

Отже, **юридичною межею** індивідуальної свободи волі людини, є її **суб'єктивні права і обов'язки**. Однак, воля людини проявляє себе як правове явище, за умови, що вона не суперечить прояву волі інших окремих індивідів або загальній волі будь-якої соціальної спільноти². Думається, що юридичні межі індивідуальної свободи визначаються не лише суб'єктивними правами людини, але й її правовими свободами і обов'язками. **Межі соціальної свободи людини**, таким чином, значною мірою визначаються державою за допомогою норм права, які дозволяють, заохочують, забороняють певну її поведінку або зобов'язують її до певної поведінки. Кожна норма права містить у собі відповідний **припис, веління** суб'єктові суспільних відносин, вказуючи на **бажаний** державою **стандарт** його поведінки в певних умовах соціального буття. Такий припис, веління забезпечується примусовою силою держави, яка покликана контролювати соціально значиму поведінку суб'єктів суспільних відносин, забезпечувати дотримання ними меж соціальної свободи через застосування юридичної відповідальності. За цих умов **свобідна воля** людини формується **через її розум і свободу совісті** не лише в межах її соціальної свободи, але й в органічному зв'язку **з соціальною необхідністю** та юридичною відповідальністю, яка, як відомо, також має

¹ Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права. – С. 770, 772, 774.

² Диденко Н.Г., Селиванов В.Н. Право и свобода. – С. 12.

чітко визначені в законі межі і міру. Крім того, на формування свободи волі людини впливають інші особистісні і соціальні фактори об'єктивного і суб'єктивного характеру. Людина, як уже зазначалося, **може бути наділена належно високим рівнем розуму і совісті, мати силу і волю, але не мати сили волі**. Лише за наявності у людини сили волі, її воля, опосередкована совістю і розумом, може бути джерелом її соціальної свободи, чинником, що детермінує **вибір** нею форми її поведінки – просоціальної (правослухняної) чи антисоціальної (протиправної).

З точки зору бачення права кожний вольовий акт поведінки людини можна розглядати як взаємодію трьох складових: **а) бажання** як відповідного прояву свідомості, зокрема, правосвідомості конкретної людини; **б) стимулу** (позитивного чи негативного) як прояву правосвідомості суспільства, що відображається в чинному законодавстві та орієнтує певним чином систему цінностей конкретної людини на об'єктивно зумовлену і загальновизнану систему соціальних цінностей даного суспільства; **в) акту волевиявлення** людини в конкретному діянні, ступінь прояву якого залежить, зокрема, від реально існуючого політичного режиму і юридичного порядку, зумовлених принциповою структурою наявних економічної, політичної, юридичної систем **з відповідним визнанням** у суспільстві **ролі свободи** людини як суб'єкта права¹.

В юридичній літературі, у зв'язку з мірою свободи і мірою відповідальності людини, розглядається поняття «**несвобода**» як парна категорія щодо категорії «**свобода**». Так, В. П. Малахов пише, що поняття несповоди людини асоціюється з зовнішніми, нормативними засадами соціальної діяльності. З одного боку, несповода людини свідчить про зв'язаність правової істоти умовами і обставинами, наявними суспільними структурами і залежностями. Усвідомлення людиною несповоди є наслідком визнання чужої волі, чужих претензій і влади. З іншого боку, вона здійснюється шляхом відмови від певних цілей заради переваг визнаного за людиною її становище, статусу в суспільстві. **Соціальна несповода** людини завжди є правовою несповодою. В несповоді людини як в наявному порядку та мірі її зв'язаності соціально спрямованої волі необхідністю, обов'язком, обставинами тощо закладена тенденція до переходу в свою крайність – **свободу**, а точніше – у звільнення від права, у свавілля. Правовий феномен несповоди людини не можна розглядати як негативний стан, деструктивне начало в соціальній реальності. Несвобода людини позитивна, оскільки вона є формою відтворення соціальних структур, суспільних відносин, виступає одним із важливих індикаторів повноти соціального порядку. Поняття **свободи і несповоди** людини корелятивні з причини їх протилежності. В несповоді закладена можливість права, а в свободі – можливість безправ'я. **Несвобода** є межею свободи, а свобода – переборення несповоди. Така діалектика має для правової істоти

¹ Диденко Н.Г., Селиванов В.Н. Право и свобода. – С. 12.

повноцінний смисл і відображає фундаментальну властивість соціальної реальності, в якій правова несвобода людини виступає мірою політичної свободи, а політична свобода виявляється умовою переборення її правової несвободи (зв'язаності)¹.

Межа переходу від свободи до не свободи і навпаки, – пише Ю. В. Сорокіна, – є дуже тонкою. На її думку можна умовно розрізняти три ступені не свободи: 1) не свобода, в основі якої знаходяться фізіологічні причини; 2) не свобода, в основі якої знаходяться морально-релігійні обмеження; 3) не свобода, в основі якої знаходиться прямий примус – фізичний або державний².

Свобідною людина відчуває себе тоді, коли вона хоче того, що вважає правильним як результат свого мислення. Як **несвободу** ми відчуваємо тільки **ззовні нав'язаний примус**, який змушує нас діяти інакше, ніж на власний розсуд. Звідси випливає концепт **зумовленої свободи людини**, який однаковою мірою враховує обидва моменти – **свободу і зумовленість**. Свобідна воля людини зумовлена **мотиваційною силою** її роздумів, які рефлектують як над власними бажаннями і уявленнями, так і над умовами, можливостями, засобами і можливими наслідками³.

У цьому зв'язку Гегель писав, що «... наша свобода є **сумішшю свободи і несвободи**, остання має бути обмежена. Обмежується несвобода, навпаки, визначення сторони свободи полягає в тому, що свобода має здійснюватися. Свобода має стати дійсною за допомогою права...»⁴.

Правова думка, – зазначає В. А. Бачинін, – не намагається дослідити проблему свободи людини в її повному об'ємі, оскільки для неї це є надмірно широкий предмет, що виходить далеко за межі її компетенції. Вона обмежується декількома істотними аспектами нормативного характеру, в числі яких уява про те, що зовнішня свобода людини є однією із цілей права. Вже в «Дігестах» Юстиніан розглядав свободу як природну властивість робити те, що не заборонене законом⁵. У сучасних умовах свобода волі людини має реалізовуватися не лише в межах закону, але й в межах інших соціальних норм. Тобто, свобода волі людини повинна реалізовуватися в межах унормованої соціальної свободи.

«Свобода, – закріплено в ст. 4 «Декларації прав людини і громадянина», полягає в можливості робити все, що не спричиняє шкоди іншому; таким чином, здійснення природних прав кожної людини обмежене лише

¹ Малахов В. П. Философия права / В. П. Малахов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. – С. 135-136.

² Сорокіна Ю. В. Введение в философию права: курс лекцій / Ю. В. Сорокіна. – М.: Норма. 2009. – С. 103.

³ Хабермас Ю. Между натурализмом и религией. Философские статьи / Юрген Хабермас. – М.: Весь мир, 2011. – С. 148, 182.

⁴ Гегель Г. В. Ф. Философия права. – С. 387.

⁵ Бачинин В. А. Энциклопедия философии и социологии права. – С. 771.

тими межами, які забезпечують іншим членам суспільства користування тими ж правами. Межі ці можуть бути визначені лише законом».

Свобода волі людини розглядається як суб'єктивна складова об'єктивної підстави негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності. С.А.Велієв пропонує *під свободу* волі людини як суб'єктивною підставою її юридичної відповідальності *розуміти* біологічно підготовлені і соціально зумовлені властивості психіки людини, що сформувалися в процесі її індивідуального розвитку, проводити на ґрунті пізнання зовнішньої ситуації і самого себе оцінку, вибір, прийняття і здійснення рішень про необхідну і очікувану соціальну активність¹.

Наведене вище дає підстави для висновку, що *свободу людини в праві* слід уявляти як *розумну правову необхідність*, узгоджену з її власними переконаннями, настановами, ідеалами, інтересами і потребами, опосередковану *її совістю* та забезпечувану *силою волі* людини. Право, як *уречевлення, продукт людського розуму*, має бути наділене рисами загальнолюдських цінностей. За таких умов розум, совість людини, її розумна *свобода волі* до діяння (дії чи бездіяльності), служать антропологічними основами соціально-етичної (моральної) підстави юридичної відповідальності людини.

Нормативно-правову підставу негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності можна розуміти на *трьох рівнях*: а) мікрорівень; б) макрорівень; в) мегарівень.

На *мікрорівні* нормативною підставою для застосування до людини негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності є норма (норми) матеріального законодавства, що закріплює склад вчиненого людиною правопорушення.

Нормативно-правовою підставою негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності людини на *макрорівні* розуміння поняття цього феномена є *норма (норми) матеріального законодавства*, яка закріплює склад вчиненого людиною правопорушення, а також *норми процесуального* законодавства, які визначають процедуру притягнення її до відповідного виду юридичної відповідальності і призначення їй правового стягнення чи покарання у рішенні суду, та *норми виконавчого* законодавства, які визначають порядок і умови виконання призначеного їй правового стягнення чи покарання. Крім того, у випадку притягнення людини до кримінальної відповідальності – *норми кримінального та кримінально-процесуального права*, які визначають реалізацію інституту судимості.

Нормативно-правову підставу негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності на *мегарівні* розуміння цього поняття становлять: *норми міжнародного права та внутрідержавного законодавства*, що визначають протиправність вчиненого людиною діяння, *норми внутрідержавного*

¹ Велієв С.А. Принципы назначения наказания. – С. 19.

законодавства, які визначають склад відповідного правопорушення і процедуру застосування до людини юридичної відповідальності (норми процесуального та виконавчого законодавства).

Важливе значення у процесі пізнання людиною оточуючої дійсності має розуміння гносеологічної природи права. З цього приводу А. А. Козловський пише, що нормативність пізнання набуває свого концентрованого правового виразу в нормі права. Норма права і є найбільш інтенсивним і цілісним проявом гносеологічної природи права, предметом найбільшої пізнавальної напруженості суб'єктів правовідносин і суспільної саморегуляції в цілому. Норма права – це не статична структура, а спосіб пізнання реальності. Вона є відповіддю й запитанням про реальність водночас. Пізнавальні процеси, які відбуваються в суспільстві, поступово трансформуються в процеси правового пізнання. Динаміка норми права – це не що інше, як динаміка пізнавальних процесів. Щоб норма права реалізувалася, вона має розкрити перед суб'єктом усі свої пізнавальні можливості, а це досягається тільки завдяки активності самого суб'єкта. Пізнання є джерелом, рушійною силою, структурою і наслідком дії норми. Без пізнавальної інтенсивності немає й норми права. Це впливає з того, що вона сама не тільки є породженням пізнання, але й у своїй структурі, у будові та взаємодії елементів уже закладає умови, форми і необхідність пізнавальних процесів. Норма права є не тільки гносеологічним результатом практичного соціального досвіду. Своєю логічною структурою, складом і динамікою елементів вона об'єктивно передбачає необхідність пізнавальної активності суб'єктів правовідносин¹.

Важливими правовими підставами для реалізації негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності є рішення Європейського Суду з прав людини та рішення відповідних українських судів.

Фактичною (суб'єктивною) підставою негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності людини є вчинення нею діяння, яке містить склад правопорушення, тобто вчинку, який заборонений нормою права під загрозою притягнення винного у його вчиненні до відповідного виду юридичної відповідальності.

З філософсько-правових позицій правопорушенням є індивідуалістичне, анархістське свавілля окремих індивідів, відповідальних за свої дії, яке виражається у формі винного діяння, небезпечного (шкідливого) для підвалин даного суспільства, що порушує правопорядок і є, разом з тим, елементарною формою масовидного соціального явища – деліктності, яка зумовлена соціальними причинами².

¹ Козловський А.А. Гносеологічні принципи права // Проблеми філософії права. – 2005. – Т. 5. – № 1–2. – С. 36.

² Див.: Денисов Ю.А. Общая теория правонарушения и ответственность / Ю.А. Денисов. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1983. – С. 275.

Як зазначає С. С. Алексєєв, – правопорушення як підстава юридичної відповідальності, характеризується **чотирма елементами**, що утворюють його склад. Це **об’єкт** – порушене матеріальне чи нематеріальне благо, охоронюване правом; **суб’єкт** – дієздатна особа, яка вчинила правопорушення; **об’єктивна сторона** – саме протиправне діяння, шкідливий результат, що настав, і причинний зв’язок між діянням і результатом; **суб’єктивна сторона** – вина, тобто ставлення правопорушника до діяння та його результату у формі умислу або необережності. Юридична відповідальність може бути покладена на людину лише за наявності, а практично в режимі законності – встановлення всіх елементів складу правопорушення. Ця вимога є обов’язковою, безумовною при покладанні кримінальної і адміністративної відповідальності. Стосовно ж цивільних правопорушень (в тому числі при відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки) закон може зробити виняток з цієї вимоги: особа може підлягати відповідальності за певних обставин **і без вини**¹.

В основі цивільно-правової **відповідальності людини без вини** лежить «концепція заподіяння», сутність якої полягає в тому, що сам факт завдання шкоди визнавався достатнім для настання цивільно-правової відповідальності. Однак поступово, в результаті тривалих дискусій, набуло поширення розуміння відповідальності людини як засобу покарання за вчинення правопорушення, а у теорії цивілістики панівні позиції посіла концепція застосування цивільно-правової (майнової) відповідальності за її винні діяння. На перебіг наукових дискусій справила помітний вплив позиція судової практики, яка повною мірою не сприйняла докази на користь застосування «принципу заподіяння» як визначальної засади цивільно-правової відповідальності людини за заподіяну шкоду. Таким чином, у цивілістичній науці сформувалося і набуло поширення визначення цивільно-правової відповідальності людини як певного засобу державного примусу, що застосовується до винної у вчиненні правопорушення особи, і виступає як обов’язок особи, яка заподіяла шкоду, зазнати передбачених нормами права негативних наслідків вчинення правопорушення, що має примусовий характер незалежно від того, виконується він добровільно чи у судовому порядку. Незважаючи на те, що принцип відповідальності людини за винне заподіяння шкоди утвердився як важлива засада визначення правових наслідків цивільного правопорушення, дискусії у цьому напрямку тривають й досі².

¹ Алексєєв С.С. Право: азбука – теория – философия. Опыт комплексного исследования. – С. 74–75; Див. про це також: Собчак А.А. О некоторых спорных вопросах общей теории правовой ответственности / А.А. Собчак // Известия ВУЗ «Правоведение». – 1968. – № 1. – С. 50.

² Див.: Ківалова Т. Цивільно-правова недоговірна відповідальність як вид юридичної відповідальності / Тетяна Ківалова // Про українське право. Число 5. – С. 209.

Покладення на певну людину обов'язку відшкодувати заподіяну без вини шкоду потерпілому (об'єктивна відповідальність), – зазначає С.Н.Братусь, – розглядається як виняток із загального правила, як **аномалія**, вимушена уступка, данина обставинам, історична традиція, підкріплена чинними законами і практикою. Проаналізувавши думки науковців щодо даної проблеми, він виділив **чотири позиції вчених**. **Одні** з них розглядають цю ситуацію як вид страхування. **Другі** – безвинну (об'єктивну) відповідальність людини ставлять в один ряд з відповідальністю за вину. **Треті** схильні до того, що безвинна (об'єктивна) відповідальність людини і є за своєю суттю відповідальність за вину. **Четверті** обґрунтування безвинної (об'єктивної) відповідальності людини вбачають у прийнятті боржником на себе ризику за наслідки своїх дій, при цьому розуміння ними ризику не одноставне¹.

Виходячи з теорії ризику, О.А.Красавчиков, дійшов до логічного висновку, що якщо немає вини, то немає і відповідальності людини. Якщо ж, наприклад, власником джерела підвищеної небезпеки шкода заподіяна умисно, то наяву цивільно-правова відповідальність, як і в інших випадках винного заподіяння шкоди. Інша справа – обов'язок власника джерела підвищеної небезпеки відшкодувати безвинно заподіяну шкоду. В дійсності цей обов'язок не є мірою (заходом) цивільно-правової відповідальності, а правовим обов'язком заподіювача шкоди, особливою правовою формою відновлення майнового становища потерпілого².

Більш обґрунтованою виглядає позиція В.А.Ойгензіхта, який розмежував ризик на два види: 1) **ризик**, який є підставою відповідальності людини за випадкових і протиправних обставин, зв'язаних з діями заподіювача збитків, щодо якого презюмується допущення ним можливості таких наслідків; 2) **ризик** як підстава покладення (прийняття, розподілу) збитків в тому випадку, коли немає протиправності діяння при об'єктивно випадкових чи об'єктивно неможливих обставинах або коли збитки заподіяні правослухняними діями суб'єктів. Щодо другого випадку його позиція є категоричною: відповідальність людини не може бути способом розподілу збитків при відсутності протиправності; відповідальність – це завжди покарання за протиправне діяння, засуджуване державою³.

Обидві позиції названих вище авторів у частині чи то обов'язку відновлення майнового стану потерпілого, як наслідку ризику, – О.А.Красавчиков, чи то ризик як підстава покладення збитків на особу, що їх безвинно заподіяла – В.А.Ойгензіхт, не є переконливими і прийнятними. Жодне з наведених ними теоретичних міркувань не дає відповіді

¹ Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность (очерк теории). – С. 154, 156.

² Красавчиков О.А. Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности / О.А. Красавчиков. – М.: Юрид. лит., 1966. – С. 131–137.

³ Ойгензихт В.А. Проблема риска в гражданском праве / В.А. Ойгензихт. – Душанбе: Ирфон, 1972. – С. 216, 219.

на просте питання: чому **безвинна людина** своїм майном **повинна відшкодовувати** заподіяну шкоду (збитки)?

Слід погодитися з висновком С.Н.Братуся про поверхневість, неприйнятність концепції двох рівноправних підстав юридичної відповідальності людини: принципу вини і принципу заподіяння шкоди. Теорія двох підстав **не пояснює причини**, тобто соціальну зумовленість **(В.К.)** встановлення законодавцем юридичної відповідальності людини без вини, **а лише констатує**, що такий принцип встановлений законом. Що примусило законодавця так встановити, чи правильно він вчинив, а головне, чи відповідає це положення закону дійсному змісту категорії відповідальності¹.

Непринятною є також позиція Г.К.Матвеева, який запропонував не називати випадки безвинної (об'єктивної) відповідальності людини **терміном відповідальність, а назвати це обов'язком людини відшкодовувати заподіяну шкоду, або заплатити штраф**². Думається, що зміна термінології в даному випадку нічого не міняє, бо платити, відшкодовувати всеодно має **безвинна** людина, що не є нормальним, справедливим розв'язанням проблеми. Очевидно, що позиція законодавця в даному випадку вже повністю не відповідає сучасним вимогам правового регулювання. Це швидше історична традиція. Потерпілий так само має на собі ризик безвинного заподіяння шкоди. В цьому випадку обидві сторони: **і безвинний, і потерпілий ризикують**. Як вихід з даної ситуації, справедливим, і гуманним для обох сторін є страхування ризиків, використовуючи наявні нормативні можливості інституту страхування, розвиваючи ці можливості та виходячи із сучасних реалій суспільного життя. Відповідальності людини без вини не може бути, оскільки це суперечить принципам права і насамперед принципам юридичної відповідальності: справедливості, гуманності, обґрунтованості відповідальності, а також здоровому глузду. Можливо об'єктивну відповідальність слід частково застосовувати щодо юридичних осіб у випадках заподіяння ними шкоди. Однак і в цьому випадку не обійтися без наукового обґрунтування соціальної зумовленості такого законодавчого, правового способу регулювання суспільних відносин.

Відповідно до П.М.Рабіновича, правопорушення – це юридичне протиправне, винне діяння деліктоздатного суб'єкта, яке є особистісно або суспільно шкідливим чи небезпечним. Його соціальна сутність полягає в заподіянні шкоди тим особистим, груповим чи загальносоціальним інтересам, які юридично захищені державою. Елементами складу правопорушення є:

¹ Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность (очерк теории). – С. 164.

² Матвеев Г.К. Основания гражданско-правовой ответственности / Г.К. Матвеев. – М.: Юрид. лит., 1970. – С. 7.

а) суб'єкт правопорушення – деліктоздатна фізична **особа (людина)** або деліктоздатне об'єднання, що вчинили правопорушення. Деліктоздатність є закріпленою в законодавстві і забезпечена державою здатність суб'єкта нести юридичну відповідальність за вчинене ним правопорушення;

б) об'єкт правопорушення – **певні блага**, на пошкодження, знищення чи позбавлення яких спрямоване винне протиправне діяння. Об'єктами правопорушення можуть стати всі явища, котрі визнаються об'єктами правовідносин – різноманітні матеріальні та нематеріальні цінності, блага як особисті або групові чи соціальні;

в) об'єктивна сторона – як **протиправне фізичне діяння**, його шкідливий або небезпечний результат, а також необхідний причинний зв'язок між ними. Протиправність діяння полягає у невідповідності юридичним приписам або ж загальним чи галузевим принципам права (зокрема міжнародного). Таке діяння полягає як в активних діях, так і в бездіяльності);

г) суб'єктивна сторона – певне **психічне ставлення суб'єкта** до його протиправної поведінки та її наслідків. Таке ставлення відображається поняттям вини у формі умислу чи не обережності. **Порушення припису юридичної норми, вчинене без вини**, відображається ним у понятті **правової аномалії**¹.

Наведене вище розуміння С.С.Алексєєвим та П.М.Рабіновичем складу правопорушення та його складу є практично майже загальноновизнаним. Правда, Р.З.Лівшиц вважає, що правопорушення має місце, якщо присутні інші чотири його елементи: протиправність, вина, шкода і причинний зв'язок⁰. В цьому випадку, як видається, має місце ототожнення ознак правопорушення і ознак складу правопорушення з елементами складу правопорушення, що є нераціональним.

Дещо з інших позицій підійшов до вирішення аналізованого питання М.С.Кельман. На його думку, є три підстави негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності: 1) протиправне діяння (дія чи бездіяльність), у якому присутні всі елементи складу правопорушення; 2) нормативні приписи, які чітко фіксують елементи складу правопорушення; 3) правозастосовний акт, у якому дається всебічна оцінка обставин та особи, яка вчинила правопорушення². В цьому випадку має місце поширювальне визначення підстав негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності не лише як матеріально-правового, але й, вочевидь, частково як процесуально-правового поняття. Коли говорити про процесуальне поняття підстав цього виду юридичної відповідальності, то в ньому мали би знайти відображення не лише вказаний М.С. Кельманом

¹ Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник / П.М. Рабінович. – Вид. 9-е доповнене. – Львів: Край, 2007. – С. 157–158.

² Кельман М.С. Загальна теорія держави і права (схеми, таблиці, поняття). – С. 162.

правозастосовний акт, але й підстави процесуальної діяльності компетентних правоохоронних і судових органів держави. Разом з тим, логічною є постановка питання про виконавчо-правовий аспект підстави даної юридичної відповідальності, адже ця юридична відповідальність лише тоді реалізується певною мірою, коли, як правило, призначене стягнення чи виконане покарання. Виняток становить негативна (ретроспективна) кримінальна відповідальність у тих випадках, коли після виконання покарання людина має судимість. Зняття чи погашення судимості у цих випадках є кінцевим етапом реалізації негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності людини.

Щодо правопорушення в контексті підстав юридичної відповідальності людини заслуговує на увагу думка О. Харитонової та Є. Харитонова, котрі вважають, що його слід розглядати «не як підставу виникнення правовідносин, а як підставу трансформації загальних регулятивних правових відносин у конкретні охоронні правовідносини. Такий підхід зумовлений діалектичною єдністю правослужняної поведінки людини та правопорушення. Останнє не може існувати, якщо нормою права не була передбачена певна правослужняна поведінка людини. Якщо ж така правослужняна поведінка людини була передбачена нормами права, це зумовило виникнення загальних регулятивних правових відносин, порушення змісту яких і має місце при вчиненні правопорушення. Отже, – підсумовують вони, – охоронні правовідносини виникають «не на рівному місці», а відображають трансформацію дефектних (спотворених) регулятивних правових відносин у правовідносини охоронні, де відбувається заміна порушеного обов'язку певної правослужняної поведінки в обов'язок поновити порушений стан і зазнати негативних наслідків недодержання вимог норми права, тобто зазнати дії засобів державного примусу (відповідальності, захисту тощо). При цьому наслідки правопорушення не вичерпуються лише можливістю застосування заходів відповідальності, але й можуть виражатися в інших примусових заходах, спрямованих на припинення правопорушення, відновлення стану, який існував до правопорушення тощо. Втім усі ці засоби примусу застосовуються в межах охоронних правовідносин, котрі виникають на підставі порушення приписів правових норм, суб'єктивних прав уповноважених учасників правових регулятивних відносин галузі та невиконання або неналежного виконання зобов'язаними суб'єктами їхніх обов'язків¹.

За такої широкої постановки питання про підстави негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності виникає потреба в розмежуванні понять: «притягнення до юридичної відповідальності», «юридичне переслідування» та «юридична відповідальність».

¹ Харитонova О., Харитонов Є. Юридична відповідальність: пошук парадигми / Олена Харитонova, Євген Харитонов // Про українське право. Число 5. – С. 29.

Конституційний Суд України у справі № 1-15/99 за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справи про депутатську недоторканність), маючи на увазі негативну (ретроспективну) юридичну відповідальність людини, вказав, що поняття «притягнення до юридичної відповідальності» не ідентичне поняттю «юридична відповідальність». Вони розмежовуються на рівні Конституції України (ч. 2 ст. 60; ст. 61; ст. 63; ст. 68; ст. 105; ст. 129). Притягнення до юридичної відповідальності людини передусе юридичній відповідальності. Виходячи з названого рішення Конституційного Суду, притягнення до юридичної відповідальності людини, як стадія юридичного переслідування, починається з моменту пред'явлення їй обвинувачення про вчинення правопорушення. Пред'явлення людині обвинувачення у вчиненні правопорушення і є притягненням її до юридичної відповідальності. Негативна (ретроспективна) юридична відповідальність людини виникає з моменту порушення нею приписів норм права і, як відомо, не завершується пред'явленням їй обвинувачення у вчиненні правопорушення.

Поняття «юридичне переслідування» можна розглядати в широкому та вузькому розуміннях. У вузькому розумінні воно охоплює: виявлення правопорушення; виявлення і викриття людини, яка вчинила правопорушення; формування і висунення їй обвинувачення у вчиненні правопорушення; призначення правопорушникові передбаченої законом міри стягнення чи покарання. Юридичне переслідування у широкому розумінні, як видається, охоплює всі стадії реалізації негативної юридичної відповідальності людини в матеріально-правовому, процесуально-правовому та виконавчо-правовому аспектах.

Види правопорушень. П.М.Рабінович, залежно від соціальної або особистої значимості правопорушень, класифікує їх на два види: а) проступки – шкідливі правопорушення; б) злочини – небезпечні правопорушення. До числа проступків він відносить: 1) конституційне правопорушення; 2) цивільне правопорушення; 3) адміністративне правопорушення; 4) дисциплінарне правопорушення. Разом з цим ним звертається увага, що в юридичній науці обговорюється питання про можливість виділення в самостійні різновиди екологічних, сімейних, процесуальних та деяких інших правопорушень. При цьому стверджується, що злочин – вчинене деліктоздатним суб'єктом винне суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), заборонене кримінальним законом під загрозою покарання¹.

М.С.Кельман виділяє три групи правопорушень: 1) злочини; 2) проступки; 3) міжнародні правопорушення². При цьому викликає

1 Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник. – Вид. 10-е доповнене. – С. 188-189.

2 Кельман М.С. Загальна теорія держави і права (схеми, таблиці, поняття). – С. 160.

застереження щодо застосування ним критерію суспільної небезпеки при класифікації правопорушень на злочини і проступки. Загальноприйнято в теорії права, що злочини є суспільно небезпечними, а проступки – суспільно шкідливими. Саме з урахуванням даного підходу, Л. А. Морозова запропонувала поділ правопорушень на злочинні і проступки (адміністративні, цивільні, дисциплінарні, процесуальні). Крім цього, в як окремий вид, нею виділені міжнародні правопорушення¹.

Р. Х. Макуев застосував більш широкий підхід до класифікації правопорушень за наступними критеріями: за сферою суспільного життя, в межах якої здійснюються правопорушення: 1) правопорушення в сфері економіки; 2) правопорушення в сфері управління; 3) правопорушення в сімейно-побутовій сфері; 4) правопорушення в сфері охорони природи; 5) правопорушення на транспорті тощо; та в залежності від характеру мети (цілі) правопорушника: 1) правопорушення, спрямовані на досягнення однієї певної цілі; 2) правопорушення, спрямовані на досягнення кількох цілей; 3) правопорушення, спрямовані на досягнення невизначеної цілі. За критерієм суспільної небезпеки він виділяє: 1) злочини; 2) проступки (цивільно-правові, адміністративно-правові, дисциплінарні)². Однак критерій суспільної небезпеки застосований при цьому невдало, оскільки суспільна небезпека є ознакою лише злочинів, і він може бути застосований тільки до їх класифікацій. Проступки, як відомо, є суспільно шкідливими діями.

М. Н. Марченко, подібно до М. С. Кельмана, в основу класифікації правопорушень взяв критерій їх суспільної небезпечності та відповідно виділив: 1) злочини; 2) проступки (адміністративні, дисциплінарні та цивільно-правові)³.

Автори колективного підручника «Теорія держави і права» вважають, що усі правопорушення поділяються на злочини та провини (проступки). До числа провин вони зараховували: адміністративні, дисциплінарні та цивільно-правові провини⁴.

Т. І. Тарахонич також класифікує правопорушення на два види: злочини і проступки. До проступків віднесено: конституційні, адміністративні, цивільно-правові, дисциплінарні та процесуальні проступки⁵.

Узагальнення наведених вище та інших поглядів вчених щодо класифікації правопорушень дозволяє дійти висновку, що найоптимальнішою,

¹ Морозова Л.А. Теория государства и права. – С. 330–332.

² Макуев Р.Х. Правонарушения и юридическая ответственность. – С. 34–36.

³ Марченко М.Н. Проблемы теории государства и права: учебник / М.Н. Марченко. – М.: Проспект, 2005. – С. 704.

⁴ Теорія держави і права: навч. посібник / за ред. С.Л. Лисенкова. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 240–241.

⁵ Загальна теорія держави і права. Основні поняття, категорії, правові конструкції та наукові концепції: навч. посібник / відпов. ред. О.В. Зайчук; наук. ред. Н.М. Онищенко. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 288.

практично значимою є класифікація правопорушень **за видами порушених норм** права: конституційні, адміністративні, цивільні, екологічні, кримінальні (злочини), земельні, сімейні, міжнародні тощо. Однак при цьому не виключається, що діянням людини одночасно можуть бути порушені кілька видів юридичних норм, і тоді правопорушення, а, отже, і юридична відповідальність людини, носитимуть **комплексний характер**.

2.3.2. Види (форми, способи), стадії реалізації негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності людини

У доктрині права спостерігаються різні підходи до їх класифікації. Так, П. М. Рабінович зазначив наступні види негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності людини за галузевою ознакою: 1) конституційна; 2) адміністративна; 3) цивільна; 4) дисциплінарна; 5) матеріальна; 6) кримінальна¹.

Достатньо повною видається також класифікація негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності людини здійснена С. В. Бобровник за наступними критеріями: 1) за змістом санкцій, що застосовуються до правопорушника: а) штрафна (каральна) – за вчинення злочинів та адміністративних і дисциплінарних проступків; б) правопоновлююча – настає відповідно до норм цивільного права; 2) за формою здійснення: а) судова; б) адміністративна; 3) за галузевою ознакою: а) конституційна; б) кримінальна; в) цивільно-правова; г) адміністративна; д) відповідальність у трудовому праві².

Відмінною від попередньої є класифікація юридичної відповідальності людини Л. А. Морозової, здійснена за трьома критеріями: 1) за змістом санкцій; 2) за формою здійснення; 3) за галузевою ознакою. За змістом санкцій виділено два види юридичної відповідальності людини: штрафну (каральну і правовідновлювальну; за формою здійснення – судову, адміністративну, інші види; за галузевою ознакою – конституційну, кримінальну, адміністративну, цивільну, дисциплінарну, матеріальну тощо³.

В юридичній літературі дискутуються також питання про виділення інших видів негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності людини. Зокрема, адміністративно-процесуальної, кримінально-процесуальної, відповідальність у трудовому праві, сімейному, екологічному праві, фінансово-правової, податкової відповідальності тощо. Не викликає заперечення виділення відповідальності за міжнародні правопорушення⁴.

¹ Рабінович П.М. Основы общей теории государства и права: навч. посібник. – Вид. 10-е доп. – С. 192.

² Бобровник С.В. Юридична відповідальність. – С. 301–308.

³ Морозова Л.А. Теория государства и права. – С. 336–338.

⁴ Див., наприклад: Макуев Р.Х. Правонарушения и юридическая ответственность. – С. 58–64.

Т.І.Тарахонич, використовуючи для аналізу видів юридичної відповідальності такий важливий прийом логіки як класифікація, його пізнавальний та інформаційний прояви, здійснила спробу узагальнити наявні погляди вчених з цього питання. В юридичній науці найбільш поширеними є такі класифікації видів юридичної відповідальності: а) за змістовим критерієм – негативна (ретроспективна) та позитивна (перспективна); б) за галузевою ознакою – конституційна, адміністративно-правова, цивільно-правова, сімейна, трудова (дисциплінарна, матеріальна), кримінальна, міжнародна, процесуальна тощо; в) за суб'єктом притягнення до відповідальності – публічна (кримінальна та адміністративна), приватна (цивільно-правова), службова (дисциплінарна і матеріальна); г) за правовідновною санкцією – скасування актів, що суперечать чинному законодавству, що реалізується в таких формах юридичної відповідальності: 1) скасування акта, який суперечить чинному законодавству; 2) визнання недійсним акта, який суперечить чинному законодавству; 3) зміна акта в тій частині, що не відповідає чинному законодавству; 4) давання вказівок компетентним органам чи службовою особою про обов'язкове скасування чи зміну акта, який суперечить чинному законодавству, суб'єктом, який його прийняв. Не вважається формою зазначеного виду юридичної відповідальності припинення дії акта.

Викладене дало можливість авторові класифікувати юридичну відповідальність відповідно до характеру правопорушення та змісту санкцій за його вчинення на: а) штрафну (каральну) відповідальність, яка застосовується за злочини, адміністративні чи дисциплінарні проступки, особливістю даного виду відповідальності є її процесуальна форма та застосування її владними органами і посадовими особами шляхом прийняття індивідуальних актів; б) правопоновлюючу відповідальність, яка полягає у поновленні незаконно порушених прав чи примусовому виконанню обов'язку¹.

Кожен з видів юридичної відповідальності людини має свої специфічні види (форми, способи) реалізації, які є предметом відповідних галузей української юридичної науки.

О.Е.Лейст здійснив спробу виділити *якості, котрі є спільними* для всіх видів негативної юридичної відповідальності людини. До їх числа він відніс наступні. *Перше*, що підставою всіх видів юридичної відповідальності людини є дійсне чи передбачене правопорушення. Відповідальність завжди конкретна: це відповідальність певної людини за доказуване правопорушення, чітко визначене нормою права за обставин, що заздалегідь передбачені законом чи іншими нормативними актами. *Друге*, всі види юридичної відповідальності людини здійснюються на основі нормативних конструкцій, що являють собою єдність

¹ Оніщенко Н.М., Тарахонич Т.І., Пархоменко Н.М., Макаренко Л.О. Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах. – С.55-67.

норм матеріального і процесуального права. Ознаки правопорушення і санкції за його вчинення передбачені нормами матеріального права. Порядок доказування, визначення того, було чи не було правопорушення і хто його вчинив, а також призначення конкретної міри державного примусу в межах санкції порушеної норми – суворо регламентовані нормами процесуального права¹. В цілому, з таким розумінням автором спільних якостей можна погодитися додавши, що нормативну конструкцію всіх видів юридичної відповідальності утворюють, окрім норм матеріального і процесуального права, також і норми виконавчого права.

Дещо інакше до з'ясування спільних рис видів юридичної відповідальності людини підійшли М.С.Кельман та О.Г.Мурашин. Усі види юридичної відповідальності людини, – стверджують вони, – **мають предметну та юридичну спільність**, а тому складають якісно однорідну правову тканину. **По-перше**, всі норми відповідальності мають однакову структуру, яка, як правило, складається з гіпотези, що вказує на умови дії правової норми, диспозиції, що описує правопорушення та санкції, що визначає вид та розмір покарання. **По-друге**, всі норми, що передбачають юридичну відповідальність людини, регулюють один і той же тип відносин, що виникає на підставі правопорушення. **По-третє**, вказані відносини регулюються єдиним методом – методом покарання правопорушника. **По-четверте**, застосування норм юридичної відповідальності людини ґрунтується на загальних принципах. **По-п'яте**, єдність мети інституту юридичної відповідальності людини. **По-шосте**, застосування юридичних санкцій (заходів відповідальності) забезпечується переважно державним примусом (у поєднанні з переконанням). Таким чином, усі види юридичної відповідальності людини вирішують одні й ті ж завдання, виконують одні й ті ж функції, мають єдину кінцеву мету, а саме: ліквідацію правопорушень у суспільстві. Вирішуючи свої безпосередні завдання, всі види юридичної відповідальності людини функціонують у тісній взаємодії між собою. Отже, приходять вони до висновку, що є всі необхідні фактичні та теоретичні підстави розглядати інститут юридичної відповідальності людини як **особливий правоохоронний інститут всієї системи права**².

Однак такі твердження названих авторів викликали окремі застереження. По-перше, не всі науковці визнають концепт трьохчленності юридичної норми: гіпотеза, диспозиція, санкція. По-друге, відносини, що виникають внаслідок правопорушення, регулюються не лише методом покарання винних. У деяких випадках реакція держави на правопорушення, як побачимо далі, завершується лише його осудом та вчиненого

¹ Общая теория государства и права. Т. 3 / под ред. М.Н. Марченко. – М.: Зерцало-М, 2002. – С. 468–469.

² Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія держави і права: підручник. – С. 326, 327.

ним діяння. По-третє, немає повної єдності принципів застосування юридичної відповідальності. Принцип вини, наприклад, не завжди властивий цивільно-правовій юридичній відповідальності людини.

Стадії негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності людини – явище в системі реалізації норм об'єктивного права. За Н. В. Вітруком, – це етапи (періоди) в динаміці буття юридичної відповідальності від її виникнення на основі правопорушення і до її припинення внаслідок реалізації правопорушником призначеної йому міри юридичної відповідальності. **Перша стадія** юридичної відповідальності починається з моменту її виникнення, тобто вчинення правопорушення, і є «річчю в собі» до виявлення правопорушення компетентними органами держави й посадовими особами. **Друга стадія** включає «розпредмечування» юридичної відповідальності в процесі владної діяльності компетентних органів і посадових осіб з метою достовірного встановлення правопорушника й складу вчиненого ним правопорушення, об'єктивне й справедливе визначення виду та міри юридичної відповідальності. **Третя стадія** юридичної відповідальності по суті охоплює реалізацію правопорушником призначеної йому міри юридичної відповідальності в контексті спрямованої на таку реалізацію діяльності компетентних органів і посадових осіб. Перехід від однієї стадії юридичної відповідальності до іншої супроводжується зміною, конкретизацією правового статусу правопорушника (так само, як і прав потерпілого, компетентних юрисдикційних органів і посадових осіб). Так, призначення на основі закону міри юридичної відповідальності означає встановлення спеціального правового статусу суб'єкта, який несе юридичну відповідальність. Статус складається з обов'язків і прав, що до певної міри конкретизують і доповнюють загальні права та обов'язки, по суті обмежуючи їх. Стадія реалізації міри юридичної відповідальності характеризується реалізацією спеціального правового статусу правопорушника, визначеного на підставі виду і міри юридичної відповідальності. Дотримання обмежень прав і свобод, законних інтересів правопорушника є його юридичним обов'язком¹.

Щодо стадій юридичної відповідальності людини висловлені й інші думки вчених. Так, Р. Л. Хачатуров і Д. А. Ліпінській виділяють **дві її стадії**: перша стадія – стадія виникнення; друга стадія – її динаміка, яка розпочинається з моменту осуду і триває аж до припинення юридичної відповідальності²; Б. Т. Базилев – **три стадії**: а) виникнення; б) конкретизація; в) здійснення³; Б. Л. Назаров – **чотири стадії**: 1) виникнення; 2) виявлення; 3) офіційна оцінка; 4) реалізація⁴.

¹ Вітрук М.В. До питання про стадії юридичної відповідальності / М.В. Вітрук // Про українське право. Число 5. – С. 38.

² Хачатуров Р.Л., Липинский Д.А. Общая теория юридической ответственности. – С. 543–544.

³ Базылев Б.Т. Юридическая ответственность (теоретические вопросы). – С. 90.

⁴ Назаров Б.Л. Социалистическое право в системе социальных связей. – С. 296.

Слід погодитися з тим, що кожному виду негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності людини властиві **наступні стадії**: а) виникнення юридичної відповідальності (з моменту вчинення правопорушення, що викликає відповідне правовідношення); б) встановлення компетентними органами держави суб'єкта (та інших елементів) правопорушення; в) визначення виду і «دوزи» (міри) відповідальності (в акті застосування санкції юридичної норми); г) реалізація конкретних заходів юридичної відповідальності, визначених відповідним правозастосувальним актом¹. До цих стадій, як видається, можна додати **стадію припинення** юридичної відповідальності.

2.3.3. Принципи негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності людини

Максимально об'єктивний, осяжний і змістовний аналіз правової реальності можливий через призму принципів права, їх ролі в механізмі правового регулювання суспільних відносин.

Принципи негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності людини, за Н. В. Вітруком, – це найбільш загальні для даного правового інституту, директивні, імперативні норми-вимоги, які визначають зміст як правового регулювання відносин юридичної відповідальності, так і діяльності щодо застосування заходів (мір) юридичної відповідальності. Пізнання принципів юридичної відповідальності важливе як для законодавця, котрий формує відповідні норми права, так і для суддів та інших правозастосувачів².

Принципи негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності людини є різновидом міжгалузевих принципів права (правового регулювання, а тому, як і інші принципи такого виду, вони субординовані, «підпорядковані» його загальним типологічним конкретно-історичним принципам³.

О. В. Рагузіна дещо в іншій площині бачить поняття принципів юридичної відповідальності людини: «... це ключові ідеї, настанови, керівні засади відповідальності, закріплені в законі, які визначають і виражають її суть, зміст і соціальне призначення та стимулюють або обмежують поведінку суб'єктів правових відносин»⁴.

¹ Рабінович П. М. Основи загальної теорії держави та права: навч. посібник. – Вид. 10-е, доп. – С. 193.

² Витрук Н. В. Общая теория юридической ответственности. – С. 185.

³ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. – С. 162.

⁴ Рагузіна О. В. Гуманизм и справедливость юридической ответственности в публичном и частном праве: автореф. дисерт. на соиск. науч. степени канд. юрид. наук. / О. В. Рагузіна – Волгоград, 2002. – С. 17.

С.В.Бобровник визначає принципи негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності людини як положення та ідеї, що мають законодавче закріплення та визначають самостійний і реальний характер відповідальності як засобу трактування і охорони об'єктивного і суб'єктивного права та суспільного порядку¹.

За визначенням Б.Т.Базилева, принципи юридичної відповідальності людини як основоположні ідеї, що виражають сутність, природу і призначення інституту відповідальності, містяться в законодавстві у вигляді норм. Норми ж визначають характер правового регулювання деліктних відносин. Це внутрішні закономірності існування даного правового інституту, що виражають його природу і призначення. Порухення цих принципів, відступ від них неминуче деформує інститут юридичної відповідальності людини, розмиває його межі, веде до штучного змішування з іншими правоохоронними інтересами, які мають свої закономірності буття. Принципами юридичної відповідальності людини, на його думку, є: 1) законність підстав; 2) невідворотність настання; 3) недопустимість подвоєння (застосування кількох видів юридичної відповідальності за одне й те ж протиправне діяння); 4) персоніфікованість накладення; 5) регламентованість здійснення².

В.М.Лазарев та В.Г.Фьодорова вважають, що правильним буде розуміти під принципами юридичної відповідальності людини такі, що впливають з соціально-економічної природи права, загальновизнані і закріплені в законі ідеали регулятивно-охоронного впливу юридичної відповідальності на поведінку дієздатних суб'єктів, а також об'єм і порядок застосування її заходів³.

В юридичній літературі немає єдності думок вчених щодо системи принципів негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності людини та їх змістовної частини. Зокрема, виокремлюють принципи, які безпосередньо закріплені в законі (легальні принципи) та принципи, які впливають з правової природи юридичної відповідальності людини. За формою юридичного визначення серед легальних принципів юридичної відповідальності людини розрізняють конституційні принципи, тобто такі, що закріплені в Конституції та галузеві принципи, що закріплені в галузевому законодавстві. Звертається увага на те, що на юридичну відповідальність людини поширюються всі загальноправові принципи. Вони принципи обумовлюють зміст і спрямованість принципів юридичної відповідальності, які є спеціальними принципами щодо загальноправових принципів. До загальноправових принципів відносять принципи: законності; справедливості; гуманізму; верховенства права; юридичної

¹ Бобровник С.В. Юридична відповідальність. – С. 295.

² Базылев Б.Т. Юридическая ответственность (теоретические вопросы). – С. 56–57.

³ Лазарев В.М., Федорова В.Г. Принцип правового равенства и юридическая ответственность (проблемы методологии и теории взаимосвязи): монография. – С. 84.

рівності; гарантованість державою прав і свобод людини і громадянина; відшкодування державою шкоди, заподіяної особі незаконними діями державних органів і службових осіб.

Загальноправові принципи повною мірою визначають зміст і дію юридичної відповідальності людини. Вони тісно зв'язані між собою за змістом та своєю дією вони знаходять своє втілюються у спеціальних принципах юридичної відповідальності людини¹. Н.В.Вітрук до спеціальних принципів відносить такі принципи юридичної відповідальності людини: 1) конституційність і законність, визначеність і обґрунтованість підстави юридичної відповідальності; 2) невідворотності настання юридичної відповідальності; 3) рівні підстави юридичної відповідальності; 4) персоніфікація і індивідуалізація юридичної відповідальності; 5) неприпустимість подвійного покарання за одне й теж правопорушення; 6) оптимальність процесуально-процедурної форми юридичної відповідальності; 7) ефективність реалізації юридичної відповідальності².

П.М.Рабінович висловив слушну думку, що негативна (ретроспективна) юридична відповідальність людини застосовується на таких засадах: а) законності (щодо підстав, процедури притягнення до відповідальності, її виду та розміру); б) обґрунтованості (щодо висновків про факт та про суб'єкта правопорушення, а також про інші юридично значимі факти, пов'язані з цими обставинами); в) доцільності (щодо здійснення цілей юридичної відповідальності); г) невідворотності (жодне правопорушення не повинне залишатися без відповідного реагування компетентних органів); д) справедливості або індивідуалізації (щодо відповідності обраного в межах закону заходу відповідальності негативній соціальній характеристиці конкретного правопорушника). У праві держави соціально-демократичної орієнтації – відповідно до його типологічних принципів – юридична відповідальність передбачається у законодавстві тільки за: 1) фізичне діяння (а не за думки, світогляд, соціальні або особистісні властивості людини); 2) юридично заборонене діяння; 3) винне діяння (проте можливі окремі винятки); 4) особисте діяння правопорушника (проте можливі окремі винятки)³.

«Найважливішими принципами негативної юридичної відповідальності є принципи:

- законності – означає, що вся процедура накладення покарання та його відбування порушником повинна здійснюватися у строгій відповідності до закону;

- вини – передбачає, що немає відповідальності без вини, відповідальність накладається тільки за здійснення особою винного протиправного діяння;

¹ Вітрук Н.В. Общая теория юридической ответственности. – С. 185-186.

² Вітрук Н.В. Общая теория юридической ответственности. – С. 187.

³ Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник. – Вид. 10-е доп. – С. 162.

– невідворотності покарання – вимагає, щоб жодне правопорушення не залишалося без покарання;

– гуманності – покарання не може мати своєю метою спричинення фізичних страждань, приниження людської гідності;

– справедливості – застосовані міри відповідальності повинні відповідати ступеню суспільної небезпеки, а також є неприпустимою подвійна відповідальність за одне і те саме правопорушення;

– презумпція невинуватості – кожний громадянин вважається невинуватим, поки інше не буде доведено в установленому законом порядку»¹.

Л. А. Морозова, наголошуючи, що різні автори визначають різні принципи негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності людини, назвала п'ять з них, які найчастіше зазначаються вченими-теоретиками: 1) законність; 2) обґрунтованість; 3) справедливість; 4) доцільність; 5) невідворотність².

Н. М. Пархоменко розглядає юридичну відповідальність людини як матеріально-правовий інститут, принципами якого є: а) справедливість; б) законність; в) невідворотність; г) індивідуалізація; д) гуманізм та е) винність діяння. Вона визначає принципи юридичної відповідальності як положення та ідеї, що мають законодавче закріплення та визначають самостійний і реальний характер відповідальності як засобу гарантування і охорони об'єктивного і суб'єктивного права та суспільного порядку. Принципи юридичної відповідальності формуються на підставі принципів права³.

Більш широкий підхід до визначення принципів негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності людини застосувала С. В. Бобровник, яка назвала і проаналізувала наступні принципи: 1) принцип законності; 2) принцип відповідності правопорушення та покарання; 3) принцип справедливості; 4) принцип обґрунтованості; 5) принцип змагальності; 6) принцип права на захист; 7) принцип невідворотності відповідальності; 8) принцип своєчасності відповідальності; 9) принцип гуманізму; 10) принцип доцільності; 11) принцип індивідуалізації покарання; 12) принцип відповідальності за винні діяння; 13) принцип правової регламентованості⁴.

Юридична відповідальність людини, за Р. Х. Макуєвим, реалізується на ґрунті семи принципів: 1) відповідальність лише за винне діяння; 2) законність; 3) співрозмірність юридичної відповідальності тяжкості

¹ Оніщенко Н. М. Загальнотеоретичні засади юридичної відповідальності / Н. М. Оніщенко, Т. І. Тараконич, Н. М. Пархоменко, Л. О. Макаренко // Інститут юридичної відповідальності в демократичних правових системах. – С. 40–41.

² Морозова Л. А. Теория государства и права. – С. 346.

³ Пархоменко Н. Юридична відповідальність і законність: основні аспекти співвідношення / Наталія Пархоменко // Про українське право. Число 5. – С. 54, 56.

⁴ Бобровник С. В. Юридична відповідальність. – С. 296–299.

вчиненого правопорушення; 4) невідворотність юридичної відповідальності; 5) оперативність притягнення правопорушника до юридичної відповідальності; 6) доцільність юридичної відповідальності; 7) презумпція невинуватості¹.

І. С. Самощенко та М. Х. Фарукшін до основних принципів юридичної відповідальності людини відносять: а) відповідальність лише за поведінку, за вчинки учасників суспільних відносин, а не за думки, біологічні чи соціальні властивості, родинні чи інші зв'язки людей; б) відповідальність лише за вину людей і організацій; в) законність; г) справедливість; д) доцільність; е) невідворотність і швидке настання відповідальності².

На думку М. Б. Міроненко, таких принципів є п'ять: 1) принцип справедливості; 2) принцип законності; 3) принцип невідворотності відповідальності; 4) принцип індивідуалізації відповідальності; 5) принцип вини. При цьому, – вважає вона, – принцип справедливості юридичної відповідальності людини є системоутворювальним принципом³.

Оскільки державно-правова відповідальність зв'язана з застосуванням найбільш «травмуючих» заходів впливу на особу правопорушника, пише А. В. Поляков, її реалізація повинна здійснюватися при суворому дотриманні основних принципів – законності, обґрунтованості, справедливості, невідворотності:

- **принцип законності** передбачає, що відповідальність може мати місце лише за діяння, передбачені законом, і лише в межах закону;

- **принцип обґрунтованості** означає, що відповідальність може наступати лише при реальному вчиненні конкретною особою правопорушення;

- **принцип справедливості** – означає відповідність застосовуваних заходів відповідальності тяжкості вчиненого правопорушення;

- **принцип невідворотності** – передбачає неуникнення настання передбачених правом санкцій щодо особи, яка вчинила правопорушення⁴.

З-поміж інших наукових концептів принципів юридичної відповідальності людини вирізняється оригінальністю їх бачення як охоронних принципів права обґрунтування А. М. Колодієм. Він визначає **охоронні принципи права** так: «це обумовлені соціальним призначенням найбільш загальні й головні, нормативно-регулятивні напрями правового впливу на діяльність з охорони загальнозначущих, соціально важливих політичних, економічних, культурних, національних, особистих та інших

¹ Макуев Р.Х. Правонарушения и юридическая ответственность. – С. 44–45.

² Самощенко И.С., Фарукшин М.Х. Ответственность по советскому законодательству. – С. 125.

³ Мироненко М.Б. Принципы юридической ответственности в системе права: автореф. дисс. на соиск. ученой степени канд. юрид. наук / М.Б. Мироненко. – Саратов, 2001. – С. 5.

⁴ Поляков А.В. Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода. – С. 835.

відносин, забезпечення їх недоторканності і, відповідно, спрямованість на боротьбу з явищами, які шкодять цим суспільним відносинам». Специфіка охоронних принципів права, – пише він далі, – полягає в тому, що вони: а) характеризують право як особливий спосіб правового впливу на поведінку людей, що реалізується під загрозою санкцій, шляхом встановлення заборон і практичної реалізації юридичної відповідальності; б) слугують найбільш зрозумілим і доступним інформатором для суб'єктів суспільних відносин щодо того, які соціальні цінності перебувають під охороною держави, що здійснюється за допомогою права; в) є найбільш наочним показником політичного, соціального і духовного рівня розвитку суспільства, морально-гуманістичних витоків права; г) є загальними, керівними центрами порядку і процедури накладення і реалізації покарання. Сутність охоронного права і його принципів більш чітко виявляється у правоохоронній діяльності суспільства. Найбільш чітко вираженими принципами охоронного права, на його думку, є: загальна заборонність, примусовість, розрахованість на правопорушення, можливість практичного застосування юридичної відповідальності, регламентованість покарання, його подальша гуманізація тощо¹.

Д.М. Лук'янець зробив спробу виявити концептуальні джерела юридичної відповідальності людини, показати зумовленість її існування фундаментальними філософськими законами. На цій основі він сформулював основні **принципи**, які, на його думку, утворюють **концептуальну модель** юридичної відповідальності людини, а саме принципи: 1) діалектичної суперечності і причинності; 2) відповідальності; 3) нормативного описання відхилень від норми.

Принцип діалектичної суперечності і причинності передбачає те, щоб у процесі соціального нормування суспільних відносин, різновидом якого є правове регулювання, обов'язково були враховані принципи діалектики, а також фундаментальні положення детермінізму, філософського вчення про об'єктивні закономірності взаємозв'язку і взаємозумовленості явищ матеріального і духовного світу.

Принцип відповідальності розкривається автором через його складові: а) нормативну модель відхилення від норми і б) нормативну модель реакції на відхилення. Нормативна модель реакції на відхилення від норми базується на принципах: 1) реалізованості реакції; 2) адекватності реакції; 3) об'єктивності оцінки; 4) об'єктивності істини; 5) достовірності джерел; 6) належного суб'єкта оцінювання реакції; 7) необхідних підстав ініціювання реакції; 8) достатності підстав об'єктивної оцінки; 9) фаховості суб'єкта оцінки; 10) подолання неочевидності; 11) страхування об'єктивності.

Нормативна модель відхилення від норми забезпечується принципами нормативного описання відхилень, які викликають відповідну

¹ Колодій А.М. Принципи права України / А.М. Колодій. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – С. 78.

реакцію: 1) формалізації відхилення; 2) пропорційності рівня нормативної деталізації відхилення і точності визначення меж можливої реакції; 3) відповідності об'єкта реакції адресату норм; 4) належної спрямованості реакції; 5) дієвості реакції; 6) конкретності ознак об'єктивної сторони; 7) об'єктивної зумовленості діяння волею відповідного суб'єкта і адекватного відображення цього діяння у його свідомості; 8) конкретизації реакції¹.

На наш погляд, до числа спеціальних принципів негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності людини доцільно віднести наступні принципи: 1) принцип демократичності відповідальності; 2) принцип гуманності відповідальності; 3) принцип нормативності відповідальності; 4) принцип справедливості відповідальності; 5) принцип рівності відповідальності.

Принцип демократичності юридичної відповідальності людини. Юридична відповідальність людини встановлюється демократичним способом – через легітимні органи демократичної держави у межах їх компетенції, а також у відповідності до встановленої законодавством процедури розроблення, прийняття та набрання чинності нормативними актами.

Демократичність юридичної відповідальності людини проявляється в особливій процесуально-правовій формі її реалізації. В ряді випадків до цього процесу можуть включатися трудові колективи, народні засідателі, присяжні.

Проявом демократичності юридичної відповідальності людини є передбачені чинним законодавством можливості її звільнення від юридичної відповідальності і в тому числі за актами амністії та помилування.

Демократичну сутність юридичної відповідальності людини забезпечують демократично сформовані органи держави – відповідно до закону і в межах своєї компетенції. Головна роль тут відведена судам, органам прокуратури, іншим правоохоронним органам. Важливе значення при цьому має надання можливості оскарження відповідно до закону рішень і дій цих органів при реалізації юридичної відповідальності.

Принцип гуманності юридичної відповідальності людини проявляється, перш за все, через проголошення в ст. 3 Конституції України, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави і, у першу чергу, за допомогою права, юридичної відповідальності.

Високогуманною є і стратегічна мета українських реформаційних процесів – розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну і правову державу.

¹ Лук'янець Д. Філософські основи і концептуальна модель юридичної відповідальності / Дмитро Лук'янець // Юридична Україна. – 2006. – № 4. – С. 4–11.

Юридична відповідальність людини ґрунтується на чинному українському законодавстві, яке постійно приводиться у відповідність до вироблених світовою спільнотою гуманістичних стандартів. Це повною мірою стосується як засобів регулювання, стягнень, покарань, що застосовуються до порушників правових приписів, так і процедури реалізації юридичної відповідальності. Особлива роль в цьому відведена судам.

Проявом принципу гуманності юридичної відповідальності людини є широкі можливості для диференціації відповідальності, індивідуалізації засобів регулювання, стягнень та покарань, звільнення від відповідальності.

Гуманність юридичної відповідальності людини нерозривно пов'язана з її доцільністю. Це, головним чином, означає, що правові стягнення і покарання мають застосовуватися відповідно до мети юридичної відповідальності. Якщо мета юридичної відповідальності, на думку правозастосувача, може бути досягнута без застосування правового стягнення чи покарання, то людина може не притягатися до юридичної відповідальності або може бути звільнена від неї.

Принцип нормативності юридичної відповідальності людини насамперед полягає, перш за все в тому, що склад правопорушення, як підстава юридичної відповідальності має бути встановлений об'єктивно, з достовірністю. Йдеться про виявлення факту вчинення правопорушення – посягання на об'єкт, охоронюваний правом, його об'єктивної сторони, встановлення суб'єкта правопорушення, виявлення суб'єктивної сторони правопорушення. Крім цього, необхідно встановити всі фактичні обставини справи, які пом'якшують чи обтяжують дану відповідальність, або взагалі її виключають.

Зміст принципу нормативності юридичної відповідальності людини прямо впливає з Конституції України, а саме з таких її положень:

1) наділення Конституції України найвищою юридичною силою. Всі закони та інші нормативно-правові акти, в тому числі кримінально-правові, приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. При цьому норми Конституції України є нормами прямої дії (ст. 8 Конституції України);

2) заборона укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України. Чинні ж міжнародні договори стають частиною національного законодавства лише після надання Верховною Радою України згоди на їх обов'язковість (ст. 9 Конституції України);

3) ґрунтування правового порядку в Україні на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Усі органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією України та законами України (ст. 19 Конституції України);

4) проголошення нечинними законів та інших нормативних актів, що визначають права і обов'язки громадян, які не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом (ст. 57 Конституції України);

5) проголошення законності однією з засад судочинства, незалежності і підкорення суддів при здійсненні правосуддя лише закону (ст. 129 Конституції України);

6) ненадання зворотної дії у часі законам та іншим нормативно-правовим актам, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи. Заборона притягати осіб до відповідальності за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення (ст. 58 Конституції України);

7) покладення обов'язку на кожного неухильно додержуватись Конституції України та законів України, не посягати на права свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68 Конституції України).

Як бачимо, названі положення є засадами, що повністю стосуються законності як законодавчої, так і правозастосувальної діяльності у сфері правового регулювання.

Зміст цього принципу головним чином зводиться до того, що: людина може бути притягнена до юридичної відповідальності лише за наявності в її діянні складу відповідного правопорушення; притягнення її до юридичної відповідальності можливе в межах строків давності, встановлених чинним законодавством; правові стягнення чи покарання можуть призначатися лише такі і в таких межах, які передбачені чинним законодавством на час вчинення правопорушення; правові стягнення чи покарання мають призначатися компетентним органом держави, найчастіше судом; правові стягнення мають призначатися у відповідній правовій процесуальній діяльності компетентного органу держави; правові стягнення і покарання мають виконуватися відповідно до чинних норм права.

Принцип справедливості юридичної відповідальності людини. Етимологічний термін «справедливість», як підкреслив М.І. Козюбра, навіть ближче до правової, ніж до моральної свідомості, а тому цілком виправдано може розглядатися і як правова категорія¹. За визначенням С.І. Максимова справедливість подібно до свободи, наділена таким, що виходить за межі нашої щоденної реальності, метафізичним виміром, в якому вона відкривається в своєму абсолютному аспекті. Вона є ферментною цінністю для всіх соціальних, правових і політичних цінностей².

В ст. 10 Загальної декларації прав людини підкреслено, зокрема, що кожна людина, для визначення її прав і обов'язків та для встановлення обґрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення,

¹ Козюбра М.І. Правовий закон: проблема критеріїв / М.І. Козюбра // Вісник Акад. правов. наук України. – 2003. – № 2–3 (33–34). – С. 85–86.

² Максимов С.І. Правовая реальность: опыт философского осмысления. – С. 317.

має право, на основі повної рівності, на те, щоб її справа була розглянута публічно і з **дотриманням усіх вимог справедливості** незалежним і неупередженим судом. Правосуддя в Україні, відповідно до ст. 124 Конституції України, здійснюється виключно судами.

Розуміння справедливості залежить від рівня розвитку суспільної свідомості, його загальної і правової культури. Насамперед має бути забезпечена невідворотність юридичної відповідальності людини як одна з найважливіших її характерних рис. «Правопорушення» і «юридична відповідальність» є парними категоріями. В ідеалі немає юридичної відповідальності людини без вчинення нею правопорушення, а правопорушення має тягти за собою юридичну відповідальність людини, яка його вчинила. На компетентних органах держави лежить обов'язок **своєчасного** виявлення кожного правопорушення і **своєчасного** притягнення кожного винного у вчиненні правопорушення до відповідного виду юридичної відповідальності і відповідно до норм чинного права. Слід погодитися з С. Н. Братусем, що **невідворотність** юридичної відповідальності за порушення норм права – необхідна умова законності, виховання громадян, службових осіб в дусі істинної поваги до закону¹.

О. Д. Максимюк називає чотири основні вимоги невідворотності юридичної відповідальності людини: 1) кожне правопорушення повинне тягнути відповідальність винної особи; 2) жоден невинний не може бути притягнений до відповідальності; 3) повинна бути відсутня правова можливість звільнення від юридичної відповідальності; 4) не може мати місце гальмування юридичної відповідальності у випадках, передбачених законом². Серед наведених вимог вочевидь є зайвою друга вимога, оскільки вона впливає зі змісту першої вимоги. Гостро дискусійною є третя вимога. Автор фактично пропонує ліквідувати самостійний, комплексний інститут права – звільнення від юридичної відповідальності, що не може визнаватися допустимим. Названий інститут пройшов багатолітню суспільну апробацію як в Україні, так і в багатьох зарубіжних державах. Його корисність для регулювання суспільних відносин випробувана часом.

Невідворотність юридичної відповідальності людини не обов'язково зв'язана із застосуванням санкцій юридичних норм. Реакція держави на вчинення правопорушення може бути, залежно від обставин справи, через осуд правопорушника та звільнення його від юридичної відповідальності.

Коли правопорушення вчинене, але не виявлене компетентними органами держави, або коли правопорушення виявлені, але винні у їх вчиненні не притягнені до відповідальності, то в таких випадках завдається

¹ Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность (очерк теории). – С. 5.

² Максимюк О. Д. Принцип невідворотності юридичної відповідальності: гносеологічний підхід: автореф. дес. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / О. Д. Максимюк. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – С. 13.

шкода правопорядку, підривається довіра до влади, віра у законність і справедливість, посилюється правовий нігілізм і, як наслідок, зростає кількість правопорушень.

Забезпечення реалізації принципу невідворотності юридичної відповідальності людини значною мірою залежить від чіткості формальної визначеності складу правопорушення. Принцип невідворотності юридичної відповідальності людини не може бути забезпечений повною мірою, коли склад правопорушення сформульований з використанням оціночних понять. Його застосування у такому випадку залежить значною мірою від дискреційної уяви правозастосувача. Така ситуація створює умови для конкуренції принципу невідворотності з принципами доцільності, справедливості і гуманізму юридичної відповідальності.

Справедливою є юридична відповідальність людини, яка реалізується в правовому полі, підґрунтям якого є загальнолюдські цінності демократії, гуманності, доброчинності. Справедливість юридичної відповідальності людини значною мірою залежить від правозастосувача. Правове стягнення чи покарання може формально відповідати вимогам чинних норм права, але за своїм видом і розміром бути несправедливим. Тому, правозастосувач при призначенні правового стягнення чи покарання зобов'язаний їх індивідуалізувати – враховувати не лише формальні причини порушення норм права, але й ступінь суспільної шкідливості чи небезпечності правопорушення, його тяжкості, особу правопорушника, форму його вини, обставини справи, що пом'якшують чи обтяжують його юридичну відповідальність. За загальним правилом, правопорушник **не може** бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те ж правопорушення. Разом з тим, правопорушник **може** притягатися відповідно до чинного законодавства до кількох видів юридичної відповідальності. Так, у випадку умисного знищення чи пошкодження майна правопорушник притягається до кримінальної відповідальності і, крім того, до цивільної відповідальності в частині відшкодування, компенсації заподіяної шкоди. Працівник правоохоронного органу, наприклад, може при цьому притягатися ще й до дисциплінарної відповідальності.

Справедливим має бути не лише притягнення до юридичної відповідальності людини, призначення відповідного правового стягнення чи покарання, але й виконання призначеного правового стягнення чи покарання.

Таким чином, юридична норма, визначуване на її основі стягнення чи покарання, процедура його призначення і реалізації, виконання повинні відповідати загальнолюдським уявам про справедливість.

Принцип рівності юридичної відповідальності людини.

В оксфордському політичному словнику зазначено чотири основні аспекти принципу рівності: 1) рівна повага в межах певної схеми процесу

ухвалення постанов – вимога виявляти рівну повагу до думки кожного; 2) об'єктивне ставлення – вимога однакового розгляду однакових випадків; 3) рівність розподілу – вимога отримання кожним рівної частини певного блага; 4) рівність результату – вимога, згідно з якою індивіди після процедури розподілу повинні опинитися в однакових умовах¹.

Зміст принципу рівності юридичної відповідальності людини розкривають насамперед відсилаючи до міжнародно-правових актів про права людини. В ст.1 Загальної декларації прав людини, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року, проголошено, що **всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах**, а в ст.7 вказано, що **всі люди рівні перед законом** і мають право, без будь-якої різниці, на рівний їх захист законом.

Дане положення відтворене також у ст.26 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, що прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року.

Принцип рівності всіх людей перед законом червоною ниткою проходить в чинній Конституції України. В ст.21 Конституції України проголошено, що усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах, а в ст.24, що усі громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Однією з засад судочинства в Україні, закріплених в ст.129 Конституції України, є рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом.

Правова рівність не є абсолютною. Можна сказати, що це є відносна (формальна) рівність вільних і незалежних людей (суб'єктів права) на підставі єдиних норм і однаковою мірою². Вона є одним із критеріїв характеристики права як демократичного, гуманного, справедливого соціального інституту. Визнання різних людей формально рівними, – констатує І.І.Кальной, – є «... рівнозначним визнанню їх рівної правоздатності як можливості, яку один індивід може реалізувати, а інший і не намагається цього зробити. Іншими словами, право є рівним для різних людей формальним шляхом для набуття благ, а не роздача цих благ порівну кожному»³.

Рівність і нерівність невід'ємні одна від одної, вони існують у кожній соціальній системі як протилежні взаємоврівноважувальні тенденції. В цьому випадку соціальна система перебуває у стані стійкої і водночас динамічної рівноваги. Рівність як один із принципів існування суспільної системи дозволяє утверджувати її стабільність. У свою чергу, нерівність є фактором, що обумовлює місце людини в ієрархічній структурі суспільства, і може бути декількох видів⁴.

¹ Короткий оксфордський політичний словник / за редакцією І. Макліна і А. Макмілана; переклад з англ. – К.: Основи, 2006. – С. 596.

² Див. про це: Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми. – С. 122-127.

³ Кальной І.І. Філософія права: учебник. – С. 31.

⁴ Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми. – С. 123.

В. А. Бачинін виділив наступні види людської нерівності: 1) природна нерівність, що зумовлена фізіологічними, соматичними, психофізичними особливостями людей, їх відмінностями у віці, статі, силі, красі та ін., що завжди існували між людьми та ніколи не зникнуть; 2) соціальна нерівність виникла разом з розвитком цивілізації, має різноманітні форми і проявляється в різних сферах суспільного життя. Найбільш чітко цей вид нерівності проявляється при розподілі праці на фізичну та розумову; в способах життя в селі і в місті; у різноманітних соціальних ролях (професіях, посадах); в рівнях добробуту, розмірах власності; у належності до різноманітних об'єднань і груп; характері соціальних привілеїв; 3) культурна нерівність передбачає різницю у рівні освіченості, вихованості, культури, в ступені обдарованості творчими здібностями і талантами. Люди відрізняються між собою за характером потреб, типами світогляду, ідеологічними переконаннями, релігійними віруваннями¹.

Формальна, юридична рівність людей перед об'єктивним правом проявляється в тому, що норми права виступають однаковим, рівним для всіх суб'єктів суспільних відносин, масштабом, мірилом діянь людей, однаковим мірилом правомірності реалізації ними своїх прав і обов'язків. Рациональна рівність завжди була ознакою справедливості.

2.4. Тракткування феномена юридичної відповідальності людини в її позитивно-негативному значенні як єдиного правового поняття

Погляд на юридичну відповідальність людини як двоаспектне юридичне явище був підтриманий в юридичній науці багатьма вченими. Серед них: З. А. Астеміров, Б. Т. Базилов, В. Г. Беляєв, С. Н. Братусь, В. А. Василенко, В. С. Венедіктов, Н. В. Вітрук, Б. С. Ебзеев, В. А. Єлеонський, І. Е. Звечаровський, М. А. Краснов, В. Н. Кудрявцев, В. М. Лазарєв, Д. А. Ліпінський, Є. А. Лукашова, Н. І. Матузов, П. О. Недбайло, Ю. В. Рудовер, І. С. Самощенко, М. С. Строговіч, М. Х. Фарукшин, П. А. Фефелов, В. Г. Фьодорова, Р. Л. Хачатуров, А. П. Чірков, А. А. Чістяков, Л. С. Явіч, Р. Г. Ягутян, В. А. Якушін та інші відомі вчені-правники.

Юридична відповідальність людини, – зазначають Р. Л. Хачатуров та Р. Г. Ягутян, – як і всі інші види соціальної відповідальності, є двоєдиним явищем. «Позитивна» і «негативна» відповідальність є *добровільною і примусовою* формами реалізації юридичної відповідальності².

Концепцію двоаспектності юридичної відповідальності людини підтримав А. Д. Машков, підкреслюючи, що такий підхід дає можливість

¹ Бачинин В. А. Энциклопедия философии и социологии права. – С. 686.

² Хачатуров Р. Л., Ягутян Р. Г. Юридическая ответственность. – С. 270.

сконструювати загальну теорію юридичної відповідальності та цілісно уявити юридичну відповідальність як правовідносини. При цьому у своїй структурі вони можуть мати декілька правовідносин, які при необхідності доповнюють одне одного. Це комплексне правовідношення, яке виступає в юридичній дійсності як щось єдине, ціле, хоча і таке, що складається з декількох частин. Тільки у межах двоаспектного підходу до юридичної відповідальності людини, – пише він далі, – можливо вирішити наявні теоретичні протиріччя. Це обумовлено тим, що двоаспектний підхід є комплексним, таким, що достатньо органічно кооптує в себе як ретроспективну, так і проспективну (перспективну, позитивну – **В. К.**) точку зору на юридичну відповідальність. У межах двоаспектного підходу до юридичної відповідальності людини як правовідношення, останнє може набути (але не обов'язково набуває) вигляду комплексу правовідносин, в межах якого одне правовідношення, що пов'язане з проспективною (перспективною, позитивною – **В. К.**) стороною юридичної відповідальності людини, і яке можливо визначити, як регулятивне), змінюється іншим (котре пов'язане з ретроспективною стороною юридичної відповідальності, і яке можливо визначити правоохоронним) за наявності певних юридичних фактів. Ці факти пов'язані з наявністю правопорушення з боку відповідного суб'єкта. Якщо суб'єкт перебуває в межах проспективної (перспективної, позитивної – **В. К.**) відповідальності, тобто дотримується юридичної норми, в такому випадку правовідношення не носить характеру складеного. Очевидно, що саме таку ситуацію, на думку А.Д.Машкова, ми й маємо у реальній правовій сфері, коли йдеться про реалізацію юридичної норми в поведінці суб'єктів права (позитивна правова поведінка)¹.

При цьому – акцентує автор – погляд на юридичну відповідальність людини як правовідношення крізь призму двоаспектного підходу може бути узгодженим як зі школами вузького розуміння права, так і з більшістю напрямків широкого праворозуміння, що дає можливість вести плідну наукову дискусію, яка б дала можливість побудувати адекватну загальноюридичну теорію юридичної відповідальності людини. Крім того, розуміння юридичної відповідальності людини як правовідношення, – наголошує він, – дає реальну можливість:

- 1) побудувати єдину цілісну загальноюридичну теорію юридичної відповідальності, яка «працювала б» у будь-якій галузевій юридичній науці;
- 2) органічно вписати та узгодити теорію юридичної відповідальності та практику її реалізації з усією системою юридичного знання у контексті проблеми побудови цілісної, комплексної та єдиної юридичної теорії;
- 3) отримати теоретичні конструкції, які забезпечили б адекватне розуміння механізму юридичної відповідальності та полегшили б пошук шляхів його вдосконалення;

¹ Машков А. Обґрунтування доцільності двохаспектного погляду на юридичну відповідальність для сучасної правової науки / Андрій Машков // Про українське право. Число 5. – С. 81.

4) поставити юридичну практику, яка пов'язана з юридичною відповідальністю, на реальну науково-теоретичну основу;

5) узгодити правореалізаційну практику, котра пов'язана з юридичною відповідальністю, з тими значними змінами, які відбулися у розумінні засад регулювання та реалізації норм конкретних галузей права (окремі з яких явно або латентно переходять на позиції деяких напрямків широкого праворозуміння, в першу чергу, соціологічної школи);

6) перенести центр юридичної діяльності (в тому числі у сфері правового регулювання) з примусових та заборонних форм на форми, які ґрунтуються на відповідальній, свідомій та ініціативній поведінці суб'єктів у правовідносинах тощо. Разом з цим, використання двоаспектного підходу для формування сучасної теорії юридичної відповідальності, а, відповідно, і втілення її у життя, не спричинить якихось негативних наслідків для існуючої в Україні юридичної практики¹.

Попри сприйняття загальнотеоретичних конструкцій логіки мислення переваг двоаспектного розуміння поняття юридичної відповідальності людини А.Д.Машковим, залишається відкритим питання про засоби, правові та соціальні механізми досягнення цих можливостей, надання їм статусу об'єктивної правової реальності.

Заслугує на увагу бачення поняття юридичної відповідальності людини, запропоноване Ю.В.Рудовером. Юридична відповідальність, – пише він, – гарантований і забезпечуваний державним примусом, переконанням чи заохочуванням юридичний обов'язок суб'єктів суспільних відносин щодо дотримання приписів правових норм, який реалізується в правомірній поведінці, що тягне за собою схвалення чи заохочення, а у випадку вчинення правопорушення – обов'язок правопорушника перетерпіти несприятливі наслідки особистісного, майнового і спеціального характеру, котрі накладаються державою у встановленій процесуальній формі на порушника права².

На думку О.Безклубого, у контексті цієї теорії, слова «правова», «позитивна», «негативна» мають вживатися щодо відповідальності людини, а не проспективна та ретроспективна відповідальність. Іноді вважають, що проспективна відповідальність темпорально охоплена лише часом до вчинення правопорушення, а ретроспективна відповідальність – часом після вчинення правопорушення. Однак, позитивна відповідальність повинна існувати завжди. Винятковим явищем є існування позитивної відповідальності невіддільно від правопорушення, тобто під час правопорушення (відмова від вчинення правопорушення на будь-якій його стадії,

¹Машков А. Обґрунтування доцільності двохаспектного погляду на юридичну відповідальність для сучасної правової науки / Андрій Машков // Про українське право. Число 5. – С. 82.

²Рудовер Ю.В. Финансово-правовая ответственность в системе видов юридической ответственности / Ю.В. Рудовер // Государство и право. – 2011. – № 3. – С. 111.

за винятком стадії замаху (незакінченого або закінченого замаху) та стадії закінченого злочину) або після правопорушення (наприклад, дієве каяття). Негативна відповідальність може наставати під час вчинення правопорушення (негативна відповідальність за готування до злочину, замах на злочин) та після вчинення правопорушення (негативна відповідальність за закінчений злочин). Дискусійним є питання відносно можливості існування негативної відповідальності до або замість вчинення правопорушення¹.

Категорія юридичної відповідальності, – як зазначив І. Е. Звечаровскій, знаходить своє вираження в правовому зв'язку між державою і особою з приводу правових вимог залежно від суб'єкта відносин відповідної залежності (державна або особа), про відповідальність можна говорити на двох рівнях, а відповідно і в двох значеннях: на рівні того, хто пред'являє вимоги, і на рівні того, кому ці вимоги адресовані. В першому випадку відповідальність (на рівні держави) – це правовий наслідок, що супроводжує правову вимогу. У іншому – відповідальність (на рівні особи) – це відповідь на пред'явлення вимоги, тобто правослухняна чи протиправна поведінка. Характер відповідної реакції особи на пред'явлені правові вимоги обумовлює і характер відповіді держави і суспільства на поведінку індивіда².

На думку А. Ф. Закомлістова, юридична відповідальність людини містить в собі два компоненти характеристики – зовнішній і внутрішній. З точки зору зовнішнього прояву вона є ніщо інше, як імпульс у відповідь на вказані типи правопорушень, наділений ознаками елементарної біологічної реакції. Внутрішній компонент юридичної відповідальності людини знаходиться в області індивідуального ставлення у вину і пов'язаний з індивідуальним ставленням до вчиненого³.

Подібний підхід до аналізу поняття юридичної відповідальності людини застосував М. А. Краснов, який розглянув юридичну відповідальність як цілісне правове явище, що має два аспекти: по-перше, як обов'язок суб'єкта діяти правомірно та відповідна цьому обов'язкова поведінка суб'єкта (позитивний аспект); по-друге, це настання несприятливих наслідків у випадку правопорушення (негативний аспект). На фазі правовідносин для здійснення правомірних цілей виникає недиференційована юридична відповідальність, а у випадку настання фази виходу особи (органа, організації) за рамки правового припису, виникає вже реальна відповідальність у вигляді реакції на правопорушення⁴.

¹ Про українське право. Число 5. – С. 20.

² Звечаровский И.Э. Уголовная ответственность: понятие, виды, формы, способы реализации / И.Э. Звечаровский. – Иркутск: Иркут. ун-т, 1992. – С. 14.

³ Закомлисов А.Ф. Юридическая философия. – С. 268–269.

⁴ Краснов М.А. Юридическая ответственность – целостное правовое явление / М.А. Краснов // Сов. госуд. и право. – 1984. – № 3. – С. 77.

М. Б. Мироненко, за наслідками дисертаційного дослідження, також дійшла висновку, що більш прийнятним є підхід, згідно якого юридична відповідальність людини єдина, але має дві форми реалізації: державно-примусову (негативну) і добровільну (позитивну)¹.

За В. А. Тарховим, юридична відповідальність є обов'язком, необхідністю людини дати звіт про свої дії як при позитивній відповідальності, що не зв'язана з правопорушенням, так і при негативній відповідальності, яка пов'язана з правопорушенням. Обов'язок, повинність є юридичним регулятором поведінки людей і коли йдеться про відповідальність за минуле, і коли йдеться про відповідальність за теперішнє і майбутнє².

А. В. Машков, палко відстоюючи двоаспектний підхід до з'ясування поняття юридичної відповідальності людини, розрізнив два види її розуміння: а) вузьке і б) широке. У *межах вузького* розуміння юридична відповідальність – це складне правовідношення, яке виникає між суб'єктами права у процесі реалізації ними норм права, і яке, з одного боку, пов'язане з адекватною реалізацією цими суб'єктами правових приписів, які містяться в юридичній нормі (проспективна (перспективна, позитивна – **В. К.**) відповідальність), а з іншого – з тими наслідками, які виникають у цих суб'єктів у зв'язку з порушенням ними згаданих правових приписів (ретроспективна (точніше – негативна відповідальність)).

У *межах широкого* розуміння юридична відповідальність – це правовідношення, яке виникає між суб'єктами права у процесі їхньої самостійної діяльності в правовій сфері, і яке забезпечує добровільне узгодження інтересів (прав, цілей тощо) окремо взятого суб'єкта права з інтересами (правами, цілями тощо) інших окремо взятих суб'єктів права, їхніх спільнот та/чи суспільства в цілому (проспективна (перспективна, позитивна – **В. К.**) відповідальність), а також зв'язок, який виникає між соціальними суб'єктами у випадках ігнорування якимсь з них у своїй діяльності інтересів (прав, цілей тощо) інших суб'єктів права, їхніх спільнот, суспільства в цілому, тобто вимог проспективної (перспективної, позитивної – **В. К.**) відповідальності, і який пов'язаний з застосуванням до такого суб'єкта заходів впливу, які є формами понесення цим суб'єктом певних негативних наслідків своїх неправових діянь (негативна юридична відповідальність)³.

А. Т. Панов і В. А. Шабалін зауважили, що юридичну відповідальність в особистісному плані можна уявити як певне ставлення особи до

¹ Мироненко М. Б. Принципы юридической ответственности: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. юрид. наук / М. Б. Мироненко. – Саратов, 2001. – С. 8.

² Тархов В. А. Ответственность по советскому гражданскому праву. – С. 8–10.

³ Машков А. Обґрунтування доцільності двоаспектного погляду на юридичну відповідальність для сучасної правової науки / Андрій Машков // Про українське право. Число 5. – С. 81–82.

правових вимог, виражене нею в конкретних діяннях і відповідним чином оцінюване державою і самою особою¹.

Ідеї двоаспектності юридичної відповідальності як єдиного правового явища підтримали також В. С. Прохоров, Н. М. Кропачев, А. Н. Тарбагаєв, які бачать юридичну відповідальність людини як таку, що має дві діалектично протиставлювані сторони: 1) виконання нею нормативних вимог, що фіксують належну поведінку (позитивна відповідальність); 2) виконання належної поведінки, зафіксованої нормою, але вже в результаті державного примусу як реакція на правопорушення (ретроспективна відповідальність)².

Відстоюючи двоаспектне розуміння юридичної відповідальності людини, В. М. Лазарев та В. Г. Фьодорова інтерпретують її як здійснюване в рамках правовідносин виконання фізичними і юридичними особами правових велінь, які впливають з правових заборон (юридичних обов'язків) і правових можливостей, що кореспондують зі штрафами і заохочувальними санкціями³.

В. В. Похмелкін співвідносить позитивну юридичну відповідальність з добровільною формою, а негативну (ретроспективну) – з примусовою формою реалізації єдиної юридичної відповідальності людини⁴.

Визначаючи єдність юридичної відповідальності людини, Д. А. Ліпінській також вважає, що вона є єдиною, але має дві форми реалізації: добровільну і державно-примусову. Тому юридична відповідальність, – вважає він, – це юридичний обов'язок людини дотримання і виконання вимог, передбачених нормами права, який реалізується в правомірній її поведінці, що схвалюється і заохочується державою, а у випадку їх порушення – обов'язок правопорушника зазнати осуду, обмеження прав матеріального, правового чи особистісного характеру і їх реалізації⁵.

В іншій праці Д. А. Ліпінській, спільно з Р. Ф. Хачатуровим, також однозначно висловили прихильність до розуміння юридичної відповідальності людини, як і будь-якого іншого виду соціальної відповідальності, як єдиного соціально-правового явища, що включає в собі як **відповідальність за майбутню поведінку** (позитивну відповідальність), так

¹ Панов А.Т. Социальная ответственность личности в развитом социалистическом обществе / А.Т. Панов, В.А. Шабалин. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1976. – С. 83.

² Прохоров В.С. Механизм уголовно-правового регулирования / В.С. Прохоров, Н.М. Кропачев, А.Н. Тарбагаев. – Красноярск: Изд-во Красноярского университета, 1989. – С. 147.

³ Лазарев В.М., Федорова В.Г. Принцип правового равенства и юридическая ответственность (проблемы методологии и теории взаимосвязи). – С. 57.

⁴ Похмелкин В.В. Социальная справедливость и уголовная ответственность / В.В. Похмелкин. – Красноярск: Изд-во Красноярского университета, 1990. – С. 34.

⁵ Липинский Д.А. Проблемы юридической ответственности. – С. 15, 22.

і *відповідальність за минулу протиправну поведінку* (негативну державно-примусову відповідальність). На їх думку, стверджувати про відсутність в юридичній відповідальності добровільної форми – рівнозначно визнанню юридичної відповідальності не різновидом соціальної відповідальності, а деяким особливим «несоціальним видом» і виключення її із системи регулювання суспільних відносин. Виходячи з цього, названі вчені дають наступне визначення юридичної відповідальності людини: – це нормативний, гарантований державою і забезпечений державним примусом, примусом чи заохоченням **юридичний обов’язок** людини щодо дотримання і виконання норм права, реалізований в її правомірній поведінці, схвалюваний чи заохочуваний державою, а у випадку його порушення – обов’язок правопорушника перетерпіти осуд, обмеження прав майнового чи особистісного характеру і його реалізація¹.

Р.Л.Хачатуров та Р.Г.Ягутян звертають увагу на наявність між негативною (ретроспективною) та позитивною (перспективною) юридичною відповідальністю людини діалектичної єдності: чим вище рівень позитивної (ретроспективної) юридичної відповідальності, тим нижчий рівень негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності².

Відстоюючи концепцію двоаспектності юридичної відповідальності людини як єдиного правового явища, названі вище та інші науковці не дали відповіді на питання: в чому полягає родова єдність позитивної (перспективної) та негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності. На цю обставину звернув увагу Н. В. Вітрук³.

Негативний і позитивний аспекти юридичної відповідальності людини тісно взаємопов’язані, виступаючи як **два елементи єдиної системи** юридичної відповідальності. Вони не суперечать, але складають діалектичну єдність правової відповідальності – суб’єктивного стану особи і об’єктивного виду правовідносин. **Правова відповідальність** людини як діалектична єдність позитивного і негативного аспектів може вважатися станом особи, **об’єктивну сторону** якого складає урегульованість поведінки особи комплексом правових норм, що мають в своїй структурі санкцію, а **суб’єктивною стороною** якого є внутрішнє почуття обов’язку, усвідомленого дотримання правових приписів. З одного боку, правова відповідальність має у своєму складі **примусове** начало, а з іншої – **добровільний** обов’язок дотримання правових приписів як здатності такої відповідальності. Можна зробити висновок, що **позитивний** аспект юридичної відповідальності **є первинним і визначальним** для всього інституту правової відповідальності. Позитивна юридична відповідальність, таким чином, визначає свідому реалізацію людиною правових

¹ Философия права. Курс лекций: учебное пособие: в 2 т. – Т. 2. / отв. ред. М.Н. Марченко. – С. 385, 391.

² Хачатуров Р.Л., Ягутян Р.Г. Юридическая ответственность. – С. 56.

³ Витрук Н.В. Общая теория юридической ответственности. – С. 28.

приписів, її дієвість передбачає правомірну поведінку людини. А **негативна** юридична відповідальність – її **логічне продовження**¹.

О.Е.Лейст навів аргументи проти розгляду позитивної юридичної відповідальності як зворотньої сторони юридичної ретроспективної відповідальності, як другий аспект поняття юридичної відповідальності людини. На його думку, позитивна юридична відповідальність зв'язана з ретроспективною відповідальністю в тому відношенні, що остання служить одним із засобів припинення і попередження правопорушень. Але ці поняття істотно відрізняються за змістом і за метою. Правопорушник притягається до відповідальності за суспільно шкідливе чи суспільно небезпечне діяння, вчинене в минулому. В той же час як при позитивній юридичній відповідальності людина відповідає за досягнення суспільно корисних результатів в теперішньому і майбутньому. Якщо через ретроспективну відповідальність здійснюються охоронні функції держави, то в позитивній відповідальності виражений її демократичний характер і творча роль. Притягнення до юридичної відповідальності зв'язане з обмеженням прав людини, а при позитивній відповідальності їй надаються відповідні повноваження. Поведінка людини, притягнутої до відповідальності за правопорушення, характеризується перетерпінням нею правообмежень і мір примусу, а позитивна відповідальність вимагає активної діяльності, спрямованої на досягнення відповідного результату. Обвинувачений не зобов'язаний доводити свою невинність, давати пояснення, звітувати про вчинене, а позитивна відповідальність виключає подібну підзвітність. Ретроспективна відповідальність спрямована проти пережитків минулого, а позитивна відповідальність організовує і виховує будівників майбутнього².

А.П.Чирков, на відміну від О.Е.Лейста, **розглядає негативну** (ретроспективну) юридичну відповідальність як **різновид позитивної (перспективної) відповідальності людини**. Він, зокрема, пише, що «... сутністю ретроспективної юридичної відповідальності є прихильність особи методами державного примусу до дотримання нормативних вимог, тобто до правослухняної і відповідальної поведінки ... ретроспективна відповідальність – **це та сама позитивна відповідальність**, але тільки **під примусом**, це те ж саме виконання обов'язку, але в стані примусу»³.

В.А.Номоконов пише про **відповідальність в праві**, визначаючи її як правове становище суб'єкта, що характеризує його зв'язаність вимогам правових норм, які стимулюють належну чи дозвольну поведінку, а також необхідність перетерпіти певні міри державного примусу у випадку вчинення забороненої дії чи невиконання належного⁴.

¹ Чухвичев Д.В. Свобода личности и юридическая ответственность. – С. 9, 10.

² Лейст О.Э. Санкции и ответственность по советскому уголовному праву. – С. 237–238.

³ Чирков А.П. Ответственность в системе права: учеб. пособие. – С. 20.

⁴ Номоконов В.А. Ответственность в уголовном праве и ее основание. – С. 514–515.

Як уже визначалося вище, **юридична відповідальність людини**, в розумінні її як двоаспектного суспільного феномена, являє собою реалізовану нею **необхідність** свідомого і добровільного **використання** свого права, **виконання** обов'язку, **дотримання** заборон, що містяться у правових нормах, а у випадку їх порушення – **необхідність перетерпіння нею примусових** заходів правового впливу, передбачених ними і **застосовуваних** компетентними органами держави.

Висновки до розділу 2

1. Юридична відповідальність людини є видом соціальної відповідальності, невід'ємною складовою демократичної суспільної правової реальності. В державі демократичного спрямування, в умовах соціально неоднорідного суспільства, головним завданням юридичної відповідальності є унормування поведінки людей як суб'єктів суспільних відносин у розумному просоціальному, правослухняному руслі з метою забезпечення справедливої, гуманної гармонії суспільних відносин, як ґрунту для цивілізованої їх комунікації та задоволення їх інтересів і потреб, нерідко суперечливих і конфліктних, забезпечення прогресивного, демократичного розвитку суспільства і держави.

Юридична відповідальність людини, таким чином, є суспільним феноменом, що являє собою реалізовану нею **необхідність** свідомого і добровільного **використання** свого права, **виконання** обов'язку, **дотримання** заборони, що містяться у правових нормах, а у випадку їх порушення – **необхідність перетерпіння нею примусових** заходів правового впливу, передбачених ними і **застосовуваних** компетентними органами держави.

Природу юридичної відповідальності слід шукати в людині і у нерозривному зв'язку з суспільним середовищем, яке її оточує. Юридична відповідальність має соціально-комутативну (інтерсуб'єктивну) природу. В такому контексті юридична відповідальність зв'язана з емоційно-вольовою сферою людини, законодавчою та правозастосувальною діяльністю компетентних органів держави. Вона є випробуванням юридично-психологічним засобом демократично налаштованої держави для впливу на поведінку людини з метою модифікації її в просоціальне, правослухняне русло, унормування, гармонізацію суспільних інтересів, програмування розвитку суспільних відносин, забезпечення їх демократичного прогресивного, поступального і стабільного розвитку.

2. Юридична відповідальність людини можлива лише в суспільстві з достатньо розвиненою загальною і правовою культурою та правовою системою. Вона є їх невід'ємною складовою. Поза суспільством юридична відповідальність людини неможлива. Юридична відповідальність є

виразом об'єктивної залежності людини від суспільства, держави, інших учасників суспільних відносин. Особлива роль в цьому процесі належить державі в особі її компетентних органів. Від її сутнісної налаштованості – демократичної чи тоталітарної, – залежить і сутність юридичної відповідальності.

3. Важливим завданням юридичної науки, правозастосовної практики та законодавця є **обґрунтування соціальної зумовленості**, необхідності та доцільності встановлення юридичної відповідальності людини за суспільно шкідливі і суспільно небезпечні діяння, вчинені нею. Ефективне виявлення чинників, що зумовлюють необхідність і доцільність встановлення юридичної відповідальності людини можливе лише на ґрунті дослідження закономірностей поведінки людини. Традиційно предметом дослідження вчених в цьому контексті є **проти-правова поведінка** людини, її закономірності. Поряд з цим, важливе значення має дослідження закономірностей **правослухняної поведінки** людини як домінуючої її форми поведінки. Обидві ці форми, види поведінки людини є виявом одного соціально-правового явища **правової поведінки людини**. Образно порівнюючи, їх можна назвати сторонами «однієї медалі». Максимально можливе встановлення на доктринальному рівні закономірностей протиправної і правослухняної поведінки людини, дозволить вийти на якісно новий, більш повний рівень розуміння механізму правового регулювання суспільних відносин, що в кінцевому рахунку забезпечить посилення просоціальних, правослухняних настанов людини.

Очевидно, що **правова поведінка людини, як правослухняна, так і протиправна**, має свої причини об'єктивного і суб'єктивного характеру. Лише через неупереджений, об'єктивний аналіз цих груп причин, можна вийти на закономірності правової поведінки людини як зокрема кожного її різновиду, так і в цілому. Домінуючим чинником в умовах соціально неоднорідного суспільства є суперечливість, конфліктність суспільних інтересів. У зв'язку з цим, надмірно важливим є наукове вироблення демократичного механізму **розумного**, компромісного узгодження суспільних інтересів на рівні чинного законодавства. **Метод примусу** в державі демократичного спрямування має бути **крайнім засобом** узгодження цих інтересів. Ігнорування такого підходу в сучасних умовах, як свідчить суспільна практика – шлях до загострення і бурхливого вияву на зовні соціальних конфліктів, що, в свою чергу, може зашкодити демократичному реформуванню всіх сфер суспільних відносин, або ще гірше – створити ґрунт для демонтажу, розвалу наявних демократичних інститутів суспільства і встановлення тоталітарного режиму.

4. Юридична відповідальність людини нормативна. Вона є загально-правовим, комплексним інститутом українського об'єктивного права, що

базується на чинній системі права та його загальноправових та галузевих принципах. Право є полем меж свободи і відповідальності.

5. У доктрині загальної теорії права немає єдності думок вчених щодо поняття юридичної відповідальності людини. Умовно можна виділити два концептуальні підходи вчених до дослідження даної наукової проблеми: 1) трактування юридичної відповідальності людини в її негативному (ретроспективному) значенні; 2) трактування юридичної відповідальності людини як двоаспектного юридичного явища в його негативному і позитивному значеннях. Отже, за своїм сутнісним змістом юридична відповідальність може бути класифікована на два види, прояви, аспекти: позитивний – відповідальність за теперішнє і майбутнє; та негативний – відповідальність за минуле.

6. До числа чи не найбільш дискусійних наукових проблем у загальній теорії права належить проблема **позитивної (перспективної, проспективної, активної)** юридичної відповідальності людини. Загалом позиції науковців можна умовно згрупувати в три наукові підходи: 1) заперечення доцільності та можливості виокремлення позитивної (перспективної) юридичної відповідальності як юридичного поняття; 2) визнання поняття позитивної (перспективної) юридичної відповідальності поряд з поняттям негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності як відносно самостійних юридичних понять; 3) визнання понять позитивної (перспективної) і негативної (ретроспективної) юридичних відповідальностей як самостійних, але таких, що характеризують різні сторони одного правового явища – юридичної відповідальності.

7. Посилення уваги вчених-правників до аналізованої наукової проблеми наразі не привели до вироблення в доктрині права єдиного розуміння поняття феномена позитивної (перспективної) юридичної відповідальності людини. Умовно виділено наступні розуміння (концепції) поняття феномена позитивної юридичної відповідальності: 1) позитивна юридична відповідальність – усвідомлення людиною поняття обов'язку, почуття відповідальності; 2) позитивна юридична відповідальність – обов'язок людини дати звіт про свої дії; 3) позитивна юридична відповідальність – обов'язок людини дотримуватися приписів, вимог правових норм (обов'язок діяти правослухняно, вимога щодо дотримання правових норм); 4) позитивна юридична відповідальність є статусна відповідальність людини; 5) позитивна юридична відповідальність – правослухняна поведінка людини; 6) позитивна юридична відповідальність – заохочувана відповідальність людини; 7) позитивна юридична відповідальність – добровільна форма юридичної відповідальності людини.

Окрім наведених, в юридичній літературі висловлені й інші думки, інші розуміння позитивної (перспективної) юридичної відповідальності: 1) позитивна юридична відповідальність – свідоме виконання людиною

різноманітних обов'язків, розуміння свого обов'язку перед оточуючими; 2) позитивна юридична відповідальність людини – правовідношення, яке складається з кількох елементів, принаймні кількох суб'єктів, права і обов'язки зазвичай кореспондують один одному; 3) позитивна юридична відповідальність – певний внутрішній стан людини, її ставлення до дорученої справи, суспільства, держави і своєї поведінки, почуття самодисципліни, свідомості; 4) позитивна юридична відповідальність – сумлінне ставлення людини до своїх обов'язків та їх якісне виконання; 5) позитивна юридична відповідальність – самостійне, добровільне, активне виконання людиною своїх обов'язків, добровільне підпорядкування вимогам норм права тощо.

Кожне з наведених вище визначень окремо взяте не дає повної уяви про суть позитивної юридичної відповідальності людини. Лише синтетичний методологічний підхід до аналізу сутнісних ознак – суб'єктивних і об'єктивних характеристик, в змозі забезпечити вироблення максимально всеосяжного її поняття. Разом з цим, позитивну юридичну відповідальність людини слід розглядати **не лише через призму її юридичних обов'язків, але й через її права на правослухняну поведінку.**

Реалізація позитивної юридичної відповідальності людини має дві характеристики: **статичну**, змістом якої є право суб'єкта або її правовий обов'язок і **динамічну** – реалізація цього права чи обов'язку в її правослухняній поведінці.

В юридичній літературі для визначення суті позитивної (перспективної) юридичної відповідальності людини застосовано, зокрема, такі епітети: «почуття відповідальності»; «усвідомлення повинності»; «обов'язок діяти правомірно»; «обов'язок дотримуватися приписів правових норм»; «необхідність правослухняної поведінки»; «активна правослухняна діяльність»; «певний внутрішній стан особи»; «почуття самодисципліни, свідомості»; «добровільна форма юридичної відповідальності»; «позитивна форма юридичної відповідальності»; «належне виконання юридичних обов'язків»; «правова повинність»; «правослухняна поведінка»; «відповідальність за правильне виконання покладених законами обов'язків»; «відповідальне ставлення людини до своїх юридичних обов'язків»; «законослухняна поведінка»; «сумлінне ставлення до виконання своїх обов'язків та якісне їх виконання»; «сумлінне (відповідальне) виконання суб'єктом правових приписів»; «свідоме виконання особою різноманітних обов'язків (юридичних, моральних та інших), розуміння своєї повинності перед оточуючими».

8. Дослідження різних поглядів вчених правників з даної наукової проблематики дозволило дійти до висновку, що **позитивна (перспективна) юридична відповідальність людини** – це реалізована нею **необхідність** свідомого і добровільного **використання** свого права, **виконання** обов'язку, **дотримання** заборони, що містяться у правових

нормах. **Об'єктивна сторона** позитивної (перспективної) юридичної відповідальності людини – правослухняне, суспільно корисне або суспільно прийнятне її діяння. **Суб'єктивна сторона** позитивної (перспективної) юридичної відповідальності людини – усвідомлення нею необхідності, доцільності, корисності наданого їй права чи встановленого обов'язку, значимості її добровільної правослухняної поведінки. Стержнем суб'єктивної сторони позитивної (перспективної) юридичної відповідальності людини є її стабільна психологічна просоціально-правова настанова – психологічна налаштованість, схильність, готовність людини як суб'єкта суспільних відносин до поведінки згідно з приписами правових норм. Тобто до правослухняної поведінки, яка перебуває під контролем свідомості людини.

Якщо розглядати юридичну відповідальність людини через призму відносин, то її позитивна юридична відповідальність є первинним правовим відношенням, а негативна юридична відповідальність – вторинне правове відношення як наслідок відсутності первинного правового відношення.

9. Соціально-етична підстава позитивної (перспективної) юридичної відповідальності зводиться, головним чином, до відповіді на питання чому людина має бути правослухняною?

Людина, як член суспільства, член відповідного соціуму, будучи наділеною розумом, совістю та свободою і силою волі, в інтересах власної безпеки, безпеки відповідного соціуму чи суспільства в цілому, має поважати свої права і свободи, а також інших членів відповідного соціуму чи суспільства в цілому, відповідально ставитися до суспільних та державних інтересів.

Нормативно-правовою підставою позитивної (перспективної) юридичної відповідальності людини є норма (норми) законодавства, яка містить у собі чітко виражений припис, державне веління (воля) щодо характеру поведінки людини в конкретних умовах суспільної реальності: право, обов'язок, заборона щодо певного соціально значимого її діяння за певних умов оточуючої соціально-правової дійсності. Норми права є важливим засобом утворення, зміцнення і розвитку суспільного нормативно-комутативного поля.

Важливими підставами при цьому є рішення Європейського Суду з прав людини та рішення український судів.

Фактичною підставою позитивної (перспективної) юридичної відповідальності людини є її діяння, що містить у собі **склад її правослухняного вчинку**: об'єкт; об'єктивна сторона; суб'єкт; суб'єктивна сторона.

10. Позитивна (перспективна) юридична відповідальність людини аналізується як через активну, так і через пасивну форми її поведінки. Принципами позитивної (перспективної) юридичної відповідальності

людини є принципи: а) нормативності відповідальності; б) обґрунтованості підстав відповідальності; в) справедливості відповідальності.

11. Можна умовно виділити три стадії позитивної (перспективної) юридичної відповідальності людини: 1) виникнення відповідальності; 2) тривання відповідальності; 3) припинення відповідальності.

12. У загальній теорії права, як і в загальній філософії та філософії права, також не вироблено єдиного розуміння поняття феномена негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності людини. В сучасній юридичній літературі спостерігається визнання вченими таких ознак цього виду юридичної відповідальності: 1) юридична відповідальність – наслідок вчинення людиною правопорушення, форма реагування держави на поведінку людини; 2) юридична відповідальність є наслідком вчинення людиною діяння, яке містить ознаки правопорушення, передбаченого нормами права; 3) юридична відповідальність людини реалізується в межах правового поля; 4) юридична відповідальність людини реалізується компетентними органами держави; 5) юридична відповідальність людини реалізується у визначених законом формах, способах; 6) юридична відповідальність людини має свої стадії реалізації; 7) юридична відповідальність людини реалізується впродовж певного часу і на певному просторі – території держави; 8) юридична відповідальність людини підпорядкована відповідним принципам.

13. Найпоширенішими в загальній теорії права є такі розуміння (концепції) поняття феномена юридичної відповідальності людини в її негативному значенні: 1) юридична відповідальність – правовідносини; 2) юридична відповідальність – покарання; 3) юридична відповідальність – реалізація санкції; 4) юридична відповідальність – здатність людини давати собі звіт про свою протиправну поведінку і перетерпіти заходи державно-примусового впливу у формі позбавлення належних їй благ; 5) юридична відповідальність – захід, міра примусу за вчинене правопорушення; 6) юридична відповідальність – правовий обов'язок людини, що виникає з факту вчиненого правопорушення; 7) юридична відповідальність – осуд поведінки, діяння правопорушника, відплата правопорушникові за вчинене правопорушення; 8) синтезовані концепції розуміння юридичної відповідальності людини.

Необхідно зазначити, що прихильники кожної з названих концепцій часто також неоднотайні в розумінні підходів до визначення їх змістовної частини. Нерідко вчені є прихильниками кількох названих вище концепцій юридичної відповідальності.

Найбільш поширеним в сучасній юридичній літературі є **синтезоване** розуміння юридичної відповідальності через виділення в її понятті множини ознак.

14. Юридична відповідальність людини зв'язана з потенційним або реальним державним примусом. Однак, не можна зводити негативну

(ретроспективну) юридичну відповідальність як лише до стягнення чи покарання, так і тільки до застосування санкції, оскільки дані поняття не відображають повною мірою зміст і форми реалізації цієї юридичної відповідальності. Негативна (ретроспективна) юридична відповідальність ширша за своїм змістом від поняття «покарання» і «застосування санкції». Треба пам'ятати, що негативна (ретроспективна) юридична відповідальність може реалізовуватися і без застосування санкції загалом і покарання зокрема.

15. Негативну (ретроспективну) юридичну відповідальність людини слід відрізнити від заходів (мір) державного примусу. Заходи (міри) державного примусу як поняття **ширше за об'ємом** від поняття негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності, оскільки воно, крім правового стягнення чи покарання, включає й інші правові засоби. Правильною є позиція тих авторів, які стверджують, що державний примус завжди присутній, починаючи вже з моменту набрання чинності нормою права.

Норми права за своєю вираженістю є еталонами, моделями суспільно корисної, суспільно прийнятої правослукхняної поведінки людини, бажаної з боку законодавця. Вони є виразом правової свідомості суспільства в цілому або домінуючої її частини, утворюючи позитивне нормативне поле юридичної відповідальності людини та регулюючи вольову поведінку людей. В нормах права уречевлена воля держави, **державне веління**, котре адресоване до індивідуальної **совісті і волі** кожної людини як суб'єкта суспільних відносин через її розум і свідомість.

Совість, зокрема, є одним із важливих показників гідності людини, її домінуюча чеснота. Вона є антропологічною основою відповідальності людини – як позитивної (перспективної) так і негативної (ретроспективної). Державна воля, державне веління реалізується саме через **розум** людини, її індивідуальну **свідомість та совість**, через її **волю**, через потенційну загрозу застосування примусу з боку компетентних органів держави. Спочатку **потенційна загроза** застосування державою примусу спонукає людину до добровільного виконання обов'язку, а у випадку вчинення нею правопорушення виконання обов'язку може бути **як добровільним**, так і наслідком **застосування примусових заходів**, передбачених чинним законодавством. Крім того, як видається, у випадках заподіяння правопорушником матеріальної або моральної шкоди чи обох її видів одночасно, цим обов'язком правопорушника охоплюється відшкодування, компенсації такої шкоди.

До числа інших державно-правових заходів правомірно належать: а) **попереджувальні заходи** (наприклад, опис майна особи, яка визнана обвинуваченою у кримінальній справі; оголошення карантину в місцевості, де виникла або може виникнути епідемія); б) **заходи припинення** (наприклад, затримання особи, яка вчиняє хуліганські дії); в) **відновлювальні заходи** (скажімо, ухвалення судового рішення, яким керівник

підприємства примушується поновити на роботі безпідставно звільненого ним працівника); г) **компенсаційні заходи** (зокрема, відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної правопорушенням).

16. **Негативна (ретроспективна) юридична відповідальність людини** – це вид її юридичної відповідальності, який являє собою **необхідність перетерпіння** порушником правових приписів застосування до нього компетентними органами держави передбачених чинним законодавством **примусових заходів** правового впливу у встановлених процесуальній та виконавчій формах. Кожна з цих форм є невід’ємною складовою, важливим елементом всього процесу, процедури реалізації юридичної відповідальності. У цьому зв’язку дуже слушним є застереження, зроблене Ю.В.Феофановим про те, що закон без ритуалу, без процедури його дії, призводить: владу – до свавілля, а громадян – до незахищеності¹.

Негативна юридична відповідальність **є наслідком юридичної безвідповідальності** людини, а саме – безвідповідальної, протиправної поведінки людини як суб’єкта суспільних відносин, **результатом втрати нею сили (здатності) відчуття** юридичної відповідальності.

17. Як видається, найоптимальнішим в даний час є виокремлення **трьох підстав** негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності людини: а) соціально-етична (моральна); б) нормативно-правова; в) фактична.

Соціально-етична (моральна) підстава негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності людини має дати відповідь на запитання чому і за яких умов людина підлягає юридичній відповідальності, а держава в особі компетентних органів влади має моральне право застосувати до неї юридичну відповідальність.

Людина в таких випадках має бути наділена пересічного (звичного) рівня **свідомістю і розумною свободою волі** до діяння (дії чи бездіяльності). Вона має бути **здатною** співвідносити свою поведінку з приписами правових норм через призму її **совісті** на ґрунті **розумної** індивідуальної та соціальної **необхідності**. **Держава**, у випадку порушення такою людиною приписів правових норм, має виконати одну з своїх функцій – виявити факт правопорушення і притягнути її до відповідного виду юридичної відповідальності. В державі демократичного спрямування застосування видів юридичної відповідальності має бути збалансованим щодо кожного випадку порушення людиною юридичних норм: кожному такому випадку має кореспондувати **розумний (необхідний) і достатній** вид і міра юридичної відповідальності. Зловживання найбільш суворими видами і мірами юридичної відповідальності в державі демократичного спрямування **є недопустимим**.

Науковий аналіз соціально-етичної (моральної) підстави негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності людини в доктринах

¹ Феофанов Ю.В. Власть и право // Известия. 20 июня 1998 г.

філософії права та загальної теорії права обов'язково **пов'язують з поняттями «розум», «совість», «свобода волі», які є антропологічними основами цієї підстави** юридичної відповідальності.

Загалом теоретичні підходи до з'ясування цього зв'язку зводиться до наступного. Держава демократичного спрямування як суб'єкт суспільних відносин, здійснює правовий вплив на людину з метою модифікації її поведінки, спрямування її в суспільно корисне або суспільно прийнятне правослухняне русло і з цією метою встановлює правові межі суспільної свободи людини як суб'єкта суспільних відносин. Саме правове поле в цих межах – бажаний демократичною державою ґрунт для реалізації автономної свободи волі і відповідальності людини як суб'єкта суспільних відносин. За цими межами свобода волі людини породжуватиме свавілля та хаос і, як результат, її юридичну відповідальність.

Між **правовою (юридичною) свободою людини** і її юридичною відповідальністю наявна відносна кореляційна залежність. Юридична відповідальність є, образно висловлюючись, зворотною стороною правової (юридичної) свободи. Зростання обсягу правової (юридичної) свободи обумовлює зростання обсягу її юридичної відповідальності. Зростання ж обсягу юридичної відповідальності може вести до звуження обсягу правової (юридичної) свободи.

Важливе значення для теорії юридичної відповідальності людини має з'ясування **співвідношення** між категоріями **«свобода волі» і «необхідність»**. Необхідність не пригнічує людину, вона ставить її в таке становище, коли людина повинна вибирати, вирішувати самостійно. Тим самим **необхідність** виступає **об'єктивною передумовою** відповідальності людини, **суб'єктивною ж передумовою** юридичної відповідальності є її **свобода волі**. Розгляд свободи волі людини поза рамками необхідності, породжує свавілля, всюдозволеність, волюнтаризм. Необхідність поза свободою волі породжує повну нездатність людини до самостійних рішень, вчинків, тобто фаталізм.

Між **«свободою волі» і «необхідністю» є «свобода совісті» як детермінанта розумного вибору** людиною варіанта поведінки в конкретній життєвій ситуації. У тих випадках, коли **совість, якщо вона є у людини на достатньо розвинутому рівні**, панує над волею, вибір людиною варіант правослухняної поведінки через її **позитивну силу волі** є найбільш вірогідним. Коли таке панування совісті над свободою волі відсутнє – найвірогіднішим є вибір людиною протиправного виду поведінки **через негативну силу її волі**.

Правовий раціоналізм є однією з основних підвалин сучасної філософії, філософії права, загальної теорії права. **Розум** є найвищою, іманентною складовою здібностей людини, яка прямує до утвердження загальнолюдських гуманістичних цінностей права. Право, як втілення розуму, спрямоване до розумних істот – людей. Воно здатне стимулювати

свобідну і розумну волю людини, якщо має достатньо міцні демократичні підвалини.

Об'єктивне право є уречевленням розуму, *продуктом розуму* людини, її *совісті і волі*. Через право *розум, як його основа, впливає* на волю людей, схилиючи їх до соціально позитивної поведінки. *Розум* конкретної людини, як правило, здатний оцінити рівень уречевленого в нормі права розуму, співвіднести його з власними розумом і совістю. Від цієї індивідуальної оцінки значною мірою залежить розвиток мотиваційного процесу людини на вибір відповідного варіанта поведінки: правослухняного чи протиправного. Тому *норма права повинна бути «розумною», «добросовісною» з боку держави*, соціально зумовленою загалом і через призму природних інтересів і потреб пересічної людини, до розуму, волі і совісті якої вона адресована. *«Нерозумна», «безсовісна»* в побутовому розумінні норма права не сприймається широким загалом людей, ігнорується ними, як правило, у формі пасивного чи активного спротиву через невиконання її приписів, підшукування шляхів для того, щоб обійти ці приписи. Зокрема, за допомогою корупційних дій і корупційних схем. Вона приречена лише на малоефективне примусове застосування і реалізацію з мінімальним успіхом. Натомість *«розумна», «добросовісна»* норма права є найпридатнішою для сприйняття її розумом, совістю і волею максимально широким загалом людей, що є вагомою складовою надійної основи реалізації такої норми з найбільш високим рівнем ефективності. Окрім цього, «розумна», «добросовісна» норма права є тим вагомим чинником, який максимально сприяє утвердженню поваги до права, формуванню позитивної юридичної відповідальності людини. Очікування такого соціально-правового результату з найбільшою вірогідністю може бути забезпечене тоді, коли *розум законодавця* базується на виявлених юридичною наукою закономірностях і потребах правового регулювання, що являють собою частину інтелектуального потенціалу суспільства. Тому повага до права повинна мати двосторонній, діалогічний вияв. З боку держави, в особі законодавця, компетентних правозастосовних органів держави, які повинні *беззастережно поважати людину як розумну, правову істоту*, поважати її гідність, права і свободи, сприяти їх утвердженню та розвитку. Саме в цьому, головним чином, проявляється *позитивна відповідальність держави*. З боку громадян – це повага до держави, до її розумних, справедливих, гуманних законів. Лише за таких умов можливий надійний зворотній зв'язок *між людиною і державою*, а, отже, і ефективність державного управління. Взаємодія (комунікація), діалог цих двох та всіх інших суб'єктів суспільних відносин є однією з передумов цивілізованого розвитку суспільства. Юридична відповідальність, як позитивна (перспективна), так і негативна (ретроспективна), має соціально-комутативну (інтерсуб'єктивну) природу.

Свобода волі людини як потенційна можливість містить у собі опосередковані її розумом такі інтелектуально-вольові характеристики: **свобода бажання, свобода вибору, свобода дій**. Вона є однією з фундаментальних цінностей цивілізованої ментальності людини, її невід'ємною рисою. Свобода волі визнає за людиною **право** вільного вибору і **обов'язок** відповідати за здійснений вибір соціально значимої поведінки. Відповідальність є **вагомою гарантією унормованої свободи людини**.

Право як соціальна реальність, нормативний регулятор є мірою як **внутрішньої**, так і **зовнішньої** свободи людини як суб'єкта суспільних відносин, нормативною формою її виразу. Право як міра внутрішньої свободи людини сприяє унормуванню її **внутрішньої свободи – свободи волі**, свободи вибору варіанта її поведінки, сприяючи, через закріплені в ньому ціннісні орієнтири, поступальній соціалізації людини, **зміцненню її внутрішніх настанов** просоціального, правослухняного характеру, зростанню її рівня суспільної благонадійності. В кінцевому рахунку це має забезпечити надійний рівень позитивної юридичної відповідальності людини, коли вона переконана в необхідності співвідносити свою поведінку з вимогами правових норм, діяти в правовому полі. Формування **свободи волі** людини в такому випадку беззаперечно узгоджується з приписами норм права. В цій ситуації **право виходить з презумпції наявності у людини достатньо високого рівня розуму, соціалізації, совісті, сили волі, поваги до права, соціальної благонадійності**. Право звернене **до свідомості і волі** такої людини як суб'єкта суспільних відносин і в цьому разі є вірогідним прагматичний розрахунок на позитивний зворотній зв'язок між державою як правовим регулятором суспільних відносин і адресатами правових приписів в особі людини як суб'єкта суспільних відносин. Розрахунок на такий зв'язок не завжди виправданий в силу особистісних і соціальних факторів суб'єктивного та об'єктивного характеру. Зокрема, коли добросовісна людина, наділена силою і волею, але **не має сили волі, поводитьсь безвідповідально** і вчиняє правопорушення, закономірним наслідком якого є її негативна юридична відповідальність.

Виконуючи роль міри **зовнішньої свободи** людини як суб'єкта суспільних відносин, право зорієнтоване на достатній рівень її чеснот. В іншому випадку діє зворотня презумпція: відсутність у людини достатнього рівня соціалізації, соціальної благонадійності, совісті, розумної сили волі, поваги до права об'єктивно вимагає застосування до неї нормативно визначеного примусу з метою зміцнення її індивідуальних нормативно-правових настанов, модифікації поведінки такої людини у суспільно-позитивному руслі. Інтенсивність цього примусу значною мірою залежить від суспільної шкідливості чи суспільної небезпечності вчиненого людиною діяння, а також особи винного.

Поєднання відчуття свободи і усвідомлення **розумної правової та індивідуальної необхідності** людиною породжують специфічну залежність, онтологічним змістом якої є самопідкорення, самопримус до унормованої поведінки у правовому полі, в просоціальному руслі.

Необхідність нерідко пов'язана з двома іншими алетичними модульностями – **випадковістю і неможливістю**. Саме в такому їх органічному поєднанні забезпечена можливість якомога повної характеристики поняття та форм реалізації юридичної відповідальності людини. При цьому **необхідність корелює з невідворотністю, випадковість – з довільністю, а неможливість – з повним виключенням юридичної відповідальності людини**.

Важливим є ще один малодосліджений аспект даної проблематики – кореляція раціонального та ірраціонального в поведінці людини.

Свобода людини, як зовнішня, так і внутрішня (свобода волі), реалізується через правовий еквівалент, яким є **правосуб'єктність**, що характеризується єдністю **трьох правових інститутів**: правоздатність; дієздатність; деліктоздатність. При цьому під **правоздатністю** в юридичній літературі розуміється визнана державою здатність людини мати юридичні права і обов'язки, а під **дієздатністю** – визнана державою здатність людини своїми самостійними вчинками набувати, здійснювати, змінювати чи припиняти юридичні права і обов'язки. **Деліктоздатність** – визнана державою здатність людини самостійно обирати варіант поведінки і відповідати за протиправну реалізацію прав чи виконання обов'язків.

Юридична свобода людини є невід'ємним елементом механізму суспільної правової реальності, **домінуючою соціальною цінністю**, однією з надійних підвалин громадянського суспільства. **Право як мірило свободи і відповідальності** людини створює **поле юридично значимої її свободи**, яке є найбезпечнішим місцем для формування і зовнішнього виразу індивідуальної **совісті та свободи волі** людини. **Унормована правова свобода** людини – це ті соціально-правові можливості її поведінки, які визначені нормами чинного законодавства, в широкому розумінні цього слова, через дозвіл, заохочення, зобов'язання, заборону. Вихід за нормативні рамки, межі юридичної свободи нерозривно зв'язаний з юридичною відповідальністю людини відповідного виду. В цьому випадку людина вчиняє протиправний вчинок, розриваючи тим самим нормативну систему соціальної комунікації.

Унормована правом свобода волі людини реалізується через суспільно корисні, суспільно прийнятні, суспільно шкідливі, суспільно небезпечні або суспільно нейтральні моделі поведінки людини. Свобода волі людини забезпечує їй **свободу вибору** між правослухняною і протиправною поведінкою.

Свобода волі людини тим самим співвідноситься з волею держави (державним велінням). Наслідком позитивного співвідношення свободи волі людини і волі держави (державного веління) є її позитивна (перспективна) юридична відповідальність. Наслідком негативного співвідношення волі людини і волі держави (державного веління) є вихід людини за межі юридичної свободи і як наслідок – настання її негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності. Тут людина постає **як неправова істота**. Тому, коли таке співвідношення виникає на раціональному рівні, а не на чисто емоційному, шансів на результат у виді позитивної юридичної відповідальності людини значно більше.

Свобода волі, таким чином, не є причиною протиправної поведінки людини, вона лише діапазон можливої її поведінки в правовому полі.

Розрізняють юридичну свободу людини **формальну** і юридичну свободу людини **реальну**. **Формальна** юридична свобода – це передбачені нормами права можливі та доцільні моделі поведінки людини в суспільстві. **Реальна** юридична свобода – це реалізація людиною своїми індивідуальними здібностями і зусиллями передбачених нормами права юридичних можливостей юридичної свободи на ґрунті реальних суспільних умов її реалізації.

Таким чином, право є одночасно і регулятором суспільних відносин і регулятором вольової поведінки людей в умовах суспільства.

Праву як мірилу свободи людини властивий динамічний характер – воно постійно розвивається з розвитком суспільних відносин. Тому одним із головних завдань законодавця є забезпечення розвитку права, гармонізувати цей розвиток з розвитком суспільних відносин. Лише за цієї умови право буде максимально наділене інструментальними властивостями мірила свободи. Гармонійний розвиток права у співвідношенні з суспільними відносинами, суспільними інтересами і потребами – запорука прогресивного поступу суспільства на шляху до нових рівнів цивілізації.

Зовнішня свобода людини легалізується в праві насамперед закріплення її у **формі суб'єктивних прав і свобод** як у міжнародному праві, так і у внутрідержавному – головним чином, на рівні Конституції як основного закону держави. Легалізація зовнішньої свободи людини у формі суб'єктивних прав і свобод – це лише одна з форм визначення її меж. Детальна ж регламентація меж зовнішньої свободи людини здійснена в чинних нормативних актах держави як матеріального, так і процесуального та виконавчого характеру. В чинному законодавстві **правам і свободам людини кореспондують відповідно суб'єктивні обов'язки**. Суб'єктивні права, свободи і обов'язки становлять правовий статус людини в суспільстві. Вони є легальним орієнтиром меж соціальної свободи кожної людини в цивілізованому суспільстві. Суспільною практикою доведено, що немає прав і свобод без обов'язків, як і немає обов'язків без прав і свобод. Оптимальним варіантом є їх гармонійне поєднання, узгодження за

допомогою норм права, в правовому полі, на правовому ґрунті. **Органічна єдність прав, свобод і обов'язків** є засадою цивілізованого визначення меж зовнішньої свободи в правовому полі держави.

Внутрішня свобода людини – **свобода волі**, значною мірою формується під впливом її морально-психічних, правових настанов та приписів, що містяться в уповноважувальних (дозволяючих), зобов'язувальних, заохочувальних та заборонних правових нормах. Важливе значення у цьому процесі має рівень забезпечення доступності до людей як суб'єктів суспільних відносин цих настанов, приписів. Традиційними формами забезпечення доступності правових настанов, приписів є **правова пропаганда, правове виховання, правова освіта**.

Вочевидь назріла необхідність **критично оцінити** конституційний принцип «Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності» (ч. 2 ст. 68). Він має бути урівноважений не лише конституційним обов'язком держави доводити свої правові приписи до людини, але й **виробленням ефективного механізму** цієї діяльності через правову пропаганду, правове виховання, правову освіту. Сучасні можливості держави в цьому напрямі далеко не вичерпані. Використання цих можливостей дозволить зміцнити зворотній зв'язок між державою і людиною, інтелектуально-правові настанови людини, а отже і її позитивну юридичну відповідальність.

За словами Гегеля, «людина по суті обов'язку лише остільки, оскільки у неї є права, у раба немає обов'язків, оскільки в нього немає прав. Стосовно до моральної субстанційності обов'язки і права тотожні, але між ними є і відмінність: у мене є різні права і різні обов'язки, громадяни держави мають інші права і інші обов'язки... За своїм змістом право відрізняється від обов'язку, однак за своєю цінністю вони залишаються тотожними, так само як в договорі»¹. В цьому контексті відоме значення має своєчасне, систематичне і ретельне виконання державою своїх обов'язків.

Межі соціальної свободи людини значною мірою визначаються державою за допомогою норм права. Кожна норма права містить у собі відповідний припис, веління держави суб'єктові суспільних відносин, вказуючи на бажаний державою стандарт, модель його поведінки в певних умовах соціального буття. Такий **припис, веління** забезпечується потенційною або реальною примусовою силою держави, яка покликана контролювати соціально значиму поведінку людини як суб'єкта суспільних відносин, забезпечувати дотримання нею меж соціальної свободи через застосування юридичної відповідальності. За цих умов **свобідна воля** людини формується не лише в межах соціальної правової (юридичної) свободи, але й в органічному зв'язку з **розумною соціальною та індивідуальною необхідністю та юридичною відповідальністю**, яка, як відомо, також має чітко визначені в законі межі і міру. Держава,

¹ Гегель Г.В.Ф. Философия права. – С. 423.

в особі законодавця і своїх компетентних органів, повинна передусім з'ясовувати, чи має вона **моральне право** обмежувати свободу людини в конкретній життєвій ситуації, чи можливо вирішити соціальну проблему іншими наявними методами і засобами.

Таким чином, **свободу людини в праві** слід уявляти як **розумну правову необхідність**, узгоджену з її власними переконаннями, настановами, ідеалами, інтересами і потребами, опосередковану її **совістю** та забезпечувану **силою волі** людини.

Так схематично виглядає логічна модель генезису і розвитку поведінки людини на раціональному рівні. Однак, оточуючому нас світу **притаманні як риси раціональні так і риси ірраціональні**, які в науковому плані, як уже зазначалося, є малодослідженими. Закономірність та випадковість, раціональність та ірраціональність у поведінці людини є категоріями парними. Співвідношення між ними індивідуальне, щодо конкретної людини. Разом з тим найбільш типовою поведінкою людини, виходячи із офіційних статистичних даних, є **правослухняна поведінка**, що свідчить про явну перевагу раціонального над ірраціональним, закономірного над випадковим.

Право як **уречевлення, продукт людського розуму** має бути наділене рисами загальнолюдських цінностей. За таких умов розум і воля людини, її **розумна свобода волі і розумна правова необхідність** служать онтологічними основами фактичної підстави юридичної відповідальності.

Розумна правова необхідність в ідеалі має двоїстий характер: соціальна та індивідуальна. Мудрість законодавця проявляється лише тоді, коли він, на ґрунті діалогу, а не монологу, зуміє виявити, уянити для себе, зрозуміти в кожній конкретній ситуації вирішення питання правового врегулювання відповідних суспільних відносин, об'єктивно-суб'єктивний зміст соціальної та індивідуальної розумної необхідності і **гармонійно поєднати їх** у своєму вольовому приписі, втіленому в моделі правової норми чи норм. Цей вольовий припис, як відомо, визначає права та обов'язки суб'єктів суспільних відносин, межі їх здійснення. Тому на передній план завжди має виходити потреба **з'ясування соціальної зумовленості** тої чи іншої норми права на науково-практичному рівні. З іншого боку, суб'єкт суспільних відносин, будучи просоціально налаштованим, **має бути здатним уянити, сприйняти розумність соціальної необхідності**, оцінити розумність своєї індивідуальної необхідності та гармонійно поєднати її з розумною соціальною необхідністю. Цей результат виявляється через складний мотиваційно-вольовий процес. Як уже зазначалося, у тих випадках, коли норма права містить у собі **явно відвертий нерозумний вольовий припис**, який не викликаний соціальною необхідністю, людина як суб'єкт суспільних відносин, або ігнорує такий припис, або шукає шляхи його обходу. В таких ситуаціях

домінує розумна суб'єктивна, індивідуальна необхідність. Поряд з цим, антисоціально налаштована людина, як правило, переважно не сприймає розумної соціальної необхідності, втіленої в нормі права, надаючи перевагу суб'єктивній розумності своєї індивідуальної необхідності. В цьому випадку є глибоко моральним, виправданим застосування до неї з боку компетентних органів держави правового примусу з метою модифікації її поведінки в правослужняне русло. Це в ідеалі. **В практичному ж повсякденному бутті все значно складніше**, оскільки постійно є актуальною проблема ефективності контролю за соціально-значимою поведінкою людей як суб'єктів суспільних відносин, які не завжди прагнуть до діалогу з державою, та проблема ефективності правозастосування, вирішення яких залежить від низки факторів об'єктивного та суб'єктивного характеру.

В юридичній літературі, у зв'язку з мірою свободи і мірою відповідальності людини, розглядається поняття **«несвобода»** як парна категорія щодо категорії **«свобода»**. Поняття **«несвобода»** при цьому правомірно розглядається із зовнішніми нормативними засадами соціальної дійсності. **«Несвобода»** є результатом визнання людиною волі інших суб'єктів суспільних відносин, зокрема, волі держави, коли йдеться про правову дійсність. **Соціальна «несвобода»** розглядається насамперед **як правова несвобода людини**.

Юридична відповідальність правопорушника **не безмежна**. Вона має свої межі, які чітко визначені в чинному законодавстві. Вироблення, визначення раціонально оптимальних меж юридичної відповідальності – завдання законодавця. Правозастосовні органи держави мають передбачені законодавством можливості для індивідуалізації відповідальності порушників норм права.

Складність домінуючого становища законодавця полягає передусім в тому, що він має, з одного боку, зрозуміти, уявити соціальну зумовленість правового регулювання з тим, щоб **запобігти як надмірності, так і недостатності правового регулювання** суспільних відносин, а з іншого боку – забезпечити відповідно високу якість правового регулювання суспільних відносин.

Нормативно-правову підставу негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності людини можна розуміти на трьох рівнях: а) мікрорівень; б) макрорівень; в) мегарівень.

На **мікрорівні** нормативно-правовою підставою для застосування до людини негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності є норма (норми) матеріального законодавства, яка закріплює склад відповідного правопорушення.

Нормативно-правовою підставою негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності людини на макрорівні розуміння поняття цього феномена є норма (норми) матеріального

законодавства, яка закріплює склад відповідного правопорушення, а також норми процесуального законодавства, які визначають процедуру притягнення її до відповідного виду юридичної відповідальності і призначення правового стягнення чи покарання, та норми виконавчого законодавства, які визначають порядок і умови виконання призначеного їй правового стягнення чи покарання. Крім того, у випадку притягнення людини до кримінальної відповідальності – норми кримінального та кримінально-процесуального права, які визначають реалізацію інституту судимості.

Нормативно-правову підставу негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності людини, **на мегарівні** розуміння цього поняття, становлять норми міжнародного права та внутрідержавного законодавства, що визначають протиправність вчиненого людиною діяння, норми внутрідержавного законодавства, які визначають склад цього правопорушення і процедуру застосування до людини юридичної відповідальності (норми процесуального та виконавчого законодавства).

Як уже зазначалося, норми права є важливим засобом утворення, зміцнення та розвитку суспільного нормативно-комунікаційного поля.

На будь-якому рівні розуміння нормативно-правової підстави негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності важливими її підставами є рішення Європейського Суду з прав людини та рішення українських судів.

18. До видів негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності людини, як правило, відносять: а) конституційну відповідальність; б) адміністративну відповідальність; в) цивільну відповідальність; г) дисциплінарну відповідальність; д) матеріальну відповідальність; е) кримінальну відповідальність; є) відповідальність за міжнародним правом.

19. **Фактичною підставою** негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності людини **є юридичний факт** – вчинення нею як суб'єктом суспільних відносин **нормативно-правового діяння**, яке містить склад відповідного правопорушення. Тобто вчинку, який заборонений законом під загрозою притягнення винного у його вчиненні до відповідного виду юридичної відповідальності. Склад правопорушення характеризується чотирма елементами: об'єкт; об'єктивна сторона; суб'єкт; суб'єктивна сторона. Відсутність хоча б одного з цих елементів, або якоїсь з їх ознак, означає відсутність підстави для притягнення людини до негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності.

Правопорушення в загальній теорії права класифікують на **два види**: а) проступки (конституційні, адміністративні, цивільні, дисциплінарні, міжнародні); б) злочини (за національним законодавством і за міжнародним правом).

Юридична відповідальність людини можлива лише за діяння, **які є суспільно значимими**, тобто такими, які зачіпають інтереси інших

членів суспільства, держави, всього суспільства. Вона є наслідком безвідповідальності, протиправної поведінки людини, вчинення нею діяння, яке заподіює шкоду або створюють реальну можливість заподіяння шкоди інтересам іншої людини (людей), іншим суб'єктам суспільних відносин. Тобто, ці діяння людини є об'єктивно суспільно шкідливими або суспільно небезпечними. Такі діяння є і мають бути юридично значимими для законодавця і правозастосувачів.

20. Притягнення до негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності людини, як стадія юридичного переслідування, починається з моменту пред'явлення їй обвинувачення про вчинення правопорушення. Пред'явлення людині обвинувачення у вчиненні правопорушення і є притягненням її до негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності. Негативна (ретроспективна) юридична відповідальність людини **виникає з моменту** порушення нею приписів норм права і, як відомо, не завершується пред'явленням їй обвинувачення у вчиненні правопорушення.

Поняття «**юридичне переслідування**» можна розглядати в широкому та вузькому розуміннях. У вузькому розумінні воно охоплює: виявлення правопорушення; виявлення і розкриття людини, яка вчинила правопорушення; формування і висунення обвинувачення людині у вчиненні правопорушення; призначення правопорушникові передбаченої законом міри стягнення чи покарання. Юридичне переслідування у широкому розумінні, як видається, охоплює всі стадії реалізації негативної юридичної відповідальності людини в матеріально-правовому, процесуально-правовому та виконавчо-правовому аспектах.

21. Слід погодитися з тим, що негативна (ретроспективна) юридична відповідальність людини має **наступні стадії**: 1) виникнення юридичної відповідальності; 2) встановлення компетентними органами держави складу правопорушення в діянні людини; 3) визначення виду і розміру правового стягнення чи покарання людині, винній у вчиненні правопорушення; 4) виконання призначених винній людині правових стягнень та покарань; 5) припинення юридичної відповідальності людини. Юридична відповідальність виникає на ґрунті суспільно значимих стосунків суб'єктів суспільних відносин і реалізується на цьому ж ґрунті.

22. Принципи юридичної відповідальності людини – це матеріалізовані в об'єктивному праві наукові ідеї, концепти, засади застосування юридичної відповідальності. До кола спеціальних принципів негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності людини відносять: 1) принцип демократичності відповідальності; 2) принцип гуманності відповідальності; 3) принцип нормативності відповідальності; 4) принцип справедливості відповідальності; 5) принцип рівності відповідальності.

23. **Юридична відповідальність** людини як правовий феномен являє собою двоєдину соціально-правову субстанцію, **яка має дві сторони, дві характеристики**: негативну (ретроспективну) і позитивну

(перспективну), які перебувають між собою в складному генетично-діалектичному, кореляційному взаємозв'язку. Розширення сфери позитивної (перспективної) юридичної відповідальності людини зумовлює звуження сфери її негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності і навпаки – розширення сфери негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності людини веде до звуження сфери її позитивної (перспективної) юридичної відповідальності.

Слід при цьому погодитися з тезою про те, що негативна (ретроспективна) юридична відповідальність людини є доволі ефективною гарантією її позитивної юридичної відповідальності. В той же час зміцнення позитивної юридичної відповідальності людини є, без сумніву, гарантією непоширення негативної юридичної відповідальності, що певною мірою сприяє зміцненню законності і правопорядку в суспільстві.

Позитивна (перспективна) і негативна (ретроспективна) відповідальності людини є відповідно добровільною і примусовою формами, способами реалізації єдиної юридичної відповідальності як виду соціальної відповідальності.

24. Юридична відповідальність людини, як і її юридична безвідповідальність, є елементами системи правової реальності – світу соціальної взаємодії в державі. Юридична відповідальність людини в поєднанні з іншими позитивними елементами правової реальності держави, суспільства, покликана забезпечувати стабільність їх нормативної основи, сприяти поширенню і зміцненню просоціальних настанов людей як суб'єктів суспільних відносин, розширенню сфери їх позитивної юридичної відповідальності, що, без сумніву, сприятиме подальшому формуванню демократичної, правової, соціальної держави, громадянського суспільства в Україні.

РОЗДІЛ 3

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЛЮДИНИ

3.1. Загальні підходи до розуміння поняття феномена кримінально-правової відповідальності людини

В багатьох випадках назви тем дисертаційних досліджень на здобуття наукових ступенів, монографічних досліджень, навчальних посібників і окремих наукових статей чи тез доповідей розпочинаються словами: «Кримінальна відповідальність за ...». Закономірно виникає питання, що слід розуміти під поняттям «кримінальна відповідальність людини».

Необхідно звернути увагу на той факт, що чинний КК України не містить нормативного розуміння поняття феномена **«кримінальна відповідальність»**, хоча в ньому неодноразово вживається словосполучення «кримінальна відповідальність». Так, розділ II Загальної частини КК України має назву «Закон про кримінальну відповідальність», розділ четвертий – «Особа, яка підлягає кримінальній відповідальності», розділ дев'ятий – «Звільнення від кримінальної відповідальності», а розділ п'ятнадцятий – «Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх». В низці статей КК України, зокрема у статтях: 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 97, 106, 111, 114, 175, 212, 212¹, 255, 258³, 260, 263, 289, 307, 309, 311, 321, 369, 401 також вжито словосполучення **«кримінальна відповідальність»**¹.

Таке широке вживання згаданого словосполучення в КК України зобов'язувало законодавця визначити його як нормативне поняття. Однак, як уже зазначалося, цього не сталося. У цьому зв'язку звертає на себе увагу закріплене у ст. 44 КК Республіки Білорусь його визначення: «Кримінальна відповідальність виражається в осуді від імені Республіки Білорусь за вироком суду особи, що вчинила злочин, і застосування на підставі осуду покарання чи інших заходів кримінальної відповідальності відповідно до цього Кодексу».

Початковим моментом у становленні вчення про відповідальність людини в доктрині кримінального права можна вважати введення терміна «відповідальність» в «Основи кримінального законодавства СРСР і союзних республік» 1958 року. До цього моменту в юридичній літературі поняття «кримінальна відповідальність» згадувалось постільки, поскільки

¹ Термінологічне словосполучення «кримінальна відповідальність» відоме ще законодавчій практиці дорадянського періоду. Так, в § 15 ст. 1 «Уложення про покарання кримінальні і виправні» 1885 року було задекларовано, що «Кожний несе кримінальну відповідальність сам за себе за винятком випадків, чітко визначених в законі».

воно торкалося покарання, засад кримінальної караності, вини. При цьому сама категорія кримінальної відповідальності розглядалася здебільшого як пережиток буржуазної науки кримінального права. При необхідності, коли вимагалось провести розмежування між кримінальним покаранням і явищами більш загального порядку, пов'язаними з реалізацією норм кримінального права, звертались до вживання таких словосполучень як «кримінальна репресія», «кримінальний примус» і т.д.¹.

У науці кримінального права спостерігається достатньо широкий діапазон думок з цього питання, і єдиного доктринального розуміння поняття феномена **«кримінальна відповідальність»**, на жаль, не вироблено. Це поняття продовжує залишатися джерелом жвавої дискусії науковців. Неоднозначне розуміння поняття **«кримінальна відповідальність»**, її підстав, форм і стадій реалізації, як видається, не сприяє як подальшим науковим дослідженням відповідної кримінально-правової проблематики, а так само, певною мірою, несприятливо впливає на правозастосувальну та законодавчу практику. Одним із доказів наявності цієї негативної ситуації може послужити конституційне подання Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України та Рішення Конституційного Суду України в цій справі від 27 жовтня 1999 року № 9-р?/99 п/99 (**справа про депутатську недоторканність**). Цим рішенням також не з'ясовано проблему поняття кримінальної відповідальності. В ньому лише констатовано, що кримінальна відповідальність є різновидом юридичної відповідальності, особливим елементом у механізмі кримінально-правового реагування держави щодо особи, яка вчинила злочин, що поняття «кримінальна відповідальність» законодавчо не визначене, і в теорії кримінального та кримінально-процесуального права воно трактується по-різному.

Відомо, що набуті суспільством знання виражають у формі усних чи письмових знакових систем. Кожне наукове поняття є **сплавом думки, мови і письма**, що надає йому роль незмінної форми мислення. Дж. Локк, наприклад, виходив з того, **що мета мови є троякою**: по-перше, повідомлення думок і ідей людини іншій; по-друге, досягнення цього з усією можливою легкістю і швидкістю; по-третє, передача знання речей².

Думки, ідеї, теоретичні концепції суб'єкта, переведені в матерію системи мовних знаків і понять, є інструментом, методом пізнання конкретних об'єктів оточуючої дійсності, управління суспільства.

Поняття в науці виступають не лише результатом пізнання певних сторін об'єктивної дійсності, але і її методом. Вони служать також засобом,

¹ Шишов О.Ф. Проблемы уголовной ответственности в истории советского уголовного права / О.Ф. Шишов. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1982. – С. 21.

² Див.: Покровский П.А. Бенгальский и его время / А.П. Покровский // Записки юрид. ф-та императорского Петроградского ун-та. Вып. 3. – Петроград: Тип. А.Э. Коллинс, 1916. – С. 168.

фундаментальною формою узагальнення нагромадження наукового матеріалу про предмет дослідження, ущільнюють наші наукові знання, поєднують їх у певну систему. Будучи, таким чином, інструментом пізнання людиною оточуючої дійсності.

Отже, ефективним способом з'ясування змістовної, сутнісної характеристики кожного явища кримінально-правової дійсності є його **номінальне визначення** у формі поняття. Таке номінальне визначення здійснюється шляхом встановлення відповідних істотних ознак, що власне розкривають змістовну, сутнісну наповненість поняття, забезпечують можливість його вербального, писаного виразу. До числа істотних слід відносити ті ознаки, які властиві певному кримінально-правовому явищу і виражають його специфічну природу, та відрізняють його від інших кримінально-правових явищ.

Доктрина кримінального права, як і кожна інша доктрина права, **є і має бути вільна від сліпого поклоніння догмам, від «тиску»** як законодавчих так і «авторитетних» понять, що характеризує кожне демократичне суспільство, державу. Однак, це зовсім не означає, що такі поняття не повинні бути її предметом. Кожне правове поняття, як елемент знакової системи правової реальності, може служити надійним інструментом наукових досліджень, законодавчої і правозастосувальної практики. Головним же для наукових досліджень є не констатація цих понять, а їх об'єктивний, неупереджений, всебічний, глибокий аналіз та виділення на цьому ґрунті їх найістотніших сутнісних характеристик як соціально-правових явищ і, можливо, вироблення їх концептуальних моделей для науки, правозастосовної практики та законодавця, що певною мірою сприятиме забезпеченню належної якості, стабільності і динамічності КК України.

На останню обставину, як важливу мету перспективної діяльності української кримінально-правової науки, вказав В.Я. Тацій: «... стрижневими проблемами на сьогодні залишається не тільки якість, а й стабільність кримінального закону, незмінність його основних принципових положень і приписів. Тільки на підставі відносної стабільності законодавства може будуватися й досить стійка, цілеспрямована і прогнозована політика держави у боротьбі зі злочинністю. У той же час, залишаючись стабільним у своїх принципових положеннях, кримінальне законодавство повинне ефективніше реагувати на ті зміни, які відбуваються в політичних, соціально-економічних умовах життя суспільства і держави, адекватно відповідати на будь-які нові суспільно небезпечні виклики з боку злочинного середовища. Тільки виважене і розумне сполучення стабільності й динамічності норм закону про кримінальну відповідальність здатне забезпечити високу ефективність його приписів»¹.

¹ 10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн: матеріали міжнар. наук.-

У цьому зв'язку В.І.Борисов слушно підкреслив, що «перехід до нової якості, якій повинно відповідати законодавство, у тому числі кримінальне, слід пов'язувати не лише з підвищенням відповідального ставлення народних депутатів України до процесу законотворення, більш виваженим обґрунтуванням необхідності змін, доповнень або прийняття нових законів, роботою фахових робочих груп над текстами законів, але й з вагомими соціальними, правовими, культурними процесами, під впливом яких можлива сутнісна зміна законотворення, зокрема: перехід України до двопалатного парламенту; значне підвищення впливу на законотворення місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства; нормативне закріплення наукового відповідального супроводження розробки та прийняття законів і інших нормативно-правових актів; обов'язковість спеціалізованих експертних висновків: щодо захисту прав і свобод людини і громадянина, на предмет конституційної відповідності, з економічних, кримінологічних, антикорупційних, екологічних питань тощо; уведення мораторіїв на певний проміжок часу щодо змін та доповнень до найбільш важливих законів, у тому числі кримінальних; утворення постійно діючих парламентських комісій з контролю за ефективністю застосування законодавства у перші роки (один-три) після прийняття відповідного закону тощо»¹.

До цього можна додати, що нині назріли **чотири** проблеми, які значною мірою впливають на якість прийнятих Верховною Радою України законів, а саме: 1) громіздкість Верховної Ради за чисельністю, яка є не виправдано великою, що не відповідає реальним фінансовим можливостям держави; 2) відсутність цензів при виборах народних депутатів і, як наслідок, – непрофесійність народних депутатів (відсутність юридичної освіти, досвіду роботи щодо застосування законодавства, не завжди бездоганна особиста характеристика, заангажованість у сфері підприємницької діяльності тощо); 3) відсутність спеціального закону, наприклад, «Закону про правотворчість в Україні» або «Закону про нормативні акти», який би у деталях регулював відносини законодавчого процесу; 4) відсутність спеціального державного органу, наприклад, Державної кодифікаційної комісії, яка б розробляла проекти законодавчих актів на наукових засадах забезпечувала б своєчасне розроблення змін до чинного законодавства, його системність, стабільність та динамічність тощо. Історичний досвід переконливо свідчить не на користь відсутності такого законопроектного органу.

практ. конф., (Харків, 13-14 жовт. 2011 р.) / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2011. – С. 33.

¹ 10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., (Харків, 13-14 жовт. 2011 р.). – С. 282.

Як уже зазначалося вище, в українській науці кримінального права, а так само в зарубіжній науці кримінального права, немає загальновизнаного розуміння поняття «кримінальна відповідальність», так само як немає єдності думок науковців щодо поняття «соціальна відповідальність» та «юридична відповідальність», про що йшлося в попередніх розділах даної праці.

Необхідно зауважити, що в українській науці кримінального права за роки незалежності майже не було виявлено спеціально посиленої уваги вчених-криміналістів до комплексного аналізу на монографічному рівні проблем поняття, підстав, форм і стадій кримінальної відповідальності людини, як і не було спеціальних дисертаційних досліджень з даної проблематики на здобуття наукового ступеня кандидата чи доктора юридичних наук. Разом з цим, було опубліковано низку наукових праць, де дані питання, на монографічному рівні або на рівні підручників розглядалися частково або в сукупності з іншими зловживаними питаннями кримінальної відповідальності людини¹. Найближче до безпосереднього аналізу згаданої проблематики підійшли Л.В.Багрій-Шахматов, Ю.В.Баулін, О.О.Дудоров, В.О.Меркулова, І.І.Митрофанов, І.В.Красницький, Є.О.Письменський та Я.І.Соловій².

Більш плідними в цьому плані є сучасні зарубіжні науковці-криміналісти, зокрема, Російської Федерації та Республіки Білорусь, які

¹ Наприклад: Вереша Р.В. Суб'єктивні елементи підстави кримінальної відповідальності / Р.В.Вереша. – К.: Атіка, 2006; Мандриченко Ж.В. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим / Ж.В. Мандриченко. – О.: Фенікс, 2009; Наден О.В. Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів / О.В. Наден. – Х.: Право, 2003; Маслак Н.В. Кримінальна відповідальність за готування до злочину / Н.В. Маслак. – Х.: Право, 2010.

² Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності / Ю.В. Баулін. – К.: Атіка, 2004; Багрій-Шахматов Л.В. Социально-правовые проблемы уголовной ответственности и форм ее реализации / Л.В. Багрій-Шахматов. – О.: АО Бахва, 2000; Багрій-Шахматов Л.В. Социально-правовые проблемы уголовной ответственности и форм ее реализации: курс лекцій / Л.В.Багрій-Шахматов. – О.: Одесский госуд. морской ун-т., 2001; Красницький І.В. Кримінальна відповідальність як інститут кримінального права Франції і України: порівняльний аналіз / І.В. Красницький. – Львів: ЛьвДУВС, 2008; Меркулова В.О. Кримінальна відповідальність: окремі теоретичні та соціально-правові аспекти: монографія / В.О. Меркулова. – О.: ОЮІ ХНУВС, 2007; Митрофанов І.І. Теоретичні проблеми механізму реалізації кримінальної відповідальності / І.І. Митрофанов. – Кременчук: Вид-во ПП Щербатих О.В., 2010; Соловій Я.І. Межі кримінальної відповідальності / Я.І. Соловій. – Івано-Франківськ: ЗАТ «Надвірнянська друкарня», 2009; Письменський Є.О. Звільнення від покарання та його відбування: проблеми кримінального законодавства та практики його застосування: монографія / Є.О. Письменський; передм. д-ра юрид. наук, доц. Хавронюка М.І.; наук. ред. д-р юрид. наук, проф. О.О. Дудоров. – Луганськ: ТОВ «Віртуальна реальність», 2011.

підготували і опублікували за останні більш як 20 років низку спеціальних монографічних праць з даної проблематики¹.

Нерідко науковці-криміналісти зазначають, що поняття «кримінальна відповідальність» є складним, об'ємним кримінально-правовим явищем. З такою оцінкою немає підстав не погоджуватися, оскільки вона є вірною та обґрунтованою. Разом з тим не можна не зауважити різного бачення ними «складності» та «об'ємності» даного явища.

За нормативно-теоретичною основою дослідження можна виділити, три рівні наукового аналізу даної проблематики: а) **мікрорівень** – з'ясування змісту поняття феномена кримінально-правової відповідальності людини лише на базі чинного кримінального законодавства, практики його застосування і відповідно доктрини кримінального права; б) **макрорівень** – на ґрунті трьох галузей законодавства: кримінального, кримінально-процесуального, кримінально-виконавчого і практики його застосування, а також, зрозуміло, відповідних їх наукових доктрин; в) **мегарівень** – на ґрунті міжнародного права, конституційного законодавства, кримінального, кримінально-процесуального, кримінально-виконавчого законодавства та законодавства суміжних галузей, інститути яких мають пряме відношення до реалізації кримінальної відповідальності людини, а також практики застосування названого законодавства та відповідних доктрин права.

Перший з цих рівнів – мікрорівень застосовується усіма науковцями. Іноді на цьому рівні йдеться також про кримінально-процесуальне та кримінально-виконавче законодавство, зокрема при дослідженні форм та стадій негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності.

¹ Наприклад: Санталов А.И. Теоретические вопросы уголовной ответственности / А. И. Санталов. – Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та, 1982; Козаченко И.Я. Уголовная ответственность: мера и форма выражения / И.Я. Козаченко. – Свердловск: Свердловский государственный университет, 1987; Похмелкин В.В. Социальная справедливость и уголовная ответственность / В.В. Похмелкин. – Красноярск: Изд-во Красноярского ун-та, 1990; Звечаровский И.Э. Уголовная ответственность: понятие, виды, формы реализации / И.Э. Звечаровский. – Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та., 1992; Тарбагаев А.Н. Ответственность в уголовном праве / А.Н. Тарбагаев. – Красноярск: КГУ, 1994; Тарбагаев А.Н. Понятие и цели уголовной ответственности / А.Н. Тарбагаев. – М.: Изд-во Красноярск. ун-та, 1986; Астемиров З.А. Проблемы теории уголовной ответственности и наказания / З.А. Астемиров. – Махачкала: ДГУ, 2000; Антонова Е.Ю. Уголовная ответственность: вопросы материального права / Е.Ю. Антонова. – Липецк: Липецк. гос. пед. ун-т, 2002; Чистяков А.А. Уголовная ответственность и механизм формирования ее оснований / А.А. Чистяков. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002; Павлухин А.Н. Уголовная ответственность как научная категория российской правовой доктрины / А.Н. Павлухин, А.А. Чистяков. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003; Уголовная ответственность // Энциклопедия уголовного права. – Т. 8. – М.: СПб. ГКА, СПб., 2007. – С. 3–71; Номоконов В.А. Ответственность в уголовном праве и ее основание / В.А. Номоконов // Полный курс уголовного права: в 5 т. / под ред. А.И. Коробеева. – Т. 1. Преступление и наказание. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2008. – С. 510–528; Филимонов В.Д. Уголовная ответственность по российскому законодательству / В.Д. Филимонов. – М.: ЮрИнфоР-МГУ, 2008; Хомич В.М. Формы реализации уголовной ответственности / В.М. Хомич. – Минск: Изд-во Белорус. ун-та., 1998.

Визнання в наукових джерелах розуміння феномена кримінально-правової відповідальності людини *лише* як негативної (ретроспективної) і заперечення або замовчування при цьому наявності феномена її позитивної кримінальної відповідальності можна умовно окреслити як *вузький підхід* до дослідження проблем кримінальної відповідальності людини. Він є досить поширеним в науці кримінального права¹.

У контексті мікрорівневого аналізу звертає на себе увагу пропозиція розрізняти поняття феноменів *«кримінальна відповідальність»* та *«відповідальність у кримінальному праві»*. *Перша* з них, на думку В.А.Номоконова, є поняття, традиційно окреслюване як негативна (ретроспективна), а *друга* – більш широке поняття, що охоплює як негативну (ретроспективну) так і позитивну (перспективну) кримінальну відповідальність². Як видається, такий підхід до розмежування понять феноменів *«кримінальна відповідальність»* та *«відповідальність у кримінальному праві»* не може служити «універсальним ключем» до найбільш повного вирішення комплексу проблем теоретико-прикладного плану, пов'язаних з кримінальною відповідальністю людини. Думається, що в цьому випадку має місце уможлядний перехід від одного рівня невизначеності до іншого.

Оригінальне, але не безспірне розуміння поняття феномена *«відповідальність у кримінальному праві»* представив А.Н.Тарбагаєв, який ствердив, що відповідальність людини в кримінальному праві являє собою міжгалузевий інститут, що істотно коректує механізм правового регулювання. У зміст цього поняття він включив: а) власне кримінальну відповідальність; б) адміністративну відповідальність; в) дисциплінарну відповідальність; г) цивільно-правову відповідальність; д) громадську відповідальність. Автор акцентує, що міжгалузевий характер інституту

¹ Даний підхід застосовано, зокрема, в наступних наукових працях: Баулін Ю.В. Кримінальна відповідальність та її підстави / Ю.В. Баулін // Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-е вид. перероблене і доповнене. – Х.: Право, 2010. – С. 27; Брайнин Я.М. Уголовная ответственность и ее основание / Я.М. Брайнин. – М.: Юрид. лит., 1965; Волженкин Б.В. Общественная опасность преступника и основание уголовной ответственности / Б.В. Волженкин // Правоведение. – 1963. – № 3. – С. 26; Ковалев М.И. Советское уголовное право: курс лекций / М.И. Ковалев. – Вып. 1. – Свердловск: Изд-во Сверд. юрид. ин-та, 1971. – С. 121; Курляндский В.И. Уголовная ответственность и меры общественного воздействия / В.И. Курляндский. – М.: Юрид. лит., 1965. – С. 22; Лейкина Н.С. Личность преступника и уголовная ответственность / Н.С. Лейкина. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. – С. 131; Курс советского уголовного права / ред. коллегия: А.А. Пионтковский, П.С. Ромашкин, В.М. Чиквадзе. – Т. 3. – М.: Наука, 1970. – С. 6–18; Тихонов К.Ф. Субъективная сторона преступления / К.Ф. Тихонов. – Саратов: Приволжское книжное издательство, 1967. – С. 41; Тарханов И.А. Поощрения позитивного поведения в уголовном праве / И.А. Тарханов. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 2001. – С. 170; Шаргородский М.Д. Основание уголовной ответственности / М.Д. Шаргородский // Курс советского уголовного права. – Т. 1. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. – С. 222–223.

² Номоконов В.А. Ответственность в уголовном праве и ее основание. – С. 519.

відповідальності в кримінальному праві об'єктивно виражається також і у введенні до тексту закону чисельних оцінних ознак, конструюванні бланкетних норм, що серйозно знижує якість правового впливу¹. Щодо адміністративної відповідальності людини в кримінальному праві, то автор послався на наявний тоді в чинному КК Російської Федерації інститут звільнення від кримінальної відповідальності людини з притягненням до адміністративної відповідальності. Крім цього, до даної відповідальності він відніс адміністративну преюдицію та заходи виховного характеру щодо неповнолітніх, притягнення до адміністративної відповідальності під час іспитового строку при звільненні від покарання з випробуванням.

Необхідно зазначити, що Л.В.Багрий-Шахматов також включав до змісту поняття феномена кримінальної відповідальності людини як форми кримінального примусу адміністративні стягнення, вважаючи, що вони мають подібну правову природу².

Можливість застосування дисциплінарної відповідальності людини передбачена у випадках звільнення особи від кримінальної відповідальності за окремі злочини проти встановленого порядку несення військової служби.

Цивільно-правова відповідальність людини в кримінальному праві, згідно даної концепції, реалізується через інститут конфіскації майна, незаконно набутого внаслідок вчинення злочину, а також предметів заборонених чи вилучених з обороту.

Підтвердженням громадської відповідальності людини в кримінальному праві служив наявний тоді інститут звільнення від кримінальної відповідальності осіб, які вчинили злочини невеликої суспільної небезпеки з застосуванням до них заходів громадського впливу, передбачених в Положенні про товариські суди.

На наш погляд, наведені твердження А.Н.Тарбагаєва та інших авторів є некоректними. У всіх розглянутих вище випадках йдеться про специфічні інститути кримінального права, але адміністративна, дисциплінарна відповідальність людини реалізується **поза межами кримінального права** самостійно. Звільнення ж неповнолітнього від покарання з застосуванням примусових заходів виховного характеру, а так само конфіскація майна є кримінально-правовими інститутами.

¹ Тарбагаев А.Н. Ответственность в уголовном праве / А.Н. Тарбагаев // Известия ВУЗ «Правоведение». – 1994. – № 3. – С. 102–104; Див. також: Андриенко В.А. Уголовная ответственность: понятие, проблемы реализации и половозрастной дифференциации / В.А. Андриенко, И.П. Лесниченко, Ю.Е. Пудовочкин, П.В. Разумов. – М.: Юрлитинформ, 2006. – С. 16–22; Игнатов А.Н. Концептуальные начала уголовного законодательства Российской Федерации / А.Н. Игнатов, Ю.А. Красиков, Э.Ф. Побегайло, О.Ф. Шишов, С.А. Пашин, М.С. Палеев // Советская юстиция. – 1992. – № 3. – С. 2.

² Багрий-Шахматов Л.В. Уголовная ответственность и наказание / Л.В. Багрий-Шахматов. – Минск: Вышэйш. школа, 1976. – С. 104–108.

Те, що кримінальна відповідальність людини *гармонійно поєднується* з іншими видами її соціальної і правової відповідальності в комплексному правовому полі *є нормальним явищем*, але кожен з цих видів відповідальності *є самостійним і функціонує поза межами кримінального права*.

Викликає застереження твердження З.А.Астемірова про те, що поняття **«кримінальна відповідальність»** і **«кримінально-правова відповідальність»** неоднозначні та різні за змістовним об'ємом. Перше з них вужчим за друге, становить його частину, а друге – є ширшим, оскільки охоплює ще й інші форми реагування держави на злочин, інші форми відповідальності в кримінальному праві¹.

Терміни «кримінальна», «кримінальне», «кримінальний» в юридичній літературі використовуються як в позитивному, так і в негативному значеннях. Наприклад, «кримінальне середовище», «кримінальна субкультура», «кримінальний бізнес» тощо. Поняття «кримінальна відповідальність людини» також можна трактувати як в позитивному, так і в негативному значеннях. В негативному значенні – як *відповідальність «за поняттями»*, що наявна в організованих злочинних структурах та здійснювана ними. Тому більш вдалим, виправданим в логічно-науковому плані є застосування **поняття «кримінально-правова відповідальність людини»**, яке вживатиметься в даній праці далі, за винятком цитування праць науковців і посилання на них, де застосовується поняття «кримінальна відповідальність». Аналіз юридичної літератури показав, що й інші науковці, вживаючи в своїх працях поняття «кримінальна відповідальність» мають таке саме його змістове розуміння. Якщо так, то поняття «кримінальна відповідальність людини» і «кримінально-правова відповідальність людини» однакові за змістом. Їм притаманний синонімічний характер, хоча друге з них, як видається, більш точно виражає юридичну і правову природу цього виду відповідальності як суспільної правової реальності, дійсності. Саме так вони розуміються і надалі у цій монографії.

Для підтвердження висловленого вище сумніву щодо доцільності вживання термінів «кримінальна», «кримінальний», «кримінальне» і т.п. можна послатися на думку А.І.Загорулька, який справедливо пише, що «у самому поєднанні слів «кримінальні» та «правовідносини» закладена суперечність. Якщо це правовідносини, то вони повинні захищатися і охоронятися. Якщо ж це **кримінальне** відношення, розуміється, воно спідлягає припиненню»².

У доктрині кримінального права зустрічається поняття «заходи кримінально-правового характеру», «заходи кримінального примусу»,

¹ Астемиров З.А. Уголовная ответственность // Энциклопедия уголовного права: в 35 т. – Т. 8. Уголовная ответственность и наказание. – СПб. ГКА: Изд-во проф. Малинина, 2007. – С. 59.

² Загорулько А.И. Обязательства по возмещению вреда, причиненного субъектами гражданского права / А.И. Загорулько. – Харьков: Консум, 1996. – С. 23.

«кримінально-правові заходи впливу». Так, І. Е. Звечаровській, враховуючи динаміку розвитку кримінальних правовідносин, що виникають внаслідок вчинення злочину, пише про **систему заходів кримінально-правового характеру**, яка включає в себе наступні підсистеми: а) підсистему видів звільнення від кримінальної відповідальності; б) підсистему видів покарання; в) підсистему видів звільнення від покарання; г) підсистему видів звільнення від відбування покарання; д) підсистему видів заміни невідбутої частини покарання; е) дострокове зняття судимості. Під заходами кримінально-правового характеру він розуміє заходи, передбачені кримінальним законом, які застосовуються незалежно від юридичної природи поведінки особи, яка вчинила злочин, але з врахуванням змін у її кримінально-правовому статусі¹.

В. С. Єгоров, застосовуючи поняття феномена **«заходи кримінального примусу»**, розуміє під ним засоби впливу, передбачені кримінальним законом за вчинення забороненого суспільно небезпечного діяння, зв'язані з обмеженнями чи позбавленнями найбільш значимих прав і свобод індивіда і спрямовані на досягнення соціально корисних цілей. До числа цих заходів він відносить: а) заходи кримінальної відповідальності; б) превентивно-ресоціалізуючі засоби кримінально-правового впливу; в) заходи забезпечення. Головною з них є кримінальна відповідальність. Превентивно-ресоціалізуючі засоби не входять у зміст кримінальної відповідальності. Вони охоплюють собою: обмеження, що застосовуються у випадках умовного засудження і умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, за винятком покладення обов'язку надати матеріальну підтримку сім'ї, примусові заходи виховного характеру щодо неповнолітніх, за винятком покладення обов'язку загладити заподіяну шкоду; примусові заходи медичного характеру. Заходами забезпечення є: обов'язок здійснити матеріальну підтримку сім'ї; доручення здійснювати виховання дитини при наданні відстрочення виконання вироку, а так само заходів виховного характеру у виді покладення на неповнолітнього обов'язку загладити заподіяну шкоду².

Співвідношення між заходами кримінально-правового характеру і заходами кримінальної відповідальності своєрідно визначають В. А. Якушін та О. В. Тюшняков, які виділяють дві групи заходів кримінально-правового характеру (впливу): а) зв'язані з кримінальною відповідальністю та б) не зв'язані з кримінальною відповідальністю. До складу першої групи вони включають: примусові заходи (заходи, що

¹ Российское уголовное право: курс лекций. – Т. 2. Наказание / под ред. проф. А. И. Коробеева. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1999. – С. 87.; Звечаровский И. Е. Ответственность в уголовном праве. – С. 64–67.

² Егоров В. С. Вопросы правового регулирования мер уголовного принуждения / В. С. Егоров. – М.: Изд-во Моск. психолого-социального ин-та; Воронеж: НПО «МОДЕК», 2006. – С. 134–136.

застосовуються до особи, яка вчинила злочин, на стадії порушення кримінальної справи і попереднього розслідування; види покарання; примусові заходи медичного характеру, поєднані з покаранням; примусові заходи виховного характеру; заходи кримінально-правового впливу, зв'язані з судимістю) і стимулюючі заходи (умовне засудження, відстрочення відбування покарання вагітним жінкам і жінкам, які мають малолітніх дітей; звільнення від кримінальної відповідальності і покарання; дострокове зняття судимості). До другої групи включені примусові заходи медичного характеру, що застосовуються до осіб, визнаних неосудними на момент вчинення суспільно небезпечного діяння і визнаних неосудними після вчинення злочину¹.

Висловлена також пропозиція застосовувати поняття феномена **«інші кримінально-правові заходи впливу»**. До їх числа Т.М.Калініна та В.В.Палій відносять дві групи заходів кримінально-правового характеру. До першої групи вони віднесли заходи, які призначаються поряд з покаранням (конфіскація майна і примусові заходи медичного характеру, що застосовуються до осіб, які страждають психічними розладами, що не виключають осудність). До другої групи – заходи, що призначаються замість покарання (примусові заходи виховного характеру та примусові заходи медичного характеру, що застосовуються до осіб, які вчинили діяння в стані неосудності або до тих, які захворіли психічним захворюванням після вчинення злочину)². Як вважає А.Г.Радаєв, інші кримінально-правові заходи впливу і покарання утворюють загальне поняття «заходи кримінально-правового характеру»³.

Заслугує також на увагу запропонована О.В.Козаченко **трирівнева система** заходів кримінально-правового впливу, до якої він включив: 1) покарання; 2) судимість; 3) інші кримінально-правові заходи: а) примусові заходи медичного характеру; б) примусові заходи виховного характеру; в) примусове лікування; г) спеціальні кримінально-правові заходи (спеціальна конфіскація; тимчасове обмеження використання спеціального права); д) реституційно-компенсаційні заходи (усунення заподіяної матеріальної, фізичної або моральної шкоди; відшкодування завданих збитків); е) превентивний та профілактичний нагляд; е) реабілітаційно-заохочувальні кримінально-правові заходи, які реалізуються у процесі засудження: 1) звільнення від відбування покарання з випробуванням; 2) звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням

¹ Якушин В.А. Наказание и его применение / В.А. Якушин, О.В. Тюшнякова. – Тольятти: Волжский ун-т им. В.Н. Татищева, 2006. – С. 38–40.

² Калинина Т.М. Другие меры уголовно-правового характера / Т.М. Калинина, В.В. Палий. – М.: Проспект, 2011. – С. 13.

³ Радаев А.Г. Понятие и общая характеристика иных мер уголовно-правового характера / А.Г. Радаев // Уголовное право: стратегия развития в XXI веке: материалы Шестой международной научн.-практ. конфер. (Москва, 29–30 января 2009 г.) – М.: Проспект, 2009. – С. 292.

строків давності виконання обвинувального вироку; 3) умовно-дострокове звільнення від відбування покарання; 4) заміна невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням; 5) звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років; 6) звільнення від відбування покарання за хворобою; 7) звільнення від покарання на підставі закону України про амністію або акта помилування; 8) в процесі зняття судимості або її погашення¹.

Система кримінально-правових засобів впливу, на думку І.І. Митрофанова, повинна включати як свої підсистеми чотири групи заходів. Перша з них – різні види заохочення у кримінальному праві (добровільна відмова при незакінченому злочині (ч.2 ст.17); добровільна відмова співучасників (ч.2 ст.31); обставини, що виключають злочинність діяння (ч.1 ст.36, ч.1 ст.39, ч.1 і 2 ст.43); звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям (ст.45); звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку примиренням винного з потерпілим (ст.46); звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки (ст.47); звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки (ст.48); звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності (ст.49); обставини, що пом'якшують покарання (з'явлення із зізнанням, щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину; добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди; вчинення злочину з перевищенням меж крайньої необхідності; виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації, поєднане з вчиненням злочину у випадках, передбачених КК (пп. 1, 2, 8, 9 ч.1 ст.66), призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом у разі сукупності вищезазначених пом'якшуючих обставин (ст.69), призначення покарання за наявності обставин, що пом'якшують покарання (ст.69¹); звільнення від покарання та його відбування (ч.4 ст.74), звільнення від відбування покарання з випробуванням (ч.1 ст.75); правові наслідки звільнення від відбування покарання з випробуванням (ч.2 ст.78); звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років (ч.4 і 5 ст.79); умовно-дострокове звільнення від відбування покарання (ст.81), заміна невідбутої частини покарання більш м'яким (ст.82), звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років (ч.4 і 5 ст.83), звільнення від покарання на підставі закону України про амністію або акта про помилування (ст.85–87), зняття судимості (ст.91), звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру щодо неповнолітніх (ч.1 ст.97), звільнення від відбування покарання

¹ Козаченко О.В. Кримінально-правові заходи: культурно-антропологічний вимір / О.В. Козаченко. – Миколаїв: Іліон, 2011. – С. 209–358.

з випробуванням щодо неповнолітніх (ст. 104), звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру щодо неповнолітніх (ст. 105), умовно-дострокове звільнення від відбування покарання щодо неповнолітніх (ст. 107). До заохочувальних норм позитивної посткримінальної поведінки належать спеціальні види звільнення особи від кримінальної відповідальності після вчинення нею злочинів, передбачених: ч. 2 ст. 111 «Державна зрада», ч. 2 ст. 114 «Шпигунство», ч. 3 ст. 175 «Невиплата заробітної плати, стипендії, пенсії чи інших, установлених законами виплат», ч. 4 ст. 212 «Ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів)», ч. 4 ст. 212¹ «Ухилення від сплати страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»; ч. 2 ст. 255 «Створення злочинної організації», ч. 2 ст. 258³ «Створення терористичної групи чи терористичної організації», ч. 6 ст. 260 «Створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань», ч. 3 ст. 263 «Незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами», ч. 4 ст. 289 «Незаконне заволодіння транспортним засобом», ч. 4 ст. 307 «Незаконні виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збування наркотичних засобів або психотропних речовин», ч. 4 ст. 309 «Незаконні виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів або психотропних речовин без мети збуту», ч. 4 ст. 311 «Незаконні виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збування прекурсорів», ч. 5 ст. 321 «Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, перевезення, пересилання, зберігання з метою збуту або збут отруйних чи сильнодіючих речовин або отруйних чи сильнодіючих лікарських засобів», ч. 3 ст. 369 «Давання хабара»).

Друга група засобів кримінально-правового впливу містить підсистему покарань як каральну реакцію держави на вчинення злочину з метою виправлення засудженого і запобігання нових злочинів.

Третю групу заходів складає підсистема засобів безпеки в кримінальному праві – примусові заходи лікування, що мають некаральну сутність і застосовуються не за вчинення злочину, а у зв'язку з вчиненням забороненого законом про кримінальну відповідальність суспільно небезпечного діяння до осіб, які його вчинили, з метою забезпечення їх безпеки для себе і для суспільства в цілому, їх лікування, ресоціалізації тощо.

До четвертої групи таких засобів слід віднести судимість як кримінально-правовий засіб впливу на осіб, які вчинили злочини і відбули призначене судом покарання¹.

Більш вдалим і ширшим за змістом, як видається, є поняття феномена **«засоби кримінально-правового впливу»**. На ґрунті чинного КК України до їх числа можна віднести: 1) звільнення від кримінальної

¹ Митрофанов І. І. Теоретичні проблеми механізму реалізації кримінальної відповідальності. – С. 62–64.

відповідальності (ст.ст. 44–49, 97, ч. 2 ст. 111, ч. 2 ст. 114, ч. 3 ст. 175, ч. 4 ст. 212, ч. 2 ст. 255, ч. 5 ст. 258, ч. 6 ст. 260, ч. 3 ст. 263, ч. 4 ст. 289, ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 309, ч. 4 ст. 311, ч. 3 ст. 369, ч. 4 ст. 401 КК); 2) покарання (ст.ст. 50–73, 98–103 КК); 3) звільнення від покарання (ст.ст. 74, 83–87 КК); 4) звільнення від відбування покарання (ч. 5 ст. 72, ст.ст. 75, 79–81, 83, ч. 2 ст. 84, ст.ст. 86, 87, 104, 106, 107); 5) пом'якшення покарання: а) заміна призначеного особі судом покарання більш м'яким покаранням (ч. 4 ст. 83, ч. 3 ст. 86, ч. 2 ст. 87 КК); б) заміна особі невідбутої частини призначеного їй судом покарання більш м'яким покаранням (ч. 3 ст. 86, ч. 3 ст. 74, ст. 82 КК, ст. 2 «Положення про порядок здійснення помилування»); 6) судимість (ст.ст. 88–91, 108 КК); 7) примусові заходи медичного характеру та примусове лікування (ст.ст. 92–96 КК); 8) примусові заходи виховного характеру (ст.ст. 97, 105 КК); 9) передача для відбування покарання іноземців, які вчинили злочини на території України і засуджені за них на підставі КК України, тій державі, громадянами якої вони є (ч. 2 ст. 10 КК); 10) видача іноземній державі для притягнення до кримінальної відповідальності і віддання до суду або для відбування покарання іноземців та осіб без громадянства, що постійно не проживають на території України (ч. 3 ст. 10 КК).

Слід зазначити, що в наведеному вище понятті вміщено також форми реалізації негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності в їх деталізованому виді. Сама ж ця кримінальна відповідальність людини розглядається як засіб кримінально-правового примусу.

Поряд з наведеними вище застосовується поняття феномена **«заходи кримінально-процесуального примусу»**, під якими розуміють: затримання; запобіжні заходи; запобіжне обмеження щодо особи, відносно якої порушено кримінальну справу; поміщення в приймальник-розподільник для неповнолітніх; поміщення у медичний заклад; відсторонення обвинуваченого від посади; привід; накладення арешту на майно¹.

Незвичним та цікавим є бачення правових наслідків вчинення злочину М.І.Хавронюком, який вважає, що такими є **покарання і заходи безпеки**. Захід безпеки відрізняється від покарання насамперед тим, що характер покарання явно репресивний, воно має на меті переважно кару, відплату та залякування, а **захід безпеки** безпосередньо спрямований на усунення наявного чи можливого «небезпечного стану» особи, яка вчинила суспільно-небезпечне діяння або від якої можна очікувати його вчинення, тобто на **спеціальну превенцію**, а також на вирішення завдань з відновлення становища, котре існувало до вчинення злочину. При цьому М.І.Хавронюк виділяє такі три групи заходів, а саме ті, що мають призначатися: 1) замість покарання (до осіб, щодо яких не може бути застосоване покарання); примусові заходи медичного характеру; примусова опіка чи примусове лікування; примусові заходи виховного

¹ Хитра А.Я. Заходи кримінально-процесуального примусу / А.Я. Хитра. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – С. 6.

характеру; 2) **поряд з покаранням**, – обмеження права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю; 3) як замість покарання, так і поряд з ним: примусове лікування; спеціальна конфіскація; вилучення вигоди, одержаної внаслідок вчинення злочинного діяння; внесок у фонд осіб, що постраждали від злочинів або грошова компенсація на громадські цілі; закриття якого-небудь закладу, що належить засудженому; заборона утримання певних домашніх тварин тощо¹.

Дещо інше розуміння заходів безпеки висловив Ю.А. Пономаренко, який вважає, що цим поняттям охоплюється наступне: а) примусові заходи медичного характеру, якщо вони застосовуються на підставі ч. 3 ст. 19, ч. 2 ст. 20 або ч. 1 ст. 84 КК; б) примусові заходи виховного характеру, якщо вони застосовуються на підставі ч. 1 ст. 97 або ст. 105 КК; в) спеціальна конфіскація майна, якщо вона стосується належних суб'єкту злочину на праві власності знарядь вчинення злочину (як, наприклад, за ч. 1 та ч. 2 ст. 248 КК)².

В юридичній літературі наявне також поняття феномена **«кримінальне переслідування»**. Так, Н.В. Сібільова визначає це поняття як родове, що має дві складові: кримінальне переслідування злочину і кримінальне переслідування особи. Реалізація кримінального переслідування охоплює велику кількість процесуальних дій, які, на її думку, можна об'єднати на системні блоки, спрямовані на: 1) виявлення ознак злочину; 2) виявлення особи, яка вчинила злочин; 3) викриття особи, яка вчинила злочин; 4) формулювання і висунення обвинувачення; 5) ознайомлення особи з висунутим обвинуваченням; 6) формулювання обвинувального акта і спрямування справи до суду; 7) підтримання державного обвинувачення в суді першої інстанції; 8) підтримання державного обвинувачення в суді апеляційної інстанції. Таким чином, вона розглядає поняття кримінального переслідування як один з основних напрямків кримінально-процесуальної діяльності, що здійснюється органом дізнання, слідчим, прокурором у межах своєї компетенції і спрямований на виявлення злочинів, встановлення осіб, винних у вчиненні злочину, і доведення перед судом їх винуватості з метою реалізації кримінально-правової відповідальності³.

У контексті проаналізованих вище кримінально-правових понять необхідно звернути увагу на пропозицію про необхідність чіткого розмежування понять феноменів **«відповідальність за злочини»**,

¹ Харонюк М.І. Право споживачів на безпечність продукції: кримінально-правове забезпечення: монографія / М.І. Харонюк. – К.: Атіка, 2011. – С. 152.

² Пономаренко Ю.А. Заходи безпеки за кримінальним правом України / Ю.А. Пономаренко // Вісник Прокуратури. – 2011. – № 9 (123). – С. 64.

³ Проблеми забезпечення ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні: монографія / кол. авт.; за заг. ред. В.І. Борисова, В.С. Зеленецького. – Х.: Право. 2010. – С. 45, 47.

«відповідальність у кримінальному праві» і «кримінальна відповідальність»¹.

На окрему увагу заслуговує питання класифікації видів (різновидів) кримінально-правової відповідальності людини. Науково продуктивною видається у цьому зв'язку класифікація різновидів кримінально-правової відповідальності людини запропонована Ю. В. Бауліним², який виділив три таких її різновиди.

Перший різновид – **законодавчо встановлена кримінальна відповідальність** полягає в тому, що парламент встановлює види і розміри обмеження прав і свобод майбутніх правопорушників при вчиненні ними певного виду злочинів, передбачених в чинному КК України. При цьому під санкцією ним розуміється не лише санкція кримінально-правової норми, а й положення Загальної частини КК, які передбачають окремі види покарань, їх обмеження за колом осіб, порядок призначення і т.п.

Другий різновид – **судова кримінальна відповідальність** або судом визначувана у вироді міра кримінальної відповідальності щодо кожного злочинця в індивідуалізації судом виду і міри обмеження його прав і свобод у рамках, визначених законодавчою владою.

Третій різновид – **кримінальна відповідальність, що реалізується спеціальними органами виконавчої влади держави**, і полягає в реальному обмеженні прав і свобод злочинця – особи, засудженої судом за конкретний злочин.

Критерієм розглянутої класифікації видів кримінально-правової відповідальності є суб'єкт кримінально-правового регулювання в особі конкретного органу держави.

В. Д. Філімонов, узагальнивши думки науковців з цього питання, виокремив класифікацію видів кримінально-правової відповідальності людини за наступними критеріями: 1) **за характером суспільних відносин як об'єкта кримінально-правової охорони**: кримінальна відповідальність за злочини проти особи, кримінальна відповідальність за злочини проти власності, кримінальна відповідальність за злочини проти громадської безпеки і т.п. В цьому випадку критерієм класифікації видів кримінальної відповідальності виступає родовий об'єкт. Однак, критерієм такої класифікації може виступати і безпосередній об'єкт злочину: кримінальна відповідальність за вбивство, кримінальна відповідальність за зґвалтування, кримінальна відповідальність за крадіжку, грабіж, розбій тощо; 2) **за способом посягання на суспільні**

¹ Андриенко В. А., Лесниченко И. П., Пудовочкин Ю. Е., Разумов П. В. Уголовная ответственность: понятие, проблемы реализации и половозрастной дифференциации. – С. 30.

² Баулин Ю. В. Уголовная ответственность: понятие, виды, пределы // Российское уголовное право: традиции, современность, будущее: материалы научной конференции, посвященные памяти М. Д. Шаргородского. – СПб.: Изд. Дом С.-Петерб. госуд. ун-та. Изд-во юрид. ф-та, 2005. – С. 104-105.

відносини: кримінальна відповідальність за насильницькі злочини, кримінальна відповідальність за ненасильницькі злочини тощо; 3) **за суб'єктом кримінальної відповідальності:** кримінальна відповідальність неповнолітніх, кримінальна відповідальність службових осіб (**В.К.**), кримінальна відповідальність військовослужбовців (**В.К.**) тощо; 4) за суб'єктивними ознаками: кримінальна відповідальність за умисні злочини, кримінальна відповідальність за необережні злочини, кримінальна відповідальність за корисливі злочини тощо; 5) за підставами індивідуалізації: кримінальна відповідальність за сукупністю злочинів, кримінальна відповідальність за злочини, вчинені у співучасті тощо. Виходячи з того, що з юридичного пункту бачення кримінальна відповідальність являє собою правові обмеження, передбачені видом і розміром призначеного судом заходу кримінально-правового характеру, якому зобов'язана піддатися особа, яка винно вчинила злочин, В.Д. Філімонов виділяє **два види** кримінальної відповідальності людини: 1) кримінальна відповідальність, зв'язана з призначенням покарання; 2) кримінальна відповідальність, зв'язана з призначенням іншого заходу кримінально-правового характеру¹.

У теорії кримінального права вживається також поняття **потенційна кримінальна відповідальність** людини – загроза її покарання, яка міститься в чинному кримінальному законі². Ю.В. Баулін вірно пише про **реально існуючу** кримінальну відповідальність людини у вузькому спеціально-правовому значенні – негативну (ретроспективну) і потенційну кримінальну відповідальність. **Потенційна кримінальна відповідальність** людини, за його визначенням, – загроза, яка існує в санкції кримінально-правової норми і яка може бути реалізована у майбутньому до конкретної особи, яка вчинить злочин. Потенційна відповідальність звернена до невизначеного кола осіб і загрожує кожному, хто вчинить діяння, яке визнається злочином. Цю відповідальність він називає **майбутньою, потенційною**, розуміючи під цим поняттям передбачені кримінальним законом обмеження прав і свобод, яким може підлягати особа **за вчинення злочину в майбутньому**³. У цьому зв'язку викликає заперечення пропозиція Т.Б. Ніколаєнко називати дану відповідальність **позитивною**. Як бачимо далі, зміст поняття «позитивна кримінальна відповідальність» у доктрині кримінального права розкривається інакше. Правда, на наступній сторінці своєї статті Т.Б. Ніколаєнко вірно пише, що «...потенційна кримінальна відповідальність – це загроза, яка існує в санкції кримінально-правової норми і яка може бути реалізована в

¹ Филимонов В.Д. Уголовная ответственность по российскому уголовному праву. – С. 146–147.

² Курс уголовного права. Т. 2. Общая часть. – М.: Зерцало, 1999. – С. 11.

³ Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності: монографія / Ю.В. Баулін. – К.: Атіка, 2004. – С. 33–35.

майбутньому до конкретної особи, яка вчинила злочин. Потенційна кримінальна відповідальність *звернена до невизначеного кола осіб* і загрожує кожному, хто вчинить діяння, яке визнають злочином»¹.

Ідею про доцільність виділення поняття феномена «*потенційна кримінальна відповідальність*» також підтримали О.В.Наден та О.О.Дудоров. Так, О.В.Наден з цього приводу пише, що кримінальна відповідальність людини, як і будь-який інший непостійний факт реальної дійсності, здатна і до *потенційного* існування. З позицій такого підходу кримінальна відповідальність розуміється як передбачені кримінальним законом позбавлення і обмеження, яким може підлягати особа за вчинення злочину². О.О.Дудоров зазначив, що звернення до чинного КК України дозволило йому ствердити, що крім *реальної* кримінальної відповідальності, тобто втіленої в обвинувальному вирокі суду відповідальності людини за вчинений нею злочин, існує *потенційна* кримінальна відповідальність як загроза покаранням, що міститься в кримінальному законі і яка може бути реалізована в майбутньому щодо кожного, хто вчинить злочин³.

Г.І.Іконніков та В.П.Ляшенко звертають увагу у цьому зв'язку на наявність єдності *актуальності і потенційності*, що суб'єкт в своїй діяльності має справу з обома цими сторонами реальності. Оскільки він завжди відповідальний перед собою й іншими соціальними суб'єктами, суспільством за «переведення» можливості в діяльність. При цьому *актуальний* бік діяльності зв'язаний з *реальною відповідальністю*, а *потенційний* – з *потенційною*, тобто готовність суб'єкта до відповідальності за всі наслідки своєї діяльності. Тому відповідальність можна розглядати як *єдність* суцього – *реальна* відповідальність і належного – *потенційна* відповідальність⁴.

П.П.Андрушко також звернув увагу на необхідність розрізняти *реальну, фактичну* кримінальну відповідальність людини та її *потенційну, абстрактну* кримінальну відповідальність. *Потенційна* (абстрактна, можлива в майбутньому) кримінальна відповідальність, – зазначає він, – це передбачені кримінальним законом заходи реагування держави в основі створених нею органів, в межах їх компетенції, які будуть застосовані у разі порушення будь-якою особою вимог кримінально-правових норм і визнання такої особи винною у вчиненні злочину. *Реальна*

¹ Ніколаєнко Т.Б. Поняття кримінальної відповідальності / Т.Б. Ніколаєнко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 10. – С. 113–114.

² Наден О.В. Спеціальні види звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів / О.В. Наден. – Х.: Право, 2003. – С. 28.

³ Дудоров О.О. Вибрані праці з кримінального права. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2010. – С. 83; Кримінальне право. Загальна частина: підручник / за ред. А.С. Беніцького, А.С. Гуславського, О.О. Дудорова, Б.Г. Розовського. – К.: Істина, 2011. – С. 704.

⁴ Іконніков Г.І., Ляшенко В.П. Філософія права. – С. 255.

кримінальна відповідальність – це ті фактичні обмеження прав і свобод людини, винність якої підтверджена обвинувальним вироком суду¹.

З широких філософсько-правових позицій, як видається, **потенційна кримінально-правова відповідальність** людини є кримінально-правова емпірична можливість, підтверджена всім змістом кримінально-правової реальності, дійсності. Поняття «кримінально-правова реальність» і «кримінальна реальність» не ідентичні, вони співвідносяться як загальне і часткове. Етимологічне значення поняття «кримінальна реальність» є за змістом негативним, оскільки стосується тих негативних явищ, які суперечать чинному кримінальному законодавству – злочин, злочинність. Тому поняття «кримінальна реальність» є частиною більш широкого поняття «кримінально-правова реальність», в якому, зокрема, органічно поєднується, як форми її вияву, і кримінально-правова поведінка і кримінально-протиправна поведінка людини як два антиподи, два, поряд з іншими, самостійних елементи системної уяви про поняття **«поведінка людини»**. Кримінально-правослухняній поведінці людини кореспондує її позитивна (перспективна) кримінально-правова відповідальність, а кримінально-протиправній поведінці – негативна (ретроспективна) кримінальна відповідальність. «Кримінально-правова реальність» – поняття системне, яке складається з множини елементів. При максимально широкому підході до їх числа в демократичному суспільстві можна віднести: 1) державу в особі компетентних органів; 2) кримінально-правову ідеологію; 3) кримінальне законодавство; 4) кримінально-правову відповідальність; 5) кримінально-правовий порядок – позитивні та негативні його елементи, які відображають стан суспільних відносин, його відповідність та невідповідність кримінально-правовим приписам (велінням) держави як регулятора цих відносин.

Держава демократичного спрямування, як організований апарат, механізм управління суспільством, має відношення до всього, що проходить на її території. Вона є (має бути) домінуючим елементом кримінально-правової реальності. Насамперед, держава в особі її законодавчого органу – Верховної Ради України, створює кримінальне законодавство, дбає про приведення його до потреб сучасного розвитку суспільства. Органи кримінальної юстиції, – створювані державою, головним своїм завданням мають застосування кримінального законодавства з метою забезпечення необхідного правопорядку в суспільстві. Держава, в особі компетентних органів бере участь у міжнародній співпраці щодо протидії злочинності. Отже, коріння кримінально-правової реальності, беруть свій початок насамперед від держави.

Кримінально-правова ідеологія, як елемент кримінально-правової реальності, частина правосвідомості демократичного суспільства, являє

¹ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 т. – Т. 1 / за ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. – 3-є вид. перероб. та доп. – К.: Алерта; КНТ; Центр учбов. літ-ри. – С. 11.

собою систему наукових концепцій, поглядів, принципів, ідей, соціальних настанов, повинна бути основою, серцевиною соціальної системи протидії злочинності та забезпечення правопорядку. Головним джерелом кримінально-правової ідеології має бути наука. Найпродуктивніший результат при цьому досягається, коли об'єднуються зусилля вчених усіх галузей знань, які мають до цього відношення: філософії, психології, соціології, філософії права, загальної теорії держави і права, кримінально-правової, кримінально-процесуальної, кримінально-виконавчої наук, кримінології тощо. Найвагоміший результат у виробленні кримінально-правової ідеології можливий лише **за умови** вивчення **закономірностей кримінально-правослухняної і кримінально-протиправної поведінки людини у їх нерозривному зв'язку**.

Кримінально-правова ідеологія в демократичній державі, як правило, втілюється у чинне законодавство, різні державні програми, концепції, плани протидії злочинності.

Кримінальне законодавство, в його широкому розумінні: матеріальне, процесуальне, виконавче, має бути втіленням, інструментом реалізації кримінально-правової ідеології, головні принципи якої насамперед визначені в міжнародному праві і Конституції України. Якщо кримінально-правова ідеологія визначає стратегічні і тактичні завдання забезпечення правопорядку і протидії злочинності, то кримінальне законодавство має бути ефективним інструментом реалізації цих завдань. Саме в цьому значною мірою проявляється його соціальна цінність як елемента кримінально-правової реальності.

Поряд з цим, демократична держава, в особі законодавця, має дбати і про вдосконалення норм суміжних галузей законодавства, які «супроводжують» забезпечення ефективного функціонування кримінально-правової реальності. Законодавець, який розраховує на максимальну реалізацію своєї волі, мусить «розмовляти» з тим, кому вона адресується, зрозумілою, максимально однозначною мовою. Ця методологічна засада є неодмінною для встановлення зворотнього зв'язку між адресатами цієї волі (громадяни, службові особи) і законодавцем, а також формування позитивної та забезпечення негативної кримінальної відповідальності людини.

Кримінально-правова відповідальність людини, як елемент демократичної кримінально-правової реальності, є логічним і органічним продовженням, результатом поведінки людини і діяльності компетентних органів держави щодо створення і належного функціонування соціальної системи, механізму забезпечення правопорядку. Розуміння кримінально-правової відповідальності людини в науковій літературі зводиться до її двохаспектності: **позитивна (перспективна) і негативна (ретроспективна)**, між якими наявний органічний кореляційний зв'язок. Наявність обох її видів значною мірою сприяє зміцненню правопорядку. При цьому розширенню сфери позитивної кримінально-правової відповідальності

людини кореспондує звуження її негативної кримінально-правової відповідальності і навпаки, розширення сфери негативної кримінально-правової відповідальності людини свідчить про звуження сфери її позитивної кримінально-правової відповідальності.

Кримінально-правовий порядок, як елемент демократичної кримінально-правової реальності, слід розуміти у двох значеннях. Перше – як встановлений кримінальним законодавством режим регулювання і охорони суспільних відносин. Саме кримінальне законодавство, визначаючи види суспільно-небезпечної, злочинної поведінки, вказує, визначає, відмежовує від неї суспільно-корисні і суспільно-допустимі моделі поведінки людини. Воно ж і визначає реакцію органів кримінальної юстиції на факти порушення кримінально-правових приписів. Друге розуміння правопорядку – як наявний у суспільстві результат дотримання чи недотримання приписів кримінального законодавства в широкому розумінні цього слова, який характеризується, головним чином, категоріями: а) правослухняна поведінка і б) злочинність (стан, структура і динаміка).

Наведене вище переконливо свідчить про той достатньо високий демократичний державно-правовий ресурс, механізм, здатний перетворити **потенційну кримінально-правову відповідальність людини на її реальну, дійсну кримінально-правову відповідальність**. Цей фактор, як видається, є домінуючим у формуванні позитивної кримінально-правової відповідальності людини.

Загроза реальної, дійсної кримінально-правової відповідальності звернена до розуму, свідомості, совісті й волі людини. Потенційна можливість настання цієї відповідальності для людини, у разі порушення нею кримінально-правових приписів, здатна модифікувати її поведінку в просоціальному руслі лише за умови, що вона буде вчасно доведена державою до неї і сприйнята нею, її розумом, свідомістю, знайде відображення на скрижальх її совісті і у вигляді стабільних морально-правових настанов, відіграючи роль ефективного чинника у механізмі формування її волі.

Закономірно виникає питання стосовно того чи панування правового принципу: **«незнання законів не звільняє від кримінально-правової відповідальності»** сприятиме такому позитивному розвитку даного поведінкового процесу? Очевидно, що ні. Вочевидь є необхідність удосконалення суспільного механізму доведення до людей правових приписів. З іншого боку, можна заперечити, сказавши, що специфіка злочинів така, що значна частина їх добре відома пересічній людині. Зокрема, вбивство, тілесні ушкодження, злочини проти статевої свободи, крадіжка, грабїж, розбїй, вимагання, хуліганство, незаконні дії з наркотиками тощо. Однак як бути з тими злочинами, які не відомі не лише широкому загалу, але й значній частині правників? У цьому разі ми виходимо на ще більш складну теоретико-прикладну проблему – усвідомлення суб'єктом

протиправності вчинюваного ним діяння. *Теорія суб'єктивного ставлення у вини*, що є панівною в доктрині кримінального права України, розбудована на догматі, що *усвідомлення кримінальної протиправності суб'єктом не є обов'язковим*. Важливо, щоб він усвідомлював лише суспільну небезпечність свого діяння. Але ж і це не завжди можливо, виходячи з конкретних обставин правового регулювання. Повстає питання про те, чи є універсальною така теоретична засада на тлі зарубіжного європейського досвіду? Так як, – зауважила А.В. Серебреннікова, – у законодавстві й доктрині кримінального права ФРН «... протиправність розуміється в більш широкому розумінні слова як протиріччя діяння правопорядку в цілому, тобто діяння, що містить склад злочину, лише тоді **не є протиправним**, коли в особи відсутнє розуміння того, що вона діє протиправно, якщо вона не могла уникнути цієї помилки (§17 КК). Тому **помилка** в забороні (тобто помилка особи відносно того, що вона діє протиправно), як правило, тягне за собою визнання невинності особи. Якщо ж особа помилялася у фактичних обставинах справи (тобто її помилка щодо певних ознак конкретного складу, передбаченого в законі), то вважається, що така помилка виключає вчинення умисного діяння, і особа може бути покарана лише за вчинення діяння через необережність (§16, абз. 1 КК)»¹.

Аналогічне розуміння значення усвідомлення особою протиправності вчинюваного діяння знаходить і у німецьких вчених-криміналістів. «Вина, стверджує Петер-Алексіс Альбрехт, є, відповідно категорією обмеження, яка робить, зокрема, державне вторгнення вимірюваним... Вина... виключається лише на основі суворих біологічних і психологічних конкретних критеріїв... той діє без вини, **хто не розуміє неправомірності дій** або внаслідок цього не може діяти з усвідомлення протиправності»².

Р. А. Сабітов, виходячи з наявності **двох видів зв'язків** – між злочином і формою реалізації кримінально-правової відповідальності людини та між посткримінальною кримінально-протиправною поведінкою і покаранням, пише, що перший зв'язок є вираженням її **відповідальності за злочин**, а другий – **посткримінальною відповідальністю**. Такий висновок впливає з розуміння ним кримінального права як системи з двома підсистемними утвореннями. Перша підсистема – норми кримінального права, що регулюють суспільні відносини між державою та людиною, яка вчинила злочин, з приводу цього злочину. Друга підсистема – норми кримінального права, які регулюють суспільні відносини, що складаються з приводу позитивної чи негативної поведінки людини

¹ Уголовное право зарубежных стран. Общая и Особенная части: учебник / под ред. И.Д. Козочкина. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2010. – С. 428.

² Альбрехт Петер-Алексіс. Забытая свобода. Принципы уголовного права в европейской дискуссии о безопасности / Петер-Алексіс Альбрехт; перевод с немецкого Г.Г. Мошака. – О.: Астропринт, 2006. – С. 59–60.

після вчинення нею злочину¹. Запропонована логічна конструкція видається штучною.

У кримінально-правовій літературі, так само як у філософській літературі та літературі з загальної теорії права та філософії права, чітко прослідковується підхід до виділення і аналізу **двох видів** (аспектів) кримінально-правової відповідальності людини: **негативної** (ретроспективної) та **позитивної** (перспективної).

Слід зазначити, що **підхід** до аналізу поняття кримінально-правової відповідальності людини в **негативному** (ретроспективному) і **позитивному** (перспективному) значеннях, у їх поєднанні, можна умовно назвати **широким**. **Широке розуміння** кримінально-правової відповідальності людини, як справедливо наголошується З.А.Астеміров, має дуже велике практичне значення і пряме відношення до діяльності правоохоронних органів. Воно передбачає посилення протидії злочинності не лише за допомогою застосування кримінально-правових норм, забезпечуючи перетворення в життя принципу невідворотності кримінальної відповідальності за вчинені злочини, але й через більш повне використання регулятивно-охоронних ресурсів кримінального права для проведення попереджувально-профілактичної і виправно-виховної роботи, для формування позитивної відповідальності у правосуб'єктних осіб, виховання всіх громадян в дусі соціальної активності і протидії злу, антисуспільним проявам і злочинам².

Окремі вчені виділяють **два види** кримінально-правової відповідальності людини: а) без призначення покарання і судимості; б) з призначенням покарання і судимості. Зокрема, А.В.Кладков вважає, що **кримінальна відповідальність без покарання і судимості є одномоментною**. Її початок і закінчення співпадають. Початком і одночасно закінченням є вступ в законну силу обвинувального вироку суду. **Кримінальна відповідальність з призначенням покарання і судимості** також починається з моменту вступу в силу обвинувального вироку суду. Однак вона вже триває в часі і закінчується в міру погашення або зняття судимості³.

Другий можливий рівень дослідження поняття феномена кримінально-правової відповідальності людини – макрорівень, який передбачає максимально можливе, гармонійне використання триєдиної нормативно-теоретичної основи: кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого законодавства і відповідних їм доктрин права.

¹ Сабитов Р.А. Посткриминальное поведение (понятие, регулирование, последствия). – Томск: Изд-во Томск. гос. ун-та, 1985. – С. 59, 60, 144.

² Астеміров З.А. Уголовная ответственность // Энциклопедия уголовного права: в 35 т. – Т. 8. Уголовная ответственность и наказание. – С. 17–18.

³ Уголовное право Российской Федерации. Общая часть: учебник / отв. ред. Б.В. Здравомыслов. – М.: Юрист, 1996. – С. 72–73.

На найбільшу перспективність макрорівневого підходу неодноразово зверталася увага в кримінально-правовій літературі. Так, окремі представники концепції «кримінальна відповідальність – обов’язок» Н. С. Лейкіна, М. П. Карпушін та В. І. Курляндській – включили в процес реалізації кримінальної відповідальності людини поряд з покаранням і заходи кримінально-процесуального примусу, а Н. А. Стручков, А. Є. Наташев та Л. В. Багрий-Шахматов ще й заходи виправно-трудового та адміністративного впливу. Правда, С. А. Велиєв висловився проти об’єднання в понятті кримінальної відповідальності людини матеріальних та процесуальних елементів, оскільки, на його думку, це перетворює слідчі органи на суб’єкти правосуддя¹. Думається, що побоювання С. А. Велиєва не мають під собою реального ґрунту. Слідчі органи, згідно чинного законодавства не є суб’єктами правосуддя. Відповідно до ст. 5 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 року правосуддя в Україні здійснюється виключно судами.

Слід погодитися з тим, що процесуальний елемент у кримінально-правовій відповідальності людини має важливе значення, без нього вона не може реалізовуватися. У цьому зв’язку вчені наводять вагомі аргументи. Зокрема, В. П. Бож’єв звертає увагу на те, що дослідження кримінального процесу та кримінально-процесуального права може бути звернене до середини кримінального судочинства з притаманними йому зовнішніми і внутрішніми формою і змістом. При такому підході до норм кримінально-процесуального права на передній план виступає їх регулятивний характер, оскільки вони спрямовані на регламентацію суспільних відносин у сфері кримінального судочинства через надання їх учасникам прав і покладення на них юридичних обов’язків. Тільки при виконанні негативних (правовстановлюючих) функцій кримінальним судочинством можуть бути встановлені кримінально-правові відносини разом з юридичними фактами (злочинними діями), які спричинили їх виникнення. Встановлення ж кримінально-правових відносин, – підкреслює автор, – визначає вирішення питання про можливість і необхідність застосування матеріально-правових санкцій, тобто приведення в дію механізму

¹ Див.: Велиєв С. А. Принципы назначения наказания / С. А. Велиев. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – С. 26; Лейкина Н. С. Личность преступника и уголовная ответственность. – С. 31–33; Курляндский В. И. Уголовная ответственность и меры общественного воздействия. – С. 18; Карпушин М. П. Уголовная ответственность и состав преступления / М. П. Карпушин, В. И. Курляндский. – М.: Юрид. лит., 1974. – С. 21, 24; Стручков Н. А. О комплексной разработке проблем уголовного, уголовно-процессуального и исправительно-трудового права / Н. А. Стручков // Правоведение. – 1965. – № 11. – С. 130; Наташев А. Е. Основы теории советского исправительно-трудового права / А. Е. Наташев, Н. А. Стручков. – М.: Юрист, 1967. – С. 3–10; Багрий-Шахматов Л. В. Уголовная ответственность и наказание / Л. В. Багрий-Шахматов. – Минск: Высшая школа, 1976. – С. 27–28; Багрий-Шахматов Л. В. Социально-правовые проблемы уголовной ответственности и форм ее реализации / Л. В. Багрий-Шахматов. – О.: Юридическая литература АО БАХВА, 2000. – С. 33.

кримінально-правової відповідальності. Звідси висновок: хоча створення регулятивних норм в кримінально-процесуальному праві у кінцевому рахунку зумовлене забезпеченням виконання правоохоронних функцій кримінального права, дія регулятивних норм визначає виконання правоохоронних завдань кримінально-процесуальним правом¹.

Класифікувавши кримінальну відповідальність людини на три різновидності: законодавчо встановлену, судову та таку, що реалізується спеціальними органами виконавчої влади, та визначивши їх змістовне наповнення, Ю. В. Баулін фактично висловив нове бачення реалізації кримінальної відповідальності, а саме: в конституційному, кримінальному, кримінально-процесуальному та кримінально-виконавчому законодавстві², що, як думається, є достатньо обґрунтованим для підтримки і подальшого розвитку.

У наведеному вище контексті заслуговують на увагу, попри їх дискусійність, поняття феноменів **«кримінальна відповідальність у кримінальному праві»** та **«кримінальна відповідальність у кримінальному процесі»**, запропоновані М. П. Карпушіним та В. І. Курляндським³.

Виходячи з триєдиної законодавчої бази – матеріально-правової, кримінально-процесуальної, кримінально-виконавчої є сенс, як видаються, обговорити питання про доцільність виокремлення **трьох складових різновидів** єдиної негативної кримінально-правової відповідальності людини: **1)матеріально-правова; 2)процесуально-правова; 3)виконавчо-правова**. Можливість такого розвитку думки була зауважена Н. А. Стручковим та А. Є. Наташевим, які зазначають, що зміст кримінальної відповідальності людини полягає в тому, що суспільні відносини, які її утворюють, регулюються нормами не однієї, а декількох галузей права: кримінального, кримінально-процесуального та виправно-трудоного⁴. Думається, що ці суспільні відносини утворюють у своїй єдності цілісну, нерозривну матерію суспільних відносин. Реалізація кримінально-правової відповідальності **в її максимально логічно повному об'ємі**, поза цією органічною єдністю суспільних відносин, які регулюються єдиним комплексом правових норм: матеріальних, процесуальних та виконавчих, не є можливою.

Макрорівнений підхід до аналізу поняття кримінально-правової відповідальності людини підтримав А. С. Сенцов, який вважає, що

¹ Див.: Уголовный процесс: учебник для вузов / под ред. В.П. Божьева. – 2-е издание, испр. и доп. – М., 2000. – С. 106–107.

² Баулин Ю.В. Уголовная ответственность: понятие, виды и пределы. – С. 104-106.

³ Карпушин М.П. Уголовная ответственность и состав преступления / М.П. Карпушин, В.И. Курляндский. – М.: Юрид. лит., 1974. – С. 21.

⁴ Наташев А.Е. Основы теории исправительно-трудоного права / А.Е. Наташев, Н.А. Стручков. – М.: Юрид. лит., 1967. – С. 9-10.

кримінальна відповідальність, маючи матеріально-правову основу, тобто вчинення злочину, і виступаючи правовим наслідком порушення кримінально-правової заборони, за своїм змістом є складним міжгалузевим правовим явищем¹.

Ю.М. Ткачевскій, частково погоджуючись з такою постановкою питання, робить висновок про те, що реалізація кримінальної відповідальності людини та її зміст, які зазначає він, визначаються кримінальним і кримінально-виконавчим правом, в цілому є вірним, але, що стосується кримінально-процесуального права, то воно кримінальну відповідальність не визначає². Думається, що таке бачення ролі кримінально-процесуального права належно не обґрунтоване. Кримінально-процесуальне право є єдиною законною формою реалізації права матеріально-кримінального, коли йдеться про негативну (ретроспективну) кримінальну відповідальність людини. Сутність негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності людини «формована» у кримінально-процесуальній процедурі. Філософська парадигма діалектичної взаємозалежності «сутності» й «форми» тут має свій класичний прояв. У цьому випадку «сутність» також «формована», а «форма» – «суттєва». Тут надзвичайно є важливим, щоб форма реалізації кримінальної відповідальності людини не спотворила її сутності. Тому заслуговує також на підтримку позиція О. Е. Лейста про генетичний взаємозв'язок норм матеріального кримінального права і кримінально-процесуального права і про необхідність урахування цього фактора при визначенні поняття кримінальної відповідальності людини. Виведення процесуальних норм і відносин за межі відповідальності, – пише він, – викликає кілька заперечень. *Перше*, зведення відповідальності людини до реалізації лише матеріально-правових норм залишає поза полем зору обширні правові інститути, що містять гарантії досягнення об'єктивної істини в справі, права особи, звинуваченої у правопорушенні, обґрунтованість застосування запобіжних заходів, правові способи усунення можливих помилок при застосуванні державного примусу. *Друге*, погляд на процес як щось зовнішнє щодо відповідальності людини залишає поза полем зору дослідників механізм здійснення її відповідальності, норм, котрі визначаються «технологією примусу», від яких залежить реалізація і невідворотність її відповідальності³.

Третій можливий рівень дослідження поняття феномена кримінально-правової відповідальності людини – мегарівень.

¹ Сенцов А.С. Проблемы реализации уголовной ответственности и правового статуса ее субъектов на предварительном следствии / А.С. Сенцов // Права человека и правоохранительная деятельность. – Волгоград, 1995. – С. 131–132.

² Ткачевский Ю.М. Понятие условной ответственности, ее суть и цели / Ю.М. Ткачевский // Вестник МГУ. Серия 11, Право. – 2000. – № 6. – С. 7.

³ Лейст О.Э. Юридическая ответственность / О.Э. Лейст // Общая теория государства и права. Академическое издание / отв. ред. М.Н. Марченко. Т. 3. – М.: ИКД «Зеркало-М», 2002. – С. 486–487.

Саме він міг би охопити всю «палітру» суспільних відносин, в яких, чи з допомогою яких, прямо чи опосередковано реалізується кримінальна відповідальність людини.

В кримінально-правовій літературі, як при вузькому, так і при широкому підходах розуміння поняття кримінально-правової відповідальності людини, підкреслюється, що вона реалізується відповідно у правовідносинах. У зв'язку з цим необхідно нагадати, що питання про доцільність дослідження кримінальної відповідальності людини на ґрунті правовідносин у числі перших поставили Я.М.Брайнін та А.А.Піонтковскій. Я.М.Брайнін, ґрунтовно дослідивши проблеми кримінально-правової відповідальності людини на монографічному рівні, дійшов висновку, що «інститут юридичної відповідальності загалом і кримінально-правової зокрема бере свій початок в правовідношенні»¹. А.А.Піонтковскій пояснював недостатню розробку поняття кримінальної відповідальності людини, зокрема, тим, що «теорія кримінального права довгий час не приділяла необхідної уваги проблемі правовідношення. А це, в свою чергу, викликає ще далеко не подоланим відривом теорії кримінального права від загальної теорії права»².

Наведене вище дає підстави думати, що коло суспільних відносин, в яких реалізується кримінально-правова відповідальність людини, значно ширше, і це не лише правові відносини. Насамперед, кримінально-правова відповідальність людини реалізується також через суспільні відносини, нормативною основою яких є інші соціальні норми: норми моралі, канонічні норми, норми політичних партій чи громадських організацій, корпоративні норми тощо. Саме через ці суспільні відносини кримінально-правова відповідальність людини ґрунтується на надійних нормативно-моральних підвалинах. Осуд злочину як негативного суспільного явища, а також людини, котра його вчинила, здійснюється, як правило, значно раніше ніж його офіційний осуд компетентними державними органами. Зокрема, на побутовому рівні за місцем проживання, праці, в церковному приході після завершення служби в церкві, на рівні партійних органів та органів громадських організацій, корпорацій – ще задовго до розгляду справи в суді. Відомо, що цей осуд певною мірою сприяє розширенню сфери та зміцненню позитивної кримінальної відповідальності людини. Подібну роль відіграє схвальна оцінка правослухняної поведінки людини у відповідному соціумі.

Розбудова демократичного, громадського суспільства об'єктивно вимагає дослідження суспільного механізму, як протиправної, так і правослухняної оцінки поведінки людини, на всіх його рівнях, що дозволить

¹ Брайнін Я.М. Уголовная ответственность и ее основания в советском уголовном праве. – С. 25.

² Курс советского уголовного права: в 6 т. / ред. коллегия: А.А. Пионтковский; П.С. Ромашкин; В.М. Чхиквадзе. – М.: Наука, 1970. – Т. 3. – С. 8.

більш ефективно протидіяти злочинності, а також послужить зміцненню морально-етичних засад організації та діяльності держави і суспільства, кожної людини.

Кримінально-правова відповідальність людини, як уже зазначалося, реалізується головним чином через регулятивні й охоронні кримінально-правові відносини. Разом з тим, кримінальна відповідальність людини **реалізується одночасно і через інші правові відносини**, на їх тлі. Насамперед, завжди через конституційно-правові відносини, оскільки пріоритетні цінності й основні засади (принципи) кримінально-правового регулювання закріплені саме в Конституції України. До числа пріоритетних цінностей, які підлягають кримінально-правовій охороні, зокрема, належать: 1) державний устрій України; 2) державне правління; 3) державний режим; 4) права, свободи і обов'язки людини і громадянина; 5) основні засади прийняття і чинності законів про кримінальну відповідальність; 6) основні принципи кримінальної відповідальності людини.

Кримінальний кодекс України в цьому плані є логічним продовженням Конституції України, а кримінально-правове поле є своєрідною частиною конституційно-правового поля у деталізованому виді. Скажімо, забезпечення, охорона непорушності форм державного устрою, державного правління і державного режиму здійснюється, зокрема, статтями 109, 110, 111, 112, 113, 114, 157, 158, 159, 160, 199, 201, 212, 236, 257, 258, 260, 261, 294, 328, 329, 334, 335, 338, 339, 341, 342, 343, 344, 346, 348, 349, 376, 377, 379, 382, 391, 392, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 411, 422, 426 КК України.

Охорона проголошених у Конституції України прав, свобод і обов'язків людини і громадянина забезпечується, зокрема, статтями: 36-39, 115-156, 157-184, 185-198, 236-251, 255-261, 271-275, 276, 277, 296, 305-327, 335-337, 355, 356, 364-370, 371-375 КК України. Доречно нагадати, що згідно ст. 68 Конституції України, кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. У випадку вчинення будь-якого злочину, таким чином, винний не виконує цей обов'язок, діє всупереч Конституції України.

Основні засади прийняття і чинності законів, що закріплені в Конституції України (ст.ст. 8, 9, 19, 22, 57, 58, 90¹, 92, 94), деталізовані в чинному КК України, зокрема, в статтях: 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10.

Проголошені в Конституції України основні принципи юридичної відповідальності (ст.ст. 3, 8, 9, 13, 18, 19, 24, 25, 29, 32, 38, 55, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 68, 124-126, 129) знайшли своє закріплення і конкретизацію, зокрема, в статтях: 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 40, 41, 50-64, 65-73, 88-96 чинного КК України.

В інших випадках кримінально-правова відповідальність людини реалізується як через конституційно-правові та кримінально-правові

відносини, так і через інші правові відносини. Тобто, правове поле, на якому реалізується кримінальна відповідальність людини, в таких випадках, є міжгалузевим, комплексним. Як якості прикладу може послужити відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво (ст.197¹ КК України). Відносини у цій сфері регулюються Конституцією України (наприклад, ст.ст. 8, 9, 13, 14, 41, 57, 58, 60-64, 68), а також адміністративним та земельним законодавством¹.

При порушенні встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини (ст.143 КК України), винний у вчиненні даного злочину, в першу чергу, не виконує свого конституційного обов'язку – додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права, свободи, честь і гідність інших людей, що передбачений ст. 68 Конституції України. Крім цього, можуть бути порушені норми міжнародного, цивільного, адміністративного та медичного права², що спричиняє виникнення відповідних правових відносин, комплексного характеру. Всі названі норми права виконують функції юридичної міри свободи і відповідальності людини як суб'єкта суспільних відносин, суб'єкта злочину.

Особливим об'єктом (предметом) правової охорони є життя людини. Воно насамперед охороняється нормами міжнародного права, а також нормами ряду галузей українського права: конституційного, цивільного,

¹ Див., наприклад: Земельний кодекс України (ст.ст. 78, 81-95, 100, 112-116, 119-120, 124-133, 150); Закон України «Про основи містобудування» від 16.11.1992 р.; Закон України «Про оренду землі» від 06.10.1998 р.; Закон України «Про планування і забудову територій» від 20.04.2000 р.; Закон України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» від 19.06.2003 р.; Методика визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу, затверджена постановою КМ України № 963 в?? 25?????? 2007??.ід 25 липня 2007 р.

² Див., наприклад: Про заборону торгівлі і продажу органів людини. Резолюція ВООЗ ВНА 42.5 від 10 травня 1989 р.; Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листопада 2000 р.; Додатковий протокол до Конвенції РЄ про права людини і біомедицину щодо трансплантації органів і тканин людини від 24 січня 2002 р.; Резолюція Комітету Міністрів РЄ про проведення у відповідність законодавства держав-учасників з питань вилучення, пересадження і трансплантації матеріалів організму людини № (78) 29 від 11 травня 1978 р.; Цивільний кодекс України (ст.ст. 281, 283, 284, 289, 290); Основи законодавства України про охорону здоров'я від 19 листопада 1992 р.; Закон України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини» від 16 липня 1999 р.; Постанова КМ України «Про деякі питання реалізації Закону України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини» № 695 від 24 квітня 2000 р.; Перелік державних та комунальних закладів охорони здоров'я і державних наукових установ, які мають право проводити діяльність, пов'язану з трансплантацією органів та інших анатомічних матеріалів людини, затверджений постановою КМУ в редакції від 18 лютого 2006 р. № 164; Порядок узяття, зберігання і використання кісткового мозку, затверджений наказом МОЗ № 96 в?? 4??????? 2000??.ід 4 травня 2000 р.

кримінального, адміністративного, медичного¹. І в цьому випадку, як бачимо, кримінально-правові відносини також реалізуються на тлі комплексного правового поля.

Таким чином, найбільш ґрунтовне, всебічно повне і глибоке дослідження проблем кримінально-правової відповідальності, без сумніву, можливе лише на його межах. Однак, як видається, така праця під силу лише колективу вчених з названих галузей законодавства та відповідних їм доктрин права.

Коли зазначати філософсько-кримінально-правовий аспект поняття «кримінальна відповідальність», то не можна не зауважити, що так само, як щодо категорії «юридична відповідальність» парною категорією є «юридична безвідповідальність», так само щодо категорії **«кримінально-правова відповідальність людини»** парною категорією є **«кримінально-правова безвідповідальність людини»**. Ще А.І.Санталов висловився щодо недоцільності розділення поняття «наявність кримінальної відповідальності» і «реалізація кримінальної відповідальності», обґрунтовано підкресливши, що нереалізована кримінальна відповідальність людини не є наявною її відповідальністю, це – **безвідповідальність** людини, яка вчинила злочин, **безвідповідальність за наявності підстав відповідальності**².

Про суспільну небезпечність безвідповідальності в сучасних умовах вірно зазначає Я.І.Соловій. Головним чином вона проявляється в тому, що безвідповідальність людини «морально розбещує суб'єктів суспільних відносин, вносить дезорганізацію у їх систему, деформує духовні цінності, веде до матеріальних втрат. Суспільна небезпечність безвідповідальності полягає і в тому, що вона має прогресуючу тенденцію у рості, її поширення йде як по вертикалі, так і по горизонталі». Зміст безвідповідальності він розкриває через єдність об'єктивної і суб'єктивної сторін. Об'єктивна сторона полягає в невиконанні соціального обов'язку, покладеного на суб'єкта суспільством. Суб'єктивна сторона – в ігноруванні суб'єктом свого об'єктивного взаємозв'язку з соціальною відповідальністю, з іншими соціальними суб'єктами, суспільством. Тому соціально-політична сутність безвідповідальності полягає у відсутності (викривленні) соціальних зв'язків і взаємовідносин між суспільством і особою, особою і колективом,

¹ Загальна декларація прав людини (ст. 3); Міжнародний Пакт про громадянські і політичні права (ст. 6); Цивільний кодекс України (ст.ст. 281, 282, 290, 293); Основи законодавства України про охорону здоров'я від 19.11.1992 р. (ст. 52); Закон України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини» від 16.07.1999 р. (ст. 15); Клятва лікаря, затверджена Указом Президента України № 349 від 15.06.1992 р.; Інструкція щодо констатації смерті людини на підставі смерті мозку, затверджена наказом МОЗ № 226 від 25.09.2000 р.; Інструкція з визначення критеріїв перинатального періоду, живонародженості та мертвонародженості, затверджена наказом МОЗ № 179 в?? 20.03.2006??, ід 20.03.2006 р.

² Санталов А.И. Об уголовной ответственности и ее процессуальном выражении / А.И. Санталов // Вестник Ленинград. ун-та, 1972. – Вып. 4. – С. 127.

між свободою суб'єкта і суспільною необхідністю, в порушенні відповідності між правами і обов'язками¹.

Кримінально-правову безвідповідальність людини можна визначити як **невиконання чи неналежне виконання** нею кримінально-правової заборони, кримінально-правового обов'язку або **неналежне використання** свого кримінально-правового суб'єктивного права. Тобто, йдеться про кримінально-безвідповідальну поведінку людини в межах правового поля через призму її правових обов'язків і наданих законодавством суб'єктивних прав.

В сучасній російській кримінально-правовій літературі висловлена думка, яка йде в розріз з прийнятими, усталеними в доктрині кримінального права положення щодо поняття кримінальної відповідальності. Так, Н.В.Щедрін та О.М.Килина ствердили, що правильному сприйняттю заходів кримінально-правового характеру зускладнює «бородата» дискусія про поняття кримінальної відповідальності і формах її реалізації. Категорія «кримінальна відповідальність», – наголошують вони, – створює непотрібні колізії на практиці, а також породжує безкінечні спори в теорії. Виходячи з цього, ними запропоновано **відмовитися від цього «радянського винаходу»** і замість нього використовувати термін «кримінально-правовий вплив»².

Такий підхід до трактування кримінально-правової відповідальності людини є некоректним. Заміна одного поняття іншим не припинить наукових дискусій і не зніме колізій на практиці. Кращим виходом є продовження дослідження поняття кримінально-правової відповідальності людини на тлі наявних досягнень загальної філософії, філософії права, загальної теорії держави і права та теорії кримінального права.

Стосовно видів кримінально-правової відповідальності людини звертає на себе увагу виділення **міжнародної** кримінально-правової відповідальності або кримінальної відповідальності за міжнародним правом³. Очевидно, що невід'ємною категорією щодо неї є **внутрідержавна** кримінально-правова відповідальність людини. Це класифікація за сферою поширення юрисдикції.

Аналіз ряду запропонованих вченими понять кримінально-правової відповідальності людини дозволяє дійти висновку, що

¹ Соловій Я.І. Безвідповідальність як морально-етична та правова проблема сучасності // Моральні основи права: матеріали міжнар. наук. конф. – Івано-Франківськ: ЗАТ «Наддвірнянська друкарня», 2010. – С. 101.

² Щедрин Н.В. Российское уголовное право в контексте доктринальных моделей построения уголовно-правовых санкций / Н.В. Щедрин, О.М. Килина // Криминологический журнал. – 2008. – № 3(5). – С. 46–48.

³ Див., наприклад: Общая теория прав человека / под ред. Е.А. Лукашовой. – М.: НОРМА, 1996. – С. 501; Блищенко И.П. Международный уголовный суд / И.П. Блищенко, И.В. Фисенко. – М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1998. – С. 11; Кибальник А.Г. Современное международное уголовное право: монография / А.Г. Кибальник. – М.: Волтерс Клувер, 2010. – С. 50–73.

за змістовно-структурною визначеністю підходи вчених-криміналістів до визначення поняття кримінальної відповідальності людини **можна умовно звести до двох концепцій**: 1) трактування кримінально-правової відповідальності людини **як двоаспектного кримінально-правового** феномена в його негативному (ретроспективному) і позитивному (перспективному) значеннях; 2) трактування кримінально-правової відповідальності людини лише в її **негативному (ретроспективному)** значенні.

Розглядаючи кримінально-правову відповідальність як двоїстий феномен, двоаспектне явище (позитивно-негативне) можна визначити її наступне поняття. **Кримінально-правова відповідальність людини** – це вид її юридичної відповідальності, що становить собою реалізовану **необхідність** свідомого і добровільного **використання** людиною свого права, **виконання** обов'язку, **дотримання** заборони, що міститься в кримінально-правових нормах, а у випадку їх порушення – **необхідність перетерпіння** порушником приписів цих норм **примусових заходів** правового впливу, передбачених ними і **застосовуваних** компетентними органами держави у встановлених процесуальним і виконавчим законодавством формах і межах.

Перш, ніж перейти до їх детальнішого аналізу, зазначимо, що є підстави погодитися з висновком про те, що формування концепції відповідальності людини в кримінальному праві повторило шлях дослідження юридичної відповідальності в загальній теорії права¹.

3.2. Розуміння кримінально-правової відповідальності людини як двоаспектного кримінально-правового, позитивно-негативного феномена

Подібно як і в загальній теорії права, філософії права та в інших галузях правової доктрини, де ця проблема активно обговорюється, в кримінально-правовій науці питання про позитивну (перспективну) кримінально-правову відповідальність людини належить до чи не найбільш дискусійних. Палкі суперечки, які розпочалися з цього приводу на початку другої половини ХХ-го століття, тривають і до сьогодні.

На методологічно-утилітарне значення вироблення точних юридичних понять справедливо звертає увагу Р. О. Стефанчук, посилаючись при цьому на істинність фрази, що була свого часу висловлена Ж.-Ж. Руссо про те, що **половину помилок людству удалося б уникнути, якби вони домовилися про поняття**².

¹ Крощев Н.М. Механизм уголовно-правового регулирования: уголовная ответственность: учеб. пособие / Н.М. Крощев, В.С. Прохоров. – СПб.: СПбГУ, 2000. – С. 21.

² Стефанчук Р.О. Сім невіршених справ сучасного законотворення (з нагоди 20-ї річниці

Нагадаймо собі, що одним з ініціаторів згаданої перманентної наукової дискусії став власне представник кримінально-правової науки В.Г.Смірнов, який, зокрема, ствердив, що про поняття правової відповідальності людини в загальносоціальному плані можна говорити в двох аспектах: а) про відповідальність як обов'язок, встановлений в законі, не вчиняти дій, що суперечать природі суспільного ладу; та б) про відповідальність як обов'язок, котрий виник внаслідок правопорушення. Нині є достатньо широке коло як прихильників, так і противників розуміння кримінально-правової відповідальності людини як двоаспектного явища – її позитивного (перспективного) і негативного (ретроспективного) проявів¹. У цьому аспекті коло «позитивістів» є не меншим кола «негативістів». При цьому одні звинувачують інших в браку належно вагомих аргументів для підтвердження науковості зайнятих і відстоюваних доктринальних концептуальних позицій.

Категорично проти розуміння кримінально-правової відповідальності людини в позитивному аспекті висловилися, зокрема, такі відомі вчені, як Ю.В.Баулін, А.В.Васільєвскій, Р.В.Вереша, О.О.Дудоров, А.Н.Ігнатов, І.Я.Козаченко, Л.Л.Кругліков, Н.Ф.Кузнецова, В.В.Мальцев, А.І.Рарог, Ю.М.Ткачевскій, В.Д.Філімонов, М.Д.Шаргородскій та інші. Так, Ю.В.Баулін наголосив, що «... не можна погодитися з ідеєю існування поряд з негативною (ретроспективною), ще і позитивною (перспективною, проспективною тощо) кримінальної відповідальності. В літературі є прихильники такої відповідальності, але, на мій погляд, їм до сих пір не вдалося навести переконливих аргументів щодо наукової і практичної значимості позитивної кримінальної відповідальності»². Кримінально-правова наука не повинна оперувати поняттями моралі, оскільки мораль і право, хоч і мають тенденцію до перехрещення за обсягом, все ж залишаються явищами різноплановими³.

Р.В.Вереша звертає увагу на те, що «кримінальна відповідальність чіткоіндивідуалізується залежно від низки приписів кримінального закону. Поза персональною індивідуалізацією кримінальна відповідальність суперечить, наприклад, принципам вини, справедливості і гуманності. Разом з тим, кримінальний закон не встановлює (і не може встановлювати) механізм індивідуалізації позитивної кримінальної відповідальності,

Незалежності України) / Р.О. Стефанчук // Бюлетень міністерства юстиції України. – 2011. – № 8–9. – С. 17.

¹ Смирнов В.Г. Уголовная ответственность и уголовное наказание / В.Г. Смирнов // Известия ВУЗ «Правоведение». – 1963. – № 4. – С. 79; Смирнов В.Г. Функции советского уголовного права / В.Г. Смирнов. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1965. – С. 78.

² Баулін Ю.В. Кримінальна відповідальність: методологічний підхід до визначення. / Ю.В. Баулін // Про українське право. Часопис кафедри теорії та історії держави і права. Київ. нац. у-ту ім. Тараса Шевченка / за ред. проф. Безклубого І.А. – К.: Вид.-во КНУ ім. Т. Шевченка, 2010. – С. 232.

³ Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності. – С. 32–33.

оскільки така цим законом не передбачена. При цьому не підлягає сумніву положення про те, що кримінальний закон справляє позитивно-виховну дію, але вона не може ототожнюватися із позитивною відповідальністю»¹.

Ю.М.Ткачевський також не згідний з тими вченими, які вважають, що кримінальне право встановлює і позитивну кримінальну відповідальність. Позитивні дії, – зазначив він, – у принципі не можуть викликати відповідальності, за них заохочують. Неможливо собі уявити людину, яка одночасно «несе позитивну відповідальність» мало не за всі злочини, які визначені в КК. Основна частина людей не вчиняють злочинів не тому, що це може потягнути кримінальну відповідальність, а в силу абсолютного несприйняття такого роду діяльності, який суперечить їх поглядам і переконанням².

Н.Ф.Кузнецова назвала спірними позиції тих вчених, на думку яких кримінальне право встановлює позитивну кримінально-правову відповідальність людини, яка полягає в її утриманні від вчинення злочину, в її позитивній поведінці, визначеній нормами Особливої частини КК. Вона зазначає у цьому зв'язку, що КК, наприклад, встановлює кримінальну відповідальність людини за умисне вбивство, але це не означає, що ті, хто його не вчиняють, згідно з зазначеними поглядами вчених, несуть позитивну кримінальну відповідальність. Позитивні дії, – наголосила вона, – в принципі не можуть викликати відповідальність, за них заохочують³.

Значну увагу проблемі позитивної кримінальної відповідальності людини приділив О.О.Дудоров. Він, зокрема, вважає, що концепція позитивної (перспективної) кримінальної відповідальності людини віддана жорсткій і, на його думку, справедливій критиці багатьма вченими. У розвиток наведених цими вченими критичних зауважень О.О.Дудоров зазначає, що «...обов'язок не вчиняти злочинів своїм першоджерелом має не КК, а Конституцію України, відповідно до ст.68 якої кожен зобов'язаний неухильно додержуватися законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей»⁴.

А.Н.Ігнатов вважає, що погляди на кримінально-правову відповідальність людини в її позитивному аспекті ґрунтуються на змішуванні питання про кримінальну відповідальність з питанням про позитивний, виховний вплив кримінального закону на правосвідомість суспільства і окремих громадян. Концепція «позитивної» кримінальної відповідальності

¹ Вереша Р.В. Суб'єктивні елементи підстави кримінальної відповідальності: підручник / Р.В. Вереша. – К.: Атіка, 2006. – С. 35.

² Ткачевский Ю.М. Понятие уголовной ответственности, ее суть и цели / Ю.М. Ткачевский // Избранные труды. – СПб.: Изд-во «Юридический центр-Пресс», 2010. – С. 431–432.

³ Курс уголовного права. Общая часть. – Т. 1. Учение о преступлении: учебник для вузов / под ред. докт. юрид. наук, проф. Н.Ф. Кузнецовой и канд. юрид. наук, доц. И.М. Тяжковой. – М.: ИКД «Зерцало – М», 2002. – С. 202.

⁴ Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / за ред. А.С. Беніцького, В.С. Гуславського, О.Д. Дудорова, Б.Г. Розовського. – К.: Істина, 2011. – С. 702–704.

людини не вносить нічого нового в розробку проблем кримінальної відповідальності і боротьби зі злочинністю. Вона здатна лише заплутати, оскільки розмивається правовий зміст кримінальної відповідальності людини і саме це поняття стає вкрай невизначеним¹. Ніхто і ніколи не заперечував, – пише він, – виховного впливу кримінального закону на громадян і **позитивної ролі кримінального закону**. Однак, для визнання, що правослухняний громадянин, який свято дотримується вимог законів своєї країни, несе юридичну, в тому числі й кримінальну відповідальність, немає ніяких підстав. Кримінальний закон в такому випадку бездіяльний, він не застосовується².

За баченням І. Я. Козаченка, кримінально-правова відповідальність людини може бути лише негативною (ретроспективною) як за змістом, цілями, які стоять перед нею, так і за способом їх досягнення. Намагання втиснути практично безоб'ємну форму прояву соціальної відповідальності людини через модну ідею її позитивної відповідальності у вузькі рамки кримінального права, як в прокрустове ложе, за своїм вихідним посиленням малоперспективне, оскільки кримінально-правова дійсність негативна з самого початку. Відомо, що стосовно правослухняних громадян кримінальний закон не застосовується і не може застосовуватися³.

Дискусійність наявності позитивного аспекту відповідальності людини в праві, – пишуть Л. Л. Кругликов та А. В. Васильєвський, – пояснюється, зокрема, змішуванням спеціальних юридичних категорій з однойменними, але іншими за своєю суттю суспільно-політичними, філософськими, етичними, соціально-психологічними категоріями. Для їх застосування в правовій науці зміст цих категорій **повинен трансформуватися відповідно до специфіки права**. Юридичній відповідальності людини, і особливо кримінальній, властивий примусовий, штрафний аспект, котрий відображає об'єктивну необхідність реального перетерпіння негативних наслідків правопорушення за вчинене для уникнення таких порушень у майбутньому. Те, що розуміється під позитивною юридичною відповідальністю має **неправову** природу. Для цілеспрямованої позитивної поведінки, – вважають вони, – потрібно знати норми, яких дотримувешся. Однак багаточисельність норм не дозволяє знати їх навіть правникам. Таке знання можливе лише у певних межах, на рівні загальних принципів і положень. В той же час, незнання норм не звільняє від відповідальності за її порушення. Тому не можна пов'язувати відповідальність з цілеспрямованим виконанням норм⁴.

¹ Уголовное право России: учебник для вузов: в 2 т. – Т. 1. Общая часть / отв. ред. и рук. авт. кол. А. Н. Игнатов, Ю. А. Красиков. – М.: НОРМА-ИНФРА, 1998. – С. 77, 79.

² Уголовное право России: учебник для вузов: в 2 т. – Т. 1. Общая. – С. 77–78.

³ Уголовное право. Общая часть: учебник / под ред. В. Н. Петрашева. – М.: Изд-во ПРИОР, 1999. – С. 92–93.

⁴ Кругликов Л. Л., Васильевский А. В. Дифференциация ответственности в уголовном праве / Л. Л. Кругликов, А. В. Васильевский. – СПб: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. – С. 20–21.

В. Д. Філімонов також відмовився від визнання наявності позитивної (перспективної) кримінально-правової відповідальності людини, обумовивши таке своє розуміння, головним чином, тим, що вона відображає не юридичний, а філософський аспект проблеми¹.

А. І. Рарог назвав поширення концепції «позитивної» кримінальної відповідальності людини «... спробою некритичного поширення філософського вчення про позитивну соціальну відповідальність (як соціально корисної поведінки, заснованої на почутті повинності перед суспільством) на сферу права, в тому числі й кримінального, де відповідальність є офіційною реакцією держави на правопорушення. Абсолютна більшість вітчизняних криміналістів відхилила концепцію «позитивної кримінальної відповідальності» як безпідставну в теоретичному відношенні і некорисну – в практичному»².

Підтримав негативне ставлення до позитивного аспекту кримінально-правової відповідальності людини і О. Е. Лейст, на думку якого пропозиція про умовну відповідальність громадян, що не порушують закон, радикально суперечить тому визначенню кримінального законодавства, згідно з яким кримінальній відповідальності підлягає лише особа, винна у вчиненні злочину. Спроби визначити правове становище особи через санкції («позитивна відповідальність – інший аспект відповідальності за правопорушення») зв'язані з явним перебільшенням уяви деяких авторів про роль примусу і покарання в регулюванні суспільних відносин³.

В числі перших, хто піддав критиці ідею двоаспектного розуміння кримінально-правової відповідальності людини, висунуту В. Г. Смірновим, був М. Д. Шаргородській, який назвав її оригінальною, але абсолютно неприйнятною для правової науки, вказавши, що перенесення поняття відповідальності людини в область належного, тлумаченого не як об'єктивна юридична реальність, а як певний психічний процес, позбавляє її правового змісту⁴.

Подібним чином висловилися щодо концепції «позитивної» кримінально-правової відповідальності людини й інші вчені. Зокрема, В. В. Мальцев, розглядаючи появу даної концепції як прояв ідеологізації кримінального права, дійшов висновку, що в сучасних умовах, «... коли змінилося суспільство, кримінальне законодавство, а вчені-криміналісти стали прихильниками об'єктивного, неполітичного, неідеологічного підходу до правових явищ, можливо є сенс **відмовитися** від поняття

¹ Филимонов В. Д. Уголовная ответственность по российскому законодательству. – С. 57.

² Российское уголовное право: в 2 т. – Т. 1. – С. 93.

³ Общая теория государства и права. Академический курс: в 3 т. Изд. 2-е перераб. и доп. / отв. ред. М. Н. Марченко. – Т. 3. – М.: ИКД «Зерцало-М», 2002. – С. 481.

⁴ Шаргородский М. Д. Детерминизм и ответственность / М. Д. Шаргородский // Правоведение. – 1968. – № 1. – С. 47.

«позитивної кримінальної відповідальності» і назвати речі своїми іменами у відповідності до їх значення в російській мові»¹.

П.П.Сердюк вважає, що концепція позитивної кримінально-правової відповідальності людини є рудиментальним породженням лексично-сміслового терміна «відповідальність», що в суспільних відносинах пов'язувалася з належною поведінкою, але не підкреслювала взаємності прав і обов'язків держави й особи, у якій держава мала свою відповідальність, а особа свою, що могло суперечити одна одній, оскільки особа забувала про свій обов'язок не чинити злочину, а держава – свій обов'язок не називати злочинним те, що природно не є таким, і не застосовувати репресії до осіб, які діють моральносно та не протиправно. Концепція позитивної кримінальної відповідальності є дублюванням теорії «абсолютних», загальних кримінально-правових відносин, а звідси, як у відомому творі, «залишитися має лише один»².

Спробуємо проаналізувати всі аргументи *pro et contra* щодо концепції позитивної (перспективної) кримінально-правової відповідальності людини.

Аналіз висловлених вченими-криміналістами критичних застережень щодо концепції позитивної (перспективної) кримінально-правової відповідальності людини дозволяє виділити такі з них, що є найбільш істотними і поширеними: 1) не можна пов'язувати розуміння суті відповідальності людини з категорією «обов'язок», що є некоректним, оскільки категорії «відповідальність» і «обов'язок» не співпадають за змістовним наповненням; 2) концепція позитивної (перспективної) кримінально-правової відповідальності людини є результатом механічного перенесення в доктрину кримінального права філософської концепції позитивної кримінальної відповідальності без урахування специфіки кримінально-правового регулювання; 3) немає підстав для встановлення правослужняної поведінки людини і відповідальності, оскільки правослужняна поведінка реалізується поза межами кримінальної відповідальності; 4) концепція позитивної кримінальної відповідальності людини є надуманою, штучно утвореною, яка нічого нового не дає як для доктрини кримінального права, так і для правозастосування; 5) перенесення поняття відповідальності людини в область належного, тлумаченого не як об'єктивна юридична реальність, а як певний психічний процес, позбавляє її правового змісту; 6) неможливо уявити собі, що особа одночасно несе відповідальність за всі правопорушення: майже всі злочини, адміністративні, дисциплінарні правопорушення тощо; 7) обґрунтування

¹ Мальцев В.В. Социальная ответственность личности, уголовное право и уголовная ответственность / В.В. Мальцев // Правоведение. – 2000. – № 6 (233). – С. 160.

² Сердюк П.П. Концепція позитивної кримінальної відповідальності як нормативний паронім загальних кримінально-правових відносин у доктрині кримінального права / П.П. Сердюк // Право України. – 2010. – № 11. – С. 162.

наявності позитивної (перспективної) кримінальної відповідальності людини суперечить чинному кримінальному законодавству; 8) вимушена поведінка особи під впливом загрози притягнення до кримінальної відповідальності і призначення покарання не повинна розглядатися як позитивна поведінка; 9) пропозиції щодо «позитивної» кримінальної відповідальності осіб, що не порушили кримінальний закон, суперечить принципу винної відповідальності; 10) те, що пропонується розуміти під поняттям «позитивна кримінальна відповідальність» людини має неправову природу; 11) концепція позитивної кримінальної відповідальності людини – спроба некритичного поширення філософського вчення про позитивну соціальну відповідальність як соціально корисної поведінки, заснованої на почутті повинності перед суспільством, на сферу права, в тому числі й кримінального, де відповідальність є офіційною реакцією держави на правопорушення; 12) називати законослухняних осіб «позитивними злочинцями» – означає не що інше, як ігнорувати мову; 13) не можна пов'язувати відповідальність людини з цілеспрямованим виконанням приписів кримінального закону; 14) ознакою будь-якої юридичної відповідальності людини є осуд, що не притаманне для позитивної відповідальності; 15) кримінально-правова дійсність негативна з самого початку, а стосовно законослухняних громадян кримінальний закон не застосовується і не може застосовуватись; 16) відповідальність людини походить від словосполучення «дати відповідь», а тому може стосуватися лише минулого; 17) концепція «позитивної» кримінальної відповідальності людини веде до розмивання правового змісту кримінальної відповідальності, і саме це поняття стає вкрай невизначеним; 18) кримінальна відповідальність людини регулюється правовими нормами, а позитивна відповідальність – в основному нормами моралі; 19) обов'язок не вчиняти злочини має своїм першоджерелом не чинний КК України, а Конституцію України; 20) кримінальний закон не встановлює і не може встановлювати механізму індивідуалізації позитивної кримінальної відповідальності людини; 21) кримінально-правова наука не повинна оперувати поняттями моралі, оскільки мораль і право є явищами різноплановими; 22) лише окремі вчинки людини спроможні стати показником позитивної відповідальності, які є зв'язаними з кримінальною відповідальністю фактом вчинення злочину (явка з повинною, добровільне відшкодування заподіяної шкоди, добровільна відмова при незакінченому злочині тощо) і врегульовані нормами права, однак ці поодинокі випадки не можуть сформулювати новий вид юридичної відповідальності; 23) теорія позитивної кримінальної відповідальності людини зв'язана з явним перебільшенням ролі примусу в регулюванні суспільних відносин; 24) запобіжне значення позитивної кримінальної відповідальності людини фактично зводиться до загально превентивного впливу кримінального закону; 25) втрата специфіки поняття «кримінальна

відповідальність», безмежне розширення його поняття в кінцевому рахунку впливають на дотримання принципу законності у кримінальному праві.

Підсумовуючи, зазначимо, що певною мірою наведені заперечення мають під собою ґрунт, але не всі вони й самі є незаперечними.

Категорії «обов'язок» і «відповідальність» людини вочевидь не співпадають за змістовним наповненням. Визначення позитивної (перспективної) кримінально-правової відповідальності людини через категорію «обов'язок» як головну, домінуючу її сутнісну ознаку має дискусійний характер. Думається, що «обов'язок» може бути лише однією з сутнісних ознак її поняття, якщо застосовувати синтезований підхід, про що йшлося вище. З іншого боку, кожному обов'язкові, як відомо, кореспондує відповідне право або права. Закономірно виникає питання, як це відобразити як ознаку поняття позитивної кримінальної відповідальності людини?

Концепція позитивної (перспективної) відповідальності людини, як показано в попередніх розділах, активно розробляється науковцями в загальносоціальному, психологічному, етичному, соціологічному та правовому аспектах. Кожен з них дійсно має свою специфіку, як зрештою і має свою специфіку сфера кримінально-правового регулювання. Слід погодитися з тезою про недопустимість механічного перенесення їх здобутків у доктрину кримінального права, хоча це не є достатнім, абсолютно переконливим аргументом проти доцільності дослідження позитивного аспекту кримінальної відповідальності людини. Справа тут в іншому. Якщо ж погоджуватися з концепцією позитивної (перспективної) кримінально-правової відповідальності людини, то справедливості за ради не можна не зауважити, що їй вочевидь бракує глибини і ширини обґрунтування. Вона **«незручна»** для дослідників-криміналістів, оскільки потребує глибоких спеціальних знань, що є здобутком інших наук: філософії, психології, етики, соціології, філософії права, загальної теорії права, інших галузевих правових наук. Логічним виходом із даної ситуації може стати комплексне, спеціальне дослідження даної проблематики кримінальної відповідальності людини з залученням вчених з названих галузей знань.

Чи слід пов'язувати позитивну (перспективну) кримінально-правову відповідальність з правомірною поведінкою особи в суспільстві? Попри некоректність відповіді на це питання все ж таки запитаємо: а чи коректно пов'язувати негативну (ретроспективну) кримінально-правову відповідальність з протиправною поведінкою? Думається, що в основі теоретичних роздумів, міркувань має бути поведінка людини – правослухняна у першому випадку і протиправна у другому випадку. На жаль, в доктрині кримінального права склалася ситуація при якій практично лише кримінально-протиправна поведінка людини є головним об'єктом

дослідження, хоча певна увага приділяється і кримінально-правослухняній поведінці, але лише у зв'язку з кримінально-протиправною. Мається на увазі, зокрема, посткримінальна поведінка та обставини, що виключають злочинність діяння. Поряд з цим, відомий практичний інтерес має і **докримінальна правослухняна поведінка** людини, яка беззаперечно має свої закономірності, свою специфіку. Вірно, що абсолютна більшість громадян не вчиняють жодного злочину за своє життя, але чому вони цього не роблять потребує глибокого і всеосяжного дослідження представниками названих вище наук у комплексі. **З'ясування закономірностей кримінально-правослухняної поведінки людини** дозволить по новому подивитися на концепцію позитивної (перспективної) кримінально-правової відповідальності, сприятиме виробленню нових суспільних механізмів протидії злочинності. Разом з цим, **з'ясування закономірностей кримінально-правослухняної поведінки людини у поєднанні з закономірностями кримінально-протиправної поведінки**, без сумніву, може змінити погляди вчених-криміналістів на феномен кримінальної відповідальності людини загалом.

Є підстави, таким чином, вважати, що заперечення без достатніх аргументів концепції позитивної (перспективної) кримінально-правової відповідальності людини або протиставлення її негативній (ретроспективній) відповідальності – це шлях в нікуди. У цьому зв'язку заслуговує на підтримку положення С.С.Алексеева про те, що між «... позитивною і негативною відповідальністю наявні нерозривні лінії взаємодії, хоча в позитивному розумінні має активний аспект – суворе здійснення соціальних обов'язків – і тому в своєму юридичному значенні належить до правосвідомості, правопорядку, законності; її споріднює з негативною відповідальністю те, що обидва вказані явища тісно зв'язані з **морально-психічною характеристикою поведінки** людей»¹. З огляду на це позитивну (перспективну) і негативну (ретроспективну) кримінально-правові відповідальності людини доцільно розглядати як нероздільні парні феномени кримінально-правової дійсності, що є способами просоціального унормування поведінки людини в суспільному середовищі.

Дослідження з сучасних методологічних позицій потребують і закономірності кримінально-протиправної поведінки людини та кримінально-правового регулювання загалом. Не можна, наприклад, розглядати покарання як єдину, універсальну і домінуючу форму реалізації кримінальної відповідальності людини, хоча слід погодитися з тезою, що негативна (ретроспективна) кримінально-правова відповідальність значною мірою виконує функцію специфічного методу забезпечення позитивної (перспективної) кримінальної відповідальності. Разом з цим, позитивна (перспективна) кримінально-правова відповідальність людини є за сферою поширення домінуючою. Вона певною мірою впливає

¹ Алексеев С.С. Общая теория права / С.С. Алексеев. – М.: Юрид. лит., 1981. – Т. 1. – С. 277.

на звуження сфери негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності.

В юридичній літературі справедливо йдеться про **кризу покарання**, яка вже назріла. Система покарань, – пише Ю.В.Голік, – сформувалася головним чином в глибокій давнині і мало змінилася за минулі століття наявності кодифікованого кримінального права. Проте сьогодні змінилося середовище проживання людини, умови їх життя і праці, змінилася роль держави, транспорту і комунікацій. Зміни відбуваються так стрімко, що вони є істотними навіть упродовж життя одного покоління. Зміни носять якісний характер і зачіпають всі сторони життя людини. Отже, змінюється ставлення до покарання і повинне змінитися й саме покарання. Воно вичерпало свій відновлювальний потенціал. За ним залишилася тільки кара, що завжди було малоефективним засобом протидії злочинності. За таких умов в найближчі десятиліття буде зростати роль кримінально-правового заохочення¹. Справа лише в тому, наскільки це ефективно сприятиме формуванню позитивної (перспективної) кримінально-правової відповідальності людини. Звичайно, в цьому випадку можна було б образно сказати: **каральний меч є добрим засобом, але «люлька миру»** стосовно деяких категорій порушників кримінально-правових приписів – **краще**.

Отже, якщо виразити суть цього явища кримінально-правової дійсності, то йдеться про кримінально-правовий компроміс між порушником кримінально-правових приписів, велінь і державою в особі компетентних органів кримінальної юстиції, що є доволі актуальним в умовах сьогодення.

Соціальна компромісність, як правило, слушно стверджує С.В.Бобровник, формується за допомогою цінностей, що створюються людиною з метою досягнення стабільності та порядку в суспільстві. Основними сутнісними ознаками компромісу є те, що він: а) передбачає наявність згоди учасників суспільних відносин щодо встановлення компромісної угоди; б) слугує остаточним засобом вирішення конфлікту за допомогою застосування взаємних поступок та має спрямованість на досягнення взаємовигідних результатів, суспільної згоди, загальної мети тощо; в) базується на ціннісно-орієнтаційній сфері буття суб'єктів, має форму суспільної згоди, договору, що реалізується за допомогою сукупності засобів, спираючись на принципи моралі та моральності; г) виступає однією з визначальних засад функціонування демократичного режиму; д) є невід'ємною умовою будь-якої двосторонньої угоди у державах з демократичним режимом².

¹ Голік Ю.В. Уголовное право как система, стимулирующая позитивное поведение / Ю.В. Голік // Весь мир живет до тех пор, пока живет память человека / под общей ред. проф. Комиссарова. – М.: Первая образцовая типография, 2006. – С. 29–30.

² Бобровник С.В. Компромис і конфлікти у праві: антрополого-комунікативний підхід до аналізу: монографія / С.В. Бобровник. – К.: Юридична думка, 2011. – С. 29, 73.

З урахуванням наведених ознак можна зазначити, підсумовує вона, що компроміс – це встановлений у формі суспільної згоди та заснований на взаємопоступках засіб остаточного вирішення конфлікту, що має ціннісно-орієнтаційний характер і є засадою формування демократичного режиму в суспільстві.

З широких філософсько-правових позицій у покаранні втілено сутність двох категорій – **добра і зла**. Добра *гіпотетично* для суспільства, потерпілого і винного, а зла – для винного у першу чергу, а також для його близьких та суспільства загалом. Насамперед це стосується покарання у виді позбавлення волі, яке переводить людину в інший несприятливий для нього соціальний вимір, що якісно істотно відрізняється від звичного, нормального для конкретного соціуму виміру.

Варто принагідно зазначити, що рух примирення, що отримав назву **аболяціонізму**, поширився в європейських державах уже в 60-ті роки минулого століття. Його прихильники виходять з того, що покарання, передусім, позбавлення волі, дає скоріше деструктивні, ніж позитивні результати.

Ще Цицерон ствердив, що «... якщо людину утримувати від беззаконня повинна була б кара, а не природа, то яка тривога могла б катувати нечестивців, що перестали боятися страти? Адже жоден з них не був таким зухвалим, щоб не прагнути заперечити вчинений ним злочин або не вигадати якогось пояснення свого гніву і не шукати виправдання свого злочину в тому чи іншому природному праві... Але якщо від беззаконня і злочинного життя людей відвертає лише кара, страх перед карою, а не сама огидність такого життя, то беззаконників нема, і безчесних людей треба вважати швидше необережними»¹.

Історії відомі чисельні приклади жорстоких покарань за певні суспільно-небезпечні діяння, які продовжують вчинятися людьми і нині. Жорстокість покарання не усуває причин злочинних діянь. Так, в XVI столітті в державах, де переміг протестантизм, були прийняті суворі закони проти збіднілих громадян: злидарів, волоцюг. У цих державах (Англія, Швеція, Данія та ін.) було достатньо лише одного факту бідності для того, щоб опинитися на шибениці. Волоцюг вішали в такій кількості, що не вистачало прядива для мотузок і лісу для шибениць².

Не дали очікуваних результатів, як відомо, і такі засоби кримінальної евгеніки, як кастрація і стерилізація, що практикувалися, зокрема, в США – з 1899 року, в Данії – з 1929 року, в Канаді – з 1928 року, в нацистській Німеччині – з 1933 року, в Швеції і Норвегії – з 1934 року, у Фінляндії та Ісландії – в 1935 році, в Литві та Естонії – з 1936 року.

¹ Цицерон. Прозакони // Антропология лібералізму: політико-правові вчення та верховенство права / відпов. ред. С. Головатий. – К.: Книга для бізнесу, 2008. – С. 179–180.

² Иншаков С.М. Зарубежная криминология / С.М. Иншаков. – М.: Изд. группа ИНФРА-М-НОРМА, 1997. – С. 18.

Станом на 1945 рік у західних державах, якщо виходити з більш-менш офіційних даних, стерилізація і кастрація застосовувалася до 462 тисяч осіб. З них близько 400 тисяч у Німеччині, 45 тисяч – в США, близько 15 тисяч – в скандинавських державах. Більшість серед стерилізованих становили жінки: в скандинавських державах – понад 78%, в США – біля 68%¹. У статистичних даних йдеться про стерилізацію «малоцінних осіб» – переважно психічно хворих, неповносправних, з невихованими ознаками людини (виродки, каліки). Яку ж частину в загальному числі стерилізованих і кастрованих становили особи, що вчинили злочини, на разі встановити не вдалося.

За даними І.Т. Фролова, в США впродовж 20–30-х років було проведено понад 60 000 кастрацій і стерилізацій «генетично неповноцінних індивідів»².

Покарання, як стверджують прихильники аболіціонізму, не вичерпує соціального конфлікту, пов'язаного з вчиненням злочину, а у деяких випадках приводить до його поглиблення. Тому покарання подекуди має бути замінене, в ряді випадків, іншими засобами підтримання суспільного порядку. В рамках цього руху, який об'єднує різноманітні течії, широкого практичного застосування набули, зокрема, концепції примирення злочинця з потерпілим, які розглядаються як найбільш прийнятні **альтернативи покаранню**. Одним із фундаторів даної наукової концепції є норвезький кримінолог Нільсон Крісті, праця якого перекладена і видана російською мовою (Кристи Н. Пределы наказания. – М.: Прогресс, 1985). Головна мета таких концепцій – гуманізувати, звільнити від тотального державно-правового контролю суспільні відносини щодо вирішення соціальних конфліктів кримінально-правового характеру між злочинцем і потерпілим шляхом посередництва між ними на цивільно-правовій основі, що дає змогу не розглядати ці конфлікти органами кримінальної юстиції і не призначати покарання. Центр ваги соціальної регуляції тут переноситься у сферу міжіндивідуальних відносин злочинця і потерпілого, а державний репресивний механізм дещо розвантажується і отримує додаткові можливості діяльності в інших ситуаціях. **«Приватизація» міжіндивідуальних стосунків** у зв'язку з вчиненням злочину стосується лише тих випадків, коли вчиняються злочини невеликої суспільної небезпечності. Функції посередників у процесі примирення виконують органи, які не мають відношення до кримінальної юстиції. Як правило, це представники муніципалітетів, керівники общин, релігійних конфесій, приватних бюро, філантропних товариств тощо. Примирення і компенсація застосовуються в Австрії, ФРН, США,

¹ Musielak Michal. Sterylizacja ludzi ze wzgledow eugenicznych w Stanach Ziednoczonych, Niemeczech i w Polsce (1849-1945). Wybrane problemy. – Poznan: Wydawnictwo Poznanskie, 2008. – s. 270.

² Фролов И.Т. Современная наука и гуманизм / И.Т. Фролов. – М.: Знание, 1974. – С. 38–39.

Швейцарії, інших державах. КК України (ст. 46) також передбачає можливість примирення винного з потерпілим. Коли винний вчинив злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості відшкодував завдані збитки або усунув заподіяну шкоду, він звільняється від кримінальної відповідальності.

Чи дає концепція позитивної кримінально-правової відповідальності людини щось нове для доктрини кримінального права і правозастосовальної практики? Звичайно, що дає нову наукову інформацію, нове бачення розуміння кримінальної відповідальності як двоєдиного кримінально-правового явища соціальної дійсності. Інша справа, наскільки достатньо грамотно в науковому плані вона подана науково-практичному загалу. Знову ж таки, виникає питання чи це концепція, чи це, образно висловлюючись, геніальна наукова гіпотеза, яка потребує ретельного наукового опрацювання? Відомо, що початковим етапом на шляху пізнання кримінально-правової дійсності є висунення наукової гіпотези, що ґрунтується на певних соціальних фактах. Далі така гіпотеза або має бути спростована достатніми, переконливими аргументами, або підтверджена такими аргументами. Стосовно «позитивної» кримінальної відповідальності вочевидь бракує таких аргументів в обох тих площинах дискусії – як «за», так і «проти». Наукове розроблення даної проблематики, як видається, інтенсивно розпочате, але далеке до завершення. Частині наведених з обох сторін аргументів властивий чисто емоційний характер. У будь-якому випадку, якщо не погоджуватися з наявністю позитивної кримінальної відповідальності, слід сказати, що за явище в таких випадках має місце. Тобто, як назвати абсолютно масове явище кримінально-правової дійсності, позначуване науковцями словосполученням «позитивна кримінальна відповідальність людини»?

Позитивна кримінальна відповідальність не розмиває правового змісту традиційного розуміння кримінально-правової відповідальності людини. Вона сама уже має цей правовий зміст, правову основу, що визначається нормами міжнародного права. Зокрема, у «Загальній декларації прав людини» зазначено, що Генеральна Асамблея, проголошує її як завдання, до виконання якого повинні прагнути всі народи і всі держави з тим, щоб кожна людина і кожний орган суспільства прагнули сприяти поважанню цих прав і свобод шляхом національних і міжнародних прогресивних заходів, загального і ефективного їх визнання та здійснення. Кожна стаття цієї Декларації своїм змістом закликає до позитивної поведінки всіх суб'єктів суспільних відносин – не порушувати права і свободи людини¹. Правовими засобами забезпечення правослухняної поведінки громадян є, як відомо, Конституція України та чинне законодавство і в тому числі кримінальне. Так, уже в ст. 1 КК України задекларовано

¹ Міжнародна хартія прав людини: збірник документів / відп. ред. А.М. Шлепаков. – К.: Наук. думка, 1991.

найперші його завдання – правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам. Статті Особливої частини КК є своєрідними моделями забороненої суспільно небезпечної, негативної (наприклад, ст.ст. 114, 115, 121, 122, 268, 365, 393, 400, 436) або заохочувальної суспільно корисної чи суспільно прийнятної, позитивної поведінки людини (наприклад, ч. 2 ст. 111, ч. 2 ст. 114, ч. 3 ст. 175, ч. 4 ст. 212, ч. 6 ст. 260, ч. 4 ст. 307). В його Загальній частині є низка норм, які також заохочують позитивну поведінку людини (наприклад, ст.ст. 36, 38, 39, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 75, 81, 82, 91 КК). Тим самим, можна сказати, що стимулюється і позитивна кримінальна відповідальність людини, якщо виходити з такого її розуміння в доктрині кримінального права. Тому позитивна кримінальна відповідальність людини регулюється не лише нормами моралі. Разом з цим, негативна (ретроспективна) кримінальна відповідальність людини **повинна мати** міцну моральну основу. Всі кримінально-правові приписи мають бути забезпечені високим рівнем загальнолюдської моральності.

Не можна не погодитися з А. Н. Ігнатовим, що у при дотриманні громадянами вимог кримінального закону він **не застосовується**. Разом з цим, кримінальний закон, в таких випадках, **реалізується**, що також надзвичайно важливе для забезпечення правопорядку в державі. Розрізняють **чотири основні форми реалізації** кримінального закону: 1) виконання; 2) використання (здійснення); 3) дотримання; 4) застосування. Треба зазначити, що перші три з них є найбільш поширені за сферою (обсягом) реалізації. Звідси висновок, що не слід перебільшувати значення застосування кримінального закону. Так само не слід і применшувати його значення. Вступаючи в наукову дискусію з будь-якої наукової проблеми, важливо не втратити почуття реальності та об'єктивності, неупередженості, виваженості в оцінках фактів кримінально-правової реальності.

Як зазначається в літературі, кримінально-правова відповідальність людини, має дві сторони: об'єктивну і суб'єктивну. Об'єктивна сторона, як негативної (ретроспективної), так і позитивної (перспективної) кримінальної відповідальності людини, проявляється, головним чином, через діяння людини та його наслідки, а суб'єктивна – через психічне ставлення людини до вчинюваного діяння та його наслідків. З цього випливає, що не можна аналізувати поняття обох видів (аспектів) кримінально-правової відповідальності однобоко – лише виключно з об'єктивної чи суб'єктивної сторін. Встановлення змісту психічної діяльності людини, як кримінально-правослухняної, так і кримінально-протиправної, дозволяє з'ясувати антропологічно-правову суть кримінально-правової відповідальності через призму вини, мотивів, мети та емоційного стану. Вина при позитивній (перспективній) кримінальній відповідальності має

інше змістовно-якісне наповнення – **позитивне психічне ставлення** людини до кримінально-правових приписів: заборони, дозволу, заохочення, зобов'язання. Інша справа, що така постановка питання **незвична** для традиційного розуміння поняття вини.

Слід зазначити, що категорії «свідомість», «почуття обов'язку», «повинність», «моральний обов'язок», «почуття відповідальності» тощо не байдужі для доктрини кримінального права. Вони певною мірою характеризують суб'єктивну сторону і суб'єкта кримінально-правової відповідальності.

Виходячи з засади невідворотності відповідальності, яка є істотною змістовною складовою принципу справедливості кримінально-правової відповідальності людини, не можна не зазначити, що вона, за загальним правилом, підлягає відповідальності за всі вчинені нею правопорушення: дисциплінарні, адміністративні, цивільні, фінансові, економічні, злочинні тощо. Навіть якщо вони вчинені одночасно. Це повною мірою стосується і позитивної (перспективної) кримінальної відповідальності людини у разі невчинення нею жодного з правопорушень. Вона в цьому випадку є **абсолютно відповідальна**, її поведінка свідчить про **абсолютну позитивну** правову відповідальність.

Законослухняних людей не можна називати **«позитивними злочинцями»**. Це суперечить етимологічному змістові категорії «злочинець» – **той, хто чинить зло**. Люди, які є в кримінально-правовому розумінні законослухняними, є такими, **що чинять добро**, а тому їх можна назвати **«доброчинцями»**. В цьому випадку номінальне позначення відповідає суті категорії «правослухняні особи» як елементові кримінально-правової реальності. Не можна не зауважити, що для абсолютної більшості громадян приписи кримінально-правових норм є зрозумілими і прийнятними в силу їх генетичної правослухняності, заснованої на сприйнятті корисності велінь кримінального закону. Певна частина громадян сприймають моделі поведінки, визначені кримінальним законом, як авторитетні приписи держави, а ще інші – в силу загрози застосування засобів кримінальної відповідальності. Такі категорії громадян вчиняють лише злочини через необережність або через незнання кримінального закону.

Основу позитивної (перспективної) кримінально-правової відповідальності людини становить усвідомлення і сприйняття нею у повному обсязі наявних суспільних цінностей. Цінностей не як егоїстично відособленої істоти, а як органічно невід'ємної складової цивілізованої спільноти людей. Сприймаючи приписи (веління) **розумного**, демократичного кримінального закону як усвідомлену необхідність, особисте благо, людина зміцнює свої зв'язки з цією спільнотою, яка слугує основою, запорукою її безпеки та добробуту, що у свою чергу, поєднується зі зміцненням в індивідуальній колективній та суспільній свідомості та

бутті одвічних чеснот: шляхетності, любові до ближнього, любові до своєї країни, доброзичливості, почуття обов'язку, вдячності, справедливості, чесних стосунків тощо. За умови, як наголосив Цицерон, що закон закладений у природі **найвищим розумом**, який велить нам чинити те, що слід чинити, і забороняє протилежне. **Цей же розум**, коли він зміцнів у думках людини та вдосконалився, і є законом, сенс якого в тому, що він велить чинити правильно, а вчиняти злочини забороняє¹.

Недопустимим, звичайно, є механічне поширення категорій, які характеризують негативну (ретроспективну) кримінальну відповідальність на позитивну (перспективну) кримінальну відповідальність людини. Йдеться про осуд як форму реалізації негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності. Осуду підлягає лише кримінально-протиправна поведінка і особа, яка є її носієм. Позитивна поведінка не може піддаватися осуду, оскільки це суперечить як принципам кримінального права, так і принципам кримінальної політики, кримінально-правового регулювання, кодифікації кримінального законодавства, кримінально-правової відповідальності. Вона навпаки – **схвалюється, заохочується**. Тим самим, осуд не може бути формою реалізації позитивної (перспективної) кримінально-правової відповідальності людини.

Немає підстав, зв'язувати виникнення ідеї позитивної кримінально-правової відповідальності людини з ідеологічними настановами КПРС. Відомо, що ця ідея зародилася значно раніше. Вже з кінця XIX століття західноєвропейські фахівці з філософії права, кримінальної соціології, почали звертати увагу на те, що правопорушення **легше попередити, ніж карати** за його вчинення. Тому й ними була висунута теза про те, що людина, яка усвідомлює кримінально-правові заборони, їх суть і призначення, не буде вчиняти їх порушення, тобто буде поводити себе щодо них відповідально. У випадку безвідповідального ставлення людини до кримінально-правових приписів (велінь) держава вже не розраховуватиме на добровільну відповідальність, а буде притягати до неї людину засобами примусу. Ідея позитивної кримінально-правової відповідальності людини не отримала широкої підтримки серед юристів того часу².

Кримінально-правова дійсність багатогранна. Вона характеризується як позитивними, так і негативними елементами, про що йшлося вище. Тому немає підстав заперечувати, що позитивна (перспективна) кримінально-правова відповідальність людини є позитивним елементом кримінально-правової дійсності.

З'ясування суті категорії «кримінальна відповідальність» лише тоді приведе до бажаного результату, коли це кримінально-правове явище

¹ Цицерон. Про закони. – С. 170.

² Маркунцов С.А. Осознание уголовно-правовых запретов в структуре уголовной ответственности несовершеннолетних / под общей ред. А.Э. Жалинского. – М.: ИД «Юриспруденция», 2007. – С. 17.

буде розглядатися всебічно, неупереджено і **не на ґрунті традиційних догматично-консервативних установок**. Слушним щодо цього є загальновідомий вислів, що не можна мати повну уяву про Місяць, вивчаючи лише його видиму сторону, не вивчаючи його зворотньої, прихованої від нас сторони. Необхідно вивчати всі сторони кримінально-правової відповідальності, в будь-якому випадку – найбільш явні і істотні з них. Не можна розглядати кримінально-правову реальність лише винятково в чорно-білих кольорах. При наближеному більш уважному, прискіпливому розгляді, як відомо, з'ясується, **що біле не таке вже й біле, а чорне не таке вже й чорне насправді** і що між ними виявиться перехідна смуга – зі зменшенням чорного при переході до білого та із зменшенням білого при переході до чорного, що утворить різної насиченості сіре за кольором. У цьому зв'язку, наприклад, не можна не погодитися з тим, що технічний прогрес спонукає кримінально-правову науку до пошуку, вироблення відповідних духові часу засобів впливу на поведінку людини з метою модифікації її в позитивне просоціальне русло. Технічний прогрес за останні десятиліття «йде семимильними кроками». Повною мірою і, можливо, чи не одне з чільних місць посідає в цьому плані і наука генної інженерії, вагомим здобутком якої є, наприклад, клонування людини. В теоретико-прикладному плані закономірно виникає питання: а чи може вона досягнути таких висот, коли стане можливою **корекція** медичними засобами інтелектуально-вольових настанов людини, починаючи з її зачаття? При позитивній відповіді на дане запитання медичні засоби набудуть превентивної здатності протидії протиправній поведінці. Чи можна тоді буде говорити про кримінальну відповідальність і покарання, а якщо можна, то якою мірою? Може з'ясуватися, що теорія Ломброзо, Феррі, Гарофало та їх послідовників не така вже і «ненаукова» в сенсі біологічної, генетичної зумовленості поведінки людини, а кримінальний закон, в таких ситуаціях, не є таким вже цінним засобом модифікації поведінки людини в позитивне, просоціальне русло. Життєздатність тріади: кримінальний закон – злочин – кримінальна відповідальність може виявитися спростованою. Такою може виявитися «правда життя» в найближчій чи більш віддаленій історичній перспективі. На правду треба зважати. Правду необхідно відстоювати, розвивати в суспільній та індивідуальній свідомості. Тут не підходить позиція, згідно якої, якщо не хочеться говорити правду, то слід висловлювати свої думки в таких словесних упаковках, за допомогою яких були б витримані правила доброго тону і забезпечена можливість зберегти пристойність обличчя.

Очевидним є той факт, що забезпечення належного теоретичного підґрунтя розуміння категорії «кримінальна відповідальність» **як дво-аспектного явища**, дозволить виробити ефективні, співзвучні часові, засновані на закономірностях правослужняної і протиправної поведінки людини, правові засоби забезпечення належного правопорядку в

суспільному житті. Справа лише за тим, щоб поглибити цю концепцію зусиллями вчених, дотичних до даної проблематики наук. У цій частині розуміння кримінально-правової відповідальності слід пам'ятати слова Гегеля про недопустимість «... піднесення однієї вихопленої сторони явища в ранг всезагальності і надання їй панування над іншими»¹. Тому слід погодитися з І. А. Тархановим, що кримінально-правова відповідальність людини являє собою таку фундаментальну кримінально-правову категорію, яка може бути досліджена **з різних боків** і передбачає багатомірні соціальні і юридичні характеристики: а) з пункту бачення соціального впливу кримінально-правових норм на поведінку людини; б) з урахуванням правових відносин залежності, які виникають у суб'єктів ще до вчинення злочину в силу наявності кримінально-правових норм; в) з позиції обов'язку особи, яка вчинила злочин, відповідати за вчинене; г) в плані реального її змісту і можливих форм реалізації; д) як різновид реакції держави на поведінку суб'єктів у сфері кримінально-правового регулювання тощо. При цьому він робить висновок, що ідея позитивної кримінально-правової відповідальності вочевидь збагачує наші знання про механізм кримінально-правового впливу².

До числа вчених-криміналістів, які відстоювали або відстоюють концепцію позитивної (перспективної) кримінальної відповідальності людини, або просто констатують її наявність, пишуть про неї розходячись нерідко в розумінні поняття, змісту, стадій та форм реалізації обох видів цієї кримінально-правової відповідальності, можна, зокрема, віднести: З. А. Астемірова, Л. В. Багрія-Шахматова, Н. А. Беляєва, С. А. Велієва, В. С. Волкова, П. С. Дагеля, С. І. Дементьєва, В. А. Єлеонського, Н. І. Загороднікова, І. Е. Звечеровського, В. В. Ключкова, Г. Г. Криволапова, Н. М. Кропачева, В. Н. Кудрявцева, Ж. В. Мандриченко, К. В. Михайлова, А. С. Міхліна, Г. В. Назаренко, В. А. Номоконова, В. І. Осадчого, А. Н. Павлухіна, М. І. Панов, І. Л. Петрухіна, В. С. Прохорова, Б. Т. Разгільдієва, І. С. Ретюнських, А. І. Санталова, В. В. Сверчкова, Б. В. Сідорова, В. Г. Смірнова, А. Н. Тарбагаєва, І. А. Тарханова, В. Д. Філімонова, П. А. Фефелова, В. М. Хоміча, А. А. Чістякова, В. А. Якушіна.

Б. В. Сідоров категорично наполягає, що провідним напрямом в юридичній відповідальності людини є її позитивний аспект, що в реалізації правових норм **провідна роль належить** не негативній (ретроспективній), а позитивній відповідальності, яка спрямована у майбутнє³.

А. Н. Павлухін та А. А. Чістяков зробили висновок, що кримінально-правова відповідальність людини **первісно** виникає як позитивна в рамках

¹ Гегель Г.В.Ф. Политические произведения / Г.В.Ф. Гегель. – М.: Наука, 1978. – С. 200.

² Тарханов И.А. Поощрение позитивного поведения в уголовном праве / И.А. Тарханов. – Казань: Изд-во Казанск. ун-та, 2001. – С. 165.

³ Сидоров Б.В. Уголовно-правовые гарантии правомерного, социально-полезного поведения / Б.В. Сидоров. – Казань: Изд-во Казанск. ун-та, 1992. – С. 99, 116, 130.

загальних кримінально-правових відносин. Негативна (ретроспективна) кримінально-правова відповідальність людини є наслідком порушення нею кримінально-правових заборон. Формою реалізації позитивної кримінально-правової відповідальності людини є добровільне дотримання суб'єктами вимог кримінального закону, а формою реалізації негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини є державні заходи кримінально-правового характеру, суть яких – правовий примус¹.

А. І. Санталов дійшов висновку, що під відповідальністю людини слід розуміти: а) усвідомлення і виконання нею своєї повинності (обов'язку) перед іншими людьми, суспільством, державою; б) негативну оцінку і заходи стягнень до порушника повинності (обов'язку) у відповідь з боку інших людей, суспільства, держави. Відповідальність, – констатує він, – це складні суспільні відносини, **перший (позитивний) аспект** яких нерозривно пов'язаний з **другим (ретроспективним)**. Відповідальність людини в позитивному значенні виключає відповідальність у ретроспективному значенні і навпаки – позитивна відповідальність дає підставу для ретроспективної відповідальності².

Даючи визначеність поняття кримінальної відповідальності через призму юридичного обов'язку людини, М. І. Панов підкреслив, що саме такий підхід «...надає можливість акцентувати увагу на двох її аспектах, що знаходяться у діалектичній єдності: **«ретроспективному» («негативному»)**, тобто застосування до особи, яка вчинила злочин, засобів державного примусу (покарання, передбаченого законом), і **«проспективному» («ультраактивному»)** – юридичному обов'язку особи, що вчинила злочин підлягати дії кримінального закону. Визначення, що пропонується, дає можливість більш глибоко і повніше з'ясувати сутність і зміст категорії «кримінальна відповідальність»³.

В залежності від суб'єкта відносин відповідальності, – наголошує І. Е. Звечаровскій, – про відповідальність людини можна говорити **на двох рівнях**, а відповідно **в двох значеннях**: на рівні того, **хто** пред'являє правові вимоги, і на рівні того, **кому** ці вимоги адресовані. В першому випадку йдеться про відповідальність людини на рівні держави – це **правовий наслідок**, що супроводжується правовими вимогами. В другому випадку йдеться про відповідальність на рівні людини – це відповідь на пред'явлені державою правові вимоги, тобто правослухняна чи протиправна поведінка. Таким чином, на його думку, кримінальна

¹ Павлухин А.Н. Уголовная ответственность как научная категория российской правовой доктрины. Генезис, состояние, перспективы: монография / А.Н. Павлухин, А.А. Чистяков. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2003. – С. 74.

² Санталов А.И. Теоретические вопросы уголовной ответственности. – С. 8–9.

³ Панов М.І. Кримінальна відповідальність і проблеми правового забезпечення прав і свобод людини і громадянина. – С. 201.

відповідальність людини у найзагальнішому виді – це правовий наслідок її кримінально-правової поведінки – правослухняної чи протиправної. В залежності від характеру кримінально-правової поведінки людини і відповідних їх кримінально-правових наслідків, її кримінальна відповідальність поділяється ним на два види: відповідальність за правослухняну кримінально-правову поведінку – **позитивну** відповідальність, і відповідальність за протиправну кримінально-правову поведінку – **негативну** відповідальність. Далі він робить висновок, що кримінальна відповідальність людини являє собою діалектичну єдність двох протилежностей: позитивної та негативної відповідальності¹.

В.В.Клочков, констатуючи наявність двох видів кримінально-правової відповідальності: позитивної та негативної, підкреслює, що противники такої характеристики структури кримінально-правової відповідальності людини не навели скільки-небудь переконливих доказів на підтвердження її особливої специфічності, у зв'язку з якою їй ніби не притаманний, як іншим видам відповідальності, поділ на позитивну і негативну. Між тим, – зазначає далі він, – відмінність кримінально-правової відповідальності людини від інших видів відповідальності – не у відсутності позитивної відповідальності, а в особливому характері негативної відповідальності (застосуванні кримінального покарання)².

Категорія відповідальності людини, як свідчить П.А.Фефелов, розглядається в двох аспектах – активному (позитивному) і ретроспективному (негативному). У першому аспекті відповідальність є усвідомленням людиною своєї повинності і обов'язків перед суспільством, розуміння в цьому значенні важливість своїх вчинків. Відповідальність у ретроспективному (негативному) значенні є відповідальністю за її поведінку в минулому, але не за кожну, а лише за вчинки, що суперечать певним соціальним нормам. Розгляд негативної відповідальності людини поза зв'язком з активною веде до зменшення її ролі як інструменту регулювання і охорони суспільних відносин, як засобу виховання відповідального ставлення громадян до своїх обов'язків, приниження творчої ролі негативної відповідальності й заохочувальних санкцій³.

А.Н.Тарбагаєв вважає, що кримінальна відповідальність виражається в вольовій і усвідомленій поведінці суб'єктів – учасників як регулятивних, так і охоронних кримінально-правових відносин, яка складається у відповідності до вимог закону (дотримання заборони, виконання обов'язків, використання наданих повноважень). Ця правослухняна

¹ Звечаровский И.Э. Ответственность в уголовном праве / И.Э. Звечаровский. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2009. – С. 24–26, 41.

² Клочков В.В. Социальная ответственность и уголовный закон / В.В. Клочков // Правоведение. – 1987. – № 2. – С. 7.

³ Фефелов П.А. Механизм уголовно-правовой охраны (основные методологические проблемы) / П.А. Фефелов. – М.: Наука, 1992. – С. 46–47.

поведінка людини може бути як добровільною, так і формуватися під впливом державного примусу. Даний підхід до проблеми, на його думку, дозволяє розглядати кримінальну відповідальність як прояв соціальної і правової відповідальності і дає можливість виділити **два її аспекти**: позитивний і негативно-ретроспективний. У випадку вчинення злочину позитивна відповідальність людини щодо конкретного діяння припиняється і реалізації підлягає негативний аспект кримінальної відповідальності, що має ретроспективний характер¹.

В.А. Номоконов також пише, що в цілому «відповідальність суб'єкта в кримінальному праві, з врахуванням всієї системи кримінально-правових відносин (і як єдине поняття), можна визначити наступним чином. Це комплекс обов'язків, покладених на суб'єкта кримінального права: а) утриматися від вчинення злочину (під загрозою застосування покарання), а якщо воно вчинене, то б) піддатися новому покаранню і осуду, а також в) виконати інші обов'язки при вчиненні інших дій, прямо передбачених кримінальним законом». Тому, «відповідальність у сфері кримінального права виражається у двох формах: кримінальній (негативній) відповідальності за злочин і позитивній відповідальності як спеціального обов'язку виконати дії, що вимагаються кримінальним законом або судовим вироком». При цьому він звертає увагу на те, що «негативну відповідальність філософи нерідко вважають **«несправжньою»** ... це зв'язане з тим, що вона виникає внаслідок дій, що **виходять за рамки «справжньої» свободи**»².

Дещо з іншого боку до аналізу суті кримінально-правової відповідальності підійшов В.В.Похмелкін. На його думку, те, що традиційно позначають або намагаються позначити термінами «позитивна» (перспективна) і «негативна» (ретроспективна) відповідальність є не що інше, як **добровільна і примусова** форми реалізації єдиної юридичної відповідальності людини, котра виступає як закріплена в праві міра **повинної соціально-рольової** поведінки³. Він сформував поняття кримінально-правової відповідальності в синтезі її обох аспектів: позитивних (перспективної) і негативної (ретроспективної). «Кримінальна відповідальність, – визначає він, – це встановлена кримінальним законом міра належної поведінки, яка проявляється в сукупності обов'язків не вчиняти злочину і реалізується у формі добровільного дотримання цих обов'язків, а у випадку їх винного порушення – через примусовий вплив з боку держави»⁴.

¹ Тарбагаев А.Н. Ответственность в уголовном праве / А.Н. Тарбагаев // Правоведение. – 1994. – № 3. – С. 102–106; Тарбагаев А.Н. Понятие и цели уголовной ответственности. – С. 32.

² Номоконов В.А. Ответственность в уголовном праве и ее основание. – С. 520, 523.

³ Похмелкин В.В. Социальная справедливость и уголовная ответственность / В.В. Похмелкин. – Красноярск: Изд-во Красноярск. ун-та, 1990. – С. 34.

⁴ Похмелкин В.В. Социальная справедливость и уголовная ответственность. – С. 71.

Кримінальна відповідальність людини, – звертає увагу Г.Г.Криволапов, – має дві форми реалізації: добровільну (позитивний аспект) і державно-примусову (негативний аспект)¹.

Подібний підхід щодо визначення кримінальної відповідальності людини як єдиного поняття застосували Р.Л.Хачатуров та Р.Г.Ягутян, на думку яких вона є одним з основних засобів кримінально-правового регулювання, який проявляється в системі якісно однорідних обов'язків не вчиняти злочину і реалізовується в поведінці людей у формі добровільного виконання даних обов'язків відповідальними суб'єктами права або через примусовий вплив на них з боку держави².

Як категорію цілого визначають кримінальну відповідальність людини В.С.Прохоров, Н.М.Кропачев, А.Н.Тарбагаєв у своїй спільній монографії, розрізняючи дві її діалектично протиставлені сторони: 1) виконання людиною кримінально-правових вимог, що фіксують належну, таку, що відповідає потребам суспільства, поведінку (позитивна відповідальність); і 2) виконання нею належної, такої, що відповідає потребам суспільства, поведінки, також зафіксованої кримінально-правовою нормою, але вже внаслідок державного примусу як реакція на правопорушення (ретроспективна відповідальність)³.

Кримінальна відповідальність людини, за Є.А.Єлеонським, являє собою діалектичне поєднання двох аспектів: ретроспективного (негативного) і позитивного (перспективного). Обидва ці аспекти не є тотожними. Вони органічно зв'язані між собою, працюють один на іншого, виконують спільну соціальну функцію – виступають одним із засобів попередження правопорушень і протидії злочинності⁴.

На думку З.А.Астемирова, відправним положенням для з'ясування суті кримінальної відповідальності людини є визнання складної структури цього явища, наявності в ньому низки таких сторін, що діалектично переплітаються: позитивного і негативного аспектів; об'єктивного і суб'єктивного змісту, соціального і особистісного моментів⁵. **Об'єктивне начало**, з одного боку означає, що суть кримінальної відповідальності людини визначається законодавцем у кримінальному законі. Вона полягає в імперативній вимозі до суб'єктів, не вчиняти діянь, які становлять

¹ Уголовное право. Общая часть: учебник / под ред. Н.И. Ветрова, Ю.И. Ляпунова. – С. 297.

² Хачатуров Р.Л., Ягутян Р.Г. Юридическая ответственность. – С. 150.

³ Прохоров В.С. Механизм уголовно-правового регулирования: норма, правоотношение, ответственность / В.С. Прохоров, Н.М. Кропачев, А.Н. Тарбагаев. – Красноярск: Изд-во Красноярск. ун-та, 1989. – С. 147.

⁴ Елеонский Е.А. Уголовное наказание: единство ретроспективной и позитивной ответственности / Е.А. Елеонский // Вопросы ответственности и наказания в свете решений XXVI съезда: сб. научн. трудов. – Рязань: РВШ МВД СССР, 1982. – С. 73.

⁵ Астемиров З.А. Уголовная ответственность и наказания несовершеннолетних / З.А. Астемиров. – М.: Юрид. лит., 1970. – С. 9.

суспільну небезпеку, і бережливо відносяться до охоронюваних законом інтересів. З іншого боку, воно передбачає підзвітність людини, яка вчинила злочин, перед органами правосуддя, ставлення йому у вину вчиненого і реалізацію санкції, тобто справедливе покарання винного. **Суб'єктивне начало** кримінальної відповідальності передбачає усвідомлення правосуб'єктними особами цієї об'єктивної реальності. Виходячи з цього, – пише далі він, – за формою вияву кримінальна відповідальність людини **має два аспекти**: позитивно-перспективний та негативно-ретроспективний. Перший аспект є пріоритетним і основним, оскільки передбачає, що правосуб'єктні особи з повагою ставляться до вимог кримінального закону, узгоджуючи свою поведінку з ними. Найбільш яскраво позитивна відповідальність людини, з пункту бачення кримінального закону, проявляється тоді, коли суб'єкти не просто самі не вчиняють злочинів, але й активно протидіють посяганням на охоронювані кримінальним правом об'єкти з боку інших осіб. Негативно-ретроспективний аспект кримінальної відповідальності для суб'єкта означає необхідність і вимушеність перетерпіння кримінального переслідування, відповідати перед органом правосуддя за вчинення злочину і понести покарання¹.

М. Ф. Шульгін, підтримуючи двоаспектний характер кримінально-правової відповідальності людини, запропонував для позначення її позитивної відповідальності в кримінальному праві застосовувати словосполучення, термін **«загальнопропонує кримінально-правова відповідальність»**².

Група авторів висловила оригінальне розуміння позитивної (перспективної) відповідальності людини, ствердивши, що «... позитивна відповідальність існує в кожному із видів соціальної відповідальності, в тому числі і в рамках правової, однак **вона не може мати** різновидностей в залежності від **галузевої** належності виконуваних суб'єктом норм»³. Зрозуміло з наведеного, що, на думку авторів, немає і позитивної (перспективної) кримінально-правової відповідальності людини.

Позитивна (перспективна) відповідальність людини, на переконання Г. В. Назаренко, являє собою її відповідальну поведінку, яка співвідноситься з соціальними нормами, в тому числі з кримінально-правовими. Однак, – підкреслює він, – позитивна відповідальність людини не може вважатися юридичною, в тому числі й кримінально-правовою, оскільки не має ретроспективного характеру. Позитивна відповідальність людини, за

¹ Енциклопедия уголовного права: в 35 т. – Т. 8. Уголовная ответственность и наказание. – С. 16–17.

² Шульгин Н.Ф. Теоретические вопросы позитивного и негативного аспектов уголовной ответственности / Н.Ф. Шульгин // Актуальна проблеми політики: збірн. наук. праць. Вип. 8. – О.: Юрид. л-ра, 2000. – С. 336.

³ Андриенко В.А., Лесниченко И.П., Пудовочкин Ю.Е., Разумов П.В. Уголовная ответственность: понятие, проблемы реализации и половозрастной дифференциации. – С. 14.

своєю суттю, є моральною категорією, а не кримінально-правовим інститутом – наголошує автор¹.

Узагальнюючи, без сумніву є всі підстави стверджувати, що в теорії кримінального права немає єдності поглядів вчених щодо розуміння позитивної (перспективної) кримінально-правової відповідальності людини. Позитивна (перспективна) кримінально-правова відповідальність людини, зокрема, визначається як: 1) усвідомлення нею необхідності (обов'язку), повинності додержання кримінально-правової заборони (В.Г.Смірнов, Н.А.Беляєв, З.А.Астеміров); 2) єдність об'єктивної та суб'єктивної сторін, при якій має місце правослухняна поведінка правосуб'єктної особи (В.А.Єлеонскій); 3) це обов'язок людини виконувати дії, передбачені і заохочувані кримінальним законом (П.С.Дагель, В.А.Номоконов); 4) це суспільно необхідна, бажана чи допустима, з пункту бачення інтересів суспільства, поведінка громадян і колективів, яка полягає в додержанні (виконанні, здійсненні) норм права, гарантована і охоронювана державою (В.М.Кудрявцев); 5) це виконання людиною нормативних вимог, що диктують належну, таку, що відповідає інтересам суспільства поведінку (В.С.Прохоров, М.М.Кропачев, О.М.Тарбагаєв); 6) це правослухняна поведінка людини відповідно до вимог кримінального закону (В.І.Осадчий, І.Є.Звечаровскій, Б.С.Волков, Р.Л.Хачатуров, Р.Г.Ягутян); 7) це усвідомлення людиною правових властивостей своїх дій (бездіяльності), співвідношення їх з чинними законами і підзаконними актами, готовність відповідати за них перед державою і суспільством (Ф.Н.Фаткулін, Л.В.Багрій-Шахматов); 8) право громадян на вчинення суворо визначених дій в інтересах забезпечення правопорядку (Б.Т.Разгільдієв) тощо.

Для більш глибокого зрозуміння наукових позицій згаданих вище вчених-криміналістів, розглянемо окремі з них більш детально.

В.Г.Смірнов, зокрема, висловив думку, що позитивна кримінально-правова відповідальність людини є встановленим кримінальним законом її **обов'язок** вчиняти дії, що відповідають природі суспільного ладу².

В.Н.Кудрявцев на противагу В.Г.Смірнову зазначив, що поняття позитивної юридичної відповідальності людини є **більш широким**, ніж лише **обов'язок**, це **правовідношення**, яке складається з декількох елементів, а кожне правовідношення має, як мінімум, два суб'єкти, права і обов'язки яких зазвичай кореспондують одне одному³.

Р.Л.Хачатуров та Р.Г.Ягутян доводять, що «змістом позитивної відповідальності в кримінальному праві є **реальна поведінка** особи у відповідності до вимог норм кримінального права, тобто фактичне дотримання кримінально-правових заборон»⁴.

¹ Русское уголовное право. Общая часть: курс лекций. – М.: Ось-89, 2000. – С. 50.

² Смирнов В.Г. Функции уголовного права. – С. 78.

³ Кудрявцев В.Н. Закон, проступок, ответственность. – С. 286.

⁴ Хачатуров Р.Л., Ягутян Р.Г. Юридическая ответственность. – С. 87.

Н.А.Беляев зазначив, що позитивна (перспективна) відповідальність — це усвідомлення громадянином **почуття повинності** перед суспільством, переконаність у необхідності суворого дотримання законів в недопустимість суспільно небезпечних злочинних діянь і заснована на цьому усвідомленні практична діяльність¹.

І.Е.Звечаровській запропонував визначати позитивну відповідальність у кримінальному праві як «... **точне, добросовісне виконання** суб'єктом своїх **юридичних обов'язків**, опосередковане його високою свідомістю і почуття повинності перед суспільством... **виконання належного**; стосовно до кримінальної відповідальності — **фактичне дотримання вимог** кримінального закону, кримінально-правових приписів». На його думку, таке розуміння поняття позитивної кримінально-правової відповідальності людини є найбільш вірним, оскільки він, по-перше, «зрівнює» позитивну кримінально-правову відповідальність з негативною через призму правослужняної і протиправної поведінки, а, по-друге, мотиви утримання суб'єкта від вчинення злочину самі собою не заперечують добровільного характеру його поведінки².

В.В. Похмелкін визначив позитивну кримінальну відповідальність людини «... як встановлену кримінальним законом **міру поведінки**, що відповідає охоронюваній стороні соціальних ролей учасників суспільних відносин, яка проявляється в сукупності обов'язків не вчиняти злочин і реалізується в формі добровільного дотримання даних обов'язків»³.

Позитивна кримінально-правова відповідальність людини передбачає її правослужняну поведінку, яка виявляється через усвідомлення нею своєї відповідальності перед суспільством і державою. Виходячи з цього, позитивна кримінально-правова відповідальність людини визначається В.А.Єлеонським як **ставлення особи** до суспільних цінностей, в тому числі й до норм права і кримінально-правових заборон⁴. Він вважає, що позитивна (перспективна) кримінально-правова відповідальність людини має свою структуру: об'єктивну і суб'єктивну сторони, а також суб'єкт відповідальності. Об'єктивна сторона позитивної відповідальності виражається в тих кримінально-правових заборонах, котрі містять вимоги до людини не заподіювати шкоди охоронюваним закон соціальним благам. Суб'єктивна сторона знаходить свій вираз в тому, що людина усвідомлює кримінально-правові заборони і керується вимогами, що містяться в них. Людина поступає відповідально з точки зору кримінального права в тих

¹ Беляев Н.А. Уголовно-правовая политика и пути ее реализации / Н.А. Беляев. — Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1986. — С. 54.

² Звечаровский И.Э. Ответственность в уголовном праве. — С. 30.

³ Похмелкин В.В. Социальная справедливость и уголовная ответственность. — С. 39.

⁴ Елеонский В.А. Уголовное наказание: единство ретроспективной и позитивной ответственности. В кн.: Вопросы ответственности и наказания в свете решений 26 съезда КПСС / В.А. Елеонский. — Рязань, 1982. — С. 72–75.

випадках, коли її поведінка бездоганна. Об'єктивна сторона позитивної кримінальної відповідальності характеризує **повинне**, а суб'єктивна – **оцінку поведінки** людини суспільством¹.

В юридичній літературі сформувався концепт, відповідно до якого поняття позитивної кримінально-правової відповідальності людини трактується як виконання нею обов'язку: як **фактичне дотримання вимог кримінального закону**, кримінально-правових приписів. На думку А. Н. Тарбагаєв, ця відповідальність людини переслідує **наступні цілі**: 1) запобігання злочинам; 2) припинення злочинів; 3) запобігання заподіяння шкоди внаслідок дій і подій, що не є злочинами, або обмеження її розмірів. Він розглядає позитивну кримінально-правову відповідальність людини як **сукупність кримінальних правовідносин** щодо реалізації права людини на необхідну оборону, затримання злочинця тощ².

Визначення позитивної (перспективної) кримінально-правової відповідальності людини через її **позитивний** зміст, – зазначив Б. С. Волков, – повністю відповідає аксіологічній природі права. При цьому, на його думку, дана кримінальна відповідальність людини являє собою виражену в законі **міру вимог**, яка пред'явлена їй як членові колективу, суспільства, держави, недотримання яких тягне за собою певні правові наслідки, передбачені в санкції цього закону³.

Г. Г. Криволапов зазначає, що добровільна (позитивна) форма реалізації кримінально-правової відповідальності людини полягає в тому, що **вона свідомо і згідно** власної волі **дотримується** кримінально-правових заборон і приписів, тобто не вчиняє злочинів. Виходячи з цього він розрізняє два види добровільної форми реалізації кримінальної відповідальності людини: 1) **свідоме** дотримання вимог кримінально-правової норми; 2) **вимушене** (під загрозою застосування санкції) виконання приписів кримінально-правової норми⁴. Думається, що при такому розумінні двоєдності позитивної кримінально-правової відповідальності наявна певна некоректність. В обох формах, які вирізнені Г. Г. Криволаповим, має місце **свідома поведінка особи**. Інша справа, що в першому випадку вона дійсно добровільна, а в другому – вимушена.

В. С. Прохоров, Н. М. Кропачев та А. Н. Тарбагаєв зробили висновок, що конкретний зміст позитивної кримінальної відповідальності людини, в її поведінковому аспекті, включає в себе: а) **поведінку, яка відповідає вимогам** кримінально-правових норм (дотримання заборони) і

¹ Елеонский В.А. Уголовное наказание: единство ретроспективной и позитивной ответственности. – С. 7.

² Тарбагаев А.Н. Понятие и цели уголовной ответственности. – С. 22, 88-90, 97.

³ Волков Б.С. Детерминистическая природа преступного поведения. – С. 69.

⁴ Криволапов Г.Г. Уголовная ответственность и ее основание / Г.Г. Криволапов // Уголовное право. Общая часть: учебник / под ред. Н.И. Ветрова, Ю.И. Ляпунова. – М.: Новый юрист КиоРус, 1997. – С. 297.

б) *поведінку, яка виражається у використанні прав*, передбачених в кримінальному законі – прямо чи опосередковано¹.

П. С. Дагель і В. А. Номоконов визначили позитивну кримінально-правову відповідальність людини як її обов'язок виконати дії, передбачені та заохочувані кримінальним законом².

Своєрідно розглядає позитивну кримінально-правову відповідальність людини Б. Т. Разгільдієв, на думку якого вона може бути заснована на кримінальному законі, якщо *прямо передбачена* кримінально-правовою нормою, яка *надає право громадянам на вчинення суворо визначених дій*, спрямованих на забезпечення завдань щодо охорони суспільних відносин від злочинних посягань на них. У таких випадках вона зв'язана з реалізацією громадянами права на необхідну оборону, крайню необхідність, затримання злочинця тощо, а також із заохоченням позитивної посткримінальної поведінки. Такого роду поведінку, вважає він, правильніше назвати *заохочувальною кримінально-правовою відповідальністю*³.

Позитивна кримінально-правовою відповідальність людини за В. В. Ключковим, являє собою «... *органічне поєднання* її об'єктивної та суб'єктивної сторін (аспектів), які не можуть функціонувати окремо одна від іншої. *Об'єктивний аспект* позитивної кримінально-правової відповідальності включає *обов'язки*, які покладаються на суб'єкта нормами кримінального права, а також їх *реалізацію в правомірній поведінці* суб'єкта. Вимоги, які пред'являються до поведінки людей кримінальним законом, не можуть бути реалізовані, якщо вони не відображені відповідним чином у їх свідомості і не «включені» в механізм саморегуляції поведінки. *Суб'єктивний аспект* позитивної кримінально-правової відповідальності охоплює *знання суб'єктом вимог*, які пред'являються до нього нормою кримінального права, *переконання* в необхідності їх виконання, визначальний вплив цих вимог на мотивацію поведінки і її оцінку суб'єктом. За наявності всіх цих елементів можна говорити про засвоєння суб'єктом кримінально-правової норми (норм), про включення її вимог у сферу його ціннісно-нормативних орієнтацій. Ступінь засвоєння норми, який визначає рівень позитивної відповідальності, різний: від такого її засвоєння, коли індивіду в кримінальній ситуації доводиться прикладати вольові зусилля, щоб не обрати заборонений варіант поведінки, до такого, коли в кожній ситуації протиправні варіанти взагалі

¹ Прохоров В.С., Кропачев Н.М., Тарбагаев А.Н. Механизм уголовно-правового регулирования. – С. 162.

² Дагель П.С. Уголовная политика и проблемы позитивной ответственности / П.С. Дагель, В.А. Номоконов // Проблемы советской уголовной политики. – Владивосток: Изд-во Дальнев. гос. ун-та, 1985. – С. 72.

³ Разгильдиев Б.Т. Задачи уголовного права Российской Федерации и их реализация / Б.Т. Разгильдиев. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1993. – С. 152.

не приймають участі в мотивації поведінки (ідеальний рівень позитивної відповідальності)»¹.

Узагальнивши наукові позиції вчених щодо позитивної (перспективної) кримінально-правової відповідальності людини, яку Н.А. Орловська назвала **проспективною**, автор зробила висновок, що вона можлива, щонайменше, **в двох форматах**: 1) як **почуття відповідальності** людини, яке зумовлене наявністю нереалізованих правових норм; 2) як **загроза, наявна в санкції** кримінально-правової норми, котра може бути реалізована в майбутньому стосовно до конкретної людини, яка вчинить злочин. Основою першого формату може виступати філософське сприйняття відповідальності одночасно як і почуття, і свідомості, і суспільного зв'язку, і стимулу, і санкції. В цьому розумінні, – вважає вона, – під відповідальністю можна розуміти категорію, яка відображає **особливе соціальне і моральне ставлення** людини до суспільства, або людства в цілому, яке характеризується виконанням свого морального обов'язку і правових норм².

В.В. Свєрчков сформулював поняття позитивної (перспективної) кримінально-правової відповідальності людини так: **це соціально-психологічне явище**, дійсна, наявна, усвідомлена, реалізована, така, що впливає з правослужняної (належної, іноді такої, що переходить в зобов'язану) поведінки її **здатність** сприймати об'єктивний і (або) суб'єктивний вплив схваленням³.

В.А. Номоконов розглядає позитивну кримінально-правову відповідальність людини як **спеціальний обов'язок** виконувати дії, які вимагаються кримінальним законом чи судовим вироком. Вона реалізується, на його думку, не лише в діях громадян, які виконують приписи кримінального закону, але й **у відповідній реакції держави**: відмові від караності діянь, вчинених за обставин, що виключають злочинність цих діянь (необхідна оборона, крайня необхідність, затримання злочинця, обґрунтований ризик), а також у звільненні від кримінальної відповідальності чи покарання (від його подальшого відбування) чи заміні покарання більш м'яким⁴.

Позитивна (**активна**) юридична відповідальність людини, як вважав Л. В. Багрій-Шахматов, передбачає засвоєння правосуб'єктивними

¹ Клочков В.В. Социальная ответственность и уголовный закон / В.В. Клочков // Правоведение. – 1987. – № 2. – С. 8–9.

² Орловская Н.А. Уголовно-правовые санкции: проблемы определения, классификации и функционального анализа: монография / Н.А. Орловская. – О.: «Юридическая литература». 2010. – С. 118.

³ Свєрчков В.В. Основания освобождения от уголовной ответственности и (или) наказания (система, законодательная регламентация, эффективность применения): дисс. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 – «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». – Нижний Новгород, 1997. – С. 24.

⁴ Номоконов В.А. Ответственность в уголовном праве. – С. 523, 525.

особами норм права, правил поведінки, адекватне до них ставлення у відповідності із запитами суспільства і держави, усвідомлення необхідності узгоджувати з ними свою поведінку, а також усвідомлений обов'язок і вимушеність відповідати за їх порушення. Позитивна відповідальність людини **передбачає її правослухняну поведінку**, яка визначається усвідомленням нею своєї відповідальності перед суспільством і державою. Таке розуміння стосується і кримінально-правової позитивної відповідальності, яка є, в її суб'єктивно-психологічному смислі, структурним елементом правосвідомості особи. Визнаючи це положення, – підкреслив автор, – необхідно все ж таки мати на увазі, що вона не є правовою відповідальністю у власному розумінні слова. Інакше можна дійти абсурдного висновку, що, наприклад, особа, яка не вчинила злочину, вже несе правову (кримінальну) відповідальність¹.

А. А. Чистяков також розуміє під позитивною кримінально-правовою відповідальністю людини **обов'язок** кримінально відповідального, тобто такого, що наділений кримінальним законом певними ознаками, суб'єкта **співвідносити свою поведінку** з вимогами кримінально-правових заборон².

Аналіз наявних і доступних до ознайомлення розумінь позитивної (перспективної) кримінально-правової відповідальності людини дозволив зазначити **найбільш істотні, сутнісні її ознаки, які виокремлюються різними науковцями**: **1)** це вид кримінально-правової відповідальності, який реалізується в межах кримінальних правовідносин; **2)** це форма реалізації приписів кримінального закону; **3)** це пасивна, усвідомлена, вольова поведінка людини – дотримання нею кримінально-правових заборон, невчинення нею злочинів, передбачених чинним законом України про кримінальну відповідальність (КК України); **4)** це активна, усвідомлена, вольова поведінка людини – виконання нею свого кримінально-правового обов'язку, передбаченого чинним законом України про кримінальну відповідальність (КК України); **5)** це активна, усвідомлена, вольова поведінка людини – використання нею свого права, передбаченого нормою Загальної частини чинного закону України про кримінальну відповідальність (КК України); **6)** це позитивна, посткримінальна поведінка людини – усвідомлене, вольове використання нею свого права, передбаченого заохочувальною нормою Особливої частини чинного закону України про кримінальну відповідальність (КК України); **7)** це активна поведінка людини як суб'єкта кримінальних правовідносин (службової особи) щодо обов'язку чи права застосувати норму кримінального закону.

¹ Багрий-Шахматов Л.В. Социально-правовые проблемы уголовной ответственности и формы ее реализации: курс лекций. Общая часть / Л.В. Багрий-Шахматов. – Изд. 2, доп. – С. 46, 49, 52.

² Чистяков А.А. Уголовная ответственность и механизм формирования ее основания. – С. 129.

Враховуючи висловлені науковцями погляди та критично їх оцінивши, можна ствердити, що **позитивна (перспективна) кримінально-правова відповідальність людини** – це **реалізована необхідність** свідомого і добровільного **використання** людиною **права, виконання** обов'язку, **дотримання** заборони, що міститься у кримінально-правових нормах.

Позитивну (перспективну) кримінально-правову відповідальність людини слід відрізнити від кримінально-правослухняної поведінки людини та конформізму.

Кримінально-правослухняна поведінка людини – це **усвідомлене** (вольове) або **неусвідомлене** (підсвідоме) дотримання, виконання, використання людиною норм кримінального закону.

Конформізм («від лат conformism – подібний, відповідний») – це **пасивне, пристосовницьке** сприйняття людиною готових стандартів поведінки, безапеляційне визнання наявних порядків, норм і правил, безумовне схиляння перед авторитетами.

Підставами позитивної (перспективної) кримінально-правової відповідальності людини є чинники соціальної дійсності, які зумовлюють усвідомлену реалізацію суб'єктом приписів забороняючих, зобов'язуючих, уповноважуючих (заохочувальних) норм чинного КК України. Умовно можна виділити **три підстави** цієї відповідальності: а) соціально-етична; б) нормативно-правова; в) фактична.

Соціально-етична підстава зводиться, головним чином, до відповіді на запитання: чому людина має бути кримінально-правослухняною? Очевидно, що людина як член суспільства, член відповідного соціуму, будучи наділеною розумом, совістю та свободою і силою волі, в інтересах власної безпеки, безпеки відповідного соціуму чи суспільства в цілому, має поважати свої права і свободи, а також інших членів відповідного соціуму чи суспільства в цілому, відповідально ставитися до суспільних і державних інтересів. Тобто її поведінка має бути в позитивному кримінально-правовому полі.

Нормативно-правовою підставою позитивної (перспективної) кримінально-правової відповідальності є норма (норми) чинного кримінального законодавства, яка містить у собі припис щодо відповідної поведінки людини: право, обов'язок, заборону.

Норми права, як уже наголошувалося, слугують важливим засобом утворення, зміцнення і розвитку суспільного нормативно-комунікаційного поля.

Важливими підставами позитивної (перспективної) кримінально-правової відповідальності є рішення Європейського Суду з прав людини та рішення українських судів.

Фактичною підставою цієї відповідальності є діяння людини, яке містить склад відповідного правослухняного вчинку (вчинків).

Суб'єктом позитивної (перспективної) кримінально-правової відповідальності є будь-яка людина, яка може бути суб'єктом злочину і усвідомлює наявність певної кримінально-правової заборони, кримінально-правового обов'язку або надання їй кримінальним законом встановленого суб'єктивного права і дотримується заборони, виконує цей обов'язок або використовує надане їй кримінальним законом суб'єктивне право.

Зміст позитивної (перспективної) кримінально-правової відповідальності людини характеризується її об'єктивною та суб'єктивною сторонами. **Об'єктивну сторону** складають, заборона, обов'язок, право, які закріплені в нормах кримінального закону. **Суб'єктивна сторона** проявляється у ставленні людини до правових приписів через їх добровільне дотримання, виконання, використання.

Умовно можна виділити **три форми реалізації позитивної (перспективної) кримінально-правової відповідальності людини**: а) **добровільне дотримання** людиною кримінально-правової заборони; б) **добровільне виконання** людиною покладеного на неї кримінально-правового обов'язку; в) **добровільне використання** людиною свого суб'єктивного права, передбаченого нормою закону про кримінальну відповідальність (КК України). Мотиви такої поведінки людини можуть бути різними.

Добровільне дотримання людиною кримінально-правової заборони проявляється **у невчиненні нею з власної волі злочинів**, передбачених в Особливій частині чинного КК України, тобто в усвідомленій, добровільній, пасивній поведінці.

Добровільне виконання людиною покладеного на неї кримінально-правового обов'язку може, зокрема, проявлятися **у вчиненні з власної волі таких дій**: 1) належного виконання професійних обов'язків медичним, фармацевтичним або іншим працівником (неналежне їх виконання може утворювати склади злочинів, передбачені ст.131 чинного КК України); 2) надання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані і позбавлена можливості вжити заходів до самозбереження через малолітність, старість, хворобу або внаслідок іншого безпорадного стану, особою, яка була зобов'язана піклуватися про цю особу (завідоме залишення без допомоги такої особи може утворювати склади злочинів, передбачені ст.135 чинного КК України); 3) надання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані або повідомлення про такий стан особи належним установам чи особам (ненадання такої допомоги або не повідомлення про такий стан особи належним установам чи особам може утворювати склади злочинів, передбачені ст.136 чинного КК України); 4) належного виконання професійних чи службових обов'язків щодо охорони життя та здоров'я неповнолітніх (невиконання або неналежне виконання таких обов'язків може утворювати склади

злочинів, передбачені ст.137 чинного КК України); 5) надання допомоги хворому медичним працівником, який зобов'язаний надати йому таку допомогу (ненадання без поважних причин такої допомоги може утворювати склади злочинів, передбачені ст.139 чинного КК України). Тут людина зобов'язана вчинити означені дії. Її пасивна поведінка заборонена під загрозою покарання.

Добровільне використання людиною свого права, передбаченого нормою закону про кримінальну відповідальність (КК України), може проявлятися: а) **у вчиненні** нею з власної волі діяння, право на яке встановлене нормою Загальної частини КК України; б) **у вчиненні** нею з власної волі діяння, право на яке передбачене нормою Особливої частини КК України. В наведених випадках поведінка людини має бути активною.

Вчинення людиною діяння, право на яке встановлене нормою Загальної частини КК України, може, зокрема, проявлятися у виді: 1) добровільної відмови при незакінченому злочині (ст. 17, 31 КК України); 2) застосування необхідної оборони, уявної оборони (ст. 36, 37 чинного КК України); 3) затримання особи, що вчинила злочин (ст. 38 чинного КК України); 4) вчинення діяння в стані крайньої необхідності (ст. 39 чинного КК України); 5) виконання законного наказу або розпорядження (ст. 41 чинного КК України); 6) вчинення діяння в умовах виправданого ризику для досягнення значної суспільно-корисної мети (ст. 42 чинного КК України); 7) здійснення суб'єктом свого права на дійове каяття (ст. 45, п. 1, 2 ст. 66 чинного КК України); 8) здійснення суб'єктом свого права на примирення з потерпілим (ст. 46 чинного КК України).

Вчинення людиною діяння, право на яке передбачене нормою Особливої частини КК України може, зокрема, проявлятися у виді: 1) невиконання суб'єктом злочинного завдання іноземної держави, іноземної організації або їх представників, добровільна заява органам державної влади про свій зв'язок з ними та про отримане завдання (ч. 2 ст. 111 чинного КК України); 2) припинення шпигунської діяльності та добровільне повідомлення органам державної влади про вчинене (ч. 2 ст. 114 чинного КК України); 3) здійснення до притягнення до кримінальної відповідальності виплати заробітної плати, стипендії, пенсії чи іншої встановленої законом виплати громадянам (ч. 3 ст. 175 чинного КК України); 4) сплата до притягнення до кримінальної відповідальності податку, збору (обов'язкового платежу), а також відшкодування шкоди, завданої державі їх несвоечасною сплатою (ч. 4 ст. 212 чинного КК України); 5) добровільної заяви про створення злочинної організації або участь у ній та активне сприяння її розкриттю (ч. 2 ст. 255 чинного КК України); 6) добровільного повідомлення про створення терористичної групи чи організації, сприяння припиненню їх існування або діяльності, або розкриттю злочинів, вчинених у зв'язку із створенням або діяльністю

такої групи чи організації (ч. 5 ст. 258 чинного КК України); 7) інших видів позитивної посткримінальної поведінки суб'єкта, передбаченого заохочувальною нормою чинного КК України (ч. 6 ст. 260, ч. 3 ст. 263, ч. 4 ст. 289, ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 311, ч. 3 ст. 369, ч. 4 ст. 401 чинного КК України).

Умовно можна виділити **три стадії реалізації** позитивної (перспективної) кримінально-правової відповідальності людини: 1) виникнення; 2) здійснення; 3) припинення.

Позитивна (перспективна) кримінальна відповідальність людини **виникає** внаслідок: а) **набрання чинності** кримінальним законом, який встановлює кримінально-правову заборону чи покладає на людину певний обов'язок або надає їй відповідне суб'єктивне право; і б) **початку усвідомленого вольового** дотримання людиною кримінально-правової заборони чи виконання покладеного на неї кримінально-правового обов'язку або використання нею наданого кримінальним законом суб'єктивного права.

В юридичній, кримінально-правовій літературі була висловлена, зокрема, З. А. Астеміровим та В. І. Осадчим, інша думка – позитивна (перспективна) кримінально-правова відповідальність виникає з моменту прийняття кримінального закону¹. Думається, що така постановка питання є некоректною, оскільки при цьому не враховано поведінку людини у співвідношенні з приписами (веліннями) демократичного кримінального закону.

За твердженням А. А. Чистякова, виникнення позитивної (перспективної) кримінально-правової відповідальності людини не є наслідком лише дії кримінально-правових заборон². Як показано вище, цей вид відповідальності може бути також і наслідком дії зобов'язуючих та уповноважуючих норм кримінального закону.

Здійснення позитивної (перспективної) кримінально-правової відповідальності – період усвідомленого дотримання людиною кримінально-правової заборони чи виконання покладеного на неї кримінальним законом обов'язку або використання нею наданого нормою кримінального закону суб'єктивного права.

Припинення позитивної (перспективної) кримінально-правової відповідальності людини відбувається внаслідок: а) втрати чинності кримінальним законом, який встановив кримінально-правову заборону чи поклав на людину певний обов'язок або надав йому відповідне суб'єктивне право; б) недотримання людиною встановленої кримінально-правової заборони вчинення нею злочинного діяння; в) невиконання людиною

¹ Астеміров З. А. Уголовная ответственность и наказание несовершеннолетних. – С. 10; Кримінальне право в питаннях і відповідях: посібник для підготовки до іспитів / відп. ред. Кондратьєв Я. Ю. – К.: Правові джерела, 1999. – С. 75–80; Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / відп. ред. Кондратьєв Я. Ю. – К.: Правові джерела, 2002. – С. 74–75.

² Чистяков А. А. Уголовная ответственность и механизм формирования ее основания. – С. 129.

покладеного на неї нормою кримінального закону відповідного обов'язку; г) невикористання людиною наданого їй нормою кримінального закону суб'єктивного права; д) смерті людини.

Принципами позитивної (перспективної) кримінально-правової відповідальності людини є принципи: 1) нормативності відповідальності; 2) обґрунтованості підстав відповідальності; 3) справедливості відповідальності. Більш детально розуміння названих принципів позитивної (перспективної) кримінально-правової відповідальності розглянемо при з'ясуванні принципів негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності.

3.3. Розуміння поняття феномена кримінально-правової відповідальності людини в її негативному (ретроспективному) значенні

Як зазначалося вище в доктрині кримінального права немає єдиного розуміння поняття феномена **«кримінальна відповідальність людини»**. Кожен з авторів, хто звертається до аналізу даного поняття, визначає його відповідні характерні риси, які, на його думку, найбільш повно відображають сутність цього кримінально-правового явища. Повною мірою це стосується і поняття феномена негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини.

Для позначення домінуючих, на думку науковців, рис негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини найчастіше застосовують такі епітети: «основний засіб кримінально-правового регулювання»; «фундаментальний інститут кримінального права»; «специфічний метод забезпечення соціальної відповідальності особи»; «різновид ретроспективної соціальної відповідальності перед суспільством в особі держави»; «вид юридичної відповідальності»; «найбільш суворий вид юридичної відповідальності»; «основний вид юридичної відповідальності»; «правова реакція держави на вчинений злочин»; «вид юридичної відповідальності, наділений найбільшою гостротою репресії»; «особливий елемент у механізмі кримінально-правового регулювання»; «кримінальна відповідальність завжди конкретна»; «кримінальна відповідальність не підлягає заміні іншими видами юридичної відповідальності»; «складне соціально-правове явище»; «засіб примусу громадян до виконання вимог норм кримінального права»; «основний засіб кримінально-правового примусу»; «право уповноважених державою органів реалізувати від імені держави примус»; «важливий засіб захисту інтересів особи, держави і суспільства»; «засіб вирішення конфліктів у суспільстві»; «наслідок протиріччя між особою, державою і суспільством»; «санкція на злочин»;

«заперечення злочину»; «результат порушення норми кримінального права»; «наслідок вчиненого злочину»; «наслідок осуду вчиненого діяння і особи злочинця»; «негативний наслідок вчиненого злочину для винного»; «необхідні негативні наслідки вчиненого злочину»; «правовий наслідок вчиненого злочину»; «акт засудження чи осуду особи за вчинений нею злочин»; «правовий стан»; «правове положення»; «має нормативний характер»; «можлива лише за наявності вини»; «найдосконаліший з процесуального боку вид юридичної відповідальності»; «знаряддя справедливості».

В юридичній літературі, як правило, зазначається, що негативна (ретроспективна) кримінально-правова відповідальність людини істотно відрізняється від інших видів її юридичної відповідальності. Ці відмінності, головним чином зводяться до виокремлення таких її ознак: 1) кримінально-правова відповідальність є найбільш суворим, особливим видом юридичної відповідальності; 2) кримінально-правова відповідальність зв'язана з порушенням кримінального закону, який містить державні веління щодо конкретного характеру поведінки особи. Підставою кримінально-правової відповідальності є вчинення особою діяння, яке містить склад злочину, передбачений в КК України. Вона є наслідком вчинення особою злочину; 3) кримінально-правова відповідальність реакція держави на кримінально-протиправну поведінку людини; 4) кримінально-правова відповідальність – важливий засіб державного примусу. У багатьох випадках вона зв'язана з особливою формою державного примусу – покаранням; 5) кримінально-правова відповідальність, у контексті правових відносин, відрізняється за характером взаємних прав і обов'язків між людиною і державою; 6) кримінально-правова відповідальність можлива лише у випадках винного вчинення діянь, передбачених чинним КК України в той час, коли, наприклад, цивільно-правова чи конституційно-правова відповідальність можлива у визначених законом випадках і без вини; 7) кримінально-правова відповідальність має особливий процесуальний порядок застосування; 8) кримінально-правова відповідальність відрізняється за колом суб'єктів, щодо яких вона застосовується – лише щодо фізичних осіб, які є суб'єктами злочину. До юридичних осіб вона не застосовується; 9) кримінально-правова відповідальність застосовується лише судом; 10) кримінально-правова відповідальність породжує особливий правовий стан засудженої особи – судимість, і, як наслідок, погіршення її правового становища, чого не породжують інші види юридичної відповідальності; 11) кримінально-правова відповідальність має особливі підстави і умови звільнення від відповідальності, звільнення від покарання та його відбування, погашення і зняття судимості чого немає при реалізації інших видів юридичної відповідальності.

Поряд з наведеним вище методологічним підходом до визначення поняття кримінально-правової відповідальності людини через виявлення, з'ясування її ознак, Р.А.Бузуновим висловлена пропозиція

протилежного характеру – «йти іншим шляхом, відповідно до чого визначення поняття кримінальної відповідальності **не повинно формуватися лише на основі певних її ознак, а має відображати реальну сутність** такого явища». Сутність поняття «кримінальна відповідальність», – вважає науковець, – залежить від декількох факторів, власне критеріїв (показників), які в повному обсязі повинні характеризувати її інститути: підстави кримінальної відповідальності, момент виникнення кримінальної відповідальності, мета кримінальної відповідальності, межі кримінальної відповідальності, етапи реалізації кримінальної відповідальності, форми реалізації кримінальної відповідальності, осуд держави та суспільства, кримінально-правові відносини (охоронні), заходи кримінально-правового характеру тощо»¹. На наш погляд, такий методологічний підхід малопродуктивний. Він не призведе до адекватного розуміння суті кримінально-правової відповідальності людини, формування його всеохоплюючого чи максимально охоплюючого поняття як соціально-правового явища. Всі названі Р.А.Бузуновим фактори, критерії аналізуються в науці кримінального права не інакше як через з'ясування їх сутнісних ознак. Друге, а чи всі названі ним критерії, фактори є необхідними в контексті даної проблематики? Знову ж, а чи всі можливі фактори автором названі? Очевидно що ні, коли йдеться навіть лише про кримінально-правові критерії, фактори. Наприклад, момент закінчення кримінально-правової відповідальності людини, звільнення її від покарання та його відбування. Разом з цим забуто про кримінально-процесуальні та кримінально-виконавчі критерії, фактори.

Більш науково продуктивним, доцільним і таким, що може досягти поставленої мети, є методологічний підхід, запропонований Ю.В.Бауліним. Він слушно зазначає, що розуміння кримінально-правової відповідальності людини, яке закладене в чинному КК України, можна з'ясувати, йдучи двома шляхами: «а) проаналізувати погляди вчених-криміналістів з цього питання і виробити власну позицію, власну оцінку; або б) опрацювати чинний КК в тих частинах, де вживається термін «кримінальна відповідальність» та суміжні поняття, і на цій основі зробити висновок про те, яке ж розуміння кримінальної відповідальності закладене в ньому»². Поряд з цим, як думається, більш широке розуміння поняття кримінально-правової відповідальності людини можливе на ґрунті трьох галузей законодавства: кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого.

У кримінально-правовій літературі спостерігаються також і різні підходи науковців до класифікації наукових поглядів щодо поняття феномена негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності

¹ Бузунов Р.А. Поняття кримінальної відповідальності: проблеми визначення / Р.А. Бузунов // Наука і правоохорона. – 2010. – № 4 (10). – С. 129–130.

² Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності. – С. 17.

людини. Так, автори колективної монографії «Уголовная ответственность: понятие, проблемы реализации и половозрастной дифференциации» виділили шість основних, на їх думку, поглядів вчених-криміналістів з цього питання: 1) кримінальна відповідальність – це обов’язок винної особи дати звіт про вчинений нею злочин; піддатися мірам (заходам) державного впливу, зазнати осуду від імені держави, перетерпіти покарання; 2) кримінальна відповідальність – це правовий наслідок вчиненого злочину, що полягає в обмеженні правового статусу винної особи, в покладенні на нього певних примусово-виховних заходів; 3) кримінальна відповідальність – це спосіб регулювання кримінально-правових відносин, засіб попередження і вирішення конфліктів у суспільстві; 4) кримінальна відповідальність – міри (заходи) державного примусу, що ґрунтуються на юридичному і громадському осуді правопорушника, які виражаються у формі обмежень особистісного і майнового характеру; 5) кримінальна відповідальність – це заснована на вимогах кримінального закону, здійснювана судом від імені держави оцінка суспільно небезпечного діяння і осуд особи, що його вчинила, або тільки осуд такої особи; 6) кримінальна відповідальність – це всі міри (заходи) кримінально-правового впливу, що застосовуються до особи, яка вчинила злочин¹.

Такими, що відображають основні риси кримінально-правової відповідальності людини за Ю.В.Бауліним, є такі основні групи поглядів, концепцій: 1) кримінальна відповідальність – санкція; 2) кримінальна відповідальність – обов’язок; 3) кримінальна відповідальність – правовідносини; 4) кримінальна відповідальність – засудження (осуд)².

Чотири основних концепції розуміння поняття феномена негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини названі також А.В.Васільєвським, а саме: 1) кримінальна відповідальність – покарання; 2) кримінальна відповідальність – осуд і ганьбування винного судом в обвинувальному вирокі від імені держави; 3) кримінальна відповідальність – обов’язок винного відповідати за вчинений злочин; 4) кримінальна відповідальність – правовідносини³.

В.А.Номоконов звертає увагу, що за останній час запропоновано як мінімум чотири різні концепції розуміння поняття феномена негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини: 1) кримінальна відповідальність – санкція (варіант – покарання); 2) кримінальна відповідальність – кримінально-правові відносини (варіант – кримінальна відповідальність – сукупність кримінально-правових, кримінально-процесуальних і кримінально-виконавчих відносин);

¹ Андриенко В.А., Лесниченко И.П., Пудовочкин Ю.Е., Разумов П.В. Уголовная ответственность: понятие, проблемы реализации и половозрастной дифференциации. – С. 32.

² Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності. – С. 17–22.

³ Кругликов Л.Л. Дифференциация ответственности в уголовном праве / Л.Л. Кругликов, А.В. Васильевский. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. – С. 28–34.

3) кримінальна відповідальність – негативна оцінка, осуд і ганьбування винної особи за вчинений злочин; 4) кримінальна відповідальність – важливий елемент кримінально-правового відношення і являє собою обов’язок винної особи піддатися покаранню за вчинений злочин¹.

В.М.Хоміч з певною умовністю класифікації всі розходження науковців-криміналістів щодо розуміння поняття феномена негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини звів до чотирьох концепцій: 1) кримінальна відповідальність – реальне застосування кримінально-правової санкції, котре, як правило, виражається у призначенні та виконанні покарання; 2) кримінальна відповідальність – заснований на нормах кримінального права обов’язок особи, що вчинила злочин, піддатися несприятливим кримінально-правовим наслідкам; 3) кримінальна відповідальність – правовідносини між державою і особою, що вчинила злочин; 4) кримінальна відповідальність – осуд особи, яка вчинила злочин².

Ж.В.Мандриченко згрупувала визначення вченими поняття феномена кримінально-правової відповідальності людини в шість умовних груп: 1) кримінальна відповідальність – покарання; 2) кримінальна відповідальність – засудження, осуд особи за вчинений злочин; 3) кримінальна відповідальність – обов’язок особи, яка вчинила злочин, піддатися несприятливим для неї наслідкам; 4) кримінальна відповідальність – фактичне понесення винним застосованих до нього примусових заходів; 5) кримінальна відповідальність – правовідносини; 6) кримінальна відповідальність – супроводжуване державним осудом обмеження правового стану громадянина, якому він підлягає за законом у зв’язку з вчиненим злочином³.

Як бачимо, погляди вчених-криміналістів щодо класифікації концепцій розуміння поняття феномена негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини загалом співпадають, хоча, як побачимо далі, нерідко науковці при визначенні цього поняття виказують прихильність до кількох її концепцій і навіть у межах однієї наукової праці. Разом з тим, певною мірою відрізняються підходи науковців і в межах однієї концепції щодо поняття негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини. При цьому не можна не звернути увагу на те, що названі вище концепції значною мірою «перегукуються» з розглянутими нами у попередніх розділах концепціями негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності людини, наявними в загальній теорії права та філософії права і з загальними

¹ Номоконов В.А. Ответственность в уголовном праве и ее основание. – С. 510–511.

² Хомич В.М. Формы реализации уголовной ответственности / В.М. Хомич. – Минск: Изд-во Белорусского госуд. ун-та, 1998. – С. 6–18.

³ Мандриченко Ж.В. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв’язку з примиренням винного з потерпілим / Ж.В. Мандриченко. – О.: Фенікс, 2009. – С. 15-17.

підходами до визначення поняття соціальної відповідальності у філософії та інших науках.

Без сумніву, заслуговують на увагу при визначенні поняття феномена кримінально-правової відповідальності людини і ті характерні її риси, які названі Конституційним Судом України, а саме, що кримінальна відповідальність – це: 1) особливий елемент у механізмі кримінально-правового регулювання держави щодо особи, яка вчинила злочин; 2) особливий правовий інститут у межах якого здійснюється реагування держави на вчинений злочин; 3) офіційна оцінка відповідним державним органом поведінки особи як злочинної; 4) форма реалізації державою правоохоронних норм, яка в кінцевому підсумку, як правило, полягає в застосуванні до особи, що вчинила злочин, конкретних кримінально-правових заходів примусового характеру через обвинувальний вирок суду; 5) вона може мати не лише форму покарання, а й виражатися у засудженні особи умовно чи з відстрочкою виконання вироку або зводиться тільки до осуду особи, яка вчинила злочин; 6) кримінальна відповідальність настає з моменту набрання законної сили обвинувальним вироком суду¹.

Узагальнення викладених вище думок з цієї проблематики дозволило, з відповідною умовністю, за виділеною авторами домінуючою ознакою в розумінні цієї кримінально-правової відповідальності, виокремити наступні концепції розуміння поняття феномену негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини: 1) кримінально-правова відповідальність – примус, державно-примусовий вплив, покарання, правовий стан караності, санкція, негативні наслідки; 2) кримінально-правова відповідальність – правовідносини; 3) кримінально-правова відповідальність – обов'язок особи, яка вчинила злочин; 4) кримінально-правова відповідальність – осуд (засудження), ганьбування особи, яка вчинила злочин; 5) кримінально-правова відповідальність – вимушене перетерпіння особою негативних наслідків вчиненого злочину; 6) кримінально-правова відповідальність – вина; 7) кримінально-правова відповідальність – судимість; 8) синтезовані концепції розуміння поняття кримінально-правової відповідальності.

Звертаємо увагу при цьому на те, що нерідко, про що йтиметься далі, окремі вчені в різний час, або одночасно і в одній науковій праці, виказали свою прихильність до кількох концепцій, або в своїх визначеннях поняття феномена негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини виділяють головну, домінуючу, на їх погляд, його ознаку, а поряд з нею ще й одну або кілька похідних від головної ознак, які належать до інших концепцій цього поняття. Разом з цим, як побачимо далі, чітко крізь розмаїття поглядів вчених-криміналістів

¹ Див.: Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність) від 27 жовтня 1999 р. № 9-р?/1999 // Вісник Конституційного Суду України. – 1999. – № 5. – С. 7–13.

проглядається однаковість, подібність або переважність позицій в частині методологічних підходів до аналізу поняття феномена кримінально-правової відповідальності людини. **Першим** є те, що кримінально-правова відповідальність людини розглядається як вид її юридичної відповідальності. **Друге** – що розуміння кримінально-правової відповідальності людини пов'язують з її кримінально-протиправною поведінкою як правомірний наслідок вчинення нею злочину. **Третім** – що оцінка цієї поведінки як правослухняної чи кримінально-протиправної здійснюється компетентними органами держави. **Четвертим** – що наслідком оцінки поведінки людини як кримінально-протиправної є застосування компетентними органами держави заходів впливу, передбачених чинним законодавством. **П'ятим** – що суттю застосованих заходів впливу до винної людини є певні негативні наслідки у виді позбавлень чи обмежень особистого майнового чи іншого характеру. **Шостим** – що кримінально-правову відповідальність людини, так чи інакше, слід розглядати у зв'язку з кримінальними правовідносинами.

Звичайно не можна заперечити переконливими аргументами проти того, що негативна (ретроспективна) кримінально-правова відповідальність людини є явищем кримінально-правовим – наслідком її безвідповідальної протиправної поведінки, і що правовою основою оцінки її діяння як кримінально-протиправного є чинний КК України, а реалізація її на макрорівні відбувається згідно чинного кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого законодавства.

Проаналізуємо в загальних рисах названі вище вісім концепцій розуміння поняття феномена негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини.

Кримінально-правова відповідальність людини – примус, державно-примусовий вплив, покарання, правовий стан караності, санкція, негативні наслідки (П. П. Андрушко, Ю. В. Баулін, Р. В. Вереша, С. Є. Віцин, Т. М. Головка, В. С. Єгоров, В. А. Єлеонський, А. Н. Ігнатов, М. Н. Каплін, О. О. Кваша, А. В. Кладкова, Т. А. Костарева, О. М. Костенко, В. Н. Кудрявцев, О. Е. Лейст, І. Л. Марогулова, В. О. Меркулова, Є. Я. Мотовіловкер, С. Ф. Мілюков, А. В. Наумов, А. А. Піонтковський, Б. Т. Разгільдієв, А. Б. Сахаров, А. С. Сенцов, Ю. В. Солопанов, Б. А. Тархов, В. Д. Філімонов, В. М. Хоміч, А. Ф. Черданцев та ін.).

Представники цієї концепції розуміння поняття негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини найважливішою характерною рисою, що повністю або головним чином відображає саме це поняття, вважають примус, покарання, санкцію. Зокрема, В. Н. Кудрявцев наголосив, що при будь-якому розумінні кримінальної відповідальності людини її суттю, головним елементом є реалізація покарання¹.

¹ Кудрявцев В. Н. Закон, проступок, ответственность. – С. 297–298.

Кримінально-правовій відповідальності, як писав А. А. Піонтковскій, притаманне покарання, яке є матеріальним виразом відповідальності людини за вчинений злочин¹.

Є. Я. Мотовіловкер запропонував розглядати кримінально-правову відповідальність людини як її **правовий стан караності**².

В. М. Хоміч зазначив, що «з загальних позицій права кримінальну відповідальність можна визначити як засноване на державному примусі застосування передбаченої кримінальним законом засуджуючої штрафної санкції щодо злочинця за вчинений ним злочин». Дещо раніше В. М. Хоміч писав, що будь-яка «юридична відповідальність як відповідальність ретроспективна (відповідальність за допущену суб'єктом безвідповідальність вчинку) являє собою заснований на **правопримусі** інституціональний вплив на порушника засобами, які **заподіюють йому страждання і позбавлення волі**³.

Відносячи кримінально-правову відповідальність людини до штрафного типу юридичної відповідальності, В. М. Хоміч підкреслив, що вона не ставить за безпосередню мету відновлення соціальної справедливості, тим більше відновлення порушеного злочином правопорядку, оскільки це непомірні для неї завдання. Вона не може ґрунтуватися на почутті **помсти** злочинцеві за заподіяне ним зло з боку потерпілого чи його близьких, бо в цьому не може бути прояву соціальної справедливості, як немає його і в злочині, вчиненому внаслідок збігу тяжких життєвих обставин⁴.

С. Ф. Мілюков, розглядаючи кримінально-правову відповідальність людини як системне кримінально-правове явище, визначив її як **сукупність** врегульованих законом **заходів державного примусу**, скерованих на припинення і запобігання нових злочинів, насамперед з боку особи, яка вчинила злочин⁵.

Змістом кримінально-правової відповідальності людини, – як зауважив П. П. Андрушко, – котра реалізується чи може бути реалізована у

¹ Пионтковский А.А. О понятии уголовной ответственности / А.А. Пионтковский // Советское государство и право. – 1967. – № 12. – С. 42.

² Мотовиловкер Е.Я. Норма, отношение и ответственность в уголовном праве / Е.Я. Мотовиловкер // Уголовная ответственность: проблемы, содержание, установления, реализации. – Воронеж: ВГУ, 1989. – С. 45.

³ Уголовное право. Общая часть: учебник / под ред. В.М. Хомича. – Минск: Тесей, 2002. – С. 271; Хомич В.М. Теоретические проблемы уголовной ответственности (концепция и правовая модель института уголовной ответственности: автореф. дисс. на соиск. учен. степени докт. юрид. наук. – Минск: БГУ, 1997. – С. 4.

⁴ Комментарий к Уголовному кодексу Республики Беларусь / под общей ред. А.В. Баркова. – Минск: Тесей, 2003. – С. 139.

⁵ Милуков С.Ф. Система наказаний в механизме реализации уголовной ответственности / С.Ф. Милуков // Уголовная ответственность: проблемы содержания, установления, реализации. – Воронеж: Воронеж. гос. у-тет, 1989. – С. 120.

призначеному чи потенційно можливому покаранні, **є обмеження прав і свобод особи**, притягненої до кримінальної відповідальності¹.

Ю. В. Солопанов висловився більш прямо: кримінально-правова відповідальність людини – це **особливий вид державного примусу**, що здійснюється на підставі закону і у визначених законом формах. Цей примус виражається **в заподіянні винному певних позбавлень особистісного чи майнового характеру, в покаранні, в карі** за вчинений злочин, що відповідає тяжкості злочину і особі винного².

За О. Е. Лейстом кримінально-правова відповідальність людини – це застосування і реалізація санкції, як міри примусу, що застосовується органами держави до винної особи у вчиненні правопорушення³.

А. Ф. Черданцев та С. М. Кожевников ототожнюють кримінально-правову відповідальність людини з покаранням, стверджуючи, що вона і покарання є термінами, які позначають одне й те ж явище⁴.

Проведене М. Н. Капліним буквальне і систематичне тлумачення норм чинного КК Російської Федерації, дозволило йому прийти до висновку, що: «...1) застосовувані в КК терміни «кримінальна відповідальність» і «покарання» є синонімами; 2) ніякі інші кримінально-правові заходи, крім покарання, не можуть складати зміст кримінальної відповідальності... Кримінальна відповідальність є передбачений кримінальним законом наслідок вчинення злочину у виді покарання»⁵.

Серед примусових заходів кримінально-правового характеру, – стверджує Наумов А. В., – **головне місце**, звичайно, посідає **покарання**, котре і складає основний зміст кримінально-правової відповідальності людини. Однак, кримінальна відповідальність і покарання є поняттями, які не співпадають. Кримінальна відповідальність можлива як із застосуванням покарання, так і без його застосування⁶. Пізніше він ширше визначив це поняття, зазначивши, що під кримінальною відповідальністю людини слід розуміти **всі заходи** кримінально-правового впливу, які застосовуються до особи, що вчинила злочин⁷.

¹ Андрушко П. П. Кримінальна відповідальність: поняття види та диференціація / П. П. Андрушко // Про українське право. Число V. – С. 241.

² Уголовное право. Общая часть: учебник / под ред. М. П. Журавлева, А. И. Рарога. – М.: Ин-т международного права и экономики, 1996. – С. 24.

³ Лейст О. Э. Санкции в советском праве / О. Э. Лейст. – М.: Госюриздат, 1962. – С. 38, 94.

⁴ Черданцев А. Ф., Кожевников С. Н. О понятии и содержании юридической ответственности / А. Ф. Черданцев, С. Н. Кожевников // Известия ВУЗ «Правоведение». – 1976. – № 5. – С. 43-44.

⁵ Каплин М. Н. Уголовная ответственность / М. Н. Каплин // Общая часть уголовного права: состояние законодательства и научной мысли / под ред. Н. А. Лопашенко. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2011. – С. 221.

⁶ Российское уголовное право. Общая часть: учебник. – М.: Спарк, 1997. – С. 165–166.

⁷ Наумов А. В. Российское уголовное право. Курс лекций: в 2 т. – Т. 1. Общая часть. – 3-е изд. дополн. и перераб. – М.: Юрид. лит., 2004. – С. 237.

На думку А. В. Кладкова, під кримінально-правовою відповідальністю людини слід розуміти **державно-примусовий вплив**, передбачений кримінально-правовою нормою і застосований до особи, яка вчинила злочин, обвинувальним вироком суду¹. Подібно трактує кримінальну відповідальність І. Л. Марогулова: «під кримінальною відповідальністю слід розуміти **застосування** до особи, котра вчинила злочин, заходів державно-примусового впливу на підставі обвинувального вироку суду, який вступив у законну силу»².

С. Є. Віцин пише про кримінально-правову відповідальність людини як **право** уповноважених на те органів, **від імені держави** реалізовувати **державний примус** щодо особи, яка вчинила злочин, і відповідний цьому праву **обов'язок винного** у вчиненні злочину нести за вироком суду покарання³.

А. Н. Ігнатов і Т. А. Костарева розуміють під кримінально-правовою відповідальністю людини тільки виключно її відповідальність за вчинений злочин, яка виражається **в примусовому впливі** на неї з боку держави **у відповідності** з чинним кримінальним законом⁴.

Розглядаючи кримінально-правову відповідальність людини як складне міжгалузеве явище, С. А. Сенцов пише, що вона характеризується **едністю міжгалузевого примусового впливу**, який призводить до зміни правового становища особи, що вчинила злочин⁵.

Як зазначає В. С. Єгоров, реалізація кримінально-правової відповідальності прямо зв'язана з **державним примусом** особи, яка вчинила злочин, який проявляється в **частковому чи повному позбавленні** винного певних прав і свобод, а також **істотних обмеженнях його**⁶. Важливим елементом кримінально-правової відповідальності, – наголосив він, – є застосування до засудженого **покарання**, яке є основною її складовою. В зміст кожного покарання входять два обов'язкових елементи – кара і виховний вплив⁷.

Як і **будь-який примус**, котрий здійснюється державою, – підкреслила В. О. Меркулова, – кримінальна відповідальність (реальна,

¹ Уголовное право России. Общая часть: учебник / отв. ред. Б. В. Здравомыслов. – М.: Юрист, 1996. – С. 68.

² Уголовное право Российской Федерации: учебник. – М.: Былина, 1999. – С. 108.

³ Вицын С. Е. О понятии уголовной ответственности / С. Е. Вицын // Сборник статей адъюнктов и соискателей. – М.: Изд-во ВШ МООН СССР, 1968. – С. 88.

⁴ Игнатов А. Н., Костарева Т. А. Уголовная ответственность и состав преступления / А. Н. Игнатов, Т. А. Костарева // Уголовное право. Общая часть. Курс лекций. Лекция 4. – М.: ИНФРА М-НОРМА, 1996. – С. 10.

⁵ Сенцов А. С. Проблемы реализации уголовной ответственности и правового статуса ее субъектов на предварительном следствии. – С. 136.

⁶ Егоров В. С. Вопросы правового регулирования мер уголовного принуждения. – С. 183.

⁷ Егоров В. С. Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности / В. С. Егоров. – М.: Моск. психолого-социальный институт, 2002. – С. 36–38.

матеріальна) відтворюється у певних конкретних правах та обов'язках її суб'єктів. Ці права та обов'язки мають бути реалізовані під час реалізації кримінальної відповідальності людини, змістом і сутністю якої є кримінальна репресія¹.

Нерідко науковці-криміналісти як **негативні** наслідки зазначають **обмеження прав і свобод** людини, яка вчинила злочин. Так, Ю. В. Баулін пише про кримінальну відповідальність як «передбачене законодавцем в Кримінальному кодексі **обмеження прав і свобод особи**, яка вчинила злочин, котре індивідуалізується в обвинувальному вирокі суду і здійснюється спеціальними органами виконавчої влади держави»².

Б.Т.Разгільдієв пише про примусову **кримінальну відповідальність** людини як **стан, заснований на визнанні особи**, яка винно вчинила злочин, передбачений кримінальним законом, та пов'язаний **з обмеженням її прав і свобод**³. Дещо ширше, але так само з позиції обмеження прав і свободи винного у вчиненні злочину, визначає поняття кримінальної відповідальності В.Д.Філімонов. На його думку, кримінальна відповідальність людини – це «... акт обмеження особи, що міститься в судовому вирокі, в таких її правах і свободах, які витікають зі змісту і розміру покарання чи інших заходів кримінально-правового характеру, призначених судом за вчинення нею злочину»⁴.

Кримінальна відповідальність людини, за О.М.Костенком, – це передбачені у Кримінальному кодексі **наслідки**, які **мають наставати у відповідь на вчинення злочину**.

Р.В.Вереша також визначив негативну (ретроспективну) кримінальну відповідальність людини як передбачені кримінальним законом **негативні наслідки**, що покладаються судом на людину, яка вчинила злочин, виражені в самому факті засудження і, здебільшого, виконання покарання, або засудження, пов'язаного з призначенням покарання. О.О.Кваша визначала – як **негативні наслідки** у вигляді **обмеження прав і свобод особи**, яка вчинила злочин. Ці наслідки визначаються у судовому вирокі, починають застосовуватися до особи лише з моменту набрання законної сили вироком суду⁵. В.В.Щербаков дійшов висновку, що кримінальна відповідальність – це заснований на обвинувальному

¹ Меркулова В.О. Кримінальна відповідальність: окремі теоретичні та соціально-правові аспекти. – С. 36.

² Баулін Ю.В. Уголовная ответственность: понятие, виды, пределы. – С. 106.

³ Разгильдиев Б.Т. Уголовно-правовые отношения и реализация ими задач уголовного права РФ / Б.Т. Разгильдиев. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1995. – С. 316.

⁴ Филимонов В.Д. Уголовная ответственность по российскому законодательству. – С. 5.

⁵ Вереша Р.В. Кримінальне право України. Загальна частина: навч. посібник / Р.В. Вереша. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – С. 145; Кваша О.О. Проблеми визначення меж кримінальної відповідальності / О.О. Кваша // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 1. – С. 239–240.

виноці суду **статус злочинця**, який виділяє його з числа законослухняних громадян шляхом **обмеження його прав, свобод і законних інтересів**¹.

Визначення кримінально-правової відповідальності людини через таку її ознаку як **негативні наслідки** через призму прав і свобод особи, яка вчинила злочин, у цілому можна визнати предметом, який заслуговує спеціального дослідження. Однак, є застереження щодо вживання при цьому терміна **«обмеження»**. Точніше – лише терміна **«обмеження»**. Думається, що в таких випадках, коли науковці вживають лише цей термін при визначенні негативних наслідків як ознаки кримінально-правової відповідальності людини, має місце явна логічна неузгодженість як з чинним КК України, так і з Конституцією України. В чинному КК України, стосовно до покарань як форми реалізації кримінальної відповідальності людини, поряд з терміном **«обмеження»** – наприклад, ст.ст. 51, 58, 61, вживається термін **«позбавлення»** – наприклад, ст.ст. 51, 54, 55, 63, 64. Крім цього, якщо абстрагуватися від чинного КК України, смертна кара – це обмеження життя людини чи його позбавлення?

Так само є і в Конституції України. Наприклад, в ст. 41 Конституції України задекларовано, що ніхто не може бути **«протиправно позбавлений права власності»**, а в ст. 47 – ніхто не може бути примусово **«позбавлений»** житла інакше як на підставі закону та рішенні суду.

М. Д. Шаргородський, стосовно до покарання, в свій час писав, що «Покарання за своїм змістом, завжди містить в собі **«позбавлення»** злочинця якого-небудь блага (життя, прав, майна, свободи і т.п.) і, таким чином, покарання, як кожне **«позбавлення»**, зв'язане зі стражданням злочинця. Саме в цьому розумінні покарання є карою»². В сучасних умовах кара, на думку В. С. Єгорова, передбачає перетерпіння особою певних **«позбавлень і обмежень»**, що застосовуються до неї у передбачених законом межах³.

З таких же позицій розглядають покарання і зарубіжні вчені, фахівці з кримінального права. Так, професор університету в Осло Н. Крісті відверто і однозначно пише: «Покарання є заподіянням зла і, відповідно, це є **позбавлення блага**», коли «... мова йде про покарання. Це умисне заподіяння страждань. **Система покарань існує для того, щоб робити людям неприємності, а не допомагати їм лікувати їх**. І біль заподіюється не в інтересах того, хто страждає, а в інтересах інших людей. Якщо ті, хто страждає, стають кращими, то це добре»⁴.

¹ Щербаков В.В. Уголовная ответственность и ее основание: автореф. дисс. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук. – Саратов: СГУ, 1998. – С. 7.

² Шаргородский М.Д. Наказание по советскому уголовному праву. Часть вторая / М.Д. Шаргородский. – М., 1958. – С. 18.

³ Егоров В.С. Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности. – С. 38.

⁴ Кристи Н. Пределы наказания / Нильс Кристи. – М.: Прогресс, 1985. – С. 45, 127.

Ще раніше з цього приводу Ф. Лист писав, що **покарання є зло**, яке присуджується суддею злочинцеві за злочин, воно **є порушенням юридичних благ**. Покарання є порушенням юридичного блага носієм якого є злочинець і власне з метою пошкодити йому в його інтересі¹.

Слід у зв'язку цим розглянути ще одне важливе питання – йдеться про позбавлення, чи обмеження лише прав і свобод чи також **обов'язків винного** у вчиненні злочину? Має з очевидністю рацію В. С. Єгоров, коли, у наведеному вище його визначенні кримінальної відповідальності, він вживає у цьому контексті словосполучення **«правовий статус»**. Наприклад, чи може засуджений до позбавлення волі чи довічного позбавлення волі виконувати свої обов'язки відповідно до укладеного ним договору, угоди чи контракту? Чи може виконувати обов'язок щодо захисту «Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України», передбачений ст.55 Конституції України.

Не всі вчені-криміналісти і того часу, і тепер підтримували й підтримують таке вкрай песимістично-негативне ставлення до покарання. Зокрема, В. Д. Спасовіч дотримувався погляду, що злочинець не завжди може бути виправлений, бо на думку людини не можна діяти механічно. **Покарання не є помстою, покарання не є відплатою за завдане злочинцем зло, покарання не є засобом залякування, покарання не є засобом виправлення, оскільки злочинець не завжди може бути виправлений.** Покарання, – на його думку, – це випробування злочинця у тому, чи може він і чи хоче встати після падіння, спокутувати вину і стати гідним для співжиття².

Тому є підстави при визначенні цієї змістовної, сутнісної ознаки кримінально-правової відповідальності людини вживати терміни **«позбавлення» і «обмеження»**. З огляду на це, потребує відповідної корекції і ч. 1 ст. 50 КК України. У цьому зв'язку заслуговує на увагу ч. 1 ст. 43 КК Російської Федерації, відповідно до якої «Покарання є мірою державного примусу, що призначається за вироком суду. Покарання застосовується до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбачених даним Кодексом **позбавленнях або обмеженнях** прав і свобод даної особи».

Принагідно виникає ще одне питання: позбавлення **волі**, чи позбавлення **свободи, особистої свободи**. Воля, категорія психічна. Вона притаманна **живій людині**. Волі немає лише у мертвій людині. Можна говорити, що термін «воля» багатозначний, але це не міняє ситуації, бо правозастосувачу належить право дискреції – на власний угляд визначити зміст цього терміна. Коли має місце дискреція, угляд правозастосувача,

¹ Лист Ф. Учебник уголовного права. Общая часть / Франц Лист. – М.: Типография А.И. Мамонтова, 1903. – С. 274, 277.

² Спасович В.Д. Учебник уголовного права. – Т. 1. / В.Д. Спасович. – Вып. 1. – Спб.: Типограф. И. Огризко, 1863. – С. 66–67.

по-перше, межі кримінально-правового регулювання втрачають свою найважливішу рису – об'єктивність, чіткість, а по-друге, не виключається наявність загрози для прав і свобод людини на ґрунті як помилок, так і можливих зловживань правом при його застосуванні.

Знову ж таки, стосовно прав і свобод людини, яка вчинила злочин. Про що саме йдеться: про природні права і свободи людини, чи про конституційні права і свободи, які, згідно ст. 22 Конституції не є вичерпними чи про **суб'єктивні права і свободи**, закріплені у чинному законодавстві. Мабуть є сенс подумати над конкретизацією змісту цього поняття аби мати чітку уяву про межі, обсяг можливого позбавлення і обмеження. Скажімо, чи стосується це права на необхідну оборону (ст. 27 Конституції України, ст. 36 КК України), права на вільний розвиток своєї особистості (ст. 23 Конституції України), права вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію (ст. 34 Конституції України) тощо.

Загалом, слід погодитися з М.І. Пановим, що трактування кримінально-правової відповідальності лише як державного примусу – обмеження прав і свобод особи, яка вчинила злочин (досить поширене в літературі), без необхідних підстав звужує це поняття, фактично зводить його лише до змісту санкцій та покарання і не може бути покладеним в обґрунтування низки інститутів кримінального права, пов'язаних з інститутом кримінальної відповідальності людини¹.

Кримінально-правова відповідальність людини – правовідносини (С.С. Алексеев, Л.В. Багрій-Шахматов, М.Н. Белов, М.П. Журавльов, Н.І. Загородніков, С.Г. Келіна, І.Я. Козаченко, В.А. Лукьянов, А.І. Марцев, В.О. Меркулова, П.П. Михайленко, А.С. Молодцов, Є.Ф. Мотовиловкер, Г.В. Назаренко, В.А. Назаренко, П.О. Недбайло, Н.А. Огурцов, В.Г. Смірнов, Н.А. Стручков, Ю.М. Ткачевскій, А.А. Чістяков, І.І. Чугуников та ін.).

В цьому випадку також спостерігаються різні підходи вчених до з'ясування змісту правовідносин, що складають кримінально-правову відповідальність людини. Так, Ю.М. Ткачевскій висловив загальне, не деталізоване розуміння кримінальної відповідальності людини як правовідношення, котре виникає між правопорушником і державою².

Н.А. Стручков також визначив кримінально-правову відповідальність людини як двостороннє відношення: з одного боку, людина, яка вчинила злочин, а з іншого – держава в особі компетентних органів, які мають своїм завданням боротьбу зі злочинністю³. Разом з цим, на його

¹ Панов М.І. Кримінальна відповідальність та її підстава / М.І. Панов // Вісник академії прокуратури України. – 2010. – № 4(20). – С. 47.

² Див.: Советское уголовное право. Общая часть / под ред. Г.А. Кригера, Б.А. Куринова, Ю.М. Ткачевского. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – С. 31.

³ Стручков Н.А. Уголовная ответственность и ее реализация в борьбе с преступностью / Н.А. Стручков. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1977. – С. 14.

думку, з пункту бачення змісту, кримінальна відповідальність людини – це реалізація певних суспільних відносин, котрі регулюються правовими нормами трьох галузей права: кримінального, кримінально-процесуального і кримінально-виконавчого. Таким чином, приходиться до висновку він, кримінальну відповідальність людини утворює реалізація кримінальних, кримінально-процесуальних і кримінально-виконавчих відносин. При цьому визначальну роль відіграють кримінальні правовідносини¹.

М. І. Бажанов висловився з цього приводу досить категорично, вказавши, що кримінальна відповідальність людини реалізується тільки через правовідносини – кримінально-правові, кримінально-процесуальні та виправно-трудова (виконавчі – **В. К.**)².

Прихильність до викладеного підходу дала можливість Н. А. Огурцову розглядати кримінально-правову відповідальність людини як міжгалузевий інститут³.

Подібну позицію займає З. А. Астеміров, пов'язуючи реалізацію кримінально-правових відносин з реалізацією санкції і з застосуванням покарання через кримінально-процесуальні та кримінально-виконавчі відносини⁴.

Підтримуючи висловлені вище погляди, А. Н. Павлухін і А. А. Чістяков звертають увагу, що характер несприятливих наслідків для особи, яка вчинила злочин, визначається кримінальним, кримінально-процесуальним та кримінально-виконавчим законодавством⁵.

На користь такого розуміння негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини висловила В. О. Меркулова. За її висновком, зробленим на тлі глибокого аналізу наявних підходів до з'ясування суті і змісту даного поняття, кримінальна відповідальність – це форма реалізації кримінально-правових відносин на певному етапі їхнього розвитку, як правовий наслідок вчиненого людиною злочину. Відносини кримінальної відповідальності між державою і особою, визнаною винною за вироком суду як «частина (елемент)» більш об'ємних за змістом кримінально-правових відносин, – погоджується вона з П. В. Коробовим, А. Н. Санталовим та І. С. Ретюнських, – також можуть бути

¹ Стручков Н.А. Уголовная ответственность и ее реализация в борьбе с преступностью. – С. 50; Стручков Н.А. О комплексной разработке проблем уголовного, уголовно-процессуального и уголовно-исполнительного права / Н.А. Стручков // Известия ВУЗ «Правоведение». – 1965. – № 11. – С. 130.

² Бажанов М.И. Уголовное право Украины. Общая часть. – С. 25.

³ Огурцов Н.А. Правоотношения и ответственность в советском уголовном праве / Н.А. Огурцов. – Рязань: Изд-во РВШ МВД СССР, 1976. – С. 176.

⁴ Астемиров З.А. Уголовная ответственность // Энциклопедия уголовного права: в 35 т. – Т. 8. Уголовная ответственность и наказание. – С. 48.

⁵ Павлухин А.Н., Чистяков А.А. Уголовная ответственность как научная категория российской правовой доктрины. – С. 73.

реалізовані в кримінально-процесуальних і кримінально-виконавчих правовідносинах¹.

Л. В. Багрій-Шахматов висловив ще більш широке розуміння цієї наукової проблеми, підкресливши, що у всіх формах реалізації кримінально-правової відповідальності людини проявляється власна сутність даного виду її правової відповідальності як сукупності різних правовідносин – кримінальних, кримінально-процесуальних, кримінально-виконавчих, а інколи **навіть адміністративних**².

Очевидним є той факт, що не кожна форма реалізації кримінально-правової відповідальності людини опосередковується кримінально-виконавчими відносинами. Скажімо, у тих випадках, коли кримінальна відповідальність реалізується лише у формі осуду без призначення покарання або коли особа звільнена від покарання чи від його відбування. Хоча потенційна можливість виконання покарання справляє відомий психологічний вплив на засудженого. Наприклад, при звільненні від покарання та його відбування.

На користь широкого розуміння кримінально-правової відповідальності людини як сукупності кримінально-правових, кримінально-процесуальних та кримінально-виконавчих правовідносин висловилися також ряд інших авторів³. Зокрема, А. І. Марцев визначив, що «кримінальна відповідальність є **сукупність** кримінальних, кримінально-процесуальних та виправно-трудоових правовідносин, в яких одна сторона – держава в особі представницьких органів, – здійснює своє право, покладає на особу, яка вчинила злочин, **обтяження і позбавлення**, що містяться в кримінальному покаранні, а інша сторона – правопорушник, – **виконуючи** обов'язок, **несе ці обтяження і позбавлення**»⁴.

О. О. Дудоров та В. І. Осадчий дотримуються думки, що кримінально-правова відповідальність людини «визначається через специфічні кримінально-правові відносини (виникають з моменту вчинення злочину між державою та особою, яка вчинила злочин) або **через сукупність** кримінально-правових, кримінально-процесуальних і кримінально-виконавчих відносин».

М. П. Журавльов, заперечуючи, цей науковий підхід, вважає, що в зміст кримінально-правової відповідальності людини не слід включати кримінально-процесуальні та кримінально-виконавчі відносини.

¹ Меркулова В. О. Кримінальна відповідальність: окремі теоретичні та соціально правові аспекти. – С. 37.

² Багрій-Шахматов Л. В. Социально-правовые проблемы уголовной ответственности и форм ее реализации. – С. 33.

³ Марцев А. И. Уголовная ответственность и общее предупреждение преступлений / А. И. Марцев. – Омск: Изд-во ОГУ, 1973. – С. 23; Энциклопедия уголовного права: в 35 т. – Т. 8. Уголовная ответственность и наказание. – С. 48.

⁴ Марцев А. И. Уголовная ответственность и предупреждение преступлений / А. И. Марцев. Избранные труды. – Омск: Омская академия МВД России, 2005. – С. 19.

Кримінально-процесуальні відносини є формою встановлення кримінальних правовідносин, а кримінально-виконавчі правовідносини є формою реалізації кримінальних правовідносин¹.

Н.І.Загородніков писав, що кримінальна відповідальність людини є суттю, змістом кримінально-правових відносин, процесом реалізації норм кримінального закону, прав та обов'язків, що виникають внаслідок виникнення кримінального правовідношення².

І.І.Чугуников розглядає негативну (ретроспективну) кримінальну відповідальність людини як **вид охоронних кримінальних** правовідносин, реалізація якого можлива у формах, передбачених КК України³.

В цілому, – як зазначає Г.В.Назаренко, – кримінальна відповідальність людини являє собою правове відношення, в якому держава застосовує примус, а особа, яка вчинила злочин, несе обов'язок відповідати за вчинене. Зміст кримінальної відповідальності, таким чином, складають права і обов'язки сторін: **держава вправі** застосовувати до суб'єкта злочину заходи примусового впливу і **зобов'язана** зробити це в межах, передбачених кримінальним законом; особа, що вчинила злочин, зобов'язана піддатися примусовому впливові з боку держави і **вправі** понести відповідальність тільки в межах, передбачених законом⁴. Видається, що в правовому відношенні, окресленому Г.В.Назаренко, не представлені усі суб'єкти охоронних кримінальних правовідносин. Зокрема, потерпілий, адвокат тощо. Тому є підстави говорити не про правовідношення, а про правовідносини та відповідно про права і обов'язки їх суб'єктів.

В.А.Лук'янов прямо пише, що кримінальна відповідальність людини – це **правовідношення**, суб'єктами якого є держава в особі уповноважених органів і потерпілий, а об'єктом – особа, яка вчинила злочин, в рамках якого потерпілий реалізує свої права на відновлення порушених законних прав; уповноважені державні органи здійснюють осуд злочинного діяння і особи, яка його вчинила, а при необхідності обмежують його правовий статус; винний вимушено переперпіває покладені на нього позбавлення і обмеження, а також приймає необхідні заходи до відновлення порушених прав потерпілого⁵.

¹ Уголовное право. Часть Общая. Часть Особенная: учебник / под ред. Л.Д. Гаухмана, Л.М. Колодкина, С.В. Максимова. – М.: Юриспруденция, 1999. – С. 56.

² Загородников Н.И. О содержании уголовно-правовых отношений / Н.И. Загородников // Сов. госуд. и право. – 1963. – № 11. – С. 85–86.

³ Чугуников І.І. Правовідносини та форми їх реалізації у кримінальному праві України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. – О.: ОЮА, 2001. – С. 8.

⁴ Назаренко Г.В. Русское уголовное право: курс лекций / Г.В. Назаренко. – М.: Изд-во «Ось-89», 2000. – С. 49.

⁵ Лукьянов В.А. Ответственность: философские и уголовно-правовые аспекты: автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук. – Екатеринбург, 1999. – С. 22.

В юридичній літературі поширена думка, що кримінально-правова відповідальність людини, як вид соціальної відповідальності, є системою взаємних прав і обов'язків між кримінально-відповідальними суб'єктами і державою. Зв'язок суб'єктів, врегульований нормами кримінального права, кримінально-правова доктрина називає кримінально-правовими відносинами¹.

Матеріальний зміст кримінально-правових відносин складають поведінка, діяльність суб'єктів правового відношення, а юридичну форму утворюють права і обов'язки суб'єктів².

Кримінальна відповідальність людини, за визначенням С. Г. Келіної, **є частиною** кримінально-правових відносин. Вона виникає разом з правовідносинами, **є елементом їх змісту** і втілюється в тому, що особа, котра вчинила злочин, фактично **зазнає певних обмежень, позбавлень**, які **застосовуються** органами держави, від імені держави, в рамках кримінально-правових відносин³.

А. А. Чістяков також зазначає, що кримінальна відповідальність людини, , виникає і реалізується лише в рамках кримінально-правових відносин, **є її частиною**. Поза рамками кримінально-правових відносин кримінальна відповідальність не виникає й існувати не може⁴.

М. Н. Белов стверджує, що кримінальна відповідальність людини **є основним змістом** кримінальних правовідносин, суть якого полягає в застосуванні правоохоронними органами державного впливу, передбаченого кримінальною та кримінально-процесуальною нормою до особи, яка вчинила злочин, і **перетерпіння нею позбавлень** державно-владного характеру за вчинений злочин⁵. Як видно, з поля зору автора випав кримінально-виконавчий аспект як складова кримінальних правовідносин.

Через призму прав і обов'язків суб'єктів кримінальних правовідносин розглядає кримінальну відповідальність людини М. П. Журавльов. Він пише, що кримінально-правову відповідальність можна визначити як реалізацію прав і обов'язків суб'єктів кримінального правовідношення, тобто держави в особі її органів, з одного боку, та особи, котра вчинила злочин – з іншого боку⁶.

¹ Див., наприклад: Сперанский В.И. Социальная ответственность личности, сущность и особенности формирования / В.И. Сперанский. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – С. 27; Ореховский А.И. Ответственность и ее социальная природа. Методологический аспект / А.И. Ореховский. – Томск: Изд-во ТГУ, 1978. – С. 32.

² Огурцов Н.А. Правоотношения и ответственность в советском уголовном праве / Н.А. Огурцов. – Рязань: Изд-во РВШ МВД СССР, 1976. – С. 18.

³ Келина С.Г. Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности / С.Г. Келина. – М.: Наука, 1974. – С. 25–26.

⁴ Чистяков А.А. Уголовная ответственность и механизм формирования ее основания. – С. 82.

⁵ Белов М.Н. Правоотношения в уголовном праве: автореф. дисс. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук. – Нижний Новгород, 2002. – С. 10.

⁶ Уголовное право. Часть общая. Часть Особенная: учебник / под ред. Л.Д. Гаухмана,

І.Я. Козаченко розглядає негативну (ретроспективну) кримінально-правову відповідальність людини як **специфічне правовідношення**, яке виникає з моменту вчинення злочину, в рамках якого, на підставі закону, уповноважений на це державний орган здійснює **осуд** злочинного діяння, а так само і людину, яка його вчинила, **обмежує її правовий статус і покладає** на неї **обов'язок вимушено перетерпіти позбавлення особистісного чи майнового характеру** виключно **з метою** відновлення порушених законом прав потерпілого і позитивної ресоціалізації свідомості та поведінки винного¹. Як бачимо, крізь громіздкість наведеного визначення кримінально-правової відповідальності проглядається намагання автора об'єднати «під шапкою» специфічного правовідношення й інші концептуальні риси кримінальної відповідальності людини.

Подібний підхід прослідковується у І.В.Красницького, який констатує, що кримінально-правова відповідальність людини – це регламентована кримінальним законом **одна із форм** реалізації охоронних **кримінально-правових відносин**, яка полягає, з одного боку, **в осуді** судом від імені держави вчиненого діяння та особи, котра його вчинила, поєднаному, як правило, **з призначення їй покарання**, а в певних випадках також у виконанні призначеного покарання і (чи) забезпеченні інших встановлених вироком суду позбавлень і обмежень, які не є покаранням, та **судимості**, а з іншого – **у вимушеному їх перетерпінні** засудженим. Таким чином, структурно кримінально-правова відповідальність людини, на його думку, за чинним КК України містить лише один обов'язковий елемент: **осуд** судом від імені держави вчиненого діяння та особи, яка його вчинила, і п'ять факультативних – призначення покарання, загрозу виконання (відбування) покарання; виконання (відбування) покарання; позбавлення і обмеження, конкретизовані вироком суду, які не є покаранням; судимість. Разом з цим він погоджується, що це поняття можна визначити більш загально, а саме: поняття кримінально-правової відповідальності людини можна визначити як одну з форм реалізації охоронних кримінально-правових відносин, що полягає в застосуванні від імені держави до особи, винної у вчиненні злочину, передбачених кримінальним законом обмежень та у вимушеному їх перетерпінні засудженим².

Аналізуючи наведений підхід не можна не звернути увагу на певну громіздкість першого, запропонованого І.В.Красницьким визначення

Л.М. Колодкина, С.В. Масимова. – М.: Юриспруденція, 1999. – С. 56.

¹ Уголовное право. Общая часть: учебник / под ред. В.Н. Петрашева. – М.: ПРИОР, 1999. – С. 98.

² Красницький І.В. Кримінальна відповідальність та її підстави / І.В. Красницький // Кримінальне право України. Загальна частина / за ред. О.М. Бандурки. – Х.: Вид-во ХНУВС, 2011. – С. 53.

кримінально-правової відповідальності людини. У другому, більш звуженому визначенні кримінально-правової відповідальності людини, йдеться лише про обмеження, передбачені кримінальним законом, тоді як в ширшому визначенні проглядаються обмеження, передбачені і кримінально-процесуальним, і кримінально-виконавчим законодавством.

З таких же позицій розглядав негативну (ретроспективну) кримінально-правову відповідальність людини і П. П. Михайленко, вважаючи, що вона являє собою правовідношення, що виникає в кожному випадку вчинення злочину, однією зі сторін якого є встановлений законом обов'язок правоохоронних органів швидко виявити, викрити злочинця і піддати його за вироком суду справедливому покаранню, а другою стороною – обов'язок особи, викритої у вчиненні злочину, виконувати всі законні вимоги правоохоронних органів у процесі розслідування справи і судового розгляду та підкоритися тим **позбавленням та обмеженням**, котрі пов'язані з виконанням призначеного їй судом кримінального покарання¹.

Думається, що є підстави погодитися з А. Н. Павлухіним та А. А. Чистяковим (за винятком розуміння кримінальної відповідальності людини як обов'язку) в тому, що кримінальна відповідальність людини є різновидом специфічного кримінально-правового відношення (відносин)², а в той же час немає підстав для ототожнення цих понять з наступних міркувань. **Перше**, за своїм об'ємом кримінально-правове відношення (відносини) ширше, ніж кримінально-правова відповідальність людини. Кримінально-правова відповідальність людини здійснюється в рамках кримінально-правових відносин, а не навпаки. В певних випадках між державою і особою можуть виникати відносини, врегульовані нормами кримінального права, і не визнавати їх кримінально-правовими не видається можливим (наприклад, відносини, що виникають між державою і особою, яка вчинила злочин у стані неосудності або стала неосудною після його вчинення чи між державою і особою, яка не досягла встановленого законом віку кримінально-правової відповідальності). Однак кримінально-правова відповідальність людини в рамках цих кримінальних відносин відсутня. **Друге**, якщо до змісту кримінально-правових відносин входить діяльність суб'єктів (права і обов'язки суб'єктів – статика, діяльність – динаміка правових відносин), то до змісту кримінально-правової відповідальності людини ця діяльність не входить. **Третє**, кримінально-правовими відносинами охоплюється вся органічна єдність прав і обов'язків суб'єктів, що виникають між ними з приводу певного предмета відносин. Ще Гегель підкреслював цю

¹ Михайленко П.П. Уголовное право Украины. Общая часть / П.П. Михайленко. – К.: МВД Украины, 1995. – С. 15–16.

² Павлухин А.Н., Чистяков А.А. Уголовная ответственность как научная категория российской правовой доктрины. – С. 75.

органічну єдність, ствердивши, що якби в однієї з сторін були всі права, а у іншої – всі обов'язки, то ціле розпалося б, так як тільки тотожність є тією основою, яку тут слід мати на увазі¹.

Предметом кримінально-правових відносин, залежно від обставин справи, виступають: 1) людина (люди); 2) матеріальні блага; 3) нематеріальні блага, яким злочинним посяганням винного заподіяна істотна шкода, або яким створена загроза заподіяння такої шкоди. Щодо фізичної особи, то це безпосередньо проявляється у порушенні її прав і свобод. Обсяг прав і обов'язків суб'єктів кримінально-правових відносин залежить від їх кількості. Переважно суб'єктами кримінально-правових відносин є: потерпілий, держава в особі компетентних органів та винний у вчиненні злочину. В інших випадках – держава в особі компетентних органів і винний у вчиненні злочину. Найістотнішими правами потерпілого є: право вимагати від держави кримінально-правового реагування на вчинений злочин; право вимагати від винного у вчиненні злочину відшкодувати чи компенсувати заподіяну шкоду; право мати захисника чи законного представника; право приймати, відповідно до закону, участь у розслідуванні та розгляді в суді кримінальної справи щодо вчиненого відносно нього злочину; право оскаржити рішення, постанову чи вирок, що стосуються розслідування чи розгляду кримінальної справи в суді щодо вчиненого відносно нього злочину; право не виконувати явно незаконні вимоги представника компетентного органу держави. Разом з тим, він має виконувати, зокрема, такі **обов'язки**: не вчиняти жодних незаконних дій щодо винного у вчиненні проти нього злочину; сприяти компетентним органам держави у розслідуванні та розгляді у суді кримінальної справи щодо вчиненого відносно нього злочину; не розголошувати відомостей, які стосуються кримінальної справи і які згідно закону не заборонено розголошувати. Компетентний орган демократичної держави має, зокрема, такі права: розпочати відповідно до закону кримінально-правове переслідування особи, яка вчинила злочин – порушити кримінальну справу проти неї; право вчиняти, залежно від обставин справи, необхідні процесуальні дії щодо розслідування кримінальної справи та її розгляду в суді; застосувати щодо винного відповідну форму реалізації кримінально-правової відповідальності; виконати покарання, призначене судом; застосувати передбачені законодавством заходи, пов'язані з наявністю судимості. Компетентний орган демократичної держави, зокрема, зобов'язаний: вжити передбачених законом заходів щодо притягнення винного у вчиненні злочину до кримінальної відповідальності; забезпечити дотримання передбачених законом прав потерпілого і винного у вчиненні проти нього злочину; інформувати громадськість про стан розслідування кримінальної справи щодо вчиненого проти потерпілого злочину; забезпечити громадський порядок при розгляді справи в суді;

¹ Антология мировой правовой мысли. – Т. 3. Европа. Америка. XVII-XX вв. – С. 340.

виконати вирок суду щодо винного у вчиненні злочину відповідно до чинного законодавства.

Винний у вчиненні злочину має, зокрема, такі права: вимагати щоб його притягнення до кримінальної відповідальності та розгляд справи в суді відбувалися відповідно до чинного законодавства; мати захисника чи представника; бути присутнім при розгляді його справи у суді; відшкодувати або компенсувати потерпілому заподіяну йому шкоду; вимагати виконання вироку суду щодо нього відповідно до закону; не виконувати явно незаконні дії щодо нього компетентного органу держави; оскаржувати незаконні дії компетентних органів держави щодо нього; оскаржувати вирок суду, інші дії компетентних органів держави; звернутися в установленому законом порядку з клопотанням про помилування. Винний у вчиненні злочину, зокрема, зобов'язаний: виконувати законні вимоги компетентних органів держави у зв'язку з вчиненням ним злочину; виконувати постанови, рішення, вирок суду щодо нього у зв'язку з вчиненням злочину; у випадку призначення покарання у виді позбавлення волі – відбувати призначене покарання.

Кримінально-правова відповідальність людини – обов'язок особи, яка вчинила злочин (Л.В. Багрій-Шахматов, М.І. Бажанов, Я.М. Брайнін, Т.А. Гончар, А.Н. Ігнатов, М.П. Карпушін, М.Й. Коржанський, В.І. Курляндський, М.І. Ковальов, Н.С. Лейкіна, П.С. Матишевський, І.І. Митрофанов, В.А. Номоконов, О.М. Омельчук, В.І. Осадчий, А.Н. Павлухін, А.А. Пінаєв, А.А. Піонтковський, Б.С. Утевський, П.Л. Фріс, А.А. Чістяков, М.Д. Шаргородський, М.А. Шнайдер, та ін.).

Концепція про обов'язок злочинця понести покарання, яке є персоналізованим і таким, що відповідає тяжкості злочину, як твердить Т. Вудс, спирається на доктрину спокути Ангельма Кентерберійського¹.

Б.С. Утевський, не визначаючи самого поняття кримінально-правової відповідальності людини писав, що вона заснована **на обов'язку** не порушувати під загрозою покарання правил поведінки, встановлених державою і спрямованих на охорону найбільш важливих інтересів держави і громадян².

М.А. Шнейдер також писав про кримінальну відповідальність людини як обов'язок особи, що впливає з кримінального закону, дати звіт перед судом про свої суспільно небезпечні дії і понести заслужений **осуд і покарання** у випадку винного заподіяння шкоди³.

Дещо по-іншому підійшов до визначення негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини І.І. Митрофанов,

¹ Вовк Д.О. Співвідношення права і релігії у християнській правовій традиції: стан постсекуляризації / Д.О. Вовк // Вісник Академії правових наук України. – 2010. – № 4 (63). – С. 58.

² Утевський Б.С. Уголовное право / Б.С. Утевський. – М.: Государственное изд-во юрид. литературы, 1950. – С. 44.

³ Шнейдер М.А. Учебно-методическое письмо по советскому уголовному праву для студентов ВЮЗИ / М.А. Шнейдер. – М.: Изд-во ВЮЗИ, 1950. – С. 37.

який дійшов висновку, що «... кримінальна відповідальність – це вид юридичної відповідальності, що полягає в **обов'язку** особи, яка вчинила злочин, дати звіт за вчинене, що реалізується спеціальними органами держави за допомогою кримінально-правових засобів впливу, вид і обсяг яких чітко визначені обвинувальним вироком суду, котрий набрав законної сили»¹.

А.А.Піонтковській визначив кримінальну відповідальність людини як **обов'язок** особи, яка вчинила злочин, зазнати за вчинений злочин особистісних чи майнових збитків, визначених відповідною статтею кримінального кодексу². Дещо пізніше він зазначив, що кримінальна відповідальність, як і кожна правова відповідальність, є, перш за все, **обов'язок** відповідати за вчинений злочин, тобто, обов'язок нести за вчинений злочин визначений особистий чи майновий збиток, вказаний в санкції відповідної статті кримінального закону. Кожний конкретний правовий обов'язок особи **може існувати лише у правовідношенні**, а це означає, що йому завжди відповідає право інших осіб чи установ вимагати його виконання³.

Н.С.Лейкіна ствердила, що кримінальна відповідальність людини – обов'язок правопорушника піддатися відповідним заходам, що застосовуються до нього державою у зв'язку з невиконанням ним своєї соціальної ролі щодо дотримання суспільного правопорядку⁴.

М.Д.Шаргородській розумів кримінальну відповідальність людини як обов'язок особи, яка вчинила злочин, перетерпіти покарання, що полягає в **позбавленні особистісного майнового характеру**, засуджуючи його за вчинений злочин та переслідуючи мету його виправлення і перевиховання, а також попередження вчинення нових злочинів як нею, так і іншими особами⁵.

В.А.Номоконов, як уже зазначалося, розрізняючи поняття «відповідальність в кримінальному праві» і «кримінальна відповідальність», пише, що кримінальна відповідальність людини являє собою **обов'язок** особи, винної у вчиненні злочину, **піддатися** за це **покаранню** або **іншим заходам** кримінально-правового впливу⁶.

¹ Митрофанов І.І. Теоретичні проблеми механізму реалізації кримінальної відповідальності. – С. 52–53.

² Пионтковский А.А. О понятии уголовной ответственности / А.А. Пионтковский // Советское государство и право. – 1967. – № 12. – С. 40.

³ Пионтковский А.А. Уголовная ответственность и наказание / А.А. Пионтковский // Курс советского уголовного права: в 6 т. – Т. 3. – М.: Наука, 1970. – С. 7–8.

⁴ Лейкина Н.С. Личность преступника и уголовная ответственность / Н.С. Лейкина. – М.: Изд-во ЛГУ, 1968. – С. 24–25.

⁵ Курс советского уголовного права / под ред. Н.А. Беляева и М.Д. Шаргородского. – Т. 5. – Ленинград: Изд-во ЛГ, 1981. – С. 222–223.

⁶ Номоконов В.А. Ответственность в уголовном праве и ее основание. – С. 519.

І.М.Даньшин розглядав кримінально-правову відповідальність людини як правовий інститут, основним змістом якого є примусове покладення на особу обов'язку зазнати державного осуду за злочин, який вчинений нею, а також понести у разі призначення передбачене законом покарання, що полягає у позбавленні особистого чи майнового характеру¹.

Кримінально-правову відповідальність людини як **обов'язок** винного перетерпіти заходи державно-примусового впливу, тобто піддатися покаранню за вчинений злочин, розглядає М.І.Ковальов².

А.А.Чістяков під кримінально-правовою відповідальністю людини розуміє **обов'язок** особи, яка вчинила діяння, що містить всі ознаки складу злочину, перетерпіти несприятливі для неї наслідки у вигляді заходів кримінально-правового, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого характеру, передбачених законом, **застосовуваних спеціально на це уповноваженими органами**³. Визначене А.А.Чістяковим у цьому випадку поняття кримінальної відповідальності людини перегукується із зробленим значно раніше висновком Я.М.Брайніна про те, що кримінальною відповідальністю людини є заснований на нормах кримінального закону обов'язок особи, яка вчинила злочин, підлягати дії кримінального закону за наявності в діях винного передбаченого цим законом складу злочину⁴.

А.А.Чістяковим, спільно з А.Н.Павлухіним, роком пізніше було оприлюднене дещо інше розуміння поняття кримінальної відповідальності людини: «... обов'язок особи, яка вчинила діяння, що містить всі ознаки складу злочину, перетерпіти несприятливі для неї наслідки у виді заходів кримінально-правового характеру, передбачених законом, застосовуваних спеціально на це уповноваженими органами»⁵.

На думку В.І.Курляндського, кримінальна відповідальність людини є обов'язок особи, яка вчинила злочин, відповісти за нього і нести за вирок суду кримінальне покарання⁶.

Інші автори, розглядаючи кримінальну відповідальність людини як **обов'язок**, розширюють його змістовну частину, стверджуючи при цьому,

¹ Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть общая. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 47.

² Ковалев М.И. Советское уголовное право: курс лекций. – Вып. 1. / М.И. Ковалев. – Свердловск: Изд-во СЮИ, 1971. – С. 121.

³ Чистяков А.А. Уголовная ответственность и механизм формирования ее основания. – С.52, 82.

⁴ Брайнин П.М. Уголовная ответственность и ее основания в советском уголовном праве. – С. 25.

⁵ Павлухин А.Н., Чистяков А.А. Уголовная ответственность как научная категория российской правовой доктрины. – С. 43.

⁶ Курляндский В.И. Уголовная ответственность и меры общественного воздействия / В.И. Курляндский. – М.: Юрид. лит., 1965. – С. 33–34.

що винний зобов'язаний піддатися **не лише покаранню**, але й заходам кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого впливу. Зрозуміло, що такий обов'язок при названому підході реалізується в межах кримінально-правових, кримінально-процесуальних та кримінально-виконавчих відносин і через діяльність компетентних державних органів¹.

М. І. Бажанов дійшов до висновку, що кримінальна відповідальність людини як обов'язок **має двоякий характер**: а) обов'язок дати звіт про свої дії і б) обов'язок **перетерпіти певні позбавлення**, перетерпіти примусовий вплив кримінального закону. При цьому, зазначав він, перший обов'язок характеризує суб'єктивну сторону кримінальної відповідальності людини, а другий обов'язок – її об'єктивну сторону. Кримінальна відповідальність людини реалізується через кримінально-правові, кримінально-процесуальні та кримінально-виконавчі відносини².

Ряд авторів стверджують, що кримінальна відповідальність людини як **правове становище** – це **обов'язок** особи дати звіт перед державою в особі її правомочних органів за вчинений злочин³.

Більш деталізованим за змістом є визначення кримінальної відповідальності людини П. Л. Фріса, який констатує, що вона є покладеним на особу державою або суспільством чи прийнятий особою на себе самостійно **обов'язок** при порушенні кримінально-правових норм дати відповідь за свою поведінку компетентним органам і прийняти примусові заходи (покарання), адекватні ступеню суспільної небезпечності вчиненого злочину⁴.

В. І. Осадчий також висловився на підтримку концепції «кримінальна відповідальність – обов'язок», стверджуючи, що вона являє собою **обов'язок** особи, покладений на неї кримінальним законом, не вчиняти злочинів⁵.

П. С. Матишевський визначив кримінальну відповідальність людини як **правовий обов'язок** особи, яка вчинила злочин, зазнати (підкоритися) заходів державного впливу та бути покараною⁶. А. Н. Ігнатов також розглядає кримінальну відповідальність як **юридичний обов'язок** особи,

¹ Див., наприклад: Багрий-Шахматов Л.В. Уголовная ответственность и наказание / Л.В. Багрий-Шахматов. – Минск: Высшая школа, 1976. – С. 27–28; Номоконов В.А. Ответственность в уголовном праве и ее основание. – С. 521.

² Бажанов М.И. Уголовное право Украины. Общая часть / М.И. Бажанов. – Днепропетровск: Пороги, 1992. – С. 24–25.

³ Дьяков С.В. Уголовное право / С.В. Дьяков, А.А. Игнатов, В.В. Лунев, С.И. Никулин. – М.: НОРМА-ИНФРА, 1999. – С. 22.

⁴ Фріс П.Л. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник для студентів вищих навчальних закладів / П.Л. Фріс – 2-ге видання, доп. і переробл. – К.: Атіка, 2009. – С. 111.

⁵ Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / відп. ред. Кондратьєв Я.Ю. – К.: Правові джерела, 2002. – С. 72.

⁶ Матишевський П.С. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / П.С. Матишевський. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – С. 57.

котра вчинила злочин, тримати відповідь за вчинене перед державою і **перетерпіти певні позбавлення і обмеження** прав, передбачених законом¹.

М.Й. Коржанський також вважав, що відповідальною може бути лише особа, яка **юридично зобов'язана**. Тому кримінальну (в його розумінні «уголовну») відповідальність людини він визначав як встановлений кримінальним законом її **юридичний обов'язок** особи дати звіт перед судом про своє суспільно небезпечне діяння і понести за нього передбачене законом засудження та покарання² або ж як «обов'язок кожної особи, яка вчинила передбачений Уголовним законом злочин, дати публічний звіт про свою злочинну поведінку і виконати призначене судом покарання»³.

На думку А.А. Пінаєва, кримінальна відповідальність людини – це **обов'язок** особи, яка вчинила злочин, відповідати перед державою і перетерпіти певні позбавлення особистісного чи майнового характеру, пов'язані з призначенням покарання⁴. Подібно висловився О.М. Омельчук, зазначивши, що кримінальна відповідальність людини полягає у **правовому обов'язку** особи, яка вчинила злочин, зазнати державного осуду у вигляді **позбавлень і обмежень особистого, майнового або іншого характеру (покарання)**, котрі покладаються на винного спеціально уповноваженими органами держави⁵.

Необхідно звернути увагу, що в кримінально-правовій літературі дана концепція була піддана критиці. Вказувалося, що категорія «обов'язок» є суб'єктивною, і тому не охоплює об'єктивного аспекту, незалежно від психічного ставлення до нього суб'єкта, на якого він покладений. Крім цього, А.С. Молодцов зазначив, що при визначенні поняття негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності людини через обов'язок допускається змішування юридичного аспекту кримінальної відповідальності людини з етичним, а сам собою обов'язок людини як суб'єкта відповідальності – ще не є відповідальністю⁶.

Негативне ставлення до концепції «кримінальна відповідальність – обов'язок» висловив і О.Е. Лейст: «Оскільки юридичним обов'язком

¹ Уголовное право России: учебник для вузов: в 2 т. – Т. 1. Общая часть / отв. ред. А.Н. Игнатов, Ю.А. Красиков. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – С. 76.

² Коржанський М.Й. Презумпція невинуватості і презумпція вини: монографія / М.Й. Коржанський. – К.: Атіка, 2004. – С. 122.

³ Коржанський М.Й. Уголовний закон України (наукова модель): монографія / М.Й. Коржанський. – Дніпропетровськ: Юридична академія МВС, 2004. – С. 23.

⁴ Пінаев А.А. Курс лекций по Общей части уголовного права. Книга первая «О преступлениях» / А.А. Пінаев. – Харьков: Юридический Харьков, 2001. – С. 49.

⁵ Кримінальне право України: навч. посібник / за ред. О.М. Омельчука. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 10.

⁶ Молодцов А.С. Уголовная ответственность: понятие, дифференциация / А.С. Молодцов // Реализация уголовной ответственности: материально-правовые и процессуальные аспекты. – Самара, 1992. – С. 48.

називають передбачену правом необхідність певної поведінки, забезпеченої відповідними санкціями, – наголосив він, – про кримінально-правове відношення можна було б говорити, якби існував закон, зобов'язуючий особу, яка вчинила злочин, у відповідний строк **звернутися в правоохоронні органи** для призначення їй покарання. Але навіть і такий закон не створив би кримінально-правові відносини в тому вигляді, як це зазвичай конструюється, оскільки «**піддатися (піддати себе?) покаранню злочинець** не здатний, а змістом обов'язку не можуть бути дії неможливі, від волі і свідомості зобов'язаної особи не залежні»¹.

Піддав критиці розглядувану концепцію І. С. Ретюнських, вважаючи, що кримінальна відповідальність людини не може ототожнюватися з елементом кримінального правовідношення, яким є її обов'язок понести позбавлення за вчинених злочин. Не можна ототожнювати кримінальну відповідальність людини і з правовідношенням, оскільки кримінальне правовідношення ширше за об'ємом відношення відповідальності².

До наведеного вище можна додати, що «обов'язок відповідати» і «відповідальність» не є тотожними. Крім того, змістом кримінально-правової відповідальності людини є не лише обов'язок (обов'язки), але й право (права), оскільки кримінальна відповідальність людини є складним кримінально-правовим явищем, охоронними кримінально-правовими відносинами – з іншого боку. Зокрема, право компетентного органу держави затримати особу, яка вчинила злочин, притягнути до кримінально-правової відповідальності. Право потерпілого чи інших осіб на необхідну оборону, на затримання злочинця, право працівників правоохоронних органів застосовувати відповідно до закону спеціальні засоби, право особи, яка вчинила злочин, на притягнення її до кримінально-правової відповідальності відповідно до закону тощо.

Генерально, виходячи з ліберальних демократичних, а не тоталітарних настанов, людина **суб'єктивно нікому і нічого не зобов'язана** – така антропологічна засада розуміння людини як найвищої соціальної цінності. Інші суб'єкти суспільних відносин (держави, політичні структури, соціальні об'єднання громадян, окремі громадяни) **можуть вважати**, що вона щось комусь зобов'язана (об'єктивно, ззовні). Лише тоді, коли людина, через механізм розуму, совісті, свободи волі і необхідності, сили волі прийде **до висновку**, що вона **зобов'язана**, можна так говорити. **Об'єктивне зобов'язування** – це дорога з одностороннім рухом – **до примусу, до насильства, до розправи над людьми**. Це дорога в глухий кут, з якого немає виходу. Нині, як відомо, ці засоби,

¹ Проблемы теории государства и права: учебное пособие / под ред. М.Н. Марченко. – М.: Юристъ, 2001. – С. 645.

² Ретюнских И.С. Уголовная ответственность и ее реализация по советскому законодательству / И.С. Ретюнских // Уголовная ответственность: проблемы содержания, установления, реализации. – Воронеж: ВГУ, 1989. – С. 28.

методи не визнаються демократичними державами пріоритетними в регулюванні суспільних відносин. Вони є (мають бути) **засобами крайньої необхідності** (*ultima ratio*) і застосовуватися у тих випадках, коли інші суспільні засоби не дали, не дають або не можуть дати позитивного, просоціального результату в регулюванні суспільних відносин. Є очевидним той факт, що застосування кримінально-правових засобів у регулюванні суспільних відносин необхідно обмежити і поступово звужити, маючи на увазі ті ситуації, коли вони застосовуються без крайньої потреби. Як важливий крок на цьому шляху може стати реалізація обґрунтованої пропозиції М. І. Хавронюка щодо прийняття КК та змін до нього **кваліфікованою** більшістю голосів народних депутатів Верховної Ради України. Зрозуміло, що це потребує внесення відповідних змін до чинної Конституції України¹.

Вочевидь, якщо бути неупередженим, то слід враховувати, що вчинений людиною злочин має складну соціальну детермінацію. Він, як правило, є двояким продуктом: людини і суспільства. Людина – в силу її недосконалості як біологічного виду, її вини, недостатніх зусиль в плані визначення свого гідного місця в системі суспільних відносин, недбалості щодо власної безпеки в соціально-правовому полі тощо. Суспільство також частково причетне до вчиненого особою злочину – відсутність чіткого механізму забезпечення «включення» кожної людини в систему позитивних суспільних відносин з метою створення належних умов для реалізації її прав і свобод в правовому полі, недоліки морально-правового і патріотичного виховання, освіти, культурно-виховної роботи, слабкість соціального механізму контролю за суспільно-значимою поведінкою особи і забезпечення відповідальності за порушення соціальних норм тощо. Які ж пропорції вини людини і суспільства щодо вчинення конкретного злочину? Саме так ставиться питання у спеціальній юридичній літературі².

Світ права надзвичайно багатогранний у своїх буттєвих проявах. Деонтологічний світ права, – як вдало зауважив М. М. Цимбалюк, – хоча й формується під впливом чисельних суб'єктивно-ціннісних факторів, однак ефективність реалізації правових ідей, є пропорційною мірі їхньої адекватності дійсному характерові суспільних правовідносин та доцільності в плані нівелювання зазору між реальним та належним³. Виходячи з цього на державі демократичного спрямування лежить обов'язок оптимально і

¹ Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук. – К.: КНУВС, 2007. – С. 21.

² Астемиров З.А. Уголовная ответственность // Энциклопедия уголовного права: в 35 т. – Т. 8. Уголовная ответственность и наказание. – С. 18, 35, 38; Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. – Кн.1. / А.П. Закалюк – К.: Видавничий Дім «Ін Юре». 2007. – С. 198, 212, 219, 220.

³ Цимбалюк М.М. Онтологія правосвідомості: теорія та реальність: монографія / М.М. Цимбалюк. – К.: Атіка, 2008. – С. 85.

раціонально визначати межі належної поведінки людини, співвідносячи свої державно-вольові приписи, з наявною суб'єктивно-об'єктивною суспільною ситуацією.

Більш складним, можна сказати ювелірним підходом, є формування у людини внутрішнього механізму зобов'язування, заснованого на гуманістичних цінностях справедливості, доброчинності, доброзичливості, вдячності, скромності, милосердя, співчуття, пріоритетності загальних інтересів і потреб, відповідальності за свою поведінку, бачення її в просоціальному руслі. Така діяльність демократичних державних і недержавних структур потребує свого глибокого і всеосяжного наукового забезпечення. Наріжним каменем її організації, забезпечення здійснення мають стати закономірності як антисоціальної, протиправної, так і просоціальної, правослухняної поведінки людини. При досягненні режиму гармонійного поєднання внутрішнього і зовнішнього зобов'язування, звужиться сфера примусу, насильства, розправи над людьми, а, отже, і сфера застосування негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності. Сформується якісно нова модель кримінально-правового регулювання суспільних відносин. Вчені, особливо зарубіжні, зазначають шляхи, які ведуть, або можуть вести до цієї моделі. Так, професор університету в Осло Н. Крісті виділив п'ять обставин, які на його думку, могли б привести до обмеження застосування такого виду покарання як позбавлення волі: «1. В суспільстві, де населення користується благами сфери дозвілля, яка постійно розширюється, позбавлення волі щодалі буде вважатися більшим злом, його каральний вплив, його ціна буде різко збільшуватися і, відповідно, до нього будуть рідше звертатися як до засобу покарання злочину. 2. Всі будуть забезпечені мінімумом матеріальних благ і цей мінімум буде постійно збільшуватися. Позбавлення цих благ – засобами штрафу чи конфіскації – стане більш прийнятним видом покарання, ніж тепер, коли у багатьох єдиною є річ, яку можна забрати, – це час. 3. У вік електроніки з'явиться можливість здійснювати ефективний контроль за засудженими злочинцями, що перебувають поза тюрмами. Більш дешевими, більш простими і, на думку багатьох, більш гуманними, стануть радіопередавачі, прикріплені до засуджених, радіолокатори, телефонні апарати, обладнані пристроями для впізнання голосу і т.п. Контроль за тим, щоб злочинець перебував після засудження в суворо визначеному районі, буде настільки дієвим, що можна буде обійтися без тюремного ув'язнення. 4. Держава загального благоденства зможе в майбутньому, не використовуючи тюрем, надати більш ефективну допомогу тим, хто створює труднощі і завдає турбот суспільству. 5. Вивчення результатів перебування в ув'язненні покаже, як мало підстав сподіватися на те, що день перебування в тюрмі може мати ще який-небудь ефект, окрім чисто карального»¹. Прошло не так багато часу і частина з названих обставин

¹ Крісті Н. Пределы наказания. – С. 140.

Н. Крісті реалізуються. Зокрема, в скандинавських державах, маючи на увазі, зокрема, запровадження електронних браслетів для контролю за засудженими окремими категоріями.

Кримінально-правова відповідальність людини – осуд (засудження), ганьбування особи, яка вчинила злочин (С.А.Велієв, Т.Г.Даурова, Ю.А.Демідов, А.І.Екімов, Г.Г.Криволапов, Н.М.Кропачев, Н.І.Мацнев, І.С.Ной, П.П.Осіпов, В.С.Прохоров, Б.Т.Разгільдієв, І.С.Ретюнських, О.Ю.Сергеева, А.Н.Тарбагаєв, К.Ф.Тіхонов, Ю.М.Ткачевський, А.В.Усс та ін.).

Ще Бар (Bar. Grundlagen des Strafrechts. 1869) зауважив дуже важливу особливість, яка притаманна кожному покаранню, – це **осуд**: «Цей осуд є єдиним стійким елементом у всіх різноманітних покараннях. **Осуд є суттю кожного покарання**; все інше, скільки б воно не виступало на передній план, є неістотний, мінливий додаток»¹. Цей науковий концепт гаряче підтримали Н.Д.Сергеевський та Н.С.Таганцев. Так, Н.Д.Сергеевський писав, що якщо ми не будемо знати, які власне діяння заборонено в даний час в нашому суспільстві, якщо ми відмовимося від **їх осуду і ганьбування**, то ми тим самим втратимо будь-яку уяву про порядок. Осуд і ганьбування таких діянь від імені держави є власне тим актом, в якому виражене положення про несумісність їх з порядком. Розглядаючи злочин як порушення норм відомого порідку, а покарання як осуд і ганьбування, ми повинні без сумніву прийти до висновку, що правопорядок може бути наявним лише тоді, коли є перелік злочинів і коли здійснюється правосуддя².

Осуд і ганьбування діянь, які є злочинами від імені суспільства, – зазначає Н.С.Таганцев, – є власне тим актом, в якому фактично, а не лише формально на папері виражене положення про несумісність їх з порядком. Забороняючи, вимагаючи, вказуючи на необхідність певної діяльності чи бездіяльності – пише далі він, – норми правового порядку є захистом правових благ. Але для здійснення своєї мети право потребує сили, **яка б підпорядковувала йому непокірну окрему волю**, і цю силу дає йому держава. Тим самим, виступає новий момент права – примус, який проявляється **в трьох формах**: 1) примус до виконання; 2) відновлення порушеного порядку; 3) покарання неслухняного³.

Зміст (обсяг) осуду науковці визначають неоднаково. Одні автори пишуть про осуд винного у вчиненні злочину, а інші – осуд вчиненого діяння і особи, яка його вчинила. Крім цього, немає однастайності науковців щодо суб'єкта осуду – одні автори пишуть загалом про осуд, не вказуючи

¹ Сергеевский Н.Д. О праве наказания // Избранные труды / отв. ред. А.И. Чучаев. – М.: ООО «Издательский дом «Буквовед», 2008. – С. 468.

² Сергеевский Н.Д. О праве наказания. – С. 468–469.

³ Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Лекции. Часть общая. – Т. 2. – М.: Наука, 1994. – С. 34–35.

конкретно, хто його здійснює, інші вказують, що такий осуд здійснюється судом в обвинувальному вироці, інші – що такий осуд здійснюється компетентним органом держави – державний осуд, ще інші – що державою і суспільством. Так, І. С. Ной вперше визначав негативну (ретроспективну) кримінальну відповідальність людини як наслідок вчинення злочину, який насамперед зв'язаний з держаним **осудом**¹. Таку ж думку висловив дещо пізніше К. Ф. Тихонов: кримінальна відповідальність людини – це державний **осуд винного** у вчиненні злочину, **здійснюваний судом в обвинувальному вироці**². А. В. Усс дещо ширше, ніж К. Ф. Тихонов, підійшов до визначення кримінальної відповідальності людини, окресливши її як публічну, від імені держави, негативну морально-політичну **оцінку (осуд)** злочинного діяння і особи, яка його вчинила, в обвинувальному вироці суду³.

Ю. А. Демідов зазначив, що **держава і суспільство** здійснюють **осуд** винного за його негативне ставлення до суспільних цінностей, яке втілене в суспільно-небезпечному посяганні на ці цінності. Негативне ставлення особи до цінностей суспільства, втілене у вчиненому злочині, викликає у відповідь негативне ставлення до винного з боку суспільства і держави, виражене у кримінально-правовій відповідальності людини. Державно-примусові заходи, що застосовуються до осіб, які вчинили злочин як головну, визначальну ознаку містять **осуд** винного з боку держави. **Суд**, визначаючи особу винного у вчиненні злочину, здійснює **його осуд (ганьбить) за вчинений злочин**. Кримінально-правова відповідальність людини реалізується в самому факті осуду особи судом від імені держави. В цьому випадку кримінальна відповідальність людини набуває реальну форму існування незалежно від того, призначається покарання чи ні⁴.

А. І. Екімов, застосувавши вузький за змістом підхід, дійшов висновку, що кримінальна відповідальність людини є осудом злочинця від імені держави⁵.

Акцент на **осуд** особи за вчинений злочин, – вважає Г. Г. Криволапов, – найбільш правильно і точно виражає матеріальний зміст і суть кримінальної відповідальності людини як соціально-правового явища⁶.

¹ Ной И.С. Вопросы теории наказания в советском уголовном праве / И.С. Ной. – Саратов: Изд-во СГУ, 1962. – С. 119–120.

² Тихонов К.Ф. Субъективная сторона преступления / К.Ф. Тихонов. – Саратов: Изд-во СГУ, 1967. – С. 44.

³ Усс А.В. К дискуссии о понятии уголовной ответственности в связи с проблемой нравственности осуждения преступника / А.В. Усс. – Красноярск: Изд-во КГУ, 1986. – С. 77.

⁴ Демидов Ю.А. Социальная ценность и оценка в уголовном праве / Ю.А. Демидов. – М.: Юрид. лит., 1975. – С. 51, 166–167.

⁵ Экимов А.И. Справедливость и социалистическое право / А.И. Экимов. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1980. – С. 102.

⁶ Криволапов Г.Г. Уголовная ответственность и ее основание // Уголовное право. Общая часть: учебник / под. ред. Н.И. Ветрова, Ю.И. Ляпунова. – М.: Новый Юрист КиоРус, 1997. – С. 290–291.

Визначальною сутнісною ознакою поняття кримінально-правової відповідальності людини також вважає Б.Т.Разгільдієв, який визначив її як «**осуд**, заснований на визнанні особи від імені держави в формі обвинувального вироку винним у вчиненні злочину, передбаченого кримінальним законом, зв'язаний з обмеженням його прав і свобод»¹.

На думку Т.Г.Даурової, кримінальна відповідальність людини – це **осуд** особи, яка визнана винною у вчиненні злочину, від імені держави у формі обвинувального вироку².

Кримінальна відповідальність людини – результат заснованого на кримінальному законі **осуду** (негативної оцінки) **вчиненого суспільно небезпечного діяння і особи, яка його вчинила, з боку держави**, виражене в **обвинувальному вирокі суду**. Таку позицію, маючи на увазі негативний аспект кримінальної відповідальності людини, висловили В. С. Прохоров, Н. М. Кропачев, А. Н. Тарбагаєв³.

Н.І.Мацнев також зазначає, що «... кримінальна відповідальність – це заснований на кримінальному законі і виражений в обвинувальному вирокі суду **осуд (ганьбування)** вчиненого злочину від імені держави, в якому проявляється негативна морально-політична оцінка суспільно небезпечного діяння і особи винного з боку суспільства»⁴.

Ще більш лаконічне визначення поняття негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності людини в розглядуваному плані запропонували І.А.Вартилицька та В.С.Плугатир: «кримінальна відповідальність – **спосіб державно-правового впливу** на особу, яка вчинила злочин, що проявляється в **державному осуді** протиправної поведінки, а також у покладенні на особу **певних позбавлень та обмежень**, передбачених законом»⁵.

Кримінальна відповідальність людини, – як пише Ю.М.Ткачевській, – є **правовим наслідком**, результатом застосування норм кримінального закону. Вона **полягає в осуді** від імені держави винної особи за вчинений нею злочин⁶.

Головним недоліком концепції осуду є те, що вона не відображає в повному об'ємі сутнісну і змістовну характеристики кримінально-правової

¹ Разгильдиев Б.Т. Задачи уголовного права Российской Федерации и их реализация / Б.Т. Разгильдиев. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1993. – С. 171.

² Даурова Т.Г. Введение в публичное право: учеб. пособие. Часть II. / Т.Г. Даурова, О.И. Цыбулевская, О.В. Шудра. – Саратов: СГУ, 1998. – С. 51.

³ Прохоров В.С. Механизм уголовно-правового регулирования: норма, правоотношение, ответственность / В.С. Прохоров, Н.М. Кропачев, А.Н. Тарбагаев. – Красноярск: Изд-во Красноярск. ун-та, 1989. – С. 167.

⁴ Мацнев Н.И. О понятии уголовной ответственности / Н.И. Мацнев // Правоведение. – 1980. – № 4. – С. 55.

⁵ Вартилицька І.А. Кримінальне право України. Альбом схем: навч. посібник / І.А. Вартилицька, В.С. Плугатир; за ред. В.Я. Горбачевського. – К.: Атіка, 2003. – С. 208.

⁶ Советское уголовное право. Общая часть. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – С. 23.

відповідальності людини. Осуд, як форма реалізації кримінально-правової відповідальності людини, є скоріше категорією морального характеру, хоча й в ряді випадків, як побачимо далі, кримінальна відповідальність людини може реалізовуватися лише через осуд. Окрім цього, в цій концепції не присутні інші форми реалізації кримінально-правової відповідальності людини – покарання і судимість.

Кримінальна відповідальність людини, – підкреслив І. С. Ретюнських, – реалізується уже в самому факті **осуду** особи судом від імені держави. В цьому випадку вона набуває реальної форми незалежно від призначення покарання¹.

Проти розуміння кримінально-правової відповідальності як **осуду чи ганьбування** особи, яка вчинила злочин, висловився В.Д. Філімонов, який взявши до уваги, що закон, хоча й говорить про відповідальність людини тільки у тих випадках, коли наявний уже постановлений вирок суду, зазначив, що в ньому немає ніяких вказівок **про її осуд і ганьбування** як про правовий наслідок вчиненого нею злочину. Визнання винною у вчиненні злочину, що міститься у вирокі суду, – це постанова, яка встановлює наявність юридичного факту, що є необхідною передумовою кримінальної відповідальності людини. Суд в цих випадках встановлює такий юридичний факт, з яким закон зв'язує настання кримінальної відповідальності, але котрий сам до змісту кримінальної відповідальності не входить. Отже, він робить висновок, що визнання особи винною у вчиненні злочину не може розглядатися як її кримінальна відповідальність, а негативна оцінка особи і вчиненого нею злочину, що впливає з встановлення цього юридичного факту, – як винесений цій особі осуд, ганьбування².

Спірність такого розуміння очевидна. Автор мислить лише в межах концепції «кримінально-правова відповідальність – примус, державно-примусовий вплив, покарання, санкція, негативні наслідки», забуваючи, що суд нерідко, виходячи з чинного кримінального законодавства, **не вдається** до примусових заходів.

Кримінально-правова відповідальність людини – вимушене перетерпіння нею негативних наслідків вчиненого злочину (М. І. Бажанов, А. В. Васільевській, С. Г. Келіна, Л. Л. Кругліков, М. А. Огурцов, А. І. Санталов, В. Б. Харченко та ін.). Так, А. І. Санталов підкреслював, що кримінальну відповідальність (**в її нормативному аспекті – В.К.**) слід розуміти як **вимушене перетерпіння** винною особою негативних наслідків вчиненого злочину **в формі осуду** (державного осуду) **і примус злочинця** до цього уповноваженими державними органами³.

¹ Ретюнских И.С. Уголовная ответственность и ее реализация по советскому законодательству / И.С. Ретюнских // Уголовная ответственность: проблемы содержания, установления, реализации. – С. 114.

² Филимонов В.Д. Уголовная ответственность по российскому законодательству. – С. 5–6.

³ Санталов А.И. Теоретические вопросы уголовной ответственности / А.И. Санталов. – Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та, 1982. – С. 18.

Найбільш максимально осяжним видається запропоноване Ю.В.Бауліним визначення поняття негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності людини через призму даної концепції: «кримінальна відповідальність – це **вимушене перетерпіння** особою, що вчинила злочин, державного засудження, а також **позбавлень особистого, майнового або іншого характеру**, які передбачені кримінальним законом і покладаються на винного спеціальними органами держави»¹.

З таких же позицій визначає поняття негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності людини В.Б.Харченко, стверджуючи, що вона є **вимушеним перетерпінням** особою, яка вчинила злочин, державного осуду, позбавлень особистісного, майнового чи іншого характеру, передбачених кримінальним законом, що накладаються на винного спеціальними органами держави².

З пункту бачення С.Г.Келіної, кримінальна відповідальність людини – це **фактичне несення певних позбавлень** особою, яка вчинила злочин, при тому, що ці позбавлення застосовуються органами держави і від імені держави в рамках кримінальних правовідносин³.

Негативна кримінально-правова відповідальність людини – вина. Дана концепція кримінальної відповідальності виникла в радянській науці кримінального права в 20-х роках минулого століття і проіснувала приблизно до 50-х років минулого століття. Так, М.П.Разумовський писав, що вина є ніщо інше, як відповідальність в юридичній формі⁴. А.Я.Естрін вважав також, що вина в радянському кримінальному праві є ніщо інше, як відповідальність у кримінальному праві⁵. Подібні погляди підтримали Е.С.Злобін, Г.В.Назаренко, Б.С.Нікіфоров, Б.С.Утевський та інші вчені-криміналісти⁶.

Кримінально-правова відповідальність людини – судимість. Авторами цієї концепти кримінальної відповідальності є А.Н.Тарбагаєв, Н.М.Кропачев та А.І.Бойцов. На їх погляд, буде справедливим

¹ Кримінальне право України. Загальна частина: підручник для юридичних вузів / за ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Х.: Право, 1997. – С. 58.

² Харченко В.Б. Уголовное право Украины. Пособие по подготовке к государственному (выпускному) экзамену / В.Б. Харченко. – К.: Атика, 2000. – С. 27.

³ Келина С.Г. Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности / С.Г. Келина. – М.: Наука, 1974. – С. 27.

⁴ Разумовский М.П. Детерминизм и ответственность в уголовном праве / М.П. Разумовский // Революция права. – 1929. – № 6. – С. 89.

⁵ Эстрин А.Я. О вине уголовной ответственности / А.Я. Эстрин // Советское государство и право. – 1935. – № 1–2. – С. 111.

⁶ Див., наприклад: Утевский Б.С. Вина в советском уголовном праве / Б.С. Утевский. – М.: Госюриздат, 1950. – С. 103; Никифоров Б.С. Об основах уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик. – С. 32; Назаренко Г.В. Русское уголовное право: курс лекций / Г.В. Назаренко. – М.: Ось-89, 2000. – С. 52.

твердження про те, що *судимість людини і її кримінальна відповідальність – це синоніми*. Кримінальна відповідальність і судимість людини виникають одночасно. Припинення судимості людини є припиненням її кримінальної відповідальності¹. Так можна міркувати виходячи з рішення Конституційного Суду України №9-рп/99 від 27.10.1999р. Разом з цим, є підстави не погоджуватися з отождоженням кримінально-правової відповідальності і судимості людини.

Судимість – це інститут кримінального права, який являє собою особливий правовий стан людини, визнаної винною у вчиненні злочину обвинувальним вироком суду, яким їй призначене покарання і який набрав законної сили, що тягне для неї настання визначених законом несприятливих (негативних) наслідків і триває до погашення або зняття судимості.

Судимість народжує для засудженої людини значно ширші за обсягом правові наслідки, ніж її кримінальна відповідальність. Вона є фактором, який впливає на кримінальну відповідальність людини. Зокрема, судимість: **1)** має значення для встановлення повторності і рецидиву злочинів, що є обставиною, яка обтяжує покарання (п.1 ч.1 ст.67 КК України), тобто впливає на вибір судом виду покарання, його строку (розміру); **2)** у випадках, передбачених чинним КК України, впливає на кваліфікацію вчиненого злочину. Зокрема, повторність злочинів, рецидив злочинів має місце тільки при наявності судимості за раніше вчинений злочин і лише за цієї умови вчинене особою утворює кваліфікований склад відповідного злочину (наприклад ч.3 ст.109; ч.2 ст.110; п. 13 ч. 2 ст.115; ч.2 ст.127; ч.2 ст.133; ч.2 ст.164; ч.2 ст.185; ч.3 ст.296 КК України); **3)** негативною умовою, яка виключає можливість звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45 КК України), у зв'язку з примиренням винного з потерпілим (ст.46 КК України), у зв'язку з передачею особи на поруки (ст. 47 КК України), у зв'язку зі зміною обстановки (ст. 48 КК України); **4)** за злочини проти миру та безпеки людства (ст. 437–439; ч.1 ст.442 КК України) є підставою до незастосування строків давності виконання обвинувального вироку (ч.6 ст.80 КК України); **5)** враховується при призначенні покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців. Застосування цього покарання замість позбавлення волі неможливе щодо осіб, які раніше відбули покарання у виді позбавлення волі (ч.2 ст.62 КК України); **6)** враховується як обставина, що негативно характеризує особу винного при вирішенні судом питання про призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом (ст.69 КК України), про звільнення від відбування

¹ Тарбагаев А.Н. Ответственность в уголовном праве / А.Н. Тарбагаев // Правоведение. – 1994. – № 3. – С. 102–106; Тарбагаев А.Н. Судимость и ее уголовно-правовое значение / А.Н. Тарбагаев, Н.М. Кропачев, А.И. Бойцов // Вестник Ленингр. ун-та. – 1990. – № 13. – С. 85–89.

покарання з випробуванням (ч. 1 ст. 75, ст. 104 КК України); 7) враховується при визначенні фактично відбутої засудженим частини покарання при умовно-достроковому звільненні від відбування покарання (п. 2 ч. 3 ст. 81, п. 2 ч. 3 ст. 107 КК України) та при заміні невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням (п. 2 ч. 4 ст. 82 КК України); 8) впливає на визначення виду установи виконання покарання; 9) може бути врахована судом при визначенні розміру застави як запобіжного заходу (ст. 154-1 КПК України).

Судимість людини зумовлює цілу низку **негативних правових наслідків** для неї, які **не є кримінально-правовою відповідальністю**.

Негативні наслідки конституційно-правового характеру. Зокрема: 1) з набранням законної сили обвинувальним вироком достроково припиняються повноваження: судді Конституційного Суду України, судді суду загальної юрисдикції: члена Центральної виборчої Комісії; народного депутата України, депутата місцевої ради; державного службовця; члена Національної ради; Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; сільського, селищного, міського голови, голови районної у місті, районної обласної ради тощо; 2) до громадянства України не приймається особа, яка: а) вчинила злочин проти людства чи здійснила геноцид; б) засуджена в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого злочину (до погашення або зняття судимості); в) вчинила на території іншої держави діяння, яке визнано законодавством України тяжким злочином; 3) судимість є підставою для відмови у наданні дозволу на імміграцію та скасування дозволу на імміграцію, а також підставою для відмови у наданні статусу біженця; 4) не може бути включеним у виборчий список і обраний депутатом громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину; 5) особа, що має судимість, не може бути членом окружної, дільничної виборчої комісії.

Негативні наслідки адміністративно-правового характеру. Зокрема: 1) вчинення адміністративного-правового правопорушення особою, яка раніше вчинила злочин, є обставиною що обтяжує адміністративну відповідальність; 2) за окремими категоріями осіб, які мають судимість, може встановлюватися, відповідно до Закону України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі» від 1 грудня 1994 р. (з наступними змінами), адміністративний нагляд; 3) особам, що мають судимість, не надається допуск до державної таємниці; 4) громадянину України може бути тимчасово відмовлено у видачі паспорта – до відбуття покарання або звільнення від покарання; 5) іноземцю або особі без громадянства не дозволяється виїзд з України, якщо його засуджено за вчинення злочину, – до відбуття покарання або звільнення від покарання; 6) студент (курсант), засуджений вироком суду, що набув законної сили, може бути відрахований з вищого навчального закладу; 7) дозволи на придбання, зберігання (носіння) газових

пістолетів (револьверів), пристроїв для відстрілу патронів, споряджених гумовими кулями та мисливської зброї не видаються, а видані дозволи анулюються за наявності у особи судимості; 8) особи, що були засуджені до позбавлення волі, не підлягають призову у мирний час на строкову військову службу.

Стосовно адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі, є певне застереження організаційно-правового характеру. Йдеться про те, чи нагляд повинен бути інститутом адміністративного законодавства чи інститутом кримінального законодавства. Думається, що в цьому випадку йдеться про **профілактичний нагляд** за особами, які звільнені з місць позбавлення волі. Мабуть є сенс пов'язати цей нагляд з інститутом судимості, що є в КК України, доповнивши розділ XIII «Судимість» КК України окремою статтею **«Профілактичний нагляд за особами, що звільнені з місць позбавлення волі»**.

Негативні наслідки трудово-правового характеру. Зокрема: 1) розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу (п. 7 ст. 36, п. 8 ст. 40, ст. 43-1 КЗпП України); 2) обмеження права на працю (особа, що має судимість, не може, наприклад, бути: працівником міліції, служби безпеки, прокуратури, митних органів, суддею, адвокатом, слідчим, нотаріусом, судовим експертом тощо). Особи, які мають судимість за крадіжки, хабарництво та інші корисливі злочини, не можуть обіймати посади, пов'язані з матеріальною відповідальністю в підприємницьких товариствах, спілках; 3) таким особам не виплачується вихідна допомога у разі звільнення їх на підставі п. 7 ст. 36 та п. 8 ст. 40 КЗпП України; 4) таким особам припиняється виплата допомоги по безробіттю та матеріальної допомоги по безробіттю з моменту набрання законної сили обвинувальним вироком суду про позбавлення волі.

Негативні наслідки цивільно-правового характеру. Зокрема: 1) договір оренди Земельної ділянки припиняється у разі засудження орендаря до позбавлення волі; 2) фізичній особі або посадовій особі може бути відмовлено в участі у закупівлі товарів, робіт, послуг за державні кошти; 3) ветерани військової служби і ветерани органів внутрішніх справ та члени їх сімей позбавляються права на пільги на період відбування ветераном призначеного судом покарання у виді позбавлення волі; 4) особи, яким суд заборонив займатися певною діяльністю, не можуть бути зареєстровані як підприємці з правом здійснення відповідного виду діяльності до закінчення терміну, встановленого вироком суду; 5) конфіскація майна може бути здійснена лише за обвинувальним вироком суду, який набрав законної сили, тобто у особи, яка має судимість; 6) арбітражним керуючим (розпорядником майна, керуючим санацією, ліквідатором), розпорядником майна боржника, оцінювачем не можуть бути особи, які мають судимість.

Отже, судимість і кримінально-правова відповідальність людини є відмінними за обсягом кримінально-правовими явищами. Судимість людини є формою реалізації її кримінальної відповідальності.

Синтезовані концепції розуміння негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини (Ю. В. Баулін, В. П. Бож'єв, А. І. Бойцов, С. А. Велієв, С. Є. Віцин, Б. В. Волженкін, Б. С. Волков, П. А. Воробей, Т. О. Гончар, І. М. Даньшин, О. О. Дудоров, Н. І. Загородніков, І. Е. Звечаровській, М. П. Карпушін, Г. Г. Криволапов, В. І. Курляндський, В. В. Мальцев, Ж. В. Мандриченко, Т. Б. Ніколаєнко, О. В. Надєн, В. І. Осадчий, М. І. Панов, А. І. Рарог, І. С. Ретюнських, А. Ю. Соболев, Я. І. Соловій, В. Д. Філімонов, Є. А. Фролов, М. І. Хавронюк, С. Д. Шапченко, А. М. Яковлев та ін.).

Необхідно ще раз звернути увагу на те, що названі вище та інші автори висловлюють своє синтезоване бачення поняття кримінально-правової відповідальності людини, не обмежуючись якоюсь лише виключно однією характерною рисою, ознакою розуміння цього поняття і, як видається, не поділяючи повністю жодної з окремо взятих концепцій поняття «кримінальна відповідальність». Так, А. І. Рарог справедливо зауважує, що жодне з наявних розумінь поняття кримінальної відповідальності людини не може бути оголошене неправильним, однак ні одне з них не дає повної характеристики розуміння кримінальної відповідальності людини. Тому за останній час все більше поширюється погляд на кримінальну відповідальність як на **складне структурне утворення**, що характеризується декількома ознаками, декількома компонентами. Саме такий підхід до розуміння кримінальної відповідальності людини є найбільш правильним¹.

В. В. Мальцев підкреслив, що кримінальна відповідальність людини – це засноване на кримінальному законі **погіршення правового статусу** особи, яке **полягає у позбавленні чи обмеженні його прав і свобод, або інше ганьбування** винного, виражене в **обвинувальному вирокі суду**².

Ствержуючи, що кримінальна відповідальність реалізується саме в межах кримінально-правових відносинах, і, екстраполюючи їх змістовні ознаки на кримінальну відповідальність як інститут кримінального права, М. І. Панов відзначив, що «...кримінальна відповідальність – це **юридичний обов'язок** особи, що вчинила злочин, **підлягати дії** кримінального закону, тобто **зазнати** з боку держави **негативної оцінки** в обвинувальному вирокі суду за вчинене суспільно-небезпечне діяння, а

¹ Уголовное право России. Части Общая и Особенная / под ред. А.И. Рарога. 7-е издание. – М.: Проспект, 2010. – С. 47.

² Мальцев В.В. Проблемы освобождения от уголовной ответственности и наказания в уголовном праве / В.В. Мальцев. – Волгоград: ВА МВД России, 2003. – С. 32.

також **заходів** державно-правового **примусу** у вигляді **обмежень** прав і свобод особистого, майнового чи іншого характеру»¹.

Розглядаючи кримінальну відповідальність людини через призму права, А.І.Бойцов дійшов висновку, що вона являє собою **сукупність закріплених в кримінальному законі** суспільно необхідних приписів, велінь, які виражають інтереси суспільства, дотримання яких забезпечується **державно-правовим осудом** безвідповідальної поведінки, а **також можливістю** застосування в межах і на підставі закону **покарання**².

Г.Г.Криволапов до змісту поняття кримінальної відповідальності людини включає: а) **публічний осуд** винного за вчинений злочин; б) **покарання**, тобто, заподіяння винному у вчиненні злочину позбавлень (обмежень) майнового чи морального характеру, передбачених кримінальним законом; в) **правообмеження**, зв'язані з наявністю судимості³.

Як вважають С.Г.Келіна та Б.В.Волженкін, кримінальна відповідальність людини є **одним із елементів кримінального правовідношення** і являє собою **обов'язок** винного піддатися (перетерпіти, підпорядкуватися і т.д.) покаранню⁴.

Кримінальна відповідальність людини, - ствердив В.А.Лук'янов, – являє собою **правовідношення** суб'єктами якого є **держава**, в особі уповноважених органів і **потерпілий**, а об'єктом – особа, яка вчинила злочин, у рамках якого потерпілий **реалізує свої права** на відновлення порушених законних прав; уповноважені державні органи здійснюють **осуд (засудження)** злочинного діяння і людини, яка його вчинила, а **за необхідності обмежують його правовий статус**; винний вимушено **перетерпіває** накладені на нього **позбавлення і обмеження**, а також приймає необхідні **заходи до відновлення** порушених прав потерпілого⁵. Перше, що звертає на себе увагу, – це невиправдана громіздкість наведеного поняття кримінальної відповідальності людини. Друге, – це те, що у наведеному поняття фігурує потерпілий, який, як відомо, не завжди є при вчиненні злочину.

¹ Панов М.І. Кримінальна відповідальність і проблеми правового забезпечення прав і свобод людини і громадянина / М.І. Панов. Вибрані праці з проблем правознавства. – К.: «Ін Юре», 2010. – С. 2001.

² Бойцов А.И. Содержание уголовной ответственности / А.И. Бойцов // Вопросы уголовной ответственности и наказания: Межвуз. сборник. – Красноярск: Изд-во Красноярск. ун-та, 1986. – С. 73.

³ Криволапов Г.Г. Уголовная ответственность и ее основание. – С. 292.

⁴ Келина С.Г. Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности. – С. 25; Волженкин Б.В. Общественная опасность преступления и основание уголовной ответственности / Б.В. Волженкин // Известия ВУЗ «Правоведение». – 1963. – № 3. – С. 28.

⁵ Лукьянов В.А. Ответственность: философские и уголовно-правовые аспекты: автореф. дисс. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук. – Екатеринбург: Уральская государственная юридическая академия, 1999. – С. 22.

А. Ю. Соболев відстоює концепцію, згідно якої кримінальна відповідальність людини – це осудно-караючий чи осудно-профілактичний вплив на злочинця на основі правозастосувального акту – обвинувального вироку суду, який реалізує як право держави притягнути винного у вчиненні злочину до кримінальної відповідальності, так і обов'язок злочинця перетерпіти її. При цьому основою кримінальної відповідальності людини є стан судимості злочинця, який забезпечує вирішення двох завдань: по-перше, стан судимості злочинця виражає триваючий процес його ганьбування, правове значення того, що дана особа потребує «уваги» з боку органів держави у зв'язку з можливістю повторення злочину, по-друге, стан судимості дозволяє реалізувати специфічні режимні вимоги кримінальної відповідальності людини, які забезпечують необхідний рівень контролю і профілактики засудженого впродовж всього строку реалізації кримінальної відповідальності¹.

Під кримінальною відповідальністю людини, – пише М. І. Хавронюк, – прийнято розуміти *один із видів* юридичної відповідальності людини, змістом якої є *реакція держави* та суспільства на такий юридичний факт як *вчинення злочину* або *правовий наслідок* вчинення злочину, що полягає в *осуді особи* від імені держави, *як правило*, поєднаному *із застосуванням* до неї за вироком суду специфічного *державного примусу* у формі покарання, яке *особа зобов'язана* перетерпіти (відбути)².

Т. Б. Ніколаєнко розуміє негативну (ретроспективну) кримінальну відповідальність людини як «*вимушене зазнавання* особою, що вчинила злочин, державного *осуду*, а також передбачених законом *обмежень* особистого, майнового та іншого характеру, що визначаються *вироком суду* і накладаються на винного *спеціальними органами держави*»³.

Розглядаючи негативну (ретроспективну) кримінальну відповідальність людини через призму виду державного примусу, Ю. В. Баулін визначив її як передбачене кримінальним кодексом обмеження прав і свобод особи, яка вчинила злочин, що індивідуалізується в обвинувальному вирокі суду і здійснюється спеціальними органами виконавчої влади держави. Разом з тим, його бачення визначальних ознак поняття кримінальної відповідальності людини в цьому випадку значно ширше: 1) кримінальна відповідальність – це *вид державного примусу*, що полягає, насамперед, *в осуді* злочинця і його діяння обвинувальним вироком суду, а також у покладанні на винного *додаткових* позбавлень і обмежень; 2) вид і міра *обмежень особистісного* (наприклад,

¹ Соболев А. Ю. Сроки судимости в уголовном праве: автореф. дисс. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук. – М.: ВНИИ МВД Рос. Федерации, 2000. – С. 9.

² Хавронюк М. І. Диференціація кримінальної відповідальності чи кримінальна безвідповідальність? / М. І. Хавронюк // Підприємство, господарство і право. – 2009. – № 8. – С. 3.

³ Ніколаєнко Т. Б. Поняття кримінальної відповідальності // Бюлетень Міністерства юстиції України. – С. 113.

позбавлення волі), *майнового* (наприклад, штраф) або *іншого* (наприклад, позбавлення права обіймати певні посади) характеру, *визначені* тільки в кримінальному законі і, насамперед, у *санкції* кримінально-правової норми, що передбачає відповідальність за вчинений злочин; 3) кримінальна відповідальність являє собою *реальну взаємодію* суду і спеціальних органів виконавчої влади, держави та особи, визнаної винною у вчиненні злочину, в результаті чого *ця особа зазнає* визначених обмежень; 4) зазнавання наведених обмежень завжди має *вимушений*, а не *добровільний* характер, оскільки їх застосування є *обов'язком суду* та спеціально уповноважених органів держави; 5) кримінальна відповідальність можлива лише за вчинення злочину, що є підставою такої відповідальності. Викладену вище наукову позицію Ю. В. Бауліна підтримав П. П. Андрушко¹.

Б. С. Волков розглядає кримінальну відповідальність людини як *виражену в законі міру вимог*, що пред'явлені до індивіда як члену колективу, суспільства, держави, невиконання яких тягне за собою *певні правові наслідки*, передбачені в його *санкції*².

С. А. Велієв, поділяючи концепцію «кримінальна відповідальність – осуд», пішов далі, розкривши зміст поняття «осуд». Він визначив негативну (ретроспективну) кримінальну відповідальність людини як *публічний державний осуд* (ганьбування, негативна оцінка) певного *суспільно небезпечного діяння і особи*, яка його вчинила, що полягає в обмеженні соціально-правового статусу винного шляхом застосування передбачених кримінальним законом заходів примусу і є результатом реалізації його юридичного обов'язку відповідати за вчинене з метою відновлення соціальної справедливості, а також виправлення засудженого і попередження вчинення ним нових злочинів³. Викладена позиція С. А. Велієва викликала окремі застереження. Першим є те, що автор намагається об'єднати в понятті «осуд» всі три форми негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини: 1) осуд злочинного діяння і особи, яка його вчинила; 2) покарання особи, яка вчинила злочинне діяння; 3) судимість особи, яка вчинила злочинне діяння. Друге, думається, що соціально-правовий статус особи тут ні до чого. Він походить із сфери доктрини конституційного права. В кримінальному праві прийнято говорити про позбавлення і обмеження особистих благ матеріального чи нематеріального характеру. Третє, дещо звужено викладена мета покарання, оскільки не охоплене запобігання

¹ Кримінальне право України. Загальна частина: підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – С. 29; Андрушко П. П. Кримінальна відповідальність: поняття види та диференціація / П. П. Андрушко // Про українське право. Число V. – С. 241.

² Волков Б. С. Детерминическая природа преступного поведения / Б. С. Волков. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1975. – С. 69.

³ Велієв С. А. Принципы назначения наказания. – С. 29–30.

вчинення злочинів іншими особами. Звертає на себе увагу і те, що **автор в цьому випадку поділяє три характеристики, три концепції** кримінально-правової відповідальності: 1) «кримінальна відповідальність – осуд»; 2) «кримінальна відповідальність – заходи державного примусу»; 3) «кримінальна відповідальність – обов’язок».

Подібно до визначення кримінально-правової відповідальності людини підійшов І.А.Тарханов. На його думку, під цим поняттям слід розуміти виражений в обвинувальному вирокі суду **державний осуд** (ганьбування) особи і вчиненого нею злочину, який полягає в утиску (обмеженні) соціально-правового статусу винного **шляхом застосування** передбачених кримінальним законом заходів примусу і є **результатом** реалізації його юридичного **обов’язку відповідати** за вчинене **з метою** відновлення соціальної справедливості, а також **виправлення** засудженого і попередження вчинення нових злочинів¹.

Через достатньо широке коло ознак розкриває зміст поняття негативної кримінальної відповідальності людини і О.М.Ніколенко, який вважає, що цим поняттям охоплюється по-перше, заснований на нормах кримінального закону та обумовлений фактом вчинення злочину **обов’язок** особи **перетерпіти** певні позбавлення особистого та майнового характеру, отже, – **понести** покарання або іншу міру кримінально-правового характеру; по-друге, обов’язок особи **дати звіт** щодо вчиненого перед державою в особі уповноважених органів, по-третє, відтворену в обвинувальному вирокі **негативну оцінку** вчиненого діяння (визнання його як злочину) та **осуд** особи, яка його вчинила; по-четверте, судимість як правовий наслідок засудження². Звертають на себе увагу дві обставини. Перша, що автор вжив сполучник «та» між позбавленнями особистого і майнового характеру. Відомо, що вони не завжди поєднані між собою. Тобто, обмеження майнового характеру не завжди застосовуються. Друге, подібно як у наведених вище визначеннях цього поняття, чітко вимальовані три форми реалізації кримінальної відповідальності людини: а) осуд; б) покарання; в) судимість.

Щодо застосування терміна «ганьбування» винного у вчиненні злочину (Ю.А.Демідов, С.А.Велієв та ін.) як змістовної ознаки поняття кримінальної відповідальності людини (концепція – осуд) виникла дискусія. В.В.Мальцев висловився проти, вказавши, що законний і справедливий вирок суду не може когось зганьбити. Визнати вбивцю вбивцею, злодія – злодієм, хулігана – хуліганом, а хабарника – хабарником означає лише назвати речі своїми іменами. **Злочинці самі ганьблять себе своїми вчинками**. О.О.Дудоров, навпаки, вважає, що обвинувальний

¹ Тарханов Н.А. Поощрение позитивного поведения в уголовном праве / Н.А. Тарханов. – Казань: Изд-во Казанск. ун-та, 2001. – С. 181.

² Уголовный кодекс Украины: Научно-практический комментарий / отв. ред. Е.Л. Стрельцов. – Харьков: ООО «Одиссей», 2005. – С. 9.

вирок суду **ганьбить, компрометує злочинця**, якщо моральна і законодавча оцінка діяння людини збігаються¹.

Думається, що певною мірою слід погодитися з В. В. Мальцевим, адже дійсно законний і справедливий вирок суду не ганьбить винного. Він лише виявляє його істинну гідність в очах сім'ї, колективу, суспільства. Разом з тим дуже істотним є застереження О. О. Дудорова про співпадіння моральної і законодавчої оцінки діяння людини. Не всі кримінально-правові заборони сприймаються суспільною мораллю як доцільні й справедливі. В подібних випадках відсутня достатня наукова обґрунтованість соціальної зумовленості кримінально-правової заборони. Така заборона може оцінюватися широким загалом як несумісна із загальнолюдськими моральними абсолютами, несправедлива, недобросовісна з боку держави, як зловживання нею своїм домінуючим у суспільстві становищем, а тому замість компрометації порушника даної заборони, вона стверджуватиме або навіть сприятиме підвищенню його іміджу у відповідному соціумі.

На думку Н. І. Загороднікова, кримінальна відповідальність людини являє собою **реальне застосування** кримінально-правової норми, виражене в негативній оцінці спеціальним органом держави – **судом поведінки особи**, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, і **застосування до неї заходів державного примусу**².

В. П. Бож'єв та Є. А. Фролов трактують кримінальну відповідальність людини, з одного боку, – як діяльність держави, супроводжувана **державним осудом, щодо обмеження правового статусу** громадянина, який вчинив злочин, а з іншого боку – **стан особи**, яку притягають до кримінальної відповідальності³.

З реалізацією повноважень держави пов'язав визначення негативної кримінальної відповідальності людини Я. І. Соловій, написавши так: «...кримінальна відповідальність – це визначена кримінально-правовими нормами **форма реалізації повноважень держави** у кримінально-правових відносинах, яка відображає **юридичний обов'язок** винного **дати звіт** за свої суспільно небезпечні діяння, а **в разі засудження вимушено зазнати державного осуду**, а також передбачених КК України **обмежень** особистого, майнового або іншого характеру та **правові наслідки** вчиненого ним злочину, що визначаються обвинувальним вирокіом суду і **покладаються** на винного **спеціальними** органами держави»⁴.

Досить вдало синтезував ознаки поняття негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності людини А. І. Парог: «кримінальна

¹ Дудоров О.О. Вибрані праці з кримінального права. – С. 84.

² Загородников Н.И. О пределах уголовной ответственности / Н.И. Загородников // Советское госуд. и право. – 1967. – № 7. – С. 39.

³ Божьев В.П. Уголовно-правовые и процессуальные отношения / В.П. Божьев, Е.А. Фролов // Советское государство и право. – 1974. – № 1. – С. 87.

⁴ Соловій Я.І. Межі кримінальної відповідальності. – С. 48.

відповідальність – це **складний соціально-правовий наслідок вчинення злочину**, що включає чотири елементи: по-перше, заснований на нормах кримінального закону та такий, що випливає з факту вчинення злочину **обов'язок** особи **дати звіт** про вчинене перед державою в особі її уповноважених органів; по-друге, виражену в судовому вирокі **негативну оцінку** (осуд, визнання злочинним) вчиненого діяння й осуд (вираження докору) особі, що вчинила це діяння; по-третє, **призначене** винному **покарання** чи **інша міра** кримінально-правового характеру; по-четверте, **судимість** як специфічний правовий наслідок осуду і відбування призначеного покарання¹. Даний концептуальний підхід до визначення негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності людини підтримав С.М. Кочої².

Наближеним до викладеного А.І.Рарогом поняття кримінальної відповідальності людини є розуміння цього поняття М.П.Карпушиним, В.І.Курляндським, які вважають, що кримінальна відповідальність людини є «обов'язком винної особи **дати** в установленому порядку **звіт** про вчинений нею злочин, **піддатися певним обмеженням** (заходам попередження і т.п.), що випливають із порядку вирішення питання про відповідальність, **бути засудженою** від імені держави і понести заслужене покарання»³.

Як зазначає І.С.Ретюнських, кримінальна відповідальність людини виявляється **за своїм характером** як захід державного примусу, а **за своїм змістом** як кримінальне правовідношення⁴.

Т.О.Гончар пише про кримінальну відповідальність людини як про «... **обов'язок** особи, яка вчинила злочин, **перетерпіти** певні **позбавлення** особистого чи майнового характеру за вчинення злочину»⁵.

На думку Ю.М.Ткачевського, кримінальну відповідальність людини необхідно визначити як передбачені законом негативні для особи, яка вчинила злочин, наслідки, що **випливають з рішення суду** і виявляють в самому **факт і осуду і судимості** або **осуду, поєднаного з виконанням покарання і судимістю**⁶.

¹ Уголовное право России. Общая часть / под ред. А.И. Рарога. – М.: Ин-т междунар. права и экономики им. А.С. Грибоедова, 1998. – С. 52-53.

² Уголовное право Российской Федерации. Общая часть: учебник / под ред. А.И. Рарога и А.И. Чучаева. – М.: ИНФРА-М: КОНТРАКТ, 2004. – С. 70.

³ Карпушин М.П. Уголовная ответственность и состав преступления / М.П. Карпушин, В.И. Курляндский. – М.: Юрид. лит., 1974. – С. 21.

⁴ Ретюнских И.С. Уголовная ответственность и ее реализация по советскому законодательству. – С. 113.

⁵ Уголовное право Украины. Общая и Особенная части: учебник / отв. ред. проф. Стрельцов Е.Л. – Х.: Одиссей, 2002. – С. 42.

⁶ Ткачевский Ю.М. Понятие уголовной ответственности, ее суть и цели / Ю.М. Ткачевский // Вестник МГУ. Серия 11. Право. – 2000. – № 6. – С. 6.

М.І.Панов, проаналізувавши основні риси даного соціально-правового явища через кримінально-правові відносини, акцентує, що кримінальна відповідальність людини – це **юридичний обов'язок** особи, яка вчинила злочин, підлягати дії кримінального закону, тобто **зазнати з боку держави негативної оцінки** в обвинувальному вирокі суду за вчинене суспільно небезпечне діяння, а також **заходів державного примусу** у вигляді **обмежень** прав і свобод особистого, майнового чи іншого характеру¹.

Широкого підходу до розуміння негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини дотримувався і Н.І.Загородніков, який, зокрема, писав, що кримінальна відповідальність є **реальним застосуванням** кримінального закону, що **виражене в негативній оцінці** судом поведінки особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, і в **застосуванні до неї** заходів державного примусу. До змісту кримінальної відповідальності він включав призначене судом **покарання і його виконання, а також судимість**².

Перш ніж визначити негативну (ретроспективну) кримінальну відповідальність людини, В.Д.Філімонов зробив загалом небезуспішну спробу з'ясувати її соціальну спрямованість, соціальну суть, соціальний зміст і соціальну форму. Виходячи з цього, він запропонував наступне визначення поняття кримінальної відповідальності людини: «З юридичного пункту бачення кримінальна відповідальність – це **акт суду**, прийнятий **з метою відновлення** соціальної справедливості, порушеної злочином, **виправлення** особи, яка вчинила злочин, а також **попередження** нових злочинів, і такий, що **накладає на особу**, визнану винною у вчиненні злочину, **правові обмеження**, що впливають з виду і розміру покарання або іншого заходу кримінально-правового характеру, **призначених цій особі судом** за вчинений нею злочин»³.

П.А.Воробей акцентує, що кримінальна відповідальність людини є встановлений кримінальним законом **юридичний обов'язок** особи **дати звіт** перед судом про своє суспільно небезпечне діяння і **понести** за нього передбачене законом **засудження і покарання**. Цей обов'язок не особистісний, не персоніфікований, а об'єктивний, тобто всезагальний і рівний для всіх суб'єктів відповідальності⁴.

О.О.Дудоров визначив негативну (ретроспективну) кримінальну відповідальність людини «як **особливий кримінально-правовий**

¹ Панов М.І. Кримінальна відповідальність та її підстава / М.І. Панов // Вісник національної академії прокуратури України. – 2010. – № 4 (20). – С. 47.

² Загородніков Н.И. О пределах уголовной ответственности / Н.И. Загородніков // Советское государство и право. – 1967. – № 37. – С. 39–40.

³ Филимонов В.Д. Уголовная ответственность по российскому законодательству. – С. 103–104.

⁴ Воробей П.А. Теорія і практика кримінально-правового ставлення у вину / П.А. Воробей. – К.: НАВСУ, 2000. – С. 136.

інститут, у межах якого здійснюється *реагування держави* на вчинений злочин і який полягає у здійсненні судом в обвинувальному вирокі *осуді порушника* кримінально-правової заборони та, як правило, у *застосуванні до нього* заходів кримінально-правового впливу». Інакше кажучи, кримінальною відповідальністю визнається *форма реалізації охоронних кримінально-правових відносин*, яка завжди включає в себе *осуд* злочину та особи, котра його вчинила, що за загальним правилом, *поєднується зі здійсненням* щодо такої особи *державного примусу* у вигляді застосування заходів кримінально-правового впливу¹.

Кримінальна відповідальність людини, – зазначає С. В. Полубінська, – є *реакція держави* на вчинений злочин, яка виражається в *осуді* злочинної поведінки особи державою і *примусовому обмеженні* чи *позбавленні* прав винної особи, здійснюваному в рамках кримінального правовідношення².

Вище вже наводилася думка В. С. Єгоров, який також пов'язує реалізацію кримінальної відповідальності людини з державно-примусовим, *частковим чи повним позбавленням чи істотним обмеженням правового статусу* особи, винної у вчиненні злочину³.

Як *відповідну реакцію держави* на вчинений у минулому злочин, та *зазнавання особою*, яка вчинила злочин, передбачених КК *обмежень* особистого, майнового та іншого характеру, що *визначаються обвинувальним вироком суду*, й *покладаються* на винну особу *спеціальними* державними органами, визначає кримінальну відповідальність людини Ж. В. Мандриченко⁴.

І. Е. Звечаровскій, розглядаючи негативну (ретроспективну) кримінальну відповідальність людини як *наслідок* порушення кримінального закону його адресатами, виражає її суть через *негативну*, засновану на кримінальному законі, *оцінку (осуд)* з боку держави, виражену в обвинувальному вирокі суду, пов'язану із *застосуванням покарання і судимості* або *не пов'язану* з ними⁵.

З таких же широких позицій підійшов до з'ясування поняття негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності людини І. М. Даньшин, визначивши її як «обумовлений об'єктивними потребами суспільства *правовий інститут*, який переслідує *мету* виправлення і перевиховання осіб, що вчинили злочини, попередження нових злочинів,

¹ Дудоров О.О. Кримінальна відповідальність: аналіз основних наукових концепцій / О.О. Дудоров // Наука і правоохорона. – 2009. – № 1–2 (3–4). – С. 83–84.

² Курс российского уголовного права. Общая часть. – М.: Спарк, 2001. – С. 479.

³ Єгоров В.С. Вопросы правового регулирования мер уголовного принуждения. – С. 183.

⁴ Мандриченко Ж.В. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим. – С. 26.

⁵ Российское уголовное право. Общая часть / под ред. В.С. Комиссарова. – СПб.: Питер, 2005. – С. 122–123.

як з їх боку, так і з боку інших громадян, котрий в кінцевому рахунку призведе до викорінення злочинності в цілому; *інститут*, основним змістом якого є *покладення примусового обов'язку* на винного *перетерпіти* з додержанням відповідної процедури *державного осуду*, вчиненого ним і *публічного ганьбування* його особи, а також *понести* у випадку призначення передбачене кримінальним законом *покарання*, яке полягає в *позбавленнях* особистого чи майнового характеру¹.

З врахуванням викладеного вище, поділяючи синтезований підхід до розуміння поняття кримінально-правової відповідальності, можна зробити висновок, що *негативна (ретроспективна) кримінально-правова відповідальність людини* – це різновид її кримінально-правової відповідальності, який являє собою реалізовану *необхідність перетерпіння* порушником приписів кримінально-правових норм *примусових заходів* правового впливу, передбачених ними і застосовуваних *компетентними* органами держави у *встановлених* процесуальним і виконавчим законодавством *формах* і межах.

Тільки синтезований підхід до розуміння негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини дозволяє з найбільшою вірогідністю, ймовірністю, яка максимально наближена до істини, виявити найістотніші ознаки даного поняття як складного, багатогранного явища, істотного елемента демократичної кримінально-правової дійсності.

3.3.1. Підстави негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови етимологічне значення слова «підстава» пояснюється так: «Те головне, на чому базується, ґрунтується «що-небудь». Наукова підстава: «Те, чим пояснюються, виправдовуються вчинки, поведінка і т.ін. кого-небудь на підставі чого – виходячи з чого-небудь, спираючись на щось»².

В кримінально-правовій літературі наявні різні думки авторів щодо поняття «*підстава кримінальної відповідальності*». Так, І. М. Даньшин під цим поняттям розумів одну із найістотніших ознак кримінальної відповідальності людини, вихідну передумову її фактичного існування, той опорний правовий фундамент, на якому ця відповідальність базується³.

¹ Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть Общая. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 47.

² Великий тлумачний словник сучасної мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. – С. 966.

³ Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть общая. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 48.

А. Н. Трайнін, А. Є. Наташев, Н. А. Стручков вважали, що про підставу кримінальної відповідальності людини слід говорити як про обставину, за наявності якої вона притягається до кримінальної відповідальності¹.

В. Б. Харченко пише про **підстави** кримінальної відповідальності людини так: «**Підстави кримінальної відповідальності** – це передбачені кримінальним законом обставини, за наявності котрих особа притягається до кримінальної відповідальності, визнається винною у вчиненні злочину і піддається заходам кримінально-правового впливу»².

П. С. Матишевський також писав про «**підстави кримінальної відповідальності**» людини, до числа яких відносив: 1) наявність юридичного факту – вчинення діяння, забороненого кримінальним законом; 2) таке діяння за своїм соціальним змістом завдало або загрожувало завдати шкоду певним благам або іншим цінностям; 3) вищезазначене діяння було вчинено фізичною осудною особою, яка досягла встановленого в законі віку кримінальної відповідальності; 4) під час вчинення діяння особа не перебувала під впливом будь-якої сили або примусу, яким вона не могла протистояти; 5) відсутні інші обставини, які відповідно до закону усувають його протиправність. Ці критерії визначають сутність і специфіку злочину певного виду та пов'язані з такою категорією кримінального права як склад злочину³.

Цікавою в науковому плані є думка М. П. Карпушіна та В. І. Курляндского про дві підстави кримінальної відповідальності людини: 1) підстава виникнення кримінальної відповідальності в матеріальному розумінні – вчинення злочину; 2) підстава притягнення до кримінальної відповідальності – наявність достатніх доказів для пред'явлення обвинувачення⁴. Отже, йдеться про матеріальну і процесуальну підстави кримінально-правової відповідальності. Таке розуміння підстав кримінально-правової відповідальності людини підтримується й іншими сучасними вченими-криміналістами⁵.

Виходячи з теоретичного концепту О. Ф. Скакун, можна розрізнити два поняття: «**підстави притягнення до кримінальної відповідальності**» людини та «**підстави настання кримінальної відповідальності**» людини. Під першим поняттям в цьому випадку розуміється сукупність обставин, наявність яких робить відповідальність

¹ Трайнін А. Н. Состав преступления по советскому уголовному праву / А. Н. Трайнін. – М.: Госюриздат, 1951. – С. 331; Наташев А. В. Основы теории исправительно-трудового права / А. В. Наташев, Н. А. Стручков. – М.: Юрид. лит., 1967. – С. 13.

² Харченко В. Б. Уголовное право Украины. – С. 27.

³ Матишевський П. С. Кримінальне право України. Загальна частина. – С. 58.

⁴ Карпушин М. П., Курляндский В. И. Уголовная ответственность и состав преступления. – С. 21.

⁵ Савченко А. В. Сучасне кримінальне право / А. В. Савченко, В. В. Кузнецов, О. Ф. Шталько. – К.: Вид. А. В. Паливода, 2005. – С. 43; Чернишова А. В. Кримінальне право України (Загальна частина): навч. посібник / А. В. Чернишова. – К.: Атіка, 2003. – С. 36.

можливою, у випадку кримінальної відповідальності – склад злочину, а в другому випадку – сукупність обставин, наявність яких робить відповідальність **повинною**. До них вона зараховує такі обставини: а) факт вчинення правопорушення (в нашому випадку – злочину) – фактична підстава; б) наявність норм права, яка забороняє таку поведінку – нормативна підстава; в) відсутність підстав для звільнення від відповідальності, а також обставин, які виключають відповідальність; г) наявність правозастосовного акта – процесуальні підстави¹.

П. П. Михайленко писав про **підставу**, а також про обов'язкові **умови** настання кримінальної відповідальності людини: 1) діяння, що інкримінується особі (ставиться у вину – **В.К.**), повинно бути суспільно небезпечним; 2) це діяння особи (дія чи бездіяльність) повинні бути передбачені кримінальним законом як злочини; 3) особа, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, повинна бути визнана судом винною, тобто такою, яка вчинила це діяння умисно або через необережність².

М. І. Панов, говорячи про **підставу** кримінальної відповідальності людини, зазначає, що вона за своїм змістом «має ускладнений – бінарний характер (від лат. binarius < bini – «по два» – складений з двох частин), тобто містить дві складові: 1) вчинення особою суспільно небезпечного діяння; 2) наявність у вчиненому діянні складу злочину, передбаченого Кримінальним кодексом України. При чому ці складові являють собою не певні відокремлені та самостійні одиниці, а означають двоєдину характеристику одного і того ж (єдиного) явища – підстави кримінальної відповідальності». В її межах, – вказує М. І. Панов, – ці складові можуть бути визначені як **умови кримінальної відповідальності**, від наявності і взаємодії яких залежить і наявність власне цієї підстави як єдиного цілого. З огляду на це, він пропонує назвати вчинення особою суспільно небезпечного діяння терміном **«фактична умова»**, а відповідність цього діяння складу злочину, передбаченого чинним КК України, – терміном **«юридична умова»**. Обов'язкова наявність цих двох умов – фактичної і юридичної, у їх єдності та взаємодії (у комплексі) трансформує ці умови в єдине ціле – підставу кримінальної відповідальності³.

А. А. Чістяков пише, що в юридичній літературі **підставу** кримінальної відповідальності людини визначають **як обставину, на підставі якої** «особа несе кримінальну відповідальність» або як **те, за що** «особа

¹ Скаун О.Ф. Теорія держави і права: підручник / О.Ф. Скаун. – Х.: Консум, 2001. – С. 439–440.

² Михайленко П.П. Уголовное право Украины. Общая часть. – С. 13, 17.

³ Панов М.І. Кримінальна відповідальність та її підстава. – С. 48; Панов М.І. Підстава кримінальної відповідальності: поняття та значення в удосконаленні КК України // 10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., (Харків, 13-14 жовтня 2011 р.) / ред. кол.: В.Я. Тацій (головн. ред.), В.І. Борисов (заст. гол. ред.) та ін. – Х.: Право, 2011. – С. 68–69.

несе кримінальну відповідальність». В першому випадку мається на увазі норма кримінального закону, що забороняє вчинення діяння під загрозою покарання, а в другому – вчинення діяння, яке посягає на кримінально-правову заборону¹. Вказавши на те, що в юридичній літературі по-різному визначають підставу кримінальної відповідальності: як «конкретну фактичну умову, за настанням якої ставиться умова про відповідальність», або як «причини, внаслідок яких держава встановлює відповідальність», або як «умови, обставини, наявність яких робить кримінальну відповідальність можливою, необхідною, а їх відсутність виключає її», А.А.Чістяков дійшов висновку, що обставини, зв'язані з виникненням кримінальної відповідальності людини, в одних випадках йменуються *умовами* її виникнення, в других – *передумовами*, а в третіх – *підставами* її виникнення. *Передумови*, – пише далі він, – це найбільш загальні соціальні і правові умови виникнення кримінальної відповідальності людини. Умови – це обставини, наявність котрих створює можливість появи її кримінальної відповідальності, нарешті *підстава* кримінальної відповідальності людини – це обставина, яка детермінує дійсність появи та існування кримінальної відповідальності. *Передумовами* виникнення кримінальної відповідальності можна назвати наявність людини як такої, держави і права. Необхідною умовою виникнення й існування кримінальної відповідальності є свобода волі, свобода вибору. Таким чином, він робить висновок, що *під підставою* кримінальної відповідальності людини слід розуміти обставину, вказану в законі, наявність якої в реальній дійсності тягне виникнення в особи, наділеної свободою волі, обов'язку перетерпіти передбачені кримінальним законом несприятливі для неї наслідки. Тобто, вчинення суб'єктом діяння, забороненого кримінальним законом².

А.І.Санталов з цього приводу писав: «При вирішенні питання про *підстави* кримінальної відповідальності треба, вочевидь, встановити, що ми конкретно розуміємо під цим. Адже можна по-різному вирішувати питання, вбачаючи в ньому кожного разу інший смисл: 1) чому людина несе відповідальність? 2) за що людина відповідає? 3) за якою правовою підставою?»³.

Дуже влучно підкреслила складність проблеми підстав кримінальної відповідальності людини Н.Ф.Кузнецова, підкресливши, що ця проблема має *три сторони*. *Одна сторона* – це питання про підстави кримінальної відповідальності людини з боку загальної проблеми застосування репресій у суспільстві. *З іншої сторони*, питання про підстави

¹ Чістяков А.А. Уголовная ответственность и механизм формирования ее основания. – С. 110, 111.

² Чістяков А.А. Уголовная ответственность и механизм формирования ее основания. – С. 112, 113.

³ Санталов А.И. Теоретические вопросы уголовной ответственности. – С. 30–31.

кримінальної відповідальності людини ставиться в плані законотворчості. **Третя сторона** – підстави притягнення до кримінальної відповідальності конкретної людини органами суду і правоохоронними органами¹.

Викликає застереження вживання А.А. Чістяковим та А.І. Санталовим, а рівним чином й іншими авторами, словосполучення **«несе кримінальну відповідальність»**. Буквальне етимологічне значення терміна «несе» – переміщає щось, якийсь предмет, живу істоту, вантаж тощо, у навколишньому просторі. Вочевидь його застосування щодо поняття «кримінальна відповідальність» видається некоректним. В цьому контексті більш виправданим є вживання терміна **«піддається»**. Особа **«піддається кримінально-правовій відповідальності»**.

С.М. Кочої звертає увагу на те, що перш ніж визначити підставу кримінальної відповідальності людини, необхідно з'ясувати питання про те, за що, за яку поведінку вона може притягатися до кримінальної відповідальності².

На думку Н.І. Загороднікова, підстава кримінальної відповідальності людини – це **юридичний факт**, який проявляється в її усвідомленій поведінці, засуджуваній мораллю і кримінальним правом, котра породжує право спеціального органу держави – суду застосувавши до особи, що порушила кримінальний закон, покарання і покласти на суб'єкта злочину юридичний обов'язок відбутися це покарання³.

Підсумовуючи зазначимо, що, як видається, **підстави** негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини – це об'єктивні та суб'єктивні чинники, які слугують причинами, умовами правомірності виникнення і реалізації кримінальної відповідальності людини.

В доктрині кримінального права відсутнє єдине загальновизнане визначення підстав негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини. Неодноразово робилися спроби узагальнити та систематизувати погляди вчених щодо цього питання. Зокрема, багатоманітність висловлених точок зору в ретроспективному плані дозволила авторам колективної монографії «Уголовная ответственность: понятие, проблемы реализации и половозрастной дифференциации» звести їх до наступних основних груп: **1)** підставою кримінальної відповідальності є **вина**, як сукупність обставин, які на думку суду заслуговують негативної суспільної (морально-політичної) оцінки від імені держави і вимагають кримінальної відповідальності підсудного. При цьому розуміння вини як підстави кримінальної відповідальності є значно ширшим, ніж поняття

¹ Кузнецова Н.Ф. Значение преступных последствий для уголовной ответственности / Н.Ф. Кузнецова. – М.: Госюриздат, 1958. – С. 156.

² Уголовное право Российской Федерации. Общая часть: учебник / под ред. А.В. Иногамовой-Хегай, А.И. Рарога, А.И. Чучлева. – С. 75–76.

³ Уголовное право России: учебник для вузов: в 2 т. – Т. 1. Общая часть. – С. 80.

вини як ознаки суб'єктивної сторони злочину; **2)** підставою кримінальної відповідальності є склад злочину як сукупність встановлених законом ознак, які належать до об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта, суб'єктивної сторони злочину; **3)** підставою кримінальної відповідальності є злочин як реально вчинене суспільно небезпечне діяння, що містить ознаки складу злочину; **4)** наявні дві підстави кримінальної відповідальності: фактична (ознаки реально вчиненого злочину) і юридична (ознаки складу злочину вказані в законі)¹.

А. Н. Ігнатов та Т. А. Костарева також класифікують найбільш поширені судження вчених про підстави негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини на чотири концепції:

1) згідно буквального тлумачення кримінального закону наявні дві підстави – вчинення людиною суспільно небезпечного діяння і її вина (Ю. М. Ткачевській та ін.);

2) наявність у вчиненому людиною діянні складу злочину (А. А. Піонтковській, А. А. Герцензон, В. Н. Кудрявцев та ін.);

3) вчинення людиною злочину, тобто діяння, яке містить всі ознаки складу злочину (Н. В. Лясс, Я. М. Брайнін);

4) вина, винність людини (Б. С. Утевській, Г. В. Назаренко, Б. С. Нікіфоров, А. Б. Сахаров, А. Н. Трайнін та ін.)². До тих, хто підтримав четверту концепцію, можна додати ще Т. Л. Сергееву, К. Ф. Тіхонова, В. П. Малькова³.

Наведені вище класифікації концепції підстав негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини не відображають, звичайно, повністю всю багатоманітність думок вчених з цього питання. Однак, вони є корисними для подальших поглиблених досліджень даної проблематики.

Аналіз висловлених вченими бачень підстав негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини дозволяє умовно виділити кілька методологічних підходів до вирішення даного питання: 1) **широкий** підхід, коли виділяють декілька підстав цієї відповідальності; 2) **вузький** підхід, коли виділяється одна підстава цієї відповідальності.

Широкий підхід вчених до визначення підстав негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини. Характерний тим, що вчені розглядають підстави такої

¹ Уголовная ответственность: понятие, проблемы реализации и половозрастной дифференциации. – С. 60–61.

² Игнатов А.Н., Костарева Т.А. Уголовная ответственность и состав преступления. – С. 18.

³ Сергеева Т.Л. Основания уголовной ответственности по советскому уголовному праву / Т.Л. Сергеева // Ученые записки ВНИИСЗ. Вып. 1. – М., 1964. – С. 11–15; Мальков В. Вина – основание юридической ответственности / В. Мальков // Законность. – 1993. – № 11. – С. 29–31; Тихонов К.Ф. К вопросу об основаниях уголовной ответственности / К.Ф. Тихонов // Ученые записки Саратовского юридического ун-та. Вопросы уголовного права, уголовного процесса и криминалистики. – 1964. – Вып. XI. – С. 4–12.

відповідальності у двох площинах: а) як явище **соціально-правове**; б) як явище **суто юридичне, правове**.

Найбільш яскравими прикладами розгляду підстав негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності **як явища соціально-правового** можуть послужити наукові концепти Ю. В. Бауліна та О. О. Дудорова.

При визначенні підстав кримінальної відповідальності людини, – вірно наголосив Ю. В. Баулін, – слід відповісти на **три питання**: як обґрунтувати кримінальну відповідальність особи, що вчинила злочин? За що особа підлягає кримінальній відповідальності? З яких правових підстав вона підлягає такій відповідальності? При відповіді на перше питання повинно йтися про філософсько-етичне обґрунтування кримінальної відповідальності, тобто про те, чому суспільство, держава мають право засуджувати людину, яка переступила кримінально-правову заборону, і на чому ґрунтується такий докір. Суспільство і держава виходять з того, що злочинець, як особа, наділений свідомістю і волею, повинен бути здатним співвідносити свою поведінку з кримінально-правовими заборонами, і лише тому може підлягати кримінальній відповідальності. Однак, щоб обґрунтувати етичний докір такій особі, необхідно переконатися, що вона мала реальну можливість не порушувати кримінально-правову заборону. Тут же Ю. В. Баулін звертає увагу на різні підходи до обґрунтування підстав кримінальної відповідальності з боку представників: а) механічного детермінізму, фаталізму; б) індетермінізму; в) діалектичного детермінізму. **Перші з них** вважають, що людина подібна до машини, котра лише адекватно реагує на зовнішні і внутрішні подразники. Тому кожен вчинок людини, в тому числі і **злочин, неминучий**, бо він вже **наперед визначений** усіма попередніми подіями, які мали місце в житті цієї людини. В такому разі **людина – раб обставин**, вона позбавлена вільного волевиявлення, отже, можливості вільного вибору своєї поведінки, яка вже фатально визначена наперед. Виявлення злочинної волі у вчиненому злочині є лише подобою свободи, так званою уявною свободою, а якщо це так, то моральна оцінка вчиненого неможлива. Тому обґрунтування кримінальної відповідальності фаталісти вбачають не стільки в засудженні злочинної волі, скільки в об'єктивній шкідливості злочину для суспільства. **Другі з них** відстоюють протилежні погляди, суть яких, головним чином, зводиться до того, що єдиною причиною вчинення особою злочину є її абсолютна, нічим не обмежена свободна воля. Злочинна поведінка людини **визначається злою волею**, яка існує незалежно від будь-яких обставин, в тому числі від її розуму, совісті. Тільки свободна воля обирає як поводитися людині за даних обставин. Тому обґрунтування засудження особи за вчинений злочин міститься в докорі цій злій свободній волі злочинця. Перевагу перед наведеними двома концепціями має **діалектичний детермінізм**, відповідно до якого людина, перед

якою постає вибір вчинити злочин або відмовитися від нього, є залежною як від зовнішніх обставин, так і від власного розуму, совісті, переконань, уподобань, потреб, інтересів та ін. При цьому навряд чи буде вірним твердження, що тільки зовнішні обставини або тільки внутрішній стан особи відповідним чином визначають її поведінку. Злочин, який вчинила людина, виявляється причинно пов'язаним як з її свідомістю, так і з об'єктивною дійсністю, яка її оточує. Зовнішні обставини дійсно впливають на поведінку особи, але лише переламуючись через її внутрішні психічні настанови, свідомість. Саме **розум, совість**, переконання тощо підказують людині як поводитися за даних конкретних обставин. Однак, підстава для етичного і правового засудження злочину, особи, що його вчинила, буде лише в тому разі, якщо ця особа мала об'єктивну можливість вибирати із варіантів поведінки (хоча б двох), що мають місце, не злочинний спосіб досягнення своєї мети. Таким чином, наявність відносної свободи вибору поведінки (міра свободи) і є етичним обґрунтуванням кримінальної відповідальності даної особи за вибраний нею злочинний варіант поведінки. В такому разі кримінальна відповідальність здатна виступати засобом впливу на свідомість і волю людей і тим чинником, який в майбутньому детермінує їх поведінку. До числа **юридичних** підстав Ю.В.Баулін відніс: а) матеріальну підставу, якою слугує склад злочину і б) процесуальну підставу, якою є обвинувальний вирок суду¹.

Дещо пізніше, в іншому виданні цього підручника, Ю.В.Баулін пише про фактичну і юридичну сторони єдиної підстави негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності людини – складу злочину. Фактична сторона – це вчинення в реальній дійсності суспільно небезпечного діяння, а юридична – це передбаченість такого діяння в чинному КК України².

О.О.Дудоров, подібно до Ю.В.Бауліна, пише про **підстави** кримінальної відповідальності людини з широких соціальних позицій, а також в суто правовому значенні цього поняття. З широких соціальних позицій підстави кримінальної відповідальності людини мають **два аспекти**: філософський і юридичний. Філософський аспект підстав кримінальної відповідальності О.О.Дудоров розкриває звертаючись до філософських концепцій соціальної зумовленості поведінки людини та свободи її волі – індетермінізму та детермінізму. Методологічна позиція індетермінізму як філософського вчення зводиться, головним чином, до заперечення причинності явищ у природі та суспільстві, відкидає універсальний характер причинного зв'язку і тлумачить волю людини як автономну (абсолютну) силу, незалежну від зовнішніх обставин, в тому числі і соціального середовища. Кримінальна відповідальність людини при цьому тлумачиться як

¹ Кримінальне право України. Загальна частина. – Х.: Право, 1987. – С. 62–64.

² Кримінальне право України. Загальна частина / за ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – С. 35.

відплата за вчинене, а її підставою визнається виключно **«зла воля»** злочинця. На відміну від індетермінізму, детермінізм виходить із концепту наявності взаємозв'язку та взаємообумовленості процесів та явищ реального світу. При цьому механічний детермінізм заперечує будь-яку свободу волі, обґрунтовуючи, що поведінка людини повністю зумовлена чинниками навколишнього середовища та ігноруючи внутрішню природу, суспільну специфіку людини як свідомої істоти. Підставою кримінальної відповідальності визнається не воля людини, а суспільно небезпечні наслідки людської поведінки, шкідливість злочину для суспільства. Діалектичний матеріалістичний детермінізм, який тривалий час слугував методологічним підґрунтям кримінальної відповідальності людини, визнає як детермінанту кримінальної відповідальності навколишню дійсність і ефективну роль людської свідомості. Людина, маючи свободу волі, спроможна обрати той варіант поведінки, який відповідає вимогам кримінального права, але нехтує цим і тому має відповідати за свій вчинок перед державою і суспільством. Щодо **юридичного аспекту** підстав кримінальної відповідальності людини, то О.О.Дудоров пише про її **фактичну підставу** та її **правові підстави**. Фактичною підставою, на його думку, слід вважати акт поведінки людини – вчинення нею в реальній дійсності умисно або через необережність суспільно небезпечного діяння, яке чинним кримінальним законом визнається злочином. До **правових підстав** він відносить: 1) Закон України про кримінальну відповідальність; 2) наявність у діянні особи складу злочину, передбаченого чинним КК України; 3) наявність обвинувального вироку суду, що набрав законної сили, яким визнано особу винною у вчиненні злочину та індивідуалізовано кримінальну відповідальність – процесуальну підставу кримінальної відповідальності¹.

В іншому випадку О.О.Дудоров та В.І.негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності людини. **Фактичною стороною** (фактичною підставою) іменують акт поведінки людини – вчинення нею в реальній дійсності, умисно або через необережність, суспільно небезпечного діяння, яке чинним кримінальним законом визнається злочином. **Юридичною стороною** (юридичною підставою) підстави негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності – передбаченість вчиненого особою суспільно небезпечного діяння у чинному кримінальному законі, яким, зокрема, закріплено ознаки конкретного складу злочину та передбачено покарання за його вчинення².

Окрему увагу заслуговує питання про філософський бік підстави кримінально-правової відповідальності людини, на що доречно звернули

¹ Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / за ред. А.С. Беніцького, В.С. Гуславського, О.О. Дудорова, Б.Г. Розовського. – К.: Істина, 2011. – С. 722–778.

² Кримінальне право України. Загальна частина / за ред. М.І. Мельника та В.А. Клименко. – К.: Атіка, 2009. – С. 72–73.

увагу Ю. В. Баулін та О. О. Дудоров. Головним чином тут йдеться про те, чому держава має моральне право карати людину і за яких умов (чому людина має підлягати кримінально-правовій відповідальності за свої вчинки). Відповідь на це питання пов'язується зі **свободою волі** людини, а в більш широкому плані – з соціальною зумовленістю кримінально-правової відповідальності людини¹.

Типологія свободи волі людини у вивченні причин злочинів і злочинності як суспільних явищ, починаючи з часів Ч. Беккарія, була предметом дискусії і в різних наукових школах кримінального права та кримінології.

Класична школа (Ч. Беккарія, А. Фейербах, Д. Говард, Н. Таганцев та ін.) ґрунтувалась на сформульованій її представниками раціоналістичній, свободновільній моделі людини загалом і злочинця зокрема. Ідеологія цієї школи була спрямована проти наявної тоді середньовічної юридичної системи.

Наріжним каменем ідеології цієї школи стали положення християнського світогляду про свободу волі людини як богоподібної особи. Згідно з цим положенням, свобода волі злочинця в основному залежить від раціональних мотивів: помста, марнославство, заздрість, злоба, жадібність тощо.

Позитивістська школа (Л. Кетле, Ч. Ломброзо, Е. Феррі, Р. Гарофало та ін.). Одним із базових постулатів цієї школи стало заперечення свободи волі людини. Л. Кетле в числі перших висунув положення про те, що злочинність є не лише соціальним явищем, але й продуктом біологічно-демографічних характеристик особи. Він увів до наукового обігу поняття «**схильність до злочинів**» як характерну рису недосконалості людини, яка пізніше зусиллями Е. Феррі та Р. Гарофало було трансформоване в концепції «**небезпечного стану злочинця**» і «**злочинної здатності**». Ч. Ломброзо, як відомо, заперечуючи свободу волі людини, стверджував, що злочин не є продуктом «злої волі». Він є не лише явищем людським, але й загальнобіологічним – відхиленням у розвитку людства і природи. Злочинець є особливим, вродженим біологічним видом в подібності людини. Схильність до злочину – **патологічна риса** такої людини. Такий підхід він поширював на весь органічний світ – рослин, тварин тощо.

Е. Феррі серед основних положень позитивістської школи кримінального права виділив таке положення: «Людина обдарована свободою волі або моральною свободою і внаслідок цього є морально винною і повинна відповідати перед законом за свої злочини»².

¹ У попередніх розділах даної праці розглянуто розуміння і значення свободи волі для інституту соціальної відповідальності загалом і юридичної відповідальності зокрема. Сучасне розуміння свободи волі людини в праві склалося впродовж багатьох століть зусиллями видатних філософів, теологів, юристів, філософів права. Воно характерне і для доктрини кримінального права.

² Ферри Энрико. Уголовная социология / Энрико Ферри // Антология мировой правовой мысли. – Т. 3. Европа. Америка. XVII-XX вв. – С. 522.

В.П.Тихий зазначив, що крім правової підстави, кримінально-правова відповідальність, як і інші види юридичної відповідальності фізичних осіб, має і **загальнотеоретичну підставу**, яка далеко виходить за межі кримінального права взагалі і пов'язана з розв'язанням суто філософських проблем причинності, детермінізму, **свободи волі** тощо. Існування відповідальності, і зокрема кримінальної, визначення, чому і за що особа несе відповідальність, на чому базується право держави вимагати певної поведінки і притягати за злочини та інші правопорушення тощо, обґрунтовується тим, що **людина має, хоча й відносно**, але **реальну** об'єктивну **свободу вибору** своєї поведінки і, таким чином, можливість не порушувати правові заборони, утримуватись від цього, діяти (вчиняти) інакше. Це і є загальнотеоретичною підставою відповідальності людини за вчинені нею дії. Саме тому юридична відповідальність людини, і перш за все кримінальна, здатна примушувати обирати правові, незлочинні варіанти, способи поведінки¹.

На **відносний характер** свободи волі також звертає увагу В.М.Бурдін стверджуючи, що «...свобода волі дає змогу людині визначити свою поведінку за засадах пізнання об'єктивної дійсності, передбачати наслідки своїх вчинків та оцінювати їх з погляду вимог моралі та права, ставити цілі та досягати їх, підпорядковувати цілеспрямованому регулюванню рефлексорну та інстинктивну діяльність. Проте воля людини не безмежна. Вона детермінована, з одного боку, зовнішніми умовами, а з іншого, – самою людиною, яка сформувалася під впливом цих зовнішніх умов. Саме тому **«воля порівняно вільна»**. Отже, коли кажуть, що злочинець наділений свободою волі, тобто має можливість свідомо приймати рішення, досягати поставленої мети, то це аж ніяк **не означає**, що вчинення злочину **є усвідомленою необхідністю**. Це означає лише, що під час вчинення злочину, маючи можливість вибору, свідомо використала об'єктивно наявні зв'язки між явищами зовнішнього світу для досягнення своїх цілей, усвідомлюючи характер, фактичні та соціальні наслідки свого діяння, а також вимоги кримінального закону»². Очевидно В.М.Бурдін має тут на увазі усвідомлену **об'єктивну необхідність**, бо з суб'єктивної позиції особи, яка вчинила злочин, саме вчинення злочину **є усвідомленою суб'єктивною необхідністю**.

Відносний характер свободи волі людини П.В.Сімонов запропонував розуміти за допомогою принципу додатковості, згідно з яким людина не свободна (детермінована) з пункту бачення зовнішнього спостерігача, який розглядає детермінацію поведінки генетичними додатками і

¹ Тихий В.П. Підстава кримінальної відповідальності за новим Кримінальним кодексом України / В.П. Тихий // Вісник Конституційного Суду України. – 2002. – № 3. – С. 51–52.

² Бурдін В.М. Осудність та неосудність (кримінально-правове дослідження): монографія / В.М. Бурдін. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. – С. 174.

умовами виховання. Разом з тим і в той же час людина свободна у своєму виборі з пункту бачення її рефлексуючої свідомості¹.

Зі свободою волі, свободою вибору зв'язує кримінальну відповідальність людини і З. А. Астеміров. «В ґносеологічному плані, – пише він, – тут складається логічно збудований ланцюжок: **«необхідність – свобода – відповідальність»**, кожне кільце якого послідовно одне з іншим зв'язане і одне одного зумовлює. При цьому в ланцюжку вирізняються два відносно самостійних блоки: **«необхідність – свобода»**, **«свобода – відповідальність»**. У першому блоці виявляється суть взаємовідносин між діяльністю людей і об'єктивними законами природи і суспільства. Якщо **необхідність виражає** об'єктивну реальність, закономірності і закони функціонування природи і суспільства, включаючи сюди і офіційний регламент життєдіяльності людей в суспільстві, то **свобода** – категорія суб'єктивно-особистісна, яка означає пізнання, досягнення вказаної об'єктивної реальності... Стосовно до кримінальної відповідальності розглядуваний ланцюжок можна протягнути таким чином: **«необхідність»** (те, що встановлене кримінальним законом, виражена в ньому вимога до поведінки правосуб'єктної особи) – **«свобода»** (осагнення особою соціального змісту кримінально-правових норм, виражених у них вимог і здатність керуватися ними в своїй поведінці, вчинках) – **«відповідальність»** (узгодження правосуб'єктною особою реальної поведінки з вказаними вимогами – **позитивний** аспект; усвідомлена необхідність відповідати за вчинене коли вчинено злочин, понести покарання – **негативний аспект»**)².

Д. А. Керімов заперечив тезу, що «... свобода волі є **необхідною передумовою** вини особи, яка вчинила злочин. ... По-перше, злочин, навіть вчинений відповідно до пізнаної необхідності, «зі знанням справи», аж ніяк ще не означає, що він вчинений на основі пізнаної необхідності розвитку цієї дійсності. Усвідомивши дійсність, індивід вільний у виборі напрямку своїх дій, але свобода вибору тої чи іншої поведінки ще не означає досягнення свободи цим індивідом, оскільки обраний ним шлях поведінки може **суперечити необхідності**. В тому й то справа, що індивід, який вчинив злочин, при всьому знанні дійсності діє в суперечності з ходом її закономірного руху, спираючись не на необхідність, а на «сприятливі» обставини, які випадково склалися, які не тільки не є виразом внутрішнього розвитку дійсності, але й перебувають з нею в протиріччі. По-друге, панування індивіда над дійсністю можливе, як відомо, лише в умовах панування всього суспільства над дійсністю, що передбачає таку діяльність членів цього суспільства, яка заснована **на пізнанні необхідності** і спрямована на досягнення не лише збочено

¹ Симонов П.В. Мотивированный мозг / П.В. Симонов – М.: Наука, 1982. – С. 192–193.

² Энциклопедия уголовного права: в 35 т. – Т. 8. Уголовная ответственность и наказание. – С. 23–24.

зрозумілих інтересів індивіда, але й на досягнення суспільно значимих цілей. Абсолютно природньо тому, що суспільно небезпечні діяння є не лише протиправними, але й **невільними**. Отже, незважаючи на те, що злочин було вчинено «зі знанням справи», він не може характеризуватися як справжній свободний акт, оскільки перебуває в протиріччі з інтересами самого злочинця, як члена цього суспільства. По-третє, **свобода індивіда** являє собою **здатність** приймати рішення не на основі свавілля, порушення загальноновизнаних і науково обґрунтованих норм поведінки, а виходячи з пізнаної необхідності і у відповідності з **правилами (моральними і правовими)**. Свобода індивіда якраз і полягає в підпорядкуванні своєї волі, своїх спонукань, своїх вчинків усвідомлених суспільно значимим цілям, що забезпечує **панування розуму над почуттями**, самовладання, організованість і самодисципліну, спрямування своєї діяльності не на шкоду, а на користь суспільства»¹. При цьому автор посилається на наукову позицію Адольфа Грюнбаума, який пише, що «... детермінізм не стверджує на манер фаталіста, що майбутній стан суспільства не залежить від рішень, які приймаються людьми у відповідь на: а) факти (як фізичні, так і соціальні); б) власну інтерпретацію цих фактів (яка, звичайно, часто буває помилковою); в) їх ціннісні прагнення. І саме тому, згідно детерміністичної теорії, рішення, котрі приймаються людьми, **казуально залежать** від тих факторів, які при виборі оптимального напрямку дій і соціальних заходів, як **розумно очікувати**, приведуть до успішних результатів, а не від тих, які не мають значення в силу випадковості»².

Кожна дія індивіда, – пише далі Д. А. Керімов, – причинно зумовлена, але не кожна причинно зумовлена дія є необхідною. Якщо ж визнати, що кожна причинно зумовлена дія є необхідною, то довелось б виправдати всі без винятку вчинки людей, в тому числі й злочинні. **Несвобода** злочинця виражається не в тому, що його дії фатально неминучі, а в тому, що він, незважаючи на усвідомлення суспільної небезпечності своїх дій, не утримався від їх вчинення, свідомо посягнув на інтереси суспільства і його членів. В тому випадку, коли людина обирає поведінку, яка **суперечить необхідності** закономірного розвитку дійсності, мова має йти не про її свободу, в тому числі і не про свободу її волі, а лише про те, що маючи всі можливості для дійсно свободного діяння, вона обрала протилежний шлях поведінки. Людина свідомо діяла всупереч об'єктивній необхідності, тенденції якого вона знала, чи в будь-якому випадку, могла і повинна була знати. Детермінізм зовсім не виключає в кожному конкретному випадку множини варіантів поведінки, в тому числі і такою,

¹ Керімов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / Д.А. Керимов. – М.: Аванта+, 2000. – С. 473–474.

² Грюнбаум А. Свобода воли и законы человеческого поведения / А. Грюнбаум // Вопросы философии. – 1970. – № 6. – С. 66.

що суперечить об'єктивній необхідності, а власне і тому передбачає і відповідальність, і покарання, і виправлення порушників норм співжиття. Якщо ж припустити, що людина діє у всіх випадках свobodно, проявляє свою свobodну волю, то тоді власне і виходить парадоксальна картина, яка виключає її відповідальність, оскільки **за свobodу не судять**. Що стосується поведінки значної більшості громадян цивілізованого суспільства, то їх свобода полягає не в тому, що вони «свobodно» порушують закони, а в тому, що вони свідомо, добровільно дотримуються і активно виконують приписи цих законів¹.

В. А. Номоконов підкреслює, що здатність особи, яка вчинила злочин, **вибирати** між суспільно небезпечним і правомірним варіантами поведінки в літературі прийнято називати **свobodою волі**. На його думку, говорити про свободу волі в буквальному (філософському) значенні цього поняття не зовсім коректно. Мова може йти лише про **«свobodу злої волі»**, тобто про залежність злочинного діяння від особи злочинця, від «авторства» самої особи, а не причетних зовнішніх обставин вчиненого. Дуже часто, – стверджує він, – особи, які притягаються до кримінальної відповідальності, на своє виправдання посилаються на те, що у них не було іншого виходу, що вони не могли стриматися, що вони самі не можуть пояснити те, що сталося в силу стану сп'яніння, страху, забудькуватості тощо².

М. Д. Шаргородський писав, що відповідальність «...може мати місце тільки в тому випадку, **коли є можливість вибору**, тобто коли є об'єктивно наявні більше ніж один варіант можливої поведінки, і з них суб'єкт вибирає. Немає вибору і вибір детермінований – це зовсім не одне й те саме. Немає вибору – це означає, що воля і розум людини не приймають участі в детермінації конкретної події... Свобода полягає у **можливості вибору** без вибору немає свободи, а без свободи немає відповідальності...»³.

І. М. Тяжкова також підкреслила, що в доктрині кримінального права теорія вини базується на філософському **вченні про свободу і необхідність**, згідно якого «...всі вчинки людей детерміновані умовами оточуючої дійсності, але в межах цієї детермінації у суб'єкта залишаються широкі можливості свідомого і цілеспрямованого визначення своєї волі щодо природи, суспільства, співгромадян...передумовою **морального і правового ставлення у вину** визнається можливість людини, яка вчиняє

¹ Керимов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). – С. 475, 478, 479, 480.

² Полный курс уголовного права: в 5 т. / под ред. А.И. Коробеева. – Т. 1: Преступление и наказание. – С. 527.

³ Шаргородский М.Д. Детерминизм и ответственность / М.Д. Шаргородский // Избранные труды. – Спб.: «Юридический центр Пресс», 2004. – С. 511, 513.

суспільно небезпечне діяння, *діяти інакше*, ніж вона діє в даному конкретному випадку»¹.

На думку А.І.Рарога, філософський аспект проблеми полягає у вирішенні питання: чому людина має нести відповідальність за свої вчинки? Юридична наука виходить з того, що соціальною підставою для покладення на людину відповідальності за суспільно значиму поведінку *служить свобода волі*, яка розуміється як наявність в особі можливості на свій угляд *вибирати спосіб поведінки*. Особа відповідальна перед суспільством, державою та іншими людьми за свої вчинки власне тому, що у неї була можливість обирати лінію поведінки з врахуванням вимог закону, інтересів інших осіб, суспільства, держави, однак вона нею знехтувала і вибрала спосіб поведінки, що суперечить правам та законним інтересам інших суб'єктів суспільних відносин і тому заборонений законом. Якщо людина не мала свободи вибору поведінки в силу психічного захворювання, що позбавляло її можливості усвідомлювати фактичний зміст чи соціальне значення своїх діянь, чи її поведінка була обумовлена, наприклад, впливом непереборної сили чи непереборного фізичного примусу, то такі діяння не мають кримінально-правового значення і не можуть тягнути за собою кримінально-правової відповідальності².

З більш широких філософсько-правових позицій розглядає свободу волі О.М.Костенко, поклавши в основу свого концепта обґрунтований ним принцип соціального натуралізму. *Свобода волі*, згідно з принципом соціального натуралізму, – підкреслив він, – це *здатність людини* проявляти свою волю як у вчинках, що не порушують закони природи, так і у вчинках, які порушують *закони природи*. Яким буде прояв свободи волі залежить від того стану, в якому вона знаходиться. А знаходитися вона може або у стані узгодженості із законами природи (волю у цьому стані можна назвати *«правильною»* волею), або у стані неузгодженості із законами природи (волю у цьому стані можна назвати *«неправильною»* волею, що по-іншому ще називають *сваволею*). Якщо воля є «правильною», то вона проявиться у вчиненні людиною доброчину, а якщо неправильною, тобто сваволею, то її проявом буде *злочин*. Але в обох випадках має місце свобода волі. Звідси можна зробити висновок, що свобода людини в суспільстві – це незалежність її від будь-чєїї сваволі, завдяки чому вона має можливість жити за законами природи. Воля і свідомість утворюються у людей не для того, щоб жити поза законами природи, а навпаки, для того, щоб жити у злагоді з ними. Разом з тим, слушно зазначає О.М.Костенко, свобода людини органічно пов'язана з

¹ Тяжкова И.М. Неосторожные преступления с использованием источников повышенной опасности / И.М. Тяжкова. – Спб.: «Юридический центр Пресс», 2002. – С. 12.

² Российское уголовное право: в 2 т. – Т. 1. Общая часть: учебник под ред. Л.В. Иногамовой-Хегай, В.С. Комиссарова, А.И. Рарога. – М.: ТК Велби. Изд-во Проспект, 2006. – С. 97–98.

її культурою. Коли громадяни отримують свободу, не маючи належної соціальної (політичної, економічної, правової тощо) культури, то свобода, у такому випадку, перетворюється у свободу сваволі та ілюзій. Вона проявляється у вигляді волюнтаризму, утопізму, містицизму, екстремізму, аморальності, злочинності та інших видах соціальної патології¹.

Ще І. Кант, як зазначено в попередніх розділах праці, надавав велике значення проблемі реалізації свободи волі людини. Розглядаючи волю людини в органічному зв'язку з об'єктивною метою, незалежною від будь-якого свавілля, якою є, в крайньому випадку, мета збереження самого суб'єкта кожної мети – збереження самої людини в її загальному, чи родовому бутті, як людства в людині. Ця розумна природа людства і взагалі розумного живого є метою самою в собі. Тому, формальна якість будь-якої **моральної волі** повинна бути такою, щоб в цій волі завжди і необхідно проявлялась **цінність розумної людяності**, як мета самої цієї волі і умова прийняття кожної іншої мети, які на відміну від цієї мети, слід визначати лише суб'єктивними. У визначенні **моральної волі** визнається **компетенція** суб'єкта підкорятися лише тому, що він сам **свобідно визнав** за чисту **цінність** – не мати інших законів особистої волі, окрім засвідчених **судом совісті**. Той, хто не сповідує цієї очевидності, просто не належить до числа моральних істот. Віра в реальність **особистої свободи** являє собою загальну для всіх моральних людей **логічну необхідність**. І. Кант послідовно проводив ідею **необхідної кореляції** свободного волевиявлення і моральної самодисципліни. Істинно моральним вчинком може вважатися лише такий вчинок, який не просто легальний (відповідний повинності), але й моральний, тобто такий, що вчиняється лише з однієї **поваги** до закону повинності².

«Розум і совість, – як обґрунтовано зробив висновок М. Д. Шаргородський, – входять в сукупність взаємодіючих обставин, які визначають конкретну поведінку людини»³.

Людина може нести відповідальність, – зазначає В. Н. Кудрявцев, – тільки за те, що підвладне її волі, від неї залежить, а не за те, що хоча і зв'язане з її вчинками і навіть детермінує їх, але саме не повной мірою регулюється її волею і свідомістю (наприклад, сфера споживання)⁴.

В будь-якому акті поведінки людини, – наголошував П. А. Сорокін, – необхідно розрізняти, з однієї сторони, – психічну її сторону і з іншої – зовнішню сторону, яка об'єктивує першу сторону. Характер психічних переживань визначає собою характер вчинків. Аналізуючи соціальне явище, і, зокрема, поведінку людей, що живуть у спільноті, і, намагаючись розчленувати на ті чи інші категорії безкінечно різноманітні вчинки, – слід

¹ Костенко О. М. Кримінальний кодекс і доктрина / О. М. Костенко // Право України. – 2004. – № 7. – С. 47.

² Новая философская энциклопедия: в 4 т. – Т. 2. – М.: Мысль, 2010. – С. 234, 324, 325.

³ Шаргородский М. Д. Избранные труды. – С. 520.

⁴ Кудрявцев В. Н. Закон, поступок, ответственность. – С. 300.

завжди виходити із аналізу тих психічних переживань, якими супроводжується той чи інший акт поведінки людини. Цей аналіз дає ключ і до пояснення тих зовнішніх актів, які мають назву вчинків людини, із сукупності яких складається її поведінка. За характером психічних переживань автор називає наступні три види актів поведінки людини: 1. Акти «дозволено-належні», якими є вчинки, котрі відповідають уявам «належної» поведінки, атрибутивно-імперативним переживанням. Це акти здійснення прав чи акти здійснення обов'язків. 2. Акти «рекомендовані». Такими актами для кожної людини є акти, котрі не суперечать її уявам дозволено-належної поведінки, але такі, що являють собою понаднормову розкіш, надлишок над необхідним мінімумом «доброї» поведінки. Ці акти добровільні і тому не мають в собі жодного елемента обов'язку. 3. Акти «заборонені» або «недозволені». Такими актами для кожного будуть ті акти, котрі суперечать його уяві «належної» поведінки і порушують його «належну» норму поведінки¹.

А. В. Кладков стверджує, що філософський аспект кримінальної відповідальності полягає в тому, що її слід покладати тільки тоді, коли у суб'єкта була **свобода вибору** поведінки, тобто він міг вчинити у відповідності до вимог закону, але зігнував цю можливість і вчинив інакше, порушив правову заборону. Людина не може бути незалежною від оточуючих її обставин, тобто від явищ природи і суспільства. Але ця залежність не знищує його можливості вибирати той чи інший варіант поведінки у відповідній конкретній ситуації. Маючи свідомість і волю, людина пізнає обставини навколишнього світу і використовує їх у своїй діяльності. Це і є свобода волі, котра означає ніщо інше, як здатність приймати рішення зі знанням справи і, відповідно, нести за них відповідальність. Якщо у людини не було свободи вибору, наприклад, вона діяла з відключеною свідомістю або волею внаслідок неосудності або внаслідок непереборного фізичного примусу, внаслідок чого вона була позбавлена можливості керувати своїми діями, то в таких випадках **немає вини**².

Повертаючись до **моральних і правових правил**, на яких заакцентував увагу Д. А. Керімов, необхідно навести думку О. М. Костенка, що має методологічне значення, який наголосив на необхідності врахування законів природного права: «... за законами природного права людина, **борючись проти будь-якої сваволі**, має опиратися на **силу + мораль**. Отже, щоб бути правим, треба бути і сильним, і моральним. Таке «золоте правило» природного права»³. Враховуючи це, Р. В. Вереша визначив

¹ Сорокин П. Преступление и кара, подвиг и награда / Питирим Сорокин. – СПб.: Изд-во РХГИ, 1999. – С. 83, 89.

² Уголовное право России. Общая часть: учебник / отв. ред. Б. В. Здравомыслов. – М.: Юрист, 1996. – С. 74–75.

³ Костенко О. М. Концепція природного права і законодавство / О. М. Костенко // Правова держава. Щорічник наукових праць. – К., 1996. – Вип. 7. – С. 79.

свободу волі як здатність особи визначати свою поведінку на основі пізнання об'єктивної дійсності, **здатність** передбачити наслідки своїх дій і оцінювати їх відповідно до **вимог моралі і права**¹.

Дуже влучно стосовно розуміння волі людини висловився М. Д. Шаргородскій: «Воля – це функція нормально працюючого людського мозку, це одна із сторін психічного життя людини; вольові діяння характеризуються усвідомленістю і цілеспрямованістю... Воля – це одна із сторін психічного життя людини, вона нерозривно зв'язана мисленневою діяльністю і почуттями... Вольові дії людини на відміну від рефлексорних та інстинктивних є результатом індивідуального досвіду конкретної людини. Все, за що людина береться, на що спрямована її воля, **зв'язане з її інтересом**»².

Розглядаючи проблему інтереса в кримінальному праві, В. Я. Тацій підкреслив, що інтерес – це самостійно існуючий порядок з суспільними відносинами і в кінцевому рахунку народжуваний ними соціальний феномен. Інтерес і суспільні відносини не розривні. Інтерес проникає у всі глибинні зв'язки, що утворюють суспільні відносини, на всіх рівнях їх функціонування. В силу цього інтерес несе на собі відбиток відповідного суспільного відношення. Крім цього, інтерес, як правило не прихований, а лежить на поверхні, доступний для безпосереднього сприйняття і дослідження³.

Наявність свободи волі, – підкреслив С. А. Велієв, – утворює суб'єктивну підставу відповідальності людини. **Під свободою волі** слід розуміти таку, що виникла в процесі індивідуального розвитку, біологічно підготовлена і соціально зумовлена **властивість людської психіки** проводити на основі пізнання зовнішньої ситуації і самої себе **оцінку, вибір**, прийняття і здійснення рішень щодо вимаганної і очікуваної соціальної активності. **Свобода волі** цікавить кримінальне право на тому етапі його розвитку, коли людина набула здатності усвідомлювати соціальне значення своїх дій, передбачати їх соціальні наслідки і сконцентровувати свою енергію на реалізації рішень, прийнятих з урахуванням необхідності, втіленої у кримінальних законах. В основі внутрішньої регуляції поведінки людини, – наголошує він, – лежать три основних види станів: **небезпека піддатися** суспільному осудові або пов'язаним з ним соціальним санкціям; **усвідомлення** своєї суспільної **повинності**; **веління** власної **совісті**⁴.

Необхідно зазначити, що в доктрині кримінального права, на протигагу зазначеним вище концептам науковців, висловлене інше бачення

¹ Вереша Р. Поняття та підстава кримінальної відповідальності / Р. Вереша // Право України. – 2006. – № 12. – С. 102.

² Шаргородский М.Д. Детерминизм и ответственность. – С. 508–509.

³ Тацій В.Я. Вибрані статті, виступи, інтерв'ю / упор. О.В. Петришин, Ю.Г. Барабаш, В.І. Борисов; відпов. за випуск О.В. Петришин. – Х.: Право, 2010. – С. 187.

⁴ Велієв С.А. Принципы назначения наказания. – С. 19.

аналізованої проблеми, а саме – **заперечення самого поняття «свобода волі»**. Так, Н.Г.Іванов, зазначивши, що «...юридичного поняття волі, як і юридичного поняття мотиву не може бути...», що «...воля – це психічний механізм, який слугує додатковим імпульсом, а також регулятором активності людини, який передбачає переборення виниклих перешкод на основі вибору одного із велінь», ствердив: «свобода волі означає, по суті справи, свободу бажань: я можу робити те, що я хочу, і якщо це так, то я свободний». Разом з тим, далі він приходить до категоричного висновку, що «...воля є певне обмеження, завдяки якому блокуються всі ступені свободи, за винятком одного, який втілюється в конкретній поведінці. Отже, воля не може бути свободною, бо сама **прагне до звуження свободи...свобода і воля не можуть бути поєднані**, оскільки це суперечить природі...»¹ Тим самим Н.Г.Іванов підтримував концепт, висловлений в науці значно раніше. Ще С.І.Тихенко писав про те, що термін «свобода волі» є недоречним і пропонував замість нього застосувати термін **«свободу вибору»**². Пізніше інші автори висловилися на його підтримку. Так А.Т.Москаленко та В.Ф.Сержантов прийшли до висновку, що «...свобода волі є дещо суперечливе в собі, бо ці два об'єднаних в одному терміні слова виражають протилежні тенденції»³.

У попередньому розділі даної праці наводиться думка Н.В.Вітрука, з якою слід погодитися, про те, що свободна воля людини не реалізується в «чистому вигляді», а через відповідний правовий еквівалент, яким є **правосуб'єктність**, під якою він розуміє поняття, що характеризується єдністю трьох структурних елементів: 1) правоздатність; 2) дієздатність і деліктоздатність⁴. Подібний підхід, стосовно аналізу кримінально-правових проблем, застосовував І.І.Митрофанов, який пише про **кримінальну правосуб'єктність**, складовими якої є: кримінальна правоздатність; кримінальна дієздатність; кримінальна деліктоздатність людини⁵.

Ще раз зазначимо, що наукова продуктивність даного концепту є очевидною. Поряд з цим, як видається, слід говорити про **кримінально-правову правосуб'єктність** і відповідно про: 1) кримінально-правову правоздатність – як здатність особи мати передбачені кримінальним законом права і обов'язки; 2) кримінально-правову дієздатність – як здатність особи своїми діями набувати прав і обов'язків, передбачених

¹ Иванов Н.Г. Аномальный субъект преступления: проблемы уголовной ответственности: учебн. пособие для вузов / Н.Г. Иванов. – М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1998. – С. 80, 82, 83, 92, 93.

² Тихенко С.И. Невменяемость и вменяемость / С.И. Тихенко. – К.: [б.и.], 1927. – С. 67–68.

³ Москаленко А.Т. Личность как предмет философского познания / А.Т. Москаленко, В.Ф. Сержантов. – Новосибирск: Наука, 1984. – С. 276.

⁴ Витрук Н.В. Общая теория юридической ответственности. – С. 12, 15–16.

⁵ Митрофанов І.І. Суб'єкти відновлювальних кримінально-правових відносин / І.І. Митрофанов // Юридична Україна. – 2010. – № 12. – С. 112–113.

кримінальним законом; 3) кримінально-правова деліктоздатність — як здатність особи самостійно обирати варіант поведінки і відповідати за кримінально-неправомірну реалізацію своїх прав чи виконання обов'язків.

Багато вчених розглядають підстави негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини **як явище суто юридичне, правове**. Так, В.Я.Тацій, посилаючись на ч.1 ст.2 КК України, обґрунтовано пише, що «...єдиною такою підставою є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, що містить склад злочину, передбаченого КК. Як бачимо, підстава кримінальної відповідальності включає в себе двоєдиний складник — **підставу фактичну** (вчинення особою суспільно небезпечного діяння) і юридичну (наявність у вчиненому діянні складу злочину). У свою чергу процесуальною підставою кримінальної відповідальності за ч.2 ст.2 КК визнається обвинувальний вирок суду»¹.

В.Б.Харченко підтримуючи позицію, що єдиною підставою негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності людини є наявність у вчиненому нею діянні складу злочину, яку називає **юридичною (матеріальною)** підставою, а крім того виділяє і **фактичну (процесуальну)** підставу негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності — обвинувальний вирок суду². Подібну позицію займає Н.В.Чернишова: «... підстави кримінальної відповідальності поділяють на матеріальні і процесуальні. Матеріальною підставою є наявність у діянні особи складу злочину, процесуальною — є обвинувальний вирок суду щодо цієї особи, який набув законної сили»³.

На думку І.В.Красницького, поняття підстав кримінальної відповідальності людини можна розглядати на трьох рівнях: а) філософському — за що і чому особа має підлягати кримінальній відповідальності; б) нормативному — відповідно до чинного КК України; в) науки кримінального права⁴.

Б.С.Маньковській один час вважав, що підставою кримінальної відповідальності людини є вина, потім змінив свою думку, визнавши підставою кримінальної відповідальності людини склад злочину, який, в свою чергу, об'єднує об'єктивну (суспільно небезпечне діяння) і суб'єктивну (вина) підстави⁵.

В.І.Осадчий, А.Н.Ігнатов, Т.А.Костарева, Б.А.Курінов підставами негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності людини називають:

¹ Тацій В.Я. Вибрані статті, виступи, інтерв'ю. — С. 321–322.

² Харченко В.Б. Уголовное право Украины. — С. 27.

³ Чернишова Н.В. Кримінальне право України (загальна частина): навч. посібник / Н.В. Чернишова. — К.: Атіка, 2003. — С. 36.

⁴ Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / за ред О.М. Бандурки. — Х.: Вид. Харків. ун-ту внутр. справ, 2011. — С. 54.

⁵ Маньковский Б.С. Проблема ответственности в уголовном праве / Б.С. Маньковский. — М.-Л.: Изд-во Акад. наук СССР, 1949. — С. 105.

а) **правову підставу** – наявність у вчиненому особою суспільно небезпечному діянні складу злочину, передбаченого в чинному КК України;

б) **фактичну підставу** – вчинення особою діяння, передбаченого в чинному КК України, яке містить склад злочину¹.

За Б.А.Куриновим, склад злочину є єдиною правовою підставою кримінальної відповідальності людини, а вчинення нею злочину – фактичною підставою її кримінальної відповідальності².

У межах конкретного суспільно небезпечного діяння звично прийнято, пише Б.С.Волков, – розрізняти **об’єктивні** і **суб’єктивні** підстави кримінальної відповідальності людини. Іноді їх називають **умовами** кримінальної відповідальності. Об’єктивні та суб’єктивні підстави кримінальної відповідальності людини не слід зводити виключно до ознак, які характеризують об’єктивну і суб’єктивну сторони злочину. Серед об’єктивних підстав (умов) він називає: вчинене діяння, його суспільна небезпека, наслідки злочину, причинний зв’язок між ними, обставини вчинення злочину, спосіб вчинення злочину, предмет посягання. До суб’єктивних підстав він відносить «все те, що обумовлює вибір за даних обставин власне його варіанта поведінки, котрий для нього є найбільш бажаним». Це: не лише ознаки суб’єктивної сторони злочину, а й обставини, які характеризують діючу особу, як суб’єкта злочину, особливості розвитку його свідомості і волі³.

Ю.М.Ткачевській стверджує про наявність двох підстав кримінальної відповідальності людини: а) **об’єктивна** – вчинення нею суспільно небезпечного діяння і б) **суб’єктивна** – вина⁴.

Т.В.Корнякова виокремила **дві самостійні сторони єдиної підстави** кримінальної відповідальності людини, закріпленої в ч.1 ст.2 КК України, а саме: а) **фактичну** – вчинення нею суспільно небезпечного діяння, яке відповідає вимогам ч.1 ст.11 КК України; б) **нормативну** – вчинення нею діяння, яке містить ознаки складу конкретного злочину, передбаченого чинним КК України. Встановлення сукупності фактичної та юридичної сторін вчинення діяння є свідченням наявності **єдиної підстави** притягнення людини до кримінальної відповідальності⁵.

П.П.Андрушко вважає, що «...можна вести мову про **«сукупну»** підставу кримінальної відповідальності – вчинення суспільно небезпечного

¹ Кримінальне право України. Загальна частина / за ред. Клименко В.А. та Мельник М.І. – С. 77; Игнатов А.Н., Костарева Т.А. Уголовная ответственность и состав преступления. – С. 19.

² Куринов Б.А. Научные основы квалификации преступлений / Б.А. Куринов. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – С. 40.

³ Волков Б.С. Детерминистическая природа преступного поведения. – С. 80–85.

⁴ Ткачевский Ю.М. Понятия уголовной ответственности, ее суть и цели / Ю.М. Ткачевский // Избрание труды. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2010. – С. 421.

⁵ Корнякова Т. Об’єкт посягання і система злочинів у сфері навколишнього природного середовища / Тетяна Корнякова // Право України. – 2009. – № 2. – С. 124.

діяння (**фактична підстава**) та наявність кримінального закону, в якому вчинене особою діяння визначене як злочин певного виду (**правова підстава**) Оскільки до винесення обвинувального вироку особа вважається невинуватою у вчиненні злочину, а кримінальна відповідальність має індивідуальний характер, необхідно **формальною (процесуальною)** підставою цієї відповідальності є обвинувальний вирок суду, в якому особа визнається винною у вчиненні злочину і в якому її відповідальність набуває індивідуального характеру»¹.

Я.І. Соловій висловив думку, згідно якої для притягнення до кримінальної відповідальності людини необхідно три підстави: 1) **правова (юридична)** – склад злочину, передбачений Особливою частиною КК; 2) **фактична (матеріальна)** – вчинення нею злочину; 3) **формальна (процесуальна)** – обвинувальний вирок суду, що набрав законної сили².

В. Д. Філімонов аналізує три підстави кримінальної відповідальності: 1) **філософську**; 2) **соціальну**; 3) **правову**. Під **філософською** підставою кримінальної відповідальності людини він розуміє головним чином соціальну потребу в таких заходах державного примусу, які здатні вирішити протиріччя в системі суспільних відносин, що виникли внаслідок вчинення злочинів і виявлення осіб, котрі являють небезпеку для інших людей, суспільства, держави.

Соціальною підставою кримінальної відповідальності людини, зазначає він, слід визнати крайню необхідність задоволення соціальної потреби в застосуванні до осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяння, таких заходів державного примусу, котрі здатні здійснити відновлення порушеної злочинами соціальної справедливості, а також виправлення осіб, які вчинили злочини і попередження вчинення ними та іншими особами нових злочинів.

Правову підставу кримінальної відповідальності людини, – вважає він, – складає вчинений нею злочин. В широкому розумінні слова злочин – це така підстава кримінальної відповідальності людини, яка включає в свій зміст поряд з ознаками складу злочину, ще й такі, які до цієї категорії не належить, – обтяжуючі та пом'якшуючі обставини та особа винного. За такої постановки питання ознаки діяння, що відповідають елементам конкретного складу злочину, розглядатимуть як **правова підстава виникнення** кримінальної відповідальності людини. Ті ж ознаки в поєднанні з ознаками, які характеризують обставини вчинення злочину і особу винного, повинні розглядатися як **правова підстава виду і розміру** кримінальної відповідальності людини. Злочин як **визначальна**, а сукупність пом'якшуючих і обтяжуючих обставин як **додаткова** підстава кримінальної відповідальності мають **соціальний і правовий** зміст. Соціальний зміст виражається в характері і ступені

¹ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 т. – Т. 1. – С. 13–14.

² Соловій Я.І. Межі кримінальної відповідальності. – С. 49.

суспільної небезпечності, а правовий – у протиправності суспільно небезпечного діяння. Соціальний зміст пом'якшуючих і обтяжуючих обставин полягає в таких властивостях злочину, умовах його вчинення і особи винного, котрі впливають на характер і ступінь суспільної небезпечності злочину і особи злочинця¹.

На думку В.П.Тихого, є чотири підстави негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності людини: 1) **фактична підстава** – вчинення нею суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбачений кримінальним законом; 2) **нормативно-правова (законна) підстава** – склад злочину; 3) **процесуально-правова підстава** – обвинувальний вирок суду; 4) **загально-теоретична підстава** – проблеми причинності, свободи волі, права держави карати².

В сучасній доктрині кримінального права наявні й інші концепти підстав (умов) негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності людини. Так, В.А.Андрієнко, І.П.Лесніченко, Ю.Є.Пудовочкин, П.В.Разумов запропонували **загальними умовами** негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності людини визнавати: **а)** вчинення нею діяння, яке містить ознаки складу злочину, в межах кримінальної юрисдикції Р.Ф.; **б)** вчинення нею діяння, яке містить ознаки складу злочину, в період чинності КК РФ; **в)** відсутність обставин, що виключають злочинність її діяння; **г)** відсутність у неї імунітету від кримінальної відповідальності³.

Вузкий підхід до обґрунтування підстав негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини зводиться до виокремлення однієї, єдиної підстави. Серед них найпоширенішими є: а) склад злочину⁴; б) **вчинення** особою **діяння**, яке містить склад злочину, передбачений в чинному Кримінальному кодексі⁵; або

¹ Филимонов В.Д. Уголовная ответственность по российскому уголовному праву. – С. 26, 38, 45–49.

² Тихий В.П. Підстава кримінальної відповідальності за новим Кримінальним кодексом України. – С. 50.

³ Андриенко В.А., Лесниченко И.П., Пудовочкин Ю.Е., Разумов П.В. Уголовная ответственность: понятие, проблемы реализации и половозрастной дифференциации. – С. 67.

⁴ Див., наприклад: Брайнин Я.М. Уголовная ответственность и ее основания в советском уголовном праве. – С. 79; Стручков Н.А. Уголовная ответственность и ее реализация в борьбе с преступностью. – С. 53.

⁵ Див., наприклад: Вартилецька І.А., Плугатир В.С. Кримінальне право України. Загальна частина. – С. 30; Кримінальне право України / за ред. О.М. Омельчука. – С. 10; Бажанов М.И. Уголовное право Украины. Общая часть. – С. 26; Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть общая. – С. 49; Матишевський П.С. Кримінальне право України. Загальна частина. – С. 58; Наумов А.В. Российское уголовное право: курс лекций. – Т. 1. Общая часть. – С. 267; Пинаев А.А. Курс лекций по Общей части уголовного права. Книга 1. О преступлении. – С. 51; Российское уголовное право. Общая часть: в 2 т. – Т. 1. / под ред. Л.А. Иногамовой-Хегай, В.С. Комиссарова, А.И. Рарога. – С. 99; Чистяков А.А. Уголовная

в) **вчинення** особою злочину¹; г) склад кримінальної відповідальності². Були також висловлені міркування, що підставою негативної (ретро-спективної) кримінальної відповідальності є, поряд із складом злочину, зокрема, вина, винність³. В інших випадках – мета⁴, норма права⁵, засудження (осуд)⁶, але вони не знайшли широкої підтримки в науковому середовищі⁷. А.Б. Сахаров, наприклад, дійшов до висновку, що «... при всій важливості складу злочину, його встановлення недостатньо для

ответственность и механизм формирования ее основания. – С. 126; Егоров В.С. Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности / В.С. Егоров. – М.: Изд-во Моск. психолог. социолог. ин-т, 2002. – С. 44; Карпушин М.П. Уголовная ответственность и состав преступления / М.П. Карпушин, В.И. Курляндский. – М.: Юрид. лит., 1974. – С. 185; Уголовное право России: учебник для вузов: в 2 т. – Т. 1. Общая часть / отв. ред. А.Н. Игнатов, Ю.А. Красиков. – С. 82; Харченко В.Б. Уголовное право Украины. – С. 27.

¹ Герцензон А.А. Понятие преступления в советском уголовном праве / А.А. Герцензон. – М.: Госюриздат, 1955. – С. 46–47; Кисенишский М.М. К вопросу о понятии состава преступления в советском уголовном праве / М.М. Кисенишский // Труды Томского государственного университета. – Т. 137. – Серия юрид. – 1957. – С. 95; Марцев А.И. Уголовная ответственность как средство предупреждения преступлений / А.И. Марцев. – Омск: Омская высшая школа милиции, 1980. – С. 26–27; Лясс Н.В. К вопросу об основаниях уголовной ответственности / Н.В. Лясс // Вестник ЛГУ. – 1960. – № 17. – С. 132; Санталов А.И. Теоретические вопросы уголовной ответственности / А.И. Санталов. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1982. – С. 34–35; Уголовное право: Часть Общая. Часть Особенная: учебник / под ред. Л.Д. Гаухмана, Л.М. Колодкина, С.В. Максимова. – С. 59; Марцев А.И. Избранные труды / А.И. Марцев. – Омск: Изд-во Омской академии МВД РФ, 2005. – С. 24; Российское уголовное право. Общая часть / под ред. В.С. Комиссарова. – С. 128; Уголовное право. Общая часть: учебник / под ред. М.П. Журавлева и А.И. Рарога. – С. 24–26.

² Див.: Благоев Е.В. Основы применения уголовного права / Е.В. Благоев. – Ярославль: Ярослав. госуд. ун-т, 1992. – С. 16, 23; Стручков В.В. Основания освобождения от уголовной ответственности и (или) наказания (система, законодательная регламентация, эффективность применения): дисс. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук. – Нижний Новгород, 1997. – С. 58–59.

³ Утевский Б.С. Вина в советском уголовном праве / Б.С. Утевский. – М.: Госюриздат, 1950. – С. 8–9; Никифоров Б.С. Освобождение от уголовной ответственности и наказания / Б.С. Никифоров // Соц. законность. – 1960. – № 1. – С. 12–19; Сергеева Т.Л. Основания уголовной ответственности по советскому уголовному праву / Т.Л. Сергеева // Ученые записки ВНИИСЗ. – Вып. 1. – М., 1964. – С. 11–15; Тихонов К.Ф. К вопросу об основаниях уголовной ответственности / К.Ф. Тихонов // Ученые записки Саратовского юридич. ин-та. – 1964. – Вып. XI. – С. 5–7; Ной И.С. Новое в трактовке основных уголовно-правовых понятий / И.С. Ной // Сов. госуд. и право. – 1982. – № 7. – С. 92–96.

⁴ Можейко В.Н. Хозяйственный договор в СССР / В.Н. Можейко. – М.: Госюриздат, 1962. – С. 175–176.

⁵ Прохоров В.С. Развитие учения об уголовной ответственности / В.С. Прохоров // Курс советского уголовного права. – Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та, 1981. – Т. 5. – С. 512; Лукашева Е.А. Право, мораль, личность / Е.А. Лукашева. – М.: Юрид. лит, 1986. – С. 105.

⁶ Бойцов А.И. Действие уголовного закона во времени и пространстве / А.И. Бойцов. – СПб.: СПб ун-т, 1995. – С. 26.

⁷ Волженкин Б.В. Общественная опасность преступника и основания уголовной ответственности / Б.В. Волженкин // Известия ВУЗ «Правоведение». – 1963. – № 3. – С. 90–98.

вирішення питання про кримінальну відповідальність ... для цього окрім складу злочину, поряд з ним має значення особа злочинця»¹.

В першому випадку автори виходять із законодавчого визначення підстави негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини, яке викладене в ч.1 ст.2 КК України та в ст.8 КК Російської Федерації. Необхідно при цьому звернути увагу на уточнення редакцій ч.1 ст.2 КК України, запропоноване І.В.Красницьким і підтримане О.О.Дудоровим. Суть уточнення зводиться до того, щоб підставою негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності людини визнати **вчинення нею одного або декількох** суспільно небезпечних діянь, які містять ознаки **одного або декількох** передбачених КК складів закінченого злочину або готування до злочину чи замаху на злочин, а так само організаторства злочину, підбурювання до злочину чи пособництва у злочині. Цю підставу І.В.Красницький називає **позитивною**, а відсутність підстав для обов'язкового і безумовного звільнення людини від кримінальної відповідальності – **негативною** підставою². Подібною позиції дотримується І.П.Малахов, який в цьому контексті розглядає підставу негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності людини так: вчинення злочину, співучасті у злочині, приховування злочину і недонесення про злочин³. Така концепта знайшла своє часткове закріплення в ст.10 КК Республіки Білорусь, де закріплено, що підставою негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності є «вчинення винно забороненого цим Кодексом діяння у виді: 1)закінченого злочину; 2)готування до вчинення злочину; 3)замаху на вчинення злочину; 4)співучасті у вчиненні злочину». У зв'язку з цим, з врахуванням того, що кримінальний закон виділяє чотири види співучасників злочину і три стадії вчинення злочину, І.В.Красницький, з підстав, передбачених у Загальній частині КК, виділяє 12 видів складів злочинів: 1)склад закінченого злочину (стосовно виконавця); 2)склад організаторства закінченого злочину; 3)склад підбурювання до закінченого злочину; 4)склад пособництва у закінченому злочині; 5)склад замаху на вчинення злочину (стосовно виконавця); 6)склад організаторства замаху на злочин; 7)склад підбурювання до замаху на злочин; 8)склад пособництва у замаху на злочин; 9)склад готування до вчинення злочину (стосовно виконавця); 10)склад організаторства готування до вчинення

¹ Сахаров А.Б. О личности преступника и причинах преступности в СССР / А.Б. Сахаров. – М.: Госюриздат, 1961. – С. 23.

² Красницький І.В. Кримінальна відповідальність як інститут кримінального права Франції та України: порівняльний аналіз. – С. 127–139; Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / за ред. А.С. Беніцького, В.С. Гуславського, О.О. Дудорова, Б.Г. Розовського. – С. 72.

³ Малахов И.П. Основания уголовной ответственности / И.П. Малахов // Советское государство и право. – 1991. – № 6. – С. 76–81.

злочину; 11) склад підбурювання до готування до вчинення злочину; 12) склад пособництва у готуванні до вчинення злочину. Ці види складів злочинів знаходяться в межах таких їх типів: 1) склад закінченого злочину; 2) склад замаху на злочин; 3) склад готування до злочину; 4) склад організаторства злочину; 5) склад підбурювання до вчинення злочину; 6) склад пособництва у злочині¹.

Ключовими поняттями у розглянутих вище визначеннях підстав негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини є поняття: **«склад злочину»** і **«діяння, яке містить ознаки складу злочину»**.

Щодо поняття «склад злочину» – *corpus delicti*, то вперше воно було введене в науковий обіг Проспером Фарінацієм ще у XVI-му столітті. Початково воно мало процесуальне значення – під ним розуміли ті сліди, які залишає злочинне діяння в оточуючому середовищі: труп, знаряддя вбивства тощо. Встановлення складу злочину дозволяло переконатися у наявності події злочину і було першою стадією кримінального процесу. Другою стадією був спеціальний розшук злочинця. В англійському кримінальному праві термін **«corpus delicti»** зазвичай носить процесуальний характер, доказувальний відтінок і служить об'єктивним доказом вчинення злочину. В XVII столітті німецький вчений Клейн започаткував теоретичну розробку складу злочину (*tatbestand*) в німецькому праві. До кінця XVII століття поняття «склад злочину» органічно втілювалося в німецькому матеріальному кримінальному праві. Наслідком фундаментальних наукових розробок німецьких вчених-правників, представників класичної школи кримінального права Штюбеля, Фейербаха, Геффтера, Біндінга, Шютце, Кестлінга до середини XIX століття склалося відносно цілісне вчення про склад злочину. Однак воно не залишалося незмінним. З часом, початкове чисто об'єктивне розуміння складу злочину в XIX столітті змінилося виокремленням об'єктивного і суб'єктивного складових в злочині, тобто, в розуміння складових злочину включили його суб'єктивні ознаки. В XIX столітті стало найбільш поширеним розуміння складу злочину під словосполученням **«склад злочину в широкому розумінні слова»**, яке вміщує в собі склад злочину у вузькому розумінні слова, протиправність, винність. Белінг започаткував поняття складу злочину у вузькому розумінні слова, під яким розуміються описані в законі індивідуальні ознаки злочину. Вперше на законодавчому рівні, стараннями А.Фейербаха в Баварському кримінальному уложенні 1813 року було закріплене положення про відповідність складу злочину як про необхідну ознаку злочинного діяння².

¹ Красницький І.В. Кримінальна відповідальність як інститут кримінального права Франції та України: порівняльний аналіз. – С. 134–135.

² Бажанов М.И. Уголовное право Украины. Общая часть. – С. 26; Игнатов А.Н., Костарева Т.А. Уголовная ответственность и состав преступления. – С. 23–24.

В доктрині українського кримінального права загальноновизнаною є концепт, що «склад злочину» – це сукупність об'єктивних та суб'єктивних елементів, котрі характеризують суспільно небезпечне діяння як злочин. В. Н. Кудрявцев назвав склад злочину «... **інформаційною моделлю** злочину певного виду, закріпленою в кримінальному законі. Ця модель утворюється внаслідок узагальнення ознак всіх злочинів цієї різновидності. В результаті ми отримуємо економний. Короткий і достатньо чіткий опис їх основних властивостей»¹.

Елементами складу злочину є: об'єкт складу злочину; об'єктивна сторона складу злочину; суб'єкт складу злочину; суб'єктивна сторона складу злочину. Кожен елемент складу злочину характеризується властивими лише йому ознаками. Правда, в радянській і зокрема російській юридичній літературі висловлювалися й інші думки щодо елементів складу злочину. Зокрема, в науці були висловлені погляди про те, що склад злочину не включає в собі ознаки об'єкта злочину (Н. Ф. Кузнецова), об'єкта і суб'єкта злочину (П. А. Фефелов), що склад злочину має тричленну структуру – «об'єкт, діяння, суб'єкт» (В. П. Мальков) або двохчленну структуру – «об'єктивна сторона, суб'єктивна сторона» (А. А. Герцензон)². Г. В. Назаренко також звертає увагу на цю обставину, зазначаючи, що «одні автори виводять за рамки складу злочину об'єкт злочину (Я. М. Брайнін), а інші виключають вину (І. С. Ной), треті – ознаки суб'єкта злочину (А. Н. Трайнін, К. Ф. Тіхонов)³. Названі позиції вчених щодо структури складу злочину не були широко підтримані іншими вченими-криміналістами.

Узагальнивши погляди вчених-криміналістів щодо розуміння поняття «склад злочину», С. Д. Шапченко дійшов обґрунтованого висновку, що термін «склад злочину» вживається науковцями в таких трьох значеннях: а) як законодавча модель злочину певного виду – специфічна юридична конструкція у виді **юридичного складу злочину**; б) як поєднання юридичних фактів – діяння особи з іншими фактичними обставинами, що має системний характер, тобто є своєрідною **«фактичною конструкцією»**; в) як категорія наук кримінального права – суто теоретична конструкція, **наукова абстракція**⁴.

¹ Кудрявцев В. Н. Закон, поступок, ответственность. – С. 300.

² Див.: Андриенко В. А., Лесниченко И. П., Пудовочкин Ю. Е., Разумов П. В. Уголовная ответственность: понятие, проблемы реализации и половозрастной дифференциации. – С. 65; Кузнецова Н. Ф. Избранные труды / Н. Ф. Кузнецова. – СПб: Юридический центр Пресс, 2003. – С. 487–489; Фефелов П. А. Основания уголовной ответственности в советском праве / П. А. Фефелов // Сов. госуд. и право. – 1983. – № 12. – С. 87; Мальков В. П. Состав преступления в теории и в законе / В. П. Мальков // Госуд. и право. – 1996. – № 7. – С. 111; Герцензон А. А. Уголовное право. Часть Общая / А. А. Герцензон. – М.: Изд-во РИО ВЮА, 1948. – С. 285.

³ Назаренко Г. В. Русское уголовное право. – С. 52.

⁴ Кримінальне право України. Загальна частина: підручник для студ. юрид. вузів і факульт. – К.: Юрінком Інтер, 1997. – С. 86–90.

Розглядаючи вчинене суспільно небезпечне діяння, що містить склад злочину, передбачений КК, як юридичну умову єдиної підстави кримінально-правової відповідальності людини, М.І.Панов найбільш повно визначив поняття складу злочину і його значення для реалізації кримінально-правової відповідальності: «**Склад злочину** – це юридична конструкція, що являє собою систему об'єктивних і суб'єктивних ознак, вказаних КК України, які у сукупності визначають суспільно небезпечне діяння як злочин. Під **ознакою складу злочину** слід розуміти рису (властивість, якість) злочину, яка задовольняє наступним вимогам: а) разом з іншими ознаками даного складу (та у їх єдності) визначає суспільну небезпечність, протиправність та винність діяння; б) відображає індивідуальні риси й особливості, притаманні кожному конкретному злочину (його «виду»), якими він відрізняється від інших злочинів, а також від діянь, що не є злочинними; в) безпосередньо вказана в законі чи однозначно впливає з його змісту при тлумаченні; г) притаманна всім злочинам даного виду (типу) і не є виведеною (утвореною) від інших ознак. Склад злочину являє собою таку систему об'єктивних і суб'єктивних ознак, котрі мають бути **вичерпними, необхідними** та **достатніми**. **Вичерпність** ознак складу злочину слід розуміти як всебічне та повне, в усіх необхідних деталях (вичерпно) і водночас в узагальненому вигляді текстуальне визначення в законі суспільно небезпечного діяння як злочину. **Необхідність** означає обов'язковість цих ознак у їх сукупності для констатації наявності у вчиненому складу злочину; відсутність хоча б однієї з цих обов'язкових ознак завжди виключає можливість визнання наявності складу злочину. **Достатність** вказує на те, що встановлення всіх обов'язкових вказаних у законі ознак не потребує встановлення інших (додаткових) і не вказаних в законі ознак для висновку щодо наявності у вчиненому суспільно небезпечному діянні складу злочину як юридичної умови підстави кримінальної відповідальності.

Склад злочину являє собою струнку систему ознак, що характеризується логічною узгодженістю та упорядкованістю. Вони тісно пов'язані між собою і утворюють єдине ціле – склад злочину. Водночас ці ознаки можуть бути згруповані в одиниці більш високого (за ступенем узагальнення) рівня, що утворюють структуру складу злочину. Ці одиниці в теорії кримінального права отримали назву «елементи складу злочину»¹.

М.І.Бажанов, задаючи питання про значення, функції складу злочину, дав таку на нього відповідь: а) фундаментальна; б) процесуальна; в) розмежувальна; г) гарантійна. **Склад злочину** є законною, єдиною, необхідною і достатньою підставою кримінальної відповідальності, інакше

¹ Панов М.І. Підстава кримінальної відповідальності: поняття та значення в удосконаленні КК України // 10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 13-14 жовт. 2011 р.). – С. 70-71.

кажучи, – наголосив він, – **фундаментом** кримінальної відповідальності людини. **Законним** він є тому, що його ознаки описані лише в кримінальному законі; принцип законності в кримінальному праві знаходить свій вираз в тому, що склад злочину і є законною підставою. **Єдина підстава** – це означає, що будь-яка інша поведінка людини, яка не утворює складу злочину, не може служити підставою її відповідальності. **Необхідна підстава** – означає, що кримінальна відповідальність людини може мати місце лише за наявності складу злочину, який є необхідною умовою її кримінальної відповідальності, без його встановлення в діянні особи вона неможлива. **Достатня підстава** – встановлення складу злочину – це все, що вимагається, цього цілком достатньо для кримінальної відповідальності людини. **Процесуальна функція** складу злочину – він встановлює межі розслідування. Найважливіше завдання будь-якого розслідування – це встановлення в діянні людини складу злочину. **Розмежувальна функція** складу злочину – він відмежовує злочинне діяння людини від незлочинного діяння. З його допомогою відмежовується також один злочин від іншого. **Гарантійна функція** складу злочину – точне встановлення ознак складу злочину є гарантією особи, її прав і свобод, гарантією законності, одноманітного застосування кримінального закону. Склад злочину є законодавчою моделлю кваліфікації злочину¹.

Своєрідне бачення функцій складу злочину висловив І.Б.Агеев, зазначивши при цьому, що **склад злочину** є вироблений наукою кримінального права і сприйнятий кримінальним законом інструмент, який дозволяє визначити юридичну конструкцію суспільно небезпечного діяння і зробити висновок про те, що воно є злочином, описаним в тій чи іншій статті Кримінального кодексу. **Склад злочину** як поняття містить в собі типові ознаки, необхідні і достатні для визнання суспільно небезпечного діяння людини **злочином**. Знову ж таки, – продовжує автор, – злочин і склад злочину є поняттями взаємопов'язаними, але не тотожними. Якщо поняття «злочин» містить у собі ознаки, які характеризують діяння суб'єкта як суспільно небезпечне, протиправне, винне і каране, то поняття «склад злочину» характеризує системні елементи злочину: об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкта, суб'єктивну сторону. Якщо поняття «злочин» в матеріальній ознаці виражає соціальну суть злочину – суспільну небезпечність, а в нормативній ознаці – правову значимість злочину як забороненого законом і караного діяння, то склад злочину закріплює правову структуру злочину, зокрема, в конкретних складах злочинів ознаки злочину (суспільну небезпечність, протиправність, винність) конкретизуються шляхом вказівки в диспозиціях норм Особливої частини КК ознак вчинюваних діянь, їх наслідків, форм вини, мотивів і мети злочинів².

¹ Бажанов М.И. Уголовное право Украины. Общая часть. – С. 27–28.

² Агеев И.Б. Состав преступления: понятие, элементы, значение: учебн. пособие / И.Б. Агеев. – М.: Юрист, 2008. – С. 6–10.

У Рекомендації міжнародної науково-практичної конференції «10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн» також звернено увагу і констатовано, що «...склад злочину як специфічна правова конструкція виконує надзвичайно важливі кримінально-правові функції в системі кримінальної відповідальності – фундаментальну, кваліфікаційну, розмежувальну, гарантійну і процесуальну»¹.

Таким чином, **склад злочину** – це законодавча (юридична) модель злочину, котра становить собою систему передбачених законом України про кримінальну відповідальність (КК України) об'єктивних і суб'єктивних елементів, кожен з яких має свої ознаки. Склад злочину, як уявляється, виконує наступні функції: 1) статичну; 2) динамічну; 3) відмежувальну; 4) інформаційну; 5) гарантійну.

Статична функція проявляється, зокрема, в наступному: а) склад злочину є засобом криміналізації (декриміналізації) суспільно небезпечних діянь людини; б) за допомогою складу злочину встановлюються межі кримінальної відповідальності людини за конкретні суспільно небезпечні діяння; в) склад злочину виступає одним із засобів визначення меж кримінально-правового регулювання; г) склад злочину є одним із засобів фіксування рівня розвитку правової культури.

Динамічна функція проявляється, зокрема, в тому, що: а) склад злочину є одним із засобів удосконалення чинного КК України; б) склад злочину має значення для застосування кримінального закону, оскільки він виступає складовою об'єктивної та суб'єктивної підстав кримінальної відповідальності, визначає межі розслідування злочину, є основою правильної кваліфікації злочину.

Відмежувальна функція проявляється, зокрема, в наступному: а) склад злочину дозволяє відмежувати злочини між собою, один від одного; б) склад злочину дозволяє відмежувати злочин від інших правопорушень.

Інформаційна функція полягає в тому, що склад злочину містить у собі інформацію про зміст і межі кримінально-правової заборони, що має важливе значення для: а) правозастосувальних органів; б) фізичних і юридичних осіб; в) науковців.

Гарантійна функція визначається тим, що склад злочину, визначаючи межі кримінальної відповідальності людини за суспільно небезпечні діяння, служить засобом гарантії її прав в Україні.

Як вірно зазначає М.І. Панов, діяння людини «... характеризується певною сукупністю ознак: діяння має бути конкретним, усвідомленим, вольовим та суспільно небезпечним актом поведінки особи. Суспільна небезпечність діяння визначається усією сукупністю об'єктивних і

¹ Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр. / ред.: В.І. Борисов та ін. – Х.: Право, 2011. – Вип. 22. – С. 286.

суб'єктивних ознак, йому притаманних: характером дії чи бездіяльності; способом і засобами, за допомогою яких учиняється посягання, місцем, часом та обстановкою вчинення діяння, формою вини, спрямованістю умислу особи, мотивами та метою її поведінки. Особливе значення для визнання діяння суспільно небезпечним мають характер і цінність суспільних відносин, на які воно посягає, а також характер та тяжкість (розмір) шкоди, спричиненої дією чи бездіяльністю цим відносинам, або загроза її спричинення. Нарешті, діяння як акт свідомої, вольової і суспільно небезпечної поведінки (фактична умова підстави кримінальної відповідальності) має бути вчинене особою фізичною, осудною, яка досягла віку кримінальної відповідальності, тобто суб'єктом злочину, що випливає безпосередньо із змісту ч. 1 ст. 2, ч. 1 ст. 11 та ч. 1 ст. 18 КК»¹.

Тепер щодо поняття **«суспільно небезпечне діяння, яке містить склад злочину»**. Треба погодитися з думкою тих вчених (В. А. Андрієнко, І. П. Лесніченко, П. С. Матишевський, Ю. Є. Пудовочкін, П. В. Разумов та ін.), які звернули увагу на те, що вчинення суспільно небезпечного діяння, яке містить ознаки складу злочину, не завжди є підставою для притягнення людини до кримінальної відповідальності. Зокрема, в ч. 2 ст. 11 КК України закріплене наступне положення: «Не є злочином дія або бездіяльність, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого цим Кодексом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі».

Є ряд осіб, які користуються дипломатичним імунітетом і не підлягають кримінальній юрисдикції України без згоди акредитуючої сторони згідно з Віденською конвенцією про дипломатичні зносини від 18 квітня 1961 року та згідно з іншими міжнародно-правовими актами. Інші особи, зокрема, судді, народні депутати Верховної Ради України, Президент України користуються недоторканністю. Вирішення питання про їх кримінально-правову відповідальність має свою специфіку, про що йти-меться пізніше.

Слід також мати на увазі й ті випадки, коли чинний КК України передбачає обставини, які виключають злочинність діяння або служать підставою для звільнення особи від кримінальної відповідальності як в Загальній частині КК (ст.ст. 44, 45, 46, 47, 48, 49), так і в Особливій частині КК (ч. 2 ст. 111, ч. 2 ст. 114, ч. 3 ст. 175, ч. 4 ст. 212, ч. 2 ст. 255, ч. 5 ст. 258, ч. 6 ст. 260, ч. 3 ст. 263, ч. 4 ст. 289, ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 309, ч. 4 ст. 311, ч. 3 ст. 369, ч. 4 ст. 401). Вочевидь заслуговує на підтримку пропозиція про уточнення редакції ч. 1 ст. 2 КК України щодо підстави кримінальної відповідальності. Думається, що ч. 1 ст. 2 КК України доцільно доповнити словами **«якщо вчинене діяння не є малозначним, відсутні обставини,**

¹ Панов М.І. Підстава кримінальної відповідальності: поняття та значення в удосконаленні КК України. – С. 69–70.

що виключають злочинність діяння, особа не підлягає кримінальній юрисдикції України, а також не підлягає звільненню від кримінальної відповідальності».

Звертає увагу позиція А. А. Чістякова про **матеріальний і юридичний зміст єдиної підстави** негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності людини, яким є діяння, що містить всі ознаки складу злочину, вказані в кримінальному законі. **Матеріальним** її змістом є вчинення особою діяння, а ознаки складу злочину, якими наділене це діяння, складають його юридичну форму, **юридичну підставу**¹. В даному випадку А. А. Чістяков поділяє розуміння підстави негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності людини, висловлене раніше Г. А. Кригером².

В тому випадку, коли йдеться про те, що **підставою негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини є вчинення нею злочину**, окремі вчені не обмежуються лише констатацією того, **що її підставою є злочин**, а дають детальне визначення її поняття. Так, І. Я. Козаченко доходить висновку, що єдиною підставою негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності людини є суспільно небезпечне, винне і протиправне діяння (дія чи бездіяльність), тобто злочин, ознаки якого виражені у відповідній статті Особливої частини Кримінального кодексу. Склад злочину, визначаючи оптимально допустиме дозування співвідношення об'єктивних і суб'єктивних ознак суспільно небезпечного, винного і протиправного діяння, виступає для правоохоронних органів єдиною можливою моделлю (еталоном) кримінально-правової оцінки (кваліфікації) злочину і особи, котра його вчинила³.

І. Е. Звечаровскій, критично висловився щодо законодавчого вирішення (ст. 8 КК РФ) вважати підставою кримінальної відповідальності людини вчинення діяння, що містить всі ознаки складу злочину, передбаченого кримінальним кодексом. За межами даного формулювання, – твердить він, – залишаються ознаки, які хоча й не входять до складу злочину, тим не менше впливають на об'єкт кримінальної відповідальності за вчинений злочин. І якщо не ототожнювати поняття злочину і складу злочину, то підставою кримінальної відповідальності людини виступає сам факт вчинення нею злочину⁴.

Є. В. Благов та В. В. Сверчков, як уже зазначалося, відстоюють концепт, згідно якого підставою кримінальної відповідальності людини є

¹ Чістяков А. А. Уголовная ответственность и механизм формирования ее основания. – С. 126.

² Кригер Г. А. Состав преступления и его значение / Г. А. Кригер // Сов. юстиция. – 1982. – № 6. – С. 8.

³ Уголовное право. Общая часть: учебник / под ред. В. Н. Петрашева. – С. 103.

⁴ Звечаровский И. Э. Ответственность в уголовном праве. – С. 46.

склад кримінальної відповідальності (покарання), який характеризується чотирма ознаками: 1) **суб'єкт** – держава в особі компетентних органів; 2) **суб'єктивна сторона** – активність суб'єкта складу щодо об'єкта: а) рішення про порушення кримінальної справи, рішення про відмову в порушенні кримінальної справи – для фактичного складу кримінальної відповідальності; б) залучення до кримінального провадження особи, яка вчинила передбачене кримінальним законом діяння, як обвинувачений або в іншій якості – свідка, потерпілого – для юридичного складу кримінальної відповідальності; 3) **об'єкт** – здатність особи (повна чи обмежена), яка вчинила передбачене кримінальним законом діяння, сприймати вплив; 4) **об'єктивна сторона** (активність суб'єкта складу щодо факту діяння): а) виявлення факту вчиненого діяння, передбаченого кримінальним законом, суб'єктом складу – для фактичного складу кримінальної відповідальності; б) сукупність віднесених, допустимих, достовірних, достатніх доказів, зібраних суб'єктом складу, що встановлюють вину чи причетність до неї особи, яка вчинила діяння, передбачене кримінальним законом, – для юридичного складу кримінальної відповідальності¹.

Викликає сумнів раціональність та логічність розбудови даного концепта підстав кримінальної відповідальності людини. Загалом вона видається сумішшю ознак, приводів, умов, які мають певне кримінально-правове та кримінально-процесуальне значення. Думається, що таке розуміння підстави кримінальної відповідальності людини може значною мірою ускладнити діяльність правоохоронних органів та суду щодо кваліфікації вчиненого винним суспільно небезпечного діяння.

Проведений огляд позицій вчених щодо підстав негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини дозволяє стверджувати, що на сучасному етапі розвитку цивілізації визначення цих підстав доцільно проводити з широких соціально-правових позицій за прикладом Ю. В. Бауліна, О. О. Дудорова, А. І. Рарога, В. Д. Філімонова та інших вчених. Насамперед слід говорити про філософсько-етичне обґрунтування цих підстав, що дає можливість якомога глибше зрозуміти соціальну зумовленість кримінальної відповідальності, а уже після цього про суто юридичні підстави негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності. При такому підході стає вочевидь зрозумілим, чому держава має право притягувати особу, яка порушила кримінально-правовий припис, до кримінально-правової відповідальності та застосовувати щодо неї передбачені законом заходи примусу. З іншого боку, таке розуміння ідеології підстав негативної (ретроспективної)

¹ Благов Е.В. Основы применения уголовного права. – С. 16, 23; Стручков В.В. Основания освобождения от уголовной ответственности и (или) наказания (система, законодательная регламентация, эффективность применения). – С. 58–59.

кримінально-правової відповідальності більш ефективно сприяє формуванню у людей позитивної кримінально-правової відповідальності.

Підстави негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини – це система чинників, які зумовлюють можливість і доцільність застосування кримінальної відповідальності до людини, яка вчинила діяння, заборонене чинним КК України під загрозою покарання.

Видається за можливе виділити **три підстави** негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини: **а) соціально-етична (моральна); б) нормативно-правова; в) фактична.**

Соціально-етична (моральна) підстава зводиться, головним чином, до наявності об'єктивно-суб'єктивних чинників, характеристик людини, які зумовлюють можливість і доцільність застосування компетентними органами держави до неї кримінальної відповідальності за вчинення суспільно небезпечного діяння. **Перше**, людина має бути наділена пересічного рівня **розумом, совістю і розумною свободою волі**, про що йдеться в розділах першому і другому даної праці. **Друге**, вона повинна бути здатною співвідносити свою поведінку з кримінально-правовими приписами, **веліннями держави**. Тобто, людина, будучи наділеною здоровою психікою, пересічного рівня **розумом, совістю, розумною свободою волі**, повинна мати **силу волі з тим**, щоб усвідомити, сприйняти **розумну необхідність**, опосередковану її **совістю**, та скерувати свою поведінку в межах позитивного кримінально-правового поля, виходячи з конкретних зовнішніх обставин і маючи можливість діяти правослухняно, тобто обирати правослухняний варіант поведінки на протигагу протиправному. Доктрини філософії, етики та кримінального права виходять з презумпції, що пересічна людина, як правило, наділена такими характеристиками, що може служити соціально-етичною підставою притягнення її компетентними органами демократичної держави до кримінально-правової відповідальності у випадку, зрозуміло, вчинення суспільно небезпечного діяння і наявності **правової** підстави. Кримінально-правова відповідальність людини у такому випадку в демократично налаштованій державі є засобом, інструментом впливу на свідомість людини з метою модифікації її настанов і сприйняття нею моделей поведінки в соціально-корисному чи соціально-прийнятному руслі, визначеному кримінальним законом.

Як уже зазначалося вище, розумна правова, а тепер кримінально-правова необхідність в ідеалі має двоїстий характер, як і соціальна та індивідуальна. Таким чином, свободу волі людини в кримінальному праві слід уявляти як засновану на її потребах та інтересах розумну кримінально-правову необхідність, опосередковану її **совістю** та забезпечувану **силою волі** людини. І мудрість законодавця проявляється насамперед в тому випадку, коли він зуміє виявити **розумну** соціальну

та індивідуальну кримінально-правову **необхідність**, гармонійно поєднати її в своєму вольовому кримінально-правовому приписі, втіленому у відповідній нормі чи нормах кримінального закону.

Совість, як зазначено в попередніх розділах даної праці, розглядається у філософії, філософії права, загальній теорії права як **антрологічна основа відповідальності людини**, як внутрішній орієнтир, стабілізатор поведінки, як інтелектуально-вольова здатність людини приймати рішення і діяти через призмі категорій добродетності, поваги до гідності інших людей, врахування їх інтересів, інтересів держави і суспільства. Свобода людини в праві розглядається як розумна правова необхідність, опосередкована її **розумом і совістю** та забезпечувана силою її волі.

«Совість, – пише В. В. Сорокін, – можна визначити як **специфічну здатність** морального судження, з допомогою якої людина в кожному випадку визначає, що робити і як вчинити... Совість є внутрішнім духовно-моральним законом людини, який дозволяє їй поважати право без зовнішнього поліцейського примусу... Як внутрішній божественний стан совість непідкупна, **з нею не можна домовитися**. Після вчинення дурної справи совість негайно **мучить і карає людину**, яка порушила правову заборону... Совість – це внутрішній **свідок і суддя** «першої інстанції» для наших вчинків. Закони держави і суспільства можуть бути суперечливими, такими, що мають прогалини, є недоступними до розуміння, і у всіх цих випадках людину **виручає совість** – прямий зв'язок з Богом»¹.

Подібний підхід до розуміння ролі совісті у детермінаційному комплексі поведінки людини спостерігається і в доктрині кримінального права. Ще В. Д. Спасовіч писав, що совість переслідує злочинця своєю гризотою, тим внутрішнім хвилюванням, неспокоєм, який отрує кожну його хвилину. Від внутрішнього морального пекла людина може позбавитися не інакше, як відновивши порушену рівновагу через покарання. Таким чином здійснюється примирення людини зі своєю совістю і її внутрішнє заспокоєння. Нерідко обличчя злодія має на собі маску непорушного спокою, а між тим у душі його здійснюється страшна драма, про яку ми й не підозрюємо, і яка б навела жах на глядачів, якби вони могли її спостерігати. Людина як істота, що має совість, є сама собі законодавець, вона чи виконавець чи порушник цього закону, вона ж і свій власний кат. Людину, яка нездатна страждати від докорів сумління, ми можемо лише зневажати, але не можемо на неї гніватися, так само, як не гніваються на вовка чи тигра за те, що вони кровожерливі. До такої людини треба ставитися лише як до шкідливої тварини, в якій необхідно відняти засоби шкодити. Усі явища життя зводяться до найпростішого елементу – совісті.

¹ Сорокін В.В. Совість как элемент русского православного правосознания / В.В. Сорокин // Государство и право. – 2011. – № 6. – С. 22–23.

Людину карають докори сумління, оскільки злочин – це удар по совісті. Однак покарання застосовується попри те, що людину карає її совість¹.

Кримінальний закон у демократичній, правовій, соціальній державі, в громадянському суспільстві має бути *ultima ratio* – останнім засобом, крайнім засобом, який застосовується державою для унормування суспільно значимої поведінки людини. Вирішальна, домінуюча роль у цій справі має належати, залежно від обставин, іншим суспільним засобам: ідеологічним, організаційним, економічним, іншим правовим. Разом з цим, кримінальний закон є важливим і ефективним інструментом регулювання свободи людини в суспільстві за умови, звичайно, що його розроблення, прийняття та застосування здійснюється на наукових засадах. Зокрема, йдеться про необхідність у кожному випадку вирішення питання змін і доповнень до чинного КК України з'ясовувати їх соціальну зумовленість, крайню потребу. Важливо при цьому уникнути як переоцінки, фетишизації кримінально-правових засобів, так і їх недооцінки. Відсутність соціальної зумовленості норм кримінального закону, переоцінка їх значення в регулюванні суспільних відносин – шлях до **зловживання кримінальним законодавством** з боку держави, що не може бути допустимим в демократичній державі, в демократичному суспільстві. Таке зловживання кримінальним законодавством можливе не лише на рівні законодавчого органу, але й на рівні органів правозастосування. Зловживання кримінальним законодавством, як свідчить історичний досвід, веде до руйнування демократичних підвалин соціального механізму, нехтування фундаментальними гуманістичними цінностями, ідеями правової, соціальної держави і громадянського суспільства, підриву довіри з боку громадян до держави і їх поступового відчуження від неї та розвиток нігілістичного ставлення до кримінального законодавства, а нерідко і до нехтування до тих велінь, приписів, що в них містяться.

В наведеному вище контексті належить підтримувати концепт Петера-Алексіса Альбрехта: «...громадськість і політика повинні усвідомити собі, що кримінальне право не є ніякою суспільно-політичною панацеєю для ремонту держави, суспільства постраждалих окремих доль. Тільки в його обмеженому, суворо державно-правовому впливі кримінальне право правової держави розвиває його силу, яка захищає свободу... треба дистанціюватися від тривалих вимог, що кримінальне право в стані запропонувати **тотальну суспільну безпеку**. Спостерігається скоріше протилежне. Прагнення до тотальної безпеки засобами кримінального права веде лише до одного: **знищення останніх залишків свободи**»².

¹ Спасович В. Учебник уголовного права. – Т. 1. – Вып. 1. – С. 53, 59–60.

² Альбрехт Петер-Алексис. Забытая свобода. Принципы уголовного права в европейской дискуссии о безопасности / Петер-Алексис Альбрехт; пер. с немецкого и предисл. Г.Г. Мошак. – С. 139.

Недооцінка кримінально-правових засобів у нормативному комплексі регулювання суспільних відносин може бути одним із факторів, які зумовлюють поступове скочення демократично налаштованого державно-суспільного механізму до **аномії**, беззаконня. **Аномія** уявляється як хаотичний, кризово-катастрофічний стан соціально-правової системи, при якому панує падіння моральних регуляторів, зростання злочинності, масштабні соціальні конфлікти аж до збройного протистояння і як наслідок – грубе, цинічне, масове порушення прав і свобод людини. Тобто, суспільство може потрапити до стану відсутності керованості та розпаду як цілісності, демонтажу його демократичних інститутів.

Нормативно-правовою підставою негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини є **сукупність правових норм**, котрі забезпечують законність притягнення особи, винної у вчиненні суспільно небезпечного діяння, до кримінально-правової відповідальності, її засудження, призначення покарання, його відбування, а також стану її судимості.

Норми міжнародного та внутрідержавного права, в широкому розумінні цих понять, є важливим засобом утворення, зміцнення та розвитку суспільного нормативно-комунікаційного поля.

На **мікрорівневому** розумінні негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності її підставою є норма кримінального законодавства, яка закріпила (містить) відповідний склад злочину.

Якщо виходити з **макрорівневого** розуміння кримінально-правової відповідальності, то, як думається, є можливим говорити про **три нормативно-правові підстави** кримінально-правової відповідальності людини: а) **матеріально-правова** – норма кримінального законодавства, яка закріпила відповідний склад злочину; б) **кримінально-процесуальна** – норми кримінально-процесуального законодавства, які регулюють процедуру (порядок) застосування норми (норм) матеріального права; в) **кримінально-виконавча** – норми кримінально-виконавчого законодавства, вирок суду, що набрав законної сили, а, у відповідних випадках – акт органу кримінально-виконавчої служби, наприклад, у випадку виконання покарання у виді позбавлення волі – рішення Регіональної комісії з питань розподілу, направлення та переведення відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі або наряд Державної пенітенціарної служби України.

На **мегарівневому** розумінні кримінально-правової відповідальності людини можна говорити, залежно від складу злочину, **принаймні** про **десять** таких нормативних підстав відповідальності: 1) міжнародно-правова; 2) конституційно-правова; 3) кримінально-правова; 4) кримінально-процесуальна; 5) кримінально-виконавча; 6) адміністративно-правова; 7) цивільно-правова; 8) сімейно-правова; 9) трудово-правова; 10) екологічно-правова тощо. В останніх п'яти випадках йдеться про

органічне поєднання нормативної підстави матеріально-правової з названими та іншими нормативними матеріально-правовими підставами, коли йдеться про кваліфікацію складів злочинів, передбачених чинними кримінально-правовими нормами з бланкетними диспозиціями.

Незалежно від рівня розуміння негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини, відповідні йому норми права є мірою свободи і відповідальності людини.

Коли йдеться про матеріальне кримінальне законодавство, то мається на увазі КК України, його Загальна та Особлива частини. У цьому зв'язку, не можна не погодитися з В.Н. Кудрявцевим, що з положень Загальної частини випливають ознаки складів злочинів, відсутні в диспозиціях статей Особливої частини. Зокрема, які характеризують суб'єкта: вік, осудність, ознаки спеціального суб'єкта; ознаки, що характеризують об'єктивну сторону: ознаки незакінченого злочину, вчинення злочину у співучасті; ознаки, що визначають суб'єктивну сторону – умисел, необережність¹.

При будь-якому рівні розуміння негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності, важливими її підставами є рішення Європейського Суду з прав людини, а також рішення українських судів.

Фактична підстава – це сукупність юридичних фактів, які спричиняють виникнення і реалізацію кримінально-правової відповідальності людини. Такими є: 1) вчинення людиною діяння, яке містить склад злочину, передбачений чинним КК України тобто, вчинення нею злочину. Вчиняючи діяння, яке містить склад злочину, винний розриває тим самим нормативну систему соціальної комунікації; 2) відсутність обставин, які: а) виключають злочинність діяння; б) служать підставою для звільнення її від кримінальної відповідальності; в) виключають можливість її притягнення до кримінальної відповідальності в силу того, що вона користується дипломатичним імунітетом згідно з міжнародно-правовими актами і не підлягає кримінальній юрисдикції України без згоди акредитуючої сторони або ж вона користується недоторканністю згідно чинного законодавства України.

Так, наприклад, відповідно до ст. 48 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 07 липня 2010 року, суддя є недоторканим. Він не може бути без згоди Верховної Ради України затриманий чи заарештований до винесення судом обвинувального вироку. Кримінальна справа щодо судді може бути порушена лише Генеральним прокурором України або його заступником. Недоторканність поширюється і на суддів Конституційного Суду України (ст. 149 Конституції України). Згідно ст. 80 Конституції України народним депутатам України гарантується депутатська недоторканність. Вони не можуть бути без згоди Верховної

¹ Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений / В.Н. Кудрявцев. – М.: Юрид. лит., 1972. – С. 76.

Ради України притягнені до кримінальної відповідальності. Стаття 105 Конституції України наділила правом недоторканності Президента України на час виконання ним своїх повноважень. Однак, він може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпічменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину (ст. 111 Конституції України).

Названі *три підстави негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності*: 1) соціально-етична (моральна); 2) нормативна; 3) фактична органічно зв'язані між собою, сутнісно і функціонально доповнюють одна іншу. В цій якості вони служать достатніми і необхідними підставами реалізації належно високого регулятивно-репресивного потенціалу інституту негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності. При відсутності в реальній дійсності кожної з них не можна стверджувати про наявність підстав притягнення тієї чи іншої особи до кримінально-правової відповідальності. Разом з тим, не виключається можливість притягнення особи за такої обставини до інших видів юридичної відповідальності: дисциплінарної, адміністративної, цивільної тощо.

3.3.2. Форми реалізації негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини

З широких філософських позицій, кожне кримінально-правове явище має свою форму і зміст, які перебувають в органічній єдності. В ході розвитку кримінально-правових явищ між ними виникають протиріччя і конфлікти, що завершуються появою нової форми явища, яка відповідає її новому змістові.

Зміст – це сукупність елементів, процесів, зв'язків, притаманних певному предмету чи явищу. Це визначення майже ідентичне поняттю **«сутність»**, оскільки категорія «зміст» тісно пов'язана з ним. Проте «сутність» абстрактніше, ніж категорія «змісту». Ним визначають головний, вирішальний, внутрішній зв'язок предметів, що є його основою. Поняття «зміст» дещо вужче. Воно також відображає внутрішній і вирішальний зв'язок, але не в його найзагальнішому вигляді, а в такому, що реалізується в кожному окремому предметі (групі предметів) на певному етапі розвитку, за певних умов.

Як і щодо поняття кримінальної відповідальності людини, так і стосовно форм її реалізації, чинний КК України не містить законодавчого визначення. Поряд з цим, наприклад, в ст. 46 чинного КК Республіки Білорусь, яка має назву «Реалізація кримінальної відповідальності», закріплено, що «Кримінальна відповідальність реалізується в осуді:

із застосуванням призначеного покарання;
із відстроченням виконання призначеного покарання;
з умовним незастосуванням призначеного покарання;
без призначення покарання;
із застосуванням щодо неповнолітніх примусових заходів виховного характеру».

Форма є вираженням змісту, його обумовленням. Це внутрішня та зовнішня організація змісту, спосіб його існування, який має певну визначеність, стабільність і самостійність. Форма, як уже зазначалося, нерозривно пов'язана зі змістом, а через нього – з сутністю. Згідно з діалектикою, «зміст» і «форма», перебуваючи в органічній єдності, є співвідносними поняттями, які відображають дві взаємозалежні, суперечливі сторони буття предмета, явища, процесу.

З наведеного вище випливає, що зміст входить у форму як його об'єктивна основа, а форма виражає зміст як його зовнішній вияв. Немає безформного змісту, як і немає безформної речі. Форма не існує сама по собі. Вона позбавлена будь-якої цінності, якщо не є формою змісту. Основою взаємозв'язку змісту і форми є положення про визначальну роль змісту. Саме він є провідним, вирішальним чинником у єдності форми та змісту. Зміна й розвиток предмета чи процесу зачіпає зміст. Зі зміною змісту змінюється й форма.

Сутність негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини, таким чином, виявляється у формах її реалізації, які визначені чинним кримінальним законодавством або впливають з його змісту, а також виокремлені в доктрині кримінального права. Форми реалізації кримінально-правової відповідальності людини розкривають, кожна своєрідно, зміст її кримінально-правової відповідальності. Виділення цих форм зв'язане з розумінням науковцями поняття кримінально-правової відповідальності людини, рівня їх підходу до наукового його аналізу, а саме: макрорівень, макрорівень, мегарівень, про що йдеться на початку даного розділу наукового дослідження. Таких вчених, хто б комплексно аналізував в своїх працях форми реалізації кримінально-правової відповідальності людини на всіх рівнях, або на **макрорівні** чи **мегарівні** разом чи зокрема немає. Ця наукова ділянка, цей предмет кримінально-правової дійсності чекає своїх дослідників. Зусилля вчених сьогодні, як і в оглядно можливому минулому, зосереджені на дослідженні форм реалізації кримінально-правової відповідальності людини через призму кримінального законодавства, тобто на **мікрорівні**.

У цьому зв'язку важливе значення має розуміння поняття форми реалізації негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини. І.В. Красницький, на підставі обґрунтованої ним структури кримінально-правової відповідальності людини, переліку елементів, які її утворюють, їхнього розподілу на основні і факультативні,

відзначив поняття її **форм** як передбачених кримінальним законом можливих варіантів поєднання елементів цієї відповідальності, застосування яких об'єднане єдиною метою. На його думку, **найбільш типову структуру** цієї кримінально-правової відповідальності людини можна виразити формулою «кримінальна відповідальність – осуд судом від імені держави вчиненого діяння та особи, яка його вчинила + призначення покарання + виконання (відбування) покарання + судимість». При реалізації даної кримінальної відповідальності людини в інших формах її структура буде дещо іншою, проте, в будь-якому випадку вона включатиме лише вищезазначені елементи, всі чи окремі з них. Структурно кримінальна відповідальність людини за чинним КК України, – вважає він, -включає один обов'язковий елемент: осуд судом від імені держави вчиненого діяння та особи, яка його вчинила; і п'ять факультативних – призначення покарання, загрозу виконання (відбування) покарання; виконання (відбування) покарання; позбавлення і обмеження, конкретизовані вироком суду, які не є покаранням; судимість. Запропонований перелік структурних елементів кримінальної відповідальності людини, на його думку, є вичерпним, хоча може бути і деталізованим¹.

О.І. Чучаєв та А.П. Фірсова пишуть про **форму кримінально-правового впливу**, під якою розуміють спосіб організації державного примусу, який є реакцією на вчинене особою суспільно небезпечне діяння².

Думається, що визначення поняття форми негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини слід пов'язувати з реалізацією, застосуванням кримінального закону. Тому **під формою** негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини слід розуміти передбачений чинним КК України спосіб застосування норми (норм) кримінального законодавства до особи, яка вчинила злочин.

У питанні визначення форм реалізації негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності серед вчених-криміналістів немає одностайності.

Кримінальна відповідальність особи, яка вчинила злочин, – пише А.І. Рарог, – за загальним правилом, знаходить своє об'єктивне втілення в тих чи інших заходах державного примусу, що призначаються судом. При цьому він розглядає **дві форми** реалізації негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності людини. Найбільш природньою і поширеною її формою, на його думку, є покарання. Воно полягає в тому, що особі, яка вчинила кримінально каране діяння, суд виносить обвинувальний вирок, в якому вчинене діяння знаходить від імені держави **негативну**

¹ Красницький І.В. Кримінальна відповідальність як інститут кримінального права Франції та України: порівняльний аналіз. – С. 67, 68, 152.

² Чучаєв А.И. Уголовно-правовое воздействие: понятие, объект, механизм, классификация: монография / А.И. Чучаев, А.П. Фирсова. – М.: Проспект, 2010. – С. 36.

правову оцінку (визнається злочином), а підсудному, визнаному винним у його вчиненні, **виражається осуд** і призначається покарання як найбільш репресивна форма кримінально-правового впливу. Відбуття призначеного покарання (як повне, так і часткове) тягне за собою специфічний правовий наслідок у виді судимості. В цій і тільки в цій формі, вважає він, реалізація кримінальної відповідальності виявляється у всіх своїх **чотирьох елементах**: 1) обов'язок прозвітувати за вчинене і піддатися осуду і примусу; 2) судовий осуд, ганьбування; 3) захід державного примусу у формі покарання; 4) судимість. **Другою формою** реалізації цієї кримінальної відповідальності людини є **осуд без призначення покарання**. Відповідно до чинного КК Російської Федерації, осуд без призначення покарання можливий лише щодо неповнолітніх і з обов'язковим призначенням заходів виховного характеру або улаштування в спеціальний виховний чи лікувально-виховний заклад. При цій формі кримінальна відповідальність реалізується в **трьох її елементах**: 1) обов'язок прозвітувати за вчинене, піддатися осуду і примусу; 2) осуд, ганьбування, виражені в обвинувальному вирокі суду; 3) державний примус у виді примусових заходів виховного характеру чи влаштування в спеціальний навчально-виховний заклад закритого типу. Останній елемент кримінальної відповідальності людини – судимість – в цьому випадку відсутній.

Примусові заходи виховного характеру, – підкреслює А.І.Рарог, – є формою реалізації кримінальної відповідальності лише в тому випадку, коли вони застосовуються замість покарання на підставі обвинувального вироку суду. Якщо ж вони застосовуються судом при звільненні від кримінальної відповідальності, то формою реалізації кримінальної відповідальності вони не є. Примусові заходи медичного характеру, які призначаються поряд з покаранням особам, які потребують лікування від алкоголізму, наркоманії або психічних розладів, що не виключають осудності, можуть розглядатися як форма реалізації кримінальної відповідальності, самостійного значення вона не має і може лише доповнювати покарання¹.

О.О.Дудоров, стосовно примусових заходів медичного і виховного характеру, робить застереження: «... вони можуть згадуватися у контексті розкриття змісту кримінальної відповідальності лише у випадку їх застосування (замість покарання або поряд з ним) на підставі обвинувального вироку суду. Наприклад, суд звільняє неповнолітнього від покарання із застосуванням примусового заходу виховного характеру (ст.105 КК) або застосовує відповідний примусовий захід медичного характеру щодо особи, визнаної обмежено осудною (ст.ст. 20, 93, 94 КК)»².

¹ Российское уголовное право: в 2 т. – Т. 1. Общая часть: учебник / под ред. Л.В. Иногамовой-Хегай, В.С. Комиссарова, А.И. Рарога. – М.: ТК Велби. Изд-во Проспект, 2006. – С. 95–97.

² Кримінальне право. Загальна частина: підручник / за ред. А.С. Беніцького, В.С. Гуславського, О.О. Дудорова, Б.Г. Розовського. – С. 713.

С.М.Кочої також вважає, що є **дві форми** реалізації негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності людини: а) осуд без призначення покарання; б) осуд з призначенням передбаченого санкцією норми КК покарання чи інших заходів кримінально-правового характеру. А.В.Кладков так само виділяє **дві форми** цієї відповідальності: а) кримінальна відповідальність без покарання і судимості і б) кримінальна відповідальність з призначенням покарання і судимістю¹. **Дві форми** реалізації негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини: з призначенням покарання і зі звільненням від покарання визнає С.І.Зельдов, а Р.Р.Галіакбаров – з призначенням покарання і без призначення покарання².

Г.Г.Криволапов також вбачає **дві форми** реалізації кримінально-правової відповідальності людини: а) добровільну (позитивний аспект) і б) державно-примусову (негативний аспект). Щодо державно-примусової форми реалізації кримінальної відповідальності людини, то він виділяє **три її різновиди**: 1) осуд винного без призначення покарання; 2) осуд винного з призначенням покарання, але без його реального виконання; 3) осуд винного з призначенням покарання і реальним його виконанням³.

І.І.Митрофанов, беручи за підставу класифікації критерій призначення покарання, також запропонував **дві**, а фактично **три** форми реалізації негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності людини: 1) кримінальна відповідальність, що не пов'язана з призначенням винному покарання, а, отже, без судимості; 2) кримінальна відповідальність, що пов'язана з призначенням винному покарання та судимістю, яка, в свою чергу, поділяється на два підвиди: а) кримінальна відповідальність, що пов'язана з призначенням покарання, але без його реального відбування; б) кримінальна відповідальність, що пов'язана з реальним відбуванням призначеного покарання⁴.

І.С.Ретюнських вважає, що наявні **дві форми** реалізації кримінально-правової відповідальності людини: а) матеріальна; б) процесуальна. Матеріальною формою реалізації кримінальної відповідальності людини є застосування судом до винного кримінально-правової норми або норм. Процесуальною формою реалізації кримінальної відповідальності

¹ Уголовное право Российской Федерации. Общая часть: учебник / под ред. Л.В. Иногамовой-Хегай, А.И. Рарога, А.И. Чучаева. – М.: ИНФРА-М: КОНТРАКТ, 2004. – С. 72; Уголовное право России. Общая часть: учебник / отв. ред. Б.В. Здравомыслов. – М.: Юристъ, 1996. – С. 72–73.

² Андриенко В.А., Лесниченко И.П., Пудовочкин Ю.Е., Разумов П.В. Уголовная ответственность: понятие, проблемы реализации и половозрастной дифференциации. – С. 76.

³ Уголовное право. Общая часть: учебник / под ред. Н.И. Ветрова, Ю.И. Ляпунова. – М.: Новый Юрист. Кно Рус, 1997. – С. 297.

⁴ Митрофанов И.И. Теоретичні проблеми механізму реалізації кримінальної відповідальності. – С. 88–89.

людини, на його думку, є обвинувальний вирок суду¹. Таке розуміння форм реалізації кримінально-правової відповідальності є неповним, оскільки випав з поля зору виконавчо-правовий аспект реалізації кримінально-правової відповідальності людини, нормативною основою якого є кримінально-виконавче законодавство. З урахуванням цього, **на макрорівні дослідження, логічний ряд форм реалізації кримінально-правової відповідальності людини має виглядати так:** а) матеріально-правова; б) процесуально-правова; в) виконавчо-правова. Всі три названі форми реалізації кримінально-правової відповідальності генетично між собою взаємозв'язані. Вони, образно висловлюючись, утворюють «ланцюг» єдиної відповідальності. Матеріально-правова кримінальна відповідальність без кримінально-процесуальної та кримінально-виконавчої є **потенційною**, тобто «мертвою», наявною лише теоретично.

У контексті власного розуміння звільнення від покарання та його відбування, Є.О.Письменський пише про «... **дві форми** реалізації кримінальної відповідальності: 1)ліберальну або привілейовану (засудження + покарання + умовне або безумовне звільнення від нього) та 2)репресивну (засудження + покарання + відбування покарання + судимість). **Ліберальна** форма може додатково диференціюватися залежно від умовності або безумовності звільнення особи від покарання, оскільки при умовному звільненні може виникати судимість. **Репресивна** форма, у свою чергу, також може бути представлена **двома** напрямками в її реалізації: **перша** передбачає застосування до особи звільнення від частини призначеного судом покарання або заміну покарання більш м'яким, а **друга** – повне відбуття покарання без застосування будь-яких кримінально-правових привілеїв»².

Інші науковці пишуть про **три** форми реалізації негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини, виказуючи однакове чи подібне змістовне їх розуміння: 1)кримінальна відповідальність, що не пов'язана з призначенням покарання; 2)кримінальна відповідальність, що пов'язана з призначенням покарання, але без його реального відбування; 3)кримінальна відповідальність, що пов'язана з відбуванням призначеного покарання. Наприклад, Ю.В.Баулін зробив висновок, що **кримінальна відповідальність людини може бути реалізована в таких трьох типових формах. Перша** з них – засудження винного, виражене в обвинувальному вирокі суду, не пов'язане, проте, із призначенням йому покарання. Наприклад, відповідно до ч. 4 ст. 74 «особа, яка вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості, може

¹ Ретюнских И.С. Уголовная ответственность и ее реализация / И.С. Ретюнских. – Воронеж: ВГУ, 1983. – С. 23–24.

² Письменський Є.О. Звільнення від покарання та його відбування: проблеми кримінального законодавства та практики його застосування. – С. 45.

бути за вироком суду звільнена від покарання, якщо буде визнано, що з урахуванням бездоганної поведінки і сумлінного ставлення до праці цю особу на момент розгляду справи в суді не можна вважати суспільно небезпечною». **Другою формою** реалізації кримінальної відповідальності людини є її засудження, поєднане з призначенням їй конкретної міри покарання, від реального відбування якого вона, проте, звільняється. Наприклад, відповідно до ст. 75, «якщо суд при призначенні покарання у вигляді виправних робіт, службового обмеження для військовослужбовців, обмеження свободи, а також позбавлення волі на строк не більше п'яти років, враховуючи тяжкість злочину, особу винного та інші обставини справи, дійде висновку про можливість виправлення засудженого без відбування покарання, він може прийняти рішення про звільнення від відбування покарання з випробуванням». **Третньою**, найтиповішою формою реалізації кримінальної відповідальності людини, є відбування винним призначеного йому судом покарання (наприклад, відбування покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк). Останні дві форми реалізації кримінальної відповідальності людини утворюють для особи судимість як правовий наслідок її засудження до певної міри покарання. У той же час судимість має свої межі, що зазначені в статтях 89-90 КК, що, як уже йшлося, визначають межі кримінально-правових відносин. Тому момент погашення або зняття судимості свідчить про припинення кримінально-правових відносин. Подібно трактують форми кримінально-правової відповідальності людини й інші автори¹.

Поряд з цим, деякі інші вчені також зазначають про наявність **трьох форм** реалізації негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини, але кожен з них має свою уяву і словесний її вираз про їх змістовну частину. Так, О. О. Дудоров та В. І. Осадчий виокремили наступні **три форми** реалізації кримінальної відповідальності людини. **Перша форма** (так би мовити, найбільш ліберальна) означає винесення обвинувального вироку суду, а, отже, здійснення державного осуду злочинця, що однак не поєднується із призначенням злочинцю будь-якої міри покарання. КК передбачає випадки, коли суд взагалі не призначає винному покарання. Зокрема, при закінченні строків давності (ч. 5 ст. 74 КК), втраті особою, яка вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості, суспільної небезпеки внаслідок бездоганної поведінки і сумлінного ставлення до праці (ч. 4 ст. 74 КК), а також у випадках, передбачених ч. 2

¹ Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / за заг. ред. проф. Бажанова М. І., Сташиса В. В., Тація В. Я. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – С. 32–33; Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності. – С. 28–29; Кузнецов В. В. Сучасне кримінальне право України: курс лекцій / В. В. Кузнецов, А. В. Савченко, О. Ф. Штанько. – К.: Вид-во «Паливода А. В.», 2006. – С. 43–44; Вереша Р. В. Суб'єктивні елементи підстав кримінальної відповідальності: підручник / Р. В. Вереша. – К.: Атіка, 2006. – С. 35, 58; Чернишова Н. В. Кримінальне право України (загальна частина): навч. посібник / Н. В. Чернишова. – К.: Атіка, 2003. – С. 34–35.

ст. 84, ст. 105 КК. *Друга форма* реалізації кримінальної відповідальності людини характеризується винесенням обвинувального вироку суду, яким злочинцю призначається конкретна міра покарання і в якому водночас міститься рішення суду про (умовне або безумовне) звільнення особи від відбування призначеного їй покарання. Йдеться, наприклад, про зарахування попереднього ув'язнення у строк покарання у виді позбавлення волі (ч. 5 ст. 72 КК), звільнення від відбування покарання з випробуванням, у тому числі неповнолітніх, вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років (статті 75-79, 104 КК), амністію тощо. *Третя* (основна, типова, найбільш репресивна) форма реалізації кримінальної відповідальності людини полягає в тому, що суд в обвинувальному вироку призначає злочинцю покарання та ухвалює рішення про його реальне відбування, а засуджений відбуває (повністю або частково) призначене йому покарання і перебуває в особливому правовому становищі, що тягне загальноправові та кримінально-правові наслідки – стан судимості. Тільки погашенням або зняттям судимості кримінальна відповідальність людини у розглядуваній формі завершується у повному обсязі, вичерпує себе¹.

П.Л.Фріс зазначає, що *основною* формою реалізації негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності людини є винесення судом обвинувального вироку з призначенням засудженому відповідного виду та строку (розміру) покарання, яке особою відбувається реально; *другою* за поширеністю формою реалізації кримінальної відповідальності людини є винесення судом обвинувального вироку з призначенням відповідного виду та строку покарання з одночасним застосуванням звільнення від реального його відбування; *третьою* форма – засудження винного без призначення покарання із одночасним звільненням його від покарання на підставі ч. 4 ст. 74 КК України².

На переконання В.П.Коняхіна, реакція органів правосуддя на вчинення особою злочину може проявлятися в трьох варіантах їхньої поведінки: а) основний – застосування до особи, яка вчинила злочин, покарання, передбаченого кримінальним законом; б) два факультативних – 1) звільнення особи, яка вчинила злочин, від кримінальної відповідальності із заміною або без заміни її іншими заходами кримінально-правового характеру; 2) звільнення такої особи від покарання із заміною його іншими заходами кримінально-правового характеру³.

В.Б.Харченко стверджує, що негативна (ретроспективна) кримінальна відповідальність людини може бути реалізована в *трьох формах*: а) вимушене перетерпіння винним державного осуду, вираженого в

¹ Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. – К.: Атіка, 2009. – С. 70.

² Фріс П.Л. Кримінальне право України. Загальна частина. – С. 56.

³ Коняхин В.П. Теоретические основы построения Общей части российского уголовного права / В.П. Коняхин. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. – С. 236.

обвинувальному вироці суду, не пов'язаного з призначенням йому покарання; б) вимушене перетерпіння винним державного осуду, вираженого в обвинувальному вироці суду, від реального відбуття якого винний звільняється; в) вимушене перетерпіння винним державного осуду і позбавлень особистісного, майнового чи іншого характеру, що складають зміст призначеного йому покарання. При другій і третій формі наслідком є судимість винного¹.

На думку М. І. Хавронюка, негативна (ретроспективна) кримінальна відповідальність людини існує та реалізується, зокрема, в таких основних формах: 1) засудження із призначенням покарання та з наступним його реальним відбуванням; 2) засудження без призначення покарання, різновидом якого є засудження без призначення покарання із застосуванням до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру; 3) засудження із звільненням від покарання або його відбування. Додатковими формами реалізації кримінальної відповідальності людини він вважає, зокрема, заходи кримінально-процесуального впливу, дію судимості².

На думку В. П. Божева, Т. М. Головка, В. С. Єгорова, Г. В. Назаренка можна виділити **три форми впливу**, що застосовуються до особи, яка вчинила злочин, у рамках реалізації її кримінальної відповідальності: 1) факт осуду особи від імені держави через обвинувальний вирок суду; 2) застосування до винного покарання; 3) судимість³.

В. О. Меркулова пише про **три рівні** заходів кримінально-правового **впливу**. **Перший** рівень передбачає визначення заходів кримінально-правового впливу, які охоплюються (усі форми кримінальної відповідальності) чи не охоплюються (примусові заходи медичного та виховного характеру) кримінальною відповідальністю. **Другий** рівень передбачає класифікацію засобів кримінально-правового впливу, які охоплюються поняттям кримінальної відповідальності людини. **Третій** рівень класифікації заходів кримінально-правового впливу стосується саме тих форм кримінальної відповідальності людини, які не пов'язані з реальним виконанням покарань⁴.

Нерідко науковці пишуть про **чотири** форми реалізації негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності людини, хоча

¹ Харченко В. Б. Уголовное право Украины. – С. 27–28.

² Хавронюк М. І. Диференціація кримінальної відповідальності: чи кримінальна безвідповідальність. – С. 3.

³ Божев В. П. Уголовно-правовые и процессуальные правоотношения / В. П. Божев, Е. А. Фролов // Сов. госуд. и право. – 1974. – № 1. – С. 89; Головка Т. М. Покарання як форма реалізації кримінальної відповідальності / Т. М. Головка // Юриспруденція. Теорія і практика. – 2008. – № 1 (39). – С. 19; Назаренко Г. В. Русское уголовное право. Общая часть: курс лекций / Г. В. Назаренко. – М.: Ось-89, 2000. – С. 51. Егоров В. С. Вопросы правового регулирования мер уголовного принуждения. – М.: Изд-во НПО МОДЕК, 2006. – С. 189–204.

⁴ Меркулова В. О. Кримінальна відповідальність: окремі теоретичні та соціально-правові аспекти. – С. 110–118.

змістовно їх позиції не співпадають. Знову ж таки той же В.С.Егоров, дещо раніше, писав про наявність чотирьох форм реалізації негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності людини: 1) заходи кримінально-процесуального примусу; 2) факт осуду особи від імені держави через обвинувальний вирок суду; 3) застосування до винного покарання; 4) судимість¹. В цьому випадку, як бачимо, автор дещо вийшов за межі мікрорівневого аналізу форм реалізації негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини.

Як видається І.В.Красницькому, за чинним КК України негативна (ретроспективна) кримінальна відповідальність людини може реалізуватися у таких формах: 1) осуд з призначенням та виконанням (відбуванням) покарання; 2) осуд з умовним невиконанням (звільненням від відбування) призначеного покарання; 3) осуд з безумовним невиконанням (звільненням від відбування) призначеного покарання; 4) осуд без призначення покарання².

Майже ідентичними є розуміння форм реалізації негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності людини, висловлені Ю.А.Пономаренком та А.А.Вознюком. Перший з них назвав такі форми реалізації цієї відповідальності людини: 1) покарання; 2) державне засудження; 3) судимість; 4) випробовувальні строки, а другий – 1) засудження (осуд); 2) покарання; 3) судимість; 4) випробовувальні строки³. Правда, необхідно звернути увагу на те, що Ю.А.Пономаренко, на відміну наведеної вище класифікації, що викладена у його дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, на яку посилається А.Вознюк, змінив свою наукову позицію, вважаючи, що аналізована кримінальна відповідальність людини реалізується в трьох формах: 1) покарання; 2) випробовувальні строки; 3) судимість⁴.

А.С.Сенцов запропонував виділити такі **чотири форми** реалізації негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності людини: 1) застосування заходів примусу з наступним звільненням від кримінальної відповідальності; 2) застосування заходів примусу з осудом і винесенням обвинувального вироку без призначення покарання; 3) застосування заходів примусу, винесення обвинувального вироку з призначенням покарання, але без його реального відбування;

¹ Егоров В.С. Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности. – М.: Московск. психол. соц. ин-т, 2002. – С. 33.

² Красницький І.В. Кримінальна відповідальність як інститут кримінального права Франції та України: порівняльний аналіз. – С. 154.

³ Вознюк А. Кримінально-правовий нарис проблемних питань частини 3 ст. 2 Кримінального кодексу України / Андрій Вознюк // Кримінальне право. – 2010. – № 8. – С. 144.

⁴ Пономаренко Ю.А. Чинність і дія кримінального закону в часі: монографія. – К.: Атіка, 2005. – С. 160.

4) застосування заходів примусу, винесення вироку, призначення покарання і відбування покарання¹.

На думку І.Е.Звечаровського, згідно чинного кримінального законодавства, відповідальність людини за злочин може реалізовуватися в наступних **чотирьох формах**: 1) без призначення покарання; 2) звільнення від покарання або його відбування; 3) призначення покарання, але його умовне незастосування; 4) призначення покарання і його реальне виконання².

За А.Н.Ігнатовим, наявними є такі **чотири форми** негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини: а) притягнення її до кримінальної відповідальності; б) розгляд справи в суді і винесення обвинувального вироку з призначенням покарання чи без нього; в) відбування покарання; г) судимість³.

Як оригінальний слід відзначити підхід до визначення форм реалізації кримінально-правової відповідальності людини, який застосував І.Я.Козаченко, поклавши в основу класифікації цих форм стадії реалізації цієї кримінальної відповідальності людини. **На першій** визначеній ним стадії – притягнення людини до кримінальної відповідальності – виділяють **дві форми**: а) обмеження кримінально-процесуального характеру, які застосовуються до особи, яка вчинила злочин; б) безумовне звільнення її від кримінальної відповідальності. **На другій** стадії – призначення людині покарання – **три форми**: а) безумовне звільнення від покарання; б) умовне звільнення від покарання; в) реальне призначення покарання. **На третій** стадії – виконання покарання – **дві форми**: а) обмеження, обумовлені специфікою кримінально-виконавчих відносин; б) заміна одного виду покарання іншим. **Четверта** стадія – судимість – реалізується у формі багатоманітних обмежень, передбачених різними галузями права⁴.

Вважаючи, що початком реалізації негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності людини є набрання законної сили обвинувальним вироком суду, А.А.Пінаєв дійшов висновку, що він може бути постановлений: 1) без призначення покарання; 2) з призначенням покарання; 3) з призначенням покарання, від відбування якого особа звільняється при визначених умовах; 4) з призначенням винному покарання і його відбуванням (повним чи частковим)⁵.

¹ Сенцов А.С. Уголовная ответственность и ее роль в реализации советской уголовной политики: автореф. дисс на соиск. учен степени канд. юрид. наук. – М., 1985. – С. 20.

² Российское уголовное право. Общая часть / под ред. В.С. Комиссарова. – СПб.: Питер, 2005. – С. 123.

³ Игнатов А.Н. Уголовное право России: учебник для вузов: в 2 т. – Т. 1. Общая часть. – С. 76.

⁴ Уголовное право. Общая часть: учебник. – С. 97.

⁵ Пинаев А.А. Курс лекций по Общей части уголовного права. Книга первая. О преступлении. – С. 49–50.

Чотири форми реалізації даної кримінально-правової відповідальності людини називає А.І.Бойцов, а саме: 1) осуд одномоментного характеру – приватні випадки звільнення від покарання; 2) осуд з умовним невиконанням покарання; 3) осуд, відбування покарання і втрата судимості; 4) судимість¹.

Окремі науковці-криміналісти виділяють **п'ять форм** реалізації негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини. Так, В.М.Хоміч, на ґрунті КК Республіки Білорусь, вважаючи, що критерієм виділення форм негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності людини слід визнавати комбінування в режимі засудження різних за характером і змістом заходів впливу на злочинця, як обумовлених його засудженням, так і спеціально призначених судом. А виходячи з цього критерію, пропонує виділяти наступні **п'ять форм** реалізації цієї відповідальності людини: 1) засудження з застосуванням (виконанням) призначеного судом покарання; 2) засудження з відстрочкою застосування призначеного покарання (протягом строку відстрочки аж до прийняття судом рішення про звільнення від покарання особа перебуває в стані засудження, зобов'язана виконувати встановлені для неї обов'язки і заборони, і також інші умови випробування, що гарантують їй звільнення від призначеного покарання після закінчення відстрочки); 3) засудження з умовним незастосуванням призначеного покарання (протягом іспитового строку особа перебуває у режимі засудження, повинна виконувати обов'язки, встановлені для засуджених, а також інші умови випробування, що забезпечують невиконання призначеного покарання); 4) після закінчення випробувального строку судимість погашається, і дана особа автоматично звільняється від призначеного покарання); засудження без призначення покарання (протягом строку судимості засуджений перебуває в режимі профілактичного нагляду і повинен виконувати обов'язки, встановлені для засуджених); 5) засудження з застосуванням примусових заходів виховного характеру (стосовно неповнолітніх)².

М.Т.Тащілін і Н.Н.Годіло виділяють такі **п'ять форм** реалізації негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності людини: 1) застосування заходів кримінально-процесуального примусу; 2) застосування заходів кримінально-правового характеру, зв'язаних зі звільненням від кримінальної відповідальності; 3) призначення покарання; 4) виконання покарання; 5) дія судимості³.

¹ Бойцов А.И. Содержание уголовной ответственности // Вопросы уголовной ответственности и наказания: Межвузовский сборник / А.И. Бойцов. – Красноярск: изд-во Красноярского ун-та, 1986. – С. 74.

² Хомич В.М. Формы реализации уголовной ответственности. – С. 37.

³ Тащилин М.Т. Уголовная ответственность и формы ее реализации / М.Т. Тащилин, Н.Н. Годило: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.sudkmw.ru>

Ю.М.Ткачевській вважає, що негативна (ретроспективна) кримінальна відповідальність насамперед виражається в **трьох основних формах**: 1) осуд в обвинувальному вироді винної особи і вчиненого нею; 2) призначення у вироді покарання; 3) судимість. Поряд з цим, називає ще **дві форми**: 1) умовне засудження обвинувальним виродом; 2) звільнення від покарання неповнолітніх¹.

А.І.Чучаєв та А.П.Фірсова дійшли висновку, що форм реалізації кримінально-правового впливу на людину є **п'ять**, а фактично назвали їх **шість**: 1) покарання; 2) судимість; 3) без призначення покарання; 4) умовне засудження; 5) звільнення від кримінальної відповідальності з призначенням примусових заходів виховного характеру; 6) примусові заходи медичного характеру².

А.Ю.Соболев, виходячи з чинного КК Російської Федерації, виділив **сім форм** негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності: 1) одномоментна кримінальна відповідальність; 2) кримінальна відповідальність у формі осуду без застосування покарання, але зі збереженням судимості впродовж певного часу; 3) осуд із застосуванням замість покарання примусових заходів виховного характеру; 4) осуд із застосуванням примусових заходів медичного характеру; 5) кримінальна відповідальність з умовним незастосуванням покарання; 6) кримінальна відповідальність з відстрочкою відбування покарання; 7) кримінальна відповідальність з застосуванням призначеного покарання³.

Не всі вчені згодні з тим, що судимість є формою реалізації негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності людини. Так, В.Д.Філімонов категорично ствердив, що судимість «не є складовою частиною кримінальної відповідальності»⁴.

Привертає до себе увагу, попри дискусійність даного концепту, спроба І.І.Чугуникова класифікувати форми реалізації негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини за наступними критеріями: 1) за правовим аспектом – на пов'язані із застосуванням покарання і такі, що не пов'язані із застосуванням такого; 2) за юридичним змістом: пов'язані з виправно-трудоим впливом на засуджених і не пов'язані з таким; 3) за спрямованістю встановлюваних правообмежень: на заходи, обсяг правообмежень яких переслідує мету виправлення особи, але які при цьому не спрямовані на стимулювання її особистої позитивної активності в цьому процесі, та заходи, скеровані головним чином на

¹ Ткачевский Ю.М. Избранные труды. – С. 420.

² Чучаев А.И., Фирсова А.П. Уголовно-правовое воздействие: понятие, объект, механизм, классификация. – С. 36–50.

³ Соболев Ю.А. Сроки судимости в уголовном праве: автореф. дисс. на соиск. учен. степени канд. юридич. наук. – М., 2000. – С. 21–22.

⁴ Филимонов В.Д. Понятие освобождения от уголовной ответственности / В.Д. Филимонов // Труды Томского ун-та. – 1963. – С. 135.

стимулювання особистої позитивної активності засудженого в процесі його виправлення. До цієї групи він відносить: засудження без призначення покарання у зв'язку з тим, що на час розгляду справи в суді особу не можна вважати суспільно небезпечною, звільнення від покарання з притягненням до суспільно корисних робіт, умовне звільнення від відбування покарання, умовно-дострокове звільнення від відбування покарання, дострокове зняття судимості, заміна покарання більш м'яким¹.

До даної класифікації негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини можна запропонувати ще одну: за критерієм наявності судимості: а) які породжують судимість винного і б) які судимості не породжують.

Структурно негативна (ретроспективна) кримінально-правова відповідальність людини за чинним КК України включає один **обов'язковий елемент**: перетерпіння винним осуду судом від імені держави вчиненого ним діяння та його особи; і **п'ять факультативних**, реалізовуваних, залежно від обставин справи, не у всіх випадках, які характеризують перетерпіння винним: 1) призначення покарання; 2) загрози відбування (виконання) покарання; 3) виконання (відбування) покарання; 4) позбавлень і обмежень, конкретизованих вироком суду, які не є покаранням; 5) позбавлень і обмежень, зв'язаних з наявністю судимості.

В юридичній літературі також активно дискутується наукова позиція про те, чи є звільнення від кримінальної відповідальності формою реалізації негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності людини². Так, П.В.Коробов вважає, що звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка вчинила злочин, також веде до припинення цієї відповідальності. Така особа, оскільки вчинила подібне діяння, зобов'язана піддатися осуду, покаранню і судимості. Держава, в свою

¹ Чугуников І.І. Правовідносини та форми їх реалізації у кримінальному праві України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец.: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Одеська національна юридична академія. – О., 2001. – С. 9.

² Див., наприклад: Келина С.Г. Замена уголовной ответственности иными мерами воздействия / С.Г. Келина // Современные тенденции развития социалистического уголовного права. – М.: Наука, 1983. – С. 137; Кругликов Л.Л., Васильевский А.В. Дифференциация ответственности в уголовном праве. – С. 149–150; Лесневски-Костарева Т.А. Дифференциация уголовной ответственности и законодательная практика. – С. 127–129; Санталов А.И. Теоретические вопросы уголовной ответственности. – С. 59–60; Скибицкий В.В. Освобождение от уголовной ответственности и наказания. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 14; Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності / Ю.В. Баулін. – К.: Атіка, 2004. – С. 44–46; Мандриченко Ж.В. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим / Ж.В. Мандриченко. – О.: Фенікс, 2009. – С. 26–28; Письменський Є.О. Звільнення від покарання та його відбування: проблеми кримінального законодавства та практики його застосування / Є.О. Письменський. – Луганськ: ТОВ «Віртуальна реальність», 2011. – С. 56–58.

чергу, має право покласти на неї ці обтяження. Однак, вона може і відмовитися від свого права. В такому випадку обов'язок, що лежить на злочинцеві, тобто кримінальна відповідальність людини, припиняється. Подібна схема мислення лежить в основі багатьох законодавчих рішень. *Перше*, що видно з них, це те, що кримінальна відповідальність людини зберігається до акту звільнення від неї. Чинний КК передбачає як загальні, так і спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності. Цілком зрозуміло, що звільнити можна від того, що є в дійсності. *Друге* – із кримінального закону випливає, що з моменту звільнення від кримінальної відповідальності цієї відповідальності уже немає¹. З такою постановкою питання далеко не всі науковці погоджуються. Так, О.О.Дудоров та Є.О.Письменський обгрунтовано висловили заперечення щодо наявності підстав для визнання звільнення від кримінальної відповідальності формою реалізації негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності людини, оскільки при цьому не постановлюється обвинувальний вирок суду, яким особа офіційно визнається винною у вчиненні злочину і який виражає негативну оцінку вчиненого і особи, що його вчинила, з боку держави².

Звільнення людини від кримінальної відповідальності, як показало вивчення даної категорії справ, здійснюється *постановою (ухвалою) суду*, в якому констатується юридичний факт, що особа вчинила відповідний злочин і *визнала свою вину* у його вчиненні. Тут встановлювати, визнавати вину такої особи немає потреби. Постанова є також *юридичним документом*, який *дає негативну оцінку, осуд* вчиненого злочину і особи винного, констатує факт вчинення нею злочину.

Слід погодитися, звичайно, з тим, що звільнення від кримінальної відповідальності є самостійним інститутом кримінального законодавства, який має своє специфічне призначення³. Він не є формою реалізації кримінально-правової відповідальності людини, а формою реалізації кримінально-правових норм. Однак, як видається, одним із змістовних, сутнісних його елементів є *осуд вчиненого діяння* і особи, яка його вчинила. Саме *цей осуд* і є формою реалізації негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини.

Слід звернути увагу на те, що поняття «*осуд*» і «*засудження*» не є рівнозначними за своїм етимологічним змістом. Під «осудом», як правило, розуміють вияв негативного, несхвального ставлення до кого-

¹ Коробов П.В. Момент прекращения уголовной ответственности / П.В. Коробов // Известия ВУЗ «Правоведение». – 2001. – № 3. – С. 118.

² Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / за ред. А.С. Беніцького, В.С. Гуславського, О.О. Дудорова, Б.Г. Розовського. – С. 722.

³ Дудоров О. Звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від покарання та його відбування: порівняльно-правова характеристика / О.О. Дудоров, Є.О. Письменський // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2010. – № 3. – С. 46–52.

чого-небудь, а під «засудженням», як правило, – визнання вини обвинуваченого і винесення йому вироку. **Осуд** можна розглядати в широкому розумінні цього слова: а) як негативна, несхвальна оцінка вчиненого людиною неправомірного діяння (правопорушення); б) визнання людини винною у вчиненні злочину вироком суду.

Таким чином, **змістовними елементами звільнення людини від кримінальної відповідальності є (мають бути):** а) встановлення судом підстави кримінальної відповідальності особи – наявності складу відповідного злочину в її діянні; б) визнання цією особою вини у вчиненні злочину, що містить у собі особисту несхвальну оцінку вчиненого діяння (особистий осуд); в) оцінка судом наявності підстав і умов звільнення винної особи від кримінальної відповідальності; г) несхвальна оцінка судом вчиненого особою діяння та її самої (осуд від імені держави) і прощення їй вчиненого діяння у виді звільнення від кримінальної відповідальності з розрахунком (з надією) на правомірну поведінку даної особи в майбутньому. Тут поєднуються ідеї як загального, так і спеціального запобігання вчиненню злочинів. Реально в суді цей процес звільнення так і відбувається. В іншому випадку втрачався б сенс самого інституту звільнення від кримінальної відповідальності. Інша справа, що процедуру звільнення особи від кримінальної відповідальності слід більш детально виписати в Кримінально-процесуальному кодексі України.

Проведений аналіз думок вчених-криміналістів щодо форм реалізації негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності дозволив дійти висновку, що наявними є три її класичні форми реалізації: **1) осуд; 2) покарання; 3) судимість.** З них лише осуд може реалізовуватися самостійно. Покарання реалізується не інакше як у поєднанні з осудом і судимістю, а судимість – у поєднанні з покаранням і у поєднанні з осудом, якщо він поєднаний з покаранням.

Осуд, як форма реалізації негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності, відповідно до чинного КК України, має два види: 1) осуд без призначення покарання; і 2) осуд з призначенням покарання.

Покарання у поєднанні з осудом і судимістю може мати такі види: 1) призначення покарання і його реальне відбування; 2) призначення покарання і звільнення від його відбування з випробуванням; 3) звільнення від відбування покарання; 4) умовно-дострокове звільнення від відбування покарання; 5) заміна невідбутої частини покарання більш м'яким; 6) звільнення від покарання.

Судимість може мати два види: 1) одномоментна; 2) тривала. Одномоментна судимість має місце у випадках засудження особи за вчинений злочин обвинувальним вироком без призначення покарання, що може, зокрема, мати місце у випадках, передбачених ч.4, 5 ст.74, ч.2 ст.84, ч.1

ст. 105 КК України, а також у випадках звільнення від покарання у зв'язку з неможливістю його застосування до особи з огляду на її вік чи стан. Щодо останнього з наведених випадків. Відповідно до ч. 7 п. 8 постанови Пленуму Верховного Суду України № 7 від 24 жовтня 2003 р. із змінами від 10 грудня 2004 р., 12 червня 2009 р., 6 листопада 2009 р. «Про практику призначення судами кримінального покарання», суд не вправі перейти до більш м'якого виду покарання у випадках, коли санкцією закону, за яким засуджується особа, передбачено лише такі покарання, які з огляду на її вік чи стан не можуть бути до неї застосовані. В таких випадках суд, за наявності до того підстав, відповідно до ст. 7 КПК 1961 р. повинен закрити справу і звільнити особу від кримінальної відповідальності або постановити **обвинувальний вирок** і звільнити засудженого від покарання. Дана позиція Пленуму Верховного Суду України знайшла своє підтвердження в п. 18 постанови Пленуму Верховного Суду України № 5 від 16 квітня 2004 р. «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх»¹.

Відповідно до ч. 3 ст. 88 КК України, особи засуджені за вироком суду без призначення покарання визнаються такими, що не мають судимості. Заслужовує у цьому зв'язку на підтримку стурбованість С. С. Яценко, що це положення ч. 3 ст. 88 КК України не знаходить відображення в інших нормах КК України та КПК України².

В абсолютній більшості випадків судимість триває у часі. Підстави і умови її **припинення** або **зняття** чітко визначені ст.ст. 89, 90, 91 КК України.

Із врахуванням наведеного вище, можна умовно виділити змістовні обов'язковий і факультативні елементи негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності. Обов'язковим елементом при будь-якому з названих вище варіантів реалізації негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності є **перетерпіння** суб'єктом **осуду** судом від імені держави його особи і вчиненого ним діяння. До числа факультативних можна віднести такі елементи негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності: 1) перетерпіння суб'єктом призначення покарання; 2) перетерпіння суб'єктом загрози відбування покарання; 3) перетерпіння суб'єктом інших позбавлень і обмежень, конкретизованих вироком суду, які не є покараннями; 4) перетерпіння суб'єктом виконання (відбування) покарання; 5) перетерпіння суб'єктом позбавлень і обмежень, пов'язаних із наявністю судимості.

¹ Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кириш. – Львів: Ліґа-прес, 2010. – С. 68, 104.

² Яценко С.С. Інститут кримінальної відповідальності в новому Кримінальному кодексі України та інших нормативно-правових актах / С.С. Яценко // Новий Кримінальний кодекс України: питання застосування і вивчення: матеріали міжнар. наук.-практ. конференції (Харків, 25-26 жовтня 2001 р.). – К. – Х.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 43.

3.3. Стадії реалізації негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини

Етимологічне значення терміна «*стадія*» розкривається наступним чином: 1) певний момент, період, стан у житті, розвитку кого-, чого-небудь, які мають свої якісні особливості; 2) істор. У Стародавній Греції – одиниця відстані під час спортивних змагань¹. Інше тлумачення: 1) період, фаза або ступінь розвитку чого-небудь; 2) у древніх греків – стадіон, місце для спортивних змагань; 3) стадій – давньогрецька міра довжини, що дорівнює приблизно 150–190 метрів². Правда, в «Сучасному словнику іншомовних слів», поряд з цим, вказується, що стадій є одиницею виміру відстаней у стародавніх народів: стадій вавилонський дорівнював 195 метри, єгипетський – 230,4 метра, римський – 185 метрів³.

Отже, стосовно до кримінально-правових реалій, про *стадії* можна говорити як про періоди, етапи зародження, виникнення, розвитку та припинення кримінальної відповідальності людини. Стадії кримінальної відповідальності людини пов'язані як з цілеспрямованою, так і з нецілеспрямованою поведінкою людини, яка є першопричиною переростання її *потенційної* кримінально-правової відповідальності у кримінально-правову відповідальність *реальну, дійсну*. Тут має місце, розкритий ще Арістотелем, *зв'язок можливості та дійсності* з рухом і розвитком. Можливість і дійсність – співвідносні філософські категорії, які характеризують два основні ступені у становленні і розвитку предмета і явища⁴.

В доктрині кримінального права відсутнє загальновизнане розуміння стадій негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини. Як правило, вчені-криміналісти пов'язують стадії кримінально-правової відповідальності людини з власним розумінням ними самого поняття «кримінальна відповідальність».

Л. В. Багрій-Шахматов дійшов висновку щодо наявності *п'ятих* стадій реалізації кримінальної відповідальності людини і *восьми стадій* кримінального процесу. До стадій реалізації кримінальної відповідальності людини він відніс: 1) реальну загрозу кримінальним переслідуванням і вияв злочинця; 2) притягнення особи до кримінальної відповідальності; 3) судовий розгляд кримінальної справи і призначення виду і міри кримінальної відповідальності; 4) виконання (відбування) призначеного судом

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укл. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. – С. 1382.

² Толковый словарь русского языка / под ред. Б.М. Волина и Д.Н. Ушакова. – Т. IV. – М.: Изд-во иностранных и национальных словарей, 1940. – С. 475.

³ Семотюк О.П. Сучасний словник іншомовних слів / О.П. Семотюк. – Х.: Веста: «Ранок», 2007. – С. 394.

⁴ Философский энциклопедический словарь / под ред. Л.Ф. Ильичова, П.Н. Федосеева, С.М. Ковалева, В.Г. Панова. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – С. 87.

покарання; 5) перебіг строку судимості (правові наслідки призначення та відбування покарання). Стадіями кримінального процесу, на його думку, є: 1) порушення кримінальної справи; 2) попереднє розслідування; 3) віддання до суду; 4) судовий розгляд і винесення вироку; 5) провадження в касаційній інстанції; 6) виконання вироку; 7) провадження в порядку нагляду; 8) відновлення справи за нововиявленими обставинами¹. Попри дискусійність концепту Л. В. Багрія-Шахматова, його ідея про генетичний взаємозв'язок матеріально-правового, процесуально-правового і виконавчо-правового аспектів реалізації негативної кримінально-правової відповідальності є продуктивною як в науковому, так і в правозастосовальному плані.

П. Л. Фріс зауважує, що кримінальна відповідальність людини настає у зв'язку з юридичним фактом, яким є вчинення злочину. З цього моменту виникають специфічні кримінальні правовідносини, які дістають свою реалізацію в кримінальному процесі. Кримінальна відповідальність людини здійснюється в такій послідовності: 1) порушення кримінальної справи; 2) притягнення особи як обвинуваченого; 3) складання обвинувального вироку з призначенням покарання та вступ його в законну силу; 4) виконання покарання; 5) наслідки відбування покарання – судимість; 6) погашення чи зняття судимості².

Стосовно стадій негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини в юридичній літературі наявні й інші погляди вчених. Так, М. Й. Коржанський писав про схему, яка охоплює також **шість** стадій: 1) виникнення кримінальної відповідальності; 2) порушення кримінальної справи і притягнення особи до відповідальності в якості обвинуваченого; 3) постановлення обвинувального вироку; 4) призначення та виконання покарання; 5) судимість; 6) погашення чи зняття судимості³.

На думку М. І. Панова, слід визнати **п'ять стадій** кримінальної відповідальності: «... 1) виникнення обов'язку підлягати дії кримінального закону – з моменту вчинення злочину – незалежно від того виявлено цей злочин чи ні. Саме з цього моменту діє і реалізується інститут давності притягнення особи до кримінальної відповідальності (ст. 49 КК); 2) порушення кримінальної справи; 3) притягнення особи до кримінальної відповідальності; 4) набрання обвинувальним вироком законної сили. Саме на цій стадії злочинець зазнає державного осуду за вчинене. При цьому до нього застосовується призначене вироком суду покарання як

¹ Багрий-Шахматов Л.В. Социально-правовые проблемы уголовной ответственности и форм ее реализации. – С. 31.

² Фріс П.Л. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник для студентів вищ. навч. закл. – 2-ге видання, доп. і переробл. – С. 113.

³ Коржанський М.Й. Уголовне право України. Частина Загальна: курс лекцій / М.Й. Коржанський. – К.: Наукова думка та Українська видавнича група, 1996. – С. 61.

захід державного примус (ст. 65 КК) і він зазнає реальних обмежень особистих прав і свобод чи може бути звільнений від покарання за підстав і умов, передбачених ч. 4 ст. 74 КК; 5) кримінальна відповідальність завершується після відбуття засудженням покарання моментом погашення чи зняття судимості»¹.

В.А. Лук'янов, аналізуючи сутність і зміст негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини, констатує наявність **п'яти стадій** в її реалізації. **Перша стадія** – виникає з моменту вчинення особою злочинного діяння. У потерпілого, там, де він є, виникає право вимагати усунення заподіяної йому шкоди і відновлення можливості користуватися порушеними правами. Об'єктивно це право може бути реалізоване шляхом звернення до компетентних органів держави, у яких виникає обов'язок вжити заходів до відновлення порушеного права і встановлення особи, яка винна у вчиненні злочину. У злочинця виникає обов'язок дати звіт перед компетентними органами держави про свою протиправну поведінку, перетерпіти ті заходи, які будуть вжиті щодо нього і вжити заходів до ліквідації злочинних наслідків свого діяння. **Друга стадія** виникає в момент встановлення правоохоронними органами особи, яка вчинила злочинне діяння. Вона включає в себе весь період, упродовж якого правоохоронні органи встановлюють вину особи і наявність в його діянні складу конкретного злочину. На цьому етапі кримінальна відповідальність людини може реалізовуватися у формі обмежень кримінально-процесуального характеру. Винний при цьому реалізує свій обов'язок дати звіт про свою кримінально-протиправну поведінку компетентним органам держави. **Третя стадія** реалізації кримінальної відповідальності людини – призначення покарання. **На четвертій стадії** реалізації кримінальної відповідальності проходить безпосереднє виконання покарання. Заключною **п'ятою стадією** реалізації кримінальної відповідальності людини є судимість. З часу зняття чи погашення судимості кримінальна відповідальність людини припиняється².

М.І. Бажанов ще значно раніше писав про **п'ять етапів** реалізації кримінальної відповідальності людини: 1) виникнення кримінальної відповідальності; 2) стан попереднього розслідування вчиненого злочину, в ході якого особі пред'являється обвинувачення у вчиненні конкретного злочину; 3) винесення обвинувального вироку; 4) виконання покарання; 5) завершення кримінальної відповідальності у зв'язку з погашенням чи зняттям судимості³.

¹ Панов М.І. Кримінальна відповідальність і проблеми правового забезпечення прав і свобод людини і громадянина. – С. 201–202.

² Лук'янов В.А. Ответственность: философские и уголовно-правовые аспекты: дисс. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук. – Екатеринбург, 1999. – С. 99–100.

³ Бажанов М.И. Уголовное право Украины. – С. 24.

На думку О.Е.Лейста, кримінальна відповідальність людини проходить такі стадії: а) притягнення до відповідальності; б) дослідження обставин справи; в) винесення вироку у справі та вступ його в законну силу; г) виконання призначеного покарання; д) судимість¹.

В інших випадках пишуть про **чотири стадії** негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини. Так, А.А.Вознюк обґрунтував наявність таких стадій кримінально-правової відповідальності людини: 1) виникнення кримінальної відповідальності; 2) притягнення до кримінальної відповідальності; 3) настання кримінальної відповідальності; 4) припинення кримінальної відповідальності².

В.І.Осадчий пише про **чотири етапи** реалізації негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини: 1) етап вчинення злочину; 2) етап процесуальних дій суб'єкта злочину; 3) етап відбування покарання; 4) етап судимості³.

Як уже зазначалося вище, на думку І.Я.Козаченка наявні **чотири стадії** реалізації кримінально-правової відповідальності людини: 1) притягнення до кримінальної відповідальності; 2) призначення покарання; 3) виконання призначеного покарання; 4) судимість⁴.

На думку І.І.Чугуникова, кримінально-правова відповідальність людини має **чотири стадії**: 1) становлення (вчинення злочину); 2) конкретизація (винесення обвинувального вироку); 3) реалізація (набуття вироком чинності); 4) припинення (погашення, зняття судимості)⁵.

Ряд вчених вирізняють три стадії реалізації негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини. Так, Н.С.Лейкіна визначила такі **три стадії** реалізації цієї відповідальності: 1) притягнення особи до кримінальної відповідальності; 2) призначення покарання; 3) виконання покарання. Дану наукову позицію підтримав А.І.Марцев⁶.

І.І.Митрофанов, назвавши кримінально-правові відносини, які виникають внаслідок вчинення злочину, **відновлюваними**, пише, що вони у своєму розвитку проходять **три етапи**: 1) покладення кримінальної відповідальності (конкретизація кримінально-правового засобу впливу);

¹ Лейст О.Э. Санкции и ответственность по советскому праву. – С. 130–136.

² Вознюк А. Кримінально-правовий нарис проблемних питань частини 3 статті 2 Кримінального кодексу України. – С. 146.

³ Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / відп. ред. Я.Ю. Кондратьєв; наук. ред. Клименко В.А. та Мельник М.І. – К.: Правові джерела, 2002. – С. 76.

⁴ Уголовное право. Общая часть: учебник / под ред. В.Н. Петрашева. – М.: ПРИОР, 1999. – С. 97.

⁵ Чугуников И.И. Правоотношение и формы их реализации в уголовном праве Украины: дисс. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук. – Одесса, 2000. – С. 22–23.

⁶ Лейкина Н.С. Стадии реализации уголовной ответственности и личность преступника / Н.С. Лейкина // Проблемы советского уголовного права. – Л., 1963. – С. 24; Марцев А.И. Уголовная ответственность и общее предупреждение преступлений / А.И. Марцев Избранные труды. – Омск: Омская академия МВД России, 2005. – С. 22.

2) безпосередню реалізацію кримінальної відповідальності; 3) припинення (закінчення) реалізації кримінальної відповідальності¹.

Н. А. Стручков, поділяючи концепцію «кримінальна відповідальність – правовідносини», проаналізував *три етапи (стадії)* реалізації кримінальної відповідальності людини: а) попереднє розслідування кримінальної справи; б) здійснення правосуддя; в) звернення вироку до виконання і постпенітенціарний вплив².

Важливе значення має подальше дослідження гостродискусійної проблеми визначення *темпоральних (часових) меж* негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини, зокрема, її початку і закінчення. Розбіжність поглядів науковців щодо даної наукової проблематики достатньо широка. Як правило, автори при визначенні початку і закінчення цієї кримінально-правової відповідальності виходять з власного розуміння її поняття і змісту. Так, є значна частина прихильників кримінальної відповідальності як покарання, санкції, примусового впливу, негативних наслідків. Частина тих авторів, котрі розуміють її як обов'язок, а також окремі науковці висловили синтезоване розуміння її поняття та відстоюють позицію, що початковим етапом (стадією) даної відповідальності є або винесення обвинувального вироку суду, або набрання обвинувальним вироком суду законної сили (Ю. В. Баулін, О. О. Дудоров, Н. І. Загородніков, С. Г. Келіна, Л. М. Корнєєва, О. О. Кваша, Н. М. Кропачев, О. Е. Лейст, І. Л. Марогулова, В. О. Меркулова, О. В. Наден, П. О. Недбайло, Б. Т. Разгільдієв, А. І. Санталов, В. Г. Смірнов, А. Н. Тарбагаєв, Ю. М. Ткачевскій, В. М. Хомічтаін.). Зокрема, О. О. Дудоров наголошує, що «... із розуміння кримінальної відповідальності як особливого елементу у механізмі кримінально-правового регулювання держави щодо винного у злочині (фактичного застосування до нього передбачених кримінальним законом державних осуду і примусу) впливає, що кримінальна відповідальність виникає лише після того, як обвинувальний вирок суду набрав законної сили»³.

Прихильники розуміння кримінально-правової відповідальності як правовідносин, частина тих, хто розуміє відповідальність як обов'язок, а також прихильників синтезованого визначення її поняття – пов'язують першу її стадію (етап) з вчиненням конкретною особою злочину або з вчиненням діяння, що містить склад злочину, передбачений чинним КК України (С. С. Алексєєв, Л. В. Багрій-Шахматов, Я. Н. Брайнін, І. А. Вертилецька, Т. Т. Дубінін, С. В. Дьяков, А. В. Ендольцева, В. С. Єгоров,

¹ Митрофанов І. Загальна характеристика відновлювальних кримінально-правових відносин / Ігор Митрофанов // Юридична Україна. – 2010. – № 10. – С. 111.

² Стручков Н. А. Уголовная ответственность и ее реализация в борьбе с преступностью. – С. 49–50.

³ Кримінальне право. Загальна частина: підручник / за ред. А. С. Беніцького, В. С. Гуславського, О. О. Дудорова, Б. Г. Розовського. – С. 717.

А.А.Ігнатов, М.І.Ковальов, І.Я.Козаченко, М.Й.Коржанський, В.П.Коробов, Н.С.Лейкіна, В.В.Лунеев, П.С.Матишевський, Н.І.Мацнев, І.І.Митрофанов, А.С.Молодцов, С.І.Нікулін, В.І.Осадчий, М.І.Панов, А.А.Піонтковський, В.С.Плугатир, А.І.Рарог, Я.І.Соловій, П.Л.Фріс та ін.).

Розглядаючи кримінальну відповідальність людини через призму примусу, Н.А. Огурцов писав, що вона розпочинається там, де розпочинається державний примус, а саме – «з моменту застосування процесуальних заходів примусу»¹.

Оскільки кримінальна відповідальність людини завжди конкретна, – вважає А.Н.Ігнатов, – і кримінальній відповідальності підлягає конкретна особа, котра вчинила злочин, то виникає вона **з моменту офіційного виявлення особи**, яка вчинила злочин. Встановлення достатніх підстав для притягнення до кримінальної відповідальності і є її початком². С.Є.Вицин та В.В.Сверчков обґрунтовують висновок, що кримінальна відповідальність людини виникає з фактом **виявлення** компетентними органами держави **вчиненого діяння**, передбаченого кримінальним законодавством, оскільки саме з цього часу компетентні органи держави зобов'язані застосовувати закон, який діяв у момент вчинення злочину³.

Я.М.Брайнін, М.П.Карпушін, В.І.Курляндський, А.І.Марцев, Н.А.Стручков дотримуються позиції, що кримінально-правова відповідальність людини виникає з **моменту пред'явлення їй обвинувачення** у вчиненні злочину.

Ряд науковців-криміналістів (В.А.Єлеонський, А.А.Чістяков, З.С.Шадія та ін.) вважають, що часом виникнення кримінально-правової відповідальності є **набрання чинності кримінальним законом**.

Окремі науковці виказали **двоїсте розуміння** часу виникнення негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини, розрізняючи час її виникнення і час реалізації та вважаючи, що вона **виникає в момент вчинення злочину**, а початком **її реалізації є притягнення особи як обвинуваченого**⁴, а на думку інших, – **вступ у законну силу обвинувального вироку суду**⁵. Я.О.Мотовиловкер

¹ Огурцов Н.А. Правоотношение и ответственность в уголовном праве. – С. 161–162.

² Уголовное право России: учебник для вузов. – Т. 1. Общая часть / под ред. А.Н. Игнатова и Ю.А. Красикова. – М.: НОРМА-ИНФРА, 1998. – С. 77.

³ Вицын С.Е. Ответственность по уголовному праву / С.Е. Вицын // Известие ВУЗ «Правоведение». – 1968. – № 2. – С. 154; Сверчков В.В. Основание освобождения от уголовной ответственности и (или) наказания (система, законодательная регламентация, эффективность применения): дисс. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук. – Нижний Новгород: Нижегородский юрид. и-н, 1997. – С. 45.

⁴ Дьяков С.В., Игнатьев А.А., Лунев В.В., Никулин С.И. Уголовное право: учебник для вузов – С. 22.

⁵ Пинаев А.А. Курс лекций по Общей части уголовного права. – Книга первая. О преступлениях. – С. 49.

пише, що «...в результаті вчинення злочину виникає кримінальна відповідальність в матеріальному розумінні. Кримінальна відповідальність в процесуальному розумінні виникає власне внаслідок процесуального акта слідчого, прокурора і при тому досить визначено: виноситься мотивована постанова про притягнення особи в якості обвинуваченого»¹.

В кримінальному праві, як вважають це Л.Л.Кругликов та А.В.Васильевській, процес реального перетерпіння негативних наслідків вчиненого злочину не пов'язується з рішенням суду, оскільки такі наслідки розпочинаються значно раніше, а власне з моменту притягнення особи до кримінальної відповідальності. Вина особи у вчиненні злочину встановлюється судом не на момент винесення вироку і вступу його в законну силу, а на момент вчинення злочину, тобто діяння, що містить всі ознаки складу злочину. Отже, реалізація відповідальності людини розпочинається раніше, до судового рішення. При винесенні обвинувального вироку або при вступі його в законну силу, **кримінальна відповідальність людини не виникає, а конкретизується її об'єм і вид**. Інший підхід виключає із кримінальної відповідальності суб'єктивний аспект, що не відповідає принципам і завданням Кримінального кодексу².

Значний вплив на розуміння українськими вченими-криміналістами початку кримінально-правової відповідальності справило згадане вище рішення Конституційного Суду України №9рп/99 від 27 жовтня 1999 року (справа про депутатську недоторканність), згідно якого кримінальна відповідальність людини настає з **моменту набрання законної сили обвинувальним вироком суду**. Більшість з них просто приєдналася до позиції Конституційного Суду, незважаючи на власне розуміння поняття кримінальної відповідальності людини, або у зв'язку з тим, що воно відповідає їх розумінню цього поняття (Ю.В.Баулін, Р.В.Вереша, О.О.Дудоров, О.О.Кваша, І.В.Красницький, В.О.Меркулова, О.В.Наден, Н.В.Чернишова та ін.).

Як впливає з названого рішення Конституційного Суду України, його автори, на тлі чинного тоді КК України, висунули оригінальну синтезовану концепцію розуміння поняття негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини: **«кримінально-правова відповідальність – осуд і звільнення від покарання або осуд і покарання»**. Разом з тим, вони обійшли питання самого поняття цієї кримінальної відповідальності людини, ствердивши лише, що вона є різновидом юридичної відповідальності, особливим елементом у механізмі кримінально-правового реагування держави щодо особи, яка вчинила

¹ Мотовиловкер Я.О. Об уголовной ответственности обвиняемого в процессуальном смысле / Я.О. Мотовиловкер // Уголовная ответственность: проблемы содержания, установления, реализации. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1989. – С. 85.

² Кругликов Л.Л., Васильевский А.В. Дифференциация ответственности в уголовном праве. – С. 23.

злочин, що є підстави розглядати її як особливий правовий інститут. Таким чином, порушено логічний ряд мислення: з моменту набрання законної сили обвинувальним вироком суду виникає те, що не знайшло свого змістовно-логічного визначення як категорія, як поняття. Нічого не сказано в рішенні Конституційного Суду України і про припинення кримінально-правової відповідальності.

Аналізуючи згадане рішення Конституційного Суду, П.С. Матишевський вірно зауважив, що вирішення питання про момент настання кримінальної відповідальності людини можливе лише після визначення самого поняття «кримінальна відповідальність». Тому, дещо некоректним є визначення моменту настання кримінальної відповідальності людини без поєднання з самим її поняттям. При цьому безперечним положенням є те, – писав він, – що кримінальна відповідальність людини пов'язана з подією, яка має назву «злочин». Посилання в рішенні Суду на положення ч. 1ст. 62 Конституції України, відповідно до якого: «особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду», не є достатнім аргументом. Це положення Конституції України зовсім не означає, що до моменту вчинення обвинувального вироку суду, подія злочину не може вважатися юридичним фактом, що породжує охоронні кримінально-правові відносини, а людина, яка вчинила злочин, не повинна відповідати за вчинене. Якщо з цим не рахуватися, то тоді кримінальне переслідування та притягнення її до кримінальної відповідальності до винесення обвинувального вироку позбавляється свого матеріального (кримінально-правового) обґрунтування і фактично стає незаконним. Між тим, – наголошує далі він, – кримінальне переслідування особи пов'язане з кримінально-правовими нормами, оскільки поняття злочину і караність небезпечного діяння визначені кримінальним законом. З цієї точки зору саме з моменту вчинення злочинного діяння виникає (починається) кримінальна відповідальність людини, тобто виникають суб'єкти кримінально-правових відносин, а також їхні суб'єктивні права та юридичні обов'язки¹.

До наведених аргументів П.С. Матишевського можна додати ще один – в частині 1 ст. 62 Конституції України не вживається словосполучення **«кримінальна відповідальність»**, а йдеться лише **про покарання** як одну з форм її реалізації. Лише в контексті **покарання** положення про **вину і обвинувальний вирок суду** мають суто правовий сенс.

В.І. Осадчий більш прямо пише, що «початковий момент виникнення негативної кримінальної відповідальності не пов'язаний з вступом у силу обвинувального вироку суду ... негативна кримінальна відповідальність

¹ Матишевський П.С. Кримінальне право України. Загальна частина / П.С. Матишевський. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – С. 56–57.

не виникає внаслідок констатації її у вирокі суду або в іншому процесуальному документі. Вона є результатом неправомірності поведінки особи, яка вчинила передбачене чинним КК діяння, що містить склад злочину». Тому, – вважає він, – Рішення Конституційного суду України, згадане вище, стосується не стільки моменту виникнення кримінальної відповідальності, скільки офіційної її констатації в обвинувальному вирокі суду і початком її реалізації¹.

Необхідно розрізняти, як думається, два поняття: **«виникнення кримінально-правової відповідальності»** та **«реалізація кримінально-правової відповідальності»**, що не враховано в названому рішенні Конституційного Суду України. Як би ми не розглядали негативну (ретроспективну) кримінально-правову відповідальність людини – чи то через призму обов'язку, чи правовідносин, чи покарання, санкції, примусового впливу, обмеження прав і свобод тощо, **початок її виникнення**, генезис необхідно пов'язувати з юридичним фактом – **вчинення злочину**. Саме з цього моменту виникають **обов'язок** особи, яка вчинила злочин, дати звіт за вчинене і **право перетерпіти відповідно до закону** покарання, або інші заходи кримінально-правового впливу, а також **право і обов'язок** держави в особі компетентних органів виявити вчинений людиною злочин і застосувати до неї кримінальну відповідальність, чинне кримінальне законодавство в широкому його розумінні. Теж саме можна сказати і щодо розуміння кримінально-правової відповідальності людини як правовідносин, а також щодо концепції покарання, санкції, примусового впливу, обмеження прав та свобод тощо. **Реалізація негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини** – це є у насамперед кримінально-процесуальним поняттям, а пізніше, з часу звернення обвинувального вироку до виконання, – також і кримінально-виконавчим поняття. До початку кримінально-процесуальних, а пізніше виконавчо-процесуальних дій кримінально-правова відповідальність перебуває в статусі «потенційної», теоретично можливої.

Для початку кримінально-правової відповідальності людини в процесуально-правовому полі необхідним є **юридичний факт** – порушення кримінальної справи і притягнення особи в якості обвинуваченого, а в кримінально-виконавчому полі – **обвинувальний вирок** суду, що набрав законної сили. Але це все в класичному варіанті, коли кримінально-правова відповідальність людини реалізується у всіх трьох формах: осуд, покарання, судимість, що найчастіше і буває. Разом з тим, як відомо, кримінально-правова відповідальність людини може завершуватися **лише осудом** особи і вчиненого нею діяння. Мається на увазі, що елемент осуду наявний у разі звільнення особи від кримінальної відповідальності на підставі ст.ст. 44, 45, 46, 47, 48, 49, ч. 1 ст. 97 КК України, яке здійснюється

¹ Уголовное право Украины. Общая часть / под ред. В.А. Клименко, Н.И. Мельника. – К.: Атика, 2002. – С. 76.

постановою (ухвалою) суду, хоча, як уже зазначалося, звільнення від кримінальної відповідальності не є в цілому формою реалізації негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини. Таку роль виконує лише один з її елементів – осуд. Обвинувальний вирок у таких випадках не виноситься. В інших випадках, як зазначено вище, осуд відбувається обвинувальним вироком суду, але без призначення покарання.

О. О. Кваша дійшла логічного висновку, що «... **часовими межами** кримінальної відповідальності є: **виникнення** кримінальної відповідальності – з моменту вчинення особою суспільно небезпечного діяння, що містить всі ознаки певного складу злочину; **реалізація** кримінальної відповідальності починається з моменту вступу а законну силу обвинувального вироку; кримінальна відповідальність **є реалізованою** з моменту, коли вичерпалися усі наслідки, передбачені законом і вироком суду щодо даної особи – зняття чи погашення судимості»¹.

Припинення негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності люди інші сучасні вчені-криміналісти, як правило, пов'язують з припиненням (погашенням або зняттям) судимості, з чим, в цілому, не можна не погодитися. Разом з тим, відповідно до ч. 1 ст. 88 КК України, судимість виникає з дня набрання законної сили обвинувальним вироком суду. А як бути у тих випадках, коли, як уже зазначалося, обвинувального вироку суду немає? Знову ж таки, йдеться про осуд при звільненні особи від кримінальної відповідальності, яке здійснюється постановою (ухвалою) суду і судимості в таких випадках, відповідно до ч. 1 ст. 88 КК України, не виникає. Окрім цього, слід брати до уваги, що за ч. 3 ст. 88 КК України, особи, засуджені вироком суду без призначення покарання, або звільнені від покарання чи такі, що відбули покарання за діяння, злочинність і караність якого усунута законом, визнаються такими, що не мають судимості. Такими, що не мають судимості також визнаються особи, які були реабілітовані (ч. 4 ст. 88 КК України).

В доктрині кримінального права окремими вченими підтримується наукова позиція, згідно якої поняття «кримінальні правовідносини» дещо ширше за обсягом від відносин кримінальної відповідальності людини. Заслужовує на увагу в цьому зв'язку наукова концепта В. О. Меркулової про те, що «... **кримінально-правові відносини** особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, з державою виникають з моменту вчинення злочину і припиняються з погашенням або зняттям судимості, а **відносини відповідальності** мають місце лише під час реалізації відповідальності – з моменту набуття чинності вироком суду (в якому суд від імені держави надає негативну оцінку злочину та особі, яка його вчинила, доводить вину цієї особи) до завершення відбування покарання»².

¹ Кваша О.О. Проблеми визначення меж кримінальної відповідальності. – С. 242.

² Меркулова В.О. Кримінальна відповідальність: окремі теоретичні та соціально-правові аспекти. – С. 35–36.

Інші вчені пов'язують припинення кримінально-правової відповідальності людини не лише з погашенням чи зняттям судимості. Зокрема, П. В. Коробов пише про чотирнадцять можливих варіантів її припинення: 1) смерть особи, яка вчинила злочин; 2) «загибель людства»; 3) «смерть» держави; 4) психічний розлад в особи, яка вчинила злочин, котрий позбавляє цю особу можливості усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпечність свого діяння або керувати ним; 5) втрата злочином визначеного законодавцем рівня суспільної небезпечності; 6) скасування кримінальної відповідальності; 7) звільнення від кримінальної відповідальності; 8) скасування осуду (засудження); 9) звільнення від покарання; 10) скасування покарання; 11) відбуття покарання; 12) скасування судимості; 13) погашення судимості; 14) зняття судимості¹.

О. О. Дудоров правомірно визначає припинення кримінальної відповідальності людини, пов'язуючи її з формами реалізації цієї відповідальності. Він пише, що кримінальна відповідальність людини припиняється «... залежно від форми її реалізації, зокрема, у випадку: погашення або зняття судимості (окремим випадком погашення судимості відповідно до ст. 89 КК є успішне випробування – закінчення іспитового строку, встановленого судом для засудженої особи, звільнення від призначеного їй покарання); смерті засудженої особи; декриміналізації вчиненого нею діяння; набрання законної сили обвинувальним вироком суду, яким засудженому не призначається покарання (у цьому разі кримінальна відповідальність є «одномоментною» – її початок і закінчення збігаються)»².

Оскільки кримінально-правова відповідальність людини має індивідуальний, персоніфікований характер, то з урахуванням конкретних форм її реалізації можливі, як видається, наступні найтипівіші варіанти припинення негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини: 1) з моменту погашення судимості; 2) з моменту зняття судимості судом; 3) з моменту скасування судимості за вчинений злочин (злочини) законодавцем; 4) з моменту звільнення особи від кримінальної відповідальності; 5) з моменту набрання чинності вироком суду, яким особу засуджено без призначення покарання; 6) з моменту звільнення особи від покарання; 7) з моменту втрати особою осудності; 8) з моменту набрання чинності кримінальним законом, яким усунуто злочинність і караність вчиненого особою діяння; 9) з моменту реабілітації особи; 10) з моменту настання смерті особи, яка вчинила злочин. У зв'язку з останнім варіантом можливого припинення кримінальної відповідальності викликає застереження висновок О. О. Дудорова, що «... кінцева межа кримінальної відповідальності **відсутня** у випадку

¹ Коробов П. В. Момент прекращения уголовной ответственности. – С. 125.

² Кримінальне право. Загальна частина: підручник / за ред. А. С. Беніцького, В. С. Гуславського, О. О. Дудорова, Б. Г. Розовського. – С. 717.

призначення довічного позбавлення волі...»¹. На наш погляд, цією кінцевою межею, за відсутності акта помилування, є лише смерть засудженого. Слід при цьому погодитися, що згідно ч.2 ст.87 КК України, актом помилування може бути здійснена заміна довічного позбавлення волі позбавленням волі на строк не менше двадцяти п'яти років, що змінює відповідно уяву про кінцеву мету кримінально-правової відповідальності в такому випадку.

Ще одна обставина, яка заслуговує на увагу в даному контексті. П. В. Коробов пише, що «... посередником у відносинах між особою, яка вчинила злочин, і іншими людьми виступає держава. Вона покликана захищати інтереси і тієї, і іншої сторони. Сторона, яка протистойть правопорушникові, делегує державі свої права і обов'язки суб'єкта кримінального правопорушення. Тому юридично держава виступає в якості другого суб'єкта цього правовідношення. Без її участі кримінальне правовідношення неспроможне. Звідси випливає висновок, що за аналогією з попередніми моментами **«смерть» держави також веде до припинення кримінальної відповідальності**»². З цього приводу є два застереження. **Перше** – сторона, яка протистойть правопорушникові не передає державі весь обсяг прав і обов'язків учасника кримінального правопорушення, зокрема, низку прав і обов'язків, передбачених кримінально-процесуальним законодавством. **Друге** – «смерть» держави не завжди веде до припинення негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини. Як правило, є правонаступник в особі іншої держави. Вона може припинити кримінальну відповідальність окремих осіб за актом амністії чи помилування. Зазвичай таке припинення здійснюється з ідеологічно-політичних мотивів.

Кримінально-правова відповідальність людини, яка виникла внаслідок вчинення злочину, може існувати і в **нереалізованому виді**. Наприклад: злочин вчинено, але не виявлено, він залишається **латентним**; особу, яка вчинила злочин, не виявлено; особа, яка вчинила злочин, виявлена, але вона померла, вчинила самогубство чи вбита; особа, яка вчинила злочин виявлена, але вона користується дипломатичним імунітетом; особа, яка вчинила злочин виявлена, але даний склад злочину декриміналізований; особа, яка вчинила злочин виявлена, але вона переховується від слідства і суду. Кримінальна відповідальність людини, що нереалізована, як слушно зазначає А. І. Санталов, не є і наявною відповідальністю, це – **безвідповідальність** особи, яка вчинила злочин, **безвідповідальність за наявності підстав відповідальності**³.

¹ Кримінальне право. Загальна частина: підручник / за ред. А.С. Беніцького, В.С. Гуславського, О.О. Дудорова, Б.Г. Розовського. – С. 717.

² Коробов П.В. Момент прекращения уголовной ответственности. – С. 112.

³ Санталов А.И. Об уголовной ответственности и ее процессуальном выражении / А.И. Санталов // Вестник Ленинградского ун-та. – 1972. – Вып. 4. – С. 127.

Важливе значення має лише **момент настання юридичного факту**, з якого виникає або припиняється негативна (ретроспективна) кримінально-правова відповідальність людини, але конкретний час, з якого вона починається і припиняється: доба, день, година, що важливо для відбування покарань. Ю.В.Баулін, наприклад, запропонував початковим моментом кримінально-правової відповідальності людини, що здійснюється спеціально уповноваженими органами виконавчої влади, слід вважати **день** звернення обвинувального вироку суду до виконання, а кінцевим – за загальним правилом, **останній день відбування особою** призначеного покарання. В тих випадках, коли після відбування покарання особа певний час перебуває в статусі такої, що має судимість, – **день погашення чи зняття судимості**¹.

Думається, що **темпоральні межі настання юридичного факту**, з настанням якого виникає або припиняється кримінальна відповідальність людини, слід обчислювати в таких часових одиницях: **день, година, місяць і рік** настання відповідного юридичного факту. При цьому треба мати на увазі, що ч. 5 ст. 72 КК України встановлені правила зарахування **попереднього ув'язнення** у строк покарання. Тому є сенс поміркувати над тим, яким чином цю обставину, яка має істотне значення для забезпечення прав людини, відобразити у вирокі суду. Таке вирішення проблеми не суперечитиме ст. 73 КК України, яка встановила, що строки покарання обчислюються відповідно в роках, місяцях, днях і годинах, але потребує відповідних змін до Кримінально-процесуального та Кримінально-виконавчого кодексів України.

3.3.4. Принципи негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності людини

Правова категорія «принципи» походить від латинського слова *principium* – першоначало, основа, засада, те, що лежить в основі певної теорії, науки.

Здатність людини до принципової поведінки в повсякденному житті, заснована на загальнолюдських гуманістичних цінностях, є однією з найважливіших її цивілізованих якостей, яка забезпечує їй відносну стабільність як у поглядах, так і в повсякденній поведінці.

В сучасній доктрині кримінального права стосовно категорії «принцип» висловлено ряд міркувань вчених через призму безпосереднього предмета їх наукового дослідження. Якщо узагальнити, то можна

¹ Баулін Ю.В. Кримінальна відповідальність: методологічний підхід до визначення / Ю.В. Баулін // Про українське право. – Число 5. – С. 238–239.

назвати найбільш поширені серед них: «принципи кримінально-правової політики»; «принципи кримінально-правового регулювання»; «принципи протидії злочинності»; «принципи кримінального права»; «принципи кримінального кодексу»; «принципи кримінального законодавства»; «принципи кримінальної правотворчості»; «принципи криміналізації»; «принципи кримінальної відповідальності»; «принципи каральної діяльності держави»; «принципи призначення покарання»¹. При цьому автори вкладають в ці поняття часто різний зміст. Думки їх розходяться, і часто дуже істотно, як у визначенні змістовної частини самих понять, так і в класифікації цих принципів на види, а також частково в розумінні прояву змісту цих принципів. Вочевидь дана об'ємна проблематика заслуговує спеціального аналізу на монографічному рівні, що не є предметом даного дослідження, враховуючи обмеженість його рамок. Разом з цим, є підстави зробити кілька застережень загального характеру. Перше, не всі науковці враховують той факт, що в доктрині кримінального права є ще й інші поняття: «принципи кодифікації кримінально-правових норм»², «принципи міжнародного кримінального права»³.

Для підтвердження висловленого вище узагальнення і висновку звернемося до наукових праць відомих вчених криміналістів. Так, Н. А. Беляев писав, що ніякої різниці між принципами кримінально-правової політики і однойменними принципами кримінального права немає⁴.

¹ Див., наприклад: Коробеев А.И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации / А.И. Коробеев. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1987; Келина С.Г. Принципы советского уголовного права / С.Г. Келина, В.Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1988; Велиев С.А. Принципы назначения наказания / С.А. Велиев. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004; Мальцев В.В. Принципы уголовного права и их реализация в правоприменительной деятельности / В.В. Мальцев. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004; Лопашенко Н.А. Основы уголовно-правового воздействия / Н.А. Лопашенко. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004; Митрофанов А.А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація / А.А. Митрофанов. – Одеса: Одеський юрид. ін-т, 2004; Энциклопедия уголовного права: в 35 т. – Т. 1. Понятие уголовного права. – СПб.: Изд-во проф. Малинина, 2005. – С. 236–246; Пимонов В.А. Теоретические и прикладные проблемы борьбы с общественно опасными посягательствами средствами уголовного права / В.А. Пимонов. – М.: Юрлитинформ, 2007; Филимонов В.Д. Уголовная ответственность по российскому законодательству / В.Д. Филимонов. – М.: Юр ИнфоР-МГУ, 2008; Филимонов В.Д. Принципы уголовного права / В.Д. Филимонов. – М.: АО «Центр Юр ИнфоР», 2002; Сабитов Т.Р. Принципы уголовного права: проблемы теории и законодательства: учеб. пособие / Т.Р. Сабитов. – Новосибирск: Изд-во Новосибирск. ун-та, 2009; Лопашенко Н.А. Уголовная политика / Н.А. Лопашенко. – М.: Волтерс Клувер, 2009.

² Лопашенко Н.А. Принципы кодификации уголовно-правовых норм / Н.А. Лопашенко. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1989.

³ Кибальник А.Г. Современное международное уголовное право: монография / Кибальник А.Г. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2010.

⁴ Беляев Н.А. Уголовно-правовая политика и пути ее реализации / Н.А. Беляев. – Ленинград: Изд-во Ленингр. госуд. ун-та, 1986. – С. 31.

Щодо співвідношення принципів кримінального кодексу і принципів кримінальної відповідальності В.Ф.Щепельков пише, що вірогідна є тотожність даних понять у контексті законодавчих приписів¹.

Певною мірою принципи кримінальної політики і принципи кримінального права та принципи кримінального законодавства, – пише Н.А.Лопашенко, – пересікаються; хоча, зрозуміло, слід пам'ятати, що право і політика, по суті, різні явища: одне являє собою систему кримінально-правових норм, а інше – діяльність².

Л.Д.Гаухман та С.В.Максімов дійшли висновку, що принципи кримінальної політики співпадають в цілому за змістом з принципами кримінального права³. Натомість Т.А.Леснієвські-Костарева пише, що «принципи кримінального права дуже близькі до принципів кримінально-правової політики, але не тотожні їм»⁴.

Між принципами кримінального права і принципами кримінального законодавства, стверджує В.В.Мальцев, здебільшого спостерігається співвідношення типу «зміст» і «форма». Зміст перших як через норми звичайного законодавства, так і норми, які спеціально для них присвячені, входять в тканину кримінального законодавства, стаючи тим самим відображенням його принципів. Принципи кримінального законодавства, закріплені в його нормах, надають принципам кримінального права офіційної форми, що забезпечується державою⁵.

Принципи в праві, зазначив А.І.Коробеев, відображають втілені в ньому юридичні ідеї, які є відправними у законодавстві і в правозастосуванні. Принципи ж кримінальної політики мають відмінну рису від принципів кримінального права, бо вони не завжди оформлені у виді правових норм. Принципи кримінально-правової політики, відображають у загальних рисах принципи кримінальної політики, являючи собою конкретизацію останніх стосовно до даного напрямку⁶.

Як вважає В.Д.Філімонов, поняття «принципи кримінального права» є родовим щодо понять «принципи, що визначають зміст і систему правових норм, які встановлюють відповідальність за вчинення конкретних злочинів» і «принципи кримінальної відповідальності»⁷.

¹ Щепельков В.Ф. Уголовный закон: преодоление противоречий и неполноты / В.Ф. Щепельков. – М.: Юрлитинформ, 2003. – С. 91.

² Лопашенко Н.А. Уголовная политика. – С. 46.

³ Уголовное право. Актуальные проблемы теории и практики: сборник очерков / под ред. В.В. Лунеева. – М.: Юрайт, 2010. – С. 57.

⁴ Лесниевски-Костарева Т.А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика / Т.А. Лесниевски-Костарева. – М.: НОРМА, 1998. – С. 67.

⁵ Уголовная энциклопедия: в 35 т. – Т. 1. Понятие уголовного права. – СПб.: Издание проф. Малинина, 2005. – С. 252.

⁶ Коробеев А.И. Советская уголовно-правовая политика / А.И. Коробеев. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1987. – С. 31.

⁷ Филимонов В.Д. Принципы уголовного права. – С. 36.

В. В. Мальцев висловив оригінальне розуміння названих принципів: «... стосовно до кримінальної відповідальності, як і до кримінального законодавства, скоріш за все можна говорити про багатоаспектний **вплив на неї** принципів кримінального права на рівнях замовлення, формулювання і реалізації кримінально-правових норм»¹.

Подібну тезу висловив Ю. А. Демидов: «... принципи кримінального права характеризують перш за все зв'язок злочину з кримінальною відповідальністю»².

Закріплення в чинному КК Російської Федерації принципів кримінального кодексу, а також згадка в ч. 2 ст. 2 цього кодексу про «принципи кримінальної відповідальності», викликало жваву наукову дискусію. Н. А. Лопашенко зазначила, що принципи, перераховані в ст. ст. 3–7 КК Російської Федерації, в науці кримінального права називають по-різному. Так, Б. В. Здравомислов, А. Ф. Істомін, А. І. Коробов, В. Н. Кудрявцев, Ю. І. Ляпунов, Г. М. Міньковскій, С. С. Пірвагідов, Ю. Є. Пудовочкін, В. П. Ревін, О. Ф. Шишов, А. І. Чучаєв та інші іменують їх принципами кримінального права; В. Д. Іванов, Н. Г. Іванов, Н. Ф. Кузнецова, С. І. Нікулін та інші – принципами кримінального законодавства, І. Я. Козаченко – принципами кримінально-правового регулювання. В. П. Малков, В. Т. Томін, В. Д. Філімонов, В. Ф. Щепельков – принципами кримінальної відповідальності. Натомість В. А. Якушін – застосовує два терміни: принципи кримінального права і принципи кримінальної відповідальності³.

Для того, щоб з'ясувати чи співпадають принципи кримінального права, принципи кримінального законодавства, принципи кримінальної відповідальності і принципи кримінально-правового регулювання, – стверджує вірно Н. А. Лопашенко, – необхідно хоча б у загальних рисах, вирішити інше питання – наскільки співмірні між собою кримінальне право, кримінальне законодавство, кримінальна відповідальність і кримінально-правове регулювання⁴. Можна до цього було б додати і кримінальну політику. Однак, на цьому шляху ще більше «**вічно спірних**» наукових проблем і схоже, що в найближчій науковій перспективі шансів на їх вирішення обмаль.

Щодо принципів призначення покарання, то С. А. Велиєв стверджує, що принципи призначення покарання – це не що інше, як принципи кримінального права⁵.

Стосовно принципів кодифікації кримінально-правових норм і їх співвідношення з принципами кримінального права Н. А. Лопашенко

¹ Мальцев В. В. Принципы уголовного права и их реализация в правоприменительной деятельности. – С. 349.

² Демидов Ю. А. Основные принципы советского уголовного права / Ю. А. Демидов // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1969, Вып. 9. – С. 21.

³ Лопашенко Н. А. Основы уголовно-правового воздействия. – С. 147–148.

⁴ Лопашенко Н. А. Основы уголовно-правового воздействия. – С. 148.

⁵ Велиев С. А. Принципы назначения наказания. – С. 113.

написала наступне: «... принципи кодифікації кримінально-правових норм і принципи кримінального права мають деякі загальні ознаки. Разом з тим, вони істотно відрізняються одні від інших ... кодифікація визначається принципами кримінального права і власними принципами Принципи кримінального права і принципи його кодифікації співвідносяться як загальне і особливе»¹. Правда, в цьому випадку не зрозуміло, які принципи виконують роль «загального», а які «особливого». Якщо виходити з широкого розуміння поняття «кодифікація», то кодифікація норм кримінального права ґрунтується на загальноправових принципах, принципах кримінального права та принципах (правилах) законодавчої (кодифікаційної) техніки. Роль «загального» тут виконують загальні принципи права, «особливого» – принципи кримінального права, «одичного» – принципи (правила) законодавчої (кодифікаційної) техніки.

Науково-продуктивною і такою, що заслуговує на підтримку та може послужити поглибленню дослідження розуміння принципів кримінального права та принципів кримінально-правової відповідальності є обґрунтовані М.І.Хавронюком пропозиції закріпити у КК України «... наступні принципи кримінального права, доповнивши його новими статтями наступного змісту:

«Стаття 2¹. Принцип законності

Злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки цим Кодексом; приписи закону про кримінальну відповідальність мають визначати кримінально каране діяння у чітких і ясних виразах і не підлягають розширювальному тлумаченню; застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією заборонено.

Стаття 2². Принцип рівності громадян перед законом

Особи, які вчинили злочини, є рівними перед законом і підлягають кримінальній відповідальності незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, місця народження, етнічного та соціального походження, майнового стану, службового становища, місця проживання, мовних або інших ознак.

Не вважаються порушенням рівності положення цього Кодексу, які визначають особливості кримінальної відповідальності та покарання жінок у зв'язку з вагітністю, пологами та грудним вигодовуванням дитини, а також: неповнолітніх; осіб у зв'язку з військовим обліком, мобілізацією, проходженням військової та альтернативної служби; службових та інших осіб, якщо ці особливості впливають з особливих повноважень чи спеціальних обов'язків цих осіб, покладених на них законом; осіб, які мають судимість; інвалідів, непрацездатних осіб та осіб, які мають хворобу, що становить небезпеку для інших людей; іноземців та осіб без громадянства, які не проживають постійно в Україні.

¹ Лопашенко Н.А. Принципы кодификации уголовно-правовых норм. – С. 29–30.

Стаття 2³. Принцип вини

Особа підлягає кримінальній відповідальності тільки за ті суспільно небезпечні дії (бездіяльність) і суспільно небезпечні наслідки, що настали, щодо яких встановлена її вина; ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні злочину і підданий кримінальному покаранню, доки його вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду.

Стаття 2⁴. Принцип справедливості

Покарання та інші кримінально-правові заходи, застосовувані до особи, яка вчинила діяння, передбачене цим Кодексом, повинні відповідати характеру і ступеню суспільної небезпеки злочину та обставинам його вчинення; ніхто не може двічі підлягати кримінальній відповідальності за один і той самий злочин.

Стаття 2⁵. Принцип індивідуалізації покарання

Суд має враховувати характер і ступінь тяжкості вчиненого злочину, мотиви і цілі вчиненого, особистість винного, характер і розмір заподіяної шкоди, обставини, що пом'якшують і обтяжують покарання, думку потерпілого у справах приватного обвинувачення, і мотивувати обрану міру покарання у вирокі.

Стаття 2⁶. Принцип особистого характеру кримінальної відповідальності

Кримінальній відповідальності і покаранню підлягає тільки особа, яка умисно або через необережність вчинила діяння, передбачене законом про кримінальну відповідальність.

Стаття 2⁷. Принцип гуманізму

Закон про кримінальну відповідальність забезпечує охорону людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки як найвищої соціальної цінності; особі, яка вчинила злочин, суд призначає покарання, необхідне і достатнє для її виправлення і попередження нових злочинів; у випадках, передбачених цим Кодексом, допускається звільнення від кримінальної відповідальності і від покарання чи його відбування, а також заміна покарання більш м'яким; покарання та інші кримінально-правові заходи, що застосовуються до особи згідно з цим Кодексом, не можуть мати своїм змістом завдання фізичних страждань чи приниження людської гідності.

Стаття 2⁸. Принцип невідворотності кримінальної відповідальності

Кожна особа, що вчинила діяння, передбачене цим Кодексом, підлягає покаранню та/або іншим кримінально-правовим заходам; звільнення від кримінальної відповідальності, від покарання чи його відбування, а також заміна покарання більш м'яким допускаються лише у випадках, передбачених цим Кодексом.

Для усунення дублювання, – пише далі він, – водночас необхідно виключити зі ст.3 КК України частини 3 і 4, зі ст.50 – частину 3, а зі ст.65 – частину 2.

Закріплюючи принципи кримінального права, – підкреслює автор, – слід не забути і про згадані у ч.1 ст.3 КК України «загальновизнані принципи і норми міжнародного права». Під останніми слід розуміти як загальні принципи, що стосуються верховенства прав людини, суверенітету держав, дипломатичного імунітету, права міжнародних договорів, мирного розв'язання спорів, міжнародного гуманітарного права, правової допомоги і видачі злочинців тощо, так і принципи конституційно-правового статусу людини і громадянина: невідчужуваності і непорушності прав і свобод людини; гарантованості прав і свобод людини і громадянина та неможливості їх скасування; недопущення звуження змісту і обсягу існуючих прав і свобод»¹.

Автор при цьому зробив слушне застереження, що принцип «особистого характеру кримінальної відповідальності» визначений ним у контексті чинного КК України, яким передбачена кримінальна відповідальність людини (фізичної особи), але не передбачена кримінальна відповідальність юридичних осіб. Потрібно зазначити, що актуальність реалізації проблеми кримінальної відповідальності юридичних осіб наростає в міру наближення України до Європейського Союзу. Україна, відповідно до підписаних міжнародних угод, взяла на себе обов'язок запровадити таку відповідальність. Зокрема, у сферах протидії організованій злочинності, наркобізнесу, торгівлі людьми, кіберзлочинності, корупції, тероризму². Хоча, слід зазначити, що юридична особа являє собою не що інше, як юридичну форму самоорганізації людини або людей. Тому в назвах статей і в їх тексті, в необхідних випадках, враховуючи сучасний стан регулювання даного інституту в КК України, потрібно додати слово «людини». В перспективі, коли, можливо, буде встановлена кримінальна відповідальність юридичних осіб, можна застосувати замість терміна «людина» термін «суб'єкт злочину».

У зв'язку з наведеним вище виникло ще кілька застережень. Перше, в редакції запропонованої автором ст. 2¹ «Принцип законності» міститься таке положення: «Злочинність діяння, а також караність діяння та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки цим Кодексом». Щодо

¹ Хавронюк М.І. 10 років чинності КК України: час закріпити принципи: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.zakonoproekt.org.ua/10_rokiv_chas_zakripiti_principi.aspx; 10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 13-14 жовт. 2011 р.). – С. 54–56.

² Див. про це: Гришук В.К. Встановлення кримінальної відповідальності колективних суб'єктів у зарубіжних державах: до історії проблеми / В.К. Гришук, О.Ф. Пасека // Право України. – 2011. – № 9. – С. 50–61.

караності, то це так, але відносно злочинності діяння, то це не завжди так. В ряді випадків злочинність діяння КК визначає лише в кінцевому рахунку. Маються на увазі норми кримінального закону з бланкетними диспозиціями, коли злочинність діяння не може бути визначена без відповідних норм адміністративного, медичного, господарського, фінансового, військового законодавства тощо. Наприклад, ст.ст. 114, 121, 122, 125, 142, 143, 160, 172, 210, 227, 242, 247, 251, 271, 307, 330, 406, 414. 416 КК України та ін. «Інші кримінально-правові наслідки» також не завжди визначаються кримінальним законом. Наприклад, наслідки судимості, про що йшлося вище. Тому цей принцип доцільно було б назвати так: «Принцип правомірності відповідальності». Друге, запропоновану статтю 2² доцільно назвати так: «Принцип рівності осіб, які вчинили злочин, перед законом», бо саме про це йдеться в її диспозиції. Крім того, термін «громадян» виключає поширення цього принципу на осіб без громадянства – апатридів. Третє, пропонуючи загалом закріпити «принципи кримінального права», М. І. Хавронюк окремі з них, – ст.ст. 2⁶ і 2⁸, називає принципами «кримінальної відповідальності». Це свідчить про те, що автор мабуть дотримується наукової позиції про тотожність понять «принципи кримінального права» і «принципи кримінальної відповідальності», або розглядає їх як автономні поняття. Таким чином, залишається відкритим питання: що необхідно закріплювати в чинному КК України?

В ієрархії «принципів», як видається, є своя логічна послідовність. Найбільш об'ємними є «принципи кримінальної політики», оскільки «арсенал» її засобів достатньо широкий, і це не лише кримінально-правові засоби, а й загальноправові, економічні, виховні, організаційні тощо. Тому принципи кримінального права є органічною складовою принципів кримінальної політики. Так само, як і принципи кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого права, принципи кодифікації норм кримінального права. Принципи кримінальної політики виконують тут роль **«загального»** щодо інших названих принципів, які виконують роль **«особливого»**. Кожні з названих принципів, які входять до принципів кримінальної політики, мають свої **«одиничні»** принципи – принципи окремих правових інститутів. Щодо кримінального права, то це інститут кримінальної відповідальності людини. Тобто, принципи кримінальної відповідальності людини є складовою принципів кримінального права. Принципи кримінально-правового регулювання слід розглядати як збірне поняття, складовими якого є принципи кримінального права, принципи кримінально-процесуального права, принципи кримінально-виконавчого права. Воно виконує роль «особливого», а його складові – роль «одиничного» щодо принципів кримінальної політики, які виконують роль «загального».

Звертає на себе увагу той факт, що поняття «кримінальне право» має принаймні триєдину характеристику: 1) як галузь права; 2) як наука;

3) як навчальна дисципліна. Тому закономірно виникає питання: а про які принципи кримінального права йдеться?

В чинному КК України поняття «кримінальна відповідальність» вживається як в окремих статтях, так і в назвах його розділів. Так, в ч. 1 ст. 3 КК України міститься положення про те, що «Законодавство України **про кримінальну відповідальність** становить Кримінальний кодекс України». В цьому зв'язку, як думається, в чинному КК слід закріпити **принципи кримінальної відповідальності** людини.

Виходячи з цього, коли аналізуються принципи негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини, то мається на увазі реалізація принципів кримінального права через призму негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності людини в чинному кримінальному законодавстві. Тобто, ці принципи, як думається, слід розглядати як наявні принципи кримінального права в їх специфічному вияві у чинному кримінальному законодавстві через інститут кримінальної відповідальності людини. Отже, про принципи негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини можна говорити лише через призму чинного кримінального законодавства. Все, що відбувається до набрання чинності кримінальним законом, необхідно аналізувати через принципи кримінальної політики, принципи кримінального права (зокрема, принципи криміналізації, принципи кодифікації та принципи законодавчої техніки). Таким чином, принципи кримінально-правової відповідальності конкретизують принципи кримінальної політики та принципи кримінального права. Вони визначають сутнісну якість реалізації всіх форм негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини: осуду (засудження), покарання і судимості. У цьому зв'язку викликає заперечення позиція В.Д.Філімонова, який розглядає принцип справедливості кримінальної відповідальності людини дещо вузько – лише «як міру співвіднесення діяльності щодо покарання осіб, які вчинили злочини, з засобами, котрі при цьому застосовуються, і в кінцевому рахунку, з тими результатами, які в процесі цієї діяльності досягаються або повинні бути досягнуті»¹.

Принципи негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини – це система вироблених наукою кримінального права і втілених в нормах кримінального законодавства загальнокерівних засад, ідеологічних постулатів, які відображають змістовну суть кримінальної політики держави демократичного спрямування, завдання і закономірності кримінально-правового регулювання, забезпечують реалізацію кримінально-правової відповідальності людини на наукових засадах.

Принципи негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини у їх гармонійному поєднанні становлять, образно

¹ Філімонов В.Д. Принципы уголовного права. – С. 113.

висловлюючись, кістяк матерії кримінально-правової відповідальності людини. Гармонійно доповнюючи один одного, вони є структурними, системоутворювальними стрижнями, надійним підґрунтям єдиного кримінально-правового поля, правозастосувальної практики, науки українського кримінального права і українського кримінального права як навчальної дисципліни.

Чинний КК України не містить у собі спеціального розділу чи підрозділу, в якому б містився вичерпний перелік принципів кримінального права чи принципів кримінально-правової відповідальності людини та їх змістовні визначення. В КК окремих зарубіжних держав такі розділи наявні. Зокрема, в КК Російської Федерації є глава «Завдання і принципи КК Російської Федерації», в КК Азербайджанської Республіки є глава «Завдання і принципи Кримінального Закону Азербайджанської Республіки», в КК Киргизької Республіки є глава «Завдання і принципи кримінального кодексу Киргизької Республіки», в КК Республіки Молдови такі принципи містяться в главі «Кримінальний кодекс і принципи його застосування», в КК КНР вони визначені в главі «Завдання, основні принципи і сфера дії кримінального кодексу», в КК Республіки Польща – в главі I «Принципи кримінальної відповідальності». Окремо також визначені принципи Кримінального Закону, чи принципи кримінального законодавства, або принципи Кримінального кодексу, чи принципи кримінальної відповідальності в КК Республіки Білорусь, в КК Республіки Вірменія, в КК Республіки Таджикистан, в КК Республіки Туркменістан, в КК Республіки Узбекистан.

Різними є підходи щодо визначення в названих вище кодексах як самої назви принципів, так і їх переліку. Так, в ст.3 КК Республіки Таджикистан закріплені **«принципи Кримінального Закону і кримінальної відповідальності»**, до числа яких віднесено такі: законності, рівності перед законом, невідворотності відповідальності, особистої відповідальності, винності, справедливості, гуманізму, демократизму, а в ст.3 КК Республіки Білорусь наступні **«принципи кримінального закону і кримінальної відповідальності»**: законності, рівності громадян перед законом, невідворотності відповідальності, особистої винної відповідальності, справедливості і гуманізму. В ст. 4 проекту Модельного Кримінального кодексу для держав-учасниць СНД наявні такі **«принципи Кримінального кодексу і кримінальної відповідальності»**: законності, рівності перед законом, невідворотності відповідальності, особистої винної відповідальності, справедливості, гуманізму, а в ст.4 КК Азербайджанської Республіки – принципи законності, рівності перед законом, відповідальності за вину, справедливості і гуманізму. В ст.4 КК Республіки Вірменія закріплені такі **«принципи кримінального законодавства»**: законності, рівності перед законом, невідворотності відповідальності, особистої відповідальності, винної відповідальності,

справедливості, індивідуалізації відповідальності, гуманізму, а в ст. 3 КК Республіки Туркменістан наступні **«принципи кримінального законодавства»**: законності, рівності громадян перед законом, винної відповідальності, справедливості, гуманізму. В КК Російської Федерації задекларовані **«принципи Кримінального кодексу»**: законності (ст. 3), рівності громадян перед законом (ст. 4), вини (ст. 5), справедливості (ст. 6), гуманізму (ст. 7); в ст. 3 КК Киргизької Республіки містяться наступні **«принципи Кримінального кодексу»**: законності, особистої винної відповідальності, справедливості, демократизму, гуманізму, рівності громадян перед законом, невідворотності відповідальності, а в розділі I КК Республіки Молдова **«Кримінальний кодекс і принципи його застосування»** такі **принципи застосування Кримінального кодексу**: законності (ст. 3), гуманізму (ст. 4), демократизму (ст. 5), особистого характеру кримінальної відповідальності (ст. 6), індивідуалізації кримінальної відповідальності і кримінального покарання (ст. 7).

Відсутність в КК України спеціального розділу, де було б текстуально закріплено принципи кримінально-правової відповідальності, зовсім не означає, що в нормах його різних розділів вони не містяться, якщо можна так висловитись, в розпорошеному виді як норми-принципи або положення, що характеризують ці принципи. Тому, одним з найважливіших завдань доктрини кримінального права є виокремлення, виведення з норм кримінального законодавства і формування системи принципів кримінально-правової відповідальності людини та визначення їх змісту.

Принципи негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини можна розглядати як правові аксіоми. Аксіоматично їх значимість не залежить від того, які види цих принципів розглядає той чи інший науковець. Кожна класифікація принципів кримінального права, кримінально-правової відповідальності забезпечена авторським теоретичним підґрунтям і, зрозуміло, як науковий продукт, без сумніву, має відповідну цінність.

«Кримінально-правова відповідальність, – констатував М. І. Панов, – як самостійний і фундаментальний інститут кримінального права, ґрунтується на певних принципах, тобто базових та відправних правоположеннях, які визначають сутність і основні риси цього інституту. До них належать, перш за все, так звані **загально-правові принципи**: гуманізм, справедливість, рівність, верховенство права, законність, які вбирають в себе загальнолюдські цінності та ідеали. Разом з тим указані принципи обумовлюють і **спеціальні (специфічні) принципи** кримінальної відповідальності, притаманні саме даному інституту: відповідальність лише за вчинення суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого КК, особиста і винна відповідальність, диференціація та індивідуалізація відповідальності, обмеження меж кримінальної відповідальності. Ці принципи (акумулюючи в собі загально-правові принципи)

мають виступати підґрунтям як законотворчої діяльності при вирішенні питань щодо криміналізації (декриміналізації) відповідних діянь і їх педалізації (депеналізації), так і у правозастосуванні. При цьому зрозуміло, що конкретні інститути і норми кримінального права не можуть суперечити принципам кримінальної відповідальності, навпаки, повинні на них базуватися і їм відповідати. При цьому реалізація даних принципів має здійснюватися під кутом зору *ідеї необхідності забезпечення прав і свобод людини і громадянина, як гуманістичної і демократичної ідей*¹.

Як видається, такий науковий підхід М.І.Панова заслуговує підтримки. Звісно, що кримінальна відповідальність ґрунтується як на загальноправових принципах, так і на кримінально-правових принципах, різновидом яких є принципи кримінально-правової відповідальності.

З.А.Астеміров, розглядаючи кримінально-правову відповідальність людини як засіб державної оцінки суспільно небезпечних вчинків людей, метод активного впливу на злочинців і попереджувального впливу на інших членів суспільства, дійшов логічного висновку, що ефективне виконання цих функцій повинне відповідати певним принципам. На його думку, такими принципами є: законність, справедливість, диференціація, індивідуалізація і невідворотність відповідальності².

У контексті кримінальної відповідальності звертає на себе увагу обґрунтування О.М.Костенко принципу **соціального натуралізму**, як принципу універсального, засадничого, щодо інших її принципів. «Принцип соціального натуралізму, – наголосив він, – це «ключ», що дає можливість по новому вирішувати й інші проблеми, що постають в юридичній науці...Зокрема, це проявляється в наступних тезах: **1)** відповідно до принципу соціального натуралізму, право можна визначити як інститут забезпечення соціального порядку, заснований на законах природи, яким надана форма законодавства чи інших нормативно-правових актів; **2)** найдосконалішим є те законодавство і ті нормативно-правові акти, які найповніше відображають закони природи і, зокрема, закони природного права; **3)** виходячи з цього, будь-яке правопорушення, в тому числі і злочини, – це порушення законів природи, яким надана форма законодавства чи інших нормативно-правових актів; **4)** будь-яке порушення законів природи є проявом сваволі, а це значить, що будь-яке правопорушення, в тому числі і злочин, слід розглядати як прояв людської сваволі; **5)** злочинець – це особа, в якій воля знаходиться в стані сваволі, а свідомість в стані ілюзій, утворюючи так званий **комплекс сваволі і ілюзій**, що проявився у вигляді вчинення злочину. Це саме визначення стосується і будь-якого правопорушника, тобто особи, що

¹ Панов М.І. Кримінальна відповідальність і проблеми правового забезпечення прав і свобод людини і громадянина. – С. 2002.

² Енциклопедия уголовного права: в 35 т. – Т. 8. Уголовная ответственность и наказание. – С. 53–54.

вчиняє конституційне, адміністративне, цивільне чи будь-яке інше правопорушення; **6)** зважаючи на те, що міру узгодженості волі людини із законами природи можна визначити як **культуру людини**, слід зробити наступний висновок: найефективнішим засобом протидії людській сваволі, яка проявляється у вигляді правопорушень і, зокрема, злочинів є культура людей, в тому числі соціальна культура громадян, яка включає в себе і правову культуру громадян. Це дає підстави для створення **культурно-правової концепції забезпечення соціального порядку**; **7)** основою правової держави і правопорядку слід визнати правову культуру громадян; **8)** справедливість, – виходячи з принципу соціального натуралізму, – можна визначити як відповідність проявів волі людей законам природи і, зокрема, законам природного права; **9)** правова поведінка людей визначається їх правовою культурою, а не законодавством чи іншими нормативно-правовими актами. Законодавство й інші нормативно-правові акти є лише засобами для: а) визначення, яка поведінка є правовою і яка неправово; і б) соціального реагування на правову і неправову поведінку людей; **10)** так званий принцип «верховенства права» як норму суспільного життя можна забезпечити лише при належній правовій культурі громадян; **11)** закони в будь-якому суспільстві «працюють» так, як до цього їх скеровує соціальна культура громадян; **12)** свобода людини в суспільстві – це незалежність її будь-якої сваволі, завдяки чому вона має можливість жити за законами природи; **13)** безпека людини в суспільстві – це захищеність її свободи від будь-яких проявів людської сваволі; **14)** гуманізм в кримінальному праві полягає у врахуванні природи людини при вирішенні тих чи інших правових проблем, а не в безмежному пом'якшенні покарання; **15)** критерієм істини в юридичній науці та кримінології має визнаватися не правова практика, а природні закони соціального життя людей; **16)** прогрес права як засобу забезпечення соціального порядку є неможливим без пізнання законів природного права. Тому науковцям слід було б найперше розробляти своєрідний **Кодекс законів природного права**, основу якого заклали своїми працями ще творці римського права¹.

Аналіз поглядів вчених-криміналістів, чинного кримінального законодавства України дозволив виділити наступні принципи **негативної (ретроспективної)** кримінально-правової відповідальності людини: 1) принцип демократичності кримінально-правової відповідальності; 2) принцип гуманності кримінально-правової відповідальності; 3) принцип правомірності кримінально-правової відповідальності; 4) принцип справедливості кримінально-правової відповідальності; 5) принцип рівності кримінально-правової відповідальності, 6) принцип винної кримінально-правової відповідальності.

¹ Костенко О.М. Принцип соціального натуралізму та його значення для юриспруденції і кримінології: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.univer.kim.ua/visnyk/463.pdf

Незалежно від місця розташування кожного з названих принципів, всі вони мають однаково важливе значення для реалізації негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини. Незмірно важливо при цьому забезпечити їх гармонійне поєднання.

Принцип демократичності негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини реалізується в українському кримінальному законодавстві **двома шляхами**: а) через правотворчість; б) через правозастосування. Щодо правотворчості, то в ч.1 ст.3 КК України прямо вказано, що законодавство України про кримінальну відповідальність ґрунтується на Конституції України та загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права. Крім цього, законодавство про кримінальну відповідальність людини повинно відповідати положенням чинних міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України (ч.5 ст. 3 КК України). Даними положеннями визначено демократичну правову основу норм кримінального законодавства.

Демократична процедура прийняття норм кримінального законодавства і набрання ними чинності насамперед визначається Конституцією України. Зокрема: 1) згідно п.3 ст.85 Конституції України, прийняття законів про кримінальну відповідальність, як і інших законів України, належить до повноважень Верховної Ради України. Верховна Рада України приймає закони більшістю від її конституційного складу (ст.91 Конституції України); 2) відповідно до ст.ст.5, 38, 69, 72 Конституції України та Закону України від 3 липня 1991 року «Про всеукраїнський та місцеві референдуми», закони можуть прийматися і всеукраїнським референдумом. У цьому випадку вони мають найвищу юридичну силу; 3) міжнародні договори, які торкаються питань кримінально-правового регулювання, як і інші міжнародні договори, стають частиною національного законодавства лише після надання згоди на їх обов'язковість Верховною Радою України (ст. 9, п. 32 ст. 85 Конституції України); 4) діяння, які є злочинами, та відповідальність за них визначаються виключно законами України (п.22 ст.92 Конституції України); 5) демократичною є і процедура набрання чинності законом про кримінальну відповідальність, яка визначена ч.5 ст.94 Конституції України, – він набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачене самим законом, але не раніше дня його опублікування; 6) рішення таких демократичних юридичних інституцій, як Європейський Суд з прав людини, Конституційний Суд України, Пленум Верховного Суду України, є джерелами українського кримінального права.

Положеннями, які найбільш яскраво характеризують принцип демократичності у застосуванні негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини, є наступні:

1) відповідно до ст. 124 Конституції України, застосування норм кримінального законодавства може здійснюватись виключно судами;

2) закон про кримінальну відповідальність людини не доведений до відома населення у порядку, передбаченому законом, є нечинним і, зрозуміло, не підлягає застосуванню (ч. 2 ст. 57 Конституції України);

3) народ, згідно ч. 4 ст. 124 Конституції України, безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя, тобто у застосуванні норм кримінального права, через народних засідателів і присяжних;

4) кожному надається право в межах закону протидіяти злочинам і тим самим сприяти зміцненню законності і правопорядку. Так, кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань (ч. 2 ст. 27 Конституції України); кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань (ч. 4 ст. 55 Конституції України). Ці демократичні конституційні положення знайшли свої правові механізми реалізації, зокрема, через ст. 36 «Необхідна оборона», ст. 37 «Уявна оборона», ст. 38 «Затримання особи, що вчинила злочин», ст. 39 «Крайня необхідність», ст. 43 «Виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації» КК України;

5) демократичними за своєю суттю є основні засади судочинства: 1) законність; 2) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; 3) забезпечення доведеності вини; 4) змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості; 5) підтримання державного обвинувачення в суді прокурором; 6) забезпечення обвинуваченому права на захист; 7) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; 8) забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом (ст. 129 Конституції України);

6) ґрунтування правового порядку в Україні на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Всі органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією України та законами України (ст. 19 Конституції України).

У чинному КК України втілені й **інші демократичні засади застосування негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини, зокрема:**

1) особа підлягає кримінально-правовій відповідальності лише в тому разі, якщо фактично вчинене нею діяння містить склад іншого злочину (ч. 2 ст. 17, ст. 31 КК України);

2) особа, яка вчинила в стані неосудності суспільно небезпечне діяння, передбачене чинним КК України, не підлягає кримінально-правовій

відповідальності (ч. 2 ст. 19 КК України);

3) підставою кримінально-правової відповідальності людини є вчинення нею суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбачений кримінальним законом (ч. 1 ст. 2 КК України);

4) злочинність діяння людини, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються лише КК України (ч. 3 ст. 3 КК України);

5) застосування закону про кримінальну відповідальність людини за аналогією заборонено (ч. 4 ст. 3 КК України);

6) злочинність і караність, а також інші кримінально-правові наслідки діяння людини визначаються законом про кримінальну відповідальність, що діяв на час вчинення цього діяння (ч. 2 ст. 4 КК України);

7) зворотну дію в часі має лише той кримінальний закон, який скасовує злочинність діяння, пом'якшує кримінально-правову відповідальність або іншим чином поліпшує становище людини. Такий закон поширюється на осіб, які вчинили відповідні діяння до набрання таким законом чинності, у тому числі на осіб, які відбувають покарання або відбули покарання, але мають судимість (ст. 5 КК України);

8) особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду (ч. 2 ст. 2 КК України);

9) ніхто не може бути притягнений до кримінально-правової відповідальності за той самий злочин більше одного разу (ч. 3 ст. 2 КК України);

10) особі, яка вчинила злочин, має бути призначене покарання, необхідне й достатнє для її виправлення та попередження нових злочинів. Більш суворий вид покарання з числа передбачених за вчинений злочин призначається лише у разі, якщо менш суворий вид покарання буде недостатній для виправлення особи та попередження вчинення нею нових злочинів (ч. 2 ст. 65 КК України);

11) наявність достатньо широких можливостей для звільнення людини від кримінально-правової відповідальності (зокрема, ст.ст. 44–49, 97, 106 КК України), а також індивідуалізації її покарання (зокрема, ст.ст. 50–71, 98–103 КК України), звільнення її від покарання та його відбуття (ст.ст. 74–87, 104–107 КК України);

12) кримінально-правова відповідальність та покарання неповнолітніх мають свої особливості (ст.ст. 97–108 КК України);

13) кримінально-правова відповідальність має особистісний характер, тобто поширюється лише на людину, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, і не може бути перенесене на інших осіб, зокрема, батьків, дітей, родичів та близьких осіб. Кримінально-правова відповідальність окремих соціумів (жителі будинку, села, вулиці, міста, трудовий колектив) не передбачена чинним КК України;

14) наявність спеціальних видів звільнення людини від кримінально-правової відповідальності, передбачених в Особливій частині КК України (ч. 2 ст. 111; ч. 2 ст. 114; ч. 3 ст. 175; ч. 4 ст. 212; ч. 2 ст. 255; ч. 5 ст. 258; ч. 6 ст. 260; ч. 3 ст. 263; ч. 4 ст. 289; ч. 4 ст. 307; ч. 4 ст. 309; ч. 4 ст. 311; ч. 3 ст. 369; ч. 4 ст. 401 КК України);

15) іноземці, які вчинили злочини на території України і засуджені за них на підставі КК України, можуть бути передані для відбування покарання за вчинений злочин тій державі, громадянами якої вони є, якщо така передача передбачена міжнародними договорами України (ч. 2 ст. 10 КК України);

16) не є злочином дія або бездіяльність людини, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого чинним КК України, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі (ч. 2 ст. 11 КК України);

17) наявність у нормах Особливої частини КК України альтернативних санкцій, які передбачають кілька основних покарань, їх межі та строки або (і) розміри, що дозволяє суду обрати винному найбільш гуманне покарання;

18) трудові колективи підприємств, установ чи організацій мають право звертатися до суду з клопотанням про передачу на поруки людину, яка вперше вчинила злочин невеликої тяжкості або середньої тяжкості та щиро покаялася, що може послужити підставою для її звільнення від кримінально-правової відповідальності (ст. 47 КК України).

Принцип демократичності негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини, як свідчать наведені вище притаманні йому характерні риси, гармонійно поєднується з іншими її принципами: нормативності, гуманності, справедливості, винної відповідальності, рівності відповідальності. *І в цьому випадку змістовні грані їх прояву частково співпадають*, вони гармонійно поєднується.

Принцип гуманності негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини. Гуманність в демократичному людському середовищі завжди була особливо шанованою людською рисою і суспільною цінністю. Вона ґрунтується на загальнолюдських цивілізованих і високоморальних уявленнях про добро і зло, в основі яких є людина, як найвища соціальна цінність для людини. В перекладі з латинської слово *gumanitas* означає людяний, людський. Отже, йдеться про людинолюбство, про ставлення до людини з любов'ю. Заслужовує на увагу розмежування понять «гуманізм» і «гуманність». В цілому *під «гуманізмом»* розуміють світоглядний принцип, в основі якого лежить переконання про безмежність можливостей людини і її здатності до самовдосконалення, вимога свободи і захисту гідності людини, ідея про право людини на щастя і про те, що задоволення її потреб та інтересів повинна

бути кінцевою метою суспільства. **«Гуманність»** – уявляється як основний складовий елемент гуманізму і означає добре, м'яке, милосердне ставлення до людини. Іншими словами, гуманізм передбачає гуманність, тобто названий етичний підхід до оцінки людини¹.

На особливу цінність людської особи вказано в преамбулі до Загальної декларації прав людини, всі статті якої пронизані ідеєю гуманності.

В Конституції України (ст. 3), як уже підкреслювалося, проголошено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

В сучасній кримінально-правовій літературі, як правило, зазначають про **двоякий прояв** принципу гуманності кримінально-правової відповідальності людини: 1) щодо особи, яка вчинила злочин та 2) щодо особи потерпілого – в тих складах злочинів, де він є. Так, В.Д. Філімонов пише, що цей принцип відображає гуманне ставлення до потерпілого і до особи, яка вчинила злочин². Н.Ф. Кузнецова підкреслила, що гуманність має **дві сторони**. Одна з них звернена до потерпілого, а інша – до суб'єкта злочину. При цьому вона застерігає, що гуманність жодним чином не означає необґрунтований лібералізм. Невиправданий лібералізм повертається не гуманністю щодо потерпілого від злочину³.

Т.Р. Сабітов також звертає увагу на **два аспекти** принципу гуманності: щодо людини, як найбільш цінного об'єкта кримінально-правової охорони і щодо особи, яка вчинила злочин⁴.

Більш широким і вдалим є визначення сутності принципу гуманності І.Я. Козаченко, який вказує, що вона полягає у визнанні цінності людини – не лише злочинця, але й передусім того, хто є потерпілим від злочину. Зокрема, цей принцип полягає в тому, що кримінально-правовий захід, що тягне за собою обмеження правового статусу засудженого, переслідує єдину мету – захистити інтереси інших, правослужняних громадян від злочинних посягань. З метою позитивного впливу на винного, до нього повинна застосовуватися мінімально необхідна міра покарання⁵.

Особлива увага щодо гуманного ставлення до потерпілого звернена і в зарубіжній кримінально-правовій літературі. Згаданий вище професор університету в Осло Н.Крісті, наприклад, стверджує, що «... жертва злочину **втрачає двічі**. Один раз під час взаємодії зі злочинцем, а другий раз у взаємодії з державою. Жертва позбавлена можливості брати

¹ Див.: Сабітов Т.Р. Принципы уголовного права: проблемы теории и законодательства. – С. 120–121.

² Филимонов В.Д. Принципы уголовного права. – С. 119.

³ Кузнецова Н.Ф. Принципы уголовного законодательства. – С. 77–79.

⁴ Сабітов Т.Р. Принципы уголовного права: проблемы теории и законодательства. – С. 121.

⁵ Козаченко И.Я. Уголовное право как основной инструмент уголовно-правового регулирования // Уголовное право. Общая часть / под ред. И.Я. Козаченко и З.А. Незнамовой. – М.: ИНФРА, М – Норма, 1997. – С. 21.

участь у вирішенні свого конфлікту. Її конфлікт вкрадений державою, причому крадіжка вчинена професіоналами». Далі він розмірковує про модель **компенсуючої** юстиції, здатної забезпечити компенсацію шкоди потерпілому¹.

Гуманність негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини, як видається, має гармонійно проявлятися у таких **чотирьох аспектах**: 1) щодо потерпілого (якщо він є); 2) щодо особи, яка вчинила діяння, заборонене кримінальним законом під загрозою покарання; 3) щодо суспільства, окремого соціуму; 4) щодо службових осіб, державних органів, до компетенції яких належить протидія злочинності. В цьому контексті принцип гуманності має також гармонійно поєднуватись з принципами: правомірності, справедливості, демократичності відповідальності, рівності відповідальності.

Найяскравішими проявами принципу гуманності негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини в чинному КК України є, зокрема, наступні положення:

1) гуманним є завдання КК України, зокрема, і кримінального права загалом – правове забезпечення прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам (ч. 1 ст. 1 КК України);

2) особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду (ч. 2 ст. 2 КК України);

3) застосування до людини закону про кримінальну відповідальність за аналогією заборонено (ч. 4 ст. 3 КК України);

4) закони України про кримінальну відповідальність людини повинні відповідати положенням, що містяться в чинних міжнародних договорах, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України (ч. 5 ст. 3 КК України);

5) закон про кримінальну відповідальність, що встановлює злочинність діяння, посилює кримінальну відповідальність або іншим чином погіршує становище людини, не має зворотної дії в часі (ч. 2 ст. 5 КК України);

6) іноземці, які вчинили злочини на території України і засуджені за них на підставі КК України, можуть бути передані для відбування покарання за вчинений злочин тій державі, громадянами якої вони є, якщо така передача передбачена міжнародними договорами України (ч. 2 ст. 10 КК України);

7) не є злочином дія або бездіяльність людини, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого чинним КК України, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не

¹ Кристи Н. Пределы наказания. – С. 99.

заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі (ч. 2 ст. 11 КК України);

8) готування людини до злочину невеликої тяжкості не тягне за собою кримінальної відповідальності (ч. 2 ст. 14 КК України);

9) особа, яка добровільно відмовилася від доведення злочину до кінця, підлягає кримінальній відповідальності лише в тому разі, якщо фактично вчинене нею діяння містить склад іншого злочину (ч. 2 ст. 17, ст. 31 КК України);

10) неосудні особи не підлягають кримінальній відповідальності і покаранню (ч. 2 ст. 19, ч. 3 ст. 19 КК України);

11) встановлення достатньо високого, у порівнянні з рядом інших держав, віку людини, з якого може наставати її кримінальна відповідальність (ст. 22 КК України);

12) наявність у чинному КК України обставин, що виключають злочинність діяння людини (ст.ст. 36–43 КК України);

13) визначення гуманної мети покарання – покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. Покарання не має на меті завдати фізичних страждань, або принизити людську гідність (ч. 2, ч. 3 ст. 50 КК України);

14) встановлення достатньо широких можливостей для звільнення людини від кримінально-правової відповідальності (зокрема, ст.ст. 44–49, 97, 106 КК України);

15) забезпечення індивідуалізації покарання (ст.ст. 65–71, 98–103 КК України);

16) покладення обов'язку на суд призначити людині покарання, необхідне і достатнє для її виправлення та попередження нових злочинів, а також обмеження можливості призначення більш суворого виду покарання лише тими випадками, коли менш суворий вид покарання буде недостатній для виправлення особи та попередження вчинення нею нових злочинів (ч. 2 ст. 65 КК України);

17) можливості звільнення людини від покарання та його відбування (ст.ст. 74–87, 104–107 КК України);

18) наявність в нормах Особливої частини КК України альтернативних санкцій, які передбачають кілька основних покарань, їх межі та строки або (і) розміри, що дозволяє суду обрати винному найбільш гуманне покарання;

19) відсутність у чинному КК України такого виду покарання як смертна кара.

Викладені вище найхарактерніші риси принципу гуманності негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини свідчать, зокрема, про його тісний гармонійний взаємозв'язок з іншими її принципами: гуманності, нормативності, демократичності,

справедливості, винної відповідальності, рівності відповідальності. ***В ряді випадків грані прояву їх змісту співпадають***, вони гармонійно поєднуються.

Гуманістична місія негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини, таким чином, полягає в тому, що при його допомозі проводиться боротьба з жорстокістю, насильством, вседозволеністю, утверджується соціальна справедливість, формуються правова культура і глибокі позитивні моральні почуття та настанови людини на основі свідомого засвоєння нею життєвої потреби гармонійного поєднання своїх особистих інтересів із інтересами інших членів суспільства, трудового колективу, держави, необхідність колективності, взаємної поваги і доброзичливості, терпимості до протилежних поглядів, чуйного взаємного ставлення і турботи, інші моральні цінності. Разом з тим це не означає, що гуманізація інституту негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини досягла вершини своєї досконалості.

Принцип нормативності негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини з правовими нормами. Формулювання цього принципу сягає у глибину історії аж до часу Римської імперії. Особливо гаряче цей принцип відстоювався у період боротьби проти феодального абсолютизму, безправності і свавілля. У цьому зв'язку слід згадати геніальні праці Ш. Л. Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо, Ч. Беккарія, Ф. М. Аруе (Вольтера), Ж. П. Марата, Г. В. Ф. Гегеля, І. Бентама та ін.

З норм чинного КК України можна виокремити наступну низку характерних рис принципу нормативності негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини, зокрема:

1) злочином є передбачене КК України суспільно небезпечне винне діяння людини, яка є суб'єктом злочину (ч. 1 ст. 11 КК України);

2) лише кримінальний кодекс (КК України) визначає, які суспільно небезпечні діяння людини є злочинами та які покарання можуть застосовуватися до тих, хто їх вчинить (ч. 2 ст. 1 КК України);

3) підставою кримінально-правової відповідальності людини є вчинення нею суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбачений кримінальним кодексом (ч. 1 ст. 2 КК України);

4) злочинність діяння людини, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються лише КК України (ч. 3 ст. 3 КК України);

5) закон про кримінальну відповідальність людини набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування (ч. 1 ст. 4 КК України);

6) застосування закону про кримінальну відповідальність людини за аналогією заборонено (ч. 4 ст. 3 КК України);

7) закони України про кримінальну відповідальність людини повинні відповідати положенням міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України (ч. 5 ст. 3 КК України);

8) злочинність і караність діяння людини, а також інші кримінально-правові наслідки визначаються законом про кримінальну відповідальність, який діяв на час вчинення цього діяння (ч. 2 ст. 4 КК України);

9) зворотну дію в часі має лише той кримінальний закон, який скасовує злочинність діяння, пом'якшує її кримінальну відповідальність або іншим чином поліпшує кримінально-правове становище людини. Такий закон поширюється на осіб, які вчинили відповідні діяння до набрання таким законом чинності, у тому числі на осіб, які відбувають покарання або відбули покарання, але мають судимість (ст. 5 КК України);

10) обставини, що виключають злочинність діяння людини, вичерпно визначені в кримінальному кодексі (ст.ст. 36–43 КК України);

11) правові підстави звільнення від кримінальної відповідальності людини визначені в кримінальному кодексі (ст.ст. 44–49 КК України);

12) загальні засади призначення судом покарань винним у вчиненні злочину визначені в кримінальному кодексі (ст.ст. 51–73 КК України);

13) правові підстави звільнення людини від покарання та його відбування визначені кримінальним кодексом (ст.ст. 74–87 КК України);

14) умови зняття і погашення судимості визначаються лише кримінальним кодексом (ст.ст. 89–91 КК України).

Принцип правомірності негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини, таким чином, проявляється в таких його аспектах: а) відповідність кримінальної відповідальності людини міжнародним кримінально-правовим стандартам, відображеним в міжнародних договорах, згоду на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; б) кримінальна відповідальність людини має відповідати загальноправовим принципам відповідальності, закріплених в Конституції України; в) відповідність кримінальної відповідальності людини чинному КК, КПК та КВК України; г) відповідність кримінальної відповідальності людини нормативним приписам, що містяться в інших галузях законодавства України – у випадках застосування бланкетних норм чинного КК України.

Принцип нормативності негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності *людини гармонійно поєднується*, як побачимо далі, *з іншими принципами негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності*.

Принцип справедливості негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини сформувався в процесі розвитку суспільства, починаючи з його первісного етапу. Він, по суті, значною мірою є аксіологічним обґрунтуванням кримінально-правової

відповідальності людини. Стосовно кримінального правосуддя римські юристи визначали його, зокрема, так: «*Justitia in suo cuique tribuendo centur*» – *справедливість проявляється у відплаті кожному згідно його заслуг*.

Прагнення до справедливості у здійсненні правосуддя відоме з сивої давнини. Воно певною мірою відображене і в пам'ятках права, які дійшли до нашого часу. Так, Вавілонський цар Хаммурапі, який проголосив себе **царем справедливості**, у своєму підсумковому слові до кодекса законів ствердив: «Ось справедливі закони, які встановив Хамурапі ... Щоб сильний не пригнічував слабшого, щоб виявити справедливість сироті і вдові, щоб у Вавилоні ... виносити рішення країни і пригніченому виявити справедливість, я накреслив дорогоцінні слова на своєму пам'ятникові і встановив перед своїм, царя справедливості, зображенням»¹.

В наведеному прикладі яскраво прослідковується зародження тенденції оцінки кримінального права як важливого інструмента забезпечення справедливості в суспільних відносинах. З цього приводу влучним є висновок Петера-Алексіса Альбрехта: «Законне кримінальне право робить несправедливість ясно визначеною... Предметом кримінального права є визначити несправедливість міжособистісного правопорушення ... або іншими словами: завданням кримінального права є охорона державою передуючих йому сфер свободи і автономії громадян»².

У доктрині кримінального права поширеним є концепт, згідно якого справедливість має два аспекти, дві форми прояву: **вирівнювальна** і **розподільна**. Вирівнювальна справедливість найяскравіше проявляється як рівність осіб перед кримінальним законом. Розподільна справедливість найбільш явно проявляється при призначенні покарання або звільненні від нього. Думається, що тут можна було б додати і при звільненні людини від кримінальної відповідальності. В реальній дійсності спостерігається гармонійне поєднання цих двох форм справедливості: у вирівнювальній справедливості присутня розподільна справедливість, а в розподільній справедливості – вирівнювальна справедливість. Рівний закон надає нерівне юридичне значення таким обставинам як вік, службове становище, наявність судимості і т.п. Таким чином, вирівнювальна справедливість має обмежений характер в кримінальній відповідальності, оскільки вона базується на розподільній справедливості як на власному фундаменті. Подібною є ситуація і з розподільною справедливістю. Перше – кримінально-правове регулювання з урахуванням особливостей діяння, особи та інших обставин, що мають без сумніву розподільний характер, здійснюється лише щодо осіб, тобто у вирівнюючих межах. Друге – кримінально-правове регулювання, з врахуванням

¹ Антология мировой правовой мысли. – Т. 1. Античность. Восточные цивилизации. – С.51–52.

² Альбрехт Петер-Алексис. Забытая свобода. Принципы уголовного права в европейской дискуссии о безопасности. – С. 138.

особливостей діяння, особи та інших обставин, здійснюється через вибір чітко зафіксованих в законі заходів, тобто знову ж таки у вирівнювальних межах¹.

В. В. Мальцев навів положення, які певною мірою розвивають наведений вище концепт В. М. Когана. На його думку, рівність громадян перед кримінальним законом передбачає не лише єдину юридичну кваліфікацію поведінки осіб при вчиненні ними діяння одного типу, бо це лише зовнішні параметри рівності, але й чітку, з урахуванням внутривидових параметрів діяння, міру відповідальності – це внутрішні параметри рівності, її глибина. Хоча й рівний закон (вирівнювальна справедливість) дійсно звернений до нерівних людей, він аж ніяк не базується на фундаменті розподільної сторони, у нього є своя основа – суспільно небезпечна поведінка людей. Розподільна ж справедливість визначається тільки тими обставинами, які враховуються при призначенні покарання, котрі характеризують особу злочинця в аспекті необхідності більш гуманного до нього ставлення. Це нерівність, зв'язана з його сімейним і матеріальним станом, віком, статтю, станом здоров'я і т.п. Тобто, нерівність, яка визначається відповідно до гуманістичних поглядів суспільства, складає зміст розподіляючої справедливості².

Варто зупинитися на ще одному аспекті принципу справедливості, на який звернув увагу В. В. Мальцев. Він виявив два не зовсім однакових підходи до принципу справедливості. Перший зв'язаний з визначенням його змісту через інші принципи (С. Г. Келіна, В. Н. Кудрявцев, А. В. Наумов, С. Н. Сабанін), коли «справедливість втілюється не в якомусь одному, а у всій системі кримінально-правових принципів» (В. В. Похмелкін). Другий зв'язаний із з'ясуванням його змісту за допомогою визначення «специфічних форм прояву» і «тісної взаємодії» з іншими принципами (Ю. І. Ляпунов)³.

На користь першого підходу, у специфічній формі, висловилися й інші вчені. Так, Ю. І. Ляпунов запропонував закріпити в кримінальному законодавстві принцип справедливості як найбільш загальний принцип⁴. А. В. Наумов зазначив, що справедливість як принцип акумулює в собі інші найважливіші принципи, і, в першу чергу, принципи законності, рівності і гуманізму⁵. В. В. Мальцев також подібно до Ю. І. Ляпунова

¹ Коган В. М. Социальный механизм уголовно-правового воздействия / В. М. Коган. – М.: Наука, 1983. – С. 49–51.

² Мальцев В. В. Принципы уголовного права и их реализация в правоохранительной деятельности. – С. 69–70.

³ Мальцев В. В. Принципы уголовного права и их реализация в правоохранительной деятельности. – С. 66–67.

⁴ Ляпунов Ю. И. Социалистическая законность и уголовный закон / Ю. И. Ляпунов // Советское госуд. и право. – 1989. – № 2. – С. 62.

⁵ Наумов А. В. Российское уголовное право. Общая часть: курс лекций / А. В. Наумов. – М.: Изд-во «БЕК», 1996. – С. 52.

запропонував закріпити в кримінальному законодавстві положення, що «принцип справедливості забезпечується повною реалізацією його складових – принципів рівності перед законом і судом та гуманізму»¹.

В.О. Навроцький з цього приводу написав, що «...правові принципи можуть виконувати консолідуючу роль лише за умови, коли будь-який принцип-принципів, навколо якого фокусуються і від якого походять усі інші принципи. Саме цей основний принцип є тим витокком, який дозволяє знімати уявні протиріччя між окремими принципами... Серед усіх принципів будь-якого явища є один головний, центральний, з якого виводяться усі інші принципи, який є стрижнем усієї системи принципів ... основними принципами:

кримінального права (кримінально-правової регламентації суспільних відносин) є принцип справедливості;

кримінальної правотворчості – принцип забезпечення відповідності новостворюваних чи змінюваних правових норм інтересам суспільства;

кримінального законодавства – принцип системності;

застосування кримінально-правових норм, в тому числі і кримінально-правової кваліфікації – принцип законності»².

Продуктивність в науковому плані концепту, підтриманого і творчо розвинутого В.О. Навроцьким очевидна. Можна хіба що дискутувати з приводу того, один чи два і який або які принципи визнавати головними. Квінтесенція цього наукового підходу, як видається, головним чином спрямована на логічне узгодження, гармонізацію принципів між собою, чого на практиці нерідко бракує. Тому, не можна погодитися з переконанням Т.Р. Сабітова, що висновок, зроблений В.О. Навроцьким, «... являє собою логічну помилку. Якщо принцип уявити як всезагальне, а правові норми як сукупність одиничних елементів, то відповідно система принципів (та ж сукупність одиничних елементів) не може виводити одиничний елемент – який-небудь із принципів – в ранг всезагального»³. Перше, в даному випадку Т.Р. Сабітов чомусь ставить питання порівняння принципу і норми права. Звичайно, прояв певного принципу в нормах кримінального закону доцільно і потрібно з'ясовувати, але В.О. Навроцький говорить лише про співвідношення між принципами. Друге, твердження, що система принципів не може виводити одиничний принцип у ранг всезагального, не підкріплене жодними аргументами. В кожній системі є конститутивна, організуюча, координуюча ланка, центр. Складається враження, що Т.Р. Сабітов не зрозумів, про що йдеться.

¹ Мальцев В.В. Принципы уголовного права и уголовного законодательства: система, содержание и нормативное выражение / В.В. Мальцев // Правоведение. – 2003. – № 1. – С. 124.

² Навроцький В.О. Теоретичні поняття кримінально-правової кваліфікації / В.О. Навроцький. – К.: Атіка, 1999. – С. 297–298.

³ Сабитов Т.Р. Принципы уголовного права: проблемы теории и законодательства. – С. 68.

М. І. Хавронюк цілком слушно загострив увагу на необхідності гармонійного поєднання принципів негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності людини, звернувши увагу на те, що диференціація цієї відповідальності призводить до порушення принципу її невідворотності та принципу рівності громадян перед законом, поступово стирає межу між принципом справедливості (адекватності) та принципом гуманізму і абсолютизує принцип індивідуалізації покарання, а в умовах тотальної корупції в Україні передбачені Кримінальним законом засоби диференціації кримінальної відповідальності людини, які роблять можливою найширшу судову дискрецію, є додатковим і надзвичайно **потужним корупційним ризиком**¹.

На наш погляд, диференціація негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини певною мірою сприяє (має сприяти) реалізації принципу справедливості кримінальної відповідальності. Диференціація кримінальної відповідальності людини має достатньо широкий діапазон реалізації в чинному кримінальному законодавстві. Значну увагу дослідженню цього питання приділив П. П. Андрушко, який визначив, що диференціація кримінально-правової відповідальності людини **здійснюється шляхом**:

1) визначення у санкціях статей (частин статей) Особливої частини КК видів покарань (основних і додаткових) та їхніх строків чи розмірів, які можуть бути призначені судом за вчинення діянь, які містять передбачені цими статтями склади злочинів;

2) визначення у статтях Загальної частини КК особливостей призначення окремих видів покарань, їхніх строків чи розмірів, передбачених санкціями статей (їх частин) Особливої частини КК, за наявності підстав, передбачених цими статтями, до окремих категорій осіб:

а) особа, яка відповідно до закону виконувала спеціальне завдання, беручи участь в організованій групі чи злочинній організації з метою попередження чи розкриття злочинної діяльності, підлягає відповідальності лише за вчинення у складі організованої групи чи злочинної організації особливо тяжкого злочину, вчиненого умисно і пов'язаного із спричиненням тяжкого тілесного ушкодження потерпілому або настання інших тяжких або особливо тяжких наслідків. Така особа не може бути засуджена за вчинення зазначеного злочину до довічного позбавлення волі, а покарання у виді позбавлення волі такій особі не може бути призначене на строк, більший, ніж половина максимального строку позбавлення волі, передбаченого законом за цей злочин (ст. 43 КК);

¹ Хавронюк М.І. Диференціація кримінальної відповідальності або чи не очікує Україну соціальна катастрофа? // «Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення. Диференціація кримінальної відповідальності»: міжнар. симпозіум (Львів, 11-12 вересня 2009 року). – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – С. 247.

б) за готування до злочину строк або розмір покарання не може перевищувати половини максимального строку чи розміру, а за вчинення замаху на злочин – двох третин максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого санкцією статті (частини статті) Особливої частини КК, (частини 2, 3 ст. 68 КК);

в) суд може призначити основне покарання, нижче від найнижчої межі, встановленої в санкції статті (частини статті) Особливої частини КК, або перейти до іншого, більш м'якого виду основного покарання, не передбаченого санкцією статті (частини статті) Особливої частини КК, за цей злочин, за наявності підстав і в порядку, передбаченому ст. 69 КК;

г) строк або розмір покарання за наявності обставин, що пом'якшують покарання, передбачених пунктами 1 та 2 частини першої статті 66 КК, відсутності обставин, що обтяжують покарання, а також при визнанні підсудним своєї вини, не може перевищувати двох третин максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого відповідною санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК;

д) суд може звільнити засудженого до покарання у виді виправних робіт, службового обмеження для військовослужбовців, обмеження волі, а також позбавлення волі на строк не більше п'яти років від відбування покарання з випробування (ст. 75, 76, 77, 78 КК);

е) у разі призначення покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі вагітним жінкам або жінкам, які мають дітей віком до семи років, крім засуджених до позбавлення волі на строк більше п'яти років за тяжкі і особливо тяжкі злочини, суд може звільнити таких засуджених від відбування як основного, так і додаткового покарання із встановленням іспитового строку за наявності підстав і в порядку, передбаченому ст. 79 КК;

є) суд може застосувати до осіб, які відбувають покарання у виді виправних робіт, службових обмежень для військовослужбовців, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або позбавлення волі, умовно-дострокове звільнення від відбування покарання, а також звільнити повністю або частково від відбування додаткового покарання за наявності підстав і в порядку, передбаченому ст. 81 КК¹.

Таким чином, *надзвичайно актуальним є питання гармонізації, урівноваження принципів негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини* в чинному кримінальному законодавстві. Очевидно, що від рівня цієї гармонізації, урівноваження значною мірою залежить ефективність діяльності органів кримінальної юстиції щодо застосування кримінального законодавства, а в кінцевому рахунку – досягнення мети кримінально-правового регулювання. Відсутність такої гармонії, урівноваження негативно впливатиме

¹ Андрушко П.П. Кримінальна відповідальність: поняття види та диференціація / П.П. Андрушко // Про українське право. Число 5. – С. 244–245.

на правозастосувальну практику, сприятиме зниженню якості кримінально-правового регулювання суспільних відносин, що не дозволить максимально досягти мети кримінально-правового регулювання.

Цікавими в науковому плані є погляди вчених щодо прояву змісту принципу справедливості. На думку Н.Ф.Кузнецової, принцип справедливості має два аспекти: 1)справедливість кримінального закону і 2)справедливість покарання, призначеного судом за вчинений злочин¹.

В.Д.Філімонов приєднується до думки В.Є.Давидовича про те, що цілком правомірною є диференціація загальної схеми справедливості за трьома параметрами: 1)справедливість як оцінка і міра цілей; 2) як оцінка і міра засобів; 3) як оцінка і міра результатів². Виходячи з цього, справедливість як принцип кримінально-правової відповідальності повинна включати в себе оцінку і міру: 1)цілей кримінально-правової відповідальності і покарання; 2)засобів їх досягнення – покарання й інших заходів кримінально-правового характеру; 3)результатів застосування покарання та інших заходів кримінально-правового характеру³. В цьому випадку є два застереження. Не заслуговує на підтримку розмежування понять «відповідальність» і «покарання». Покарання, поряд з осудом (засудженням) і судимістю, нами розглядається як форма реалізації кримінально-правової відповідальності. Сумнівним видається виділення результатів застосування покарання та інших засобів кримінально-правового характеру як прояву принципу справедливості кримінально-правової відповідальності.

Більш привабливою, але не беззаперечною є позиція з цього питання С.Г.Келіної та В.Н.Кудрявцева, які виокремили **три рівні прояву** справедливості як принципу в кримінальному праві. **Перший** – при призначенні покарання, його виду і розміру, які мають суворо відповідати тяжкості злочину, особі винного і всім обставинам справи. **Другий** – справедливість санкцій норм кримінального закону, які повинні відповідати тяжкості описаного в законі діяння і бути узгодженими з санкціями за інші діяння. **Третій** – формування кола злочинних діянь. При криміналізації і декриміналізації законодавець має враховувати моральні, етичні уяви громадян про справедливість і несправедливість певних вчинків⁴. Знову ж таки, як і в попередньому випадку, йдеться лише про покарання, а про інші форми – осуд (засудження) і судимість нічого не говориться. Тому позиція Н.Ф.Кузнецової, В.Д.Філімонова, С.Г.Келіної

¹ Кузнецова Н.Ф. Принципы уголовного законодательства // Курс уголовного права. Общая часть. – Т. 1. Учение о преступлении / под ред. Н.Ф. Кузнецовой и И.М. Тяжковой. – М.: Зерцало, 1999. – С. 75.

² Давидович В.Е. Социальная справедливость: идеал и принцип деятельности / В.Е. Давидович. – М.: Изд-во полит. лит., 1989. – С. 31.

³ Филимонов В.Д. Принципы уголовного права. – С. 107.

⁴ Кудрявцев В.Н. Принципы советского уголовного права / В.Н. Кудрявцев, С.Г. Келина. – М.: Наука, 1988. – С. 134–135.

та В. Н. Кудрявцева є однобокою, тобто такою, що не відображає повністю прояву принципу справедливості кримінально-правової відповідальності людини. З нашої позиції, слід окремо аналізувати прояв принципу справедливості через призму форм реалізації кримінально-правової відповідальності людини, а саме: а)справедливість осуду (засудження); б)справедливість покарання; в)справедливість судимості.

Найважливішими рисами, що характеризують принцип справедливості негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини, є наступні з них:

1)єдиною підставою кримінально-правової відповідальності людини є вчинення нею суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбачений чинним КК України (ч. 1 ст. 2 КК України);

2)застосування закону про кримінальну відповідальність людини за аналогією заборонено (ч. 4 ст. 3 КК України);

3)злочинність діяння людини, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки КК України (ч. 3 ст. 3 КК України);

4)особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду (ч. 2 ст. 2 КК України);

5)ніхто не може бути притягнений до кримінально-правової відповідальності за той самий злочин більше одного разу (ч. 3 ст. 2 КК України);

6)злочинність і караність, а також інші кримінально-правові наслідки діяння людини визначаються законом про кримінальну відповідальність, що діяв на час вчинення цього діяння (ч. 2 ст. 4 КК України);

7)закон про кримінальну відповідальність, що встановлює злочинність діяння людини, посилює кримінальну відповідальність або іншим чином погіршує її становище, не має зворотної дії в часі (ч. 2 ст. 5 КК України);

8)особі, яка вчинила злочин, має бути призначене покарання, необхідне й достатнє для її виправлення та попередження нових злочинів. Більш суворий вид покарання з числа передбачених за вчинений злочин призначається лише у разі, якщо менш суворий вид покарання буде недостатній для виправлення особи та попередження вчинення нею нових злочинів (ч. 2 ст. 65 КК України). Несправедливим, залежно від обставин справи, може бути не лише надмірно суворе покарання, але й надмірно м'яке покарання;

9)наявність достатньо широких можливостей для звільнення людини від кримінальної відповідальності (зокрема, ст.ст. 44–49, 97, 106 КК України), а також індивідуалізації покарання (зокрема, ст.ст. 50–71, 98–103 КК України), звільнення від покарання та його відбування (ст. ст. 74–87, 104–107 КК України);

10) невідворотність і своєчасність кримінально-правової відповідальності людини за вчинене нею суспільно небезпечне діяння, заборонене чинним КК України під загрозою покарання (ч. 1 ст. 6 КК України). На компетентних органах держави лежить обов'язок своєчасного виявлення кожного злочину і своєчасного притягнення кожного винного у вчиненні злочину до кримінально-правової відповідальності, застосування її до нього;

11) громадяни України та особи без громадянства, що постійно проживають в Україні, які вчинили злочин поза межами України, не можуть бути видані іноземній державі для притягнення до кримінально-правової відповідальності та віддання до суду (ч. 1 ст. 10 КК України);

12) не є злочином дія або бездіяльність людини, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого чинним КК України, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі (ч. 2 ст. 11 КК України);

13) готування людини до злочину невеликої тяжкості не тягне за собою кримінальної відповідальності (ч. 2 ст. 14 КК України);

14) особа, яка добровільно відмовилася від доведення злочину до кінця, підлягає кримінально-правовій відповідальності лише в тому разі, якщо фактично вчинене нею діяння містить склад іншого злочину (ч. 2 ст. 17, 31 КК України);

15) особа, яка вчинила в стані неосудності суспільно небезпечне діяння, передбачене чинним КК України, не підлягає кримінально-правовій відповідальності (ч. 2 ст. 19 КК України);

16) особа, яка вчинила злочин у стані осудності, але до постановлення вироку захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними, не підлягає покаранню. До такої особи за рішенням суду можуть застосовуватися примусові заходи медичного характеру, а після одужання така особа підлягає покаранню (ч. 3 ст. 19 КК України);

17) наявність в чинному КК України обставин, що виключають злочинність діяння людини (ст.ст. 36–43 КК України);

18) кримінально-правова відповідальність та покарання неповнолітніх мають свої особливості (ст.ст. 97–108 КК України);

19) кримінально-правова відповідальність людини має особистісний характер, тобто поширюється лише на особу, яка вчинила суспільно небезпечне діяння. До кримінальної відповідальності не можуть притягатися інші особи, зокрема, батьки, діти, родичі та близькі особи, які не вчиняли і не були співучасниками вчиненого винним суспільно небезпечного діяння. Кримінально-правова відповідальність окремих соціумів (жители будинку, села, вулиці, міста, трудовий колектив) не передбачена чинним КК України;

20) наявність спеціальних видів звільнення людини від кримінально-правової відповідальності, передбачених в Особливій частині КК України (ч. 2 ст. 111; ч. 2 ст. 114; ч. 3 ст. 175; ч. 4 ст. 212; ч. 2 ст. 255; ч. 5 ст. 258; ч. 6 ст. 260; ч. 3 ст. 263; ч. 4 ст. 289; ч. 4 ст. 307; ч. 4 ст. 309; ч. 4 ст. 311; ч. 3 ст. 369; ч. 4 ст. 401 КК України).

Додержання принципу справедливості негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини передбачає, зокрема, врахування при притягненні її до кримінальної відповідальності, при призначенні їй покарання, вирішенні питань звільнення від покарання та його відбування, погашення і зняття судимості: особи правопорушника, суб'єктивних і об'єктивних ознак учиненого ним діяння, пом'якшуючих та обтяжуючих покарання обставин. Як бачимо, **принцип справедливості** негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини **змістовно та гармонійно поєднується з іншими принципами**: гуманності, нормативності, демократичності, винної відповідальності, рівності відповідальності.

Принцип рівності негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини. Принцип рівності негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини насамперед означає, що при встановленні та реалізації цієї відповідальності не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Варто підтримати наукову позицію А.І.Чучаєва стосовно того, що принцип рівності проявляється у встановленні однакових підстав і меж кримінальної відповідальності, однакових підстав звільнення від кримінальної відповідальності й покарання, однакових умов погашення чи зняття судимості¹. Разом з тим, як думається, цей науковий концепт є життєздатним при відповідному розумінні рівності. А саме: **рівна кримінально-правова відповідальність, через її диференціацію законодавцем, кореспондує (має кореспондувати) рівним суб'єктам за своїми соціально-правовими ознаками (вік, стать, стан здоров'я, службове становище особи, професійна діяльність тощо), вчиненим діянням, наявним пом'якшуючим чи обтяжуючим обставинам.** Знову ж таки, під час індивідуалізації покарання судом, а також при визначенні засудженому відповідно до закону виду виправної установи для відбування позбавлення волі, враховується особа винного. Звідси – **кримінальний закон є однаковим мірилом кримінальної відповідальності для юридично і фактично рівних суб'єктів злочину.** Тобто, ця рівність не **«всіх і кожного загалом», не «всіх і вся»**, а рівність суб'єктів, які рівні за своїми кримінально-правовими

¹ Уголовное право. Общая часть / под ред. проф. А.И. Рарога. – М.: ИМП, 1997. – С. 11.

і соціальними ознаками перед рівними умовами їх кримінальної відповідальності, визначеними у кримінальному законодавстві в широкому його розумінні. Вона запрограмована в чинному законодавстві як рівна для рівних, хоча й ця рівність є відносною, а не абсолютною, бо ***абсолютна рівність не можлива і навіть шкідлива***. Прикладом запровадження такої рівності може послужити рівність більшовицького типу. Коли йдеться про кримінальну відповідальність, то різною є, наприклад, кримінальна відповідальність неповнолітніх і дорослих, здорових і неповносправних, жінок звичайних і жінок вагітних, пересічних громадян і службових осіб, пересічних громадян і військовослужбовців і т.п. Але за рівності пом'якшуючих і обтяжуючих обставин особи винного, стану його здоров'я, наприклад, неповнолітні чи вагітні жінки тощо та інші суб'єкти, заслуговують на однаковий масштаб кримінальної відповідальності як рівні серед рівних.

Гендерний аналіз чинного КК України дозволив О.М. Костенко прийти до обґрунтованого висновку про необхідність дотримання ***принципу гендерної рівності*** щодо відповідальності за злочин. Такими, що не відповідають принципу ***«гендерна рівність через гендерну адекватність»***, – вважає автор, – мають бути визнані, зокрема ст. 36, ч. 3 ст. 57, ч. 3 ст. 60, ч. 3 ст. 61, ч. 1 ст. 79, ст. 83, ч. 2 ст. 135, ч. 1 ст. 136, ст. 139, ст. 149, ч. 1 ст. 152, ч. 2 ст. 172, ч. 1 ст. 303 та деякі інші статті чинного КК України¹.

Єдиною, рівною для всіх підставою негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності людини є вчинення будь-якою особою, яка є суб'єктом злочину, суспільно небезпечного діяння, що містить склад злочину, передбачений чинним КК України. Рівними для всіх, у викладеному вище розумінні, є і принципи негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності і покарання. Всі люди наділені кримінальним законодавством однаковими суб'єктивними правами (наприклад, право на рівну кримінально-правову захищеність, право на необхідну оборону, право на затримання злочинця, право на добровільну відмову від доведення злочину до кінця, право на звільнення в кримінальної відповідальності тощо) і однаковими обов'язками (наприклад, не залишати в небезпеці особу, яка перебуває в небезпечному для життя стані (ст. 135 КК України), надати допомогу особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані (ст. 136 КК України), не вчиняти злочини, передбачені КК України, підлягати кримінальній відповідальності за вчинений злочин або злочини тощо).

Рівними перед кримінальним законодавством є як ті, що вчинили злочини, так і законотрухняні люди, потерпілі, а також суб'єкти, які застосовують норми кримінального права і в тому числі, насамперед, судді.

¹ Костенко О.М. Кримінальний кодекс України: гендерні аспекти: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kostenko-an.narod.ru/pub2.html>

Принцип рівності негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини однак не заперечує диференціації та індивідуалізації кримінально-правової відповідальності людини та її покарання. В цих випадках береться до уваги, зокрема, особистісні характерні риси винного, його поведінка до вчинення злочину, посткримінальна поведінка. Такий підхід **дозволяє гармонійно поєднати принцип рівності кримінально-правової відповідальності людини з іншими її принципами:** демократичності, нормативності, гуманності, винної кримінальної відповідальності людини.

Принцип винної негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини. Його суть, у загальних рисах, відображена в презумпції невинуватості, що закріплена в ст. 62 Конституції України, згідно якої: 1) особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду; 2) ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину; 3) обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях; 4) усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь; 5) у разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням.

Наведені положення впливають з міжнародно-правових актів. Так, відповідно до ст. 11 Загальної декларації прав людини, кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинною доти, доки її винність не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому їй забезпечується усі можливості для захисту. Подібне положення закріплене у п. 2 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, де проголошено, що кожен обвинувачений у злочині має право вважатися невинним, поки винність його не буде доведена згідно з законом.

Виною є психічне ставлення людини до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої КК України, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності (ст.ст. 23, 24, 25 КК України).

Вина є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони кожного складу злочину. При її відсутності є відсутнім і склад злочину, а, отже, і підстава кримінальної відповідальності (ч. 1 ст. 2 КК України). Тут реалізований принцип римського кримінального права *«nullum crimen sine culpa»* – немає злочину без вини. **Суб'єктивне ставлення у вину** є наріжним каменем демократичного кримінального права загалом і кримінально-правової відповідальності зокрема.

Принцип винної кримінально-правової відповідальності людини ґрунтується на органічному зв'язку об'єктивних і суб'єктивних ознак при кваліфікації вчиненого особою діяння. Особа може притягатися

до кримінально-правової відповідальності лише за таке діяння, яке є результатом не лише її фізичних зусиль, але й продуктом її свідомості і волі. Разом з тим, особа не може підлягати кримінально-правовій відповідальності за погляди, думки, настрої, наміри та бажання, котрі не виразилися в певному діянні, забороненому чинним кримінальним законом під загрозою покарання. Ще древні римляни говорили: «*Cogitationis poenam nemo partitur*» – думки не є караними. З цього приводу висловив свої категоричні твердження Гегель, наголосивши, що «...державні закони не можуть поширюватися на переконання, бо в сфері морального я є сам для себе і насильство тут не має сенсу... мені може бути поставлене у вину те, що містилося у моєму умислі, і при розгляді злочину це має переважне значення...»¹.

Слід погодитися з В. В. Мальцевим, що обвинувачення, яке пред'явлене особі, що не вчиняла злочину, і яка, відповідно не перебуває з державою у відносинах відповідальності, **всеодно не має власного змісту**, залишається пустим, а отже, **і нікчемним** за своїм кримінально-правовим і кримінально-процесуальним значенням².

У випадках, коли за обставинами справи людина не повинна була передбачити і не могла передбачити можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння, має місце **випадок (казус)**. У таких ситуаціях вона діяла без вини і тому не підлягає негативній (ретроспективній) кримінально-правовій відповідальності.

Останнім часом у кримінально-правовій літературі висловлені думки, що чинному кримінальному законодавстві притаманне частково і об'єктивне ставлення у вину³. У цьому зв'язку знову активується питання про те, чи суб'єкт має усвідомлювати кримінальну протиправність свого діяння. Так, І. Е. Звечаровскій вважає, що усвідомлення протиправності не входить до змісту вини. Вина вичерпується тільки суспільною небезпечністю діяння. Винятком з цього правила є дві типові ситуації: коли йдеться про кримінальну відповідальність людини за порушення різного роду правил і за вчинення завідомо незаконних діянь⁴.

Л. Л. Кругліков і Ю. Г. Зуев запропонували доповнити чинний КК РФ спеціальною **статтею про презумпцію знання кримінального закону**, вказавши в ній, що коли особа за обставинами справи не знала,

¹ Антология мировой правовой мысли. – Т. 3. Европа. Америка. XVII-XX вв. – С. 337–339.

² Мальцев В.В. Принципы уголовного права и их реализация в правоприменительной деятельности / В.В. Мальцев. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – С. 388.

³ Див., наприклад: Шаталова Л.И. Правовые, психологические и этические аспекты субъективного вменения в уголовном праве Российской Федерации / Л.И. Шаталова. – Тольятти: Изд-во Волжского ун-та, 2002. – С. 24–26; Лопашенко Н.А. Основы уголовно-правового воздействия. – С. 225–232.

⁴ Звечаровский И.Э. Современное уголовное право России: понятие, принципы, политика / И.Э. Звечаровский. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2001. – С. 62–63.

не повинна була або не могла знати, що вчинюване нею діяння як суспільно небезпечне заборонене таким, що діяв або діючим кримінальним законом, то таке діяння визнається вчиненим невинно, і в силу цього особа не підлягає кримінальній відповідальності¹.

Заслуговує на підтримку висновок Н. А. Лопашенко, що «... подальше ігнорування проблеми протиправності **повертається на практиці об'єктивним ставленням у вину**, а відповідно, порушення принципу вини. Настав час передбачити для складів злочинів, в основі яких лежить порушення приписів інших правових галузей, в формулі вини, поряд з усвідомленням суспільної небезпечності свого діяння, також і усвідомлення його протиправності»².

Певний інтерес викликала наукова позиція В. Д. Філімонова, який розглядає злочин, як і будь-яке явище об'єктивної дійсності, що являє собою єдність і боротьбу протилежностей. Протиріччя, що вміщені в ньому, мають дві сторони. Перша з них – процес заподіяння особою шкоди іншим особам, суспільству, державі, друга – намагання цієї особи задовольнити за рахунок останніх свої суб'єктивні потреби та інтереси. Перша з них знаходить свій вияв в об'єктивних ознаках злочину, а друга – в суб'єктивних ознаках злочину. Разом ці обидві сторони утворюють ту органічну єдність, без якої злочин існувати не може. Руйнування цієї єдності призведе до того, що діяння особи втратить здатність бути підставою її кримінально-правової відповідальності. Щоб не допустити необґрунтованого притягнення осіб до кримінально-правової відповідальності, потрібні надійні правові гарантії. При цьому вони повинні бути підкреслено обов'язкові як для законодавця, так і для правозастосувальних органів. Цю вимогу задовольняють лише принципи кримінального права. При цьому науковець веде мову про два принципи, які в органічному поєднанні здатні забезпечити реалізацію даної вимоги: а) відповідальність за вчинені суспільно небезпечні діяння і їх наслідки та б) лише за умови наявності вини. Для кримінального права, – пише він далі, – ці два принципи є обов'язковими. Принципом вини обмежуватися не можна. В своїй єдності ці два принципи утворюють принцип кримінальної відповідальності за вчинений злочин. Застосування лише одного з названих принципів, або недооцінка одного з них, **може призвести або до об'єктивного або до суб'єктивного ставлення у вину**. Для найбільш повного виразу цільової спрямованості цих принципів дуже важливо вказати в кримінальному законі, що **об'єктивне і суб'єктивне ставлення у вину не допускається**³.

Вочевидь застосоване В. Д. Філімоновим обґрунтування такого свого висновку носить розпливчастий, фрагментарно-безсистемний,

¹ Кругликов Л. Л. Презумпции в уголовном праве / Л. Л. Кругликов, Ю. Г. Зуев. – Ярославль: Изд-во Ярослав. гос. ун-та, 2000. – С. 128.

² Лопашенко Н. А. Основы уголовно-правового воздействия. – С. 232.

³ Филимонов В. Д. Принципы уголовного права. – С. 104–105.

непереконливий характер. При цьому не зрозуміло, що автор розуміє під об'єктивним і суб'єктивним ставленням у вину.

Суб'єктивне ставлення у вину, як уже зазначалося, має конституційне підґрунтя, основою якого є презумпція невинуватості (ст.62 Конституції України). Виходячи з цього, слідчий, особа, яка проводить дізнання, прокурор і суд мають виходити з психічного ставлення суб'єкта злочину до вчинюваного ним діяння і його наслідків. Це передбачає встановлення ними конкретної форми і виду вини суб'єкта, а також мотивів, мети та емоцій, коли вони є ознаками даного складу злочину. Тягар доказування вини суб'єкта у вчиненні певного злочину лежить на органах, які здійснюють кваліфікацію вчиненого діяння. Якщо так розуміти суб'єктивне ставлення у вину, то пропозиція В.Д.Філімонова є некоректною.

Принцип винної негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини змістовно **частково гармонійно поєднується з іншими принципами кримінально-правової відповідальності**: нормативності, гуманності, демократичності, справедливості, рівності відповідальності.

Таким чином, принципи негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини утворюють органічно поєднану систему основних засад діяльності компетентних органів держави щодо застосування кримінального закону через інститут кримінально-правової відповідальності людини. **Жоден з названих принципів не може абсолютизуватися, гіпертрофуватися в чинному кримінальному законодавстві**. Так, абсолютизація принципу демократичності та гуманності може призвести до підризу існуючої системи кримінальної юстиції, послаблення протидії злочинності, вибіркового не забезпечення невідворотності кримінально-правової відповідальності людини тощо. **Це шлях до охлократії, хаосу і аномії**.

Абсолютизація принципів нормативності, справедливості і рівності кримінально-правової відповідальності людини – шлях до надмірності в застосуванні кримінально-правової відповідальності аж до зловживання нею, шлях до таліону, а принципу винної відповідальності – до неможливості доказування вини в ряді випадків та уникнення порушниками норм кримінального закону, відповідальності.

У цьому випадку, якнайбільше підтверджується правильність концепту професора В.Г.Сокуренка про те, що **абсолютні демократія, справедливість, гуманність, рівність не можливі й навіть шкідливі**.

Залишається проблемним питання сприйняття законодавцями принципів негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини. Це проблема значного рівня, бо нинішні українські законодавці, як правило, не мають юридичної професійної правосвідомості загалом і кримінально-правової свідомості зокрема за браком належної юридичної освіти та

правозастосувальної практики. Оскільки є проблема сприйняття законодавцями принципів кримінально-правової відповідальності людини, то логічно є проблемним відтворення цих принципів в «матерію» кримінального законодавства. ***Коло замикається і стає порочним, хибним.*** Ситуація ускладнюється відсутністю обов'язкової наукової експертизи законопроектів. Все це разом, як думається, не дозволяє належним чином забезпечити реалізацію в кримінальному законодавстві кожного з принципів негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини, забезпечивши при цьому неодмінно їх гармонійне поєднання.

Мабуть настав час легалізувати принципи негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини на рівні КК України в окремому розділі. В такому вигляді вони служили б кримінальними орієнтирами як для законодавців, так і для правозастосувачів, а відтак і для науковців.

Висновки до розділу 3

1. У кримінально-правовій, іншій юридичній та неюридичній літературі найчастіше вживається поняття «кримінальна відповідальність». Автори, зрозуміло, застосовуючи дане поняття, мають на увазі відповідальність людини на підставі чинного кримінального законодавства, яке уособлює чинний КК України. Разом з цим, акцентуючи увагу на правовій природі цієї відповідності, більш точним видається застосування для позначення даного виду юридичної відповідальності людини як феномена (явища) кримінально-правової дійсності, поняття ***«кримінально-правова відповідальність людини»***.

Поняття «кримінально-правова відповідальність» слід відрізнити від суміжних понять, які характеризують інші явища кримінально-правової дійсності. До їх числа слід, зокрема, віднести поняття: «заходи кримінально-правового характеру»; «заходи кримінального примусу»; «інші кримінально-правові заходи впливу»; «засоби кримінально-правового впливу»; «заходи кримінально-процесуального впливу»; «заходи безпеки» тощо.

2. Кримінально-правова відповідальність людини ***є видом юридичної відповідальності, яка, в свою чергу, є видом соціальної відповідальності.*** В даному випадку має місце генетична ***єдність загального, особливого і одиничного*** через категорії «соціальна відповідальність», «юридична відповідальність», «кримінально-правова відповідальність» як феноменів соціальної правової реальності, дійсності.

3. Чинний КК України не містить нормативного визначення розуміння поняття феномена «кримінальна відповідальність», а в доктрині кримінального права немає єдності думок вчених щодо розуміння його

сутнісних ознак, так само як і немає такої єдності думок щодо розуміння поняття «соціальна відповідальність» та «юридична відповідальність».

За нормативно-теоретичною основою дослідження є підстави виділити три рівні можливого наукового аналізу розуміння даної проблематики: а) **мікрорівень** – з'ясування змісту поняття кримінально-правової відповідальності людини лише на ґрунті чинного кримінального законодавства, практики його застосування і відповідно доктрини кримінального права; б) **макрорівень** – на ґрунті трьох споріднених галузей законодавства: кримінального, кримінально-процесуального, кримінально-виконавчого і практики його застосування, а також, зрозуміло, відповідних їх наукових доктрин; в) **мегарівень** – на ґрунті міжнародного права, конституційного законодавства, кримінального, кримінально-процесуального, кримінально-виконавчого законодавства та законодавства суміжних галузей законодавства, інститути яких мають пряме відношення до реалізації кримінальної відповідальності людини, а також практики застосування названого законодавства та відповідних доктрин права. В цьому випадку, використання знань суміжних наук, зокрема, філософії, соціології, загальної теорії права, філософії права дозволить піднятися на якісно новий рівень теоретичного аналізу та синтезу знань про кримінально-правову дійсність і в тому числі про кримінально-правову відповідальність, що створить можливості для отримання знань більш високого філософського порядку.

Кримінально-правова відповідальність людини є наслідком її поведінки. Тому безумовним методологічним підходом до дослідження проблематики кримінально-правової відповідальності людини на будь-якому з означених рівнів є аналіз даної проблематики на ґрунті максимально можливого встановлення закономірностей **як кримінально-протиправної, так і кримінально-правослухняної поведінки людини** у їх нерозривному зв'язку. Лише такий спосіб наукового аналізу при об'єднанні зусиль всіх галузей знань, які мають до цього відношення: філософії, психології, соціології, філософії права, загальної теорії права, кримінально-правової, кримінально-процесуальної, кримінально-виконавчої наук, кримінології, інших правових наук, дозволить отримати найдостовірніші знання про ефективний механізм кримінально-правового регулювання. Саме **інтердисциплінарний підхід (синергетичний)**, як уже наголошувалося, дозволяє отримати наукові знання найвищої проби.

4. В доктрині кримінального права не вироблено єдиного розуміння і класифікації кримінально-правової відповідальності людини на види, хоча можливості тут достатньо широкі. Так, **за критерієм суб'єкта, що реалізує кримінально-правову відповідальність** людини в законодавчій або правозастосувальній діяльності можна розрізняти: а) законодавчо встановлену кримінально-правову відповідальність; б) судову кримінально-правову відповідальність; в) кримінально-правову

відповідальність, яка реалізується спеціальними органами виконавчої влади держави.

За родовим об'єктом можна говорити про кримінально-правову відповідальність людини: 1) за злочини проти основ національної безпеки; б) за злочини проти життя та здоров'я особи; 3) злочини проти власності тощо.

За безпосереднім об'єктом – кримінально-правова відповідальність людини за: 1) шпигунство; 2) умисне вбивство; 3) крадіжку; 4) грабіж; 5) розбій на ін.

За способом вчинення злочинів є підстави виділити, зокрема, кримінально-правову відповідальність людини: а) за насильницькі злочини; б) за ненасильницькі злочини; в) за злочини, вчинені шляхом обману тощо.

За суб'єктом злочину можна виділити, зокрема, такі види кримінально-правової відповідальності людини: 1) відповідальність за злочини, що вчиняються загальним суб'єктом; 2) відповідальність за злочини, що вчиняються спеціальним суб'єктом (жінками, неповнолітніми, службовими особами, військовослужбовцями тощо).

За формою вини вирізняють кримінально-правову відповідальність людини за умисні злочини та за злочини, вчинені через необережність.

За мотивом злочинів може бути, наприклад, кримінально-правова відповідальність людини за корисливі злочини та некорисливі злочини тощо.

За часом настання говорять про реально наявну, дійсну і потенційну кримінально-правову відповідальність людини. Загроза реальної, дійсної кримінально-правової відповідальності звернена до розуму, свідомості, совісті та волі людини.

Потенційним є те, що згодом за певних умов, може стати дійсним. Тому *потенційне* завжди виступає як *можливе*. **Потенційна** можливість настання **відповідальності** людини, у разі порушення нею кримінально-правових приписів (велінь), здатна модифікувати її поведінку в просоціальному руслі лише за умови, що вони будуть вчасно доведені державою до неї та сприйняті нею, її розумом, свідомістю, знайдуть відображення на скрижалях її совісті у виді просоціальних морально-правових настанов, що детермінують її волю. Вивчення зарубіжного законодавчого досвіду дає підстави **сумніватися** щодо відповідності сучасним вимогам кримінально-правового регулювання принципу: незнання законів не звільняє людину від кримінальної відповідальності. Йдеться про сумнів щодо його універсальності на всі випадки життєвих ситуацій.

За нормативною основою кримінально-правової відповідальності людини можна виділити такі її види: 1) матеріально-правова; 2) процесуально-правова; 3) виконавчо-правова; 4) міжнародно-правова.

Найбільш гострі дискусії викликала класифікація кримінально-правової відповідальності **за характером поведінки людини**: а) позитивна (перспективна) та б) негативна (ретроспективна). Є підстави вважати, що наявність цих обох видів кримінально-правової відповідальності людини певною мірою сприяє зміцненню правопорядку. Між ними наявний певний кореляційний зв'язок: розширенню сфери позитивної відповідальності людини кореспондує звуження її негативної відповідальності, а розширення сфери негативної відповідальності людини призводить до звуження сфери її позитивної відповідальності.

За сферою поширення: а) внутрідержавна; б) регіональна (наприклад, в межах Європейського Союзу); в) всесвітня (міжнародна).

5. Важливе значення для вироблення ефективного механізму кримінально-правової відповідальності людини має кримінально-правова ідеологія як елемент кримінально-правової реальності.

Кримінально-правова ідеологія як елемент кримінально-правової реальності, частина правосвідомості демократичного суспільства, являє собою систему наукових концепцій, поглядів, принципів, ідей, соціальних настанов. Серцевиною кримінально-правової ідеології, її змістовно-смісловим, нормативно-ціннісним елементом є **кримінально-правова ідеологема** держави, яка є (повинна бути) основою, серцевиною соціальної системи протидії злочинності і забезпечення правопорядку. Головним джерелом кримінально-правової ідеології є (має бути) наука. Найбільш продуктивний результат при цьому досягається, як уже зазначалося, при використанні **інтердисциплінарного (синергетичного) підходу** коли об'єднуються зусилля вчених всіх галузей знань, які мають до цього безпосереднє відношення: філософії, філософії права, загальної теорії держави і права, міжнародного, конституційного права, кримінально-правової, кримінально-процесуальної, кримінально-виконавчої наук, кримінології, соціології тощо. До того найпродуктивніший результат у виробленні кримінально-правової ідеології можливий, як видається, **за умови** вивчення **закономірностей кримінально-правослухняної і кримінально-протиправної поведінки у їх нерозривному зв'язку**.

Кримінально-правова реальність – поняття системне, яке складається з множини соціальних елементів, які утворюють її феномен. При максимально широкому підході до їх числа в демократичному суспільстві можна, зокрема, віднести: 1) державу в особі компетентних органів; 2) кримінально-правову ідеологію; 3) кримінальне законодавство (в широкому розуміння цього поняття); 4) кримінально-правову відповідальність; 5) кримінально-правовий порядок; 6) кримінально-правову свідомість; 7) кримінально-правову культуру. З усією очевидністю слід ствердити, що всі вони як демократичні інститути, здатні забезпечити поступальний і стабільний прогресивний розвиток суспільства. За своїм характером

кримінально-правова реальність має об'єктивно-суб'єктивне наповнення, позитивні та негативні прояви.

Кримінально-правова відповідальність людини, як елемент демократичної кримінально-правової реальності, є логічним і органічним продовженням, результатом поведінки людини і діяльності компетентних органів держави щодо створення і належного функціонування соціальної системи, механізму забезпечення правопорядку. Розуміння кримінально-правової відповідальності людини в науковій літературі зводиться до її двоаспектності: **позитивна (перспективна) і негативна (ретроспективна)**, між якими наявний органічний кореляційний зв'язок. Наявність обох її видів значною мірою сприяє зміцненню правопорядку. При цьому розширенню сфери позитивної кримінально-правової відповідальності людини кореспондує звуження її негативної кримінально-правової відповідальності і навпаки, розширення сфери негативної кримінально-правової відповідальності людини свідчить про звуження сфери її позитивної кримінально-правової відповідальності.

Кримінально-правовий порядок, як елемент демократичної кримінально-правової реальності, слід розуміти у двох значеннях. Перше – як встановлений кримінальним законодавством режим регулювання і охорони суспільних відносин. Саме кримінальне законодавство, визначаючи види суспільно-небезпечної, злочинної поведінки, вказує, визначає, відмежовує від неї суспільно-корисні і суспільно-допустимі моделі поведінки людини. Воно ж і визначає реакцію органів кримінальної юстиції на факти порушення кримінально-правових приписів. Друге розуміння правопорядку – як наявний у суспільстві результат дотримання чи недотримання приписів кримінального законодавства в широкому розумінні цього слова, який характеризується, головним чином, категоріями: стан, структура і динаміка злочинності.

6. Кримінально-правова відповідальність людини, залежно від рівня розуміння феномена її поняття, **реалізується через правові відносини**: а) **на мікрорівні** – на ґрунті кримінально-правових (матеріальних) відносин; б) **на макрорівні** – на ґрунті матеріально-правових, кримінально-процесуальних та кримінально-виконавчих відносин; в) **на мегарівні** – через міжнародно-правові; конституційно-правові; кримінально-правові відносини – матеріальні, процесуальні, виконавчі; адміністративно-правові; цивільно-правові; трудово-правові; екологічно-правові відносини тощо.

При будь-якому рівні наукового аналізу поведінка людини складає основний матеріальний зміст правових відносин, що виникають внаслідок неї.

7. Парною категорією «кримінально-правова відповідальність людини» є категорія «кримінально-правова безвідповідальність людини». Кримінально-правова безвідповідальність є нічим іншим, як

нереалізованою негативною (ретроспективною) кримінально-правовою відповідальністю.

Кримінально-правову безвідповідальність людини можна визначити як **невиконання** чи **неналежне виконання** нею кримінально-правової заборони, кримінально-правового обов'язку або **неналежне використання** свого кримінально-правового суб'єктивного права. Тобто, йдеться про кримінально-безвідповідальну поведінку людини в межах правового поля через призму його правових обов'язків і наданих законодавством суб'єктивних прав. Безвідповідальна кримінально-правова поведінка людини утворює фактичну підставу її негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності.

8. Наведене вище дозволяє визначити загальне поняття феномена кримінально-правової відповідальності як двоаспектного соціального явища – позитивно-негативного.

Кримінально-правова відповідальність людини – це вид її юридичної відповідальності, що становить собою **реалізовану необхідність** свідомого і добровільного **використання** людиною свого права, **виконання** обов'язку, **дотримання** заборони, що містяться у кримінально-правових нормах, а у випадку їх порушення – **необхідність перетерпіння** порушником приписів цих норм **примусових заходів** правового впливу, передбачених ними і **застосовуваних** компетентними органами держави у встановлених процесуальним і виконавчим законодавством формах і межах.

Підходи вчених-криміналістів до розуміння поняття **феномена** кримінально-правової відповідальності людини **можна умовно звести до двох концепцій**: 1) трактування кримінально-правової відповідальності людини **як двоаспектного кримінально-правового** феномена в його негативному (ретроспективному) і позитивному (перспективному) значеннях; 2) трактування кримінально-правової відповідальності людини лише в її **негативному (ретроспективному)** значенні.

9. Щодо **позитивної (перспективної)** кримінально-правової відповідальності людини думки вчених розділилися. Чисельними є як її противники, так і її прихильники, проте, як показав аналіз їх наукових поглядів, **ані тим, ані іншим не вдавалося навести переконливих аргументів на користь своєї наукової позиції**. Відтак ця наукова проблема потребує подальшої наукової розробки.

Концепція позитивної (перспективної) відповідальності людини, як показано в попередніх розділах даної праці, активно розробляється науковцями в загальносоціальному, психологічному, етичному, соціологічному та правовому аспектах. Кожен з них дійсно має свою специфіку як і має свою специфіку, сфера кримінально-правового регулювання. Слід погодитися з тезою про недопустимість механічного перенесення їх здобутків у доктрину кримінального права, хоча це не є достатнім,

абсолютно переконливим аргументом проти доцільності дослідження позитивного аспекту кримінальної відповідальності людини. Якщо ж погоджуватися з концепцією позитивної кримінальної відповідальності людини, то за ради справедливості не можна не зауважити, що їй вочевидь бракує глибини і ширини обґрунтування. Вона **«незручна»** для дослідників-криміналістів, оскільки потребує глибоких спеціальних, інтердисциплінарних (синергетичних) знань, що є здобутком інших наук: філософії, психології, етики, соціології, філософії права, загальної теорії права, інших галузевих правових наук. Логічним виходом із такої ситуації може стати **комплексне, інтердисциплінарне (синергетичне) спеціальне дослідження даної проблематики** кримінальної відповідальності людини з залученням вчених з названих галузей знань.

Дослідження закономірностей кримінально-правової відповідальності людини необхідно здійснювати через призму природи людини, її буття та поведінки. В доктрині кримінального права склалася ситуація, при якій практично лише кримінально-протиправна поведінка людини є головним об'єктом дослідження, хоча певна увага приділяється і кримінально-правослухняній поведінці, але лише у зв'язку з кримінально-протиправною. Мається на увазі, зокрема, посткримінальна поведінка та обставини, що виключають злочинність діяння. Поряд з цим, відомий практичний інтерес має і **докримінальна правослухняна поведінка** людини, яка беззаперечно має свої закономірності, власну специфіку. Вірно, що абсолютна більшість громадян не вчиняють жодного злочину за своє життя, але **чому вони цього не роблять** потребує глибокого і всеосяжного дослідження представниками названих вище наук в комплексі. Як уже зазначалося, **з'ясування закономірностей кримінально-правослухняної поведінки людини** дозволить по-новому подивитися на концепцію позитивної кримінальної відповідальності, сприятиме виробленню нових демократичних суспільних механізмів протидії злочинності. Разом з цим, як уже акцентувалась увага, **з'ясування закономірностей кримінально-правослухняної поведінки людини у поєднанні з закономірностями кримінально-протиправної поведінки**, без сумніву, може змінити погляди вчених-криміналістів на поняття феномена кримінальної відповідальності людини загалом. У такому випадку ймовірність істинності, достовірності знань про ці закономірності буде найбільш вірогідною.

10. В теорії кримінального права **немає єдності поглядів вчених** щодо розуміння поняття феномена позитивної (перспективної) кримінально-правової відповідальності. Зокрема, позитивна (перспективна) кримінально-правова відповідальність визначається ними як: **1)** усвідомлення людиною необхідності (обов'язку), повинності дотримання кримінально-правової заборони; **2)** єдність об'єктивної та суб'єктивної сторін, при якій має місце правослухняна поведінка правосуб'єктної особи;

3) це обов'язок виконувати дії, передбачені й заохочувані кримінальним законом; 4) це суспільно необхідна, бажана чи допустима, стосовно інтересів суспільства, поведінка громадян і колективів, яка полягає в додержанні (виконанні, здійсненні) норм права, гарантована і охоронювана державою; 5) це виконання людиною нормативних вимог, що диктують належну, таку, що відповідає інтересам суспільства поведінку; 6) це правослухняна поведінка людини відповідно до вимог кримінального закону; 7) це усвідомлення людиною правових властивостей своїх дій (бездіяльності), співвідношення їх з чинними законами і підзаконними актами, готовність відповідати за них перед державою і суспільством; 8) право людини на вчинення суворо визначених дій в інтересах забезпечення правопорядку тощо.

Аналіз наявних і доступних до ознайомлення розумінь вченими феномена позитивної (перспективної) кримінально-правової відповідальності людини дозволив зазначити **найбільш істотні, сутнісні її ознаки, які виокремлюються різними науковцями**: 1) це вид кримінально-правової відповідальності, який реалізується в межах кримінальних правовідносин; 2) це форма реалізації приписів кримінального закону; 3) це пасивна, усвідомлена, вольова поведінка людини – дотримання нею кримінально-правових заборон, невчинення нею злочинів, передбачених чинним законом України про кримінальну відповідальність (КК України); 4) це активна, усвідомлена, вольова поведінка людини – виконання нею свого кримінально-правового обов'язку, передбаченого чинним законом України про кримінальну відповідальність (КК України); 5) це активна, усвідомлена, вольова поведінка людини – використання нею свого права, передбаченого нормою Загальної частини чинного закону України про кримінальну відповідальність (КК України); 6) це позитивна, посткримінальна поведінка людини – усвідомлене, вольове використання нею свого права, передбаченого заохочувальною нормою Особливої частини чинного закону України про кримінальну відповідальність (КК України); 7) це активна поведінка людини як суб'єкта кримінальних правовідносин (службової особи) щодо обов'язку чи права застосувати норму кримінального закону.

Позитивна (перспективна) кримінально-правова відповідальність людини – це **реалізована необхідність** свідомого і добровільного **використання** людиною свого суб'єктивного права, **виконання** обов'язку, **дотримання** заборон, що містяться у кримінально-правових нормах.

11. **Підставами** позитивної (перспективної) кримінально-правової відповідальності людини є **чинники соціальної дійсності**, котрі зумовлюють усвідомлену реалізацію суб'єктом приписів, які забороняють, зобов'язують, уповноважують, заохочують норми чинного КК України. Умовно можна виділити **три підстави** позитивної (перспективної)

кримінально-правової відповідальності людини: а) **добровільне дотримання** людиною кримінально-правової заборони; б) **добровільне виконання** людиною покладеного на неї кримінально-правового обов'язку; в) **добровільне використання** людиною свого суб'єктивного права, передбаченого нормою закону про кримінальну відповідальність (КК України).

12. **Суб'єктом** позитивної (перспективної) кримінально-правової відповідальності є – будь-яка людина, яка є суб'єктом злочину і усвідомлює наявність певної кримінально-правової заборони, кримінально-правового обов'язку або надання їй кримінальним законом суб'єктивного права і добровільно дотримується заборони, виконує свій обов'язок або використовує надане їй кримінальним законом суб'єктивне право.

13. Доцільно виділити **три стадії реалізації** позитивної (перспективної) кримінально-правової відповідальності людини: 1) виникнення; 2) здійснення; 3) припинення.

Позитивна (перспективна) кримінальна відповідальність людини **виникає** внаслідок: а) **набрання чинності** кримінальним законом, який встановлює кримінально-правову заборону чи покладає на людину певний обов'язок або надає їй відповідне суб'єктивне право та б) **початку усвідомленого добровільного вольового** дотримання людиною кримінально-правової заборони чи виконання покладеного на неї кримінально-правового обов'язку або використання нею наданого кримінальним законом суб'єктивного права. **Здійснення** позитивної (перспективної) кримінально-правової відповідальності людини – період усвідомленого, добровільного дотримання людиною кримінально-правової заборони чи виконання нею покладеного на неї кримінальним законом обов'язку або використання нею наданого нормою кримінального закону суб'єктивного права. **Припинення** позитивної (перспективної) кримінально-правової відповідальності людини відбувається внаслідок: а) втрати чинності кримінальним законом, який встановив кримінально-правову заборону чи поклав на людину певний обов'язок або надав їй відповідне суб'єктивне право; б) недотримання людиною встановленої кримінально-правової заборони вчинення нею злочинного діяння; в) невиконання людиною покладеного на неї нормою кримінального закону відповідного обов'язку; г) невикористання людиною наданого їй нормою кримінального закону суб'єктивного права; д) смерті людини.

14. Можна виділити **три форми реалізації позитивної** кримінально-правової відповідальності людини: а) **добровільне дотримання** людиною кримінально-правової заборони; б) **добровільне виконання** людиною покладеного на неї кримінально-правового обов'язку; в) **добровільне використання** людиною свого права, встановленого нормою кримінального закону.

Позитивна кримінально-правова відповідальність людини, таким чином, реалізується не лише в **добровільному, усвідомленому до-**

триманні кримінально-правових *заборон*, але й в *добровільному, усвідомленому виконанні* свого кримінально-правового *обов'язку*, а також в *добровільному, усвідомленому* використанні свого суб'єктивного *права*, встановленого нормою кримінального закону. Тобто, *вона проявляється як у пасивній, так і в активній поведінці суб'єкта*.

Переважно склад злочину, передбачений чинним КК України, містить у собі *заборону* особі *здійснювати (вчиняти) певну дію (дії)*. В деяких випадках кримінальний закон *забороняє бездіяльність* суб'єкта і одночасно *покладає на нього обов'язок* вчинити певні дії, наприклад, залишення в небезпеці (ст. 35 КК України), ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя становищі (ст. 136 КК України), ненадання допомоги хворому медичним працівником (ст. 139 КК України). Зрозуміло, що в таких випадках ані заборона, ані покладення обов'язку, прямо в диспозиції кримінального закону не прописані. Вони логічно випливають з відповідної диспозиції його норми. В інших випадках кримінальний закон *надає певне суб'єктивне право, заохочуючи до певної поведінки*: на добровільну відмову від вчинення злочину (стст. 17, 31 КК України); на необхідну оборону (ст. 36 КК України); на затримання особи, яка вчинила злочин (ст. 38 КК України); на дійове каяття (ст. 45 КК України); на примирення винного у вчиненні злочину з потерпілим (ст. 446 КК України) тощо.

15. Принципами позитивної (перспективної) кримінально-правової відповідальності є принципи: 1) нормативності відповідальності; 2) обґрунтованості підстав відповідальності; 3) справедливості відповідальності.

16. Негативну (ретроспективну) кримінально-правову відповідальність людини можна розглядати як реакцію компетентних органів держави на кримінально-протиправну поведінку людини, а її позитивну (перспективну) кримінально-правову відповідальність – як реакцію людини на кримінально-правові приписи, веління держави.

Позитивна кримінально-правову відповідальність людини навіть однієї чи кількох людей, не говорячи вже про багатьох людей, стимулює правослухняну поведінку як інших людей, так і окремих соціумів. Вона, як приклад демократичної, цивілізованої, відповідальної поведінки, створює схвальний абсолютною більшістю людей правовий порядок у суспільстві, орієнтуючи їх на розумні, необхідні, морально обґрунтовані загальнолюдські цінності. У людей, як суб'єктів суспільних відносин, формується розуміння комфортності, вигідності правослухняної поведінки і, як наслідок, утверджуються правові ідеали і настанови, людина як особа набуває відповідні риси *правової особи*.

17. В доктрині кримінального права немає єдиного розуміння поняття *феномена* негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини. Впродовж десятиліть тривають гострі дискусії вчених з даного питання. Узагальнення розумінь ними

феномена цього поняття дозволило, з відповідною умовністю, виокремити наступні розуміння (концепції) поняття феномену негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини: 1) кримінально-правова відповідальність – примус, державно-примусовий вплив, покарання, правовий стан караності, санкція, негативні наслідки; 2) кримінально-правова відповідальність – правовідносини; 3) кримінально-правова відповідальність – обов'язок особи, яка вчинила злочин; 4) кримінально-правова відповідальність – осуд особи, яка вчинила злочин; 5) кримінально-правова відповідальність – вимушене перетерпіння особою негативних наслідків вчиненого злочину; 6) кримінально-правова відповідальність – вина; 7) кримінально-правова відповідальність – судимість; 8) синтезовані концепції розуміння поняття кримінально-правової відповідальності людини.

Крізь розмаїття поглядів вчених-криміналістів проглядається однаковість, подібність або переважність позицій у частині методологічних підходів до аналізу сутнісних ознак поняття феномена негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини. **Першим** є те, що кримінально-правова відповідальність людини розглядається як вид юридичної відповідальності. **Друге** – що розуміння поняття кримінально-правової відповідальності людини пов'язують з її кримінально-протиправною, суспільно-небезпечною, свідомою, вольовою поведінкою, як закономірний наслідок вчинення нею злочину. **Третім** – що оцінка цієї поведінки людини як правослухняної чи кримінально-протиправної здійснюється компетентними органами держави. **Четвертим** – що наслідком оцінки поведінки людини як кримінально-протиправної є застосування компетентними органами держави заходів впливу, передбачених чинним законодавством. **П'ятим** – що суттю застосованих заходів впливу до винної особи є певні негативні наслідки у виді позбавлень чи обмежень або позбавлень і обмежень особистого майнового чи іншого характеру. **Шостим** – що кримінально-правову відповідальність людини, так чи інакше, слід розглядати у зв'язку з кримінальними правовідносинами.

18. У доктрині кримінального права зазначається, що негативна (ретроспективна) кримінально-правова відповідальність людини **має істотні відмінності** від інших її видів юридичної відповідальності. Узагальнення поглядів вчених дозволило виявити найістотніші з них, а саме, що ця відповідальність: **1)** є найбільш суворим, особливим видом юридичної відповідальності людини; **2)** зв'язана з порушенням кримінального закону, який містить державні веління щодо конкретного характеру поведінки людини. Підставою кримінально-правової відповідальності людини є вчинення нею діяння, яке містить склад злочину, передбачений в КК України. Вона є наслідком вчинення особою злочину; **3)** кримінально-правова відповідальність – реакція держави

на кримінально-протиправну поведінку особи; **4)** ця відповідальність є важливим засобом державного примусу. У багатьох випадках вона зв'язана з особливою формою державного примусу – покаранням; **5)** у контексті правових відносин, відрізняється за характером взаємних прав і обов'язків між людиною і державою; **6)** можлива лише у випадках винного вчинення людиною діянь, передбачених чинним КК України, в той час, коли, наприклад, цивільно-правова відповідальність можлива у визначених законом випадках і без вини; **7)** має особливий процесуальний порядок застосування; **8)** відрізняється за колом суб'єктів, щодо яких вона застосовується – лише щодо фізичних осіб, які є суб'єктами злочину. До юридичних осіб вона не застосовується; **9)** застосовується лише судом; **10)** породжує особливий правовий стан засудженої особи – судимість, і, як наслідок, погіршення її правового становища, чого не породжують інші види її юридичної відповідальності; **11)** має особливі підстави і умови звільнення людини від відповідальності, звільнення від покарання та його відбування, погашення і зняття судимості, чого немає при реалізації інших її видів юридичної відповідальності.

19. Поділяючи синтезований підхід до розуміння будь-якого кримінально-правового поняття, можна зробити висновок, що **негативна (ретроспективна) відповідальність** є різновидом кримінально-правової відповідальності **як виду** юридичної відповідальності людини, який являє собою **реалізовану необхідність** перетерпіння порушником приписів кримінально-правових норм **примусових заходів** правового впливу, передбачених ними і застосовуваних компетентними органами держави у **встановлених** процесуальним і виконавчим законодавством **формах** і межах.

20. **Підстави** негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини – це об'єктивні і суб'єктивні чинники, які слугують причинами, умовами правомірності її виникнення і реалізації. Питання про **підстави** негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини є також дискусійним у доктрині кримінального права.

Аналіз висловлених вченими бачень підстав негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності людини дозволяє умовно виділити кілька методологічних підходів до вирішення даного питання: 1) **широкий** підхід, коли виділяють декілька підстав цієї відповідальності; 2) **вузький** підхід, коли виділяється одна підстава цієї відповідальності.

Вузький підхід до обґрунтування підстав негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності людини зводиться до виокремлення однієї, єдиної її підстави. Серед них найпоширенішим є: а) склад злочину; б) **вчинення** особою **діяння**, яке містить склад злочину, передбачений в чинному Кримінальному кодексі.

Широкий підхід вчених до визначення підстав негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності

людини. Він характерний тим, що вчені розглядають підстави негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності людини у двох площинах: а) як явище **соціально-правове**; б) як явище **суто юридичне, правове**.

Видається за можливе виділити **три підстави** негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини: **а) соціально-етична (моральна); б) нормативно-правова; в) фактична.**

Соціально-етична (моральна) підстава, побідно до соціально-етичної (моральної) підстави соціальної і юридичної відповідальності, зводиться, головним чином, до наявності об'єктивно-суб'єктивних чинників, характеристик людини, які зумовлюють **можливість і доцільність** застосування до неї компетентними органами держави кримінальної відповідальності за вчинене суспільно небезпечне діяння. **Перше,** людина має бути наділена пересічного (звичного) рівня **свідомістю і розумною свободою волі** до діяння (дії чи бездіяльності), про що йдеться в першому і другому розділах даної праці. Кримінально-правова відповідальність людини і її свобода – дві сторони одного процесу – забезпечення правослухняної поведінки людини в суспільстві. **Друге,** людина має бути здатною співвідносити свою поведінку з кримінально-правовими приписами, **веліннями держави**, однією з функцій якої є забезпечення правопорядку в державі, правослухняної поведінки суб'єктів суспільних відносин. Тобто, людина, будучи наділеною здоровою психікою, пересічного рівня **свідомістю, розумом, розумною свободою волі** до діяння (дії чи бездіяльності), повинна мати позитивну **силу волі з тим**, щоб усвідомити через призму своїх потреб та інтересів і сприйняти **розумну індивідуальну чи соціальну кримінально-правову необхідність**, опосередковану її **совістю**, та скерувати свою поведінку в межах кримінально-правового поля, виходячи з конкретних зовнішніх обставин і маючи можливість діяти правослухняно, тобто, обирати правослухняний варіант поведінки на протигагу протиправному.

Разом з тим, людина як складова біологічного світу є істотою недосконалою в контексті суспільних стосунків. В людині поєднано два начала: 1) недосконала тілесна форма, яка є смертною, та 2) безсмертна душа як абсолют ідеального світу, матеріалізований в конкретній тілесній формі. Тому вище наведена логічна модель генезису і розвитку поведінки людини виглядає так на раціональному рівні. Однак, оточуючому нас світу притаманні як риси раціональні, так і риси ірраціональні – ще не збагненні людським розумом в умовах сучасності. Закономірність та випадковість, раціональність та ірраціональність в поведінці людини є **категоріями парними**. Співвідношення між ними індивідуальне щодо конкретної людини. Разом з тим, найбільш типовою поведінкою людини в кримінально-правовому полі, як свідчать офіційні статистичні дані, є правослухняна поведінка, що вказує на явну перевагу раціонального над ірраціональним, закономірного над випадковим.

Совість, як зазначено у попередніх розділах даної монографії, розглядається у філософії, філософії права, загальній теорії права як вагомий показник, критерій здатності людини, **антропологічна основа відповідальності** людини, як внутрішній орієнтир, стабілізатор поведінки, як інтелектуально-вольова здатність людини приймати і рішення і діяти через призму категорій справедливості, добродійності, доброзичливості, вдячності, скромності, милосердя, співчуття, поваги до гідності інших людей, врахування їх інтересів, інтересів держави і суспільства.

Доктрини філософії, етики, психології, загальної теорії права та кримінального права виходять з презумпції, що пересічна людина, як правило, наділена такими характеристиками, **що може служити соціально-етичною (моральною) підставою притягнення** її компетентними органами держави до кримінально-правової відповідальності у випадку, зрозуміло, вчинення нею суспільно небезпечного діяння і наявності **правової** підстави. Кримінально-правова відповідальність людини у такому випадку є засобом впливу на свідомість людини з метою модифікації її настанов і сприйняття нею моделей поведінки в соціально-корисному чи соціально-прийнятному руслі, визначеному кримінальним законом. **Свобода волі**, таким чином, знаходить свою матеріалізацію через **настанови людини** – її своєрідні внутрішні принципи оцінки оточуючої дійсності і прийняття рішень щодо варіанту поведінки у відповідних умовах цієї дійсності. Тому акт поведінки людини є втіленням, виразом зв'язку внутрішнього і зовнішнього світу людини. Отже, **свобода і відповідальність – дві парні філософські категорії**, які мають реалізовуватися на ґрунті раціонального мислення в особистому бутті людини через призму її цивілізованих, законних інтересів і потреб.

Розумна правослухняна кримінально-правова необхідність в ідеалі **має двоїстий характер**: соціальна та індивідуальна. Таким чином, свободу волі людини в кримінальному праві слід уявляти як засновану на її потребах та інтересах, інтересах держави і суспільства **розумну кримінально-правову необхідність** до діяння (дії чи бездіяльності), опосередковану її **совістю** та забезпечувану позитивною **силою її волі**. І мудрість законодавця проявляється, насамперед в тому випадку, коли він зуміє виявити **розумну** соціальну та індивідуальну кримінально-правову **необхідність** до діяння (дії чи бездіяльності), гармонійно поєднати її в своєму вольовому кримінально-правовому приписі (велінні), втіленому у відповідній нормі чи нормах кримінального закону, забезпечивши тим самим високий рівень їх ефективності. **Третє**, людина з індивідуальними рисами психологічного характеру наділена свідомістю, розумом, розумною свободою волі, яка має достатню силу волі з тим, щоб усвідомити, сприйняти розумну кримінально-правову необхідність **через фільтри своєї совісті**, повинна мати **об'єктивну можливість вчинити діяння, котре детерміноване її свобідною волею**. Якщо такої

об'єктивної можливості немає (воля особи перебуває під непереборним примусом, під впливом непереборної сили, психічного захворювання тощо), то в людини **немає вибору варіанту поведінки** відповідно до своєї волі, **воля не є свободною**, а отже, є відсутньою соціальна-етична (моральна) підстава для її кримінальної відповідальності.

Таким чином, **категорія «свобода волі»**, в контексті кримінально-правової реальності, характеризується змістовно-схематично як притаманна людині сукупність нев'ємних особистісних рис, що **проявляється у її психофізичній здатності**: а) оцінити об'єктивно ситуацію, в якій вона перебуває; б) виявити серед множини потреб домінуючу потребу певного діяння в такій ситуації, з'ясувати її суспільну значимість; в) маючи можливість вибору відповідної поведінки, прийняти рішення про реалізацію цієї домінуючої потреби; г) вчинити обраний нею варіант діяння для досягнення певної мети; д) відповідати за вчинене злочинне діяння згідно з чинним законодавством; е) корегувати свою наступну поведінку у випадку вчинення злочину.

На державі демократичного спрямування, таким чином, лежить обов'язок забезпечити, у кожному випадку порушення людиною кримінально-правових приписів, **розумний (необхідний) і достатній** вид і міру кримінально-правового впливу. Кримінальний закон, як інтелектуальний здобуток суспільства, в демократичній, правовій, соціальній державі, в громадянському суспільстві має бути **ultima ratio** – останнім засобом, крайнім засобом, який застосовується державою для унормування суспільно значимої поведінки людини. Вирішальна, домінуюча роль у цій справі має належати, відповідно до обставин, іншим суспільним засобам: ідеологічним, організаційним, економічним, іншим правовим. Разом з цим, кримінальний закон також є важливим і ефективним засобом регулювання свободи людини в демократичному суспільстві за умови, звичайно, що його розроблення, прийняття та застосування здійснюється на наукових засадах. Зокрема, йдеться про необхідність у кожному випадку вирішення питання змін і доповнень до чинного КК України **з'ясування їх соціальної зумовленості, крайньої потреби**. Важливо при цьому уникнути **як переоцінки, фетишизації кримінально-правових засобів, так і їх недооцінки**. Відсутність соціальної зумовленості норм кримінального закону, **переоцінка їх значення** в регулюванні суспільних відносин – шлях до **зловживання кримінальним законодавством** з боку держави, що не може бути допустимим в демократичній державі, в демократичному суспільстві. Таке зловживання кримінальним законодавством можливе не лише на рівні законодавчого органу, але й на рівні органів правозастосування. **Зловживання ними кримінальним законодавством**, як свідчить історичний досвід, веде до руйнування демократичних підвалин соціального механізму, нехтування фундаментальними гуманістичними цінностями, ідеями правової, соціальної

держави і громадянського суспільства, підриву довіри з боку громадян до держави і їх поступового відчуження від неї, зневаги до неї та розвиток нігілістичного ставлення до кримінального законодавства, а нерідко і до нехтування тих велінь, приписів, що в них містяться. В такій ситуації розривається звороний зв'язок між державою та іншими суб'єктами суспільних відносин, послаблюється загалом система суспільної нормативної комунікації.

Виходячи з наведеного вище, є потреба ще раз зазначити і наголосити, що **норма кримінального закону, як і будь-яка правова норма, повинна бути «розумною», «добросовісною» з боку держави**, соціально зумовленою загалом і, у першу чергу, через призму природних інтересів і потреб пересічної людини, до розуму, волі і совісті якої вона адресована. «Недобросовісна», «нерозумна» на звичному побутовоморальному рівні норма кримінального закону не сприймається широким загалом людей як справедлива, гуманна, демократична та, як правило, ігнорується у формі пасивного чи активного спротиву через невиконання її приписів, велінь, підшукування шляхів для того, щоб обійти їх. Зокрема, за допомогою корупційних дій і корупційних схем. Вона приречена лише на малоефективне примусове застосування і реалізацію приписів, велінь, що містяться в ній. Натомість «добросовісна», «розумна» норма кримінального закону є найпридатнішою для сприйняття її розумом, совістю і волею максимально широким загалом людей, що є вагомою складовою надійної основи реалізації такої норми з найбільш високим рівнем ефективності. Окрім цього, «добросовісна», «розумна» кримінально-правова норма є тим вагомим чинником, який максимально сприяє утвердженню поваги до кримінального закону, формуванню позитивної кримінально-правової відповідальності людини.

В ідеалі, якщо кримінальний закон соціально зумовлений, тобто з'ясовано науковими засобами його необхідність, неминучість криміналізації відповідного діяння людини, він може розглядатися розумно-культурною людиною як його особисте благо, як благо суспільне. В переважній більшості випадків воно так і є. Ще Августин писав: «благодать же справді допомагає, щоб всякий був **закону виконавець**, без такої благодаті він той, що під законом ходить буде лише **закону слухач**»¹.

О.М. Костенко, розглядаючи прояви принципу соціального натуралізму, слушно вивів наступне правило для законодавця і судді: **те чи інше діяння людини може визнаватися злочином лише тоді, коли воно порушує природні закони суспільного життя**. Тільки за такі діяння може передбачатися кримінальна відповідальність².

¹ Августин. О благодати и свободном произволении / Гусейнов А.А., Иррилитц. Краткая история этики. – М.: Мысль. 1987. – С. 554.

² Костенко О.М. Соціальний натуралізм як методологічний принцип філософії права. – С. 101.

Недооцінка кримінально-правових засобів у нормативному комплексі регулювання суспільних відносин може бути одним із факторів, які зумовлюють поступове скочення демократично налаштованого державно-суспільного механізму до **аномії**, хаосу, беззаконня. **Аномія** уявляється як хаотичний, кризово-катастрофічний стан соціально-правової системи, при якому панує падіння соціальних регуляторів, зростає злочинність, виникають масштабні соціальні конфлікти аж до збройного протистояння, і як наслідок – грубе, цинічне, масове порушення прав і свобод людини. Тобто, демократичне суспільство може прийти до стану відсутності керованості й розпаду як цілісності. Упорядкованість на рівні соціальних норм, правових норм, і в тому числі та кримінального закону, заперечує аномію соціально-правової системи, демонтаж її демократичних інститутів.

Отже, держава демократичного спрямування також має (повинна мати) **науково обґрунтовані межі свободи кримінально-правового втручання** в регулювання суспільних відносин. Одним із завдань юридичної науки є (має бути) виявлення цих меж.

Таким чином, є підстави стверджувати, що розум людини, її совість, розумна і свободна воля, сила волі до діяння (дії чи бездіяльності) **є антропологічними основами соціально-етичної** підстави її кримінально-правової відповідальності як позитивної (перспективної), так і негативної (ретроспективної).

Нормативно-правовою підставою негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини є сукупність правових норм, котрі забезпечують правомірність, законність притягнення особи, винної у вчиненні суспільно небезпечного діяння, до кримінально-правової відповідальності, її засудження, призначення покарання, його відбування, а також стану її судимості.

На **мікрорівневому** розумінні поняття кримінально-правової відповідальності людини слід говорити про єдину нормативну її підставу – норму кримінального закону, яка містить відповідний склад злочину. Кримінальний закон **є мірилом кримінально-правової свободи людини і її кримінально-правової відповідальності** у випадку порушення нею кримінально-правових приписів.

Якщо виходити з **макрорівневого** розуміння кримінально-правової відповідальності людини, то, як думається, є можливим вести мову про **три нормативно-правові підстави** кримінально-правової відповідальності: а) матеріально-правову – норму кримінального закону, яка закріпила відповідний склад злочину; б) кримінально-процесуальну – норми кримінально-процесуального законодавства, що регулюють процедуру (порядок) застосування норми (норм) матеріального права; в) кримінально-виконавчу – норми кримінально-виконавчого законодавства, вирок суду, що набрав законної сили, а у відповідних випадках – акт

органу кримінально-виконавчої служби: наприклад, у випадку виконання покарання у виді позбавлення волі – рішення Регіональної комісії з питань розподілу, скерування та переведення для відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі або наряд Державної пенітенціарної служби України.

На **мегарівнево**му розумінні кримінально-правової відповідальності людини можна говорити, залежно від складу вчиненого злочину, принаймні **про десять** таких нормативних **підстав**: 1) міжнародно-правова; 2) конституційно-правова; 3) кримінально-правова; 4) кримінально-процесуальна; 5) кримінально-виконавча; 6) адміністративно-правова; 7) цивільно-правова; 8) сімейно-правова; 9) трудово-правова; 10) екологічно-правова тощо. В останніх п'яти випадках йдеться про органічне поєднання матеріально-правової нормативної підстави з названими та іншими нормативними матеріально-правовими підставами, коли йдеться про кваліфікацію складів злочинів, передбачених чинними кримінально-правовими нормами з бланкетними диспозиціями.

Незалежно від рівня розуміння негативної кримінально-правової відповідальності людини, відповідні йому норми права **є мірою її свободи і відповідальності**. Право, в державі демократичного спрямування, образно висловлюючись, є позитивним полем реалізації свободи і відповідальності людини. Воно є надійним засобом утворення, зміцнення і розвитку суспільного нормативно-комунікаційного поля.

Фактична підстава – це сукупність юридичних фактів, які спричиняють виникнення і реалізацію кримінально-правової відповідальності людини. Такими є: 1) вчинення людиною діяння, яке містить склад злочину, передбачений чинним КК України тобто, вчинення нею злочину; 2) відсутність обставин, які: а) виключають злочинність діяння; б) служать підставою для її звільнення від кримінальної відповідальності; в) виключають можливість притягнення її до кримінальної відповідальності в силу того, що вона користується дипломатичним імунітетом згідно з міжнародно-правовими актами і не підлягає кримінальній юрисдикції України без згоди акредитуючої сторони, або ж вона користується недоторканністю згідно чинного законодавства України.

Усі три підстави негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини: 1) соціально-етична(моральна); 2) нормативно-правова; 3) фактична є органічно зв'язані між собою, сутнісно і функціонально доповнюють одна іншу. В цій якості вони служать достатніми і необхідними підставами реалізації належно високого регулятивно-репресивного потенціалу інституту негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини. При відсутності в реальній дійсності кожної з них не можна стверджувати про наявність підстав притягнення людини до кримінально-правової відповідальності. Разом з тим, не виключається можливість притягнення людини за такої

обставини до інших видів юридичної відповідальності: дисциплінарної, адміністративної, цивільної тощо.

При будь-якому рівні розуміння негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності, важливими правовими підставами її реалізації є рішення Європейського Суду з прав людини та рішення українських судів.

21. **Сутність** негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини проявляється у її формах реалізації, які визначені чинним кримінальним законодавством або впливають з його змісту, а також виокремлені в доктрині кримінального права.

Під **формою** негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини слід розуміти передбачений чинним КК України спосіб застосування норми (норм) кримінального законодавства до особи, яка вчинила злочин.

Форми реалізації негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини визначаються в доктрині кримінального права різними вченими залежно від розуміння ними поняття цього виду відповідальності. Однак жодний з них, на разі, не аналізував форми реалізації цього різновиду відповідальності на **макрорівні чи мегарівні**. Зусилля науковців сьогодні, як і в осяжно можливому минулому, зосереджені, головним чином, на дослідженні форм реалізації негативної (ретроспективної) відповідальності людини через призму лише кримінального законодавства, тобто **на мікрорівні**.

Проведений аналіз думок вчених-криміналістів щодо форм реалізації негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини дозволив дійти висновку, що наявними є три її класичні форми реалізації: **1) осуд; 2) покарання; 3) судимість**. З них лише осуд може реалізовуватися самостійно. Покарання реалізується не інакше, як у поєднанні з осудом і судимістю, а судимість – у поєднанні з покаранням і у поєднанні з осудом, якщо він поєднаний з покаранням.

Осуд, як форма реалізації негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини, відповідно до чинного КК України, має два види: 1) осуд без призначення покарання і 2) осуд з призначенням покарання.

Покарання у поєднанні з осудом і судимістю може мати наступні види: 1) призначення покарання і його реальне відбування; 2) призначення покарання і звільнення від його відбування з випробуванням; 3) звільнення від відбування покарання; 4) умовно-дострокове звільнення від відбування покарання; 5) заміна невідбутої частини покарання більш м'яким; 6) звільнення від покарання.

Судимість може мати два види: 1) одномоментна й 2) тривала. Одномоментна судимість має місце у випадках засудження особи за вчинений злочин обвинувальним вироком без призначення покарання, що

може, зокрема, мати місце у випадках, передбачених ч. 4, 5 ст. 74, ч. 2 ст. 84, ч. 1 ст. 105 КК України, а також у випадках звільнення від покарання у зв'язку з неможливістю його застосування до особи з огляду на її вік чи стан. В абсолютній більшості випадків судимість триває у часі. Підстави і умови її **припинення** або **зняття** чітко визначені ст.ст. 89, 90, 91 КК України.

В найбільш повному виді реалізації негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності (**на макрорівні**) через **осуд – покарання – судимість** порушник кримінально-правових приписів (велінь) **перетерпіває** негативні для нього наслідки кримінально-правового, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого характеру. У зв'язку з цим, є підстави виокремлювати кримінально-правові, кримінально-процесуальні та кримінально-виконавчі форми реалізації негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності.

Наслідком застосування кримінально-правової відповідальності людини, певною мірою, у кожному випадку окремо, залежно від поєднання її форм щодо конкретної події злочину, є також **дифамація** – ганьбування особи, яка вчинила злочин, тобто поширення інформації, що призводить до погіршення її репутації у відповідному соціумі.

22. Стадії реалізації негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини – це періоди, етапи її зародження (виникнення), розвитку та припинення. Стадії даної відповідальності пов'язані з цілеспрямованою, умисною поведінкою людини, яка є першопричиною переростання потенційної кримінально-правової відповідальності людини у її кримінально-правову відповідальність реальну, дійсну.

В доктрині кримінального права відсутнє загальновизнане розуміння стадій негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності. Як правило, вчені-криміналісти пов'язують їх з власним розумінням самого поняття «кримінальна відповідальність». Розмаїття думок вчених надзвичайно широке – вони виділяють в різних інтерпретаціях від трьох до шести стадій негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності.

Необхідно розрізняти, як думається, два поняття: **«виникнення кримінально-правової відповідальності»** та **«реалізація кримінально-правової відповідальності»** людини, що не враховано в названому вище рішенні Конституційного Суду України щодо питання кримінальної відповідальності. Як би ми не розглядали негативну (ретроспективну) кримінально-правову відповідальність – чи то через призму обов'язку, чи правовідносин, чи покарання, санкції, примусового впливу, обмеження прав і свобод тощо, – **початок її виникнення**, генезис необхідно пов'язувати з юридичним фактом – **вчинення злочину**. Саме з цього моменту виникають **обов'язок** людини, яка вчинила злочин, дати звіт за

вчинене і **право перетерпіти відповідно до закону** покарання, або інші заходи кримінально-правового впливу, а також **право і обов'язок** держави в особі компетентних органів виявити вчинений людиною злочин і застосувати до неї кримінальну відповідальність, чинне кримінальне законодавство в широкому його розумінні.

Реалізація кримінально-правової відповідальності людини – це насамперед кримінально-процесуальне поняття, а пізніше, з часу звернення обвинувального вироку до виконання, – також і кримінально-виконавче поняття. Для початку кримінально-правової відповідальності в процесуально-правовому полі необхідним є **юридичний факт** – порушення кримінальної справи і притягнення особи як обвинуваченого, а в кримінально-виконавчому полі – **обвинувальний вирок суду**, що набрав законної сили. До початку цих дій кримінально-правова відповідальність людини перебуває в стані «**потенційно можливої**». Все це в класичному варіанті, коли кримінально-правова відповідальність людини реалізується у всіх трьох формах: осуд, покарання, судимість, що найчастіше і буває. Разом з тим кримінально-правова відповідальність може завершуватися **лише осудом** людини і вчиненого нею діяння.

Отже, є підстави говорити про **три стадії негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності** людини: а) виникнення; б) реалізація; в) припинення.

Важливе значення має визначення **темпоральних (часових) меж** кримінально-правової відповідальності людини, тобто її початку і закінчення. Розбіжність поглядів науковців щодо даної наукової проблематики достатньо широка. Як правило, автори при визначенні початку і закінчення цієї кримінально-правової відповідальності виходять з власного розуміння її поняття і змісту. Так, є значна частина прихильників розуміння кримінально-правової відповідальності людини як покарання, санкції, примусового впливу, негативних наслідків, частина тих авторів, котрі розуміють її як обов'язок, а також окремі науковці висловили синтезоване розуміння її поняття та пов'язують, відстоюють позицію, що початковим етапом (стадією) відповідальності є або винесення обвинувального вироку суду, або набрання обвинувальним вирок суду законної сили. Прихильники розуміння негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини як правовідносин, частина тих, хто розуміє відповідальність людини як обов'язок, а також прихильників синтезованого визначення її поняття – пов'язують першу її стадію (етап) з вчиненням людиною злочину або з вчиненням діяння, що містить склад злочину, передбачений чинним КК України. Ще інші науковці вважають, що негативна (ретроспективна) кримінально-правова відповідальність людини виникає: 1) з моменту застосування процесуальних заходів примусу; 2) з моменту офіційного виявлення особи, яка вчинила злочин; 3) з моменту виявлення компетентними органами

держави вчиненого злочинного діяння; 4) з моменту пред'явлення особі обвинувачення у вчиненні злочину; 5) з моменту набрання чинності кримінальним законом.

Окремі науковці виказали **двоїсте розуміння** часу виникнення негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини, розрізняючи час її виникнення і час реалізації та вважаючи, що вона **виникає в момент вчинення злочину, а початком її реалізації** є притягнення людини як обвинуваченого.

Відповідно до Рішення Конституційного Суду України негативна (ретроспективна) кримінально-правова відповідальність людини **настає** з моменту набрання законної сили обвинувальним вироком суду.

Припинення негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини сучасні вчені-криміналісти, як правило, **пов'язують з припиненням (погашенням або зняттям) судимості**, з чим, в цілому, не можна не погодитися. Разом з тим, відповідно до ч. 1 ст. 88 КК України, судимість виникає з дня набрання законної сили обвинувальним вироком суду. А як бути у тих випадках, коли, як уже зазначалося, обвинувального вироку суду немає? Знову ж таки, йдеться про осуд людини і вчиненого нею діяння при звільненні її від кримінальної відповідальності, яке здійснюється постановою (ухвалою) суду і судимості в таких випадках, відповідно до ч. 1 ст. 88 КК України, не виникає. Окрім цього, слід брати до уваги, що за ч. 3 ст. 88 КК України, особи, засуджені вироком суду без призначення покарання, або звільнені від покарання чи такі, що відбули покарання за діяння, злочинність і караність якого усунута законом, визнаються такими, що не мають судимості. Такими, що не мають судимості, також визнаються особи, які були реабілітовані (ч. 4 ст. 88 КК України).

Оскільки негативна (ретроспективна) кримінально-правова відповідальність людини має індивідуальний, персоніфікований характер, то з урахуванням конкретних форм її реалізації можливі наступні **найтиповіші варіанти її припинення**: 1) з моменту погашення судимості; 2) з моменту зняття судимості судом; 3) з моменту скасування судимості за вчинений злочин (злочини) законодавцем; 4) з моменту звільнення людини від кримінальної відповідальності; 5) з моменту набрання чинності вироком суду, яким людину засуджено без призначення покарання; 6) з моменту звільнення людини від покарання; 7) з моменту втрати людиною осудності; 8) з моменту набрання чинності кримінальним законом, яким усунуто злочинність і караність вчиненого людиною діяння; 9) з моменту реабілітації людини; 10) з моменту настання смерті людини, яка вчинила злочин.

Негативна (ретроспективна) кримінально-правова відповідальність людини, яка виникла внаслідок вчинення нею злочину, може існувати і в **нереалізованому виді**. Наприклад: злочин вчинено, але не виявлено, він залишається **латентним**; людину, яка вчинила злочин, не

виявлено; людина, яка вчинила злочин, виявлена, але вона померла, вчинила самогубство чи вбита; людина, яка вчинила злочин, виявлена, але вона користується дипломатичним імунітетом; людина, яка вчинила злочин, виявлена, але даний склад злочину декриміналізований; людина, яка вчинила злочин виявлена, але вона переховується від слідства і суду. В цьому випадку має місце і **кримінально-правова безвідповідальність**.

Людина, вчинивши злочин, розриває тим самим нормативну систему соціальної комунікації, переходить в інший, нормативно-негативний вимір.

23. Принципи негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини – це система вироблених наукою кримінального права і втілених в нормах кримінального законодавства загальнокерівних засад, ідеологічних постулатів, які відображають змістовну суть кримінальної політики держави демократичного спрямування, завдання і закономірності кримінально-правового регулювання, забезпечують реалізацію кримінально-правової відповідальності людини на наукових засадах.

Потребує подальшого глибокого і всебічного дослідження **принцип соціального натуралізму**, висунутий на науково-практичній конференції «Правова система України: теорія і практика», що відбулася 7-8 жовтня 1993 року у м. Києві. Цей принцип слід розглядати як універсальний, базовий, засадничий, методологічний принцип як юридичної науки, законодавчої діяльності та правозастосувальної практики. За умови його належної наукової розробки і застосування, можуть з'явитися нові можливості для розуміння інституту кримінальної відповідальності людини в його узгодженні з природними законами суспільного життя.

Принципи негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини у їх гармонійному поєднанні становлять, образно висловлюючись, **кістяк матерії** цієї кримінально-правової відповідальності. Гармонійно доповнюючи один одного, вони є структурними, системоутворювальним стержнями, надійним підґрунтям єдиного кримінально-правового поля, науки українського кримінального права і українського кримінального права як навчальної дисципліни.

Принципи негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини можна розглядати як **правові аксіоми**. Аксіоматично їх значимість не залежить від того, які види цих принципів розглядає той чи інший науковець. Кожна класифікація принципів кримінального права, кримінально-правової відповідальності людини забезпечена авторським теоретичним підґрунтям і, зрозуміло, як науковий продукт має відповідну цінність.

Аналіз поглядів вчених-криміналістів, чинного кримінального законодавства України дозволив виділити наступні принципи **негативної**

(ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини: 1) принцип демократичності кримінально-правової відповідальності; 2) принцип гуманності кримінально-правової відповідальності; 3) принцип нормативності кримінально-правової відповідальності; 4) принцип справедливості кримінально-правової відповідальності; 5) принцип рівності кримінально-правової відповідальності; 6) принцип винної кримінально-правової відповідальності.

Незалежно від місця розташування кожного з названих принципів, всі вони мають однаково важливе значення для реалізації кримінально-правової відповідальності людини. Незмірно важливо при цьому забезпечити їх гармонійне поєднання на наукових засадах.

Залишається проблемним питання сприйняття законодавцями принципів негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини. Це проблема значного рівня, бо нинішні законодавці, як правило, не мають юридичної професійної правосвідомості загалом і кримінально-правової свідомості зокрема за браком належної юридичної освіти та правозастосувальної практики. Оскільки є проблема сприйняття законодавцями цих принципів, то логічно є проблемним і їх відтворення в «матерію» кримінального законодавства. Особливо це видно у тих випадках, коли прийнятий кримінальний закон не чітко сформульований, неясний, містить неоднозначні поняття. Йдеться про якість кримінального закону. **Коло замикається і стає порочним, хибним.** Ситуація ускладнюється **відсутністю обов'язкової наукової експертизи законопроектів.** Все це разом, як думається, не дозволяє належним чином забезпечити реалізацію в кримінальному законодавстві кожного з принципів негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності на науковому рівні, забезпечивши при цьому неодмінно їх гармонійне поєднання.

Кримінальний закон є своєрідним посередником у діалозі між демократичним законодавцем і правозастосовними органами і людиною. **Ефект прямої індукції волі** як продукту діяльності свідомості законодавця **у свідомість і волю людини, якій вона адресується, неможливий.** Воля мусить мати для своєї реалізації передусім чіткий словесний вираз, а коли йдеться про використання для цього норм закону – словесний письмовий вираз.

Людську думку, як слушно зазначає Л. В. Озадовська, можна висловити за допомогою мови і подати у формі тексту, на рівні якого вона конститується у своїй всезагальності у спеціально розроблених формах наукової мови. Текст тут виступає як особлива система, якій притаманні завершеність та цілісність, а також внутрішня зв'язність та послідовність. Саме в текстовій діяльності може актуалізувати себе свідомість суб'єкта, оскільки обмін знаннями й досвідом, емоціями, цінностями, ідеалами та нормами неможливий поза межами породження і інтерпретації

текстів. Тобто текст стає джерелом відомостей та знань про ту чи іншу предметну реальність, адже реальною одиницею мови мовлення є не ізольоване монологічне висловлювання, а взаємодія принаймні двох висловлювань, тобто діалог. За кожним текстом стоїть система мови як загальнозрозумілої системи знаків. Але водночас кожний текст є одиничним, індивідуальним і неповторним, і в цьому полягають його смисл і значущість. Всі загальноприйнятні і відтворювані елементи мови слугують матеріалом і засобами для створення оригінальних текстів. Значущість і неповторність тексту розкриваються тільки в ланцюгу текстів, які пов'язані поміж собою особливими діалогічними відношеннями¹.

Законодавець, який розраховує на максимально можливу реалізацію своєї волі, **мусить «розмовляти» з тими, кому вона адресується, зрозумілою, максимально однозначною мовою**. Ця метрологічна засада є неодмінною для встановлення зворотного, діалогічного зв'язку між адресатами (громадяни, службові особи правоохоронних органів) і законодавцем, вироблення дієвої нормативної системи суспільної комунікації, а також і для забезпечення ефективності відповідальності людини. В принципі, недодержання цих правил законодавчої техніки не впливає на юридичну силу кримінального закону, однак позначається на рівні зрозумілості волі законодавця в матерії норми кримінального закону. Певна річ, що від цього залежить ефективність досягнення цілей загальної і спеціальної превенції у кримінально-правовому регулюванні.

Є необхідність ще раз підкреслити, що повага до кримінального права повинна мати двосторонній вияв. З боку держави, в особі законодавця, компетентних правозастосовних органів держави, які повинні **беззастережно поважати людину як розумну, правову істоту**, поважати її гідність, права і свободи, сприяти їх утвердженню і розвитку. Саме в цьому, головним чином, проявляється **позитивна відповідальність держави**. З боку громадян – це повага до держави в особі її органів, до її розумних, справедливих законів. Лише за таких умов можливий надійний зворотній зв'язок між людиною і державою, між державою та іншими суб'єктами суспільних відносин, а, отже, і ефективність державного управління. Тому методологічною основою кримінально-правової відповідальності на всезагальному рівні соціуму є (має бути) її **інтерсуб'єктивність**. Інтердисциплінарний (синергетичний) підхід з необхідністю передбачає, що всі суб'єкти суспільних відносин **мають бути взаємовідповідальними** у своїй суспільно значимій поведінці. Їх взаємодія (комунікація) є однією з передумов цивілізованого розвитку кожного суспільства.

У цьому зв'язку **не слід заохочувати застосування, без крайньої потреби, в наукових дослідженнях малозрозумілих для широкого**

¹ Озадовська Л.В. Парадигма діалогічності в сучасному мисленні / Л.В. Озадовська. – К.: Папапан, 2007. – С. 69.

загалу словесних термінів іноземного походження. Таке використання, як думається, є ознакою псевдо науковості. Українська мова достатньо багата для визначення україномовного аналогу відповідного кримінально-правового поняття.

Формальна визначеність, як безумовно притаманна риса кримінального закону, була пізнана людством давно. Так, Бекон писав, що **«хорошим законом може вважатися лише такий, який відрізняється:** 1) точністю своїх приписів; 2) справедливістю вимог; 3) легкістю приведення до виконання; 4) узгодженістю з політичними установами; 5) постійним прагненням пробуджувати в людях добродійність»¹. Кримінально-правовий припис, веління знаходить (має знаходити) свій вираз у законі в конкретно визначеному вигляді. Рівень цієї визначеності тоді достатній, коли зміст кримінально-правового припису, веління може бути усвідомлений кожною людиною звичного інтелектуального рівня розвитку.

Кримінально-правові поняття, у загальних рисах, є плодами цілеспрямованої абстрагуючої і узагальнювальної діяльності людини, у яких міститься в концентрованому вигляді її пізнання кримінально-правової дійсності, що сформувалася упродовж тривалого часу. Вироблені наукою і законодавчою практикою правила законодавчої техніки покликані забезпечити «уречевлення» цих понять у норми кримінального закону.

Однак чи можна засобами понять повністю адекватно відтворити оточуючу дійсність? Не впадаючи в ідеалізм, слід відповісти однозначно, що ні, оскільки об'єкти, явища суспільної дійсності надзвичайно багатоманітні, багатогранні й перебувають у постійному русі, розвитку. Адекватне переведення оточуючої дійсності в абсолютно визначені понятійні структури означало б завершення процесу пізнання, що за умови недосконалості самої мови та безмежності матеріального світу неможливе. Таке бажання завжди відображає статус перспективної мети. Зазначимо, що людська мова розвивається разом з оточуючою дійсністю, але мова як знаряддя, метод пізнання цієї дійсності відстає від її розвитку. Отже, оціночні поняття є «необхідним соціальним злом» і тому немає достатніх підстав погоджуватися з думкою деяких авторів про можливість їх повної заміни формально визначеними поняттями.

Разом з цим, багатозначність оціночних понять кримінально-правових приписів дозволяє у багатьох випадках одночасно оцінювати конкретне діяння, залежно від суб'єкта оцінки, як законне або незаконне, **що розмиває межі законності і справедливості.** На нашу думку, коли людини не усвідомлювала через неясність кримінального закону, що вчиняє злочин, а суд кваліфікує такі дії як злочин, то **це чистої води застосування принципу об'єктивного ставлення у вини.** При цьому

¹ Бекон Ф. О достоинстве и об усовершенствовании наук / Собр. соч. – Ч. 1. – СПб, 1874. – С. 587–588.

знову ж таки зберігається можливість різної (суб'єктивної) оцінки однотипних діянь різними судами, а отже, і можливість зловживань. За таких умов говорити про рівність перед кримінальним законом неможливо, це рівність перед суддівським свавіллям. Не випадково М.А. Унковській підкреслював, що **неясність законодавства є одним з найбільших соціальних нещасть**, і тому закон має бути написаний так, щоб не було потреби його тлумачити. У більшості випадків закон буває шкідливий для населення країни, коли він неясний. Неясність закону може викликати неправдиву уяву про права і обов'язки особи, що містить у собі небезпеку тлумачення закону кожною стороною у своїх інтересах, породжує спірні моменти, масові звернення громадян до правоохоронних органів. Неясність закону є вигідною державному бюрократичному апаратові і адвокатам, оскільки дає їм засоби до існування. Отже, система мовних знаків має важливе значення для кримінального закону як мірила свободи людини. Тому **«... слово законодавця є справою, що досконало вдається лише людині, обдарованій богом, яка може створювати інтуїтивно священний правопорядок, що перебуває у живій відповідності з душею народу і реальними силами»**¹.

Неясність кримінального закону, його неоднозначність сприяє розширенню **меж судової дискреції (угляду)**, що здавна оцінюється як небезпечний фактор для правопорядку та демократії. Відстоюючи погляд про необхідність обмеження судової дискреції (угляду), Р. Іерінг стверджував, що чим більш загально і абстрактно визначені замисел і висновок законодавця у правовому положенні, тим складніше є його конкретне застосування, тим більше зростає небезпека помилок, а якщо вони визначені більш конкретно і наочно, їх легше застосовувати і тим вірніше можна розраховувати, що «... кожна річ буде вірно класифікована». Відступ від чистоти правових понять може відкрити невичерпне джерело спорів. При цьому законодавець може дати «... вільний простір ... для свавілля суддів», породити скарги про упередженість при розгляді спорів навіть за умови бездоганного застосування законів. Здійснимість права він ставив у залежність від принципу його формальної визначеності, що, на його думку, «... примушує переносити суть понять на зовнішню сторону, для внутрішніх відмінностей і понять вишукувати зовнішні, по можливості влучні ознаки, отже, йдеться про вироблення юридичної симптоматики». **Висловлюючи своє ставлення до розуміння його сучасниками «поезії у праві» як прояву вільного і дотепного розуміння у сфері права, він стверджував, що істинна поезія права лежить в його возвеличенні і в його русі.** Сприйняття суб'єктом оточуючої дійсності залежить від багатьох факторів і насамперед від його психологічних здібностей, рівня володіння необхідними спеціальними

¹ Унковский М.А. О неясности законодательства как общественном бедствии и о ближайших путях ее устранения / М.А. Унковский. – СПб: Тип. Флейтмана, 1913. – С. 3, 5, 12.

знаннями, вірно визначеної мети пізнання і застосовуваних наукових методів дослідження. По-друге, важливе значення мають властивості об'єкта пізнання. З цього приводу Р. Ієринг зазначав: «Щоб вірно зобразити предмет, потрібна подвійна здатність – вірно сприйняти його і вірно відтворити його, – тобто, **дар спостереження і талант відтворення**»¹. На жаль, «дар спостереження і талант відтворення», в плані правотворчості, притаманний далеко не всім народним обранцям.

У державі демократичного спрямування, коли вольовий припис норми **будь-якого нормативного акту** не зрозумілий чітко або є двозначним, повинен без винятків, у всіх випадках, діяти принцип: **«Будь-який сумнів, неясність щодо змісту вольового припису норми чинного законодавства має тлумачитися правозастосувальним органом на користь людини, щодо якої ця норма застосовується»**. Отже, цей принцип має застосовуватися не лише судом, а й усіма правозастосувачами. Друге, він повинен діяти не лише при застосуванні законів, але й усіх інших підзаконних нормативних актів, які визначають механізми реалізації прав і свобод людини. Трете, не менш важливе, – цей принцип слід закріпити на конституційному рівні. При такому підході у державних чиновників буде менше можливостей для зловживання неясністю норм чинних нормативних актів.

24. На окрему увагу заслуговує сформована і стимульована останнім часом тенденція подальшої гуманізації кримінально-правової відповідальності людини.

Науковий підхід до гуманізації кримінально-правової відповідальності людини в державі демократичного спрямування передбачає **необхідність діяльності в двох напрямках: 1)** усунення або пом'якшення усіма наявними засобами соціальних причин злочинності; **2)** посилення впливу на злочинність кримінально-правовими засобами. Безспірним методологічним підходом у виробленні кримінальної політики має бути **широке поєднання соціологічних і кримінологічних методів**, що дає можливість **з'ясувати: а)** які суспільні засоби слід застосовувати для нейтралізації суспільно небезпечного діяння; **б)** застосування яких конкретно-правових (або неправових) засобів у даному конкретному випадку є найбільш раціональним; **в)** чи існують варіанти комплексного застосування правових і не правових засобів; **г)** у разі визнання чи доцільно застосовувати кримінально-правові засоби, встановити їх оптимальний режим.

Гуманістичний потенціал є органічною властивістю, якістю цивілізованого, демократичного суспільства і, з огляду на це, **не може бути «дарований»** суспільству за чиеюсь доброю волею **«зверху»** або **«з-за кордону»**, а **мусить бути вистражданий самим суспільством**,

¹ Ієринг Р. Дух римського права на різних ступенях його розвитку / Р. Ієринг. – Ч. 1. – СПб.: Тип. В. Безобразова и Ко, 1975. – С. 24, 45–56.

його працею. Таке формування гуманістичного потенціалу відбувається в усіх сферах суспільного життя впродовж багатьох років під впливом комплексу об'єктивних і суб'єктивних факторів. Отже, розвиток гуманістичних основ демократичного суспільства проходить **не довільно, а на ґрунті відповідної зрілості** в ньому економічних, соціально-політичних та інших відносин. Власне базисні зміни в сфері суспільних відносин безпосередньо впливають на рівень і структуру злочинності, на розвиток гуманістичних тенденцій в розвитку інституту кримінально-правової відповідальності. Недодержання такого підходу означає **перехід на позиції волюнтаризму, зловживань в кримінально-правовій політиці**, що неодмінно тягне за собою соціальні диспропорції, підриває фундаментальні основи демократії. Тому **жодні благородні, але не виважені, односторонні наміри гуманізації кримінально-правової відповідальності людини, що не ґрунтуються на реальних економічних, політичних і соціальних передумовах єдності соціального і морального прогресу суспільства, не можуть принести суспільству користі**, і бути стимулом його розвитку, забезпечити нормальне функціонування правоохоронної системи. **При недодержанні** цього підходу гуманізація кримінально-правової відповідальності людини **матиме чисто пропагандистський, волюнтаристський, шкідливий характер**.

Вирішення питань гуманізації кримінально-правового регулювання потребує диференційного підходу. **Гуманізація не може розглядатися** як огульне зниження санкцій кримінально-правових норм, огульна декриміналізація суспільно небезпечних діянь і, тим самим, послаблення кримінально-правової відповідальності злочинців. Гуманізація в демократичній державі має бути **виваженим науково обґрунтованим процесом**. Головним у цьому є два аспекти. **Перший полягає** у встановленні такої негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини, яка б не мала символічного характеру, а була б **необхідною і достатньою** для виконання завдань загальної і спеціальної превенції. Санкції кримінально-правових норм мають бути такими, щоб вони справляли належний профілактичний вплив як на злочинців, так і на всіх інших членів суспільства. **З іншого боку**, стосовно злочинця мають витримуватися всі загальнолюдські, вироблені світовою практикою, гуманістичні еталони забезпечення його прав та інтересів.

Особливої уваги завжди потребує (має потребувати) проблема забезпечення прав потерпілого від злочину на рівні сучасних демократичних правових стандартів.

25. З'ясування розуміння феномена «кримінально-правова відповідальність людини» лише тоді приведе до бажаного результату, коли це кримінально-правове явище буде розглядатися всебічно, неупереджено, **поза традиційними догматично-консервативними**

настановами. Очевидним є той факт, що лише при такому методологічному підході забезпечується належне теоретичне підґрунтя розуміння категорії «кримінальна відповідальність» **як двоаспектного явища.** Це дозволить виробити ефективні, співзвучні часові, засновані на закономірностях правослужняної і протиправної поведінки людини, ефективні кримінально-правові засоби забезпечення належного правопорядку в демократичному суспільстві.

Кримінально-правова відповідальність людини є одним із засобів відновлення і підтримання гармонії, впорядкованості демократичних суспільних стосунків. З одного боку, вона сприяє відновленню зовнішнього порядку речей через сприяння упорядкуванню суспільних відносин, а з іншого боку – вдосконаленню внутрішнього світу людини, формуванню і зміцненню її просоціальних настанов, включенню її в структуру позитивних соціальних зв'язків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., (Харків, 13-14 жовт. 2011 р.) / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2011.
2. Bentham. Deontology. London and Edinburgh. 1834. vol. 2.
3. G. Sartori. Demokracic Theory. Detroit. 1962.
4. Jean Salvaire. Autorite et liberte. Montpellier. 1932.
5. Ladd J. The Ethics of Participation / J. Ladd // Participation in Politics. – New York, 1975.
6. Musielak Michal. Sterylizacja ludzi ze wzgledow eugenicznych w Stanach Ziednoczonych, Niemczech i w Polsce (1849-1945). Wybrane problemy. – Poznan: Wydawnictwo Poznanskie, 2008.
7. R.W. Southern. The Making of the Middle Ages. New Haven. 1953.
8. Rober P. Dictionnaire alphabetique francase / P. Rober. – Paris, 1980. – Т. 4.
9. Roscoe Pound. Law and Morals. Chapel Hill, N.C. 1926.
10. Sylwestrzak Andrzej. Historia doktryn politycznych i prawnych. – Warszawa: Lexis Nexis, 2009.
11. Августин Аврелий Блаженный. О граде Божием: книги XIV – XXII / Блаженный Августин; [сост. и подг. текста к печати С.И. Еремеев]. – СПб.: Алтея; К.: УЦИММ-Пресс, 1998.
12. Аврелий Августин. Исповедь. – М.: Азбука-классика, 2008. – Кн. 11, X (12).
13. Аврелий Августин. О свободе воли // Антология средневековой мысли. Теология и философия европейского Средневековья: в 2 т. – Т. 1. – СПб.: Издательство Русского Христианского Гуманитарного Института, 2001.
14. Агеев И.Б. Состав преступления: понятие, элементы, значение: учебн. пособие / И.Б. Агеев. – М.: Юрист, 2008.
15. Аквінський Ф. Коментарі до Арістотелевої «Політики» / Фома Аквінський. – К.: Основи, 2000.
16. Алексеев С. С. Общая теория права / С. С. Алексеев. – М.: Юрид. лит., 1981. – Т. 1.
17. Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия. Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М.: Статут, 1999.
18. Алексеев С. С. Проблемы теории права: курс лекцій: в 2 т. / С. С. Алексеев – Свердловск: Изд-во СЮИ, 1972. – Т. 1.
19. Алексеев С. С. Теория государства и права / С. С. Алексеев. – М.: Юрист, 2004.

20. Алексеев С. С. Частное право / С. С. Алексеев. – М.: Статут, 1999.
21. Альбрехт Петер-Алексіс. Забытая свобода. Принципы уголовного права в европейской дискуссии о безопасности / Петер-Алексіс Альбрехт; перевод с немецкого Г. Г. Мошака. – О.: Астропринт, 2006.
22. Андриенко В. А. Уголовная ответственность: понятие, проблемы реализации и половозрастной дифференциации / В. А. Андриенко, И. П. Лесниченко, Ю. Е. Пудовочкин, П. В. Разумов. – М.: Юрлитинформ, 2006.
23. Антология мировой философии: Античность. – Минск: Харвест, 2000.
24. Антонова Е. Ю. Уголовная ответственность: вопросы материального права / Е. Ю. Антонова. – Липецк: Липецк. гос. пед. ун-т, 2002.
25. Аристотель. Никомахова этика / Аристотель; [пер. Н. В. Брагинская] // Этика / Аристотель. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2006.
26. Аристотель. Політика / Аристотель; [пер. з давньогрец. О. Кислюк]. – К.: Основи, 2003.
27. Аристотель. Політика // Антологія лібералізму: політико-правничі вчення про верховенство права. – К.: Книга для бізнесу, 2008.
28. Аристотель. Сочинения: в 4 т. – Т. 4. – М.: Мысль, 1983.
29. Артемьев А. И. Социологий личности / А. И. Артемьев. – М.: ООО «Арба Т-XXI», 2001.
30. Астемиров З. А. Уголовная ответственность // Энциклопедия уголовного права: в 35 т. – Т. 8. Уголовная ответственность и наказание. – СПб. ГКА: Изд-во проф. Малинина, 2007.
31. Астемиров З. А. Уголовная ответственность и наказания несовершеннолетних / З. А. Астемиров. – М.: Юрид. лит., 1970.
32. Астемиров З. А. Проблемы теории уголовной ответственности и наказания / З. А. Астемиров. – Махачкала: ДГУ, 2000.
33. Атаманчук Г. В. Теория государственного управления / Г. В. Атаманчук. – М.: Статут, 1997.
34. Афанасьев А. Поэтические воззрения славян на природу (опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в святы с мифическими сказаниями других родственных народов): в 3 т. / А. Афанасьев. – М., 1865.
35. Б. Спиноза. Избранные произведения. – М.: Госюриздат, 1957.
36. Багрий-Шахматов Л. В. Социально-правовые проблемы уголовной ответственности и форм ее реализации / Л. В. Багрий-Шахматов. – О.: Юридическая литература АО БАХВА, 2000.
37. Багрий-Шахматов Л. В. Уголовная ответственность и наказание / Л. В. Багрий-Шахматов. – Минск: Высшая школа, 1976.
38. Багрий-Шахматов Л. В. Социально-правовые проблемы уголовной ответственности и форм ее реализации: курс лекцій / Л. В. Багрий-Шахматов. – О.: Одесский госуд. морской ун-т., 2001.

39. Бажанов М.И. Уголовное право Украины. Общая часть / М.И. Бажанов. – Днепропетровск: Пороги, 1992.
40. Базылев Б.Т. Юридическая ответственность (теоретические вопросы) / Б.Т. Базылев. – Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1985.
41. Баранов В.М. Теория юридической ответственности: лекция / В.М. Баранов. – Нижний Новгород: Нижегородский юрид. ин-т МВД РФ, 1998.
42. Баранов В.М. Юридическая ответственность / В.М. Баранов // Теория государства и права / под ред. В.К. Бабаева. – М.: Юристь, 1999.
43. Басін К.В. Механізм реалізації юридичної відповідальності та права людини / К.В. Басін // Часопис Київського університету права. – 2003. – № 4. – С. 9.
44. Баулин Ю.В. Уголовная ответственность: понятие, виды, пределы // Российское уголовное право: традиции, современность, будущее: материалы научной конференции, посвященные памяти М.Д. Шаргородского. – СПб.: Изд. Дом С.-Петерб. госуд. ун-та. Изд-во юрид. ф-та, 2005.
45. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності: монографія / Ю.В. Баулін. – К.: Атіка, 2004.
46. Баулін Ю.В. Кримінальна відповідальність та її підстави / Ю.В. Баулін // Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-е вид. перероблене і доповнене. – Х.: Право, 2010.
47. Баулін Ю. В. кримінальна відповідальність: методологічний підхід до визначення / Ю.В. Баулін // Про українське право. Часопис кафедри теорії та історії держави і права Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка / За ред. проф. Безклубого І. А. – К.: Вид.-во КНУ ім. Т. Шевченка. 2010. Число V.
48. Бахтин М.М. Работа 20-х годов. Искусство и ответственность / М.М. Бахтин. – К.: Next, 1994.
49. Бачинин В.А. Морально-правовая философия / В.А.Бачинин. – Харьков: Консум, 2000.
50. Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права / В.А. Бачинин. – М.: Юридический центр Пресс, 2006.
51. Безрукова О.А. Ответственность / Безответственность как инструмент социального действия (взаимодействия). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc-Gum/Staptp/2009-43/tiles/ST43_04.polt.
52. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях; [54. Бекон Ф. О достоинстве и об усовершенствовании наук / Собр. соч. – Ч. 1. – СПб, 1874.
53. Белов А.В. Понятие социальной ответственности в современной социальной философии / А.В. Белов // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. – 2010. – № 3 (Том 47).

54. Белов М. Н. Правоотношения в уголовном праве: автореф. дисс. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук. – Нижний Новгород, 2002.
55. Белова О. М. Социальная ответственность как один из аспектов формирования личности / О. М. Белова // Вестник Оренбург. ун-та. – 2005. – № 7.
56. Беляев Н. А. Уголовно-правовая политика и пути ее реализации / Н. А. Беляев. – Ленинград: Изд-во Ленингр. госуд. ун-та, 1986.
57. Бентам И. Введение в основания нравственности и законодательства / Иеремия Бентам // Антология мировой правовой мысли. – Т. 3. Европа. Америка. XVII-XX вв.
58. Бентам И. Избранные сочинения / Иеремия Бентам. – Т. 1. – СПб: Типография листографии Н. Тиблена и Ко (Н. Неклюдова), 1867.
59. Бердяев Н. А. О человеке, его свободе и духовности: избранные труды / Н. А. Бердяев. – М.: Флинта, 1999.
60. Бердяев Н. А. Царство духа и царство кесаря / Н. А. Бердяев. – М.: Республика, 1995.
61. Берк Е. Що таке справжня громадянська свобода // Консерватизм. Консервативна традиція політичного мислення від Едмунда Берка до Маргарет Тетчер. Антологія. друге вид. / упорядники: Олег Проценко, Василь Лісовий. – К.: Вид. дім «Простір». «Смолоскип», 2008.
62. Бернштейн Д. И. Правовая ответственность как вид социальной ответственности и пути ее обеспечения / Д. И. Бернштейн. – Ташкент: «ФАН», 1989.
63. Благов Е. В. Основы применения уголовного права / Е. В. Благов. – Ярославль: Ярослав. госуд. ун-т, 1992.
64. Блищенко И. П. Международный уголовный суд / И. П. Блищенко, И. В. Фисенко. – М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1998.
65. Боброва Н. А. Ответственность в системе гарантии конституционных норм (государственно-правовые аспекты) / Н. А. Боброва, Т. Д. Зражевская. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1985.
66. Бобровник С. В. Компроміс і конфлікти у праві: антрополого-комунікативний підхід до аналізу: монографія / С. В. Бобровник. – К.: Юридична думка, 2011.
67. Бобровник С. В. Юридична відповідальність / С. В. Бобровник // Загальна теорія держави і права (основні поняття, категорії, правові конструкції та наукові концепції): навч. посібник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2008.
68. Божьев В. П. Уголовно-правовые и процессуальные отношения / В. П. Божьев, Е. А. Фролов // Советское государство и право. – 1974. – № 1.
69. Бойцов А. И. Действие уголовного закона во времени и пространстве / А. И. Бойцов. – СПб.: СПб ун-т, 1995.
70. Бойцов А. И. Содержание уголовной ответственности / А. И. Бойцов // Вопросы уголовной ответственности и наказания: Межвуз. сборник. – Красноярск: Изд-во Красноярск. ун-та, 1986.

71. Большая Российская энциклопедия: в 30 т. – М.: Изд-во «Большая Российская энциклопедия», 2006. – Т. 5.
72. Брайнин Я. М. Уголовная ответственность и ее основания в советском уголовном праве / Я. М. Брайнин. – М.: Госюриздат, 1963.
73. Брайнин Я. М. Уголовная ответственность и ее основание / Я. М. Брайнин. – М.: Юрид. лит., 1965.
74. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность / С. Н. Братусь. – М.: Юрид. лит., 1976.
75. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность (очерки теории) / С. Н. Братусь. – М.: Юрид. лит., 1981.
76. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность (очерк теории) / С. Н. Братусь. – М.: Городец-изд., 2001.
77. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и сознание долга / С. Н. Братусь // Вопросы теории государства и права. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1983.
78. Бузунов Р. А. Поняття кримінальної відповідальності: проблеми визначення / Р. А. Бузунов // Наука і правоохорона. – 2010. – № 4 (10).
79. Букреев В. И. Этика права / В. И. Букреев, И. Н. Римская. – М.: Юрайт, 1998.
80. Бурдін В. М. Осудність та неосудність (кримінально-правове дослідження): монографія / В. М. Бурдін. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2010.
81. Варій М. Й. Загальна психологія: навч. посібник / М. Й. Варій. – Київ: Вид-во «Центр учбової літератури», 2007.
82. Вартилецька І. А. Кримінальне право України. Альбом схем: навч. посібник / І. А. Вартилецька, В. С. Плугатир; за ред. В. Я. Горбачевського. – К.: Атіка, 2003.
83. Велиев С. А. Принципы назначения наказания / С. А. Велиев. – СПб.: Юридический Центр Пресс, 2004.
84. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун». 2009.
85. Вереша Р. Поняття та підстава кримінальної відповідальності / Р. Вереша // Право України. – 2006. – № 12.
86. Вереша Р. В. Кримінальне право України. Загальна частина: навч. посібник / Р. В. Вереша. – К.: Центр учбової літератури, 2008.
87. Вереша Р. В. Суб'єктивні елементи підстав кримінальної відповідальності: підручник / Р. В. Вереша. – К.: Атіка, 2006.
88. Виндельбанд В. О свободе воли / Вильгельм Виндельбанд. – М.: АСТ, 2000.
89. Витрук Н. В. Общая теория юридической ответственности / Н. В. Витрук. – М.: РАМ, 2008.
90. Вицын С. Е. О понятии уголовной ответственности / С. Е. Вицын // Сборник статей адъюнктов и соискателей. – М.: Изд-во ВШ МООП СССР, 1968.

91. Вицын С.Е. Ответственность по уголовному праву / С.Е. Вицын // Известие ВУЗ «Правоведение». – 1968. – № 2.
92. Вільгельм фон Гумбольдт. Позитивна і негативна держава // Лібералізм. Ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулза. Антологія. – вид. друге, переробл. / упорядник Олег Проценко, Василь Лісовий. – К.: Смолоскип, 2009.
93. Вовк Д.О. Співвідношення права і релігії у християнській правовій традиції: стан постсекуляризації / Д.О. Вовк // Вісник Академії правових наук України. – 2010. – № 4 (63). – С. 58.
94. Вознюк А. Кримінально-правовий нарис проблемних питань частини 3 ст. 2 Кримінального кодексу України / Андрій Вознюк // Кримінальне право. – 2010. – № 8.
95. Волженкин Б.В. Общественная опасность преступления и основание уголовной ответственности / Б.В. Волженкин // Известия ВУЗ «Правоведение». – 1963. – № 3.
96. Волков Б.С. Детерминическая природа преступного поведения / Б.С. Волков. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1975.
97. Воробей П.А. Теорія і практика кримінально-правового ставлення у вину / П.А. Воробей. – К.: НАВСУ, 2000.
98. Галаган А.И. Право, свобода и социальная ответственность личности / А.И. Галаган // Право и борьба идей в современном мире. – М., 1980.
99. Галаган И.А. Административная ответственность в СССР / И.А. Галаган. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1970.
100. Гегель Г.В.Ф. Политические произведения / Г.В.Ф. Гегель. – М.: Наука, 1978.
101. Гегель Г.В.Ф. Философия права. – М.: Мысль, 1990. – С. 67–68.
102. Гельвеций Клод Адриан. Об уме / Клод Адриан Гельвеций. – М.: Мысль, 1973. – (Сочинения: в 2 т. / К.А. Гельвеций; т. 2).
103. Герцензон А.А. Понятие преступления в советском уголовном праве / А.А. Герцензон. – М.: Госюриздат, 1955.
104. Герцензон А.А. Уголовное право. Часть Общая / А.А. Герцензон. – М.: Изд-во РИО ВЮА, 1948.
105. Гесиод. Работы и дни / Гесиод // Эллинистские поэты в переводах В.В.Вересаева; под общ. ред. С. Апта, М. Грабарь-Пассек, Ф. Петровского, А. Тахо-Годи, С. Шервинского. – М.: Гос. изд-во худ. ли-ры, 1963.
106. Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Томас Гоббс. Избр. произв.: в 2 т. / Т. Гоббс; т. 2 – М.: Мысль, 1964.
107. Гоббс Т. О свободе и необходимости // Томас Гоббс: соч. 2 т. – Т. 1. – М.: Мысль, 1989.
108. Гобгауз Л.Т. Антологія свободи // Лібералізм: Антологія. – К.: Смолоскип, 2002.

109. Гобгауз Л.Т. Антологія свободи // Лібералізм. Ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулдза. Антологія. – вид. друге, переробл. / упорядник Олег Проценко, Василь Лісовий. – К.: Смолоскип, 2009.
110. Гобгауз Л.Т. Держава та індивід // Лібералізм. Ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулдза. Антологія. – вид. друге, переробл. / упорядник Олег Проценко, Василь Лісовий. – К.: Смолоскип, 2009.
111. Голик Ю.В. Уголовное право как система, стимулирующая позитивное поведение / Ю.В. Голик // Весь мир живет до тех пор, пока живет память человека / под общей ред. проф. Комиссарова. – М.: Первая образцовая типография, 2006.
112. Головка Т.М. Покарання як форма реалізації кримінальної відповідальності / Т.М. Головка // Юриспруденція. Теорія і практика. – 2008. – № 1 (39).
113. Горчаков Д.П. Вивчення поняття політичної відповідальності у вітчизняній науці / Д.П. Горчаков // Наукові записки. – Т.45. Політичні науки. – 2005.
114. Горшенев В.М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе / В.М. Горшенев. – М.: Юрид. лит., 1972.
115. Григорий Неокесарийский: [Електронний ресурс] / Григорий Неокесарийский. – Режим доступу: http://www.orthlib.ru/Gregory_Neokes/christm.html
116. Грищук В.К. Встановлення кримінальної відповідальності колективних суб'єктів у зарубіжних державах: до історії проблеми / В.К. Грищук, О.Ф. Пасека // Право України. – 2011. – № 9. – С. 50–61.
117. Грищук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми / О.В. Грищук. – К.: Атіка, 2007. –
118. Грюнбаум А. Свобода воли и законы человеческого поведения / А. Грюнбаум // Вопросы философии. – 1970. – № 6. – С. 66.
119. Грядунова Л.И. Социальная ответственность личности у условиях развитого социализма / Л.И. Грядунова. – К.: Вища школа, 1979.
120. Гусейнов А.А. Основания позитивной юридической ответственности: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://static.bsu.az/w8/Heberler%20Jurnali/Sosial%202009%202/37-45.pdf>
121. Гусейнов А.А. Этика Аристотеля / А.А. Гусейнов. – М.: Знание, 1984.
122. Гьофе О. Розум і право. Складові інтеркультурного правового дискурсу / Отфрід Гьофе; переклад з нім. мови Л.А. Сотниченко, М.Д. Култаєвої. – К.: Альтерпрес, 2003.
123. Давидович В.Е. Проблемы человеческой свободы / В.Е. Давидович. – Львов: Изд-во Львов. гос. ун-та., 1967.

124. Давидович В. Е. Социальная справедливость: идеал и принцип деятельности / В. Е. Давидович. – М.: Изд-во полит. лит., 1989.
125. Дагель П. С. Уголовная политика и проблемы позитивной ответственности / П. С. Дагель, В. А. Номоконов // Проблемы советской уголовной политики. – Владивосток: Изд-во Дальнев. гос. ун-та, 1985.
126. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка / В. И. Даль. – М.: Мысль, 1985.
127. Даурова Т. Г. Введение в публичное право: учеб. пособие. Часть II. / Т. Г. Даурова, О. И. Цыбулевская, О. В. Шудра. – Саратов: СГУ, 1998.
128. Демидов Ю. А. Основные принципы советского уголовного права / Ю. А. Демидов // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1969, Вып. 9.
129. Демидов Ю. А. Социальная ценность и оценка в уголовном праве / Ю. А. Демидов. – М.: Юрид. лит., 1975.
130. Демосфен. Против Аристократа / Демосфен // Демосфен. Речи: в 3 т.; отв. ред.: Е. С. Голубцова, Л. П. Маринович, Э. Д. Фролов. – М.: Памятники исторической мысли, 1994. – Т. I.
131. Денисов Ю. А. Общая теория правонарушения и ответственность / Ю. А. Денисов. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1983.
132. Диденко Н. Г. Право и свобода / Н. Г. Диденко, В. Н. Селиванов // Правоведение. – 2001. – № 3.
133. Дудоров О. Звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від покарання та його відбування: порівняльно-правова характеристика / О. О. Дудоров, Є. О. Письменський // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2010. – № 3.
134. Дудоров О. О. Вибрані праці з кримінального права. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2010.
135. Дудоров О. О. Кримінальна відповідальність: аналіз основних наукових концепцій / О. О. Дудоров // Наука і правоохорона. – 2009. – № 1–2 (3–4).
136. Духно Н. А. Понятие и виды юридической ответственности / Н. А. Духно, В. И. Ивакин // Государство и право. – 2000. – № 6.
137. Дьяков С. В. Уголовное право / С. В. Дьяков, А. А. Игнатов, В. В. Лунев, С. И. Никулин. – М.: НОРМА-ИНФРА, 1999.
138. Егоров В. С. Вопросы правового регулирования мер уголовного принуждения / В. С. Егоров. – М.: Изд-во Моск. психолого-социального ин-та; Воронеж: НПО «МОДЕК», 2006.
139. Егоров В. С. Теоретическая вопросы освобождения от уголовной ответственности / В. С. Егоров. – М.: Моск. психолого-социальный институт, 2002.
140. Елеонский Е. А. Уголовное показание: единство ретроспективной и позитивной ответственности / Е. А. Елеонский // Вопросы ответственности и наказания в свете решений XXVI съезда: сб. научн. трудов. – Рязань: РВШ МВД СССР, 1982.

141. Енциклопедія сучасної України. – К.: НАН України, 2006.
142. Етика / за ред. В. О. Лозового. – К.: Юрінком інтер, 2007.
143. Етика та естетика / за ред. проф. М. П. Гетьманчука. – Львів: ЛьвДУВС, 2010.
144. Ждановский А. П. Свобода воли: [Электронный ресурс] / А. П. Ждановский. – Режим доступа: // http://psylib.org.ua/books/grits01/svoboda_voli.htm
145. Загальна теорія держави і права. Основні поняття, категорії, правові конструкції та наукові концепції: навч. посібник / відпов. ред. О. В. Зайчук; наук. ред. Н. М. Онищенко. – К.: Юрінком Інтер, 2008.
146. Загородников Н. И. О пределах уголовной ответственности / Н. И. Загородников // Советское госуд. и право. – 1967. – № 7. – С. 39.
147. Загородников Н. И. О содержании уголовно-правовых отношений / Н. И. Загородников // Сов. госуд. и право. – 1963. – № 11.
148. Загорулько А. И. Обязательства по возмещению вреда, причиненного субъектами гражданского права / А. И. Загорулько. – Харьков: Консум, 1996.
149. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. – Кн. 1. / А. П. Закалюк – К.: Видавничий Дім «Ін Юре». 2007.
150. Закомлистов А. Ф. Юридическая философия / А. Ф. Закомлистов. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003.
151. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б. О. Кириш. – Львів: Ліга-прес, 2010.
152. Звечаровский И. Э. Ответственность в уголовном праве / И. Э. Звечаровский. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2009.
153. Звечаровский И. Э. Современное уголовное право России: понятие, принципы, политика / И. Э. Звечаровский. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2001.
154. Звечаровский И. Э. Уголовная ответственность: понятие, виды, формы, способы реализации / И. Э. Звечаровский. – Иркутск: Иркут. ун-т, 1992.
155. Иванов Н. Г. Аномальный субъект преступления: проблемы уголовной ответственности: учебн. пособие для вузов / Н. Г. Иванов. – М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1998.
156. Иванов Р. Л. Некоторые вопросы юридической ответственности / Р. Л. Иванов // Вестник Омского ун-та. – 1998. – Вып. 1.
157. Иванова О. М. Философский и юридический аспекты свободы и ответственности / О. М. Иванова // Вестник Волжского ун-та им. В. Н. Татищева: Юриспруденция. – Вып. 18. – Тольятти: ВУиТ, 2001.
158. Игнатов А. Н. Уголовная ответственность и состав преступления / А. Н. Игнатов, Т. А. Костарева // Уголовное право. Общая часть. Курс лекций. Лекция 4. – М.: ИНФРА М-НОРМА, 1996.

159. Игнатов А.Н. Концептуальные начала уголовного законодательства Российской Федерации / А.Н. Игнатов, Ю.А. Красиков, Э.Ф. Побегайло, О.Ф. Шишов, С.А. Пашин, М.С. Палеев // Советская юстиция. – 1992. – № 3.
160. Иеринг Р. Борьба за право // Антология мировой правовой мысли / Р. Иеринг. – Т. 3. Европа. Америка. XVII-XX вв.
161. Иеринг Р. Дух римского права на различных ступенях его развития / Р. Иеринг. – Ч. 1. – СПб.: Тип. В. Безобразова и Ко, 1975.
162. Иконников Г.И. Философия права / Г.И. Иконников, В.П. Лященко. – М.: Юрайт, 2010.
163. Ильин И.О. Чувстве ответственности: [Электронный ресурс] / И.А. Ильин. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Ilin/chuv_otv.php
164. Ильин И. Общее учение о праве и государстве / Иван Ильин. – М.: Хранитель, 2006.
165. Ильин И.А. Путь к очевидности / И.А. Ильин. – М.: Республика, 1993.
166. Ингарден Р. Об ответственности и ее онтических основаниях / Роман Ингарден. – М.: МГУ, 2010.
167. Иншаков С.М. Зарубежная криминология / С.М. Иншаков. – М.: Изд. группа ИНФРА-М-НОРМА, 1997.
168. Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. – К.: АТ «Обереги», 1991.
169. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Ганс Йонас. – К.: Лібра, 2001.
170. Йонас Г. Принцип ответственности. Опыт этики для технологической цивилизации / Ганс Йонас. – М.: Айрис-Пресс, 2004.
171. Йоффе О.С. Вопросы теории права / О.С. Йоффе, М.Д. Шаргородский. – М.: Юридическая литература, 1961.
172. Калинина Т.М. Иные меры уголовно-правового характера / Т.М. Калинина, В.В. Палий. – М.: Проспект, 2011.
173. Кальной И.И. Философия права: учебник / И.И. Кальной. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2006.
174. Канке В.А. Философия для юристов / В.А. Канке. – М.: Омега, 2009.
175. Кант И. Критика чистого разума / Иммануил Кант. Соч.: в 6 т. – Т. 3. – М.: Мысль, 1964.
176. Кант И. Метафизика нравов / Иммануил Кант // Антология мировой правовой мысли. – Т. 3. Европа. Америка. XVII-XX вв.
177. Кант И. Основы метафизики нравственности. Критика практического разума. Метафизика нравов / Иммануил Кант. – СПб.: Петрополис, 1995.
178. Кант И. Сочинения: в 6 т. / И. Кант. – Т. 4. – М.: Мысль, 1965.
179. Кант И. Сочинения: в 8 т. – М.: Мысль, 1964. – Т. 6.

180. Капицын В.М. Права человека и механизмы их защиты / В.М. Капицын. – М.: ИКФ «ЭК МОС», 2003.
181. Каплин М. Н. Уголовная ответственность / М. Н. Каплин // Общая часть уголовного права: состояние законодательства и научной мысли / под ред. Н.А. Лопашенко. – Спб.: Юридический центр Пресс, 2011.
182. Карпушин М. П. Уголовная ответственность и состав преступления / М. П. Карпушин, В. И. Курляндский. – М.: Юрид. лит., 1974.
183. Кваша О. О. Проблеми визначення межкримінальної відповідальності / О. О. Кваша // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 1.
184. Кейне Джон. Кінець Caisser-faire // Лібералізм: онтологія / упорядники О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2001.
185. Келина С. Г. Замена уголовной ответственности иными мерами воздействия / С. Г. Келина // Современные тенденции развития социалистического уголовного права. – М.: Наука, 1983.
186. Келина С. Г. Принципы советского уголовного права / С. Г. Келина, В. Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1988.
187. Келина С. Г. Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности / С. Г. Келина. – М.: Наука, 1974.
188. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права (схеми, таблиці, поняття) / М. С. Кельман. – Тернопіль: Терно-граф, 2008.
189. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права: підручник / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. – К.: Кондор, 2008.
190. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / Д. А. Керимов. – М.: Аванта+, 2000.
191. Кибальник А. Г. Современное международное уголовное право: монография / Кибальник А. Г. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2010.
192. Кисенишский М. М. К вопросу о понятии состава преступления в советском уголовном праве / М. М. Кисенишский // Труды Томского государственного университета. – Т. 137. – Серия юрид. – 1957.
193. Кистяковский А. Ф. Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением Начал Русского Уголовного Законодательства: Часть общая. Ч. 1. / А. Ф. Кистяковский. – изд. второе, испр. и дополн. – К.: Тип. И. и. А. Давиденко, 1882.
194. Ключков В. В. Социальная ответственность и уголовный закон / В. В. Ключков // Правоведение. – 1987. – № 2.
195. Ковалев М. И. Советское уголовное право: курс лекций. – Вып. 1. / М. И. Ковалев. – Свердловск: Изд-во СЮИ, 1971.
196. Коган В. М. Социальный механизм уголовно-правового воздействия / В. М. Коган. – М.: Наука, 1983.
197. Козаченко И. Я. Уголовная ответственность: мера и форма выражения / И. Я. Козаченко. – Свердловск: Свердловский государственный университет, 1987.

198. Козаченко И. Я. Уголовное право как основной инструмент уголовно-правового регулирования // Уголовное право. Общая часть / под ред. И. Я. Козаченко и З. А. Незнамовой. – М.: ИНФРА, М – Норма, 1997.
199. Козаченко О. В. Кримінально-правові заходи: культурно-антропологічний вимір / О. В. Козаченко. – Миколаїв: Іліон, 2011.
200. Козловський А. А. Гносеологічні принципи права // Проблеми філософії права. – 2005. – Т. 5. – № 1–2.
201. Козюбра М. І. Правовий закон: проблема критеріїв / М. І. Козюбра // Вісник Акад. правов. наук України. – 2003. – № 2–3 (33–34).
202. Колдаева Н. П. Об ответственности в законотворчестве / Н. П. Колдаева // Концепция стабильности закона / под ред. В. П. Казимирчука. – М.: Проспект, 2000.
203. Колодій А. М. Принципи права України / А. М. Колодій. – К.: Юрінком Інтер, 1998.
204. Коломак А. И. Свобода и ответственность в современном мире: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филос. наук / А. И. Коломак. – Ставрополь: Северо-Кавказ. госуд. техн. ун-т, 2006.
205. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Беларусь / под общей ред. А. В. Баркова. – Минск: Тесей, 2003.
206. Кондаков С. В. О взаимосвязи правовой и нравственной ответственности / С. В. Кондаков // Вопросы ответственности и наказания в свете решений XXVI съезда КПСС. – Рязань: РВШ МВД СССР, 1982.
207. Кондратюк Л. В. Антропология преступления (микрориминалогия) / Л. В. Кондратюк. – М.: Норма, 2001.
208. Кониський Г. Загальна філософія. Моральна філософія або етика / Георгій Кониський // Георгій Кониський. Філософські твори: у 2 т. / [редкол.: М. М. Верников та ін.]. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1.
209. Кониський Г. Філософія надприродна, або метафізика / Георгій Кониський // Філософські твори: у 2 т. / [редкол.: І. С. Захара та ін.]. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 2.
210. Конох М. С. Особа: право, свобода, відповідальність / М. С. Конох. – К.: Редакційно-видавничий відділ Дніпродзержинськ. держ. техн. ун-ту, 1996.
211. Конституционный статус личности в СССР / под ред. Н. В. Витрука, В. А. Масленникова, Б. Н. Топорнина. – М.: Юрид. лит., 1980.
212. Коняхин В. П. Теоретические основы построения Общей части российского уголовного права / В. П. Коняхин. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2002.
213. Коржанський М. Й. Презумпція невинуватості і презумпція вини: монографія / М. Й. Коржанський. – К.: Атіка, 2004.
214. Коржанський М. Й. Уголовне право України. Частина Загальна: курс лекцій / М. Й. Коржанський. – К.: Наукова думка та Українська видавнича група, 1996.

215. Коржанський М.Й. Уголовний закон України (наукова модель): монографія / М.Й. Коржанський. – Дніпропетровськ: Юридична академія МВС, 2004.
216. Корнякова Т. Об'єкт посягання і система злочинів у сфері навколишнього природного середовища / Тетяна Корнякова // Право України. – 2009. – № 2.
217. Коробеев А.И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации / А.И. Коробеев. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1987.
218. Коробов П.В. Момент прекращения уголовной ответственности / П.В. Коробов // Известия ВУЗ «Правоведение». – 2001. – № 3. – С. 118.
219. Короткий оксфордський політичний словник / за редакцією І. Макліна і А. Макмілана; переклад з англ. – К.: Основи, 2006.
220. Косолапов Р.И. Свобода и ответственность / Р.И. Косолапов, В.С. Марков. – М.: Политиздат, 1989.
221. Костенко О.М. Концепція природного права і законодавство / О.М. Костенко // Правова держава. Щорічник наукових праць. – К., 1996. – Вип. 7.
222. Костенко О.М. Кримінальний кодекс і доктрина / О.М. Костенко // Право України. – 2004. – № 7.
223. Костенко О.М. Принцип соціального натуралізму та його значення для юриспруденції і кримінології: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.univer.km.ua/visnyk/463.pdf
224. Коханець Л.В. Психологія особистості: навч. посібник / Л.В. Коханець. – К.: Вид. дім Києво-Могилянська акад., 2008.
225. Красавчиков О.А. Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности / О.А. Красавчиков. – М.: Юрид. лит., 1966.
226. Красавчиков О.А. Ответственность, меры защиты и санкции в советском уголовном праве / О.А. Красавчиков // Сборник учен. трудов. Вып 27. – Свердловск: СЮИ, 1973.
227. Красницький І.В. Кримінальна відповідальність та її підстави / І.В. Красницький // Кримінальне право України. Загальна частина / за ред. О.М. Бандурки. – Х.: Вид-во ХНУВС, 2011.
228. Красницький І.В. Кримінальна відповідальність як інститут кримінального права Франції та України: порівняльний аналіз: монографія / І.В. Красницький. – Львів: Львів. держ. ун-т. внутр. справ, 2008.
229. Краснов М.А. Ответственность в системе народного представительства: методологические подходы / М.А. Краснов. – М.: Наука, 1995.
230. Краснов М.А. Юридическая ответственность – целостное правовое явление / М.А. Краснов // Сов. госуд. и право. – 1984. – № 3.
231. Криволапов Г.Г. Уголовная ответственность и ее основание / Г.Г. Криволапов // Уголовное право. Общая часть: учебник / под ред. Н.И. Ветрова, Ю.И. Ляпунова. – М.: Новый юрист КиоРус, 1997.

232. Кригер Г. А. Состав преступления и его значение / Г. А. Кригер // Сов. юстиция. – 1982. – № 6. – С. 8.
233. Кримінальне право в питаннях і відповідях: посібник для підготовки до іспитів / відп. ред. Кондратьєв Я. Ю. – К.: Правові джерела, 1999.
234. Кримінальне право України. Загальна частина / за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К.: Юрінком Інтер, 2004.
235. Кримінальне право України. Загальна частина. Підручник для юрид. вузів і фак. / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін. За ред професорів М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Х.: Право, 1997.
236. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / відп. ред. Я. Ю. Кондратьєв; наук. ред. Клименко В. А. та Мельник М. І. – К.: Правові джерела, 2002.
237. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / за ред О. М. Бандурки. – Х.: Вид. Харків. ун-ту внутр. справ, 2011.
238. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / за ред. А. С. Беніцького, В. С. Гуславського, О. Д. Дудорова, Б. Г. Розовського. – К.: Істина, 2011.
239. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – К.: Атіка, 2009.
240. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник для студ. юрид. вузів і факульт. / За ред. проф. Матишевського П. С., доц. Андрушка П. П., доц. Шапченка С. Д. – К.: Юрінком Інтер, 1997.
241. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник для юридичних вузів / за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Х.: Право, 1997.
242. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2004.
243. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / за заг. ред. проф. Бажанова М. І., Сташиса В. В., Тація В. Я. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Юрінком Інтер, 2004.
244. Кримінальне право України: навч. посібник / за ред. О. М. Омельчука. – К.: Наукова думка, 2004.
245. 245. Кристи Н. Пределы наказания / Нильс Кристи. – М.: Прогресс, 1985.
246. Кропачев Н. М. Механизм уголовно-правового регулирования: уголовная ответственность: учеб. пособие / Н. М. Кропачев, В. С. Прохоров. – СПб.: СПбГУ, 2000.
247. Кругликов Л. Л. Дифференциация ответственности в уголовном праве / Л. Л. Кругликов, А. В. Васильевский. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2002.
248. Кругликов Л. Л. Презумпции в уголовном праве / Л. Л. Кругликов, Ю. Г. Зуев. – Ярославль: Изд-во Ярослав. гос. ун-та, 2000.

249. Кудрявцев В. Н. Закон, проступок, ответственность / В. Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1986.
250. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений / В. Н. Кудрявцев. – М.: Юрид. лит., 1972.
251. Кудрявцев В. Н. Право и поведение / В. Н. Кудрявцев. – М.: Юрид. лит., 1978.
252. Кудрявцев В. Н. Принципы советского уголовного права / В. Н. Кудрявцев, С. Г. Келина. – М.: Наука, 1988.
253. Кузнецова Н. Ф. Значение преступных последствий для уголовной ответственности / Н. Ф. Кузнецова. – М.: Госюриздат, 1958.
254. Кузнецова Н. Ф. Избранные труды / Н. Ф. Кузнецова. – СПб: Юридический центр Пресс, 2003.
255. Кузнецова Н. Ф. Принципы уголовного законодательства // Курс уголовного права. Общая часть. – Т. 1. Учение о преступлении / под ред. Н. Ф. Кузнецовой и И. М. Тяжковой. – М.: Зерцало, 1999.
256. Кузнецов В. В. Сучасне кримінальне право України: курс лекцій / В. В. Кузнецов, А. В. Савченко, О. Ф. Штанько. – К.: Вид-во «Паливода А. В.», 2006.
257. Куницын А. П. Изображение взаимной связи государственных сведений. 1817 / А. П. Куницын; под ред. И. Я. Щипанова. – М.: Мысль, 1966. – (Собр. произв.: в 2 т. / А. П. Куницын; т. 2).
258. Куринов Б. А. Научные основы квалификации преступлений / Б. А. Куринов. – М.: Изд-во МГУ, 1984.
259. Курляндский В. И. Уголовная ответственность и меры общественного воздействия / В. И. Курляндский. – М.: Юрид. лит., 1965.
260. Курс российского уголовного права. Общая часть. – М.: Спарк, 2001.
261. Курс советского уголовного права / под ред. Н. А. Беляева и М. Д. Шаргородского. – Т. 5. – Ленинград: Изд-во ЛГ, 1981.
262. Курс советского уголовного права: в 6 т. / ред. коллегия: А. А. Пионтковский; П. С. Ромашкин; В. М. Чхиквадзе. – М.: Наука, 1970. – Т. 3.
263. Курс уголовного права. Общая часть. – Т. 1. Учение о преступлении: учебник для вузов / под ред. докт. юрид. наук, проф. Н. Ф. Кузнецовой и канд. юрид. наук, доц. И. М. Тяжковой. – М.: ИКД «Зерцало – М», 2002.
264. Курс уголовного права. Т. 2. Общая часть. / Под ред. доктора юрид. наук, профессора Н. Ф. Кузнецовой и канд. юр. наук И. М. Тяжковой – М.: Зерцало, 1999.
265. Ладиченко В. В. Взаємозв'язок права і свободи / В. В. Ладиченко // Юридична Україна. – 2011. – № 10.
266. Лазарев В. М. Принцип правового равенства и юридическая ответственность (проблемы методологии и теории взаимосвязи): монография / В. М. Лазарев, В. Г. Федорова. – Волгоград: Изд-во Вол. ГУ, 2005.

267. Лазебный Л.И. Политическое сознание: социально-философский анализ / Л.И. Лазебный. – М.: Ин-т философии РАН, 1999.
268. Лапин Н.И. Модернизация базовых ценностей россиян / Н.И. Лапин // Социологическое исследование. – 1996. – № 5.
269. Левицкий С.А. Трагедия свободы. – М.: Канон, 1992.
270. Лейкина Н.С. Личность преступника и уголовная ответственность / Н.С. Лейкина. – М.: Изд-во ЛГУ, 1968.
271. Лейкина Н.С. Стадии реализации уголовной ответственности и личность преступника / Н.С. Лейкина // Проблемы советского уголовного права. – Л., 1963.
272. Лейст О.Э. Санкции в советском праве / О.Э. Лейст. – М.: Госюриздат, 1962.
273. Лейст О.Э. Санкции и ответственность по советскому уголовному праву / О.Э. Лейст. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981.
274. Лейст О.Э. Юридическая ответственность / О.Э. Лейст // Общая теория государства и права. Академическое издание / отв. ред. М.Н. Марченко. Т. 3. – М.: ИКД «Зеркало-М», 2002.
275. Лесниевски-Костарева Т.А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика / Т.А. Лесниевски-Костарева. – М.: НОРМА, 1998.
276. Лившиц Р.З. Теория права / Р.З. Лившиц. – М.: БЕК, 1994.
277. Липинский Д.А. Проблемы юридической ответственности / Д.А. Липинский. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003.
278. Липинский Д.А. Формы реализации юридической ответственности / Д.А. Липинский. – Тольятти: Изд-во Волжского ун-та им. Татищева. – 1999.
279. Лист Ф. Учебник уголовного права. Общая часть / Франц Лист. – М.: Типография А.И. Мамонтова, 1903.
280. Локк Дж. Два трактата про врядування / Дж. Локк. – К.: Основи, 2001.
281. Локк Дж. Избрание философские произведения / Джон Локк. – М.: Соцэкгиз, 1960.
282. Локк Дж. Сочинения в 4 т. – Т.1. – М.: Мысль. 1985.
283. Локк Дж. Цілі політичного суспільства та врядування // Лібералізм. Ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулза. Антологія. – вид. друге, переробл. / упорядник Олег Проценко, Василь Лісовий. – К.: Смолоскип, 2009.
284. Лопаткин В.В. Малый толковый словарь русского языка / В.В. Лопаткин, А.Е. Лопаткина. – М.: Русские словари, 1993.
285. Лопашенко Н.А. Основы уголовно-правового воздействия / Н.А. Лопашенко. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004.
286. Лопашенко Н.А. Принципы кодификации уголовно-правовых норм / Н.А. Лопашенко. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1989.

287. Лопашенко Н. А. Уголовная политика / Н. А. Лопашенко. – М.: Волтерс Клувер, 2009.
288. Лорд Актон. Свобода як головна політична цінність // Консерватизм. Консервативна традиція політичного мислення від Едмунда Берка до Маргарет Тетчер. Антологія. Упорядники: Олег Проценко, Василь Лісовий. – К.: Вид. дім «Простір», «Смолоскип», 2008.
289. Лук'янець Д. Філософські основи і концептуальна модель юридичної відповідальності / Дмитро Лук'янець // Юридична Україна. – 2006. – № 4.
290. Лукашева Е. А. Право, мораль, личность / Е. А. Лукашева. – М.: Юрид. лит., 1986.
291. Лукьянов В. А. Ответственность: философские и уголовно-правовые аспекты: автореф. дисс. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук. – Екатеринбург: Уральская государственная юридическая академия, 1999.
292. Ляпунов Ю. И. Социалистическая законность и уголовный закон / Ю. И. Ляпунов // Советское госуд. и право. – 1989. – № 2. – С. 62.
293. Лясс Н. В. К вопросу об основаниях уголовной ответственности / Н. В. Лясс // Вестник ЛГУ. – 1960. – № 17.
294. Мадіссон В. Основи філософії приватного права / В. Мадіссон. – К.: Школа, 2004.
295. Маковельский А. О. Досократики. Часть первая / А. О. Маковельский / – Казань: Изд-во книжного магазина М. А. Голубева, 1914.
296. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С. И. Максимов. – Харьков: Право, 2002.
297. Максимов С. І. До проблеми правової людини / С. І. Максимов // Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): Статті учасників Другого всеукраїнського «круглого столу». – Львів: Край, 2007.
298. Максимюк О. Д. Принцип невідворотності юридичної відповідальності: гносеологічний підхід: автореф. дес. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / О. Д. Максимюк. – Львів: ЛьвДУВС, 2011.
299. Макуев Р. Х. Правонарушения и юридическая ответственность / Р. Х. Макуев. – Орел: Юрид. институт МВД России, 1998.
300. Малахов В. П. Философия права / В. П. Малахов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007.
301. Малахов И. П. Основания уголовной ответственности / И. П. Малахов // Советское государство и право. – 1991. – № 6.
302. Малейн Н. С. Правонарушения: понятие, причины, ответственность / Н. С. Малейн. – М.: Юрид. лит., 1985.
303. Маліновська В. М. Юридична відповідальність як різновид соціальної відповідальності: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vru.gov.ua/Docs/a150710.pdf>

304. Малько А.В. Стимулы и ограничения в праве. Теоретико-информационный аспект / А.В. Малько. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1994.
305. Мальков В.П. Вина – основание юридической ответственности / В.П. Мальков // Законность. – 1993. – № 11.
306. Мальков В.П. Состав преступления в теории и в законе / В.П. Мальков // Госуд. и право. – 1996. – № 7.
307. Мальцев В.В. Принципы уголовного права и их реализация в правоприменительной деятельности / В.В. Мальцев. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004.
308. Мальцев В.В. Принципы уголовного права и уголовного законодательства: система, содержание и нормативное выражение / В.В. Мальцев // Правоведение. – 2003. – № 1.
309. Мальцев В.В. Проблемы освобождения от уголовной ответственности и наказания в уголовном праве / В.В. Мальцев. – Волгоград: ВА МВД России, 2003.
310. Мальцев В.В. Социальная ответственность личности, уголовное право и уголовная ответственность / В.В. Мальцев // Известия ВУЗ «Правоведение». – 2000. – № 6 (233).
311. Мальцев Г.В. Социалистическое право и свобода личности (теоретические вопросы) / Г.В. Мальцев. – М.: Юрид. лит., 1968.
312. Мандриченко Ж.В. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим / Ж.В. Мандриченко. – О.: Фенікс, 2009.
313. Маньковский Б.С. Проблема ответственности в уголовном праве / Б.С. Маньковский. – М.-Л.: Изд-во Акад. наук СССР, 1949..
314. Маркунцов С.А. Осознание уголовно-правовых запретов в структуре уголовной ответственности несовершеннолетних / под общей ред. А.Э. Жалинского. – М.: ИД «Юриспруденция», 2007.
315. Марцев А.И. Избранные труды / А.И. Марцев. – Омск: Изд-во Омской академии МВД РФ, 2005.
316. Марцев А.И. Понятие и содержание уголовной ответственности / А.И. Марцев // Проблемы борьбы с преступностью: Сборник трудов Омской высшей школы МВД ССР. – Омск, 1976.
317. Марцев А.И. Уголовная ответственность и общее предупреждение преступлений / А.И. Марцев. – Омск: Изд-во ОГУ, 1973.
318. Марцев А.И. Уголовная ответственность как средство предупреждения преступлений / А.И. Марцев. – Омск: Омская высшая школа милиции, 1980.
319. Марченко М.Н. Проблемы теории государства и права: учебник / М.Н. Марченко. – М.: ТК Велби, Проспект, 2005.
320. Маслак Н.В. Кримінальна відповідальність за готування до злочину / Н.В. Маслак. – Х.: Право, 2010.

321. Матвеев Г.К. Основания гражданско-правовой ответственности / Г.К. Матвеев. – М.: Юрид. лит., 1970.
322. Матишевський П.С. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / П.С. Матишевський. – К.: Юрінком Інтер, 2000.
323. Матузов М.И. Правовая система и личность / М.И. Матузов. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1987.
324. Мацнев Н.И. О понятии уголовной ответственности / Н.И. Мацнев // Правоведение. – 1980. – № 4.
325. Меркулова В.О. Кримінальна відповідальність: окремі теоретичні та соціально-правові аспекти: монографія / В.О. Меркулова. – О.: ОЮІ ХНУВС, 2007.
326. Милюков С.Ф. Система наказаний в механизме реализации уголовной ответственности / С.Ф. Милюков // Уголовная ответственность: проблемы содержания, установления, реализации. – Воронеж: Воронеж. гос. у-тет, 1989.
327. Мироненко М.Б. Принципы юридической ответственности / М.Б. Мироненко. – Тольятти: ВУиТ, 2001.
328. Мироненко М.Б. Принципы юридической ответственности в системе права: автореф. дисс. на соиск. ученой степени канд. юрид. наук / М.Б. Мироненко. – Саратов, 2001.
329. Митрофанов А.А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація / А.А. Митрофанов. – Одеса: Одеський юрид. ін-т, 2004.
330. Митрофанов І. Загальна характеристика відновлювальних кримінально-правових відносин / Ігор Митрофанов // Юридична Україна. – 2010. – № 10.
331. Митрофанов І.І. Суб'єкти відновлювальних кримінально-правових відносин / І.І. Митрофанов // Юридична Україна. – 2010. – № 12.
332. Митрофанов І.І. Теоретичні проблеми механізму реалізації кримінальної відповідальності / І.І. Митрофанов. – Кременчук: Вид-во ПП Щербатих О.В., 2010.
333. Митчем К. Что такое философия техники / К. Митчем. – М.: Аспект-Пресс, 1995.
334. Михайленко П.П. Уголовное право Украины. Общая часть / П.П. Михайленко. – К.: МВД Украины, 1995.
335. Михеев Р.И. Социальная безответственность / Р.И. Михеев // Совершенствование уголовного законодательства и практики его применения. – Красноярск: Изд-во Красноярского ун-та, 1989.
336. Міжнародна хартія прав людини: збірник документів / відп. ред. А.М. Шлепаков. – К.: Наук. думка, 1991.
337. Можейко В.Н. Хозяйственный договор в СССР / В.Н. Можейко. – М.: Госюриздат, 1962.

338. Молодцов А.С. Уголовная ответственность: понятие, дифференциация / А.С. Молодцов // Реализация уголовной ответственности: материально-правовые и процессуальные аспекты. – Самара, 1992.
339. Монтескье Ш.-Л. О духе законов / Ш.-Л. Монтескье. – М.: Мысль, 1999.
340. Монтэсье Ш.-Л. Избранные произведения / Шарль Луи Монтэсье. – М.: Госполитиздат, 1955.
341. Мордовец А.С. Социально-юридический механизм обеспечения прав человека и гражданина / А.С. Мордовец. – Саратов: СВШ МВД РФ, 1996.
342. Морозова Л.А. Теория государства и права / Л.А. Морозова. – М.: Юристъ, 2002.
343. Москаленко А.Т. Личность как предмет философского познания / А.Т. Москаленко, В.Ф. Сержантов. – Новосибирск: Наука, 1984.
344. Мотовиловкер Е.Я. Норма, отношение и ответственность в уголовном праве / Е.Я. Мотовиловкер // Уголовная ответственность: проблемы, содержание, установления, реализации. – Воронеж: ВГУ, 1989.
345. Мотовиловкер Я.О. Об уголовной ответственности обвиняемого в процессуальном смысле / Я.О. Мотовиловкер // Уголовная ответственность: проблемы содержания, установления, реализации. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1989.
346. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев / под ред. В.Е. Семенова. – Л.: Наука, 1983.
347. Мухаев Р.Т. Теория государства и права: учебник / Р.Т. Мухаев. 2-е изд. перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005.
348. Мучник А.Г. Философия достоинства, свободы и прав человека / А.Г. Мучник. – К.: Парламентське видавництво, 2009.
349. Мясникова Н.А. Свобода и ответственность при конструировании жизненной стратегии индивида / Н.А. Мясникова // Філософські перипетії: Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2006. – № 750.
350. Навроцький В.О. Теоретичні поняття кримінально-правової кваліфікації / В.О. Навроцький. – К.: Атіка, 1999.
351. Наден О.В. Спеціальні види звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів / О.В. Наден. – Х.: Право, 2003.
352. Назаренко Г.В. Русское уголовное право. Общая часть: курс лекций / Г.В. Назаренко. – М.: Ось-89, 2000.
353. Наталія Мельничук. Світоглядні чинники духовно-правничих колізій в контексті звичаєвого права / Наталія Мельничук // Науковий вісник Львівського юридичного інституту. – 2004. – № 2 (1).

354. Наташев А.Е. Основы теории советского исправительно-трудового права / А.Е. Наташев, Н.А. Стручков. – М.: Юрист, 1967.
355. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 т. – Т. 1 / за ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. – 3-є вид. перероб. та доп. – К.: Алерта; КНТ; Центр учбов. літ-ри.
356. Наумов А.В. Российское уголовное право. Курс лекций: в 2 т. – Т. 1. Общая часть. – 3-е изд. дополн. и перераб. – М.: Юрид. лит., 2004.
357. Наумов А.В. Российское уголовное право. Общая часть: курс лекций / А.В. Наумов. – М.: Изд-во «БЕК», 1996.
358. Недбайло П.Е. Система юридических гарантий применения советских правовых норм / П.Е. Недбайло // Известия ВУЗ «Правоведение». – 1971. – № 3.
359. Нерсисянц В.С. Юриспруденция. Введения в курс общей теории права и государства / В.С. Нерсисянц. – М.: Норма, 2000.
360. Нечуй-Левицький І.С. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології / І.С. Нечуй-Левицький. – К.: АТ «Обереги», 1992.
361. Никифоров Б.С. Освобождение от уголовной ответственности и наказания / Б.С. Никифоров // Соц. законность. – 1960. – № 1.
362. Ніколаєнко Т.Б. Поняття кримінальної відповідальності / Т.Б. Ніколаєнко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 10.
363. Новая философская энциклопедия: в 4 т. // Ин-т философии РАН. – М.: Мысль, 2010.
364. Новікова О. Соціальна відповідальність в контексті якості державного та регіонального управління / Ольга Новікова // Публічне управління: теорія та практика. – № 3–4.
365. Ной И.С. Вопросы теории наказания в советском уголовном праве / И.С. Ной. – Саратов: Изд-во СГУ, 1962.
366. Ной И.С. Новое в трактовке основных уголовно-правовых понятий / И.С. Ной // Сов. госуд. и право. – 1982. – № 7.
367. Номоконов В.А. Ответственность в уголовном праве и ее основание / В.А. Номоконов // Полный курс уголовного права: в 5 т. / под ред. А.И. Коробеева. – Т. 1. Преступление и наказание. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2008.
368. Носкова Е.Н. Позитивная юридическая ответственность / Е.Н. Носкова / под общей ред. Р.Л. Хачатурова. – Тольятти: Волжский ун-т им. В.Н. Татищева, 2003.
369. Нравственные проблемы развития личности. – М.: Изд-во МГУ, 1982.
370. Ньюмен Джон Генрі. Захист і Свобода: кого звинувачувати? // Консерватизм. Консервативна традиція політичного мислення від Едмунда Берка до Маргарет Тетчер. Антологія. друге вид. / упорядники: Олег Проценко, Василь Лісовий. – К.: Вид. дім «Простір». «Смолоскип», 2008.

371. Общая теория государства и права. Академический курс: в 3 т. Изд. 2-е перераб. и доп. / отв. ред. М.Н. Марченко. – Т. 3. – М.: ИКД «Зерцало-М», 2002.
372. Общая теория прав человека / под ред. Е.А. Лукашовой. – М.: НОРМА, 1996.
373. Огурцов Н.А. Правоотношения и ответственность в советском уголовном праве / Н.А. Огурцов. – Рязань: Изд-во РВШ МВД СССР, 1976.
374. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. – М.: Изд-во «Язы», 1992.
375. Ойгензихт В.А. Проблема риска в гражданском праве / В.А. Ойгензихт. – Душанбе: Ирфон, 1972.
376. Оксамытний В.В. Теория государства и права: учебник для студентов высших учебных заведений / В.В. Оксамытний. – М.: ИМПЭ-ПАБЛИШ, 2004.
377. Олесницкий М.А. Нравственное богословие: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://azbyka.ru/nravstvennost_i_duhovnost/olesnicky_bogoslovie_1g01_all.shtml
378. Ольков С.Г. Точная теория юридической ответственности / С.Г. Ольков // Право и політика. – 2006. – № 10.
379. Оніщенко Н.М. Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах / Н.М. Оніщенко, Т.І. Тарахонич, Н.М. Пархоменко, Л.О. Макаренко / за заг. ред. Н.М. Оніщенко. – К.: Юридична думка, 2009.
380. Оніщенко Н.М. Юридична відповідальність держави перед особою: монографія / Н.М. Оніщенко. – К.: Юридична думка, 2007.
381. Ореховский А.И. Ответственность и ее социальная природа. Методологический аспект / А.И. Ореховский. – Томск: Изд-во ТГУ, 1978.
382. Ориген. О началах: [Электронный ресурс] / Ориген. – Режим доступа: http://krotov.info/acts/03/1/origen_18.htm
383. Орловская Н.А. Уголовно-правовые санкции: проблемы определения, классификации и функционального анализа: монография / Н.А. Орловская. – О.: «Юридическая литература», 2010.
384. Осипов П.П. Теоретические основы построения и применения уголовно-правовых санкций (аксиологические аспекты) / П.П. Осипов. – Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1976.
385. Павлухин А.Н. Уголовная ответственность как научная категория российской правовой доктрины. Генезис, состояние, перспективы: монография / А.Н. Павлухин, А.А. Чистяков. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2003.
386. Панов А.Т. Социальная ответственность личности в развитом социалистическом обществе / А.Т. Панов, В.А. Шабалин. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1976.

387. Панов М.І. Кримінальна відповідальність і проблеми правового забезпечення прав і свобод людини і громадянина / М.І. Панов. Вибрані праці з проблем правознавства. – К.: «Ін Юре», 2010.
388. Панов М.І. Кримінальна відповідальність та її підстава / М.І. Панов // Вісник національної академії прокуратури України. – 2010. – № 4 (20).
389. Панов М.І. Підстава кримінальної відповідальності: поняття та значення в удосконаленні КК України // 10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., (Харків, 13-14 жовтня 2011 р.) / ред. кол.: В.Я. Тацій (головн. ред.), В.І. Борисов (заст. гол. ред.) та ін. – Х.: Право, 2011.
390. Пашук А.І. Нариси з історії філософії середніх віків / А.І. Пашук. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007.
391. Петрович З.З. Соціальні аспекти цінності у справі // Науковий вісник Львівського державного університету. серія юридична. – 2011. – № 1.
392. Петрухин И.Л. Свобода личности и уголовно-процессуальное принуждение / И.Л. Петрухин. – М.: Наука, 1985.
393. Петрухин И.Л. Человек и власть (в сфере борьбы с преступностью) / И.Л. Петрухин. – М.: Юристъ, 1999.
394. Пимонов В.А. Теоретические и прикладные проблемы борьбы с общественно опасными посягательствами средствами уголовного права / В.А. Пимонов. – М.: Юрлитинформ, 2007.
395. Пинаев А.А. Курс лекций по Общей части уголовного права. Книга первая «О преступлении» / А.А. Пинаев. – Харьков: Юридический Харьков, 2001.
396. Пионтковский А.А. О понятии уголовной ответственности / А.А. Пионтковский // Советское государство и право. – 1967. – № 12.
397. Пионтковский А.А. Уголовная ответственность и наказание / А.А. Пионтковский // Курс советского уголовного права: в 6 т. – Т. 3. – М.: Наука, 1970.
398. Письменський Є.О. Звільнення від покарання та його відбування: проблеми кримінального законодавства та практики його застосування: монографія / Є.О. Письменський; передм. д-ра юрид. наук, доц. Хавронюка М.І.; наук. ред. д-р юрид. наук, проф. О.О. Дудоров. – Луганськ: ТОВ «Віртуальна реальність», 2011.
399. Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр. / ред.: В.І. Борисов та ін. – Х.: Право, 2011. – Вип. 22.
400. Платон. Государство / Платон [пер. с древнегреч. А.Н. Егунова] // Платон : Сочинения в 3-х Т. – М.: Мысль. 1971. – Т. 3.
401. Платон. Законы / Платон [пер. с древнегреч. А.Н. Егунова] // Платон. Государство. Законы. Политика. – М.: Мысль. 1998.

402. Платон. Политика / Платон [пер. с древнегреч. С.Я. Шейман-Топштейн] // Платон. Государство. Законы. Политика. – М.: Мысль. 1998.
403. Платон. Георгий / Платон [пер. с древнегреч. С. Маркиш] // Платон : Сочинения в 3-х Т. – М.: Мысль. 1968. – Т. 1.
404. Платон. Протагор / Платон [пер. с древнегреч. В.С. Соловьев] // Платон : Сочинения в 3-х Т. – М.: Мысль. 1968. – Т. 1.
405. Платон. Апология Сократа / Платон [пер. с древнегреч. В.С. Соловьев] // Платон : Сочинения в 3-х Т. – М.: Мысль. 1968. – Т. 1.
406. Платон. Тимей / Платон [пер. с древнегреч. С.С. Аверинцев] // Платон : Сочинения в 3-х Т. – М.: Мысль. 1971. – Т. 3. – Ч. 1.
407. Платон. Красил / Платон [пер. с древнегреч. Т.В. Васильев] // Платон : Сочинения в 3-х Т. – М.: Мысль. 1968. – Т. 1.
408. Платон. Диалоги / М.: АСТ; Харьков: Фолио. 2001.
409. Платонов К.К. Эмоции, чувства и воля как формы отражения действительности / К.К. Платонов, Г.Х. Шингаров, А.В. Шмаков // Ленинская теория отражения и современная наука. Теория отражения и естествознание. – София: Наука и искусство, 1973.
410. Плахотный А.Ф. Свобода и ответственность (социологический аспект) / А.Ф. Плахотный. – Х.: Издательство Харьков ун-та, 1972.
411. Плутарх. Тесей и Ромул / Плутарх; сост. Н.И. Ефименко // Плутарх. Сравнительные жизнеописания. – Владивосток: Изд.-во Дальневост. ун-та, 1989.
412. Покровский П.А. Бентам и его время / А.П. Покровский // Записки юрид. ф-та императорского Петроградского ун-та. Вып. 3. – Петроград: Тип. А.Э. Коллинс, 1916.
413. Поляков А.В. Общая теория права: проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода: Курс лекций. – СПб.: Изд. дом С.-Петербур. гос. ун-та, 2004.
414. Пономаренко Ю.А. Заходи безпеки за кримінальним правом України / Ю.А. Пономаренко // Вісник Прокуратури. – 2011. – № 9 (123).
415. Пономаренко Ю.А. Чинність і дія кримінального закону в часі: монографія. – К.: Атіка, 2005.
416. Похмелкин В.В. Социальная справедливость и уголовная ответственность / В.В. Похмелкин. – Красноярск: Изд-во Красноярского университета, 1990.
417. Про українське право. Часопис кафедри теорії та історії держави і права Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка / за ред. проф. І.А. Безклубого. – К.: Вид-во Київ. нац. ун-та ім. Т. Шевченка, 2010. – Чис. V.
418. Проблеми забезпечення ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні: монографія / кол. авт.; за заг. ред. В.І. Борисова, В.С. Зеленецького. – Х.: Право. 2010.

419. Проблемы теории государства и права / под ред. М.Н. Марченко. – М.: Юрист, 2001.
420. Проблемы теории государства и права: учебник / под ред. С.С. Алексеева. – М.: Юрид. лит., 1987.
421. Прохоров В.С. Механизм уголовно-правового регулирования: норма, правоотношение, ответственность / В.С. Прохоров, Н.М. Кропачев, А.Н. Тарбагаев. – Красноярск: Изд-во Красноярск. ун-та, 1989.
422. Прохоров В.С. Развитие учения об уголовной ответственности / В.С. Прохоров // Курс советского уголовного права. – Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та, 1981. – Т. 5.
423. Рабінович П., Сушинський О. Юридична відповідальність: загальнотеоретичні проблеми. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuvportal/soc-gum/vtd/2009_2.pdf
424. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник / П.М. Рабінович. – Вид. 10-е доповнене. – Львів: Край, 2008.
425. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник / П.М. Рабінович. – Вид. 9-е доповнене. – Львів: Край, 2007.
426. Рабінович С.П. Розумність у праві. Філософсько-правовий та емпірико-юридичний виміри / С.П. Рабінович // Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): Статті учасників Другого всеукраїнського «круглого столу». – Львів: Край, 2007.
427. Рагузина О.В. Гуманизм и справедливость юридической ответственности в публичном и частном праве: автореф. дисерт. на соиск. науч. степени канд. юрид. наук. / О.В. Рагузина – Волгоград, 2002.
428. Радаев А.Г. Понятие и общая характеристика иных мер уголовно-правового характера / А.Г. Радаев // Уголовное право: стратегия развития в XXI веке: материалы Шестой международной науч.-практ. конфер. (Москва, 29–30 января 2009 г.) – М.: Проспект, 2009.
429. Разгильдиев Б.Т. Задачи уголовного права Российской Федерации и их реализация / Б.Т. Разгильдиев. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1993.
430. Разгильдиев Б.Т. Уголовно-правовые отношения и реализация ими задач уголовного права РФ / Б.Т. Разгильдиев. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1995.
431. Разгильдиева М.Б. Правовые убеждение и принуждение: теоретические основы (на примере финансового законодательства): монография / М.Б. Разгильдиева. – М.: Юрлитинформ, 2011.
432. Разумовский М.П. Детерминизм и ответственность в уголовном праве / М.П. Разумовский // Революция права. – 1929. – № 6. – С. 89.
433. Ратцингер Й. (Бенедикт XVI). Ценности в эпоху перемен. О соответствии вызовам времени / Йозеф. Ратцингер. – М.: Библийско-богосл. ин-т. св. ап. Андрея, 2007.

434. Релігієзнавчий словник / за ред. проф. А. Колодного і Б. Лобовика. – К.: Наукова думка, 1996.
435. Ретюнских И.С. Уголовная ответственность и ее реализация / И.С. Ретюнских. – Воронеж: ВГУ, 1983.
436. Ретюнских И.С. Уголовная ответственность и ее реализация по советскому законодательству / И.С. Ретюнских // Уголовная ответственность: проблемы содержания, установления, реализации. – Воронеж: ВГУ, 1989.
437. Ролло Мей. Новый взгляд на свободу и ответственность / Мей Ролло // Экзистенциальная традиция. – 2005. – № 2.
438. Российское уголовное право. Общая часть / под ред. В.С. Комиссарова. – СПб.: Питер, 2005.
439. Российское уголовное право. Общая часть: учебник. – М.: Спарк, 1997.
440. Российское уголовное право: в 2 т. – Т. 1. Общая часть: учебник под ред. Л.В. Иногамовой-Хегай, В.С. Комиссарова, А.И. Рарога. – М.: ТК Велби. Изд-во Проспект, 2006.
441. Российское уголовное право: курс лекций. – Т. 2. Наказание / под ред. проф. А.И. Коробеева. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1999.
442. Рудовер Ю.В. Финансово-правовая ответственность в системе видов юридической ответственности / Ю.В. Рудовер // Государство и право. – 2011. – № 3.
443. Русское уголовное право. Общая часть: курс лекций. – М.: Ось-89, 2000.
444. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или принципы политического права / Ж.-Ж. Руссо // Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты. – М.: КАНОН-пресс, Кучково поле, 1998.
445. Руссо Ж.-Ж. Рассуждение о происхождении и основаниях неравенства между людьми / Ж.-Ж. Руссо // Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты. – М.: КАНОН-пресс, Кучково поле, 1998.
446. Руссо Ж.-Ж. Трактаты / Жан Жак Руссо. – М.: Наука, 1969.
447. Сабитов Р.А. Посткриминальное поведение (понятие, регулирование, последствия). – Томск: Изд-во Томск. гос. ун-та, 1985.
448. Сабитов Т.Р. Принципы уголовного права: проблемы теории и законодательства: учеб. пособие / Т.Р. Сабитов. – Новосибирск: Изд-во Новосибирск. ун-та, 2009.
449. Савченко А.В. Сучасне кримінальне право / А.В. Савченко, В.В. Кузнецов, О.Ф. Шталько. – К.: Вид. А.В. Паливода, 2005.
450. Савченко І.Г. Соціальна відповідальність в контексті розбудови соціальної держави в Україні / І.Г. Савченко // Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. пр. – № 2 (24): У 2 ч. – Ч. 1. – Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2005.

451. Савченко І.Г. Соціальна відповідальність органів державної влади в умовах розбудови соціальної держави: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр.: спец. 25.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / І.Г. Савченко. – Харків, 2007.
452. Сагатовский В.Н. Уровни свободы и ответственности: системный синтез: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.sofik-rgi.narod.ru/avtori/sagat_urvn_svobodi.htm
453. Самигуллин В.К. Право и неправо / В.К. Самигуллин // Государство и право. – 2002. – № 3.
454. Самощенко И. С. Вопросы общей теории советского права / И. С. Самощенко. – М.: Госюриздат, 1960.
455. Самощенко И.С. Ответственность по советскому законодательству / И.С. Самощенко, М.Х. Фарукшин. – М.: Юридическая литература, 1971.
456. Санталов А.И. Об уголовной ответственности и ее процессуальном выражении / А.И. Санталов // Вестник Ленинград. ун-та, 1972. – Вып. 4.
457. Санталов А.И. Теоретические вопросы уголовной ответственности / А.И. Санталов. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1982.
458. Сартр Ж.-П. Стена: Избранные произведения / Жан-Поль Сартр. – М.: Политиздат, 1992.
459. Сахаров А.Б. О личности преступника и причинах преступности в СССР / А.Б. Сахаров. – М.: Госюриздат, 1961.
460. Сверчков В.В. Основания освобождения от уголовной ответственности и (или) наказания (система, законодательная регламентация, эффективность применения): дисс. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 – «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». – Нижний Новгород, 1997.
461. Святе Письмо Старого та Нового Завіту / переклад Хоменка. – Львів: Місіонер, 2005.
462. Семотюк О.П. Сучасний словник іншомовних слів / О.П. Семотюк. – Х.: Веста: «Ранок», 2007.
463. Сенцов А.С. Проблемы реализации уголовной ответственности и правового статуса ее субъектов на предварительном следствии / А.С. Сенцов // Права человека и правоохранительная деятельность. – Волгоград, 1995.
464. Сенцов А.С. Уголовная ответственность и ее роль в реализации советской уголовной политики: автореф. дисс на соиск. учен степени канд. юрид. наук. – М., 1985.
465. Сергеева Т.Л. Основания уголовной ответственности по советскому уголовному праву / Т.Л. Сергеева // Ученые записки ВНИИСЗ. – Вып. 1. – М., 1964.
466. Сергеевский Н.Д. О праве наказания // Избранные труды / отв. ред. А.И. Чучаев. – М.: ООО «Издательский дом «Буквовед», 2008.

467. Сердюк П.П. Концепція позитивної кримінальної відповідальності як нормативний паронім загальних кримінально-правових відносин у доктрині кримінального права / П.П. Сердюк // Право України. – 2010. – № 11.
468. Сидоров Б.В. Уголовно-правовые гарантии правомерного, социально-полезного поведения / Б.В. Сидоров. – Казань: Изд-во Казанск. ун-та, 1992.
469. Симонов П.В. Мотивированный мозг / П.В. Симонов – М.: Наука, 1982.
470. Скакун О.Ф. Теория государства и права. Энциклопедический курс: учебник / О.Ф. Скакун. – Харьков: Эспада, 2005.
471. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник / О.Ф. Скакун. – Х.: Консум, 2001.
472. Скибицкий В.В. Освобождение от уголовной ответственности и наказания. – К.: Наукова думка, 1987.
473. Скобелева Т.М. Социальная ответственность – интегральное качество гражданина-патриота / Т.М. Скобелева // Вопросы воспитания. – № 10. – 2009.
474. Сковорода Г. Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни [Разговор дружескій о душевном мире] / Григорій Сковорода // Григорій Сковорода: твори: в 2 т. / упор. І. А. Табачников. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – Т. 1.
475. Скурко Є.В. Философия права и правовая жизнь / Є.В. Скурко. – М.: Юрлитинформ, 2011.
476. Сливка С.С. Позитивістські концепти: філософсько-правовий аналіз: монографія / С.С. Сливка. – Львів: ЛьвДУВС, 2006.
477. Сливка С.С. Природне та надприродне право / С.С. Сливка. – К.: Атіка, 2005.
478. Словарь русского языка. – М.: Изд-во иностранных и национальных словарей, 1953.
479. Словник української мови / за ред. Б.Д. Грінченка. – К.: АН УРСР, 1958.
480. Смирнов В.Г. Уголовная ответственность и уголовное наказание / В.Г. Смирнов // Известия Высш. Учебн. Завед. «Право-ведение». – 1963. – № 4.
481. Смирнов В.Г. Функции советского уголовного права / В.Г. Смирнов. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1965.
482. Смирнов Л.Б. Юридическая ответственность осужденных в пенитенциарных учреждениях (теоретико-правовой аспект): автореф. дисс. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук / Л.Б. Смирнов. – СПб., 1995.
483. Соколов А.Ю. Сроки судимости в уголовном праве: автореф. дисс. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук. – М.: ВНИИ МВД Рос. Федерации, 2000.

484. Собчак А.А. О некоторых спорных вопросах общей теории правовой ответственности / А.А. Собчак // Известия ВУЗ «Правоведение». – 1968. – № 1. – С. 50.
485. Советское уголовное право. Общая часть / под ред. Г.А.Кригера, Б.А. Куринова, Ю.М. Ткачевского. – М.: Изд-во МГУ, 1981.
486. Советское уголовное право. Общая часть. – М.: Изд-во МГУ, 1988.
487. Современный философский словарь / под ред. проф. В.Е. Кемерова. – М. – Бишкек-Екатеренбург: Одиссей, 1996.
488. Соколов В.В. Историческое введение в философию: история философии по эпохам и проблемам / В.В. Соколов. – М.: Академический Проект, 2004.
489. Сокуренько В.Г. Право. Свобода. Равенство / В.Г. Сокуренько, А.Н. Савицька. – Львов: Выща школа. – 1981.
490. Соловій Я.І. Безвідповідальність як морально-етична та правова проблема сучасності // Моральні основи права: матеріали міжнар. наук. конф. – Івано-Франківськ: ЗАТ «Надвірнянська друкарня», 2010.
491. Соловій Я.І. Межі кримінальної відповідальності / Я.І. Соловій. – Івано-Франківськ: ЗАТ «Надвірнянська друкарня», 2009.
492. Соловьев В.С. Оправдание добра / В.С. Соловьев. Соч.: в 2 т. – Том. 1. – М.: Мысль, 1988.
493. Соловьев Э.Ю. И. Кант: взаимодополнительность морали и права / Э.Ю. Соловьев. – М.: Наука, 1992.
494. Солодкая М.С. К единству социального и технического: проблемы и тенденции развития научных подходов к управлению / М.С. Солодкая. – Оренбург: Димур, 1997.
495. Сорокин В.В. Совесть как элемент русского православного правосознания / В.В. Сорокин // Государство и право. – 2011. – № 6.
496. Сорокин П. Преступление и кара, подвиг и награда / Питирим Сорокин. – СПб.: Изд-во РХГИ, 1999.
497. Сорокина Ю.В. Введение в философию права / Ю.В. Сорокина. – М.: Норма, 2009.
498. Софокл. Царь Эдип. // Софокл. Трагедии / Софокл / [пер. с древнегреч. С. Шервинского]; под общ. ред. С. Аверинцева, С. Апта, М. Гаспарова, А. Тахо-Годи, С. Шервинского, В. Ярхо. – М.: Худож. лит-ра, 1988.
499. Социологический энциклопедический словарь / под ред. Г.В. Осипова. – М.: ИСПИ РАН, 1995.
500. Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник / за ред. В.П. Андрущенко, М.І. Горлага. – Київ–Харків: Рубікон, 1997.
501. Спасович В.Д. Учебник уголовного права. – Т. 1. / В.Д. Спасович. – Вып. 1. – СПб.: Типограф. И. Огризко, 1863.
502. Сперанский В.И. Социальная ответственность личности, сущность и особенности формирования / В.И. Сперанский. – М.: Изд-во МГУ, 1987.

503. Спиноза Б. Богословско-политический трактат / Бенедикт Спиноза // Избр. произв.: в 2 т.; [пер. с лат.]. – М. – Л.: Гос. изд-во худ. лит-ры, 1951.
504. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание / А. Г. Спиркин. – М.: Наука, 1972.
505. Стефанчук Р. О. Сім невіршених справ сучасного законотворення (з нагоди 20-ї річниці Незалежності України) / Р. О. Стефанчук // Бюлетень міністерства юстиції України. – 2011. – № 8–9.
506. Стівен Д. Ф. Свобода в межах моралі та права // Консерватизм. Консервативна традиція політичного мислення від Едмунда Берка до Маргарет Тетчер. Антологія. друге вид. / упорядники: Олег Проценко, Василь Лісовий. – К.: Вид. дім «Простір». «Смолоскип», 2008.
507. Строгович М. С. Сущность юридической ответственности / М. С. Строгович // Сов. госуд. и право. – 1979. – № 5.
508. Стручков В. В. Основания освобождения от уголовной ответственности и (или) наказания (система, законодательная регламентация, эффективность применения): дисс. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук. – Нижний Новгород, 1997.
509. Стручков Н. А. Уголовная ответственность и ее реализация в борьбе с преступностью / Н. А. Стручков. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1977.
510. Стручков Н. А. О комплексной разработке проблем уголовного, уголовно-процессуального и исправительно-трудового права / Н. А. Стручков // Правоведение. – 1965. – № 11.
511. Сурилов А. В. Теория государства и права / А. В. Сурилов. – К. – Одесса: ВШ, 1989.
512. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Лекции. Часть общая. – Т. 2. – М.: Наука, 1994.
513. Тарбагаев А. Н. Ответственность в уголовном праве / А. Н. Тарбагаев // Правоведение. – 1994. – № 3.
514. Тарбагаев А. Н. Понятие и цели уголовной ответственности / А. Н. Тарбагаев. – М.: Изд-во Красноярск. ун-та, 1986.
515. Тарбагаев А. Н. Ответственность в уголовном праве / А. Н. Тарбагаев. – Красноярск: КГУ, 1994.
516. Тарбагаев А. Н. Судимость и ее уголовно-правовое значение / А. Н. Тарбагаев, Н. М. Кропачев, А. И. Бойцов // Вестник Ленингр. ун-та. – 1990. – № 13.
517. Тарханов И. А. Поощрение позитивного поведения в уголовном праве / И. А. Тарханов. – Казань: Изд-во Казанск. ун-та, 2001.
518. Тархов В. А. Ответственность по советскому уголовному праву / В. А. Тархов. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1973.
519. Тацій В. Я Вибрані статті, виступи, інтерв'ю / упор. О. В. Петришин, Ю. Г. Барабаш, В. І. Борісов; відпов за випуск О. В. Петришин. – Х.: Право, 2010.

520. Тащилин М. Т. Уголовная ответственность и формы ее реализации / М. Т. Тащилин, Н. Н. Годило: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.sudkmw.ru>
521. Теорія держави і права: навч. посібник / за ред. С.Л. Лисенкова. – К.: Юрінком Інтер, 2003.
522. Тернопільська В.І. Відповідальність особистості: гуманітарний аспект / В.І. Тернопільська // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – № 14. – 2004.
523. Тертуллиан. Апология / Тертуллиан. – М.: ООО «Изд-во АСТ»; СПб: «Северо-Запад Пресс», 2004.
524. Тетчер Маргарет. Я вірю // Консерватизм. Консервативна традиція політичного мислення від Едмунда Берка до Маргарет Тетчер. Антологія, друге вид. / упорядники: Олег Проценко, Василь Лісовий. – К.: Вид. дім «Простір». «Смолоскип», 2008.
525. Тихенко С.И. Невменяемость и вменяемость / С.И. Тихенко. – К.: [б.и.], 1927.
526. Тихий В.П. Підстава кримінальної відповідальності за новим Кримінальним кодексом України / В.П. Тихий // Вісник Конституційного Суду України. – 2002. – № 3.
527. Тихоненко И.Н. Основания освобождения от юридической ответственности: автореф. дисс. на соискание научной степени канд. юрид. наук. / И.Н. Тихоненко – М., 1995.
528. Тихонов К.Ф. К вопросу об основаниях уголовной ответственности / К.Ф. Тихонов // Ученые записки Саратовского юридического ун-та. Вопросы уголовного права, уголовного процесса и криминалистики. – 1964. – Вып. XI.
529. Тихонов К.Ф. Субъективная сторона преступления / К.Ф. Тихонов. – Саратов: Изд-во СГУ, 1967.
530. Ткачевский Ю.М. Понятие уголовной ответственности, ее суть и цели / Ю.М. Ткачевский // Избранные труды. – СПб.: Изд-во «Юридический центр-Пресс», 2010.
531. Ткачевский Ю.М. Понятие уголовной ответственности, ее суть и цели / Ю.М. Ткачевский // Вестник МГУ. Серия 11. Право. – 2000. – № 6.
532. Толковый словарь русского языка / под ред. Б.М. Волина и Д.Н. Ушакова. – Т. IV. – М.: Изд-во иностранных и национальных словарей, 1940.
533. Толковый словарь русского языка: в 4 т. / под ред. Д.Н. Ушакова. – М.: Русские словари, 1994. – Т. 2.
534. Томашев В.В. Сущность социальной ответственности и ее место в системе исторического материализма / В.В. Томашев // Проблемы систематизации категорий исторического материализма. – Челябинск, 1980.

535. Томсон Дж. Исследования по истории древнегреческого общества. – Т. II. Первые философы / Дж. Томсон; [пер. с англ.; общ. ред. А.Ф. Лосева]. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1959.
536. Трайнин А.Н. Состав преступления по советскому уголовному праву / А.Н. Трайнин. – М.: Госюриздат, 1951.
537. Трубецкой Е.Н. Энциклопедия права / Е.Н. Трубецкой. – СПб.: Юридический институт, 1998.
538. Тугаринов В.П. Личность и общество / В.П. Тугаринов. – М.: Политиздат, 1985.
539. Тяжкова И.М. Неосторожные преступления с использованием источников повышенной опасности / И.М. Тяжкова. – СПб.: «Юридический центр Пресс», 2002.
540. Уголовная ответственность // Энциклопедия уголовного права. – Т. 8. – М.: СПб. ГКА, СПб., 2007.
541. Уголовное право зарубежных стран. Общая и Особенная части: учебник / под ред. И.Д. Козочкина. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2010.
542. Уголовное право России. Общая часть / под ред. А.И. Рарога. – М.: Ин-т междунар. права и экономики им. А.С. Грибоедова, 1998.
543. Уголовное право России. Общая часть: учебник / отв. ред. Б.В. Здравомыслов. – М.: Юрист, 1996.
544. Уголовное право России. Части Общая и Особенная / под ред. А.И. Рарога. 7-е издание. – М.: Проспект, 2010.
545. Уголовное право России: учебник для вузов: в 2 т. – Т. 1. Общая часть / отв. ред. и рук. авт. кол. А.Н. Игнатов, Ю.А. Красиков. – М.: НОРМА-ИНФРА, 1998.
546. Уголовное право Российской Федерации. Общая часть: учебник / под ред. Л.В. Иногамовой-Хегай, А.И. Рарога, А.И. Чучаева. – М.: ИНФРА-М: КОНТРАКТ, 2004.
547. Уголовное право Российской Федерации: учебник. /Отв. ред. проф. Кашенов В.П. – М.: Былина, 1999.
548. Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть общая. / Отв. ред. Ф.Г. Бурчак. – К.: Наукова думка, 1985.
549. Уголовное право Украины. Общая и Особенная части: учебник / отв. ред. проф. Стрельцов Е.Л. – Х.: Одиссей, 2002.
550. Уголовное право Украины. Общая часть / под ред. В.А. Клименко, Н.И. Мельника. – К.: Атика, 2002.
551. Уголовное право. Актуальные проблемы теории и практики: сборник очерков / под ред. В.В. Лунеева. – М.: Юрайт, 2010.
552. Уголовное право. Общая часть / под ред. проф. А.И. Рарога. – М.: ИМП, 1997.
553. Уголовное право. Общая часть: учебник / под ред. В.М. Хомича. – Минск: Тесей, 2002.

554. Уголовное право. Общая часть: учебник / под ред. В. Н. Петрашева. – М.: ПРИОР, 1999.
555. Уголовное право. Общая часть: учебник / под ред. М. П. Журавлева, А. И. Рарога. – М.: Ин-т международного права и экономики, 1996.
556. Уголовное право. Общая часть: учебник / под ред. Н. И. Ветрова, Ю. И. Ляпунова. – М.: Новый Юрист. Кно Рус, 1997.
557. Уголовное право. Часть Общая. Часть Особенная: учебник / под ред. Л. Д. Гаухмана, Л. М. Колодкина, С. В. Максимова. – М.: Юриспруденция, 1999.
558. Уголовный кодекс Украины: Научно-практический комментарий / отв. ред. Е. Л. Стрельцов. – Харьков: ООО «Одиссей», 2005.
559. Уголовный процесс: учебник для вузов / под ред. В. П. Божьева. – 2-е издание, испр. и доп. – М., 2000.
560. Український енциклопедичний словник: у 3 т. – 2-ге видання. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1986. – Т. 1.
561. Український радянський енциклопедичний словник: в 3 т. – К.: Українська енциклопедія, 1968. – Т. 3.
562. Унковский М. А. О неясности законодательства как общественном бедствии и о ближайших путях ее устранения / М. А. Унковский. – СПб: Тип. Флейтмана, 1913.
563. Урсул А. Д. Некоторые философские вопросы освоения космоса / А. Д. Урсул. – М.: Знание, 1964.
564. Усс А. В. К дискуссии о понятии уголовной ответственности в связи с проблемой нравственности осуждения преступника / А. В. Усс. – Красноярск: Изд-во КГУ, 1986.
565. Утевский Б. С. Вина в советском уголовном праве / Б. С. Утевский. – М.: Госюриздат, 1950.
566. Утевский Б. С. Уголовное право / Б. С. Утевский. – М.: Государственное изд-во юрид. литературы, 1950.
567. Фейербах Л. О спиритуализме и материализме, в особенности в их отношении к свободе воли / Людвиг Фейербах // Фейербах Л. Сочинения: в 3 т. – Т. 1. – М.: Наука, 1995.
568. Фейербах Л. Сущность христианства / Людвиг Фейербах // Сочинения: в 3 т. – Т. 2. – М.: Наука, 1995.
569. Феофанов Ю. В. Власть и право // Известия. – 20 июня 1998 г.
570. Ферри Энрико. Уголовная социология / Энрико Ферри // Антология мировой правовой мысли. – Т. 3. Европа. Америка. XVII-XX вв.
571. Фефелов П. А. Механизм уголовно-правовой охраны (основные методологические проблемы) / П. А. Фефелов. – М.: Наука, 1992.
572. Фефелов П. А. Основания уголовной ответственности в советском праве / П. А. Фефелов // Сов. госуд. и право. – 1983. – № 12.
573. Филимонов В. Д. Понятие освобождения от уголовной ответственности / В. Д. Филимонов // Труды Томского ун-та. – 1963.

574. Филимонов В. Д. Уголовная ответственность по российскому законодательству / В. Д. Филимонов. – М.: Юр ИнфоР-МГУ, 2008.
575. Филимонов В. Д. Принципы уголовного права / В. Д. Филимонов. – М.: АО «Центр Юр ИнфоР», 2002.
576. Философия права. Курс лекций: учебное пособие: в 2 т. – Т. 2. / отв. ред. М. Н. Марченко.
577. Философия права. Хрестоматия / под ред. Н. И. Панова; сост. Панов Н. И., Бачинин В. А., Святоцкий А. Д. – К.: Ин Юре, 2002.
578. Философская энциклопедия: в 5 т. – М.: Советская энциклопедия, 1967. – Т. 4.
579. Философский словарь. – М.: Изд-во политической литературы, 1981.
580. Философский энциклопедический словарь / под ред. Л. Ф. Ильичова, П. Н. Федосеева, С. М. Ковалева, В. Г. Панова. – М.: Советская энциклопедия, 1983.
581. Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1989.
582. Філософія права / за ред. О. Г. Данільяна. – К.: Юрінком Інтер, 2002.
583. Філософія: навч. посібник / за ред. М. П. Гетьманчука. – Львів: ЛьвДУВС, 2010.
584. Флейшниц Е. А. Общие начала ответственности по основам гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик / Е. А. Флейшниц // Советское госуд. и право. – 1962. – № 3.
585. Франк С. Л. Духовные основы общества / С. Л. Франк. – М.: Республика, 1992.
586. Франкл В. Духовность, свобода и ответственность / Виктор Франкл. – М.: Прогресс, 1990.
587. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М.: Прогресс, 1990.
588. Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник для студентів вищих навчальних закладів / П. Л. Фріс – 2-ге видання, доп. і переробл. – К.: Атіка, 2009.
589. Фролов И. Т. Современная наука и гуманизм / И. Т. Фролов. – М.: Знание, 1974.
590. Фромм Э. Душа человека / Эрих Фромм. – М.: АСТ, 1998.
591. Хабермас Ю. Между натурализмом и религией. Философские статьи / Юрген Хабермас. – М.: Весь мир, 2011.
592. Хавронюк М. І. Диференціація кримінальної відповідальності або чи не очікує Україну соціальна катастрофа? // «Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення. Диференціація кримінальної відповідальності»: міжнар. симпозіум (Львів, 11-12 вересня 2009 року). – Львів: ЛьвДУВС, 2009.
593. Хавронюк М. І. Диференціація кримінальної відповідальності чи кримінальна безвідповідальність? / М. І. Хавронюк // Підприємство, государство і право. – 2009. – № 8.

594. Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук. – К.: КНУВС, 2007.
595. Хавронюк М.І. Право споживачів на безпечність продукції: кримінально-правове забезпечення: монографія / М.І. Харонюк. – К.: Атіка, 2011.
596. Хайдеггер М. Время и бытие / Мартин Хайдеггер. – М.: Республика, 1993.
597. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении / Р.О. Халфина. – М.: Юрид. лит., 1974.
598. Харт Г. Понятие права / Г. Харт. – СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 2007.
599. Харченко В.Б. Уголовное право Украины. Пособие по подготовке к государственному (выпускному) экзамену / В.Б. Харченко. – К.: Атика, 2000.
600. Хачатуров Р.Л. Общая теория юридической ответственности / Р.Л. Хачатуров, Д.А. Липинский. – М.: Юридический центр Пресс, 2007.
601. Хачатуров Р.Л. Юридическая ответственность / Р.Л. Хачатуров, Р.Г. Ягутян. – Тольятти: ВГУ им. В.Н. Татищева, 1995.
602. Хитра А.Я. Заходи кримінально-процесуального примусу / А.Я. Хитра. – Львів: ЛьвДУВС, 2009.
603. Хомич В.М. Социальная ответственность и право / В.М. Хомич // Право и демократия. – 1989. – № 2.
604. Хомич В.М. Теоретические проблемы уголовной ответственности (концепция и правовая модель института уголовной ответственности: автореф. дисс. на соиск. учен. степени докт. юрид. наук. – Минск: БГУ, 1997.
605. Хомич В.М. Формы реализации уголовной ответственности / В.М. Хомич. – Минск: Изд-во Белорусского госуд. ун-та, 1998.
606. Цвік М. Про сучасне праворозуміння / Марк Цвік // Вісник Академії правових наук України. – № 4 (27). – 2007.
607. Цимбалюк М.М. Онтологія правосвідомості: теорія та реальність: монографія / М.М. Цимбалюк. – К.: Атіка, 2008.
608. Цицерон. Про закони // Антропологія лібералізму: політико-правові вчення та верховенство права / відпов. ред. С. Головатий. – К.: Книга для бізнесу, 2008.
609. Человек: мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир – эпоха Просвещения / редкол. И.Т. Фролов и др. – М. Политиздат, 1991.
610. Чепульченко Т.О. Соціальна відповідальність: поняття та сучасність: [Електронний ресурс] / Т.О. Чепульченко // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право: Зб. наук. праць. – Київ: ІВЦ «Політехніка», 2010. – № 1(5).

611. Черданцев А.Ф., Кожевников С.Н. О понятии и содержании юридической ответственности / А.Ф. Черданцев, С.Н. Кожевников // Известия ВУЗ «Правоведение». – 1976. – № 5.
612. Чернишова А.В. Кримінальне право України (Загальна частина): навч. посібник / А.В. Чернишова. – К.: Атіка, 2003.
613. Черных Е.В. О нормативном характере юридической ответственности / Е.В. Черных // Вопросы теории государства и права. Актуальные проблемы современного государства и права: межвуз. сборник науч. трудов. Вып. 1 (10). – Саратов: СГАП, 1998.
614. Черных Е.В. Юридическая ответственность и государственное принуждение / Е.В. Черных // Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. – М., 1997.
615. Чирков А.П. Ответственность в системе права / А.П. Чирков. – Калининград: Изд-во Калининград ун-та, 1996.
616. Чистяков А.А. Уголовная ответственность и механизм формирования ее оснований / А.А. Чистяков. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002.
617. Чичерин Б.Н. Собственность и государство / Б.Н. Чичерин. – СПб.: Изд-во Русской Христианской Академии, 2005.
618. Чичерин Б.Н. Философия права / Б.Н. Чичерин. Изд. 2-е испр. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011.
619. Чугуников И.И. Правоотношение и формы их реализации в уголовном праве Украины: дисс. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук. – Одесса, 2000.
620. Чугуников І.І. Правовідносини та форми їх реалізації у кримінальному праві України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец.: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Одеська національна юридична академія. – О., 2001.
621. Чухвичев Д.В. Свобода личности и юридическая ответственность. [Электронный ресурс. – Режим доступа: // [http://library.bu\(c\)](http://library.bu(c))]
622. Чучаев А.И. Уголовно-правовое воздействие: понятие, объект, механизм, классификация: монография / А.И. Чучаев, А.П. Фирсова. – М.: Проспект, 2010.
623. Чучаєв О.І. Відповідальність у кримінальному праві / О.І. Чучаєв, О.В. Лошенкова // Про українське право. Часопис кафедри теорії та історії держави і права Київськ. націон. ун-ту ім. Т. Шевченка / за ред. І. Безклубного. – К.: Вид-во КНУ ім. Т. Шевченка.
624. Шабуров А.С. Политические и правовые аспекты социальной ответственности личности: автореф. дисс на соиск. учен. степени докт. юрид. наук. / А.С. Шабуров – Екатеринбург, 1992.
625. Шабуров А.С. Юридическая ответственность / А.С. Шабуров // Теория госуд. и права: учебник / под ред. В.Д. Перевалова. – М.: НОРМА–ИНФРА–М, 1998.

626. Шаргородский М.Д. Детерминизм и ответственность / М.Д. Шаргородский // Известия ВУЗ Правоведения. – 1968. – № 1.
627. Шаргородский М.Д. Детерминизм и ответственность / М.Д. Шаргородский // Избранные труды. – Спб.: «Юридический центр Пресс», 2004.
628. Шаргородский М.Д. Наказание по советскому уголовному праву. Часть вторая / М.Д. Шаргородский. – М., 1958.
629. Шаргородский М.Д. Основание уголовной ответственности / М.Д. Шаргородский // Курс советского уголовного права. – Т. 1. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1968.
630. Шаталова Л.И. Правовые, психологические и этические аспекты субъективного вменения в уголовном праве Российской Федерации / Л.И. Шаталова. – Тольятти: Изд-во Волжского ун-та, 2002.
631. Шахов Б.Д. Социальные нормы: философские основания общей теории / Б.Д. Шахов. – М.: Наука, 1985.
632. Швець О.В. Відповідальність як соціальне явище: теоретико-правові засади / О.В. Швець // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2012. – Вип. 1.
633. Шевченко Я.М. Що таке юридична відповідальність? / Я.М. Шевченко // Юриспруденція. Теорія і практика. – 2011. – № 1 (75).
634. Шелер М. Человек и история. Избранные произведения / Макс Шелер. – М.: Гнозис, 1992.
635. Шеллинг Ф.В. Сочинения: в 2 т / Ф.В. Шеллинг. – М.: Мысль, 1987.
636. Шишов О.Ф. Проблемы уголовной ответственности в истории советского уголовного права / О.Ф. Шишов. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1982.
637. Шкода В.В. Вступ до правової філософії / В.В. Шкода. – Харків: Фоліо, 1997.
638. Шнейдер М.А. Учебно-методическое письмо по советскому уголовному праву для студентов ВЮЗИ / М.А. Шнейдер. – М.: Изд-во ВЮЗИ, 1950.
639. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность / Артур Шопенгауэр. – М.: Республика, 1992.
640. Штайнер Рудольф. Истина и наука. Философия свободы. Основные черты одного современного мировоззрения: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // [http // www. Orlov-yoga.com](http://www.Orlov-yoga.com).
641. Шульгин Н.Ф. Теоретические вопросы позитивного и негативного аспектов уголовной ответственности / Н.Ф. Шульгин // Актуальна проблеми політики: збірн. наук. праць. Вип. 8. – О.: Юрид. л-ра, 2000.
642. Щедрин Н.В. Российское уголовное право в контексте доктринальных моделей построения уголовно-правовых санкций / Н.В. Щедрин, О.М. Кылина // Криминологический журнал. – 2008. – № 3(5).
643. Щепельков В.Ф. Уголовный закон: преодоление противоречий и неполноты / В.Ф. Щепельков. – М.: Юрлитинформ, 2003.

644. Щербаков В.В. Уголовная ответственность и ее основание: автореф. дисс. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук. – Саратов: СГУ, 1998.
645. Экимов А.И. Справедливость и социалистическое право / А.И. Экимов. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1980.
646. Энциклопедия уголовного права: в 35 т. – Т. 1. Понятие уголовного права. – СПб.: Изд-во проф. Малинина, 2005.
647. Эригуена. Книга о божественном предопределении / Эригуена // Человек. Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир – эпоха Просвещения / сост. П.С. Гуревич. – М.: Политиздат, 1991.
648. Эскандер: [Электронный ресурс] / Эскандер. – Режим доступа: www.azlib.ru/e/escander/1_01.html
649. Эстрин А.Я. О вине уголовной ответственности / А.Я. Эстрин // Советское государство и право. – 1935. – № 1–2.
650. Эсхил. Орестея: трилогия / Эсхил // Эсхил. Трагедии / [пер. Вяч. Иванова]. – М.: Наука, 1989.
651. Юнг К. Психологические типы / Карл Юнг. – Минск: ООО «Попурри», 1998.
652. Юридична відповідальність: цивілістичні аспекти / за ред. Н.І. Титової. – Львів: Вища школа, 1975.
653. Юридична енциклопедія: в 6 т. – К.: Українська енциклопедія, 1998. – Т. 5.
654. Явич Л.С. Право и социализм / Л.С. Явич. – М.: Юрид. лит., 1982.
655. Яковенко Т. Принцип відповідальності як еко-етичний імператив сталого розвитку / Тетяна Яковенко // Наука. Релігія. Суспільство. – 2010. – № 4.
656. Якушин В.А. Наказание и его применение / В.А. Якушин, О.В. Тюшнякова. – Тольятти: Волжский ун-т им. В.Н. Татищева, 2006.
657. Яценко С.С. Інститут кримінальної відповідальності в новому Кримінальному кодексі України та інших нормативно-правових актах / С.С. Яценко // Новий Кримінальний кодекс України: питання застосування і вивчення: матеріали міжнар. наук.-практ. конференції (Харків, 25-26 жовтня 2001 р.). – К. – Х.: Юрінком Інтер, 2002.

Грищук В. К., Маковецька Н. Є.
УМИСНІ ВБИВСТВА ЗА КРИМІНАЛЬНИМ
ПРАВОМ УКРАЇНИ ТА РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА:
ЮРИДИЧНИЙ АНАЛІЗ СКЛАДІВ ЗЛОЧИНІВ

Монографія

ВСТУП

Стаття 27 Конституції України закріпила основне природне право кожної людини – право на життя: «Кожна людина має невід’ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов’язок держави – захищати життя людини. Кожен має право захищати своє життя і здоров’я, життя і здоров’я інших людей від протиправних посягань».

Життя є найціннішим із благ не лише для людини, а й для українського суспільства загалом, тому захист життя людини гарантується Конституцією України, а за посягання на життя встановлена найбільш сувора відповідальність – кримінальна.

Кількість умисних вбивств, що вчиняються в Україні, є значною. Так, у 1972р. в Україні було зареєстровано 1577 вбивств, у 1992р. – 3679, у 2000р. – 4034, у 2006р. – 3220, у 2007р. – 2906, у 2008р. – 2707, а у 2009р. – 2478 вбивств¹. Востанні декілька років кількість зареєстрованих убивств дещо зменшується. Для порівняння: в Республіці Польща кількість вбивств у 1992р. становила 1048, у 2000р. – 1316, у 2006р. – 826, у 2007 році – 861, а у 2008р. – 772 вбивства². Якщо взяти до уваги чисельність населення України в різні періоди, згідно з повідомленнями Державного комітету статистики України³, то коефіцієнт убивств, вчинених в Україні, на 10 тис. населення у 1992р. становив 0,71, у 2000р. – 0,82, у 2006р. – 0,69, у 2007р. – 0,62, а у 2008р. – 0,59. Водночас, враховуючи чисельність населення Республіки Польща⁴, коефіцієнт вбивств на 10 тис. населення цієї країни становив у 1992р. – 0,27, у 2000р. – 0,34,

¹ Статистика МВС України [Електронний ресурс] / Міністерство внутрішніх справ України // Офіційний сайт Міністерства внутрішніх справ України. – Режим доступу: <http://www.mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/index>

² Statystyka policyjna [Resurs elektroniczny] / Komenda Główna Policji // Oficjalny Portal Komendy Główniej Policji. – Dostęp: <http://www.policja.pl/portal.php?serwis=pol&dzial=17>

³ Чисельність населення в Україні в 1929–2008 роках [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України // Офіційний сайт Державного комітету статистики України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

⁴ Rocznik Demograficzny 2009 [Resurs elektroniczny] / Główny urząd statystyczny // Oficjalny portal Głównego urzędu statystycznego. – Dostęp: http://www.stat.gov.pl/gus/5840_3697_PLK_HTML.htm

у 2006 р. – 0,22, у 2007 р. – 0,23 і, нарешті, у 2008 р. – 0,20. Ці дані показують, що коефіцієнт убивств в Україні був і залишається в декілька разів вищим, ніж у Республіці Польща. Тому вивчення польського досвіду кримінально-правового регулювання боротьби з цим видом злочинів має відомий науковий та практичний інтерес.

Очевидним є те, що кримінально-правова характеристика умисних вбивств не є чимось новим і містить достатню кількість теоретично-наукових напрацювань. Проблеми кримінальної відповідальності за умисне вбивство, окремі його різновиди розглядаються в працях багатьох вітчизняних науковців, зокрема, О.В.Авраменка, М.І.Бажанова, В.І.Борисова, Ю.В.Бауліна, В.О. Гацелюка, В.О.Глушкова, О.В.Гороховської, В.Т.Дзюби, М.Й.Коржанського, М.П.Короленка, В.Н.Куца, О.П.Литвина, В.М.Мамчура, В.О.Навроцького, В.І.Осадчого, Л.А.Остапенко, М.І.Панова, О.І.Перепелиці, В.В.Сташиса, В.П.Тихого, С.Д.Шапченка, С.С.Яценка та інших науковців. Водночас окремі питання залишаються недостатньо дослідженими або до цього часу є дискусійними, внаслідок чого спостерігається неоднозначне тлумачення тих чи інших правових норм, а тому виникає необхідність їх поглибленого дослідження.

У Республіці Польща також значна увага науковців приділяється розробці проблем кримінально-правової охорони життя. Зокрема, провідними науковцями в цій галузі були та залишаються І.Андреев, К.Бухала, М.Будин, М.Ціесьляк, К.Дашкіевич, Л.Гардоцкі, М.Мозгава, Р.Краєвські, М.Кулік, З.Міельнік, С.Стаховіак та інші. Крім того, кримінальне право України та Республіки Польща має до певної міри спільну історію та спільних представників. Достатньо згадати видатного польського криміналіста проф. Юліуша Макаровича (1872–1955), життєвий шлях якого тісно пов'язаний з Україною. Він народився у м. Самборі, що на Львівщині, навчався в Ягелонському університеті в м. Кракові (1889–1894), з 1907 р. викладав в Університеті Яна Казімежа у Львові (після 1939 р. – Львівський державний університет імені Івана Франка), де й залишився працювати аж до 1954р., незважаючи на зміни кордонів Республіки Польща.

Необхідно також зазначити, що спеціальних монографічних порівняльних досліджень складів умисних вбивств за кримінальним правом України та Республіки Польща як в Україні, так і в Республіці Польща немає. Таким чином з'являється можливість заповнити цю прогалину. Порівняльне вивчення досвіду кримінально-правової протидії вбивствам в Україні та Республіці Польща дозволяє, по-перше, з'ясувати, наскільки кримінальне законодавство нашої держави відповідає сучасним кримінально-правовим уявленням про ефективну протидію цим злочинам. По-друге, на тлі порівняльного аналізу є певна можливість для творчого запозичення перевірених зарубіжною практикою кримінально-правових

механізмів протидії вбивствам. Особлива актуальність цього порівняльного аналізу підсилюється тим, що Республіка Польща є членом Європейського Союзу, до вступу в членство якого вона уніфікувала своє кримінальне законодавство з європейськими стандартами. По-третє, Республіка Польща є одним із найближчих сусідів не лише географічно, а й за ментальною складовою народу. Обидві держави, Республіка Польща і Україна, належать до континентальної правової сім'ї. По-четверте, кримінальне законодавство Республіки Польща вже розбудоване з максимальним врахуванням сучасних ліберально-демократичних європейських традицій, що становить певний інтерес для України на шляху до Європейського Союзу.

У зв'язку з цим проведення порівняльного аналізу складів злочинів вбивства за кримінальним законодавством обох держав, яке є органічною складовою континентальної системи права, є важливим для запровадження цих ліберально-демократичних перетворень в Україні.

Для досягнення цієї мети автори ставили перед собою наступні завдання: провести порівняльний аналіз поняття, ознак та видів умисного вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща; дослідити спільні та особливі ознаки елементів основного складу умисного вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща; провести порівняльну характеристику кваліфікованих складів умисних вбивств за кримінальним правом України та Республіки Польща; порівняти привілейовані складів умисних вбивств за кримінальним правом України та Республіки Польща; проаналізувати застосування кримінального законодавства при розгляді судами кримінальних справ про умисне вбивство в Україні та Республіці Польща; обґрунтувати теоретичні положення та практичні рекомендації, спрямовані на подальший розвиток науки кримінального права, вдосконалення кримінального законодавства України та практики його застосування.

РОЗДІЛ 1

ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ВИДИ УМИСНОГО ВБИВСТВА ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ УКРАЇНИ ТА РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА

1.1. Поняття вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща

Кримінальне законодавство як України, так і Республіки Польща охороняє життя людини незалежно від будь-яких фізіологічних чи соціальних ознак. Відповідно до ст.3 Конституції України¹ людина, її життя та здоров'я, честь та гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищими соціальними цінностями. Зі свого боку, ст.38 Конституції Республіки Польща² також гарантує кожній людині правову охорону її життя.

Вбивство є злочином, розуміння якого за своїми соціально-біологічними ознаками та суспільною небезпекою особливих труднощів не викликає. Однак, у кримінально-правовому змісті цього слова, поняття вбивства є вузьким, ніж його повсякденне трактування в побуті, оскільки для настання кримінальної відповідальності за вбивство необхідна достатня наявність певних ознак, які би свідчили про наявність складу цього злочину.

Що стосується безпосередньо поняття вбивства, то в радянській доктрині кримінального права більшість учених-криміналістів визначало вбивство як протиправне умисне чи необережне позбавлення життя іншої людини³. Але одночасно зустрічалися й інші визначення вбивства. Критикуючи таке поняття вбивства, Н.І.Загородніков зазначав, що «протиправне умисне чи необережне позбавлення життя іншої людини» підпадає під визначення не лише вбивства, а й у деяких випадках терористичного акту, бандитизму, тяжких тілесних ушкоджень, що потягли за собою смерть потерпілого, порушення правил безпеки дорожнього руху тощо. В усіх подібних випадках життя людини є додатковим об'єктом і

¹ Конституція України від 28 червня 1996 року: за станом на 1 січня 2010 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

² Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r. ze zm.: stanem na 1 stycznia 2010 r. // Dziennik Ustaw. – 1997. – Nr 78. – Poz. 483.

³ Анианц М.К. Ответственность за преступления против жизни по действующему законодательству союзных республик / М.К. Анианц. – М.: Юридическая литература, 1964. – С. 15; Мендельсон Г.А. Уголовная ответственность за убийство и телесные повреждения / Г.А. Мельденсон. – М.: Госюриздат, 1962. – С. 5; Тишкевич С.И. Квалификация преступлений против жизни / С.И. Тишкевич. – Минск: Репринт, 1991. – С. 4; Советское уголовное право: Часть Особенная: [учебник] / [С.В. Бородин, Ю.А. Воронин, Р.Р. Галиакбаров и др.]; отв. ред. М.И. Ковалев. – М.: Юридическая литература, 1983. – С. 126.

охоплюється (крім бандитизму) диспозиціями відповідних статей. Тому, на думку Н.І.Загороднікова, таке визначення вбивства не дозволяє відмежувати його від суміжних складів злочинів, у яких суспільно-небезпечними наслідками може стати смерть потерпілого. В зв'язку з цим Н.І.Загородніков пропонував таке визначення вбивства: вбивство – це протиправне умисне чи необережне позбавлення життя іншої людини, коли заподіяння смерті є підставою кримінальної відповідальності¹.

Звичайно, що позиція Н.І.Загороднікова має цілком виправдану мету – обмежити коло діянь, які би підпадали під визначення вбивства, однак вона не є бездоганною. Таке визначення вбивства тісно переплітається з поняттям підстави кримінальної відповідальності, яке традиційно в науці кримінального права вважалося і вважається дискусійним. Якщо підставою кримінальної відповідальності вважати вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбачений кримінальним кодексом так як це визначено в ч. 1 ст. 2 КК України, тоді дане визначення втрачає будь-який зміст, оскільки заподіяння смерті при вбивстві є лише ознакою об'єктивної сторони складу злочину, а не підставою кримінальної відповідальності. Крім того, заподіяння смерті може бути ознакою об'єктивної сторони й інших складів злочинів.

А.В.Кузнецов вбивством вважав передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння, що посягає на життя іншої людини та заподіює їй смерть².

А.А.Жижиленко під вбивством розумів «позбавлення винним життя іншої людини»³.

П.І.Гришаєв писав, що вбивством слід вважати протиправне і винне позбавлення життя іншої людини, передбачене статтями 102–106 КК РРФСР⁴. Цей вчений до вбивства відносив також і необережне позбавлення життя людини (ст. 106 чинного на той час КК РРФСР передбачала відповідальність за вбивство з необережності).

Видається, що всі зазначені вище позиції так чи інакше характеризують окремі ознаки вбивства, але в них відсутня одна необхідна умова: визначення будь-якого поняття повинно розкривати ознаки, характерні лише для цього поняття і виключати можливість свого поширення на інші поняття, ознаки яких частково, але не повністю, співпадають з поняттям,

¹ Загородников Н.И. Преступления против жизни по советскому уголовному праву / Н.И. Загородников. – М.: Госюриздат, 1961. – С. 24.

² Курс советского уголовного права: в 5 т. / Отв. ред. Н.А. Беляев. – Л.: Ленинградский государственный университет им. А.А. Жданова, 1968. – Т. 1: Общая часть. – 1968. – С. 118.

³ Жижиленко А.А. Преступления против личности/ А.А. Жижиленко. – М.–Л.: Госиздат., 1927. – С. 6.

⁴ Советское уголовное право. Особенная часть: [учебник] / [Н.В. Васильев, М.А. Гельфер, П.И. Гришаев и др.]; под ред. П.И. Гришаева, Б.В. Здравомыслова. – М.: Юридическая литература, 1988. – С. 143.

що дефініюється. Зі свого боку, визначення П.І.Грішаєва прив'язує поняття вбивства до конкретних статей кримінального кодексу, що не можна вважати обґрунтованим, оскільки зміст статей, їх нумерація та й кодекси мають властивість змінюватися. В такому випадку втрачається сутність поняття даного злочину. Крім того, в цей час, коли П.І.Грішаєв пропонував своє визначення, в Радянському Союзі діяло 15 кримінальних кодексів, у яких вбивство було передбачено різними статтями і які в деяких випадках мали різний зміст.

Однак у радянській доктрині кримінального права ще раніше була висловлена й дещо відмінна позиція щодо визначення поняття вбивства. Так, М.Д.Шаргородський зазначав, що поняття вбивства слід формулювати таким чином, щоб воно відрізнялось від близьких до нього понять. Саме тому, він вважав, що в понятті вбивства слід виділяти неправомірність та умисний характер. Це, на його думку, дозволить виділити вбивство з більш загального поняття – позбавлення життя, адже не будь-яке позбавлення життя є неправомірним та має наслідком настання кримінальної відповідальності. При цьому правомірним позбавленням життя М.Д.Шаргородський називав позбавлення життя ворога на війні, під час виконання смертного вироку, в стані крайньої необхідності чи необхідної оборони, а також в деяких інших випадках. Крім цього, М.Д.Шаргородський зазначав, що необережне позбавлення життя людини доцільно вбивством не називати, а застосовувати цей термін лише щодо умисних діянь. Тому він визначав вбивство як умисне неправомірне позбавлення життя іншої людини. На обґрунтування своєї позиції М.Д.Шаргородський зазначав, що під словом «вбивця» у побуті зовсім не розуміється людина, яка з необережності позбавила життя іншу людину. З кримінально-правової точки зору недоцільно застосовувати поняття найбільш тяжкого злочину проти особи до необережного діяння, тому що винний не допускає настання смерті людини внаслідок свого діяння або навіть не передбачає можливості настання таких наслідків. У кримінальному законодавстві багатьох інших держав відповідний термін (Mord, Murder і т.д.) застосовується тільки до найбільш тяжких випадків протиправного умисного позбавлення життя іншої людини. Визначаючи таким чином поняття вбивства, М.Д.Шаргородський розумів, що воно не відповідає нормам кримінального законодавства. Тому для вирішення цієї проблеми в чинному на той час законодавстві він запропонував об'єднати всі випадки необережного заподіяння смерті в одній статті і назвати цю статтю «Необережне позбавлення життя»¹.

Така позиція М.Д.Шаргородського була піддана критиці. Так, зокрема, М.К.Аніянц зазначав, що більшість криміналістів не підтримують погляди М.Д.Шаргородського, а також, що така позиція не

¹ Шаргородский М.Д. Преступления против жизни и здоровья / М.Д. Шаргородский. – М.: Министерство юстиции СССР, 1947. – С. 37-38.

ґрунтувалась на чинному в цей час законодавстві і могла призвести до послаблення боротьби з необережними злочинами¹.

І. Ноцюс зазначав, що об'єднання всіх випадків необережного заподіяння смерті в одній статті потребує ревізії багатьох норм. На його думку, така ревізія кримінально-правових норм є не те щоб занадто клопітною, але зайвою. Він вважав за потрібне об'єднати в такій статті не всі випадки заподіяння смерті людині через необережність, а лише ті, які не передбачені спеціальними нормами².

Однак пропозиція М.Д. Шаргородського видається раціональною. Такий підхід дозволяє здійснити більш чітке розмежування між випадками умисного та необережного заподіянням смерті. Адже очевидно, що умисне вбивство є більш суспільно небезпечним, ніж убивство з необережності, про що свідчать хоча б санкції відповідних статей (сьогодні це ст.ст. 115 та 119 КК України). Звичайно, що ця пропозиція не ґрунтувалась на чинному в той час законодавстві, але вона й мала на меті змінити чинне законодавство, удосконалити його в частині відповідальності за вбивство. Аргумент про те, що такі зміни могли би призвести до послаблення боротьби з необережними злочинами, на нашу думку, видається непереконливим. Адже кримінальна відповідальність за необережне заподіяння смерті не скасовувалася б і не пом'якшувалася. Змінилося б лише найменування цього злочину, яке більше відповідало його сутності та суспільній небезпеці.

В українській теорії кримінального права також немає єдиного розуміння поняття вбивства.

Одні автори вважають, що вбивство – це протиправне умисне чи з необережності позбавлення життя іншої людини³.

В.О. Навроцький визначає вбивство як протиправне винне насильницьке позбавлення життя іншої людини⁴. Виокремлення цим автором як ознаки вбивства «насильницьке позбавлення життя» є цілком виправданим. У даному випадку, очевидно, він мав на увазі те, що смерть людини не є природною, а стала результатом насильства над організмом людини, над закономірними фізіологічними процесами, що відбуваються у ньому.

¹ Анианц М.К. Ответственность за преступления против жизни по действующему законодательству союзных республик / М.К. Анианц. – М.: Юридическая литература, 1964. – С. 15.

² Ноцюс И. О понятии убийства в советском уголовном праве / И. Ноцюс // Совершенствование уголовного и уголовно-процессуального законодательства: сборник научных трудов. – Рига: Издательство Латвийского университета, 1982. – С. 38–44.

³ Борисов В.И. Преступления против жизни и здоровья: вопросы квалификации / В.И. Борисов, В.Н. Куц. – Харьков: Консум, 1995. – С. 6.

⁴ Навроцький В.О. Кримінальне право України. Особлива частина: [курс лекцій] / В.О. Навроцький. – К.: Знання, 2000. – С. 146.

М. П. Короленко запропонував таке поняття вбивства: «умисне протиправне позбавлення життя іншої особи, народженої людиною»¹.

Ю. В. Александров та С. С. Яценко визначають вбивство як «винне кримінально каране посягання на життя іншої людини, що заподіює їй смерть»².

На думку Ю. В. Бауліна, доктринальне визначення вбивства може бути сформульоване як «протиправне умисне позбавлення життя іншої особи, вчинене суб'єктом злочину за відсутності обставин, що виключають протиправність такого діяння»³.

М. Й. Коржанський вважав, що «вбивством у кримінальному праві називається протиправне і винне заподіяння смерті при посяганні на життя іншої людини»⁴.

С. Д. Шапченко та С. С. Яценко розуміють вбивство як передбачене кримінальним законом винне суспільно небезпечне діяння, що посягає на життя іншої людини і спричиняє її смерть⁵.

В. В. Сташис зазначив, що наука і практика під вбивством розуміє протиправне позбавлення життя іншої людини⁶.

В. О. Глушков розглядає вбивство як протиправне позбавлення життя іншої особи, вчинене умисно або з необережності, коли безпосереднім основним об'єктом злочину є життя людини⁷.

КК України 2001 року вперше дає законодавче визначення вбивства. Відповідно до ч. 1 ст. 115 КК України, вбивством є умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині. Порівняно з КК 1960 р. дане визначення є безумовно кроком вперед. Але, видається, при цьому не можна не звернути увагу на окремі недоліки та помилки, допущені при цьому законодавцем.

¹ Короленко М. П. Кваліфікація і класифікація умисних вбивств при обтяжуючих обставинах: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / М. П. Корленко. – Одеса, 2002. – С. 37.

² Советское уголовное право. Часть Особенная: [учебное пособие] / [Е. А. Смирнов, А. А. Игнатьев, И. В. Сабуров и др.]; под ред. Е. А. Смирнова, А. Ш. Якупова. – К.: НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1975. – С. 132.

³ Баулін Ю. В. Протиправність як ознака вбивств / Ю. В. Баулін // Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи: матер. наук.-практ. конф. (Харків, 22–23 квітня 2004 р.) / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – К.–Х.: Юрінком Інтер, 2004. – С. 18–19.

⁴ Коржанський М. Й. Кваліфікація злочинів проти особи і власності / М. Й. Коржанський. – К.: Юрінком, 1996. – С. 5.

⁵ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України: за станом законодавства та постанов Пленуму Верховного Суду України на 1 січня 1997 року / за редакцією В. Ф. Бойка, Я. Ю. Кондратьєва, С. С. Яценка. – К.: Юрінком, 1997. – С. 329.

⁶ Сташис В. В. Особа – під охороною кримінального закону / В. В. Сташис, М. І. Бажанов. – Х.: Право, 1996. – С. 5.

⁷ Бойко А. И. Преступное бездействие / А. И. Бойко. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – С. 41–42.

Зокрема, що стосується назви статті 115 КК «Умисне вбивство». Виходячи з наведеного в диспозиції ч. 1 ст. 115 КК визначення, вбивство – це завжди умисне діяння. Але законодавець сам собі суперечить, оскільки включив у КК ст. 119, яка має назву «Вбивство через необережність». Таким чином, якщо підставити наведене в ч. 1 ст. 115 КК визначення в назву та диспозицію ч. 1 ст. 119 КК, то отримаємо: «умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині, вчинене через необережність». Помилка є очевидною, і ми вже неодноразово звертали на неї увагу¹.

На думку С.Д. Шапченка та С.С. Яценка, відсутність у диспозиції ч. 1 ст. 115 КК терміну «умисне вбивство» треба розглядати як редакційну неточність, оскільки зміст назви ст. 115, зміст диспозиції ч. 2 ст. 115 та наявність ст. 119 КК дозволяють зробити однозначний висновок: у ч. 1 ст. 115 КК передбачена відповідальність за умисне вбивство без обтяжуючих обставин, а кримінально-правовий зміст її диспозиції має встановлюватись, виходячи з формулювання «умисне вбивство, тобто умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині...»².

На думку В.М. Мамчура, вбивство має бути визначене в законі лише як умисне позбавлення життя іншої людини. А в тій статті КК, яка передбачає відповідальність за необережне позбавлення життя іншої людини, необхідно вжити формулювання «заподіяння смерті» замість терміну «вбивство»³. Крім того, В.М. Мамчур констатує, що таке кримінально-правове формулювання суперечить правилам законодавчої техніки, оскільки не можна, визначивши вбивство як умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині, надалі використовувати цей термін для позначення необережного діяння⁴. Погоджуючись, в принципі, з цим підходом, М.І. Хавронюк зазначає, що проблема тут полягає не стільки в правилах законодавчої техніки, скільки в різному правовому змісті двох зазначених кримінально-правових явищ. Для обох характерним є один вид суспільно небезпечного наслідку – смерті людини, але діяння, які призводять до нього, є суттєво різними. Власне останнє, а не правила законодавчої техніки є визначальними щодо недопустимості позбавлення

¹ Гришук В.К. Вбивство через необережність за Кримінальним кодексом України 2001 року / В.К. Гришук // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Право. – 2002. – Вип. 1. – С. 147–153.

² Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: за станом законодавства і постанов Пленуму Верховного Суду України на 1 грудня 2001 р. / За редакцією С.С. Яценка. – К.: А.С.К., 2002. – С. 233.

³ Мамчур В. Проблема визначення поняття вбивства в кримінальному праві України / В. Мамчур // Право України. – 1999. – № 3. – С. 71–73.

⁴ Мамчур В.М. Кримінальна відповідальність за умисне вбивство особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право, кримінологія; кримінально-виконавче право» / В.М. Мамчур. – К., 2003. – С. 7.

життя з необережності терміном «вбивство»¹. Про те, що вбивство повинно бути лише умисним, зазначають також інші автори².

Така пропозиція, по суті, є поверненням до позиції М.Д. Шаргородського³, про що йшлося вище, і вона видається обґрунтованою.

Вбачається два можливі виходи зі ситуації, що склалася через помилку законодавця: а) визначити в ч.1 ст.115 КК України вбивство як винне протиправне заподіяння смерті іншій людині, або б) змінити назву і текст ст.119 КК України, виключивши з цього поняття «вбивство» та замінивши його на поняття «позбавлення життя», що видається більш доцільним. Тоді і в назві, і в тексті ст. 119 КК буде словосполучення «позбавлення життя через необережність», що цілком узгоджуватиметься з поняттям вбивства, закріпленим у ч. 1 ст. 115 КК України⁴.

В іншій своїй праці співавтор цієї монографії дійшов висновку, що в назві ст.119 КК та її змісті доцільно вживати словосполучення «заподіяння смерті через необережність», як це зроблено в ст.109 КК Російської Федерації⁵. Такої ж думки дотримуються й О.В.Гороховська⁶ та О.І.Перепелиця⁷.

В.Т.Дзюба пропонує ст. 119 КК «Вбивство через необережність» викласти в такій редакції: «Необережне заподіяння смерті»⁸.

¹ Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України в інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: [монографія] / М.І. Хавронюк. – К.: Юрисконсульт, 2006. – С. 652.

² Грищук В.К. Вибрані наукові праці / В.К. Грищук. – Львів. Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. – С. 480; Горбачевський В.Я. Теоретичко-правова характеристика умисних вбивств з кваліфікуючими ознаками як однією з найнебезпечніших форм кримінального насилля / В.Я. Горбачевський // Право і суспільство. – 2008. – № 6. – С. 5967.

³ Шаргородский М.Д. Преступления против жизни и здоровья / М.Д. Шаргородский. – М.: Министерство юстиции СССР, 1947. – С. 37-38.

⁴ Грищук В.К. Вбивство через необережність за Кримінальним кодексом України 2001 року / В.К. Грищук // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Право. – 2002. – Вип. 1. – С. 147–153.

⁵ Грищук В.К. Юридичний аналіз основного складу умисного вбивства за Кримінальним кодексом України 2001 р. / В.К. Грищук // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2002. – Випуск 37. – С. 407–415; Грищук В.К. Юридичний аналіз основного складу умисного вбивства за Кримінальним кодексом України / В.К. Грищук // Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство. – 2002. – Вип. 161. – С. 89-95.

⁶ Гороховська О.В. Кримінальна відповідальність за вбивство через необережність: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «кримінальне право, кримінологія; кримінально-виконавче право» / О.В. Гороховська. – К., 2003. – 18 с.

⁷ Перепелица А.И. Некоторые изменения в ответственности за посягательства на жизнь и здоровье личности по новому УК Украины / А.И. Перепелица // Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи: матеріали науково-практичної конференції, 22–23 квітня 2004 р. – К.–Х.: Юрінком Інтер, 2004. – С. 9–13.

⁸ Дзюба В.Т. Деякі питання кримінальної відповідальності за вбивство за кримінальним законодавством України / В.Т. Дзюба // Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи: матеріали науково-практичної конференції 22–23 квітня 2004 р. – К.–Х., 2004. – С. 72–78.

А. В. Байлов вважає, що з назв і диспозицій ст.ст. 115–118 КК необхідно вилучити слово «умисне», за винятком ч.1 ст. 115 КК, а діяння, передбачені у ст. 119 КК, визначити як заподіяння смерті іншій людині через необережність¹.

Л. А. Остапенко також наголошує, що «законодавче визначення поняття вбивства не охоплює випадків необережного позбавлення життя іншої людини (ст. 119 КК), тому цей злочин правильно буде назвати заподіянням або спричиненням смерті через необережність»².

А от М.П. Короленко пропонує «з метою перешкоджання уникнення законного покарання особами, які будуть використовувати недосконалість нового КК України, виключити з нього ст. 119 «Вбивства через необережність» як зайву і шкідливу для розвитку правової держави»³.

На нашу думку, вирішення проблеми редакційної недосконалості ч. 1 ст. 115 КК України шляхом виключення ст. 119 КК України як «зайвої та шкідливої», є необґрунтованим. Безумовно, кримінальна відповідальність за необережне заподіяння смерті повинна бути. Однак питання полягає в тому, чи доцільно такі випадки називати вбивством, як це сьогодні робить КК України. Крім того, вивчення практики застосування положень КК України про відповідальність за вбивство показує, що ця недосконалість не призводить до уникнення законного покарання особами, які вчинили передбачені цими положеннями діяння.

О.П.Литвин також вважає цю норму (ст.119 КК) надлишковою, тому що, наприклад, «подібні вбивства передбачені у ч.3 ст.276 КК, які спричиняються внаслідок порушень правил безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами. Іншими словами, не слід говорити про вбивство з необережності, коли такий результат є ознакою інших злочинів, відповідальність за вчинення яких передбачена в інших статтях КК (наприклад, ч.2 ст.194, 196, ч.3 ст.277–282, ч.2 ст.283 та ін.)». На думку О.П.Литвина, «не слід залишати ст.119 «Вбивство з необережності» в КК України, тому що ця обставина, наявна в ній, є такою, яка пом'якшує відповідальність, у той час як у ст.276 ч.3 вона виступає як кваліфікуюча обставина»⁴.

¹ Байлов А.В. Кримінальна відповідальність за посягання на життя та здоров'я особи, вчинені в стані сильного душевного хвилювання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право, кримінологія; кримінально-виконавче право» / А.В. Байлов. – Харків, 2004. – С. 5.

² Остапенко Л.А. Кримінально-правова характеристика умисних вбивств при пом'якшуючих обставинах (статті 116, 117, 118 КК України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право, кримінологія; кримінально-виконавче право» / Л.А. Остапенко. – К., 2003. – С. 4.

³ Короленко М.П. Кваліфікація і класифікація умисних вбивств при обтяжуючих обставинах: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / М.П. Корленко. – Одеса, 2002. – С. 188.

⁴ Литвин О.П. Злочини проти життя: [навчальний посібник] / О.П. Литвин. – К.: Європейський університет, 2002. – С. 179-180.

Видається, що О.П.Литвин розглядає лише часткові випадки необережного заподіяння смерті, на підставі чого робить висновок про загальну норму, передбачену в ст. 119 КК України. Так, звичайно, крім вбивства через необережність (ст. 119 КК України), КК України містить й інші положення про відповідальність за необережне заподіяння смерті при порушенні різних правил тощо. Це, зокрема, порушення прав пацієнтів (ст. 141 КК України), порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами, що спричинило смерть потерпілому (ч. 2 ст. 286 КК України), порушення правил, норм і стандартів, що стосуються убезпечення дорожнього руху (ст. 288 КК України), незаконне введення в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, якщо внаслідок таких дій настала смерть (ч. 3 ст. 314 КК України) тощо. Однак, на нашу думку, ці норми співвідносяться зі ст. 119 КК України як спеціальні із загальною. Наявність цих норм не охопить усіх можливих випадків необережного заподіяння смерті. У разі виключення ст. 119 КК України з чинного кодексу поза кримінально-правовим регулюванням залишаться випадки заподіяння смерті з необережності, які не охоплюються зазначеними вище спеціальними нормами.

Вважаємо, що аргументом на користь розуміння вбивства як умисного заподіяння смерті іншій людині може бути також досвід польського законодавця. Незважаючи на те, що в польському праві відсутнє законодавче визначення вбивства, наука кримінального права визначає його як протиправне, умисне позбавлення життя іншої людини¹. Артикул 148 КК Республіки Польща передбачає відповідальність за просте вбивство (основний склад умисного вбивства), кваліфіковані його види та вбивство в стані сильного душевного хвилювання. Усі ці суспільно-небезпечні діяння можуть бути вчиненими умисно. Зі свого боку, артикул 155 КК Республіки Польща передбачає відповідальність за заподіяння смерті з необережності. Таке діяння вбивством не називається. Автори звертають увагу на недоцільність використання терміну «умисне вбивство», оскільки вбивство передбачає умисність, а необережним може бути лише заподіяння смерті².

Така позиція польського законодавця видається обґрунтованою та послідовною. Вона точно відображає суб'єктивний критерій убивства, вчинюваного з бажанням або через свідоме допущення настання смерті, та дозволяє відмежувати вбивство від менш суспільно небезпечного діяння, яке полягає у заподіянні смерті особі з необережності. Крім того, якщо вбивство – насильницький злочин, то воно має бути вчиненим лише умисно. Як зазначає С.Б.Мелешев, заподіяння фізичної або психічної шкоди з необережності не можна віднести до насильства на тій підставі,

¹ Marek A. Prawo karne / A. Marek. – Warszawa: C.H. Beck, 2007. – S. 424.

² Marek A. Prawo karne / A. Marek. – Warszawa: C.H. Beck, 2007. – S. 425.

що ці дії, хоча і протиправні, але не свавільні. У таких випадках особа, яка спричиняє шкоду іншій особі, не лише не бажає цього, а й не усвідомлює небезпечності свого діяння. У теорії кримінального права поширеною є оцінка такого впливу, як фізичний примус, який виключає вольовий характер поведінки особи, і цим виключає і визнання відповідної дії чи бездіяльності¹.

Слід зазначити, що точне визначення поняття вбивства є надзвичайно важливим для кримінально-правового регулювання. Як вже було зазначено, поняття вбивства є законодавчо закріпленим у КК України. Водночас, як зазначає Р. Давід, правова норма романо-германської правової сім'ї, до якої відноситься й українське право, є чимось середнім між застосуванням конкретної норми та загальних принципів права. Майстерність юриста полягає у вмінні знайти норму і застосувати її на практиці в кожному конкретному випадку. Тому норми права не повинні бути надто загальними, оскільки в цій ситуації вони перестають бути надійним практичним інструментом, але при цьому вони повинні бути достатньо узагальненими, щоб регулювати певний тип суспільних відносин. Особливо це стосується кримінального права². Якщо визначити вбивство занадто широко, норма про кримінальну відповідальність за цей злочин буде застосовуватися у випадках, які вбивством насправді не є. І водночас, якщо визначити її занадто вузько, навпаки, поза кримінально-правовим регулюванням залишаться деякі випадки вчинення цього злочину.

Наведений вище аналіз поглядів українських і польських вчених-криміналістів, позицій законодавців обох держав дозволяє запропонувати для наукової дискусії наступне поняття вбивства: «Вбивством є умисне, протиправне, насильницьке діяння, що посягає на життя іншої людини і заподіює їй смерть». Вважаємо, що в такій редакції може бути викладена ч. 1 ст. 115 КК України.

1.2. Ознаки вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща

Для того, щоб краще зрозуміти зміст будь-якого поняття, необхідно виділити та охарактеризувати його ознаки. Метою даного підрозділу є виділення та коротка порівняльна характеристика ознак умисного вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща. Детальніше кожен з цих ознак розглянемо в наступних розділах при характеристиці окремих елементів різних різновидів вбивств. Отже, аналіз обґрунтованого у попередньому підрозділі поняття вбивства дозволяє виділити такі

¹ Мелешев. С.Б. Насильство та тенденції розвитку насильницьких злочинів / С.Б. Мелешев // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ – 2005. – № 2. – С. 94–97.

² Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид; [пер. с французского В.А. Туманова]. – М.: Прогресс, 1988. – С. 25.

його ознаки: 1) вбивство є діянням, яке може бути вчиненом як у формі дії, так і у формі бездіяльності; 2) вбивство є умисним діянням; 3) вбивство є протиправним діянням; 4) вбивство є насильницьким діянням; 5) вбивством є діяння, що посягає на життя іншої людини; 6) вбивством є діяння, що заподіює смерть іншій людині. Проаналізуємо кожну ознаку окремо.

Вбивство є діянням, яке може бути вчинено як у формі дії, так і у формі бездіяльності. На цій позиції наполягає як наука, так і практика українського та польського кримінального права¹.

Як правило, вбивство вчинюється шляхом дії. Л. Д. Гаухман визначає дію як сукупність усіх рухів тіла, включаючи використання при цьому предметів зовнішнього світу, сил та закономірностей природи, а також при посередньому виконанні злочину дій інших осіб, що полягає в спрямованості й активному впливі на об'єкт злочину². А. Губінський визначає дію як рух або систему рухів, що характеризуються суспільною значимістю³. При вчиненні умисного вбивства дії винної особи здебільшого фізичні і спрямовані на порушення анатомічної цілісності або функцій життєво важливих органів іншої людини (нанесення ударів, вогнепальних поранень, утримання під водою тощо). Тобто фізичне насильство передбачає суспільно небезпечний протиправний вплив на організм іншої людини. Такими діями можуть бути: безпосередній фізичний вплив на організм потерпілого; вплив на організм потерпілого через будь-які чинники зовнішнього середовища тощо.

Однак убивство може вчинюватися і шляхом психічного впливу на потерпілого. Наприклад, особі, що страждає на тяжку форму кардіологічного захворювання, надсилають неправдиву телеграму про смерть її близьких з розрахунку на те, що вона помре від серцевого нападу. Якщо так і відбувається, то має місце вбивство. Психічний вплив матиме місце і у випадку схиляння особи, яка не розуміє значення і наслідків своїх дій, до спричинення собі смерті, або ж у разі гіпнотичного навіювання тощо⁴.

¹ Kodeks karny. Praktyczny komentarz / [M. Budyn-Kulik, P. Kozłowska-Kalisz, M. Kulik, M. Mozgawa i in.]; pod. red. M. Mozgawy. – Warszawa: Wolters Kluwer Polska 2007. – S. 622; Gubiński A. Zasady prawa karnego / A. Gubiński. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986. – S. 49; Cieślak M. Przestępstwa przeciwko życiu i zdrowiu / M. Cieślak // System prawa karnego. O przestępstwach w szczególności. – T. 4, cz. 1. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1985. – S. 238; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за редакцією М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 3-тє вид., переробл. та доповн. – К.: Атіка, 2004. – С. 249.

² Гаухман Л. Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика / Л. Д. Гаухман. – М.: Центр ЮрИнфор, 2001. – С. 97-98.

³ Gubiński A. Zasady prawa karnego / A. Gubiński. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986. – S. 47-48.

⁴ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 частинах: Особлива частина / під загальною редакцією О. М. Потебенька, В. Г. Гончаренка – К.: Форум, 2001. – С. 37.

Щодо вбивства шляхом бездіяльності, то воно можливе лише в окремих випадках, коли винна особа повинна була вчинити певні дії й за конкретних обставин могла їх учинити, але вона їх умисно не здійснює. При цьому, на наш погляд, вбивством слід вважати лише таку бездіяльність, яка безпосередньо зумовила небезпечний для життя людини стан і в кінцевому результаті призвела до загибелі людини. За цією ознакою вбивство шляхом бездіяльності відрізняється від залишення в небезпеці, якщо воно спричинило смерть особи (ч. 3 ст. 135 КК). Так, якщо мати із метою позбавити життя свою дитину протягом тривалого часу не дає їй їсти, то настання смерті в результаті такої бездіяльності слід вважати вбивством. Якщо ж, наприклад, дитина несподівано тяжко захворіла і мати, усвідомлюючи можливість настання її смерті, не надає медичну допомогу або не повідомляє компетентних осіб, то, на нашу думку, таку бездіяльність, якщо вона призвела до настання смерті дитини, слід кваліфікувати за ч. 3 ст. 135 КК. Подібної позиції дотримується й наука польського кримінального права¹.

Як уже зазначалось вище, вбивство є умисним діянням. С.В. Бородин наголошував, що для того, щоб відмежувати вбивство від правомірного позбавлення життя і випадкового заподіяння смерті за відсутності вини, необхідно при визначенні вбивства вказувати на його винність². Така позиція, на нашу думку, є цілком обґрунтованою. Ця ознака дозволяє відрізнити вбивство від невинуватого заподіяння смерті (коли особа не передбачала настання відповідного наслідку у вигляді смерті людини, не повинна була і (або) не могла його передбачити), а також від необережного заподіяння смерті, що в чинному КК України називається «вбивством з необережності» та передбачене у ст. 119 цього Кодексу.

Зі змісту ст. 24 КК випливає, що особа умисно позбавляє життя іншу людину у випадку, коли вона усвідомлює, що здійснює посягання на життя іншої людини, передбачає, що наслідком її діяння буде чи може бути смерть потерпілої особи, і бажає або свідомо допускає настання такого наслідку. Відповідно до п. 22 постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» питання про умисел необхідно вирішувати виходячи із сукупності всіх обставин вчиненого діяння, зокрема, враховувати спосіб, знаряддя злочину, кількість, характер і локалізацію поранень та інших тілесних ушкоджень, причини припинення злочинних дій, поведінку винного і потерпілого, що передувала події, їх стосунки. Якщо винний діяв з умислом на вбивство, тривалість часу, що

¹ Kasprzycki J. Zabójstwo kwalifikowane / J. Kasprzycki // Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych. – 1999. – Z. 2. – S. 34–44. 240.

² Бородин С.В. Ответственность за убийство: квалификация и наказание по российскому праву / С.В. Бородин. – М.: Юристъ, 1994. – С. 7-8.

минув з моменту заподіяння ушкоджень до настання смерті потерпілого, для кваліфікації злочину як умисного вбивства значення не має¹.

Доктрина та практика польського кримінального права займає аналогічну позицію. Так, наприклад, у вироку Апеляційного суду м.Лодзь від 31 травня 2000 року зазначено, що намір вчинити вбивство може бути встановлений шляхом детального аналізу об'єктивної сторони складу злочину². Таку ж думку ще раніше висловлювали Й. Беднажак та В. Радецькі³. В іншій своїй праці В. Радецькі зазначає, що удар по тілу в місця, де знаходяться важливі для життя органи, тобто в голову, шию, грудну клітку чи живіт, знаряддям, яке є придатним до заподіяння небезпечних для життя ушкоджень та з силою, яка може ці наслідки викликати, як правило, свідчить про намір винного вчинити вбивство незалежно від того, чи заподіяні тілесні ушкодження об'єктивно відносилися до небезпечних для життя⁴. Також у вироку Верховного Суду Республіки Польща від 18 листопада 1980 року зазначається, що залишення сильно побитого потерпілого без найменшої спроби надати йому допомогу може бути елементом свідомого припущання його смерті, що утворює, разом з іншим, вину у вигляді непрямого умислу⁵.

Важливе кримінально-правове значення для кваліфікації вбивства має те, вчинюється воно з прямим чи з непрямым умислом. Зокрема, в абз. 2 п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» зазначається, що замах на вбивство може бути вчинено лише з прямим умислом, коли винний усвідомлював суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачав настання смерті потерпілого і бажав цього, але такі наслідки не настали з незалежних від його волі обставин⁶. Наявність непрямого умислу виключає таку кваліфікацію. Злочин отримує юридичну оцінку залежно від наслідків, які фактично настали.

¹ Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кириш – Львів: Ліґа-прес, 2008. – С. 115–124.

² Wyrok Sądu Apelacyjnego w Łodzi z 31 maja 2000 r. III Aka 70/2000 // *Krakowskie Zeszyty Sądowe*. – 2001. – Z. 7–8. – Poz. 53.

³ Bednarzak J. Kryteria ocenne zamiaru zabójstwa w sprawach o usiłowanie pozbawienie życia / J. Bernarzak. – Warszawa: SKiP, 1975. – S. 123; Radecki W. Usiłowanie zabójstwa / W. Radecki // *Wędkarski Świat*. – 2005. – Nr 9. – S. 3–4. 52.

⁴ Radecki W. Glosa do wyroku z dnia 1 marca 2006 r. II KK 47/05 / W. Radecki // *Orzecznictwo Sądów Polskich*. – 2006. – Z. 12. – S. 684.

⁵ Wyrok Sądu Najwyższego z 18 listopada 1980 r. III KR 351/80 // *Orzecznictwo Sądu Najwyższego – Izba Karna i Izba Wojskowa*. – 1981. – Nr 6. – Poz. 31.

⁶ Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кириш – Львів: Ліґа-прес, 2008. – С. 115–124.

На необхідність визначення виду умислу звертають увагу й польські науковці. Так, А.Гжешков'як зазначає, що, встановлюючи непрямий умисел в кожному випадку, необхідно з'ясувати, чому виключається можливість наявності необережності у вигляді злочинної легковажності, при якій особа передбачає можливість вчинення злочину і вчиняє його, хоча такого наміру не має, у зв'язку з недотриманням необхідних заходів обережності. Практичне значення встановлення виду умислу для правильної кваліфікації, зазначає А.Гжешков'як, має також розмежування заподіяння смерті внаслідок тяжкого тілесного ушкодження (§ 3 статуту 156 КК Республіки Польща) та вбивства. Суди Республіки Польща звертають увагу, що встановлення непрямого умислу не може ґрунтуватися лише на фрагментах фактів, що підтверджують обставини об'єктивної сторони, а має виходити із всебічного аналізу як об'єктивних, так і суб'єктивних елементів складу злочину. При цьому особливу увагу слід приділяти відносинам потерпілого з винною особою, характеристиці особи винного, його способу життя, причин та мотивів злочинної поведінки, сили удару, глибини, напрямку рани, розмірів використаного знаряддя, а також усіх суб'єктивних умов, які вказують на те, що винний, бажаючи заподіяти тілесні ушкодження, погоджувався на те, що в результаті його дій може настати наслідок у вигляді смерті потерпілого¹.

З огляду на це видається цілком обґрунтованим необхідність чітко розмежовувати, коли вбивство вчинюється з прямим чи непрямим умислом. Виходячи зі змісту ст. 24 КК України, вбивство з прямим умислом має місце там, де особа усвідомлює, що вчинення нею діяння призведе або може призвести до смерті потерпілого, і бажає настання такого наслідку. Непрямий умисел має місце там, де особа усвідомлює, що здійснює посягання на життя іншої людини, передбачає можливість настання смерті в результаті цих дій (бездіяльності) і хоча не бажає, але свідомо допускає настання таких наслідків.

Отже, різниця між вбивством із прямим умислом і вбивством із непрямим умислом полягає, насамперед, у вольовому моменті умислу. Прямий умисел має місце там, де винна особа бажає позбавити життя іншу людину. Непрямий умисел має місце там, де винна особа, вважаючи ймовірним настання смерті іншої особи в результаті своїх дій, вчинює ці дії, не розраховуючи при цьому на якісь конкретні обставини, які б могли відвернути смерть іншої людини.

У Республіці Польща вбивство з прямим умислом буде мати місце тоді, коли винна особа мала намір протиправно позбавити життя людини і довела його до завершення. З непрямим умислом вбивство буде вчинене, коли вона передбачала, що її дії чи бездіяльність можуть призвести до протиправного заподіяння смерті потерпілому і погоджувалась з цим.

¹ Grześkowiak A. Prawo Karne / A. Grześkowiak. – Warszawa: C.H. Beck, 2007. – С. 227.

Наступною ознакою, що характеризує вбивство як в Україні, так і в Республіці Польща, є його протиправність. Протиправність заподіяння смерті іншій людині відмежовує поняття вбивства людини від правомірної позбавлення її життя. В цьому аспекті не будь-яке позбавлення життя є неправомірним і таким, що тягне кримінальну відповідальність. Зокрема, не вважається вбивством умисне заподіяння смерті іншій людині, вчинене за наявності обставин, що виключають злочинність діяння, зокрема, необхідної оборони, уявної оборони, крайньої необхідності, затримання особи, яка вчинила злочин, виконання наказу або розпорядження, фізичного примусу тощо. Однак, як зазначає А.Цоль, висока цінність життя вимагає дуже ретельної оцінки значущості дій, що стосуються життя людини¹.

У доктрині польського кримінального права діяння визнається протиправним тоді, коли воно суперечить положенням кримінального права, порушує норму права². В зв'язку з цим В. Свіда зазначає, що протиправність діяння визначається, як правило, наявністю усіх елементів складу злочину, передбаченого кримінальним законом³. На думку В.Вольтера, діяння є злочином лише тоді, коли воно є протиправним, тобто суперечить об'єктивному правовому порядку. Ця суперечність має бути наслідком того, що діяння не узгоджується з кримінально-правовою заборонаю за відсутності обставини, яка б виключала таку протиправність⁴. І.Андреев зазначає, що діяння є протиправним тоді, коли воно відповідає тим елементам злочину, які передбачені конкретною кримінально-правовою нормою⁵.

Ставлення науковців в Україні до цієї ознаки є неоднозначним. В.М.Мамчур, вважає, що акцентування у визначенні, передбаченому в ч.1 ст.115 КК, на протиправність заподіяння смерті іншій людині відмежовує поняття вбивства від звичайного поняття позбавлення життя. В цьому аспекті не будь-яке позбавлення життя є неправомірним і таким, що тягне кримінальну відповідальність. Зокрема, не вважається вбивством умисне заподіяння смерті іншій людині, вчинене за наявності деяких обставин, що виключають злочинність діяння⁶.

¹ Kodeks karny. Komentarz: w 3 t. / [A. Barczak-Oplustil, A. Zoll i in.]; pod. red. A. Zoll. – Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2006. – T. 2: Część szczególna: komentarz do artykułów 117-277 kodeksu karnego, – S. 237.

² Warylewski J. Bezprawność kryminalna [Resurs elektroniczny] / J. Warylewski // Portal Campusu Sopotskiego Uniwersytetu Gdańskiego. – Dostęp: <http://panda.bg.univ.gda.pl/~waryl/bezpr.htm>

³ Świda W. Prawo karne / W. Świda. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1978. – S. 139.

⁴ Wolter W. Prawo karne: zarys wykładu systematycznego. Część Ogólna / W. Wolter. – Warszawa: Gebethner i Wolff, 1947 – S. 121.

⁵ Andrejew I. Podstawowe pojęcia nauki o przestępstwie / I. Andrejew. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988. – S. 142.

⁶ Mamчур В.М. Кримінальна відповідальність за умисне вбивство особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цієї особою службового або громадського обов'язку: дис. ...

Заперечуючи, В.Т.Дзюба зазначає, що в законодавстві навіть тих країн, які дають нормативне визначення поняття вбивства (КК РФ), термін «протиправне» не вживається. Щодо національного законодавства, то воно базується на визначенні поняття злочину, закріпленого в ч. 1 ст. 11 КК, в якій встановлено єдине поняття протиправності щодо злочинів, передбачених Особливою частиною КК. А тому, на думку В.Т.Дзюби, термін «протиправне» з тексту ч. 1 ст. 115 КК слід вилучити¹.

З такою позицією В.Т.Дзюби, на нашу думку, не можна погодитися. Той факт, що ознака протиправності властива будь-якому злочину, не повинен означати і не означає, що її не можна виділяти при визначенні поняття окремих злочинів. Більше того, виділяючи і дефініюючи окремі види злочинів, необхідно враховувати також ті ознаки, які характеризують поняття злочину загалом, адже логічна категорія «частина» характеризується тим же, що й «ціле» і ще додатково іншими ознаками.

Вбивство є насильницьким злочином. На це звертають увагу як українські, так і польські науковці, зокрема, В.М.Бурдін, В.О.Навроцький, А.Цоль тощо². Поняття насильства використовується в багатьох нормативних актах України, але жодного законодавчого визначення насильства немає. В науці кримінального права наявні численні визначення насильства. Зокрема, в Україні юридична енциклопедія дає таке визначення насильства: умисний фізичний чи психічний вплив однієї особи на іншу проти її волі, що спричиняє цій особі фізичну, моральну, майнову шкоду або містить загрозу заподіяння зазначеної шкоди зі злочинною метою³. Але ширше розуміння насильства підтримують окремі вчені-криміналісти. Так, «насильство проти самого себе» визнають Ю.М.Антонян, І.Б.Бойко, В.А.Верещагін, які розглядають його як аутоагресію – насильство людини над собою⁴. О.В.Наумов зазначає, що насильство, включаючи його крайні прояви при необхідній обороні, є правомірним. Останнє дозволяє не зводити насильство лише до суспільнонебезпечних і протиправних його

канд. юрид. наук: 12.00.08. / В.М. Мамчур – К., 2002. – С. 21.

¹ Дзюба В.Т. Деякі питання кримінальної відповідальності за вбивство за кримінальним законодавством України / В.Т. Дзюба // Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи: матеріали науково-практичної конференції 22–23 квітня 2004 р. – К.–Х., 2004. – С. 72–78.

² Бурдін В. Про поняття «протизаконне насильство», «тяжка образа» та «системне знуцання» в складах злочинів, передбачених в ст. 116 та ст. 123 КК України / В. Бурдін // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2006. – Вип. 42. – С. 283–292; Навроцький В.О. Кримінальне право України. Особлива частина: [курс лекцій] / В.О. Навроцький. – К.: Знання, 2000. – С. 145; Andrejew I. Polskie prawo karne w zarysie / I. Andrejew. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1976. – С. 354.

³ Юридична енциклопедія: в 6 т. / Гол. ред. Ю.С. Шемшученко. – К.: Українська енциклопедія, 1998. – Т. 4. Н–П. – 2002. – С. 68.

⁴ Антонян Ю.М. Насилие среди осужденных / [Ю.М. Антонян, И.Б. Бойко, В.А. Верещагин]; под ред. Антоняна Ю.М.; МВД РФ. ВНИИ. – М., 1994. – С. 66.

проявів¹. Заперечуючи йому, В.О.Навроцький зазначає, що необхідна оборона і затримання злочинця не визнаються насильством, власне, на підставі їх правомірності². Крім того, В.О.Навроцький зазначає, що з протиправності насильства випливає, що воно може бути спрямоване лише проти іншої людини. Заподіяння шкоди самому собі не можна вважати насильством, як і позбавлення себе життя не є злочином³. С.Б.Мелешев⁴ вважає, що практично всі визначення насильства базуються на його трактуванні, наданому А.А.Піонтковським. Він зазначав, що насильницький вплив на особу полягає у всілякого роду примусі до вчинення дій, що суперечать її бажанням⁵.

У польському законодавстві визначено поняття насильства в сім'ї. Відповідно до п.2 артикулу 2 Закону Республіки Польща «Про протидію насильству в сім'ї», насильством у сім'ї є одноразова або багатократна умисна дія чи бездіяльність, яка полягає в порушенні прав чи свобод інших членів сім'ї та посягає на життя чи здоров'я інших членів сім'ї, їх гідність, тілесну недоторканність, свободу, в тому числі й статеву, а також викликає фізичні та моральні терпіння⁶. В доктрині польського кримінального права насильство визначається як будь-яка поведінка, яка впливає на психіку, поведінку чи фізичний стан особи та посягає на свободу, тілесну чи недоторканність чи життя⁷.

Як в Україні, так і в Республіці Польща виділяють два види насильства: фізичне та психічне. При цьому фізичним насильством вважається кримінально протиправний вплив на організм людини, який вчиняється,

¹ Наумов А.В. Уголовно-правовое значение насилия / А.В. Наумов // Насильственная преступность / [С.В. Бородин, Г.Л. Кригер, С.В. Кудрявцев и др.]; под ред. В.Н. Кудрявцева, А.В. Наумова. – М.: Спартак, 1997. – С. 56.

² Навроцький В. Поняття насильства та його врахування при кримінально-правовій кваліфікації / В. Навроцький // Роль органів внутрішніх справ у сфері запобігання та протидії насильству в суспільстві: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 17–18 квітня 2000 р. / Гол. ред. В.Л. Регульський. – Львів: Львівський інститут внутр. справ при НАВС України, 2000. – С. 12; Навроцький В.О. Насильство за кримінальним правом України / В.О. Навроцький // Збірник наукових праць Львівського державного інституту новітніх технологій та управління імені В'ячеслава Чорновола. Серія «Юридичні науки» / За заг. ред. О.І. Сушинського. – Львів: ЛДІНТУ ім. В. Чорновола, 2007. – Вип. 2. – С. 149–166.

³ Навроцький В.О. Насильство за кримінальним правом України / В.О. Навроцький // Збірник наукових праць Львівського державного інституту новітніх технологій та управління імені В'ячеслава Чорновола. Серія «Юридичні науки» / За заг. ред. О.І. Сушинського. – Львів: ЛДІНТУ ім. В. Чорновола, 2007. – Вип. 2. – С. 149–166.

⁴ Мелешев. С.Б. Насильство та тенденції розвитку насильницьких злочинів / С.Б. Мелешев // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ – 2005. – № 2. – С. 94–97.

⁵ Пионтковский А.А. Преступления против личности: Уголовное право: Особенная часть: [учебное пособие] / А.А. Пионтковский. – М.: НКЮ СССР, 1938. – С. 88.

⁶ Ustawa RP z dnia 29 lipca 2005 roku o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie ze zm.: stanem na 1 stycznia 2010 r. // Dziennik Ustaw. – 2005. – Nr 180. – Poz. 1493.

⁷ Kokot R. Zabójstwo kwalifikowane / R. Kokot. – Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 2001. – S. 123.

як правило, проти її волі і спричиняє їй фізичну шкоду: смерть, погіршення стану здоров'я, порушення тілесної недоторканності, позбавлення особистої свободи (волі). Психічним насильством є кримінально протиправна, реальна загроза заподіяти потерпілому моральну або майнову шкоду для досягнення злочинної мети. Закон повинен оперувати лише поняттям «фізичне насильство». Психічне насильство є доктринальним поняттям, і тому закон не повинен ним користуватися. Тут слід говорити про погрозу насильством¹.

Вбивство, як правило, вчиняється за допомогою фізичного насильства, тобто за допомогою дій, спрямованих на порушення анатомічної цілісності або функцій життєво важливих органів іншої людини (нанесення ударів, вогнепальних поранень, утримання під водою тощо). Разом з тим убивство, як уже зазначалося вище, може вчинюватися і шляхом психічного впливу на потерпілого.

Крім того, вбивством як в Україні, так і в Республіці Польща є заподіяння смерті іншій людині. Ця ознака закріплена у законодавчому визначенні вбивства в ч. 1 ст. 115 КК України. Вказівка в ч. 1 ст. 115 КК на заподіяння смерті іншій людині підкреслює, що заподіяння смерті самому собі (самогубство) не розглядається як злочин, і в разі невдалої спроби суїциду особа не підлягає за це відповідальності. Самогубство відрізняється від вбивства, передусім тим, що при самогубстві особа приймає рішення піти з життя самотійно і, крім того, самотійно вчиняє діяння (дію чи бездіяльність), які позбавляють її життя. Якщо ж рішення про закінчення життя самогубством особою було прийняте внаслідок жорстокого з нею поводження, шантажу, примусу до протиправних дій або систематичного приниження її людської гідності, такі дії підпадають під ознаки доведення до самогубства (злочину, передбаченого у ст. 120 КК України). Як зазначає Н.М. Ярмиш, вбивство від доведення до самогубства відрізняється тим, що при доведенні до самогубства діяння не є тим, що безпосередньо заподіює смерть людині². У випадку, коли ж винний умисно схилив до фактичного самогубства або до замаху на таке самогубство особу, яка хвора на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії або керувати ними, то такі дії слід розглядати як вбивство. Наявність прохання або згоди потерпілого на позбавлення його життя не звільняє того, хто це вчинив, від кримінальної відповідальності за умисне вбивство.

У доктрині польського кримінального права самогубство трактується як вид добровільної смерті, тобто свідомий акт добровільного позбавлення життя. При цьому виділяють дві основні ознаки, що

¹ Пионтковский А.А. Курс советского уголовного права. Особенная часть: в 2 т. / А.А. Пионтковский, В.Д. Меньшагин – М.: Госюриздат, 1955. – Т.1. – 1955. – С. 11.

² Ярмиш Н.М. Проблеми відмежування вбивства від деяких суміжних злочинів / Н.М. Ярмиш // Вісник національного університету внутрішніх справ. – 2005. – Вип. 29. – С. 114–118.

відрізняють самогубство від вбивства: по-перше, це свідомість та добровільність позбавлення себе життя; по-друге, це діяння, спрямоване не на позбавлення життя іншої людини, як при вбивстві, а на життя особи, що вчиняє самогубство¹. В Республіці Польща, як і в Україні, самогубство чи замах на нього не є караним. Однак КК Республіки Польща передбачає три злочини, пов'язані із вчиненням самогубства або замахом на нього. Це доведення до самогубства (артикул 151 КК Республіки Польща), знущання над особою, якщо внаслідок цього особа вчинила замах на самогубство (§ 3 артикулу 352 КК Республіки Польща), а також знущання військовослужбовця над підлеглим, якщо наслідком цього став замах підлеглого на самогубство (§ 3 артикулу 352 КК Республіки Польща).

Особливістю польського кримінально-правового регулювання є те, що чинне законодавство Республіки Польща передбачає обов'язок медичних працівників вчиняти будь-які лікувальні заходи лише за згодою пацієнта. В зв'язку з цим, як зазначає М. Філар, якщо особа, яка посягнула на своє життя, не бажає щоб її життя було врятованим, лікар чи інший медичний працівник зобов'язаний виконати волю цієї людини. Якщо ж медична допомога такій особі буде надана всупереч її волі, лікар чи інший медичний працівник підлягають відповідальності за виконання лікувальних заходів без згоди пацієнта (артикул 192 КК Республіки Польща). Якщо ж пацієнт є непритомним чи з інших причин не може виразити свою згоду чи незгоду з тим чи іншим лікувальним заходом, лікар має обов'язок рятувати його життя всіма можливими в даній ситуації засобами. У випадку ж невжиття цих заходів, медичний працівник підлягатиме відповідальності за ненадання допомоги (артикул 162 КК Республіки Польща)².

В Україні це питання вирішується по-іншому. Лікар чи будь-який медичний працівник однозначно зобов'язаний рятувати життя людини. Відповідно до ст. 43 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19 листопада 1992 року (з наступними змінами) згода інформованого в установленому порядку пацієнта необхідна для застосування методів діагностики, профілактики та лікування. Щодо пацієнта віком до 14 років (малолітнього пацієнта), а також пацієнта, визнаного в установленому законом порядку недієздатним, медичне втручання здійснюється за згодою їхніх представників. У невідкладних випадках, коли реальна загроза життю хворого є наявною, згода хворого або його законних представників на медичне втручання не потрібна. Якщо ж лікарем не буде надана необхідна та можлива медична допомога, він підлягатиме кримінальній відповідальності за ненадання допомоги хворому медичним працівником (с. 139 КК України).

¹ Hołyst B. Na granicy życia i śmierci: studium kryminologiczne i wiktymologiczne / B. Hołyst. – Warszawa: Kodeks, 2002. – S. 67.

² Filar M. Lekarskie prawo karne / M. Filar. – Kraków: Zakamycze, 2000. – S. 257-258.

Ознака вбивства – заподіяння смерті іншій людині вказує також на те, що не є вбивством позбавлення життя не людини, а якоїсь іншої живої істоти. Так, зокрема, не можна розглядати як вбивство позбавлення життя тварин чи інших живих істот. У зв'язку з цим постає теоретичне питання про те, чи може бути вбивством позбавлення життя клона людини. На нашу думку, ця проблема стосується питання про те, чи клон є людиною. Клон як біологічна істота є людиною. Відповідно, він користується усіма правами людини. В доктрині українського кримінального права та правозастосувальній практиці є аксіомою, що життя кожної людини незалежно від її походження, кольору шкіри, віросповідання, майнового стану, соціального стану, національності, громадянства, статі, віку, стану здоров'я, суспільно-моральної характеристики та інших ознак в однаковій мірі охороняється кримінальним законом.

З цією ознакою тісно пов'язана остання ознака вбивства: вбивством є посягання на життя іншої людини. Однак цю ознаку слід відрізнити від попередньої – заподіяння смерті іншій людині. Якщо ознака заподіяння смерті іншій людині вказує на наслідок діяння при вчиненні вбивства, то посягання на життя іншої людини вказує на спрямованість суспільно небезпечного діяння, яким є вбивство, тобто на його предмет. Оскільки наслідок є ознакою об'єктивної сторони складу злочину, а предмет є окремою його ознакою, то, на нашу думку, доцільно розмежовувати ці дві ознаки.

Кримінально-правовій охороні підлягає лише людське життя, яке відповідно до ст. 3 Конституції України є найвищою соціальною цінністю. Як уже зазначалося, КК України, як і КК Республіки Польща, охороняє життя будь-якої людини, незалежно від громадянства, національності, кольору шкіри, раси, віросповідання, статі, віку, політичних, релігійних чи інших переконань, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання тощо. Кримінальний закон охороняє життя людини незалежно також від того, яку користь приносить ця людина суспільству. Життя літньої людини і новонародженого, талановитого вченого чи рядового службовця високо цінується державою та однаково охороняється кримінальними кодексами як України, так і Республіки Польща. Як вважає А. Цоль, не існує людини, життя якої було б виключено з правової охорони. Охороні підлягає будь-яке життя, навіть таке, яке не можна врятувати (наприклад, невиліковно хвора особа)¹. Верховний Суд Республіки Польща з цього приводу зазначив, що оскільки життя кожної людини незалежно від віку, стану здоров'я, знань, культури, сімейного стану та суспільної корисності є найвищою соціальною цінністю, недопустимим є оцінювання вартості життя потерпілого з огляду на зазначені

¹ Kodeks karny. Komentarz: w 3 t. / [A. Barczak-Oplustil, A. Zoll i in.]; pod. red. A. Zoll. – Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2006. – T. 2: Część szczegółowa: komentarz do artykułów 117-277 kodeksu karnego. – S. 237.

вище або на інші подібні обставини, а також врахування їх при призначенні покарання¹.

В.О.Глушков акцентує увагу, що пропонує відобразити безпосередній об'єкт вбивства – життя людини – у визначенні цього поняття². Інші вчені вважають, що розмежування в двооб'єктному злочині основного й додаткового безпосереднього об'єкта проводиться не за ступенем значущості об'єкта, а залежно від його зв'язку з родовим об'єктом злочинів даної групи. Життя людини є однаково цінним як у тому випадку, коли воно є основним безпосереднім об'єктом певного злочину, так і в тому випадку, коли воно є додатковим безпосереднім об'єктом певного злочину. Тому ми вважаємо цілком обґрунтованою тезу про те, що вбивство має місце у будь-якому випадку вмісного протиправного, насильницького позбавлення життя іншої людини, яке є або єдиним безпосереднім об'єктом, або основним безпосереднім об'єктом, або додатковим безпосереднім об'єктом злочину. Водночас із законодавчого визначення поняття вбивства випливає, що злочин загалом не може визнаватися вбивством, якщо він може вчинюватися як шляхом умисного протиправного, насильницького заподіяння смерті іншій людині, так і шляхом будь-яких інших протиправних дій, об'єктом яких є інші суспільні відносини³.

На думку інших авторів, точнішим є використання у визначенні вбивства формулювання «діяння, що посягає на життя іншої людини і спричиняє її смерть». Ці вчені зазначають, що використання такого формулювання, фактично визнає, що вбивство має місце лише тоді, коли життя іншої людини є: а) єдиним безпосереднім об'єктом злочину; б) основним безпосереднім об'єктом злочину; в) додатковим безпосереднім об'єктом злочину, який, однак, є для законодавця пріоритетним об'єктом кримінально-правової охорони, оскільки саме для охорони життя конкретних категорій потерпілих були створені відповідні спеціальні норми⁴. На думку Л. П. Брич, норми про умисні склади злочинів, де життя особи є основним або єдиним додатковим безпосереднім об'єктом, співвідносяться із загальною нормою про умисне вбивство (ч. 1 ст. 115 КК України) як спеціальні⁵.

¹ Wyrok Sądu Najwyższego z 17 lutego 1989 r. IV KR 15/89 // Orzecznictwo Sądu Najwyższego – Izba Karna i Izba Wojskowa. – 1989. – Nr 5–6. – Poz. 42.

² Глушков В.А. Ответственность за преступления в области здравоохранения / В.А. Глушков. – К.: Вища школа, 1987. – С. 42.

³ Курс уголовного права. Часть Общая: в 2 т.: [учебник для ВУЗов] / [Г.Н. Борзенков, В.С. Комиссаров, Н.Е. Крылова, Н.Ф. Кузнецова и др.]; под ред. Н.Ф.Кузнецовой, И.М. Тяжковой – М.: Зерцало, 1999. – Т. 1.: Учение о преступлении. – С. 209.

⁴ Кримінальне право України. Особлива частина: [підручник для студентів юридичних вузів і факультетів] / [Г.В. Андрусів, П.П. Андрушко, В.В. Беньківського та ін.]; за ред. П.С. Матишевського П.П. Андрушка, С.Д. Шапченка.. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – С. 147.

⁵ Брич Л.П. Розмежування складів злочинів, спільною ознакою яких є суспільно небезпечні наслідки у вигляді смерті людини / Л.П. Брич // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2008. – Вип. 46. – С. 178–192.

З приводу цього В.М.Мамчур зазначає, що висновок про те, що життя іншої людини є «додатковим безпосереднім об'єктом злочину, який, однак, є для законодавця пріоритетним об'єктом кримінально-правової охорони, оскільки саме для охорони життя конкретних категорій потерпілих були створені відповідні спеціальні норми», не впливає зі змісту формулювання «діяння, що посягає на життя іншої людини і спричиняє її смерть». З цього формулювання так само, як і з формулювання «заподіяння смерті іншій людині», впливає лише те, що єдиним безпосереднім, основним безпосереднім або додатковим безпосереднім об'єктом вбивства є життя іншої людини. Тому використання у законодавчому визначенні поняття вбивства формулювання «заподіяння смерті іншій людині» є виправданим. У сукупності з вказівкою на те, що вбивство є саме умисним заподіянням смерті іншій людині, законодавче визначення дозволяє відмежувати вбивство від інших злочинів, наслідком яких є смерть іншої людини¹. Висновок В.М. Мамчура, на нашу думку, видається дискусійним. Не можна однозначно погодитися, що будь-яке умисне заподіяння смерті іншій людині буде вбивством. Так, не можна назвати вбивством вчинення терористичного акту, під час якого умисно заподіюється смерть одній чи декільком людям (злочин, передбачений у ч. 3 ст. 258 КК України), організацію або участь у масових заворушеннях, під час яких умисно позбавляються життя люди (злочин, передбачений у ч. 2 ст. 294 КК України), застосування зброї масового знищення, що спричинило загибель людей (злочин, передбачений у ч. 2 ст. 439 КК України) чи геноцид (злочин, передбачений у ч. 1 ст. 442 КК України). Ці склади злочинів за своєю структурою є значно складнішими, ніж вбивство. Так, наприклад, що стосується геноциду, то як правильно зазначає Л. П. Брич, вбивство є способом вчинення цього злочину². Якщо ж дотримуватися позиції, яку висловив В.М.Мамчур, усі названі вище діяння у випадку умисного заподіяння смерті потерпілим слід назвати «вбивством», що, на нашу думку, суперечить науковим основам кваліфікації злочинів.

1.3. Класифікація умисних вбивств за кримінальним правом України та Республіки Польща

Вивчення будь-якого масиву явищ є більш ефективним та легким, якщо ці явища підлягають класифікації. Класифікувати – означає розподілити за групами, розрядами, класами. Виділяють наукову та законодавчу класифікацію вбивств. Під науковою класифікацією злочинів

¹ Мамчур В.М. Кримінальна відповідальність за умисне вбивство особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цієї особою службового або громадського обов'язку: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. / В.М. Мамчур – К., 2002. – С. 21.

² Брич Л.П. Розмежування складів злочинів, спільною ознакою яких є суспільно небезпечні наслідки у вигляді смерті людини / Л.П. Брич // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2008. – Вип. 46. – С. 178–192.

слід розуміти поділ злочинів за групами на підставі тих або інших суттєвих ознак, або поділ злочинів на однорідні групи. Загальні правила будь-якої класифікації як особливого різновиду логічної операції поділу обсягу поняття вироблені формальною логікою. Серед цих правил найбільш важливими є такі: 1) поділ об'єктів класифікації на види має здійснюватися за однією і тією самою підставою; 2) групи, що утворюються в результаті поділу не повинні пересікатися; 3) один і той самий «предмет» у межах даної класифікації не може бути віднесений до кількох видів одночасно.

Найбільш поширений критерій класифікації вбивств у кримінальному праві обох аналізованих країн – це ступінь їх тяжкості. Кримінальне право як України, так і Республіки Польща диференціює відповідальність за вбивство залежно від наявності чи відсутності обтяжуючих або пом'якшуючих обставин. За ступенем тяжкості можна виділити наступні види вбивства: 1) вбивство без обтяжуючих і без пом'якшуючих обставин – основний склад умисного вбивства або просте вбивство; 2) вбивство при обтяжуючих обставинах – кваліфіковане вбивство; 3) вбивство при пом'якшуючих обставинах – привілейоване вбивство;

Така класифікація проводиться як за кримінальним законодавством, так і в теорії кримінального права обох держав.

У кримінальному кодексі Української РСР 1922 року злочини проти життя людини були розміщені у розділі першому «Вбивство», що у главі «Злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи». Цей розділ вміщує наступні злочини проти життя людини: 1) умисне вбивство без пом'якшуючих і обтяжуючих обставин (ст. 143); 2) вбивства при пом'якшуючих обставинах (умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання (ст. 144) і вбивство при перевищенні меж необхідної оборони (ст. 145); 3) умисне вбивство при обтяжуючих обставинах (ст. 142); 4) вбивство з необережності (ст. 147); 5) незаконне проведення абортів (ст. 146); 6) сприяння чи підбурювання неповнолітнього до самогубства (ст. 148).

У цьому Кримінальному кодексі не вживалося поняття «умисне вбивство при обтяжуючих обставинах». Виходячи зі сучасного розуміння даного поняття, до таких вбивств належать, передбачені у ст. 142 тогочасного кодексу, вбивства: з корисливих мотивів; з ревнощів та інших низьких спонукань; вчинені особою, яка відбула покарання за умисне вбивство чи тяжке тілесне ушкодження; вчинені способом, небезпечним для життя багатьох людей або особливо болісним для потерпілого; вчинені з метою полегшити або приховати інший тяжкий злочин; вчинені особою, на обов'язку якої лежить особливе піклування про потерпілого; вчинені з використанням безпорадного стану потерпілого¹.

¹ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1922. – №36. – Ст. 553.

Подібний підхід до систематизації злочинів проти життя людини спостерігається і у другому Кримінальному кодексі Української РСР (1927 року), однак у ньому немає спеціального розділу «Вбивство» і, крім цього, у ньому з'явилося два нових злочини: вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 142) та спонукання жінок до абортів (ст. 143¹), а також збільшено кількість складів умисних вбивств при обтяжуючих обставинах. Згідно ст. 138 цього кодексу, до числа названих вбивств належать вбивства: а) з користі, з ревнощів та інших низьких мотивів; б) вчинені особою, яка вже відбула захід соціального захисту за умисне вбивство або тяжке ушкодження на тілі; в) вчинені способом, небезпечним для життя багатьох людей або особливо болісним для вбитого; г) вчинені, щоб полегшити або приховати інший злочин; д) вчинені особою, на обов'язку якої лежить особливе піклування про вбитого; е) вчинені з використанням безпорадного стану вбитого; ж) жінки, завідомо вагітної. В частині другій даної статті окремо визначено склад вбивства, вчиненого військовослужбовцем при особливо обтяжуючих обставинах¹.

У проекті «Кримінального кодексу Союзу РСР» описано наступні види злочинів проти життя людини: 1) умисне вбивство при обтяжуючих обставинах (ст. 101); 2) вбивства при пом'якшуючих обставинах (ст. 102 – вбивство у стані сильного душевного хвилювання; ст. 103 – вбивство при перевищенні меж необхідної оборони); 3) умисне вбивство без обтяжуючих і пом'якшуючих обставин (ст. 100); 4) необережне вбивство (ст. 104). Стаття 101 проекту мала назву «Умисне вбивство при обтяжуючих винуватих обставинах». У ній, на відміну від згаданих вище кодексів, кількість складів злочинів вбивства при обтяжуючих обставинах скорочено. Такими пропонувалося визнати вбивства: а) вчинені особливо болісним способом; б) вчинені способом, небезпечним для життя багатьох людей; в) вчинені з корисливою метою; г) кількох осіб; д) вчинені повторно. В статті 101 цього кодексу було зазначено, що і готування до вчинення таких вбивств є кримінально-караним².

Третій Кримінальний кодекс Української РСР (1960 року) передбачав кримінальну відповідальність за наступні види злочинів проти життя людини: 1) ст. 93 – умисне вбивство при обтяжуючих обставинах; 2) ст. 94 – умисне вбивство без пом'якшуючих і обтяжуючих обставин; 3) вбивства при пом'якшуючих обставинах (ст. 95 – умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання; ст. 96 – умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини; ст. 97 – вбивство при перевищенні меж необхідної оборони); 4) ст. 98 – вбивство з необережності; 5) ст. 99 – доведення до самогубства; 6) ст. 100 – погроза вчинити вбивство. Характерно, що саме в цьому кодексі уперше, коли йдеться про кримінальні кодекси Української РСР, що діяли, зустрічаємо в назві ст. 93 – «умисне вбивство

¹ Кримінальний кодекс Української РСР. Держполітвидав УРСР, 1958.

² Уголовный кодекс Союза ССР. Проект. – М., 1947.

при обтяжуючих обставинах». Станом на 22 лютого 2000 року ст. 93 КК України містила такі склади умисних вбивств: а) вбивство з корисливих мотивів; б) вбивство з хуліганських мотивів; в) вбивство, вчинене у зв'язку з виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку; г) вбивство двох або більше осіб; д) вбивство жінки, яка завідомо для винного була в стані вагітності; е) вбивство, вчинене з особливою жорстокістю або способом, небезпечним для життя багатьох осіб; ж) вбивство, вчинене з метою приховати інший злочин або полегшити його вчинення, а так само поєднане зі зґвалтуванням; з) вбивство, вчинене особливо небезпечним рецидивістом або особою, яка раніше вчинила умисне вбивство, за винятком вбивств, передбачених у ст. ст. 95–97 КК; и) вбивство, вчинене на замовлення; і) вбивство, вчинене за попереднім зговором групою осіб або організованою групою¹.

Розроблений незадовго до розпаду СРСР проект «Модельний кримінальний кодекс для держав-учасниць СНД» включав такі види злочинів проти життя людини: 1) умисне вбивство без обтяжуючих і пом'якшуючих обставин (ч. 1 ст. 111); 2) умисне вбивство при обтяжуючих обставинах (ч. 2 ст. 111); 3) вбивства при пом'якшуючих обставинах (ст. 112 – вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання; ст. 113 – вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини; ст. 114 – вбивство при перевищенні заходів, необхідних для затримання; ст. 115 – вбивство при перевищенні меж необхідної оборони); 4) заподіяння смерті з необережності (ст. 116); 5) доведення до самогубства (ст. 117); 6) схилення до самогубства.

У даному проекті немає спеціальної статті з назвою «Умисне вбивство при обтяжуючих обставинах». У частині 2 ст. 111 згадуваного проекту, що має назву «Вбивство», визначені вбивства, які в теорії та практиці кримінально-правового регулювання називають вбивствами при обтяжуючих обставинах, а саме вбивства: а) двох чи більше осіб; б) особи чи її близьких у зв'язку зі здійсненням ними службової діяльності або виконанням громадського обов'язку; в) особи, що завідомо перебуває у безпорадному стані; г) поєднані з викраденням людини або захопленням заручника; д) жінки, що завідомо для винного перебуває у стані вагітності; е) вчинені з особливою жорстокістю; ж) вчинені способом, небезпечним для життя іншої особи; з) вчинені групою осіб або групою осіб за попередньою змовою; и) з корисливих спонукань, а так само за наймом; і) з хуліганських спонукань; ї) з метою приховати інший злочин або полегшити його вчинення, а так само поєднане зі зґвалтуванням чи насильницьким задоволенням статевої пристрасті в інших формах; й) на ґрунті національної, расової чи релігійної ненависті або ворожнечі; к) з метою використання органів і тканин тіла потерпілого; л) вчинене особою, що раніше вчинила умисне вбивство (за винятком вбивств при пом'якшуючих обставинах); м) вчинені організованою групою².

¹ Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 17. – Ст. 123.

² Известия ВУЗ «Правоведение». – 1996. – № 1. С. 114–115.

Чинний Кримінальний кодекс України передбачає наступні види злочинів проти життя людини: 1) вбивство без пом'якшуючих і обтяжуючих обставин (основний склад вбивства, або простий склад вбивства) – ч. 1 ст. 115 КК; 2) вбивство при обтяжуючих обставинах (кваліфіковані види вбивств) – ч. 2 ст. 115 КК; 3) вбивства при пом'якшуючих обставинах (привілейовані види вбивств) – ст. ст. 116, 117, 118 КК; 4) вбивство з необережності – ст. 119 КК; 5) доведення до самогубства – ст. 120 КК; 6) погроза вбивством (ст. 129 КК).

Слід зазначити, що не всі науковці, погоджуються з використанням таких термінологічних зворотів, як «кваліфікований склад злочину» та «привілейований склад злочину», «умисне вбивство при обтяжуючих обставинах» та «умисне вбивство при пом'якшуючих обставинах».

У літературі неодноразово піднімалося питання щодо співвідношення термінів «обтяжуючі обставини» і «кваліфікуючі ознаки». В КК України 1960 року законодавець ототожнював ці поняття. Так, ст. 93 КК України 1960 р. мала назву «Умисне вбивство при обтяжуючих обставинах», а диспозиція ст. 94 цього ж кодексу була сформульована так: «умисне вбивство, вчинене без вказаних у статті 93 цього Кодексу ознак». Отже, терміни «обтяжуючі обставини» і «кваліфікуючі ознаки» вживалися як синоніми.

У КК України 2001 р. спостерігається інша побудова норм, що передбачають відповідальність за умисне вбивство. З'явилася одна стаття (ст. 115), в частині першій якої законодавець закріпив основний склад умисного вбивства, а в другій частині – без вживання такого поняття, як «обтяжуючі обставини», міститься опис різновидів кваліфікованого вбивства.

Пленум Верховного Суду України в постанові від 7 лютого 2003 р. № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» продовжує вживати ці два терміни як синоніми. Так, в абз. 1 п. 5, абз. 1 п. 6, абз. 6 п. 17, п.п. 18, 20, 21 Пленум вживає термін «кваліфікуючі ознаки», а в абз. 5 п. 12, абз. 3 п. 17 – «обтяжуючі обставини» умисного вбивства, передбаченого у ч. 2 ст. 115 КК України¹.

У даній роботі для позначення кваліфікуючих ознак умисного вбивства будуть використовуватись як рівнозначні терміни «обтяжуючі обставини» та «кваліфікуючі обставини».

Кримінальна відповідальність за основний склад умисного вбивства (просте вбивство) передбачена у ч. 1 ст. 115 КК України та § 1 артикулу 148 КК Республіки Польща.

Вбивство при обтяжуючих обставинах передбачено у ч. 2 ст. 115 КК України та § 2 артикулу 148 КК Республіки Польща.

¹ Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кирись – Львів: Ліга-прес, 2008. – С. 115–124.

Кримінальне законодавство України передбачає ряд видів вбивств при обтяжуючих обставинах: 1) двох або більше осіб; 2) малолітньої дитини або жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності; 3) заручника або викраденої людини; 4) вчинене з особливою жорстокістю; 5) вчинене способом, небезпечним для життя багатьох осіб; 6) з корисливих мотивів; 7) з хуліганських мотивів; 8) особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку; 9) вчинене з метою приховати інший злочин або полегшити його вчинення; 10) поєднане із зґвалтуванням або задоволенням статевої пристрасі неприродним способом; 11) вчинене на замовлення; 12) вчинене за попередньою змовою групою осіб; 13) вчинене особою, яка раніше вчинила умисне вбивство, за винятком вбивства, передбаченого статтями 116–118 КК України; 14) з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості.

Щодо видів вбивств при обтяжуючих обставинах за кримінальним правом Республіки Польща, то тут слід зазначити, що попередні польські кримінальні кодекси 1932 та 1969 років не знали кваліфікованих видів цього злочину. Вони передбачали відповідальність лише за просте та привілейоване вбивства. В § 2 і 3 артикулу 148 нині чинного КК Республіки Польща 1997 року передбачено наступні види вбивств при обтяжуючих обставинах: 1) вчинене з особливою жорстокістю; 2) вчинене в зв'язку з взяттям заручника; 3) вчинене в зв'язку із зґвалтуванням; 4) вчинене в зв'язку з розбоям; 5) вчинене з мотивів, що заслуговують на особливе засудження; 6) вчинене з використанням вогнепальної зброї чи вибухових матеріалів; 7) вбивство одним діянням більше ніж однієї особи; 8) вчинене особою, раніше засудженою за вбивство;

У науці польського кримінального права виділення саме таких кваліфікуючих обставин викликає дискусію. Крім того, зауваження в польських науковців викликає різниця в розмірі покарання між простим та кваліфікованим вбивством¹.

Вбивствами при пом'якшуючих обставинах у кримінальному праві України визнаються: 1) вбивство в стані сильного душевного хвилювання (ст. 116 КК України); 2) вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 КК України); 3) вбивство при перевищенні меж необхідної оборони (ст. 118 КК України); 4) вбивство при перевищенні заходів, необхідних для затримання злочинця (ст. 118 КК України).

Подібні види вбивств при пом'якшуючих обставинах передбачені й у КК Республіки Польща: 1) вбивство в стані сильного душевного хвилювання, виправданого обставинами; 2) вбивство матір'ю своєї дитини під час пологів і під їх впливом; 3) еутаназія.

¹ Daszkiewicz K. Ciężkie zabójstwo (nowe regulacji w prawie karnym) / K. Daszkiewicz // Monitor Prawniczy. – 1997. – nr 12. – S. 34–58.

В українській літературі наявна класифікація вбивств за формою вини¹. Однак, оскільки ми визначаємо вбивство лише як умисне позбавлення життя людини, то така класифікація втрачає зміст. Не проводиться класифікація вбивств за цим критерієм і в Республіці Польща з тих же причин.

Залежно від того, яке місце займають суспільні відносини щодо охорони життя в об'єкті злочину, можна з великим ступенем умовності виділити загальні види вбивства та спеціальні види вбивства. До загальних видів вбивств, на нашу думку, слід віднести вбивства, де життя людини є єдиним безпосереднім об'єктом злочину чи основним безпосереднім об'єктом злочину. В українському кримінальному праві до загальних видів вбивств можна віднести злочини, передбачені у ст.ст. 115–118 КК України. В польському кримінальному праві до таких вбивств слід віднести злочини, передбачені в артикулах 148–150 КК Республіки Польща.

До спеціальних видів, на нашу думку, слід віднести вбивства, де життя є додатковим безпосереднім об'єктом злочину, який, однак, є для законодавця пріоритетним об'єктом кримінально-правової охорони, оскільки саме для охорони життя конкретних категорій потерпілих були створені відповідні спеціальні норми.

В абзаці 6 п. 17 не діючої вже нині постанови Пленуму Верховного Суду України від 1 квітня 1994 р. № 1 «Про судову практику в справах про злочини проти життя й здоров'я людини» зазначалося, що під умисними вбивствами слід розуміти й злочини, передбачені статтями 58, 59, 190-1 КК України 1960 р., а також злочини, відповідальність за які настає за ст. 60 і п. «в» ст. 234 цього Кодексу, якщо вони були поєднані з умисним позбавленням життя людини чи замахом на нього². Отже, спеціальними видами умисного вбивства вважалися: посягання на життя державного діяча (ст. 58); посягання на життя представника іноземної держави (ст. 59); диверсія (ст. 60), якщо вона поєднана з умисним позбавленням життя людини; посягання на життя судді, працівника правоохоронного органу у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків, а також члена громадського формування з охорони громадського порядку або військовослужбовця у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з охороною громадського порядку (ст. 190-1); опір начальникові або примушення його до порушення службових обов'язків (ст. 234), якщо цей злочин поєднаний з умисним вбивством (п. «в» ст. 234).

¹ Навроцький В.О. Кримінальне право України. Особлива частина: [курс лекцій] / В.О. Навроцький. – К.: Знання, 2000. – С. 146; Брич Л.П. Розмежування складів злочинів, спільною ознакою яких є суспільно небезпечні наслідки у вигляді смерті людини / Л.П. Брич // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2008. – Вип. 46. – С. 178–192.

² Постанова Пленуму Верховного Суду України від 1 квітня 1994 р. № 1 «Про судову практику в справах про злочини проти життя й здоров'я людини» // Постанови Пленуму Верховного Суду України (1963–2000): Офіц. вид.: У 2 т. / За заг. ред. В. Ф. Бойка. – Т. 2. – К.: А.С.К., 2000. – С. 115–128.

Порівняно з КК України 1960 р., у чинному КК України законодавець передбачив зміни, які стосуються видів убивств. Що стосується злочинів, які відповідно до наведеної вище постанови Пленуму Верховного Суду вважалися спеціальними видами вбивства, то їх склади дещо в іншому вигляді збереглися й у новому КК України. У ч. 5 п. 17 постанови Пленуму Верховного Суду України № 2 від 7 лютого 2003 р. «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» до таких, що охоплюються поняттям «раніше вчинене умисне вбивство», віднесено посягання на життя державного діяча (ст. 112 КК України), посягання на життя працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця (ст. 348 КК України); посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя (ст. 379 КК України); посягання на життя захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги (ст. 400 КК України); опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків, якщо вони були пов'язані з умисним вбивством цих осіб (ч. 4 ст. 404 КК України); посягання на життя представника іноземної держави (ст. 443 КК України)¹. Як видно, новелою є те, що деякі з цих складів злочинів розділено на два окремих склади злочину. Зокрема, це стосується складу злочину, ознаки якого в КК України 1960 р. були передбачені в ст. 190-1. Новим є й те, що законодавчі конструкції більшості з цих злочинів редакційно уточнені та доповнені новими ознаками.

Слід зазначити, що поняття «спеціальні види вбивств» є умовним. У наведених вище та інших випадках вбивство є способом вчинення інших злочинів і тому, зрозуміло, не може бути кваліфіковане як окремий злочин.

У польському кримінальному праві виділяють такі спеціальні види вбивства: 1) вбивство військовополонених; 2) вбивство поранених; 3) вбивство військових капеланів, вчинені під час ведення бойових дій всупереч нормам міжнародного права (§ 1 артикулу 123 КК Республіки Польща). Крім того, артикул 118 КК Республіки Польща передбачає відповідальність за геноцид, однак вбивство виступає тут лише способом вчинення цього злочину. Ряд статей передбачають заподіяння смерті особі як кваліфікуючу ознаку. Однак аналіз цих норм показує, що ставлення винного до заподіяння смерті потерпілому у цих випадках характеризується необережною формою вини. Отже, дотримуючись зазначеного вище методологічного підходу до розуміння поняття вбивства як діяння умисного, віднести такі випадки заподіяння смерті до різновидів вбивства не можна.

¹ Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кириш – Львів: Ліга-прес, 2008. – С. 115–124.

Основні висновки до розділу

Кримінальна відповідальність за вбивство передбачена як у Республіці Польща, так і в Україні. Однак КК Республіки Польща, на відміну від КК України, не дає законодавчого визначення поняття вбивства. Поняття вбивства досліджується лише наукою польського кримінального права. Видається, що це є недоліком чинного КК Республіки Польща, оскільки законодавче визначення такого поняття, як вбивство, сприяє правильному розумінню та застосуванню кримінального закону в цій частині.

Однак, незважаючи на те, що в ч.1 ст.115 КК України міститься законодавче визначення вбивства, назвати його ідеальним не можна. По-перше, кримінальний закон визначає вбивство як умисний злочин. По-друге, під чинне законодавче визначення вбивства підпадає будь-який злочин, при вчиненні якого умисно заподіюється смерть іншій людині.

Позитивним слід визнати польський досвід, відповідно до якого вбивство є виключно умисним злочином. Необережне заподіяння смерті вбивством не називається. Такий підхід видається правильним, оскільки для обох злочинів (вбивство і необережне заподіяння смерті) характерним є один вид суспільно небезпечного наслідку – смерті людини, але діяння, які призводять до нього, є суттєво різними.

Для розуміння поняття вбивства в доктрині кримінального права України та Республіки Польща характерні наступні підходи (ознаки): 1) вбивство є діянням, яке може бути вчиненим як у формі дії, так і у формі бездіяльності; 2) вбивство є умисним діянням; 3) вбивство є протиправним діянням; 4) вбивство є насильницьким діянням; 5) вбивством є діяння, що посягає на життя іншої людини; 6) вбивством є діяння, що заподіює смерть іншій людині.

Виокремлення саме зазначених вище ознак, на нашу думку, відповідає і тим ознакам, які виділяються при характеристиці загального поняття злочину в теорії кримінального права.

З урахуванням викладеного, а також зробленого у попередньому підрозділі монографії висновку, можна стверджувати, що *вбивством є умисне протиправне насильницьке діяння (дія чи бездіяльність), що посягає на життя іншої людини та заподіює їй смерть*. Виходячи з наведеного вище, доцільно назву ст.115 КК України «Умисне вбивство» змінити на «Вбивство», оскільки в такому випадку вбивство інакше, ніж умисним, бути не може. Крім того, термінологічний зворот «умисне вбивство» в ряді статей КК, де він вживається, має бути замінений терміном «вбивство» (йдеться, зокрема, про ч. 2 ст. 22, ст.ст.115–118, ч. 4 ст. 404, ч. 2 ст. 438 КК).

До того ж, доцільно змінити назву та диспозицію ч. 1 та 2 ст. 119 КК України. Пропонуємо наступну її редакцію: «Стаття 119. Заподіяння смерті через необережність

1. Заподіяння смерті через необережність, – ...
2. Заподіяння смерті через необережність двом або більше особам, – ...».

Класифікацію вбивств у кримінальному праві України та Республіки Польща можна провести за одними й тими ж критеріями. Так, найбільш поширенішою є класифікація цього злочину за ступенем тяжкості. На підставі цього критерію як у польській, так і в українській кримінально-правовій науці виділяють такі види вбивства:

1. Основний склад умисного вбивства (просте вбивство).
2. Вбивства при обтяжуючих обставинах.
3. Вбивства при пом'якшуючих обставинах.

Крім того, залежно від того, яке місце займають суспільні відносини щодо охорони життя в об'єкті злочину, можна виділити загальні види вбивства та спеціальні види вбивства.

До загальних видів вбивства слід віднести вбивства, де життя людини є єдиним безпосереднім об'єктом злочину чи основним безпосереднім об'єктом злочину. В українському кримінальному праві до загальних видів вбивств можна віднести злочини, передбачені у ст.ст.115–118 КК України. В польському кримінальному праві до таких вбивств слід віднести злочини, передбачені статтями 148–150 КК Республіки Польща.

До спеціальних видів можна віднести вбивства, де життя є додатковим безпосереднім об'єктом злочину, який, однак, є для законодавця пріоритетним об'єктом кримінально-правової охорони, оскільки саме для охорони життя конкретних категорій потерпілих були створені відповідні спеціальні норми. В КК України спеціальними видами вбивств є посягання на життя державного діяча (ст.112 КК України), посягання на життя працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця (ст.348 КК України); посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя (ст.379 КК України); посягання на життя захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги (ст. 400 КК України); опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків, якщо вони були пов'язані з умисним вбивством цих осіб (ч.4 ст.404 КК України); посягання на життя представника іноземної держави (ст.443 КК України). В польській науці кримінального права можна виділити такі спеціальні види вбивств: 1) вбивство військовополонених; вбивство поранених; вбивство військових капеланів, вчинене під час ведення бойових дій всупереч нормам міжнародного права (§1 статті 123 КК Республіки Польща).

РОЗДІЛ 2

ОСНОВНИЙ СКЛАД УМИСНОГО ВБИВСТВА ЗА КК УКРАЇНИ ТА РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА

2.1. Об'єкт основного складу умисного вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща

Склад злочину характеризується елементами та ознаками. Їх часто ототожнюють. Однак, як зазначають В.Б.Малінін та А.Ф.Парфьонов, зміст цих категорій є різним¹. Елементи розчленовують склад злочину, характеризуючи його об'єктивні та суб'єктивні аспекти з чотирьох позицій: об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта, суб'єктивної сторони. Кожен з названих елементів має свої специфічні ознаки. Відсутність хоча б одного з цих елементів призводить до розладу системи та, відповідно, до відсутності складу злочину загалом. Ознаки ж характеризують елементи складу злочину. Вони співвідносяться з елементами як властивості предмета із самим предметом.

Об'єкт злочину – одна з найважливіших і водночас найбільш складних та дискусійних проблем у доктрині кримінального права. Ще з часів римського права вважалося, що об'єкт – одна з основних характеристик, що дозволяють відмежовувати делікти публічного та приватного характеру і переслідувати перші в межах кримінального, а другі – в межах цивільного права².

Перш ніж приступити до характеристики об'єкта складу вбивства, необхідно з'ясувати що ж власне слід розуміти під поняттям «об'єкт злочину».

У сучасній теорії кримінального права України переважає позиція вчених, згідно з якою об'єктом злочину є суспільні відносини, що охороняються нормами кримінального закону.

У радянській кримінально-правовій науці об'єктом злочину беззаперечно визнавалися суспільні відносини, на які посягає злочин. Однак тепер таке розуміння об'єкта злочину вже не є загальновизнаним. Зокрема, С.Я.Лихова зазначає, що сьогодні в теорії кримінального права виділяють три найбільш загальні теоретичні підходи до визначення об'єкта злочину³: 1) об'єкт злочину – це суспільні відносини; 2) об'єкт злочину – це правові блага (інтереси); 3) об'єкт злочину – це соціальні цінності.

¹ Малинин В.Б. Объективная сторона преступления / В. Б. Малинин, А. Ф. Парфенов. – СПб.: Юридический институт, 2004. – С. 7.

² Новосёлов Г.П. Учение об объекте преступления: методологические аспекты / Г.П. Новосёлов. – М.: Норма, 2001. – С. 1.

³ Лихова С.Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України): [монографія] / С.Я. Лихова. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2006. – С. 17-18.

Співавтором даної монографії запропонована ширша класифікація розумінь об'єкта злочину. У більш віддаленій історичній ретроспективі звертають на себе увагу такі з них: 1) об'єкт злочину – захищений правом інтерес (Р. Ієрінг, Ф. Ліст, Б. С. Нікіфоров); 2) об'єкт злочину – суб'єктивне право (В. Д. Спасович, А. Файербах); 3) об'єкт злочину – безпека і добробут громадян (О. Ф. Кістяківський); 4) об'єкт злочину – блага та інтереси, що охороняються законом (правові блага) (Г. В. Колоколов, Є. Я. Немировський, А. Н. Круглевський); 5) об'єкт злочину – правові норми і конкретні блага та інтереси (М. Д. Сергієвський); 6) посереднім об'єктом злочину є порушуваний припис, норма, а безпосереднім об'єктом є суспільні відносини, що є реальним проявом порушення цього припису (І. Я. Фойніцький); 7) об'єкт злочину, з формальної сторони – норма права, а з матеріальної сторони – блага та інтереси, що охороняються цією нормою (Л. С. Белогріц-Котляревський); 8) об'єкт злочину – норма права в її реальному бутті (Н. С. Таганцев); 9) об'єкт злочину – окремі особи чи групи осіб (П. Д. Калмиков); 10) об'єкт злочину – охоронювані кримінальним законом суспільні відносини (А. А. Піонтковський, Є. А. Фролов).

З наведеними вище концептуальними підходами перекликаються, а іноді і прямо гармонують розуміння об'єкта злочину вченими-криміналістами в більш наближеній історичній ретроспективі. Проведений аналіз найбільш доступних наукових джерел дозволив виділити такі з них: 1) об'єкт злочину – охоронювані кримінальним законом суспільні відносини (В. Я. Тацій, М. Й. Коржанський, М. І. Бажанов, А. В. Савченко, В. О. Навроцький, Н. О. Гуторова та ін.); 2) об'єкт злочину – соціальні блага, цінності, що охороняються кримінальним законом (П. С. Матишевський, Є. В. Фесенко, С. В. Гавриш); 3) об'єкт злочину – людина, незалежно від віку, розумового розвитку, соціального статусу (Г. П. Новосьолов); 4) об'єкт злочину – окремі особи або багато осіб (І. Я. Козаченко, З. А. Незнамова); 5) об'єкт злочину – охоронювані кримінальним законом соціально значимі цінності, блага, інтереси (А. В. Пашковська, А. В. Наумов); 6) об'єкт злочину – суспільні відносини, які є відповідним порядком, встановленими приписами правових норм, а також соціальні блага (Г. В. Чеботарьов); 7) об'єкт злочину – соціальна оболонка як перший об'єкт, а всі інші об'єкти перебувають всередині цієї оболонки (В. М. Трубніков); 8) об'єкт злочину – охоронюваний кримінальним законом порядок суспільних відносин (О. М. Костенко, А. В. Ландіна та ін.).

Концепція суспільних відносин як об'єкта злочину знайшла своє відображення, зокрема, в роботах М. І. Бажанова, Н. А. Беляєва, В. М. Белоконова, Я. М. Браїніна, О. М. Готіна, М. Й. Коржанського, М. І. Панов, В. Я. Тація, А. Н. Траїніна, Є. О. Фролова, І. І. Чугуникова та інших вчених¹. При цьому суспільними відносинами розуміють,

¹ Бабий Н. А. Уголовное право Республики Беларусь. Общая часть: [конспект лекций] / Н. А. Бабий. – Минск: Тесей, 2000. – С. 49-53; Белоконов В. Чому злочин заподіює шкоду?

переважно, охоронювані соціальними нормами відносини між суб'єктами, предметом яких є матеріальні чи нематеріальні блага (цінності), а в певних випадках і людина (люди)¹.

А. В. Наумов вважає, що необхідно повернутися до теорії об'єкта злочину як правового блага, створеної ще в кінці минулого століття². Серед українських науковців на користь такого розуміння об'єкта злочину висловився, зокрема, С. Б. Гавриш. На його думку, правове благо завжди піддається злочинному впливу, а тому цьому благу завдається шкода, яка може бути встановлена завдяки, насамперед, розумінню його як цінності. Саме від цінності правового блага як об'єкта залежить характер, зміст і розмір наслідків злочинного посягання особи. Наслідки злочину і є оцінкою ступеня враження охоронюваного правового блага і викликаних цим

Спільні питання кримінального права / В. Белоконов // Закон і бізнес. – 1999. – № 32. – 7 серпня. – С. 14; Брайнін Я.М. Основні питання загального вчення про склад злочину / Я.М. Брайнін. – К.: Київський державний університет імені Тараса Шевченка, 1964. – С. 70; Беляев Н.А. Объект преступления / Н.А. Беляев // Курс советского уголовного права: в 5 т. / [Отв. ред. Н.А. Беляев]. – Л.: Ленинградский государственный университет им. А.А. Жданова, 1968. – Т. 1: Общая часть. – 1968. – С. 86–105; Готин А.Н. Объект преступления в теории уголовного права / А.Н. Готин // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. – 2001. – Вип. 3. – С. 39–63; Горбачевський В.Я. Теоретико-правова характеристика умисних вбивств з кваліфікуючими ознаками як однією з найнебезпечніших форм кримінального насилля / В.Я. Горбачевський // Право і суспільство. – 2008. – № 6. – С. 59–67; Гришук В.К. Кримінальне право України: Загальна частина: [навчальний посібник] / В.К. Гришук. – К.: Ін Юре, 2006. – С. 164–165; Гришук В.К. Вибрані наукові праці / В.К. Гришук. – Львів. Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. – С. 480; Гришук В.К. До питання про поняття об'єкта злочину в сучасній науці кримінального права / В.К. Гришук, В.Л. Ортинський // Наукові записки Харківського економіко-правового університету. Серія право, економіка, гуманістика: [збірник наукових статей]. – 2004. – Вип. 1. – С. 30–38; Гришук В.К. Загальний, родовий та безпосередні основні об'єкти злочинів проти життя і здоров'я людини / В.К. Гришук // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – 2002. – Вип. 1. – С. 77–88; Коржанский Н.И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны / Н.И. Коржанский. – М.: Акад. МВД СССР, 1980. – С. 21–26; Тацкий В.Я. Объект и предмет преступления по советскому уголовному праву: [учебное пособие] / В.Я. Тацкий. – Х.: Вища школа, 1982. – С. 10–17; Панов Н.И. Уголовная ответственность за причинение имущественного ущерба путем обмана или злоупотребления доверием / Н.И. Панов. – Харьков: Харьковской юрид. Инст., 1973. – С. 4; Трайнин А.Н. Общее учение о составе преступления / А.Н. Трайнин. – М.: Госюриздат., 1957. – С. 123; Фролов Е.А. Спорные вопросы общего учения об объекте преступления / Е.А. Фролов // Сборник учёных трудов Свердловского юридического института. – Свердловск: СЮИ. – 1969. – Вып. 10. – С. 184–225; Чугуников І.І. Об'єкт злочину і виникнення правовідносин кримінальної відповідальності / І.І. Чугуников // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ: Збірник наукових праць. – Одеса: Одеський інститут внутрішніх справ МВС України. – 2000. – № 2. – С. 36–39.

¹ Гришук В.К. Кримінальне право України: Загальна частина: [навчальний посібник] / В.К. Гришук. – К.: Ін Юре, 2006. – С. 164–165.

² Наумов А.В. Российское уголовное право. Общая часть / А.В. Наумов – М.: БЕК, 1996. – С. 147; Российское уголовное право. Общая часть: [учебник] / [С.В. Бородин, В.Н. Кудрявцев, Н.Ф. Кузнецова и др.]; под ред. В.Н. Кудрявцева, А.В. Наумова. – М.: Спарк, 1997. – 92.

змін у дійсності, які проявляються у конкретній кількісно-якісній категорії (тяжкі тілесні ушкодження, масова загибель тварин, руйнування екосистем тощо)¹. Однак слід зазначити, що С.Б.Гавриш не претендує на універсальність даного визначення змісту об'єкта злочину. Він вказує, що вся ця концепція спрямована на визначення об'єкта екологічних злочинів, а не об'єкта злочину як правового феномена, як елемента його юридичного складу². С.Я. Лихова, критикуючи позицію об'єкта злочину як правового блага зауважує, що злочин порушує не норму, яка регулює відносини, не благо, з приводу користування яким або реалізації якого ці відносини складаються і підносяться до рівня регулювання. Правова норма, що регулює відносини, не порушується, вона міститься в законодавстві, її порушити практично неможливо, а порушується можливість особи здійснити своє право отримати, досягти того блага, тієї цінності, заради якої вона є суб'єктом відносин³.

Деякі українські науковці, зокрема, С. Миколаєнко, О.М.Кривуля, В.М.Куц, Є.В.Фесенко та інші, об'єкт злочину визначають як цінності, що охороняються кримінальним законом, проти яких спрямоване злочинне діяння і яким воно може заподіяти або заподіює суттєву шкоду. При цьому структурну основу цінностей утворюють потерпілі особи, їхні інтереси і права, соціальні зв'язки та блага, що їм належать. На думку цих учених, суспільні відносини не можуть бути об'єктом злочину, оскільки вони є лише певною формою наукової абстракції, а тому самі по собі не існують і їм не може бути завдано шкоди⁴.

Як вважає Є.В.Фесенко, суспільні відносини не є універсальною характеристикою об'єкта злочину, ці поняття не можуть охоплювати особисті блага людини: життя, здоров'я тощо. Злочин посягає і завдає шкоду цінностям (благам)⁵.

¹ Гавриш С.Б. Уголовно-правовая охрана природной среды: Проблемы теории и развития законодательства / С.Б. Гавриш. – Х.: Українська юридична академія, 1994. – С. 25-66; Гавриш С.Б. Кримінально-правова охорона довкілля України: [наукове видання] / С. Б. Гавриш. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2002. – С. 19-65.

² Гавриш С.Б. Кримінально-правова охорона довкілля України: [наукове видання] / С.Б. Гавриш. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2002. – С. 62.

³ Лихова С.Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України): [монографія] / С.Я. Лихова. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2006. – С. 31.

⁴ Кримінальне право України. Загальна частина: [підручник для ВУЗів] / [Г.В. Андрусів, П.П. Андрушко, В.О. Беньківський та ін.]; за ред. П.С. Матишевського, П.П. Андрушка, С.Д. Шапченка. – К.: Юрінком Інтер, 1997. – С. 127; Миколаєнко С. Об'єкт злочину повинен бути чітко окресленим / С. Миколаєнко // Закон і бізнес. – 1999. – № 32. – 7 серпня. – С.14; Кривуля О.М. Чи можуть бути суспільні відносини об'єктом злочину? / О.М. Кривуля, В.М. Куц // Вісник Університету внутрішніх справ: 36. наук. праць. – 1997. – Вип. 2. – С. 70–75; Фесенко Є. Цінності – як об'єкт злочину / Є. Фесенко // Право України. – 1999. – № 6. – С. 75–78.

⁵ Фесенко Є. Цінності – як об'єкт злочину / Є. Фесенко // Право України. – 1999. – № 6. – С. 75–78.

У зв'язку із цим виникає запитання: чи існують об'єктивно, тобто незалежно від нашої свідомості, суспільні відносини і чи є вони конкретними?

Так, В.Я.Тацій визначає суспільні відносини як певні зв'язки між людьми (суб'єктами), які утворюються в процесі спільної матеріальної або духовної діяльності¹. Як зауважив В.М.Белоконев, суспільні відносини не є споглядальними абстракціями, виокремленими людьми для зручності аналізу суспільного життя або як експериментальні штучні утворення, а існують реально. Об'єктивний характер суспільних відносин полягає в тому, що вони не можуть бути довільно усунутими людьми, а діють незалежно від того, хочуть цього люди чи ні, пізнали вони їх чи ні².

Ми підтримуємо позицію, що під час вчинення злочину самим суспільним відносинам заподіюється або створюється загроза заподіяння суттєвої шкоди. Як справедливо зазначає В.Я.Тацій, суспільні відносини – це цілісна система, певна єдність. Структурні елементи одного відношення можуть входити й в інші відносини. В конкретних суспільних відносинах вони повинні виконувати ті функції, які властиві лише їм. Якщо функції хоча б одного з елементів змінюються, змінюються й усі відносини як цілісна система. Це викликано тим, що зв'язок між елементами відносин настільки міцний, що будь-яка зміна одного з елементів як наслідок тягне за собою зміну інших, а в кінцевому результаті – й суспільних відносин загалом³.

У науці польського кримінального права замість поняття «об'єкт злочину» вживають рівнозначні поняття «предмет охорони» або «предмет злочину». Тобто, поділу на поняття «об'єкт злочину» і «предмет злочину» немає. В.Вольтер вважає, що предметом охорони чи злочину, є те, що має суспільну цінність, що охороняється кримінальним законом і на що посягає злочин. Будь-який злочин повинен характеризуватися предметом охорони. Його відсутність робить кримінально-правову заборону безмістовною, а вчинення злочину – неможливим⁴. Й. Зіентек обстоює думку, що суспільно небезпечне діяння посягає на суспільні цінності, якими є

¹ Тацій В.Я. Объект и предмет преступления по советскому уголовному праву: [учебное пособие] / В.Я. Таций. – Х.: Вища школа, 1982. – С. 10.

² Белоконев В.Н. Чему причиняют вред преступления? Спорные вопросы уголовного права / В.Н. Белоконев // Юридическая практика. – 2000. – № 23(129). – 8 июня. – С. 11; Белоконев В. Чому злочин заподіює шкоду? Спільні питання кримінального права / В. Белоконев // Закон і бізнес. – 1999. – № 32. – 7 серпня. – С. 14.

³ Тацій В.Я. Объект и предмет преступления по советскому уголовному праву: [учебное пособие] / В.Я. Таций. – Х.: Вища школа, 1982. – С. 19; Уголовное право Украины. Общая часть: [учебник] / [М.И. Бажанов, Ю.В. Баулин, В.И. Борисов, С.В. Гавриш и др.]; под. ред. М.И. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тация. – Харьков: Право, 1999. – С. 76.

⁴ Wolter W. Nauka o przestępstwie: analiza prawnicza na podstawie przepisów części ogólnej kodeksu karnego z 1969 r. / W. Wolter. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973. – S. 41.

суспільні відносини¹. Т. Лесько зазначає, що предметом злочину є суспільні відносини, що знаходяться під кримінально-правовою охороною². В. Вольтер вважає, що суспільні відносини можна визнати предметом злочину, якщо йдеться про злочин в загальному. Якщо ж розглядати окремі категорії злочинів, то тут виникають деякі труднощі. Неможливо, зазначає В. Вольтер, теорію суспільних відносин як предмета злочину застосувати до всіх злочинів (наприклад, до вбивства, оскільки життя людини, на яке посягає вбивство, не є жодним суспільним відношенням). У зв'язку з цим, вважає В. Вольтер, можна застосувати компромісний підхід, відповідно до якого загальним предметом охорони (злочину) є суспільні відносини, а предметом охорони окремих складів злочинів є щось інше. Такої ж думки додержується й І. Андреев³.

Однак, продовжує В. Вольтер, кращим видається інший підхід, який у жодному разі не применшує значення суспільних відносин. Достатньо предметом злочину визнати певні суспільні цінності, які є основою суспільних відносин. Ці цінності можуть бути пов'язані з певними матеріальними чи нематеріальними предметами⁴. Аналогічну позицію з цього питання займають К. Бухала та Р. Завлоцький. Вони зазначають, що посягання на суспільні відносини під час вчинення злочину здійснюється опосередковано. Вчиняючи злочин, особа заподіює шкоду або створює загрозу заподіяння шкоди суспільним цінностям, що визнаються такими традиційно, можливо, протягом століть, і до них належать етичні, утилітарні, політичні, культурні, соціальні цінності тощо. Ці цінності є частиною складних суспільних⁵.

Видається, що такий підхід до змісту предмета охорони (предмета злочину) сьогодні є домінуючим в доктрині кримінального права Республіки

¹ Zientek J. Karygodność i wina jako przesłanki odpowiedzialności karnej w nowym kodeksie karnym / J. Zientek. – Prokuratura i Prawo. – 1998. – Nr 6. – S. 10.

² Leško T. Prawo wojskowe PRL: w 2 t. / T. Leško, S. Rybaczek. – Warszawa: Ministerstwo Obrony Narodowej, 1987. – T. 2. – 1987. – S. 54.

³ Andrejew I. Polskie prawo karne w zarysie / I. Andrejew. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1976. – S. 169; Wolter W. Nauka o przestępstwie: analiza prawnicza na podstawie przepisów części ogólnej kodeksu karnego z 1969 r. / W. Wolter. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973. – S. 42.

⁴ Materialne pojęcie przestępstwa i jego konsekwencje w prawie karnym / W. Wolter, K. Buchała, K. Mioduski, F. Wróblewski // Problemy nowego prawa karnego: materiały konferencji naukowej, 4–6 maja 1970 roku w Warszawie / [red. nauk. I. Andrejew; zebrał i do dr. przygot. L. Falandysz]. – Wrocław: Zakłady Narodowe imienia Ossolińskich, 1973. – S. 21; Wolter W. Nauka o przestępstwie: analiza prawnicza na podstawie przepisów części ogólnej kodeksu karnego z 1969 r. / W. Wolter. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973. – S. 42-43.

⁵ Buchała K. Prawo karne materialne / K. Buchała. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1980. – S. 195; Zawłocki R. Pojęcie i funkcje społecznej szkodliwości czynu w prawie karnym / R. Zawłocki. – Warszawa: H.C. Beck, 2007. – S. 140.

Польща¹. Таку ж позицію займає й Верховний Суд Республіки Польща, який у вироку від 26 вересня 2003 року зазначив: «Злочином є діяння (...), яке посягає на соціальні цінності, що визнаються суспільством і знаходяться під охороною не лише кримінального права, а й інших нормативних систем, у тому числі й моралі, традицій і національної гідності. Діяння, яке є злочином, має бути об'єктивно асоціальним в тому значенні, що завжди направлене проти цінностей, що приймаються даним суспільством»².

Отже, в польській науці кримінального права, на відміну від української, домінуючою є концепція предмета охорони (предмета злочину) як суспільних цінностей, суспільних благ, які є окремими елементами суспільних відносин. Однак при цьому науковці не відкидають концепції суспільних відносин як предмета охорони (предмета злочину).

Закон про кримінальну відповідальність охороняє не будь-які суспільні відносини, а лише найбільш цінні, найбільш суспільно корисні з них. Тому об'єкт складу злочину, на нашу думку, можна визначити як охоронювані законом України про кримінальну відповідальність (КК України) позитивні, особливо цінні (корисні) відносини, на які посягнув (посягає) злочин і яким заподіяна, заподіюється або може бути заподіяна суттєва шкода³.

Загальним об'єктом злочину є сукупність суспільних відносин, що охороняються кримінальним законом (КК) України.

Родовий об'єкт складу злочину – це певне коло тотожних чи однорідних за своєю соціальною суттю суспільних відносин, що охороняються єдиним комплексом взаємопов'язаних кримінально-правових норм⁴. Однорідність відносин визначається не випадково, а на підставі різних критеріїв. Критерієм визначення однорідності об'єктів, наприклад, злочинів проти життя та здоров'я, є предмет, стосовно якого суспільні відносини, що є об'єктом цих злочинів, виникають – життя та здоров'я особи.

¹ Hirsch H.J. W kwestii aktualnego stanu dyskusji o pojęciu dobra prawnego / H.J. Hirsch // *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*. – 2002. – Z. 1. – S. 67–86; *Prawo karne materialne. Część ogólna* / [M. Budyn-Kulik, P. Kozłowska-Kalisz, M. Kulik, M. Mozgawa i in.]; pod. red. M. Mozgawy. – Kraków: Zakamycze, 2006. – S. 163; Marek A. *Prawo karne* / A. Marek. – Warszawa: C.H. Beck, 2007. – S. 107; *Kodeks karny. Komentarz: w 3 t.* / [G. Bogdan, A. Zoll i in.]; pod. red. A. Zoll. – Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2007. – T. 1: *Cześć ogólna: komentarz do artykułów 1-116 kodeksu karnego*, 2007. – S. 29.

² Wyrrok Sądu Najwyższego z 26 września 2003 r. WK 18/03 // *Orzecnictwo Sądu Najwyższego w Sprawach Karnych*. – 2003. – T. 1. – S. 2054.

³ Гришук В.К. Кримінальне право України: Загальна частина: [навчальний посібник] / В.К. Гришук. – К.: Ін Юре, 2006. – С. 166.

⁴ Тацій В.Я. Объект и предмет преступления по советскому уголовному праву: [учебное пособие] / В.Я. Тацій. – Х.: Вища школа, 1982. – С. 85; Фролов Е.А. Спорные вопросы общего учения об объекте преступления / Е.А. Фролов // *Сборник учёных трудов Свердловского юридического института*. – Свердловск: СЮИ. – 1969. – Вып. 10. – С. 184–225.

Багато непорозумінь в Україні та Республіці Польща у трактуванні родового об'єкта складу злочину (у Республіці Польща – груповий предмет охорони) виникають при виокремленні деякими авторами біологічної і соціальної сутностей людини. А. В. Кузнецов, наприклад, визнає помилковою позицію М. А. Беляєва, відповідно до якої об'єктом злочинів проти особи можуть бути тільки суспільні відносини¹. Він стверджує, що об'єктом цих злочинів є особа як цілісна істота і як сукупність суспільних відносин, що її складають, і як явище природи, яке характеризується певними біофізіологічними і психічними ознаками². Аналогічного погляду на злочини проти особи дотримується Ю. А. Демидов³ та деякі польські науковці⁴. Такі позиції авторів видаються нам спірними. Слід зазначити, що біологічні властивості людини, зокрема життя, охороняються кримінальним правом не абстрактно, не поза суспільством, а в системі суспільних відносин. Кримінальним законодавством захищаються саме суспільні відносини, що забезпечують фізичні блага особи.

Треба погодитися з І. Я. Козаченком, який стверджує, що біологічна сутність людини поза сукупністю суспільних відносин не має для кримінального права самостійного значення⁵. Справді, необхідно визнати, що конкретні блага особи, матеріальним субстратом ряду з яких є певні фізіологічні процеси, є предметом суспільних відносин і саме в такій якості охороняються кримінальним законом.

Об'єкти злочину мають «горизонтальну» і «вертикальну» класифікацію. «Вертикальна» класифікація, прихильником якої є і український законодавець, включає загальний, родовий і безпосередній об'єкти⁶.

¹ Курс советского уголовного права: в 5 т. / Отв. ред. Н.А. Беляев. – Л.: Ленинградский государственный университет им. А.А. Жданова, 1968. – Т. 1: Общая часть. – 1968. – С. 282.

² Кузнецов А.В. Уголовное право и личность / А.В. Кузнецов. – М.: Юридическая литература, 1977. – С. 64.

³ Демидов Ю.А. Обзор литературы о теоретико-ценностных исследованиях в уголовном праве / Ю.А. Демидов // Советское государство и право. – 1980. – № 5. – С. 150–153.

⁴ Kodeks karny. Komentarz: w 3 t. / [A. Barczak-Oplustil, A. Zoll i in.]; pod. red. A. Zoll. – Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2006. – Т. 2: Część szczególna: komentarz do artykułów 117-277 kodeksu karnego. – S. 236.

⁵ Козаченко И.Я. Структура объекта в преступлениях против личности / И.Я. Козаченко // Уголовное право в борьбе с преступностью: межвузовский сборник научных трудов. – Свердловск: Темплан. – 1987. – С. 62–68.

⁶ Див., наприклад: Никифоров Б.С. Объект преступления по советскому уголовному праву. – М., 1960. – С. 106-121; Пионтковский А.А. Преступление // Курс советского уголовного права в шести томах. Т. 2. – М.: «Наука», 1970. – С. 111-126; Фролов Е.А. Спорные вопросы общего учения об объекте преступления // Сборник научных трудов Свердловского юридического института. Вып. 10. – Свердловск, 1969. – С. 184-225; Таций В.Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. – Харьков: «Высшая школа», 1988. – С. 78-103; Бажанов М.И. Уголовное право Украины. – Днепропетровск: «Пороги», 1992. – С. 30-33.

Тричленна «вертикальна» класифікація об'єктів злочину вперше запропонував В.Д.Меньшагін¹. Вона знайшла широку підтримку в науці кримінального права. Щоправда, Б.С.Нікіфоров зробив застереження, що тричленна «вертикальна» класифікація об'єктів злочину не може бути визнана універсальною для всіх груп злочинів, і тому в ряді випадків може бути двочленна і чотиричленна «вертикальна» класифікація об'єктів злочину². М.Й.Коржанський при цьому відстоює чотиричленну класифікацію об'єктів: загальний, родовий, видовий, безпосередній³. Поряд з цим наявні й інші точки зору. П.С.Матишевський і Є.В.Фесенко, поділяючи «вертикальну» тричленну класифікацію об'єктів, вважають, що об'єктом злочину є не «якісь абстрактні суспільні відносини, а конкретні людські, суспільні або державні цінності». Такими цінностями вони визначають: а) суб'єктів суспільних відносин; б) блага, якими людина наділена як член суспільства; в) суспільні блага. Важливе значення при цьому відводиться предметам – речам, коштовностям та іншим матеріальним об'єктам, які, на їх думку, сприяють з'ясуванню механізму можливого заподіяння шкоди названим цінностям⁴. Необхідно зазначити, що ця концепція сягає своїми коріннями аж до кінця 19 – початку 20 століть, коли вона була започаткована представниками соціологічної та класичної шкіл права. Так, М.С.Таганцев вважав об'єктом злочинного діяння норму права, охоронюваний цією нормою інтерес життя, який може реалізуватися, зокрема, через права і блага. При цьому правоохоронюваними інтересами можуть бути: особа і її блага – життя, тілесна недоторканність, особисті почуття, честь, володіння чи користування відомими предметами зовнішнього світу і т.д. Деякі сучасні вчені-криміналісти також підтримують дану концепцію⁵, а Г.П.Новосьолов вважає, що назрів час сказати про чітко вимальовану в юридичній літературі тенденцію до негативної оцінки визнання суспільних відносин об'єктом

¹ Див.: Меньшагін В.Д. Советское уголовное право: Учебное пособие для правовых школ. Вып. 1. – М.: «Юридическая литература», 1938. – С. 27.

² Див.: Никифоров Б.С. Объект преступления по советскому уголовному праву. – М., 1960. – С. 112-114.

³ Коржанський М.Й. Уголовне право України. Загальна частина. Курс лекцій для студентів вищих навчальних закладів. – Київ: «Наукова думка», 1996. – С. 123-124.

⁴ Кримінальне право України. Загальна частина / За ред. П.С.Матишевського, П.П.Андрушка, С.Д.Шапченка. – К.: «Юрінком Інтер», 1997. – С. 124-129.

⁵ Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Лекции. Часть общая. Т. 1. – М.: «Наука», 1994. – С. 178; Див. також: Новоселов Г.П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты. – М.: «Норма», 2001. – С. 43; Курс уголовного права. Общая часть. Учебник для вузов. Т. 1. / Под ред. Кузнецовой Н.Ф., Тяжковой И.М. – М.: «Зерцало», 1999. – С. 198-202; Уголовное право. Общая Часть. Учебник / Отв. ред. Козаченко И.Я., Незнамов З. А. – М., 1997. – С. 135 – 136; Российское уголовное право. Общая часть. Учебник / Под ред. Кудрявцева В.Н., Наумова А.В. – М., 1997. – С. 91-92; Наумов А.В. Уголовное право. Общая часть. Курс лекций. – М.: «БЕК», 1996. – С. 146-153.

злочину¹. Представник цієї наукової течії А. В. Пашковська дійшла висновку, що об'єктом злочину є охоронювані кримінальним законом соціально значимі цінності, інтереси, блага, на які посягає особа, що вчиняє злочин, і яким внаслідок вчинення злочинного діяння заподіюється чи може бути заподіяна суттєва шкода². Дана позиція вчених видається мало обґрунтованою. Відомо, що наукові поняття відіграють роль інструментів наукового дослідження, правотворчості та правозастосування і їх заміна доцільна лише тоді, коли доведена неспроможність цих понять виконувати такі функції, чого стосовно поняття об'єкта як охоронюваних кримінальним законом суспільних відносин у працях названих вчених немає. Отже, використання для визначення об'єкта злочину поняття «суспільні відносини», видається, не може оцінюватися як некоректне³. Г. П. Новосьолов, визнаючи об'єктом злочину суспільні відносини, що охороняються кримінальним законом, заперечує наявність родового і загального об'єкта злочину, стверджуючи, що в реальній дійсності немає ніякого іншого об'єкта, крім того, якого прихильники «вертикальної» класифікації об'єктів злочинів називають безпосереднім⁴. Вказуючи, що прийнятий у теорії кримінального права поділ об'єктів кримінально-правової охорони на загальний, родовий та безпосередній недостатній для вирішення окремих теоретичних питань кримінального права, та застосовуючи аксіологічний підхід, Ю. А. Демидов запропонував таку класифікацію об'єктів злочинів: абсолютної цінності; відносної цінності; більшої і меншої цінності; суспільної цінності; індивідуальної цінності; загальної цінності; політичної, економічної, моральної, матеріальної цінності і т.п.⁵

Синтетичною, у порівнянні з двома попередньо розглянутими, є концепція С. І. Нікуліна, який не вбачає різниці між суспільними відносинами і благами, інтересами, ототожнюючи їх. Він, зокрема, під основним об'єктом розуміє конкретне суспільне відношення (благо, інтерес), яке законодавець «намагається поставити під охорону кримінального закону»⁶.

Аналіз глав Особливої частини КК Російської Федерації свідчить, що російський законодавець дотримується наступної класифікації об'єктів

¹ Див.: Новоселов Г.П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты. – М.: «Норма», 2001. – С. 43.

² Див.: Курс уголовного права. Общая часть. Учебник для вузов. Т. 1. / Под ред. Кузнецовой Н.Ф., Тяжковой И.М. – С. 202.

³ Див.: Кримінальне право України. Особлива частина. / За ред. П.С. Матишевського, С.С. Яценка, П.П. Андрушка. – К.: «Юрінком Інтер», 1999. – С. 139.

⁴ Див.: Новоселов Г.П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты. – М.: «Норма», 2001. – С. 22.

⁵ Демидов Ю.А. Социальная ценность и оценка в уголовном праве. – М.: «Юридическая литература», 1975. – С. 57-61.

⁶ Див.: Уголовное право. Общая часть. / Под. ред. А.И. Рарога. – М.: «Гардарики», 1996. – С. 39.

злочину: загальний, родовий, видовий, безпосередній, яка була запропонована Є.А.Фроловим ще в 1968 році¹. Ця позиція підтверджується в сучасних наукових джерелах російських вчених. Так, якщо А.Н.Ігнатов, аналізуючи систему Особливої частини КК, пише, що класифікація злочинів на групи здійснюється за родовим об'єктом, а всередині цієї групи **можуть виділятися** підгрупи «за загальним безпосереднім об'єктом»², то Ю.І.Ляпунов і М.Г.Іванов прямо зазначають, що нова структура КК Російської Федерації дає їм підстави запропонувати таку класифікацію об'єктів злочину за ступенем їх узагальнення: 1) надгруповий (інтегрований); 2) родовий; 3) видовий (підгруповий); 4) безпосередній (конкретний)³.

Віддаючи перевагу позиції вчених, які визначають об'єкт злочину як охоронювані кримінальним законом суспільні відносини, зазначимо, що об'єктом злочину насправді є «не якісь абстрактні суспільні відносини», а конкретні суспільні відносини. Точніше: належна модель суспільних відносин охороняється кримінально-правовою нормою, змістом якої є відповідний суспільний інтерес. Наприклад, диспозиція забороняючої норми кримінального закону, якщо виходити з її логічного змісту, містить у собі встановлений законодавцем загальнообов'язковий припис суб'єктам суспільних відносин поводитися в конкретній ситуації належним чином під загрозою кримінального покарання. В цьому аспекті дана норма кримінального закону виступає, зокрема, юридичною мірою свободи людини. Кримінальний закон, як відомо, є своєрідною шкалою свободи людини в суспільстві.

При вчиненні злочину вольова поведінка суб'єкта має девіантний характер – посягаючи на кримінально-правову модель суспільних відносин, злочинець порушує цю модель, діє всупереч моделі, відхиляється від приписаної нормою кримінального закону форми поведінки. Внаслідок такої поведінки виникають антисоціальні, конфліктні відносини, які згідно з морально-правовою суспільною «шкалою» цінностей є антицінностями і становлять предмет кримінально-правового регулювання. Отже, об'єктом злочину є лише ті суспільно значимі відносини, які охороняються кримінальним законом як такі, що є цінні і корисні для людини, суспільства чи держави. З позиції норм суспільної моралі, норм права, інших соціальних норм такі відносини визнаються нормальними, цивілізованими.

Суспільно значимими є лише ті відносини, які зачіпають інтереси інших суб'єктів суспільних відносин. Ще у французькій «Декларації прав

¹ Фролов Е.А. Спорные вопросы учения об объекте преступления // Сборник ученых трудов Свердловского юридического института. Выпуск 10. – Свердловск, 1968. – С. 203-204.

² Уголовное право России. Учебник для вузов в 2-х томах. Т. 2. Особенная часть / Под ред. А.Н. Игнатова и Ю.А. Красикова. – М.: «Норма-Инфра», 1998. – С. 5.

³ Уголовное право. Особенная часть. / Учебник под ред. Н.И. Ветрова и Ю.И. Ляпунова. – М.: «Новый Юрист», 1998. – С. 11.

людини і громадянина» 1789 року було проголошено: «Свобода полягає у можливості робити все, що не завдає шкоди іншому. Таким чином, реалізація природних прав кожної людини зустрічає ті межі, які забезпечують решті членів суспільства користуватися одними й тими ж правами. Кордони ці можуть бути визначені тільки законом»¹. «Моральний кордон свободи, – зафіксовано у французькій «Декларації прав людини і громадянина» 1793 року, – складає наступне правило: «не заподіюй іншому того, що небажане тобі самому від інших»².

Класифікація «горизонтальна» стосується родового і безпосереднього об'єктів злочину. Родовий об'єкт злочину є одним із критеріїв класифікації злочинів в Особливій частині КК України, де законодавцем визначено 20 родових об'єктів.

Безпосередній об'єкт служить критерієм класифікації злочинів всередині кожного розділу Особливої частини КК України. Виділяють: основний і додатковий³; основний та факультативний⁴; необхідний (обов'язковий) і факультативний⁵; основний і додатковий (двох видів: додатковий обов'язковий і додатковий факультативний)⁶ безпосередні об'єкти злочину.

Розглядаючи питання об'єктів злочинів проти життя і здоров'я, необхідно зазначити наступне. В юридичній літературі, що стосується даної тематики, не дається поняття загального об'єкта злочинів проти життя і здоров'я. Щодо родового об'єкта, то думки авторів розділилися так само, як і в теорії Загальної частини кримінального права. Одні автори вважають родовим об'єктом людські блага – життя і здоров'я або особу загалом⁷. Інші вчені-криміналісти визначають цей родовий об'єкт

¹ Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія. – К.: «Вентурі», 1995. – С. 90.

² Хрестоматія по истории государства и права зарубежных стран (Новое и Новейшее время) // Составитель: Н.А. Крашенинникова. – М.: «Зерцало», 1999. – С. 88.

³ Кримінальне право України. Загальна частина. / За ред. П.С. Матишевського, П.П. Андрушка, С.Д. Шапченка. – К.: «Юрінком Інтер», 1997. – С. 131.

⁴ Российское уголовное право. Курс лекций. Т. 1. Преступление / Под ред. А.И. Коробеева. – Владивосток: Издательство Дальневосточного Университета, 1999. – С. 307-308.

⁵ Наумов А.В. Российское уголовное право. Общая часть. Курс лекций. – М.: БЕК, 1996. – С. 152.

⁶ Кримінальне право України. Загальна частина. За ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ – Харків: «Юрінком Інтер – Право», 2001. – С. 100-101.

⁷ Див., наприклад: Кримінальне право України. Особлива частина / За ред. П.С. Матишевського, С.С. Яценка, П.П. Андрушка. – С. 140; Наумов А.В. Уголовное право. Общая часть. Курс лекций. – М., С. 147–148; Новое уголовное право России. Учебное пособие / За ред. Н.Ф. Кузнецовой. Особенная часть. – М.: «Зерцало Теис», 1996. – С. 25; Загородников Н.И. Объект: от идеологизации содержания к естественному пониманию // Проблемы уголовной политики и уголовного права. – М., 1994. – С. 21–22; Уголовное право УССР. Особенная часть / Под ред. М.И. Бажанова, П.С. Матишевського, В.В. Сташиса. – К.: «Выща школа», 1989. – С. 150.

через призму суспільних відносин. Поділяючи погляди представників останньої концепції, розглянемо її детальніше. Так, А.І.Рарог вважає, що родовим об'єктом даних злочинів проти людини є суспільні відносини, які забезпечують нормальне функціонування особи¹, Р.Д.Шарапов – суспільні відносини, що забезпечують найбільш цінні блага людини: життя і здоров'я, в основі яких лежать право на життя і право на здоров'я², Л.Д.Гаухман – суспільні відносини, що забезпечують фізичні блага людини: життя і здоров'я³, В.О.Навроцький – суспільні відносини, в які вступає особа з приводу забезпечення своїх природних благ – життя та здоров'я, Є.П.Побігайло – суспільні відносини, які забезпечують безпеку життя і здоров'я людини⁴.

Так само, як і щодо поняття родового об'єкта, немає одностайності при визначенні безпосереднього об'єкта як злочинів проти життя, так і злочинів проти здоров'я людини. Більшість авторів безпосереднім об'єктом злочинів проти життя вважають життя або право на життя (А.Н.Красіков) людини⁵, а інші – суспільні відносини, в які вступає особа щодо недоторканності природного права на життя або забезпечення життя людини⁶. М.Г.Іванов, визнаючи життя людини як спосіб її біосоціального існування безпосереднім об'єктом злочинів проти життя, стверджує, що родовий і безпосередній об'єкти при цьому співпадають⁷. Окремі автори пропонують комбіноване розуміння безпосереднього об'єкта злочинів проти життя і здоров'я. Так, С.В.Бородін визначає безпосереднім

¹ Див.: Уголовное право Российской Федерации. Особенная часть / Под ред. Б.В. Здравомыслова. – М.: Юрист, 1996. – С. 18.

² Шарапов Р.Д. Физическое насилие в уголовном праве. – Санкт-Петербург: «Юридический центр Пресс», 2001. – С. 160, 181, 190.

³ Гаухман Л.Д. Проблемы уголовно-правовой борьбы с насильственными преступлениями в СССР. – Саратов, 1981. – С. 87.

⁴ Навроцький В.О. Кримінальне право України. Особлива Частина. Курс лекцій. – К.: Знання, 2000. – С. 143; Уголовное право России. Учебник для вузов. Т. 2. / Под ред. А.Н. Игнатова и Ю.А. Красикова. – С. 12.

⁵ Див., наприклад: Таганцев Н.С. О преступлениях против жизни. Том. I. – С. 17; Шаргородський М.Д. Преступление против жизни и здоровья. – М.: «Юриздат Министерства юстиции СССР», 1948. – С. 59; Курс советского уголовного права. Т. 5. – М.: «Наука», 1971. – С. 21; Уголовное право УРСР. Особенная часть / Под ред. М.И. Бажанова, П.С. Матышевського, В.В. Сташиса. – С. 151; Уголовное право Российской Федерации. Особенная часть / Под ред. Б.В. Здравомыслова. – С. 20; Кримінальне право України. Особлива частина / Підручник за редакцією П.С. Матишевського, С.С. Яценка, П.П. Андрушка. – С. 148; Красиков А.Н. Уголовно-правовая охрана прав и свобод человека в России. – Саратов, 1996. – С. 2-3.

⁶ Див.: Навроцький В.О. Кримінальне право України. Особлива частина. Курс лекцій. – С. 144; Шарапов Р.Д. Физическое насилие в уголовном праве. – С. 160.

⁷ Уголовное право. Особенная часть / Учебник под ред. Н.И. Ветрова и Ю.И. Ляпунова. – М.: «Новый Юрист», 1998. – С. 39.

об'єктом вбивства життя людини і суспільні відносини, суб'єктом яких вона виступає, а М.К.Аніянц стверджує, що разом з особою людини безпосереднім об'єктом цих злочинів є відносини суспільства загалом¹. М.Й.Коржанський оцінив таке визначення як невдале, бо, на його думку, особа і є сукупністю суспільних відносин і ще одна вказівка на суспільні відносини, хоч і «загалом» нічого не додає до цього поняття². Названі підходи, на наш погляд, є непродуктивними. Перший з огляду на те, що особа розглядається поза суспільними відносинами. Ще Б.С.Нікіфоров свого часу писав, що «не можна відокремлювати інтереси особи від неї самої і потім виводити особу за рамки суспільних відносин»³. Правильно також підкреслює І.Я.Козаченко, що біологічна суть людини поза суспільними відносинами не має для кримінального права самостійного значення⁴. Представники другого підходу ототожнюють людину, її життя з суспільними відносинами, що характерне для марксистської концепції⁵.

Стосовно безпосереднього об'єкта злочинів проти здоров'я концептуально визначилися в науці сучасного кримінального права такі ж підходи, як і до визначення безпосереднього об'єкта злочинів проти життя. Якщо узагальнити, то можна сказати, що одні автори вважають безпосереднім об'єктом злочинів проти здоров'я тільки здоров'я людини⁶, а інші – суспільні відносини, пов'язані з забезпеченням здоров'я людини⁷. Раніше в юридичній літературі окремі вчені висловлювали думку, що безпосереднім об'єктом злочинів проти здоров'я є «тілесна цілісність», «тілесна недоторканність» людини, «здоров'я людини, що виражається в її тілесній цілісності і нормальному функціонуванні органів її тіла»⁸.

¹ Бородин С.В. Преступления против жизни. – М.: «Юристь», 1999. – С. 48; Анианц М.К. Ответственность за преступление против жизни. – М., 1964. – С. 18.

² Коржанський М.Й. Кваліфікація злочинів. – К.: «Юрінком Інтер», 1998. – С. 25.

³ Никифоров Б.С. Объект преступления по советскому уголовному праву. – М., 1960. – С. 93.

⁴ Козаченко И.Я. Структура объекта в преступлениях против личности // Уголовное право в борьбе с преступностью. – Свердловск, 1987. – С. 64.

⁵ Див., наприклад: Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т. 3. – С. 3; Курс советского уголовного права. Часть Особенная. Т. 3. – Ленинград, 1973. – С. 478.

⁶ Див., наприклад: Уголовное право Российской Федерации. Особенная часть. – М.: Юристь, 1996. – С. 51; Уголовное право. Особенная часть. Учебник. / Под ред. Н.И. Ветрова и Ю.И. Ляпунова. – С. 84; Кримінальне право України. Особлива частина. / За ред. П.С. Матишевського, С.С. Яценка, П.П. Андрушка. – С. 186.

⁷ Див., наприклад: Дьяков С.В., Игнатов А.А., Лунеев В.В., Никулин С.И. Уголовное право: Учебник для вузов. – М.: «Норма-ИНФРА», 1999. – С. 27; Шарапов Р.Д. Физическое насилие в уголовном праве. – С. 190; Шахунянц Е.А. Уголовно-правовая охрана конституционных прав и свобод граждан в РФ. – М., 1993. – С. 26–33; Уголовное право России. Учебник для вузов в двух томах / Под ред. А.Н. Игнатова и Ю.А. Красикова. Т. 2. Особенная часть. – С. 67.

⁸ Шаргородский М.Д. Преступления против жизни и здоровья. – М.: Юриздат Министерства юстиции СССР, 1948. – С. 37.

Заслугує підтримки позиція тих науковців, які при визначенні безпосередніх об'єктів проти життя і здоров'я вказують: «життя іншої людини», «здоров'я іншої людини», «чуже здоров'я»¹. Адже відомо, що посягання на власне життя (самогубство, замах на самогубство) не є кримінально караним, а посягання на власне здоров'я є кримінально караним в тих випадках, коли особа намагається уникнути таким способом виконання певного обов'язку, покладеного на неї законом (див., наприклад, ст.ст. 336, 337, 389, 390, 409 КК України). Тому застосований у «Науково-практичному коментарі до кримінального кодексу України» вислів «здоров'я будь-якої людини» є неточним для визначення безпосереднього об'єкта злочинів проти життя².

Проведений вище короткий огляд наукових позицій вчених-криміналістів щодо об'єкта злочину дозволяє визначити загальний, родовий та безпосередні об'єкти злочинів проти життя.

Загальним об'єктом злочинів проти життя людини, як і всіх інших злочинів, є вся сукупність суспільних відносин, охоронюваних кримінальним законом. У концентрованому вигляді коло цих відносин окреслене в ч. 1 ст. 1 КК України.

Родовим об'єктом злочинів проти життя людини є коло суспільних відносин щодо забезпечення життя і здоров'я іншої людини, які охороняються єдиним комплексом норм кримінального закону. В Особливій частині Кримінального кодексу України виокремлено другий її розділ «Злочини проти життя і здоров'я особи» (ст.ст. 115–145 КК).

Життя людини – динамічний стан її організму, який полягає у неперервності процесів обміну матерією та енергією із зовнішнім середовищем. Проявом життя є харчування, дихання, виділення, збудливість, рух, ріст³. Без людини розвиток природних процесів на Землі матиме інший сенс.

Усвідомлення цінності людського життя як першооснови суспільного буття відбулося ще в сиву давнину. Яскравим доказом цього можуть послужити пам'ятки права багатьох народів світу. Вони обов'язково передбачали кримінальну відповідальність за посягання на життя людини. Проте, жодна з цих пам'яток права прямо не проголошувала права людини на життя. Уперше це було здійснено в 1776 році у «Декларації прав Вірджинії»⁴ і розвинуто в «Декларації незалежності Сполучених

¹ Див., наприклад: Дьяков С.В., Игнатьев А.А., Лунеев В.В., Никулин С.И. Уголовное право. Учебник для вузов. – С. 103; Кримінальне право України. Особлива частина / За ред. П.С. Матишевського, С.С. Яценка, П.П. Андрушка. – С. 148; Уголовное право. Особенная часть. Учебник / Под ред. Н.И. Ветрова и Ю.И. Ляпунова. – С. 84.

² Науково-практичний коментар до кримінального кодексу України. Особлива частина / За ред. М.О. Потєбенка, В.Г. Гончаренка. – К.: Форум, 2001. – С. 62.

³ Універсальний словник-енциклопедія / Гол. ред. М. Попович. – К.: Ірина, 1999. – С. 504.

⁴ Общая теория прав человека / Под ред. Е.А. Лукашевой. – М.: Норма, 1996. – С. 8.

Штатів Америки», прийнятої 4 липня 1776 року, де, зокрема, записано, що «всі люди створені рівними і всі вони наділені своїм творцем певними **невідчужуваними правами, до яких належить: життя, свобода і прагнення до щастя**»¹.

Визнання права людини на життя в міжнародно-правових актах відбулося порівняно недавно. Так, «Всезагальна декларація прав людини» від 10 грудня 1948 року проголосила: «Кожна людина має **право на життя**, на свободу і на особисту недоторканність»². Європейська «Конвенція про захист прав людини та основних свобод», підписана 4 вересня 1950 року у м. Римі, також констатувала, що «**право кожного на життя** охороняється законом»³. Ці положення неодноразово підтверджені міжнародною спільнотою. Зокрема, в ст. 6 «Міжнародного пакту про громадянські і політичні права» (16 грудня 1966 року) вказано: «**Право на життя** є невід'ємним правом кожної людини. Це право охороняється законом»⁴. 28 квітня 1983 року у м. Страсбурзі підписаний «Протокол № 6 до Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод», у якому міститься така норма щодо смертної кари: «Смертна кара скасовується. Ніхто не може бути засудженим до такого покарання або страчений». Держави, що підписали цей протокол, а до їх числа належить і Україна, можуть передбачати у своєму законодавстві смертну кару лише за діяння, вчинені під час війни або неминучої загрози війни»⁵.

Необхідно зазначити, що право людини на життя в міжнародному праві не має абсолютного характеру, оскільки допускається можливість його позбавлення. Наприклад, Європейська «Конвенція про захист прав людини та основних свобод» (ст. 2) вказує, що не є порушенням права людини на життя, якщо позбавлення життя «є наслідком виключно необхідного застосування сили: а) при захисті будь-якої особи від незаконного насильства; б) при здійсненні законного арешту або для запобігання втечі особи, яка законно перебуває під вартою; в) при вчиненні правомірних дій для придушення бунту або заколоту»⁶. Згадана вище ст. 6 «Міжнародного пакту про громадянські і політичні права» містить правило загального характеру: «Ніхто не може бути **свавільно** позбавлений життя».

¹ Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія. – К.: Вентурі, 1995. – С. 77.

² Міжнародна Хартія прав людини. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 8.

³ Практика Європейського Суду з прав людини. Рішення. Коментарі. № 3. – К.: Український центр правничий студій, 1999. – С. 27.

⁴ Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія. – К.: Вентурі, 1995. – С. 773; Міжнародна Хартія прав людини. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 27.

⁵ Дженіс М., Кей Р., Бредлі Е. Європейське право у галузі прав людини. Джерела і практика застосування. – К.: Арттек, 1997. – С. 546.

⁶ Практика Європейського Суду з прав людини. Рішення. Коментарі. № 3. – К.: Український центр правничий студій, 1999. – С. 70.

У юридичній та іншій літературі право людини на життя розглядається переважно в контексті смертної кари. Видається, що такий підхід є вузьким, однобоким і малопродуктивним. Слід пам'ятати, що загроза життю людини може зумовлюватися багатьма чинниками об'єктивного і суб'єктивного характеру, а не лише встановленням державою покарання у вигляді смертної кари за вчинення певних злочинів. Зокрема, джерелом небезпеки для життя людини нерідко виступають екологічні, техногенні катастрофи, досягнення науково-технічного прогресу (ядерна енергія, електричний струм, хімічні речовини і процеси, автомобілі, літаки, пароплави, потяги, механізми та інші виробничо-технічні прилади тощо), агресивна поведінка представників тваринного світу, дії або бездіяльність іншої людини. Нерідко причиною смерті людини виступає ведення нею способу життя, який не властивий їй як розумній істоті: куріння, зловживання алкоголем, вживання наркотичних засобів, сильнодіючих речовин і т. ін.

У главі третій «Злочини проти життя, здоров'я, свободи і гідності людини» Кримінального кодексу України 1960 р. було занадто широко окреслене коло суспільних відносин, що виступають родовим об'єктом складу вбивства. Саме тому для конкретизації родового об'єкта Є.А. Фролов, а пізніше й інші криміналісти пропонували, поряд із родовим об'єктом складу злочину, виділяти підгруповий (видовий) об'єкт, коли усередині великої групи однорідних суспільних відносин, що заслуговують єдиної кримінально-правової охорони, можна розрізнити вужчі групи відносин, які відображають той самий інтерес учасників цих відносин або виявляють деякі тісно взаємозалежні інтереси того самого об'єкта. Такий видовий об'єкт складу злочину співвідносився б з родовим як частина з цілим або як вид з родом.

Вважаємо, що український законодавець вирішив цю проблему більш вдало, скориставшись досвідом своїх сусідів Російської Федерації та Республіки Польща. Кримінальний кодекс РФ 1996 р. як спеціальний об'єкт злочину відокремлює життя і здоров'я особи (глава 16), волю, честь і гідність особи (глава 17), статеву свободу і статеву недоторканність особи (глава 18). Фактично це означає, що відокремлені таким чином суспільні відносини розглядаються російським, а тепер і нашим законодавцем як окремі родові об'єкти певних груп злочинів. Аналогічно в КК Республіки Польща злочини проти життя та здоров'я складають окремий розділ ХІХ Особливої частини. Ще раз підкреслимо, що такий підхід, з точки зору законодавчої техніки, видається більш прийнятним.

Одним із показників набуття Україною ознак сучасної держави є нормативне визначення пріоритетів в ієрархії тих соціальних цінностей, які становлять основу життєдіяльності людського суспільства. Людина, її життя і здоров'я, права і свободи – центральна проблема будь-якого цивілізованого суспільства. Кримінальне право має базуватися на

концепції прав людини, пріоритеті загальнолюдських цінностей, визнанні завдання кримінально-правової охорони прав і свобод людини як основного для кримінального права. Свідченням прагнення нашої держави до формування такого суспільства, затвердження демократичних принципів правління і життя стало законодавче визнання Україною прав і свобод людини.

Відповідно до ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Виходячи з цього, Особливу частину повинен би відкривати розділ «Злочини проти життя і здоров'я людини». На жаль, відсутнє таке розташування й у КК Республіки Польща. Особливу частину цього кодексу відкривають злочини проти миру, людяності, а також воєнні злочини, за ними розміщені злочини проти Республіки Польща, потім злочини проти оборонності держави і лише після них злочини проти життя та здоров'я.

Отже, родовим об'єктом зазначеної групи злочинів є суспільні відносини, що виникають з приводу охорони життя та здоров'я людини.

Видається, що поняття «людина» й «особа», вжиті в чинному КК України, є рівнозначними. Не можна погодитися з думкою, що поняття «особа» охоплює лише характеристику соціальних властивостей людини. Передусім «особа» – це людина. Тому хибною є думка, що особою може вважатися не будь-яка людина, а лише та, яка, одержуючи при народженні права і свободи, здатна самостійно ними володіти, користуватися, розпоряджатися, а також самостійно виконувати встановлені державою обов'язки. Звідси, на думку Р. Д. Шарапова, **не є особою в правовому змісті** немовля, малолітній, неосудна людина, тому що вони не можуть повною мірою самостійно здійснювати свої права та обов'язки чи взагалі позбавлені цього внаслідок визнання їх недієздатними¹. При такому підході життя таких людей могло би випасти з-під кримінально-правової охорони, оскільки і в назві розділу другого Особливої частини КК України, і в диспозиції ст. 115 КК України вживається поняття «особа».

Водночас інтереси таких людей не виводяться з-під кримінально-правової охорони розділу другого Особливої частини КК України, у назві якого фігурує слово «особа». Такі блага, як життя і здоров'я, підлягають абсолютній охороні з боку кримінального закону, незалежно від того, хто є їхнім суб'єктом – соціально зріла людина чи психічно хворий або немовля. Це є аксіомою в теорії і практиці кримінального права. Саме з цим пов'язана необхідність зміни назви розділу «Злочини проти життя і здоров'я особи» на «Злочини проти життя та здоров'я людини», як це зроблено, наприклад, у Кримінальному кодексі Республіки Білорусь.

¹ Шарапов Р.Д. Физическое насилие в уголовном праве / Р.Д. Шарапов. – СПб: Юридический центр Пресс, 2001. – С. 161.

Не використовує терміну «особа» й КК Республіки Польща. Розділ XIX Особливої частини цього Кодексу називається «Злочини проти життя і здоров'я».

Можна розглядати ще один з варіантів назви цього розділу – «Злочини проти життя і здоров'я людини і громадянина». Проте він видається не зовсім вдалим з таких міркувань. Насамперед слід зазначити, що поняття «громадянин» указує на політико-правовий зв'язок людини з певною державою, що може не виправдано обмежити межі кримінально-правової охорони осіб, що перебувають на території України і не є її громадянами. Крім того, як відомо, деякі особи з різних причин не мають громадянства взагалі. Громадянин, окрім того, що бере участь у політичному житті, має політичні права, свободи й обов'язки.

Життя та здоров'я людини визнається **груповим предметом** вбивства за кримінальним правом Республіки Польща¹.

Таким чином констатації факту позбавлення життя людини ще недостатньо для висновку, що цей злочин необхідно кваліфікувати як вбивство за відповідною статтею розділу II Особливої частини КК України. Відомо, що позбавлення життя може бути кваліфіковане й за статтями, що знаходяться в інших розділах Кримінального кодексу (спеціальні норми). Тобто в багатьох випадках питання про родову належність вчиненого злочину може бути остаточно вирішене після встановлення його **безпосереднього об'єкта**.

Суттєве значення для правотворчої і правозастосовної діяльності має **безпосередній об'єкт** складу злочину. Безпосереднім об'єктом складу злочину є конкретні суспільні відносини, які безпосередньо потерпають від злочинного посягання. Хоча при посяганнях на життя людини безпосереднім об'єктом виступає саме життя людини, але водночас порушуються і суспільні відносини, оскільки ці посягання спрямовані проти людини як суб'єкта суспільних відносин.

Більшість українських авторів дотримуються точки зору, відповідно до якої безпосереднім об'єктом складу вбивства є життя людини². Таку ж позицію займає і судова практика³. Деякі криміналісти вважають, що

¹ Kodeks karny. Komentarz: w 3 t. / [A. Barczak-Oplustil, A. Zoll i in.]; pod. red. A. Zoll. – Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2006. – T. 2: Część szczególna: komentarz do artykułów 117-277 kodeksu karnego, – S. 235-237; Wiak K. Ochrona życia dziecka poczętego w nowym kodeksie karnym / K. Wiak // Ochrona życia w nowym kodeksie karnym: materiały z Konferencji naukowej, 15 grudnia 1998 r. – Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski, 1999, – S. 73–84; Kokot R. Zabójstwo kwalifikowane / R. Kokot. – Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 2001. – S. 42-43; Marek A. Prawo karne. Zagadnienia teorii i praktyki / A. Marek. – Warszawa: C.H. Beck, 1997. – S. 422-423; Andrejew I. Polskie prawo karne w zarysie / I. Andrejew. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1976. – S. 353-354.

² Михайленко П.П. Уголовное право Украины. Общая часть: [учебник для ВУЗов] / П.П. Михайленко. – К.: МВД УССР, 1985. – С. 63.

³ Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України

об'єктом складу вбивства є не життя людини, а особиста безпека потерпілого¹, проте така позиція не знайшла підтримки в юридичній літературі. Останнім часом у юридичній літературі висловлюється судження, згідно з яким об'єктом складу вбивства є право на життя. Так, на думку О.М.Красікова, життя є природним благом людини, а закон нібито на підтвердження цього констатує право людини на життя; «таким чином, життя опосередковується правом»². Об'єктом злочинів проти життя, вважає автор, виступає право на життя, яке належить людині.

На наш погляд, такий підхід є спірним. Оцінюючи життя як невід'ємне право людини, навряд чи варто забувати про те, що в суспільстві існує комплекс соціальних засобів і методів його забезпечення. Право людини на життя – це лише один з елементів у системі суспільних відносин, що забезпечують існування людини. Цьому праву кореспондується обов'язок держави забезпечувати його реалізацію. До того ж, визнаючи об'єктом складу вбивства лише право людини на життя, принижується абсолютна соціальна цінність людини і її життя взагалі (як біологічної особи, наділеної розумом).

У зв'язку з цим С.В.Бородин зазначає, що термін «право» багато-значний і часто не має юридичного змісту. Тому, на думку С.В.Бородина, такий підхід нічого не додає, а лише ускладнює розуміння безпосереднього об'єкта посягання. Захист передбачених законодавством прав здійснюється за допомогою цілого комплексу суспільних відносин, які захищаються приписами кримінального права, а безпосередній об'єкт виражає їх сутність³.

Треба погодитися з Е.П. Побігайлом, який стверджує: «Вказуючи на те, що об'єктом злочину є суспільні відносини, ми тим самим припускаємо, що кримінальний закон охороняє і суб'єктів цих відносин, що об'єктом злочину є також і особа – учасник суспільних відносин», а отже, і її право на життя і можливість реалізувати це право⁴. В жодних відносинах, які охороняються одиничною нормою права, законодавець не має на увазі всі суспільні функції людини. Для встановлення безпосереднього об'єкта складу злочину необхідно завжди встановлювати соціальні функції людини.

від 7 лютого 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 150–152.

¹ Беляев В.Г. Вопросы квалификации убийств: [учебное пособие] / В.Г. Беляев, Н.М. Свидло. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1984. – С. 6.

² Красиков А.Н. Преступления против права человека на жизнь: в аспектах de lege lata и de lege ferenda / А.Н. Красиков. – Саратов: Издательство Саратовского университета, 1999. – С. 65.

³ Бородин С.В. Преступления против жизни / С.В. Бородин. – М.: Юрист, 1999. – С. 49.

⁴ Побегайло Э.Ф. Умышленные убийства и борьба с ними / Э.Ф. Побегайло. – Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1965. – С. 10.

Якщо визнати безпосереднім об'єктом складу злочину не людину як сукупність суспільних відносин, а людину як біологічну істоту, неможливо буде пояснити правомірність позбавлення життя людини, наприклад, при необхідній обороні. Один і той самий об'єкт не може бути поставлений під захист кримінального закону і водночас не охоронятися ним.

Безпосереднім об'єктом складу вбивства є життя як сукупність не біофізіологічних процесів, а суспільних відносин, що забезпечують людині можливість жити. Крім того, як ми визначили вище, вбивство полягає у позбавленні життя іншої людини. Тобто безпосереднім об'єктом вбивства є суспільні відносини, що виникають з приводу охорони життя іншої людини¹. На підставі цього можна зробити висновок, що безпосередні об'єкти складів умисних вбивств, вбивства через необережність і доведення до самогубства, відповідальність за які встановлено в розділі II Особливої частини КК України, збігаються.

Правильне встановлення безпосереднього об'єкта вбивства має дуже велике значення при кваліфікації дій винного. На це неодноразово звертав увагу Верховний Суд України. Наведемо один із прикладів. П. було засуджено за умисне вбивство з корисливих мотивів під час розбійного нападу, замах на умисне вбивство та таємне викрадення чужого майна. Як зазначив суд, П. разом з Л. і М. розпивали спиртні напої у квартирі останнього. Коли Л. заснув, між П. та М. виникла сварка під час якої він побив М. кулаками, а потім здавив шию потерпілого накинутим на неї простирадлом. Учинивши цей злочин, П. з метою вбити Л. та заволодіти його майном напав на нього і завдаючи ударів по голові знайденим у квартирі молотком став вимагати гроші. Проте Л. вдалося втекти. Після описаних подій П. таємно викрав з квартири М. майно на суму 2850 грн. У касаційній скарзі П. просив його дії перекваліфікувати з ч. 1 ст. 115, ст. 15 п. 6, 13 ч. 2 ст. 115, ч. 1 ст. 187 та ч. 2 ст. 185 КК України на ст. 121, ч. 2 ст. 125 та ч. 1 ст. 185 КК України, мотивуючи це тим, що на життя потерпілих він не посягав, а хотів завдати їм лише тілесних ушкоджень, тобто посягав лише на здоров'я М. і Л. За таких обставин, на думку П., дії щодо потерпілих слід кваліфікувати як тяжкі тілесні ушкодження, що спричинили смерть потерпілому, та легкі тілесні ушкодження. Верховний Суд України зазначив, що, вирішуючи питання про відмежування умисного вбивства від заподіяння тілесних ушкоджень, що спричинили смерть потерпілого, необхідно враховувати, зокрема, характер і локалізацію ушкоджень, а також спосіб їх заподіяння. Заподіяння тілесних ушкоджень потерпілим свідчить про те, що, вчиняючи злочинні дії, П. посягав на їхнє життя².

¹ Гришук В.К. Загальний, родовий та безпосередні основні об'єкти злочинів проти життя і здоров'я людини / В.К. Гришук // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – 2002. – Вип. 1. – С. 77–88.

² Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 29 березня 2005 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 475–480.

В іншій справі Верховний Суд зазначив, що при визначенні об'єкта, на який здійснювалось посягання, слід виходити зі сукупності всіх обставин справи, при цьому враховувати не лише кількість нанесених поранень, а й використані винним знаряддя і засоби вчинення злочину, характер і локалізацію поранень та інших тілесних ушкоджень, його стосунки з потерпілим, які передували злочину, поведінку під час вчинення злочину, причини припинення злочинних дій тощо¹.

У доктрині польського кримінального права індивідуальним предметом охорони (безпосереднім об'єктом – у теорії кримінального права України) складу вбивства беззаперечно визнається життя людини². Як зазначає Р. Кокот, людське життя має найбільшу вартість і займає найвище становище в ієрархії суспільних цінностей. Життя є єдиною невідтворююю та неповторною цінністю людини і, одночасно, є джерелом усіх інших прав людини. Право на життя належить будь-якій людській істоті і впливає з природи людства. Р. Кокот акцентує, що проблема охорони життя має два взаємопов'язані напрями. З одного боку, вона включає проблеми, пов'язані з охороною людського існування як суб'єктивного права, а з другого – стосується життя як категорії універсальної та об'єктивної³.

Визнаючи ці два різні підходи до поняття життя, Р. Кокот тим самим зауважує, що життя охороняється кримінальним правом як суспільні відносини, а не лише як факт біологічного існування людини, хоча сам при цьому терміну «суспільні відносини» щодо об'єкта вбивства не використовує. Підтверджує цю тезу й позиція Б. Хировіча, який зазначає, що при оцінці вартості життя людини не можна залишати поза увагою й етичного статусу людини як особи. Вартість життя людини як особи великою мірою залежна від фізіологічних та аксіологічних його характеристик, ніж біологічних. Посягання на життя людини є не лише посяганням на

¹ Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 12 січня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 480–482.

² Kodeks karny. Komentarz: w 3 t. / [A. Barczak-Oplustil, A. Zoll i in.]; pod. red. A. Zoll. – Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2006. – T. 2: Część szczególna: komentarz do artykułów 117-277 kodeksu karnego, – S. 235-237; Wiak K. Ochrona życia dziecka poczętego w nowym kodeksie karnym / K. Wiak // Ochrona życia w nowym kodeksie karnym: materiały z Konferencji naukowej, 15 grudnia 1998 r. – Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski, 1999, – S. 73–84; Kokot R. Zabójstwo kwalifikowane / R. Kokot. – Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 2001. – S. 42-43; Marek A. Prawo karne. Zagadnienia teorii i praktyki / A. Marek. – Warszawa: C.H. Beck, 1997. – S. 422-423; Marek A. Prawo karne / A. Marek. – Warszawa: C.H. Beck, 2007, – S. 424-425; Andrejew I. Polskie prawo karne w zarysie / I. Andrejew. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1976. – S. 353-354; Kodeks karny. Praktyczny komentarz / [M. Budyn-Kulik, P. Kozłowska-Kalisz, M. Kulik, M. Mozgawa i in.]; pod. red. M. Mozgawy. – Warszawa: Wolters Kluwer Polska 2007. – S. 299.

³ Kokot R. Zabójstwo kwalifikowane / R. Kokot. – Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 2001. – S. 18.

живий організм, а й на основну цінність, що становить основу нашого суспільства¹.

Підкреслюючи важливість досліджуваного предмета кримінально-правової охорони, М. Цесляк зазначає, що без життя немає людини, а без людини все, що є людське, втрачає сенс на підставі принципу *contradictio in adiecto* (суперечність між поняттям, що визначає, та поняттям, що визначається). Отже, людське життя має найвищу цінність і такою ж цінністю воно характеризується як предмет кримінально-правової охорони².

Рішенням Конституційного Суду Республіки Польща від 28 травня 1997 року визначено, що демократична правова держава як основну цінність визначає людське життя. В демократичній державі людське життя повинно знаходитися під охороною Конституції на всіх етапах його розвитку³.

Будь-які суспільні відносини мають певну структуру. До неї належать: а) учасники суспільних відносин; б) предмет суспільних відносин; в) соціальний зв'язок.

У кожному окремому випадку суспільних відносин, як зазначає Є. О. Фролов, є щонайменше два учасники⁴. Суб'єктами суспільних відносин є держава в особі компетентних органів, фізичні та юридичні особи як носії певних соціальних інтересів, прав і обов'язків, визначених нормою (нормами) права⁵. Учасниками (суб'єктами) суспільних відносин, що виникають стосовно охорони життя іншої людини, є людина, право якої на життя охороняється, та держава. Під час вчинення вбивства, винний, який не є безпосереднім учасником цих суспільних відносин, втручається в них, заподіюючи шкоду життю іншої людини, яке охороняється державою. В такому випадку злочин вчиняється «ззовні».

У зв'язку з цим постає проблема охорони життя клонів. Клонування людини – це етична і наукова проблема кінця XX і початку XXI століття, що полягає у можливості формування і вирощування принципово новим способом людських істот, які би не тільки ззовні, а й на генетичному рівні відтворювали того чи іншого індивіда, що живе чи жив раніше. Технологія

¹ Chyrowicz B. Bioetyka i ryzyko: argument «równi pochyłej» w dyskusji wokół osiągnięć współczesnej genetyki / B. Chyrowicz. – Lublin: TNKUL, 2000. – S. 225.

² Cieślak M. Przestępstwa przeciwko życiu i zdrowiu / M. Cieślak // System prawa karnego. O przestępstwach w szczególności. – T. 4, cz. 1. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1985. – S. 284.

³ Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego RP z 28 maja 1997 r. K. 26/96 // Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego – Zbiór Urzędowy. – 1997. – Z. 2. – Poz. 19.

⁴ Фролов Е.А. Спорные вопросы общего учения об объекте преступления / Е.А. Фролов // Сборник учёных трудов Свердловского юридического института. – Свердловск: СЮИ. – 1969. – Вып. 10. – С. 184–225.

⁵ Гришук В.К. Кримінальне право України: Загальна частина: [навчальний посібник] / В.К. Гришук. – К.: Ін Юре, 2006. – С. 169.

клонування в наш час ще не є повністю відпрацьованою, достатньо розробленою. Тут постає немало як теоретичних, так і суто практичних питань, які необхідно ще ви рішити. Проте вже сьогодні є методи, що дозволяють із певною мірою впевненості сказати, що в недалекому майбутньому ми можемо зіткнутися з цією проблемою в реальному житті.

У науці вирізняють два типи клонування: репродуктивне та терапевтичне. **Терапевтичне клонування** передбачає клонування ембріона, розвиток якого закінчується через 14 днів і він використовується для отримання стовбурних клітин. **Репродуктивне клонування** передбачає повне відтворення живої істоти. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про заборону репродуктивного клонування людини» в Україні таке клонування заборонено. Проте дія цього Закону не поширюється на репродуктивне клонування інших організмів¹. У Республіці Польща національним законодавством клонування людини не заборонено. Були спроби ввести кримінальну відповідальність за репродуктивне клонування людини, однак їх відхилив парламент. Водночас Республіка Польща ратифікувала Додатковий протокол до Конвенції про захист прав і гідності людини щодо застосування досягнень біології та медицини, стосовно заборони клонування людських істот, який забороняє репродуктивне клонування людини².

На нашу думку, питання про охорону життя клонів зводиться до питання про те, чи такий клон слід вважати технічним продуктом, матеріальною річчю чи все ж таки людиною, яка має право на життя і життя якої знаходиться під кримінально-правовою охороною. Якщо припустити, що продукт репродуктивного клонування людини є предметом, річчю, то, звичайно, посягання на його життя трактувалося б як посягання на власність. Однак ми схилиємось до думки, що у випадку успішного репродуктивного клонування людини такий клон слід визнати людиною, на яку поширюються усі права і яка підлягає кримінально-правовій охороні як і народжена у природній спосіб людина. В такому випадку посягання на життя клона слід розглядати як посягання на життя людини, тобто вбивство.

Оскільки біологічне життя людини у будь-якому випадку є складовою об'єкта вбивства, то важливе кримінально-правове значення має визначення його початкового й кінцевого моментів. Кримінально-правова роль цих показників полягає насамперед у тому, що вони впливають або на

¹ Закон України «Про заборону репродуктивного клонування людини» від 14 грудня 2004 року: за станом на 1 січня 2010 року // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 5. – ст. 111.

² Дополнительный протокол к Конвенции о защите прав и достоинства человека в связи с применением достижений биологии и медицины, касающийся запрещения клонирования человеческих существ (СДСЕ № 168) [Электронный ресурс] / Совет Европы // Официальный сайт Совета Европы. – Режим доступа: <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?NT=168&CM=8&DF=11/02/2010&CL=RUS>

кваліфікацію діяння як вбивства або на кваліфікацію вбивства як закінченого або незакінченого злочину (за правилами фактичної помилки).

Досить тривалий час у законодавстві України не було норми, в якій умовно визначався би початок життя людини. Такі критерії були вироблені в доктрині кримінального права.

На думку деяких вчених, життя плода людини після 28 тижнів – додатковий об'єкт незаконного проведення абортів, тому його смерть у результаті незаконної операції слід кваліфікувати як вбивство¹.

Проте загальноприйнятим положенням у кримінально-правовій науці було й залишається те, що життя людини розпочинається з моменту початку фізіологічних (у тому числі передчасних та штучно викликаних) пологів її матері. При цьому вважається, що не має значення для визначення цього моменту те, що дитина, яка народжується, ще не почала самостійного позаутробного життя і не відокремлена від черева матері². Так само це стосується і тих випадків коли дитина народжується за допомогою, так званого, кесаревого розтину. Практично це означає, що позбавлення життя дитини під час її народження, тобто під час пологів її матері, визнається вбивством. Протиправне ж знищення плода людини до цього моменту розцінюється не як вбивство, а, залежно від обставин справи, як незаконне проведення абортів або тяжке тілесне ушкодження.

На наш погляд, вироблені в науці кримінального права критерії початку життя людини, згідно з якими життя людини розпочинається з моменту початку фізіологічних (у тому числі передчасних та штучно викликаних) пологів її матері, не суперечать положенням, які прийняті у медицині. В п.1.2 «Інструкції з визначення критеріїв перинатального періоду, живонародженості та мертвонародженості», затвердженої наказом Міністерства охорони здоров'я від 29 березня 2006 року № 179, зазначається, що живонародження – це вигнання або вилучення з організму матері плода, який після вигнання/вилучення (незалежно від тривалості вагітності, від того, чи перерізана пуповина і чи відшарувалась плацента) дихає або має будь-які інші ознаки життя, такі як серцебиття, пульсація пуповини, певні рухи скелетних м'язів³. Як видно, в Інструкції акцентується увага не на критеріях визначення, із якого

¹ Глушков В.А. Ответственность за преступления в области здравоохранения / В.А. Глушков. – К.: Вища школа, 1987. – С. 21.

² Сташис В.В. Личность – под охраной уголовного закона / В.В. Сташис, И.М. Бажанов. – Симферополь: Таврида, 1996. – С. 6; Борисов В.И. Преступления против жизни и здоровья: вопросы квалификации / В.И. Борисов, В.Н. Куц. – Харьков: Консум, 1995. – С. 6; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 частинах / під загальною редакцією О.М. Потєбенька, В.Г. Гончаренка – К.: Форум, 2001. – Особлива частина – С. 36.

³ Інструкції з визначення критеріїв перинатального періоду, живонародженості та мертвонародженості, затвердженої наказом Міністерства охорони здоров'я від 29 березня 2006 року № 179: за станом на 1 січня 2010 року // Офіційний вісник України. – 2006. – № 15. – Стор. 351. – Ст.1150.

моменту починається життя людини, а на критеріях, які вказують на те, чи народилася людина живою. В цьому аспекті можна було би погодитися з Р.Шараповим, який вважає, що критерії живонародженості, закріплені у медичній інструкції, є оціночним показником того, що з медичної точки зору немовля дійсно народилося живим, а з юридичної точки зору воно було і є вже в процесі пологів суб'єктом права на життя¹.

Проте 26 квітня 2001 р. був прийнятий Закон України «Про охорону дитинства», в якому встановлюється дещо інший момент, із якого людина вважається такою, що має право на життя². Згідно з цим Законом, кожна дитина має право на життя з моменту визначення її живонародженою та життєздатною за критеріями Всесвітньої організації охорони здоров'я. Отже, фактично в законодавчому порядку було закріплено, що у людини право на життя виникає з моменту повного вигнання або вилучення продукту зачаття з організму матері.

На наш погляд, із позицій кримінального права початок життя людини слід умовно пов'язувати з моментом початку фізіологічних пологів (у тому числі передчасних та штучно викликаних). Саме в цей момент є можливість позбавити життя дитину як окрему істоту, не заподіюючи при цьому фізичної шкоди її матері. Якщо ж вважати, що людина має право на життя з моменту її повного вигнання або вилучення з організму матері, то як у такому випадку кваліфікувати дії, спрямовані на знищення продукту зачаття в процесі пологів, коли він ще не повністю вигнаний або виїнятий з організму матері? В такому випадку ці дії не можуть вважатися вбивством. Не можуть вони оцінюватися і як незаконне проведення абортів, оскільки аборт – це знищення продукту зачаття під час вагітності. Крім того, як незаконне проведення абортів можна кваліфікувати дії особи, які проведені за згодою жінки.

На наш погляд, критерії, які зазначаються в Законі України «Про охорону дитинства», мають й інші суттєві недоліки. Зокрема, на нашу думку, не можна пов'язувати момент, із якого людина має право на життя, із часом визначення такого моменту суб'єктом оцінювання. Очевидно, є неправильним і положення ч. 1 ст. 6 Закону про те, що, якщо дитина народилася живою, але нежиттєздатною, то вона не має права на життя. В цій частині положення Закону суперечать ст. 27 Конституції України, згідно з якою кожна людина має невід'ємне право на життя. Тому доцільно було би виключити словосполучення «та життєздатною» з ч. 1 ст. 6 Закону України «Про охорону дитинства».

У польській науці кримінального права також нема єдності щодо визначення моменту початку життя людини як предмета вбивства.

¹ Шарапов Р. К вопросу о начале уголовно-правовой охраны жизни человека / Р.К. Шарапов // Уголовное право. – 1996. – № 4 – С. 31–33.

² Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року: за станом на 1 січня 2010 року // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 30. – Ст. 142.

З цього приводу в науці Республіки Польща наявні декілька концепцій. Відповідно до першої з них життя людини розпочинається з моменту повного або хоча б часткового відділення плода від матері (так званий просторовий критерій). Згідно з другою концепцією – найбільш поширеною в теорії та на практиці, – плід стає людиною з моменту початку самостійного дихання за допомогою легенів (фізіологічний критерій). Третя концепція ґрунтується на медичному критерії і визначає, що моментом початку життя людини є початок пологів. І, нарешті, четверта концепція визначає, що людина є предметом кримінально-правової охорони з моменту досягнення здатності до самостійного життя поза організмом матері¹.

Найбільшій критиці в науковій літературі піддана остання концепція, оскільки вона стирає межу між народженою дитиною, а також ненародженим плодом, який вже досягнув здатності до самостійного життя поза організмом матері².

Верховний Суд Республіки Польща встановив, що, оскільки кримінально караним є вбивство дитини під час пологів (ст.149 КК), то кримінально-правовій охороні підлягає дитина з моменту початку пологів. Тобто саме цей же момент слід вважати початком життя людини³.

Визначення кінцевого моменту життя буде розглянуто в наступному підрозділі при характеристиці суспільно небезпечних наслідків умисного вбивства.

В українській юридичній літературі досі залишається відкритим дискусійне питання щодо предмета злочинів проти життя.

М.І.Федоров одним із перших у радянській літературі (1957р.) визнав людину предметом злочину⁴. Заперечуючи необхідність вироблення поняття безпосереднього об'єкта в кримінальному праві, тому що, на його думку, у ролі такого в кожному випадку вчинення злочину виступає окремий вид суспільних відносин, він пропонує людину при посяганнях на особу розглядати не як об'єкт злочину, а як предмет цього злочину. Його позиція знайшла своїх прихильників⁵.

М.Й.Коржанський вважав, що класифікація предметів злочину на людей, речі, тварини і рослини значно полегшує встановлення видового

¹ Marek A. Prawo karne / A. Marek. – Warszawa: C.H. Beck, 2007. – S. 425.

² Konarska-Wrzosek V. Ochrona dziecka w polskim prawie karnym / V. Konarska-Wrzosek. – Toruń: Dom Organizatora, 1999. – S. 24-29.

³ Uchwała Sądu Najwyższego z 26 października 2006 I KZP 18/06 // Orzecznictwo Sądu Najwyższego – Izba Karna i Izba Wojskowa. – 2006. – Nr 11. – Poz. 97.

⁴ Федоров М.И. Понятие объекта преступления по советскому уголовному праву / М.И. Федоров // Ученые записки Пермского государственного университета. – Пермь: Пермский государственный университет. – 1957. – Т. XI. – Вып. 4. – Кн. 2. – С. 190–196.

⁵ Таций В.Я. Объект и предмет преступления по советскому уголовному праву: [учебное пособие] / В.Я. Таций. – Х.: Вища школа, 1982. – С. 42.

предмета злочину, а він, зі свого боку, вказує на конкретний предмет злочинного впливу. Нічого не змінюється від того, що в багатьох складах злочинів немає вказівки на їх предмет. Вона відсутня у тих складах, у яких вплив на будь-який предмет означеного виду визнається рівноцінним для підстав кримінальної відповідальності. Наприклад, у статтях Кримінального кодексу про відповідальність за вбивство називається лише діяння та його наслідки. Наводити предмети злочину у цьому разі немає юридичного сенсу. У людини слід розрізняти її соціальну та біологічну сторони. Біологічне в людині – це предмет злочину, соціальне, її особистість – об'єкт¹.

Із критикою відповідної позиції М.І. Федорова і його послідовників виступили інші вчені. Так, Б.С. Нікіфоров стверджує, що життя, здоров'я і гідність особи є умовами, за «наявності яких тільки і можливе фізичне існування особи в суспільстві»². Це дозволило йому фізіологічний процес життя визнати безпосереднім об'єктом вбивства. Поділяє цю думку Е.П. Побігайло, який пише: «Слід вважати помилковою позицію деяких криміналістів щодо визнання людини предметом злочину. Людська сутність не є чимось абстрактним, властивим окремому індивіду. У своїй дійсності вона є сукупністю всіх суспільних відносин»³. Ця позиція знайшла підтримку серед науковців⁴. На їх думку, підміна безпосереднього об'єкта злочину предметом при вбивстві, так само як і при вчиненні інших злочинів проти особи, призводить до того, що людина як жива істота постає у ролі предмета злочину. Це принижує її соціальне призначення – як фізичної особи і як суб'єкта суспільних відносин. Цілим рядом злочинів заподіюється фізична шкода особі. Згідно з кримінально-процесуальним законодавством (ст. 49 КПК України), такі особи мають назву «потерпілі». В кримінальному праві України цей термін також вживається (наприклад, у ч. 2 ст. 121 КК України). В жодному разі, вважають вони, не можна ототожнювати це поняття із предметом злочину. Водночас кримінально-правове поняття потерпілого не слід зводити до процесуального поняття, оскільки існує велика кількість злочинів, які мають потерпілого, але предметом злочину виступає дещо інше (наприклад, при вчиненні викрадення потерпілий завжди має місце, проте

¹ Коржанський М.Й. Уголовне право України. Частина загальна: [курс лекцій] / М.Й. Коржанський. – К.: Наукова думка та Українська видавнича група, 1996. – С. 35.

² Никифоров Б.С. Объект преступления по советскому уголовному праву / Б.С. Никифоров. – М.: Госюриздат, 1960. – С. 118.

³ Побегайло Э.Ф. Умышленные убийства и борьба с ними / Э.Ф. Побегайло. – Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1965. – С. 10.

⁴ Российское уголовное право. Общая часть: [учебник] / [К.Л. Акоев, А.Е. Беляев, В.Б. Боровиков и др.]; под общ. ред. М.П. Журавлева. – М.: Щит-М, 1999. – С. 60; Уголовное право Российской Федерации. Общая часть: [учебник] / [С.В. Афиногенов, Л.Д. Ермаков, Б.В. Здравомыслов и др.]; Отв. ред. Б.В. Здравомыслов. – М.: Юрист, 1996. – С. 120.

предметом злочину є майно). В.Я. Горбачевський зазначає, що предметом злочину слід розглядати благо, яким є життя, а не людину¹.

На нашу думку, позиція М. Й. Коржанського є обґрунтованою. Загальноновизнано, що предметом злочину є те, з приводу чого вчиняється злочин. Людина є учасником суспільних відносин, що виникають стосовно охорони життя, однак одночасно вона може бути і тим предметом, щодо якого цей злочин вчиняється. І це зовсім не принижує її соціального призначення. Соціальна та біологічна сутність людини здавна виділяється в науці кримінального права. Соціальна сутність, цінність людини полягає в тому, що вона є учасником суспільних відносин. При вчиненні злочину, спрямованого на позбавлення її життя, ці суспільні відносини руйнуються, що є посяганням на об'єкт кримінально-правової охорони.

Однак суспільні відносини з приводу життя людини руйнуються шляхом посягання на біологічну істоту – людину. Саме з приводу її біологічної суті вчиняється злочин. Ми вважаємо, що позиція про визнання людини предметом вбивства аж ніяк не суперечить теорії про суспільні відносини як об'єкт злочину. Людина одночасно може бути й учасником суспільних відносин як об'єкта злочину, і предметом цього злочину. При вчиненні вбивства особа, на яку здійснюється посягання, виконує двояку роль. І це не принижує її як людину. Таким приниженням є злочинне посягання на життя людини.

Водночас видається неправильним вважати предметом вбивства тіло людини або окремі його частини чи органи. Тіло людини та його органи позбавлено основної ознаки людини – життя. Саме життя робить людину як біологічною, так і соціальною істотою.

У доктрині польського кримінального права людина беззаперечно визнається предметом вбивства². Предметом злочину визнається будь-який матеріальний предмет – особа або річ, на який винна особа скеровує своє діяння³. Такий підхід до визначення предмета злочину,

¹ Горбачевський В.Я. Теоретичко-правова характеристика умисних вбивств з кваліфікуючими ознаками як однією з найнебезпечніших форм кримінального насилля / В.Я. Горбачевський // Право і суспільство. – 2008. – № 6. – С. 59–67.

² Kodeks karny. Komentarz: w 3 t. / [A. Barczak-Oplustil, A. Zoll i in.]; pod. red. A. Zoll. – Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2006. – T. 2: Część szczególna: komentarz do artykułów 117-277 kodeksu karnego, – S. 241; Kokot R. Zabójstwo kwalifikowane / R. Kokot. – Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 2001. – S. 28-30; Marek A. Prawo karne. Zagadnienia teorii i praktyki / A. Marek. – Warszawa: C.H. Beck, 1997. – S. 424; Andrejew I. Polskie prawo karne w zarysie / I. Andrejew. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1976. – S. 355; Kodeks karny. Praktyczny komentarz / [M. Budyn-Kulik, P. Kozłowska-Kalisz, M. Kulik, M. Mozgawa i in.]; pod. red. M. Mozgawy. – Warszawa: Wolters Kluwer Polska 2007. – S. 299; Marek A. Prawo karne / A. Marek. – Warszawa: C.H. Beck, 2007. – S. 425.

³ Prawo karne materialne. Część ogólna / [M. Budyn-Kulik, P. Kozłowska-Kalisz, M. Kulik, M. Mozgawa i in.]; pod. red. M. Mozgawy. – Kraków: Zakamycze, 2006. – S. 181; Gardocki L. Prawo karne / L. Gardocki. – Warszawa: C.H. Beck, 2000. – S. 64.

на нашу думку, є об'єктивнішим і за умови імплементації в українське законодавство сприятиме кращому розумінню проблем складу вбивства в національній доктрині кримінального права.

Соціальний зв'язок, як зазначає В.Я.Тацій, – це зміст суспільних відносин, дзеркало їх внутрішньої структури, в якому відображається їх суть і внутрішні якості¹. Ми підтримуємо позицію, що соціальний зв'язок – це певний об'єктивний, суспільно корисний взаємозв'язок суб'єктів цих відносин на ґрунті кореспондуючих їх прав і обов'язків, що проявляється у правомірній, соціально значимій, позитивній поведінці цих суб'єктів². Важлива ознака соціального зв'язку – обов'язок певної поведінки взаємопов'язаних, взаємодіючих суб'єктів. Це пояснюється тим, що в такій поведінці зацікавлені як усе суспільство, так і окремі його члени.

У суспільних відносинах, що виникають з приводу охорони життя іншої людини, соціальний зв'язок ззовні проявляється у вигляді встановленого державою обов'язку суб'єктів суспільних відносин не заподіювати шкоду життю іншої людини та природного права цієї людини на життя, а також права вимагати від компетентних органів державної влади захисту свого життя та права вчиняти законні заходи до його захисту.

У таких же суспільних відносинах предмет суспільних відносин є предметом злочинного впливу, тобто тим елементом відносин, який підлягає безпосередньому впливу суспільно-небезпечного діяння і через який заподіюється шкода суспільним відносинам. Посягаючи на життя іншої людини, особа посягає на учасника суспільних відносин, що призводить до руйнації соціального зв'язку. Оскільки усі елементи суспільних відносин є між собою тісно взаємопов'язаними, в результаті цього шкода заподіюється усім суспільним відносинам загалом. Це, на нашу думку, ще раз підтверджує тезу про цілісність системи елементів суспільних відносин та про те, що виключно окремі його елементи не можуть бути об'єктом злочину, оскільки в результаті суспільно небезпечного діяння порушується єдина цілісність відносин.

¹ Уголовное право Украины. Общая часть: [учебник] / [М.И. Бажанов, Ю.В. Баулин, В.И. Борисов, С.В. Гавриш и др.]; под. ред. М.И. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тацья. – Харьков: Право, 1999. – С. 77; Таций В.Я. Объект и предмет преступления по советскому уголовному праву: [учебное пособие] / В.Я. Таций. – Х.: Вища школа, 1982. – С. 58.

² Грищук В.К. Кримінальне право України: Загальна частина: [навчальний посібник] / В.К. Грищук. – К.: Ін Юре, 2006. – 567 с.

2.2. Об'єктивна сторона основного складу умисного вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща

В. М. Кудрявцев та Г. В. Єпур визначають об'єктивну сторону злочину як процес суспільно небезпечного і протиправного посягання на охоронюваний кримінальним законом об'єкт, послідовного розвитку тих подій і явищ, що починаються із злочинного діяння суб'єкта і закінчуються настанням злочинного наслідку чи загрози його настання¹. Об'єктивна сторона злочину – це елемент складу злочину, який є сукупністю ознак (ознакою), що характеризують (характеризує) зовнішню сторону злочину і чітко визначені (визначена) нормою кримінального закону, яка закріплює даний склад злочину². Спільним серед усіх визначень є те, що об'єктивна сторона злочину – це зовнішній його прояв.

У польській науці кримінального права також спостерігається подібне розуміння об'єктивної сторони складу злочину. Так, І. Андреев зазначає, що під об'єктивною стороною слід розуміти зовнішню поведінку людини, наслідок цієї поведінки та обставини, за яких вона вчиняється. На його думку, об'єктивна сторона виконує провідну функцію у визначенні того, в чому полягає злочин. Коли досліджується будь-яка людська поведінка на предмет того, чи є вона злочином, тоді слід ставити запитання: що особа вчинила? Відповідаючи на це запитання, слід дослідити ознаки об'єктивної сторони в тій чи іншій нормі Особливої частини кримінального права. Оскільки відображення ознак об'єктивної сторони в психіці винного є суттєвим для його свідомості, об'єктивна сторона й тут відіграє провідну роль для визначення суб'єктивної сторони³.

Р. Кокот називає об'єктивну сторону найобширнішим елементом складу злочину. Будь який злочин, зазначає він, вчиняється певним способом, за певних умов, певними знаряддями та засобами і прагне до певних результатів. Звідси в об'єктивній стороні також можна виділити ознаки, що характеризують діяння, його наслідок, причинний зв'язок, час, місце вчинення злочину, його спосіб, засоби та знаряддя. Незважаючи на те, що кожному конкретному діянню характерні всі названі вище ознаки, диспозиції статей кримінального закону, що характеризують окремі склади злочинів, рідко описують усіх їх. Найчастіше вони характеризують або діяння, або наслідок, або і те і друге. І лише незначні положення

¹ Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления / В.Н. Кудрявцев. – М.: Госюриздат, 1960. – С. 9; Єпур Г.В. Об'єктивна сторона складу злочину / Г.В. Єпур // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. – 2000. – Вип. 3. – С. 137–142.

² Гришук В.К. Кримінальне право України: Загальна частина: [навчальний посібник] / В.К. Гришук. – К.: Ін Юре, 2006. – С. 215.

³ Andrejew I. Polskie prawo karne w zarysie / I. Andrejew. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1976. – S. 115.

кримінального закону посилаються на час, місце, спосіб вчинення злочину, знаряддя чи засоби¹.

Характеризуючи ознаки об'єктивної сторони складу злочину, Л. Гардоцкі зазначає, що не всі вони мають однакове значення. Найважливішим є діяння винного, яке є необхідною ознакою будь-якого злочину, оскільки будь-який злочин – це діяння. Інші ознаки є факультативними й у диспозиціях не всіх статей описуються².

Вбивство – злочин з матеріальним складом. Тому його об'єктивна сторона включає в себе три обов'язкові ознаки: 1) суспільно небезпечне діяння, яке полягає в посяганні на життя іншої людини; 2) наслідок у вигляді **незворотньої смерті** потерпілого; 3) причиновий зв'язок між суспільно небезпечним діянням та наслідком.

Згідно зі статтею 11 КК України, злочином визнається передбачене Кримінальним кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), учинене суб'єктом злочину. Із цього випливає, що будь-який злочин – це діяння (дія або бездіяльність), яке є суспільно небезпечним, протиправним, винним і вчиненим суб'єктом злочину.

У кримінальному праві під поняттям діяння розуміють як дію, так і бездіяльність, яке визначається сукупністю таких ознак: діяння має бути суспільно небезпечним і протиправним, конкретним, свідомим та вольовим актом поведінки людини. Суспільна небезпека як об'єктивна властивість діяння полягає в здатності посягати на суспільні відносини, а саме – заподіювати суттєву шкоду цим відносинам або створювати реальну загрозу заподіяння такої шкоди: «Посягнути – це завжди означає нанести в тій чи іншій формі й мірі шкоду об'єктові: посягання, яке не несе із собою шкоди, перестає бути самим собою – воно вже не посягає»³.

Протиправність як ознака діяння полягає в тому, що дія або бездіяльність мають бути зазначені в диспозиції конкретної статті Особливої частини КК. Злочином визнається тільки те діяння, яке передбачене кримінальним законом. Діяння завжди має конкретний характер і є конкретним актом поведінки людини, що відбувається у певній обстановці, місці та часі і завжди проявляється в конкретній дії чи бездіяльності⁴. Без аналізу процесів, що відбуваються у психіці особи, таких як свідомість і воля (або вольовість), схарактеризувати діяння взагалі неможливо⁵.

¹ Kokot R. Zabójstwo kwalifikowane / R. Kokot. – Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 2001. – S. 44.

² Gardocki L. Prawo karne / L. Gardocki. – Warszawa: C.H. Beck, 2000. – S. 64.

³ Трайнин А.Н. Общее учение о составе преступления / А.Н. Трайнин. – М.: Госюриздат, 1957. – С. 139.

⁴ Кримінальне право України. Загальна частина: [підручник] / [М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін.]; за ред. проф. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ-Харків: Юрінком Інтер-Право, 2001. – С. 106.

⁵ Ярмиш Н.М. Дія як ознака об'єктивної сторони злочину (проблеми психологічної характеристики) / Н.М. Ярмиш. – Х.: Основа, 1999. – С. 6.

Ми підтримуємо позицію Н. М. Ярмиш, яка визначає співвідношення понять «свідомість» і «воля» так: «Не все усвідомлене вольове, але все вольове усвідомлене. Отже, свідомість і воля не є самостійними ознаками діяння. Воля не мислиться без свідомості, включає її в себе. Тому свідомість необхідно визнавати не паралельно з волею, а при характеристиці останньої¹. Далі Н. М. Ярмиш зазначає, що для визнання поведінки особи діянням у рамках об'єктивної сторони, достатньо переконатися, що в її свідомості відображений фактичний зміст вчинку. А завдання усвідомлення суспільної небезпеки дій, що провадяться, вирішується вже при аналізі суб'єктивної сторони². Дану позицію висловлювали у своїх роботах також Н. Д. Дурманов³, Г. А. Злобін, Б. С. Нікіфоров⁴.

Таким чином, діяння (дія чи бездіяльність) визначається сукупністю ознак: суспільна небезпечність, протиправність, конкретний характер, усвідомлена воля, при цьому усвідомленість суспільно небезпечного діяння вирішується вже при аналізі суб'єктивної сторони складу злочину.

Аналогічно як і в Україні, в Республіці Польща злочином є лише діяння (артикул 1 КК Республіки Польща). Як зазначає А. Цоль, діянням є лише така поведінка людини, що характеризується ознаками, які дозволять, відповідно до нашого цивілізаційного розвитку, покласти на неї кримінальну відповідальність за той відрізок реальності, який є її поведінкою⁵. І. Андреев зазначає, що діяння є реальною дійсністю або відрізком реальності. Крім того, діяння має бути суспільно значущою поведінкою. Виділяючи інші ознаки діяння, І. Андреев зазначає, що діяння повинно мати свою мету. Навіть у злочинах, що вчиняються з непрямым умислом або з необережності, діяння має свою мету, хоча мета злочину тут визначена бути не може. Річ у тім, зазначає І. Андреев, що наслідки, які настали, відрізняються від тих, які бажала винна особа. Винний, вчиняючи діяння, мав на меті інші наслідки, ніж ті, що настали. Крім того, діяння має бути вольовим. Вольове діяння, зазначає І. Андреев, означає, що винний мав вибір вчинити діяння чи відмовитися від його вчинення і прийняв своє рішення на користь діяння⁶. І

¹ Ярмиш Н.М. Дія як ознака об'єктивної сторони злочину (проблеми психологічної характеристики) / Н.М. Ярмиш. – Х.: Основа, 1999. – С. 15-16.

² Ярмиш Н.М. Дія як ознака об'єктивної сторони злочину (проблеми психологічної характеристики) / Н.М. Ярмиш. – Х.: Основа, 1999. – С. 36.

³ Дурманов Н.Д. Понятие преступления / Н.Д. Дурманов. – М.–Л.: АН СССР, 1948. – С. 39.

⁴ Злобин Г.А. Умысел и его формы / Г.А. Злобин, Б.С. Никифоров. – М.: Юридическая литература, 1972. – С. 89-90.

⁵ Kodeks karny. Komentarz: w 3 t. / [G. Bogdan, A. Zoll i in.]; pod. red. A. Zoll. – Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2007. – Т. 1: Cześć ogólna: komentarz do artykułów 1-116 kodeksu karnego, 2007. – S. 22.

⁶ Andrejew I. Ustawowe znamiona czynu. Typizacja i kwalifikacja przestępstw / I. Andrejew. – Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1978. – S. 137-142.

Столярчик пише, що діянням може бути лише така поведінка особи, яка є результатом її волі¹.

У польській доктрині кримінального права, як і в українській, зазначається, що не є діянням механічні рухи людини. Крім того, діянням не можуть бути внутрішні переживання людини, її думки, доки не будуть виражені назовні і реалізовані. Враховуючи це, Верховний Суд Республіки Польща у вироку від 1 жовтня 2003 року зазначив, що особливе значення при характеристиці діяння має зв'язок між психічними переживаннями людини та її поведінкою². В іншій справі Верховний Суд Республіки Польща зазначив, що відповідно до польського кримінального права не підлягає кримінальній відповідальності особа за один лише намір вчинити злочин³.

Наукою та практикою польського кримінального права не визнаються діяннями й рефлексивні рухи людини, якими особа не могла керувати, а також така поведінка особи, при якій тіло людини є лише знаряддям у руках іншої людини (наприклад, при гіпнозі). Не є діянням і поведінка особи під впливом непереборного фізичного примусу (*vis absoluta*). Це положення підтримується як у теорії кримінального права⁴, так і під час практичного застосування його положень⁵.

Не визнається діянням у кримінально-правовому розумінні цього слова також відсутність рухів людини, викликана фізіологічними (наприклад, сильна втома, контузія, що виключають можливість надати допомогу іншій особі) або технічними (наприклад, відсутність інструменту, необхідного для виконання певної дії) причинами. Відсутність діяння може бути наслідком неотримання особою необхідних нервових імпульсів у результаті надмірного збудження, що виключає можливість прийняття рішення про певні діяння (наприклад, стан шоку). Однак може бути визнано кримінально караним діянням доведення особи до ситуації, в якій виконання обов'язку стало неможливим⁶.

Умисне вбивство, відповідно, може бути вчинене шляхом дії або бездіяльності. Як правило, вбивство вчинюється шляхом дії. Л. Д. Гаухман визначає дію як сукупність усіх рухів тіла, включаючи використання при

¹ Stolarczyk I. Problem jedności – wielości czynów / I. Stolarczyk // Prokuratura i Prawo. – 2005. – Z. 1. – S. 32.

² Wyrok Sądu Najwyższego z 1 października 2003 r., IV KKN 318/01 // Orzecnictwo Sądów Apelacyjnych. – 2003. – Z. 5. – Poz. 53.

³ Wyrok Sądu Najwyższego z 13 stycznia 2004 r. WA 62/03 // Orzecnictwo Sądu Najwyższego w Sprawach Karnych. – 2004. – T. 1. – Poz. 90.

⁴ Stolarczyk I. Problem jedności – wielości czynów / I. Stolarczyk // Prokuratura i Prawo. – 2005. – Z. 1. – S. 32–46.

⁵ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z 23 czerwca 1999 r. II Aka 154/99 // Orzecnictwo Sądów Apelacyjnych. – 2000. – Z. 7–8. – Poz. 50.

⁶ Postanowienie Sądu Apelacyjnego w Krakowie z 28 lutego 2002 r. II Akz 61/02 // Krakowskie Zeszyty Sądowe. – 2002. – Z. 2. – Poz. 30.

цьому предметів зовнішнього світу, сил та закономірностей природи, а також при посередньому виконанні злочину дій інших осіб, що полягає в спрямованості й активному впливі на об'єкт злочину¹. Дії прийнято поділяти в науці на фізичні та інформаційні². Фізична дія проявляється у використанні фізичної сили, яка спрямована на здійснення злочинного посягання і на зміну тим самим зовнішньої, фізичної сфери об'єктів матеріального світу. Інформаційні дії полягають у такій суспільно небезпечній поведінці, яка спрямована на передачу відповідної інформації іншим особам і виражається в словесній формі, а також різноманітних діях, що несуть інформацію: значеннєвих жестах і виразних рухах. Для деяких злочинів характерним є поєднання фізичних та інформаційних дій³. При вчиненні умисного вбивства дії винної особи здебільшого фізичні і спрямовані на порушення анатомічної цілісності або функцій життєво важливих органів іншої людини (нанесення ударів, вогнепальних поранень, тримання під водою тощо). Тобто фізичне насильство передбачає суспільно небезпечний протиправний вплив на організм іншої людини.

Однак убивство може вчинюватися і шляхом психічного впливу на потерпілого. Наприклад, особі, що страждає на тяжку форму кардіологічного захворювання, надсилають неправдиву телеграму про смерть її близьких з розрахунку на те, що вона помре від серцевого нападу. Так і відбувається.

Психічний вплив матиме місце і у випадку схилення особи, яка не розуміє значення і наслідків своїх дій, до спричинення собі смерті, або ж у разі гіпнотичного навіювання тощо⁴.

Умисне вбивство може бути вчинене і шляхом бездіяльності. Бездіяльність – це пасивна форма поведінки особи, що полягає у невчиненні нею конкретної дії (дій), які вона мала і могла вчинити в конкретних умовах⁵. Бездіяльність відрізняється від дії фізичною стороною,

¹ Гаухман Л.Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика / Л.Д. Гаухман. – М.: Центр ЮрИнфор, 2001. – С. 97-98.

² Жордания И.Ш. Структура и правовое значение способа совершения преступления / И.Ш. Жордания. – Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1977. – С. 96.

³ Панов Н.И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность / Н.И. Панов. – Харьков: Вища школа, 1982. – С. 16.

⁴ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 частинах / під загальною редакцією О.М. Потебенька, В.Г. Гончаренка – К.: Форум, 2001. – Особлива частина – С. 37.

⁵ Советское уголовное право. Часть Общая / [П.И. Гришаев, Б.В. Здравомыслов, С.Г. Келина и др.]; под ред. Б.В. Здравомыслова и др. – М.: Юридическая литература, 1964. – С. 93; Курс советского уголовного права: в 6 т. / [А.А.Пионтковский, А.С. Ромашкин, В.М. Чхиквадзе и др.]; отв. ред. А.А. Пионтковский. – М.: Юридическая литература, 1970. – Т. 2: Преступление. – С. 150; Кримінальне право України. Загальна частина: [підручник] / [Ю.В. Александров, В.І. Антипов, М.В. Володько та ін.]; відп. ред. Я.Ю. Кондратьєв; наук. ред. В.А. Клименко та М.І. Мельник – К.: Правові джерела, 2002. – С. 110.

а саме – відсутністю рухів тіла і пов'язаного з ними використання предметів зовнішнього світу, сил і закономірностей природи та дій інших осіб.

У польській доктрині права визнається, що вбивство може бути вчинено шляхом дії, а інколи й шляхом бездіяльності¹. Опис діянн в диспозиції § 1 артикулу 148 КК Республіки Польща, що передбачає відповідальність за основний склад вбивства, є надзвичайно синтетичний. Законодавець не визначає способу вчинення злочину, зазначаючи лише, що винна особа повинна вбивати людину. Ознаки об'єктивної сторони цього злочину, як зазначає А.Цоль, полягають у будь-якому діянні винної особи, що призводить до смерті потерпілого, крім випадків, коли такі діянн утворюють спеціальні склади злочинів. Діянн, що утворює об'єктивну сторону злочину, передбаченого в § 1 артикулу 148 КК Республіки Польща, полягає у протиправному заподіянні смерті іншої людини. Найчастіше смерть під час вбивства заподіюється внаслідок фізичного впливу на тіло людини, зокрема, шляхом завдання ударів, що є небезпечними для життя. Не виключено також, що смерть може бути заподіяна самим потерпілим внаслідок психічного впливу на нього, наприклад, винний переконав особу, що вона хворіє на невиліковну хворобу і довів її цим самим до самогубства, або схилив до самогубства з метою «перенесення» душі в рай чи на інші планети².

В українській теорії кримінального права такі випадки не утворюють об'єктивну сторону складу вбивства, оскільки настання наслідку у вигляді смерті опосередковане діями особи, яка сама собі свідомо цю смерть заподіює. Ми вже зазначали, що самогубство відрізняється від вбивства перередусім тим, що при самогубстві особа приймає рішення піти з життя самостійно і, крім того, сама вчиняє діянн, яке позбавляє її життя. Такі випадки могли би підпадати під ознаки складу злочину, передбаченого у ч. 1 ст. 120 КК України (доведення до самогубства), якби вони були вчинені одним із передбачених кримінальним законом способом. Однак ч. 1 ст. 120 КК України в нинішній редакції виключними способами доведення до самогубства передбачає жорстоке поводження з потерпілим, шантаж, примус до протиправних дій та систематичне приниження людської гідності. При цьому, як зазначає Верховний Суд України, доведення до самогубства передбачає наявність безпосереднього причинного зв'язку між фактом спроби самогубства та злочинними діями винної особи³. Так доведенням

¹ Andrejew I. Polskie prawo karne w zarysie / I. Andrejew. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1976. – S. 354-355.

² Kodeks karny. Komentarz: w 3 t. / [A. Barczak-Oplustil, A. Zoll i in.]; pod. red. A. Zoll. – Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2006. – T. 2: Część szczególna: komentarz do artykułów 117-277 kodeksu karnego, – S. 238.

³ Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 4 липня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 611–614.

до самогубства кваліфікується, наприклад, згвалтування, внаслідок якого потерпіла вчинила самогубство¹.

Однак поза кримінально-правовим регулювання залишаються випадки доведення до самогубства іншими способами, які є не менш суспільно небезпечними. Зокрема, згідно з діючими нормами кримінального права про вбивство та доведення до самогубства, поза їх регулюванням залишаються випадки, коли винний обманним шляхом переконав потерпілого закінчити життя самогубством. Такі випадки відомі практиці здавна. Так, ще в 1917 році відомий російський юрист Люблінський П. І. наводив приклад зі судової практики, коли хлопець обманним шляхом переконав дівчину, яка завагітніла від нього, вчинити самогубство, пообіцявши їй, що він вчинить те ж саме, хоча не мав на меті цього робити².

У зв'язку з цим, доцільним видається внесення доповнення до ч. 1 ст. 120 КК України, яким би був передбачений ще один спосіб вчинення цього злочину – обман.

Проводячи розмежування за об'єктивною стороною між вбивством та побиттям, що призвело до смерті потерпілого (злочин, передбачений у § 3 артикулу 158 КК Республіки Польща), Апеляційний суд у Варшаві зазначив, що у випадку спільного нанесення ударів групою осіб потерпілому немає значення, який з ударів і ким нанесений став смертельним. У таких випадках необхідно встановити, чи мали намір винні особи заподіяти смерть потерпілому. Якщо дві винні особи спільно з метою позбавити життя наносять удари і заподіюють смерть потерпілому, вони обидва підлягають відповідальності за вбивство, незалежно від того, чий удар виявився смертельним³. Аналогічну позицію зайняв також Верховний Суд Республіки Польща⁴.

Тут слід зазначити, що подібно питання вирішується й в українській судовій практиці. Так, наприклад, колегія суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України зазначила, що якщо учасники групи діяли узгоджено щодо декількох осіб і один із них позбавив життя чи вчинив замах на умисне вбивство одного потерпілого, дії кожного із співучасників мають розглядатися як умисне вбивство двох або більше осіб, вчинене за попередньою змовою групою осіб⁵.

¹ Ухвала Судової колегії в кримінальних справах у справі Б. // Сборник судебных решений по уголовным делам. Судебная практика. Убийства, изнасилования и другие преступления против личности. – К.: Знання, 1993. – С. 323–325.

² Люблінський П. І. Техника, толкование и казуистика уголовного кодекса / И. П. Люблінский // Записки юридического факультета Петроградского университета. – Т. 5. – Петроград: Изд-во Руманова, – С. 220.

³ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z 4 czerwca 1996 r. II Ka 152/96. // Prokuratura i Prawo. – 1998. – Nr 5. – Poz. 24. – Dodatek.

⁴ Wyrok Sądu Najwyższego z 13 czerwca 1980 r. I KR 114/80 // Orzecznictwo Sądu Najwyższego Wydawnictwo Prokuratury Generalnej. – 1980. – Nr 12. – Poz. 144.

⁵ Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України

На нашу думку, така позиція судової практики є цілком правильною і не суперечить принципу персональної відповідальності. Адже в даному випадку кожен із виконавців виконує частину об'єктивної сторони, їхні дії є спільними та об'єднаними спільним злочинним умислом, єдиним наміром. Вони об'єднують зусилля до досягнення спільного результату до заподіяння суспільно небезпечних наслідків.

У доктрині польського кримінального права дискутується питання про те, чи можна розглядати як вбивство діяння, що мало місце до народження потерпілого, якщо його наслідок у вигляді смерті дитини настав після її народження. Щодо цього А. Цоль зазначає, що якщо діяння, вчинене перед народженням дитини, має вплив на неї після її народження (наприклад, винна особа перед народженням дитини обробила отрутою її пеленки, якими мати, не знаючи про намір винного, огорнула дитину після її народження, внаслідок чого дитина померла), то в такому випадку вчинене слід кваліфікувати як вбивство. Якщо ж діяння, вчинене винною особою, заподіює шкоду дитині ще до її народження, внаслідок чого народжена дитина помирає (наприклад, дитина помирає відразу ж після народження внаслідок ушкоджень, отриманих під час невдалої спроби переривання вагітності на ранньому її етапі), то дії винного слід кваліфікувати на підставі артикулу 152 КК Республіки Польща (незаконне переривання вагітності)¹.

На підставі артикулу 2 та п. 1 ч. 2 артикулу 44 Закону Республіки Польща від 20 червня 1997 року «Про дорожній рух» як вбивство слід кваліфікувати дії винного, який вчинив дорожньо-транспортну пригоду і втік з місця події, не надавши потерпілому необхідної допомоги, якщо він передбачав можливість, що потерпілий внаслідок дорожньо-транспортної пригоди, залишений без допомоги, помре і, принаймні, бажав, щоб такі наслідки настали².

Така кваліфікація є можливою у зв'язку з тим, що в КК Республіки Польща відсутня стаття про залишення в небезпеці. До того ж, суб'єктом злочину, передбаченого в артикулі 162 КК Республіки Польща, що передбачає відповідальність за ненадання допомоги, не може бути особа, яка сама своїми діями чи бездіяльністю поставила особу в небезпечне для життя становище. Натомість в Україні такі дії підпадають під ознаки злочину, передбаченого у ст. 135 КК України (залишення в небезпеці).

Суспільно небезпечним наслідком при вбивстві є настання смерті потерпілої особи.

від 25 квітня 2002 року // Рішення Верховного Суду України 2003. – К, 2004. – С. 119–121.

¹ Kodeks karny. Komentarz: w 3 t. / [A. Barczak-Oplustil, A. Zoll i in.]; pod. red. A. Zoll. – Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2006. – T. 2: Część szczególna: komentarz do artykułów 117-277 kodeksu karnego, – S. 240.

² Ustawa z 20 czerwca 1997 r. prawo o ruchu drogowym ze zm.: stanem na 1 stycznia 2010 r. // Dziennik Ustaw. – 2005. – Nr 108. – Poz. 908.

Кінцевий момент життя визначається настанням смерті. Зазначаємо, що позиція щодо даного питання не є одностайною. Так, О. В. Бурко вказує на те, що «кінцевим моментом життя людини є смерть. При вирішенні питання, що вважати позбавленням життя при вбивстві – клінічну чи біологічну смерть потерпілого, слід виходити з того, що клінічна смерть – це не життя. У випадку, якщо потерпілого, який перебуває в стані клінічної смерті, вивели з цього стану, суспільно небезпечне діяння винної особи слід уже кваліфікувати не як умисне вбивство, а як замах на нього (при прямому умислі) або як заподіяння тілесних ушкоджень (при непрямому умислі)»¹.

На наш погляд, ця позиція недостатньо обґрунтована. Якщо людина, перебуваючи у стані клінічної смерті, повертається до життя, то стверджувати про кінцевий момент життя людини (у стані клінічної смерті) неможливо. Крім того, не можна пов'язувати настання смерті лише з роботою серця. Як зазначав М. Й. Коржанський, «...з розвитком медичної науки і техніки з'явилась можливість поновлювати дихання і роботу серця через навіть тривалий час (були випадки – через два-три тижні й навіть через місяць) після настання клінічної смерті»².

З нашої точки зору, найбільш переконливим є розуміння, що кінцевим моментом життя людини є настання **незворотної смерті**. Відповідно до ст. 15 Закону України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини» від 16 липня 1999 р. людина вважається померлою з моменту, коли **встановлена смерть її мозку**. Смерть мозку означає повну і незворотну втрату всіх його функцій³.

Відповідно до абз. 1 розділу 1 «Інструкції щодо констатації смерті людини на підставі смерті мозку» затвердженої наказом Міністерства охорони здоров'я від 25 вересня 2000 р. № 226, смерть мозку – повне та незворотне припинення всіх його функцій, які реєструються при серці, що працює, та примусовій вентиляції легенів. Смерть мозку прирівнюється до смерті людини.

Від незворотної смерті потрібно відрізнити клінічну смерть, коли, незважаючи на припинення дихання та серцебиття, протягом дуже короткого часу життя в організмі не припиняється і його життєздатні функції можуть бути поновлені.

¹ Бурко О.В. Кримінальна відповідальність за вчинення умисного вбивства в стані сильного душевного хвилювання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. «кримінальне право, кримінологія; кримінально-виконавче право» / О.В. Бурко. – Київ, 1997. – С. 9-10.

² Коржанський М.Й. Кваліфікація злочинів проти особи і власності / М.Й. Коржанський. – К.: Юрінком, 1996. – С. 11-12.

³ Закон України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини» від 16 липня 1999 року: за станом на 1 січня 2010 року // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 41. – Ст. 377.

Сучасна наука польського кримінального права приймає поняття незворотної смерті людини. Цей критерій визначає, що моментом настання смерті є утворення невідворотних змін у мозку людини, що в подальшому роблять неможливим його функціонування. З цього моменту ч. 1 статті 9 Закону Республіки Польща «Про взяття, переховування та пересадження клітин, тканин та органів»¹ дозволяє трансплантацію органів людини. Не є смертю припинення дихання чи кровообігу. Клінічна смерть є відворотною. Сучасна медицина має в наявності відповідну апаратуру, за допомогою якої можна врятувати людину від клінічної смерті.

Однією з обов'язкових ознак об'єктивної сторони умисного вбивства є наявність причинного зв'язку між діянням винного і смертю потерпілого.

Питання про причинний зв'язок у теорії кримінального права є дискусійним. Теоретичні розбіжності з приводу його визначення, видів зумовлені, насамперед, природою проблеми, що містить глибоко філософський характер. Це означає, що причинний зв'язок визнається об'єктивним зв'язком між явищами, який існує поза і незалежно від людської свідомості². Т.В.Церетелі зазначала, що причинний зв'язок встановлює лише об'єктивну межу відповідальності: не можна ставити питання про суспільну небезпеку діяння й винність особи, якщо діяння особи не сприятиме настанню наслідків³. Н.М.Ярмиш дійшла висновку, що причинний зв'язок виступає як ознака наслідку. Поки цей зв'язок не встановлений, іменувати якусь шкоду наслідком некоректно⁴.

Таким чином, при вирішенні питання про наявність чи відсутність причинного зв'язку слід виходити з того, що він є об'єктивним, існує поза і незалежно від нашої свідомості та є зв'язком, результат якого породжує і зумовлює виникнення наслідку.

Для з'ясування об'єктивної сторони складу вбивства необхідно встановити, що суспільно небезпечні наслідки у вигляді смерті потерпілого перебувають у причинному зв'язку із суспільно небезпечним діянням винного. Тому в кожній справі про вбивство необхідно встановити, що смерть є наслідком певного діяння у конкретній обстановці його вчинення. Оскільки вбивство є злочином з матеріальним складом, то момент його закінчення визначається моментом настання суспільно небезпечних наслідків.

¹ Ustawa z 1 lipca 2005 r. o pobieraniu, przechowywaniu i przeszczepianiu komórek, tkanek i narządów ze zm.: stanem na 1 stycznia 2010 r. // Dziennik Ustaw. – 2005. – Nr 169. – Poz. 1411.

² Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления / В.Н. Кудрявцев. – М.: Госюриздат, 1960. – С. 185-240; Тимейко Б.В. Общее учение об объективной стороне преступления / Б.В. Тимейко. – Ростов: Ростовский государственный университет, 1977. – С. 127.

³ Церетели Т.В. Причинная связь в уголовном праве / Т.В. Церетели. – М.: Госюриздат, 1963. – С. 173.

⁴ Ярмиш Н.Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ) / Н.Н. Ярмиш. – Харьков: Право, 2003. – С. 438.

Як зазначають окремі науковці, смерть іншої людини має бути необхідним і закономірним результатом діяння, вчиненого винним, якого звинувачують у злочині. Якщо це діяння буде тільки однією з умов настання смерті, а отже, смерть є випадковим, а не закономірним результатом вчиненого діяння, можлива констатація відсутності складу злочину, або наявність іншого складу злочину, або замаху на вбивство¹.

Найбільш типовим для вбивства є прямий (безпосередній) зв'язок. Наприклад, постріл у потерпілого тягне за собою його смерть. Значно складніше буває встановити причинний зв'язок, коли він має непрямий (опосередкований) характер, і тут серед теоретиків немає одностайності. Окремі науковці висловлюють думку, що при вбивстві не обов'язковим є безпосередній характер причинного зв'язку між суспільно небезпечним діянням та його наслідком. На настання смерті, крім діяння винної особи, можуть впливати й інші чинники, в тому числі дії третіх осіб чи поведінка самого потерпілого»².

Інші вчені їм заперечують, обґрунтовуючи свою позицію тим, що, керуючись цим твердженням, можна зробити помилку в кваліфікації, бо для визнання діяння вбивством неодмінною умовою є незаперечне встановлення неминучої смерті від дій винного, а «дії третіх осіб чи поведінка самого потерпілого» можуть виконувати лише факультативну роль і опосередковано впливати на прискорення чи уповільнення настання наслідку. «Не слід плутати безпосередність причинного зв'язку в юридичному тлумаченні вбивства і безпосередність (опосередкованість) дій (способів), що призвели до настання смерті»³.

Так, вироком Жовтневого районного суду Миколаївської області С.В. засуджено за ст. 94 КК України 1960 року (умисне вбивство). Його визнано винним у тому, що він, перебуваючи в стані сп'яніння, під час сварки завдав дружині удар ножом у черевну порожнину. Незважаючи на надану допомогу, дружина в лікарні померла.

Заступник Голови Верховного Суду України порушив у протесті питання про зміну судового рішення та про перекваліфікацію дій С.В. зі ст. 94 (умисне вбивство) на ч. 3 ст. 101 КК України 1960 року (нанесення тяжких тілесних ушкоджень, що спричинило смерть потерпілому). Судова колегія в кримінальних справах Верховного Суду України визнала, що

¹ Кримінальне право України. Особлива частина: [підручник] / [Ю.В. Александров, В.І. Антипов, М.В. Володько та ін.]; за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. – К.: НАВСУ, Правові джерела, 1998. – С. 127.

² Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України: за станом законодавства та постанов Пленуму Верховного Суду України на 1 січня 1997 року / за редакцією В.Ф. Бойка, Я.Ю. Кондратьєва, С.С. Яценка. – К.: Юрінком, 1997. – С. 331.

³ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 частинах / під загальною редакцією О. М. Потебенька, В. Г. Гончаренка – К.: Форум, 2001. – Особлива частина – С. 38.

протест підлягає задоволенню, оскільки, згідно з матеріалами справи, потерпіла померла не безпосередньо від тяжкого тілесного ушкодження, нанесеного винним С.В., а внаслідок ускладнень, що виникли після хірургічного втручання, на четверту добу після нанесення ушкоджень¹.

Причинний зв'язок при умисному вбивстві може мати непрямий характер і бути опосередкованим²:

1) дією автоматичних приладів (годинниковий механізм, різноманітні уповільнювачі при вчиненні вибуху);

2) очікуваними діями потерпілого, які можуть бути як правомірними (наприклад, розпакування адресатом посилки, що містить вибуховий прилад, або приведення в дію двигуна замінованого автомобіля потерпілого), так і неправомірними (наприклад, при свідомому підключенні в салоні автомобіля механічного приладу, що позбавляє життя з розрахунку на те, що особа, яка незаконно заволодіє автомобілем буде позбавленою життя);

3) діями малолітнього або психічно хворого, які не усвідомлюють характер вчиненого;

4) дією природних сил (наприклад, залишення на морозі побитого до втрати свідомості потерпілим);

5) діями третіх осіб (наприклад, запізніле або некваліфіковане надання медичної допомоги потерпілому).

При цьому, якщо буде встановлений причинний зв'язок між діянням винного та наслідком у вигляді смерті потерпілого, то відповідно до абз. 2 п. 22 постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 р. № 2 «Про судову практику в справах про життя та здоров'я особи», тривалість часу, що минув з моменту заподіяння ушкодження до настання смерті потерпілого, для кваліфікації злочину як умисного вбивства значення не має³.

Проблема причинного зв'язку є і залишається дискусійною і в польській теорії кримінального права⁴. Зазначається, що складність з'ясування причинного зв'язку полягає в тому, що він прямо не передбачений диспозицією норми кримінального закону, а впливає із її змісту. Оскільки наявне суспільно небезпечне діяння та його наслідок, то

¹ Ухвала судової колегії в кримінальних справах Верховного Суду України від 15 квітня 1999 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 95–97.

² Коментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / [Ю.Н. Аргунова, Г.Н. Борзенков, Ф.С. Бражник и др.]; под ред. Н.Ф. Кузнецовой. – М.: Зерцало, 1998. – С. 228.

³ Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кириш – Львів: Ліга-прес, 2008. – С. 115–124.

⁴ Sarkowicz R. Wyrażanie przyczynowości w tekście prawnym: (na przykładzie kodeksu karnego z 1969 r.) / R. Sarkowicz. – Kraków: Uniwersytet Jagielloński 1989. – S. 11.

повинен також існувати зв'язок між ними, навіть якщо про це прямо не зазначено в законі.

У польській доктрині кримінального права аналізується декілька теорій причинного зв'язку¹. Найдавнішою є теорія **еквівалентного причинового** зв'язку (теорія однакового значення причин). Ґрунтується ця теорія на положенні, що наслідок становить суму причин, що його викликали. Усі ці причини при цьому є однаково важливими. Це значить, що будь-яка причина може викликати наслідок. У зв'язку з цим, серед причин смерті людини, яка була вбита пострілом з вогнепальної зброї, можна буде виділити й осіб, які цю вогнепальну зброю продали винному, виготовили, спроектували її, а також винайшли порох.

Теорія адекватного причинового зв'язку ґрунтується на твердженні, що винна особа повинна підлягати відповідальності не за всі наслідки свого діяння, а лише за найбільш типові. Слід зазначити, що укладачі чинного КК Республіки Польща були прихильниками саме цієї теорії. На це вони звернули увагу в обґрунтуванні проекту кодексу².

Поряд з теорією адекватного причинового зв'язку розглядається **теорія «релевації»**, відповідно до якої причинний зв'язок необхідно розуміти так, як його розуміє теорія адекватного причинового зв'язку з ремаркою на те, що не будь-який зв'язок має значення для кримінального права. М. Кулік зазначає, що дана теорія дозволяє усунути недоліки, які властиві теорії еквівалентного зв'язку, однак межі причинного зв'язку є занадто широкими³.

Крім того, в польській доктрині кримінального права розглядається **теорія необхідних та випадкових наслідків**. Вона полягає в тому, що для кожної причини існують необхідні наслідки (які обов'язково повинні настати) та випадкові (не повинні були настати). Винна особа повинна підлягати кримінальній відповідальності лише за необхідні наслідки і не підлягає відповідальності за випадкові.

Відповідно до **теорії суспільно небезпечного заподіяння** причинний зв'язок необхідно встановлювати так, як на підставі теорії еквівалентного зв'язку, однак винний повинен відповідати за заподіяння наслідку лише тоді, коли його поведінка була суспільно небезпечною.

В останніх роках науковці-криміналісти цікавляться теорією **об'єктивного ставлення в вину**. Ця теорія виходить за межі об'єктивної сторони складу злочину і стосується також його суб'єктивної сторони. Відповідно до положень цієї теорії причинний зв'язок наявний у тому

¹ Prawo karne materialne. Część ogólna / [M. Budyn-Kulik, P. Kozłowska-Kalisz, M. Kulik, M. Mozgawa i in.]; pod. red. M. Mozgawy. – Kraków: Zakamycze, 2006. – S. 174-180.

² Uzasadnienie rządowego projektu nowego kodeksu karnego // Nowe ustawy karne z 1997 r. z uzasadnieniami / pod.red. L. Gardockiego. – Warszawa: C.H. Beck, 1997. – S. 121.

³ Prawo karne materialne. Część ogólna / [M. Budyn-Kulik, P. Kozłowska-Kalisz, M. Kulik, M. Mozgawa i in.]; pod. red. M. Mozgawy. – Kraków: Zakamycze, 2006. – S. 179.

випадку, коли винна особа своєю поведінкою створила або збільшила небезпеку для об'єкта кримінально-правової охорони і небезпека ця була реалізована внаслідок посягання на об'єкт¹.

М.Кулік зазначає, що ця концепція розуміє причинний зв'язок досить широко. Відповідно до її положень у випадку, коли винна особа, керуючи транспортним засобом, перевищила швидкість та вчинила наїзд на пішохода, повинна підлягати відповідальності за порушення правил безпеки руху, навіть якщо буде встановлено, що водій, якби не перевищував швидкість, за даних умов все рівно не зміг би уникнути наїзду, оскільки, порушуючи правила дорожнього руху, водій збільшив загрозу для життя та здоров'я інших учасників руху².

2.3. Суб'єкт основного складу умисного вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща

Для того, щоб з'ясувати, хто може бути суб'єктом умисного вбивства необхідно, зокрема, розкрити поняття та ознаки загального суб'єкта злочину, визначити, якими рисами має бути наділена особа, що підлягає притягненню до кримінальної відповідальності за вчинення цього злочину, встановити мінімальний вік, з досягненням якого особи можуть бути притягненими до кримінальної відповідальності за умисне вбивство.

Суб'єкт основного складу умисного вбивства за кримінальним правом України та основного складу вбивства за кримінальним правом Республіки Польща є загальним. Законодавче визначення загального суб'єкта злочину в українському кримінальному праві подано в ч. 1 ст. 18 КК України. Ним є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до КК України може наставати кримінальна відповідальність. З усіх численних ознак особи, яка вчинила злочин, закон виділяє лише такі, що свідчать про її здатність бути притягнутою до кримінальної відповідальності. Власне ті ознаки, як зазначає П. С. Дагель, і характеризують суб'єкта злочину³.

¹ Gorazdowski K. Broń palna – broń gazowa? / K. Gorazdowski // Przegląd Sądowy. – 2001. – nr 5. – s. 35–43; Dębski R. Pozaustawowe znamiona przestępstwa. O ustawowym charakterze norm prawa karnego i znamionach typu czynu zabronionego nie określonym w ustawie / R. Dębski. – Łódź: Uniwersytet Łódzki, 1995. – S. 166; Majewski J. Prawnokarne przypisywanie skutku przy zaniechaniu (zagadnienia węzłowe) / J. Majewski. – Kraków: Księgarnia Akademicka, 1997. – S. 47.

² Prawo karne materialne. Część ogólna / [M. Budyn-Kulik, P. Kozłowska-Kalisz, M. Kulik, M. Mozgawa i in.]; pod. red. M. Mozgawy. – Kraków: Zakamycze, 2006. – S. 180.

³ Дагель П.С. Учение о личности преступника в советском уголовном праве: [учебное пособие] / П.С. Дагель. – Владивосток: Дальневосточный государственный университет, 1970. – С. 9.

Польське кримінальне законодавство, на відміну від українського, не містить законодавчого визначення суб'єкта злочину. Підставою кримінальної відповідальності в польському кримінальному праві є вчинення суспільно небезпечного, винного та протиправного діяння, забороненого кримінальним законом під загрозою покарання. Кримінальний кодекс Республіки Польща передбачає, що злочин може вчинити людина. Для того, щоб людина могла бути притягнута до кримінальної відповідальності, вона повинна відповідати наступним критеріям¹: а) має досягти відповідного віку; б) має досягти відповідного рівня розвитку (інтелектуального, емоційного, соціального, морального); в) її психічний стан під час вчинення суспільно-небезпечного діяння має забезпечувати усвідомлення власної поведінки та можливості керування нею.

Однак це не означає, що лише людина може підлягати кримінальній відповідальності. 22 жовтня 2002 року польський парламент прийняв Закон Республіки Польща «Про відповідальність колективних суб'єктів за діяння, заборонені під загрозою покарання»². Відповідно до цього Закону, кримінальній відповідальності підлягають юридичні особи, а також організаційні одиниці, що не мають статусу юридичної особи, однак характеризуються окремими ознаками, що властиві для юридичних осіб. Відповідальність юридичної особи залежить від вчинення злочину фізичною особою, діяння якої надало або могло надати колективному суб'єкту якусь користь (майнову чи немайнову). Щоб можна було притягнути до відповідальності колективного суб'єкта, необхідно, щоб обвинувальний вирок щодо фізичної особи набрав законної сили. Юридичну особу можна притягнути до відповідальності лише за визначений перелік злочинів, передбачених у ст.16 зазначеного вище Закону. Серед цього переліку злочинів немає злочинів проти життя та здоров'я, зокрема вбивства. У зв'язку з цим ми не вдаватимемося в детальний аналіз кримінальної відповідальності колективних суб'єктів за законодавством Республіки Польща та не підніматимемо дискусію, що ведеться з цього приводу в Україні.

Згідно із ч.1 ст.19 КК України, осудною визнається особа, яка під час вчинення діяння, передбаченого КК України, могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними. Осудність – це юридична передумова вини і кримінальної відповідальності, обов'язкова ознака суб'єкта злочину. Здатність розуміти фактичну сторону та соціальну значущість своїх вчинків і при цьому свідомо керувати своїми діями відрізняє осудну особу від неосудної. Злочин вчиняється під впливом цілого комплексу

¹ Prawo karne materialne. Część ogólna / [M. Budyn-Kulik, P. Kozłowska-Kalisz, M. Kulik, M. Mozgawa i in.]; pod. red. M. Mozgawy. – Kraków: Zakamycze, 2006. – S. 183.

² Ustawa z 22 października 2002 r. odpowiedzialność podmiotów zbiorowych za czyny popełnione pod groźbą kary ze zm.: stanem na 1 stycznia 2010 r. // Dziennik Ustaw. – 2002. – Nr 197. – Poz. 1661.

зовнішніх чинників, які відіграють роль причин та умов злочинної поведінки. Людина як мисляча істота з нормальною психікою здатна оцінювати обставини, у яких вона діє, і з їх урахуванням вибирати варіант поведінки, який відповідає її цілям¹.

Існує презумпція психічного здоров'я: кожна особа вважається такою, яка не має психічного розладу, доки наявність такого розладу не буде встановлена на підставах і в порядку, передбачених законом². І, відповідно, якщо такий розлад психіки буде встановлено, внаслідок чого особа не може усвідомлювати значення своїх дій чи керувати ними (тобто, буде визнана неосудною), така особа не підлягає кримінальній відповідальності. Так, 23 червня 1998 року К. з метою заволодіння грошима малолітнього М. заманив його в підвальне приміщення будинку, де заволодів його грошима у сумі 10 грн. Коли М. спробував утекти, К. накинув йому на шию кабельний провід та задушив його. Суд дійшов висновку, що К. вчинив зазначені діяння в стані неосудності, що був викликаний розладом душевної діяльності. З таким рішенням погодився також Верховний Суд України³.

У науці українського кримінального права осудність характеризують певними критеріями. Одні науковці виділяють медичний (біологічний) і юридичний (психологічний) критерії⁴, інші розрізняють юридичний і психологічний⁵.

Юридичний критерій осудності означає здатність особи розуміти фактичні обставини діяння, що вчиняється (усвідомлювати зовнішню сторону суспільно небезпечного діяння і причинний зв'язок між ним і наслідком) та його соціальну значущість, тобто суспільно небезпечний характер вчинюваного, а також здатність особи керувати своїми вчинками. Цей критерій осудності характеризується наявністю трьох ознак: інтелектуальної, вольової та емоційної, хоча законодавчу форму осудності становлять лише дві ознаки: вольова та інтелектуальна. Інтелектуальна

¹ Курс уголовного права. Часть Общая: в 2 т.: [учебник для ВУЗов] / [Г.Н. Борзенков, В.С. Комиссаров, Н. Е. Крылова, Н.Ф. Кузнецова и др.]; под ред. Н.Ф.Кузнецовой, И.М. Тяжковой — М.: Зерцало, 1999. — Т. 1.: Учение о преступлении. — С. 89.

² Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / за редакцією М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. — К.: Кантон, 2001. — С. 69.

³ Ухвала спільного засідання суддів судової палати з кримінальних справ і військової палати Верховного Суду України від 11 травня 2002 року // Вісник Верховного Суду України. — 2003. — № 1. — С. 30.

⁴ Уголовное право. Общая часть: [учебник для ВУЗов] / [М.И. Ковалев, И.Я. Козаченко, З.А. Незнамова и др.]; отв. ред. И.Я. Козаченко, З.А. Незнамова. — М.: Норма-инфра, 1999. — С. 172-173; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / за редакцією М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. — К.: Кантон, 2001. — С. 69.

⁵ Кримінальне право України. Загальна частина: [підручник] / [Ю.В. Александров, В.І. Антипков, М.В. Володько та ін.]; відп. ред. Я.Ю. Кондратьєв; наук. ред. В.А. Клименко та М.І. Мельник — К.: Правові джерела, 2002. — С. 126.

ознака юридичного критерію осудності означає можливість особи під час вчинення злочину усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпечність діянь, що вчиняються, та їх наслідки. Вольова ознака юридичного критерію полягає в здатності особи під час вчинення злочину керувати своїм діянням, тобто здатності людини діяти за своєю волею відповідно зі своїми уявленнями, бажаннями. Ця ознака відображає певний рівень «свободи волі» особи, її здатність діяти відповідно до форми вини (умисно чи з необережності). Емоційна ознака юридичного критерію до формули осудності та неосудності не включається, але вона має враховуватися при визначенні осудності, оскільки в деяких випадках душевне захворювання породжує дефекти емоційних функцій, унаслідок яких особа і вчиняє суспільно небезпечне діяння. Це пояснюється тим, що розлад емоцій незмінно супроводжується розладом інтелекту або волі й самостійного значення не має. Тому, коли виникає значний емоційний розлад, як правило, наявний інтелектуальний або вольовий критерій неосудності¹.

Медичний критерій осудності визначає стан психіки суб'єкта під час вчинення злочину, а саме – відсутність певних психічних захворювань і недоліків розумового розвитку. Медичний критерій має свої особливості: по-перше, він в законі про кримінальну відповідальність не зазначений, хоча його завжди мають на увазі; по-друге, за своїм обсягом та змістом цей критерій осудності значно ширший, аніж при неосудності. Він охоплює не тільки нормальний стан психіки людини, а й психічні аномалії, які не позбавляють особу здатності під час вчинення злочину усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпечність своїх діянь та керувати ними. Іншими словами, вони не позбавляють особу здатності в конкретній ситуації синтезувати та реалізовувати стосовно певного випадку накопичений нею соціальний досвід, знання, вміння. Саме тому осудною може бути визнана людина як психічно здорова, так і психічно аномальна, але за умови, що розлади психіки не досягли такого ступеня й характеру, що охоплюються медичним критерієм неосудності. Але тут є деякі суттєві моменти.

Так, чинне кримінальне законодавство України містить норму, яка передбачає інститут обмеженої осудності. Згідно зі ст.20 КК України, підлягає кримінальній відповідальності особа, визнана судом обмежено осудною, тобто така, яка під час вчинення злочину, через наявний у неї психічний розлад, не була здатна повністю усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними. Дана норма є новелою у кримінальному законодавстві. До прийняття чинного КК України та набрання ним законної сили в юридичній і медичній літературі висловлювалися судження, що між станом осудності і неосудності не виключене існування чогось

¹ Курс советского уголовного права: в 5 т. / Отв. ред. Н.А. Беляев. – Л.: Ленинградский государственный университет им. А.А. Жданова, 1968. – Т. 1: Общая часть. – 1968. – С. 376.

середнього, зумовленого особливим психічним станом людини. Але теорія обмеженої осудності, що має тривалу історію, не отримала широкої підтримки серед учених-юристів і медиків¹.

Сучасні дослідники, спираючись на новітні наукові рекомендації судових психіатрів, справедливо зазначають, що вказані проблеми відверто перебільшені. Так, А.В.Наумов, заперечуючи аргумент про відсутність чітких клінічних критеріїв, переконливо довів, що останнє пов'язане з помилковою уявою про обмежену осудність як проміжний стан між осудністю та неосудністю, тоді як має йтися про обмежену осудність як різновид осудності й про те, що її юридичний і медичний критерії сповна визначаються².

Як видається, концепція «обмеженої осудності» заслуговує особливої уваги в доктрині кримінального права, так само як і обґрунтованість її наявності в КК. Для повної аргументованої відповіді щодо доцільності наявності норми, яка регламентує «обмежену осудність», необхідно визначити ступінь наукового дослідження проблематики психічних аномалій суб'єкта злочину, і це має стати предметом спеціальних наукових досліджень.

Вважаємо, що обмежена осудність є різновидом осудності, а не проміжним станом між осудністю та неосудністю. Обмежено осудна особа неповністю усвідомлює свої діяння і не може ними повністю керувати під час вчинення злочину, бо має психічний розлад, який обмежує інтелектуально-вольові можливості суб'єкта.

У Республіці Польща, як і в Україні, однією з умов кримінальної відповідальності є осудність особи. Існує презумпція, відповідно до якої особа, що досягла відповідного віку, з якого настає кримінальна відповідальність, є осудною. Тому, як зазначає А.Цоль, Кримінальний кодекс Республіки Польща не визначає поняття осудності та її критеріїв. Однак польський Кримінальний кодекс визначає критерії та умови винятку з осудності – стан неосудності. Визначаючи неосудність, КК Республіки Польща виділяє як її джерела, так і її наслідки. Джерелами неосудності називають психічну хворобу, недоумство, інший психічний розлад. Наслідками неосудності називають відсутність можливості під час вчинення діяння усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними³.

¹ Уголовный закон. Опыт теоретического моделирования / [Г.З. Анашкин, С.В. Бородин, И.М. Гальперин и др.]; отв. ред. В.Н. Кудрявцев, С.Г. Келина. – М.: Наука, 1987. – С. 74-80; Антонян Ю.М. Преступное поведение и психические аномалии / Ю.М. Антонян, С.В. Бородин. – М.: Наука, 1988. – С. 124-150.

² Наумов А.В. Российское уголовное право. Общая часть / А.В. Наумов – М.: БЕК, 1996. – С. 193-194; Новиков Д.В. Деякі проблеми кримінальної відповідальності осіб з психічними розладами, які не виключають осудності / Д.В. Новиков // Вісник Луганського університету внутрішніх справ. – 1998. – №2. – С. 101-107.

³ Kodeks karny. Komentarz: w 3 t. / [G. Bogdan, A. Zoll i in.]; pod. red. A. Zoll. – Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2007. – T. 1: Część ogólna: komentarz do artykułów 1-116 kodeksu karnego, 2007. – S. 452-456.

Порівнюючи польську концепцію неосудності з українською, можна дійти висновку, що джерела неосудності в доктрині польського кримінального права відповідає медичному критерію неосудності в українському праві, а наслідки неосудності в польському праві визначаються як юридичний критерій неосудності в українському праві.

У польській науковій літературі дискусійним є питання розмежування психічних хвороб та інших психічних розладів. Залишається не до кінця дослідженою етіологія цих хвороб і їх вплив на здатність особи усвідомлювати свої діяння чи керувати ними. Психічна хвороба, як і будь-яка інша хвороба, зазначає А. Цоль, є динамічним явищем з різною інтенсивністю в різний період часу, що залежить від різних чинників, зокрема від того, чи приймає особа ліки тощо. Можливі періоди, коли хвороба не перешкоджає ні інтелектуальній, ні вольовій стороні осудності. Тому не можна сказати, що конкретна хвороба обов'язково повинна спричинити неосудність. У зв'язку з цим в кожному конкретному випадку необхідно встановити, який вплив мала хвороба на психіку винної особи під час вчинення конкретного суспільно небезпечного діяння і чи могла ця особа внаслідок хвороби усвідомлювати значення своїх дій чи керувати ними¹. До психічних хвороб відносять шизофренію, паранюю, маніакально-депресивні психози, епілепсію, деякі реактивні психози тощо. Не становлять психічної хвороби психопатії².

Недоумство в польській доктрині кримінального права та психіатрії класифікують на вроджене та набуте. Раніше виділяли три стадії недоумства: ідіотію, імбецильність та дебільність. Сьогодні ж польська наука кримінального права та психіатрія користується іншою шкалою залежно від коефіцієнту інтелектуального розвитку: глибоке недоумство (IQ нижче 20), значне недоумство (IQ 20-34), помірковане недоумство (IQ 35-49), легке недоумство (IQ 50-69), обмеженість інтелектуального розвитку (IQ 70-84)³.

Іншими психічними розладами, в основному, вважають інші патологічні відхилення в психіці людини. Крім того, до таких розладів відносять деякі інші розлади, що не мають патологічного характеру, наприклад, різні психічні аномалії, що стосуються емоційної, вольової та мотивувальної сфери. Щодо цього Апеляційний суд у Кракові у вироку від 7 вересня 2005 року зазначив, що іншими психічними розладами, які впливають на осудність особи, слід вважати не лише патологічні розлади, а й стани

¹ Kodeks karny. Komentarz: w 3 t. / [G. Bogdan, A. Zoll i in.]; pod. red. A. Zoll. – Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2007. – Т. 1: Cześć ogólna: komentarz do artykułów 1-116 kodeksu karnego, 2007. – S. 473-474.

² Psychiatria w procesie karnym / [M. Cieślak, K. Spett, A. Szymusik, W. Wolter]; red. nauk. M. Cieślak. – Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1991. – S. 232.

³ Psychiatria w procesie karnym / [M. Cieślak, K. Spett, A. Szymusik, W. Wolter]; red. nauk. M. Cieślak. – Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1991. – S. 204.

фізіологічні, наприклад, сильного душевного хвилювання, який у деяких випадках може значно обмежувати або взагалі виключати можливість як усвідомлення своїх дій, так і керування ними¹.

До інших психічних розладів у польській доктрині кримінального права відносять також розлади психіки, що є наслідком хвороби Альцгеймера, раку мозку, цукрового діабету, патологічне сп'яніння тощо. Деякі науковці сюди ж відносять вчинення діянь під впливом гіпнозу².

Як вже зазначалось раніше, наслідками неосудності в польській доктрині кримінального права є нездатність особи усвідомлювати значення своїх дій або керувати ними. Психічна хвороба, недоумство чи інший розлад психіки при неосудності спричиняють те, що особа не здатна усвідомлювати негативне значення своїх дій для оточуючих, для суспільства. При вчиненні вбивства особа може просто не розуміти, яке значення для кожної людини має її життя. Можливість керувати своїми діями відсутня тоді, як зазначає А. Цоль, коли особа не може утриматися від неадекватної, протиправної та суспільно небезпечної поведінки, або внаслідок того, що вона не усвідомлює її значення, або внаслідок того, що психічні розлади не дозволяють їй того зробити³.

КК Республіки Польща в § 2 артикулу 31 передбачає також поняття обмеженої осудності. Обмеженою осудністю є такий стан, коли особа під час вчинення злочину мала значно обмежену здатність усвідомлювати значення своїх дій чи керувати ними. Тлумачачи § 2 артикулу 31 КК Республіки Польща, польські науковці вважають, що цей параграф слід розглядати у зв'язку із § 1 цього ж артикулу, що визначає поняття неосудності, а тому зазначають, що джерела обмеженої осудності, як і неосудності, є ті самі: психічна хвороба, недоумство та інші психічні розлади⁴.

Стан обмеженої осудності в Республіці Польща не виключає кримінальної відповідальності особи, а є обставиною, що пом'якшує покарання. Наприклад, при стані обмеженої осудності суд може застосувати надзвичайне пом'якшення покарання⁵, що за своєю суттю відповідає інституту

¹ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Krakowie z 7 września 2005 r. II Aka 117/05 // *Krakowskie Zeszyty Sądowe*. – 2005. – Z. 10. – Poz. 24.

² Wolter W. *Nauka o przestępstwie: analiza prawnicza na podstawie przepisów części ogólnej kodeksu karnego z 1969 r.* / W. Wolter. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973. – S. 212.

³ *Kodeks karny. Komentarz: w 3 t.* / [G. Bogdan, A. Zoll i in.]; pod. red. A. Zoll. – Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2007. – T. 1: Cześć ogólna: komentarz do artykułów 1-116 kodeksu karnego, 2007. – S. 476.

⁴ *Kodeks karny. Komentarz: w 3 t.* / [G. Bogdan, A. Zoll i in.]; pod. red. A. Zoll. – Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2007. – T. 1: Cześć ogólna: komentarz do artykułów 1-116 kodeksu karnego, 2007. – S. 476-477.

⁵ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Gdańsku z 29 grudnia 1995 r. II Akc 420/95 // *Prokuratura i Prawo*. – 1996. – Z. 9. – Poz. 12.

призначення більш м'якого покарання, ніж це передбачено законом в Україні.

Відповідно до ст. 22 КК України кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося шістнадцять років. Слід при цьому враховувати, що: а) вік особи, яка вчинила злочин, пов'язується з часом вчинення злочину і б) у кримінальному праві розрізняють два різновиди віку, з досягненням якого може наставати кримінальна відповідальність – загальний та знижений. Згідно зі ст. 22 КК України, загальний вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність, визначений у 16 років. Частина 2 зазначеної статті передбачає вичерпний перелік складів злочинів, за вчинення яких кримінальна відповідальність може наставати після досягнення особою 14 років. Цей перелік – вичерпний, він містить 82 склади злочинів. Характеризуючи ці склади злочинів слід відзначити, що порівняно із Кримінальним кодексом України 1960 р., чинний КК України передбачає кримінальну відповідальність з 14-ти років тільки за вчинення умисних злочинів (виключена норма, відповідно до якої до кримінальної відповідальності притягувалися особи цього ж віку за вчинення вбивства через необережність, виключена також можливість притягнення до кримінальної відповідальності з цього ж віку за вчинення умисного легкого тілесного ушкодження як злочину невеликого ступеня тяжкості). Законодавець враховував відсутність життєвого досвіду та особливості розвитку мислення неповнолітніх, що не дає їм можливості передбачати однакові із дорослими заходи обережності, що, на наш погляд, цілком обґрунтовано.

Аналіз складів злочинів, за вчинення яких кримінальна відповідальність настає після досягнення 14-ти років, дозволяє визначити, за якими критеріями вони виділені. З цього приводу в літературі висловлювалися різні думки. Так, наприклад, Г.Н. Борзенков вважає, що ці злочини більш суспільно небезпечні (за винятком легкого тілесного ушкодження) та характеризуються умисною формою вини (за винятком необережного вбивства); у цьому переліку передбачені злочини, суспільна небезпека яких усвідомлюється підлітками у чотирнадцять років¹.

В. Я. Тацій вважає, що в основу зниження віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність за ці злочини, покладено такі критерії: а) рівень розумового розвитку, свідомості особи, які свідчать про можливість уже в чотирнадцять років усвідомлювати суспільну небезпеку і протиправність злочинів, передбачених у ч. 2 ст. 22 КК України; б) значну поширеність більшості з цих злочинів серед підлітків; в) значну суспільну небезпечність (тяжкість) більшості з цих злочинів². Більш обґрунтова-

¹ Советское уголовное право: Общая часть: [ученик] / [Г.А. Кригер, А.В. Наумов, Ю.М. Ткачевский и др.]; под ред. Г.А. Кригера, Н.Ф. Кузнецовой, Ю.М. Ткачевского. – М.: МГУ, 1988. – С. 90.

² Кримінальне право України. Загальна частина: [підручник] / [М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін,

ною та повною, на нашу думку, є остання точка зору. Законодавець при визначенні переліку злочинів, передбачених у ч.2 ст.22 КК України, на наш погляд, керувався, передусім, соціально-психологічною оцінкою особи неповнолітнього. Він врахував можливості неповнолітніх, які досягли 14 років, засвоювати суспільно небезпечний характер норм-заборон, які передбачені у ч.2 ст.22 КК України. Засвоєння цих положень кримінального закону починається з засвоєння моральних норм: «не можна вбивати, наносити тілесні ушкодження, ґвалтувати», «не можна грабувати, красти»; «не можна хуліганити» тощо. Ці норми пов'язані з сьогоденним життям, тому більшість підлітків їх засвоює легко та швидко.

Слід також зазначити, що в ряді випадків чинний КК України передбачає фактично підвищений вік кримінальної відповідальності. Це стосується, зокрема, складів злочинів зі спеціальним суб'єктом: у сфері службової діяльності, проти правосуддя, проти встановленого порядку несення військової служби. Так, службовими особами, як правило, є повнолітні особи (ст.ст. 364–368 КК України).

Чинне кримінальне законодавство України має низку недоліків, пов'язаних з визначенням віку особи, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Вік є не стільки хронологічною, скільки соціально-психологічною категорією¹. Підлітковий вік виключає стійкі погляди та переконання. Це період формування людини як особистості, орієнтації її на здійснення суспільно корисних функцій у суспільстві². Однак період формування особистості не пов'язаний однозначно з певним конкретним моментом у часі. Це досить довготривалий процес, пов'язаний з різноманітними зовнішніми факторами, що проявляються під впливом соціального середовища, а також внутрішніх фізіологічних процесів. Як зазначає Сітковська О.Д., психологічною основою визначення нижньої межі віку, з якого настає кримінальна відповідальність, є здатність і можливість підлітка:

а) вибрати мету та спосіб дій, усвідомлюючи себе членом суспільства, тобто враховувати наслідки своїх дій для інших людей;

б) усвідомлювати причинно-наслідкову залежність певного варіанту поведінки;

в) критично підходити до вибору певного варіанту поведінки;

г) свідомо приймати рішення про ту чи іншу поведінку³.

В.І. Борисов та ін.]; за ред. проф. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ-Харків: Юрінком Інтер-Право, 2001. – С. 132.

¹ Ситковская О.Д. Психология уголовной ответственности / О.Д. Ситковская. – М.: Норма, 1998. – С. 71-115.

² Миньковский Т.М. Особенности расследования и судебного разбирательства дел о несовершеннолетних / Т.М. Миньковский. – М.: Госюриздат, 1959. – С. 44.

³ Ситковская О. Д. Психология уголовной ответственности / О.Д. Ситковская. – М.: Норма, 1998. – С. 102-103.

Відповідно, перехід від однієї до іншої віковій стадії не є різким стрибком, оскільки як початок, так і їх кінець можуть зсуватися як в один, так і в інший бік. В даному випадку йдеться про вікову осудність.

У зв'язку з тим, як видається, назріла необхідність вивчити питання про можливість законодавчого закріплення в Україні інституту вікової неосудності, що дозволило б диференціювати відповідальність неповнолітніх, які внаслідок відставання в психічному розвитку не можуть повністю усвідомлювати суспільно небезпечний характер своїх дій чи керувати ними.

Необхідність проведення дискусії з цього приводу зумовлена також тим, що Верховний Суд України при розгляді справи в порядку наглядового провадження зобов'язав усі інші суди у справах про злочини неповнолітніх, крім обставин, зазначених у ст. 64 КПК України, з'ясовувати стан здоров'я та загального розвитку неповнолітнього винного, а за наявності до того підстав – чи не вчинив він злочин у стані обмеженої осудності¹.

Чинним КК України максимальний вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність, не встановлюється. Тому особи, які вчинили злочин у похилому віці та визнані осудними, підлягають кримінальній відповідальності. Однак їхній вік може бути врахований судом як обставина, що пом'якшує покарання, бо згідно з ч. 2 ст. 66 КК України, при призначенні покарання суд може визнати такими, що його пом'якшують, й інші обставини, не зазначені в ч. 1 тієї ж частини. Досягнення пенсійного віку, відповідно до норм КК України, може бути перешкодою для призначення деяких видів покарання. Наприклад, відповідно до ч. 3 ст. 56, ч. 2 ст. 57 та ч. 3 ст. 61 КК України громадські, виправні роботи та обмеження волі не застосовуються до осіб, що досягли пенсійного віку; у ч. 2 ст. 64 КК України передбачено, що довічне позбавлення волі не застосовується до осіб у віці понад 65 років.

Інститут вікової неосудності також закріплений у кримінальному праві Республіки Польща. Відповідно до § 1 артикулу 10 КК Республіки Польща загальний вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність у Республіці Польща, є 17 років. Однак досягнення цього віку не означає, що така особа трактується на рівні з повнолітніми. Кримінальний закон для неповнолітніх осіб, що вчинили злочин, передбачає дещо пом'якшений режим кримінально-правового впливу. Зокрема, на підставі § 4 артикулу 10 КК Республіки Польща до неповнолітніх осіб, що вчинили злочини невеликої тяжкості (так званий *występek*), кримінальний закон зобов'язує суди замість покарання застосовувати виховні або медичні заходи для неповнолітніх, якщо обставини справи свідчать про доцільність застосування таких заходів. Крім того, згідно з § 2 артикулу 54 КК Республіки Польща, до неповнолітнього не може бути застосоване

¹ Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 22 січня 2004 року // Вісник Верховного Суду України. – 2004. – № 4. – С. 24–25.

покарання у вигляді довічного позбавлення волі. Також § 1 артикулу 54 КК Республіки Польща зобов'язує суди при призначенні неповнолітнім покарання керуватися тим, щоби перевиховати неповнолітніх.

Кримінальне законодавство Республіки Польща, подібно як і України, за деякі, визначені в § 2 артикулу 10 КК Республіки Польща злочини, серед яких є і вбивство (передбачене §§ 1, 2, 3 артикулу 148 КК Республіки Польща), встановлює знижений вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність – 15 років. Однак відповідальність за вчинення злочинів до досягнення 17 річного віку в Республіці Польща не є безумовною. Так, умовами такої відповідальності є: а) неповнолітній на момент вчинення злочину досяг 15 річного віку; б) він вчинив один із злочинів, передбачених у § 2 артикулу 10 КК Республіки Польща; в) обставини справи, а також ступінь його розвитку, умови, в яких неповнолітній виховується, мають свідчити про доцільність притягнення неповнолітнього до кримінальної відповідальності, особливо коли виховні заходи, що застосовувались раніше до неповнолітнього, не мали належного впливу.

Отже, на відміну від українського, польський законодавець врахував ступінь розвитку неповнолітнього при вирішенні питання про притягнення його до кримінальної відповідальності.

Зокрема, враховано, що чим нижчий вік винної особи, тим менший ступінь усвідомлення своїх дій та можливості керувати ними у неповнолітнього. Як зазначає А.Цоль, особливо це стосується неповнолітніх, вік яких є наближеним до нижчої вікової межі, з якої настає кримінальна відповідальність. Часто в такому віці поведінка особи характеризується непристосованістю до правил суспільного співжиття, особа намагається виразити себе, зокрема, вчиненням суспільно небезпечних діянь тощо. Умова про необхідний ступінь розвитку неповнолітнього не буде виконана, наприклад, коли неповнолітній має обмежену здатність усвідомлювати значення своїх дій або керувати ними внаслідок відставання в психічному розвитку¹.

Аналіз зазначених у § 2 артикулу 10 КК Республіки Польща злочинів, відповідальність за вчинення яких настає з 15 років, дозволяє виділити такі їх спільні ознаки: а) всі ці злочини є злочинами із загальним суб'єктом; б) всі ці злочини є умисними діяннями; в) всі вони характеризуються вчиненням насильницьких дій або спричиненням стану загальної небезпеки; г) всі вони посягають на найбільш важливі об'єкти кримінально-правової охорони.

Під обставинами справи, які би свідчили про доцільність притягнення неповнолітнього до кримінальної відповідальності, відповідно до ст. 5

¹ Kodeks karny. Komentarz: w 3 t. / [G. Bogdan, A. Zoll i in.]; pod. red. A. Zoll. – Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2007. – Т. 1: Cześć ogólna: komentarz do artykułów 1-116 kodeksu karnego, 2007. – S. 134.

Закону Республіки Польща «Про провадження в справах неповнолітніх»¹, слід розуміти такі обставини, що вказують на ступінь деморалізації неповнолітнього, мотиви вчинення злочину, активність у злочинній групі, роль при плануванні та вчиненні злочинів тощо. Про важливість цих обставин для вирішення питання про притягнення неповнолітнього, який досяг 15 років, до кримінальної відповідальності свідчить, також судова практика Республіки Польща². Визначаючи ступінь деморалізації неповнолітнього винного, суд повинен враховувати його поведінку в комплексі. З цього приводу Апеляційний суд у Катовіцах зазначив, що вчинення одного неправомірного діяння ще не свідчить само по собі про високий ступінь деморалізації неповнолітнього. Деморалізація – це тривала тенденція до негативної поведінки: багаторазове, тривале порушення встановлених правил поведінки. Лише цілісна картина поведінки неповнолітнього, а не окремі її епізоди, можуть вказувати на ступінь його деморалізації³.

При визначенні ступеня розвитку неповнолітнього особливе значення мають спеціальні дослідження, що проводяться на підставі артикулів 24, 25 Закону Республіки Польща «Про провадження в справах неповнолітніх»⁴. Ці дослідження покликані визначити, чи доцільно поміщати неповнолітнього винного у спеціальні медичні чи виховні заклади. З цього приводу Верховний Суд Республіки Польща зазначив, що встановлення під час провадження справи повних даних про особу неповнолітнього, особливо про стан його здоров'я, ступінь психічного та фізичного розвитку, рис його характеру, а також його поведінки та ступеня деморалізації належить до основних обов'язків органу, що веде провадження у справі, оскільки відсутність тих даних робить неможливим винесення правосудного рішення щодо неповнолітнього⁵.

Визначаючи умови, в яких неповнолітній виховується, необхідно враховувати відносини в сім'ї неповнолітнього, чи виховується він у повній родині, чи в сім'ї шанують суспільні цінності, чи має хтось негативний вплив на нього. Істотними визнаються також побутові умови проживання неповнолітнього, житлова та матеріальна ситуація членів його сім'ї. Особливе значення має також середовище друзів неповнолітнього та тих осіб, з якими він постійно спілкується.

¹ Ustawa z 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich ze zm.: stanem na 1 stycznia 2010 r. // Dziennik Ustaw. – 2002. – Nr 11. –Poz. 109.

² Wyrok Sądu Najwyższego z 21 grudnia 1981 r. I KR 287/81 // Orzecznictwo Sądu Najwyższego – Izba Karna i Izba Wojskowa. – 1982. – Z. 7. – Poz. 90.

³ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Katowicach z 18 maja 2004 r. II Aka 531/03 // Krakowskie Zeszyty Sądowe. – 2004. – Z. 9. – Poz. 48.

⁴ Ustawa z 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich ze zm.: stanem na 1 stycznia 2010 r. // Dziennik Ustaw. – 2002. – Nr 11. –Poz. 109.

⁵ Postanowienie Sądu Najwyższego z 24 czerwca 1983 r. III KZ 87/83 // Orzecznictwo Sądu Najwyższego – Izba Karna i Izba Wojskowa. – 1983 – Z. 12. – Poz. 97.

При вирішенні питання про притягнення особи, яка не досягла 17 річного віку, § 2 артикулу 10 КК Республіки Польща зобов'язує враховувати, чи виховні заходи, які застосовувались до неповнолітнього раніше, досягли своєї мети. Однак це зовсім не означає, що притягненню до кримінальної відповідальності неповнолітнього обов'язково має передувати попереднє застосування виховних заходів. Усі умови, передбачені у § 2 артикулу 10 КК Республіки Польща, враховуються в комплексі і якщо буде встановлено, що виправлення неповнолітнього є неможливим без притягнення його до кримінальної відповідальності, то така відповідальність може наставати навіть якщо до нього раніше й не застосовувались заходи виховного характеру. На це звертає увагу також судова практика¹.

КК Республіки Польща, подібно як і КК України, не передбачає максимального віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Це означає, що кримінальній відповідальності підлягає повнолітня особа будь-якого віку. Однак досягнення літнього віку може свідчити про обставину, що пом'якшує покарання.

2.4. Суб'єктивна сторона основного складу умисного вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща

Суб'єктивна сторона злочину – це елемент складу злочину, що становить сукупність певних ознак, які характеризують внутрішню сторону злочину, тобто психічну діяльність особи, безпосередньо пов'язану із вчиненням злочину. Ознаками суб'єктивної сторони є вина, мотив, мета та емоційний стан. При цьому вина є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони будь-якого складу злочину, а мотив, мета та емоційний стан – факультативними².

Відповідно до ст. 23 КК України виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності. Основними категоріями, які характеризують вину, є її форма, зміст, сутність і ступінь. Розглянемо ці категорії.

Категорія форми відображає внутрішній зв'язок і спосіб організації елементів та процесів як між собою, так і з зовнішніми умовами³. Під

¹ Wyrok Sądu Najwyższego z 8 maja 1972 r. III KR 45/72 // Orzecznictwo Sądu Najwyższego – Izba Karna i Izba Wojskowa. – 1972. – Z. 10. – Poz. 156; Wyrok Sądu Najwyższego z 17 lutego 1989 r. IV KR 15/89 // Orzecznictwo Sądu Najwyższego – Izba Karna i Izba Wojskowa. – 1989. – Nr 5–6. – Poz. 42.

² Гришук В.К. Кримінальне право України: Загальна частина: [навчальний посібник] / В.К. Гришук. – К.: Ін Юре, 2006. – С. 273-274.

³ Дагель П.С. Субъективная сторона преступления и ее установление / П.С. Дагель, Д.П. Котов. – Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1974. – С. 60.

формою вини розуміють установлене законом певне сполучення інтелектуальних і вольових ознак, які свідчать про ставлення винної особи до вчинюваного нею діяння (дії чи бездіяльності) та його наслідків¹. Кримінальний закон України встановлює такі форми вини, як умисел (ст.24 КК України) і необережність (ст.25 КК України). Зі свого боку, умисел поділяється на прямий і непрямий, необережність – на злочинну самовпевненість та злочинну недбалість. Юридичне значення форми вини залежить від її впливу на ступінь суспільної небезпеки діяння, а саме: форма вини а) є суб'єктивною межею, яка відділяє злочинну поведінку від незлочинної (у випадках невинного заподіяння суспільно небезпечних наслідків та необережного вчинення діянь, караних лише в разі умисного їх вчинення); б) визначає кваліфікацію злочину у випадках, коли на її підставі здійснюється диференціація кримінальної відповідальності; в) є підставою для індивідуалізації покарання за діяння, які можуть бути вчиненими як умисно, так і з необережності².

Розглядаючи вину як ознаку основного складу умисного вбивства, слід зазначити, що кримінальний закон встановив у цьому випадку умисну форму вини.

Зміст вини – це сукупність психічних елементів, у яких відображаються (або можуть відображатися) об'єктивні ознаки злочину і які виражають певне ставлення особи до цих ознак³. Зміст конкретної вини – це зміст умислу або необережності в конкретному злочині, які визначаються конструкцією конкретного складу злочину⁴.

Найбільш поширеною формою вини є умисел. За вибірковими дослідженнями А.І.Рарога, частина умисних злочинів серед загальної кількості усіх злочинів становить 90–92 відсотки⁵. Зміст умислу розкриває певне відображення психікою винної особи ознак суспільно небезпечного

¹ Рарог А.И. Вина в советском уголовном праве / А.И. Рарог. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1987. – С. 88; Курс уголовного права. Часть Общая: в 2 т.: [учебник для ВУЗов] / [Г.Н. Борзенков, В.С. Комиссаров, Н.Е. Крылова, Н.Ф. Кузнецова и др.]; под ред. Н.Ф.Кузнецовой, И.М. Тяжковой – М.: Зерцало, 1999. – Т. 1.: Учение о преступлении. – С. 301.

² Рарог А.И. Вина в советском уголовном праве / А.И. Рарог. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1987. – С. 90; Дагель П.С. Субъективная сторона преступления и ее установление / П.С. Дагель, Д.П. Котов. – Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1974. – С. 60; Курс уголовного права. Часть Общая: в 2 т.: [учебник для ВУЗов] / [Г.Н. Борзенков, В.С. Комиссаров, Н.Е. Крылова, Н.Ф. Кузнецова и др.]; под ред. Н.Ф.Кузнецовой, И.М. Тяжковой – М.: Зерцало, 1999. – Т. 1.: Учение о преступлении. – С. 305.

³ Дагель П.С. Субъективная сторона преступления и ее установление / П.С. Дагель, Д.П. Котов. – Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1974. – С. 58.

⁴ Рарог А.И. Вина в советском уголовном праве / А.И. Рарог. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1987. – С. 87; Рарог А.И. Субъективная сторона и квалификация преступлений / А.И. Рарог. – М.: Профобразование, 2001. – С. 27.

⁵ Рарог А.И. Субъективная сторона и квалификация преступлений / А.И. Рарог. – М.: Профобразование, 2001. – С. 27.

діяння. У кримінальному праві питання про те, які саме ознаки діяння повинні входити до змісту умислу, є спірним. З нашої точки зору, до змісту умислу повинно входити психічне ставлення особи до об'єктивних ознак складу злочину, передбаченого КК України, а також об'єктивних ознак, які обтяжують або пом'якшують покарання.

Як уже з'ясовано, злочин, передбачений у ч.1 ст.115 КК України, є умисними. Однак констатація даного факту ще не вирішує питання про вид умислу, з яким можуть вчинятися дані злочини. Згідно зі ст.24 КК України, умисел поділяється на прямий і непрямий.

Відповідно до ч.2 ст.24 КК України прямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки й бажала їх настання, а відповідно до ч.3 ст.24 КК України непрямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і, хоч і не бажала, але свідомо припускала їх настання.

При визначенні умислу (як і вини загалом) законодавець використовує зміст інтелектуальної і вольової ознак психіки. Інтелектуальна ознака умислу (як прямого, так і непрямого) полягає: 1) в усвідомленні особою суспільно небезпечного характеру свого діяння (дії або бездіяльності); 2) у передбаченні його суспільно небезпечних наслідків. Вольова ознака умислу характеризується бажанням особою настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (при прямому умислі) або, хоча й небажанням, але свідомим припущенням їх настання (при непрямому умислі). І.П.Лановенко підкреслював, що інтелектуальним і вольовим ознакам умислу притаманний тісний, можна сказати, органічний зв'язок, оскільки воля не лише взаємодіє із свідомістю, витікає з неї, а й, у повному розумінні цього слова, спирається на неї¹. Інтелектуальні і вольові ознаки умислу глибоко пов'язані між собою, вони взаємодіють, утворюючи форму вини. Але їм притаманні й специфічні особливості. Так, А.Ш.Якупов зазначає, що коли інтелектуальні ознаки умислу відповідають на запитання, які фактичні обставини, що належать до складу конкретного злочину, були усвідомлені винним, то вольові ознаки відповідають на запитання про те, як ставилась особа до того, що вона усвідомлювала². Розглянемо ці елементи відносно основного складу умисного вбивства.

Усвідомлення особою суспільно небезпечного характеру свого діяння означає розуміння як його фактичних ознак, так і соціального характеру³.

¹ Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть Общая / [Ф.Г. Бурчак, И.П. Лановенко, А.М. Яковлев и др.]; отв. ред. Ф.Г. Бурчак. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 169.

² Уголовное право УССР. Часть Общая: [учебник] / [Ю.В. Александров, А.Ш. Якупов, М.И. Бажанов и др.]; под ред. В.В. Сташиса, А.Ш. Якупова. – К.: Вища школа, 1984. – С. 118.

³ Наумов А.В. Российское уголовное право. Общая часть / А.В. Наумов – М.: БЕК, 1996. – С. 209-210.

При вчиненні злочинів, які посягають на життя і здоров'я особи, умислом винного охоплюються дії, які спрямовані на позбавлення життя іншої людини або заподіяння шкоди її здоров'ю. Особа усвідомлює, що позбавляє життя іншу людину і (або) заподіює шкоду її здоров'ю.

Необхідним складником інтелектуального моменту умислу виступає усвідомлення особою соціального характеру свого діяння, тобто усвідомлення його небезпечності для суспільства, шкідливості для суспільних відносин, які охороняються кримінальним законом. При посяганні на життя та здоров'я особи винний усвідомлює, що своїми діями він завдає шкоду відносинам, які забезпечують невід'ємні блага людини – життя і здоров'я, і які охороняються кримінальним законом, а саме життя і здоров'ю. П. С. Дагель зауважив, що за ставленням суб'єкта до діяння завжди приховується ставлення до об'єкта злочину¹.

Будь-яка осудна особа, на думку О. П. Литвина та інших вчених, усвідомлює суспільну небезпеку своїх діянь. Питання про відсутність усвідомлення суспільної небезпеки своїх діянь може виникнути на практиці лише у поодиноких випадках: або внаслідок особливих якостей самого суб'єкта, або внаслідок особливої ситуації, у яку він потрапив².

Усвідомлення суспільно небезпечного характеру злочину передбачає також усвідомлення винним усіх фактичних властивостей вчинюваного діяння, тобто місця, часу, способу, обстановки та знарядь злочину, що включаються законодавцем в об'єктивну сторону, додатково характеризують дію чи бездіяльність, стають їх фактичними індивідуальними ознаками. Вина, таким чином, є і певним відображенням у свідомості суб'єкта ознак об'єктивної сторони складу злочину.

Таку ж позицію займає й судова практика. Так, в одній справі Верховний Суд України встановив, що про наявність умислу на вбивство потерпілого свідчать, зокрема, спосіб заподіяння тілесних ушкоджень та локалізація поранень³. В іншій зазначив, що кількість, характер, локалізація, сила нанесення ножових поранень і знаряддя вчинення злочину свідчать про спрямованість умислу на заподіяння смерті потерпілої, хоча вона не настала з незалежних від волі винного причин⁴.

¹ Дагель П. С. Проблемы вины в советском уголовном праве / П. С. Дагель // Ученые записки Дальневосточного государственного университета. – 1968. – Выпуск 21. – Ч. 1. – С. 29.

² Литвин О. П. Вина в складах злочинів проти громадської безпеки і народного здоров'я / О. П. Литвин. – К.: Знання, 1998. – С. 5; Курс уголовного права. Часть Общая: в 2 т.: [учебник для ВУЗов] / [Г. Н. Борзенков, В. С. Комиссаров, Н. Е. Крылова, Н. Ф. Кузнецова и др.]; под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжковой – М.: Зерцало, 1999. – Т. 1.: Учение о преступлении. – С. 308.

³ Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 12 квітня 2005 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 97–100.

⁴ Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 17 січня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 101–104.

Передбачення особою суспільно небезпечних наслідків вчинюваного нею діяння як інтелектуальної ознаки умислу посягань на життя та здоров'я особи полягає в тому, що особа передбачає можливість або неминучість настання встановлених кримінальним законом суспільно небезпечних наслідків, розвиток у загальних рисах причинного зв'язку між суспільно небезпечним діянням і цими наслідками¹. При вчиненні умисного вбивства особа передбачає як неминучість, так і можливість настання смерті іншої людини. Про передбачення неминучості настання вказаних наслідків може свідчити інтенсивність дій винного (сила удару, їх кількість), застосування такого знаряддя злочину, яким об'єктивно може бути заподіяна смерть, направленість дій винного на порушення життєво важливих органів, які можуть призвести до смерті або тяжкого тілесного ушкодження.

Вольова знака умислу характеризується бажанням особи настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (при прямому умислі) або, хоча й небажанням, але свідомим припущенням їх настання (при непрямому умислі).

Визнання того, що умисне вбивство може бути вчиненим як з прямим, так і з непрямим умислом, означає, що особа як бажає настання смерті іншої людини, так і не бажає, але свідомо припускає настання цих наслідків. У тих випадках, коли винний бажає настання суспільно небезпечних наслідків, він діє з якоюсь визначеною метою, наприклад, помститися за попередню неправомірну поведінку з боку потерпілого, покарати його за заподіяні страждання шляхом застосування фізичного впливу тощо. В інших випадках, при непрямому умислі, винний байдуже ставиться до наслідків своїх дій, вчиняючи злочин він допускає будь-які наслідки, у тому числі смерть.

Так, С.А. був визнаний винним у тому, що 29 липня 2005 року, будучи особою, яка раніше вчинила умисне вбивство та перебуваючи у стані сп'яніння, під час сварки з братом наніс йому 2 колото-різані рани лівої бокової поверхні шиї та проникаюче поранення передньої поверхні грудей зліва з ушкодженнями сорочки та лівого шлуночка серця, що спричинило крововиливи у сорочку серця та ліву плевральну порожнину. Його дії були кваліфіковані судом за п. 13 ч. 2 ст. 115 КК України. У касаційній скарзі С.А. просив його дії перекваліфікувати на ст. 119 КК України як вбивство, вчинене з необережності, оскільки потерпілий С.М. сам наткнувся на ніж, який С.А. необачно тримав у руці. Верховний Суд України дійшов висновку, що доводи С.А. є необґрунтованими, оскільки на тілі потерпілого знаходяться 3 колото-різані рани і що обставини справи й характер дій засудженого свідчать про те, що С.А., який ударив С.М. ножом у життєво-важливий орган – груди – з ушкодженням серця,

¹ Дагель П.С. Субъективная сторона преступления и ее установление / П.С. Дагель, Д.П. Котов. – Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1974. – С. 89-94.

усвідомлював суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачав його наслідки та свідомо допускав заподіяння потерпілому смерті¹.

Польський законодавець не визначає поняття вини. Однак, на підставі аналізу положень чинного кримінального закону, можна дійти висновку, що польське кримінальне право, на відміну від українського, не стоїть на позиції необхідності нормативного визначення вини. Як зазначає М. Будин-Кулік, це впливає хоча би з того, що кримінальний кодекс умисел та необережність виною не називає, тим самим виключивши вину зі суб'єктивної сторони складу злочину². В обґрунтуванні урядового проекту КК Республіки Польща з 1997 року зазначалось, що попередній кодекс 1969 року визначав вину як умисел чи необережність (*umyślność lub nieumyślność*). У КК Республіки Польща 1997 року йдеться про те, що діяння може бути вчинено умисно або з необережності³. Як зазначає А. Цоль, вина особи у вчиненні злочину буде встановлена лише тоді, коли буде з'ясовано, що конкретна поведінка є протиправною, караною та містить всі елементи складу злочину⁴. Л. Вільк стверджує, що не можна сплутувати поняття суб'єктивної сторони та вини⁵. В зв'язку з цим видається недостатньо обґрунтованою позиція П. Сердюка, який зазначає, що в теорії кримінального права Республіки Польща вина визначається згідно з психологічною теорією⁶.

На думку А. Цоля, вина є докором, закидом, пов'язаним зі вчиненням суспільно небезпечного діяння, що містить усі ознаки складу злочину⁷. Однак така позиція А. Цоля не є загальновизнаною. Її не поділяє А. Вонсек, який вважає, що умисел чи необережність відіграють подвійну роль у структурі злочину: по-перше, вони відносяться до суб'єктивної сторони, по-друге, поряд з іншими обставинами вони впливають на вину, її

¹ Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 11 квітня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 104–108.

² Prawo karne materialne. Część ogólna / [M. Budyn-Kulik, P. Kozłowska-Kalisz, M. Kulik, M. Mozgawa i in.]; pod. red. M. Mozgawy. – Kraków: Zakamycze, 2006. – S. 259.

³ Uzasadnienie rządowego projektu nowego kodeksu karnego // Nowe ustawy karne z 1997 r. z uzasadnieniami / pod.red. L. Gardockiego. – Warszawa: C.H. Beck, 1997. – 438 s.

⁴ Kodeks karny. Komentarz: w 3 t. / [G. Bogdan, A. Zoll i in.]; pod. red. A. Zoll. – Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2007. – T. 1: Część ogólna: komentarz do artykułów 1-116 kodeksu karnego, 2007. – S. 104-105.

⁵ Wilk L. Wina i strona podmiotowa czynu w prawie karnym skarbowym / L. Wilk // Państwo i Prawo. – 2001. – Z. 4. – S. 132–144.

⁶ Сердюк П. Форми вини, види умислу та необережності у кримінальному праві Польщі: проблеми тлумачення // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 10 (142). – С. 132–136.

⁷ Kodeks karny. Komentarz: w 3 t. / [G. Bogdan, A. Zoll i in.]; pod. red. A. Zoll. – Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2007. – T. 1: Część ogólna: komentarz do artykułów 1-116 kodeksu karnego, 2007. – S. 104-105.

вид (умисну чи необережну) та ступінь¹. Подібну позицію займають також А.Марек², Л.Гардоцкі³.

Розбіжності в поглядах на вину серед польських вчених визначаються різницею між т. зв. «чистою» нормативною теорією вини та її різновидом – комплексною нормативною теорією. Як зазначає А. Цоль, можна, звичайно користуватися поняттями «умисна вина» та «необережна вина», але це суперечить самому визначенню вини, на яку впливають інші, а не лише суб'єктивні ознаки складу злочину, зокрема, суспільна небезпека, ознаки об'єктивної сторони тощо. Зі свого боку, віднесення умислу та необережності до ознак суб'єктивної сторони, а не до ознак вини не виключає можливості впливу умислу чи необмеженості, як, до речі, й інших ознак складу злочину на ступінь вини. Оскільки, як зазначає А.Цоль, слід розмежовувати зміст вини та обставини, що впливають на її ступінь⁴. Відокремлення вини від суб'єктивної сторони мало на меті звернути увагу правозастосовних органів на необхідність самостійного встановлення вини незалежно від суб'єктивної сторони⁵.

Суб'єктивна сторона визначає психічне ставлення винного до вчиненого діяння. Артикул 8 КК Республіки Польща зазначає, що злочин може бути вчиненим умисно або з необережності. Крім умислу та необережності до ознак суб'єктивної сторони відносять також мотив і мету⁶.

У § 1 артикулу 9 КК Республіки Польща зазначено, що злочин вважається вчиненим умисно, якщо винний має намір його вчинити, тобто бажає його вчинити, або, передбачаючи можливість його вчинення, погоджується на це.

У польському кримінальному праві умисел визначається через намір (*zamiar*) винного. Як зазначає М.Будин-Кулік, намір означає поєднання свідомості та волі особи, які є направленими на реалізацію усіх елементів складу злочину: об'єкту, об'єктивної сторони та суб'єкта⁷.

КК Республіки Польща вирізняє два види наміру, які в доктрині кримінального права та в судовій практиці називаються безпосередній

¹ Wasek A. Kodeks karny. Komentarz: w 2 T. // A. Wasek: Arche, 1999. – T.1: Cześć ogólna. – S. 35.

² Marek A. Komentarz do kodeksu karnego. Część ogólna / A. Marek. – Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1999. – S. 10.

³ Gardocki L. Prawo karne / L. Gardocki. – Warszawa: C.H. Beck, 2003. – S. 75.

⁴ Kodeks karny. Komentarz: w 3 t. / [G. Bogdan, A. Zoll i in.]; pod. red. A. Zoll. – Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2007. – T. 1: Cześć ogólna: komentarz do artykułów 1-116 kodeksu karnego, 2007. – S. 105.

⁵ Uzasadnienie rządowego projektu nowego kodeksu karnego // Nowe ustawy karne z 1997 r. z uzasadnieniami / pod.red. L. Gardockiego. – Warszawa: C.H. Beck, 1997. – 438 s.

⁶ Prawo karne materialne. Część ogólna / [M. Budyn-Kulik, P. Kozłowska-Kalisz, M. Kulik, M. Mozgawa i in.]; pod. red. M. Mozgawy. – Kraków: Zakamycze, 2006. – S. 194-195.

⁷ Prawo karne materialne. Część ogólna / [M. Budyn-Kulik, P. Kozłowska-Kalisz, M. Kulik, M. Mozgawa i in.]; pod. red. M. Mozgawy. – Kraków: Zakamycze, 2006. – S. 195.

намір (*zamiar bezpośredni*) та евентуальний (непрямий) намір (*zamiar ewentualny*).

Безпосередній намір має місце тоді, коли особа хоче вчинити заборонене діяння. Ця форма характеризується свідомим бажанням особи вчинити злочин. Евентуальний (непрямий) намір має місце тоді, коли особа передбачає можливість вчинення злочину та згодна на це. У цьому випадку особа вдається до злочину лише для досягнення іншої мети (правомірної чи неправомірної), однак, усвідомлюючи, що, на її думку, досягти поставленої мети в інший спосіб, ніж через вчинення злочину, вона не може, особа погоджується на вчинення цього злочину. Евентуальний намір не виступає самостійно. Він завжди йде в парі з якимось іншим безпосереднім наміром, який не обов'язково повинен мати кримінально-правове значення, хоча, звичайно, може бути направленим на вчинення якогось іншого злочину чи проступку¹.

Згода на вчинення злочину, як зміст евентуального наміру, означає акцентування того стану, який може настати. Конструкція евентуального наміру є досить дискусійною в польській науці кримінального права. Існує декілька концепцій евентуального наміру: а) байдужість волі – винний сам не знає чи бажає вчинити злочин, чи ні, показуючи нейтральність волі²; б) згода – винний, навіть якщо був би впевненим, що злочинний наслідок настане, не відмовився б від вчинення свого наміру³; в) ймовірність – винний уявляє собі, що реалізація його наміру з високим ступенем імовірності може призвести до вчинення ним злочину, і в нього відсутнє переконання, що вдасться уникнути цього⁴; г) умовна воля – особа усвідомлює злочинний результат як можливий, але не такий, що обов'язково настане, не прагне його, хоча погоджується на його настання⁵; д) ризик – винна особа реалізує свій намір, незважаючи на те, що усвідомлює ризик заподіяння шкоди об'єкту кримінально-правової охорони⁶; е) змішані.

Як зазначає П. Сердюк, фактично, вид умислу в польському кримінальному праві визначається за роллю безпосередньої мети винної

¹ Prawo karne materialne. Część ogólna / [M. Budyn-Kulik, P. Kozłowska-Kalisz, M. Kulik, M. Mozgawa i in.]; pod. red. M. Mozgawy. – Kraków: Zakamycze, 2006. – S. 196.

² Wolter W. Nauka o przestępstwie: analiza prawnicza na podstawie przepisów części ogólnej kodeksu karnego z 1969 r. / W. Wolter. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973. – S. 127.

³ Wolter W. Studia z zakresu prawa karnego / W. Wolter. – Kraków: PAU, 1947. – S. 12.

⁴ Buchała K. Kodeks karny. Komentarz: w 3 t. / [K. Buchała, A. Zoll]; współpaca autorska P. Kardas. – Kraków: Zakamycze, 1998. – T. 1: Część Ogólna: komentarz do artykułów 1–116 kodeksu karnego, 1998. – S. 57.

⁵ Makarewicz J. Kodeks karny z komentarzem / J. Makarewicz. – Lwów: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1938. – S. 77.

⁶ Prawo karne w zarysie: nauka o ustawie karnej i przestępstwie / [S. Lelental, J. Waszczyński i in.]; pod. red. J. Waszczyńskiego. – Łódź: Uniwersytet Łódzki, 1992. – S. 211.

особи. Якщо особа прагне вчинити злочин, а її безпосередня мета полягає в результаті, якого вона досягне, вчинивши злочин, то це прямий умисел, а якщо особа прагне досягти мети віддаленої, але її досягнення, на її думку, неможливе без вчинення цього злочину, то має місце непрямий умисел. Такий підхід правозастосувач може розуміти занадто спрощено оскільки, наприклад, вбивство дуже рідко не має інструментального характеру, бо вбивця прагне не лише смерті особи, а й тих наслідків, які відчиняють йому шлях після того, як він позбавив життя цю людину. Тому не зважання на внутрішнє ставлення винного до наслідків злочину через звичні категорії «бажання» чи «небажання» не дасть змоги визначити інтенції особи з точки зору ціннісного підходу, а це означає неадекватну оцінку вини¹.

Визначаючи необережність (*nieumyślność*), КК Республіки Польща (§2 артикулу 9) зазначає, що злочин вважається вчиненим з необережності, якщо винний не мав наміру його вчинити, однак вчиняє його внаслідок недотримання обережності, що вимагається при даних обставинах, незважаючи на те, що можливість вчинення злочину він передбачав або міг передбачити.

Законодавець відмовився від відомого у КК Республіки Польща 1969 року поділу необережності на легковажність і недбалість, вважаючи, що цей поділ позбавлений значення для практики². Однак, як зазначає М. Будин-Кулік, критика ця не є слушною, а саме законодавче визначення необережності дозволяє і надалі виділяти ці два її види³.

Легковажність (або свідома необережність) полягає в тому, що винний передбачав можливість вчинення суспільно небезпечного діяння, але не мав наміру його вчиняти, припускаючи, що уникне його.

Недбалість (або несвідома необережність) полягає в тому, що винний вчинив злочин через недотримання правил обережності, хоча не мав наміру його вчиняти і міг би передбачити існуючу небезпеку, якби діяв відповідним чином.

Змістом необережності є відсутність наміру вчинити злочин. Необережність полягає у відсутності обережності. В польській доктрині кримінального права виділяють такі критерії обережності: а) необхідні відповідні кваліфікації для вчинення тих чи інших дій; б) дія має бути вчинена за допомогою спеціальних знарядь чи засобів; в) дія має бути вчинена відповідним способом.

¹ Сердюк П. Форми вини, види умислу та необережності у кримінальному праві Польщі: проблеми тлумачення // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 10 (142). – С. 132–136.

² Uzasadnienie rządowego projektu nowego kodeksu karnego // Nowe ustawy karne z 1997 r. z uzasadnieniami / pod.red. L. Gardockiego. – Warszawa: C.H. Beck, 1997. – 438 s.

³ Prawo karne materialne. Część ogólna / [M. Budyn-Kulik, P. Kozłowska-Kalisz, M. Kulik, M. Mozgawa i in.]; pod. red. M. Mozgawy. – Kraków: Zakamycze, 2006. – S. 203.

Діяння з необережності має бути вчинено з порушенням одного або декількох критеріїв.

Як вже зазначалось, вбивство, за кримінальним правом Республіки Польща, може бути вчинене лише умисно. Умисел може полягати як у безпосередньому намірі (прямий умисел), так і в евентуальному намірі (непрямий умисел). Винна особа може вчиняти дії щодо потерпілого як з метою заподіяти їй смерть, так і з іншою метою (навіть такою, що не має жодного кримінально-правового значення) з усвідомленням необхідності позбавлення життя потерпілого для реалізації своєї мети (безпосередній намір) або з передбаченням можливості заподіяння смерті людині і внутрішньої згоди на такий наслідок (евентуальний намір).

Вид умислу (наміру), з яким діяла винна особа, підлягає обов'язковому встановленню на підставі фактичних даних справи¹. В судовій практиці Республіки Польща, як зазначає А. Цоль, намітилися дві тенденції: згідно з одною з них, встановлення наміру (умислу) вбивства має відбуватися на підставі об'єктивних обставин справи. Згідно з іншою тенденцією, суди підкреслюють значення усього комплексу обставин справи для встановлення суб'єктивної сторони вбивства, зокрема, обставин, що характеризують особу винного, його ставлення до потерпілого тощо².

Так, у вироку Апеляційного суду м. Лодзь вказано, що намір (умисел) вчинити вбивство може бути встановленим на підставі детального аналізу об'єктивної сторони складу злочину³. Таку ж позицію займає значна частина науковців. Так, В. Радецькі стверджує, що удар в частину тіла людини, де містяться важливі для життя органи, тобто в голову, ший, грудну клітку, живіт знаряддям, що здатне заподіяти небезпеку для життя людини, і з силою, яка об'єктивно здатна викликати такі наслідки, як правило, буде свідчити про евентуальний намір вчинити вбивство незалежно від того, чи ушкодження, що настали, були небезпечними для життя⁴. В одному з вироків Верховного Суду Республіки Польща зазначено, що залишення сильно побитого потерпілого без найменшої спроби надати йому допомогу може бути розцінено як згоду винного на настання смерті потерпілого, що є ознакою евентуального наміру⁵.

¹ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z 28 stycznia 1997 r. II Aka 435/96 // Prokuratura i Prawo. – 1998. – Nr 5. – Poz. 23. – Dodatek.

² Kodeks karny. Komentarz: w 3 t. / [A. Barczak-Oplustil, A. Zoll i in.]; pod. red. A. Zoll. – Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2006. – T. 2: Część szczególna: komentarz do artykułów 117-277 kodeksu karnego, – S. 243.

³ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Łodzi z 31 maja 2000 r. III Aka 70/2000 // Krakowskie Zeszyty Sądowe. – 2001. – Z. 7–8. – Poz. 53.

⁴ Radecki W. Glosa do wyroku z dnia 1 marca 2006 r. II KK 47/05 / W. Radecki // Orzecnictwo Sądów Polskich. – 2006. – Z. 12. – S. 684.

⁵ Wyrok Sądu Najwyższego z 18 listopada 1980 r. III KR 351/80 // Orzecnictwo Sądu Najwyższego – Izba Karna i Izba Wojskowa. – 1981. – Nr 6. – Poz. 31.

Дещо по-іншому це питання вирішується у вироку Верховного Суду Республіки Польща від 18 червня 1974 року. В ньому суд зазначив, що спрямованість ударів є елементом доказовим, що може свідчити про намір вчинити вбивство, однак цим елементам не можна надавати властивостей беззаперечних доказів, що винний діяв власне з таким наміром. В такому випадку необхідно також дослідити й інші обставини справи, оскільки оцінка всіх обставин у комплексі дозволяє правильно встановити наявність наміру вчинити злочин¹.

Безпосередній та евентуальний намір (прямий та непрямий умисел) є, власне, тією ознакою, що дозволяє відрізнити вбивство від інших суміжних складів злочинів. У зв'язку з цим, встановлення наміру, зокрема евентуального, має важливе значення та вимагає особливої обережності та уваги з боку суду. Як зазначив Верховний Суд Республіки Польща, висновки про евентуальний намір вбивства не можуть ґрунтуватися лише на фрагментарних фактах, що характеризують об'єктивну сторону, а повинні бути результатом аналізу всього комплексу об'єктивних та суб'єктивних обставин, особливо тих, що характеризують відносини між винним та потерпілим, особу винного, його спосіб життя, мотиви, силу удару, глибину та напрямок рани, використане знаряддя тощо².

Для визначення наміру вчинити вбивство може мати значення також судимість винного за попередні злочини. На це звертає увагу Апеляційний суд у м. Вроцлав, який зазначив, що особистий досвід винного, що виникає з попереднього засудження за вбивство, вказує на те, що він міг передбачати, що сильне побиття та нанесення ударів ногами в грудну клітку слабшої за себе людини, зокрема, жінки, може призвести до настання її смерті³.

Висновок про намір вчинити вбивство може бути зроблений і на підставі загального досвіду. Так, Апеляційний суд у м. Кракові зазначив, що залишення тяжко побитої, непритомної людини у воді, обличчям донизу є умисним діянням, направленим на позбавлення такої людини життя⁴. В іншій справі цей же суд визнав, що вогнепальна зброя є знаряддям, призначеним для ураження живої сили та заподіяння смерті людини. Якщо винний двічі вистрілив з вогнепальної зброї в ділянку голови потерпілого, це достатньо свідчить про намір винного позбавити потерпілого життя⁵.

¹ Wyrok Sądu Najwyższego z 18 czerwca 1974 r. III KR 53/74 // Orzecznictwo Sądu Najwyższego – Izba Karna i Izba Wojskowa. – 1974. – Nr 9. – Poz. 170.

² Wyrok Sądu Najwyższego z 28 czerwca 1977 r. VI KRn 14/77 // Orzecznictwo Sądu Najwyższego – Izba Karna i Izba Wojskowa. – 1978. – Nr 4–5. – Poz. 43.

³ Wyrok Sądu Apelacyjnego we Wrocławiu z 13 grudnia 2002 r. II AKa 533/2002 // Orzecznictwo Sądów Apelacyjnych. – 2003. – Z. 4. – Poz. 33.

⁴ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Krakowie z 11 grudnia 2002 r. II AKa 252/2002 // Prokuratura i Prawo. – 2003. – Nr 7–8. – Poz. 26. – Dodatek.

⁵ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Krakowie z 29 października 2003 r. II AKa 175/2003 // Prokuratura i Prawo. – 2004. – Nr 10. – Poz. 17. – Dodatek.

Мотив злочину, передбаченого у ч. 1 ст. 115 КК України, має досить вагоме практичне значення завдяки вирішальному соціально-психологічному і моральному змісту. Роль мотиву і мети виходить за межі суб'єктивної сторони цього складу злочину. Як вважає А. В. Савченко, тільки в поєднанні юридичних, соціальних, психічних і моральних чинників можна дати належну оцінку суспільно небезпечному діянню¹. Мотив і мета злочину враховуються при визначенні характеру і ступеня суспільної небезпеки, при призначенні виду і розміру покарання та інше. Про необхідність з'ясування мотиву злочину, навіть у тих випадках, якщо він не входить до складу злочину, ще на початку ХХ століття говорив Л. Є. Владіміров². Крім того, Кримінально-процесуальний кодекс України містить пряму вказівку щодо необхідності встановлення мотивів вчиненого злочину (п. 2 ч. 1 ст. 64 КПК України).

Мотив при умисному вбивстві може бути кваліфікуючою ознакою. Зокрема, кваліфікуюче значення відповідно до п. 6 та п. 7 ч. 2 ст. 115 КК України мають корисливий та хуліганський мотиви.

Так, у справі П. Верховний Суд України зазначив, що суд першої інстанції не встановив у вирок, з яких мотивів вчинене вбивство, і неправильно кваліфікував його за ст. 94 КК України 1960 року³.

У польській доктрині кримінального права, як і в українській, існує багато визначень мотиву. Однак усі вчені сходяться на думці, що мотив відповідає на питання, чому особа вчинила злочин⁴.

Так само, як і в Україні, в Республіці Польща мотив може бути кваліфікуючою ознакою при вбивстві. Зокрема, кваліфікованим видом вбивства є вбивство з низьких мотивів.

Мотив злочину слід відрізнити від його мети. Мета злочину – це той уявний і бажаний суб'єктом кінцевий результат, якого він прагне досягти, вчиняючи суспільно небезпечне діяння⁵. С. В. Бородин та інші вчені вважають, що в деяких випадках мотив і мета злочину можуть між собою співпадати⁶. З цього приводу Б. С. Волков та інші вчені зазначають, що

¹ Савченко А. Практичне значення мотиву злочину: результати наукового дослідження / А. Савченко // *Право України*. – 1999. – № 1. – С. 99–102.

² Владіміров Л. Е. Учение об уголовных доказательствах / Л. Е. Владіміров. – СПб.: Законодательство, 1910. – С. 145.

³ Ухвала спільного засідання Судової палати у кримінальних справах і Військової палати Верховного Суду України від 15 березня 2002 року // *Вісник Верховного Суду України*. – 2002. – № 3. – С. 17–18.

⁴ Prawo karne materialne. Część ogólna / [M. Budyn-Kulik, P. Kozłowska-Kalisz, M. Kulik, M. Mozgawa i in.]; pod. red. M. Mozgawy. – Kraków: Zakamycze, 2006. – С. 207.

⁵ Гришук В. К. Кримінальне право України: Загальна частина: [навчальний посібник] / В. К. Гришук. – К.: Ін Юре, 2006. – С. 294.

⁶ Бородин С. В. Квалификация убийств по действующему законодательству / С. В. Бородин. – М.: Юридическая литература, 1966. – С. 28.

різниця між мотивом і метою полягає в тому, що вони по-різному характеризують вольовий процес, відображаючи різні сторони його змісту. Мотив відповідає на запитання, чому людина так поводиться, чим вона керувалася при вчиненні злочину, мета ж визначає спрямованість діяння, результат, до якого людина прагнула¹. П.С. Дагель зазначає, що, хоча мотив і мета злочину тісно пов'язані між собою і не можуть існувати одне без одного, вони не співпадають. Якщо мотив характеризує суб'єктивну причину, психічне джерело злочину, то мета характеризує скерованість дій винного². На думку Д.П. Котова, збіг мотиву і мети може мати місце лише в найпростіших випадках, коли мотив спонукає окремі, часткові діяння і прямо співпадає з тим, що саме досягається внаслідок цих діянь³. Наприклад, людина приймає їжу для того, щоби втамувати голод. У злочинах, тобто в складних діяннях, слід розрізняти мотив і мету, хоч вони й взаємопов'язані та детерміновані.

Мета злочину, як і його мотив, теж може мати кваліфікуюче значення в Україні: зокрема, мета приховати інший злочин або полегшити його вчинення. В КК Республіки Польща мети кваліфікуючого значення при вбивстві немає.

Основні висновки до розділу

Питання об'єкта вбивства є дискусійним у науці як польського, так і українського кримінального права. Враховуючи викладені позиції, вважаємо, що родовим об'єктом умисного вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща є суспільні відносини, що виникають стосовно охорони життя та здоров'я людини. Безпосереднім об'єктом цього злочину є суспільні відносини, що виникають стосовно охорони життя іншої людини, оскільки вбивство – це завжди посягання на життя іншої людини.

Структуру суспільних відносин, що є безпосереднім об'єктом складу вбивства, можна визначити так:

1. Учасниками (суб'єктами) суспільних відносин, що виникають стосовно охорони життя іншої людини, є людина, життя якої охороняється, та держава. Під час вчинення вбивства, винний, який не є безпосереднім учасником цих суспільних відносин, втручається в них, заподіюючи шкоду життю іншої людини, яке охороняється державою.

¹ Волков Б.С. Проблема воли и уголовная ответственность / Б.С. Волков. – Казань: Казанский государственный университет, 1965. – С. 84; Савченко А.В. Мотив і мотивація злочину: [монографія] / А.В. Савченко. – К.: Атіка, 2002. – С. 25.

² Дагель П.С. Проблемы вины в советском уголовном праве / П.С. Дагель // Ученые записки Дальневосточного государственного университета. – 1968. – Выпуск 21. – Ч. 1. – С. 158.

³ Котов Д.П. Мотивы преступлений и их доказывание (вопросы теории и практики) / Д.П. Котов. – Воронеж: Воронежский государственный университет, 1975. – С. 25.

2. Предметом цих відносин є інша людина як носій найціннішого блага – життя.

3. Соціальний зв'язок проявляється у вигляді встановленого державою обов'язку не заподіювати шкоду життю іншої людини та природному праву цієї людини на життя і кореспондованому праві людини вимагати від компетентних органів державної влади захисту свого життя, а також право вчиняти законні заходи для його захисту.

Посягаючи на життя іншої людини, винний посягає на іншого учасника суспільних відносин, що призводить до руйнації соціального зв'язку. Оскільки усі елементи суспільних відносин є між собою тісно взаємопов'язаними, то в результаті цього шкода заподіюється суспільним відносинам загалом.

Визнання людини учасником суспільних відносин стосовно охорони її життя аж ніяк не заперечує того, що ця людина не може бути предметом вбивства. В зв'язку з цим вважаємо цілком обґрунтованою позицію польської доктрини кримінального права, відповідно до якої предметом злочину є особа або річ, на яку винний скеровує своє посягання. В застосуванні до досліджуваного складу злочину доходимо висновку, що предметом вбивства є людина, на яку здійснюється посягання.

Поняття «об'єкт злочину» в доктрині польського кримінального права не застосовується. Замість нього застосовується поняття «предмет охорони», «предмет злочину». Переважна частина польських науковців вважають, що предметом охорони, предметом злочину є суспільні цінності.

Щодо об'єктивної сторони вбивства, то як в Україні, так і в Республіці Польща підходить до цього питання є подібними. Зокрема, в кримінальному праві обох держав традиційно вважається, що об'єктивна сторона основного складу умисного вбивства включає в себе три обов'язкові ознаки: 1) суспільно – небезпечні діяння, які полягають в посяганні на життя іншої людини; 2) суспільно небезпечний наслідок у вигляді незворотної смерті потерпілого; 3) причиновий зв'язок між суспільно небезпечним діянням та настанням суспільно небезпечних наслідків у вигляді настання смерті іншої людини.

Однак у кримінальному праві Республіки Польща дещо інакший підхід щодо розуміння ознак діяння цього злочину. Так, зокрема, в науці та практиці польського кримінального права як вбивство трактуються випадки, коли винний внаслідок психічного впливу на особу схилив її до самогубства. В Україні такі випадки становитимуть злочин, передбачений у ст. 120 КК України, якщо вони були вчинені одним з передбачених способів: жорстоке поводження з потерпілим, шантаж, примус до протиправних дій та систематичне приниження людської гідності. Однак такий перелік способів вчинення цього злочину не можна вважати достатнім. Однак у ньому не передбачено серед психічного впливу обман. У зв'язку з цим доцільним видається внесення доповнення до ч. 1 ст. 120 КК України,

яким був би передбачений ще один спосіб вчинення цього злочину – обман. Отже, пропонуємо статтю 120 КК України викласти наступним чином: «Стаття 120. Доведення до самогубства

1. Доведення особи до самогубства або до замаху на самогубство, що є наслідком жорстокого з нею поводження, шантажу, примусу до протиправних дій, систематичного приниження її людської гідності чи обману, – ...»

Суб'єкт основного складу умисного вбивства за кримінальним правом обох держав є загальним. Кримінальне право обох держав виділяє наступні ознаки цього елемента складу злочину:

1. Ним може бути лише фізична особа. Незважаючи на те, що в Республіці Польща діє Закон «Про відповідальність колективних суб'єктів за діяння, заборонені під загрозою покарання», кримінальна відповідальність таких суб'єктів за вбивство виключена на підставі ст. 16 цього Закону.

2. Ним може бути лише осудна особа.

3. Ним може бути лише особа, яка на момент вчинення злочину досягла встановленого законом віку. Кримінальна відповідальність за умисне вбивство в Україні, відповідно до ч. 2 ст. 22 КК України, настає після досягнення особою 14 років. У Республіці Польща за цей же злочин відповідальність настає з 15 років. Крім того, на відміну від українського законодавця, польський законодавець врахував ступінь розвитку неповнолітнього при вирішенні питання про притягнення його до кримінальної відповідальності. Відповідно до § 2 артикулу 10 КК Республіки Польща обставини справи, а також ступінь розвитку неповнолітнього, умови його виховання мають свідчити про доцільність його притягнення до кримінальної відповідальності, особливо коли виховні заходи, що застосовувались раніше до неповнолітнього, не мали належного впливу. Видається, що польський досвід з проблем вікової неосудності заслуговує на подальше вивчення на предмет можливої його імплементації в українське законодавство.

Злочин, передбачений у ч. 1 ст. 115 КК України, як і вбивство за кримінальним правом Республіки Польща, може бути вчиненим лише умисно (з прямим чи непрямым умислом).

Вчиняючи вбивство з прямим умислом, винна особа усвідомлює суспільну небезпеку своїх дій, передбачає можливість настання наслідків у вигляді смерті іншої людини та бажає настання таких наслідків. Вчиняючи вбивство з непрямым умислом, винний усвідомлює суспільну небезпеку своїх дій, передбачає можливість настання наслідків у вигляді смерті іншої людини і, хоч не бажає заподіяння смерті людини, але свідомо допускає такий наслідок.

Усвідомлення суспільно небезпечного характеру злочину передбачає також розуміння винним усіх фактичних властивостей вчинюваного

діяння, тобто місця, часу, способу, обстановки та знарядь злочину, що включаються законодавцем в об'єктивну сторону, додатково характеризують дію чи бездіяльність, стають їх фактичними індивідуальними ознаками.

Передбачення особою суспільно небезпечних наслідків вчинюваного нею діяння полягає в тому, що при вчиненні умисного вбивства особа передбачає як неминучість, так і можливість настання смерті іншої людини. Про передбачення неминучості настання вказаних наслідків може свідчити інтенсивність дій винного (сила удару, їх кількість), застосування такого знаряддя злочину, яким об'єктивно може бути заподіяна смерть, направленість дій винного на порушення життєво важливих органів, які можуть призвести до смерті людини або нанесення тяжкого тілесного ушкодження.

У тих випадках, коли винний бажає настання суспільно небезпечних наслідків, він діє з якоюсь визначеною метою, наприклад, помститися за неправомірну поведінку з боку потерпілого, покарати його за попередньо заподіяні страждання шляхом застосування фізичного впливу тощо. В інших випадках, при непрямому умислі, винний байдуже ставиться до наслідків своїх дій, вчиняючи злочин, він допускає будь-які наслідки, у тому числі смерть.

Караність основного складу умисного вбивства в Республіці Польща є більш суворим, ніж в Україні. Відповідно до § 1 артикулу 148 Республіки Польща таке вбивство карається позбавленням волі на строк від 8 до 25 років або довічним позбавленням волі, а за КК України (ч.1 ст.115) – позбавленням волі на строк від 7 до 15 років.

РОЗДІЛ 3

СКЛАДИ УМИСНИХ ВБИВСТВ ПРИ ОБТЯЖУЮЧИХ ОБСТАВИНАХ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ УКРАЇНИ ТА РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА

У теорії кримінального права іноді називають вбивства при обтяжуючих обставинах кваліфікованими вбивствами¹. Прийнято класифікувати ці вбивства на групи за певними критеріями. Найчастіше критеріями групування вбивств при обтяжуючих обставинах у сучасній юридичній літературі є елементи складу злочину. Зокрема, О.І. Коробєєв вважає, що такими критеріями є особливості: об'єкта злочину; об'єктивної сторони злочину; суб'єкта злочину; суб'єктивної сторони злочину²,

¹ Российское уголовное право. Курс лекций. Том 3. – Владивосток: Изд-во Владивосточного ун-та., 2000. – С. 80.

² Русское уголовное право. Курс лекций. Т. III. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та., 2000. – С. 82.

В.О.Навроцький — обставини, які характеризують: потерпілого; спосіб вбивства; мотив і мету вбивства; суб'єкта вбивства¹. Окремі автори без належної аргументації виключають з числа критеріїв класифікації об'єкт вбивства, вважаючи, що ні одне з вбивств при обтяжуючих обставинах не може бути віднесене до об'єкта злочину². При цьому С.В.Бородин пропонує об'єднати обставини, що обтяжують вбивство, в дві групи за критеріями, що характеризують: а) об'єктивні властивості обставин, що обтяжують вбивство, і б) суб'єктивні властивості обставин, що обтяжують вбивство³, а М.І.Загородніков — у три групи, взявши критеріями: а) мотиви і мету; б) індивідуальні риси особи злочинця; в) спосіб вчинення вбивства⁴. Однак, на нашу думку, всі ці класифікації мають умовний, умоглядний, чисто теоретико-прикладний характер і не впливають якимось чином на правозастосувальну практику. Скажімо, окремі види цих вбивств можуть бути віднесені до двох груп відразу, оскільки стосуються двох критеріїв класифікації. Наприклад, вбивство, вчинене у зв'язку з виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку (п. 8 ч. 2 ст. 115 КК), може бути включене як до групи, де критерієм класифікації є мотив і мета вбивства, так і до групи, де критерієм класифікації є особа потерпілого, а вбивство двох і більше осіб — як до групи, де критерієм класифікації є особа потерпілого, так і до групи, де критерієм класифікації є мета вбивства. Корисливий мотив вбивства, як справедливо зауважує С.В.Бородин, однаково відноситься до характеристики і суб'єктивної сторони, і суб'єкта складу вбивства. Мета приховати інший злочин шляхом вчинення вбивства характеризує суб'єкта вбивства не в меншій мірі, ніж суб'єктивну сторону. Водночас дані, що характеризують суб'єкта вбивства, не можна розглядати у відриві від суб'єктивної сторони вбивства, в якій відображається його психічне ставлення до вчиненого вбивства⁵. Тому ми підтримуємо тих авторів, які розглядають умисні вбивства при обтяжуючих обставинах у такому порядку, як вони розміщені в КК України⁶.

На відміну від ознак юридичного складу злочину певного виду, кваліфікуючі обставини, що передбачені в диспозиціях статей Особливої

¹ Навроцький В.О. Кримінальне право України. Особлива частина. Курс лекцій. — Київ: «Знання», 2000. — С. 150-151.

² Див.: Загородніков Н.И. Преступления против жизни по советскому уголовному праву. — М., 1961.; Бородин С.В. Преступления против жизни. — М.: «Юристь», 1999. — С. 93-94; Саркисов Г.С., Красиков Ю.А. Ответственность за преступления против жизни, здоровья и достоинства личности. — Ереван, 1990. — С. 17.

³ Бородин С.В. Преступления против жизни. — М.: «Юристь», 1999. — С. 94.

⁴ Загородніков Н.И. Преступления против жизни по советскому уголовному праву. — М., 1961. — С. 116-121.

⁵ Бородин С.В. Преступления против жизни. — М.: «Юристь», 1999. — С. 94.

⁶ Уголовное право Российской Федерации. Особенная часть / Под ред. Б.В. Здравомыслова. — М.: «Юристь», 1996. — С. 26-41.; Кримінальне право України. Особлива частина. — К.: Юрінком Інтер, 2001. — С. 31-36.

частини КК України та Республіки Польща, мають інше функціональне призначення. Зокрема, законодавець використовує ці обставини не як засіб для криміналізації суспільно небезпечного діяння, а як засіб диференціації кримінальної відповідальності за злочини певного виду.

В українській юридичній літературі по-різному визначають поняття диференціації кримінальної відповідальності¹. Ми не будемо вдаватись до полеміки, що виникла навколо визначення поняття цього кримінально-правового явища насамперед тому, що ця проблема не є об'єктом нашого дослідження. До того ж, щодо розглядуваної теми ця дискусія не є суттєвою, оскільки вона в основному зачіпає питання використання термінології щодо явищ, наявність яких визнають всі сторони дискусії. Зазначимо лише те, що ми поділяємо точку зору тих учених, які визначають диференціацію кримінальної відповідальності як градацію законодавцем безпосередньо в кримінальному законі вже встановленої відповідальності залежно від ступеня суспільної небезпечності злочинів певного виду та осіб, що вчинюють ці злочини². Виходячи з такого визначення поняття цього кримінально-правового явища, ми й розуміємо юридичну природу обтяжуючих обставин, які передбачені в статтях Особливої частини КК України.

Як видно, сутність і зміст диференціації кримінальної відповідальності полягає у конкретизації законодавцем меж такої відповідальності на базі складу, що містить ознаки злочину певного виду (основного складу злочину), та передбаченого за його вчинення покарання. Отже, за допомогою розглядуваних обставин із злочину певного виду законодавцем виділяються окремі його різновиди, за які встановлюються більш суворі покарання. Для цього законодавець передбачає в окремих статтях або частинах тієї ж статті, що передбачає ознаки основного складу певного злочину, відповідні обтяжуючі обставини, встановлюючи при цьому більш суворі покарання. Таким чином, утворюються так звані кваліфіковані і особливо кваліфіковані склади злочинів.

У Загальній частині КК України 2001 р. передбачається ще один вид обставин, які обтяжують кримінальну відповідальність за вчинений злочин. У чому відмінність між цими обставинами, що обтяжують покарання, та обставинами, передбаченими в статтях Особливої частини кримінального законодавства України? В юридичній літературі з приводу цього питання нема єдності думок.

¹ Келина С.Г. Некоторые направления совершенствования уголовного законодательства / С. Г. Келина // Советское государство и право. – 1987. – № 5. – С. 65–71; Гальперин И.М. Дифференциация уголовной ответственности и эффективность наказания / И.М. Гальперин // Советское государство и право. – 1983. – № 3 – С. 69–76.

² Лесниевски-Костарёва Т.А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика / Т.А. Лесниевски-Костарёва. – М.: Норма, 1998. – С. 52.

Деякі вчені вважають, що суттєвої різниці між цими обставинами немає. Так, А. П. Козлов зазначає, що вони мають єдину правову основу. Зокрема, як ті, так й інші: 1) характеризують або ступінь виразності елементу складу злочину, або ознаки злочину, що знаходиться за межами його складу; 2) як правило, не мають універсального характеру; 3) як правило, відносяться не до одного, а до декількох видів злочинів; 4) враховуються тільки тоді, коли вони конкретно виражені; 5) посилюють відповідальність винного. На його думку, лише при призначенні покарання вони відрізняються між собою за характером їх застосування. Тому, вважає він, нема потреби у виділенні двох самостійних видів обтяжуючих кримінальну відповідальність обставин¹.

Інші вчені вважають відмінність між цими обставинами суттєвою. Вони акцентують увагу на тому, що обставини, які передбачені в статтях Особливої частини КК, фактично включені в склад злочину і тим самим впливають на кваліфікацію діяння. Цим зазначені обставини значно відрізняються від обставин, які передбачені в Загальній частині КК, оскільки ці обставини не є ознаками відповідних складів злочинів і тому вони не впливають на кваліфікацію, а враховуються судом лише при визначенні конкретного виду та розміру покарання². У зв'язку з цим, на їх думку, слід чітко розмежовувати зазначені види обтяжуючих кримінальну відповідальність обставин. До того ж, окремі вчені вважають за доцільне для позначення цих видів обставин уживати різну термінологію в кримінальному законодавстві. Зокрема, на думку Л. О. Прохорова, обставини другого виду слід називати «кваліфікуючими обставинами» безпосередньо в статтях Особливої частини КК України³.

На наш погляд, юридична природа цих видів обставин є різною. Обставини, що обтяжують покарання та передбачені в Загальній частині КК України, не є ознаками складу злочину. У зв'язку з цим їх наявність у справі не впливає на кваліфікацію злочину і, відповідно, на визначення формалізованих меж покарання за певний злочин. Значення цих обставин полягає в тому, що, за наявності їх у справі, більшість із них обов'язково повинні враховуватися судом при індивідуалізації покарання, тобто при призначенні конкретного виду й розміру покарання.

¹ Козлов А. П. Отягчающие обстоятельства в советском уголовном праве: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юр. наук: спец. 12.00.08 «Уголовное право, криминология; уголовно-исполнительное право» / А.П. Козлов. – М., 1978. – С. 9.

² Карпец И.И. Отягчающие и смягчающие обстоятельства в советском уголовном праве / И.И. Карпец. – М.: Госюриздат, 1959. – С. 25; Кругликов Л.Л. Смягчающие и отягчающие обстоятельства в советском уголовном праве: [учебное пособие для студентов, изучающих спецкурс «Вопросы теории и практики назначения наказания»] / Кругликов Л.Л. – Ярославль: Ярославский государственный университет, 1977. – С. 10.

³ Прохоров ЛА. Общие начала назначения наказания и предупреждения рецидивной преступности / Л.А. Прохоров. – Омск: ОВШМ МВД, 1980. – С. 101.

Отже, наявність таких обставин у кримінальній справі дозволяє суду індивідуалізувати вид і розмір покарання в межах, передбачених санкцією відповідної статті Особливої частини КК України. Їх встановлення є підставою для призначення судом більш суворого покарання. Зокрема, за наявності в санкції статті Особливої частини КК України, за якою засуджується злочинець, двох і більше основних видів покарання – обрати більш суворий вид покарання; в межах відносно визначеної санкції – призначити покарання ближче до верхньої межі; якщо в санкції статті міститься факультативне додаткове покарання – застосувати його.

На відміну від обставин, передбачених у Загальній частині, обставини, що передбачаються в диспозиціях статей Особливої частини КК, є ознаками відповідних складів злочинів. А отже, вони впливають на кваліфікацію злочину і, відповідно, на встановлення меж, у яких суд обирає конкретний вид і розмір покарання. Ці обставини, як правило, не можуть впливати на індивідуалізацію покарання. Навіть якщо та чи інша обставина, що вказується в диспозиції статті Особливої частини кримінального закону як ознака злочину, водночас передбачена як обтяжуюча обставина в ст. 67 КК України, за загальним правилом вона не повинна враховуватись при призначенні покарання за такий злочин (ч. 4 ст. 67 КК України; ч. 2 п. 4 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2004 року № 7 «Про практику призначення судами кримінального покарання»)¹.

У зв'язку з цим, у даній роботі обставини, що обтяжують покарання і впливають на кваліфікацію, ми будемо називати кваліфікуючими обставинами.

Аргументом на користь цієї позиції може слугувати також польський досвід. У доктрині кримінального права Республіки Польща виділяють основні, а також кваліфіковані та привілейовані склади злочинів². Кваліфіковані склади злочинів, як і в українському кримінальному праві, утворюються шляхом додавання до основного складу злочину ознак, що підвищують ступінь суспільної небезпеки діяння³. Ці ознаки є обставинами, що могли би братися до уваги під час призначення покарання, але законодавець з різних причин, диференціюючи кримінальну відповідальність, надає їм статусу ознак складу злочину. З формальної позиції

¹ Постанова Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2003 року № 7 «Про практику призначення судами кримінального покарання»: за станом на 1 січня 2010 року // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кириш – Львів: Ліра-прес, 2008. – С. 66–77.

² Kokot R. Zabójstwo kwalifikowane / R. Kokot. – Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 2001. – S. 49-51.

³ Świda W. Prawo karne / W. Świda. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1978. – S. 222; Wolter W. Wykład prawa karnego na podstawie kodeksu karnego z 1969 r. / W. Wolter. – Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1970. – S. 29.

кваліфіковані склади злочинів відрізняються від основного складу злочину більшою кількістю ознак, однак за змістом різниця між ними полягає в ступені суспільної небезпеки діяння¹. Польський науковець Л. Лернел зазначає, що кваліфіковані та привілейовані склади злочинів, з одного боку, відрізняються від основного складу злочину більшою кількістю його ознак, що впливають на ступінь суспільної небезпеки, а з іншого – становлять окремий склад злочину, внутрішнім проявом чого є більш детальний опис ознак складу злочину в диспозиції та інший вид чи розмір покарання, що передбачається за вчинення цього злочину². Таку ж оцінку кваліфікованим видам складів злочинів дає й Верховний Суд Республіки Польща³.

У традиційному для науки польського кримінального права розумінні основний та кваліфікований склад злочину співвідносяться як за принципом загальної та спеціальної норми права (*lex specialis derogate legi generali*). В цьому розумінні *lex specialis* – це вид, а *lex generalis* – це рід, частиною якого є *lex specialis*. Всі родові елементи включені у видові, а крім того, вид характеризується ще й специфічними елементами, що відрізняють його від роду. Тому спеціальна норма, якою є норма, що передбачає кваліфікований склад злочину, хоч і багатша ознаками, що характеризують елементи складу злочину, є вужчою за змістом, тобто поширюється на менше випадків вчинення суспільно небезпечних діянь. Тим самим спеціальна норма є частиною загальної⁴.

Згідно з іншою концепцією, автором якої є В. Вольтер, таке розуміння співвідношення основного та кваліфікованого злочину є помилковим, оскільки кваліфікований та основний злочин не співвідносяться як рід та вид. На думку В. Вольтера, основний склад злочину відрізняється від кваліфікованого тим, що в ньому є відсутня кваліфікуюча ознака. В зв'язку з цим особа, що вчиняє кваліфікований злочин, не виконує усіх ознак основного складу злочину, оскільки серед цих ознак відсутні кваліфікуючі ознаки⁵. Тобто, додержуючи логіки В. Вольтера, основний склад злочину не включає ознаки, які характерні для кваліфікованих складів. Що стосується вбивства, то можна сказати, що основний склад вбивства передбачає усі випадки умисного протиправного заподіяння смерті

¹ Kokot R. Zabójstwo kwalifikowane / R. Kokot. – Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 2001. – S. 50.

² Lernell L. Wykład prawa karnego. Część ogólna: w 2 t. / L. Lernel. – Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 1969. – T. 1. – 1969. – S. 87.

³ Wyrok Sądu Najwyższego z 7 kwietnia 1971 r. IV KR 22/71 // Orzecznictwo Sądu Najwyższego Wydawnictwo Prokuratury Generalnej. – 1971. – Nr 20. – Poz. 181.

⁴ Kokot R. Zabójstwo kwalifikowane / R. Kokot. – Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 2001. – S. 55-56.

⁵ Wolter W. Reguły wyłączania wielości ocen w prawie karnym / W. Wolter. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1961. – S. 34.

людині, за винятком тих, що передбачені як кваліфіковані та привілейовані склади злочинів. Виділення кваліфікуючих ознак автоматично виключає застосування основного складу злочину, оскільки тим самим з основного складу злочину робиться виняток, тобто основний склад злочину буде характеризуватися їх відсутністю. В зв'язку з цим основний склад злочину не співвідноситься з кваліфікованим як рід і вид, а відіграє роль доповнення до кваліфікованих, тобто передбачає відповідальність і за інші випадки, які не передбачені нормами про відповідальність за кваліфіковані злочини¹.

Частина 2 статті 115 КК України передбачає склади умисних вбивств при обтяжуючих обставинах або кваліфіковані склади умисних вбивств. Законодавець представив їх окремими пунктами, яких нараховується чотирнадцять.

При цьому тут законодавець непослідовний, оскільки в окремих пунктах представлено декілька складів умисного вбивства при обтяжуючих обставинах. Всього – 21 обставина. Зрозуміло, бажано дотримуватись єдиного підходу, щоб кожна з цих обставин була представлена на рівні окремого пункту ч. 2 ст. 115 КК України.

Як зазначають С. Д. Шапченко та С. С. Яценко², специфічними (видовими) ознаками юридичного складу умисного вбивства при обтяжуючих обставинах, передбаченого у ч. 2 ст. 115 КК України, є:

а) наявність принаймні однієї з обтяжуючих обставин, передбачених у ч. 2 ст. 115 КК України. Причому таких обтяжуючих обставин умисного вбивства може бути декілька, що знайде своє відображення і у формулі кваліфікації (посилання на відповідні пункти), і у юридичному формулюванні обвинувачення;

б) відсутність відповідних ознак складів злочинів, передбачених у ст. 112, ст. 348, ст. 379, ст. 400, ч. 4 ст. 404, ч. 2 ст. 438, ст. 443 КК України. Дані статті (частини статей) передбачають кримінальну відповідальність за спеціальні види умисного вбивства при обтяжуючих обставинах. Ці норми є спеціальними нормами щодо п. 8 ч. 2 ст. 115 КК України, а тому за наявності відповідних підстав кваліфікація дій винного має здійснюватися лише за зазначеними статтями (частинами статей);

в) відсутність пом'якшуючих обставин, передбачених у ст.ст. 116–118 КК України. Якщо умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини чи умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, містить одночасно і обтяжуючі обставини, передбачені відповідними пунктами ч. 2 ст. 115 КК

¹ Kokot R. Zabójstwo kwalifikowane / R. Kokot. – Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 2001. – S. 56.

² Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відповідальний редактор С.С. Яценко. – 4-те вид. випр. і перер. – К.: А.С.К., 2005. – С. 220.

України, умисне вбивство загалом розглядається як умисне вбивство при пом'якшуючих обставинах і кваліфікується відповідно за ст. 116, ст. 117 або ст. 118 КК України. Тому відсутність пом'якшуючих обставин, передбачених у ст.ст. 116–118 КК України, є однією з обов'язкових специфічних ознак юридичного складу умисного вбивства при обтяжуючих обставинах, передбаченого у ч. 2 ст. 115 КК України.

В юридичній літературі неодноразово намагалися класифікувати склади злочинів, передбачені у ч. 2 ст. 115 КК України. Найпоширенішою є та класифікація, в основу якої покладено елементи й ознаки складу злочину. Так, наприклад, С. В. Бородин виділяє дві групи обставин¹:

- 1) ті, що характеризують об'єктивні ознаки вбивства;
- 2) ті, що характеризують суб'єктивні ознаки та особу винного.

Т. А. Плаксина, деталізуючи цю класифікацію, виділяє наступні групи ознак²:

- 1) що характеризують об'єкт складу злочину;
- 2) що характеризують об'єктивну сторону складу злочину;
- 3) що характеризують суб'єкт складу злочину;
- 4) що характеризують суб'єктивну сторону складу злочину.

Приблизно таку ж класифікацію проводить І. Я. Козаченко, однак він виділяє ще одну групу ознак: такі, що характеризують як об'єктивну, так і суб'єктивну сторону складу злочину³.

Дещо іншу класифікацію пропонує Н. І. Загородніков, виділяючи лише три групи обставин⁴:

- 1) ознаки, що характеризують мотив і мету вбивства;
- 2) ознаки, що характеризують суб'єкта вбивства;
- 3) ознаки, що характеризують спосіб вчинення злочину.

Між всіма перерахованими класифікаціями принципової різниці немає: всі вони ґрунтуються на характеристиці різних елементів чи ознак складу злочину.

За визначенням В. О. Навроцького, усі обставини, які обтяжують умисне вбивство, рівноцінні за своїм значенням, класифікація їх має не кримінально-правове, а дидактичне значення, і доцільна для кращого засвоєння таких ознак⁵.

¹ Бородин С. В. Квалификация преступлений против жизни / С. В. Бородин. – М.: Юридическая литература, 1977. – С. 82-83.

² Плаксина Т. А. Уголовная ответственность за убийство: учебное пособие: в 2 ч. / Т. А. Плаксина. – Барнаул : Алтайский государственный университет, 1998. – Ч. 1: Общие вопросы ответственности за убийство. – 1998. – С. 41-42.

³ Уголовное право. Общая часть: [учебник для ВУЗов] / под ред. И. Я. Козаченко, З. А. Незнамов. – М.: Норма, 1998. – С. 21.

⁴ Загородников Н. И. Преступления против жизни по советскому уголовному праву / Н. И. Загородников. – М.: Госюриздат, 1961. – С. 24.

⁵ Навроцкий В. О. Кримінальне право України. Особлива частина: [курс лекцій] / В. О. Навроцький. – К.: Знання, 2000. – С. 150.

В. В. Сташис, відступаючи від прийнятої більшістю авторів класифікації обставин, що кваліфікують відповідальність за вбивство, запропонував іншу, поділивши їх на обставини, що характеризують: мотиви і цілі, що кваліфікують вбивство; індивідуальні риси особистості злочинця як ознаки, що кваліфікують особливо небезпечне умисне вбивство; спосіб дії і наслідки як ознаки кваліфікованого вбивства¹. На думку В. В. Сташиса, жодна з цих обставин не може бути віднесена до об'єкта злочину. Такі обставини, як вбивство «жінки, яка завідомо для винного була в стані вагітності», або «двох або більше осіб» стосуються характеристики потерпілого, а не об'єкта вбивства. Об'єкт злочину при вчиненні будь-якого вбивства залишається без зміни і сам по собі не може як обтяжувати, так і пом'якшувати даний злочин. Ці обтяжуючі обставини умисного убивства відносяться до об'єктивних властивостей злочину, так само як «особлива жорстокість» і «спосіб, небезпечний для життя багатьох людей». Водночас В. В. Сташис наполягав на тому, що обставини, що обтяжують умисне убивство, насамперед, пов'язані зі способом його вчинення².

На нашу думку, той факт, що кваліфікуюча вбивство обставина характеризує потерпілого, якраз і свідчить про те, що вона стосується об'єкта і предмета злочину. Адже потерпілий при вчиненні вбивства, як ми визначили раніше, одночасно є предметом злочину та суб'єктом суспільних відносин, що є об'єктом злочину, тобто одним із структурних елементів суспільних відносин.

У зв'язку з цим вважаємо найбільш обґрунтованою класифікацію кваліфікуючих вбивство обставин, що характеризує різні елементи чи ознаки складу злочину. Незважаючи на те, що така класифікація не позбавлена недоліків, оскільки деякі з ознак умисного вбивства, що передбачені в ч. 2 ст. 115 КК України, важко віднести до однієї групи (наприклад, особлива жорстокість характеризує і спосіб вчинення злочину, тобто об'єктивну сторону, і особу винного), все ж таки з нею можна погодитися. Така класифікація є зручною для вивчення кваліфікуючих ознак і їх співвідношення між собою.

Водному злочині об'єктивні ознаки можуть без обмежень поєднуватися як між собою, так і з суб'єктивними ознаками. Це правило поширюється й на суб'єктивні ознаки, що характеризують особу винного. Суб'єктивні ознаки, що характеризують мотив і мету злочину, можуть без обмежень поєднуватися з об'єктивними ознаками, а також зі суб'єктивними ознаками, що характеризують особу винного. Однак їх поєднання між собою є обмеженим. Так, зокрема, відповідно до п. 19 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику

¹ Сташис В. В. Особа – під охороною кримінального закону / В. В. Сташис, М. І. Бажанов. – Х.: Право, 1996. – С. 114-117.

² Сташис В. В. Особа – під охороною кримінального закону / В. В. Сташис, М. І. Бажанов. – Х.: Право, 1996. – С. 115.

в справах про злочини проти життя та здоров'я особи»¹ у випадках, коли винна особа, вчинюючи умисне вбивство, керувалась не одним, а декількома мотивами, судам належить з'ясовувати, який із них був домінуючим, і кваліфікувати злочинні дії за тим пунктом ч.2 ст.115 КК України), яким визначено відповідальність за вчинення вбивства з такого мотиву. Водночас в окремих випадках залежно від конкретних обставин справи можлива кваліфікація дій винної особи і за кількома пунктами ч. 2 ст. 115 КК України, якщо буде встановлено, що передбачені ними мотиви (мета) рівною мірою викликали у винного рішучість вчинити вбивство.

Умисне вбивство при обтяжуючих обставинах передбачене у § 2 та 3 артикулу 148 КК Республіки Польща. Так, § 2 артикулу 148 КК Республіки Польща передбачає чотири склади такого вбивства, зокрема: 1) вбивство з особливою жорстокістю; 2) в зв'язку із взяттям заручника, зівалтуванням або розбоем; 3) з мотивів, що заслуговують на особливе засудження; 4) з використанням вогнепальної зброї або вибухових матеріалів.

Крім того, § 3 цього ж артикулу передбачає відповідальність за вбивство одним діянням більше ніж однієї особи, а також вчинене особою, що була засуджена за вбивство.

Як кодифікаційний недолік слід виділити те, що в окремих пунктах § 2 артикулу 148 КК Республіки Польща закріплено чотири склади умисних вбивств при обтяжуючих обставинах, а також те, що дані склади умисних вбивств при обтяжуючих обставинах викладені не в одному, а в двох (2 і 3) параграфах.

У доктрині польського кримінального права усі кваліфікуючі ознаки умисного вбивств поділяють на три основних види²: 1) ознаки, що характеризують наслідки; 2) ознаки, що характеризують діяння; 3) ознаки, що характеризують як наслідки, так і діяння.

Ознаки, що характеризують суспільно небезпечні наслідки, виступають після вчинення суспільно небезпечного діяння. Такі ознаки деколи називають ще динамічними. Вони становлять незначну частину всіх кваліфікуючих ознак, передбачених у КК Республіки Польща. Структура кваліфікованого складу злочину, що характеризує наслідки, повинна містити дві складові: перша складова – це діяння, яке само по собі утворює основний склад злочину, а друга – наслідок, за наявності якого утворюється кваліфікований склад злочину.

Ознаки, що характеризують діяння, мають місце з самого початку вчинення злочину. В зв'язку з цим їх ще називають статичними. До останньої

¹ Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кириш – Львів: Ліґа-прес, 2008. – С. 115–124.

² Bojarski T. Odmiany podstawowych typów przestępstw w polskim prawie karnym / T. Bojarski. – Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1979. – S. 36.

групи відносять ознаки, що стосуються або можуть стосуватися як діяння, так і наслідків.

Кваліфікуючі ознаки, що характеризують діяння, є найбільшою групою усіх кваліфікуючих вбивство ознак, передбачених у КК Республіки Польща. Їх класифікують на такі види¹: 1) ознаки, що характеризують об'єкт злочину; 2) ознаки, що характеризують об'єктивну сторону злочину; 3) ознаки, що характеризують суб'єкт злочину; 4) ознаки, що характеризують суб'єктивну сторону злочину.

На основі цього можна провести аналогію щодо класифікації кваліфікуючих ознак, яка наявна в кримінальному праві України.

Усі кваліфікуючі ознаки вбивства стосуються діяння і, відповідно, підлягають класифікації на підвиди за вищевказаними критеріями.

У доктрині польського кримінального права відбуваються дискусії з приводу того, скільки кваліфікованих складів вбивства передбачено в чинному КК Республіки Польща. Одні науковці вважають, що чинний кодекс передбачає один кваліфікований склад вбивства з різними кваліфікуючими ознаками. Обґрунтовуючи свою позицію, вони посилаються на обґрунтування до КК Республіки Польща, в якому законодавець щодо кваліфікованого вбивства використовує терміни в однині².

Інші науковці займають протилежну позицію, вважаючи, що артикул 148 КК Республіки Польща передбачає декілька кваліфікованих складів вбивства³. Однак щодо кількості складів злочинів єдність серед них відсутня.

Так, наприклад, К. Дашкевич вважає, що КК Республіки Польща передбачає 8 складів кваліфікованого вбивства. Авторка зазначає, що в кожному з пунктів § 2 артикулу 148 КК Республіки Польща передбачено окремий склад кваліфікованого вбивства, крім пункту 2, який передбачає три склади кваліфікованого вбивства, зокрема в зв'язку з взяттям заручника, зґвалтуванням та розбоям. Крім того, на думку К. Дашкевич, § 3 передбачає ще два кваліфікованих склади цього злочину: вбивство одним діянням більше ніж одної особи та вбивство, вчинене особою, що була засуджена за вбивство⁴. Так само визначає кваліфіковані склади вбивства й Т. Боярські⁵.

¹ Kokot R. Zabójstwo kwalifikowane / R. Kokot. – Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 2001. – S. 54.

² Nowe ustawy karne z 1997 r. z uzasadnieniami / pod. red. L. Gardockiego. – Warszawa: C.H. Beck, 1997. – C. 183.

³ Marek A. Prawo karne. Zagadnienia teorii i praktyki / A. Marek. – Warszawa: C.H. Beck, 1997. – C. 427.

⁴ Daszkiewicz K. Ciężkie zabójstwo (nowe regulacji w prawie karnym) / K. Daszkiewicz // Monitor Prawniczy. – 1997. – nr 12. – S. 34–58.

⁵ Bojarski T. Rozwarstwienie typów przestępstw w projekcie polskiego kodeksu karnego z grudnia 1990 roku / T. Bojarski // Problemy reformy prawa karnego: materiały z sesji naukowej, 20–22 września 1993 roku / pod. red. T. Bojarskiego, E. Skrętowicza. – Lublin: Lubelskie Towarzystwo Naukowe, 1993. – S. 58–64.

Натомість Й. Войцеховський, опираючись на структуру артикулу 148 КК Республіки Польща, виділяє лише два склади кваліфікованого вбивства: передбачене у § 2 та § 3 цього артикулу з різними альтернативними кваліфікуючими ознаками¹.

Проф. А. Цоль виділяє п'ять різних складів кваліфікованого вбивства. З них чотири склади, на думку А. Цоля, передбачені відповідними чотирма пунктами § 2 артикулу 148 КК Республіки Польща, а п'ятий кваліфікований склад включає ознаку «вбивство одним діянням більше ніж однієї особи», що передбачена у § 3 цього артикулу. Водночас А. Цоль зазначає, що «вбивство, вчинене особою, що раніше була засуджена за вбивство», не є кваліфікованим складом вбивства, а лише спеціальною, передбаченою кримінальним законом підставою для призначення більш суворого покарання².

Проблема чіткого визначення кваліфікованих складів умисного вбивства має суттєве значення для доктрини польського кримінального права. Відповідно до положення § 1 артикулу 11 КК Республіки Польща, одне й те ж суспільно небезпечне діяння може становити лише один злочин. І від того, як будуть визначатися кваліфіковані види вбивства, залежатиме кваліфікація дій чи бездіяльності винної особи³.

Чинний кримінальний кодекс України містить вичерпний перелік таких складів злочинів у ч. 2 ст. 115. До них законодавець відніс умисні вбивства: 1) двох або більше осіб; 2) малолітньої дитини або жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності; 3) заручника; 4) вчинене з особливою жорстокістю; 5) вчинене способом, небезпечним для життя багатьох осіб; 6) з корисливих мотивів; 7) з хуліганських мотивів; 8) особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку; 9) з метою приховати інший злочин або полегшити його вчинення; 10) поєднане із згілтуванням або насильницьким задоволенням статевої пристрасті неприродним способом; 11) вчинене на замовлення; 12) вчинене за попередньою змовою групою осіб; 13) вчинене особою, яка раніше вчинила умисне вбивство, за винятком вбивства, передбаченого статтями 116-118 КК України; 14) з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості. Проаналізуємо особливості цих складів злочинів послідовно, не звертаючи увагу на ті ознаки, які є однаковими для всіх видів вбивств.

На нашу думку, відповідно до КК України до об'єкта складу злочину відносять наступні кваліфікуючі ознаки вбивства: вбивство двох або

¹ Wojciechowski J. Kodeks karny. Komentarz. Orzecznictwo / J. Wojciechowski. – Warszawa: Librata, 1998. – S. 249.

² Kodeks karny. Komentarz: w 3 t. / [A. Barczak-Oplustil, A. Zoll i in.]; pod. red. A. Zoll. – Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2006. – T. 2: Część szczególna: komentarz do artykułów 117-277 kodeksu karnego, – S. 216.

³ Kokot R. Zabójstwo kwalifikowane / R. Kokot. – Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 2001. – S. 149.

більше осіб (п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України); вбивство малолітньої дитини або жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності (п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України); вбивство заручника або викраденої людини (п. 3 ч. 2 ст. 115 КК України); особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку (п. 8 ч. 2 ст. 115 КК України). Тут же слід зазначити, що дані кваліфікуючі обставини, крім того, ще характеризують об'єкт злочину на тій підставі, що потерпілий є одним з учасників, одним з елементів суспільних відносин, що становить об'єкт цього злочину. Посягаючи на один з елементів, винний посягає на всі суспільні відносини. Крім цього, ці ознаки характеризують предмет вбивства, оскільки, як ми зазначали вище, потерпілого при вбивстві слід визнати предметом цього злочину. Також з останньою ознакою (вбивство особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку) тісно пов'язаний мотив вбивства, про що йтиметься далі.

Розглянемо ці види кваліфікованого вбивства.

Вбивство двох або більше осіб характеризується підвищеною суспільною небезпекою в зв'язку з тим, що один суспільно небезпечний намір передбачає позбавлення життя двох або більше осіб. Аналогічна ознака була присутня й у КК України 1960 року (п. г ст. 93 КК України 1960 року), тому судова практика вже напрацювала певні критерії оцінки цієї кваліфікуючої ознаки. На відміну від вбивства, вчиненого повторно, яке є видом множинності злочинів, вбивство двох або більше осіб є одиничним злочином. Заподіяння смерті усім потерпілим відбувається або одночасно, або з деяким розривом у часі. Відповідно до ч. 2 п. 5 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи»¹, наявність розриву в часі при реалізації єдиного умислу на вбивство двох або більше осіб значення для кваліфікації злочину за п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України не має. Основною умовою для кваліфікації вбивства за цією обставиною є наявність єдиного умислу на позбавлення життя двох чи більше осіб.

Так, судом за п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України (вбивство двох або більше осіб) були кваліфіковані дії В. Він був визнаний винним у тому, що 8 травня 2005 року на ґрунті неприяних відносин у зв'язку з тим, що С.В., О. та С.О. вимагали від нього гроші у сумі 1000 грн., які він нібито вкрав у них, у дворі свого будинку наніс два удари кухонним ножом у спину та серце С.О. Після того, переконавшись, що С.О. помер, відтягнув його труп за будинок і запросив зайти в двір С.В., який у цей час разом з О. чекали на С.О., де також наніс йому декілька ударів по тілу тим самим

¹ Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кирись – Львів: Ліга-прес, 2008. – С. 115–124.

ножем, від чого той помер. Після переміщення трупа С.В. за будинок, він запросив зайти у двір О., сказавши йому, що там його чекають С.В. та С.О. Коли О. зайшов в двір, В. і йому наніс декілька ударів кухонним ножом по тілу, від чого той помер. Після вбивства потерпілих В. закопав їх трупи на подвір'ї¹.

Як правило, єдність умислу позбавлення життя двох чи більше осіб передбачає і єдність мотиву та мети вчинення цього злочину. Однак можуть бути ситуації, коли вбивство кожної особи вчиняється з різних мотивів, хоча умисел на позбавлення життя двох чи більше осіб є одним. Наприклад, коли вбивство однієї особи вчиняється з корисливих мотивів, а іншої – з метою приховати вчинений злочин. У зв'язку з цим, Пленум Верховного Суду України цілком справедливо, на нашу думку, зазначив, що для кваліфікації дій за п.1 ч.2 ст.115 КК України немає значення, яким мотивом керувався винний і чи був він однаковим при позбавленні життя кожного з потерпілих. Якщо ці мотиви передбачені як кваліфікуючі ознаки, дії винного додатково кваліфікуються і за відповідними пунктами ч.2 ст.115 КК України². В тому ж випадку, коли умисел на вбивство іншої особи з метою приховати вчинений злочин виник через деякий час після того, як було вчинене перше вбивство, діяння особи не можна кваліфікувати як вбивство двох або більше осіб, оскільки в такому випадку відсутня єдність умислу на позбавлення життя двох або більше осіб.

Так, наприклад, Верховний Суд України визнав правильною кваліфікацію дій П. за ч. 1 ст. 115; п. 9, 13 ч. 2 ст. 115 КК України, який 21 лютого 2005 року у сварці, що виникла під час розпиття спиртних напоїв із Я.Г., умисно вбив його, а після цього з метою приховати цей злочин умисно вбив його дружину – Я.Д. Верховний суд встановив, що умисел на вбивство Я.Д. виник вже після вбивства Я.Г. для того, щоб вона не повідомила про вчинення П. злочину правоохоронним органам³.

Умисел під час вбивства двох або більше осіб може бути як прямим, так і непрямим стосовно всіх потерпілих. Однак на практиці можливі також випадки, коли винний щодо вбивства одного потерпілого має прямий умисел, а щодо вбивства іншого – непрямий. Як правильно, на нашу думку, зазначає Г.Н.Борзенков, вбивством з непрямим умислом слід

¹ Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 16 лютого 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 177–180.

² Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кириш – Львів: Ліга-прес, 2008. – С. 115–124.

³ Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 23 лютого 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 180–185.

вважати заподіяння смерті за допомогою, наприклад, автоматичних засобів, що встановлені з метою охорони земельної ділянки чи помешкання¹.

Судова практика, а також деякі вчені вважають, що коли винний, бажаючи вбити декількох осіб, позбавив життя двох з них, а стосовно інших умисел не довів до кінця з незалежних від нього причин, то вчинене слід кваліфікувати як вбивство двох або більше осіб (за п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України) та замах (закінчений чи незакінчений залежно від обставин) на вбивство двох або більше осіб (за ст. 15 і п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України)².

Так, Верховний Суд України у справі щодо К. визнав, що вбивство однієї людини і замах на життя другої не може розглядатися як закінчений злочин – вбивство двох або більше осіб, оскільки злочинний намір убити двох осіб не було доведено до кінця з причин, що не залежали від волі винної особи³. Аналогічне рішення Верховний Суд України приймав і в інших справах⁴.

Така позиція не є беззаперечною. Адже вбивство двох або більше осіб, як цілком справедливо зазначає Г. Н. Борзенков, є одиничним злочином⁵. У такому випадку, недопустимим є покарання особи, що вчинила одиничний злочин за правилами призначення покарань за сукупністю злочинів. Крім того, відповідно до ч. 2 ст. 70 КК України, що визначає правила призначення покарань за сукупністю злочинів, якщо хоча б один із злочинів є умисним тяжким або особливо тяжким, суд може призначити остаточне покарання за сукупністю злочинів у межах максимального строку, встановленого для даного виду покарання в Загальній частині Кримінального кодексу. Це може спровокувати винного до доведення вбивства до кінця, тобто до вбивства тих потерпілих, що вижили під час вчинення злочину, оскільки в такому випадку сукупності не буде. В таких випадках видається більш правильним кваліфікувати дії винної особи як замах на вбивство двох або більше осіб.

¹ Борзенков Г.Н. Квалификация преступлений против жизни и здоровья: [учебно-практическое пособие] / Г.Н. Борзенков. – М.: Зерцало-М, 2005. – С. 40.

² Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за редакцією М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – 3-тє вид., переробл. та доповн. – К.: Атіка, 2004. – С. 252.

³ Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 12 серпня 2003 року // Рішення Верховного Суду України. – 2004. – Вип. 1. – С. 93–94.

⁴ Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 4 квітня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 190–193; Ухвала спільного засідання Судової палати у кримінальних справах і Військової палати Верховного Суду України від 15 березня 2002 року // Вісник Верховного Суду України. – 2002. – № 3. – С. 17–18; Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 27 жовтня 2005 року // Судова практика Верховного Суду України у кримінальних справах: Офіційне видання / Верховний Суд України. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 165–175.

⁵ Борзенков Г.Н. Квалификация преступлений против жизни и здоровья: [учебно-практическое пособие] / Г.Н. Борзенков. – М.: Зерцало-М, 2005. – С. 40.

Також, можлива ситуація, коли винний бажає вбити двох чи більше осіб, а позбавляє життя лише одну з них. Виникає питання як у таких випадках кваліфікувати діяння винного? Нині діюча постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року №2 «Про судову практику в справах проти життя та здоров'я особи» відповіді на це питання не дає¹. Хоча п. 11 постанови Пленуму Верховного Суду України від 1 квітня 1994 року № 1 «Про судову практику в справах про злочини проти життя і здоров'я людини», яка нині втратила чинність, зазначав, що вбивство однієї людини і замах на життя іншої не може розглядатися як закінчений злочин – вбивство двох і більше осіб, оскільки злочинний намір вбити двох осіб не було здійснено з причин, що не залежали від волі винного. У цих випадках вчинене слід кваліфікувати за статтями 94 або 93 і ст. 17 п. «г» ст. 93 КК України 1960 року (ч. 1 ст. 115 або ч. 2 ст. 115 і ст. 15 п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України 2001 року), незалежно від послідовності злочинних дій². Слід сказати, що таку ж позицію займає судова практика сьогодні.

Так, вироком Апеляційного суду Автономної Республіки Крим від 31 березня 2003 р. К. на підставі ст. 70 КК України засуджено за сукупністю злочинів, відповідальність за які передбачено у п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України та ч. 2 ст. 15, п. 1 ч. 2 ст. 115 цього Кодексу, на 13 років позбавлення волі. К. визнано винним у тому, що він 21 липня 2002 р. приблизно о 5-й годині ранку, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, на ґрунті особистих неприязних стосунків вчинив умисне вбивство Ф. і закінчений замах на умисне вбивство М. У касаційному поданні прокурор порушив питання про перекваліфікацію дій К. за епізодом убивства Ф. з п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України на ч. 1 цієї статті, пославшись на неправильне застосування судом кримінального закону.

Заслухавши доповідь судді, пояснення засудженого К., думку прокурора та перевіrivши матеріали справи, колегія суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України подання задовольнила. Як стало відомо з матеріалів справи, висновок суду про доведеність винності К. у вчиненні злочину за обставин та у спосіб, які викладені у вироку, підтверджується зібраними у справі та перевіреними в судовому засіданні доказами, які належно оцінені судом. Що ж стосується дій К. щодо Ф., то їх кваліфікація за п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України є помилковою. Вбивство двох або більше осіб кваліфікується за п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України, якщо дії винного охоплювались єдиним умислом і були вчинені,

¹ Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кириш – Львів: Ліґа-прес, 2008. – С. 115–124.

² Постанова Пленуму Верховного Суду України від 1 квітня 1994 р. № 1 «Про судову практику в справах про злочини проти життя й здоров'я людини» // Постанови Пленуму Верховного Суду України (1963–2000): Офіц. вид.: У 2 т. / За заг. ред. В. Ф. Бойка. – Т. 2. – К.: А.С.К., 2000. – С. 115–128.

як правило, одночасно. Вбивство ж однієї людини і замах на життя другої не може розглядатись як закінчений злочин – убивство двох або більше осіб, оскільки злочинний намір убити дві особи не було здійснено К. з причин, що не залежали від його волі. У таких випадках вчинене слід кваліфікувати за ч. 1 або ч. 2 ст. 115 і ч. 2 ст. 15, п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України незалежно від послідовності злочинних дій.

У справі встановлено, що К. мав умисел на позбавлення життя двох осіб – Ф. та М. і все зробив для реалізації свого злочинного наміру, однак довів його до кінця тільки щодо Ф., а щодо М. – не завершив із причин, що не залежали від його волі. Тому дії К. за епізодом умисного вбивства Ф. належить кваліфікувати за ч. 1 ст. 115 КК. З огляду на наведене колегія суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України касаційне подання прокурора задовольнила: перекваліфікувала дії К. за епізодом убивства Ф. з п. 1 ч. 2 ст. 115 КК на ч. 1 цієї статті і за сукупністю злочинів призначила йому покарання у вигляді позбавлення волі строком на 13 років. У решті вирок залишено без зміни¹.

Однак у науці кримінального права наявні й інші позиції щодо цього питання. Так, наприклад, Ю.В. Карпа зазначає, що логічніше виглядала би кваліфікація цієї ситуації як необережне вбивство та замах на вбивство двох і більше осіб (ч. 1 ст. 119; ч. 2 ст. 15, п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України)². Натомість М. Феоктистов та Є. Бочаров зазначають, що вбивство двох або більше осіб є єдиним злочином і різні його епізоди (вбивство однієї особи та замах на іншу) не можуть кваліфікуватися за сукупністю³. Белокуров О.В. зазначає, що такий підхід є логічним і на обґрунтування цієї позиції наводить аналогічний приклад, пов'язаний з крадіжкою. Так, зазначає О.В. Белокуров, не утворюють сукупності випадки крадіжки у великому розмірі й замаху на крадіжку в особливо великому розмірі щодо одного й того ж майна якщо, наприклад, винний намагався викрасти майно в особливо великому розмірі, а викрав майно лише у великому розмірі. Назагал вчинене кваліфікується як замах на крадіжку в особливо великому розмірі. На думку О.В. Белокурова, яким би суспільно небезпечним злочин не був, порушувати правила кваліфікації не можна⁴.

Видається, що така позиція є найбільш логічною і обґрунтованою. Хоча вона також не позбавлена недоліків: у такому випадку поза

¹ Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 12 серпня 2003 року // Рішення Верховного Суду України. – 2004. – № 1. – С. 10–12.

² Карпа Ю.В. Поняття, загальна характеристика та кваліфікація злочинів проти особи / Ю.В. Карпа // Наукові записки. Національний університет «Києво-Могилянська академія». – Т. 22, ч. 2: Суспільні науки. – К., 2003. – С. 233–236.

³ Феоктистов М. Квалификация убийств: некоторые вопросы теории и практики / М. Феоктистов, Е. Бочаров // Уголовное право. – 2000. – № 2. – С. 65–66.

⁴ Белокуров О.В. Квалификация убийства, ст. 105 УК РФ: [учебное пособие] / О.В. Белокуров. – М.: ИГ «Юрист», 2004. – С. 103.

відображенням у кваліфікації залишатиметься смерть однієї людини. Однак таким же чином вирішується питання в доктрині кримінального права Республіки Польща. Річ у тім, що артикул 11 КК Республіки Польща містить норму, відповідно до якої одне діяння може становити лише один злочин. Оскільки кваліфікований склад вбивства становить вбивство більше ніж однієї особи одним діянням, то випадки позбавлення життя однієї особи при умислі позбавити життя двох чи більше осіб кваліфікується як замах на вбивство одним діянням більше ніж однієї особи.

У п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України, що передбачає відповідальність за **вбивство малолітньої дитини або жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності**, по суті, об'єднано дві кваліфікуючі обставини: 1) вбивство малолітньої дитини; 2) вбивство жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності.

Малолітньою є дитина, яка не досягла 14 років. Судова практика займає позицію відповідно до якої ця кваліфікуюча ознака наявна тоді, коли винний достовірно знав, що потерпілий є малолітнім, або припускав це, або за обставинами справи повинен був і міг це усвідомлювати¹.

На нашу думку, такий підхід Пленуму Верховного Суду не ґрунтується на вимогах закону. КК України встановлює, що злочин, передбачений у ст. 115 України, може бути вчиненим лише умисно. Ч. 2 та ч. 3 ст. 24 КК України передбачає визначення прямого та непрямого умислу. Аналізуючи зміст цих частин, можна дійти висновку, що як прямий, так і непрямий умисел передбачає усвідомлення винним суспільно небезпечного характеру свого діяння та його суспільно небезпечних наслідків. Різниця між прямим та непрямим умислом полягає лише у вольовому ставленні до наслідків: при прямому умислі винний бажає їх настання, а при непрямому – не бажає, але свідомо припускає.

Усвідомлення винним суспільно небезпечного характеру свого діяння характерне також для злочинної самовпевненості, що є видом необережності. Це інтелектуальне ставлення передбачає, що винна особа розуміє фактичні обставини вчиненого діяння, які стосуються об'єкта, предмета, об'єктивної сторони складу конкретного злочину, а також його суспільну небезпеку. У випадку вчинення вбивства малолітнього таке розуміння повинно передбачати й усвідомлення того, що особа позбавляє життя малолітнього. В іншому випадку заподіяння смерті малолітньому лежить поза межами умисного ставлення до такого діяння. Тому формулювання «припускав, або за обставинами справи повинен був і міг це усвідомлювати», на нашу думку, є неприпустимим при визначенні інтелектуального ставлення винного до вбивства малолітнього. В зв'язку з тим, видається

¹ Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кирись – Львів: Ліга-прес, 2008. – С. 115–124.

доцільним внести зміни до ч. 1 п. 6 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи»¹, виклавши його в такій редакції: «Під вбивством малолітньої дитини (п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України) розуміється умисне позбавлення життя особи, якій не виповнилося 14 років. Ця кваліфікуюча ознака наявна тоді, коли винний усвідомлював, що потерпілий є малолітнім».

Аргументом на користь таких змін може слугувати і той факт, що при вбивстві вагітної жінки відповідальність за п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України настає тільки в тому випадку, коли винний завідомо знав про стан вагітності потерпілої. На це звертає увагу й ч. 2 п. 6 цієї ж Постанови Пленуму Верховного Суду України.

У доктрині польського кримінального права кваліфікуючі ознаки вбивства ставляться у вину лише тоді, коли вони повністю охоплювалися свідомістю особи. В іншому випадку кваліфікація за цими ознаками є недопустимою².

Вбивство жінки, яку винний помилково вважав вагітною або вбивство дитини, яку він помилково вважав малолітньою, слід було би кваліфікувати як замах на злочин, передбачений у п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України.

Не можна вважати вдалою пропозицію кваліфікувати такі діяння за сукупністю злочинів, передбачених у ч. 2 ст. 15 і п. 2 ч. 2 ст. 115 України та, залежно від обставин справи, за відповідною частиною (пунктом ч. 2) ст. 115 КК України. Застосування до одиничного злочину правил про сукупність злочинів є помилковим не лише з теоретичної позиції, а й несправедливим, оскільки призводить до необхідності призначення покарання за правилами сукупності злочинів (ст. 70 КК України).

У п. 3 ч. 2 ст. 115 КК України також об'єднано дві кваліфікуючі обставини: **вбивство заручника або викраденої людини**. Відповідно до п. 7 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» відповідальність за умисне вбивство заручника настає за умови, що потерпілий був заручником (тобто особою, яку захопили чи тримали з метою спонукати її родичів, державну або іншу установу, підприємство чи організацію, фізичну або службову особу до вчинення чи утримання від вчинення будь-якої дії як умови звільнення) і винна особа це усвідомлювала.

Викрадення людини означає заволодіння нею і незаконне переміщення її з одного певного місця, де вона вільно перебувала згідно з

¹ Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кириш – Львів: Ліґа-прес, 2008. – С. 115–124.

² Bojarski T. Z problematyki przestępstw kwalifikowanych / T. Bojarski // Annales UMCS. – 1990. – vol. XXXVII. – S. 278

власною волею, до іншого, і може виразитися у формі: а) відкритого заволодіння нею (коли остання або інші, треті особи, у присутності яких здійснюється викрадення, завідомо для винного розуміють значення вчинюваних ним злочинних дій. Таке заволодіння може відбутися, скажімо, шляхом грабежу чи розбійного нападу); б) таємного заволодіння (вчиненого за відсутності інших осіб щодо людини, яка не розуміє значення вчинюваних з нею дій у зв'язку з малолітством, знаходженням у безпорадному стані тощо); в) заволодіння людиною, вчиненого шляхом обману чи зловживання довірою (скажімо, винна особа забирає людину із притулку для старих на підставі підроблених документів); г) заволодіння людиною в результаті вимушено-добровільної передачі її винному під погрозою насильства над її батьком, усиновителем, опікуном, піклувальником, вихователем тощо, або під погрозою насильства над особами, близькими для останніх, або розголошення відомостей, що ганьблять їх, пошкодження чи знищення їхнього майна¹.

Дії кваліфікуються як умисне вбивство заручника або викраденої людини незалежно від того, чи була винна особа причетною до вчинення злочину, передбаченого у ст. 146 або 147 КК України. Разом з тим мотив такого вбивства повинен мати зв'язок із даними злочинами (це можуть бути бажання спонукати зазначених у ст. 147 КК України осіб, установу, підприємство, організацію до вчинення чи утримання від вчинення певних дій, помста за невиконання висунутих вимог, прагнення приховати захоплення чи тримання заручника або інший злочин, вчинений під час їх здійснення, тощо). Дії особи, яка вчинила злочин, передбачений у ст. 146 чи 147 КК України, й умисно вбила заручника чи викрадену людину, мають кваліфікуватися за ч. 3 ст. 146 чи ч. 2 ст. 147 КК України за ознакою спричинення тяжких наслідків і за п. 3 ч. 2 ст. 115 КК України².

Відповідно до п. 12 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи»³ відповідальність за **вбивство особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку** настає, якщо злочин вчинено з метою не допустити чи припинити правомірну діяльність потерпілого у зв'язку з виконанням ним зазначеного обов'язку, змінити характер останньої, а

¹ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / за редакцією М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Канон, 2001. – С. 315-316.

² Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кириш – Львів: Ліґа-прес, 2008. – С. 115–124.

³ Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кириш – Львів: Ліґа-прес, 2008. – С. 115–124.

так само з мотивів помсти за неї незалежно від часу, що минув з моменту виконання потерпілим своїх обов'язків до вбивства.

Наприклад, як замах на вбивство особи у зв'язку з виконанням нею службового обов'язку були кваліфіковані дії Г.М. Його визнано винним у тому, що 16 травня 2005 року близько 23 год. з метою вбивства заступника директора районної філії ВАТ «Волиньобленерго» з помсти за відключення від електропостачання за несплату коштів за спожиту енергію очолюваного Г.М. підприємства приїхав додому до потерпілого, висловлював погрози та здійснив цілеспрямований постріл з відстані 5 м. у Г.Л. із заздалегідь підготовленого обрізу мисливської зброї. Однак свій намір до кінця не довів, оскільки потерпілий, побачивши рушницю, почав тікати, а після пострілу, отримавши поранення впав на землю. Після цього Г.М. з місця події втік¹.

Суспільна небезпека цього злочину полягає в тому, що посягання здійснюється не лише на життя потерпілої особи, а й на інший об'єкт – суспільні відносини, що покликані забезпечувати потерпілому право здійснювати свої службові чи громадські обов'язки.

Виконання службового обов'язку – це діяльність особи, яка входить до кола її повноважень, а громадського обов'язку – здійснення спеціально покладених на особу громадських повноважень чи вчинення інших дій в інтересах суспільства або окремих громадян (наприклад, припинення правопорушення, повідомлення органів влади про злочин або про готування до нього).

При кваліфікації діянь особи за п. 8 ч. 2 ст. 115 КК України, що передбачає відповідальність за вбивство особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку, особливу увагу слід приділяти мотивам вбивства. Якщо ж вбивство було вчинене з хуліганських мотивів, то кваліфікація діяння за п. 8 ч. 2 ст. 115 КК України виключається. Якщо ж мотивом вбивства було бажання перешкодити припиненню хуліганських дій, тоді такі дії слід кваліфікувати за п. 8 ч. 2 ст. 115 КК України.

На нашу думку, дана кваліфікуюча обставина буде відсутня, якщо вбивство вчиняється з метою помсти за невиконання чи неналежне виконання особою своїх службових чи громадських обов'язків. У такому випадку відсутній додатковий об'єкт такого вбивства, а саме – немає посягання на встановлений порядок виконання службових чи громадських обов'язків.

Коло близьких осіб, що можуть бути потерпілими від вбивства, передбаченого у п. 8 ч. 2 ст. 115 КК України, кримінальним законодавством не передбачається. Пункт 12 Постанови Пленуму Верховного Суду України

¹ Ухвала суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 4 квітня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 355–361.

від 7 лютого 2003 року №2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи»¹ визначає, що в таких випадках слід керуватися п. 11 ст. 32 КПК України, який дає вичерпний перелік осіб, що є близькими родичами в кримінальному процесі. До таких осіб належать батьки, один із подружжя, діти, рідні брати і сестри, дід, баба, внуки.

Деколи при вбивстві особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку може мати місце конкуренція норм. Зокрема, умисне вбивство або замах на вбивство державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу чи його близьких родичів, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного або їх близьких родичів, захисника чи представника особи або їх близьких родичів, начальника військової служби чи іншої особи, яка виконує обов'язки з військової служби, представника іноземної держави або іншої особи, яка має міжнародний захист, за наявності відповідних підстав належить кваліфікувати тільки за статтями 112, 348, 379, 400, ч. 4 ст. 404, ст. 443 КК України. Разом з тим, коли умисне вбивство зазначених осіб чи замах на нього вчинені за інших обтяжуючих обставин, передбачених у ч. 2 ст. 115 КК України, дії винної особи додатково кваліфікуються і за відповідними пунктами цієї статті.

Відповідно до КК Республіки Польща можна виділити лише одну кваліфікуючу ознаку вбивства, що характеризує його об'єкт: вбивство одним діянням більше, ніж однієї особи (§ 3 артикулу 148 КК Республіки Польща).

Кваліфікуючу ознаку вбивства **одним діянням більше, ніж однієї особи** можна порівняти з вбивством двох або більше осіб, що передбачено у п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України. Однак на відміну від останньої ознаки, яка передбачає єдність умислу, тобто суб'єктивної сторони, вбивство одним діянням більше ніж однієї особи передбачає єдність діяння, тобто об'єктивної сторони. При цьому, як зазначає А. Цоль, наслідки не обов'язково повинні настати одночасно. Різниця в часі між смертю двох чи більше осіб, позбавлених життя одним діянням, значення для кваліфікації не має².

Такий підхід до цієї кваліфікуючої ознаки спричинив низку дискусій у доктрині кримінального права Республіки Польща. Зокрема, різні погляди виловлюються щодо кваліфікації діянь у випадку, коли винний з вогнепальної зброї вчиняє декілька пострілів, внаслідок чого вбиває двох

¹ Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кириш – Львів: Ліґа-прес, 2008. – С. 115–124.

² Kodeks karny. Komentarz: w 3 t. / [A. Barczak-Oplustil, A. Zoll i in.]; pod. red. A. Zoll. – Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2006. – Т. 2: Część szczególna: komentarz do artykułów 117-277 kodeksu karnego, – S. 260.

або більше осіб, або за допомогою холодної зброї завдає декілька ударів двом або більше потерпілим, внаслідок чого вони гинуть. Чи слід у такому випадку дії винної особи розглядати як одне діяння чи як декілька різних?

У доктрині польського кримінального права наявні дві концепції які по-різному вирішують дану ситуацію: натуральної єдності діяння та юридичної єдності діяння.

Прихильники концепції натуральної єдності діяння стверджують, що діянням є реальна подія в зовнішньому світі. Питання про те, що є діянням, не повинно базуватися на нормативних приписах і існує незалежно від права¹. Відповідно до цієї концепції вбивця вчиняє стільки різних діянь, скільки разів натискає на спусковий гачок або скільки ударів наносить холодною зброєю.

Прихильники концепції юридичної єдності діяння стверджують, що на питання єдності чи множинності діянь слід дивитися через призму норм права. В такому розумінні те, що закон називає одним діянням, є одним діянням незалежно від того, скільки дій у реальному житті треба виконати, щоб його вчинити. Те, що в конкретному положенні кримінального закону називається одним діянням, слід розглядати як одне діяння, навіть якщо воно складається з великої кількості дій чи бездіяльності, які відповідно до інших положень цього ж закону становлять множинність діянь². Згідно з цією концепцією описану вище ситуацію слід розглядати як одне діяння, що містить ознаки кваліфікованого вбивства.

Видається, що положення теорії та практики кримінального права України щодо вбивства двох або більше осіб є більш прийнятним, оскільки дозволяє уникнути багатьох дискусійних моментів. Єдність умислу як критерій єдності діяння при вчиненні вбивства двох або більше осіб є більш досконалим.

Кваліфікуючими ознаками умисного вбивства, що стосуються об'єктивної сторони, у кримінальному праві України є вчинення з особливою жорстокістю (п. 4 ч. 2 ст. 115 КК України), вчинення способом, небезпечним для життя багатьох осіб (п. 5 ч. 2 ст. 115 КК України), поєднане із зґвалтуванням або насильницьким задоволення статевої пристрасті неприродним способом (п. 10 ч. 2 ст. 115 КК України), вчинене на замовлення (п. 11 ч. 2 ст. 115 КК України).

Вбивство з особливою жорстокістю – один з найбільш поширених видів кваліфікованого вбивства. Як зазначає Г. Н. Борзенков,

¹ Kardas P. Przestępstwo ciągle w prawie karnym materialnym: analiza konstrukcji modelowych na tle pojęcia czynu, zbiegu przepisów i zbiegu przestępstw / P. Kardas. – Kraków: Zakamycze 1999. – С. 35.

² Wolter W. Nauka o przestępstwie: analiza prawnicza na podstawie przepisów części ogólnej kodeksu karnego z 1969 r. / W. Wolter. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973. – S. 57-58; Spotowski A. Pomijalny (pozorny) zbieg przepisów ustawy i przestępstw / A. Spotowski. – Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1976. – S. 25.

труднощі в застосування цієї кваліфікуючої ознаки полягають у тому, що вона є двічі оціночною категорією. По-перше, оціночним є поняття жорстокості, а по-друге, в законі йдеться не просто про жорстокість, а особливу жорстокість. Жорстоким, по суті, є будь-яке вбивство. Особлива жорстокість – це вже вищий прояв цього поняття¹.

Суспільно небезпечне діяння, що є проявом особливої жорстокості, завжди вчиняються з прямим умислом на завдання потерпілому фізичних і моральних страждань. Вони можуть бути спрямованими не лише проти потерпілого, а й щодо інших, близьких потерпілому осіб, коли винний усвідомлював, що, вчиняючи такі діяння щодо потерпілого, він заподіє їм особливі страждання. Особлива жорстокість, проявляючись у таких рисах, як безжалісність, безсердечність, свідчить про підвищену суспільну небезпечність особи злочинця. Як поняття «особлива жорстокість» належить до числа оціночних. Суд, у кінцевому підсумку, виходячи з конкретних обставин справи, приходять до висновку про наявність цього способу вчинення злочину. Пленум Верховного Суду України стосовно даної ознаки вказав, що **особлива жорстокість** пов'язується зі способом позбавлення життя людини та іншими обставинами, які свідчать про проявлення винним особливої жорстокості. Вона може проявлятися в спричиненні потерпілому особливих страждань шляхом глуміння, тортур, мордування, мучення, в тому числі з використанням вогню, струму, кислоти, лугу, радіоактивних речовин, отрути, яка завдає нестерпного болю, заподіяння великої кількості тілесних ушкоджень, які завідомо для винного завдавали потерпілому особливих страждань. Вчиненням з особливою жорстокістю вважається умисне вбивство, якщо воно супроводжувалося глумінням над трупом, а так само у присутності близьких потерпілому осіб, коли винний усвідомлював, що такими діями спричиняє їм особливі страждання. При цьому знищення або розтин трупа людини з метою приховання вбивства не охоплюється поняттям особливої жорстокості.

Намагаючись максимально визначити це оцінчне поняття, Пленум Верховного Суду України зазначив, що умисне вбивство визнається вчиненням з особливою жорстокістю, якщо винний, позбавляючи потерпілого життя, усвідомлював, що завдає йому особливих фізичних (шляхом заподіяння великої кількості тілесних ушкоджень, тортур, мордування, мучення, в тому числі з використанням вогню, струму, кислоти, лугу, радіоактивних речовин, отрути, яка завдає нестерпного болю, тощо), психічних чи моральних (шляхом зганьблення честі, приниження гідності, заподіяння тяжких душевних переживань, глумління тощо) страждань, а також якщо воно було поєднане із глумінням над трупом або вчинювалося в присутності близьких потерпілому осіб і винний усвідомлював,

¹ Борзенков Г.Н. Квалификация преступлений против жизни и здоровья: [учебно-практическое пособие] / Г.Н. Борзенков. – М.: Зерцало-М, 2005. – С. 53.

що такими діями завдає останнім особливих психічних чи моральних страждань.

Так, вироком апеляційного суду Хмельницької області від 14 серпня 2003 року Н. засуджено за п. 4 ч. 2 ст. 115 КК України. Під час перегляду справи в порядку касаційного провадження Верховний Суд України дійшов висновку, що суд не сформулював в обвинуваченні, в чому саме проявилась особлива жорстокість під час вчинення вбивства, а лише зазначив, що засуджений під час сварки при розпитті спиртних напоїв, завдаючи удари котушкою, ногами та лопатою по голові позбавив потерпілого життя. В матеріалах справи Верховний Суд також не знайшов даних, які би свідчили про те, що винний, позбавляючи потерпілого життя, усвідомлював, що завдає йому особливих фізичних, психічних чи моральних¹.

Про необхідність усвідомлення винним факту завдання особливих фізичних чи психічних страждань Верховний Суд України звертав увагу і при вирішенні інших справ².

Не можна кваліфікувати умисне вбивство за п. 4 ч. 2 ст. 115 КК України на тій підставі, що винна особа в подальшому з метою приховання цього злочину знищила або розчленувала труп³.

Про особливу жорстокість як кваліфікуючу ознаку вбивства може свідчити спосіб вчинення цього злочину. На це звертав увагу Верховний Суд України при розгляді кримінальної справи щодо Б.⁴, а також при розгляді інших справ⁵.

¹ Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах України від 14 серпня 2003 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 225–227.

² Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 15 липня 2003 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 227–230; Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 31 січня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 233–240; Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 23 березня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 240–245; Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 15 липня 2003 року // Вісник Верховного Суду України. – 2004. – № 9 – С. 21–22.

³ Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кириш – Львів: Ліга-прес, 2008. – С. 115–124.

⁴ Ухвала судової колегії в кримінальних справах Верховного Суду України від 11 травня 1999 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 230–233.

⁵ Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 16 травня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини

Умисне вбивство, вчинене у стані сильного душевного хвилювання (ст.116 КК України, або матір'ю своєї новонародженої дитини (ст.117 КК України), або при перевищенні меж необхідної оборони чи в разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця (ст.118 КК України), кваліфікується тільки за цими статтями КК України, навіть якщо воно й мало ознаки особливої жорстокості.

Як вчинене **способом, небезпечним для життя багатьох осіб**, умисне вбивство кваліфікується за умови, що винний, здійснюючи умисел на позбавлення життя певної особи, усвідомлював, що застосовує такий спосіб убивства, який є небезпечним для життя не тільки цієї особи, а й інших людей. При цьому небезпека для життя інших людей має бути реальною.

Небезпечність застосовуваного суб'єктом способу вбивства має оцінюватися, виходячи з конкретної обстановки вчинення вбивства. В теорії кримінального права небезпечним для життя багатьох осіб вважається спосіб вчинення вбивства таким чином, коли позбавлення життя конкретної особи може супроводжуватися заподіянням шкоди невизначеному колу інших осіб, а також іншим об'єктам кримінально-правової охорони. Тому умисне вбивство, вчинене способом, небезпечним для життя багатьох осіб, має місце, зокрема, коли воно вчинене шляхом: вибуху, підпалу, затоплення, штучного влаштування сходження сніжних лавин, селевих потоків, серії пострілів у місцях скупчення людей, отруєння води і їжі, що є в загальному користуванні не лише потерпілого, а й інших осіб, використання хімічних, радіоактивних речовин, бактеріологічних препаратів, використання як знаряддя вбивства транспортних засобів або інших джерел підвищеної небезпеки¹.

Вчинення вбивства таким способом підвищує його суспільну небезпечність, а також особи злочинця, оскільки при цьому виникає загроза для декількох об'єктів кримінально-правової охорони. Пленум Верховного Суду України пояснив, що небезпека для життя інших людей при цьому має бути реальною. Коли при умисному вбивстві, вчиненому способом, небезпечним для життя багатьох осіб, умисно позбавлено життя декількох з них, вчинене, оскільки такий результат охоплювався умислом винного,

проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 245–252; Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 6 червня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 252–255; Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 15 червня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 255–263; Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 31 липня 2003 року // Рішення Верховного Суду України. – 2004. – Вип.1 – С. 92–93.

¹ Русское уголовное право. Курс лекций. Т. III. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та., 2000. – С. 100.

належить кваліфікувати за пунктами 5 і 1 ч.2 ст.115 КК. Заподіяння ж внаслідок вчинення вбивства таким способом шкоди здоров'ю інших осіб (тілесних ушкоджень) належить також кваліфікувати за сукупністю злочинів: п.5 ч.2 ст.115 КК і відповідно за статтею, що передбачає відповідальність за умисне заподіяння певного виду тілесного ушкодження. Такий підхід викликав критику в юридичній літературі. Так, О.І. Коробеев і С.В.Бородін дійшли висновку і, як видається, слушного, про те, що спричинення тілесних ушкоджень іншим особам є ознакою об'єктивної сторони більш тяжкого злочину проти людини, яким є вбивство способом, небезпечним для життя багатьох осіб, і тому втрачає значення самостійного злочину та не потребує, зрозуміло, самостійної кваліфікації¹.

Використовуючи як знаряддя злочину предмети, що мають велику руйнівну силу (наприклад, вибухівку), винна особа тим самим підвищує ступінь суспільної небезпеки діяння, оскільки значно збільшується заподіяна шкода й існує більша ймовірність досягнення злочинного результату. Крім того, використовуючи вибух, підпал, катастрофу транспорту тощо винна особа, як правило, в певний момент втрачає над ними контроль, що несе загрозу заподіяння більшої шкоди, ніж ставив собі за мету винний.

Якщо ж високі руйнівні властивості знаряддя злочину не використовувались або використовувались при умовах, що виключають можливість заподіяння шкоди третім особам, то немає підстав кваліфікувати дії винного як вчинені способом, небезпечним для життя багатьох осіб. Наприклад, автоматична вогнепальна зброя застосовується для нанесення ударів по голові прикладом, або постріли з автоматичної зброї здійснюються в закритому приміщенні, де сторонніх осіб немає.

У разі, коли винний, позбавляючи життя особу, помилково вважав, що робить це таким способом, який є небезпечним для життя потерпілого та інших людей, в той час як той фактично небезпечним не був, вчинене належить кваліфікувати як замах на вчинення злочину, передбаченого у п.5 ч.2 ст.115 КК України.

Також як замах на вбивство, вчинене способом, небезпечним для життя багатьох осіб слід кваліфікувати дії винного, який з метою позбавити життя потерпілого влаштував вибух вибухового приладу, однак при цьому ніхто не постраждав за умови, що існувала реальна загроза життю іншим особам.

Як закінчений замах на вбивство двох і більше осіб, вчинений з хуліганських мотивів і способом, небезпечним для життя багатьох осіб, кваліфіковані судом дії С., який після сварки і бійки в барі, де йому було завдано легких тілесних ушкоджень, кинув гранату РГД-5 в сторону осіб,

¹ Див.: Русское уголовное право. Курс лекций. Т. III. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та., 2000. – С. 102; Бородин С.В. Преступления против жизни. – М.: «Юристь», 1999. – С. 120.

з якими він мав конфлікт, внаслідок чого трьом особам, що знаходилися в барі, були заподіяні легкі тілесні ушкодження¹.

Якщо при умисному вбивстві, вчиненому небезпечним для життя багатьох осіб способом, позбавлено життя й іншу особу (інших осіб), злочин кваліфікується за пунктами 1 і 5 ч.2 ст.115 КК України, а якщо заподіяно шкоду її (їх) здоров'ю, – за п.5 ч.2 ст.115 КК України та відповідними статтями цього Кодексу, що передбачають відповідальність за умисне заподіяння тілесних ушкоджень.

Вбивством, ***поєднаним із зґвалтуванням або насильницьким задоволенням статевої пристрасті неприродним способом*** є:

1) вбивство під час зґвалтування або задоволення статевої пристрасті неприродним способом;

2) вбивство з метою помсти за спричинений під час зґвалтування або задоволення статевої пристрасті неприродним способом опір, як у випадку закінченого зґвалтування чи задоволення статевої пристрасті неприродним способом, так і у випадку, коли ці злочини до кінця довести не вдалося;

3) вбивство з метою вчинити статевий акт з трупом (некрофілія).

У зв'язку з цим п.14 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи»² зазначає, що умисне вбивство тягне відповідальність за п.10 ч. 2 ст. 115 КК України (вбивство, поєднане із зґвалтуванням чи насильницьким задоволенням статевої пристрасті неприродним способом), якщо воно було поєднане зі зґвалтуванням потерпілої особи або насильницьким задоволенням із нею статевої пристрасті неприродним способом, тобто мало місце в процесі вчинення зазначених злочинів чи одразу ж після нього. При цьому злочинні дії кваліфікуються і за ч. 4 ст. 152 чи ч. 3 ст. 153 КК України або ще й за відповідною частиною ст. 15 КК України.

Як умисне вбивство, вчинене за попередньою змовою групою осіб, поєднане зі зґвалтуванням потерпілої та зґвалтування потерпілої (п.10, 12 ч.2 ст.115; ч.4 ст.152 КК України), кваліфіковані дії Р. та С. Вони визнані винними у тому, що, познайомившись на дискотеці з дівчиною, відвели її у безлюдне місце на території дитячого садка, де, використовуючи її безпорадний стан внаслідок алкогольного сп'яніння і застосовуючи фізичне насильство, по черзі ґвалтували її. Після таких дій з метою

¹ Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 14 березня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 186–190.

² Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кирись – Львів: Ліга-прес, 2008. – С. 115–124.

помститися за опір, який потерпіла чинила при зґвалтуванні, вони задушили її колготами, а після цього труп потерпілої кинули в люк¹.

Умисне вбивство з метою задовольнити статеву пристрасть із трупом також тягне відповідальність за п. 10 ч. 2 ст. 115 КК України.

У випадках, коли особу було умисно вбито через певний час після її зґвалтування чи насильницького задоволення з нею статевої пристрасті неприродним способом з метою їх приховання, дії винного кваліфікуються за сукупністю злочинів, передбачених відповідними частинами ст. 152 або ст. 153 та п. 9 ч. 2 ст. 115 КК України.

Таку позицію займає й судова практика. Так, А., І. та В. вживали спиртні напої в кафе та домовились між собою домогтися статевої близькості з К., яка в цей час теж була в кафе. Коли потерпіла вийшла з кафе, всі троє наздогнали її та запропонували провести додому. Проходячи через темну вулицю вони запропонували їй вступити з ними в статеві відносини. Оскільки К. відмовила, всі троє застосували до неї насильство, нанісши не менше 20 ударів кулаками по тілу, роздягли та зґвалтували. Потім з метою приховати вчинений ними злочин, вони вбили її, кидаючи по чергово важкий камінь їй на голову. Дії винних судова палата в кримінальних справах Верховного Суду України кваліфікувала за п. 9, 12 ч. 2 ст. 115 та ч. 4 ст. 152 КК України².

Зґвалтуванням є статеві зносини із застосуванням фізичного насильства, погрози його застосування або з використанням безпорадного стану потерпілої особи (ч. 1 ст. 152 КК).

Під задоволенням статевої пристрасті **неприродним способом** розуміють будь-які дії, крім природного статевого акту між жінкою і чоловіком, які можуть задовольнити статеву пристрасть жінки або чоловіка. Наприклад, мужолозтво, лесбійство, орогенітальний контакт жінки з чоловіком або чоловіка з чоловіком, аногенітальний контакт чоловіка з жінкою, сурогатні форми статевих зносин, які імітують природний статевий акт, садистські дії сексуального характеру (наприклад, проникнення в піхву жінки якимось предметом), сексуальний мазохізм³.

Оскільки вбивство не є способом вчинення зґвалтування чи насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом, вчинене суб'єктом умисне вбивство в процесі зґвалтування або насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом або відразу після

¹ Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 14 березня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 371–376.

² Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 31 січня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 366–371.

³ Науково-практичний коментар кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року. – К.: «Кантон» «А.С.К.». 2001р. – С. 366.

цього кваліфікується за сукупністю злочинів: п. 10 ч. 2 ст. 115 та ч. 4 ст. 152 чи ч. 3 ст. 153 КК.

Коли ж умисне вбивство потерпілої особи з метою приховати зґвалтування, насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом чи замах на ці злочини вчинено через деякий час після вчинення названих злочинів, дії суб'єкта належить кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених відповідною частиною ст. 152 чи ст. 153 та п. 9 ч. 2 ст. 115 КК, або за відповідною частиною ст. 15 і відповідною частиною ст. 152 чи ст. 153 КК та за п. 9 ч. 2 ст. 115 КК. Умисне вбивство потерпілої особи з помсти за опір, вчинений нею при зґвалтуванні чи насильницькому задоволенні статевої пристрасті неприродним способом, також потрібно кваліфікувати також за сукупністю злочинів: відповідна частина ст. 152 або 153 та п. 10 ч. 2 ст. 115 КК.

Заподіяння смерті з необережності у процесі зґвалтування або насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом, кваліфікується лише за ч. 4 ст. 152 або ч. 3 ст. 153 КК.

У правозастосувальній практиці трапляються випадки, коли смерть потерпілої особи настає не в результаті сексуального насильства, а внаслідок залишення такої особи в небезпеці після зґвалтування або насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом. Кваліфікація вчиненого в таких випадках винним здійснюється за ст. 152 або 153 та ч. 3 ст. 135 КК.

У тих випадках, коли умисне вбивство потерпілої особи вчинене у процесі комбінованого статевих насильства: зґвалтування і насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом, має місце сукупність злочинів – п. 10 ч. 2 ст. 115 і ч. 4 ст. 152 та ч. 3 ст. 153 КК.

Спірним у теорії кримінального права є питання щодо кваліфікації умисного вбивства особи, яка могла перешкодити вчиненню зґвалтування або насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом чи повідомити про їх вчинення. Вважається, що таке вбивство вчиняється з метою приховати зґвалтування чи насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом або полегшити їх вчинення, і тому наявна сукупність злочинів, передбачених у п. 9 ч. 2 ст. 115 та ч. 4 ст. 152 або ч. 3 ст. 153 КК. Умисне вбивство особи, яка перешкоджала вчиненню зґвалтування, належить кваліфікувати як вчинене у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку (п. 8 ч. 2 ст. 115 КК) та за ч. 4 ст. 152 чи ч. 3 ст. 152.

Даний вид вбивства може бути вчинений і за наявності інших обтяжуючих обставин, передбачених у ч. 2 ст. 115 КК, що зумовлює необхідність кваліфікації вчиненого і за іншими відповідними пунктами даної статті.

Умисне вбивство, **вчинене на замовлення**, – це умисне позбавлення життя потерпілого, здійснене особою (виконавцем) за дорученням іншої особи (замовника). Таке доручення може мати форму

наказу, розпорядження, а також угоди, відповідно до якої виконавець зобов'язується позбавити потерпілого життя, а замовник – вчинити в інтересах виконавця певні дії матеріального чи нематеріального характеру або ж не вчиняти їх.

Виділення такої кваліфікуючої ознаки, як вбивство на замовлення, викликано збільшенням чисельності таких вбивств та їх професіоналізацією. Як правило, особа, що вчиняє вбивство на замовлення, отримує за це винагороду.

Якщо замовлення умисного вбивства мало форму угоди, відповідальність за п. 11 ч. 2 ст. 115 КК України настає незалежно від того, коли були вчинені обіцяні виконавцеві дії – до чи після вбивства, виконав чи не виконав замовник свою обіцянку, збирався він це робити чи ні.

Виникає запитання, а що ж таке дії матеріального та нематеріального характеру. П. 15 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи»¹ визначає:

- **під діями матеріального характеру** слід, зокрема, розуміти: сплату виконавцеві винагороди за вчинення вбивства, передачу чи збереження прав на майно, звільнення від майнових зобов'язань тощо;

- **під діями нематеріального характеру** необхідно розуміти будь-які дії, вчинення чи невчинення яких безпосередньо не пов'язане з матеріальними інтересами виконавця вбивства. Наприклад, допомога у працевлаштуванні, вирішенні певних життєвих проблем, звільнення від кримінальної відповідальності, залучення до вчинення інших злочинів, якщо цього бажає виконавець, тощо.

Замовник умисного вбивства залежно від конкретних обставин справи є або підбурювачем, або організатором, якщо він не є співвиконавцем цього вбивства, і його дії належить кваліфікувати за ч. 3 чи 4 ст. 27 і п. 11 ч. 2 ст. 115 КК. За наявності для того підстав вчинене суб'єктом слід кваліфікувати і за іншими пунктами ч. 2 ст. 115. Зокрема, за п. 6 ч. 2 ст. 115 КК, якщо виконавець вчинив вбивство з метою одержання вигод матеріального характеру, та за п. 12 ч. 2 ст. 115 КК, якщо вбивство було замовлено групою осіб. У випадку, коли замовник умисного вбивства був його співвиконавцем, вчинене ним належить кваліфікувати за п. 11 і 12 ч. 2 ст. 115 КК як умисне вбивство, вчинене на замовлення за попередньою змовою групою осіб, а за наявності підстав – і за іншими пунктами цієї статті.

Якщо ж замовник умисного вбивства, який не є співвиконавцем вбивства, керується корисливими, а виконавець – якимись іншими мотивами,

¹ Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кирись – Львів: Ліга-прес, 2008. – С. 115–124.

дії замовника необхідно кваліфікувати за ч. 3 чи 4 ст. 27 і п. 6 та 11 ч. 2 ст. 115 КК. Пункт 11 ч. 2 ст. 115 КК, зрозуміло, не може застосовуватися, коли замовлене не умисне вбивство, а якийсь інший насильницький злочин. Коли, наприклад, замовник доручив виконавцеві заподіяти потерпілому тілесні ушкодження, а виконавець умисно вбив потерпілого, то замовник підлягає кримінальній відповідальності за співучасть у злочині, який він організував або до вчинення якого підбурював, а виконавець – за умисне вбивство. Дії виконавця умисного вбивства на замовлення необхідно кваліфікувати за п. 11 ч. 2 ст. 115 КК, а за наявності підстав – і за іншими пунктами даної статті.

У тому випадку, коли виконавець умисного вбивства на замовлення з незалежних від його волі причин не реалізував умисел на вбивство, дії замовника залежно від конкретних обставин належить кваліфікувати як співучасть у готуванні до умисного вбивства на замовлення (ч. 3 чи 4 ст. 27, ч. 1 ст. 14 і п. 11 ч. 2 ст. 115 КК) чи в замаху на це умисне вбивство (ч. 3 чи 4 ст. 27, ч. 2 чи 3 ст. 15 і п. 11 ч. 2 ст. 115 КК).

У випадках, коли умисне вбивство на замовлення вчинюється з метою одержання від замовника грошей, матеріальних цінностей чи інших вигод матеріального характеру (тобто з корисливих мотивів), дії виконавця кваліфікуються за пунктами 6 і 11 ч. 2 ст. 115 КК України.

Так, Верховний Суд України визнав, що суд правильно кваліфікував за п. 6, 11, 12 ч. 2 ст. 115 КК України дії засуджених, які вчинили умисне вбивство на замовлення з метою одержання грошової винагороди¹.

Замовник умисного вбивства залежно від конкретних обставин справи повинен визнаватися або підбурювачем, або організатором злочину (якщо тільки він не є його співвиконавцем). Його дії належить кваліфікувати за відповідною частиною ст. 27, п. 11 ч. 2 ст. 115 КК України, а за наявності до того підстав – і за іншими пунктами цієї статті (наприклад, за п. 6 – якщо виконавець позбавив особу життя з метою одержання вигод матеріального характеру, за п. 12 – коли вбивство було замовлено групі осіб).

Так, колегія суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України при розгляді справи щодо Б., К. та Ч. дії особи – замовника вбивства, яка схилила іншу особу до вчинення злочину, та пособника цього вбивства, кваліфікувала як співучасть у злочині, відповідно, за ч. 4 ст. 27 і ч. 5 ст. 27 та пунктами 6, 11 ч. 2 ст. 115 КК України².

¹ Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 16 березня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 378–385; Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 25 квітня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 387–397.

² Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 6 квітня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 397–405.

Дії замовника умисного вбивства, який одночасно був і співвиконавцем цього злочину, кваліфікуються за пунктами 11 і 12 ч. 2 ст. 115 КК України як умисне вбивство, вчинене на замовлення за попередньою змовою групою осіб, а за наявності до того підстав – і за іншими пунктами цієї статті.

Якщо замовник, який не є співвиконавцем убивства, керувався корисливими, а виконавець – іншими мотивами, дії замовника кваліфікуються за відповідною частиною ст. 27, пунктами 6 і 11 ч. 2 ст. 115 КК України.

У разі, коли виконавець погодився позбавити потерпілого життя, але з причин, що не залежали від його волі, умисел на вбивство до кінця не довів, дії замовника залежно від конкретних обставин справи кваліфікуються як співучасть у готуванні до умисного вбивства на замовлення чи в замаху на вчинення цього злочину. Аналогічно слід кваліфікувати дії замовника, який замовив вбивство працівнику правоохоронних органів, який відповідно до Закону України «Про оперативну-розшукову діяльність» діяв з метою викриття замовника. Наприклад, вироком апеляційного суду Вінницької області від 13 грудня 2005 року Т.О. була засуджена за ч. 3 ст. 27, ч. 1 ст. 14, п. 11 ч. 2 ст. 115 КК України. Вона визнана винною у вчиненні злочину за таких обставин. Т.О. та Т.Г. перебували в зареєстрованому шлюбі з 1988 року. Після розірвання шлюбу вони продовжували проживати в тій самій квартирі. Через деякий час Т.Г. одружився вдруге і став проживати з дружиною у зазначеній квартирі. На ґрунті неприязних стосунків з Т.Г., що тривали протягом останніх років, Т.О. вирішила його вбити. З цією метою вона познайомилась з П., який був працівником міліції і діяв з метою викрити Т.О. Вони домовились про те, що за виконання доручення П. отримає 1000 доларів США. Т.О. передала П. всю необхідну інформацію про свого колишнього чоловіка і завдаток. Через декілька днів П. повідомив Т.О. про виконання її замовлення, у зв'язку з чим Т.О. передала йому решту грошей як винагороду за вчинення злочину¹.

Більшість кваліфікуючих ознак вбивства за кримінальним правом Республіки Польща характеризують його об'єктивну сторону. Серед таких ознак є, зокрема, вбивство з особливою жорстокістю (п. 1 § 2 артикулу 148 КК Республіки Польща), у зв'язку зі взяттям заручника, зґвалтуванням або розбоем (п. 2 § 2 артикулу 148 КК Республіки Польща); із застосуванням вогнепальної зброї чи вибухових речовин (п. 4 § 2 артикулу 148 КК України).

Особливою жорстокістю в кримінальному праві Республіки Польща вважається спосіб позбавлення життя іншої особи, який поєднує в собі такі страждання для потерпілого, що не були необхідними для

¹ Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 23 березня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 385–387.

позбавлення його життя¹. Йдеться тут як про фізичні страждання, наприклад, завдання ударів таким способом, щоб смерть не настала відразу, тортури перед заподіянням смерті, так і про психічні страждання, наприклад, вбивство на очах рідних чи близьких².

Апеляційний суд у Катовіцах зазначив, що вбивство, як протиправне позбавлення життя людини, завжди є жорстоким. Про особливу жорстокість можна говорити тоді, коли як і з об'єктивної сторони цього злочину, пов'язаної зі способом позбавлення життя людини, так і з суб'єктивної – пов'язаної зі ставленням винного до свого діяння, потерпілому заподіюються особливі фізичні або психічні страждання, тобто такі страждання, які значно виходять за межі необхідних для позбавлення його життя³. Наприклад, Апеляційний Суд в Любліні зазначив, що особлива жорстокість полягає в заподіянні смерті з завданням потерпілому зайвих додаткових страждань, застосуванням тортур, мучення, що не були необхідними для позбавлення його життя⁴.

У доктрині польського кримінального права відбувається дискусія на предмет того, чи особлива жорстокість стосується лише страждань особи, яку позбавляють життя, чи також про особливу жорстокість можна говорити й тоді, коли особливі страждання завдаються і близьким чи родичам потерпілого. Враховуючи те, що предметом вбивства в доктрині кримінального права Республіки Польща є людина, яку позбавляють життя, науковці приходять до висновку, що особлива жорстокість стосується страждань лише особи, яка є жертвою вбивства. Однак особливо жорстоким щодо потерпілого буде також усвідомлення страждань його близьких, на очах яких вчиняється вбивство⁵.

У п. 2 § 2 артикулу 148 КК Республіки Польща об'єднано три кваліфікуючі ознаки: ***у зв'язку з взяттям заручника, згвалтуванням або розбоєм***.

Вбивство заручника в кримінальному праві України є кваліфікуючою ознакою вбивства, що характеризує об'єкт цього злочину. В Кримінальному праві Республіки Польща ця ознака характеризує об'єктивну сторону, оскільки має дещо інший зміст.

¹Bryła M.: Zabójstwo ciężkie w polskim kodeksie karnym / M. Bryła. – Prokuratura i Prawo. – 2001. – nr 3. – S. 84–98; Wyrok Sądu Apelacyjnego w Katowicach z 19 kwietnia 2001 roku II Aka 80/2001 // Krakowskie Zeszyty Sądowe. – 2001. – Z. 7–8. – Poz. 67; Wyrok Sądu Apelacyjnego w Krakowie z 12 września 2002 roku II Aka 220/2002 // Krakowskie Zeszyty Sądowe. – 2002. – Z. 10. – Poz. 53.

²Wyrok Sądu Apelacyjnego w Łodzi z 13 grudnia 2001 roku II Aka 168/2000 // Prokuratura i Prawo. – 2002. – Nr 7–8. – Poz. 24.

³Wyrok Sądu Apelacyjnego w Katowicach z 11 lipca 2002 roku II Aka 215/2002 // Krakowskie Zeszyty Sądowe. – 2003. – Z. 4. – Poz. 57.

⁴Wyrok Sądu Apelacyjnego w Lublinie z 19 września 2002 roku II Aka 182/2002 // Krakowskie Zeszyty Sądowe. – 2003. – Z. 4. – Poz. 56.

⁵Kokot R. Zabójstwo kwalifikowane / R. Kokot. – Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 2001. – С. 159.

Даний вид кваліфікованих вбивств треба поєднувати з вчиненням одного з трьох злочинів: взяттям заручника (§ 1 артикулу 252 КК Республіки Польща), зґвалтуванням (§ 1–4 артикулу 197 КК Республіки Польща) чи розбоєм (§ 1–2 артикулу 280 КК Республіки Польща). Цей зв'язок може бути різноманітним. Як зазначає Р. Кокот, вчинення вбивства може бути засобом для досягнення мети, яким є взяття заручника, розбій чи зґвалтування. Таке вбивство може бути вчинене з метою усунення свідків вищевказаних злочинів¹. А. Цоль зазначає, що потерпілим при вчиненні цього виду кваліфікованого вбивства може бути як заручник, особа, що була зґвалтована, чи особа, що потерпіла від розбою, так і інша особа, що була, наприклад, свідком вчиненого злочину².

Дещо іншу позицію займає А. Марек. Він зазначає, що потерпілим при вбивстві, пов'язаному зі взяттям заручника, дійсно може бути не лише заручник, а й особи, що перешкоджали вчиненню цього злочину чи свідки. А що стосується вбивства в зв'язку із зґвалтуванням чи розбоєм, А. Марек вважає, що потерпілим від цього злочину може бути лише особа, потерпіла від зґвалтування чи розбою³. Заперечуючи йому, А. Цоль зазначає, що немає жодних підстав до такого звужувального тлумачення кримінального закону, а навіть, навпаки, підстави до поширювальної інтерпретації поняття «в зв'язку зі взяттям заручника, зґвалтуванням чи розбоєм». Зв'язок цей має характер функціональний і включає всі можливі його форми⁴. Такої ж думки дотримується і Й. Каспшицькі⁵.

На широкий зв'язок вбивства з переліченими вище злочинами звертає увагу й судова практика Республіки Польща. Так, Апеляційний суд Кракова зазначив, що зв'язок вбивства із зґвалтуванням означає будь-який об'єктивний чи суб'єктивний зв'язок двох злочинів, особливо вчинення вбивства потерпілої від зґвалтування з метою затерти сліди злочину. При цьому немає значення, що винний після зґвалтування спочатку пограбував потерпілу, а потім позбавив її життя⁶.

Суб'єктом даного виду кваліфікованого вбивства може бути лише особа, що взяла заручника, вчинила зґвалтування чи розбій, або

¹ Kokot R. Zabójstwo kwalifikowane / R. Kokot. – Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 2001. – С. 159.

² Kodeks karny. Komentarz: w 3 t. / [A. Barczak-Oplustil, A. Zoll i in.]; pod. red. A. Zoll. – Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2006. – Т. 2: Część szczególna: komentarz do artykułów 117-277 kodeksu karnego, – С. 250.

³ Marek A. Komentarz do kodeksu karnego. Część szczególna / A. Marek. – Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 2000. – С. 385.

⁴ Kodeks karny. Komentarz: w 3 t. / [A. Barczak-Oplustil, A. Zoll i in.]; pod. red. A. Zoll. – Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2006. – Т. 2: Część szczególna: komentarz do artykułów 117-277 kodeksu karnego, – С. 250-251.

⁵ Kasprzycki J. Zabójstwo kwalifikowane / J. Kasprzycki // Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych. – 1999. – З. 2. – С. 34–44.

⁶ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Krakowie z 16 lutego 2000 roku II Aka 5/2000 // Krakowskie Zeszyty Sądowe. – 2000. – З. 3. – Poz. 31.

співучасник цих злочинів. Не можуть бути суб'єктом цього виду кваліфікованого вбивства інші особи.

Хоча в кримінальному законодавстві України також передбачені такі кваліфікуючі ознаки вбивства, як вбивство заручника та вбивство, поєднане із зівалтуванням або насильницьким задоволення статевої пристрасті неприродним способом, в них вкладається дещо інший зміст. Згідно з українським законодавством, на відміну від польського, потерпілим від цих видів кваліфікованого вбивства може бути лише заручник чи особа, яку зівалтували. Польський підхід до даного питання не можна застосувати до українського законодавства, оскільки тоді виникне конкуренція з кваліфікуючою ознакою «з метою приховати вчинення злочину чи polegшити його вчинення».

Кримінально-правова норма про відповідальність за вбивство *із застосуванням вогнепальної зброї чи вибухових речовин* покликана реалізовувати політику Республіки Польща в боротьбі з незаконним обігом вогнепальної зброї та вибухових речовин, а також з організованою злочинністю. Однак, як зазначає А. Цоль, цей кваліфікований склад злочину включає в себе також поведінку, яка не має нічого спільного з обігом вогнепальної зброї чи вибухових речовин, а також організованою злочинністю. Особливо це стосується вбивства з застосуванням вогнепальної зброї. Зокрема, згідно з чинним законодавством Республіки Польща, відповідальності за цією нормою підлягає, наприклад, поліцейський, який при затриманні злочинця перевищив необхідні заходи, які б виключали його відповідальність, та з табельної зброї смертельно поранив затриманого¹.

Поняття вогнепальної зброї визначено в Законі Республіки Польща від 21 травня 1999 року «Про зброю та боеприпаси»². Відповідно до ч. 1 статті 4 цього Закону до вогнепальної зброї відносяться бойова, мисливська, спортивна, газова та сигнальна зброя. Визначення поняття вогнепальної зброї подано в ч. 1 статті 7 цього Закону. Відповідно до цієї норми, вогнепальною зброєю є небезпечний для життя чи здоров'я прилад, який завдяки дії газів, що утворилися внаслідок згорання спеціального матеріалу, здатний вистрілити кулю чи субстанцію з дула чи іншого призначеного для цього елемента і пристосований до попадання в ціль на відстані.

У польській доктрині кримінального права відбувається дискусія на предмет того, чи визначення вогнепальної зброї, передбачене Законом Республіки Польща «Про зброю та боеприпаси», придатне до застосування

¹ Kodeks karny. Komentarz: w 3 t. / [A. Barczak-Oplustil, A. Zoll i in.]; pod. red. A. Zoll. – Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2006. – Т. 2: Część szczególna: komentarz do artykułów 117-277 kodeksu karnego, – S. 157-158.

² Ustawa z 21 maja 1999 r. o broni i amunicji ze zm.: stanem na 1 stycznia 2010 roku // Dziennik Ustaw. – 2004. – Nr 52. – Poz. 525.

в кримінальному праві. Зокрема, йдеться про віднесення до вогнепальної зброї газової зброї.

Деякі науковці вважають, що законодавча дефініція вогнепальної зброї може бути застосована при визначенні предмета злочину, передбаченого артикулом 263 КК Республіки Польща, що передбачає відповідальність за незаконне виготовлення, зберігання та порушення правил поводження з вогнепальною зброєю. Однак у розумінні п. 4 § 2 артикулу 148 КК Республіки Польща газова зброя вогнепальною бути не може¹. Деякі суди також дотримуються такої позиції².

Інші ж науковці вважають, що Закон «Про зброю та боеприпаси» дає загальне визначення вогнепальної зброї, яке є універсальним і підлягає застосуванню у всіх галузях права, в тому числі й у кримінальному праві³. Таку ж позицію можна знайти в більшості судових рішень⁴. Верховний Суд Республіки Польща з цього приводу зазначає про необхідність однакового трактування тих самих термінів у кримінальному праві⁵.

Поняття вибухових речовин визначено в Законі Республіки Польща від 21 червня 2002 року «Про вибухові матеріали, призначенні для цивільного використання»⁶. Відповідно до п. 9 артикулу 3 цього Закону вибуховими речовинами є хімічні речовини, що внаслідок хімічної реакції утворюють газ такої температури і тиску, а також з такою швидкістю, яка є достатньою для руйнувань у зовнішньому середовищі.

Під застосуванням вогнепальної зброї чи вибухових речовин слід розуміти будь-яке використання їх прямих властивостей як знарядь чи засобів вбивства. Так, не вважається вбивством із застосуванням вогнепальної зброї вбивство потерпілого, наприклад, прикладом карабіну. Однак, якщо винний використав погрозу застосування цього карабіну для подолання опору потерпілого, а потім вбив його, наприклад, ножем, такі дії підлягають кваліфікації як вбивство із застосуванням вогнепальної зброї⁷.

¹ Kulicki M. Kryminalistyczno-prawna problematyka broni strzeleckiej: komentarz do przepisów o broni i amunicji / M. Kulicki, Ł. Stęпка, D. Słucki. – Kraków: Zakamycze, 2003. – S. 38; Gorazdowski K. Broń palna – broń gazowa? / K. Gorazdowski // Przegląd Sądowy. – 2001. – nr 5. – S. 35-43.

² Wyrok Sądu Apelacyjnego w Krakowie z 5 grudnia 2001 roku II Aka 269/2001 // Krakowskie Zeszyty Sądowe. – 2002. – Z. 1. – Poz. 17.

³ Kodeks karny. Komentarz: w 3 t. / [A. Barczak-Oplustil, A. Zoll i in.]; pod. red. A. Zoll. – Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2006. – T. 2: Część szczególna: komentarz do artykułów 117-277 kodeksu karnego, – S. 259.

⁴ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Lublinie z 19 czerwca 2001 r. II Aka 71/2001 // Prokuratura i prawo. – 2002. – Nr 2. – Poz. 18; Wolter W. Wykład prawa karnego na podstawie kodeksu karnego z 1969 r. / W. Wolter. – Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1970. – 281 s.

⁵ Uchwała Sądu Najwyższego z 29 stycznia 2004 r. I KZP 39/2003 // Orzecnictwo Sądu Najwyższego – Izba Karna i Izba Wojskowa. – 2004. – Nr 2. – Poz. 13.

⁶ Ustawa z 21 czerwca 2002 r. o materiałach wybuchowych przeznaczonych do użytku cywilnego ze zm.: stanem na 1 stycznia 2010 r. // Dziennik Ustaw. – 2002. – Nr 117. – Poz. 1007.

⁷ Kodeks karny. Komentarz: w 3 t. / [A. Barczak-Oplustil, A. Zoll i in.]; pod. red. A. Zoll. – Warszawa:

Доцільність у кримінальному законодавстві України такої кваліфікуючої ознаки умисного вбивства, як умисне вбивство із застосуванням вогнепальної зброї зумовлюється такими аргументами:

1. Офіційна статистика підтверджує наявність значної кількості випадків використання вогнепальної зброї під час вчинення злочинів проти життя та здоров'я, зокрема умисних вбивств. Так, у 2005 році було вчинено 105 умисних вбивств та замахів на вбивство з використанням вогнепальної зброї, у 2006 р. – 97; 2007 р. – 75; у 2008 р. – 84 таких злочинів. Згідно зі статистичними даними МВС України, незважаючи на те, що в 2009 році зафіксовано зниження умисних вбивств на 8,5 %, кількість умисних вбивств з використанням вогнепальної зброї збільшилась на 19,0%. Число ж умисних тяжких тілесних ушкоджень, вчинених з використанням вогнепальної зброї, у 2009 році також стрімко збільшилось – на 44,4%. Загалом кількість злочинів, що були вчинені з використанням вогнепальної зброї, зросла на 31,8%¹.

2. У громадян України в незаконному володінні наявна велика кількість вогнепальної зброї – понад 40 000 одиниць, що знаходяться в розшуку².

Офіційні дані так само свідчать про велику кількість зброї, яка щорічно вилучається органами міліції. Так, у 2005 р. було вилучено 3060, у 2006 р. – 2900; у 2007 р. – 3223; у 2008 р. – 2974 одиниці вогнепальної зброї.

3. На розгляді у Верховній Раді України уже перебуває проект Закону України «Про зброю», у випадку прийняття якого будуть суттєво розширені можливості для законного набуття громадянами України вогнепальної зброї. У зв'язку з цим кількість одиниць зброї, що перебуватиме на руках в громадян, зросте. Це неодмінно призведе до збільшення кількості вчинення різноманітних умисних злочинів з використанням вогнепальної зброї, кількість яких і так є великою сьогодні.

4. Такий склад злочину наявний у кримінальному законодавстві деяких зарубіжних держав, зокрема: Англії, Республіки Польща, Таджикистана, Латвії. Однак у кримінальному законодавстві окремих держав вчинення злочину з використанням зброї є обставиною, яка обтяжує покарання. Наприклад: п. 10 ст. 48 кримінального кодексу Латвійської Республіки; п. к. ст. 77 КК Республіки Молдова; п. 1.10. ст. 61 КК Азербайджанської Республіки; п. 13. ст. 55 КК Киргизької Республіки;

Wolters Kluwer Polska, 2006. – Т. 2: Część szczególna: komentarz do artykułów 117-277 kodeksu karnego, – S. 260.

¹ Статистика МВС України [Електронний ресурс] / Міністерство внутрішніх справ України // Офіційний сайт Міністерства внутрішніх справ України. – Режим доступу: <http://www.mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/index>

² Литвин О. Загальна характеристика стану злочинності // Юридичний журнал. – 2009. – № 12. – С. 57.

п.к.ч.1 ст. 63 КК Російської Федерації. Серед обтяжуючих обставин, передбачених у ст. 67 КК України, немає такої обтяжуючої обставини.

Наявність такої кваліфікуючої ознаки у ст.115 КК України матиме певний профілактичний вплив. Що стосується вибухових речовин, то в п. 5 ч. 2 ст.115 КК охоплюється вбивство, вчинене способом, небезпечним для життя багатьох осіб, яке включає в себе і вбивство з використанням вибухових речовин.

У зв'язку з цим доцільно доповнити п.5 ч.2 ст.115 КК України новим складом умисного вбивства при обтяжуючих обставинах – умисне вбивство із застосуванням вогнепальної зброї, та викласти його в такій редакції: «вчинене способом, небезпечним для життя багатьох осіб або із застосуванням вогнепальної зброї».

Кваліфікуючими ознаками вбивства, що характеризують суб'єкт злочину, в кримінальному праві України визнаються вчинене за попередньою змовою групою осіб (п. 12 ч. 2 ст. 115 КК України) та вчинене особою, яка раніше вчинила умисне вбивство, за винятком вбивства, передбаченого у ст. 116–118 КК України (п. 13 ч. 2 ст. 115 КК України).

Група осіб за попередньою змовою є однією з форм співучасті. Законодавче визначення цієї форми міститься в КК України. Відповідно до ч. 2 ст. 28 КК України, злочин визнається вчиненим за попередньою змовою групою осіб, якщо його спільно вчинили декілька осіб (дві або більше), які заздалегідь, тобто до початку злочину, домовилися про спільне його вчинення. В п. 16 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи»¹ зазначено, що вчиненим за попередньою змовою групою осіб умисне вбивство вважається тоді, коли в позбавленні потерпілого життя брали участь декілька осіб (дві і більше), які заздалегідь, тобто до початку злочину, домовилися про спільне його виконання.

Вбивства, вчинені у співучасті, мають підвищену суспільну небезпеку, оскільки спільна діяльність співучасників значно полегшує можливість і успішність вчинення злочину або його приховування. Спираючись на допомогу один одного, співучасники діють більш рішуче і зухвало; вчинення вбивства об'єднаними зусиллями декількох осіб створює ілюзію безкарності, можливості уникнути покарання².

За цей злочин підлягають відповідальності й ті особи, котрі хоча й не вчинювали дій, якими безпосередньо була заподіяна смерть потерпілому, але будучи об'єднаними з іншими співвиконавцями вбивства єдиним

¹ Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кириш – Львів: Ліга-прес, 2008. – С. 115–124.

² Пионтковский А.А. Преступления против личности: Уголовное право: Особенная часть: [учебное пособие] / А.А. Пионтковский. – М.: НКЮ СССР, 1938. – С. 24.

умислом, спрямованим на позбавлення потерпілого життя, виконали хоча б частину того обсягу дій, який група вважала необхідним для реалізації цього умислу. З урахуванням конкретних обставин справи та змісту спільного умислу осіб, що вчинюють убивство за попередньою змовою, до таких дій належать: застосування на початку нападу насильства щодо потерпілого з метою приведення його у безпорадний стан для того, щоб інший співучасник, скориставшись таким станом, заподіяв потерпілому смерть; подолання опору потерпілого з метою полегшити заподіяння йому смерті іншим співучасником; усунення певних перешкод, що в конкретній ситуації заважають іншій особі заподіяти потерпілому смерть або значно ускладнюють це; надання особі, яка згідно з домовленістю заподіє смерть потерпілому, конкретної допомоги під час учинення вбивства (у вигляді порад, передачі зброї тощо); ведення спостереження за потерпілим, іншими особами чи обстановкою безпосередньо перед убивством або під час його вчинення з метою забезпечити реалізацію спільного умислу тощо.

Так, наприклад, М. і К. домовилися вбити Л. З цією метою М. залишився біля під'їзду, щоб відволікати увагу громадян, а К. піднявся на четвертий поверх будинку де біля квартири очікував останнього. Після його появи, коли той відкривав двері, К. напав на нього і наніс декілька ударів ножом по тілу. Л. почав кричати і кликати на допомогу. К. з місця пригоди втік. При розгляді тієї справи Верховний Суд України зазначив, що М. і К. вчинили замах на вбивство за попередньою змовою групою осіб, хоча й К. безпосередньої участі в заподіянні смерті потерпілому не брав, але брав участь в ньому як співвиконавець, оскільки значно полегшував вчинення задуманого своєму співучаснику. Під умисним вбивством, вчиненим за попередньою змовою групою осіб, розуміється таке вбивство, в якому брали участь як співвиконавці принаймні дві особи, які заздалегідь домовились про спільне здійснення¹. Такий же висновок Верховний Суд України підтримав й при розгляді інших кримінальних справ².

Якщо учасники групи діяли узгоджено щодо декількох осіб, хоча кожен із них позбавив життя одного потерпілого, дії кожного зі

¹ Ухвала судової колегії в кримінальних справах Верховного Суду України від 24 листопада 1998 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 416–419.

² Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 6 липня 2004 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 423–428; Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 27 червня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 432–435; Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 6 липня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 435–438.

співучасників розглядаються як умисне вбивство двох або більше осіб, вчинене за попередньою змовою, і кваліфікується за пунктами 1 і 12 ч. 2 ст. 115 КК України.

Умисне вбивство, вчинене організованою групою, також кваліфікується за п. 12 ч. 2 ст. 115 КК України. У разі, коли група осіб, яка вчинила за попередньою змовою умисне вбивство, являла собою злочинну організацію, озброєну банду, терористичну групу чи терористичну організацію, не передбачене законом воєнізоване або збройне формування, організовану групу, створену з метою тероризування у виправних установах засуджених чи нападу на адміністрацію цих установ, відповідальність учасників групи настає за п. 12 ч. 2 ст. 115 та відповідно за ч. 1 ст. 255, ст. 257, ч. 3 або ч. 4 ст. 258, ч. 5 ст. 260, ст. 392 КК України.

Вбивство, вчинене особою, яка раніше вчинила умисне вбивство, за винятком вбивства, передбаченого у ст. 116-118 КК України, є, по суті, спеціальним видом повторності, передбаченим КК України.

Відповідальність за повторне умисне вбивство настає незалежно від того, чи була винна особа раніше засуджена за перший злочин, вчинила вона закінчене вбивство чи готування до нього або замах на нього, була вона виконавцем чи іншим співучасником злочину.

Відповідно до п. 17 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи»¹, якщо винний не був засуджений за раніше вчинене вбивство чи готування до нього або замах на нього, ці його дії підлягають самостійній кваліфікації, а повторно вчинене вбивство кваліфікується за п. 13 ч. 2 ст. 115 КК України. Окремо кваліфікуються діяння й у випадках, коли спочатку було вчинено закінчене умисне вбивство, а потім – готування до такого ж злочину чи замах на нього.

Наприклад, 15 квітня 2002 року П. вироком судової палати з кримінальних справ Апеляційного суду Донецької області був засуджений за ч. 2 ст. 17, ст. 94; ч. 2 ст. 17, п. «з» ст. 93 КК України 1960 року. Він був визнаний винним у тому, що 8 березня 1999 року, діючи з помсти за те, що К.І. розбивав йому кожного вечора каменем вікна, вистрілив у нього з мисливської рушниці, заподіявши тілесні ушкодження. Через декілька днів він, зустрівши брата К.І. – К.О., почав висловлювати йому претензії щодо того, що К.І. написав заяву в міліцію і його, П., тепер притягують до кримінальної відповідальності, та наніс К.І. декілька ударів кухонним ножом по тілу, заподіявши колото-різані рани.

Верховний Суд України, переглядаючи цю справу в касаційному порядку, зробив висновок, що П., стріляючи з мисливської рушниці в К.І.,

¹ Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кириш – Львів: Ліга-прес, 2008. – С. 115–124.

захищав своє право від протизаконних дій з боку потерпілого, але, умисно стріляючи в останнього з рушниці, обрав такий спосіб захисту, який не відповідає небезпечності посягання. Тому дії П. за цим епізодом кваліфіковано з ч. 2 ст. 17, ст. 94 КК України 1960 року на ч. 2 ст. 15, ст. 118 КК України як замах на умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони.

Оскільки за ч. 2 ст. 17, п. «з» ст. 93 КК України 1960 року настає відповідальність за замах на умисне вбивство, вчинений особою, яка раніше вчинила умисне вбивство, за винятком убивства, передбаченого статтями 95–97 КК України 1960 року, а П. не є такою особою, його дії мають бути перекваліфіковані на ч. 2 ст. 17, ст. 94 КК України 1960 року як замах на умисне вбивство К.О.¹

При вчиненні декількох умисних убивств за обтяжуючих обставин, передбачених різними пунктами ч. 2 ст. 115 КК України, дії винного кваліфікуються за цими пунктами та за п. 13 ч. 2 зазначеної статті з урахуванням повторності.

Вбивство не може кваліфікуватися за п. 13 ч. 2 ст. 115 КК України, коли судимість за раніше вчинене вбивство знята чи погашена в установленому законом порядку, коли на час вчинення нового злочину минули строки давності притягнення до відповідальності за перший злочин, а у випадку, передбаченому ч. 4 ст. 49 КК України, – коли особа була звільнена судом від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності.

Так, Верховний Суд України при розгляді кримінальної справи щодо П. зазначив, що дії засудженого, який умисно вчинив вбивство на ґрунті особистих стосунків, правильно кваліфіковані судом за ч. 1 ст. 115 КК України, оскільки за раніше вчинене суспільно небезпечне діяння – позбавлення життя двох осіб у стані неосудності – до нього були застосовані примусові заходи медичного характеру².

Під раніше вчиненим умисним вбивством розуміються не тільки вбивства, кваліфіковані за ст. 115 КК України 2001 р. чи статтями 94 і 93 КК України 1960 р., а й убивства, відповідальність за які передбачена іншими статтями КК України (статті 112, 348, 379, 400, ч. 4 ст. 404, ст. 443 КК України 2001 р. чи відповідні статті КК України 1960 р.).

Єдиною кваліфікуючою ознакою вбивства, що характеризує його суб'єкт, у кримінальному праві Республіки Польща є **вбивство, вчинене особою, що була засуджена за вбивство**.

¹ Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 5 вересня 2002 року // Рішення Верховного Суду України: Щорічник. – 2003. – К., 2004. – С. 117–119.

² Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 23 лютого 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 443–448.

У даному випадку, по суті, кваліфікуючою ознакою є рецидив вбивства. В зв'язку з цим, у доктрині польського кримінального права виникають питання, за яке саме вбивство особа повинна бути засуджена: чи це має бути кваліфіковане вбивство, чи основний склад цього злочину; чи особа, засуджена за привілейовані склади вбивства або за спеціальні його види (наприклад, геноцид) також відповідатиме за цією нормою¹. Тлумачення кримінального закону не дає жодних підстав для винятків. Кримінальній відповідальності за цей вид кваліфікованого вбивства будуть підлягати особи, що були засуджені за будь-яке вбивство, в тому числі й при пом'якшуючих обставинах. У зв'язку з цим, деякі науковці вказують на недосконалість цієї кримінально-правової норми та вносять пропозиції щодо її редагування².

Кваліфікуючими ознаками, що характеризують суб'єктивну сторону вбивства в кримінальному праві України характеризуються наступні кваліфікуючі ознаки: з корисливих мотивів (п. 6 ч. 2 ст. 115 КК України); з хуліганських мотивів (п. 7 ч. 2 ст. 115 КК України); з метою приховати інший злочин або полегшити його вчинення (п. 9 ч. 2 ст. 115 КК України) та з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості (п. 14 ч. 2 ст. 115 КК України).

Як вчинене **з корисливих мотивів** умисне вбивство кваліфікується в разі, коли винний, позбавляючи життя потерпілого, бажав одержати у зв'язку з цим матеріальні блага для себе або інших осіб (заволодіти грошима, коштовностями, цінними паперами, майном тощо), одержати чи зберегти певні майнові права, уникнути матеріальних витрат чи обов'язків (одержати спадщину, позбавитися боргу, звільнитися від платежу тощо) або досягти іншої матеріальної вигоди. При цьому не має значення, чи одержав винний ту вигоду, яку бажав одержати внаслідок убивства, а також коли виник корисливий мотив – до початку чи під час вчинення цього злочину.

П. 10 постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи»³ зазначає, що як вчинене з корисливих мотивів слід кваліфікувати також умисне вбивство з метою подальшого використання органів чи тканин людини в певних корисливих цілях (для трансплантації, незаконної торгівлі тощо).

¹ Kokot R. Zabójstwo kwalifikowane / R. Kokot. – Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 2001. – S. 231-232.

² Kokot R. Zabójstwo kwalifikowane / R. Kokot. – Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 2001. – S. 226-245.

³ Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кириш – Львів: Ліга-прес, 2008. – С. 115–124.

У разі вчинення умисного вбивства під час розбійного нападу, вимагання, незаконного заволодіння транспортним засобом дії винного кваліфікуються за п. 6 ч. 2 ст. 115 КК України і статтею, якою передбачено відповідальність за злочинне заволодіння майном (ч. 4 ст. 187, ч. 4 ст. 189, ч. 3 ст. 262, ч. 3 ст. 308, ч. 3 ст. 312, ч. 3 ст. 313, ч. 3 ст. 289 КК України). На це звертає увагу Верховний Суд України при розгляді кримінальної справи щодо В. і К.¹ Однак якщо умисел на заволодіння майном виник у винного після вбивства, вчиненого з інших мотивів, кваліфікація його дій за п. 6 ч. 2 ст. 115 КК України виключається. В такому випадку заволодіння майном слід кваліфікувати як таємне викрадення чужого майна (крадіжка) за відповідною частиною ст. 185 КК України.

Вбивство з *хуліганських мотивів* наявне місце тоді, коли винний позбавляє іншу особу життя внаслідок явної неповаги до суспільства, нехтування загальнолюдськими правилами співжиття і нормами моралі, а так само без будь-якої причини чи з використанням малозначного приводу.

Так, наприклад, у кримінальній справі щодо П і В. Верховний Суд зазначив, що умисне вбивство потерпілого з особливою жорстокістю та з використанням незначного приводу правильно кваліфіковано як вчинене з хуліганських мотивів за п. 4, 7, 12 ч. 2 ст. 115 КК України².

Якщо, крім убивства з хуліганських мотивів, винний вчинив ще й інші хуліганські дії, що супроводжувались особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом, вчинене кваліфікується за п. 7 ч. 2 ст. 115 і за відповідною частиною ст. 296 КК України.

Не можна кваліфікувати як вчинене з хуліганських мотивів умисне вбивство під час сварки чи бійки, яку розпочав сам потерпілий, а так само з ревнощів, помсти чи з інших мотивів, що виникли на ґрунті особистих стосунків, навіть якщо при цьому було порушено громадський порядок.

Для кваліфікації умисного вбивства як такого, що вчинене *з метою приховати інший злочин*, немає значення, чи був винний причетним до злочину, який приховується. Якщо він вчинив умисне вбивство з метою приховати раніше вчинений ним злочин, його дії кваліфікуються за тією статтею КК України, якою передбачено відповідальність за приховуваний злочин, та за п. 9 ч. 2 ст. 115 КК України.

Дії винного, який вчинив умисне вбивство з метою приховати злочин іншої особи, додатково кваліфікувати ще й за ст. 396 КК України не потрібно. Якщо вбивство з метою приховання злочину, вчиненого іншою

¹ Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 25 жовтня 2005 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 288–292.

² Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 18 квітня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 341–347.

особою, було заздалегідь обіцяне, відповідальність настає за п. 9 ч. 2 ст. 115 КК України і за пособництво в тому злочині, який приховувався. Дії винного кваліфікуються як умисне вбивство з метою полегшити вчинення іншого злочину незалежно від того, був цей злочин вчинений чи ні¹.

Вбивство **з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості** є новим складом злочину, доповненим Законом України від 5 листопада 2009 року. Це положення закону направлене на охорону рівноправності громадян незалежно від їх расової, національної належності та релігійних переконань. Мотивами расової, національної нетерпимості є значне посилення серед певних груп населення настроїв неприязні, почуття сильної ворожнечі та огиди до інших етнічних або расових груп чи конфесій, приниження позитивних якостей тієї чи іншої нації порівняно з іншими, образа почуттів громадян у зв'язку з їх расовою, етнічною належністю, кольором шкіри, мовою тощо.

Релігійна нетерпимість передбачає скривдження, приниження гідності та інших почуттів представників окремих релігійних громад, конфесій, напрямів і течій (православних, католицьких, протестантських, старообрядницьких, іудейських тощо) або глум над такими, що належать їм, місцями богослужінь чи релігійних зібрань, місцями паломництва, шанованими у тій чи іншій релігії. Релігійні переконання – це переконання у правильності певного світогляду (тієї чи іншої віри або атеїзму).

Пункт 14 ч. 2 ст. 115 КК України є логічним продовження кримінально-правової охорони рівноправності громадян, яка здійснюється за ст. 161 КК України (Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або релігійних переконань). Однак, видається, що цим пунктом не охоплюються всі мотиви вбивств, які об'єктивно заслуговують бути відображеними в ньому. Стаття 24 Конституції України встановлює, що усі люди мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного чи соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Тому, вважаємо, що в п. 14 ч. 2 ст. 115 КК України повинні знайти своє відображення й інші особливо ниці й засуджувані мотиви вбивства, а саме – з мотивів етнічного походження та ідеологічних переконань потерпілого. В зв'язку з цим пропонуємо викласти п. 14 ч. 2 ст. 115 КК України так: «з мотивів расизму, етнічного чи національного походження, релігійних чи ідеологічних переконань потерпілого». Вважаємо, що така редакція цього пункту сприятиме більш ефективній охроні рівноправності громадян.

¹ Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кирись – Львів: Ліга-прес, 2008. – С. 115–124.

Кваліфікуючою ознакою вбивства, яка характеризує його суб'єктивну сторону в кримінальному праві Республіки Польща, є вбивство з *мотивів, що заслуговують на особливе засудження*.

Апеляційний суд у Любліні зазначив, що мотивацією, яка заслуговує на особливе засудження, є мотивація, що в загальному розумінні є яскраво нагайною, викликає в суспільстві негативну реакцію, таку як гнів, осуд, обурення¹. Апеляційний суд у Кракові зазначив, що до мотивів вбивства, які заслуговують на особливий осуд, слід віднести вбивство на замовлення, з корисливих мотивів, з метою позбутися свідка вчиненого злочину, отримати спадок, позбутися конкурента в бізнесі, спорті чи службовій діяльності, вбивство з незначного приводу чи без яскраво вираженого мотиву². Апеляційний суд у Вроцлаві зазначив, що вбивство людини, що, на думку винного, належить до іншої категорії, кваліфікується як вбивство з мотивів, які заслуговують на особливе засудження³.

Ця кваліфікуюча ознака охоплює, по суті і корисливий, і хуліганський мотив, а також мету приховати інший злочин чи полегшити його вчинення, що є кваліфікуючими ознаками вбивства, які характеризують суб'єктивну його сторону за кримінальним правом України. Однак мотиви, які заслуговують на особливе засудження, є значно ширшими, ніж ті, що визначені в українському законодавстві як кваліфікуючі ознаки вбивства. На нашу думку, закріплення такої кваліфікаційної ознаки в кримінальному законодавстві є недоцільним, оскільки мотиви, що заслуговують на особливе засудження, є категорією, яка може трактуватися занадто широко в кримінальному праві. Закріплення таких оціночних категорій у кримінальному законодавстві України безпідставно розширить межі судового угляду та не сприятиме дотриманню законності.

Основні висновки до розділу

Кримінальне законодавство як України, так і Республіки Польща передбачає кваліфіковані склади вбивства. Ці склади утворюються шляхом додавання до основного складу злочину ознак, що характеризують підвищений ступінь суспільної небезпеки цього злочину. В кримінальному законодавстві України кваліфіковані склади вбивства передбачені у ч. 2 ст. 115 КК України, що складається з 14 пунктів. В польському законодавстві кваліфіковані склади вбивства передбачені у § 2 артикулу 148 КК Республіки Польща, який складається з 4 пунктів, та § 3 цього ж

¹ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Lublinie z 27 kwietnia 1999 r. II Aka 12/99 // Prokuratura i Prawo. – 2001. – Nr 5. – Poz. 27.

² Wyrok Sądu Apelacyjnego w Krakowie z 16 stycznia 2002 r. II Aka 308/2001 // Krakowskie Zeszyty Sądowe. – 2002. – Z. 2. – Poz. 32.

³ Wyrok Sądu Apelacyjnego we Wrocławiu z 29 września 2004 r. II Aka 275/2004 // Wokanda. – 2005. – Nr 4. – S. 48.

артикулу. Слід зазначити, що кваліфіковані склади умисного вбивства є новелою для кримінального права Республіки Польща, запровадженою у зв'язку з прийняттям КК Республіки Польща у 1997 році. В зв'язку з цим, кваліфікуючі ознаки вбивства за польським кримінальним правом не є такими широкими, як за кримінальним правом України. Однак це зовсім не означає, що з польського кримінального права не можна почерпнути нічого позитивного для удосконалення норм про кваліфіковані види вбивства в кримінальному праві України.

Так, зокрема, порівняльний аналіз норм про відповідальність за кваліфіковане вбивство за кримінальним правом України та Республіки Польща дає підстави стверджувати, що українська судова практика займає хибну, на нашу думку, позицію, відповідно до якої кваліфікуюча ознака «вбивство малолітньої дитини» наявна тоді, коли винний достовірно знав, що потерпілий є малолітнім, або припускав це, або за обставинами справи повинен був і міг це припускати. Таким чином, в умисний злочин вводиться елемент необережності («повинен був і міг це припускати»). Законодавче визначення умислу вимагає усвідомлення усіх ознак злочину, що вчиняється особою. В зв'язку з цим видається доцільним внести зміни до п. 6 ч. 1 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи», виклавши його в такій редакції: «Під вбивством малолітньої дитини (п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України) розуміється умисне позбавлення життя особи, якій не виповнилося 14 років. Ця кваліфікуюча ознака наявна тоді, коли винний усвідомлював, що потерпілий є малолітнім».

Заслуговує на увагу наявність у кримінальному законодавстві Республіки Польща положення про вбивство із застосуванням вогнепальної зброї. Офіційна статистика підтверджує систематичне зростання кількості випадків використання вогнепальної зброї під час вчинення злочинів проти життя та здоров'я, зокрема умисних вбивств. Видається доцільним ввести таку кваліфікуючу ознаку в кримінальне законодавство України. В зв'язку з цим, п. 5 ч. 2 ст. 115 КК України можна запропонувати в такій редакції: «5 – вчинене способом, небезпечним для життя багатьох осіб, або із застосуванням вогнепальної зброї». Наявність такої ознаки матиме певний профілактичний вплив щодо вбивств, вчинених із застосуванням вогнепальної зброї.

Крім того, видається, що п. 14 ч. 2 ст. 115 КК України, який передбачає відповідальність за вбивство з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості, не охоплюються усі особливо ниці і засуджувані мотиви вбивства, які об'єктивно заслуговують бути відображеними в ньому. Тому доцільно п. 14 ч. 2 ст. 115 КК України викласти в такій редакції: «з мотивів расизму, етнічного чи національного походження, релігійних чи ідеологічних переконань потерпілого». Вважаємо, що така редакція цього пункту сприятиме більш ефективній охороні рівноправності громадян.

Караність вбивства при обтяжуючих обставинах у Республіці Польща є більш суворою, ніж в Україні. Відповідно до параграфу 2 та 3 артикулу 148 Республіки Польща таке вбивство карається позбавленням волі на строк від 12 до 25 років, або довічним позбавленням волі, а за КК України (ч. 2 ст. 115) – позбавленням волі на строк від 10 до 15 років, або довічним позбавленням волі, і крім цього, конфіскацією майна у випадку вчинення умисного вбивства з корисливих мотивів.

РОЗДІЛ 4

СКЛАДИ УМИСНИХ ВБИВСТВ ПРИ ПОМ'ЯКШУЮЧИХ ОБСТАВИНАХ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ УКРАЇНИ ТА РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА

4.1. Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання за кримінальним правом України та Республіки Польща

Насамперед, необхідно з'ясувати, що є підставою для виділення даного складу злочину. На думку А. В. Наумова, передусім враховується стан сильного душевного хвилювання, при якому здатність уявляти й мислити «звужується», пригнічується. Однак, оскільки здатність особи контролювати свої дії не втрачається цілком, а лише послаблюється, то винний і підлягає відповідальності, але за вбивство, вчинене при пом'якшуючих обставинах¹. О. В. Авраменко зазначає, що при визначенні поняття стану сильного душевного хвилювання слід виходити з такого: стан сильного душевного хвилювання – це короткочасний розлад психічної діяльності, у результаті якого обмежується здатність особи усвідомлювати характер своїх діянь та (або) керувати ними².

І. Я. Козаченко, Є. А. Сухарев, Є. А. Гусев³, А. П. Козлов⁴ переконані, що наявність у кримінальному законодавстві складів злочинів, вчинених у стані сильного душевного хвилювання, є закріпленням у законі зменшеної осудності. Такої ж позиції дотримуються А. А. Музика, коментуючи

¹ Никифоров Б.С. Объект преступления по советскому уголовному праву / Б.С. Никифоров. – М.: Госюриздат, 1960. – С. 99-100.

² Авраменко О.В. Стан сильного душевного хвилювання за кримінальним правом України: [монографія] / О.В. Авраменко. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. – С. 78.

³ Козаченко И.Я. Проблема уменьшенной вменяемости / И.Я. Козаченко, Е.А. Сухарев, Е.Л. Гусев. – Екатеринбург: Уральская государственная юридическая академия, 1993. – С. 22-23.

⁴ Козлов А.П. Понятие преступления / А.П. Козлов. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – С. 458.

ст. 116 КК України («Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання»). Він прямо вказує, що «особа в стані фізіологічного афекту є, по суті, обмежено осудною»¹. В.М.Бурдін, підтримуючи цю точку зору, наводить два аргументи. Перший полягає у загальній підставі пом'якшення покарання при вчиненні злочину в стані сильного душевного хвилювання й обстоює застосування обмеженої осудності². Другим аргументом, на його думку, є доцільність поширення положень статті про обмежену осудність у частині можливості застосування примусових заходів медичного характеру до осіб, які вчинили в стані сильного душевного хвилювання суспільно небезпечні діяння за відсутності вини³. Заперечуючи цьому, О.В.Зайцев зазначає, що ст. 20 КК України прямої вказівки на обов'язкове пом'якшення покарання особам, визнаним обмежено осудними, не містить. Крім того, поширення положень про примусові заходи медичного характеру на осіб, які вчинили злочин у стані сильного душевного хвилювання, на думку О.В.Зайцева, суперечить передбаченим КК України підставам як кримінальної відповідальності (ч. 1 ст. 2 КК України), так і застосування примусових заходів медичного характеру (статті 92 і 93 КК України)⁴.

Деякі вчені в основі виділення привілейованого складу відзначають не тільки стан свідомості й волі винного, а й неправомірну поведінку потерпілого. Наприклад, С.В.Бородин вважає, що суть злочинів, вчинених у стані сильного душевного хвилювання, полягає у віктимності дій потерпілого. Саме ця обставина зумовлює виділення особливого виду вбивства – у стані афекту, що відбувається у зв'язку зі сильним душевним хвилюванням, яке раптово виникло⁵.

Основною причиною виникнення стану сильного душевного хвилювання, при якому винний вчиняє злочини, передбачені статтями 116 КК України, є неправомірна поведінка з боку потерпілого. Однак це не єдина причина. Як зазначає О.В.Бурко, «до внутрішніх умов особи, що беруть участь у виникненні фізіологічного афекту, слід відносити такі категорії: 1) антисоціальні орієнтації особи; 2) риси характеру, тип темпераменту; 3) вік, стан здоров'я, психічні аномалії, які не позбавляють осудності тощо»⁶.

¹ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за редакцією М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – 3-тє вид., переробл. та доповн. – К.: Атіка, 2004. – С. 259.

² Бурдін В. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання / В. Бурдін. – Львів: ПАІС, 2006. – С. 77-78.

³ Бурдін В. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання / В. Бурдін. – Львів: ПАІС, 2006. – С. 82.

⁴ Зайцев О.В. Удосконалення механізму кримінальної відповідальності за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання / О.В. Зайцев // Проблеми законності. – 2009. – № 104. – С. 188–197.

⁵ Бородин С.В. Преступления против жизни / С.В. Бородин. – М.: Юрист, 1999. – С. 180.

⁶ Бурко О.В. Кримінальна відповідальність за вчинення умисного вбивства в стані сильного душевного хвилювання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец.

О.М. Попов стверджує, що трапляються ситуації, коли афект виникає не від безпосереднього сприйняття неправомірної поведінки, а від похідних чинників, таких як: а) спогади про неправомірну поведінку потерпілого; б) одержання інформації про раніше вчинений злочин; в) усвідомлення результатів неправомірної поведінки потерпілого¹. В.І. Ткаченко наводить приклад, коли підставою афекту стало усвідомлення результатів протиправної поведінки потерпілого. Так Валерій З. постійно тероризував сусідів по будинку й двору. Одного разу у дворі він зупинив Галю Ш. і з хуліганських мотивів став бити. Коли вона упала, З. продовжував бити її головою об асфальт. Сусіди, що вибігли, припинили подальше побиття. У сльозах, Галя піднялася у свою квартиру. Коли вона оглянула себе, то з жахом побачила, що в неї вибиті передні зуби. Тоді вона схопила ніж, увірвалася до квартири З., де він зі своїми приятелями пиячив, і завдала своєму кривдникові кілька ножових поранень, від яких він через два місяці помер². Спочатку Ш. була засуджена за умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, що спричинили смерть потерпілого. Однак, за протестом Генерального прокурора, її дії були перекваліфіковані на ч. 1 ст. 95 КК Казахської РСР (ст. 123 КК України), як заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю в стані сильного душевного хвилювання.

Подібно вирішується питання і в сучасній українській судовій практиці. Так, наприклад, М. був визнаний винним у тому, що вчинив вбивство за наступних умов. М. навчався в училищі і підтримував дружні стосунки з викладачем цього закладу П. 27 березня 1998 року М. прийшов в гості до П. і, оскільки було вже пізно, залишився в нього ночувати. Прокинувшись о 4 год. ночі М. побачив, що знаходиться в ліжку оголеним і біля нього знаходиться оголений П. Сприймавши цю ситуацію як гомосексуальне домагання, яке вже відбулося, М. під час сварки схопив ніж і завдав потерпілому П. 16 ударів в різні частини тіла, від чого той помер. Дарницьким районним судом м. Києва М. був засудженим на 14 років позбавлення волі за вчинення злочину, передбаченого у ст. 94 КК України 1960 року. Судовою колегією в кримінальних справах Верховного Суду України вирок щодо М. було змінено. Було враховано, що усвідомлення того факту, що М. сексуально використав його вчитель, завдало йому тяжкої образи та травмувало психіку. Реакцією на таку образу було раптове виникнення сильного душевного хвилювання та вчинення в

12.00.08. «кримінальне право, кримінологія; кримінально-виконавче право» / О.В. Бурко. – Київ, 1997. – С. 8.

¹ Попов А.Н. Преступление против личности при смягчающих обстоятельствах / А.Н. Попов. – Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2001. – С. 149.

² Ткаченко В.И. Ответственность за умышленные преступления против жизни и здоровья, совершенные в состоянии аффекта / В.И. Ткаченко. – М.: Юридическая литература, 1979. – С. 36.

цьому стані вбивства. Дії М. кваліфіковані Верховним Судом за ст. 95 КК України 1960 року¹.

Виходячи із судової практики, а також позицій вчених, можна зробити висновки, що є випадки, коли стан сильного душевного хвилювання може виникати не від безпосереднього сприйняття неправомірної поведінки потерпілого, а й від похідних чинників, наприклад таких, як наводить О.М. Попов. Однак деякі вчені з цим не погоджуються. Так, Т.В. Кондратова вважає цілком виправданим визнання того, що стан афекту може виникнути не тільки відразу ж після здійснення передбачених у диспозиції закону дій, а й після одержання винним інформації про ці дії або усвідомлення їхніх результатів. Однак вона вважає суперечливою пропозицію про те, що стан афекту може виникнути при спогаді про протиправні або аморальні дії². Такої ж думки дотримується О.В. Авраменко³.

Ми притримуємось позиції, що причинами виникнення афекту можуть бути: а) неправомірною поведінкою з боку потерпілого; б) внутрішні умови, що впливають на стан фізіологічного афекту, а саме: афектогенна ситуація; вікові й особистісні якості; властивості нервової системи; чинники, що тимчасово послаблюють організм; в) похідні чинники, такі як: спогади про неправомірну поведінку потерпілого; одержання інформації про раніше вчинений злочин; усвідомлення результатів неправомірної поведінки потерпілого.

Одним із головних питань, на яке ми вважаємо за необхідне звернути увагу, є така суб'єктивна ознака сильного душевного хвилювання, як раптовість, яку розглядають як зі суб'єктивного, так і з об'єктивного боку. Зі суб'єктивного боку раптовість характеризується несподіваністю афективних проявів для самого суб'єкта. Ця ознака за своїм характером є психологічною і характеризує всі види афектів із внутрішнього (психологічного) боку. Із позиції психології ознака раптовості характерна як для фізіологічного, так і кумулятивного афекту, оскільки раптовість є одним із виявів афективного вибуху⁴.

Раптовість з об'єктивного боку характеризується несподіваністю афективного вибуху для інших осіб, насамперед для потерпілого. Ця

¹ Ухвала судової колегії Верховного Суду України від 18 липня 2000 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 515–517.

² Кондрашова Т.В. Проблемы уголовной ответственности за преступления против жизни, здоровья, половой свободы и половой неприкосновенности / Т.В. Кондрашова. – Екатеринбург, 2000. – С. 148–149.

³ Авраменко О.В. Стан сильного душевного хвилювання за кримінальним правом України: [монографія] / О.В. Авраменко. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. – С. 120.

⁴ Назаренко Г.В. Уголовно-релевантные психические состояния лиц, совершивших преступления и общественно опасные деяния / Г.В. Назаренко. – М.: Ось-89, 2001. – С. 182.

ознака характеризує об'єктивну сторону злочинів, вчинених у стані фізіологічного афекту. Однак, як зазначає О.В.Авраменко, між протиправними чи аморальними діями потерпілої особи та вчиненням злочину як реакцією на вказані дії розрив у часі є можливим. Не завжди одразу ж, ментально, доходить до свідомості людини розуміння, усвідомлення протиправної чи аморальної поведінки потерпілого, або не завжди людина може негайно дати відсіч кривднику. Так званий «крапельний афект» виникає не одразу ж у відповідь на протиправну чи аморальну поведінку потерпілого, а поступово накопичується для того, щоб раптово «вибухнути». Зрозуміло, що в такому випадку говорити про вчинення злочину у стані сильного душевного хвилювання можна лише в тих випадках, коли між виникненням такого стану та виникненням і реалізацією наміру на вчинення злочину розриву у часі не було¹.

Проблема тотожності або відмежування понять «сильне душевне хвилювання» і «афект» залишається невирішеною як в теорії кримінального права, так і в психології. Афект – походить від латинського *affectus* – душевне хвилювання, пристрасть, напад сильного нервового збудження із втратою вольового контролю внаслідок гальмування діяльності кори головного мозку². Афект — це поняття, яке визначається в психології, а сильне душевне хвилювання — це поняття, яке не зустрічається в психології, але вже давно використовується для позначення особливого стану особи в кримінальному законодавстві. З цього слід зробити висновок, що при визначенні сильного душевного хвилювання, насамперед, слід використовувати ті критерії, які встановлені в законі про кримінальну відповідальність. Такими критеріями кримінальне законодавство передбачає лише неправомірну поведінку з боку потерпілого, яка викликала стан сильного душевного хвилювання. Сила прояву емоцій, як впливає із закону, є важливим критерієм, за допомогою якого відрізняють просту емоцію від сильного душевного хвилювання. На суттєвість даної ознаки вказує сама етимологія терміна «сильне душевне хвилювання», тобто законодавець робить особливий акцент на такому якісному показнику емоції, як її сили. Про інші ознаки сильного душевного хвилювання або особливості його протікання в законі нічого не сказано. З цієї причини до сильного душевного хвилювання слід відносити не тільки різного роду афекти, а й інші емоційні стани, які виникли в результаті неправомірних дій з боку потерпілого і які характеризуються особливо великою силою свого прояву, що відрізняє їх від деяких інших емоцій. Тому до таких емоцій можна відносити і гнів, і страх, і тривогу, й інші подібні емоції, лише б вони досягли певної сили й були викликані неправомірними

¹ Авраменко О.В. Стан сильного душевного хвилювання за кримінальним правом України: [монографія] / О.В. Авраменко. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. – С. 120.

² Семотюк О.П. Сучасний словник іншомовних слів / О.П. Семотюк. – Х.: Ранок, 2007. – С. 253.

діями потерпілого, тим більше, що гнів, наприклад, може досягати такої ж сили, що й афект¹. Так, «у гніві людина відчуває, що у неї «скипає» кров, особа горить, м'язи напружені. У люті мобілізація енергії така велика, що людині здається, що вона вибухне, якщо яким-небудь чином не дасть виходу своєму гніву»². Такої ж сили може досягати і стан тривоги, страху³, і цілий ряд інших емоційних станів⁴.

Так, наявність сильного душевного хвилювання суд встановив у діях Б., який завдав 11 ударів ножем у життєво-важливі органи І., внаслідок чого настала його смерть. І. вночі ввірвався у будинок, де Б. проживав у фактичному шлюбі разом із З. та їх малолітніми дітьми. І. у присутності дітей зівалтував З., завдавав їй ударів, ображав Б. брутальними словами, намагався ударити його ножем в груди, завдавав ударів по голові. Б. вихопив ніж у І. та завдав йому 11 ударів.

Судова колегія в кримінальних справах Верховного Суду України дійшла висновку, що Б. перебував в стані сильного душевного хвилювання і внаслідок цього не міг усвідомлювати в повній мірі значення своїх дій, внаслідок чого перевищив межі необхідної оборони⁵.

У кінці XIX – на початку XX століття поняття «афект» вживалося у психології для позначення будь-якого хвилювання. Пізніше термін «афект» набув вузького значення. Поняття «сильне душевне хвилювання» відображає кількісну характеристику емоційної реакції. Справді, хвилювання може характеризуватися будь-якою інтенсивністю, бути більш або менш сильним. Афект у сучасній психологічній літературі розглядається як емоційний процес, якісно відмінний від будь-якого душевного хвилювання, в тому числі і сильного, який має специфічну природу і динаміку. Ступінь хвилювання є важливою, але не найсуттєвішою ознакою афекту⁶.

О.В. Авраменко зазначає, що найбільш аргументованою є позиція, згідно з якою поняття «сильне душевне хвилювання» не є тотожним поняттю «афект»⁷. Можна погодитись із Ф.С. Сафуановим, що ці два

¹ Подольный Н.А. Понятие «аффект» в уголовном праве / Н.А. Подольный // Государство и право. – 2003. – № 6. – С. 62–66.

² Изард К.Э. Психология эмоций / К.Э. Изард; [перев. с англ.]. – СПб.: Питер, 1999. – С. 262.

³ Бахур В.Т. Эмоции: плюсы и минусы / В.Т. Бахур. – М.: Знание, 1975. – С. 36.

⁴ Подольный Н.А. Понятие «аффект» в уголовном праве / Н.А. Подольный // Государство и право. – 2003. – № 6. – С. 62–66.

⁵ Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 23 листопада 2004 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 520–524.

⁶ Ситковская О.Д. Аффект: криминально-психологическое исследование / О.Д. Ситковская. – М.: Юрлитинформ, 2001. – С. 34.

⁷ Авраменко О.В. Стан сильного душевного хвилювання за кримінальним правом України: [монографія] / О.В. Авраменко. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. – С. 34.

поняття співвідносяться як загальне та особливе¹. Подібної позиції дотримується і М.І.Дубініна, яка зазначає, що прийнятому терміну «сильне душевне хвилювання» в психології відповідає два терміни, такі як емоція та афект, які співвідносяться як загальне і часткове². Специфікою ж співвідношення даних понять є те, що визначення поняття «сильне душевне хвилювання» відсутнє у психології, а вживається лише у кримінальному праві³. Натомість у психології для позначення сильних емоційних реакцій людини використовуються такі терміни, як гнів, страх, афект, фізіологічний афект, стрес, фрустрація⁴.

Враховуючи, що поняття «сильне душевне хвилювання» необхідно розглядати як кількісний показник, можна зробити висновок, що встановлення стану сильного душевного хвилювання є прерогативою слідчого, прокурора, суду, тобто дані суб'єкти процесу, виходячи з внутрішнього переконання, конкретних обставин справи, самостійно вирішують, було хвилювання сильним, чи ні. Якщо за кримінальною справою проводиться психологічна експертиза з цього приводу, то експерт вирішує питання про наявність саме афекту. Так, Н.А.Подольний зазначає, що в законодавстві не передбачено, в яких конкретно кількісних показниках має вимірюватися сила емоції, а тому її слід розглядати як якісний показник, що визначається в кожному конкретному випадку, виходячи з обставин, установлених у кримінальній справі слідчим, прокурором, суддею, тобто оцінка сили конкретної емоції – це прерогатива внутрішнього переконання даних посадовців⁵.

На відміну від сильного душевного хвилювання в психології поняття «афект» використовується достатньо широко. При цьому конкретні різновиди афекту визначаються достатньо чітко, і розбіжності в їх трактуванні, по суті, відсутні. Це дозволяє правильно визначити наявність конкретного виду афекту в особи в момент вчинення нею злочину.

Для виконання цього завдання існують експертні методики, які на достатньому рівні розроблені й опрацьовані. А тому перебував винний у стані афекту чи ні – це, насамперед, питання експерта-психолога, оскільки воно потребує спеціальних знань.

¹ Сафуанов Ф.С. О проблеме аффективных состояний / Ф.С. Сафуанов // Советская юстиция. – 1991. – № 21. – С. 5.

² Дубинина М.И. Уголовная ответственность за преступления, совершенные в состоянии сильного душевного волнения: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / М.И. Дубинина. – М., 1971. – С. 19.

³ Подольный Н.А. Понятие «аффект» в уголовном праве / Н.А. Подольный // Государство и право. – 2003. – № 6. – С. 62–66.

⁴ Васильев В.Л. Юридическая психология / В.Л. Васильев. – СПб.: Питер Ком, 1998. – С. 67–69.

⁵ Подольный Н.А. Понятие «аффект» в уголовном праве / Н.А. Подольный // Государство и право. – 2003. – № 6. – С. 62–66.

Вбивство в стані сильного душевного хвилювання, за польським кримінальним правом, передбачено у §4 артикулу 148 КК Республіки Польща. Як і в українському законодавстві, з об'єктивної сторони цей злочин нічим не відрізняється від основного складу вбивства. До того ж, об'єктивна сторона цього злочину може включати в себе навіть кваліфікуючі ознаки. Підставою для виділення цього складу злочину є його суб'єктивна сторона, яка характеризується станом сильного душевного хвилювання, що є виправданим обставинами. Верховний Суд Республіки Польща зазначив, що сильне душевне хвилювання є юридичною категорією і обов'язком суду є з'ясувати, чи мало воно місце в кожній конкретній справі, а також чи було виправдано обставинами¹. Й. Гіеровський зазначає, що не можна зробити висновок про емоційний стан, у якому перебуває особа, лише на підставі зовнішньої реакції. Стан афекту залежить не лише від конкретної ситуації, від тих подразників, які впливають на особу, а й від психічних процесів, що відбуваються в мозку винного, а також від типу його особистості².

Польські науковці зазначають, що стан сильного душевного хвилювання є проявом нормальної поведінки людини і не є жодним відхиленням від норми. Відхилення від норми створюють атипову реакцію, нераціональну при даних умовах. Якщо особа реагує неадекватно і ця реакція є не наслідком сильного душевного хвилювання, а розладу психічної діяльності, то слід з'ясовувати питання про неосудність чи обмежену осудність особи³.

Стан сильного душевного хвилювання має бути настільки сильним, щоби викликати нетипову реакцію для винної особи, тобто в даному випадку емоційна сфера розумової діяльності домінує над інтелектуальною і особа втрачає здатність повністю усвідомлювати свої дії чи керувати ними. З цього приводу В. Вольтер зазначає, що душевне хвилювання є тоді сильним, коли особа робить щось, що в стані психічної рівноваги ніколи б не зробила. Такий стан залежить від конкретної ситуації, а також від темпераменту особи. Крім того, на стан сильного душевного хвилювання має вплив той факт, чи винна особа стикалася раніше з такими подразниками⁴.

Польський законодавець дещо по-іншому конструює цей склад злочину, ніж український. Зокрема, якщо відповідно до ст. 116 КК України

¹ Postanowienie Sądu Najwyższego z 29 maja 2003 r. III KK 74/2003 // Orzecnictwo Sądu Najwyższego – Izba Karna i Izba Wojskowa. – 2003. – Poz. 1156.

² Gierowski J.K. Stan silnego wzburzenia jako przedmiot sądowej ekspertyzy psychologicznej / J.K. Gierowicz // Palestra. – 1995. – z. 3–4.

³ Gierowski J.K. Stan silnego wzburzenia jako przedmiot sądowej ekspertyzy psychologicznej / J.K. Gierowicz // Palestra. – 1995. – z. 3–4. – S. 58–75.

⁴ Wolter W. Kodeks karny z komentarzem / I. Andrejew, W. Świda, W. Wolter. – Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1973. – C. 439.

стан сильного душевного хвилювання при вчиненні умисного вбивства повинен виникнути раптово і внаслідок протизаконного насильства, систематичного знущання або тяжкої образи з боку потерпілого, то відповідно до § 4 артикулу 148 КК Республіки Польща, такий стан повинен бути виправданий обставинами.

Що ж у теорії польського кримінального права означає фраза «виправданий обставинами» і який зміст в неї вкладається? А. Цоль зазначає, що виправдане обставинами є таке сильне душевне хвилювання, що в громадській оцінці може заслуговувати на зрозуміння з позиції моральних норм. Такий стан має бути співрозмірним до причини, що його викликала. Крім того, А. Цоль зазначає, що лише стан сильного душевного хвилювання може заслуговувати на зрозуміння та бути виправданим, але в жодному випадку не можна виправдати вбивство, вчинене в такому стані. Як правило, причиною виникнення стану сильного душевного хвилювання має бути поведінка потерпілого. При цьому ця поведінка має полягати в заподіянні винному протиправної кривди¹.

Верховний Суд Республіки Польща зазначив, що діяння винної особи повинно бути раптовим і таким, що виходить з-під її контролю. Це діяння є реакцією на певну протиправну поведінку. Стан сильного душевного хвилювання повинен бути виправданий з позиції суспільної моралі, а тому протиправна реакція винної особи на дії третьої особи, яка не скривдила винного, не можна вважати вчиненими в стані сильного душевного хвилювання². В іншій справі Верховний Суд Республіки Польща зазначив, що сильне душевне хвилювання можуть виправдати лише ці обставини, що його викликали і тому діяння заслуговує на менший осуд. Однак навряд чи на менший осуд заслуговує діяння, потерпілим якого є особа, що не заподіяла винному жодної кривди³. Хоча така позиція судової практики не є однозначною. В іншій справі Верховний Суд Республіки Польща зазначив, що не виключається можливість кваліфікації за § 4 артикулу 148 КК Республіки Польща дій особи, що позбавила життя іншу, третю особу, ніж ту, яка до неї застосовувала насильство. Проте в будь-якому випадку така ситуація є можливою лише тоді, коли обставини, за яких виник стан сильного душевного хвилювання, з етичної та моральної позиції можна визнати обґрунтованими⁴.

¹ Kodeks karny. Komentarz: w 3 t. / [A. Barczak-Oplustil, A. Zoll i in.]; pod. red. A. Zoll. – Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2006. – T. 2: Część szczególna: komentarz do artykułów 117-277 kodeksu karnego, – S. 264.

² Wyrok Sądu Najwyższego z 29 września 1971 r. II KR 186/71 // Orzecznictwo Sądu Najwyższego – Izba Karna i Izba Wojskowa. – 1972. – Nr 1. – Poz. 10.

³ Wyrok Sądu Najwyższego z 12 maja 1988 r. II KR 92/88 // Orzecznictwo Sądu Najwyższego Wydawnictwo Prokuratury Generalnej. – 1988. – Nr 2. – Poz. 35.

⁴ Postanowienie Sądu Najwyższego z 29 maja 2003 r. III KK 74/2003 // Orzecznictwo Sądu Najwyższego – Izba Karna i Izba Wojskowa. – 2003. – Poz. 1156.

Отже, по суті, практика польського кримінального права, на відміну від українського, не виключає можливість застосування насильства в стані сильного душевного хвилювання до третьої особи, тобто особи, поведінка якої не викликала у винного цей стан.

У теорії українського кримінального права також досить гостро стоїть питання про так званий «зміщений афект», коли потерпілими від злочину, вчиненого у стані сильного душевного хвилювання, є не винуватці конфлікту, а інші особи, які не мають відношення до вчинення неправомірних або аморальних дій, тобто «треті особи». В юридичній літературі було висловлено думку про те, що злочин, вчинений під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями, може бути спрямований і проти «третіх осіб», які випадково опинилися на місці події або втрутилися в її хід¹.

З цього приводу заслуговує на увагу позиція О.В.Авраменка, що коли у стані сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірною або аморальною поведінкою, шкода заподіюється третім особам, які випадково опинилися в полі зору винуватого, а останній у стані сильного душевного хвилювання заподіяв їм шкоду, то було б неправильно не враховувати вказаний стан як обставину, що пом'якшує покарання, оскільки стан сильного душевного хвилювання, умовно кажучи, повертає особу до природного стану, зменшує при цьому вплив чинників психосоціального стримування (контролю). Така поведінка винного є в принципі природною². Адже, як зазначає В.М.Бурдін, будь-який стан сильного душевного хвилювання, чим би він не був викликаний, призводить до послаблення здатності людини усвідомлювати значення своїх дій (бездіяльності), зменшує можливість самоконтролю та управління своєю поведінкою³. О.Д.Сітковська також підтримує такий підхід, зокрема, зазначаючи: «відомі випадки, коли афективні дії були спрямовані на сторонніх осіб, що випадково опинились поблизу. Прив'язувати кримінально-правове поняття афекту тільки до випадків емоційної розрядки щодо особи, яка створила ситуацію, – означає обмежити слідчого і суд в індивідуалізації відповідальності з урахуванням даної обставини, якщо причиною афекту були дії третьої особи»⁴. Дана позиція пояснюється тим, що, оскільки особа у стані сильного душевного хвилювання не може повністю усвідомлювати

¹ Флоря К.Н. Назначение наказания с учетом причин совершенного преступления / К.Н. Флоря. – Кишенев: Штинаца, 1980. – С. 99.

² Авраменко О.В. Стан сильного душевного хвилювання за кримінальним правом України: [монографія] / О.В. Авраменко. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. – С. 115-116.

³ Бурдін В.М. Кримінально-правове значення стану сильного душевного хвилювання (за КК України) / В.М. Бурдін // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. – № 9. – С. 64–65.

⁴ Ситковская О.Д. Психология уголовной ответственности / О.Д. Ситковская. – М.: Норма, 1998. – С. 238.

свої дії та керувати ними, то у такому стані вона може завдати шкоди й іншим особам, які не причетні до вчинення неправомірних або аморальних дій. Отже, відповідальність у таких випадках повинна наступати на загальних підставах, а стан сильного душевного хвилювання повинен враховуватись як обставина, яка пом'якшує покарання.

Пом'якшення кримінальної відповідальності за цей вид умисного вбивства, як видається, **викликане трьома обставинами**: 1) суспільно небезпечне діяння суб'єкта спровоковане протизаконним насильством, систематичним знущанням або тяжкою образою з боку потерпілого; 2) суб'єктивна сторона складу даного злочину характеризується особливим емоційним станом суб'єкта – його сильним душевним хвилюванням, яке виникає раптово; 3) умисел на позбавлення життя потерпілого також виник раптово на ґрунті сильного душевного хвилювання і негайно реалізований.

Особливість об'єктивної сторони умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання, як уже зазначалося, є те, що суспільно небезпечне діяння суб'єкта спровоковане протиправною і аморальною поведінкою потерпілого – протизаконним насильством, систематичним знущанням або тяжкою образою, воно є реакцією суб'єкта на таку поведінку, що знижує суспільну небезпечність даного вбивства.

Поведінка людини (правомірна чи протиправна), як відомо, є завжди соціально зумовленою. Серед причин вбивства виділяють поведінку потерпілого. Поведінка жертви в генезисі злочину має широкий діапазон – від прямої протидії злочину до його грубої провокації. Умовно виділяють три види поведінки жертви злочину: а) нейтральна, коли вона не сприяє і не перешкоджає вчиненню злочину; б) позитивна (суспільно схвальна), що виражається в активній протидії злочинцеві; в) негативна, коли вона сприяє, провокує вчинення злочину¹.

У системі «особа – ситуація» потерпілого, зазначає Ю.М. Антонян, треба розглядати як одного з обов'язкових елементів ситуації. Поряд з іншими елементами ситуації, потерпілий, взаємодіючи зі злочинцем, сприяє виробленню у нього вольової рішучості вчинити злочин. Нерідко попередні дії потерпілих мають провокаційний характер, містять у собі привід для вчинення вбивства. Серед форм віктимної поведінки потерпілого, що передувала вбивству, за вибірковими даними, виділяють погрози, насильство, образу, результатами яких стають 35 % вбивств і 30 % тілесних ушкоджень². За даними О.Ю. Юрченко, поведінка майбутньої жертви була соціально неприйнятною, провокуючою вчинення злочину:

¹ Юрченко О.Ю. Роль виктимного поведения в механизме совершения тяжких насильственных преступлений против жизни и здоровья личности // Проблемы борьбы с насильницькою злочинністю в Україні. – Харків: «Лествиця Марії», 2001. – С. 107.

² Криминология. Учебник / Под. ред. В.Н. Кудрявцева и В.Е. Эминова. – М.: «Юристъ», 2000. – С. 202-206.

понад 20 % потерпілих до вчинення злочину вели себе аморально, а кожний сьомий – протиправно, біля 2/3 потерпілих на момент вчинення проти них злочину перебували в стані алкогольного сп'яніння¹.

Негативна віктимна поведінка потерпілого впливає на кваліфікацію злочину, на пом'якшення кримінальної відповідальності і покарання, на звільнення від кримінальної відповідальності².

Приводом умисного вбивства, передбаченого у ст. 116 КК України, є поведінка агресивного типу потерпілого. До такого типу у віктимології відносять осіб, що стали потерпілими від злочину внаслідок проявленої ними агресії у формі протизаконного насильства щодо суб'єкта аналізованого вбивства чи іншої провокуючої поведінки – систематичного знущання чи тяжкої образи. В цьому типі потерпілих представлені агресивні насильники та агресивні провокатори³. Однак, як видається, віктимна поведінка потерпілого у цих випадках не є складовим елементом злочинної діяльності суб'єкта, а входить до умов вчинення суб'єктом даного злочину.

У теорії кримінального права України, розглядаючи провокацію з ширших позицій як своєрідний вид підмовництва, була висловлена пропозиція про доцільність вирішення на законодавчому рівні питання про звільнення від кримінальної відповідальності осіб, які вчинили злочин, коли щодо них мала місце провокація⁴. Більш виваженою видається позиція А. Ф. Бантишева, який обґрунтовано вважає, що вирішити однозначно і категорично це питання неможливо. В кожному конкретному випадку слід враховувати як ступінь насильства чи погрози, що мали місце щодо спровокованого, так і те, який злочин при цьому вчинений. Слід також погодитись, що провокація не може служити підставою для звільнення від кримінальної відповідальності, коли спровокованим вчинено вбивство⁵. Однак стосовно інших насильницьких злочинів, слід застосовувати,

¹ Юрченко О.Ю. Роль виктимного поведения в механизме совершения тяжких насильственных преступлений против жизни и здоровья личности // Проблемы борьбы с насильнической преступностью в Украине. – Харків: «Лествица Марії», 2001. – С. 108.

² Кузнецова Н.Ф. Уголовно-правовая профилактика преступлений с учетом социально-значимого поведения потерпевшего // Потерпевший от преступления: уголовно-правовые, уголовно-процесуальные, криминологические и психологические аспекты. Труды по правоведению / Ученые записки Тартуского университета. – Тарту: Изд-во ТГУ, 1987. – Вып. 754. – С. 21.

³ Ривман Д.В., Устинов Б.С. Виктимология. – СПб.: «Юридический центр Пресс», 2000. – С. 91.

⁴ Пипия А.Г. К вопросу о понятии и юридической природе провокации в уголовном праве (сравнительно-правовое исследование) // Труды Высшей школы КГБ СССР. – 1990. – № 47. – С. 48.

⁵ Бантишев А.Ф. Насильственные преступления в системе проекта УК Украины (вопросы квалификации) // Проблемы борьбы с насильнической преступностью в Украине. – Харків: «Лествица Марії», 2001. – С. 16.

на нашу думку, диференційований підхід. Принциповим моментом тут є недопустимість звільнення від кримінальної відповідальності, коли спровокованим вчинено тяжкий або особливо тяжкий насильницький злочин.

Кримінальний закон має характеризуватися, зокрема, ясністю викладених у ньому приписів, що виражають волю законодавця. З огляду на це, застосовувані у диспозиції норми кримінального закону поняття, особливо коли йдеться про кримінальну відповідальність, мають характеризуватися максимальною визначеністю, однозначністю. На жаль, цього не можна сказати стосовно диспозиції ст.116 КК України, де є поняття «протизаконне насильство», «систематичне знущання», «тяжка образа». Вони загалом є оціночними, оскільки в ст.116 КК вони не визначені, а питання про їх зміст і наявність у конкретному випадку зрештою вирішує суд, виходячи з фактичних обставин справи. Зрозуміло, що суд, в таких випадках, виходить також з вироблених судовою практикою і теорією кримінального права підходів.

Протизаконне насильство як поняття не знайшло свого повного і однозначного трактування в постановах Пленуму Верховного Суду України, позиція якого міняється залежно від виду злочинів. Так, у постанові №2 від 7 лютого 2003 року «Про судову практику в справах про злочини проти життя і здоров'я особи», не розкриваючи змісту «протизаконності» насильства, Пленум вказав, що «насильство може бути як **фізичним** (заподіяння тілесних ушкоджень, нанесення побоїв, незаконне позбавлення волі тощо), так і **психічним** (погроза заподіяти фізичну, моральну чи майнову шкоду)». Вказівка на «тощо», зрозуміло, залишає відкритим питання про інші форми (види) фізичного насильства.

Аналогічно неповно визначеним є поняття насильства і в інших постановах Пленуму. Зокрема, в постанові №10 від 6 листопада 2009 року «Про судову практику у справах про злочини проти власності» фізичне насильство поділено на два види: а) насильство, що не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого (легке тілесне ушкодження, що не призвело до короткочасного розладу здоров'я або короткочасної втрати працездатності; нанесення ударів, побоїв, обмеження чи незаконне позбавлення волі, за умови, що вони не були небезпечними для життя чи здоров'я в момент заподіяння); б) насильство, що є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого (заподіяння легкого тілесного ушкодження, що спричинило короткочасний розлад здоров'я або короткочасну втрату працездатності; середньої тяжкості або тяжкого тілесного ушкодження, а також інші насильницькі дії, які не призвели до вказаних наслідків, але були небезпечні для життя чи здоров'я в момент заподіяння, зокрема, насильство, що призвело до втрати свідомості чи мало характер мордування, здушення шиї, скидання з висоти, застосування електроструму, зброї, спеціальних знарядь тощо). Як форму насильства визначено застосування до потерпілого без його згоди наркотичних

засобів, психотропних, отруйних чи сильнодіючих речовин (газів) з метою заволодіння його майном. Як бачимо, перелік «інших насильницьких дій» завершується тією ж вказівкою «тощо».

Психічне насильство в згаданій постанові Пленуму визначене як погроза негайно застосувати насильство, що є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого (при розбої) або що не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого (при грабежі).

В іншій постанові «Про судову практику в справах про перевищення влади або посадових повноважень» Пленум роз'яснив, що насильство при перевищенні влади або посадових повноважень може бути фізичним і психічним. **Фізичне насильство** може полягати в незаконному позбавленні волі, заподіянні удару, побоїв, легких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень, вчинення дій, характерних для мордування, а **психічне насильство** – у створенні реальної загрози заподіяння фізичного насильства щодо потерпілого чи його близьких. При цьому нанесення тяжких тілесних ушкоджень віднесено до «тяжких наслідків» цього злочину. Знову ж таки залишаються невизначеними «дії, характерні для мордування», оскільки саме поняття «мордування» в кримінальному законі (ст. 126 КК) чітко не визначене.

Фізичне насильство, застосоване щодо працівника міліції, члена громадського формування з охорони громадського порядку чи військовослужбовця при опорі їм під час виконання ними обов'язків щодо охорони громадського порядку, як вказав Пленум у своїй постанові №8 від 26 червня 1992 року (з наступними змінами) «Про застосування судами законодавства, що передбачає відповідальність за посягання на життя, здоров'я, гідність та власність суддів і працівників правоохоронних органів», може полягати лише «в умисному нанесенні ударів, побоїв, тілесних ушкоджень». При цьому погроза застосування насильства під час вчинення опору полягає у висловлюваннях або діях про наміри винної особи застосувати насильство. Щоправда, питання про форми (види) цього насильства залишається відкритим.

Наведені вище приклади визначення змісту поняття насильства «з запасом» свідчать про наявність парадоксальної ситуації, яка полягає у тому, що істина (зміст поняття) не з'ясовується, а змінюється лише площина оцінки, рівень визначеності цього поняття. Усе це нагадує своєрідну спіраль – від невизначеності одного порядку до невизначеності нового порядку, що не задовольняє повністю ані теорію кримінального права, ані правозастосовну практику.

Теорія кримінального права багата науковими дослідженнями, предметом яких є насильство¹. Етимологічний зміст поняття не розкриває

¹ Див., наприклад: Гаухман Л.Д. Насилие как средство совершения преступления. – М., 1974; Сердюк Л.В. Психическое насилие как предмет уголовно-правовой оценки следователем. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1981; Панов Н.И. Способ совершения преступления и уголовно-

повністю його кримінально-правову природу, але служить ключем до її з'ясування. В тлумачному словнику В. Даля насильство окреслене як «дія пригнічуюча, образлива, незаконна і свавільна»¹, а в інших, сучасних словниках – як застосування фізичної сили до кого-небудь; силування, ігвалт, примус; застосування сили для досягнення чого-небудь; примусовий вплив на когось, щось; незаконне застосування сили, пригнічення, беззаконня². Загалом такі ж підходи побутують і в юридичній літературі, де під насильством переважно розуміють беззаконне застосування сили, примусовий, тобто проти волі іншої особи, вплив на неї³. Інші автори пропонують своє бачення дефініції насильства. Так, Р.Д. Шарапов пропонує таке законодавче визначення насильства: «Насильство – умисне неправомірне заподіяння фізичної шкоди іншій людині проти чи мимо її волі». Видами фізичної шкоди, на його думку, є: смерть, тяжка, середньої тяжкості, легка шкода здоров'ю, фізичний біль, фізичні страждання, беспорядний стан, втрата фізичної свободи⁴. Звуження насильства лише до умисних діянь видається необґрунтованим. Чинний кримінальний кодекс передбачає, зокрема, відповідальність за вбивство, вчинене через необережність, а також необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження. На наш погляд, **насильство** – це винне, протиправне заподіяння фізичної чи моральної шкоди іншій людині. Вказівка на те, що шкода заподіюється іншій людині, не є випадковою, адже, згідно з чинним КК України, заподіяння такої шкоди самому собі (автоагресія) є кримінально-караним тільки тоді, коли таке заподіяння є способом вчинення певного злочину. Наприклад, ухилення від призову на строкову військову службу (ст. 335 КК), ухилення від призову за мобілізацією (ст. 336 КК).

правовая ответственность. – Харьков, 1982; Панов Н.И. Квалификация насильственных преступлений. – Харьков: Юрид. ин-т., 1986; Левертова Р.А. Ответственность за психическое насилие по советскому уголовному праву. – Омск, 1978; Насильственная преступность / Под ред. В.Н. Кудрявцева и А.В. Наумова. – М.: «Спарк», 1997; Шарапов Р.Д. Физическое насилие в уголовном праве. – СПб.: «Юридический центр Пресс», 2001.

¹ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. В 2-х томах. – М., 1994. – Т. 2. – С. 1218.

² Див., наприклад: Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах. – Київ: «Аконіт», 1998. – Т. 2. – С. 792; Толковый словарь русского языка / Под ред. Д.Н. Ушакова. – М., 1994. – Т. 2. – С. 428; Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – М., 1996. – С. 384.

³ Див., наприклад: Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах. – Київ: «Аконіт», 1998. – Т. 2. – С. 792; Словарь по уголовному праву. – М.: «БЕК», 1997. – С. 245; Назаров П.Н. К вопросу о насилии при грабеже и разбое // Труды Киевской ВШ МООП СССР. Вып. 1. – Киев, 1968. – С. 87; Симонов В.И. Уголовно-правовая характеристика физического насилия. Автореф. канд. дисс. – Свердловск, 1972. – С. 10-11; Бужор В.Г. К вопросу об определении общего понятия насилия // Криминология и организация профилактики преступлений. – М., 1992. – С. 106.

⁴ Шарапов Р.Д. Физическое насилие в уголовном праве. – СПб.: «Юридический центр Пресс», 2001. – С. 291.

З широких соціологічних позицій залежно від суті досліджуваних проблем поняття насильство розглядають у декількох інтерпретаціях. Для характеристики політичних і правових методів, що використовується державою для здійснення своїх функцій, застосовується введене ще Т.Гобсом поняття **«легітимне насильство»**, що означає «делеговане їй (людині) право на умовах суспільного договору», або поняття **«інституційне насильство»**, яке означає застосування примусу силовими відомствами (армією, міліцією, службою безпеки, прокуратурою, митницею, розвідкою і т.п.) для забезпечення правопорядку і стабільності в суспільстві. В аспекті негативних форм девіантної поведінки насильство розглядається як умисні дії, спрямовані на заподіяння людині болю і фізичної шкоди: вбивство, тілесні ушкодження, розбій, хуліганство, бандитизм, тероризм та інші протиправні дії, які включають такі сутнісні ознаки, як фізичне і психічне насильство над особою¹.

Розрізняючи фізичне і психічне насильство, І.Я. Фойницький поділяв фізичне насильство на два види: а) безумовне (*vis absoluta*), при цьому воля потерпілого придушується (паралізується) повністю, і він допускає виконання бажаного насильником без будь-якої участі і застосування його волі (наприклад, коли потерпілий зв'язаний, закритий в кімнаті і т.п.) і б) умовне (*vis compulsiva*), коли фізичне насильство направлене безпосередньо на волю потерпілого, примушуючи його свідомо і ніби вольово виконувати певну дію².

В юридичній літературі обґрунтовані й інші підходи до формулювання видів фізичного насильства. Зокрема, Р.Д. Шарапов відстоює думку, що насильство є значним і незначним. Значним є насильство, що заподіює смерть, тяжку, середньої тяжкості чи легку шкоду здоров'ю потерпілого, а так само насильство, що не спричинило вказаних наслідків, але в момент застосування створювало реальну небезпеку їх заподіяння. Незначним є насильство, що заподіяло фізичний біль, фізичні страждання або таке, що спричинило безпорадний стан потерпілого чи втрату ним фізичної свободи. Таке розуміння насильства він пропонує визначити в кримінальному кодексі³.

Застосоване законодавцем у ст.116 КК України словосполучення «протизаконного насильства, систематичного знуцання або тяжкої образи» видається скоріше побутово-публічним, а не кримінально-правовим з декількох причин. Першою є те, що в теорії кримінального права, як наведено вище, протизаконне насильство традиційно поділяють на

¹ Герасина Л. Н. Сущность общего понятия «насилие» в социолого-правовой, политологической и конфликтологической интерпретации // Проблемы борьбы с насильничьюю злочинністю в Україні. – Харків: «Лествиця Марії», 2001. – С. 111-112.

² Шарапов Р.Д. Физическое насилие в уголовном праве. – СПб.: «Юридический центр Пресс», 2001. – С. 12.

³ Шарапов Р.Д. Физическое насилие в уголовном праве. – СПб.: «Юридический центр Пресс», 2001. – С. 206.

фізичне і психічне, і цього достатньо для кримінально-правового регулювання. І фізичне, і психічне насильство, зрозуміло, може викликати раптовий стан сильного душевного хвилювання.

Друга причина полягає в тому, що «систематичне знущання» є нічим іншим як різновидом протиправного насильства, яке може бути вчинене як словом, так і дією, тобто може мати комбінований характер. В юридичній літературі справедливо зазначається, що таке знущання може проявитися в глузуванні, психічному чи фізичному насильстві, що має цинічний характер, злій насмішці, незаслуженому систематичному осуді, неадекватній критиці, іронізації, цькуванні і т.п.¹

Трете, з чим не можна погодитися, є поняття «тяжка образа». По-перше, тяжка образа і систематичне знущання як поняття пересікаються. Систематичне знущання може вчинятися і шляхом нанесення образи, а образа може вчинятися не тільки шляхом однієї дії. По-друге, поняття «тяжка» є категорією оцінювальною, а оцінка має завжди суб'єктивний характер, оскільки можливості адекватної, рівнозначної оцінки суспільних явищ у людей загалом обмежені і, крім того, в силу відомих фізіологічних властивостей людини вони є різними у кожної людини зокрема. Образа і систематичне знущання виступають способами протизаконного насильства, які у правовому значенні є рівнопорядковими з іншими способами даного насильства, яке може викликати стан сильного душевного хвилювання. Тому виокремлення цих способів насильства мало би значення, якби законодавець хотів обмежити кримінальну відповідальність за умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, лише тими випадками, коли джерелом такого хвилювання були б лише два способи: систематичне знущання і тяжка образа, що не впливає з диспозиції ст. 116 КК України. У зв'язку з цим, видається недоречним, алогічним вживання у диспозиції ст. 116 КК України понять «систематичне знущання» і «тяжка образа», а замість поняття «протизаконне насильство» доцільно застосувати поняття «протизаконне фізичне і психічне насильство». Однак це рівень пропозиції, а реальність така, що аналізовані вище поняття «систематичне знущання» і «тяжка образа» наявні в диспозиції ст. 116 КК України і, зрозуміло, потребують теоретичного аналізу для з'ясування їх змісту.

Таким чином, наведене вище дозволяє дійти висновку, що протизаконний характер насильства означає, що потерпілий, згідно зі законом, не мав права у даному конкретному випадку його застосовувати. Протизаконність дій потерпілого виступає при цьому причиною виникнення у суб'єкта специфічного емоційно-психічного стану, який, зі свого боку, викликає його відповідну реакцію у вигляді заподіяння смерті потерпілому. Отже, потерпілих у даному випадку два: 1) особа, щодо якої

¹ Российское уголовное право. Курс лекций. Т. 3. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та., 2000. – С. 137.

застосоване протизаконне насильство; 2) особа, яка застосувала насильство і внаслідок цього була позбавлена життя спровокованою особою.

Причиною виникнення стану сильного душевного хвилювання може бути протизаконне насильство як з боку приватної, так і службової особи, в тому числі і тієї, яка за своєю посадою чи характером виконуваних повноважень наділена законним правом застосовувати силу до громадян. Це, наприклад, працівники міліції, Служби безпеки України, члени громадських формувань з охорони громадського порядку, працівники випрано-трудоустанов.

В юридичній літературі висловлені різні думки щодо «протизаконності» насильства. Зокрема В.Г.Буянов вважає, що «законним насильство не може бути, законним може бути лише застосування сили», І.Я.Козаченко та Р.Д.Сабіров, В.І.Сімонов навпаки розрізняють і, як видається, слушно «правомірне» і «неправомірне» насильство¹.

Протизаконне фізичне насильство – протизаконне, винне заподіяння або замах на заподіяння фізичної шкоди іншій людині, вчинене потерпілим від злочину, передбаченого у ст.116 КК України. Воно може проявитися у вбивстві, нанесенні тілесних ушкоджень різної тяжкості, позбавленні волі, катуванні, побоях і мордуванні, згвалтуванні, задоволенні статевої пристрасті неприродним способом і т.п.

Фізичне насильство може, вважає В.І.Сімонов, вчиняється як проти волі, так і мимо волі суб'єкта. У тих випадках, коли він усвідомлює, що проти нього вчиняється фізичне насильство, має місце застосування фізичного насильства проти його волі, а коли не усвідомлює – мимо його волі². Однак, на наш погляд, те, що суб'єкт не усвідомлював застосування проти нього фізичного насильства, ще не означає наявності його згоди на такі дії. Однак стан сильного душевного хвилювання може бути викликаний і правомірним фізичним насильством. Наприклад, невдалі дії лікаря-стоматолога, який здійснює операцію видалення зуба хворого за його згодою. Тому, якщо матиме місце вбивство цього лікаря, вчинене винним у стані сильного душевного хвилювання, належить кваліфікувати, залежно від обставин справи, за ч. 1 чи 2 ст.115 КК України, оскільки застосоване у даному випадку лікарем насильство є правомірним.

Протизаконне психічне насильство – протизаконне, винне заподіяння моральної шкоди іншій людині, вчинене потерпілим від злочину, передбаченого ст.116 КК України. Зокрема, психічне насильство може здійснюватися шляхом погрози нанести фізичну, майнову чи моральну шкоду, демонстративного і цинічного нанесення майнової шкоди, образи, знущання і т.п.

¹ Шарапов Р.Д. Физическое насилие в уголовном праве. – Санкт-Петербург: «Юридический центр Пресс», 2001. – С. 207-208.

² Симонов В.И. К вопросу о понятии физического насилия // Сборник аспирантских работ. – Свердловск, 1971. – Вып. 13. – С. 233.

Протизаконне насильство, яке викликало стан сильного душевного хвилювання, може бути спрямоване як проти суб'єкта вбивства, так і проти його рідних чи близьких, доля яких не байдужа для спровокованого.

Нерідко протизаконне насильство, систематичне знущання і тяжка образа мають комбінований характер. Наприклад, разом з нанесенням тілесних ушкоджень, вчиняються погрози, знущання, образи.

Виникнення стану сильного душевного хвилювання внаслідок застосування сили до суб'єкта на законних підставах (наприклад, при затриманні його працівниками міліції у разі вчинення ним злочину чи іншого правопорушення) або ж не в результаті систематичного знущання чи тяжкої образи виключає відповідальність такого суб'єкта вбивства за ст. 116 КК України.

Систематичне знущання може проявлятися в глузуванні, психічному чи фізичному насильстві, що має цинічний характер, цькуванні, збиткуванні, незаслуженому осуді, неадекватній критиці, іронізації, цілеспрямованому висміюванні і т.п. умисних діях, які вчиняються не менше трьох разів. Найчастіше, небезпідставно вважає С. В. Бородин, це ті ж насильницькі дії, які характеризуються цинізмом і можуть бути розтягнутими в часі¹. А. Н. Красіков вважає, що знущання є лише різновидом психічного насильства², що не відповідає фактичному станові правозастосовної практики, де нерідко систематичне знущання має комбінований характер – одночасне або різночасне застосування психічного і фізичного насильства.

Знущання за своєю природою не може бути правомірним, і тому в диспозиції ст. 116 КК України немає вказівки на таку його ознаку, як протиправність.

Тяжка образа. Етимологічний зміст поняття «образы» такий: «зневажливе висловлювання, негарний вчинок і т. ін., що спрямовані проти кого-небудь і викликають у нього почуття гіркоти, душевного болю; уразу, кривда, зневага», а зневажати означає «... завдавати кому-небудь душевного болю, моральної травми; колоти, завдавати образи, допикати, дошкуляти»³.

У теорії кримінального права України під образою традиційно розуміють умисне приниження честі і гідності особи, виражене в непристойній формі. Образа може вчинятися на ґрунті побутових, виробничих стосунків, зачіпати родинні, дружні, національні, професійні, релігійні почуття. За способом вчинення розрізняють образу словом (усно, письмово), шляхом зображення або дією. образою словом є, наприклад, відкрито цинічні

¹ Бородин С.В. Преступления против жизни. – М.: «Юрист», 1999. – С. 185.

² Красіков А.Н. Ответственность за убийство по российскому уголовному праву. – Саратов, 1999. – С. 112-113.

³ Новий тлумачний словник української мови в чотирьох томах. Т. 3. – К.: «Аконіт», 1998. – С. 40.

зневажливі вирази, нецензурна лайка, суб'єктивні принизливі характеристики і оцінки самої особи чи її рідних і близьких як живих, так і померлих. Образа способом зображення здійснюється шляхом виконання малюнка, карикатури, компонованої фотографії. Не виключається виготовлення мультиплікаційного фільму образливого характеру. Образа дією нерідко вчиняється шляхом цинічного глузливого торкання до тіла, непристойних жестів, рухів тіла, нанесення ляпасу, плювання в обличчя, виливання на особу різного роду фікалій, відходів чи помий, зривання одягу з інтимних частин тіла, глузливого демонстрування дій, які нібито вчиняв чи збирається вчинити провокуючий, і т. п.

Загалом образа вчиняється з метою принизити в непристойній формі честь і гідність, ділову репутацію людини шляхом її негативної оцінки, дискредитації, підриву авторитету, морального престижу.

В юридичній літературі поняття честі і гідності розглядають переважно через призму моральної і правової свідомості індивіда. Під поняттям гідності розуміють відображення в свідомості громадянина його оцінки суспільством, тобто позитивна самооцінка особою її суспільної оцінки. М. Й. Коржанський визначив гідність особи як право на громадську повагу, що ґрунтується на визнанні суспільством громадської цінності цієї особи. Гідність, вважає він, – це публічна цінність¹. Б. В. Здравомислов розуміє під гідністю повагу високих моральних якостей в самому собі². Отже, гідність є самооцінкою особи і тому образити можна, вважає О. М. Попов, лише тільки того, хто такою самооцінкою наділений. Це означає, на його думку, що не можна образити померлого, душевнохворого, новонародженого³.

Дане твердження викликає два застереження. Перше стосується померлого і новонародженого. Їх дійсно не можна персонально образити, але щодо їхніх рідних і близьких це твердження неприйнятне. Власне рідні і близькі часто сприймають дії образливого характеру, висловлені на адресу померлого чи новонародженого як власну образу, що може послужити джерелом виникнення у них стану сильного душевного хвилювання.

Друге застереження стосується «душевнохворих». Душевнохворий – психічно хворий, людина з вродженим чи набутих (гострим чи хронічним) розладом психічної діяльності⁴. Слід пам'ятати, що не кожна психічна хвороба позбавляє людину можливості адекватно сприймати дії, які стосуються її, в тому числі, зрозуміло, образу.

¹ Коржанський М. Й. Кримінальне право України: Частина особлива. – К.: «Генеза», 1998. – С. 223.

² Уголовное право России. Особенная часть / Учебник под ред. проф. В. Б. Здравомыслова – М.: «Юристъ», 1996. – С. 74.

³ Попов А. Н. Преступления против личности при смягчающих обстоятельствах. – Санкт-Петербург: «Юридический центр Пресс», 2001. – С. 108.

⁴ Волков В. Н. Судебная психиатрия. – М.: «БЕК», 1998. – С. 284.

Честь – це суспільна оцінка особи, міра соціальних, духовних якостей громадянина як члена суспільства. Така суспільна оцінка особи залежить від самої особи, оскільки формується на підставі її поведінки, вчинків, ставлення до інтересів суспільства, інших людей.

Поряд з поняттям честі виділяють і поняття ділової репутації. Ділова репутація – це думка, яка склалася про людину на основі оцінки її суспільно значущих якостей родичами, друзями, співробітниками, яка виражає суспільне значення особи, її компетентність, здібності, комунікабельність¹.

Останнім часом в юридичній літературі часто вживається поняття «добре ім'я». Однак вчені зазначають, що воно підпорядковане загальному поняттю «честь»².

Важливе значення при образі мають особистісні психологічні властивості особи, яку ображають. Відомо, що надзвичайно самолюбива людина може відчувати себе ображеною в тих ситуаціях, коли інші особи не надаватимуть вчинюваним щодо них діям особливо образливої оцінки. Нерідко людина сприймає як образу такі висловлювання, які за своєю суттю не є образою. Так, представник Президента України у Львівській області С. Давимука на одній із своїх прес-конференцій заявив, що журналіст газети «Ратуша» М. Савельєв є агентом СБУ. Ображений журналіст подав позовну заяву в Личаківський районний суд з проханням захистити його честь і гідність і притягнути С. Давимуку до кримінальної відповідальності за образу (ст. 126 чинного тоді КК України). Суд виніс рішення на користь М. Савельєва.

Касаційна ж інстанція – колегія Львівського обласного суду не погодилася з таким рішенням, вказавши, що СБУ – це конституційний орган незалежної України, і підтримку цієї організації ні в якому разі не можна розглядати як образу честі та гідності (газета «Ратуша» від 13.07.1993 р.).

Поняття «тяжка образа» належить до числа оцінювальних понять. Визнання (оцінка) тої чи іншої образи як тяжкої чи нетяжкої зрештою належить до компетенції суду. Суд, оцінюючи образу, має виходити з фактичних обставин справи, враховуючи не лише особистісні психологічні характеристики суб'єкта вбивства, а і причину, спосіб виразу образи, її зміст та інтенсивність, ступінь суперечливості вчинених образливих дій суспільній моралі, широту їх публічності, особливості обстановки образи, попередні взаємні стосунки суб'єкта і потерпілого і т.п.

Протизаконне насильство, систематичне знущання і тяжка образа як діяння глибоко аморальні завжди заподіюють особі **моральну шкоду**. Під моральною шкодою слід розуміти втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних

¹ Комментарий к уголовному кодексу Российской Федерации / Под общей ред. доктора юридических наук, профессора Ю.И. Скуратова. – М.: «Норма», 2001. – С. 297.

² Марогулова И.Л. Защита чести и достоинства личности. – М.: «Правовое просвещение», 1998. – С. 14.

явищ, заподіяних суб'єктові. Моральна шкода може полягати, зокрема: у приниженні честі, гідності, престижу або ділової репутації, у моральних переживаннях, пов'язаних з ушкодженням здоров'я, у порушенні нормальних життєвих зв'язків через неможливість продовження активного громадського життя, у розладі стосунків з оточуючими людьми, у порушенні права власності (в тому числі інтелектуальної), прав наданих споживачам, інших цивільних прав, при незаконному перебуванні під слідством і судом, а також у настанні інших негативних наслідків¹. Таке широке трактування поняття моральної шкоди Пленумом Верховного Суду України, звичайно, дає ключ до розуміння моральної шкоди, яка заподіюється внаслідок протизаконного насильства, систематичного знущання і тяжкої образи.

Обов'язковою ознакою об'єктивної сторони складу умисного вбивства, передбаченого у ст. 116 КК України, **є час його вчинення**. Цей злочин може бути вчинений лише тоді, коли суб'єкт перебуває у стані сильного душевного хвилювання, який найчастіше є короточасний і триває, як правило, декілька хвилин, хоча в окремих випадках він може бути більш тривалим.

Суб'єктивна сторона умисного вбивства в стані сильного душевного хвилювання характеризується двома обов'язковими ознаками: 1) вина у формі умислу; 2) особливий емоційний стан суб'єкта вбивства.

У теорії кримінального права України немає однастайності щодо виду умислу при умисному вбивстві в стані сильного душевного хвилювання. В юридичній літературі висловлено три думки з цього приводу:

а) таке вбивство може бути вчинене лише з прямим умислом;

б) таке вбивство може бути вчинене як з прямим, так і з непрямым умислом;

в) таке вбивство може бути вчинене лише з непрямым умислом².

Правозастосовна практика свідчить, що перевагу має друга точка зору вчених: умисне вбивство в стані сильного душевного хвилювання може бути вчинене як з прямим, так і з непрямым умислом.

Умисел суб'єкта при вчиненні цього вбивства є, як правило, прямий: суб'єкт усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачає настання суспільно небезпечних наслідків у вигляді смерті потерпілого і бажає цього. При непрямому умислі інтелектуальний момент такий самий: суб'єкт усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачає настання суспільно небезпечних наслідків у вигляді смерті потерпілого. Вольовий момент непрямого умислу – суб'єкт

¹ Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди: постанова пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 р. № 4. п. 3 // Правовісник. – 1996. – № 31. – С. 14.

² Попов А.Н. Преступления против личности при смягчающих обстоятельствах. – Санкт-Петербург: «Юридический центр Пресс», 2001. – С. 162.

не бажає, але свідомо припускає настання смерті потерпілого. Умисел на позбавлення життя потерпілого виникає раптово і відразу реалізується.

Досить поширеною в юридичній літературі є думка, що **ознакою суб'єктивної сторони будь-якого злочину є емоції**, які в окремих складах злочинів, зокрема, передбаченого у ст. 116 КК України, виступають обов'язковою ознакою¹. **Емоції** – це психічні стани і процеси, в яких реалізуються ситуативні переживання людини². Можна умовно виділити три види емоцій суб'єкта залежно від стадії злочинної діяльності: а) емоції, що супроводжують підготовку злочинної діяльності; б) емоції під час вчинення злочину; в) емоції після вчинення злочину. В даному випадку йдеться про ті переживання суб'єкта, які властиві йому під час вчинення злочину і мають значення для кваліфікації вбивства. Протизаконне насильство, систематичне знущання і тяжка образа викликають у особи негативні емоції – моральні чи психічні страждання особливої інтенсивності – стан сильного душевного хвилювання (**афект**). Етимологічний зміст поняття «**афект**» розкривають, виходячи з латинського слова **affectus**, що означає душевне хвилювання. В ст. 116 КК України йдеться про «сильне душевне хвилювання». Можна запропонувати наступне визначення цього стану.

Стан сильного душевного хвилювання – це раптовий, короткочасний емоційний процес, викликаний такими діями потерпілого, як протизаконне насильство, систематичне знущання і тяжка образа, що протікає бурхливо і швидко та суттєво обмежує свідомість суб'єкта, його здатність усвідомлювати свої дії і керувати ними. Таким чином внаслідок сильного душевного хвилювання, значно порушується здатність суб'єкта до цілісного осмислення ситуації та її оцінки, різко погіршується якість контролю за своїми діями і прогноз їх можливих наслідків.³

Особа, яка перебувала під час умисного вбивства в стані сильного душевного хвилювання, підлягає кримінальній відповідальності. Такий стан суб'єкта в теорії кримінального права називають **фізіологічним афектом**. На відміну від нього **паталогічний афект** виключає кримінальну відповідальність, оскільки в такому стані особа не усвідомлювала значення своїх дій і не могла керувати ними.

Мотивами умисного вбивства в стані сильного душевного хвилювання є, як правило, помста і ревність.

¹ Див., наприклад: Кримінальне право України. Загальна частина / Під ред. Я.Ю. Кондратьєва. – К., 2002. – С. 152; Наумов А.В. Уголовное право. Общая часть. Курс лекций. – М.: «БЕК», 1996. – С. 232; Уголовное право Российской Федерации. Общая часть / Отв. ред. Б.В. Здравомыслов. – М.: «Юристъ», 1996. – С. 161-162; Курс уголовного права. Общая часть. Учебник для вузов. Том 1. – М. «Зерцало», 1999. – С. 346-347.

² Психологічний словник. – К.: «Вища школа», 1982. – С. 52.

³ Див.: Шавгулидзе Т.Г. Аффект и уголовная ответственность. – Тбилиси, 1977; Сидоров Б.В. Аффект и его уголовно-правовое и криминологическое значение. – Казань, 1978. – С. 125.

Необхідно зазначити, що стан сильного душевного хвилювання суб'єкта може бути викликаний як однією чи декількома діями, вчиненими протягом короткого часу, так і довготривалою **психотравмуючою ситуацією**, що формується внаслідок багаторазових, іноді вчинюваних протягом років, протизаконних, образливих дій, знущань, які поступово накопичуються і у відповідний момент переповнюють «чашу терпіння» суб'єкта, який у відповідь на останню таку дію кривдника, перебуваючи в стані сильного душевного хвилювання (фізіологічного афекту), позбавляє його життя¹. Стаття 116 чинного кримінального кодексу України, на відміну від кримінального кодексу Російської Федерації (ст.107) не передбачає такої ознаки як «психотравмуюча ситуація». Такі ситуації, як видається, охоплюються поняттям **«систематичне знущання»**.

Для встановлення стану сильного душевного хвилювання (фізіологічного афекту) призначається судово-психіатрична експертиза, висновок якої не має наперед встановленої доказової сили. Суд, керуючись законом, оцінює цей висновок за внутрішнім переконанням у сукупності з іншими доказами в справі про дане вбивство. Суд може не погодитися з висновком експерта і призначити додаткову або повторну експертизу (ст.ст. 75, 76, 203, 204 КПК України).

У тому випадку, коли умисне вбивство вчинене після того, як стан сильного душевного хвилювання пройшов, вчинене залежно від обставин справи необхідно кваліфікувати за відповідною частиною ст.115 КК України. **Поведінка потерпілого** у цьому випадку є обставиною, що знижує суспільну небезпечність злочину і пом'якшує покарання (див.: п. 7 ст. 66 КК України).

Буває, коли умисне вбивство в стані сильного душевного хвилювання вчиняє службова особа при виконанні нею своїх службових обов'язків, застосовуючи при цьому довірену їй табельну зброю. Вчинене за таких умов умисне вбивство підлягає кваліфікації за ст.116, а не за ч.3 ст.365 КК України. Тут наявна конкуренція двох кримінально-правових норм: з пом'якшувачими і з обтяжуючими обставинами, при якій перевага надається нормі з пом'якшувачими обставинами.

Суб'єкт умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання, спеціальний – фізична, осудна особа, якій до вчинення злочину виповнилося 14 років і яка перебувала під час вчинення вбивства в стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло внаслідок протизаконного насильства, систематичного знущання чи тяжкої образи з боку потерпілого.

Умисне вбивство потерпілого суб'єктом у стані сильного душевного хвилювання може містити одночасно і ознаки вбивства при обтяжуючих обставинах, передбачених у ч.2 ст.115 КК України. Наприклад,

¹ Новое уголовное право России. Учебное пособие. Особенная часть. – М.: «Зерцало-Теис», 1996. – С. 43.

умисних вбивств: двох і більше осіб; малолітньої дитини або жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності; з особливою жорстокістю; способом, небезпечним для життя багатьох осіб; у зв'язку з виконанням особою службового або громадського обов'язку (п.п. 1, 2, 4, 5, 8 ч.2 ст.115 КК України). Виникає конкуренція норм кримінального закону: норма, що передбачає кримінальну відповідальність за умисне вбивство в стані сильного душевного хвилювання (ст. 116 КК – склад злочину з пом'якшуючою обставиною) конкурує, наприклад, з п. 4 ч. 2 ст. 115 КК, яка передбачає відповідальність за умисне вбивство, вчинене з особливою жорстокістю (кваліфікований склад злочину або склад злочину з обтяжуючою обставиною), а обидві ці норми конкурують з ч. 1 ст. 115 КК (вбивство без пом'якшуючих і обтяжуючих обставин, основний склад умисного вбивства). Частина 1 ст. 115 КК є загальною нормою, а ст. 116 і п. 4 ч. 2 ст. 115 КК є спеціальними щодо неї. У випадку конкуренції загальної і спеціальної норм застосовується спеціальна норма. Однак у даному випадку цих норм є дві, і вони передбачають два склади злочинів: а) з пом'якшуючою обставиною (ст. 116 КК); б) з обтяжуючою обставиною (п. 4 ч. 2 ст. 115 КК). При конкуренції таких двох спеціальних норм, як уже зазначалось, перевага надається нормі, що містить склад злочину з пом'якшуючою обставиною, а тому вчинене за викладених вище умов належить кваліфікувати за ст. 116 КК України. В наведеному випадку, як і в інших подібних випадках, стан сильного душевного хвилювання, викликаного протизаконним насильством, систематичним знущанням або тяжкою образою з боку потерпілого, суттєво міняє кримінологічну і кримінально-правову природу вчиненого і тому є визначальним для кваліфікації.¹ Так кваліфікуються подібні дії і в судовій практиці².

При конкуренції двох норм, що передбачають склади злочинів з пом'якшуючими обставинами, перевага надається тій з них, яка є більш пом'якшуючою (привілейованою) для суб'єкта. Тому при конкуренції ст. 116 КК України (умисне вбивство в стані сильного душевного хвилювання) і ст. 118 (умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця) застосовується ст. 118, оскільки санкція її норми передбачає більш м'які покарання.

¹ Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений. – М.: «Юристъ», 1999. – С. 223; Гаухман Л.Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика. – М.: «Центр Юр Инфор», 2001. – С. 297; Сташис В.В., Бажанов М.И. Преступления против жизни в УК УРСР и судебной практике. – К.: «Вища школа», 1987. – С. 58-59; Иногамова-Хегай Л.В. Конкуренция норм уголовного права. – М.: «Щит – М», 1999. – С. 85.

² Про судову практику у справах про злочини проти життя і здоров'я особи: постанова пленуму Верховного Суду України № 2 від 07.02.2003 року.

4.2. Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини за кримінальним правом України та Республіки Польща

У радянській доктрині кримінального права не було єдиної думки з приводу того, чи потрібно виділяти вбивство матір'ю своєї дитини як окремий склад злочину. С.В.Бородин, М.І.Загородніков, А.А.Піонтковський вважали, що немає підстав виділяти таке вбивство як окремий склад злочину¹. С.В.Бородин зазначає, що не будь-яке вбивство матір'ю своєї дитини є злочином, вчиненим при пом'якшуючих обставинах. На його думку, збереження такого вбивства як простого складу злочину дало би змогу диференційовано підходити до кожного випадку вчинення такого злочину і враховувати пом'якшуючі обставини, якщо такі є, в кожному конкретному випадку при призначенні покарання². Такої ж думки дотримується М.І.Загородніков, який зазначає, що за вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини може бути призначено більше м'яке покарання. Однак, оскільки такі випадки є доволі рідкими, немає жодної необхідності виділяти цей злочин в окремий, привілейований склад вбивства³.

Інші автори, навпаки, висловлювались за виділення вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини в окремий склад злочину⁴. Так, на думку М.Д.Шаргородського, медичною наукою встановлено, що жінка під час пологів не може вважатися такою, що повністю усвідомлює значення своїх дій і в зв'язку з цим вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини необхідно виділити в особливий склад злочину за наявності певних умов⁵.

Законодавець України, поділяючи думку другої групи авторів, передбачив відповідальність за умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини в ст.117 КК України. Особливістю відповідальності за таке вбивство та підставою його виділення як окремого складу злочину є те, що жінка під час пологів, а також деякий час після них відчуває особливі психофізичні страждання, що мають негативний вплив на її психічний стан. У вагітних часто спостерігають іпохондричні ідеї, імпульсивність.

¹ Бородин С.В. Квалификация убийств по действующему законодательству / С.В. Бородин. – М.: Юридическая литература, 1966. – С. 90; Загородников Н.И. Преступления против жизни по советскому уголовному праву / Н.И. Загородников. – М.: Госюриздат, 1961. – С. 168; Пионтковский А.А. Курс советского уголовного права. Особенная часть: в 2 т. / А.А. Пионтковский, В.Д. Меньшагин – М.: Госюриздат, 1955. – Т.1. – 1955. – С. 547.

² Бородин С.В. Преступления против жизни / С.В. Бородин. – М.: Юристь, 1999. – С. 177.

³ Загородников Н.И. Преступления против жизни по советскому уголовному праву / Н.И. Загородников. – М.: Госюриздат, 1961. – С. 165.

⁴ Беспалько А. Детоубийство / А. Беспалько // Еженедельник советской юстиции. – 1927. – № 20. – С. 5–12; Бычков И.Я. Детоубийство в современных условиях / И. Я. Бычков. – М.: Юридическая литература, 1929. – С. 10; Шаргородский М.Д. Преступления против жизни и здоровья / М.Д. Шаргородский. – М.: Министерство юстиции СССР, 1947. – С. 87.

⁵ Шаргородский М.Д. Преступления против жизни и здоровья / М.Д. Шаргородский. – М.: Министерство юстиции СССР, 1947. – С. 87.

Пологи, образно висловлюючись, є революцією для організму жінки. До цього часто додаються особисті обставини, такі як сором перед оточуючими за народження позашлюбної дитини, боязнь родичів та батьків, матеріальні труднощі, незадовільні житлові умови та інші неблагополучні чинники. Стосовно дитини, якщо вона небажана, мати відчуває ворожість, психічно відштовхує її. Дитина для неї уособлення зла, що оточує її. У зв'язку з цим деякі жінки можуть втрачати самоконтроль і вчиняти дії, що є для них неадекватними.

Особливості аналізованого складу злочину: 1) потерпілим від даного злочину може бути лише власна новонароджена дитина матері; 2) обов'язковою ознакою є час вчинення злочину – під час пологів або відразу після пологів; 3) суб'єктом злочину є мати, яка народжує або народила дитину.

Кримінальна відповідальність за позбавлення життя чужої новонародженої дитини настає на загальних засадах.

Особливість об'єктивної сторони цього складу злочину. Суспільно небезпечне діяння жінки, яка вбиває свою новонароджену дитину, зумовлене її особливим фізичним і психічним станом під час пологів. Воно може бути вчинене як у формі будь-якої дії (задушення, утоплення, закопування в землю і т.п.), так і у формі бездіяльності. **Бездіяльність**, зокрема, може проявитися в умисному ненаданні післяпологової допомоги дитині, відмові від харчування, нездійсненні необхідного догляду, залишення на вулиці або в холодному приміщенні з метою заподіяння їй смерті.

Суспільно небезпечні наслідки такого діяння – настання смерті своєї новонародженої дитини. Характеристика причинного зв'язку така ж, як і в основному складі умисного вбивства (без обтяжуючих і пом'якшуючих обставин).

Обов'язковою факультативною ознакою **об'єктивної сторони** умисного вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини є час вчинення цього злочину – **під час пологів або відразу після пологів**.

Пологи – це фізіологічний процес народження людини, який має свої, чітко визначені медичною наукою, об'єктивні стадії. В медичній науці **пологи (partus)** – це завершальний вагітність фізіологічний процес, внаслідок якого проходить видалення з порожнини матки через пологові шляхи плоду, навколоплідних вод і посліду (плаценти, плодових оболонок, пуповини). У фізіологічних умовах пологи настають при строковій вагітності від 38 до 42 тижнів, тобто в середньому за збігом 40 тижнів (280 днів, 9 календарних або 10 акушерських місяців) коли плід стає зрілим і здатним до позаутробного життя. За критеріями Всесвітньої організації здоров'я, пологи при строковій вагітності від 22 до 37 тижнів називають передчасними, а пологи при строковій вагітності понад 42 тижні – запізненими. Провісниками пологів є ряд характерних ознак. До них відносять

«опускання живота» вагітної за рахунок опускання і вставлення передньолежачої частини плоду до входу в малий таз і відхилення дна матки до переду внаслідок деякого зниження тонуса черевного преса (спостерігається за 2–3 тижні до пологів); зменшення маси тіла вагітної на 1–2 кг (за 2–3 дні до пологів); зниження рухової активності плоду; нерегулярні скорочення матки і виділення з піхви слизового корка. **Початком** пологів в медичній науці вважають появу регулярних скорочень мускулатури матки вагітної жінки – перейми, і з цього моменту таку жінку називають породілля. Виділяють три періоди у процесі пологів: **перший період** – розкриття шийки матки (у тих жінок, що народжують уперше триває 13–18 годин, а у тих, хто вдруге – 6–9 годин); **другий період** – вигнання плоду (1–2 години у тих, хто народжує уперше, 5 хвилин – 1 година – хто народжує вдруге); **третій період** – післяпологовий (в середньому 20–30 хвилин у всіх жінок), протягом якого проходить відторгнення плаценти від стінок матки і виділення посліду (плацента, плодова оболонка, пуповина). Загальна тривалість пологів у тих, хто народжує уперше, становить 15–20 годин, а тих, хто вдруге – 6–10 годин¹. Таким чином, поняттям «пологи» охоплюється процес народження людини – перейми, розкриття шийки матки, вигнання плоду (відділення дитини з утроби матері), відторгнення плаценти від стінок матки і виділення посліду. Чинний кримінальний кодекс не містить визначення поняття «пологи».

У диспозиції ст. 117 КК України чітко визначено, що потерпілим від даного злочину є **«новонароджена дитина»**, хоча, на наш погляд, потерпілою є і **«новонароджувана»** дитина. Отже, питання прямо пов'язане з початком життя людини щодо якого в теорії кримінального права немає єдиної думки. Т. В. Кондрашова, на підставі проведеного нею монографічного аналізу, виділяє п'ять теоретичних підходів до моменту визначення початку людського життя: 1) відторгнення плоду від тіла матері; 2) прорізання плоду із тіла матері; 3) початок самостійного дихання; 4) початок пологів; 5) момент перерізання пуповини².

Найбільш обґрунтованою видається інша позиція вчених. Так, В. Д. Набоков писав, що «моментом народження... слід вважати початок пологів, і при цьому не в сенсі фізіологічного початку (наприклад, поява болі), а в розумінні з'явлення якої-небудь частини тіла дитини назовні: з цього моменту поняття плоду замінюється поняттям дитини»³. Даний

¹ Краткая медицинская энциклопедия / Под ред. В.И. Покровского. В двух томах. Т. 2. – М.: «Премьера», 1999; Див. також розділ 4 «Інструкції про визначення критеріїв живонародженості, мертвонародженості та перинатального періоду», затв. наказом Міністерства охорони здоров'я України від 19 лютого 1996 р. № 31. – С. 266.

² Кондрашова Т.В. Проблемы уголовной ответственности за преступления против жизни, здоровья, половой свободы и половой неприкосновенности. – Екатеринбург, 2000. – С. 12-13.

³ Набоков В.Д. Элементарный ученик Особенной части русского уголовного права. Вып. 1. – СПб., 1903. – С. 5.

підхід поділяв і А. А. Піонтковський, який зазначав, що «слід розглядати як вбивство дитини не тільки вбивство новонародженого після відділення плоду від тіла матері і початку самостійного життя дитини, але і вбивство, вчинене під час пологів, коли народжувана дитина ще не розпочала самостійного позаутробного життя (наприклад, нанесення смертельної рани в голову народжуваної дитини до того моменту, коли вона почала дихати)¹. Такої ж думки дотримуються і інші вчені-криміналісти². Тобто, прорізання плоду із тіла матері і є початком життя людини. Дана позиція вчених найбільш повно узгоджується з законодавчою формулою умисного вбивства, передбаченого у ст. 117 КК, де вказано: «під час пологів або відразу після пологів». Однак найбільш повне узгодження ще не означає повного узгодження. Поняття «пологи», як уже зазначалося, належить до арсеналу медичної науки і його зміст ми виклали вище. Маємо справу з явним неспівпадінням початку пологів і початку життя людини: пологи починаються з регулярних скорочень матки вагітної жінки, а життя – з моменту з'явлення якої-небудь частини тіла дитини. Натомість диспозиція норми ясно вказує «під час пологів або відразу після пологів». Точнішим у цьому випадку був би вислів «під час народження або відразу після народження», і тоді диспозицію ст. 117 КК доречно було би сформулювати так: «Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини під час народження або відразу після народження». У примітці до даної статті доцільно дати визначення поняття «народження» в такій редакції: «Під народженням дитини слід розуміти фізіологічний процес, який розпочинається з появи з утроби матері частини тіла дитини і завершується повним видаленням дитини з утроби матері». Таким чином поняття «народження дитини» є вузьчим від поняття «пологи» і більш точним для визначення початку життя людини, що має певне позитивне значення для кримінально-правового регулювання.

Посягання на плід з моменту початку народження, таким чином, є посягання на життя новонароджуваної дитини. Внутрішньоутробне знищення плоду людини до початку родового процесу може розглядатися лише як незаконне проведення аборту³.

Так само вирішується це питання і в кримінальних кодексах багатьох зарубіжних держав⁴. У КК Індії прямо вказано, що заподіяння смерті дитині в утробі матері не є вбивством. Однак заподіяння смерті живій дитині, якщо яка-небудь її частина з'явилася з утроби матері, хоча дитина

¹ Курс советского уголовного права в шести томах. Т. 5. – М.: «Наука», 1978. – С. 22.

² Див., наприклад: Бородин С.В. Преступления против жизни. – М.: «Юристъ», 1999. – С. 178; Лукичев О.В. Детоубийство: уголовно-правовая и криминологическая характеристика. – СПб., 2000. – С. 32.

³ Сташис В.В., Бажанов М.И. Преступления против личности в УК УССР и судебной практике. – Харьков: «Вища школа», 1987. – С. 59.

⁴ Див., наприклад: Уголовный кодекс Австрии (§79). – М.: «Зерцало-М», 2001.

і не почала дихати або не повністю народилася, може розглядатися як вбивство.

Початок пологів є завершальним моментом вагітності. Вони, як правило, є природним закономірним наслідком вагітності. В деяких випадках вагітність переривається достроково – внаслідок нещасного випадку або штучного переривання вагітності. Позбавлення життя життєздатної дитини, яка появилася на світ внаслідок передчасних пологів, необхідно кваліфікувати залежно від обставин справи як вбивство за відповідною статтею КК України. Умисне позбавлення життя такої дитини матір'ю під час пологів або відразу після пологів утворює склад злочину, передбачений у ст. 117 КК України. Якщо дитина померла внаслідок передчасних пологів, викликаних незаконним штучним перериванням вагітності, вчиненим не матір'ю, а іншою особою, дії цієї особи слід кваліфікувати за ст. 134 КК України.

Переривання вагітності внаслідок нанесення жінці удару, побоїв утворює склад злочину умисного тяжкого тілесного ушкодження (ст. 121 КК України).

Таким чином, розглянута нами вище концепція початку життя людини ґрунтується на тому, що початком життя людини вважається момент прорізання частини тіла дитини з лона матері. На сьогоднішній день ця концепція вже задовольняє не всіх вітчизняних і зарубіжних вчених-криміналістів. Зарубіжні автори нерідко посилаються на ст. 4 Американської конвенції прав людини, яка проголошує, що життя людини розпочинається з моменту зачаття. На цьому постулаті ґрунтується діяльність багатьох громадських організацій, які виступають за заборону абортів. О.М. Попов, підтримуючи цей підхід, дійшов висновку, що «посягання на життя плоду є посягання на життя людини. З позиції морально-етичних і філософсько-моральних поглядів припинення зародження людини навіть гірше за вбивство»¹. Людське життя, на його думку, починається практично з моменту зачаття, і кримінально-правова охорона життя людини має починатися задовго до народження дитини: у будь-якому випадку з того моменту, як дитина готова до продовження життя поза утробою матері². Ця думка перекликається з думкою М.С. Таганцева, який свого часу писав: «... живою слід вважати дитину з моменту її зачаття, оскільки з цього моменту вона може зробитися об'єктом умертвіння. Життя як здатність людського організму до подальшого розвитку проявляється у двох основних формах, що мають значення з точки зору кримінального права: у формі несамотійного, утробного життя зародка і життя самотійного, позаутробного, з моменту народження людини до її смерті. В тій і іншій

¹ Попов А.Н. Преступления против личности при смягчающих обстоятельствах. – СПб.: «Юридический центр Пресс», 2001. – С. 13.

² Попов А.Н. Преступления против личности при смягчающих обстоятельствах. – СПб.: «Юридический центр Пресс», 2001. – С. 27.

формі життя може бути об'єктом вбивства, причому насильницьке припинення позаутробного життя буде вбивством у точному смислі цього слова, а насильницьке припинення утробного життя – умертвінням плоду»¹.

У США цей концептуальний підхід знайшов свою реалізацію на рівні норм права. В ст. 4 Американської конвенції про права людини проголошено, що життя людини починається з часу зачаття², а отже, підлягає кримінально-правовій охороні саме з цього моменту.

Український законодавець, як відомо, не поділяє дану концепцію початку життя людини, допускаючи можливість легального переривання вагітності.

Розглянуті нами вище дві позиції вчених щодо початку життя людини мають, зрозуміло, право на існування, але вони не є бездоганними. Якщо йти від зворотного, то, як уже зазначалося, згідно з «Інструкцією щодо констатації смерті людини на підставі смерті мозку», **смерть людини є смерть її мозку**. Логічно в даному випадку було би пов'язувати початок життя людини з фізіологічним завершенням формування мозку людини і початком його функціонування. Тоді не розглядалося б як вбивство умертвіння плоду в період від зачаття людини до початку функціонування її мозку. Однак виникла би проблема встановлення початку функціонування мозку людини. До того ж, смерть мозку, як уже зазначалося, не означає фактичну смерть всього людського організму, який у багатьох випадках може підтримуватися в функціональному стані за допомогою апарату ШВЛ (штучної вентиляції легенів) та інших лікарських засобів досить тривалий час. Зрозуміло, що визначення смерті людини через смерть її мозку вигідна з позицій трансплантації органів і тканин людини, ефективність якої є максимальною, коли трансплантатом є функціонуючий (живий) орган чи тканина. З визнанням людини померлою міняється режим кримінально-правового захисту. В цьому випадку, навіть при функціонуванні окремих органів, особа, смерть мозку якої констатовано, вже не людина, а **тіло людини**. Застосування норм кримінального закону, що передбачають відповідальність за вбивство, тут неможливе. Водночас за наявності ознак складу злочину винний може бути притягнутий до кримінальної відповідальності за порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини (ст. 143 КК України) або за наругу над трупом людини (ст. 297 КК України).

Концепція початку життя людини з моменту зачаття є більш вигідною не лише з позиції прав людини, а й з позиції можливості доказування позбавлення життя. Сам факт переривання вагітності і загибелі плоду людини свідчитиме, що вбивство вчинено, а у випадку настання такого наслідку – про замах на вбивство. При цьому виникає питання про

¹ Таганцев Н.С. Лекции по русскому уголовному праву: Часть Особенная. – СПб., 1894. – С. 11.

² Права человека: сборник универсальных и региональных международных документов. – М., 1990. – С. 143.

кримінальну відповідальність за незаконне проведення абортів (ст.134 КК України). Його розв'язання можливе лише одним шляхом – заборона операції штучного переривання вагітності в Україні. Виняток з цього правила може становити лише стан крайньої необхідності (ст.39 КК України), а також коли вагітність є наслідком зґвалтування, інцесту. Аномалія розвитку плоду може також бути критерієм, який допускає штучне переривання вагітності. При такому підході будь-яке незаконне штучне переривання вагітності кваліфікуватиметься як вбивство за відповідною статтею КК України. Можна при цьому диференціювати кримінальну відповідальність, встановивши її окремо за вбивство плоду людини і за вбивство людини.

Склад умисного вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини буде наявним за таких умов: 1) це вбивство має бути вчиненим під час пологів або відразу ж після них; 2) це вбивство має бути зумовлене психічним станом жінки у зв'язку з пологами; 3) такий психічний стан винної особи не повинен виключати осудності.

У ст.117 КК України йдеться про вбивство новонародженої дитини під час пологів або відразу після них. У зв'язку з цим важливо відмежувати об'єктивну сторону цього злочину від незаконного проведення абортів. Для розмежування цих злочинів має значення момент початку життя людини. Цю проблему ми розглядали в попередніх розділах. Не зупиняючись на ній детально, слід зазначити, що життя людини розпочинається з моменту початку фізіологічних (у тому числі передчасних та штучно викликаних) пологів її матері. При цьому вважається, що не має значення для визначення цього моменту те, що дитина, яка народжується, ще не почала самостійного позаутробного життя і не відокремлена від тіла матері. Практично це означає, що позбавлення життя дитини під час її народження, тобто під час пологів її матері, визнається вбивством. Протиправне ж знищення плода людини до цього моменту розцінюється не як вбивство, а як незаконне проведення абортів.

Чинний КК України, правозастосовна практика не визначають поняття «після пологів», що є підставою для різної оцінки судами часу вчинення даного злочину, а тому може зумовлювати кваліфікацію вбивств за таких обставин: 1) або за ст. 117 КК України; 2) або за ст. 115 КК України.

Пункт 21 постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року №2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» зазначає, що умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини слід кваліфікувати за ст. 117 КК України, якщо воно вчинене під час пологів або одразу ж після них. Вчинення цих дій через деякий час після пологів за відсутності кваліфікуючих ознак, передбачених у ч. 2 ст. 115 КК України, тягне відповідальність за ч. 1 зазначеної статті¹.

¹ Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» // Збірник постанов Пленуму

В акушерстві прийнято, що період «після пологів» триває одну добу після закінчення родів. Дане визначення медичної науки має пріоритетне значення, на нашу думку, оскільки належить до її предмету. У зв'язку з цим, видається за доцільне п.21 названої вище постанови Пленуму Верховного Суду України викласти в такій редакції: «умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини слід кваліфікувати за ст.117 КК України, якщо воно вчинене під час пологів або протягом доби після них. Вчинення цих дій через добу або більше після пологів за відсутності кваліфікуючих ознак, передбачених у ч.2 ст.115 КК України, тягне відповідальність за ч. 1 зазначеної статті».

Вважаємо, що обмеження післяпологового періоду однією добою дозволить відмежувати особливий психофізіологічний стан матері, що є підставою для пом'якшення відповідальності при вбивстві нею своєї новонародженої дитини, від так званих післяпологових психозів, які складаються з ендогенних органічних захворювань (шизофренія, маніакально-депресивний психоз), що спровоковані вагітністю та пологами та можуть бути підставою для визнання особи неосудною чи обмежено осудною. На необхідність відмежування таких захворювань від психофізичних станів матері вказують О.Погодін, А.Тайбаков¹.

Зі змісту диспозиції ст. 117 КК України не видно, що вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини під час пологів або відразу після пологів має бути зумовлене таким особливим психофізичним станом матері. Це може призвести до неправильного застосування кримінального закону, коли за ст. 117 КК України будуть кваліфіковані дії жінки, яка вчинила вбивство своєї дитини і не перебувала в обумовленому стані. В зв'язку з цим вважаємо за доцільне законодавчо закріпити в диспозиції ст. 117 КК України вказівку на особливий психічний стан винної особи. На необхідність такого доповнення ст. 117 КК України звертає також увагу О. В. Пономарчук².

Прикладом для цього може слугувати польський досвід. Артикул 149 КК Республіки Польща передбачає відповідальність матері за вбивство дитини під час пологів під їх впливом. Видається, що диспозицію ст.117 КК України можна було б викласти наступним чином: «Вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини під час пологів або відразу після пологів, вчинене під їх впливом».

Дискусійним у науці кримінального права України є питання про значення часу формування умислу матері на вбивство дитини. Одні

Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кирись – Львів: Ліга-прес, 2008. – С. 115–124.

¹ Погодин О. Убийство матерью новорожденного ребенка / О. Погодин, А. Табаков // Законность. – 1997. – № 5. – С. 16–17.

² Пономарчук О.В. Кримінально-правова кваліфікація синдрому стресу немовляти за ст. 117 КК України (як умисного вбивства матір'ю новонародженої дитини) [Електронний ресурс] / О.В. Пономарчук // Форум права. – 2007. – № 3. – С. 202–206. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2007-3/07povmnd.pdf>

криміналісти вважають, що час формування умислу матері на вбивство своєї дитини не відіграє ролі при кваліфікації, оскільки цей злочин має бути вчиненим у стані, що є характерним для процесу пологів¹. Інші вважають, що вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини завжди має бути вчиненим з раптовим умислом².

Якщо вважати, що підставою виділення аналізованого складу вбивства є психічний стан жінки, що народжує або народила дитину, то, відповідно, цей злочин повинен включати лише раптовий умисел, який виник під час пологів або відразу ж після них. Якщо ж жінка ще до пологів запланувала позбутися своєї дитини, вбити її, такі дії слід кваліфікувати за п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України. Коли ж таке вбивство вчинене за взаємною згодою подружжя, дії винних осіб слід кваліфікувати за п.п. 2, 12 ч. 2 ст. 115 КК України, а за наявності підстав – і за іншими пунктами ч. 2 цієї статті.

У кримінальному праві Республіки Польща початок пологів становить момент, який розділяє два етапи охорони життя: охорона життя зачатой дитини (артикул 152 КК Республіки Польща «Переривання вагітності за згодою потерпілої» та артикул 153 КК Республіки Польща «Переривання вагітності без згоди потерпілої») та охорона життя народженої дитини (артикул 148 КК Республіки Польща «Вбивство» та артикул 149 КК Республіки Польща «Вбивство матір'ю своєї дитини під час пологів»). При цьому Верховний Суд Республіки Польща звертає увагу, що та обставина, чи дитина народилася здатною до життя чи ні, не має жодного значення для вирішення питання про відповідальність за артикулом 149 КК Республіки Польща, оскільки жива дитина незалежно від того, який її стан здоров'я і чи має вона шанси вижити, знаходиться під охороною кримінального законодавства³.

Як і будь-яке вбивство, вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини може бути вчиненим як шляхом дії, так і шляхом бездіяльності. Польські науковці зазначають, що у випадку вчинення вбивства матір'ю дитини під час пологів шляхом бездіяльності у матері повинна існувати можливість та необхідні знання для того, щоб надати дитині допомогу. В іншому випадку питання про кримінальну відповідальність матері ставити не можна⁴. На це звертає увагу також Верховний Суд Республіки Польща⁵.

¹ Уголовное право. Особенная часть: [краткое пособие для подготовки к экзамену] / [Б.В. Волженкин, Р. Р. Галиакбаров, А. С. Горелик и др.]; под ред. Л.Л. Кругликова. – М.: БЕК, 2000. – С. 29.

² Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за редакцією М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – 3-тє вид., переробл. та доповн. – К.: Атіка, 2004. – С. 262.

³ Wyrok Sądu Najwyższego z 8 lipca 1975 r. IV KR 119/75 // Orzecznictwo Sądu Najwyższego Wydawnictwo Prokuratury Generalnej. – 1975. – Nr 32. – Poz. 298.

⁴ Marzec-Holka K. Dzieciobójstwo. Przestępstwo uprzywilejowane czy zbrodnia / K. Marzec-Holka. – Bydgoszcz: Akademia Bydgoska im. Kazimierza Wielkiego, 2004. – S. 32.

⁵ Wyrok Sądu Najwyższego z 3 lutego 1986 r. I KR/ 446/86 // Orzecznictwo Sądu Najwyższego Wydawnictwo Prokuratury Generalnej. – 1987. – Nr 5. – Poz. 55.

Крім того, польські науковці звертають увагу на те, що у випадку вчинення злочину, передбаченого артикулом 149 КК Республіки Польща, мати може бути лише виконавцем. Якщо ж мати виступає підбурювачем, пособником чи організатором вбивства своєї дитини під час пологів, то її дії кваліфікуються як звичайне вбивство, а за наявності кваліфікуючих ознак – за § 2 чи 3 артикула 148 КК Республіки Польща. Однак можливі випадки вчинення вбивства матір'ю своєї дитини під час пологів разом із співвиконавцем. У такому випадку мати підлягає відповідальності за артикулом 149 КК Республіки Польща, а співвиконавець за артикулом 148 КК Республіки Польща, що передбачає відповідальність за простий та кваліфікований склади вбивства¹.

На відміну від ст. 117 КК України артикул 149 КК Республіки Польща передбачає відповідальність лише за вбивство матір'ю своєї дитини під час пологів і не поширюється на випадки вбивства дитини безпосередньо після пологів. У зв'язку з цим постає питання, коли саме починаються і закінчуються пологи. Більшість польських науковців визначають, що пологи тривають не більше, ніж кільканадцять годин і починаються регулярними переймами та закінчуються видаленням плаценти².

Вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини має бути вчиненням під впливом пологів. Пологи впливають на свідомість матері настільки, що перешкоджають їй повністю усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними. З цього приводу Верховний Суд Республіки Польща зазначив, що суть злочину, передбаченого артикулом 149 КК Республіки Польща, полягає в тісному причинному зв'язку між особливим психічним станом жінки, що народжує дитину та її діянням, що суперечить материнським почуттям³.

Суб'єктивна сторона. Даний склад злочину передбачає наявність умисної форми вини в обох її видах: прямий або непрямий умисел. Вчиняючи діяння, спрямоване на позбавлення життя народжуваної чи народженої дитини, мати-породілля усвідомлює суспільну небезпеку свого діяння, передбачає настання суспільно небезпечних наслідків і бажає або свідомо допускає їх настання. Умисел на позбавлення життя новонародженої дитини може виникнути як перед початком пологів, так і під час пологів або їх завершення.

Заподіяння народжуваній або народженій дитині смерті з необережності належить кваліфікувати за ст. 119 КК України.

¹ Kodeks karny. Komentarz: w 3 t. / [A. Barczak-Oplustil, A. Zoll i in.]; pod. red. A. Zoll. – Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2006. – T. 2: Część szczególna: komentarz do artykułów 117-277 kodeksu karnego, – S. 277.

² Tarnawski M. Zabójstwo uprzywilejowane w ujęciu polskiego prawa karnego / M. Tarnawski. – Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza, 1981. – S. 143; Sitarz O. Prawa dziecka do życia w świetle art. 149 kodeksu karnego / O. Sitarz // Przegląd sądowy. – 2004. – Nr 2. – S. 68–90.

³ Wyrok Sądu Najwyższego z 11 czerwca 1974 r. IV KR 89/74 // Orzecznictwo Sądów Polskich i Komisji Arbitrażowych. – 1975. – Z. 6. – Poz. 148.

Мотив і мета на кваліфікацію умисного вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини не впливають.

У диспозиції ст. 117 КК України не вказано на емоції як обов'язкову ознаку суб'єктивної сторони умисного вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини. Застосовуючи вислів «під час пологів або відразу після пологів», законодавець ніби вказує на особливий, дискомфортний стан жінки-породіллі як такий, що сам собою зрозумілий і не потребує доказування в кожному конкретному випадку вчинення даного злочину. Реально ж не всі жінки під час пологів перебувають у такому особливому дискомфортному стані, зокрема, жінки, які народжують не вперше, а також ті, що за фізіологічною будовою свого тіла та станом здоров'я не відчують особливого психічного перевантаження під час пологів. Однак, як впливає з диспозиції ст. 117 КК України, формальної різниці між жінками, які перебувають в особливому дискомфортному психічному стані під час пологів і тими, які не перебувають в такому стані, законодавець не зробив. Він, очевидно, презюмує такий особливий дискомфортний психічний стан у кожному випадку пологів. В юридичній літературі ряд авторів, зокрема О.І. Коробеев, Л.Л. Кругліков, піддають критиці такий підхід. О.І. Коробеев запропонував пов'язати кримінальну відповідальність матері в такому випадку не тільки з заподіянням смерті новонародженому, а й з її особливим, дискомфортним психічним станом¹. Нам видається більш правильною позиція законодавця. Будь-який сумнів щодо наявності особливого, дискомфортного психічного стану жінки-породіллі слід тлумачити на її користь. Виняток з цього правила доцільно зробити лише тоді, коли буде доведено, що умисел на позбавлення новонародженої дитини життя є заздалегідь обдуманий, тобто виник до пологів, наприклад, за взаємною змовою подружжя, коли жінка не перебувала в особливому дискомфортному психічному стані, або після пологів, коли такий стан жінки минув. За таких умов, на наш погляд, вчинене цією жінкою умисне вбивство належить кваліфікувати за п. 2 і п. 12 ч. 2 ст. 115 КК України. Співвиконавець такого умисного вбивства підлягає кримінальній відповідальності також за п. 2 і п. 12 ч. 2 ст. 115 КК України. Дії підбурювача і пособника належить кваліфікувати відповідно за ч. 3 або 4 ст. 27 і п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України. Залежно від обставин справи не виключається кваліфікація дій співучасників і за п. п. 1, 4, 5, 13 ч. 2 ст. 115 КК України.

Якщо ж винний під час пологів схилив жінку-породіллю до вчинення вбивства її новонародженої дитини або пособив їй у вчиненні даного вбивства, то його дії належить кваліфікувати за ч. 3 чи 4 ст. 27 і ст. 117 КК України. Дії жінки-породіллі – лише за ст. 117 КК України.

Однак вплив пологів на психіку матері не повинен виключати її осудності, оскільки в такому випадку мова не може йти про кримінальну

¹ Российское уголовное право. Курс лекций. Т. 3. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та., 2000. – С. 132.

відповідальність. В більшості випадків пологи не викликають у матері переживань, що можуть бути причиною вчинення вбивства своєї дитини. Переживання, що є ознакою суб'єктивної сторони злочину, передбаченого артикулом 149 КК Республіки Польща, є специфічними, такими, що відхиляються від норми.

Суб'єктом даного злочину за вітчизняним законодавством може бути лише мати-породілля, яка є осудною і якій до вчинення злочину виповнилося 14 років. Як уже зазначалося, презюмується, що суб'єкт цього злочину перебуває в особливому, дискомфортному психічному стані. Такий стан жінки може також зумовлюватися сімейним конфліктом, подружньою зрадою, матеріальними та іншими соціально-побутовими негараздами. Цей тимчасовий психічний розлад послаблює здатність матері усвідомлювати свої дії та керувати ними. Вона, виходячи з законодавчого формулювання (ст. 20 КК), є по суті обмежено осудною.

Суб'єктом злочину, передбаченого артикулом 149 КК Республіки Польща, аналогічно може бути лише мати, яка народила дитину. Польські науковці звертають увагу, що сьогодні, зважаючи на передові технології в галузі медицини, які дозволяють штучне запліднення чи використання організму іншої жінки до виношування дитини, поняття «мати» втрачає своє первинне значення. В зв'язку з цим, А. Цоль доходить висновку, що суб'єктом цього злочину може бути жінка, яка під впливом пологів вчиняє вбивство дитини, яку вона народжує чи народила. При цьому немає значення, чи пологи розпочались самостійно чи були викликані штучно¹.

4.3. Умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця за кримінальним правом України та Республіки Польща

Ст. 118 КК України містить окремий склад умисного вбивства – вбивства в разі перевищення меж необхідної оборони або перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця. Потерпілими від цього злочину можуть бути: 1) особа, яка вчиняє суспільно небезпечне посягання і щодо якої винний застосовує заходи необхідної оборони (ст. 36 КК України); 2) особа, дії якої були неправильно оцінені винним (ст. 37 КК України); 3) особа, яка вчинила злочин і щодо якої винний вживає заходів із затримання (ст. 38 України).

Об'єктивна сторона злочину характеризується: 1) діями, спрямованими на позбавлення життя особи, що посягає або затримується;

¹ Kodeks karny. Komentarz: w 3 t. / [A. Barczak-Oplustil, A. Zoll i in.]; pod. red. A. Zoll. – Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2006. – Т. 2: Część szczególna: komentarz do artykułów 117-277 kodeksu karnego, – S. 275-276.

2) наслідками у вигляді заподіяння смерті тому, хто посягає або затримується; 3) причинним зв'язком між зазначеними діями та наслідками у вигляді смерті; 4) певною обстановкою.

Умисне вбивство підлягає кваліфікації за цією статтею у трьох випадках, а саме, у разі його вчинення при перевищенні:

1) *меж необхідної оборони*. У цьому випадку вчиняється вбивство того, хто посягає, при захисті від суспільно небезпечного посягання, але з перевищенням меж необхідної оборони, тобто за явної невідповідності зазначеної шкоди небезпечності посягання або обстановці захисту;

2) *меж захисту в обстановці уявної оборони*. Вбивство вчиняється за обставин, коли реального суспільно небезпечного посягання з боку потерпілого не було і винна особа, неправильно оцінюючи дії потерпілого, лише помилково припускала наявність такого посягання. Тобто, коли обстановка, що склалася, давала особі підстави вважати, що мало місце реальне посягання, і вона не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковість свого припущення. Питання про те, чи дійсно в особи були підстави для помилкового висновку про наявність суспільно небезпечного посягання, вирішується з урахуванням конкретних обставин справи;

3) *заходів, необхідних для затримання злочинця*. У цьому випадку вчиняється вбивство особи, яка вчинила злочин, при її затриманні, але з перевищенням заходів, необхідних для затримання злочинця, тобто за явної невідповідності зазначеної шкоди небезпечності посягання або обстановці затримання злочинця.

Обов'язковою умовою кваліфікації вбивства за ст. 118 КК України є перебування винного при вчиненні цього діяння у стані необхідної оборони, уявної оборони або в умовах необхідності затримання злочинця. Якщо буде встановлено, що винний не перебував у такій обстановці, вчинене ним за наявності підстав слід кваліфікувати за ст. 115 КК України.

Так, наприклад, як замах на вбивство вчинене на ґрунті особистих неприязних відносин, а не в стані необхідної оборони кваліфіковані дії Ф. Він визнаний винним в тому, що, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, з метою вбивства О. наніс йому удар ножом у груди, заподіявши колото-різану рану, але свій намір до кінця не довів, оскільки потерпілий втік. В касаційній скарзі Ф. заявив, що діяв у стані необхідної оборони, оскільки він захищав себе та свою сестру від протиправних дій О., який хотів залишитися у їхньому будинку на ніч. Суд встановив, що дії О. у сварці з Ф стосовно того, що він хотів залишитися у будинку до ранку, не мали агресивний характер і не загрожували ні їх життю, ні їх здоров'ю¹.

Необхідна оборона, згідно з ч. 1 ст. 35 КК України, – це дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка

¹ Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 16 березня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 553–555.

захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої **в даній обстановці** для негайного відвернення чи припинення посягання. Правомірною є необхідна оборона, яка відповідає виробленим наукою кримінального права умовам (критеріям). Вони поділяються на дві групи: 1) умови, що характеризують суспільно небезпечне посягання; 2) умови, що характеризують акт захисту. До першої групи деякі автори відносять такі умови: 1) посягання є суспільно небезпечним; 2) посягання є реальним; 3) посягання є дійсним. До другої групи також відносять три умови: 1) особа захищає власні охоронювані законом права та інтереси, або іншої особи, або суспільні чи державні інтереси; 2) шкода заподіюється посягаючому, а не іншій особі (особам); 3) захист не перевищує меж необхідної оборони¹. П. С. Матишевський визначив ще ширший перелік умов правомірності необхідної оборони. **Суспільно небезпечне посягання**, на його думку, має бути: 1) дією, що передбачена кримінальним законом як злочин, або суспільно небезпечною дією особи, яка не досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність, або небезпечною дією з боку душевнохворої (неосудної) людини; 2) об'єктивно наявним, реальним; 3) діянням, пов'язаним з заподіянням шкоди або спрямованим на заподіяння шкоди потерпілому; 4) дією, що викликає негайну потребу з боку потерпілого, іншої особи або представника влади зараз же відвернути або припинити небезпечне посягання. **Стосовно захисту** П. С. Матишевський обґрунтував п'ять умов правомірності: 1) оборона спрямована лише проти небезпечного посягання з боку людини; 2) захист має бути здійснений шляхом заподіяння шкоди лише самій особі (особам), яка вчиняє посягання, або її майновим правам (знешкодження предмета, знаряддя, які було застосовано при посяганні) з метою відведення чи припинення небезпеки посягання; 3) оборона допустима для захисту людиною особистих благ або благ іншої людини (життя, здоров'я, волі, гідності), недоторканності житла, майнових та інших соціальних прав людини, суспільних благ і цінностей (громадської безпеки, громадського порядку, безпеки навколишнього природного середовища, здоров'я населення, соціальних, матеріальних і духовних цінностей держави, зокрема, конституційного ладу та суверенітету держави, цілісності і недоторканності території, внутрішньої і зовнішньої безпеки); 4) своєчасність оборони щодо заподіяння шкоди тому, хто посягає, саме протягом існування посягання; 5) відносна відповідність сили та енергії захисту, з одного боку, силі та енергії посягання (нападу) – з іншого².

¹ Див., наприклад: Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. – Київ: «А.С.К.», 2002. – С. 66-67; Наумов А.В. Российское уголовное право. Общая часть. – М.: «БЕК», 1997. – С. 332-334; Комментарии к уголовному кодексу РФ. – М.: «Зерцало», 1998. – С. 85.

² Матишевський П.С. Кримінальне право України. Загальна частина. – Київ: Юрінком Інтер, 2000. – С. 173-175.

Ю.В.Баулін підходить до визначення правомірності необхідної оборони інакше – через призму її підстави і об'єктивних та суб'єктивних ознак. Право на необхідну оборону, зазначає він, можливе лише за наявності відповідної підстави. Такою підставою є, згідно з ч.1 ст.36 КК України, вчинення суспільно небезпечного посягання, яке викликає у того, хто захищається, необхідність у негайному його відверненні чи припиненні шляхом заподіяння шкоди тому, хто посягає. Таким чином, підстава необхідної оборони складається з двох елементів: а) суспільно небезпечного посягання і б) необхідності його негайного відвернення чи припинення. При цьому ознаками необхідної оборони визначено: 1) мету оборони; 2) спрямованість (об'єкт) заподіяння шкоди; 3) характер дій того, хто захищається; 4) своєчасність оборони; 5) співрозмірність оборони¹.

Концепція Ю.В.Бауліна видається найбільш прийнятною. Однак, на наш погляд, є потреба говорити не про підставу, а про **підстави** необхідної оборони. Доцільно виділити дві підстави: а) правову і б) фактичну. До речі, Ю.В.Баулін раніше також виділяв дві підстави необхідної оборони: а) правову підставу – виникнення суспільно небезпечного посягання і б) фактичну підставу – необхідність негайного заподіяння шкоди посягаючому з метою припинення чи запобігання посягання². На наш погляд, правовою **підставою необхідної оборони є суб'єктивне право людини на необхідну оборону**. За своїм походженням воно має об'єктивний характер, оскільки його наявність (чи відсутність) не залежить від волі людини. Права людини в Україні визначаються чинним законодавством. Необхідно підкреслити, що право на необхідну оборону є одним із конституційних прав людини. В ч.5 ст.55 Конституції України проголошено, що «кожен має право будь-якими, не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань», а в частині 3 ст.27 Конституції України – «кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань». **Фактичною підставою** необхідної оборони є вчинення суспільно небезпечного посягання, яке викликає у того, хто захищається, **необхідність негайно захищати** охоронювані законом свої права та інтереси, інтереси іншої особи, суспільні або державні інтереси шляхом заподіяння посягаючому шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання. Тобто стан необхідної оборони виникає не лише в момент суспільно небезпечного посягання, а й за наявності його реальної загрози. Про це може свідчити поведінка посягаючого, спрямованість його умислу, інтенсивність і характер його дій тощо, що дає підстави особі, яка захищається, сприймати загрозу як реальну.

¹ Кримінальне право України. Загальна частина. За редакцією професорів М.І.Бажанова, В.В.Сташиса, В.Я.Тація. – Київ-Харків, 2001. – С. 250-257.

² Баулін Ю.В. Обстоятельства, исключающие преступность деяния. – Харьков: «Основа», 1991. – С. 227.

Згідно з ч. 2 ст. 36 КК України, кожна особа має право на необхідну оборону незалежно від можливості уникнути суспільно небезпечного посягання або звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади. Таким чином, вчинення суспільно небезпечного посягання є юридичним фактом, який породжує, зокрема, право потерпілого на застосування необхідної оборони. Важливо, щоб при цьому не були перевищені межі необхідної оборони.

Межі необхідної оборони, зазначає Ю.В.Баулін, визначаються безпекою вчиненого посягання і характером захисту, що склався при відверненні такого посягання. Правомірною визнається заподіяна посягаючому шкода, яка відповідає небезпеці посягання і обстановці захисту. У зв'язку з цим слід розрізняти два види меж необхідної оборони: а) межа допустимої шкоди; б) межа достатньої шкоди. **Межа допустимої шкоди** – заподіяння посягаючому смерті чи тяжких тілесних ушкоджень. Вона можлива лише при застосуванні необхідної оборони проти посягання великої суспільної небезпеки і в несприятливій обстановці захисту. У відносно сприятливій обстановці, при обороні від посягання будь-якого ступеня суспільної небезпеки, **максимальна межа достатньої шкоди** – заподіяння тілесних ушкоджень середньої тяжкості¹.

Перевищенням меж необхідної оборони (експес оборони), згідно з ч. 3 ст. 36 КК України, визнається умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, **яка явно не відповідає** небезпечності посягання або обстановці захисту. Перевищення меж необхідної оборони є кримінально караним лише у випадках умисного заподіяння посягаючому смерті (ст. 118 КК України) або тяжких тілесних ушкоджень (ст. 124 КК України).

Умисне заподіяння посягаючому при перевищенні меж необхідної оборони середньої тяжкості або легких тілесних ушкоджень не є кримінально караним. Кримінальний закон не передбачає також відповідальності за заподіяння посягаючому при перевищенні меж необхідної оборони будь-якої шкоди з необережності. Таким чином питання про наявність перевищення меж необхідної оборони чи про його відсутність можна розглядати лише тоді, коли стан необхідної оборони був у конкретній ситуації наявним. Не можна перевищити чогось, що реально не існує. Коли стан необхідної оборони виник, потерпілий набуває право на оборону шляхом нанесення посягаючому шкоди з метою попередження чи припинення посягання. У зв'язку з цим Пленум Верховного Суду України цілком слушно підкреслив, що, вирішуючи питання про правомірність заподіяння шкоди, належить встановити, чи захищалася особа від реального, вже розпочатого і ще незакінченого суспільно небезпечного посягання. Лише за наявності стану необхідної оборони можна зробити висновок, перевищила вона межі необхідної оборони чи ні.

¹ Баулін Ю.В. Обстоятельства, исключющие преступность деяния. – Харьков: «Основа», 1991. – С. 254.

Недопустимим, на думку окремих авторів, є застосування необхідної оборони проти посягання, яке можливе в майбутньому. Мається на увазі застосування різних приладів, механізмів, електричного струму і т.п. для охорони майна. Зокрема, А.А.Піонтковський писав: «ми не можемо допустити створення будь-яких захисних механізмів, які призначені для припинення посягання шляхом заподіяння шкоди посягаючому, як-то: мінування входу до сховища, включення смертоносного електричного струму в дротяну огорожу і т.п.»¹. Головною засадою цієї позиції є те, що такі механізми та прилади можуть заподіяти шкоду не лише посягаючому, а й іншим особам, а також заподіяти шкоду, яка явно не відповідає значенню охоронюваного блага. Так, один із сучасних вчених-криміналістів К.М.Ткачевський дійшов висновку, що встановлення захисних механізмів і пристосувань, використання тварин для відвернення суспільно небезпечних посягань допускається лише в тих випадках, коли виключається можливість заподіяння шкоди невинним особам, а також з таким розрахунком, щоб виключалося перевищення меж необхідної оборони. На його думку, для того, щоб використання захисних механізмів і пристосувань було визнане правомірним, необхідне дотримання таких умов: а) заподіяння шкоди власне посягаючому під час вчинення ним суспільно небезпечного посягання, б) заподіяна шкода не повинна бути у явній невідповідності з характером і ступенем суспільної небезпеки посягання. Тому, вважає він, не може бути визнаним ні необхідною обороною, ні перевищенням меж необхідної оборони встановлення в саду для захисту плодів самопала, залишення отрути в продуктах харчування для запобігання їх викрадення із приміщення, встановлення пасток в автомобілях і т.д.²

Вважаємо, що А.А.Піонтковський і Ю.М.Ткачевський переплутали три різні проблеми: а) підстави і ознаки необхідної оборони, б) перевищення меж необхідної оборони, в) відповідальність за злочини, вчинені при реалізації права на необхідну оборону. Не можна виходити лише з голого твердження про недоцільність застосування захисних механізмів і приладів чи тварин для відвернення або припинення майбутнього посягання. Кожне таке застосування необхідно розглядати через призму умов правомірності необхідної оборони, закріплених у ст. 36 КК України. Скажімо, якщо власник квартири, відбуваючи у закордонне відрядження, з метою запобігання викрадення майна застосовує автоматичний самопал, який спрацював коли злочинці вчиняли викрадення майна і заподіяв їм смерть, то це повністю вписується у формулу правомірності необхідної оборони, закріплених у ч. 5 ст. 36 КК України. Перевищення меж необхідної оборони тут не буде, оскільки в ч. 5 ст. 36 КК вказано: «незалежно

¹ Курс советского уголовного права в шести томах. Т. II. Преступление. – М.: «Наука», 1971. 715 – С. 360.

² Курс уголовного права. Общая часть. Т. 1. – М.: «Зерцало», 1999. – С. 458.

від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає». Інша справа, коли за тих же обставин смерть заподіяна працівнику служби охорони, який перевіряв квартиру, коли спрацювала сигналізація. У цьому випадку дії власника квартири, який встановив самопал, належить кваліфікувати за ч.2 ст.119 КК України, оскільки він за обставинами справи або передбачав, що внаслідок його діяння може бути заподіяна смерть не лише злочинцеві, а й сторонній особі, але легковажно розраховував, що цього не станеться або не передбачав такого наслідку, хоча повинен був і міг його передбачити. Тобто вина власника квартири щодо настання смерті працівника служби охорони проявилася у формі необережності (злочинної самовпевненості).

Заподіяння шкоди потерпілому, зокрема, виступає предметом оцінки з пункту бачення меж необхідної оборони. У зв'язку з цим виділяють два види **ексцесу оборони** (перевищення меж необхідної оборони): а) перевищення меж допустимої шкоди і б) перевищення меж достатньої шкоди¹. Стосовно злочину, передбаченого у ст.118 КК, перевищення меж допустимої шкоди буде наявним тоді, коли смерть посягаючому буде заподіяна суб'єктом при захисті від посягання невисокого ступеня суспільної небезпечності. Тобто в таких випадках заподіяна шкода (смерть посягаючого) явно (однозначно, безспірно, без сумніву, очевидно) не відповідає небезпечності посягання. Наприклад, вчинення посягаючим дрібного хуліганства, нанесення умисного легкого чи середньої тяжкості тілесного ушкодження, необережне нанесення тілесних ушкоджень, незаконне заволодіння транспортним засобом. При перевищенні меж достатньої шкоди суб'єкт, захищаючись від посягання, усвідомлює свою явну (однозначну, безспірну, безсумнівну, очевидну) перевагу над посягаючим і без необхідності позбавляє його життя, що виглядає як демонстративна помста, відплата. Така перевага може проявитися, зокрема, у значно більшій фізичній силі суб'єкта, наявності у нього зброї чи інших технічних засобів або предметів. Отже, у випадку вбивства при перевищенні меж необхідної оборони заподіяння смерті посягаючому вчинене без потреби, коли винний міг захистити правоохоронювані інтереси шляхом нанесення посягаючому меншої шкоди, зокрема, тілесних ушкоджень. Коли ж посягаючому смерть не заподіяно, а наявний замах на вбивство, то вчинене не може кваліфікуватися за ст. 118 КК України. Однак за наявності підстав винний може притягатися до кримінальної відповідальності за ст. 124 КК України.

При встановленні наявності або відсутності ознак перевищення меж необхідної оборони, як роз'яснив Пленум Верховного Суду України, суди повинні враховувати не лише відповідність чи невідповідність знаряддя захисту і нападу, а й характер небезпеки, що загрожувала особі, яка захищалася, обставини, що могли вплинути на реальне співвідношення

¹ Кримінальне право України. Загальна частина. За редакцією професорів М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. — Київ-Харків, 2001. — С. 257.

сил нападаючих і тих, хто захищається, а саме: місце і час, раптовість нападу, неготовність до його відбиття, кількість нападаючих і тих, хто захищається, їх фізичні дані (вік, стать, інвалідність, стан здоров'я) та інші обставини. Водночас необхідно з'ясувати, чи мала особа, яка захищалася, реальну можливість ефективно відбити суспільно небезпечне посягання іншими засобами, із заподіянням посягаючому меншої шкоди, і чому вона не використала такої можливості. Однак, коли має місце посягання групи осіб, яка за кількістю переважає тих, хто захищається, і діє агресивно, з очевидною загрозою для життя чи здоров'я, то для захисту ці особи мають право застосовувати такі засоби, які мають в наявності. При цьому перехід використаних для нападу знарядь або інших предметів від нападаючого до особи, яка захищається, не завжди є свідченням закінчення посягання.

Застосування зброї, будь-яких інших технічних засобів чи предметів, відповідно до ч. 5 ст. 36 КК України, лише тоді не є перевищенням меж необхідної оборони, коли вони застосовані для захисту від нападу озброєної особи або нападу групи осіб, а також для відвернення протиправного насильницького вторгнення у житло чи інше приміщення, незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає.

Необхідно зазначити, що застосування зброї, спеціальних засобів та заходів фізичного впливу працівниками правоохоронних органів як при необхідній обороні, так і при затриманні злочинця визначається спеціальними нормативними актами, що регулюють їх діяльність. Це, зокрема, Закони «Про міліцію» від 20.12.1990 року, «Про Службу безпеки України» від 18. 25.03.1992 року, «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18.02.1992 року, «Про Прикордонні війська України» від 04.11.1991 року. Доцільно нагадати, що до числа працівників правоохоронних органів, згідно зі ст. 2 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23.12.1993 року, належать працівники органів: прокуратури, внутрішніх справ, служби безпеки, митниць, охорони державного кордону, державної податкової служби, державної лісової охорони, а також інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції. Якщо для фізичних осіб необхідна оборона і затримання злочинця є суб'єктивним правом і моральним обов'язком, то для відповідних працівників правоохоронних органів, наділених правами у сфері боротьби зі злочинністю, вони є не лише правом, а й службовим обов'язком. Так, обов'язки працівників міліції чітко визначені в ст. 10 Закону України «Про міліцію».

Перевищенням меж необхідної оборони закон визнає умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту.

Невідповідність тяжкої шкоди, заподіяної тому, хто посягає, небезпечності посягання або обстановці захисту слід визнавати явною тоді, коли

це з урахуванням обставин справи є очевидним для кожної людини, отже, і для того, хто обороняється. Так, явно невідповідним буде не викликане необхідністю заподіяння смерті особі, яка має намір вчинити крадіжку і не робить спроб чинити фізичний опір. Перевищенням меж необхідної оборони слід також вважати і випадки, коли особа заподіяла тяжку шкоду тому, хто посягає, маючи при цьому можливість відвернути чи припинити посягання із заподіянням явно меншої шкоди й усвідомлюючи наявність такої можливості.

У справі щодо М. Верховний Суд України зазначив, що М. скористався правом на захист житла від протиправного втручання та протизаконного насильства з боку потерпілого, але при цьому обрав такий спосіб захисту, який не відповідав небезпечності посягання, а тому його дії кваліфіковано як вбивство при перевищенні меж необхідної оборони¹.

Відповідальність за перевищення меж необхідної оборони настає лише при заподіянні шкоди двох видів, а саме: тяжкого тілесного ушкодження; умисного вбивства. Відповідальність за таке перевищення меж необхідної оборони передбачена статтями 118 і 124 КК України. В інших випадках перевищення меж необхідної оборони не є злочином.

Уявна оборона не тягне за собою кримінальної відповідальності за наявності двох ознак, вказаних у ч.2 ст.37 КК України, а саме, коли: 1)обстановка, що склалася, давала особі достатні підстави вважати, що мало місце реальне посягання; 2)особа не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковості свого припущення. Питання про те, чи справді існували достатні підстави для помилкових висновків про наявність суспільно небезпечного посягання, має вирішуватись залежно від обставин конкретної справи виходячи із того, як звичайно сприймала б відповідну ситуацію інша особа.

За наявності передбачених у ч.2 ст.37 КК України ознак виправданості уявної оборони дії, вчинені у відповідній ситуації, мають розглядатись як вчинені у стані реальної необхідної оборони. Якщо під час уявної оборони за обставин, передбачених у ч.2 ст.37 КК України, особа допустила перевищення меж, встановлених у ст. 36 КК України для випадків необхідної оборони від реального суспільно небезпечного посягання, вона підлягає відповідальності як за перевищення меж необхідної оборони. Така відповідальність можлива, як уже зазначалося, лише у випадках, передбачених статтями 118 і 124 КК України.

У науці кримінального права залишається невирішеним питання як кваліфікувати дії особи, яка вчиняє вбивство одночасно при перевищенні меж необхідної оборони та при сильному душевному хвилюванні. В абз. 1 п. 10 нині недіючої постанови Пленуму Верховного Суду України від 28

¹ Ухвала судової колегії в кримінальних справах Верховного Суду України від 22 серпня 2000 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 550–553.

червня 1991 року № 4 «Про практику застосування судами законодавства, яке забезпечує право на необхідну оборону від суспільно небезпечних посягань», визначено, що дії осіб, які вчинили вбивство при перевищенні меж необхідної оборони і одночасно перебували у стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло, належить кваліфікувати за ст. 97 КК України 1960 року, тобто за більш м'якою нормою, а не за ст. 95 КК України 1960 року¹.

Нині ж діюча постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 року № 1 «Про судову практику у справах про необхідну оборону» відповідного положення про таку кваліфікацію не містить². Відсутнє відповідне положення й у постанові Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи»³.

Науковці вказують на необхідність кваліфікувати діяння в таких випадках за нормою, яка передбачає менш суворе покарання у санкції статті. Так, В.В. Сташис зазначив, що законодавець вважає умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони менш небезпечним злочином, ніж умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання⁴. Як правильно зазначає Авраменко О.В., санкція умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання передбачає покарання у вигляді позбавлення волі до 5 років, а санкція умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони – позбавлення волі до 2 років. Тому умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони є менш тяжким злочином, ніж умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, і такі випадки необхідно було б кваліфікувати лише за ст. 118 КК України⁵.

¹ Постанова Пленуму Верховного Суду України від 28 червня 1991 року № 4 «Про практику застосування судами законодавства, яке забезпечує право на необхідну оборону від суспільно небезпечних посягань» // Постанови Пленуму Верховного Суду України (1963–2000): Офіц. вид.: У 2 т. / За заг. ред. В. Ф. Бойка. – Т. 2. – К.: А.С.К., 2000. – С. 56–63.

² Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 року № 1 «Про судову практику у справах про необхідну оборону»: за станом на 1 січня 2010 року // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кириш – Львів: Ліга-прес, 2008. – С. 57–60.

³ Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кириш – Львів: Ліга-прес, 2008. – С. 115–124.

⁴ Сташис В.В. Ответственность за умышленное убийство, совершенное в состоянии сильного душевного волнения / В.В. Сташис // Проблемы социалистической законности. – 1976. – Вып. 1. – С. 89–96.

⁵ Авраменко О.В. Питання кваліфікації умисного вбивства, вчиненого одночасно при перевищенні меж необхідної оборони та у стані сильного душевного хвилювання / О.В. Авраменко // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2003. – № 3–4 (7–8). – С. 226–230.

У зв'язку з цим виникає також питання, як з викладеною позицією співвідноситься ч. ст. 36 КК України, яка передбачає, що особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням, вона не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обставинці захисту. В такому випадку стан сильного душевного хвилювання є умовою, що виключає злочинність діяння при перевищенні меж необхідної оборони.

Правомірне затримання злочинця потерпілим або іншими особами — це насильницькі дії, вчинені безпосередньо після вчинення особою злочину і спрямовані на короткострокове позбавлення волі такої особи з метою доставлення її органам влади, якщо ці дії викликані необхідністю затримання і відповідають небезпечності вчиненого посягання і обставинці затримання. Підставою затримання особи є вчинення нею злочину. В частині 1 ст. 38 КК України вказано «після вчинення посягання». У цьому випадку під поняттям «посягання», як видається, слід розуміти замах на злочин або закінчений злочин. Ознаки затримання характеризують: 1) мету затримання; 2) особу, яка підлягає затриманню; 3) характер дій при затриманні; 4) своєчасність затримання; 5) необхідність заподіяння шкоди; 6) співрозмірність шкоди, заподіяної злочинцю при його затриманні¹.

Теоретично обґрунтованим видається заперечення П. П. Андрушка щодо передчасного визнання посягаючого злочинцем. У диспозиціях норм ст. 38 КК України вжито поняття «особа, що вчинила злочин». Справді, згідно зі ст. 62 Конституції України, злочинцем особу може визнати лише суд. Тобто вчинення особою об'єктивно суспільно небезпечного посягання автоматично не робить її злочинцем. У деяких випадках може виявитися, що така особа не є суб'єктом злочину або діяла невинно. Крім того, не виключається помилкове затримання іншої особи, яка не вчинила посягання. Найважливіше при цьому є те, що оцінка потерпілого або інших осіб про вчинення затримуваним злочину може виявитися помилковою, тобто такою, що не співпадає з оцінкою суду. Тому до винесення судом обвинувального вироку і набрання ним законної сили особу не можна вважати злочинцем. Отже, слід погодитися з пропозицією П. П. Андрушка про доцільність вживання замість поняття «особа, що вчинила злочин» іншого поняття — «особа, що вчинила суспільно небезпечне посягання»². Однак, на наш погляд, вживаючи поняття «особа, що вчинила злочин», законодавець має на увазі ті випадки, коли вчинене особою явно, однозначно, безспірно є злочином. Ідеться, зокрема, про вчинення вбивства,

¹ Кримінальне право України. Загальна частина. За редакцією професорів М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — Київ-Харків, 2001. — С. 260-263.

² Кримінальне право України. Загальна частина. За ред. П. С. Матишевського, П. П. Андрушка та С. А. Шапченка. — К.: Юрінком Інтер, 1997. — С. 211.

нанесення тілесних ушкоджень, зґвалтування, бандитизму, грабежу, розбою, тероризму, захоплення заручника і т.п.

Кожна особа має право і моральний обов'язок на затримання особи, що вчинила злочин, з метою доставляння її відповідним органам влади. Поняття «відповідні органи влади» не визначене в кримінальному законі. Таким органом влади може бути будь-який найближчий до місця затримання орган виконавчої влади, в тому числі і органи міліції, органи самоуправління, прокуратури, а також суд. Наприклад, в селі таким органом може бути виконком сільської Ради або дільничний уповноважений міліції.

Чинним законодавством України на відповідних посадових осіб правоохоронних органів покладено обов'язок затримувати особу, що вчинила злочин, і у зв'язку з цим їм надані певні права. Зокрема, відповідно до ст. 106 КПК України, орган дізнання вправі затримати особу, підозрювану у вчиненні злочину, за який може бути призначено покарання у вигляді позбавлення волі, лише за наявності однієї з таких підстав: а) коли цю особу застали при вчиненні злочину або безпосередньо після вчинення злочину, б) коли очевидці, в тому числі і потерпілі, прямо вкажуть на дану особу, що саме вона вчинила злочин; в) коли на підозрюваному або на його одязі, або при ньому чи в його житлі буде виявлено явні сліди злочину. За наявності інших даних, що дають підстави підозрювати особу у вчиненні злочину, її може бути затримано лише в тому разі, коли ця особа намагалася втекти, або коли вона не має постійного місця проживання, або коли не встановлено місце проживання підозрюваного. Зокрема, наявність даних про те, що особа втекла з місць позбавлення волі або з-під варти.

У ч. 1 ст. 38 КК України вказано, що дії щодо затримання особи, що вчинила злочин, є правомірними, зокрема, коли вони вчинені «безпосередньо після вчинення злочину». Ця вимога не стосується працівників правоохоронних органів, діяльність яких, як уже зазначалося, визначається спеціальними нормативними актами. Однак це зовсім не означає, що строк для затримання злочинця працівниками правоохоронних органів є необмеженим. На наш погляд, тут слід виходити із строків давності, встановлених у ст. 49 та ст. 80 КК України.

Правомірно виникає питання про відповідальність особи, яка не є працівником правоохоронного органу, за шкоду, заподіяну затримуваній особі, що вчинила злочин, не «безпосередньо після вчинення посягання», а через деякий час після цього. Якщо виходити з законодавчого формулювання ч. 1 ст. 38 КК, то таке затримання буде несвоєчасним, а отже, незаконним. Тому відповідальність за заподіяну при цьому шкоду затримуваній особі має наставати на загальних засадах.

Перевищенням заходів, необхідних для затримання злочинця, як впливає з ч. 2 ст. 38 КК України, визнається умисне заподіяння **особі**,

що вчинила злочин, тяжкої шкоди, яка явно (однозначно, безспірно, безсумнівно, очевидно) не відповідає небезпечності посягання або обставинці затримання злочинця.

Кримінальна відповідальність за умисне або з необережності заподіяння шкоди не затримуваному, а стороннім особам, в тому числі його рідним чи близьким, настає на загальних засадах.

Заподіяння при перевищенні заходів, необхідних для затримання злочинця нетяжкої шкоди злочинцеві: позбавлення волі, нанесення ударів, побоїв, заподіяння легких чи середньої тяжкості тілесних ушкоджень, заподіяння шкоди майну, не є кримінально караним.

Під **тяжкою шкодою**, як впливає з ч.2 ст.38 КК України, слід розуміти умисне заподіяння затримуваному смерті або тяжких тілесних ушкоджень. Як бачимо, відкритим залишається питання про межу заподіяння шкоди майну затримуваного. Формально, якщо виходити з ч.2 ст.38 КК, заподіяння будь-якої шкоди майну затримуваного злочинця не є перевищенням заходів, необхідних для його затримання, що, на наш погляд, може призводити до суттєвого порушення майнових прав затримуваного. Видається, що заподіяння майнової шкоди затримуваному злочинцю повинне мати визначені законодавцем раціональні межі. Допустимим, наприклад, слід визнавати заподіяння при затриманні злочинця шкоди його одягу, транспортному засобу, на якому він ухиляється від затримання. Нераціональним і недопустимим, наприклад, є підпал будинку, в якому знаходиться злочинець, з метою змусити його здатися, а також заподіяння іншим способом умисного знищення чи ушкодження майна у великих чи особливо великих розмірах. Умисне ж знищення або пошкодження майна злочинця без мети затримання, наприклад, з помсти, належить кваліфікувати за ст. 194 КК України.

П. П. Андрушко підкреслює, що як перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, має, зокрема, розглядатися: 1) заподіяння тяжкої шкоди особі, котра вчинила незначне за ступенем і характером суспільної небезпечності посягання; 2) заподіяння без необхідності тяжкої шкоди за можливості заподіяти меншу за розміром шкоду; 3) заподіяння при затриманні шкоди, якщо взагалі була можливість здійснити затримання без заподіяння будь-якої шкоди; 4) заподіяння шкоди у разі, якщо взагалі не було необхідності негайно здійснювати затримання і доставляти особу, яка вчинила злочин, до відповідних органів¹. Щодо наведених П. П. Андрушко третього і четвертого випадків перевищення заходів, необхідних для затримання, є застереження. Річ у тім, що в таких випадках слід ретельно з'ясовувати наявність усіх ознак затримання. Скажімо, якщо вбивство вчинене особою умисно не з метою затримання або при несвоечасному затриманні, то вчинене слід кваліфікувати залежно

¹ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. – Київ: «А.С.К.», 2002. – С. 75.

від обставин справи за відповідною частиною ст.115 або за ст.116 КК України. Так само слід кваліфікувати дії винного за відсутності підстав затримання. Дії ж службових осіб, наприклад, органу дізнання, слідчого, прокурора, що проявилися у завідомо незаконному затриманні, яке спричинило смерть затримуваного, належить кваліфікувати за ч.3 ст.371 та за відповідною частиною ст.115 КК України, оскільки, на наш погляд, умисне вбивство не охоплюється ч.3 ст.371 КК України

При перевищенні меж необхідної оборони, а також заходів, необхідних для затримання злочинця, намагання суб'єкта відбити напад підміняється намаганням досягти результату будь-якими засобами і методами, незважаючи на можливі наслідки, які, по суті, ігноруються суб'єктом (найчастіше) або сприймаються як цілком допустимі¹. Внаслідок цього дії щодо захисту або затримання змінюють свій характер: з одного боку вони продовжують залишатися суспільно корисними, а з другого – набувають суспільно небезпечних ознак, які роблять діяння щодо захисту чи затримання загалом більш суспільно небезпечним, ніж саме посягання.

Важливо зазначити, що умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, може бути вчинено за наявності ознак, передбачених у п.п. 1, 2, 4, 5, 13 ч.2 ст.115 КК України. В такому випадку має місце конкуренція норми з пом'якшуючою обставиною та норми з обтяжуючою (обтяжуючими) обставиною. Застосуванню підлягає норма з пом'якшуючою обставиною, тобто ст.118 КК України.

Суб'єктивна сторона умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, характеризується виною у формі прямого чи непрямого умислу. Винний при реалізації права на необхідну оборону або заходів, спрямованих на затримання особи, що вчинила злочин, перевищуючи встановлені межі, усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачає можливість настання смерті потерпілого і бажає цього суспільно небезпечного наслідку або свідомо допускає можливість його настання. При цьому, як правильно зазначає С.А. Тарарухін, суб'єкт усвідомлює не тільки наявність посягання і його суспільну небезпечність, а і те, що внаслідок прийнятих ним заходів правоохоронювані інтереси будуть захищені. Саме в усвідомленні цих чинників проявляється цілеспрямованість його дій². Заподіяння посягаючому або затримуваному смерті з необережності не є кримінально караним, згідно з чинним КК України. Не можна погодитися з висновком Г.М. Борзенкова, що вчинення цього злочину можливе лише з непрямым умислом, оскільки такий

¹ Тарарухин С.А. Квалификация преступлений в судебной и следственной практике. – К.: «Юрінком», 1995. – С. 164.

² Тарарухин С.А. Квалификация преступлений в судебной и следственной практике. – К.: «Юрінком», 1995. – С. 163.

висновок не ґрунтується на законодавчій конструкції даного складу злочину¹, де прямо вказано «умисне вбивство...», а умисел, як відомо, може бути прямим і непрямим».

Доцільно пригадати, що законодавча конструкція аналізованого складу злочину в кримінальних кодексах 1922 року (ст. 145), 1927 року (ст. 141) та 1960 року (ст. 97) не містила чіткої вказівки на форму вини, і тому цей злочин міг бути вчинений як умисно, так і з необережності².

Мета суб'єкта при вчиненні даного злочину співпадає з метою необхідної оборони і затримання злочинця, а саме: досягти відповідного позитивного результату – відбити напад або припинити його, або затримати злочинця і доставити його відповідним органам влади.

При прямому умислі мета дій і результат співпадають. При непрямому умислі винний не бажає настання смерті потерпілого, хоча й допускає таку можливість, у нього при цьому відсутня і мета заподіяння йому смерті.³

Мотив як внутрішнє усвідомлене спонукання суб'єкта до певного діяння не є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони аналізованого складу злочину. Мотивація поведінки суб'єкта зумовлена станом необхідної оборони, уявної оборони або стану затримання злочинця. Фактично суб'єкт у цьому випадку, якщо виходи з поділу мотивів на високі і низькі, керується високими мотивами: зміцнення законності і порядку, високої цивілізованої моральності, прагнення до справедливості, захист інтересів потерпілого, недопущення уникнення злочинця від відповідальності і т.п., що є проявом його активної громадянської позиції, патріотизму.

Суб'єкт даного злочину спеціальний – фізична, в тому числі службова, осудна особа, якій до вчинення злочину виповнилося 16 років і яка перебуває в стані необхідної оборони, уявної оборони або правомірного затримання особи, що вчинила злочин.

Кримінальне законодавство Республіки Польща не передбачає відповідальності за такий склад злочину, як вбивство в разі перевищення меж необхідної оборони або перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця. Такі діяння кваліфікуються як просте вбивство, а у випадку наявності кваліфікуючих ознак – як кваліфіковане. Однак § 2 статті 25 КК Республіки Польща визначає, що у випадку перевищення меж необхідної оборони, особливо коли винна особа застосувала

¹ Курс уголовного права. Особенная часть. Т. 3. Учебник для вузов. Под. ред. Г.Н. Борзенкова, В.С. Комиссарова. – М.: ИКД «Зерцало», 2002. – С. 141.

² Див.: Собрание Указаний и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1922. – № 36. Приложение к ст. 554. – С. 580; Кримінальний кодекс Української РСР. – К.: Держполітвидав України, 1958. – С. 49; Кримінальний кодекс України. – Львів: ЛНУ, 1999. – С. 73.

³ Тарарухин С.А. Квалификация преступлений в судебной и следственной практике. – К.: «Юрінком», 1995. – С. 165.

спосіб оборони, не співрозмірний із нападом, суд може застосувати надзвичайне пом'якшення покарання, а навіть відмовитися від його застосування. Крім того, § 3 цього ж артикулу КК Республіки Польща передбачає, що суд повинен відмовитися від застосування покарання, якщо перевищення меж необхідної оборони було наслідком страху або душевного хвилювання, виправданого обставинами справи. Тобто у випадку вбивства при перевищенні меж необхідної оборони, польський законодавець вирішує питання про пом'якшення кримінальної відповідальності не шляхом виокремлення складу вбивства при пом'якшуючих обставинах, а шляхом закріплення норм про пом'якшення покарання винної особи чи навіть звільнення від нього.

Відповідно до § 1 артикулу 25 КК Республіки Польща не вчиняє злочину той, хто під час необхідної оборони відбиває безпосереднє і безправне посягання на охоронюваний законом об'єкт. Як і в Україні, в Республіці Польща необхідна оборона є обставиною, що виключає злочинність діяння. Шкода, заподіяна при необхідній обороні, є правомірною. А.Цоль зазначає, що правомірність заподіяння шкоди при необхідній обороні впливає з колізії двох охоронюваних об'єктів, якої не можна уникнути¹. З цього приводу Верховний Суд Республіки Польща зазначив, що інститут необхідної оборони має на меті не лише охорону об'єкта, на яке здійснюється посягання винною особою, а й утвердження принципу про те, що право не повинно поступатися перед безправ'ям². У випадку необхідної оборони в колізії перебувають об'єкт, на який здійснюється посягання, та об'єкт, якому заподіюється шкода під час необхідної оборони. Зважаючи на характер цієї колізії, польська доктрина кримінального права та судова практика стоїть на позиції про те, що у випадку необхідної оборони (на відміну від крайньої необхідності) об'єкт, на який здійснюється посягання, може бути менш важливим, ніж об'єкт, якому заподіюється шкода під час необхідної оборони. Це викликано необхідністю утримання правопорядку³.

Метою необхідної оборони є охорона законних інтересів від протиправного посягання.

У польській доктрині кримінального права усі ознаки необхідної оборони можна поділити на дві групи⁴. До першої групи відносять ознаки умов, що характеризують посягання: 1) наявність реального посягання;

¹ Kodeks karny. Komentarz: w 3 t. / [A. Barczak-Oplustil, A. Zoll i in.]; pod. red. A. Zoll. – Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2006. – T. 2: Część szczególna: komentarz do artykułów 117-277 kodeksu karnego, – S. 402.

² Wyrok Sądu Najwyższego z 27 lipca 1973 r. IV KR 153/73 // Orzecnictwo Sądu Najwyższego – Izba Karna i Izba Wojskowa. – 1974. – Z. 1. – Poz. 5.

³ Wyrok Sądu Najwyższego z 14 maja 1984 r. II KR 93/84 // Orzecnictwo Sądu Najwyższego Wydział Prokuratury Generalnej. – 1985. – Z. 5. – Poz. 63.

⁴ Kodeks karny. Komentarz: w 3 t. / [G. Bogdan, A. Zoll i in.]; pod. red. A. Zoll. – Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2007. – T. 1: Część ogólna: komentarz do artykułów 1-116 kodeksu karnego, 2007. – S. 403.

2) безпосередність посягання; 3) протиправність посягання; 4) направленість посягання на охоронюваний законом об'єкт.

До другої групи відносять ознаки, що характеризують дії особи, яка обороняється: 1) дії особи, що захищається, повинні об'єктивно бути спрямовані на відбиття нападу; 2) особа, що захищається, діє з метою відбиття нападу; 3) необхідність оборони.

Необхідна оборона є легітимною лише за наявності усіх перелічених вище ознак. Якщо ж визначені тими ознаками межі необхідної оборони будуть перевищені, то такі діяння особи відразу ж стануть протиправними. При цьому для законодавця має значення, чи діяння особи є протиправним тому, що були перевищені межі необхідної оборони, чи діяння особи є протиправним тому, що необхідної оборони взагалі не було. Так, Апеляційний суд в Лодзі зазначив, що не буде необхідної оборони, коли протиправного посягання взагалі не було¹. Ця теза є актуальною для визначення стану перевищення меж необхідної оборони. Тобто, якщо не було посягання, то не було й необхідної оборони, а відповідно, не було й перевищення меж необхідної оборони. В зв'язку з цим А.Цоль вказує на помилковість позиції деяких польських науковців, які вважають, що як перевищення меж необхідної оборони слід розцінювати діяння, які були направлені на особу з метою запобігти вчиненню посягання в майбутньому².

У доктрині польського кримінального права прийнято вважати, що перевищення меж необхідної оборони виступає в двох випадках:

1) при порушенні часових меж посягання та захисту, коли, наприклад, особа розпочала захищатися під час нападу, але не припинила заподіювати шкоду винній особі після його закінчення;

2) якщо дії особи, що захищається, не є необхідними для відбиття посягання. Такі випадки мають місце, коли захист за своєю силою суттєво перевищує напад, коли виступає суттєва різниця між цінністю об'єкта, який особа захищає, та об'єкта, якому заподіюється шкода при захисті не на користь першого тощо.

4.4. Еутаназія за кримінальним правом України та Республіки Польща

Розвиток науково-технічного прогресу ставить перед наукою нові соціальні проблеми, які потребують свого осмислення і вироблення відповідних механізмів їх вирішення. До таких проблем належить, зокрема, проблема еутаназії.

¹ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Łodzi z 14 września 2000 r. II Aka 126/00 // Prokuratura i Prawo. – 2001. – Z. 6. – Poz. 15.

² Kodeks karny. Komentarz: w 3 t. / [G. Bogdan, A. Zoll i in.]; pod. red. A. Zoll. – Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2007. – T. 1: Część ogólna: komentarz do artykułów 1-116 kodeksu karnego, 2007. – S. 419.

Згідно з опитуванням, наведним Л.І. Шеховцовою, більше половини українців (51%) вважають, що людина має право скористатися допомогою лікарів з метою добровільної смерті. Вони вважають, що людина має право самостійно розпоряджатися своїм життям, сама обирати, жити їй чи ні. З іншого боку, проти еутаназії виступає більша третина опитуваних (32%). Головним їх аргументом є те, що це неправильно з позиції релігії, а також що у зв'язку з великим рівнем корупції та злочинності в Україні узаконення еутаназії матиме страшні наслідки, коли почнуть законно вбивати через спадщину або усувати непотрібних людей¹.

Подібне співвідношення позицій щодо еутаназії спостерігається і в Республіці Польща. Згідно з дослідженням, проведеним Центром Дослідження Громадської Думки, близько половини поляків (48%) вважають, що лікарі повинні виконувати волю страждаючих від невиліковних хвороб, які домагаються подання їм засобів, що спричиняють смерть. Протилежну думку виражає майже дві п'ятих опитаних (39%), натомість кожен восьмий (13%) не має визначеного погляду на цю тему².

Кримінальний кодекс Української РСР 1922 року у примітці до ст. 143 містив положення, що вбивство, вчинене за наполяганням вбитого з почуття жалю, не карається³. Однак чинною ця норма була лише до 3 січня 1923 року, коли була скасована⁴. За чинним КК України наявність прохання або згоди потерпілого на позбавлення його життя не звільняє того, хто це вчинив, від кримінальної відповідальності. Згідно з ч. 3 ст. 52 Основ законодавства України про охорону здоров'я, медичним працівникам «забороняється здійснення **еутаназії** – умисного прискорення смерті або умертвіння невиліковно хворого з метою припинення його страждань».

Еутаназія як спосіб заподіяння смерті відома з сивої давнини⁵. Він застосовувався, як свідчать історичні і літературні джерела, у практиці низки племен і стародавніх держав. Зокрема, це стосується індійських племен і Спарти. Спартанці, наприклад, вбивали тих дітей, які народжувалися кволими або хворими, а індійці вбивали або залишали на смерть від холоду чи голоду старих людей. Історії відомі факти потворного обґрунтування і використання еутаназії. Так, на початку двадцятого століття Біндінг і Гохе відстоювали ідею про еутаназію як засіб знищення

¹ Шеховцова Л.І. Питання про еутаназію: «за» та «проти» // Вісник Запорізького національного університету. – 2009. – № 2. – С. 150–153.

² Prawie połowa Polaków za eutanazją [Resurs elektroniczny] // Portal Ekai.pl. – Dostęp: <http://ekai.pl/wydarzenia/raport/x23062/prawie-polowa-polakow-za-eutanazja/>

³ Собрания Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1922. – № 36. – Ст. 553.

⁴ Собрания Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1923. – №1. – Ст. 285.

⁵ Астахова В. Эвтаназия: за и против / В. Астахова // Здоровохранение. – 2001. – №1. – С. 28–29.

«неповноцінних» людей. Згодом нею скористалися фашистські ідеологи в Німеччині для вироблення нацистської «Програми еутаназії», згідно з якою підлягали знищенню невиліковно хворі, новонароджені з «неправильним розвитком», душевнохворі, а також євреї, цигани, поляки і росіяни. Цей урок історії справедливо обурює людську свідомість і сьогодні, коли проблема еутаназії і в теоретичному, і в практичному плані стала однією із злободенних¹.

Якщо право людини на життя визнане на міжнародно-правовому рівні, то право людини на смерть, необхідність якого у вигляді еутаназії обстоюють ряд вчених і практиків, не знаходить підтримки як на міжнародно-правовому рівні, так і на рівні абсолютної більшості цивілізованих держав. Щодо цього в штаті Каліфорнія в 1977 році, після багаторазових референдумів, був прийнятий перший у світі закон «Про право людини на смерть», а в штаті Індіана законом передбачений заповіт, у якому пацієнт може відмовитися від штучного продовження його життя в екстремальних умовах.

Пасивна еутаназія не вважається злочином у Фінляндії і Швеції, а в Голландії (1994 р.) і Австралії (1995 р.) вона дозволена законом. Натомість в Англії, Росії та деяких інших державах еутаназія (активна і пасивна) заборонена законом.

Питання про право людини на смерть продовжує залишатися дискусійним серед українських юристів, однак більшість із них виступають проти активної еутаназії, вважаючи її злочинною².

Серед вчених-медиків, лікарів також немає одностайності щодо оцінки еутаназії. Зокрема, відомий вчений, доктор медичних наук, професор Г. А. Івашкевич вважає, що у світі знайдеться немало противників еутаназії не лише через страх перед законом, а тому, що у кожній нормальної людини, тим більше лікаря, є вищий внутрішній закон, який постійно стверджує «не вбий». Свою позицію Г. А. Івашкевич обґрунтовує не лише аморальністю еутаназії, а й тим, що проблема еутаназії пов'язується з трансплантацією, що створює ґрунт для можливих зловживань навіть при досконалому правовому врегулюванні цього процесу³.

Протилежної позиції дотримується професор С. Я. Долецький – дитячий хірург і професор В. І. Акопов – завідувач кафедри судової медицини Ростовського медичного інституту. Так, на думку, С. Я. Долецького боротьба за життя пацієнта справедлива лише до того часу, доки існує надія, що порятунок є можливим. Якщо цю надію втрачено, то з цього

¹ Грищук В. К. Юридичний аналіз основного складу умисного вбивства за Кримінальним кодексом України / В. К. Грищук // Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство. – 2002. – Вип. 161. – С. 89–95.

² Сергеев Ю. «Хорошая смерть...»: Правовой и моральный аспекты эвтаназии / Ю. Сергеев // Правозащитник. – 1998. – №1. – С. 36–42.

³ Івашкевич А. Г. Преступление без наказания. – Львов: Край, 1995. – с. 93

моменту виникає право на милосердя, яке й реалізується через еутаназію. Тому, вважає він, еутаназія є справедливим, єдино правильним засобом щодо невиліковно хворих, паралізованих, дебілів, пацієнтів, існування яких продовжується лише за допомогою життєзабезпечувальних медичних апаратів, новонароджених з атрофованим мозком, плодів вагітних жінок, якщо встановлено їх потворність чи несумісне з життям патологічне порушення, оскільки людина відрізняється від тварин розумом та мораллю¹. Ю.Дмитрієв і Є.Шленьов стверджують, що біолого-медичний аспект еутаназії полягає в тому, щоб чітко визначити коло пацієнтів, щодо яких доцільно її застосовувати². Дана позиція перекликається з баченням проблеми відомим швейцарським професором Бертрантом Баертші, який енергійно відстоюючи ідею еутаназії, класифікує людей на особистості і неособистості, зараховуючи до останніх людські ембріони, смертельно хворих дітей, дорослих, що потерпають від невиліковних хвороб і усвідомлюють це, а також тих, хто підключений до медичної апаратури, яка підтримує їх життєздатність. Таких осіб, вважає Б.Баертші, слід умертвляти навіть проти їх волі тому, що вони «генетично не мають волі до життя»³. Такий підхід нагадує початок двадцятого століття, коли значного поширення набули відомі еugenічні теорії. В їх основу були покладені припущення про біологічне виродження людини. Генетичний вплив на спадковість людини розглядався як універсальний засіб протистояння виродженню людини. У зв'язку з цим практикувалися в США з 1899 року, в Данії з 1929 року, в Німеччині з 1933 року заходи кримінальної еugenіки у вигляді кастрації і стерилізації. В США протягом 20–30 років було проведено понад 60 000 кастрацій і стерилізацій «генетично неповноцінних індивідів»⁴. Ще більш радикальною, по суті потворною, була на початку двадцятого століття ідея Біндінга і Гохе про еутаназію як засіб знищення «неповноцінних» людей, якою скористалися фашистські ідеологи в Німеччині для вироблення нацистської програми «Еутаназії», затвердженої Декретом від 1 вересня 1939 року. Відповідно до цієї програми як у Німеччині, так і на окупованих територіях, підлягали знищенню новонароджені з «неправильним розвитком», душевно хворі, хворі на туберкульоз або злякисні новоутворення, інваліди, невиліковно хворі, а також представники «неповноцінних» народів – євреї, цигани, поляки, українці і росіяни. Для цього була створена спеціальна «індустрія» умертвіння у вигляді газових камер, крематоріїв, концентраційних таборів⁵. Тільки в Німеччині в межах

¹ Комсомольская правда. 27 марта 1992 г.

² Тасков С. Запрет эвтаназии унижает человеческое достоинство // Российская юстиция, 2003. - № 2. - С. 42.

³ Ясен Я. Кінець Доктора Смерті // Політика і культура. 10-16 червня 1999 р. - № 9. - С. 22.

⁴ Див. про це: Иншаков С.М. Зарубежная криминология. – М: ИНФРА – М. – НОРМА, 1997. – С. 124; Фролов И.Т. Современная наука и гуманизм. – М.: Знание, 1974. – С. 38-39.

⁵ Астахова В. Эвтаназия: за и против // Здоровохранение, 2001. - № 1. - С. 28.

програми «Еутаназія», як стверджує С. Тасаков, було відправлено в газові камери 275 тисяч розумово відсталих і психічно хворих людей¹.

Щоправда, Віктор Кірхмахер зазначає, що нацистська програма знищення невиліковно хворих і представників «расово неповноцінних» народів була вперше згадана набагато раніше – в 1933 році в Декреті «Про захист здоров'я нації»².

Оскільки, як уже зазначалося, еутаназія в Україні заборонена, правомірно виникає питання кваліфікації діянь осіб, що її вчиняють. Умисне ненадання (злочинна бездіяльність) медичним працівником допомоги хворому (пасивна еутаназія) з метою заподіяння йому смерті як на прохання потерпілого, так і за його згодою, що призвело до такого наслідку, належить кваліфікувати як умисне вбивство за частиною 1 ст. 115 КК України. Не виключається кваліфікація вчиненого залежно від обставин справи за п. п. 2, 4, 6, 8, 9, 11, 12 частини 2 ст. 115 КК України.

При активній еутаназії у вигляді «вбивства з милосердя» дії винного за наявності усіх інших ознак складу злочину належить кваліфікувати, залежно від обставин справи, за ч. 1 або 2 ст. 115 КК України. Щодо «самогубства, що асистується лікарем (іншим суб'єктом)» та самогубства без участі лікаря (іншого суб'єкта), коли він лише надає хворому необхідні засоби для самогубства, то підстав для кримінальної відповідальності лікаря, як видається, немає. В таких випадках лікар допомагає вчинити самогубство, яке не є злочином, згідно з чинним КК України³. Доречно нагадати, що ст. 462 Кримінального уложення Російської імперії 1903 року, передбачала ув'язнення у виправному будинку на строк до трьох років або ув'язнення у фортеці на строк до одного року за надання засобів до самогубства, якщо внаслідок цього воно було вчинене⁴. Склад злочину схиляння до самогубства передбачений, зокрема, чинними кримінальними кодексами: Австрії (§ 78); Болгарії (ст. 127); Білорусії (ст. 146); Голландії (ст. 294); Іспанії (ч. 3 ст. 143); Швейцарії (ст. 115); Данії (§ 240); Республіка Польща (ст. 151).

При підготовці однієї із перших редакцій проекту Цивільного кодексу України лунали пропозиції щодо легалізації пасивної форми еутаназії. Однак у кінцевому варіанті цього кодифікованого акта така пропозиція

¹ Тасаков С. Эвтаназия унижает человеческое достоинство // Российская юстиция, 2003. - № 2. - С. 42.

² Кирхмахер Виктор. Почему в Германии отвергают эвтаназию? Обзор «Немецкой волны». 11.04.2001. 18:54

³ Грищук В.К. Кримінально-правова кваліфікація еутаназії / В.К. Грищук // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ при НАВС України. Додаток. Кримінальний кодекс України 2001 року: проблеми, перспективи і шляхи вдосконалення кримінального законодавства: матеріали міжнародної науково-практичної конференції 4–5 квітня 2003 р. – Львів, 2003. – № 2. – С. 28–33.

⁴ Бородин С. Уголовно-правовые вопросы эвтаназии / С. Бородин, В. Глушков // Советская юстиция – 1992. – № 9/10. – С. 34.

не була врахована. Натомість ч. 4 ст. 281 ЦК України містить положення, відповідно до якого «забороняється задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя». А це означає, що Україна чітко визначила своє негативне ставлення до можливості легалізації еутаназії. Така позиція законодавця є абсолютно виправданою та такою, що відповідає загальноєвропейському підходу. Додаткова регламентація заборони здійснення еутаназії, як ми вже зазначали, міститься у ст. 52 Основ законодавства України про охорону здоров'я. Там чітко передбачено, що медичним працівникам забороняється здійснення еутаназії.

Ми вважаємо абсолютно обґрунтованою позицію М. П. Чорнобрового, Р. О. Стефанчука та С. В. Лозінської про те, що така регламентована заборона еутаназії не матиме ефекту без чіткої криміналізації такого суспільно небезпечного діяння нормами КК України¹. У цьому зв'язку заслуговує на підтримку наявна сьогодні в літературі точка зору про недостатність кримінально-правового регулювання відповідальності за здійснення еутаназії та необхідність її конкретизації та деталізації². Шляхом такого вдосконалення можуть стати положення ст.ст. 150–151 КК Республіки Польща.

Невизнання за особою права до вільного позбавлення себе життя і є підставою криміналізації вбивства на вимогу або еутаназію за кримінальним правом Республіки Польща³.

Польський законодавець, приймаючи в 1997 році новий Кримінальний кодекс, не приєднався до позиції деяких європейських законодавців, що допускають за певних умов вбивство на вимогу (наприклад, у Нідерландах). Крім того, ст. 31 Кодексу лікарської етики забороняє лікареві застосовувати еутаназію. Легалізація еутаназії спричинила би багато проблем. Як зазначає Р. Фенігсен, еутаназію можна обґрунтовувати необхідністю дотримання свободи вибору особи, але її можна й обґрунтовувати необхідністю ліквідації асоціальних типів людей (соціальний дарвінізм)⁴.

Вбивство на вимогу (еутаназія) відомо польському кримінальному праву давно. Вперше цей склад злочину був передбаченим у КК

¹ Чорнобровий М. П. Еутаназія: pro et contra (філософсько-правовий підхід) / М. П. Чорнобровий, Р. О. Стефанчук, С. В. Лозінська // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2004. – № 4. – С. 10–12.

² Астахова В. Эвтаназия: за и против / В. Астахова // Здоровохранение. – 2001. – №1. – С. 28–29; Бородин С. Уголовно-правовые вопросы эвтаназии / С. Бородин, В. Глушков // Советская юстиция. – 1992. – №9/10. – С. 34; Грищук В. К. Кримінально-правова кваліфікація еутаназії / В. К. Грищук // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ при НАВС України. Додаток. Кримінальний кодекс України 2001 року: проблеми, перспективи і шляхи вдосконалення кримінального законодавства: матеріали міжнародної науково-практичної конференції 4–5 квітня 2003 р. – Львів, 2003. – № 2. – С. 28–33; Сергеев Ю. «Хорошая смерть...»: Правовой и моральный аспекты эвтаназии / Ю. Сергеев // Правозащитник. – 1998. – №1. – С. 36–42.

³ Szeroczyńska M.: Eutanazja i wspomagane samobójstwo na świecie / M. Szeroczyńska. – Kraków: Universitas, 2004. – 480 s.

⁴ Fenigsen R. Eutanazja. Śmierć z wyboru? / R. Fenigsen. – Poznań: W drodze, 1994. – 146 s.

Республіки Польща 1932 року. Далі, при прийнятті КК Республіки Польща 1969 року законодавець ідентично описав цей склад злочину в новому кодексі та повторив опис усіх ознак цього складу злочину і при прийнятті нині діючого КК Республіки Польща 1997 року.

Відповідно до § 1 артикулу 150 КК Республіки Польща еутаназією є вбивство, що вчиняється за наявності двох умов: вимоги потерпілого про позбавлення його життя, а також наявності у винної особи співчуття до потерпілого. Законодавець інших держав, де еутаназія є привілейованим складом вбивства, найчастіше обмежується вказівкою лише на вимогу потерпілого до винного про позбавлення його життя. Таким чином, польський законодавець дещо звузив межі застосування статті про кримінальну відповідальність за еутаназію, тому що вбивство на вимогу потерпілого, але без наявності у винного співчуття до нього становитиме основний склад вбивства, а не привілейований. Такий підхід польського законодавця, на нашу думку, свідчить про перевагу суспільних інтересів над індивідуальною волею особи до позбавлення себе життя. Не становитиме також вбивства на вимогу (еутаназію) і вбивство під впливом співчуття особи, що не здатна висловити свою вимогу. Наприклад, вбивство під впливом співчуття тяжкохворому, що перебуває в комі і в зв'язку з цим не здатний висловити вимогу про позбавлення його життя.

Вимога про позбавлення життя потерпілого при еутанавтичному вбивстві є виразом волі потерпілого. Таку вимогу не слід розуміти як заповіт, що складається в письмовій формі та посвідчується нотаріально. Її може пред'явити особа, стан якої дозволяє розуміти значення своїх дій. Тому не може бути такою вимогою прохання особи, що страждає на психічну хворобу чи інший розлад психічної діяльності, що позбавляє її можливості усвідомлювати значення своїх дій чи керувати ними. Так само не може мати правового значення вимога про вбивство потерпілого, що внаслідок малолітства не може усвідомлювати значення своїх дій. Аналіз артикулу 32 Закону Республіки Польща «Про професію лікаря та лікаря-стоматолога»¹ дозволяє зробити висновок про те, що не має кримінально-правового значення вимога про вбивство особи, яка не досягла 16 років.

Для наявності складу вбивства на вимогу (еутаназії) не достатньо лише згоди майбутнього потерпілого на таке вбивство. Вимога, на відміну від згоди чи навіть прохання, містить в собі елемент тиску на психіку винної особи. Лише за наявності такого тиску можна говорити про вимогу в значенні § 1 артикулу 150 КК Республіки Польща. Крім того, вимога має бути добровільним виразом волі, позбавленим примусу, що виник не під впливом емоцій, а внаслідок довготривалих та серйозних роздумів. Потерпілий повинен домагатися позбавлення життя тривалий час, щоб виключити можливість прийняття рішення під впливом емоцій,

¹ Ustawa z 5 grudnia 1996 r. o zawodach lekarza i lekarza dentystry ze zm.: stanem na 1 stycznia 2010 r. // Dziennik Ustaw. – 2005. – Nr 226. – Poz. 1943.

переживань, алкоголю, наркотичних або психотропних засобів чи переконань з боку інших осіб.

Потерпілий для наявності складу злочину, передбаченого в § 1 статуту 150 КК Республіки Польща, повинен домагатися заподіяння йому смерті без будь-яких умов. Не можна вважати такою вимогу, коли особа просить позбавити її життя за наявності певних умов (наприклад, потерпілий просить позбавити його життя, якщо він втратить зір)¹. Тому не можна вважати вимогою в значенні § 1 статуту 150 КК Республіки Польща бажання потерпілого про позбавлення його життя, навіть викладене у письмовій формі, якщо він не здатний виразити свою волю.

Обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони вбивства на вимогу (еутаназії) є спеціальний мотив – співчуття винного до потерпілого. Крім того, метою дій винної особи має бути припинення терпіння цієї особи. Для наявності складу злочину, передбаченого у § 1 статуту 150 КК Республіки Польща, необхідно, щоб між співчуттям та діями особи був причинний зв'язок.

Об'єктом співчуття повинна бути особа, яку винний позбавляє життя. Відсутній склад злочину, передбачений у § 1 статуту 150 КК Республіки Польща, коли об'єктом співчуття є близькі чи рідні потерпілого.

Однак кримінально-правова норма про еутаназію в законодавстві Республіки Польща не є досконалою, на що звертається увага багатьох вчених. Так, М.І. Хавронюк зазначає, що ця норма не виключає можливості відповідного кримінально-правового привілею для особи, яка навіть і на прохання потерпілого вбиває малолітню або душевно хвору особу, або особу, яка завідомо для винного перебуває під впливом обману, примусу тощо². На недосконалість норми про відповідальність за еутанавтичне вбивство в польському кримінальному праві звертають увагу також Е. Гвіздзівська та Г. Рейман³.

Наявність складу злочину у вбивстві на вимогу (еутаназії) в кримінальному праві Республіки Польща є об'єктивно зумовленим. Можна, звичайно, сперечатися щодо ефективності цієї кримінально-правової норми саме в такому вигляді й у кримінальному праві України, однак не виникає сумнівів щодо доцільності пом'якшення відповідальності за вбивство за таких обставин. Так само, як і щодо доцільності пом'якшення

¹ Huziuk Z. Przestępstwo eutanazji w kodeksie karnym z 1969 r. / Z. Huziuk // Nowe Prawo. – 1973. – nr 11. – S. 34–45.

² Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України в інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: [монографія] / М.І. Хавронюк. – К.: Юрисконсульт, 2006. – С. 656.

³ Gwiazdowska E. Przestępstwo eutanazji w nowym kodeksie karnym / E. Gwiazdowska // Ochrona życia w nowym kodeksie karnym: materiały z Konferencji naukowej, 15 grudnia 1998 r. – Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski, 1999, – S. 59–72; Psychiatria w procesie karnym / [M. Cieślak, K. Spett, A. Szymusik, W. Wolter]; red. nauk. M. Cieślak. – Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1991. – 493 s.

кримінальної відповідальності за вбивство при перевищенні меж необхідної оборони, заходів, необхідних для затримання злочинця чи матір'ю своєї новонародженої дитини.

Л. І. Шеховцова пропонує таку редакцію статті про відповідальність за еутаназію:

«Еутаназія.

1. Умисне позбавлення життя хворого на його прохання або за його згодою, яке здійснює лікар або медичний працівник з метою позбавлення хворого фізичних страждань, які викликані його невиліковною хворобою (еутаназія), —...

2. Позбавлення життя невиліковно хворого за мотивами співчуття, яке здійснює лікар або медичний працівник за його ініціативою чи на прохання близьких або родичів хворого, який знаходиться в стані, за яким він був позбавлений можливості прохати, висловити або іншим чином виразити свою волю або згоду на еутаназію, —...

3. Діяння, передбачені частиною першою чи другою цієї статті, вчинені іншою особою, — ...

4. У виняткових випадках суд з урахуванням тяжкості хвороби, характеру, частоти та тривалості фізичних страждань, що відчуває потерпілий у результаті своєї невиліковної хвороби, його прохання або волевиявлення про умертвіння може призначати м'якше покарання, ніж передбачено цією статтею, або відмовитися від його призначення».

Однак така редакція статі про еутаназію викликає зауваження. По-перше, це стосується виключення автором з ознак об'єктивної сторони цього привілейованого злочину «згоди» на вчинення еутаназії. На наше переконання, потерпілий повинен давати не згоду, а повинен однозначно чітко домагатися позбавлення його життя. При цьому такі домагання мають бути тривалими та зробленими в стані, який дозволяє йому чітко усвідомлювати значення своїх дій. В іншому випадку норма про відповідальність за еутаназію буде поширюватися на випадки, які еутаназією по суті не є, а вчинені з корисливих чи інших мотивів. По-друге, з тих же причин не можна вважати еутаназією випадки позбавлення життя потерпілого на прохання його близьких. Запровадження такої норми дозволить використовувати її в своїх цілях родичами, які бажають отримати спадок потерпілого. Крім того, видається зайвою диференціація відповідальності залежно від того, хто вчиняє еутаназію: лікар чи «інша особа». В зв'язку з цим залишається незрозумілим, хто відповідно до пропонованої статті буде підлягати більш суворій кримінальній відповідальності за вчинення цього злочину: лікар та медичний працівник чи інша особа. КК України сконструйований таким чином, що склади злочинів при пом'якшуючих обставинах на відміну від кваліфікованих, не диференціюються на склади злочинів при пом'якшуючих обставинах та склади злочинів при «особливо пом'якшуючих» обставинах. Крім того, видається, що суспільна

небезпека цього злочину не змінюється залежно від того, хто вчиняє цей злочин: лікар, медичний працівник чи інша особа. І наостанок, видається абсолютно зайвим положення, передбачене в ч. 4 запропонованої статті про пом'якшення покарання. Загальна частина КК України містить ст. 69, яка передбачає загальні правила пом'якшення покарання особі, що вчинила злочин. Видається, що наявність спеціальної норми про пом'якшення покарання за еутаназію є цілком безпідставною.

Враховуючи наведене вище, а також необхідність назви даного злочину українською мовою, пропонуємо доповнити КК України статтею 118¹ в такій редакції:

«Стаття 118¹. Заподіяння смерті зі співчуття (Еутаназія)

Заподіяння смерті людині, що хворіє на невиліковну хворобу й у зв'язку з цим переживає нестерпні фізичні або психічні страждання, на її однозначно чітку, наполегливу вимогу та під впливом співчуття до неї з метою позбавити її страждань, –

карається...».

Така законодавча новела дала би змогу диференціювати кримінальну відповідальність за заподіяння смерті під впливом співчуття, що відповідає сучасній європейській практиці кримінально-правового регулювання. Крім того, таке формулювання еутаназії виключило би можливість застосування цієї кримінально-правової норми у випадках, коли кримінальна відповідальність за позбавлення життя людини не заслуговує пом'якшення.

Основні висновки до розділу

Ббивство в стані сильного душевного хвилювання передбачено як у КК України, так і КК Республіки Польща. Однак у кримінальному законодавстві обох держав цей склад злочину передбачений дещо по-різному. Відповідно до ст. 116 КК України стан сильного душевного хвилювання повинен виникнути раптово внаслідок протизаконного насильства, систематичного знуцання або тяжкої образи з боку потерпілого. Відповідно ж до § 4 артикулу 148 КК Республіки Польща стан сильного душевного хвилювання повинен бути виправданий обставинами. Судочинство Республіки Польща не виключає можливість застосування насильства в стані сильного душевного хвилювання до третьої особи, хоча такі випадки визнаються винятком, а не правилом.

Видається, що формулювання ст. 116 КК України є більш досконалим, ніж формулювання § 4 артикулу 148 КК Республіки Польща, оскільки чітко визначає причини виникнення у винної особи стану сильного душевного хвилювання. Формулювання ж «виправданий обставинами», що використовує польське кримінальне законодавство, є оціночним і викликає багато дискусій.

Щодо заподіяння шкоди в стані сильного душевного хвилювання третім особам, то видається, що такий стан необхідно враховувати при призначенні покарання як обставину, що пом'якшує покарання. Стан сильного душевного хвилювання, умовно кажучи, повертає особу до природного стану, зменшує при цьому вплив чинників психосоціального стримування (контролю). Така поведінка винного є в принципі природною. В зв'язку з цим видається цілком виправдану позицію деяких науковців, які пропонують викласти п. 7 ст. 66 КК України у такій редакції: «вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними чи аморальними діями потерпілого або третіх осіб».

Кримінальне право як України, так і Республіки Польща передбачає як окремий склад злочину вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини. В КК України цей склад злочину визначений у ст. 117, а в КК Республіки Польща він передбачений в артикулі 149.

Ці два склади злочину мають як спільні, так і відмежувальні ознаки. Зокрема, як і польське, так і українське кримінальне законодавство суб'єктом цього злочину визнає жінку, яка народжує або народила дитину. Причиною виокремлення цього складу умисного вбивства в обох випадках визнається спеціальний психічний стан жінки під час пологів, що зменшує здатність усвідомлювати свої дії чи керувати ними.

Однак український законодавець, на відміну від польського, передбачив відповідальність за вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини не лише під час пологів, а й після їх завершення. В акушерстві прийнято вважати, що період «після пологів» триває одну добу після їх закінчення. В зв'язку з цим вбивством відразу ж після пологів слід вважати вбивство, вчинене протягом доби після пологів. Видається за доцільне уточнити в постанові Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи»¹ час, протягом якого вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини слід вважати вбивством «після пологів», виклавши п. 21 цієї постанови в такій редакції: «умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини слід кваліфікувати за ст. 117 КК України, якщо воно вчинене під час пологів або протягом доби після них. Вчинення цих дій через добу або більше після пологів за відсутності кваліфікуючих ознак, передбачених у ч. 2 ст. 115 КК України, тягне відповідальність за ч. 1 зазначеної статті».

Вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини як за КК України, так і за КК Республіки Польща має бути зумовлене емоційною напругою, викликаного вагітністю та пологами, а також психічними процесами, що

¹ Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кирись – Львів: Ліга-прес, 2008. – С. 115–124.

їх супроводжували. Однак у диспозиції ст. 117 КК України на відміну від диспозиції артикулу 149 КК Республіки Польща не вказано, що вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини під час пологів або відразу після пологів має бути зумовлене таким станом. В цій диспозиції відсутня вказівка на особливий психічний стан винної особи. В зв'язку з цим доцільно диспозицію ст. 117 КК України викласти так: «Вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини під час пологів або відразу після пологів, вчинене під їх впливом».

Польське кримінальне законодавство, на відміну від українського, не передбачає такого окремого складу злочину, як вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця. Такі діяння кваліфікуються за артикулом 148 КК Республіки Польща. Водночас у випадку перевищення меж необхідної оборони, особливо коли винна особа застосувала спосіб оборони, не співрозмірний до нападу, суд може застосувати надзвичайне пом'якшення покарання або навіть відмовитися від його застосування. Крім того, суд повинен відмовитися від застосування покарання, якщо перевищення меж необхідної оборони було наслідком страху або душевного хвилювання, виправданого обставинами справи.

Кримінальне законодавство України, на відміну від польського, не передбачає еутаназії як складу умисного вбивства при пом'якшуючих обставинах.

Відповідно до § 1 артикулу 150 КК Республіки Польща еутаназією є вбивство, що вчиняється за наявності двох умов: вимоги потерпілого про позбавлення його життя, а також наявності у винної особи співчуття до потерпілого. Однак кримінально-правова норма про еутаназію в законодавстві Республіки Польща не є досконалою. Зокрема, ця норма не виключає можливості відповідного кримінально-правового привілею для особи, яка навіть і на прохання потерпілого вбиває малолітню або душевно хвору особу, або особу, яка завідомо для винного перебуває під впливом обману, примусу тощо.

Враховуючи досвід польського законодавця та недоліки в закріпленні відповідальності за еутаназію в кримінальному праві Республіки Польща, а також розглянуту вище пропозицію щодо криміналізації позбавлення життя зі співчуття (еутаназії) в українській науці кримінального права, вважаємо за доцільне доповнити КК України статтею 118¹ наступного змісту:

«Стаття 118¹. Заподіяння смерті зі співчуття (Еутаназія)

Заподіяння смерті людині, яка хворіє на невиліковну хворобу і у зв'язку з цим переживає нестерпні фізичні або психічні страждання, на її однозначно чітку наполегливу вимогу та під впливом співчуття до неї з метою позбавити її страждань, —

карається...»

Караність умисних вбивств при пом'якшуючих обставинах у Республіці Польща є більш суворою, ніж в Україні. Так, умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання (параграф 4 артикулу 148 Республіки Польща), карається позбавленням волі на строк від 1 до 10 років, а за КК України (ст. 116) – обмеженням волі на строк до 5 років або позбавленням волі на той самий строк. Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (артикул 149 КК Республіки Польща) – карається позбавленням волі на строк від 3 місяців до 5 років, а за КК України (ст. 117) – обмеженням волі на строк до 5 років або позбавленням волі на той самий строк.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Вивчення монографічної та іншої спеціальної літератури, чинного кримінального законодавства України та Республіки Польща і практики його застосування, що стосується теми монографії, дозволило зробити наступні висновки.

1. Кримінально-правова охорона життя людини в обох державах загалом відповідає сучасним вимогам суспільного життя.

2. У чинному КК України на відміну від КК Республіки Польща, зокрема:

- а) закріплено поняття вбивства;
- б) більше складів умисних вбивств при обтяжуючих обставинах – в ч. 2 ст. 115 КК України їх 14, а в артикулі 148 КК Республіки Польща – 8;
- в) відсутній склад умисного вбивства при пом'якшуючих обставинах «еутаназія»;
- г) дещо по-іншому сформульовано склад умисного вбивства в стані сильного душевного хвилювання. Відповідно до ст. 116 КК України стан сильного душевного хвилювання повинен виникнути раптово внаслідок протизаконного насильства, систематичного знущання або тяжкої образи з боку потерпілого. Відповідно ж до § 4 артикулу 148 КК Республіки Польща стан сильного душевного хвилювання повинен бути виправданий обставинами. Судова практика Республіки Польща не виключає можливість застосування насильства в стані сильного душевного хвилювання до третьої особи, хоча такі випадки визнаються винятком, а не правилом. Видається, що формулювання складу цього злочину у КК України є більш досконалим, оскільки чітко визначає причини виникнення у винної особи стану сильного душевного хвилювання. Формулювання ж «виправданий обставинами», що використовує польське кримінальне законодавство, є оціночним і викликає різнобій думок вчених щодо його розуміння;
- д) кримінальне законодавство як України, так і Республіки Польща передбачає як привілейований склад злочину вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини. Ці два склади злочину мають як спільні, так і

відмежувальні ознаки. Зокрема, як і польське, так і українське кримінальне законодавство суб'єктом цього злочину визнає жінку, яка народжує або народила дитину. Причиною виділення цього злочину в привілейований склад в обох випадках визнається особливий психічний стан жінки під час пологів, що зменшує здатність усвідомлювати свої дії чи керувати ними. Однак український законодавець, на відміну від польського, поширює дії цього привілейованого складу злочину не лише на стан під час пологів, а й на стан після їх завершення. Вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини як за КК України, так і за КК Республіки Польща має бути зумовлене емоційною напругою, викликаною вагітністю та пологами, а також психічними процесами, що їх супроводжували. Однак у диспозиції ст. 117 КК України, на відміну від диспозиції артикулу 149 КК Республіки Польща, не вказано, що вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини під час пологів або відразу після пологів має бути зумовлене особливим психічним станом винної особи.

3. У КК Республіки Польща, на відміну від КК України, зокрема:

а) передбачено вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність за умисні вбивства – 15 років, а за КК України – 14 років (ст. 115–117 КК України) та 16 років (ст. 118 КК України);

б) передбачено вікову неосудність. Відповідно до § 2 артикулу 10 КК Республіки Польща обставини справи, ступінь розвитку неповнолітнього, умови його виховання мають свідчити, що доцільність притягнення його до кримінальної відповідальності, особливо коли виховні заходи, вжиті раніше до нього, не мали належного впливу;

в) закріплений склад умисного вбивства при пом'якшуючих обставинах «еутаназія». В Україні такі діяння залежно від обставин справи, кваліфікуються за ч.1 або 2 ст.115 КК;

г) відсутній склад умисного вбивства при пом'якшуючих обставинах – умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця. В Республіці Польща такі вбивства залежно від обставин справи кваліфікуються за артикулом 148 КК як просте вбивство або вбивство при обтяжуючих обставинах. У випадку перевищення меж необхідної оборони, особливо коли винна особа застосувала спосіб оборони, не співрозмірний до нападу, суд може застосувати надзвичайне пом'якшення покарання або навіть відмовитися від його застосування. Крім того, суд повинен відмовитися від застосування покарання, якщо перевищення меж необхідної оборони було наслідком страху або душевного хвилювання, виправданого обставинами справи;

д) є більш суворими покарання, що передбачені чинним КК, за умисні вбивства: 1) основний склад умисного вбивства (§ 1 артикулу 148 КК) – позбавлення волі на строк від 8 до 25 років або довічне позбавлення волі, а за КК України – позбавлення волі на строк від 7 до 15 років; 2) вбивство

при обтяжуючих обставинах (§ 2, § 3 артикулу 148 КК) – позбавлення волі на строк від 12 до 25 років або довічне позбавлення волі, а за КК України – позбавлення волі на строк від 10 до 15 років або довічне позбавлення волі і, крім цього, конфіскація майна у випадку вчинення умисного вбивства з корисливих мотивів; 3) умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання (§ 4 артикулу 148 КК) – позбавлення волі на строк від 1 до 10 років, а за КК України (ст. 116) – обмеження волі на строк до 5 років або позбавлення волі на той самий строк; 4) умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (артикул 149 КК) – позбавлення волі на строк від 3 місяців до 5 років, а за КК України (ст. 117) – обмеження волі на строк до 5 років або позбавлення волі на той самий строк.

4. Подібними або близькими як у кримінальному законодавстві, так і в доктрині кримінального права обох держав є:

а) поняття вбивства;
б) оцінка умисного вбивства як тяжкого чи особливо тяжкого злочину;
в) визнання суб'єктом вбивства фізичної особи і невизнання суб'єктом вбивства юридичної особи, незважаючи на те, що суб'єктом ряду злочинів за КК Республіки Польща може бути і юридична особа;

г) класифікація умисних вбивств на три основних види: 1) основний склад умисного вбивства (просте вбивство); 2) умисне вбивство при обтяжуючих обставинах; 3) умисне вбивство при пом'якшуючих обставинах;

д) виокремлення в доктринах українського і польського кримінального права загальних видів вбивств та спеціальних видів вбивств. В українському кримінальному праві до загальних видів вбивства відносять вбивства, де життя людини є єдиним безпосереднім об'єктом злочину чи основним безпосереднім об'єктом злочину. До їх числа в українському кримінальному праві відносять вбивства, передбачені у ст.ст.115–118 КК України, а в польському кримінальному праві – вбивства, передбачені артикулами 148–150 КК. До спеціальних видів відносять вбивства, де життя людини є додатковим безпосереднім об'єктом злочину, який, однак, є пріоритетним об'єктом кримінально-правової охорони, оскільки саме для охорони життя конкретних категорій потерпілих були створені відповідні спеціальні норми. В КК України спеціальними видами вбивств є посягання на життя державного діяча (ст. 112 КК України), працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця (ст. 348 КК України); судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя (ст. 379 КК України); захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги (ст. 400 КК України); опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків, якщо вони були пов'язані з умисним вбивством цих осіб (ч. 4 ст. 404 КК України); посягання на життя представника іноземної держави (ст. 443 КК України).

У польському кримінальному праві можна виділити три спеціальних види вбивств: 1) це вбивство військовополонених; 2) вбивство поранених; 3) вбивство військових капеланів під час ведення бойових дій всупереч нормам міжнародного права (§ 1 артикул 123 КК Республіки Польща);

5. В українській та польській доктрині кримінального права дискусійними та нетотожними є:

а) розуміння об'єкта умисних вбивств (предмета кримінально-правової охорони в Республіці Польща)

б) визнання людини предметом злочину в кримінальному праві України та *«предметом виконавчим»* в польському кримінальному праві;

в) трактування обов'язкових ознак об'єктивної сторони складу вбивства: 1) суспільно небезпечного діяння; 2) суспільно небезпечних наслідків; 3) причинового зв'язку між суспільно небезпечним діянням винного та суспільно небезпечними наслідками у вигляді смерті іншої людини.

6. У процесі даного монографічного дослідження обґрунтовано доцільність: **1) внесення таких змін до чинного КК України:**

а) назву другого розділу Особливої частини КК України викласти так: **«Злочини проти життя та здоров'я людини»**, а також виключити зі ст.ст. 115 і 120 КК термін **«особа»**, замінивши його терміном **«людина»**;

б) змінити редакцію ч. 1 ст. 115 КК України, визначивши в ній вбивство як **умисне, протиправне, насильницьке діяння, що посягає на життя іншої людини і заподіює їй смерть**;

в) доповнити п. 5 ч. 2 ст. 115 КК України новою кваліфікуючою ознакою, передбачивши посилення відповідальності за умисне вбивство з застосуванням вогнепальної зброї, та викласти його в такій редакції: **«вчинене способом, небезпечним для життя багатьох осіб або із застосуванням вогнепальної зброї»**;

г) удосконалити п. 14 ч. 2 ст. 115 КК України, виклавши його в наступній редакції: **«з мотивів расизму, етнічного чи національного походження, релігійних чи ідеологічних переконань потерпілого»**;

д) виключити з назв та диспозицій ст.ст. 115, 116, 117, 118 КК України термін **«умисне»**, а в назві та диспозиції ст. 119 КК України термін **«вбивство»** замінити на **«заподіяння смерті»**;

е) доповнити диспозицію ст. 117 КК України вказівкою на обстановку вчинення цього злочину, а саме: **вчинення його під впливом пологів**;

є) доповнити диспозицію ч. 1 ст. 120 КК України, передбачивши відповідальність за **доведення до самогубства способом обману**;

ж) доповнити КК України ст. 118¹ **«Заподіяння смерті зі співчуття (еутаназія)»** в такій редакції **«Заподіяння смерті людині, що хворіє на невиліковну хворобу і у зв'язку з цим переживає нестерпні фізичні або психічні страждання, на її однозначно чітку наполегливу вимогу та під впливом співчуття до неї з метою позбавити її страждань»**, –

карається...»

2) внесення таких змін до постанови Пленуму Верховного Суду України № 2 від 7 лютого 2003 року «Про судову практику у справах про злочини проти життя та здоров'я особи»:

а) у назві даної постанови та у її тексті **замінити термін «особа» терміном «людина»;**

б) уточнити ч. 1 пункту 6 постанови вказівкою на ставлення у вину суб'єктові вбивства лише тих кваліфікуючих ознак, які охоплювалися його умислом, виклавши її в такій редакції: «Під вбивством малолітньої дитини (п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України) розуміється умисне позбавлення життя особи, якій не виповнилося 14 років. Ця кваліфікуюча ознака наявна тоді, **коли винний достовірно знав, що потерпілий є малолітнім**», виключивши, таким чином, можливість кваліфікації за цим пунктом ст. 115 КК України вбивств, вчинених через необережність;

в) доповнити п. 21 постанови **визначенням поняття «після пологів»** та викласти її так: «Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини слід кваліфікувати за ст. 117 КК України, **якщо воно вчинене під час пологів або протягом доби після них. Вчинення цих дій через добу або більше після пологів за відсутності кваліфікуючих ознак, передбачених у ч. 2 ст. 115 КК України, тягне відповідальність за ч. 1 зазначеної статті**».

Таким чином проведене дослідження дало можливість заповнити низку прогалин у вітчизняній кримінально-правовій науці, показало перспективність подальших компаративістських досліджень у сфері кримінального права.

Набутий досвід порівняння кримінального законодавства України та Республіки Польща в частині регламентації відповідальності за умисні вбивства дає підстави вважати перспективним проведення відповідного аналізу щодо інших кримінально-правових інститутів, а також детального порівняння Кримінального кодексу України з законодавчими актами інших держав. Це дасть змогу сформулювати додаткові пропозиції щодо подальшого вдосконалення вітчизняного кримінального законодавства та практики його застосування.

**Гришук В. К., Маковецька Н. Є.,
Плукар В. В., Яремко Г. З.**

ВБИВСТВА ЛЮДИНИ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ УКРАЇНИ

Підручник

ВСТУП

В Конституції України (ст. 3) закріплене принципове положення, згідно якого людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Стаття 27 Конституції України закріпила основне природне право кожної людини – право на життя: «Кожна людина має невід'ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави – захищати життя людини. Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань».

Життя є найціннішим із благ не лише для людини, а й для українського суспільства загалом, тому захист життя людини гарантується Конституцією України, а за посягання на її життя встановлена найбільш сувора відповідальність – кримінальна. Серед завдань КК України (ст. 1) є правове забезпечення охорони прав і свобод людини, у тому числі, перш за все, її природного права на життя.

В структурі злочинності злочини проти життя людини є досить чисельними. Так, у 1972 р. в Україні було зареєстровано 1577 вбивств, у 1992 р. – 3679, у 2000 р. – 4034, у 2006 р. – 3220, у 2007 р. – 2906, у 2008 р. – 2707, а у 2009 р. – 2478 вбивств¹. У 2010 році було зареєстровано 2356 умисних вбивств, у 2011 р. – 2506, у 2012 р. – 2105, у 2013 р. – 5861, у 2014 р. – 11466, у 2015 р. – 8367², у 2016 р. – 5870, за 10 міс. 2017 р. – 5230 відповідно³. Таким чином, за останні декілька років кількість зареєстрованих вбивств людини дещо зменшується.

¹ Статистика МВС України [Електронний ресурс] / Міністерство внутрішніх справ України // Офіційний сайт Міністерства внутрішніх справ України. – Режим доступу: <http://www.mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/index>

² Бесчасний В.М. Кримінологічне забезпечення протидії злочинності в Україні / В.М. Бесчасний. – Харків: Вепрві, 2017. – С. 16–17.

³ Статистична інформація про стан злочинності та результати прокуратурсько-слідчої діяльності [Електронний ресурс] / Генеральна прокуратура України // Офіційний сайт Генеральної прокуратури України. – Режим доступу: <http://www.gr.gov.ua> (дата звернення: 04.03.2019).

Такі високі показники злочинів проти життя людини об'єктивно зумовлюють необхідність всебічного, комплексного дослідження даної проблематики і в тому числі засобами доктрини кримінального права.

Очевидним є те, що кримінально-правова характеристика умисних вбивств людини не є чимось новим і містить достатню кількість теоретично-наукових напрацювань. Проблеми кримінальної відповідальності за вбивство людини, окремі його різновиди розглядаються в працях багатьох вітчизняних науковців, зокрема, О. В. Авраменка, Ю. В. Александрова, М. І. Бажанова, А. В. Байлова, Ю. В. Бауліна, С. Д. Бережний, В. І. Борисова, О. В. Бурко, В. О. Гацелюка, Н. А. Дідківської, Г. О. Ганової, В. К. Грищука, В. О. Глушкова, О. В. Гороховської, В. Т. Дзюби, В. О. Копанчука, М. Й. Коржанського, М. П. Короленка, В. Н. Куца, О. П. Литвина, Д. І. Лопашука, В. М. Мамчура, В. О. Навроцького, В. І. Осадчого, Л. А. Остапенко, Т. А. Павленко, М. І. Панова, О. І. Перепелиці, Н. М. Плисюк, В. В. Сташиса, В. П. Тихого, О. М. Храмцова, С. Д. Шапченка, С. С. Яценка. Водночас окремі питання залишаються недостатньо дослідженими або до цього часу є дискусійними, внаслідок чого спостерігається неоднозначне тлумачення тих чи інших кримінально-правових норм, які передбачають кримінальну відповідальність за вбивство людини, що негативно впливає як на навчальний процес так і на правозастосовчу практику. Вочевидь виникла необхідність поглибленого наукового аналізу даної проблематики.

Однією з особливостей даної монографії є те, що в її назві та в тексті вживається, замість поняття «вбивство», більш точне поняття «вбивство людини», оскільки людину в Україні, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку визнано найвищою соціальною цінністю. Окрім цього, в даній монографії йдеться виключно про посягання на життя людини, чим не охоплюються посягання на життя представників тваринного світу. Тому, і в тих випадках, де вживається в тексті монографії термін «вбивство», йдеться про вбивство людини.

Авторський колектив монографії: доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України Грищук В. К. (розділ 1, розділ 2 – у співавторстві з кандидатом юридичних наук, доцентом Маковецькою Н. Є. та кандидатом юридичних наук, доцентом Плукарем В. В.); кандидат юридичних наук, доцент Яремко Г. З. (розділ 3).

РОЗДІЛ І

ЗАГАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО НАУКОВОГО АНАЛІЗУ ВБИВСТВ ЛЮДИНИ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ УКРАЇНИ

§1. Пам'ятки українського права про кримінально-правову охорону людини

Усунення небезпеки для життя та здоров'я людини потребує, залежно від джерела небезпеки, у кожному випадку специфічних засобів особистісного і суспільного характеру, серед яких можна виділити звичаї, норми моралі, технічні норми, організаційні, виховні та ін. Особливе місце належить нормам права. З найдавніших часів писані норми права вважалися досить ефективними засобами захисту життя, здоров'я, свободи і гідності особи.

Запровадження християнства на Русі мало позитивні результати. З часу хрещення Русі у ній поширилися писемність і книжність, договори й закони набували письмової форми, таким чином ставали відомими більш широкому колу підданих князя. Церква наглядала за точністю торговельних мір і ваг, за виконанням віруючими обов'язків з благоустрою, сплаті церковних податей тощо, що стало джерелом її значних доходів. Церква була зацікавлена щоб закони діяли, в державі був правопорядок, щоб її доходи були непорушними¹.

Численні літописи свідчать, що київські князі неодноразово ходили у військові походи на Візантію. В історичних джерелах немає вичерпних відомостей щодо кількості цих походів та їх наслідків. Проте достовірно відомо, що успішні походи київських князів неодноразово завершувалися укладенням договорів з візантійськими імператорами. В науці права не виникає сумніву, що ці договори є винятковими за важливістю пам'ятками права, які свідчать про неабияку роль Київської Русі в міжнародних відносинах того часу, про економічні, політичні і культурні зв'язки Русі з Візантією. Поряд з цим вони є цінними джерелами для вивчення соціально-економічних відносин і розвитку права Київської Русі².

Першими нині відомими русько-візантійськими письмовими джерелами, в яких виявлено норми кримінально-правового змісту, є міждержавні договори, укладені великими руськими князями Олегом (911 рік) та Ігорем (944 рік) з імператорами – самодержцями візантійськими Леоном

¹ Бандурка О.М. Тисячоліття злочинності в Україні: монографія / О.М. Бандурка. – Харків: Золота миля, 2015. – С. 21–22.

² Гришук В.К. Договори київських князів з візантійськими імператорами в X ст.: проблеми кримінально-правового регулювання / В.К. Гришук // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2000. – Вип. 35. – С. 70.

(Олександром, Костянтином) та, відповідно, Романом (Костянтином і Стефаном). Аналіз змісту договорів 911 і 944 років дає підстави стверджувати, що значна частина їх норм стосується кримінально-правової охорони життя, здоров'я, свободи людини, власності та інших соціальних цінностей тогочасних суспільств обох держав¹.

Кримінально-правовий характер, у широкому розумінні цього слова, властивий для восьми статей договору 911 року: 2, 3, 4, 5, 6, 7, 14, 15. Із змісту ст.2 випливає, що сторони негативно ставились до інституту кровної помсти і самоуправства, віддаючи перевагу офіційному судочинству над злочинцем. Потерпілі від злочинів повинні були звертатись зі скаргами до органів суспільної влади. Злочин у договорах названо «проказою», «гріхом», а покарання – «помстою», «стратою», «епітимією». Особу, вина якої у вчиненні злочину була доведена і яка підлягала покаранню, називали «тать», «злодій». Відповідно до ст.3 договору, звинувачення повинно базуватись на публічно поданих доказах. Найважливішим доказом вини вважався факт затримання особи на місці вчинення злочину. В інших випадках звинувачений міг заперечувати причетність його до вчинення конкретного злочину, даючи клятву (присягу). Якщо у процесі розслідування встановлювали, що присяга була фальшивою, то винний підлягав покаранню, яке відповідало характерові злочину².

Так, у договорі 911 року записано: «Якщо, хто уб'є християнина, русин чи християнин русина, – нехай умре там, де вчинить вбивство. Якщо ж утече той, хто вчинив вбивство, (і) якщо є він заможним, то (ту) частину (майна) його, котра його буде по закону, хай візьме родич убитого; але й жона вбивці хай має стільки, скільки належить (їй) по закону; якщо ж той, що вчинив вбивство і втік, є неімушим, хай буде під судом, поки не знайдеться, і тоді хай умре»³. Така норма договору допускала можливість застосування своєрідного викупу у випадку, коли вбивця втікав від суду. Родичі вбитого набували права на належне йому майно, за винятком того майна, яке належало дружині вбивці за звичаєм. Коли вбивця не мав майна, то його переслідування тривало аж доки він не був спійманий і страчений. Застереження щодо майна дружини вбивці свідчить, що одним із принципів кримінальної відповідальності за договором був принцип особистої відповідальності⁴.

¹ Колос М.І. Кримінальне право в Україні (X-початок XXI століття): моногр.: у 2 т. / М.І. Колос. – К.: Острог, 2011. Т. 1: Освіта, наука, законодавство. – С. 111, 113.

² Гришук В.К. Договори київських князів з візантійськими імператорами в X ст.: проблеми кримінально-правового регулювання / В.К. Гришук // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2000. – Вип. 35. – С. 71.

³ Колос М.І. Кримінальне право в Україні (X-початок XXI століття): моногр.: у 2 т. / М.І. Колос. – К.: Острог, 2011. Т. 1: Освіта, наука, законодавство. – С. 114.

⁴ Гришук В.К. Договори київських князів з візантійськими імператорами в X ст.: проблеми кримінально-правового регулювання / В.К. Гришук // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2000. – Вип. 35. – С. 71.

За ініціативою візантійських імператорів Романа, Константина і Стефана під час військового походу князя Ігоря в 944 році був укладений новий договір між Київською Руссю та Візантією, яким фактично підтверджувалися положення договору 911 року з незначними змінами¹.

Кримінальне право русичів дохристиянської, язичницької доби мало чітко виражений релігійний характер. Злочин вважався різновидом гріха, а покарання злочинця було священним обов'язком племені. Виконання покарання покладалось на потерпілого, його родичів та сусідів. Затриманого вбивцю позбавляв життя будь-хто із родичів убитого. У випадку, коли його родичі звертали майно вбивці на свою користь, то вони позбавлялись права заподіяти йому смерть. Заподіяння тілесних ушкоджень каралось штрафом. Кожен член племені мав право вбити злодія, розбійника, котрий чинив опір затриманню і не підкорявся князівському розпорядженню. Злодій, котрий здавався, карався штрафом у розмірі подвійної або потрійної ціни вкраденого майна. Засуджені злочинці, у випадку неможливості сплати штрафу видавались потерпілому².

В основі християнського вчення покладені біблійські положення про життя, свідомість, богошанування. Фактично немає жодної сфери суспільного життя, якої б не стосувалась Біблія. Зокрема, шоста заповідь: «Не вбивай». За таке діяння людина, відповідно до новозавітних постанов, Царства Божого не успадкує, якщо не принесе належного покаяння, а відповідно до земної санкції, що міститься в п. 66 Апостольських правил: Якщо хтось із кліру під час сварки когось ударить, і одним ударом убіє, то буде видалений за дерзновіння своє. Якщо ж мирянин це створить, то буде відлучений³.

Екскурс в історію права дає змогу проаналізувати злочини проти життя та здоров'я за Руською Правдою – однією з перших пам'яток права періоду Київської Русі.

Початковий текст Руської Правди до нас не дійшов. Нині відомо 106 списків Руської Правди, як ствердили В.С.Кульчицький, М.І.Настюк, Б.Й.Тищик. На їхню думку, усі списки складені протягом XIII–XVII ст. Списки прийнято поділяти на три редакції – Коротку, Розширену та Скорочену⁴. Коротка редакція Правди, за А.Й.Рогожином та В.Д.Гончаренком, поділяється на кілька частин: Правду Ярослава, або Найдавнішу Правду (ст. 1–18), Правду Ярославичів, або Статут Ярославичів (ст. 19–41), Покоу вірного (ст. 42) та Уроку мостників (ст. 43). Іноді появу Правди Ярослава датують 10–30-ми роками XI ст., а Правди

¹ Там само. – С. 72.

² Там само. – С. 73.

³ Бандурка О.М. Тисячоліття злочинності в Україні: монографія / О.М. Бандурка. – Харків: Золота миля, 2015. – С. 22, 39–40.

⁴ Кульчицький В.С. Історія держави і права України / В.С. Кульчицький, М.І. Настюк, Б.Й. Тищик. – Львів, 1996. – С. 26.

Ярославичів – 50–60-тими роками XI століття. При цьому Коротка редакція Правди як єдиний кодифікований акт, на думку дослідників, з'явилася в кінці XI або на початку XII ст.¹

Як пам'ятка права Руська правда вперше була відкрита В. Н. Татищевим у 1738 р., тобто понад 270 років тому². Історики вважають, що найдавніша Правда з'явилася у 1016 р.³ або в 1015 р.⁴ І. Д. Беляєв, посилаючись на літописні джерела, стверджує, що це сталося в 1019 р.,⁵ а М. М. Тихомиров – 1036 р.⁶ Попри цю розбіжність у поглядах щодо дати появи Руської Правди, всі вони одноставно пов'язують цю пам'ятку з іменем князя Ярослава Мудрого⁷.

Ще й нині залишається спірним питання, чи Руська Правда є першим писаним джерелом права Київської Русі. Науковці припускають, що перші писані джерела права були і до Руської Правди, проте на сьогодні не збереглися⁸. Л. В. Черепнін припускає, що між 882 і 911 роками був створений кодифікований акт ранньофеодального права, який послужив основою для Руської Правди Ярослава Мудрого⁹. Поряд з цим М. Б. Свердлов шляхом порівняння текстів показав схожість Руської Правди з Правидами германців, які, як відомо, були складені значно раніше. Зокрема, Салічну правду відносять до 481–511 р.¹⁰ Однак, як думається, це не свідчить, що норми Руської Правди запозичені нашими предками у германців. Цілком слушним з цього приводу є висновок відомого чеського вченого XVIII ст.

¹ Історія держави і права України. – К., 1996. – Ч.1. – С. 56.

² Див.: Беляєв І.Д. Лекции по истории русского законодательства / И.Д. Беляев. – М., 1879. – С. 223; Правда Русская. II. Комментарии. – Москва; Ленинград, 1947. – С. 3.

³ Греков Б.Д. Киевская Русь / Б.Д. Греков. – М., 1952. – С. 523.

⁴ Памятники русского права. – М., 1952. – С. 85.

⁵ Беляєв І.Д. Лекции по истории русского законодательства / И.Д. Беляев. – М., 1879. – С. 223.

⁶ Тихомиров М.М. Исследование Русской Правды / М.М. Тихомиров. – Москва; Ленинград, 1941. – С. 48–49.

⁷ Див.: Ланге Н.И. Исследование об уголовном праве Русской Правды / Н.И. Ланге. – СПб., 1860; Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права / М.Ф. Владимирский-Буданов. – К., 1886; Сергеевич В.И. Лекции по истории русского права / В.И. Сергеевич. – М., 1910; Тихомиров М.Н. Исследование о Русской Правде / М.Н. Тихомиров. – Москва; Ленинград, 1941; Юшков С.В. Русская Правда: Происхождение, источники, значение / С.В. Юшков. – М., 1950; Греков Б.Д. Правда Русская / Б.Д. Греков. – М., 1947; Греков Б.Д. Киевская Русь / Б.Д. Греков. – М., 1952.

⁸ Кульчицький В.С. Історія держави і права України / В.С. Кульчицький, М.І. Настюк, Б.Й. Тищик. – Львів, 1996. – С. 25; Хачатуров Р.А. Становление права (на материалах Киевской Руси) / Р.А. Хачатуров. – Тбилиси, 1988. – С. 186–190.

⁹ Черепнін Л.В. Общественно – политические отношения Древней Руси и Русская Правда / Л.В. Черепнін // Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965. – С. 138–146.

¹⁰ Свердлов М.Б. От закона Русского к Русской Правде / М.Б. Свердлов. – М., 1988. – С. 43–69.

Г. Ірічека, що в однакових умовах розвиваються однакові закони. За його словами, порівняльний аналіз приводить до думки, що різні народи, які в інших відношеннях зовсім не схожі, мали дуже подібні правила і юридичні принципи¹. М. Капустін також дотримується подібних поглядів. Він вважає, що право як керівна сила діяльності, визначаючи постійні форми відносин між людьми і охороняючи їх, справедливо чи рівномірно для всіх перебуває в тісному зв'язку з тими явищами життя, для яких воно служить нормою. Кожний юридичний інститут існує в реальній дійсності як факт, перш ніж знайде свій вираз у звичаї або в законі. Право не створює відносин між людьми, а лише охороняє своїми заборонами і приписами ту форму відносин, в якій ці відносини мають творчий характер, тобто ведуть до збільшення матеріальних і моральних сил людини². Такий висновок співзвучний сучасній теорії соціальної зумовленості норм кримінального права³. Разом з тим, слід пам'ятати, що відомий вплив на зміст кодифікацій права того часу справляли норми канонічного права. На схожість норм «Святого письма» і «Руської правди» звертає увагу І. Н. Данилевський⁴.

Аналіз тексту Руської Правди показує, що злочини проти життя та здоров'я не мають чіткої систематизації на види. Однак на його основі можна виділити такі злочини: вбивство людини (ст. 1, 19, 20, 22-27); заповідання тілесних ушкоджень (ст. 5-8); нанесення удару (ст. 3, 4, 10, 17); мордування (ст. 33); погроза (ст. 9). Зауважимо, що Руська Правда не поділяє злочинів на умисні і вчинені з необережності. Тому зробити висновок про різницю в караності злочинів умисних і вчинених з необережності немає можливості. Крім того, диспозиції кримінально-правових норм Руської Правди є простими: вони називають злочин, проте не розкривають його ознак, і тому з'ясувати зміст кримінально-правової заборони можна, лише спираючись на сучасне розуміння поняття того чи іншого злочину.

Вбивство людини. В названих вище нормах Руської Правди окремо виділено вбивство: вільної людини («мужа»), дворецького, князівського тіуна, старшого конюха, князівського старости, князівського рядовича, смерда, холопа, рабині-годувальниці, дядька-вихователя. Не виділено окремо посягання на життя князя чи членів його родини. Термін «муж», як вважають окремі дослідники, охоплював собою кожну вільну людину,

¹ Черниловский З.М. Русская Правда в свете других славянских судебных кодексов / З.М. Черниловский // Древняя Русь: проблемы права и правовой идеологии. – М., 1984. – С. 4.

² Капустин М. История права / М. Капустин. – Ярославль, 1872. – С. 1.

³ Див.: Основания уголовно-правового запрета: криминализация и декриминализация. – М.: Наука, 1982; Тоболкин П.С. Социальная обусловленность уголовно-правовых норм / П.С. Тоболкин. – Свердловск, 1983; Спиридонов Л.И. Социология уголовного права / Л.И. Спиридонов. – М., 1986.

⁴ Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников (IX-XII вв.) / И.Н. Данилевский. – М., 1998. – С. 155.

в тому числі правителів, князівських дружинників, членів їх сімей¹. Інші науковці схильні розуміти під цим поняттям дружинників князя, рицарське його оточення².

В основу караності за вбивство людини покладено соціальний стан потерпілого. За вбивство русина, гридина, купчини, ябедника, мечника, ізгоя чи слов'янина (ст. 1) Руської Правди передбачала віру (штраф) 40 гривень, а за вбивство «мужа» – вільної людини більш вищого соціального положення – кровну помсту. Однак, якщо не буде кому вчинити цю помсту, то слід було сплатити віру (штраф) 40 гривень. Коло осіб, котрі мали право на помсту, на відміну від договору князя Олега з візантійцями, було звужене і чітко визначене: «брат за брата, син за батька або двоюрідний брат, або племінник з боку сестри». Явний «чоловічий наголос» у цьому вислові та у вислові «вб'є муж мужа» зовсім не означає, що помститися можна було лише за вбивство чоловіків. Очевидно, що і за вбивство вільних жінок цього ж рангу також застосовувалася помста.

Значно суворішим був рівень караності за вбивство князівських слуг найвищого управлінського рангу. Так за вбивство дворецького, під'їзного (збирача податків) (ст. 19, 21), тіуна (ст. 22), старшого конюшого (ст. 23) належало платити віру (штраф) у розмірі 80 гривень. Це може свідчити про те, що князь і його оточення надавали великого значення зміцненню державної влади. Порівнюючи ці підходи, не можна не зауважити розбіжність у розмірі віри (штрафу), передбаченої ст. 1 та ст. 19, 21, 22 Руської Правди. А. А. Зімін стверджує, що за ст. 1 цієї редакції Правди, якщо не було осіб, які могли б помститися за вбивство рядового члена общини (вільної людини. – В. К.), необхідно було сплатити також віру (штраф) 80 гривень, з яких 40 гривень йшло в княжу казну і 40 гривень – родичам вбитого³.

За вбивство залежних людей (невільних), які належали до числа слуг князя, карали менш суворо. Зокрема, за вбивство князівського старости, рабині-годувальниці, дядька-вихователя стягували віру (штраф) у розмірі 12 гривень (ст. 24, 27), а за князівського рядовича, смерда, холопа – 5 гривень (ст. 25, 26).

Лише після смерті Ярослава Мудрого (1054р.), «знову зібравшись, сини Ізяслав, Святослав, Всеволод і мужі їх Коснячко, Перенг, Никифор скасували кровну помсту за вбивство, а постановили відкупатися грошима» (ст. 2 Руської Правди)⁴.

Слід також зауважити, що в тексті Руської Правди вже намічалися мотиви злочинів. Так, ст. 6 Руської Правди згадує випадок вбивства

¹ Памятники русского права. – М., 1952. – С. 87.

² Правда Русская. II. Комментарии. – Москва; Ленинград, 1947. – С. 16.

³ Памятники русского права. – М., 1952. – С. 95.

⁴ Бандурка О.М. Тисячоліття злочинності в Україні: монографія / О.М. Бандурка. – Харків: Золота миля, 2015. – С. 57.

людини «на бенкеті явно», а ст. 7 – вбивство людини «на розбої без будь-якої сварки». У першому випадку мається на увазі неумисне, відкрито вчинене вбивство людини (а «на бенкеті» – означає ще і в стані сп'яніння). У другому випадку – розбійне, корисливе, умисне вбивство людини (хоча на практиці умисно можна вбити і на бенкеті, а ненавмисно – в розбої). За таке вбивство людини в розбої (ст. 7 Руська Правда) згідно із законом могла призначатися вища міра покарання – «потік і розграбування». Це покарання передбачало конфіскацію майна і видачу злочинця (разом із сім'єю) «головою», тобто в рабство¹.

Життя жінок і чоловіків захищалося неоднаково. Так, в Руській Правді є стаття, в якій йдеться, що за вбивство жінки передбачається таке ж само покарання, як за вбивство чоловіка, в тому випадку, якщо вона не була винною (якщо не давала приводу для гніву й вбивства)².

Тілесні ушкодження. Традиційного поділу тілесних ушкоджень на види Руська Правда не знає. Однак із змісту ст. 5 можна припустити, що йдеться про тяжкі тілесні ушкодження – «якщо (хто-небудь) вдарить (мечем) по руці і рука відпаде або відсохне». Караність цього злочину рівнозначна караності вбивства людини – 40 гривень винагороди на користь потерпілого. Очевидно, такий підхід до караності застосовувався і якщо заподіяно шкоди нозі потерпілого. Це впливає із ст. 6, де сказано: «Якщо нога залишиться цілою, (але) якщо почне кульгати, то нехай усмиряють (винного) домочадці (пораненого)». Термін «усмиряють» означає можливість застосування членами родини потерпілого («домочадцями») кровної помсти³. Поряд з цим за відрубаний палець належало платити потерпілому 3 гривні винагороди (ст. 7), а за вирвані вус або жмут бороди – 12 гривень (ст. 8).

За удар мечем у піхві, чи рукояткою меча (ст. 4), батогом, жердиною, п'ястою, чашею або плазом меча (ст. 3) стягували 12 гривень винагороди на користь потерпілого. При цьому звертає на себе увагу той факт, що винагорода потерпілому за відрубаний палець була рівноцінною (3 гривні) винагороді у випадку «коли людина попхне людину від себе чи до себе» (ст. 10), тобто заподіяння образи дією.

Із змісту ст. 17 Руської Правди, можна зробити висновок, що розглянуті випадки кримінально-правового регулювання стосувались лише вільних людей. До холопів та інших залежних людей (рядовичів, смердів, закупів, рабів) у випадку заподіяння ними тілесних ушкоджень вільній людині застосовувалась кровна помста: «Якщо холоп ударить вільну людину ... а після того, якщо де-небудь знайде холопа побита людина, нехай його вб'є». Каралося і приховування такого холопа його володарем. Який не бажав його видати. У цьому випадку володареві холопа треба

¹ Там само.

² Там само. – С. 61.

³ Памятники русского права. – М., 1952. – С. 89.

було забрати собі і заплатити за нього 12 гривень, що можна розглядати як викуп за життя холопа. Очевидно, що такий підхід застосовували і у випадку вчинення вбивства вільної людини холопом або іншою залежною людиною.

Холоп, інша залежна людина, перебували під захистом свого володаря. Доказом цього є припис ст. 33 Руської Правди, де вказано: «Якщо без княжого розпорядження будуть мордувати смерда (то платити) 3 гривні за образу; а за (мордування) огнищанина, тіуна і мечника – 12 гривень». Потерпілим у наведених випадках був князь і тому винагорода за вчинення названих діянь йшла на його користь.

Як бачимо, майже у всіх згаданих випадках (стосовно тілесних ушкоджень) віра (штраф) на користь князя не сплачувалась.

Привертає увагу те, що кровна помста допускалась у тому випадку, «коли хто-небудь буде побитий до крові або синців», якщо ж потерпілий «за себе не може помститися, то нехай візьме собі з винного 3 гривні винагорода та ще й плату лікареві» (ст. 2). Перша особливість такого роду помсти полягала в тому, що право на помсту належало винятково потерпілому, а не його близьким родичам. Друга особливість – винагорода доповнювалася відшкодуванням потерпілому заподіяної злочином шкоди – плати лікареві. Третя особливість – доказами визнавалася лише наявність крові або синяків, а якщо їх не було, то покази свідків: «Якщо хто-небудь буде побитий до крові або до синців, то не шукати цьому чоловікові свідків; якщо на ньому не буде жодних слідів (побоїв), то нехай прийдуть свідки; якщо ж не може (привести свідків), то справі кінець» (ст. 2). Принагідно слід зазначити, що доказом образи дією (ст. 10) могли бути лише покази двох свідків. Іноземців у таких випадках приводили до присяги.

Викладену в ст. 9 Правди норму («якщо хтось оголить меч, але не вдарить (ним), то він покладе гривню») можна розглядати двояко. По-перше, як встановлення винагорода на користь потерпілого за образу дією; по-друге, як встановлення винагорода на користь потерпілого за погрозу вбивством, заподіяння тілесних ушкоджень.

Руська Правда містить у собі своєрідний зародок інституту необхідної оборони, поєднаний з кровною помстою. Зокрема, дозволяли вбивати нічного злодія «у своєму дворі або у будинку, або біля хліва» (ст. 38). Однак, якщо злодій був затриманий (зв'язаний) і в такий спосіб утримували його до ранку, то вбивати заборонялося. Той, хто затримав, зобов'язаний був доставити злодія «на княжий двір; а якщо ж (його) вб'ють і люди бачили (його) зв'язаним, то платити за нього».

Руська Правда, як перший кодекс давньоруського права, який зберігся до нашого часу, заклала основи правового захисту життя і здоров'я особи, що знайшло свій подальший розвиток у наступних кодифікованих правових актах.

Певний інтерес викликає аналіз особливостей формування кримінального права у Галичині в складі Польського Королівства (1387–1569 рр.). Основними джерелами права Польського Королівства цього періоду були зокрема, Віслицький статут 1347 р., Повний звід Статутів Казимира Великого 1420 р., Вартський статут 1423 р., Статут Яна Ласького 1506 р. та інші. Повний звід статутів Казимира Великого, зокрема, виділяв такі види вбивства людини: вбивство родича, вбивство шляхтича в його домі, за що співучасники несли відповідальність нарівні з основними винуватцями. В свою чергу, Віслицький статут 1347 року установлював такі покарання: за вбивство рицаря рівним йому рицарем – 60 гривен; за вбивство рицаря солтисом або кметем – 15 гривен; за вбивство кріпака кріпаком – 4 гривни¹.

Як відомо, у феодальному суспільстві життя, здоров'я і достаток привілейованих осіб перебували під особливою охороною держави. Це виявилось у диференціації штрафу за вбивство і грошового відшкодування – залежно від станової приналежності вбитого або пораненого. Посилений захист шляхти від посягань осіб нижніх станів полягав у застосуванні до міщан і селян, котрі вбили шляхтича, обов'язкової смертної кари, яка була найсуворішим покаранням та поділялася на просту і кваліфіковану².

Водночас на східних землях колишньої Київської Русі формується новий тип вічевої влади, виникають нові правові документи, найвизначнішим з яких вважаються Псковська судна грамота. У ній містяться норми цивільного, сімейного й кримінального права, а також процесуальні норми. Ухвалення цього документу на віче більшість дослідників відносить до 1467 року. До злочинів проти особи традиційно відносили вбивство людини, нанесення побоїв та образу дією. За вбивство людини, згідно з Псковською судною грамотою, стягався «продаж» у розмірі в 1 рубль (ст. 96). Можливо, такий відносно невеликий (порівняно з Руською Правдою) розмір княжого «продажу» пояснюється незацікавленістю Псковської влади в посиленні ролі і влади князя. Окрім цього штрафу, винний сплачував окрему винагороду сім'ї вбитого. Якщо вбивцю виявити не вдалося, волость або община, як і за нормами Руської правди, сплачувала «дику виру»³.

У другій половині XIV ст. значна частина українських земель (Волинь, Чернігово-Сіверщина, Поділля, Київщина) була приєднана до складу Великого князівства Литовського, що в результаті привело до

¹ Бойко І.Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / І.Й. Бойко. – Львів: Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – С. 150.

² Там само. – С. 154–155.

³ Бандурка О.М. Тисячоліття злочинності в Україні: монографія / О.М. Бандурка. – Харків: Золота миля, 2015. – С. 77, 79.

формування Литовсько-Руської держави, однієї з найвпливовіших, найдинамічніших, найдемократичніших держав Середньовічної Європи. Литовські статuti 1529, 1566, 1588 рр. мали широке застосування у судових органах на українських землях як законодавчий акт під час розгляду і вирішення цивільних та кримінальних справ¹.

Досить детально у Литовських статутах регламентовано злочини проти особи найтяжчим з яких визнавали вбивство людини – умисне або через необережність. До умисних вбивств людини належали: вбивство під час бандитського нападу, вбивство батьків, вбивство чоловіком дружини чи навпаки, вбивство брата, сестри, пана. Вбивство через необережність, якщо воно було вчинене через злочинну самовпевненість, каралося ув'язненням та сплатою «головщини». У випадку вчинення вбивства людини через недбалість злочинця карали лише сплатою штрафу. На призначення покарання впливав соціальний статус вбитого та вбивці².

Необхідна оборона і крайня необхідність визнавались обставинами, які звільняли від кримінальної відповідальності. В Статуті 1588 року було передбачено, що при перевищенні заходів необхідної оборони звинувачений звільнявся від покарання, але зобов'язаний був сплатити родині вбитого «головщину»³.

Внаслідок визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. Було створено національну українську Козацьку державу з власною правовою системою, побудованою на власних джерелах права. Ними, перш за все, стали норми звичаєвого права. Однак активно застосувались норми Польсько-Литовських статутів, при цьому фактично це законодавство мало широке застосування на всій Україні (за винятком Слобожанщини, яка перебувала під впливом російських законів, хоча і там певною мірою застосовувались норми польсько-литовського законодавства)⁴.

Згідно зі звичаєвим правом запорізьких козаків злочином вважали дію, що завдала матеріальної шкоди та збитків життю, здоров'ю, майну, честі окремого козака або всього Війська Запорізького, а також формальну дію, яка полягала в порушенні встановлених правових звичаїв. Козацьке право значну увагу приділяло боротьбі зі злочинами проти особи. Найтяжчим злочином вважали вбивство козака козаком і карали за це смертю. Винного у вбивстві закопували в землю разом з його жертвою⁵.

¹ Бойко І.Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / І.Й. Бойко. – Львів: Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – С. 193–195.

² Там само. – С. 260–261.

³ Бандурка О.М. Тисячоліття злочинності в Україні: монографія / О.М. Бандурка. – Харків: Золота миля, 2015. – С. 87.

⁴ Фріс П.Л. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник для студентів вищих навчальних закладів. – 2-ге вид., доп. і переробл. / П.Л. Фріс. – К.: Атіка, 2009. – С. 42–43.

⁵ Бойко І.Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних

Вбивство людини, що не належала до запорізької громади, вважалося менш тяжким злочином.

Серед злочинів проти особи найтяжчими визнавалось вбивство людини, особливо його кваліфіковані види, до яких належали: вбивство батьків, новонародженої дитини, посадової особи, козацької старшини. До кваліфікованого виду посяганням на життя визнавалось вбивство шляхом отруєння, вчинення вбивства за попередньою змовою групою осіб¹.

У першій половині XVIII ст. у Гетьманщині було здійснено кодифікацію українського права. У результаті проведеної кодифікаційної роботи 8 липня 1743 року у Глухові було підписано проект Кодексу під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ». Не будучи офіційно затвердженими, «Права, за якими судиться малоросійський народ» набули фактичного поширеного застосування в судових установах Гетьманщини як законодавчий акт при розгляді і вирішенні судових справ².

До злочинів проти особи Права відносили вбивство людини і тілесні ушкодження. Злочини проти життя людини, інакше кажучи, вбивства, поділяли на умисні («нарочні», «умишлені») і неумисні. У свою чергу, умисні злочини поділялися на вбивство важке, кваліфіковане і звичайне. На тяжкість злочину впливав спосіб його вчинення (підступ, таємність, насильство), засоби (небезпечне або незвичайне знаряддя, отрута) і обставини (вночі, в банді) діяння. До обтяжуючих обставин належали також професійність і рецидив. Окреме обтяжуюче значення мала наявність умислу і особливо наявність злої волі («из злоби и ярости»), що, як правило, брали до уваги при вбивстві батьків і близьких осіб. Особливе значення мали також мотиви діяння, причому вчинення злочину з корисливих мотивів збільшувало вину і посилювало покарання. До вбивств, за які переслідували з особливою суворістю, належали: вбивство слугою свого пана, посполитим – шляхтича або козака, дітьми – батьків, одним з подружжя другого, братом – брата або сестри, вбивство близьких родичів, службовцем свого зверхника та ін. До кваліфікованих видів вбивства належали такі, як вбивство під час розбійного нападу («гвалтовного наїзду») на чужу загороду або дім, вбивство, вчинене в банді, а також з допомогою ножа, кинджала або іншого «незвичайного» предмета, і нарешті отрутою. За ці злочини призначали смертну кару, зазвичай найбільш жорстокі її способи – четвертування, спалення живцем, закопування живцем в землю (стосувалось жінок), відрубування голови, а ще раніше – руки.

відносин в Україні (IX–XX ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / І.Й. Бойко. – Львів: Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – С. 405–406.

¹ Фріс П.Л. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – 2-ге вид., доп. і переробл. / П.Л. Фріс. – К.: Атіка, 2009. – С. 45–46.

² Бойко І.Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / І.Й. Бойко. – Львів: Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – С. 424–425.

До цього покарання додавався обов'язок відшкодування. За неумисне вбивство так само здебільшого карали смертю, але пом'якшеними способами. Тільки у виняткових випадках застосовували пом'якшення цього покарання (зокрема, замінювали церковною покутою). Такі ж покарання загрожували й при звичайному (некваліфікованому) умисному вбивстві людини. До таких злочинів належали, наприклад, вбивство під час двобою і «кулачного бою», яке карали смертю, але зважаючи на добровільну участь у них і внаслідок того, що «убитий в противність правам вступал в поединок» чи кулачний бій, не існувало обов'язку відшкодування за голову. Незважаючи на те, що в кримінальне право того часу було введено становий принцип, життя і здоров'я всіх станів, навіть і невольників, охороняли в основному однаково. За вбивство шляхтича, «воїнського стану» людини, тобто козака, як і міщанина чи посполитого селянина, а навіть невольника і кріпака чи «людей безчесних», як нешлюбних дітей (бенкартів), позбавлених вироком честі, заплямованих («шельмованих») катом призначали смертну кару. Проте станова відмінність позначалась на розмірі відшкодування й інших грошових платежів, що збільшувалися в міру підвищення правового статусу потерпілого¹.

У 1750–1758 рр. за дорученням гетьмана Кирила Розумовського кандидат у члени Генерального військового суду Федір Чуйкевич здійснив приватну кодифікацію й розробив по-своєму унікальну збірку під назвою «Суд і розправа в правах малоруських». Хоча праця Ф. Чуйкевича не набула офіційного характеру, вона безпосередньо застосовувалася в тодішній судовій практиці і помітно вплинула на подальший розвиток правової думки в Україні. Зміст і рекомендації кодифікації Ф. Чуйкевича, зокрема, були враховані під час проведення судової реформи 1760–1763 рр. Подібною до «Суду і розправи в правах малоруських» працею була збірка під назвою «Книга Статутів та інші права малоросійські», яка була укладена у 1764 році в результаті приватного кодифікування В. Кондратьєвим².

Наступним кроком у напрямі систематизації правових норм, що діяли в Україні, стала підготовка групою юристів під керівництвом секретаря Малоруської колегії і члена Генерального суду Олександра Безбородька збірки під назвою «Екстракт малоросійських прав» (1767 р.). Усі правові норм із різних джерел, які були чинними в Україні протягом майже двох століть, у збірці викладалися в хронологічному порядку, – у цьому плані ця збірка була унікальним зведенням, оскільки дозволяла відстежувати історичний розвиток різних інститутів права й виявити його основні тенденції. Проте, «Екстракт малоросійських прав» також не був затверджений Сенатом як офіційна збірка права. Ця збірка з новим обґрунтуванням

¹ Там само. – С. 517–518.

² Бандурка О.М. Тисячоліття злочинності в Україні: монографія / О.М. Бандурка. – Харків: Золота миля, 2015. – С. 217–218.

отримала назву «Екстракт указів, інструкцій та повчань» (1786 р.), який був розісланий для практичного використання¹.

Частина нинішніх українських земель – Закарпаття – була захоплена Угорщиною ще в XI ст. і відтоді вважалася її територією – до 1526 р., коли Угорське королівство, у складі якого перебувало Закарпаття, було приєднане до Австрії. У 70-х роках XVIII ст. після поділів Речі Посполитої під владу монархії Габсбургів потрапили і деякі інші західноукраїнські землі, зокрема Галичина (у 1772 р.), Північна Буковина (у 1774 р.)².

Наприкінці XIX ст. – на початку XX століття Угорщина користувалася окремим кримінальним кодексом 1879 р., який був чиним і на території Закарпаття. Інакше кажучи, процеси законотворення, кодифікації законодавства і, тим більш застосування в Австрійській імперії були досить складними. Першим загальноавстрійським кримінальним кодексом стало Кримінальне Уложення 1768 р., видане за ініціативою імператриці (ерцгерцогині) Марії Терезії, яке отримало на її честь неофіційну назву «Терезіана». Цей законодавчий акт урегулював кримінально-правові відносини в галузях процесуального та матеріального права, але його чинність була поширена на територію західноукраїнських земель лише у 1774 р. – через два роки після входження до складу Австрійської імперії і тільки стосовно процесуального права³.

Після фактичного включення України до складу Росії у XVIII ст. кримінальне законодавство Російської імперії становили: Уложення про покарання кримінальні та виправні (у редакції 1885 р.), Статут про покарання, що накладаються мировими суддями та Кримінальне Уложення 1903 р. Діяли і кримінально-правові акти Тимчасового уряду, такі, як, наприклад, постанова від 6 липня 1917 року, яка передбачала кримінальну відповідальність за публічні заклики до вбивств, розбоїв, грабежів, погромів, а також вчинення інших тяжких злочинів, а також до насильства над будь-якою частиною населення та ін. Однак основним нормативним документом, що визначав кримінально-правову політику, залишались Кримінальне уложення 1903 р., яке містило главу 22 «Про позбавлення життя»⁴.

Становлення радянського права в Україні було тісно пов'язане з організацією і утвердженням радянської влади та формуванням державного апарату. Особливе значення для розвитку кримінального законодавства України мали Керівні засади з кримінального права РСФРР, які були затверджені 12 грудня 1919 р. ухвалою НКЮ РСФРР. Відповідно до рішення НКЮ України з 4 серпня 1920 р. вони набули чинності

¹ Там само. – С. 218–219.

² Там само. – С. 221.

³ Там само. – С. 230–231.

⁴ Фріс П.Л. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник для студентів вищих навчальних закладів. – 2-ге вид., доп. і переробл. / П.Л. Фріс. – К.: Атіка, 2009. – С. 54, 57.

на території України. Керівні засади фактично являли собою лише Загальну частину Кримінального кодексу. Ними вперше на законодавчому рівні було досить чітко сформульовано концепцію у сфері боротьби із злочинністю¹.

У кримінальному кодексі Української РСР 1922 року злочини проти життя людини були розміщені у розділі першому «Вбивство», що у главі «Злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи». Цей розділ вміщує наступні злочини проти життя людини: 1) умисне вбивство без пом'якшуючих і обтяжуючих обставин (ст.143); 2) вбивства при пом'якшуючих обставинах (умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання (ст.144) і вбивство при перевищенні меж необхідної оборони (ст.145); 3) умисне вбивство при обтяжуючих обставинах (ст.142); 4) вбивство з необережності (ст.147); 5) незаконне проведення абортів (ст.146); 6) сприяння чи підбурювання неповнолітнього до самогубства (ст.148).

У цьому Кримінальному кодексі не вживалося поняття «умисне вбивство при обтяжуючих обставинах». Виходячи зі сучасного розуміння даного поняття, до таких вбивств людини належать, передбачені у ст.142 тогочасного кодексу, вбивства: з корисливих мотивів; з ревнощів та інших низьких спонукань; вчинені особою, яка відбула покарання за умисне вбивство чи тяжке тілесне ушкодження; вчинені способом, небезпечним для життя багатьох людей або особливо болісним для потерпілого; вчинені з метою полегшити або приховати інший тяжкий злочин; вчинені особою, на обов'язку якої лежить особливе піклування про потерпілого; вчинені з використанням безпорадного стану потерпілого².

Подібний підхід до систематизації злочинів проти життя людини спостерігається і у другому Кримінальному кодексі Української РСР (1927 року), однак у ньому немає спеціального розділу «Вбивство» і, крім цього, у ньому з'явилося два нових вбивства людини: вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (ст.142) та спонукання жінок до абортів (ст.143¹), а також збільшено кількість складів умисних вбивств при обтяжуючих обставинах. Згідно ст.138 цього кодексу, до числа названих вбивств належать вбивства: а) з користі, з ревнощів та інших низьких мотивів; б) вчинені особою, яка вже відбула захід соціального захисту за умисне вбивство або тяжке ушкодження на тілі; в) вчинені способом, небезпечним для життя багатьох людей або особливо болісним для вбитого; г) вчинені, щоб полегшити або приховати інший злочин; д) вчинені особою, на обов'язку якої лежить особливе піклування про вбитого; е) вчинені з використанням безпорадного стану вбитого; ж) жінки, завідомо

¹ Там само. – С. 64.

² Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1922. – № 36. – Ст. 553.

вагітної. В частині другій даної статті окремо визначено склад вбивства, вчиненого військовослужбовцем при особливо обтяжуючих обставинах¹.

У проекті «Кримінального кодексу Союзу РСР» є описані наступні види злочинів проти життя людини: 1) умисне вбивство при обтяжуючих обставинах (ст. 101); 2) вбивства при пом'якшуючих обставинах (ст. 102 – вбивство у стані сильного душевного хвилювання; ст. 103 – вбивство при перевищенні меж необхідної оборони); 3) умисне вбивство без обтяжуючих і пом'якшуючих обставин (ст. 100); 4) необережне вбивство (ст. 104). Стаття 101 проекту мала назву «Умисне вбивство при обтяжуючих обставинах». У ній, на відміну від згаданих вище кодексів, кількість складів злочинів вбивства при обтяжуючих обставинах скорочено. Такими пропонувалося визнати вбивства: а) вчинені особливо болісним способом; б) вчинені способом, небезпечним для життя багатьох людей; в) вчинені з корисливою метою; г) кількох осіб; д) вчинені повторно. В статті 101 цього кодексу було зазначено, що і готування до вчинення таких вбивств є кримінально-караним².

Третій кримінальний кодекс Української РСР був прийнятий 28 грудня 1960 року і набрав чинності з 1 квітня 1961 року³. В Особливій частині цього кодексу злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи розміщені в третій главі, яка має аналогічну з кодексом 1927 року назву. Однак пріоритет у цьому кодексі надано захисту держави та державної чи колективної власності, посягання на які чітко визначені в двох попередніх главах.

Кримінальний кодекс Української РСР (1960 року) передбачав кримінальну відповідальність за наступні види злочинів проти життя людини: 1) ст. 93 – умисне вбивство при обтяжуючих обставинах; 2) ст. 94 – умисне вбивство без пом'якшуючих і обтяжуючих обставин; 3) вбивства при пом'якшуючих обставинах (ст. 95 – умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання; ст. 96 – умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини; ст. 97 – вбивство при перевищенні меж необхідної оборони); 4) ст. 98 – вбивство з необережності; 5) ст. 99 – доведення до самогубства; 6) ст. 100 – погроза вчинити вбивство. Характерно, що саме в цьому кодексі уперше, коли йдеться про кримінальні кодекси Української РСР, що діяли, зустрічаємо в назві ст. 93 – «умисне вбивство при обтяжуючих обставинах». Станом на 22 лютого 2000 року ст. 93 КК України містила такі склади умисних вбивств людини: а) вбивство з корисливих мотивів; б) вбивство з хуліганських мотивів; в) вбивство, вчинене у зв'язку з виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку; г) вбивство двох або більше осіб; д) вбивство жінки, яка завідомо для винного була в стані вагітності; е) вбивство, вчинене з особливою жорстокістю або

¹ Кримінальний кодекс Української РСР. Держполітвидав УРСР, 1958.

² Уголовный кодекс Союза ССР. Проект. – М., 1947.

³ Відомості Верховної ради УРСР. – 1961. – № 2. – Ст. 14.

способом, небезпечним для життя багатьох осіб; ж) вбивство, вчинене з метою приховати інший злочин або полегшити його вчинення, а так само поєднане зі зґвалтуванням; з) вбивство, вчинене особливо небезпечним рецидивістом або особою, яка раніше вчинила умисне вбивство, за винятком вбивств, передбачених у ст. ст. 95–97 КК; и) вбивство, вчинене на замовлення; і) вбивство, вчинене за попереднім зговором групою осіб або організованою групою¹.

Розроблений незадовго до розпаду СРСР проект «Модельний кримінальний кодекс для держав-учасниць СНД» включає такі види злочинів проти життя людини: 1) умисне вбивство без обтяжуючих і пом'якшуючих обставин (ч. 1 ст. 111); 2) умисне вбивство при обтяжуючих обставинах (ч. 2 ст. 111); 3) вбивства при пом'якшуючих обставинах (ст. 112 – вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання; ст. 113 – вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини; ст. 114 – вбивство при перевищенні заходів, необхідних для затримання злочинця; ст. 115 – вбивство при перевищенні меж необхідної оборони); 4) заподіяння смерті з необережності (ст. 116); 5) доведення до самогубства (ст. 117); 6) схиляння до самогубства.

У даному проекті немає спеціальної статті з назвою «Умисне вбивство при обтяжуючих обставинах». У частині 2 ст. 111 згадуваного проекту, що має назву «Вбивство», визначені вбивства людини, які в теорії та практиці кримінально-правового регулювання називають вбивствами при обтяжуючих обставинах, а саме вбивства: а) двох чи більше осіб; б) особи чи її близьких у зв'язку зі здійсненням ними службової діяльності або виконанням громадського обов'язку; в) особи, що завідомо перебуває у безпорадному стані; г) поєднані з викраденням людини або захопленням заручника; д) жінки, що завідомо для винного перебуває у стані вагітності; е) вчинені з особливою жорстокістю; ж) вчинені способом, небезпечним для життя іншої особи; з) вчинені групою осіб або групою осіб за попередньою змовою; и) з корисливих спонукань, а так само за наймом; і) з хуліганських спонукань; ї) з метою приховати інший злочин або полегшити його вчинення, а так само поєднане зі зґвалтуванням чи насильницьким задоволенням статевої пристрасті в інших формах; й) на ґрунті національної, расової чи релігійної ненависті або ворожнечі; к) з метою використання органів і тканин тіла потерпілого; л) вчинене особою, що раніше вчинила умисне вбивство (за винятком вбивств при пом'якшуючих обставинах); м) вчинені організованою групою².

Наведене вище свідчить про те, що життя люди ни завжди було об'єктом кримінально-правової охорони від злочинних посягань. Звичайно, що на кожному з розглянутих історичних етапів ця охорона мала свою специфіку.

¹ Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 17. – Ст. 123.

² Известия ВУЗ «Правоведение». – 1996. – № 1. – С. 114–115.

§2. Злочини проти життя в системі злочинів проти людини за сучасним кримінальним кодексом України та законодавством окремих зарубіжних держав

Злочини проти життя людини – це система передбачених кримінальним кодексом України суспільно небезпечних, винних діянь, які посягають на суспільні відносини щодо забезпечення природного права людини на життя.

Вказівка на те, що злочини проти життя людини утворюють собою систему закономірна. Теорія пізнання виходить з того, що найбільш ефективно дослідження права можливе при застосуванні двох підходів: системно-історичного і системно-логічного. В той же час системний підхід з необхідністю передбачає комплексне дослідження правових явищ з акцентом на з'ясування якостей їх системності. Зокрема, їх системоутворюючих, інтегративних зв'язків.

Системний підхід у правотворчості впливає на підвищення якості правового регулювання. Особливістю сучасного етапу правотворчої діяльності в Україні є відсутність спеціального закону, який би закріпив вироблені юридичною наукою і практикою правила законодавчої (юридичної) техніки. Умовна назва цього закону могла б бути така: «Закон про правотворчість в Україні». Такі закони наявні в ряді європейських держав. Наведена обставина зумовлює різні підходи до правотворчості тих комісій, які утворюються для розроблення конкретних законопроектів. В повній мірі це стосується і кримінального кодексу, який структурно має складати собою науково обґрунтовану систему норм.

Окремої уваги заслуговує проблема співвідношення понять «людина» і «особа», адже кожній, належним чином науково обґрунтованій системі, властива точність і однозначність понять. Зрозуміло, що ця вимога в повній мірі стосується і Особливої частини КК України.

У філософії, яка виконує методологічну функцію стосовно інших наук, поширеною є думка, що кожна людина є особою. Особою є людський індивід у своїй повноті якостей: біологічних і соціальних, духовних, ментальних та тілесних – це окремий представник людського роду. Поряд з цим виділяють поняття «особистість» – особа в її соціальному визначенні, інтегральна цілісність насамперед соціальних за своєю природою характеристик: потреб і інтересів, здібностей, поглядів і переконань, світоглядних і моральних цінностей, життєвих орієнтацій та установок¹.

Ряд вчених-філософів відстоюють позицію, поняття «людина» і «особа» не рівнозначні. Зокрема, В.П. Тугарінов стверджує, що не можна всіх без виключення людей вважати особами. Ними є лише дорослі і психічно

¹ Див.: Философский словарь. А-Я / под ред. И.Т. Фролова. – М.: Изд-во полит. л-ра., 1981. – С. 183; Соціальна філософія. Короткий енциклопедичний словник / за ред. В.П. Андрущенка і М.І. Горлача. – Київ-Харків: «Рубікон», 1997. – С. 271.

нормальні люди¹. С.М.Абельцев вважає, що «людина, не здатна вчиняти усвідомлені дії, відповідати за свої вчинки, позбавлена необхідних властивостей, що характеризують її власне як особу»². Цю думку підтримали і інші вчені³. Звертає на себе увагу позиція відомого російського вченого-криміналіста А. Н. Красікова, який пише, що особою в праві може визнаватись «не кожна людина, а тільки та, яка набула при народженні права і свободи, здатна самотійно ними володіти, розпоряджатися, а також самотійно виконувати встановлені державою обов'язки»⁴. До речі, якщо повертатись до поняття «особистість», то швейцарський філософ Бертран Баертші поділяє людей на два види: «особистості» і «неособистості». Неособистостями він вважає людські ембріони, смертельно хворих дітей, дорослих, які потерпають від невиліковних хвороб⁵. Думається, що така постановка питання є неприйнятною, оскільки, як слушно зазначає С. В. Бородин, кримінально-правового захисту були б позбавлені підлітки, перестарілі, особи, що перебувають в безпорадному стані, психічно хворі. Тому слід вважати обґрунтованою думку про те, що поняття «людина» і «особа» в кримінальному праві є однозначними⁶. Підтримуючи поширену в науці думку, що поняття «людина» і «особа» не рівнозначні, що перше з них ширше за об'ємом, Р.Д. Шарапов вказує, що такі блага як життя, здоров'я, фізична свобода підлягають абсолютній охороні з боку кримінального закону незалежно від того, хто є їх суб'єктом – соціально зріла особа чи психічно хворий, новонароджений чи малолітній. Тому більш вдалою загальною назвою для всіх злочинів проти особистих благ людини він підтримує (і з цим слід погодитися) таку: «Злочини проти людини», як це зроблено в КК Франції та модельному кримінальному кодексі для СНД⁷. Цим не вичерпується наявний науковий спір, який на перший погляд, ніби не має прямого стосунку до кримінально-правового регулювання.

¹ Тугаринов В.П. Личность и общество / В.П. Тугаринов. – М.: Мысль, 1965. – С. 46.

² Абельцев С.Н. Личность преступника и проблемы криминального насилия / С.Н. Абельцев. – М.: Юнити, 2000. – С. 8.

³ Див., наприклад: Витрук Н.В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе / Н.В. Витрук. – М.: Наука, 1979. – С. 69; Малеин Н.С. Гражданский закон и права личности в СССР / Н.С. Малеин. – М.: Юридическая литература, 1981. – С. 81; Мальцев Г.В. Социалистическое право и свобода личности / Г.В. Мальцев. – М.: Юридическая литература, 1968. – С. 34; Матузов Н.И. Личность. Права. Демократия: Теоретические проблемы субъективного права / Н.И. Матузов. – Саратов, 1972. – С. 69; Фарбер И.Е. Свобода и права человека в Советском государстве / И.Е. Фарбер. – Саратов, 1974. – С. 18.

⁴ Красиков А.Н. Уголовно-правовая охрана прав и свобод человека в России / А.Н. Красиков. – Саратов, 1996. – С. 5.

⁵ Див.: Ясен Я. Кінець доктора смерті / Я. Ясен // Політика і культура. – 1999. – № 29 (10–16 червня). – С. 22.

⁶ Бородин С.В. Преступление против жизни / С.В. Бородин. – М.: «Юрист», 1999. – С. 10–11.

⁷ Шарапов Р.Д. Физическое насилие в уголовном праве / Р.Д. Шарапов. – Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2001. – С. 160–161.

Однак згадані вище розділи другий, третій і четвертий Особливої частини КК України мають у своїй назві поняття «особа» і тому закономірно виникає питання про зміст, який вкладено законодавцем у це поняття. Тим більше, що замість нього у назві розділу п'ятого Особливої частини КК України вже є поняття «людина» – «Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав та свобод людини і громадянина», що перекликається з назвою розділу другого Конституції України. До речі, в диспозиціях норм КК України 2001 року паралельно вживаються обидва поняття: «особа» і «людина». Так, в частині першій ст. 115 КК є поняття «людина», а в частині другій цієї статті неодноразово вживається поняття «особа». В частинах першій і четвертій статті 130 КК є поняття «людина», а в частинах другій і третій – «особа». Теж саме можна сказати і стосовно статей 131, 132, 142, 143, 144, 146, 149 КК. Це дає підстави для висновку, що законодавець вважає названі поняття рівнозначними, безпідставно ігноруючи наявний науковий спір щодо їх змісту.

Відомо, що поняття є формою відображення предметів і явищ оточуючої дійсності і в такій якості вони відіграють важливу роль як інструменти, знаряддя мислення і діяльності людини. Це стосується як наукової так і правотворчої та правозастосовної діяльності. Кожне наукове поняття є сплавом думки, мови і письма. У правотворчій діяльності, якщо виходити з її наукових засад, особливе значення має точність застосовуваних при конструюванні правових норм понять, оскільки вона має спрямовуючий вплив на правозастосування. Недопустимим є одночасне використання різних понять для позначення одного й того ж явища чи предмета правової дійсності. Тому в названих вище та інших випадках, що стосуються вживання в диспозиціях норм КК України понять «людина» і «особа», слід надати перевагу поняттю «людина». Розглянута ситуація свідчить також про відсутність завершеного системного зв'язку між кримінальним кодексом та Конституцією України і Загальною декларацією прав людини, ратифікованою в Україні. І в «Загальній декларації прав людини», яка згідно статті 9 Конституції України є частиною національного законодавства України, і в самій Конституції (зокрема, ст. ст. 3, 27, 28, 29), коли йдеться про життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку перевага логічно надається поняттю «людина», що слід було зробити і в КК України, або дати в ньому визначення поняття «особа», чи вказати, що поняття «людина» і «особа» є рівнозначними за змістом.

Р. Д. Шарапов відстоює позицію про недоцільність широкого застосування в КК поняття «громадянин»¹. На його думку, поняття «громадянин» має, як мінімум, три значення: по-перше, вказує на політичний і правовий зв'язок людини з державою, що може неоправдано, безпідставно звужити коло кримінально-правової охорони законних інтересів людей,

¹ Шарапов Р.Д. Физическое насилие в уголовном праве / Р.Д. Шарапов. – Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2001. – С. 161.

котрі не є громадянами даної держави. Саме так, як видається, сталося в КК України 2001 року (ст.ст. 161, 162, 169, 173, 175), де вжито поняття «громадянин». По-друге, позначає особу, яка діє в політичному житті, реалізуючи політичні права, свободи і обов'язки (див. ст.ст. 157, 160 КК України). По-третє, виражає смисл, який вкладає в це поняття цивільне право.

Р.Д.Шарапов, як виразно видно, не врахував у своїх наукових пошуках дуже важливу обставину – це тих фізичних осіб, які не мають громадянств. Йдеться про апатридів, аполідів.

Вказівка на те, що злочини проти людини являють собою систему закономірна. Теорія пізнання, як уже зазначалося, виходить з того, що найбільш ефективно дослідження права можливе при застосуванні двох підходів: системно-історичного і системно-логічного. В той же час системний підхід з необхідністю передбачає комплексне дослідження правових явищ з акцентом на з'ясування якостей їх системності. Зокрема, їх системоутворюючих, інтегративних зв'язків.

Кримінально-правова наука виробила відповідні правила конструювання системи кримінального кодексу. Традиційно кримінальний кодекс України поділяється на дві частини: Загальну і Особливу, кожна з яких має свою систему. Вперше поділ норм кримінального закону на Загальну і Особливу частину було здійснено в кримінальному кодексі Франції 1791 р.¹ Назва «Особлива частина» видається невдалою, оскільки кожна з наведених частин кодексу, на наш погляд, по своєму особлива. Тому більш доцільною, як видається, могла б бути назва «Спеціальна частина». В нормах Загальної частини визначені підстава та умови кримінальної відповідальності, що застосовуються, зокрема, при кваліфікації кожного злочину і при призначенні винному покарання, а також при вирішенні питань звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від покарання та його відбування, судимості. В нормах Особливої частини систематизовані за родовим і безпосереднім об'єктами склади злочинів, кожний з яких має свої специфічні (спеціальні) ознаки. В ряді випадків визначається зміст так званих оціночних понять, а також спеціальні умови звільнення від кримінальної відповідальності при вчиненні конкретних злочинів. Особлива частина кримінального кодексу поділяється на розділи за родовим об'єктом групи злочинів, що входять до даного розділу. Законодавець розміщує розділи у певній послідовності, виходячи з його уяви про порівняльну пріоритетність соціальної цінності родових об'єктів кримінально-правової охорони. Кожен з розділів є внутрішньо систематизований на статті і норми (частини і пункти статей). Ряд статей не мають поділу на частини та пункти і в таких випадках стаття кодексу і кримінально-правова норма співпадають, тобто стаття містить одну норму.

¹ Бажанов М.И. Уголовное право Украины. Общая часть / М.И. Бажанов. – Днепропетровск: Пороги, 1992. – С. 7.

В науці кримінального права, при дослідженні названої групи злочинів, традиційно вживається поняття «злочини проти особи», яке багатьом вченим видається більш зручним для наукових досліджень і правозастосовної практики¹. Інші науковці надають перевагу поняттю «злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи»², яке повністю збігається з назвами відповідних розділів Особливої частини чинних тоді кримінальних кодексів³. В проекті «Кримінального кодексу СРСР» цей розділ має назву «Злочини проти особи»⁴. Ретроспективний аналіз свідчить, що змістовно ці поняття, які вживаються в чинних тоді кримінальних кодексах і сучасних їм теоретичних джерелах, практично не відрізняються.

Теорії кримінального права дорадянського періоду також відоме поняття «злочини проти особи». Так, Л. С. Белогриц-Котляревський виділяв злочини проти особи до яких відносив: вбивство людини; залишення в небезпеці; дуель, тілесні ушкодження; злочини проти волі; злочини проти гідності⁵.

¹ Див., наприклад: Шаргородский М.Д. Преступления против жизни и здоровья / М.Д. Шаргородский. – М.: Юриздат Министерства юстиции СССР, 1947. – С. 486–497; Курс советского уголовного права / под ред. А.А. Пионтковского, П.С. Ромашкина, В.М. Чиквадзе. Т.5. – М., 1971 – С. 15–17; Сташис В.В. Преступления против личности в УК УССР и судебной практике / В.В. Сташис, М.И. Бажанов. – Харьков: Выща школа, 1987; Борисов В.И. Преступления против жизни и здоровья: вопросы квалификации / В.И. Борисов, В.Н. Куц. – Харьков, 1995. – С. 4–5; Новое уголовное право России: Учебное пособие. Особенная часть / под ред. Н.Ф. Кузнецовой. – М., 1996. – С. 25; Уголовное право Российской Федерации. Особенная часть / под ред. Б.В. Здравомыслова. – М., 1996. – С. 18; Уголовное право России. Учебник для вузов: в 2 т. Т.2. Особенная часть / под ред. А.Н. Игнатова и Ю.А. Красикова. – М., 1998. – С. 10; Коржанський М.Й. Кваліфікація злочинів / М.Й. Коржанський. – Київ: Юрінком інтер, 1998. – С. 93; Навроцький В.О. Кримінальне право України. Особлива частина: курс лекцій / В.О. Навроцький. – К., 2000. – С. 143.

² Див., наприклад: Советское уголовное право. Часть Особенная / под ред. П.П. Михайленка. – К.: Выща школа МВД СССР, 1968. – С. 187; Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть Особенная / под ред. А.Я. Светлова, В.В. Сташиса. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 108; Уголовное право УССР. Особенная часть / под ред. М.И. Бажанова, П.С. Матышевского, В.В. Сташиса. – К.: Выща школа, 1989. – С. 150; Советское уголовное право. Особенная часть / под ред. П.И. Гришаева, Б.В. Здравомыслова. – М.: Юридическая литература, 1988. – С. 139; Коржанський М.Й. Кримінальне право України. Частина Особлива / М.Й. Коржанський. – К.: Енеїда, 1998. – С. 139; Кримінальне право. Особлива частина: підручник / відпов. ред. В.І. Шахун. – К.: НАВСУ «Правові джерела», 1998. – С. 123; Кримінальне право України. Особлива частина / За ред. П.С. Матишевського, С.С. Яценка, П.П. Андрушка. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – С. 139.

³ Див., наприклад: Уголовный кодекс РСФСР. – М.: Юрид. изд-во наркомюста, 1923. – С. 147; Кримінальний кодекс Української РСР. – К.: Держполітвидав України, 1958. – С. 49; Кримінальний кодекс України. – К.: Вид-во «Україна», 1993. – С. 58; Комментарий к Уголовному кодексу РСФСР. – М.: Юридическая литература, 1985. – С. 235.

⁴ Уголовный кодекс Союза ССР: Проект. – М.: Типогр. «Известия Советов депутатов трудящихся СССР», 1947. – С. 54.

⁵ Белогриц-Котляревский Л.С. Учебник русского уголовного права. Общая и особенная части / Л.С. Белогриц-Котляревский. – Киев: Южнорусское книгоиздательство Ф.А. Иогансона, 1903. – С. 345–396.

В чинних кримінальних кодексах зарубіжних держав проблема систематизації злочинів проти людини вирішується по різному.

Порівняльна таблиця № 1

злочинів проти життя людини

за кримінальними кодексами окремих зарубіжних держав

№ п/п	Кримінальний кодекс держави	Вбивство (основний склад)	Вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини	Вбивство в стані сильного душевного хвилювання	Вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або заходів, необхідних для затримання злочинця	Вбивство при обтяжуючих обставинах	Вбивство через неосторожність	Заподіяння смерті в результаті дуелі
1.	Австралійський Союз	ст. 71.2 умисне вбивство (murder) чиновника ООН або пов'язаних із ним осіб; ст. 71.3 вбивство (manslaughter) чиновника						
2.	Австрійська Республіка	§75 «тяжке вбивство»	§79	§ 76 «вбивство»			§80; §81	
3.	Азербайджанська Республіка	ст. 120	ст. 121	ст. 122	ст. 123	ч. 2 ст. 120	ст. 124	
4.	Аргентинська Республіка	ст. 79		п. а ч. 1 ст. 81		ст. 80, 95	ст. 84	ст. 96
5.	Республіка Болгарія	ст. 115	ст. 120; 121 – вбивство одним із батьків новонародженої дитини-каліки	ст. 118	ст. 119	ст. 116	ст. 122, 123	
6.	Республіка Білорусь	ч. 1 ст. 139	ст. 140	ст. 141	ст. 143, 142	ч. 2 ст. 139	Ст. 144	
7.	Республіка Вірменія	ст. 104	ст. 106	ст. 105	ст. 107, 108	ч. 2 ст. 104	ст. 109	
8.	Королівство Нідерландів	ст. 287	ст. ст. 290, 291, 292			ст. 288, ст. 289	ст. 307	
9.	Королівство Данія	§ 237	§238				§241	
10.	Естонська Республіка	ст. 100	ст. 102	ст. 103	ст. 104	ст. 101	ст. 105	
11.	Королівство Іспанія	ст. 138				ст. 139, 140 при двох і більше обтяжуючих обставинах	ст. 142	

12.	Республіка Казахстан	ст. 96	ст. 97	ст. 98	ст. 99, 100	ч. 2 ст. 96	ст. 101	
13.	Киргизстан	ст. 97	ст. 100	ст. 98	ст. 99	ч. 2 ст. 97	ст. 101 заподіяння смерті через необережність	
14.	Китайська Народна Республіка	ст. 232					ст. 233 заподіяння смерті з необережності	
15.	Республіка Корея	ст. 250				ст. 251 вбивство дитини	ст. 267, 268 професійна або персональна недбалість	
16.	Латвійська Республіка	ст. 116	ст. 119	ст. 120	ст. 121, 122	ст. 117, 118 вбивство при особливо обтяжуючих обставинах	ст. 123 заподіяння смерті з необережності	
17.	Литовська Республіка	ст. 129	ст. 131	ст. 130		ч. 2 ст. 129	ст. 132	
18.	Республіка Молдова	ст. 145	ст. 147	ст. 146		ч. 2 ст. 145	ст. 149	
19.	Королівство Норвегія	§ 233	§ 234			§ 233, 233а, 234 за особливо обтяжуючих обставин, § 239 за допомогою зброї, т/з		
20.	Республіка Польща	ст. 148 §1	ст. 149	ст. 148 § 4		ст. 148 § 2; §3.	ст. 155 неумисне заподіяння смерті	
21.	Російська Федерація	ч. 1 ст. 105	ст. 106	ст. 107	ст. 108	ч. 2 ст. 105	ст. 109 заподіяння смерті з необережності	
22.	Республіка Таджикистан	ст. 104	ст. 105	ст. 106	ст. 107	ч. 2 ст. 104	ст. 108	
23.	Турецька Республіка	ст. 448	ст. 453 спеціальна мета – збереження честі жінки			ст. 449, 450	ст. 455	
24.	Республіка Узбекистан	ст. 97	ст. 99	ст. 98	ст. 100, 101	ч. 2 ст. 97	ст. 102	
25.	ФРН	§ 212		§ 213		§ 211	§ 222	
26.	Швейцарська Конфедерація	ст. 111	ст. 116	ст. 113		ст. 212 тяжке вбивство	ст. 117	
27.	Королівство Швеція	ст. 2	ст. 3			ст. 1 тяжке вбивство	ст. 7 заподіяння смерті з необережності	

Порівняльна таблиця №2
злочинів проти життя людини
за кримінальними кодексами окремих зарубіжних держав

№ п/п	Кримінальний кодекс держави	Вбивство на вимогу потерпілого	Вбивство на прохання потерпілого (еутаназія)	Схиляння, сприяння підбурювання до самогубства	Доведення до самогубства	Готування, замах до вбивства	Підбурювання, змова і пропозиція вбивства	Погроза вбивством	Підбурювання, провокація дуелі, в результаті якої настала смерть
1.	Австралійський Союз							ст. 71.12 погроза вчинити murder; ст. 71.2, 71.3 або manslaughter	
2.	Австрійська Республіка	§ 77		§ 78				§ 106, 107	
3.	Азербайджанська Республіка		ст. 135		ст. 124			ст. 134	
4.	Аргентинська Республіка			ст. 83					ст. 99, 100, 103
5.	Республіка Болгарія			ст. 127	ч. 3, 4 ст. 127	ч. 1 ст. 117	ч. 2 ст. 117	ч. 3 ст. 144	
6.	Республіка Білорусь			ст. 146	ст. 145			ст. 186	
7.	Республіка Вірменія			ст. 111	ст. 110				
8.	Королівство Нідерландів		ст. 293	ст. 294				ст. 284	
9.	Королівство Данія		§239	§240 допомога в самогубстві				§260	
10.	Естонська Республіка				ст. 106				
11.	Королівство Іспанія		ч. 4 ст. 143	ч. 3 ст. 143	ч. 1, 2 ст. 143		ст. 141	ст. 169	
12.	Республіка Казахстан				ст. 102			ст. 112	
13.	Киргизстан			ст. 103	ст. 102			ст. 113	
14.	Китайська Народна Республіка								
15.	Республіка Корея		ст. 252, 253 з використанням шахрайських способів			ст. 254 замах на вбивство	ст. 255, а також змова		
16.	Латвійська Республіка				ст. 124			ст. 132	
17.	Литовська Республіка		ст. 134	ст. 133	ст. 133			ст. 145	
18.	Республіка Молдова		ст. 148		ст. 150				

19.	Королівство Норвегія		§ 235	§ 236				
20.	Республіка Польща		ст. 150	ст. 151			ст. 190	
21.	Російська Федерація				ст. 110		ст. 119	
22.	Республіка Таджикистан				ст. 109		ст. 120	
23.	Турецька Республіка			ст. 454				
24.	Республіка Узбекистан				ст. 103		ст. 112	
25.	ФРН		§ 216				§ 241	
26.	Швейцарська Конфедерація	ст. 114		ст. 115			ст. 180	
27.	Королівство Швеція				ст. 11			

В кримінальних кодексах зарубіжних держав, як свідчать наведені вище дані в порівняльних таблицях, застосовуються різні підходи до визначення системи злочинів проти життя людини. Так, в кримінальному кодексі Російської Федерації, що набрав чинності з 1 січня 1997 року, також є розділ VII «Злочини проти особи». Однак зміст цього розділу дещо ширший ніж в попередньому кримінальному кодексі Російської Федерації, де він мав назву «Злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи». Розділ VII чинного російського кримінального кодексу посідає перше місце в Особливій частині і поділяється на наступні глави: 1) злочини проти життя і здоров'я; 2) злочини проти свободи, честі і гідності особи; 3) злочини проти статевої недоторканості і статевої свободи особи; 4) злочини проти конституційних прав і свобод людини і громадянина; 5) злочини проти сім'ї і неповнолітніх¹. Такий же підхід застосований авторами Модельного кримінального кодексу для держав – учасниць СНД². По суті, в цьому розділі об'єднані п'ять глав, які, як видається, мають самостійні родові об'єкти. Думається, що таке розширення змісту названого розділу є штучним, хоча можна погодитися з тим, що сама назва розділу «Злочини проти особи» є відносною. Адже кожен злочин, а не лише названі, в кінцевому рахунку, спрямований проти людини. Наприклад, злочини проти власності, бандитизм, терористичний акт, масові заворушення, хуліганство, піратство і т. д.

В Особливій частині кримінального кодексу Республіки Болгарія є розділ другий «Злочини проти особи», який внутрішньо складається з наступних підрозділів: «Вбивство»; «Тілесне ушкодження»; «Залишення в небезпеці»; «Викрадення і протизаконне позбавлення волі»; «Примушування»; «Розголошення чужої таємниці»; «Образа іклеп»;

¹ Коментарий к уголовному кодексу Российской Федерации. – М.: Юрайт, 2001. – С. 229.

² Див.: Известия ВУЗ // Правоведение. – 1996. – № 1. – С. 91.

«Розпуста»¹. Також один розділ, що визначає злочини проти особи, є в Особливій частині кримінального кодексу КНР. Він називається «Злочини проти прав особи, демократичних прав громадян» і не має внутрішнього поділу на підрозділи. Логічним методом, за безпосереднім об'єктом, в ньому можна умовно виділити злочини: проти життя, проти здоров'я, проти статевої недоторканості, проти честі і гідності; проти волі; проти політичних та інших прав громадян; проти сім'ї².

В кримінальних кодексах інших держав, злочини проти особи не згруповані в одному розділі. Так, в чинному кримінальному кодексі Швейцарії немає такого єдиного розділу. Злочини проти особи розміщені в різних самостійних розділах. Зокрема, перший розділ другої книги (Особлива частина) має назву «Злочинні діяння проти життя і здоров'я», в якому виділено структурні підрозділи: «Вбивство»; «Переривання вагітності»; «Тілесне ушкодження»; «Загроза життю і здоров'ю». Далі йде другий розділ «Злочинні діяння проти власності», і лише після нього розділи: «Злочинні діяння проти честі в області таємної і приватної сфери» (розділ третій); «Злочини і проступки проти свободи» (розділ четвертий); «Злочинні діяння проти статевої недоторканності» (розділ п'ятий); «Злочини і проступки проти сім'ї» (розділ шостий)³.

Не зведені в єдиний розділ злочини проти особи і у кримінальному кодексі Федеративної Республіки Німеччини. В його Особливій частині є самостійні розділи, що містять у собі склади злочинів проти особи, розміщені в такій послідовності: розділ XII – «Злочинні діяння проти цивільного стану, шлюбу і сім'ї»; розділ XIII – «Злочинні діяння проти статевого самовизначення»; розділ XIV – «Образа»; розділ XV – «Порушення недоторканості і таємниці приватного життя»; розділ XVI – «Злочинні діяння проти життя»; розділ XVII – «Злочинні діяння проти тілесної недоторканності»; розділ XVIII – «Злочинні діяння проти особистої свободи»⁴. Як видно з наведеного, в кримінальному кодексі ФРН побудова системи Особливої частини проведена без врахування порівняльної цінності відповідних об'єктів (розділ дванадцятий – родовий об'єкт, а всі інші розділи – безпосередні об'єкти кримінально-правової охорони). Подібний підхід застосовано і в кримінальному кодексі Голландії, де в книзі другій кодексу є такі розділи: «Дуель» (розділ 6); «Злочини проти суспільної моралі» (розділ 14); «Залишення особи в небезпечному стані» (розділ 15); «Дифамація» (розділ 16); «Розголошення таємниці» (розділ 17); «Злочини проти свободи особи» (розділ 18); «Злочини проти життя» (розділ 19); «Переривання вагітності» (розділ 19-А); «Фізична образа» (розділ 20);

¹ Уголовный кодекс Республики Болгария. – Минск: Тесей, 2000. – С. 59–78.

² Ахметшин Х.М. Современное уголовное законодательство КНР / Х.М. Ахметшин, Н.Х. Ахметшин, А.А. Петухов. – М.: Муравей, 2000. – С. 336–345.

³ Уголовный кодекс Швейцарии. – М.: Зерцало, 2000. – С. 48–80.

⁴ Уголовный кодекс ФРГ. – М.: Зерцало, 2000. – С. 106–139.

«Смерть або тілесні ушкодження, заподіяні внаслідок недбалості чи необережності» (розділ 21)¹.

Змішаний принцип систематизації (як за родовим, так і за безпосереднім об'єктом) злочинів проти особи застосовано і в кримінальних кодексах Республіки Польща та Латвійської Республіки². В КК Польщі, подібно як і у Швейцарії, розділи про злочини проти особи розміщені між іншими розділами. Так, злочини проти життя і здоров'я містяться в розділі дев'ятнадцятому. За ним, в розділах двадцятому, двадцять першому, двадцять другому, знаходяться злочини проти безпеки, проти безпеки руху, проти навколишнього середовища. Лише після цього йдуть злочини проти волі (розділ двадцять третій), злочини проти свободи совісті і віросповідання (розділ двадцять четвертий), злочини проти сексуальної свободи і моральності (розділ двадцять п'ятий), злочини проти сім'ї та опіки (розділ двадцять шостий), злочини проти честі і тілесної недоторканності (розділ двадцять сьомий).

В кримінальному кодексі Латвійської Республіки злочини проти особи систематизовані в шести розділах: розділ XII – «Заподіяння смерті»; розділ XIII – «Злочинні діяння проти здоров'я особи»; розділ XIV – «Злочинні діяння проти основних прав і свобод особи»; розділ XV – «Злочинні діяння проти свободи, честі і гідності особи»; розділ XVI – «Злочинні діяння проти моральної та статевої недоторканності»; розділ XVII – «Злочинні діяння проти сім'ї і неповнолітніх»³.

В кримінальному кодексі Іспанії, хоча й відсутній єдиний в його Особливій частині розділ злочинів проти особи, ці злочини розміщені в окремих розділах, виходячи з порівняльної цінності безпосереднього об'єкта посягання: «Вбивство та його види» (розділ 1); «Аборт» (розділ 2); «Тілесні ушкодження» (розділ 3); «Пошкодження зародка» (розділ 4); «Генетичні маніпуляції» (розділ 5); «Злочини проти свободи особи» (розділ 6); «Катування та інші злочини проти психічної цілісності» (розділ 7); «Злочини проти статевої свободи» (розділ 8); «Ненадання допомоги» (розділ 9); «Злочини проти недоторканості приватного життя, права на власне зображення і недоторканість житла» (розділ 10); «Злочини проти гідності особи» (розділ 11); «Злочини проти сімейних відносин» (розділ 12)⁴.

Аналіз Особливої частини кримінального кодексу України 2001 року не дає відповіді на питання, що слід розуміти під поняттям «злочини проти особи». Український законодавець відмовився від широкого розуміння родового об'єкта злочинів проти особи. Натомість застосовано інший

¹ Уголовный кодекс Голландии. – Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2000. – С. 134–188.

² Див.: Уголовный кодекс Республики Польша. – Минск: Тесей, 1998. – С. 57–78; Уголовный закон Латвийской Республики. – Минск: Тесей, 1999. – С. 78–100.

³ Уголовный закон Латвийской Республики. – Минск: Тесей, 1999. – С. 78–100.

⁴ Уголовный кодекс Испании. – М.: Зерцало, 1998. – С. 51–71.

системний підхід – визначення окремих родових об'єктів кримінально-правової охорони, що, як видається, є більш зручним як для наукового дослідження, так і для правозастосовної практики. Розташування груп складів злочинів здійснено в послідовності порівняльної цінності цих об'єктів від найбільш цінного до менш цінного: «Злочини проти життя та здоров'я особи» (розділ 2); «Злочини проти волі, честі та гідності особи» (розділ 3); «Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи» (розділ 4)¹.

Не можна не звернути при цьому увагу на певні порушення системоутворюючих зв'язків КК з Конституцією України. Так, назва третього розділу КК «Злочини проти волі, честі та гідності особи» не відповідає його змістові, оскільки в ньому **відсутні склади злочинів проти честі та гідності** до числа яких в науці кримінального права відносять **наклеп і образу**². Така постановка питання теоретично видається необґрунтованою, адже честь і гідність людини, поряд з її іншими благами, проголошені в ст. 3 Конституції України найвищими соціальними цінностями, що повністю відповідає «Загальній декларації прав людини» в преамбулі якої підкреслено, що «визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних прав їх є основою свободи, справедливості та загального миру»³.

Відмова від кримінально-правового захисту честі і гідності людини не узгоджується і з європейською практикою, де кримінальні кодекси, як правило, передбачають кримінальну відповідальність за посягання на ці соціальні цінності. Україна ж проголосила курс на інтеграцію у Європейське співтовариство.

Ще одне неузгодження з Конституцією України стосується місця злочинів проти людини в системі Особливої частини КК України. Якщо людина, її життя, здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека в Україні, згідно ст. 3 Конституції, є найвищими цінностями, то посягання проти цих цінностей мають, по-перше, бути на передньому місці в Особливій частині КК. Розміщення їх лише починаючи з другого розділу, після злочинів проти національної безпеки України, свідчить, що синдром примату інтересів держави над інтересами людини ще до кінця не переборено. По-друге, визначення родових об'єктів злочинів проти людини і послідовність їх розміщення повинна була повністю підпорядковуватися

¹ Кримінальний кодекс України: Офіційне видання. – К.: Видавничий дім «Ін-Юре», 2001. – С. 78–101.

² Див., наприклад: Бажанов М.И. Преступление против жизни, здоровья, свободы и достоинства личности / М.И. Бажанов // Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. – С. 157–158; Ветров Н.И. Преступления против свободы, чести и достоинства личности / Н.И. Ветров // Уголовное право. Особенная часть. Учебник / под ред. Н.И. Ветрова и Ю.И. Ляпунова. – М.: Новый Юрист, 1998. – С. 115–118; Навроцький В.О. Кримінальне право України. Особлива частина / В.О. Навроцький. – С. 211.

³ Див.: Міжнародна Хартія прав людини. 36. документів. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 7.

тій пріоритетній послідовності благ людини, як це визначено в ст.3 Конституції України, оскільки вона має найвищу юридичну силу. Її положення мають методологічно-програмує значення для кодифікації кримінального законодавства. Про це чітко і однозначно сказано в статті восьмій Конституції: «Закони та інші нормативні акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй».

Окремого розгляду заслугоує склад вбивства людини при обтяжуючих обставинах, який не завжди знаходить своє виокремлення в кримінальних кодексах. Так в кримінальних кодексах КНР і Данії взагалі немає таких складів злочинів. Суд індивідуалізує покарання за вбивство людини в кожному конкретному випадку, виходячи з фактичних обставин справи, у межах, передбачених санкцією норми кримінального кодексу, яка передбачає відповідальність за вбивство. Зокрема, ст.237 КК Данії передбачає покарання за вбивство людини у виді тюремного ув'язнення на строк від 5 років до довічного позбавлення волі¹, а ст.232 КК КНР – у виді смертної кари, довічного позбавлення волі, або позбавлення волі на строк більше десяти років².

В кримінальних кодексах ряду зарубіжних держав застосовується поняття «тяжке вбивство» людини. В одних випадках, наприклад в КК Швеції і КК Австрії, зміст цього поняття не розкривається, а вирішення питання про те є чи не є вбивство людини тяжким віднесено до компетенції суду³. Правда, ст.33 КК Австрії визначає перелік особливо обтяжуючих обставин, якими є те, що особа: 1)вчиняє декілька злочинів одного й того ж або різних видів або здійснює злочинне діяння протягом тривалого часу; 2)вже була засуджена за вчинення злочинного діяння, що характеризується однаковими шкідливими властивостями; 3)схилила іншу особу до вчинення злочинного діяння; 4)є ініціатором або підбурювачем якого-небудь з вчинених злочинів або відіграла активну роль у вчиненні такого діяння; 5)діє, керуючись расистськими, націоналістичними або іншими особливо засуджуваними мотивами; 6)діє підступно, жорстоко чи болісним для потерпілого чином; 7)при вчиненні діяння використовує нездатність потерпілого чинити опір або його безпорадний стан.

В інших випадках зміст поняття «тяжке вбивство» людини розкривається. Зокрема, в ч.2 ст.211 КК ФРН вказано, що тяжке вбивство людини вчиняє той, хто вбиває людину – з садистських спонукань, для задоволення статевого потягу, з корисливих спонукань або керуючись низькими спонуканнями; підступним, жорстоким способом чи загально небезпечними засобами або для того, щоб приховати інший злочин або полегшити

¹ Уголовный кодекс Дании. – Спб.: Юридический центр Пресс, 2001. – С. 183.

² Ахметшин Х.М. Современное уголовное законодательство КНР / Х.М. Ахметшин, Н.Х. Ахметшин, А.А. Петухов. – М.: Муравей. – С. 336–337.

³ Див.: Уголовный кодекс Швеции. – М.: МГУ, 2000. – С. 14; Уголовный кодекс Австрии. – М.: Зерцало-М, 2001. – С. 21; С.43.

його вчинення¹. Стаття 111 КК Швейцарії «Тяжке вбивство» закріпила поняття цього вбивства людини, вказавши, що таким є вбивство, коли «особа діє особливо безсовісно, а саме його мотиви вчинення злочинного діяння, мета злочинного діяння або вид виконання є особливо докірний»². Так само окремо, але без вживання поняття «тяжке вбивство», визначене вбивство людини при обтяжуючих обставинах в кримінальних кодексах Іспанії та Голландії. В ст. 139 КК Іспанії визначено три групи обтяжуючих вбивство людини обставин: 1) віроломство; 2) вчинення вбивства за плату, винагороду або за обіцянкою; 3) вчинення вбивства з особливою жорстокістю³. За чинним КК Голландії (ст. 288, 289), до числа вбивств при обтяжуючих обставинах відносяться: 1) вбивство, якому передувало злочин або яке супроводжувалося злочином; 2) вбивство, вчинене з метою підготовки чи сприяння іншому злочину; 3) вбивство, вчинене винним з метою уникнення затримання, або з метою утримання захопленого майна в своїх інтересах або в інтересах інших осіб, які приймали участь у вчиненні злочину; 4) вбивство із заздалегідь обдуманим умислом⁴.

Ще більш розвиненим є інститут вбивства людини при обтяжуючих обставинах в чинних кримінальних кодексах Франції, Болгарії, Росії, Білорусії та Латвійської Республіки. Правда, таку назву вони мають лише в Кримінальному кодексі Литовської Республіки, а в кодексах інших названих держав їх виділення можливе логічним шляхом. Французький кримінальний кодекс включає в систему умисних посягань на життя людини такі умисні вбивства людини при обтяжуючих обставинах: заздалегідь обдумане вбивство; вбивство, поєднане з іншими злочинами; вбивство з метою приготування або полегшення вчинення проступку чи сприяння втечі або забезпечення безкарності виконавця або співучасника проступка; вбивства визначених потерпілих щодо яких встановлено підвищений рівень кримінально-правового захисту. До числа останніх належать: неповнолітні віком до 15 років; особи, особлива ураженість яких в силу віку, хвороби, каліцтва, фізичного або психічного недоліку чи стану вагітності очевидна або відома виконавцеві; судді, присяжні засідателі, адвокати, нотаріуси, службові особи органів правосуддя чи будь-які інші особи, наділені державною владою, або особи, що виконують обов'язки державної служби, якщо таке положення потерпілого очевидне чи відоме виконавцеві; свідки, потерпілі або цивільні сторони з метою перешкодити повідомленню відомих їм фактів, подачі скарги або дачі показів в суді, чи у зв'язку з повідомленням ним фактів, поданням скарги чи дачі показів в суді⁵.

¹ Уголовный кодекс ФРГ. – М.: Зерцало, 2000. – С. 27.

² Уголовный кодекс Швейцарии. – М.: Зерцало, 2000. – С. 48.

³ Уголовный кодекс Испании. – М.: Зерцало, 1998. – С. 51.

⁴ Уголовный кодекс Голландии. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2000. – С. 184.

⁵ Крылова Н.Е. Основные черты нового уголовного кодекса Франции / Н.Е. Крылова. – М.: Спарк, 1996. – С. 86.

Стаття 116 Кримінального кодексу Болгарії виокремила наступні види таких умисних вбивств людини: 1) посадової особи, представника громадськості, а також військовослужбовця, в тому числі військовослужбовця союзної чи дружньої держави або армії при виконанні або у зв'язку з виконанням ним службових обов'язків чи функцій, або особи, що користується міжнародним захистом; 2) вчинене посадовою особою, представником громадськості або особою з числа поліції при виконанні або в зв'язку з виконанням ним службових обов'язків чи функцій; 3) батька або матері чи рідного сина чи рідної дочки; 4) вагітної жінки, малолітньої особи або більше однієї особи; 5) особи, яка перебуває в безпорадному стані; 6) вчинене способом або засобами, небезпечними для життя багатьох, особливо болісним для потерпілого способом або з особливою жорстокістю; 7) з корисливою метою; 8) з метою полегшити вчинення або приховання іншого злочину; 9) вчинене заздалегідь обдуманого; 10) вчинене з хуліганських мотивів; 11) вбивство, що являє собою небезпечний рецидив або вчинене особою, що раніше вчинила інше умисне вбивство, за яке не була засуджена. Поряд з цим, окремо виділені в частині другій ст. 116 КК Болгарії вбивства: судді, прокурора, слідчого або особи з числа складу Міністерства внутрішніх справ при виконанні або у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків чи функцій¹.

В Кримінальному кодексі Республіки Білорусь (ч. 2 ст. 139) містить вичерпний перелік вбивств людини, які називають в теорії кримінального права вбивствами при обтяжуючих обставинах, а саме: 1) двох і більше осіб; 2) завідомо малолітнього, перестарілого чи особи, яка перебуває в безпорадному стані; 3) завідомо для винного вагітної жінки; 4) поєднане з викраденням людини або захопленням заручника; 5) вчинене загально небезпечним способом; 6) вчинене з особливою жорстокістю; 7) поєднане з згівалтуванням або насильницькими діями сексуального характеру; 8) з метою приховати інший злочин або полегшити його вчинення; 9) з метою одержання трансплантата або використання частин труп; 10) особи чи його близьких у зв'язку зі здійсненням нею службової діяльності або виконанням громадського обов'язку; 11) особи або його близьких за відмову цієї особи від участі у вчиненні злочину; 12) з корисливих спонукань, або за наймом, або поєднане з розбоям, вимаганням чи бандитизмом; 13) з хуліганських спонукань; 14) за мотивами расової, національної, релігійної ворожнечі чи незгоди; 15) вчинене групою осіб; 16) вчинене особою, яка раніше вчинила вбивство (за винятком вбивств, передбачених ст. ст. 140–143 цього кодексу: вбивство матір'ю новонародженої дитини; вбивство, вчинене в стані афекту; вбивство при перевищенні заходів, необхідних для затримання особи, що вчинила злочин; вбивство при перевищенні меж необхідної оборони)².

¹ Уголовный кодекс Республики Болгария. – Минск: Тесей, 2000. – С. 59–60.

² Уголовный кодекс Республики Беларусь. – Минск: Амалфея, 2001. – С. 123–124.

Російський законодавець, в частині другій ст.105 Кримінального кодексу, визначив види умисних вбивств людини, які ми відносимо до умисних вбивств при обтяжуючих обставинах. Ними є вбивства: а) двох або більше осіб; б) особи чи її близьких у зв'язку зі здійсненням цією особою службової діяльності або виконанням громадського обов'язку; в) особи, що завідомо для винного перебувала у безпорадному стані, а так само поєднане з викраденням людини або захопленням заручника; г) жінки, що завідомо для винного перебувала у стані вагітності; д) вчинене з особливою жорстокістю; е) вчинене загально небезпечним способом; ж) вчинене групою осіб, групою осіб за попередньою змовою або організованою групою; з) з корисливих спонукань або за наймом, або поєднане з розбоям, вимаганням чи бандитизмом; і) вчинене з хуліганських спонукань; к) вчинене з метою приховати інший злочин або полегшити його вчинення, а так само поєднане зі згівалтуванням чи насильницькими діями сексуального характеру; л) вчинене з мотивів расової, національної, релігійної ненависті чи ворожнечі або кровної помсти; м) вчинене з метою використання органів і тканин потерпілого; н) вчинене неодноразово¹.

Відомий пізнавальний інтерес, у цьому зв'язку, викликає система злочинів проти життя людини в історії російського законодавства в минулому столітті. Відомо, що 30 квітня 1881 року Олександр Третій затвердив персональний склад комітету для перегляду Уложення про покарання кримінальні і виправні 1845 року. 2 травня 1881 року була сформована редакційна комісія на чолі з товаришем міністра юстиції Е.В.Фришем. До складу цієї комісії увійшли, зокрема, відомі фахівці з кримінального права М.С.Таганцев, І.Я.Фойницький, М.А.Неклюдов, В.К.Случевський. 10 лютого 1903 року проект Уложення був розглянутий Державною Радою, а 22 березня 1903 року Микола Другий його затвердив².

Кримінальне уложення фактично підсумувало весь процес розвитку кримінального законодавства Російської Імперії. Виходячи з наведеного вище сучасного розуміння системи злочинів проти життя людини в Уложенні можна виділити: а) вбивство без обтяжуючих і пом'якшуючих обставин (ст.453); б) вбивства при пом'якшуючих обставинах: вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання (ст.458); вбивство при перевищенні меж необхідної оборони (ст.459); вбивство з наполегливого прохання вбитого і зі співчуття до нього (ст.460); вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (ст.461); в) вбивства при обтяжуючих обставинах (ст.454, 455, 456); г) вбивство з необережності (ст.464); д) підбурювання до самогубства і пособництво самогубству (ст.ст.462, 463).

Більш детально зупинимось на вбивствах людини при обтяжуючих обставинах. Як бачимо, в Уложенні немає спеціальної статті під такою

¹ Див.: Комментарий к уголовному кодексу Российской Федерации. – М.: Юрайт, 2001. – С. 230.

² Смыкалин А. Судебная система России в начале XX века / А. Смыкалин // Российская юстиция. – 2001. – № 12. – С. 39.

назвою. Аналіз статей 454, 455, 456 Уложення дає підстави віднести до числа таких вбивств: матері або батька; родича, чоловіка або дружини, брата чи сестри; св'ященника при здійсненні ним служіння; службової особи при виконанні нею службових обов'язків; будь-кого з чинів караула, що охороняє імператора або члена його родини, а так само вартового військового караулу; начальника або пана чи членів його родини; господаря, на службі якого був винний, або майстра, на навчанні або роботі у якого перебував винний, або особи, якій винний зобов'язаний вихованням і утриманням; вчинені ватагою; вчинені особою протягом п'яти років після відбуття покарання за вбивства (ст.ст. 453–456); вчинені способом, небезпечним для життя багатьох людей; вчинені способом, особливо болісним для потерпілого; вчинені: способом отруєння, з засади, з корисливою метою, з метою полегшити вчинення іншого тяжкого злочину; глави іноземної держави¹.

На відміну від попередньо названих кримінальних кодексів, Кримінальний закон Латвійської Республіки має дві особливості. По-перше, у ньому є стаття з назвою «Вбивство при обтяжуючих обставинах» (ст. 117). По-друге, крім вбивств людини при обтяжуючих обставинах, у ньому виділено вбивство людини при особливо обтяжуючих обставинах (ст. 118). До числа вбивств людини при обтяжуючих обставинах віднесено вбивства: 1) жінки, що завідомо для винного перебувала у стані вагітності; 2) малолітньої чи іншої особи, що завідомо для винного перебувала у безпорадному стані; 3) вчинене способом, небезпечним для життя багатьох осіб; 4) вчинене з особливою жорстокістю; 5) поєднане з глумлінням над трупом; 6) поєднане з розбоєм; 7) поєднане зі зґвалтуванням; 8) вчинене з метою приховати інший злочин або полегшити його вчинення; 9) вчинене з користі; 10) вчинене групою осіб; 11) вчинене особою, яка перебуває у місці утримання затриманих, попереднього затримання чи позбавлення волі. Вбивствами людини при особливо обтяжуючих обставинах є вбивства: 1) вчинені у зв'язку з виконанням потерпілим або його близьким своїх службових чи професійних обов'язків або участь у попередженні чи припиненні злочинного або іншого протиправного діяння, або дачею показів в суді чи на досудовому розслідуванні; 2) двох або більше осіб; 3) вчинені особою, яка раніше вчинила вбивство, за винятком вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання або при перевищенні меж необхідної оборони або при порушенні умов затримання особи; 4) вчинені особою, що відбуває довічне позбавлення волі².

Згідно ст. 148 Кримінального кодексу Республіки Польща, до числа умисних вбивств людини при обтяжуючих обставинах належать вбивства: а) з особливою жорстокістю; б) у зв'язку з захопленням заручника,

¹ Див.: Приложение к собранию узаконений и распоряжений Правительства за 1903 г. – № 38. – Отд. 1. – 416 с.

² Уголовный кодекс Латвийской Республики. – Минск: Тесей, 1999. – С. 78–79.

згвалтуванням чи розбоям; в) з мотивів, що заслуговують особливого осадку; г) з використанням вогнепальної зброї або вибухових речовин; д) двох і більше осіб; е) вчинене особою судимою за вбивство¹.

Таким чином, проведений вище порівняльний аналіз дозволяє зробити висновок про те, що кримінальне законодавство розглянутих зарубіжних держав передбачає кримінальну відповідальність за посягання на життя людини. Цей зарубіжний досвід свідчить, зокрема, також і про те, що українське кримінальне законодавство в цій частині загалом відповідає європейським кримінально-правовим стандартам. Разом з цим, цей досвід може бути корисним для вироблення законодавчих конструкцій щодо підвищення ефективності кримінально-правового захисту права людини на життя.

§3. Поняття та система злочинів проти життя людини за кримінальним право України

Злочини проти життя людини – це система передбачених КК України суспільно-небезпечних, винних діянь, які безпосередньо посягають на суспільні відносини щодо забезпечення природного права людини на життя.

Відразу зазначимо, що стосовно систематизації злочинів проти життя і здоров'я людини в теорії кримінального права немає одностайної думки, одні автори класифікують злочини, які включені в розділ «Злочини проти життя і здоров'я», за основним безпосереднім об'єктом на два види: а) злочини проти життя; б) злочини проти здоров'я², а інші – на три види: а) злочини проти життя; б) злочини проти здоров'я; в) злочини проти особистої безпеки (злочини, що ставлять в небезпеку життя і (або) здоров'я)³.

Є істотні розбіжності між вченими-криміналістами щодо віднесення конкретних видів злочинів до злочинів проти життя людини. В сучасній

¹ Уголовный кодекс Республики Польша. – Минск: Тесей, 1998. – С. 57–58.

² Див., наприклад: Уголовное право Российской Федерации. Особенная часть / под ред. Б.В. Здравомыслова. – М.: Юрист, 1998. – С. 19–66; Уголовное право: учебник / под ред. В.П. Кашепова. – М.: Былина, 1999. – С. 258–259.

³ Див., наприклад: Российское уголовное право: курс лекций: Т. 3. / под ред. А.И. Короблева. – Владивосток: Изд-во. Дальневосточного государственного университета, 2000. – С. 49; Навроцкий В.О. Кримінальне право України. Особлива частина: курс лекцій / В.О. Навроцький. – К.: Знання, 2000. – С. 144; Уголовное право. Часть Общая. Часть Особенная / под ред. Л.Д. Гаухмана и Л.Д. Колодиина. – М.: Юриспруденция, 1999. – С. 319–341; Кримінальне право України. Особлива частина / за ред. П.С. Матишевського, С.С. Яценка, П.П. Андрушка. – К.: Юрінком-Інтер, 1999. – С. 145; Уголовное право России. Том 2. Особенная часть / под ред. А.Н. Игнатова и Ю.А. Красикова. – М.: Норма-Инфра, 1998. – С. 11–98; Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть Особенная / под ред. А.Я. Светлова и В.В. Сташиса. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 109; Уголовное право УССР. Особенная часть / под ред. М.И. Бажанова. – К.: Вища школа, 1989. – С. 151; Курс советского уголовного права. Т. 5. / под ред. А.А. Пионтковского, П.С. Ромашкина, В.М. Чхиквадзе. – М.: Наука, 1971. – С. 16.

теорії кримінального права України до злочинів проти життя людини відносять: а) вбивства; б) доведення до самогубства; в) погроза вбивством¹.

Ряд російських вчених вважають, що погроза вбивством (в Російській Федерації ст.119 КК – погроза вбивством і заподіянням тяжкої шкоди здоров'ю) належить до групи злочинів, що ставлять у небезпеку життя і здоров'я людини. Основним безпосереднім об'єктом цього злочину, на думку одних є життя і здоров'я, а на думку інших – безпека життя і здоров'я².

Оригінальною є позиція, висловлена А. А. Піонтковським, який, виходячи з того, що, на його думку, безпосереднім об'єктом погрози вбивством є особиста свобода – «погроза скоує гарантовану законом свободу особи», відніс цей злочин до злочинів, що посягають на особисту свободу³.

Звертає на себе увагу, що С. Д. Шапченко і С. С. Яценко класифікують злочини проти життя людини, як видається обґрунтовано, на дві групи: 1) вбивства; 2) злочини проти життя за відсутності ознак вбивства (доведення до самогубства і погроза вбивством)⁴.

Чинний Кримінальний кодекс України передбачає наступні види злочинів проти життя людини: 1) вбивство без пом'якшуючих і обтяжуючих обставин (основний склад вбивства, або простий склад вбивства) – ч. 1 ст. 115 КК; 2) вбивства при обтяжуючих обставинах (кваліфіковані види вбивств) – ч. 2 ст. 115 КК; 3) вбивства при пом'якшуючих обставинах (привілейовані види вбивств) – ст. ст. 116, 117, 118 КК; 4) вбивство з необережності – ст. 119 КК; 5) доведення до самогубства – ст. 120 КК; 6) погроза вбивством (ст. 129 КК).

Вище наводилася система норм про вбивство людини. Варто ще раз підкреслити, що питання кримінальної відповідальності за посягання на життя належать до тих, які ніколи не зазнавали нестачі уваги з боку дослідників. Однак, попри це, наукові доробки, на жаль, не завжди характеризуються єдністю, а, врешті, повнотою, наскрізністю поглядів на систему норм про вбивство людини. Свідченням цього є хоча би різнобій у баченні того, які норми передбачають відповідальність за вбивство.

¹ Див., наприклад: Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Особенная часть / под ред. А.Я. Светлова и В.В. Сташиса. – С. 109; Уголовное право УССР. Особенная часть / под ред. М.И. Бажанова, П.С. Матишевского, В.В. Сташиса. – С. 151; Навроцький В.О. Кримінальне право України. Особлива частина / В.О. Навроцький. – С. 144; Кримінальне право України. Особлива частина / за ред. П.С. Матишевського, С.С. Яценка, П.П. Андрушка. – К.: Юрінком-Інтер, 1999. – С. 145; Кримінальне право України. Особлива частина / за ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – С. 29.

² Див., наприклад: Уголовное право России. Т. 2. Особенная часть / под ред. А.Н. Игнатова и Ю.А. Красикова. – С. 99; Уголовное право. Часть Общая. Часть Особенная Часть / под ред. Н.И. Ветрова и Ю.И. Ляпунова. – М.: Новый юрист, 1998. – С. 98; Российское уголовное право: курс лекций. Т. 3. / под ред. А.И. Коробаева. – С. 237.

³ Курс советского уголовного права. Т. 5. – М.: Наука, 1971. – С. 187.

⁴ Кримінальне право України. Особлива частина / за ред. П.С. Матишевського, С.С. Яценка, П.П. Андрушка. – К.: Юрінком-Інтер, 1999. – С. 145.

Зазвичай, до переліку статей, які закріплюють норми про вбивство, відносять: ст.ст.115–118 КК України¹. Щоправда, простежується і прагнення більш системно поглянути на охорону життя людини від умисних посягань. Так, у ч.5 п.17 постанови Пленуму Верховного Суду України №2 від 7 лютого 2003р. «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» до таких, що охоплюються поняттям «раніше вчинене умисне вбивство», віднесено посягання на життя державного діяча (ст.112 КК України), посягання на життя працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця (ст.348 КК України); посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя (ст.379 КК України); посягання на життя захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги (ст.400 КК України); опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків, якщо вони були пов'язані з умисним вбивством цих осіб (ч.4 ст.404 КК України); посягання на життя представника іноземної держави (ст.443 КК України)².

С.Д.Бережний також відзначає, що умисні вбивства людини за місцем розташування норми, яка передбачає відповідний різновид злочину, поділяються на ті, що передбачені у Розділі II Особливої частини КК України (ст.ст.115–118); умисні вбивства людини, передбачені в інших розділах (ст.ст.112, 348, 379, 400, ч.4 ст.404, ч.2 ст.438, ст.443)³. Слід віддати належне дослідженням Л.П.Брич. Авторка чи не найбільш повно розкриває систему норм про вбивство⁴, «відшукавши» такі, що, як правило, залишалися поза увагою дослідників, як от: ч.3 ст.258, ч.ч.2, 3 ст.265, ч.ч.2, 3 ст.265-1, ч.2 ст.439, ч.1 ст.442 КК України. Таке наукове різноманіття поглядів, звичайно, природне і, певною мірою, корисне, адже активізує ретельність наукового пошуку. Однак, з іншого боку, відсутність єдності серед науковців несе загрозу єдності правозастосовної

¹ Панов Н.И. Проблемы квалификации умысленных убийств, совершенных в соучастии / Николай Иванович Панов // Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи: Матеріали науково-практичної конференції (Харків, 2004). – С. 24–29 // Вибрані наукові праці з проблем правознавства; передм. В.П. Тихого. – К.: Ін Юре, 2010. – С. 550.

² Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року №2 // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кириш – Львів: Ліґа-прес, 2008. – С. 115–124.

³ Бережний С.Д. Відповідальність за умисне вбивство з корисливих мотивів за кримінальним законодавством України: монографія / Сергій Дмитрович Бережний. – Хмельницький, Хмельницький університет управління та права, 2011. – С. 23.

⁴ Брыч Л.П. Преступления против здоровья и против безопасности жизни и здоровья по законодательству Украины / Лариса Павловна Брыч. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. – С. 81.

практики. Втім, видається, що саме наскрізний, системний підхід повинен бути матрицею наукових досліджень.

Законодавцем також зроблено спробу показати наявність «в'язки» норм про вбивство людини. Так, у ч. 2 ст. 22 КК України при вказівці на злочини, відповідальність за які може наставати з чотирнадцятирічного віку, названо вбивство та посягання на життя окремих осіб, при цьому у дужках перелічено статті, якими передбачені такі – 115–117 та 112, 348, 379, 400, 443 відповідно. Звичайно, такий підхід заслуговує на схвалення. Адже є системним. Системним, проте неповним. Видається незрозумілим, чому у такий перелік не «потрапили» статті про інші склади спеціальних вбивств. Цьому немає жодного логічного пояснення. А тому варто у ч. 2 ст. 22 КК України включити також і інші статті про спеціальні види умисних вбивств людини.

За проведеними ж підрахунками у КК України 19 статей (частин статті), у яких закріплено норми про різні склади умисного позбавлення життя іншої людини. По-перше, йдеться про умисні склади злочинів проти життя людини, в яких життя особи виступає основним безпосереднім об'єктом (передбачені розділом II Особливої частини КК України): простий склад вбивства (ч. 1 ст. 115); кваліфіковані види вбивства (ч. 2 ст. 115); умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання (ст. 116); умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117); умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця (ст. 118).

Другою умовно виділеною групою норм, що передбачають умисні склади злочинів проти життя людини, є ті, в яких життя особи виступає додатковим безпосереднім об'єктом у складі комплексного об'єкта (передбачені іншими, окрім Розділу II, розділами Особливої частини КК України). Йдеться про:

- розділ I «Злочини проти основ національної безпеки України»: посягання на життя державного чи громадського діяча (ст. 112);

- розділ IX «Злочини проти громадської безпеки»: незаконне поводження з радіоактивними матеріалами, вчинене з метою спричинення загибелі людей (ч. 2 ст. 265); дії, передбачені частиною другою, якщо вони спричинили загибель людей (ч. 3 ст. 265); незаконне виготовлення ядерного вибухового пристрою чи пристрою, що розсіює радіоактивний матеріал або випромінює радіацію, вчинене з метою спричинення загибелі людей (ч. 2 ст. 265-1); дії, передбачені частиною другою цієї статті, якщо вони спричинили загибель людей (ч. 3 ст. 265-1);

- розділ XVI «Злочини проти авторитету органів державної влади, місцевого самоврядування та об'єднання громадян»: посягання на життя працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця (ст. 348);

– розділ XVIII «Злочини проти правосуддя: посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя (ст. 379); посягання на життя захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги (ст. 400);

– розділ XX «Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку»: геноцид (у формі позбавлення життя членів національної, етнічної, расової чи релігійної групи, створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення) (ст. 442); посягання на життя представника іноземної держави (ст. 443).

Слід звернути увагу, що у доктрині кримінального права висловлювалися інші позиції, що відрізняються від вищенаведеної класифікації складів злочинів проти життя людини. Зазначається, що вбивство людини має місце тоді, коли саме заподіяння смерті, а не посягання на який-небудь інший об'єкт є підставою кримінальної відповідальності¹. Однак, справедливо зазначає Т. А. Павленко, що право людини на життя очолює ієрархію прав та свобод і тому повинно виступати основним безпосереднім об'єктом. У зв'язку з цим, резюмує автор, склади злочинів, що передбачають відповідальність за умисне посягання, в яких право людини на життя виступає додатковим обов'язковим безпосереднім об'єктом, повинні бути декриміналізовані².

По-третє, слід окремо виділити групу норм про складені злочини, де норма про вбивство людини є складовою. Тобто, йдеться про так звану враховану законодавцем сукупність злочинів, елементом якої виступає, зокрема, вбивство людини:

– умисне вбивство людини, поєднане із зґвалтуванням чи насильницьким задоволенням статевої пристрасті неприродним способом (п. 10 ч. 2 ст. 115 КК України);

– терористичний акт, що призвів до загибелі людини (ч. 3 ст. 258 КК України), при умові, що такі дії створювали саме небезпеку для життя (ч. 1 ст. 258);

– опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків («дії, передбачені, частинами другою або третьою цієї статті, якщо вони були пов'язані з умисним вбивством начальника або іншої особи, яка виконує обов'язки з військової служби») (ч. 4 ст. 404 КК України);

¹ Загородников Н.И. Преступления против личности: Учебное пособие / Николай Иванович Загородников, Алексей Николаевич Игнатов. – М.: Высшая школа МООН РСФСР, 1962. – С. 5–6; Сарыев Б.С. Ответственность за преступления против жизни и здоровья / Борис Сарыевич Сарыев; под ред. д.ю.н., професора Б.А. Куринова. – Ашхабад: Издательство «ЫЛЫМ», 1973. – С. 16.

² Павленко Т.А. Концепція кримінально-правової охорони права людини на життя: автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Тетяна Анатоліївна Павленко. – Львів, 2008. – 20 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://librar.org.ua/sections_load.php?s=economy_legal_science&id=1105

– порушення законів і звичаїв війни, якщо вони поєднані з умисним вбивством людини (ч. 2 ст. 438 КК України);

– застосування зброї масового знищення («те саме діяння, якщо воно спричинило загибель людей чи інші тяжкі наслідки») (ч. 2 ст. 439 КК України).

РОЗДІЛ II

ЮРИДИЧНИЙ АНАЛІЗ СКЛАДІВ ВБИВСТВ ЛЮДИНИ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ УКРАЇНИ

§1. Загальний, родовий та безпосередній об'єкти злочинів проти життя людини

Склад злочину характеризується елементами, кожен з яких має відповідні ознаки. Елементи та ознаки іноді ототожнюють. Однак, як вірно зазначають В.Б.Малінін та А.Ф.Парфьонов, зміст цих категорій є різним¹. Елементи розчленовують склад злочину, характеризуючи його об'єктивні та суб'єктивні аспекти з чотирьох позицій: об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта, суб'єктивної сторони. Кожен з названих елементів має свої специфічні ознаки. Відсутність хоча б одного з цих елементів призводить до розладу системи та, відповідно, до відсутності складу злочину загалом. Ознаки ж характеризують кожного з елементів складу злочину і для кожного з них вони є різними. Ознаки співвідносяться з елементами як властивості предмета із самим предметом.

Об'єкт злочину – одна з найважливіших і водночас найбільш складних та дискусійних проблем у доктрині кримінального права. Ще з часів римського права вважалося, що об'єкт – одна з основних характеристик, що дозволяють відмежовувати делікти публічного та приватного характеру і переслідувати перші в межах кримінального, а другі – в межах цивільного права².

Як підкреслив В.Я.Тацій, вчення про об'єкт і предмет злочину є однією з найважливіших проблем у науці кримінального права, оскільки від з'ясування сутності об'єкта злочину та визначення його поняття залежить правильне розв'язання багатьох питань кримінально-правового регулювання. Виступаючи системоутворюючим елементом складу злочину, об'єкт дозволяє розкрити соціальну сутність злочину та встановити

¹ Малинин В.Б. Объективная сторона преступления / В.Б. Малинин, А.Ф. Парфенов. – СПб.: Юридический институт, 2004. – С. 7.

² Новосёлов Г.П. Учение об объекте преступления: методологические аспекты / Г.П. Новосёлов. – М.: Норма, 2001. – С. 1.

його суспільно небезпечні наслідки. Крім того, об'єкт злочину надає можливість виробити підстави й критерії вибору об'єктів кримінально-правової охорони і засобів їх захисту, а також оптимальні правила побудови законодавства про кримінальну відповідальність та кваліфікації злочинів¹.

У сучасній теорії кримінального права України переважає позиція вчених, згідно з якою об'єктом злочину є суспільні відносини, що охороняються нормами кримінального закону.

У радянській кримінально-правовій науці об'єктом злочину беззаперечно визнавалися суспільні відносини, на які посягає злочин. Однак тепер таке розуміння об'єкта злочину вже не є загальновизнаним. Зокрема, С.Я. Лихова зазначає, що сьогодні в теорії кримінального права виділяють три найбільш загальні теоретичні підходи до визначення об'єкта злочину: 1) об'єкт злочину – це суспільні відносини; 2) об'єкт злочину – це правові блага (інтереси); 3) об'єкт злочину – це соціальні цінності².

Співавтором даної монографії запропонована ширша класифікація розуміння об'єкта злочину. У більш віддаленій історичній ретроспективі звертають на себе увагу такі з них: 1) об'єкт злочину – захищений правом інтерес (Р. Ієрінг, Ф. Ліст, Б. С. Нікіфоров); 2) об'єкт злочину – суб'єктивне право (В. Д. Спасович, А. Файербах); 3) об'єкт злочину – безпека і добробут громадян (О. Ф. Кістяківський); 4) об'єкт злочину – блага та інтереси, що охороняються законом (правові блага) (Г. В. Колоколов, Є. Я. Немировський, А. Н. Круглевський); 5) об'єкт злочину – правові норми і конкретні блага та інтереси (М. Д. Сергієвський); 6) посереднім об'єктом злочину є порушуваний припис, норма, а безпосереднім об'єктом є суспільні відносини, що є реальним проявом порушення цього припису (І. Я. Фойніцький); 7) об'єкт злочину, з формальної сторони – норма права, а з матеріальної сторони – блага та інтереси, що охороняються цією нормою (Л. С. Белогріц-Котляревський); 8) об'єкт злочину – норма права в її реальному бутті (Н. С. Таганцев); 9) об'єкт злочину – окремі особи чи групи осіб (П. Д. Калмиков); 10) об'єкт злочину – охоронювані кримінальним законом суспільні відносини (А. А. Піонтковський, Є. А. Фролов).

З наведеними вище концептуальними підходами перекликаються, а іноді і прямо гармонують, розуміння об'єкта злочину вченими-криміналістами в більш наближеній історичній ретроспективі. Проведений аналіз найбільш доступних наукових джерел дозволив виділити такі з них: 1) об'єкт злочину – охоронювані кримінальним законом суспільні відносини (В. Я. Тацій, М. Й. Коржанський, М. І. Бажанов, А. В. Савченко, В. О. Навроцький, Н. О. Гуторова, В. К. Гришук та ін.); 2) об'єкт злочину –

¹ Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві: монографія / В. Я. Тацій. – Х.: Право, 2016. – С. 5.

² Лихова С. Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України): [монографія] / С. Я. Лихова. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2006. – С. 17–18.

соціальні блага, цінності, що охороняються кримінальним законом (П. С. Матишевський, Є. В. Фесенко, С. В. Гавриш); 3) об'єкт злочину – людина, незалежно від віку, розумового розвитку, соціального статусу (Г. П. Новосьолов); 4) об'єкт злочину – окремі особи або багато осіб (І. Я. Козаченко, З. А. Незнамова); 5) об'єкт злочину – охоронювані кримінальним законом соціально значимі цінності, блага, інтереси (А. В. Пашковська, А. В. Наумов); 6) об'єкт злочину – суспільні відносини, які є відповідним порядком, встановленими приписами правових норм, а також соціальні блага (Г. В. Чеботарьова); 7) об'єкт злочину – соціальна оболонка як перший об'єкт, а всі інші об'єкти перебувають всередині цієї оболонки (В. М. Трубніков); 8) об'єкт злочину – охоронюваний кримінальним законом порядок суспільних відносин (О. М. Костенко, А. В. Ландіна та ін.). Концепція суспільних відносин як об'єкта злочину знайшла своє відображення, зокрема, в роботах М. І. Бажанова, Н. А. Беляєва, В. М. Белоконоєва, Я. М. Брайніна, О. М. Готіна, В. К. Грищука, М. Й. Коржанського, М. І. Панова, В. Я. Тація, А. Н. Трайніна, Є. О. Фролова, І. І. Чугуникова та інших вчених. При цьому суспільними відносинами розуміють, переважно, охоронювані соціальними нормами відносини між суб'єктами, предметом яких є матеріальні чи нематеріальні блага (цінності), а в певних випадках і людина (люди)¹.

А. В. Наумов вважає, що необхідно повернутися до теорії об'єкта злочину як правового блага, створеної ще в кінці минулого століття². Серед українських науковців на користь такого розуміння об'єкта злочину висловився, зокрема, С. Б. Гавриш. На його думку, правове благо завжди піддається злочинному впливу, а тому цьому благу завдається шкода, яка може бути встановлена завдяки, насамперед, розумінню його як цінності. Саме від цінності правового блага як об'єкта залежить характер, зміст і розмір наслідків злочинного посягання особи. Наслідки злочину і є оцінкою ступеня враження охоронюваного правового блага і викликаних цим змін у дійсності, які проявляються у конкретній кількісно-якісній категорії (тяжкі тілесні ушкодження, масова загибель тварин, руйнування екосистем тощо)³. Однак слід зазначити, що С. Б. Гавриш не претендує на універсальність даного визначення змісту об'єкта злочину. Він вказує, що вся ця концепція спрямована на визначення об'єкта екологічних злочинів, а не об'єкта злочину як правового феномена, як елемента його

¹ Гришук В. К. Кримінальне право України: Загальна частина: навчальний посібник / В. К. Гришук. – К.: Ін Юре, 2006. – С. 164–165.

² Наумов А. В. Российское уголовное право. Общая часть / А. В. Наумов – М.: БЕК, 1996. – С. 147; Российское уголовное право. Общая часть: учебник / С. В. Бородин, В. Н. Кудрявцев, Н. Ф. Кузнецова и др.; под ред. В. Н. Кудрявцева, А. В. Наумова. – М.: Спарк, 1997. – 92.

³ Гавриш С. Б. Уголовно-правовая охрана природной среды: Проблемы теории и развития законодательства / С. Б. Гавриш. – Х.: Українська юридична академія, 1994. – С. 25–66; Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довкілля України: наукове видання / С. Б. Гавриш. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2002. – С. 19–65.

юридичного складу¹. С. Я. Лихова, критикуючи позицію об'єкта злочину як правового блага, зауважує, що злочин порушує не норму, яка регулює відносини, не благо, з приводу користування яким або реалізації якого ці відносини складаються і підносяться до рівня регулювання. Правова норма, що регулює відносини, не порушується, вона міститься в законодавстві, її порушити практично неможливо, а порушується можливість особи здійснити своє право отримати, досягти того блага, тієї цінності, заради якої вона є суб'єктом відносин².

Деякі українські науковці, зокрема, С. Миколаєнко, О. М. Кривуля, В. М. Куц, Є. В. Фесенко об'єкт злочину визначають як цінності, що охороняються кримінальним законом, проти яких спрямоване злочинне діяння і яким воно може заподіяти або заподіює істотну шкоду. При цьому структурну основу цінностей утворюють потерпілі особи, їхні інтереси і права, соціальні зв'язки та блага, що їм належать. На думку цих вчених, суспільні відносини не можуть бути об'єктом злочину, оскільки вони є лише певною формою наукової абстракції, а тому самі по собі не існують і їм не може бути завдано шкоди³.

Як вважає Є. В. Фесенко, суспільні відносини не є універсальною характеристикою об'єкта злочину, ці поняття не можуть охоплювати особисті блага людини: життя, здоров'я тощо. Злочин посягає і завдає шкоду цінностям (благам)⁴.

У зв'язку із цим виникає запитання: чи існують об'єктивно, тобто незалежно від нашої свідомості, суспільні відносини і чи є вони конкретними? В. Я. Тацій визначає суспільні відносини як певні зв'язки між людьми (суб'єктами), які утворюються в процесі спільної матеріальної або духовної діяльності⁵. Як зауважив В. М. Белоконев, суспільні відносини не є споглядальними абстракціями, виокремленими людьми для зручності аналізу суспільного життя або як експериментальні штучні утворення, а існують реально. Об'єктивний характер суспільних відносин полягає в

¹ Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довкілля України: наукове видання / С. Б. Гавриш. — К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2002. — С. 62.

² Лихова С. Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України): монографія / С. Я. Лихова. — К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2006. — С. 31.

³ Кримінальне право України. Загальна частина: підручник для ВУЗів / Г. В. Андрушів, П. П. Андрушко, В. О. Бенківський та ін.; за ред. П. С. Матишевського, П. П. Андрушка, С. Д. Шапченка. — К.: Юрінком Інтер, 1997. — С. 127; Миколаєнко С. Об'єкт злочину повинен бути чітко окресленим / С. Миколаєнко // Закон і бізнес. — 1999. — № 32. — 7 серпня. — С. 14; Кривуля О. М. Чи можуть бути суспільні відносини об'єктом злочину? / О. М. Кривуля, В. М. Куц // Вісник Університету внутрішніх справ: 36. наук. праць. — 1997. — Вип. 2. — С. 70–75; Фесенко Є. Цінності — як об'єкт злочину / Є. Фесенко // Право України. — 1999. — № 6. — С. 75–78.

⁴ Фесенко Є. Цінності — як об'єкт злочину / Є. Фесенко // Право України. — 1999. — № 6. — С. 75–78.

⁵ Тацій В. Я. Объект и предмет преступления по советскому уголовному праву: учебное пособие / В. Я. Тацій. — Х.: Вища школа, 1982. — С. 10.

тому, що вони не можуть бути довільно усунутими людьми, а діють незалежно від того, хочуть цього люди чи ні, пізнали вони їх чи ні¹.

Є підстави підтримати позицію, що під час вчинення злочину самим суспільним відносинам заподіюється або створюється загроза заподіяння суттєвої шкоди. Як справедливо зазначає В.Я.Тацій, суспільні відносини – це цілісна система, певна єдність. Структурні елементи одного відношення можуть входити й в інші відносини. В конкретних суспільних відносинах вони повинні виконувати ті функції, які властиві лише їм. Якщо функції хоча б одного з елементів змінюються, змінюються й усі відносини як цілісна система. Це викликано тим, що зв'язок між елементами відносин настільки міцний, що будь-яка зміна одного з елементів як наслідок тягне за собою зміну інших, а в кінцевому результаті – й суспільних відносин загалом².

Закон про кримінальну відповідальність охороняє не будь-які суспільні відносини, а лише найбільш цінні, найбільш суспільно корисні з них. Тому об'єкт складу злочину, як бачиться, можна визначити як охоронювані законом України про кримінальну відповідальність (КК України) позитивні, особливо цінні (корисні) відносини, на які посягнув (посягає) злочин і яким заподіяна, заподіюється або може бути заподіяна істотна шкода³.

Об'єкти злочину, на думку В.К.Грищука, мають «горизонтальну» і «вертикальну» класифікацію⁴. «Вертикальна» класифікація, прихильником якої є і український законодавець, включає загальний, родовий і безпосередній об'єкти⁵. Тричленна класифікація об'єктів злочину на загальний, родовий та безпосередній уперше була запропонована В.Д.Меньшагіним⁶.

¹ Белоконов В.Н. Чему причиняют вред преступления? Спорные вопросы уголовного права / В.Н. Белоконов // Юридическая практика. – 2000. – № 23(129). – 8 июня. – С. 11; Белоконов В. Чому злочин заподіює шкоду? Співні питання кримінального права / В. Белоконов // Закон і бізнес. – 1999. – № 32. – 7 серпня. – С. 14

² Тацій В.Я. Объект и предмет преступления по советскому уголовному праву: учебное пособие / В.Я. Тацій. – Х.: Вища школа, 1982. – С. 19; Уголовное право Украины. Общая часть: учебник / М.И. Бажанов, Ю.В. Баулин, В.И. Борисов, С.В. Гавриш и др.; под. ред. М.И. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Харьков: Право, 1999. – С. 76.

³ Гришук В.К. Кримінальне право України: Загальна частина: навч. посіб. для студентів юрид. фак. вищ. навч. закл. / В.К. Гришук. – К.: Виданичий Дім «Ін Юре», 2006. – С. 166.

⁴ Там само. – С. 194.

⁵ Див., наприклад: Никифоров Б.С. Объект преступления по советскому уголовному праву / Б.С. Никифоров. – М., 1960. – С. 106–121; Пионтковский А.А. Преступление / А.А. Пионтковский // Курс советского уголовного права: в 6 т. Т. 2. – М.: Наука, 1970. – С. 111–126; Фролов Е.А. Спорные вопросы общего учения об объекте преступления / Е.А. Фролов // Сборник научных трудов Свердловского юридического института. Вып. 10. – Свердловск, 1969. – С. 184–225; Тацій В.Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве / В.Я. Тацій. – Харьков: Высшая школа, 1988. – С. 78–103; Бажанов М.И. Уголовное право Украины / М.И. Бажанов. – Днепропетровск: Пороги, 1992. – С. 30–33.

⁶ Див.: Меньшагин В.Д. Советское уголовное право: Учебное пособие для правовых школ / В.Д. Меньшагин. – М.: Юридическая литература, 1938. – Вып. 1. – С. 27.

Вона знайшла широку підтримку в науці кримінального права. Правда, Б. С. Нікіфоров зробив застереження, що тричленна «вертикальна» класифікація об'єктів злочину не може бути визнана універсальною для всіх груп злочинів, що в ряді випадків може бути двочленна і чотирьохчленна «вертикальна» класифікація об'єктів злочину¹. М. Й. Коржанський при цьому відстоював чотирьохчленну класифікацію об'єктів: загальний, родовий, видовий, безпосередній². Поряд з цим наявні і інші точки зору. П. С. Матишевський і Є. В. Фесенко, поділяючи «вертикальну» тричленну класифікацію об'єктів, висловили думку, що об'єктом злочину є не «якісь абстрактні суспільні відносини, а конкретні людські, суспільні або державні цінності». Такими цінностями вони визначають: а) суб'єктів суспільних відносин; б) блага, якими людина наділена як член суспільства; в) суспільні блага. Важливе значення при цьому відводиться предметам – речам, коштовностям та іншим матеріальним об'єктам, які, на їх думку, сприяють з'ясуванню механізму можливого заподіяння шкоди названим цінностям³. Необхідно зазначити, що ця концепція сягає своїми коріннями аж до кінця 19 – початку 20 століть, коли вона була започаткована представниками соціологічної та класичної шкіл права. Так, М. С. Таганцев вважав об'єктом злочинного діяння норму права, охоронюваний цією нормою інтерес життя, який може реалізуватися, зокрема, через права людини та її блага. При цьому правоохоронюваними інтересами можуть бути: особа і її блага – життя, тілесна недоторканість, особисті почуття, честь, володіння чи користування відомими предметами зовнішнього світу і т. д. Ряд сучасних вчених-криміналістів також підтримують дану концепцію⁴, а Г. П. Новоселов вважає, що назрів час сказати про чітко вимальовану в юридичній літературі тенденцію до негативної оцінки визнання суспільних відносин об'єктом злочину⁵. Представник цієї наукової течії А. В. Пашковська прийшла до висновку, що об'єктом злочину є охоронювані кримінальним законом соціально значимі цінності,

¹ Див.: Никифоров Б.С. Объект преступления по советскому уголовному праву / Б.С. Никифоров. – М., 1960. – С. 112–114.

² Коржанський М.Й. Уголовне право України. Загальна частина. Курс лекцій для студентів вищих навчальних закладів / М.Й. Коржанський. – Київ: Наукова думка, 1996. – С. 123–124.

³ Кримінальне право України. Загальна частина / За ред. П.С. Матишевського, П.П. Андрушка, С.Д. Шапченка. – К.: Юрінком Інтер, 1997. – С. 124–129.

⁴ Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Лекции. Часть общая / Н.С. Таганцев. – М.: Наука, 1994. – Т. 1. – С. 178; Див. також: Новоселов Г.П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты / Г.П. Новоселов. – М.: Норма, 2001. – С. 43; Курс уголовного права. Общая часть: учебник для вузов / под ред. Н.Ф. Кузнецовой, И.М. Тяжковой. – М.: Зерцало, 1999. – Т. 1. – С. 198–202; Уголовное право. Общая Часть: учебник / отв. ред. И.Я. Козаченко, З.А. Незнамов. – М., 1997. – С. 135 – 136; Российское уголовное право. Общая часть: учебник / под ред. В.Н. Кудрявцева, А.В. Наумова. – М., 1997. – С. 91–92; Наумов А.В. Уголовное право. Общая часть. Курс лекций / А.В. Наумов. – М.: БЕК, 1996. – С. 146–153.

⁵ Новоселов Г.П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты / Г.П. Новоселов. – М.: Норма, 2001. – С. 43.

інтереси, блага, на які посягає особа, що вчиняє злочин, і яким внасліді Поняття вбивствадок вчинення злочинного діяння заподіюється чи може бути заподіяна істотна шкода¹. Дана позиція вчених видається малообґрунтованою. Відомо, що наукові поняття відіграють роль інструментів наукового дослідження, правотворчої діяльності та правозастосування і їх заміна доцільна лише тоді, коли доведена неспроможність цих понять виконувати такі інструментальні функції, чого стосовно поняття об'єкта як охоронюваних кримінальним законом суспільних відносин у працях названих вчених немає. Отже, використання для визначення об'єкта злочину поняття «суспільні відносини», як видається, не може оцінюватися як некоректне². Г.П.Новосолов, визнаючи об'єктом злочину суспільні відносини, що охороняються кримінальним законом, заперечує наявність родового і загального об'єкта злочину, стверджуючи, що в реальній дійсності немає ніякого іншого об'єкта, крім того, якого прихильники «вертикальної» класифікації об'єктів злочинів називають безпосереднім³. Вказуючи, що прийнятий в теорії кримінального права поділ об'єктів кримінально-правової охорони на загальний, родовий та безпосередній недостатній для вирішення окремих теоретичних питань кримінального права та застосовуючи аксеологічний підхід, Ю.А.Демидов запропонував таку класифікацію об'єктів злочинів: абсолютної цінності; відносної цінності; більшої і меншої цінності; суспільної цінності; індивідуальної цінності; загальної цінності; політичної, економічної, моральної, матеріальної цінності і т.п.⁴

Синтетичною, у порівнянні з двома попередньо розглянутими, є концепція С.І.Нікуліна, який не вбачає різниці між суспільними відносинами і благами, інтересами, ототожнюючи їх. Він, зокрема, під основним об'єктом розуміє конкретне суспільне відношення (благо, інтерес), яке законодавець «намагається поставити під охорону кримінального закону»⁵.

Аналіз глав Особливої частини КК Російської Федерації свідчить, що російський законодавець дотримується наступної класифікації об'єктів злочину: загальний, родовий, видовий, безпосередній, що була запропонована Є.А.Фроловим ще в 1968 році⁶. Ця позиція підтверджується в

¹ Курс уголовного права. Общая часть: учебник для вузов / под ред. Н.Ф. Кузнецовой, И.М. Тяжковой. – М.: Зерцало, 1999. – Т. 1. – С. 202.

² Кримінальне право України. Особлива частина. / За ред. П.С. Матишевського, С.С. Яценка, П. П. Андрушка. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – С. 139.

³ Новоселов Г.П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты / Г.П. Новоселов. – М.: Норма, 2001. – С. 22.

⁴ Демидов Ю.А. Социальная ценность и оценка в уголовном праве / Ю.А. Демидов. – М.: Юридическая литература, 1975. – С. 57–61.

⁵ Див.: Уголовное право. Общая часть / под. ред. А.И. Рарога. – М.: Гардарики, 1996. – С. 39.

⁶ Фролов Е.А. Спорные вопросы учения об объекте преступления / Е.А. Фролов // Сборник ученых трудов Свердловского юридического института. Выпуск 10. – Свердловск, 1968. – С. 203–204.

сучасних наукових джерелах російських вчених. Так, якщо А. Н. Ігнатов, аналізуючи систему Особливої частини КК, пише, що класифікація злочинів на групи здійснюється за родовим об'єктом, а всередині цієї групи можуть виділятися підгрупи «за загальним безпосереднім об'єктом»¹, то Ю. І. Ляпунов і М. Г. Іванов прямо зазначають, що нова структура КК Російської Федерації дає їм підстави запропонувати таку класифікацію об'єктів злочину за ступенем їх узагальнення: 1) надгруповий (інтегрований); 2) родовий; 3) видовий (підгруповий); 4) безпосередній (конкретний)².

Віддаючи перевагу позиції вчених, які визначають об'єкт злочину як охоронювані кримінальним законом суспільні відносини, зазначимо, що об'єктом злочину в дійсності є «не якісь абстрактні суспільні відносини», а конкретні суспільні відносини. Більше точніше буде сказати, належна теоретико-прикладна модель суспільних відносин охоронювана кримінально-правовою нормою(нормами), змістом якої(яких) є відповідний суспільний інтерес(інтереси). Наприклад, диспозиція забороняючої норми кримінального закону, якщо виходити з її логічного змісту, містить у собі встановлений законодавцем загальнообов'язковий припис суб'єктам суспільних відносин поводитися в конкретній ситуації належним чином під загрозою кримінального покарання. В цьому аспекті дана норма кримінального закону виступає, зокрема, юридичною мірою свободи людини. Кримінальний закон, як відомо, є своєрідною шкалою свободи людини в суспільстві.

В. Я. Тацій дуже чітко підсумував, що на цьому етапі розвитку доктрини кримінального права концепція об'єкта злочину як суспільних відносин виглядає найбільш переконливою та універсальною. По-перше, вона дозволяє з'ясувати сутність соціальних цінностей, що забезпечуються суспільними відносинами та перебувають під охороною закону про кримінальну відповідальність, суб'єктів, які безпосередньо заінтересовані в їх охороні, та соціального зв'язку між особами, що є учасниками таких відносин, і в такий спосіб розкрити механізм завдання шкоди об'єкту кримінально-правової охорони. По-друге, завдяки цій теорії кримінально-правова доктрина збагатилася вченнями про суспільну небезпечність тих чи інших діянь, що визнаються злочинними. По-третє, поняття суспільних відносин допомогло визначити сутність взаємозв'язку об'єкта з іншими елементами складу злочину. Урешті-решт, правильна кваліфікація суспільно небезпечних діянь можлива виключно за умови використання саме аналізованої категорії³.

¹ Уголовное право России. Учебник для вузов: в 2 т. Т. 2. Особенная часть / под ред. А. Н. Игнатова и Ю. А. Красикова. – М.: Норма-Инфр», 1998. – С. 5.

² Уголовное право. Особенная часть. Учебник / под ред. Н. И. Ветрова и Ю. И. Ляпунова. – М.: Новый Юрист, 1998. – С. 11.

³ Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві: монографія / В. Я. Тацій. – Х.: Право, 2016. – С. 45.

При вчиненні злочину вольова поведінка суб'єкта має девіантний характер – посягаючи на кримінально-правову модель суспільних відносин, злочинець порушує цю модель, діє всупереч моделі, відхиляється від приписаної нормою кримінального закону форми поведінки. Внаслідок такої поведінки виникають антисоціальні, конфліктні відносини, які згідно з морально-правовою суспільною «шкалою» цінностей є антицінностями і становлять предмет кримінально-правового регулювання. Отже, об'єктом злочину є лише ті суспільно значимі відносини, які охороняються кримінальним законом як такі, що є цінні і корисні для людини, суспільства чи держави. З пункту бачення норм суспільної моралі, норм права, інших соціальних норм такі відносини визнаються нормальними, цивілізованими.

Суспільно значимими є лише ті відносини, які зачіпають інтереси інших суб'єктів суспільних відносин. Ще у французькій «Декларації прав людини і громадянина» 1789 року було проголошено: «Свобода полягає у можливості робити все, що не наносить шкоди іншому. Таким чином, реалізація природних прав кожної людини зустрічає ті межі, які забезпечують решті членів суспільства користуватися одними й тими ж правами. Межі ці можуть бути визначені тільки законом»¹. «Моральний кордон свободи, – зафіксовано у французькій «Декларації прав людини і громадянина» 1793 року, – складає наступне правило: «не заподіюй іншому того, що небажане тобі самому від інших»². Наведені вище розуміння моральних меж людини співвідносяться з вченням І.Канта, який наголошував, що «людина відповідає за людство у своїй особі»³. Сформульований філософом **категоричний імператив** звучить наступним чином: «Дій лише за тією нормою, яку хочеш бачити універсальним імперативом – нормою для всіх людей і також для себе... Дій так, щоб завжди ставитися до людей і до себе також – як до мети і ніколи – лише як до засобу»⁴.

Загальним об'єктом злочину, таким чином, є сукупність суспільних відносин, що охороняються кримінальним законом (КК) України.

Найбільш поширеним в доктрині кримінального права розумінням родовий об'єкт складу злочину є таке – це певне коло тотожних чи однорідних за своєю соціальною суттю суспільних відносин, що охороняються єдиним комплексом взаємопов'язаних кримінально-правових норм⁵.

¹ Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія / О.О. Шевченко. – К.: Вентурі, 1995. – С. 90.

² Хрестоматія по истории государства и права зарубежных стран (Новое и Новейшее время) / Составитель: Н.А. Крашенинникова. – М.: Зерцало, 1999. – С. 88.

³ Кант И. Сочинения: в 6 т. / И. Кант. – Т. 4. – М.: Мысль, 1965. – С. 478.

⁴ Там само. – С. 260, 270.

⁵ Таций В.Я. Объект и предмет преступления по советскому уголовному праву: учебное пособие / В.Я. Таций. – Х.: Вища школа, 1982. – С. 85; Фролов Е.А. Спорные вопросы общего учения об объекте преступления / Е.А. Фролов // Сборник учёных трудов Свердловского юридического института. – Свердловск: СЮИ. – 1969. – Вып. 10. – С. 184–225.

Однорідність відносин визначається не випадково, а на підставі різних критеріїв. Критерієм визначення однорідності об'єктів, наприклад, злочинів проти життя та здоров'я, є предмет, стосовно якого суспільні відносини, що є об'єктом цих злочинів, виникають – життя та здоров'я особи.

Класифікація «горизонтальна» об'єктів злочину стосується родового і безпосереднього об'єктів злочину. Родовий об'єкт злочину є одним з критеріїв класифікації злочинів в Особливій частині КК України. В Особливій частині КК України 2001 року законодавцем визначено 20 родових об'єктів.

Безпосередній об'єкт служить критерієм класифікації злочинів всередині кожного розділу Особливої частини КК України. Виділяють: основний і додатковий;¹ основний та факультативний;² необхідний (обов'язковий), факультативний;³ основний і додатковий (двох видів: додатковий обов'язковий і додатковий факультативний)⁴ безпосередні об'єкти злочину.

Розглядаючи питання об'єктів злочинів проти життя і здоров'я необхідно зазначити наступне. В юридичній літературі, що стосується даної тематики, не дається окремо поняття загального об'єкта злочинів проти життя і здоров'я. Щодо родового об'єкта, то думки авторів розділилися так само як і в теорії Загальної частини кримінального права. Одні автори вважають родовим об'єктом людські блага – життя і здоров'я або особу в цілому⁵. Інші вчені-криміналісти визначають цей родовий об'єкт через призму суспільних відносин. Поділяючи погляди представників останньої концепції, розглянемо її більш детально. Так, А. І. Рарог вважає, що родовим об'єктом даних злочинів проти людини є суспільні відносини, які забезпечують нормальне функціонування особи⁶, Р. Д. Шарапов – суспільні відносини, що забезпечують найбільш цінні блага людини: життя

¹ Кримінальне право України. Загальна частина. / За ред. П.С. Матишевського, П.П. Андрушка, С.Д. Шапченка. – К.: Юрінком Інтер, 1997. – С. 131.

² Российское уголовное право. Курс лекций. Т. 1. Преступление / Под ред. А.И. Коробеева. – Владивосток: Издательство Дальневосточного Университета, 1999. – С. 307-308.

³ Наумов А.В. Российское уголовное право. Общая часть. Курс лекций. – М.: БЕК, 1996. – С. 152.

⁴ Кримінальне право України. Загальна частина / За ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ – Харків: Юрінком Інтер – Право, 2001. – С. 100–101.

⁵ Див., наприклад: Кримінальне право України. Особлива частина. / За ред. П.С. Матишевського, С.С. Яценка, П.П. Андрушка. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – С. 140; Наумов А.В. Уголовное право. Общая часть. Курс лекций / А.В. Наумов. – М.: БЕК, 1996. – С. 147–148; Новое уголовное право России. Учебное пособие / За ред. Н.Ф. Кузнецовой. Особенная часть. – М.: Зерцало Теис, 1996. – С. 25; Загородников Н.И. Объект: от идеологизации содержания к естественному пониманию / Н.И. Загородников // Проблемы уголовной политики и уголовного права. – М., 1994. – С. 21–22; Уголовное право УССР. Особенная часть / Под ред. М.И. Бажанова, П.С. Матишевського, В.В. Сташиса. – К.: Выща школа, 1989. – С. 150.

⁶ Див.: Уголовное право Российской Федерации. Особенная часть / Под ред. Б.В. Здравомыслова. – М.: Юрист, 1996. – С. 18.

і здоров'я, в основі яких лежать право на життя і право на здоров'я¹, Л.Д. Гаухман – суспільні відносини, що забезпечують фізичні блага людини: життя і здоров'я², В.О. Навроцький³ – суспільні відносини, в які вступає особа з приводу забезпечення своїх природних благ – життя та здоров'я, Є.П. Побігайло – суспільні відносини, які забезпечують безпеку життя і здоров'я людини⁴.

Так само як і щодо поняття родового об'єкта, немає одностайності при визначенні **безпосереднього об'єкта** злочинів проти життя. Більшість авторів безпосереднім об'єктом злочинів проти життя вважають життя або право на життя (А.Н. Красіков) людини⁵, а інші – суспільні відносини, в які вступає особа з приводу недоторканості природного права на життя або з приводу забезпечення життя людини⁶. М.Г. Іванов, визнаючи життя людини як спосіб її біосоціального існування безпосереднім об'єктом злочинів проти життя, стверджує, що родовий і безпосередній об'єкти при цьому співпадають⁷. Окремі автори пропонують комбіноване розуміння безпосереднього об'єкта злочинів проти життя і здоров'я. Так, С.В. Бородин визначає безпосереднім об'єктом вбивства життя людини і суспільні відносини, в якості суб'єкта яких він виступає, а М.К. Аніянц стверджує, що разом з особою людини безпосереднім об'єктом цих злочинів є суспільні відносини суспільства в цілому⁸. М.Й. Коржанський оцінив таке визначення як невдале, бо, на його думку, особа і є сукупністю суспільних відносин і

¹ Шарапов Р.Д. Физическое насилие в уголовном праве / Р.Д. Шарапов – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – С. 160, 181, 190.

² Гаухман Л.Д. Проблемы уголовно-правовой борьбы с насильственными преступлениями в СССР / Л.Д. Гаухман. – Саратов, 1981. – С. 87.

³ Навроцький В.О. Кримінальне право України. Особлива Частина. Курс лекцій / В.О. Навроцький. – К.: Знання, 2000. – С. 143

⁴ Уголовное право России. Учебник для вузов: в 2-х т. Т. 2. Особенная часть / Под ред. А.Н. Игнатова и Ю.А. Красикова. – М.: Норма-Инфра, 1998. – С. 12.

⁵ Див., наприклад: Таганцев Н.С. О преступлениях против жизни. Т. I. / Н.С. Таганцев. – СПб.: типография Мордуховского, 1873. – С. 17; Шаргородський М.Д. Преступление против жизни и здоровья / М.Д. Шаргородський. – М.: Юриздат Министерства юстиции СССР, 1948. – С. 59; Курс советского уголовного права. Т. 5. – М.: Наука, 1971. – С. 21; Уголовное право УССР. Особенная часть / Под ред. М.И. Бажанова, П.С. Матышевского, В.В. Сташиса. – К.: Выща школа, 1989. – С. 151; Уголовное право Российской Федерации. Особенная часть / под ред. Б.В. Здравомыслова. – М.: Юристь, 1998. – С. 20; Кримінальне право України. Особлива частина / За ред. П.С. Матишевського, С.С. Яценка, П.П. Андрушка. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – С. 148; Красиков А.Н. Уголовно-правовая охрана прав и свобод человека в России / А.Н. Красиков. – Саратов, 1996. – С. 2–3.

⁶ Див.: Навроцький В.О. Кримінальне право України. Особлива Частина. Курс лекцій / В.О. Навроцький. – К.: Знання, 2000. – С. 144; Шарапов Р.Д. Физическое насилие в уголовном праве / Р.Д. Шарапов – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – С. 160.

⁷ Уголовное право. Особенная часть: Учебник / под ред. Н.И. Ветрова и Ю.И. Ляпунова. – М.: Новый Юрист, 1998. – С. 39.

⁸ Бородин С.В. Преступления против жизни / С.В. Бородин. – М.: Юристь, 1999. – С. 48; Аниянц М.К. Ответственность за преступление против жизни / М.К. Аниянц. – М., 1964. – С. 18.

ще одна вказівка на суспільні відносини, хоч і «в цілому» нічого не додає до цього поняття¹. Названі підходи, на наш погляд, є непродуктивними. Перший з огляду на те, що особа розглядається поза суспільними відносинами. Ще Б. С. Нікіфоров у свій час писав, що «не можна відокремлювати інтереси особи від неї самої і потім виводити особу за рамки суспільних відносин»². Вірно також підкреслює І. Я. Козаченко, що біологічна суть людини поза суспільними відносинами не має для кримінального права самостійного значення³. Представники другого підходу ототожнюють людину, її життя з суспільними відносинами, що характерне для марксистської концепції⁴.

Такі ж підходи наявні і щодо безпосереднього об'єкта злочинів проти здоров'я концептуально визначилися в науці сучасного кримінального права. Якщо узагальнити, то можна сказати, що одні автори вважають безпосереднім об'єктом злочинів проти здоров'я тільки здоров'я людини⁵, а інші – суспільні відносини, пов'язані з забезпеченням здоров'я людини⁶. Раніше в юридичній літературі висловлювалась окремими вченими думка, що безпосереднім об'єктом злочинів проти здоров'я є «тілесна цілісність», «тілесна недоторканість» людини, «здоров'я людини, що виражається в його тілесній цілісності і нормальному функціонуванні органів його тіла»⁷.

Заслугове підтримки позиція тих науковців, які при визначенні безпосередніх об'єктів проти життя і здоров'я вказують: «життя **іншої** людини», «здоров'я **іншої** людини», «**чуже** здоров'я»⁸. Адже відомо, що

¹ Коржанський М.Й. Кваліфікація злочинів / М.Й. Коржанський. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – С. 25.

² Никифоров Б.С. Объект преступления по советскому уголовному праву / Б.С. Никифоров. – М., 1960. – С. 93.

³ Козаченко И.Я. Структура объекта в преступлениях против личности / И.Я. Козаченко // Уголовное право в борьбе с преступностью. – Свердловск, 1987. – С. 64.

⁴ Див., наприклад: Маркс К. Сочинения. Т. 3. / К Маркс, Ф. Энгельс. – М., 1955. – С. 3; Курс советского уголовного права. Часть Особенная. Т. 3. – Ленинград, 1973. – С. 478.

⁵ Див., наприклад: Уголовное право Российской Федерации. Особенная часть. – М.: Юристъ, 1996. – С. 51; Уголовное право. Особенная часть: Учебник / под ред. Н.И. Ветрова и Ю.И. Ляпунова. – М.: Новый Юрист, 1998. – С. 84; Кримінальне право України. Особлива частина / За ред. П.С. Матишевського, С.С. Яценка, П.П. Андрушка. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – С. 186.

⁶ Див., наприклад: Дьяков С.В. Уголовное право: Учебник для вузов / С.В. Дьяков, А.А. Игнатов, В.В. Лунеев, С.И. Никулин. – М.: Норма-ИНФРА, 1999. – С. 27; Шарапов Р.Д. Физическое насилие в уголовном праве / Р.Д. Шарапов – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – С. 190; Шахунянц Е.А. Уголовно-правовая охрана конституционных прав и свобод граждан в РФ / Е.А. Шахунянц. – М., 1993. – С. 26–33; Уголовное право России. Учебник для вузов: в 2-х т. Т. 2. Особенная часть / Под ред. А.Н. Игнатова и Ю.А. Красикова. – М.: Норма-Инфра, 1998. – С. 67.

⁷ Шаргородский М.Д. Преступления против жизни и здоровья / М.Д. Шаргородский. – М.: Юриздат Министерства юстиции СССР, 1948. – С. 37.

⁸ Див., наприклад: Дьяков С.В. Уголовное право: Учебник для вузов / С.В. Дьяков, А.А. Игнатов, В.В. Лунеев, С.И. Никулин. – М.: Норма-ИНФРА, 1999. – С. 103; Кримінальне право

посягання на власне життя (самогубство, замах на самогубство) не є кримінально караним, а посягання на власне здоров'я є кримінально караним в тих випадках, коли особа намагається уникнути таким способом виконання певного обов'язку, покладеного на неї законом (див., наприклад, ст.ст. 336, 337, 389, 390, 409 КК України). Тому застосований в «Науково-практичному коментарі до Кримінального кодексу України» вислів «здоров'я **будь-якої людини**» є неточним для визначення безпосереднього об'єкта злочинів проти життя¹.

Життя людини – динамічний стан її організму, який полягає у неперервності процесів обміну матерією та енергією із зовнішнім середовищем. Проявом життя є харчування, дихання, виділення, збудливість, рух, ріст². Без життя і діяльності людини розвиток природних процесів на Землі матиме інший сенс.

Усвідомлення цінності людського життя як першооснови суспільного буття відбулося ще в сиву давнину. Яскравим доказом цього можуть послужити пам'ятки права багатьох народів світу. Ними обов'язково передбачалася кримінальна відповідальність за посягання на життя людини. Між тим, жодна з цих пам'яток права прямо не проголошувала права людини на життя. Уперше це було здійснено в 1776 році у «Декларації прав Вірджинії»³ і розвинуте в «Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки», прийнятої 4 липня 1776 року, де, зокрема, записано, що «усі люди створені рівними і усі вони наділені своїм творцем деякими **невідчужуваними правами, до яких належить: життя, свобода і прагнення до щастя**»⁴.

Визнання права людини на життя в міжнародно-правових актах відбулося порівняно недавно. Так, «Загальна декларація прав людини» від 10 грудня 1948 року проголосила: «Кожна людина має **право на життя**, на свободу і на особисту недоторканість»⁵. Європейська «Конвенція про захист прав людини та основних свобод», підписана 4 вересня 1950 року у м. Римі, також констатувала, що «**право кожного на життя** охороняється законом»⁶. Ці положення неодноразово підтверджені міжнародною спільнотою. Зокрема в ст. 6 «Міжнародного пакту про громадянські і політичні

України. Особлива частина / За ред. П.С. Матишевського, С.С. Яценка, П.П. Андрушка. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – С. 148; Уголовное право. Особенная часть: Учебник / под ред. Н.И. Ветрова и Ю.И. Ляпунова. – М.: Новый Юрист, 1998. – С. 84.

¹ Науково-практичний коментар до кримінального кодексу України. Особлива частина / За ред. М.О. Потебенька, В.Г. Гончаренка. – К.: Форум, 2001. – С. 62.

² Універсальний словник-енциклопедія. – Київ: Ірина, 1999. – С. 504.

³ Общая теория прав человека / Под ред. Е.А. Лукашевой. – М.: Норма, 1996. – С. 8.

⁴ Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія / О.О. Шевченко. – К.: Вентурі, 1995. – С. 77.

⁵ Міжнародна Хартія прав людини. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 8.

⁶ Практика Європейського Суду з прав людини. Рішення. Коментарі. № 3. – Київ: Український центр правничий студій, 1999. – С. 27.

права» (16 грудня 1966 року) вказано: «**Право на життя** є невід'ємним правом кожної людини. Це право охороняється законом»¹. 28 квітня 1983 року у м. Страсбурзі підписаний «Протокол №6 до Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод», у якому міститься така норма щодо смертної кари: «Смертна кара скасовується. Ніхто не може бути засудженим до такого покарання або страчений». Держави, що підписали цей протокол, а до їх числа належить і Україна, можуть передбачати в своєму законодавстві смертну кару лише за діяння, вчинені під час війни або неминучої загрози війни².

Необхідно зазначити, що право людини на життя в міжнародному праві не має абсолютного характеру, оскільки допускається можливість його позбавлення. Наприклад, Європейська «Конвенція про захист прав людини та основних свобод» (ст. 2) вказує, що не є порушенням права людини на життя, якщо позбавлення життя є наслідком виключно необхідного застосування сили: а)при захисті будь-якої особи від незаконного насильства; б)при здійсненні законного арешту або для запобігання втечі особи, яка законно перебуває під вартою; в)при вчиненні правних дій для придушення бунту або заколоту³. Згадана вище ст. 6 «Міжнародного пакту про громадянські і політичні права» містить правило загального характеру: «Ніхто не може бути **свавільно** позбавлений життя».

У юридичній та іншій літературі право людини на життя розглядається переважно в контексті смертної кари. Видається, що такий підхід є вузьким, однобоким і малопродуктивним. Слід пам'ятати, що загроза життю людини може зумовлюватися багатьма факторами об'єктивного і суб'єктивного характеру, а не лише встановленням державою покарання у вигляді смертної кари за вчинення певних злочинів. Зокрема, джерелом небезпеки для життя людини нерідко виступають екологічні, техногенні катастрофи, досягнення науково-технічного прогресу (ядерна енергія, електричний струм, хімічні речовини і процеси, автомобілі, літаки, пароплави, потяги, механізми та інші виробничо-технічні пристрої тощо), агресивна поведінка представників тваринного світу, дії або бездіяльність іншої людини. Нерідко причиною смерті людини виступає ведення нею способу життя, який не властивий їй як розумній істоті: куріння, зловживання алкоголем, вживання наркотичних засобів, сильнодіючих речовин і т. ін.

Одним із показників набуття Україною ознак сучасної держави є нормативне визначення пріоритетів в ієрархії тих соціальних цінностей,

¹ Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія / О.О. Шевченко. – К.: Вентурі, 1995. – С. 773; Міжнародна Хартія прав людини. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 27.

² Дженіс М., Кей Р., Бредлі Е. Європейське право у галузі прав людини. Джерела і практика застосування / М. Дженіс, Р. Кей, Е. Бредлі. – Київ: Артєк, 1997. – С. 546.

³ Практика Європейського Суду з прав людини. Рішення. Коментарі. № 3. – Київ: Український центр правничий студій, 1999. – С. 70.

які становлять основу життєдіяльності людського суспільства. Людина, її життя і здоров'я, права і свободи – центральна проблема будь-якого цивілізованого суспільства. Кримінальне право має базуватися на концепції прав людини, пріоритеті загальнолюдських цінностей, визнанні завдання кримінально-правової охорони прав і свобод людини як основи її гідності. Свідченням прагнення нашої держави до формування такого суспільства, затвердження демократичних принципів правління і життя стало законодавче визнання Україною прав і свобод людини.

Відповідно до ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Право на життя, право на здоров'я є природними, невід'ємними правами кожної людини. Виходячи з цього, Особливу частину повинен би відкривати розділ «Злочини проти життя і здоров'я людини», чого не відбулося.

Видається, що поняття «людина» й «особа», вжиті в чинному КК України, є рівнозначними. Не можна погодитися з думкою, що поняття «особа» охоплює лише характеристику соціальних властивостей людини. Передусім «особа» – це людина. Тому хибною є думка, що особою може вважатися не будь-яка людина, а лише та, яка, одержуючи при народженні права і свободи, здатна самостійно ними володіти, користуватися, розпоряджатися, а також самостійно виконувати встановлені державою обов'язки. Звідси, на думку Р.Д.Шарапова, **не є особою в правовому змісті** немовля, малолітній, неосудна людина, тому що вони не можуть повною мірою самостійно здійснювати свої права та обов'язки чи взагалі позбавлені цього внаслідок визнання їх недієздатними¹. При такому підході життя таких людей могло би випасти з-під кримінально-правової охорони, оскільки і в назві розділу другого Особливої частини КК України, і в диспозиції ст. 115 КК України вживається поняття «особа».

Інтереси таких людей, без сумніву, не виводяться з-під кримінально-правової охорони норм розділу другого Особливої частини КК України, у назві якого фігурує слово «особа». Такі блага, як життя і здоров'я, підлягають абсолютній охороні з боку кримінального закону, незалежно від того, хто є їхнім суб'єктом – соціально зріла людина чи психічно хворий або немовля. Це є аксіомою в теорії і практиці кримінального права. Саме з цим пов'язана необхідність зміни назви розділу «Злочини проти життя і здоров'я особи» на «Злочини проти життя та здоров'я людини», як це зроблено, наприклад, у Кримінальному кодексі Республіки Білорусь.

Можна розглядати ще один з варіантів назви цього розділу – «Злочини проти життя і здоров'я людини і громадянина». Проте він видається не зовсім вдалим з таких міркувань. Насамперед слід зазначити, що поняття «громадянин» указує на політико-правовий зв'язок людини з певною

¹ Шарапов Р.Д. Физическое насилие в уголовном праве / Р.Д. Шарапов. – СПб: Юридический центр Пресс, 2001. – С. 161.

державою, що може не виправдано обмежити межі кримінально-правової охорони осіб, що перебувають на території України і не є її громадянами. Крім того, як відомо, деякі особи з різних причин не мають громадянства взагалі – апатриди, аполіди. Громадянин, окрім того, що бере участь у політичному житті, має політичні права, свободи й обов'язки.

Констатації факту позбавлення життя людини ще недостатньо для висновку, що цей злочин необхідно кваліфікувати як вбивство за відповідною статтею розділу II Особливої частини КК України. Відомо, що позбавлення життя може бути кваліфіковане й за статтями, що знаходяться в інших розділах Кримінального кодексу (спеціальні норми). Тобто в багатьох випадках питання про родову належність вчиненого злочину може бути остаточно вирішене після встановлення його **безпосереднього об'єкта**.

Безпосереднім об'єктом складу злочину є конкретні суспільні відносини, які безпосередньо потерпають від злочинного посягання. Хоча при посяганнях на життя людини безпосереднім об'єктом виступає саме життя людини, але водночас порушуються і суспільні відносини, оскільки ці посягання спрямовані проти людини як суб'єкта суспільних відносин.

Більшість українських авторів дотримуються точки зору, відповідно до якої безпосереднім об'єктом складу вбивства є життя людини¹. Таку ж позицію займає і судова практика². Деякі криміналісти вважають, що об'єктом складу вбивства є не життя людини, а особиста безпека потерпілого³, проте така позиція не знайшла підтримки в юридичній літературі. Останнім часом у юридичній літературі висловлюється судження, згідно з яким об'єктом складу вбивства є право на життя. Так, на думку О.М.Красікова, життя є природним благом людини, а закон нібито на підтвердження цього констатує право людини на життя; «таким чином, життя опосередковується правом»⁴. Об'єктом злочинів проти життя, вважає автор, виступає право на життя, яке належить людині.

Думається, що такий підхід є спірним. Оцінюючи життя як невід'ємне право людини, навряд чи варто забувати про те, що в суспільстві існує комплекс соціальних засобів і методів його забезпечення. Право людини на життя – це лише один з елементів у системі суспільних відносин, що забезпечують існування людини. Цьому праву кореспондується обов'язок

¹ Михайленко П.П. Уголовное право Украины. Общая часть: учебник для ВУЗов / П.П. Михайленко. – К.: МВД УССР, 1985. – С. 63.

² Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 7 лютого 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 150–152.

³ Беляев В.Г. Вопросы квалификации убийств: учебное пособие / В.Г. Беляев, Н.М. Свидло. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1984. – С. 6.

⁴ Красиков А.Н. Преступления против права человека на жизнь: в аспектах de lege lata и de lege ferenda / А.Н. Красиков. – Саратов: Издательство Саратовского университета, 1999. – С. 65.

держави забезпечувати його реалізацію, а також обов'язок інших людей не посягати на життя будь-якої людини. До того ж, визнаючи об'єктом складу вбивства лише право людини на життя, принижується абсолютна соціальна цінність людини і її життя взагалі (як біологічної особи, наділеної розумом).

У зв'язку з цим С.В.Бородин зазначає, що термін «право» багато-значний і часто не має юридичного змісту. Тому, на думку С.В.Бородіна, такий підхід нічого не додає, а лише ускладнює розуміння безпосереднього об'єкта посягання. Захист передбачених законодавством прав здійснюється за допомогою цілого комплексу суспільних відносин, які захищаються приписами кримінального права, а безпосередній об'єкт виражає їх сутність¹.

Треба погодитися з Е.П.Побігайлом, який стверджує: «Вказуючи на те, що об'єктом злочину є суспільні відносини, ми тим самим припускаємо, що кримінальний закон охороняє і суб'єктів цих відносин, що об'єктом злочину є також і особа – учасник суспільних відносин», а отже, і її право на життя і можливість реалізувати це право². В жодних відносинах, які охороняються одиничною нормою права, законодавець не має на увазі всі суспільні функції людини. Для встановлення безпосереднього об'єкта складу злочину необхідно завжди встановлювати соціальні функції людини.

Якщо визнати безпосереднім об'єктом складу злочину не людину як сукупність суспільних відносин, а людину як біологічну істоту, неможливо буде пояснити правність позбавлення життя людини, наприклад, при необхідній обороні. Один і той самий об'єкт не може бути поставлений під захист кримінального закону і водночас не охоронятися ним.

Безпосереднім об'єктом складу вбивства є життя як сукупність не біофізіологічних процесів, а суспільних відносин, що забезпечують людині можливість жити. Крім того, як ми визначили вище, вбивство полягає у позбавленні життя іншої людини. Тобто безпосереднім об'єктом вбивства є суспільні відносини, що виникають з приводу охорони життя іншої людини³. На підставі цього можна зробити висновок, що безпосередні об'єкти складів умисних вбивств людини, вбивства людини через необережність і доведення до самогубства, відповідальність за які встановлено в розділі II Особливої частини КК України, збігаються.

Правильне встановлення безпосереднього об'єкта вбивства людини має дуже велике значення при кваліфікації дій винного. На це

¹ Бородин С.В. Преступления против жизни / С.В. Бородин. – М.: Юрист, 1999. – С. 49.

² Побегайло Э.Ф. Умышленные убийства и борьба с ними / Э.Ф. Побегайло. – Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1965. – С. 10.

³ Гришук В.К. Загальний, родовий та безпосередні основні об'єкти злочинів проти життя і здоров'я людини / В.К. Гришук // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – 2002. – Вип. 1. – С. 77–88.

неодноразово звертав увагу Верховний Суд України. Наведемо один із прикладів. П. було засуджено за умисне вбивство з корисливих мотивів під час розбійного нападу, замах на умисне вбивство та таємне викрадення чужого майна. Як зазначив суд, П. разом з Л. і М. розпивали спиртні напої у квартирі останнього. Коли Л. заснув, між П. та М. виникла сварка під час якої він побив М. кулаками, а потім затиснув шию потерпілого накинутим на неї простирадлом. Вчинивши цей злочин, П. з метою вбити Л. та заволодіти його майном напав на нього і завдаючи ударів по голові знайденим у квартирі молотком став вимагати гроші. Проте Л. вдалося втекти. Після описаних подій П. таємно викрав з квартири М. майно на суму 2850 грн. У касаційній скарзі П. просив його дії перекваліфікувати з ч. 1 ст. 115, ст. 15 п. 6, 13 ч. 2 ст. 115, ч. 1 ст. 187 та ч. 2 ст. 185 КК України на ст. 121, ч. 2 ст. 125 та ч. 1 ст. 185 КК України, мотивуючи це тим, що на життя потерпілих він не посягав, а хотів завдати їм лише тілесних ушкоджень, тобто посягав лише на здоров'я М. і Л. За таких обставин, на думку П., дії щодо потерпілих слід кваліфікувати як тяжкі тілесні ушкодження, що спричинили смерть потерпілому, та легкі тілесні ушкодження. Верховний Суд України зазначив, що, вирішуючи питання про відмежування умисного вбивства людини від заподіяння тілесних ушкоджень, що спричинили смерть потерпілого, необхідно враховувати, зокрема, характер і локалізацію ушкоджень, а також спосіб їх заподіяння. Заподіяння тілесних ушкоджень потерпілим свідчить про те, що, вчиняючи злочинні дії, П. посягав на їхнє життя¹.

В іншій справі Верховний Суд України зазначив, що при визначенні об'єкта, на який здійснювалось посягання, слід виходити зі сукупності всіх обставин справи, при цьому враховувати не лише кількість нанесених поранень, а й використані винним знаряддя і засоби вчинення злочину, характер і локалізацію поранень та інших тілесних ушкоджень, його стосунки з потерпілим, які передували злочину, поведінку під час вчинення злочину, причини припинення злочинних дій тощо.

Будь-які суспільні відносини мають певну структуру. До неї належать: а) учасники суспільних відносин; б) предмет суспільних відносин; в) соціальний зв'язок, виражений у відповідній поведінці суб'єктів; г) нормативна основа суспільних відносин.

У кожному окремому випадку суспільних відносин, як зазначає Є. О. Фролов, є щонайменше два учасники². Суб'єктами суспільних відносин є держава в особі компетентних органів, фізичні та юридичні особи, як носії певних соціальних інтересів, прав і обов'язків, визначених

¹ Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 29 березня 2005 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 475–480.

² Фролов Е.А. Спорные вопросы общего учения об объекте преступления / Е.А. Фролов // Сборник учёных трудов Свердловского юридического института. – Свердловск: СЮИ. – 1969. – Вып. 10. – С. 184–225.

нормою (нормами) права¹. Учасниками (суб'єктами) регулятивних суспільних відносин, що виникають стосовно охорони життя іншої людини, є людина, право якої на життя охороняється та держава. Під час вчинення вбивства, винний, який не є безпосереднім учасником цих суспільних відносин, втручається в них, заподіюючи шкоду життю іншої людини, яке охороняється державою. В такому випадку злочин вчиняється «ззовні», внаслідок чого виникають нові, – охоронні, суспільні відносини, учасником яких є потерпілий, винний та держава.

У зв'язку з цим постає проблема охорони життя клонів. Клонування людини – це етична і наукова проблема кінця XX і початку XXI століття, що полягає у можливості формування і вирощування принципово новим способом людських істот, які би не тільки ззовні, а й на генетичному рівні відтворювали того чи іншого індивіда, що живе чи жив раніше. Технологія клонування в наш час ще не є повністю відпрацьованою, достатньо розробленою. Тут постає немало як теоретичних, так і суто практичних питань, які необхідно ще вирішити. Проте вже сьогодні є методи, що дозволяють із певною мірою впевненості сказати, що в недалекому майбутньому ми можемо зіткнутися з цією проблемою в реальному житті.

У науці вирізняють два типи клонування: репродуктивне та терапевтичне. **Терапевтичне клонування** передбачає клонування ембріона, розвиток якого закінчується через 14 днів і він використовується для отримання стовбурних клітин. **Репродуктивне клонування** передбачає повне відтворення живої істоти. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про заборону репродуктивного клонування людини» в Україні таке клонування заборонено. Проте дія цього Закону не поширюється на репродуктивне клонування інших організмів².

Думається, що питання про охорону життя клонів зводиться до питання про те, чи такий клон слід вважати технічним продуктом, матеріальною річчю чи все ж таки людиною, яка має право на життя і життя якої знаходиться під кримінально-правовою охороною. Якщо припустити, що продукт репродуктивного клонування людини є предметом, річчю, то, звичайно, посягання на його життя трактувалося б як посягання на власність. Однак, думається, що у випадку успішного репродуктивного клонування людини такий клон слід визнати людиною, на яку поширюються усі права і яка підлягає кримінально-правовій охороні як і народжена у природній спосіб людина. В такому випадку посягання на життя клона слід розглядати як посягання на життя людини, тобто вбивство.

Оскільки біологічне життя людини у будь-якому випадку є складовою об'єкта вбивства, то важливе кримінально-правове значення має

¹ Гришук В.К. Кримінальне право України: Загальна частина: навчальний посібник / В.К. Гришук. – К.: Ін Юре, 2006. – С. 169.

² Про заборону репродуктивного клонування людини: Закон України від 14 грудня 2004 року № 2231-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2231-15> (дата звернення: 04.03.2019)

визначення його початкового й кінцевого моментів. Кримінально-правова роль цих показників полягає насамперед у тому, що вони впливають або на кваліфікацію діяння як вбивства або на кваліфікацію вбивства людини як закінченого або незакінченого злочину (за правилами фактичної помилки).

Досить тривалий час у законодавстві України не було норми, в якій умовно, в загальних критеріях, визначався би початок життя людини. Такі критерії були вироблені в доктрині кримінального права.

На думку деяких вчених, життя плода людини після 28 тижнів – додатковий об'єкт незаконного проведення абортів, тому його смерть у результаті незаконної операції слід кваліфікувати як вбивство¹.

Проте загальноприйнятими положеннями у кримінально-правовій науці було й залишається те, що життя людини розпочинається з моменту початку фізіологічних (у тому числі передчасних та штучно викликаних) пологів її матері. При цьому вважається, що не має значення для визначення цього моменту те, що дитина, яка народжується, ще не почала самостійного позаутробного життя і не відокремлена від черева матері. Так само це стосується і тих випадків коли дитина народжується за допомогою, так званого, кесаревого розтину. Практично це означає, що позбавлення життя дитини під час її народження, тобто під час пологів її матері, визнається вбивством. Протиправне (неправне) ж знищення плода людини до цього моменту розцінюється не як вбивство, а, залежно від обставин справи, як незаконне проведення абортів або тяжке тілесне ушкодження².

Як думається, вироблені в науці кримінального права критерії початку життя людини, згідно з якими життя людини розпочинається з моменту початку фізіологічних (у тому числі передчасних та штучно викликаних) пологів її матері, не суперечать положенням, які прийняті у медицині. В п. 1.2 «Інструкції з визначення критеріїв перинатального періоду, живонародженості та мертвонародженості», затвердженої наказом Міністерства охорони здоров'я України від 29 березня 2006 року № 179, зазначається, що живонародження – це вигнання або вилучення з організму матері плода, який після вигнання/вилучення (незалежно від тривалості вагітності, від того, чи перерізана пуповина і чи відшарувалась плацента) дихає або має будь-які інші ознаки життя, такі як серцебиття, пульсація пуповини, певні рухи скелетних м'язів³. Як видно,

¹ Глушков В.А. Ответственность за преступления в области здравоохранения / В.А. Глушков. – К.: Вища школа, 1987. – С. 21.

² Сташис В.В. Личность – под охраной уголовного закона / В.В. Сташис, И.М. Бажанов. – Симферополь: Таврида, 1996. – С. 6; Борисов В.И. Преступления против жизни и здоровья: вопросы квалификации / В.И. Борисов, В.Н. Куц. – Харьков: Консум, 1995. – С. 6; Наукowo-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 частинах / під загальною редакцією О.М. Потєбенька, В.Г. Гончаренка – К.: Форум, 2001. – Особлива частина – С. 36.

³ Інструкції з визначення критеріїв перинатального періоду, живонародженості та

в Інструкції акцентується увага не на критеріях визначення, із якого моменту починається життя людини, а на критеріях, які вказують на те, чи народилася людина живою. В цьому аспекті можна було би погодитися з Р.Шараповим, який вважає, що критерії живонародженості, закріплені у медичній інструкції, є оціночним показником того, що з медичної точки зору немовля дійсно народилося живим, а з юридичної точки зору воно було і є вже в процесі пологів суб'єктом права на життя¹.

Проте 26 квітня 2001 р. був прийнятий Закон України «Про охорону дитинства», в якому встановлюється дещо інший момент, із якого людина вважається такою, що має право на життя². Згідно з цим Законом, кожна дитина має право на життя з моменту визначення її живонародженою та життєздатною за критеріями Всесвітньої організації охорони здоров'я. Отже, фактично в законодавчому порядку було закріплено, що у людини право на життя виникає з моменту повного вигнання або вилучення продукту зачаття з організму матері.

Як думається, з позиції кримінального права, початок життя людини слід пов'язувати з моментом початку фізіологічних пологів (у тому числі передчасних та штучно викликаних). Саме в цей момент є можливість позбавити життя дитину як окрему істоту, не заподіюючи при цьому фізичної шкоди її матері. Якщо ж вважати, що людина має право на життя з моменту її повного вигнання або вилучення з організму матері, то як у такому випадку кваліфікувати дії, спрямовані на знищення продукту зачаття в процесі пологів, коли він ще не повністю вигнаний або викинутий з організму матері? В такому випадку ці дії не можуть вважатися вбивством людини. Не можуть вони оцінюватися і як незаконне проведення абортів, оскільки аборт – це знищення продукту зачаття під час вагітності. Крім того, як незаконне проведення абортів можна кваліфікувати дії особи, які проведені за згодою жінки.

На наш погляд, критерії, які зазначаються в Законі України «Про охорону дитинства», мають й інші суттєві недоліки. Зокрема, як думається, не можна пов'язувати момент, із якого людина має право на життя, із часом визначення такого моменту суб'єктом оцінювання. Очевидно, є некоректним і положення ч. 1 ст. 6 Закону про те, що, якщо дитина народилася живою, але нежиттєздатною, то вона не має права на життя. В цій частині положення Закону суперечать ст. 27 Конституції України, згідно з якою кожна людина має невід'ємне право на життя. Тому доцільно

мертвонародженості, затвердженої наказом Міністерства охорони здоров'я від 29 березня 2006 року № 179: за станом на 1 січня 2010 року // Офіційний вісник України. – 2006. – № 15. – Ст.1150.

¹ Шарапов Р. К вопросу о начале уголовно-правовой охраны жизни человека / Р. К. Шарапов // Уголовное право. – 1996. – № 4 – С. 31–33.

² Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14> (дата звернення: 04.03.2019)

було би виключити словосполучення «та життєздатною» з ч. 1 ст. 6 Закону України «Про охорону дитинства».

Визначення кінцевого моменту життя буде розглянуто при характеристиці суспільно небезпечних наслідків умисного вбивства людини.

В українській юридичній літературі досі залишається відкритим дискусійне питання щодо предмета злочинів проти життя.

М.І. Федоров одним із перших у радянській літературі (1957 р.) визнав людину предметом злочину¹. Заперечуючи необхідність вироблення поняття безпосереднього об'єкта в кримінальному праві, тому що, на його думку, у ролі такого в кожному випадку вчинення злочину виступає окремий вид суспільних відносин, він пропонує людину, при посяганнях на неї, розглядати не як об'єкт злочину, а як предмет цього злочину. Його позиція знайшла своїх прихильників².

М.Й. Коржанський вважав, що класифікація предметів злочину на людей, речі, тварини і рослини значно полегшує встановлення видового предмета злочину, а він, зі свого боку, вказує на конкретний предмет злочинного впливу. Нічого не змінюється від того, що в багатьох складах злочинів немає вказівки на їх предмет. Вона відсутня у тих складах злочинів, у яких вплив на будь-який предмет означеного виду визнається рівноцінним для підстав кримінальної відповідальності. Наприклад, у статтях Кримінального кодексу про відповідальність за вбивство людини називається лише діяння та його наслідки. Наводити предмети злочину у цьому разі немає юридичного сенсу. У людини слід розрізняти її соціальну та біологічну сторони. Біологічне в людині – це предмет злочину, соціальне, її особистість – об'єкт³.

Із критикою відповідної позиції М.І. Федорова і його послідовників виступили інші вчені. Так, Б.С. Нікіфоров стверджує, що життя, здоров'я і гідність особи є умовами, за «наявності яких тільки і можливе фізичне існування особи в суспільстві»⁴. Це дозволило йому фізіологічний процес життя визнати безпосереднім об'єктом вбивства людини. Поділяє цю думку Е.П. Побігайло, який пише: «Слід вважати помилковою позицію деяких криміналістів щодо визнання людини предметом злочину. Людська сутність не є чимось абстрактним, властивим окремому індивіду. У своїй дійсності вона є сукупністю всіх суспільних відносин»⁵. Ця

¹ Федоров М.И. Понятие объекта преступления по советскому уголовному праву / М.И. Федоров // Ученые записки Пермского государственного университета. – Пермь: Пермский государственный университет. – 1957. – Т. XI. – Вып. 4. – Кн. 2. – С. 190–196.

² Таций В.Я. Объект и предмет преступления по советскому уголовному праву: учебное пособие / В.Я. Таций. – Х.: Вища школа, 1982. – С. 42.

³ Коржанський М.Й. Уголовне право України. Частина загальна: курс лекцій / М.Й. Коржанський. – К.: Наукова думка та Українська видавнича група, 1996. – С. 35

⁴ Никифоров Б.С. Объект преступления по советскому уголовному праву / Б.С. Никифоров. – М.: Госюриздат, 1960. – С. 118.

⁵ Побегайло Э.Ф. Умышленные убийства и борьба с ними / Э.Ф. Побегайло. – Воронеж: Из-

позиція знайшла підтримку серед науковців¹. На їх думку, підміна безпосереднього об'єкта злочину предметом при вбивстві людини, так само як і при вчиненні інших злочинів проти особи, призводить до того, що людина як жива істота постає у ролі предмета злочину. Це принижує її соціальне призначення – як фізичної особи і як суб'єкта суспільних відносин. Цілим рядом злочинів заподіюється фізична шкода особі. Згідно з чинним кримінально-процесуальним законодавством (ч. 1 ст. 55 КПК України), такі особи мають назву «потерпілі». До їх числа віднесені фізичні особи, яким кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридичні особи, яким кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди. В кримінальному праві України цей термін також вживається (наприклад, у ч. 2 ст. 121 КК України). В жодному разі, вважають вони, не можна ототожнювати це поняття із предметом злочину. Водночас кримінально-правове поняття потерпілого не слід зводити до процесуального поняття, оскільки існує велика кількість злочинів, які мають потерпілого, але предметом злочину виступає дещо інше (наприклад, при вчиненні викрадення потерпілий завжди має місце, проте предметом злочину є майно). В. Я. Горбачевський зазначає, що предметом злочину слід розглядати благо, яким є життя, а не людину².

Думається, що позиція М. Й. Коржанського є обґрунтованою. Загальновизнано, що предметом злочину є те, з приводу чого вчиняється злочин. Людина є учасником суспільних відносин, що виникають стосовно охорони життя, однак одночасно вона може бути і тим предметом, щодо якого цей злочин вчиняється. І це зовсім не принижує її соціального призначення. Соціальна та біологічна сутність людини здавна виділяється в науці кримінального права. Соціальна сутність, цінність людини полягає в тому, що вона є учасником суспільних відносин. При вчиненні злочину, спрямованого на позбавлення її життя, ці суспільні відносини руйнуються, що є посяганням на об'єкт кримінально-правової охорони.

Однак суспільні відносини з приводу життя людини руйнуються шляхом посягання на біологічну істоту – людину. Саме з приводу її біологічної суті вчиняється злочин. Ми вважаємо, що позиція про визнання людини предметом вбивства аж ніяк не суперечить теорії про суспільні відносини як об'єкт злочину. Людина одночасно може бути й учасником суспільних відносин як об'єкта злочину, і предметом цього злочину. При вчиненні вбивства особа, на яку здійснюється посягання, виконує двояку

дательство Воронежского университета, 1965. – С. 10.

¹ Российское уголовное право. Общая часть: учебник / К.Л. Акоев, А.Е. Беляев, В.Б. Боровиков и др.; под общ. ред. М.П. Журавлева. – М.: Щит-М, 1999. – С. 60; Уголовное право Российской Федерации. Общая часть: учебник / С.В. Афиногенов, Л.Д. Ермаков, Б.В. Здравомыслов и др.; Отв. ред. Б.В. Здравомыслов. – М.: Юрист, 1996. – С. 120.

² Горбачевський В.Я. Теоретично-правова характеристика умисних вбивств з кваліфікуючими ознаками як однією з найнебезпечніших форм кримінального насилля / В.Я. Горбачевський // Право і суспільство. – 2008. – № 6. – С. 59–67.

роль. І це не принижує її як людину. Таким приниженням є злочинне посягання на життя людини.

Водночас видається неправильним вважати предметом вбивства тіло людини або окремі його частини чи органи. Тіло людини та його органи позбавлено основної ознаки людини – життя. Саме життя робить людину як біологічною, так і соціальною істотою.

Соціальний зв'язок, як зазначає В.Я.Тацій, – це зміст суспільних відносин, дзеркало їх внутрішньої структури, в якому відображається їх суть і внутрішні якості¹. Соціальний зв'язок – це певний об'єктивний, суспільно корисний взаємозв'язок суб'єктів цих відносин на ґрунті кореспондуючих їх прав і обов'язків, що проявляється у правній, соціально значимій, позитивній поведінці цих суб'єктів². Важлива ознака соціального зв'язку – обов'язок певної поведінки взаємопов'язаних, взаємодіючих суб'єктів. Це пояснюється тим, що в такій поведінці зацікавлені як усе суспільство, так і окремі його індивіди.

У суспільних відносинах, що виникають з приводу охорони життя іншої людини, соціальний зв'язок ззовні проявляється у вигляді встановленого державою обов'язку суб'єктів суспільних відносин не заподіювати шкоду життю іншої людини та природного права цієї людини на життя, а також права вимагати від компетентних органів державної влади захисту свого життя та права вчиняти законні заходи до його захисту. У таких суспільних відносинах предмет суспільних відносин є предметом злочинного впливу, тобто тим елементом відносин, який підлягає безпосередньому впливу суспільно небезпечного діяння і через який заподіюється шкода суспільним відносинам. Посягаючи на життя іншої людини, особа посягає на учасника суспільних відносин, що призводить до руйнації соціального зв'язку. Оскільки усі елементи суспільних відносин є між собою тісно взаємопов'язаними, в результаті цього шкода заподіюється усім суспільним відносинам загалом. Це ще раз підтверджує тезу про цілісність системи елементів суспільних відносин та про те, що виключно окремі його елементи не можуть бути об'єктом злочину, оскільки в результаті суспільно небезпечного діяння порушується єдина, системна цілісність відносин.

Усунення небезпеки для життя людини вимагає, залежно від джерела цієї небезпеки, у кожному випадку властивих засобів суспільного чи особистісного характеру. До числа суспільних можна віднести організаційні, ідеологічні, економічні, технічні, правові та інші засоби.

¹ Уголовное право Украины. Общая часть: учебник / М.И. Бажанов, Ю.В. Баулин, В.И. Борисов, С.В. Гавриш и др.; под. ред. М.И. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тация. – Харьков: Право, 1999. – С. 77; Таций В.Я. Объект и предмет преступления по советскому уголовному праву: учебное пособие / В.Я. Таций. – Х.: Вища школа, 1982. – С. 58.

² Грищук В.К. Кримінальне право України: Загальна частина: навчальний посібник / В.К. Грищук. – К.: Ін Юре, 2006. – С.186.

В сучасних умовах переважно дії чи бездіяльність людини, на жаль, створюють небезпеку для життя самої людини чи інших людей. Звідси виникає потреба регулювання і охорони діяльності людини соціальними нормами і, зрозуміло, правовими нормами взагалі та кримінально-правовими зокрема.

Проведений вище короткий огляд наукових позицій вчених-криміналістів щодо розуміння об'єкта злочину дозволяє визначити загальний, родовий та безпосередні об'єкти злочинів проти життя людини.

Загальним об'єктом злочинів проти життя людини, як і всіх інших злочинів, є вся сукупність суспільних відносин, охоронюваних кримінальним законом. В концентрованому вигляді коло цих відносин окреслене в ч.1 ст.1 КК України.

Родовим об'єктом злочинів проти життя людини є коло суспільних відносин щодо забезпечення життя і здоров'я іншої людини, які охороняються єдиним комплексом норм кримінального закону. В Особливій частині Кримінального кодексу України виокремлено другий її розділ «Злочини проти життя і здоров'я особи» (ст.ст. 115–145).

Безпосереднім об'єктом злочинів проти життя людини є охоронювані кримінальним законом конкретні суспільні відносини щодо забезпечення життя іншої людини.

§2. Поняття вбивства людини. Умисне вбивство людини без пом'якшуючих і обтяжуючих обставин (основний склад умисного вбивства людини)

Кримінальне законодавство України завжди було спрямоване на охорону життя і здоров'я людини. Не є виключенням і чинний з 1 вересня 2001 року новий Кримінальний кодекс України, який справедливо називають законодавчою базою боротьби зі злочинністю¹.

Вбивство людини, передбачене ч. 1 ст. 115 КК України, як уже зазначалося у попередньому розділі, в теорії кримінального права називають вбивством без пом'якшуючих і обтяжуючих обставин або основним складом вбивства, простим складом вбивства (простим вбивством) чи складом вбивства без кваліфікуючих ознак². М.Д. Шаргородський називав його

¹ Таций В.Я. Новий кримінальний кодекс України / В.Я. Таций, В.В. Сташис // Урядовий кур'єр. – 2001. – № 106 (16 червня).

² Борисов В.И. Преступления против жизни и здоровья: вопросы квалификации / В.И. Борисов, В.Н. Куц. – Харьков: Консум, 1995. – С. 6; Навроцький В.О. Кримінальне право України. Особлива частина. Курс лекцій / В.О. Навроцький. – Київ: Знання, 2000. – С. 149; Бородин С.В. Преступления против жизни / С.В. Бородин. – М.: Юристъ, 1999. – С. 74; Российское уголовное право. Курс лекций. Том. 3. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного университета, 2000. – С. 68; Сташис В.В. Преступления против личности в УК УССР и судебной практике / В.В. Сташис, М.И. Бажанов. – Х.: Выща школа, 1987. – С. 46.

вбивством без обтяжуючих вину обставин¹. В судовій практиці за ч.1 ст.115 КК України кваліфікують, зокрема, вбивства в обопільній сварці чи бійці або з помсти, ревнощів, інших мотивів, викликаних особистими стосунками винного з потерпілим². До числа таких вбивств обґрунтовано відносять умисні вбивства: вчинені особою, що охороняє своє майно або майно іншої особи; зі співчуття до потерпілого або з метою полегшити його страждання, а також на прохання потерпілого³; за взаємною угодою, коли двоє осіб домовилися вчинити самогубство, але далі один з них відмовляється вчинити самогубство, попередньо позбавивши життя іншого учасника такої «угоди»; у зв'язку з аморальними чи протиправними(неправними) діями потерпілого (при відсутності складів злочинів, передбачених ст.ст.116, 118 КК України); внаслідок неправного застосування зброї представником влади або охоронцем у зв'язку з невиконанням потерпілим їх законної вимоги (при відсутності нападу); з непрямым умислом при проведенні наукового експерименту або випробування винаходу; особи, помилково прийнятої за нападаючого при відсутності ознак уявної оборони; без встановлених мотивів⁴. Такими вбивствами людини можуть бути некрофільські та ритуальні вбивства⁵ і, при відсутності обтяжуючих обставин, вбивства: при перевищенні меж крайньої необхідності (за відсутності обставин, передбачених ч.3 ст.39 КК України); вчинені під безпосереднім впливом фізичного і психічного примусу (за умов, вказаних в ч.2 ст.40 КК України); на виконання явно злочинного наказу або розпорядження (ч.2 ст.41 КК України); за наявності невинуватеного ризику (ч.3 ст.42 КК України); вчинені під час виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ч.2 ст.43 КК України).

Вбивство людини є злочином, розуміння якого за своїми соціально-біологічними ознаками та суспільною небезпекою особливих труднощів не викликає. Однак, у кримінально-правовому змісті цього слова, поняття вбивства людини є вужчим, ніж його повсякденне трактування в побуті, оскільки для настання кримінальної відповідальності за вбивство людини необхідна достатня кількість певних ознак, які б свідчили про наявність складу цього злочину.

¹ Шаргородский М.Д. Преступления против жизни и здоровья / М.Д. Шаргородский. – М.: Юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1948. – С. 57.

² Збірник Постанов Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах / Укладачі: А.М. Бойко, Б.О. Кириш, В.Т. Нор. – Львів: Юридичний ф-т. Львівського державного університету імені Івана Франка, 1998. – С. 102.

³ Науково-практичний коментар до кримінального кодексу України. Особлива частина. – К.: Форум, 2001. – С. 40.

⁴ Бородин С.В. Преступления против жизни / С.В. Бородин. – М.: Юристь, 1999. – С. 85–86.

⁵ Российское уголовное право. Курс лекций. Том. 3. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного университета, 2000. – С. 79.

Що стосується безпосередньо поняття вбивства людини, то в радянській доктрині кримінального права більшість учених криміналістів визначало вбивство як протиправне умисне чи необережне позбавлення життя іншої людини¹. Але одночасно зустрічалися й інші визначення вбивства людини. Критикуючи таке поняття вбивства людини, Н.І.Загородніков зазначав, що «протиправне умисне чи необережне позбавлення життя іншої людини» підпадає під визначення не лише вбивства, а й у деяких випадках терористичного акту, бандитизму, тяжких тілесних ушкоджень, що потягли за собою смерть потерпілого, порушення правил безпеки дорожнього руху тощо. В усіх подібних випадках життя людини є додатковим об'єктом і охоплюється (крім бандитизму) диспозиціями відповідних статей. Тому, на думку Н.І.Загороднікова, таке визначення вбивства людини не дозволяє відмежувати його від суміжних складів злочинів, у яких суспільно небезпечними наслідками може стати смерть потерпілого. В зв'язку з цим Н.І.Загородніков пропонував таке визначення вбивства людини: вбивство – це протиправне умисне чи необережне позбавлення життя іншої людини, коли заподіяння смерті є підставою кримінальної відповідальності².

Звичайно, що позиція Н.І.Загороднікова має цілком виправдану мету – обмежити коло діянь, які би підпадали під визначення вбивства людини, однак вона не є бездоганною. Таке визначення вбивства людини тісно переплітається з поняттям підстави кримінальної відповідальності, яке традиційно в науці кримінального права вважалось і вважається дискусійним. Якщо підставою кримінальної відповідальності вважати вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбачений кримінальним кодексом, так як це визначено в ч. 1 ст. 2 КК України, тоді дане визначення втрачає будь-який зміст, оскільки заподіяння смерті при вбивстві людини є лише ознакою об'єктивної сторони складу злочину, а не підставою кримінальної відповідальності. Крім того, заподіяння смерті людині може бути ознакою об'єктивної сторони й інших складів злочинів.

А. В. Кузнецов вбивством людини вважав передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння, що посягає на життя іншої людини та заподіює їй смерть³. А.А. Жижиленко під вбивством людини розумів

¹ Анианц М.К. Ответственность за преступления против жизни по действующему законодательству союзных республик / М.К. Анианц. – М.: Юридическая литература, 1964. – С. 15; Мендельсон Г.А. Уголовная ответственность за убийство и телесные повреждения / Г.А. Мельденсон. – М.: Госюриздат, 1962. – С. 5; Тишкевич С.И. Квалификация преступлений против жизни / С.И. Тишкевич. – Минск: Репринт, 1991. – С. 4; Советское уголовное право: Часть Особенная: учебник / С.В. Бородин, Ю.А. Воронин, Р.Р. Галиакбаров и др.; отв. ред. М.И. Ковалев. – М.: Юридическая литература, 1983. – С. 126.

² Загородников Н.И. Преступления против жизни по советскому уголовному праву / Н.И. Загородников. – М.: Госюриздат, 1961. – С. 24.

³ Курс советского уголовного права: в 5 т. / Отв. ред. Н.А. Беляев. – Л.: Ленинградский государственный университет им. А.А. Жданова, – Т. 1: Общая часть. – 1968.

«позбавлення винним життя іншої людини»¹. П.І.Гришаєв писав, що вбивством людини слід вважати протиправне і винне позбавлення життя іншої людини, передбачене статтями 102–106 КК РРФСР². Цей вчений до вбивства відносив також і необережне позбавлення життя людини (ст. 106 чинного на той час КК РРФСР передбачала відповідальність за вбивство людини з необережності).

Видається, що всі зазначені вище позиції так чи інакше характеризують окремі ознаки вбивства людини, але в них відсутня одна необхідна умова: визначення будь-якого поняття повинно розкривати ознаки, характерні лише для цього поняття і виключати можливість свого поширення на інші поняття, ознаки яких частково, але не повністю, співпадають з поняттям, що дефініюється. Зі свого боку, визначення П.І.Гришаєва прив'язує поняття вбивства людини до конкретних статей кримінального кодексу, що не можна вважати обґрунтованим, оскільки зміст статей, їх нумерація та й кодекси мають властивість змінюватися. В такому випадку втрачається сутність поняття даного злочину. Крім того, в цей час, коли П.І.Гришаєв пропонував своє визначення, в Радянському Союзі діяло 15 кримінальних кодексів, у яких вбивство людини було передбачено різними статтями і які в деяких випадках мали різний зміст.

Однак, у радянській доктрині кримінального права ще раніше була висловлена й дещо відмінна позиція щодо визначення поняття вбивства людини. Так, М. Д. Шаргородський зазначав, що поняття вбивства людини слід формулювати таким чином, щоб воно відрізнялось від близьких до нього понять. Саме тому, він вважав, що в понятті вбивства людини слід виділяти протиправність та умисний характер. Це, на його думку, дозволить виділити вбивство з більш загального поняття – позбавлення життя, адже не будь-яке позбавлення життя є протиправним та має наслідком настання кримінальної відповідальності. При цьому правомірним позбавленням життя людини М. Д. Шаргородський називав позбавлення життя ворога на війні, під час виконання смертного вироку, в стані крайньої необхідності чи необхідної оборони, а також в деяких інших випадках. Крім цього, М. Д. Шаргородський зазначав, що необережне позбавлення життя людини доцільно вбивством не називати, а застосовувати цей термін лише щодо умисних діянь. Тому він визначав вбивство як умисне протиправне позбавлення життя іншої людини. На обґрунтування своєї позиції М. Д. Шаргородський зазначав, що під словом «вбивця» у побуті зовсім не розуміється людина, яка з необережності позбавила життя іншу людину. З кримінально-правової точки зору недоцільно застосовувати поняття

¹ Жижиленко А.А. Преступления против личности / А.А. Жижиленко. – М.– Л.: Госиздат, 1927. – С. 6.

² Советское уголовное право. Особенная часть: учебник / Н.В. Васильев, М.А. Гельфер, П.И. Гришаев и др.; под ред. П.И. Гришаева, Б.В. Здравомыслова. – М.: Юридическая литература, 1988. – С. 143.

найбільш тяжкого злочину проти особи до необережного діяння, тому що винний не допускає настання смерті людини внаслідок свого діяння або навіть не передбачає можливості настання таких наслідків. У кримінальному законодавстві багатьох інших держав відповідний термін (Mord, Murder і т.д.) застосовується тільки до найбільш тяжких випадків протиправного умисного позбавлення життя іншої людини. Визначаючи таким чином поняття вбивства, М.Д. Шаргородський розумів, що воно не відповідає, суперечить нормам кримінального законодавства. Тому для вирішення цієї проблеми в чинному на той час законодавстві він запропонував об'єднати всі випадки необережного заподіяння смерті в одній статті і назвати цю статтю «Необережне позбавлення життя»¹.

Така позиція М.Д. Шаргородського була піддана критиці. Так, зокрема, М.К. Аніянц зазначав, що більшість вчених не підтримують погляди М.Д. Шаргородського, а також, що така позиція не ґрунтувалась на чинному в цей час законодавстві і могла призвести до послаблення боротьби з необережними злочинами².

І. Ноцюз зазначав, що об'єднання всіх випадків необережного заподіяння смерті в одній статті потребує ревізії багатьох норм. На його думку, така ревізія кримінально-правових норм є не те щоб занадто клопітною, але зайвою. Він вважав за потрібне об'єднати в такій статті не всі випадки заподіяння смерті людині через необережність, а лише ті, які не передбачені спеціальними нормами³.

Однак пропозиція М.Д. Шаргородського видається раціональною. Такий підхід дозволяє здійснити більш чітке розмежування між випадками умисного та необережного заподіянням смерті. Адже очевидно, що умисне вбивство людини є більш суспільно небезпечним, ніж її вбивство з необережності, про що свідчать хоча б санкції відповідних статей (сьогодні це ст.ст. 115 та 119 КК України). Звичайно, що ця пропозиція не ґрунтувалась на чинному в той час законодавстві, але вона й мала на меті змінити чинне законодавство, удосконалити його в частині відповідальності за вбивство. Аргумент про те, що такі зміни могли би призвести до послаблення боротьби з необережними злочинами видається непереконливим. Адже кримінальна відповідальність за необережне заподіяння смерті людині не скасовувалася б і не пом'якшувалась. Змінилося б лише найменування цього злочину, яке більше відповідало його сутності та суспільній небезпеці.

¹ Шаргородский М.Д. Преступления против жизни и здоровья / М.Д. Шаргородский. – М.: Министерство юстиции СССР, 1947. – С. 37–38.

² Анианц М.К. Ответственность за преступления против жизни по действующему законодательству союзных республик / М.К. Анианц. – М.: Юридическая литература, 1964. – С. 15.

³ Ноцюз И. О понятии убийства в советском уголовном праве / И. Ноцюз // Совершенствование уголовного и уголовно-процессуального законодательства: сборник научных трудов. – Рига: Издательство Латвийского университета, 1982. – С. 38–44.

В сучасній теорії кримінального права немає єдиного розуміння поняття вбивства людини. Одні автори вважають, що вбивство – це протиправне, умисне чи з необережності позбавлення життя іншої людини¹. На думку інших авторів, вбивство – це передбачене кримінальним законом, винне, суспільно небезпечне діяння, що посягає на життя іншої людини і спричиняє її смерть². В. О. Навроцький визначає вбивство як протиправне винне насильницьке позбавлення життя іншої людини³.

Виокремлення цими авторами як ознаки вбивства людини «насильницьке позбавлення життя» є цілком виправданим. У даному випадку, очевидно, він мав на увазі те, що смерть людини не є природною, а стала результатом насильства над організмом людини, над закономірними фізіологічними процесами, що відбуваються у ньому.

М. П. Короленко запропонував таке поняття вбивства: «умисне протиправне позбавлення життя іншої особи, народженої людиною»⁴.

Ю. В. Александров та С. С. Яценко визначають вбивство як «винне кримінально каране посягання на життя іншої людини, що заподіює їй смерть»⁵.

На думку Ю. В. Бауліна, доктринальне визначення вбивства може бути сформульоване як «протиправне умисне позбавлення життя іншої особи, вчинене суб'єктом злочину за відсутності обставин, що виключають протиправність такого діяння»⁶.

М. Й. Коржанський вважав, що «вбивством у кримінальному праві називається протиправне і винне заподіяння смерті при посяганні на життя іншої людини»⁷.

С. Д. Шапченко та С. С. Яценко розуміють вбивство як передбачене кримінальним законом винне суспільно небезпечне діяння, що посягає на життя іншої людини і спричиняє її смерть⁸.

¹ Борисов В. И. Преступления против жизни и здоровья: вопросы квалификации / В. И. Борисов, В. Н. Куц. – Харьков: Консум, 1995. – С. 6.

² Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. – Київ: А.С.К., 2000. – С. 372.

³ Навроцький В. О. Кримінальне право України. Особлива частина. Курс лекцій / В. О. Навроцький. – Київ: Знання, 2000. – С. 146.

⁴ Короленко М. П. Кваліфікація і класифікація умисних вбивств при обтяжуючих обставинах: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / М. П. Корленко. – Одеса, 2002. – С. 37.

⁵ Советское уголовное право. Часть Особенная: учебное пособие / Е. А. Смирнов, А. А. Игнатьев, И. В. Сабуров и др.; под ред. Е. А. Смирнова, А. Ш. Якупова. – К.: НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1975. – С. 132.

⁶ Баулін Ю. В. Протиправність як ознака вбивств / Ю. В. Баулін // Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи: матер. наук. практ. конф. (Харків, 22–23 квітня 2004 р.) / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – К.–Х.: Юрінком Інтер, 2004. – С. 18–19.

⁷ Коржанський М. Й. Кваліфікація злочинів проти особи і власності / М. Й. Коржанський. – К.: Юрінком, 1996. – С. 5.

⁸ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України: за станом законодавства

В.В.Сташис зазначив, що наука і практика під вбивством розуміє протиправне позбавлення життя іншої людини¹.

В.О.Глушков розглядає вбивство як протиправне позбавлення життя іншої особи, вчинене умисно або з необережності, коли безпосереднім основним об'єктом злочину є життя людини².

Згідно чинного КК України (ч.1 ст.115), вбивство – це умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині. Таке визначення вбивства зробив, як уже зазначалося, ще проф. Фойницький І.Я³.

Загалом, можна виокремити такі ознаки вбивства людини як злочину.

Вбивство людини є діянням винним. Необхідно при цьому звернути увагу на одну обставину, яка стосується поняття вбивства людини. КК України 2001 року вперше дає законодавче визначення поняття вбивства, яке має методологічне значення як для науки так і для правозастосовної практики. Відповідно до ч.1 ст.115 КК України, вбивством є умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині. Порівняно з КК 1960 р. дане визначення є безумовно кроком вперед. Але, видається, при цьому не можна не звернути увагу на окремі недоліки та помилки, допущені при цьому законодавцем.

Зокрема, що стосується назви статті 115 КК «Умисне вбивство». Виходячи з наведеного в диспозиції ч.1 ст.115 КК визначення, вбивство людини – **це завжди умисне діяння**. Але законодавець сам собі суперечить, оскільки включив у КК ст.119, яка має назву «Вбивство через необережність». Таким чином, якщо підставити наведене в ч.1 ст.115 КК визначення в назву та диспозицію ч.1 ст.119 КК, то отримаємо: «умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині, вчинене через необережність». Помилка є очевидною, і на це вже неодноразово зверталась на неї увага⁴.

На думку С.Д.Шапченка та С.С.Яценка, відсутність у диспозиції ч.1 ст.115 КК терміну «умисне вбивство» треба розглядати як редакційну неточність, оскільки зміст назви ст.115, зміст диспозиції ч.2 ст.115 та наявність ст.119 КК дозволяють зробити однозначний висновок: у ч.1 ст.115 КК передбачена відповідальність за умисне вбивство

та постанов Пленуму Верховного Суду України на 1 січня 1997 року / за редакцією В.Ф. Бойка, Я.Ю. Кондратьєва, С.С. Яценка. – К.: Юрінком, 1997. – С. 329.

¹ Сташис В.В. Особа – під охороною кримінального закону / В.В. Сташис, М.І. Бажанов. – Х.: Право, 1996. – С. 5.

² Глушков В.А. Ответственность за преступления в области здравоохранения / В.А.Глушков. – К.: Вища школа, 1987.-С.199.

³ Фойницький І.Я. Курс уголовного права. Часть Особенная / И.Я. Фойницький; под ред., с предисл.: А. А. Жижиленко. 7-е изд., доп. и пересмотр. – Петроград: Юрид. о-во при Петрогр. ун-те, 1916. – С. 10.

⁴ Гришук В.К. Вбивство через необережність за Кримінальним кодексом України 2001 року / В.К. Гришук // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Право. – 2002. – Вип. 1. – С. 147–153.

без обтяжуючих обставин, а кримінально-правовий зміст її диспозиції має встановлюватись, виходячи з формулювання «умисне вбивство, тобто умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині...»¹.

На думку В.М.Мамчура, вбивство має бути визначене в законі лише як умисне позбавлення життя іншої людини. А в тій статті КК, яка передбачає відповідальність за необережне позбавлення життя іншої людини, необхідно вжити формулювання «заподіяння смерті» замість терміну «вбивство»². Крім того, В.М.Мамчур констатує, що таке кримінально-правове формулювання суперечить правилам законодавчої техніки, оскільки не можна, визначивши вбивство як умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині, надалі використовувати цей термін для позначення необережного діяння³. Погоджуючись, в принципі, з цим підходом, М.І.Хавронюк зазначає, що проблема тут полягає не стільки в правилах законодавчої техніки, скільки в різному правовому змісті двох зазначених кримінально-правових явищ. Для обох характерним є один вид суспільно небезпечного наслідку – смерті людини, але діяння, які призводять до нього, є суттєво різними. Власне останнє, а не правила законодавчої техніки є визначальними щодо недопустимості позбавлення життя з необережності терміном «вбивство»⁴. Про те, що вбивство людини повинно бути лише умисним, зазначають також інші автори⁵.

Така пропозиція, по суті, є поверненням до позиції М.Д.Шаргородського, про що йшлося вище, і вона видається обґрунтованою⁶.

Вбачається два можливі виходи зі ситуації, що склалася через помилку законодавця: а) визначити в ч.1 ст.115 КК України вбивство як винне протиправне заподіяння смерті іншій людині, або б) змінити назву і текст ст.119 КК України, виключивши з цього поняття «вбивство» та

¹ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: за станом законодавства і постанов Пленуму Верховного Суду України на 1 грудня 2001 р. / за редакцією С.С.Яценка. – К.: А.С.К., 2002. – С. 233.

² Мамчур В. Проблема визначення поняття вбивства в кримінальному праві України / В.Мамчур // Право України. – 1999. – № 3. – С. 71–73.

³ Мамчур В.М. Кримінальна відповідальність за умисне вбивство особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право, кримінологія; кримінально-виконавче право» / В.М.Мамчур. – К., 2003. – С. 7.

⁴ Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України в інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: монографія / М.І.Хавронюк. – К.: Юрисконсульт, 2006. – С. 652.

⁵ Гришук В.К. Вибрані наукові праці / В.К.Гришук. – Львів. Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. – С. 480; Горбачевський В.Я. Теоретично-правова характеристика умисних вбивств з кваліфікуючими ознаками як однієї з найнебезпечніших форм кримінального насилля / В.Я.Горбачевський // Право і суспільство. – 2008. – № 6. – С. 59–67.

⁶ Шаргородский М.Д. Преступления против жизни и здоровья / М.Д. Шаргородский. – М.: Министерство юстиции СССР, 1947. – С. 37–38.

замінивши його на поняття «позбавлення життя», що видається більш доцільним. Тоді і в назві, і в тексті ст. 119 КК буде словосполучення «позбавлення життя через необережність», що цілком узгоджуватиметься з поняттям вбивства, закріпленим у ч. 1 ст. 115 КК України¹.

В іншій своїй праці співавтор цієї монографії дійшов висновку, що в назві ст. 119 КК та її змісті доцільно вживати словосполучення «заподіяння смерті через необережність», як це зроблено в ст. 109 КК Російської Федерації².

Такої ж думки дотримуються, наприклад, О.В.Гороховська³ та О.І.Перепелиця⁴.

В.Т.Дзюба пропонує ст.119 КК «Вбивство через необережність» викласти в такій редакції: «Необережне заподіяння смерті»⁵.

А.В.Байлов вважає, що з назв і диспозицій ст.ст.115–118 КК необхідно вилучити слово «умисне», за винятком ч.1 ст.115 КК, а діяння, передбачені у ст. 119 КК, визначити як заподіяння смерті іншій людині через необережність⁶.

Л.А.Остапенко також наголошує, що «законодавче визначення поняття вбивства не охоплює випадків необережного позбавлення життя іншої людини (ст. 119 КК), тому цей злочин правильно буде назвати заподіянням або спричиненням смерті через необережність»⁷.

А от М. П. Короленко пропонує «з метою перешкоджання уникнення законного покарання особами, які будуть використовувати недосконалість

¹ Гришук В.К. Вбивство через необережність за Кримінальним кодексом України 2001 року / В.К. Гришук // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Право. – 2002. – Вип. 1. – С. 147–153.

² Гришук В.К. Юридичний аналіз основного складу умисного вбивства за Кримінальним кодексом України 2001 р. / В.К. Гришук // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2002. – Випуск 37. – С. 407–415; Гришук В.К. Юридичний аналіз основного складу умисного вбивства за Кримінальним кодексом України / В.К. Гришук // Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство. – 2002. – Вип. 161. – С. 89–95.

³ Гороховська О.В.

⁴ Перепелиця А.И. Некоторые изменения в ответственности за посягательства на жизнь и здоровье личности по новому УК Украины / А.И. Перепелиця // Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи: матеріали науково-практичної конференції, 22–23 квітня 2004 р. – К.–Х.: Юрінком Інтер, 2004. – С. 9–13.

⁵ Дзюба В.Т. Деякі питання кримінальної відповідальності за вбивство за кримінальним законодавством України / В.Т. Дзюба // Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи: матеріали науково-практичної конференції 22–23 квітня 2004 р. – К.–Х., 2004. – С. 72–78.

⁶ Байлов А.В. Кримінальна відповідальність за посягання на життя та здоров'я особи, вчинені в стані сильного душевного хвилювання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право, кримінологія; кримінально-виконавче право» / А.В. Байлов. – Харків, 2004. – С. 5.

⁷ Остапенко Л.А. Кримінально-правова характеристика умисних вбивств при пом'якшуючих обставинах (статті 116, 117, 118 КК України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право, кримінологія; кримінально-виконавче право» / Л.А. Остапенко. – К., 2003. – С. 4.

нового КК України, виключити з нього ст. 119 «Вбивства через необережність» як «..зайву і шкідливу для розвитку правової держави»¹.

Вирішення проблеми редакційної недосконалості ч. 1 ст. 115 КК України шляхом виключення ст. 119 КК України як «зайвої та шкідливої», як думається, є необґрунтованим. Безумовно, кримінальна відповідальність за необережне заподіяння смерті повинна бути. Однак питання полягає в тому, чи доцільно такі випадки називати вбивством людини, як це сьогодні зроблено в КК України. Крім того, вивчення практики застосування положень КК України про відповідальність за вбивство людини показує, що ця недосконалість не призводить до уникнення законного покарання особами, які вчинили передбачені цими положеннями діяння.

О. П. Литвин також вважає цю норму (ст. 119 КК України) надлишковою, тому що, наприклад, «подібні вбивства передбачені у ч. 3 ст. 276 КК України, які спричиняються внаслідок порушень правил безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами. Іншими словами, не слід говорити про вбивство з необережності, коли такий результат є ознакою інших злочинів, відповідальність за вчинення яких передбачена в інших статтях КК України (наприклад, ч. 2 ст. 194, 196, ч. 3 ст. 277–282, ч. 2 ст. 28.)». На думку О. П. Литвина, «не слід залишати ст. 119 «Вбивство з необережності» в КК України, тому що ця обставина, наявна в ній, є такою, яка пом'якшує відповідальність, у той час як у ч. 3 ст. 276 вона виступає як кваліфікуюча обставина»².

Видається, що О. П. Литвин розглядає лише часткові випадки необережного заподіяння смерті, на підставі чого робить висновок про загальну норму, передбачену в ст. 119 КК України. Так, звичайно, крім вбивства людини через необережність (ст. 119 КК України), КК України містить й інші положення про відповідальність за необережне заподіяння смерті при порушенні різних правил тощо. Це, зокрема, порушення прав пацієнтів (ст. 141 КК України), порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами, що спричинило смерть потерпілому (ч. 2 ст. 286 КК України), порушення правил, норм і стандартів, що стосуються убезпечення дорожнього руху (ст. 288 КК України), незаконне введення в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, якщо внаслідок таких дій настала смерть (ч. 3 ст. 314 КК України) тощо. Однак, ці норми співвідносяться зі ст. 119 КК України як спеціальні із загальною. Наявність цих норм не охопить усіх можливих випадків необережного заподіяння смерті. У разі виключення ст. 119 КК України з чинного кодексу поза кримінально-правовим регулюванням залишаться випадки заподіяння

¹ Короленко М.П. Кваліфікація і класифікація умисних вбивств при обтяжуючих обставинах: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / М.П. Корленко. – Одеса, 2002. – С. 188.

² Литвин О.П. Злочини проти життя: навчальний посібник / О.П. Литвин. – К.: Європейський університет, 2002. – С. 179–180.

смерті з необережності, які не охоплюються зазначеними вище спеціальними нормами.

Крім того, якщо вбивство людини – насильницький злочин, то воно має бути вчиненом лише умисно. Як зазначає С.Б.Мелешев, заподіяння фізичної або психічної шкоди з необережності не можна віднести до насильства на тій підставі, що ці дії, хоча і протиправні, але не свавільні. У таких випадках особа, яка спричиняє шкоду іншій особі, не лише не бажає цього, а й не усвідомлює небезпечності свого діяння. У теорії кримінального права поширеною є оцінка такого впливу, як фізичний примус, який виключає вольовий характер поведінки особи, і цим виключає і визнання відповідної дії чи бездіяльності¹.

Слід зазначити, що точне визначення поняття вбивства людини є надзвичайно важливим для кримінально-правового регулювання. Як вже було зазначено, поняття вбивства є законодавчо закріпленим у КК України. Водночас, як зазначає Р.Давід, правова норма романо-германської правової сім'ї, до якої відноситься й українське право, є чимось середнім між застосуванням конкретної норми та загальних принципів права. Майстерність юриста полягає у вмінні знайти норму і застосувати її на практиці в кожному конкретному випадку. Тому норми права не повинні бути надто загальними, оскільки в цій ситуації вони перестають бути надійним практичним інструментом, але при цьому вони повинні бути достатньо узагальненими, щоб регулювати певний тип суспільних відносин. Особливо це стосується кримінального права². Якщо визначити вбивство людини занадто широко, норма про кримінальну відповідальність за цей злочин буде застосовуватися у випадках, які вбивством насправді не є. І водночас, якщо визначити її занадто вузько, навпаки, поза кримінально-правовим регулюванням залишаться деякі випадки вчинення цього злочину.

Наведений вище аналіз поглядів українських вчених-криміналістів, позиції законодавця дозволяє запропонувати для наукової дискусії наступне поняття вбивства людини: «Вбивством є умисне, протиправне, насильницьке діяння, що посягає на життя іншої людини і заподіює їй смерть». Думається, що в такій редакції може бути викладена ч.1 ст.115 КК України. Виходячи з наведеного, у назві статті 119 КК та її змісті має бути словосполучення «заподіяння смерті людини через необережність». Власне в ній тоді б знайшла свою реалізацію пропозиція М.Д. Шаргородського, що під вбивством слід розуміти лише умисне заподіяння смерті людини³. Дана пропозиція, на жаль, не знайшла свого часу

¹ Мелешев

² Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид; пер. с французского В. А. Туманова. – М.: Прогресс, 1988. – С. 25.

³ Шаргородский М.Д. Преступления против жизни и здоровья / М.Д. Шаргородский. – М.: Юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1948. – С. 194–195.

підтримки серед науковців. Між тим, у ряді кримінальних кодексів зарубіжних держав також не визначається заподіяння смерті з необережності як вбивство. Зокрема, в Кримінальному законі Латвійської республіки (ст.123), в Кримінальному кодексі Болгарії (ст.122), в Кримінальному кодексі Республіки Беларусь (ст.144). Так само це зроблено в ст.109 КК Російської Федерації.

С.В. Бородин наголошував, що для того, щоб відмежувати вбивство людини від правного позбавлення її життя і випадкового заподіяння смерті за відсутності вини, необхідно при визначенні вбивства вказувати на його винність¹. Така позиція є цілком обґрунтованою. Ця ознака дозволяє відрізнити вбивство людини від невинного заподіяння їй смерті (коли особа не передбачала настання відповідного наслідку у вигляді смерті людини, не повинна була і (або) не могла його передбачити), а також від необережного заподіяння смерті людині, що в чинному КК України називається «вбивством з необережності» та передбачене у ст.119 цього Кодексу.

Зі змісту ст.24 КК випливає, що особа умисно позбавляє життя іншу людину у випадку, коли вона усвідомлює, що здійснює посягання на життя іншої людини, передбачає, що наслідком її діяння буде чи може бути смерть потерпілої особи, і бажає або свідомо допускає настання такого наслідку. Відповідно до п.22 постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року №2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» питання про умисел необхідно вирішувати виходячи із сукупності всіх обставин вчиненого діяння, зокрема, враховувати спосіб, знаряддя злочину, кількість, характер і локалізацію поранень та інших тілесних ушкоджень, причини припинення злочинних дій, поведінку винного і потерпілого, що передувала події, їх стосунки. Якщо винний діяв з умислом на вбивство людини, тривалість часу, що минув з моменту заподіяння ушкоджень до настання смерті потерпілого, для кваліфікації злочину як умисного вбивства значення не має².

Важливе кримінально-правове значення для кваліфікації вбивства людини має те, вчинюється воно з прямим чи з непрямым умислом. Зокрема, в абз.2 п.2 постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року №2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» зазначається, що замах на вбивство людини може бути вчинено лише з прямим умислом, коли винний усвідомлював

¹ Бородин С.В. Ответственность за убийство: квалификация и наказание по российскому праву / С.В. Бородин. – М.: Юрист, 1994. – С. 7–8.

² Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кириш – Львів: Ліґа-прес, 2008. – С. 115–124.

суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачав настання смерті потерпілого і бажав цього, але такі наслідки не настали з незалежних від його волі обставин¹. Наявність непрямого умислу виключає таку кваліфікацію. Злочин отримує юридичну оцінку залежно від наслідків, які фактично настали.

З огляду на це видається цілком обґрунтованим необхідність чітко розмежовувати, коли вбивство людини вчиняється з прямим чи непрямим умислом. Виходячи зі змісту ст. 24 КК України, вбивство людини з прямим умислом має місце там, де особа усвідомлює, що вчинення нею діяння призведе або може призвести до смерті потерпілого, і бажає настання такого наслідку. Непрямий умисел має місце там, де особа усвідомлює, що здійснює посягання на життя іншої людини, передбачає можливість настання смерті в результаті цих дій (бездіяльності) і хоча не бажає, але свідомо допускає настання таких наслідків.

Отже, різниця між вбивством людини з прямим умислом і вбивством людини з непрямим умислом полягає, насамперед, у вольовому моменті умислу. Прямий умисел має місце там, де винна особа бажає позбавити життя іншу людину. Непрямий умисел має місце там, де винна особа, вважаючи ймовірним настання смерті іншої людини в результаті своїх дій, вчиняє ці дії, не розраховуючи при цьому на якісь конкретні обставини, які б могли відвернути її смерть.

Вбивство людини є протиправним(неправним) діянням. Протиправність(неправність) як ознака діяння полягає в тому, що дія або бездіяльність мають бути зазначені в диспозиції конкретної статті Особливої частини КК. Злочином визнається тільки те діяння, яке передбачене кримінальним законом. Діяння завжди має конкретний характер і є конкретним актом поведінки людини, що відбувається у певній обстановці, місці та часі і завжди проявляється в конкретній дії чи бездіяльності². При вбивстві людини суб'єкт порушує не лише приписи кримінально-правових, але й інших норм права. Зокрема, норми міжнародного права, якими закріплено право людини на життя, Конституції України, Основ законодавства України про охорону здоров'я. Протиправність (неправність) заподіяння смерті іншій людині відмежовує поняття вбивства людини від правного(правслухняного) позбавлення її життя. В цьому аспекті не будь-яке позбавлення життя є протиправним(неправним) і таким, що тягне кримінальну відповідальність. Зокрема, не вважається вбивством умисне заподіяння смерті іншій людині, вчинене за наявності обставин, що виключають злочинність діяння, зокрема, необхідної оборони, уявної оборони, крайньої необхідності, затримання особи, яка

¹ Там само.

² Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін.; за ред. проф. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. — Київ-Харків: Юрінком ІнтерПраво, 2001. — С. 106.

вчинила злочин, виконання наказу або розпорядження, фізичного примусу тощо.

Ставлення науковців в Україні до цієї ознаки є неоднозначним. В.М.Мамчур, вважає, що акцентування у визначенні, передбаченому в ч.1 ст.115 КК, на протиправність заподіяння смерті іншій людині відмежовує поняття вбивства людини від звичайного поняття позбавлення її життя. В цьому аспекті не будь-яке позбавлення життя є протиправним(неправним) і таким, що тягне кримінальну відповідальність. Зокрема, не вважається вбивством умисне заподіяння смерті іншій людині, вчинене за наявності деяких обставин, що виключають злочинність діяння¹.

Заперечуючи, В.Т.Дзюба зазначає, що в законодавстві навіть тих держав, які дають нормативне визначення поняття вбивства людини (КК РФ), термін «протиправне» не вживається. Щодо національного законодавства, то воно базується на визначенні поняття злочину, закріпленого в ч. 1 ст. 11 КК, в якій встановлено єдине поняття протиправності щодо злочинів, передбачених Особливою частиною КК. А тому, на думку В.Т.Дзюби, термін «протиправне» з тексту ч. 1 ст. 115 КК слід вилучити².

З такою позицією В.Т.Дзюби не можна погодитися. Той факт, що ознака протиправності властива будь-якому злочину, не повинен означати і не означає, що її не можна виділяти при визначенні поняття окремих злочинів. Більше того, виділяючи і дефініюючи окремі види злочинів, необхідно враховувати також ті ознаки, які характеризують поняття злочину загалом, адже логічна категорія «частина» характеризується тим же, що й «ціле» і ще додатково іншими ознаками.

Згода іншої людини на позбавлення її життя, або наявність її прохання про позбавлення життя, не усуває протиправності діяння, спрямованого на позбавлення життя такої людини і не звільняє суб'єкта, який це вчинить, від кримінальної відповідальності за умисне вбивство людини. В підрозділі 4.4 даної монографії більш широко розглянуто питання еутаназії.

Наступна ознака вбивства людини – **заподіяння смерті іншій людині**. Ця ознака закріплена у законодавчому визначенні вбивства в ч.1 ст.115 КК України. Вона означає, перш за все, що поняттям «вбивство» не охоплюється заподіяння смерті представникам тваринного світу. Однак, вчинення щодо них таких протиправних діянь може утворювати, зокрема, склади злочинів, передбачені ст.ст.248, 249 КК України. Зазначимо також, що вказівка в ч. 1 ст. 115 КК на заподіяння смерті іншій людині підкреслює, що заподіяння смерті самому собі (самогубство) не

¹ Мамчур

² Дзюба В.Т. Деякі питання кримінальної відповідальності за вбивство за кримінальним законодавством України / В.Т. Дзюба // Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи: матеріали науково-практичної конференції 22–23 квітня 2004 р. – К.–Х., 2004. – С.72–78.

розглядається як злочин, і в разі невдалої спроби суїциду особа не підлягає за це відповідальності. Самогубство відрізняється від вбивства, передусім тим, що при самогубстві особа приймає рішення піти з життя самостійно і, крім того, самостійно вчиняє діяння (дію чи бездіяльність), які позбавляють її життя. Якщо ж рішення про закінчення життя самогубством особою було прийняте внаслідок жорстокого з нею поводження, шантажу, примусу до протиправних дій або систематичного приниження її людської гідності, такі дії підпадають під ознаки доведення до самогубства (злочину, передбаченого у ст.120 КК України). Як зазначає Н.М.Ярмиш, вбивство від доведення до самогубства відрізняється тим, що при доведенні до самогубства діяння не є тим, що безпосередньо заподіює смерть людині¹. У випадку, коли ж винний умисно схилив до фактичного самогубства або до замаху на таке самогубство особу, яка хвора на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії або керувати ними, то такі дії слід розглядати як вбивство людини. Наявність прохання або згоди потерпілого на позбавлення його життя, як уже зазначалося, не звільняє того, хто це вчинив, від кримінальної відповідальності за умисне вбивство людини.

Самогубство не утворює об'єктивну сторону складу вбивства людини, оскільки настання наслідку у вигляді смерті опосередковане діями особи, яка сама собі свідомо цю смерть заподіює. Самогубство відрізняється від вбивства передусім тим, що особа при цьому приймає рішення піти з життя самостійно і, крім того, сама вчиняє діяння, яке позбавляє її життя. Такі випадки могли би підпадати під ознаки складу злочину, передбаченого у ч. 1 ст. 120 КК України (доведення до самогубства), якби вони були вчинені одним із передбачених кримінальним законом способом. Однак, ч. 1 ст. 120 КК України в нинішній редакції виключними способами доведення до самогубства передбачає жорстоке поводження з потерпілим, шантаж, примус до протиправних дій та систематичне приниження людської гідності. При цьому, як зазначає Верховний Суд України, доведення до самогубства передбачає наявність безпосереднього причинового зв'язку між фактом спроби самогубства та злочинними діями винної особи². Так доведенням до самогубства кваліфікується, наприклад, згвалтування, внаслідок якого потерпіла вчинила самогубство³.

Однак, поза кримінально-правовим регулювання залишаються випадки доведення до самогубства іншими способами, які є не менш

¹ Ярмиш Н.М. Проблеми відмежування вбивства від деяких суміжних злочинів / Н.М. Ярмиш // Вісник національного університету внутрішніх справ. – 2005. – Вип. 29. – С. 114–118.

² Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 4 липня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 611–614.

³ Ухвала Судової колегії в кримінальних справах у справі Б. // Сборник судебных решений по уголовным делам. Судебная практика. Убийства, изнасилования и другие преступления против личности. – К.: Знання, 1993. – С. 323–325.

суспільно небезпечними. Зокрема, згідно з чинними нормами кримінального права про вбивство людини та доведення її до самогубства, поза їх регулюванням залишаються випадки, коли винний обманним шляхом переконав потерпілого закінчити життя самогубством. Такі випадки відомі практиці здавна. Так, ще в 1917 році відомий російський юрист Люблінський П.І. наводив приклад зі судової практики, коли хлопець обманним шляхом переконав дівчину, яка завагітніла від нього, вчинити самогубство, пообіцявши їй, що він вчинить те ж саме, хоча не мав на меті цього робити¹.

Окрім цього, така ознака вказує на те, як уже зазначалося, що не є вбивством позбавлення життя не людини, а якоїсь іншої живої істоти. Так, зокрема, не можна розглядати як вбивство позбавлення життя тварин чи інших живих істот. У зв'язку з цим постає теоретичне питання про те, чи може бути вбивством позбавлення життя **клона людини**. Вище зазначалося, що ця проблема стосується питання про те, чи клон є людиною. Клон як біологічна істота є людиною. Відповідно, він користується усіма правами людини. В доктрині українського кримінального права та правозастосовній практиці є аксіомою, що життя кожної людини незалежно від її походження, кольору шкіри, віросповідання, майнового стану, соціального стану, національності, громадянства, статі, віку, стану здоров'я, суспільно-моральної характеристики та інших ознак в однаковій мірі охороняється кримінальним законом.

З цією ознакою тісно пов'язана остання ознака вбивства людини: вбивством є **посягання** на життя іншої людини. Однак цю ознаку слід відрізнити від попередньої – **заподіяння** смерті іншій людині. Якщо ознака заподіяння смерті іншій людині вказує на наслідок діяння при вчиненні вбивства, то **посягання** на життя іншої людини вказує на спрямованість суспільно небезпечного діяння, яким є вбивство людини, тобто на його предмет. Оскільки наслідок є ознакою об'єктивної сторони складу злочину, а предмет є окремою його ознакою, то, очевидно, доцільно розмежовувати ці дві ознаки.

В кримінально-правовій літературі висловлена думка, що точнішим є використання у визначенні вбивства людини формулювання «діяння, що посягає на життя іншої людини і спричиняє її смерть». Ці вчені зазначають, що використання такого формулювання, фактично визнає, що вбивство людини має місце лише тоді, коли життя іншої людини є: а) єдиним безпосереднім об'єктом злочину; б) основним безпосереднім об'єктом злочину; в) додатковим безпосереднім об'єктом злочину, який, однак, є для законодавця пріоритетним об'єктом кримінально-правової охорони, оскільки саме для охорони життя конкретних категорій потерпілих були

¹ Люблінский П.И. Записки юридического факультета Петроградского университета. Выпуск 5: Техника, толкование и казуистика уголовного кодекса / И.П. Люблінский. – Петроград: Типо-лит Руманова, 1917. – С. 220.

створені відповідні спеціальні норми¹. На думку Л.П.Брич, норми про умисні склади злочинів, де життя особи є основним або єдиним додатковим безпосереднім об'єктом, співвідносяться із загальною нормою про умисне вбивство (ч. 1 ст. 115 КК України) як спеціальні².

З приводу цього В.М.Мамчур зазначає, що висновок про те, що життя іншої людини є «додатковим безпосереднім об'єктом злочину, який, однак, є для законодавця пріоритетним об'єктом кримінально-правової охорони, оскільки саме для охорони життя конкретних категорій потерпілих були створені відповідні спеціальні норми», не впливає зі змісту формулювання «діяння, що посягає на життя іншої людини і спричиняє її смерть». З цього формулювання так само, як і з формулювання «заподіяння смерті іншій людині», впливає лише те, що єдиним безпосереднім, основним безпосереднім або додатковим безпосереднім об'єктом вбивства людини є життя іншої людини. Тому використання у законодавчому визначенні поняття вбивства людини формулювання «заподіяння смерті іншій людині» є виправданим. У сукупності з вказівкою на те, що вбивство людини є саме **умисним** заподіянням смерті іншій людині, законодавче визначення дозволяє відмежувати вбивство людини від інших злочинів, наслідком яких є смерть іншої людини³. Висновок В.М.Мамчура видається дискусійним. Не можна однозначно погодитися, що будь-яке умисне заподіяння смерті іншій людині буде вбивством. Так, не можна назвати вбивством вчинення терористичного акту, під час якого умисно заподіюється смерть одній чи декільком людям (злочин, передбачений у ч. 3 ст. 258 КК України), організацію або участь у масових заворушеннях, під час яких умисно позбавляються життя люди (злочин, передбачений у ч. 2 ст. 294 КК України), застосування зброї масового знищення, що спричинило загибель людей (злочин, передбачений у ч. 2 ст. 439 КК України) чи геноцид (злочин, передбачений у ч. 1 ст. 442 КК України). Ці склади злочинів за своєю структурою є значно складнішими, ніж вбивство людини. Так, наприклад, що стосується геноциду, то як правильно зазначає Л.П.Брич, вбивство є способом вчинення цього злочину⁴. Якщо ж дотримуватися позиції, яку висловив В.М.Мамчур, усі названі вище

¹ Кримінальне право України. Особлива частина: підручник для студентів юридичних вузів і факультетів / Г.В. Андрусів, П.П. Андрушко, В.В. Беньківського та ін.; за ред. П.С. Матишевського П.П. Андрушка, С.Д. Шапченка.. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – С. 147.

² Брич Л.П. Розмежування складів злочинів, спільною ознакою яких є суспільно небезпечні наслідки у вигляді смерті людини / Л.П. Брич // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2008. – Вип. 46. – С. 178–192.

³ Мамчур В.М. Кримінальна відповідальність за умисне вбивство особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. / В.М. Мамчур – К., 2002. – С. 21.

⁴ Брич Л.П. Розмежування складів злочинів, спільною ознакою яких є суспільно небезпечні наслідки у вигляді смерті людини / Л.П. Брич // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2008. – Вип. – С. 178–192.

діяння у випадку умисного заподіяння смерті потерпілим слід назвати «вбивством», що суперечить науковим основам кваліфікації злочинів.

Вбивство людини є насильницьким злочином. На це звертають увагу українські науковці, зокрема, В.М.Бурдін, В.О.Навроцький¹. Поняття насильства використовується в багатьох нормативних актах України, але жодного законодавчого визначення насильства немає. В науці кримінального права наявні численні визначення насильства. Зокрема, в Україні юридична енциклопедія дає таке визначення насильства: умисний фізичний чи психічний вплив однієї особи на іншу проти її волі, що спричиняє цій особі фізичну, моральну, майнову шкоду або містить загрозу заподіяння зазначеної шкоди зі злочинною метою². Але ширше розуміння насильства підтримують окремі вчені-криміналісти. Так, «насильство проти самого себе» визнають Ю.М.Антонян, І.Б.Бойко, В.А.Верещагін, які розглядають його **як аутоагресію** – насильство людини над собою³. О.В.Наумов зазначає, що насильство, включаючи його крайні прояви при необхідній обороні, є законним. Останнє дозволяє не зводити насильство лише до суспільно небезпечних і протиправних його проявів⁴. Заперечуючи йому, В.О.Навроцький зазначає, що необхідна оборона і затримання злочинця не визнаються насильством, власне, на підставі їх правності. Крім того, В.О.Навроцький зазначає, що з протиправності насильства випливає, що воно може бути спрямоване лише проти іншої людини. Заподіяння шкоди самому собі не можна вважати насильством, як і позбавлення себе життя не є злочином⁵. С.Б.Мелешев⁶ вважає, що практично всі визначення насильства базуються на його трактуванні, наданому А.А.Піонтковським. Він зазначав, що насильницький вплив на особу полягає у всьлякого роду примусі до вчинення дій, що суперечать її бажанням⁷.

¹ Бурдін В. Про поняття «протизаконне насильство», «тяжка образа» та «системне знущання» в складах злочинів, передбачених в ст. 116 та ст. 123 КК України / В. Бурдін // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2006. – Вип. 42. – С. 283-292; Навроцький В.О. Кримінальне право України. Особлива частина: курс лекцій / В.О. Навроцький. – К.: Знання, 2000. – С. 145.

² Юридична енциклопедія: в 6 т. / Гол. ред. Ю.С. Шемшученко. – К.: Українська енциклопедія, 1998. – Т. 4. Н–П. – 2002. – С. 68.

³ Антонян Ю.М. Насилие среди осужденных / Ю.М. Антонян, И.Б. Бойко, В.А. Верещагин; под ред. Антоняна Ю.М.; МВД РФ. ВНИИ. – М., 1994. – С. 66.

⁴ Наумов О.В.

⁵ Навроцький В.О. Насильство за кримінальним правом України / В.О. Навроцький // Збірник наукових праць Львівського державного інституту новітніх технологій та управління імені В'ячеслава Чорновола. Серія «Юридичні науки» / За заг. ред. О.І. Сушинського. – Львів: ЛДІНТУ ім. В. Чорновола, 2007. – Вип. 2. – С. 149–166.

⁶ Мелешев. С.Б. Насильство та тенденції розвитку насильницьких злочинів / С.Б. Мелешев // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ – 2005. – № 2. – С. 94–97.

⁷ Пионтковский А.А. Преступления против личности: Уголовное право: Особенная часть: учебное пособие / А.А. Пионтковский. – М.: НКЮ СССР, 1938. – С. 88.

В Україні виділяють **два види насильства: фізичне та психічне**. При цьому фізичним насильством вважається кримінально протиправний вплив на організм людини, який вчиняється, як правило, проти її волі і спричиняє їй фізичну шкоду: смерть, погіршення стану здоров'я, порушення тілесної недоторканості, позбавлення особистої свободи (волі). Психічним насильством є кримінально протиправна, реальна загроза заподіяти потерпілому моральну або майнову шкоду для досягнення злочинної мети. Закон повинен оперувати лише поняттям «фізичне насильство». Психічне насильство є доктринальним поняттям, і тому закон не повинен ним користуватися. Тут слід говорити про погрозу насильством¹.

Вбивство людини, як правило, вчиняється за допомогою фізичного насильства, тобто за допомогою дій, спрямованих на порушення анатомічної цілісності або функцій життєво важливих органів іншої людини (нанесення ударів, вогнепальних поранень, утримання під водою тощо). Дії прийнято поділяти в науці на фізичні та інформаційні². Фізична дія проявляється у використанні фізичної сили, яка спрямована на здійснення злочинного посягання і на зміну тим самим зовнішньої, фізичної сфери об'єктів матеріального світу. Інформаційні дії полягають у такій суспільно небезпечній поведінці, яка спрямована на передачу відповідної інформації іншим особам і виражається в словесній формі, а також різноманітних діях, що несуть інформацію: значеннєвих жестах і виразних рухах. Для деяких злочинів характерним є поєднання фізичних та інформаційних дій³. При вчиненні умисного вбивства людини дії винної особи здебільшого фізичні і спрямовані на порушення анатомічної цілісності або функцій життєво важливих органів іншої людини (нанесення ударів, вогнепальних поранень, тримання під водою тощо). Тобто фізичне насильство передбачає суспільно небезпечний протиправний(неправний) вплив на організм іншої людини. Разом з тим вбивство людини може вчинятися і шляхом психічного впливу на неї⁴.

Таким чином, аналіз обґрунтованого вище поняття вбивства людини дозволяє виділити, в теоретичному плані, такі його ознаки: 1) вбивство є діянням, яке може бути вчиненим як у формі дії, так і у формі бездіяльності; 2) вбивство є умисним діянням; 3) вбивство є протиправним(неправним) діянням; 4) вбивство є насильницьким діянням; 5) вбивством є діяння,

¹ Пионтковский А.А. Курс советского уголовного права. Особенная часть: в 2 т. / А.А. Пионтковский, В.Д. Меньшагин – М.: Госюриздат, 1955. – Т. 1. – 1955. – С. 11.

² Жордания И.Ш. Структура и правовое значение способа совершения преступления / И.Ш. Жордания. – Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1977. – С. 96.

³ Панов Н.И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность / Н.И. Панов. – Харьков: Вища школа, 1982. – С. 16.

⁴ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2-х частинах: Особлива частина / під загальною редакцією О.М. Потебенька, В.Г. Гончаренка – К.: Форум, 2001. – С. 37.

що посягає на життя іншої людини; 6) вбивством є діяння, що заподіює смерть іншій людині.

Виділені ознаки поняття вбивства людини є істотними. Втім, варто додатково зупинитись на аналізі окремих із ознак основного складу вбивства, що дасть можливість всебічно уянити їх зміст.

Аналіз об'єкта вбивства людини був висвітлений у § 1 “Загальний, родовий та безпосередні об'єкти злочинів проти життя людини”. А тому доцільно окреслити ознаки інших елементів вбивства людини, які не були висвітлені при формулюванні її родового, загального поняття.

Об'єктивна сторона умисного вбивства людини без обтяжуючих обставин. В.М. Кудрявцев та Г.В. Єпур визначають об'єктивну сторону злочину як процес суспільно небезпечного і протиправного посягання на охоронюваний кримінальним законом об'єкт, послідовного розвитку тих подій і явищ, що починаються із злочинного діяння суб'єкта і закінчуються настанням злочинного наслідку чи загрози його настання¹. Об'єктивна сторона злочину – це елемент складу злочину, який є сукупністю ознак (ознакою), що характеризують (характеризує) зовнішню сторону злочину і чітко визначені (визначена) нормою кримінального закону, яка закріплює даний склад злочину². Спільним серед усіх визначень є те, що об'єктивна сторона злочину – це зовнішній його прояв.

Щодо об'єктивної сторони складу вбивства людини, то це злочин з **матеріальним складом**. Обов'язковими ознаками об'єктивної сторони такого складу злочину є: а) суспільно небезпечне діяння; б) суспільно небезпечні наслідки; в) причиновий зв'язок між суспільно небезпечним діянням та суспільно небезпечними наслідками.

Як правило, вбивство людини вчинюється шляхом дії. Л.Д. Гаухман визначає дію як сукупність усіх рухів тіла, включаючи використання при цьому предметів зовнішнього світу, сил та закономірностей природи, а також при посередньому виконанні злочину дій інших осіб, що полягає в спрямованості й активному впливі на об'єкт злочину³. При вчиненні умисного вбивства людини дії винної особи здебільшого фізичні і спрямовані на порушення анатомічної цілісності або функцій життєво важливих органів іншої людини (нанесення ударів, вогнепальних поранень, утримання під водою тощо). Тобто фізичне насильство передбачає суспільно небезпечний протиправний (неправний) вплив на організм іншої людини. Такими діями можуть бути: безпосередній фізичний вплив на організм потерпілого; вплив на організм потерпілого через будь-які чинники зовнішнього середовища тощо.

¹ Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления / В.Н. Кудрявцев. – М.: Госюриздат, 1960. – С. 9; Єпур Г.В. Об'єктивна сторона складу злочину / Г.В. Єпур // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. – 2000. – Вип. 3. – С. 137–142.

² Гришук В.К. Кримінальне право України: Загальна частина: навчальний посібник / В.К. Гришук. – К.: Ін Юре, 2006. – С. 215.

³ Гаухман Л.Д.

Однак, слід ще раз наголосити, що вбивство людини може вчинятися і шляхом психічного впливу на потерпілого. Наприклад, особі, що страждає на тяжку форму серцевого захворювання, винний надсилає неправдиву телеграму про смерть її близьких, або вчиняє перелк щодо особи з розрахунку на те, що вона помре від серцевого нападу. Якщо так і відбувається, то має місце вбивство людини. Психічний вплив матиме місце і у випадку схиляння особи, яка не розуміє значення і наслідків своїх дій, до спричинення собі смерті, або ж у разі гіпнотичного навіювання тощо¹.

Дискусійним є питання про можливість вчинення вбивства людини шляхом бездіяльності. Бездіяльність – це пасивна форма поведінки особи, що полягає у невчиненні нею конкретної дії (дій), які вона мала і могла вчинити в конкретних умовах². Бездіяльність відрізняється від дії фізичною стороною, а саме – відсутністю рухів тіла і пов'язаного з ними використання предметів зовнішнього світу, сил і закономірностей природи та дій інших осіб.

Видається, що вбивство людини шляхом бездіяльності можливе лише в окремих випадках, коли винна особа повинна була вчинити певні дії й за конкретних обставин могла їх учинити, але вона їх умисно не здійснює. Наприклад, батьки (або один з них) тривалий час умисно не надають, з метою позбавити життя, їжі немовляті, чим заподіюють йому смерть, або ж медичний працівник з тією ж метою умисно не виконує свої професійні обов'язки щодо надання допомоги хворому.

При цьому, на наш погляд, вбивством людини слід вважати лише таку бездіяльність, яка безпосередньо зумовила небезпечний для життя людини стан і в кінцевому результаті призвела до загибелі людини. За цією ознакою вбивство людини шляхом бездіяльності відрізняється від залишення в небезпеці, якщо воно спричинило смерть особи (ч. 3 ст. 135 КК України). Так, якщо мати із метою позбавити життя свою дитину протягом тривалого часу не дає їй їсти, то настання смерті в результаті такої бездіяльності слід вважати вбивством. Якщо ж, наприклад, дитина несподівано тяжко захворіла і мати, усвідомлюючи можливість настання її смерті, не надає медичну допомогу або не повідомляє компетентних осіб, то таку бездіяльність, якщо вона призвела до настання смерті дитини, слід кваліфікувати за ч. 3 ст. 135 КК України.

¹ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2-х частинах: Особлива частина / під загальною редакцією О.М. Потебенька, В.Г. Гончаренка. – К.: Форум, 2001. – С. 37.

² Советское уголовное право. Часть Общая / П.И. Гришаев, Б.В. Здравомыслов, С.Г. Келина и др.; под ред. Б.В. Здравомыслова и др. – М.: Юридическая литература, 1964. – С. 93; Курс советского уголовного права: в 6 т. / А.А. Пионтковский, А.С. Ромашкин, В.М. Чхиквадзе и др.; отв. ред. А.А. Пионтковский. – М.: Юридическая литература, 1970. – Т. 2: Преступление. – С. 150; Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / Ю.В. Александров, В.І. Антипов, М.В. Володько та ін.; відп. ред. Я.Ю. Кондратьєв; наук. ред. В.А. Клименко та М.І. Мельник. – К.: Правові джерела, 2002. – С. 110.

Вбивство людини, таким чином, є діянням, яке може бути вчинено як у формі дії, так і у формі бездіяльності. На цій позиції наполягає як наука, так і практика українського кримінального права.

Що ж до суспільно небезпечного наслідку вбивства людини – то таким є настання її смерті. Кінцевий момент життя людини визначається настанням її смерті. Зазначаємо, що позиція щодо даного питання не є одностайною. Так, О. В. Бурко вказує на те, що «кінцевим моментом життя людини є смерть. При вирішенні питання, що вважати позбавленням життя при вбивстві людини – клінічну чи біологічну смерть потерпілого, слід виходити з того, що клінічна смерть – це не життя. У випадку, якщо потерпілого, який перебуває в стані клінічної смерті, вивели з цього стану, суспільно небезпечне діяння винної особи слід уже кваліфікувати не як умисне вбивство, а як замах на нього (при прямому умислі) або як заподіяння тілесних ушкоджень (при непрямому умислі)»¹.

Думається, що ця позиція недостатньо обґрунтована. Якщо людина, перебуваючи у стані клінічної смерті, повертається до життя, то стверджувати про кінцевий момент життя людини (у стані клінічної смерті) некоректно. Крім того, не можна пов'язувати настання смерті лише з роботою серця. Як зазначав М. Й. Коржанський, «...з розвитком медичної науки і техніки з'явилась можливість поновлювати дихання і роботу серця через навіть тривалий час (були випадки – через два-три тижні й навіть через місяць) після настання клінічної смерті»².

Найбільш переконливим є розуміння, що кінцевим моментом життя людини є настання незворотної смерті. Відповідно до ст. 15 Закону України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини» від 16 липня 1999 р. людина вважається померлою з моменту, коли встановлена смерть її мозку. Смерть мозку означає повну і незворотну втрату всіх його функцій³.

Відповідно до Наказу МОЗ України від 23 вересня 2013 року № 821 «Про встановлення діагностичних критеріїв смерті мозку та процедури констатації моменту смерті людини» смерть мозку – повне та незворотне припинення всіх його функцій, що реєструється на фоні працюючого серця та примусової вентиляції легенів.

Отже, суспільно небезпечні наслідки вбивства людини – настання незворотної смерті потерпілого. Незворотна смерть людини і біологічна

¹ Бурко О.В. Кримінальна відповідальність за вчинення умисного вбивства в стані сильного душевного хвилювання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / О.В. Бурко. – Київ, 1997. – С. 9–10.

² Коржанський М.Й. Кваліфікація злочинів проти особи і власності / М.Й. Коржанський. – К.: Юрінком, 1996. – С. 11–12.

³ Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини: Закон України від 16 липня 1999 року: за станом на 1 січня 2010 року // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 41. – Ст. 377.

смерть людини не є тотожними поняттями, оскільки біологічна смерть – незворотнє припинення фізіологічних процесів в клітинах і тканинах людини¹.

Від незворотньої смерті слід відрізнити клінічну смерть, коли життєздатність організму протягом певного часу (в середньому біля 6–8 хвилин) зберігається і, при належному наданні медичної допомоги, людину, що перебуває у такому стані, можна повернути до життя. Заподіяння смерті людині, яка перебувала у стані клінічної смерті, або вчинення діяння, спрямованого на позбавлення життя такої людини, якщо з незалежних від її волі причин смерть не наступила, необхідно кваліфікувати відповідно як умисне вбивство людини або замах на її вбивство. Ненадання ж без поважних причин, такій людині, а також людині, яка перебуває в іншому небезпечному для життя становищі, допомоги медичним працівником, який зобов'язаний, згідно з установленими правилами, надати таку допомогу, якщо йому завідомо відомо, що це могло спричинити смерть або інші тяжкі наслідки для цієї людини і такі наслідки настали, то вчинене належить кваліфікувати за ч. 2 ст. 139 КК України. При цьому вина, як психічне ставлення суб'єкта до вчинюваного та його наслідків, проявляється у виді злочинної самовпевненості. Однак, як уже зазначалося, умисне ненадання цій людині допомоги таким медичним працівником з метою позбавлення її життя, якщо такі наслідки настали, належить кваліфікувати, залежно від обставин справи, за ч. 1 або 2 ст. 115 КК України.

Тривалість часу, який вплив від вчинення суб'єктом умисного суспільно небезпечного діяння з метою заподіяння смерті іншій людині до фактичного настання її смерті, не впливає на кваліфікацію вчиненого. Потрібно однак пам'ятати, що в цей період не виключається вчинення іншими суб'єктами, а не лише медичними працівниками, діянь, що можуть привести до настання смерті цієї людини. Такі діяння підлягають окремій кваліфікації.

Своєю чергою, причиновий зв'язок між суспільно небезпечним діянням суб'єкта злочину і суспільно небезпечними наслідками – смертю потерпілого є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони вбивства людини. У теорії кримінального права України є панівною теорія необхідного причинового зв'язку, згідно якої, у даному випадку, смерть потерпілого є закономірний, необхідний результат діяння суб'єкта злочину, а не третіх осіб або будь-яких зовнішніх сил. Якщо ж такий причиновий зв'язок наявний, а вина особи відсутня, то має місце казус (випадок) – невинне заподіяння смерті.

Загалом, слід відзначити, що питання про причиновий зв'язок у теорії кримінального права є дискусійним. Теоретичні розбіжності з приводу його визначення, видів зумовлені, насамперед, природою проблеми,

¹ Большая медицинская энциклопедия. Издание третье / под ред. Б.В. Петровского. Т. 23. – М.: Издательство «Советская энциклопедия», 1984. – С. 448.

що містить глибоко філософський характер. Це означає, що причиновий зв'язок визнається об'єктивним зв'язком між явищами, який існує поза і незалежно від людської свідомості¹. Т.В.Церетелі зазначала, що причиновий зв'язок встановлює лише об'єктивну межу відповідальності: не можна ставити питання про суспільну небезпеку діяння й винність особи, якщо діяння особи не сприяло настанню наслідків². Н.М.Ярмиш дійшла висновку, що причиновий зв'язок виступає як ознака наслідку. Поки цей зв'язок не встановлений, іменувати якусь шкоду наслідком некоректно³.

Таким чином, при вирішенні питання про наявність чи відсутність причинового зв'язку слід виходити з того, що він є об'єктивним, існує поза і незалежно від нашої свідомості та є зв'язком, результат якого породжує і зумовлює виникнення наслідку.

Для з'ясування об'єктивної сторони складу вбивства людини необхідно встановити, що суспільно небезпечні наслідки у виді смерті потерпілого перебувають у причиновому зв'язку із суспільно небезпечним діянням винного. Тому в кожній справі про вбивство людини необхідно встановити, що її смерть є наслідком певного діяння у конкретній обстановці його вчинення. Оскільки вбивство людини є злочином з матеріальним складом, то момент його закінчення визначається моментом настання суспільно небезпечних наслідків.

Як зазначають окремі науковці, смерть іншої людини має бути необхідним і закономірним результатом діяння, вчиненого винним, якого звинувачують у злочині. Якщо це діяння буде тільки однією з умов настання смерті, а отже, смерть є випадковим, а не закономірним результатом вчиненого діяння, можлива констатація відсутності складу злочину, або наявність іншого складу злочину, або замаху на вбивство людини⁴.

Найбільш типовим для вбивства людини є прямий (безпосередній) зв'язок. Наприклад, постріл у потерпілого тягне за собою його смерть. Значно складніше буває встановити причиновий зв'язок, коли він має непрямий (опосередкований) характер, і тут серед теоретиків немає однастайності. Окремі науковці висловлюють думку, що при вбивстві людини не обов'язковим є безпосередній характер причинового зв'язку між суспільно небезпечним діянням та його наслідком. На настання смерті

¹ Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления / В.Н. Кудрявцев. – М.: Госюриздат, 1960. – С. 185–240; Тимейко Б.В. Общее учение об объективной стороне преступления / Б.В. Тимейко. – Ростов: Ростовский государственный университет, 1977. – С. 127.

² Церетели Т.В. Причинная связь в уголовном праве / Т.В. Церетели. – М.: Госюриздат, 1963. – С. 173.

³ Ярмыш Н.Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ) / Н.Н. Ярмыш. – Харьков: Право, 2003. – С. 438.

⁴ Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / Ю.В. Александров, В.І. Антипов, М.В. Володько та ін.; за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. – К.: НАВСУ, Правові джерела, 1998. – С. 127.

людини, крім діяння винної особи, можуть впливати й інші чинники, в тому числі дії третіх осіб чи поведінка самого потерпілого¹.

Інші вчені їм заперечують, обґрунтовуючи свою позицію тим, що, керуючись цим твердженням, можна зробити помилку в кваліфікації, бо для визнання діяння вбивством людини неодмінною умовою є незаперечне встановлення неминучої її смерті від дій винного, а «дії третіх осіб чи поведінка самого потерпілого» можуть виконувати лише факультативну роль і опосередковано впливати на прискорення чи уповільнення настання наслідку. «Не слід плутати безпосередність причинового зв'язку в юридичному тлумаченні вбивства і безпосередність (опосередкованість) дій (способів), що призвели до настання смерті»².

Так, вироком Жовтневого районного суду Миколаївської області С.В. засуджено за ст. 94 КК України 1960 року (умисне вбивство). Його визнано винним у тому, що він, перебуваючи в стані сп'яніння, під час сварки завдав дружині удар ножом у черевну порожнину. Незважаючи на надану допомогу, дружина в лікарні померла.

Заступник Голови Верховного Суду України порушив у протесті питання про зміну судового рішення та про перекваліфікацію дій С.В. зі ст. 94 (умисне вбивство) на ч. 3 ст. 101 КК України 1960 року (нанесення тяжких тілесних ушкоджень, що спричинило смерть потерпілому). Судова колегія в кримінальних справах Верховного Суду України визнала, що протест підлягає задоволенню, оскільки, згідно з матеріалами справи, потерпіла померла не безпосередньо від тяжкого тілесного ушкодження, нанесеного винним С.В., а внаслідок ускладнень, що виникли після хірургічного втручання, на четверту добу після нанесення ушкоджень³.

Причинний зв'язок при умисному вбивстві людини може мати непрямий характер і бути опосередкованим:

1) дією автоматичних приладів (годинниковий механізм, різноманітні уповільнювачі при вчиненні вибуху);

2) очікуваними діями потерпілого, які можуть бути як правослухняними (наприклад, розпакування адресатом посылки, що містить вибуховий прилад, або приведення в дію двигуна замінованого автомобіля потерпілого), так і протиправними (наприклад, при свідомому підключенні в салоні автомобіля механічного приладу, що позбавляє життя з розрахунку на те, що особа, яка незаконно заволодіє автомобілем буде позбавленою життя);

¹ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України: за станом законодавства та постанов Пленуму Верховного Суду України на 1 січня 1997 року / за редакцією В.Ф. Бойка, Я.Ю. Кондратьєва, С.С. Яценка. – К.: Юрінком, 1997. – С. 331.

² Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2-х частинах: Особлива частина / під загальною редакцією О.М. Потебенька, В.Г. Гончаренка. – К.: Форум, 2001. – С. 38.

³ Ухвала судової колегії в кримінальних справах Верховного Суду України від 15 квітня 1999 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 95–97.

3) діями малолітнього або психічно хворого, які не усвідомлюють характер вчиненого;

4) дією природних сил (наприклад, залишення на морозі побитого до втрати свідомості потерпілим);

5) діями третіх осіб (наприклад, запізніле або некваліфіковане надання медичної допомоги потерпілому)¹.

При цьому, якщо буде встановлений причиновий зв'язок між діянням винного та наслідком у виді смерті потерпілого, то відповідно до абз. 2 п. 22 постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 р. № 2 «Про судову практику в справах про життя та здоров'я особи», тривалість часу, що минув з моменту заподіяння ушкодження до настання смерті потерпілого, для кваліфікації злочину як умисного вбивства людини значення не має².

При цьому варто відмітити, що ненастання смерті потерпілого, в ряді випадків, є наслідком помилки суб'єкта вбивства. Так замах на непридатний об'єкт має, зокрема, місце тоді, коли суб'єкт, вчиняє посягання на труп людини, статую, манекена, приймаючи їх за живу людину. Замах з непридатними засобами буде, коли суб'єкт застосовує такі засоби, які за своїми якісними характеристиками не можуть заподіяти смерть потерпілому (зіпсута зброя, непридатні набойі до неї, недостатня доза отрути і т.п.).

Помилка в особі потерпілого має місце, коли суб'єкт помилково заподіє смерть іншій особі, прийнявши її за ту особу, якій мав намір заподіяти смерть. При однаковому кримінально-правовому статусі цих осіб, вчинене суб'єктом, залежно від обставин справи, належить кваліфікувати як умисне вбивство людини (ч. 1 або ч. 2 ст. 115 КК України).

Іншим шляхом йде судова практика, коли здійснено помилкове посягання на життя особи, яка згідно чинного КК України є спеціальним потерпілим, наприклад, державним чи громадським діячем (ст. 112 КК), жінкою, яка завідомо для винного перебуває в стані вагітності (п. 2 ч. 2 ст. 115 КК), особою, яка виконувала (виконує) службовий або громадський обов'язок (п. 8 ч. 2 ст. 115 КК). Так, у пункті 10 нині не чинної Постанови Пленуму Верховного Суду України № 1 від 1 квітня 1994 р. «Про судову практику у справах про злочини проти життя і здоров'я людини» вказувалося, що коли винний, бажаючи вбити потерпілого у зв'язку з виконанням ним службового або громадського обов'язку, помилково позбавив життя іншу людину, яка такого обов'язку не виконувала, його дії необхідно кваліфікувати як замах на вбивство особи у зв'язку з виконанням нею

¹ Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / Ю.Н. Аргунова, Г.Н. Борзенков, Ф.С. Бражник и др.; под ред. Н.Ф. Кузнецовой. – М.: Зерцало, 1998. – С. 228.

² Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кириш – Львів: Ліга-прес, 2008. – С. 115–124.

службового або громадського обов'язку (тепер п. 8 ч. 2 ст. 115 КК), та, при відсутності обтяжуючих обставин, як умисне вбивство людини (тепер ч. 1 ст. 115 КК). Відповідно до п. 12 цієї ж постанови Пленуму Верховного Суду України вбивство жінки, яку винний помилково вважав вагітною, підлягало кваліфікації також за сукупністю злочинів: ч. 2 ст. 15 і п. 2 ч. 2 ст. 115 КК та, залежно від обставин справи, за відповідною частиною ст. 115 КК України. Такий підхід до кваліфікації вчиненого винним у наведених вище випадках є теоретично необґрунтованим. По-перше, теорія суб'єктивного ставлення у вину виходить з того, що діяння, яке фактично посягає не на той об'єкт, на заподіяння шкоди якому був спрямований умисел винного (фактична помилка в об'єкті), кваліфікується як замах на злочин відповідно до спрямованості умислу¹. Такою ж була позиція Пленуму Верховного Суду України, коли йшлося про корисливі злочини проти приватної власності. В пункті 22 нині не чинної постанови Пленуму Верховного Суду України № 12 від 25 грудня 1992 року (з наступними змінами) «Про судову практику в справах про корисливі злочини проти приватної власності», зокрема, було вказано, що якщо, помиляючись щодо фактичної належності майна, винний звернув на свою користь приватне майно, бажаючи викрасти чи заволодіти державним чи колективним майном, або звернув на свою користь державне чи колективне майно, бажаючи викрасти приватне майно чи заволодіти ним, його дії належить кваліфікувати як замах на той злочин, який винний бажав вчинити². У постанові Пленуму Верховного Суду України № 10 від 6 листопада 2009 року «Про судову практику у справах про злочини проти власності», якою скасовано зазначену вище постанову, роз'яснень з цього приводу не міститься. По-друге, ставлення особі у вину діяння, яке не охоплювалося його умислом, або щодо якого не встановлена його необережність (злочинна недбалість або злочинна самовпевненість) є проявом об'єктивного ставлення у вину, що є чужим для української кримінально-правової теорії і практики. По-третє, це суперечить принципу недопустимості подвійного ставлення у вину³.

У наведених вище випадках, коли здійснено помилкове посягання на життя особи, яка, згідно чинного КК України, є спеціальним потерпілим, вчинене належить кваліфікувати, залежно від обставин справи, як замах на відповідне вбивство людини. На жаль, постанова Пленуму Верховного Суду України № 2 від 7 лютого 2003 р. «Про судову практику в

¹ Гаухман Л.Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика / Л.Д. Гаухман. – М.: Центр Юр Инфор, 2001. – С. 287.

² Збірник Постанов Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах / Укладачі: А.М. Бойко, Б.О. Кирись, В.Т. Нор. – Львів: Юридичний ф-т. Львівського державного університету імені Івана Франка, 1998. – С. 131.

³ Навроцький В.О. Теоретичні поняття кримінально-правової кваліфікації / В.О. Навроцький. – К.: Атіка, 1999. – С. 335.

справах про злочини проти життя та здоров'я особи» з цих питань жодних роз'яснень також не містить, що ускладнює судову практику.

Умисні ж дії суб'єкта, які не заподіюють і об'єктивно не можуть заподіяти смерть потерпілому (ворожіння, проклинання і т.п.), не є замахом на вбивство людини. В судовій практиці дії, які в силу забобонності або явного невігластва суб'єкта, який намагався за допомогою надприродних сил заподіяти кому-небудь шкоду, логічно розглядаються як виявлення наміру (так званий «голий» умисел), що не є кримінально караним¹.

Своєю чергою, помилка в способі дії має місце, коли суб'єкт застосовує такий спосіб вчинення вбивства, який не призводить до заподіяння смерті людини або людей. Наприклад, винний закриває люк підземного резервуару, відкриває запірну засувку і заповнює його водою з метою заподіяти смерть людям, які там знаходяться. Однак їх смерть не настає, оскільки вони скористалися для свого врятування резервним водогоном, що має автономну водозапірну засувку та вихід на поверхню.

Своєю чергою, відхилення дії буде, наприклад, у випадку, коли суб'єкт, посягаючи на життя конкретної людини за допомогою вогнепальної зброї, промахується і з необережності заподіює смерть іншій людині, яка була поруч. Вчинене ним у цій ситуації належить кваліфікувати так: замах на умисне вбивство людини (ч. 2 ст. 15 і, залежно від обставин, ч. 1 або ч. 2 ст. 115 КК) та вбивство людини через необережність (ч. 1 ст. 119 КК). Якщо ж необережна форма вини щодо заподіяння смерті іншій особі при цьому відсутня (казус), то вчинене суб'єктом слід кваліфікувати лише як замах на умисне вбивство людини.

Від замаху на вбивство людини необхідно відрізнити добровільну відмову від вчинення вбивства та дійове каяття. Виходячи з законодавчої конструкції добровільної відмови при незакінченому злочині (ст. 17 КК України), добровільна відмова від вчинення вбивства людини – це остаточне, з власної волі припинення суб'єктом діяння, спрямованого на заподіяння смерті іншій людині, при усвідомленні можливості завершення цього злочину.

Добровільна відмова від вбивства людини, згідно ч. 1 ст. 17 КК України, можлива на стадіях готування до її вбивства і замаху на її вбивство. Готування до вбивства і замах на вбивство (ст. ст. 14, 15 КК України) вчиняються з прямим умислом. Як уже зазначалося, готування до вбивства, з об'єктивної сторони, є підшукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників або змова до вчинення вбивства, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення вбивства. Замах на вбивство людини – діяння (дія або бездіяльність) безпосередньо спрямоване на заподіяння смерті іншій людині, якщо при цьому вбивство не було вчинене з причин, що не залежали від

¹ Вопросы уголовного права и процесса в практике Верховных Судов СССР и РСФСР. 1938–1978 г.г. – М.: Юридическая литература, 1980. – С. 47.

волі суб'єкта. Із змісту ст. 17 КК випливає, що добровільна відмова можлива як при незакінченому так і при закінченому замахові на вбивство. Нагадаємо, що замах на вбивство людини є незакінченим, якщо суб'єкт вбивства з причин, що не залежали від його волі, не вчинив усіх дій, які вважав необхідними для заподіяння смерті іншій людині. При бездіяльності, спрямованій на заподіяння смерті іншій людині, замах на вбивство людини, на наш погляд, практично може бути лише закінченим. Моментом його закінчення є припинення, незалежно від волі суб'єкта, стану бездіяльності, спрямованої на заподіяння смерті іншій людині. З наведеним законодавчим приписом і теоретичним обґрунтуванням добровільної відмови не узгоджується позиція Пленуму Верховного Суду України. В п. 4 постанови Пленуму Верховного Суду України № 2 від 7 лютого 2003 року «Про судову практику в справах про злочини проти життя і здоров'я особи», зокрема, сказано, що коли відмова сталася вже після здійснення всіх дій, які винний вважав за необхідне виконати, але злочин не було доведено до кінця з причин, не залежних від його волі, то добровільної відмови від вбивства людини немає, а вчинене належить кваліфікувати як закінчений замах на вбивство. По-перше, нічого не сказано про замах на вбивство при бездіяльності. По-друге, обмежується право суб'єкта на добровільну відмову від вбивства людини на стадії закінченого замаху на вбивство, що суперечить ст. 17 КК України. По-третє, в частині другій ст. 17 КК України чітко сказано, що особа, яка добровільно відмовилась від доведення злочину до кінця, підлягає кримінальній відповідальності лише в тому разі, якщо фактично вчинене нею діяння містить склад іншого злочину. Замах на вбивство не є складом такого іншого злочину. Він, як відомо, є стадією умисного вбивства.

При закінченому замахові на вбивство людини можливе фактичне заподіяння, зокрема, тяжких, середньої тяжкості або легких тілесних ушкоджень, незаконне позбавлення волі або викрадення людини, побої і мордування, катування, незаконне введення в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів людині, на життя якої посягав суб'єкт. Тому дії суб'єкта, який добровільно відмовився від заподіяння смерті іншій людині і у зв'язку з цим звільняється від кримінальної відповідальності за замах на вбивство людини, в наведених випадках, належить кваліфікувати відповідно за статтями 121, 122, 123, 125, 126, 127, 146, 314 КК України. Так само за фактично вчиненим належить кваліфікувати, наприклад, дії суб'єкта, який добровільно відмовився від заподіяння смерті іншій людині, вчинивши замах на вбивство людини при перевищенні влади або службових повноважень, або, якщо він попередньо незаконно поведився зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами, якщо суб'єкт добровільно не здав органам влади зброю, бойові припаси, вибухові речовини або вибухові пристрої. За таких обставин, суб'єкт не підлягає кримінальній відповідальності за замах на

вбивство людини, але підлягає кримінальній відповідальності за перевищення влади або службових повноважень (ст. 365 КК України) або за незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами (ст. 263 КК України).

Від добровільної відмови заподіяння смерті іншій людині в теорії кримінального права відрізняють **дійове каяття**. Дійове каяття може мати місце лише після вчинення вбивства людини або закінченого замаху на її вбивство, коли суб'єкт вже не контролює своє злочинне діяння, або у випадку заподіяння смерті або тілесних ушкоджень людині і, зрозуміло, настання відповідних наслідків. Відповідно до ст. 45 КК України, особа, яка вперше вчинила злочин невеликої тяжкості, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо вона після вчинення злочину щиро покаялась, активно сприяла розкриттю злочину і повністю відшкодувала завдані нею збитки або усунула заподіяну шкоду. Вбивство людини, відповідно ст. 12 КК України є особливо тяжким злочином і тому особа не може бути звільнена від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям згідно ст. 45 КК України. Однак, згадані вище дії суб'єкта, в силу пунктів 1, 2 частини першої ст. 66 КК України є обставинами, що пом'якшують покарання.

Факультативні ознаки об'єктивної сторони складу злочину – місце, час, спосіб, знаряддя, засоби, обстановка вчинення вбивства не є ознаками об'єктивної сторони основного складу вбивства людини (ч. 1 ст. 115 КК), а отже можуть бути різними. Смерть людині може бути заподіяна **будь-якими способами**: постріл із вогнестрільної зброї чи іншої зброї або нанесення удару у життєво важливі органи; задушення; утоплення; повішення; отруєння; використання радіоактивних матеріалів, електричного струму, вибухових речовин, низької чи високої температур і т.п. Способом заподіяння смерті людині, як зазначено вище, може бути і психічний вплив (переляк), коли винний, наприклад, знаючи про невиліковну серцеву хворобу людини, вчиняє такі дії з умислом на позбавлення її життя. Вчинення вбивства з особливою жорстокістю або способом, небезпечним для життя багатьох осіб слід кваліфікувати відповідно за п.п. 4,5 ч. 2 ст. 115 КК України.

Ознаки суб'єкта основного складу умисного вбивства людини за кримінальним правом України. Для того, щоб з'ясувати, хто може бути суб'єктом умисного вбивства людини необхідно, зокрема, розкрити поняття та ознаки загального суб'єкта злочину, визначити, якими рисами має бути наділена особа, що підлягає притягненню до кримінальної відповідальності за вчинення цього злочину, встановити мінімальний вік, з досягненням якого особи можуть бути притягненими до кримінальної відповідальності за умисне вбивство людини.

Суб'єкт основного складу умисного вбивства людини за кримінальним правом України є загальним. Законодавче визначення загального

суб'єкта злочину в українському кримінальному праві подано в ч. 1 ст. 18 КК України. Ним є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до КК України може наставати кримінальна відповідальність. З усіх численних ознак особи, яка вчинила злочин, закон виділяє лише такі, що свідчать про її здатність бути притягнутою до кримінальної відповідальності. Власне ті ознаки, як зазначає П. С. Дагель, і характеризують суб'єкта злочину¹.

Згідно із ч. 1 ст. 19 КК України, осудною визнається особа, яка під час вчинення діяння, передбаченого КК України, могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними. Осудність – це юридична передумова вини і кримінальної відповідальності, обов'язкова ознака суб'єкта злочину. Здатність розуміти фактичну сторону та соціальну значущість своїх вчинків і при цьому свідомо керувати своїми діями відрізняє осудну особу від неосудної. Злочин вчиняється під впливом цілого комплексу зовнішніх чинників, які відіграють роль причин та умов злочинної поведінки. Людина як мисляча істота з нормальною психікою здатна оцінювати обставини, у яких вона діє, і з їх урахуванням вибирати варіант поведінки, який відповідає її цілям².

Існує презумпція психічного здоров'я: кожна особа вважається такою, яка не має психічного розладу, доки наявність такого розладу не буде встановлена на підставах і в порядку, передбачених законом³. І, відповідно, якщо такий розлад психіки буде встановлено, внаслідок чого особа не може усвідомлювати значення своїх дій чи керувати ними (тобто, буде визнана неосудною), така особа не підлягає кримінальній відповідальності. Так, 23 червня 1998 року К. з метою заволодіння грошима малолітнього М. заманив його в підвальне приміщення будинку, де заволодів його грошима у сумі 10 грн. Коли М. спробував утекти, К. накинув йому на шию кабельний провід та задушив його. Суд дійшов висновку, що К. вчинив зазначені діяння в стані неосудності, що був викликаний розладом душевної діяльності. З таким рішенням погодився також Верховний Суд України⁴.

У науці українського кримінального права осудність характеризують певними критеріями. Одні науковці виділяють медичний (біологічний)

¹ Дагель П.С. Учение о личности преступника в советском уголовном праве: учебное пособие / П.С. Дагель. – Владивосток: Дальневосточный государственный университет, 1970. – С. 9.

² Курс уголовного права. Учебник для ВУЗов. Часть Общая: в 2 т. / Г.Н. Борзенков, В.С. Комиссаров, Н.Е. Крылова, Н.Ф. Кузнецова и др.; под ред. Н.Ф. Кузнецовой, И.М. Тяжковой. – М.: Зерцало, 1999. – Т. 1: Учение о преступлении. – С. 89.

³ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / за редакцією М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Канон, 2001. – С. 69.

⁴ Ухвала спільного засідання суддів судової палати з кримінальних справ і військової палати Верховного Суду України від 11 травня 2002 року // Вісник Верховного Суду України. – 2003. – № 1. – С. 30.

і юридичний (психологічний) критерії¹, інші розрізняють юридичний і психологічний².

Юридичний критерій осудності означає здатність особи розуміти фактичні обставини діяння, що вчиняється (усвідомлювати зовнішню сторону суспільно небезпечного діяння і причиновий зв'язок між ним і наслідком) та його соціальну значущість, тобто суспільно небезпечний характер вчинюваного, а також здатність особи керувати своїми вчинками. Цей критерій осудності характеризується наявністю **трьох ознак**: інтелектуальної, вольової та емоційної, хоча законодавчу форму осудності становлять лише дві ознаки: вольова та інтелектуальна. Інтелектуальна ознака юридичного критерію осудності означає можливість особи під час вчинення злочину усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпечність діянь, що вчиняються, та їх наслідки. Вольова ознака юридичного критерію полягає в здатності особи під час вчинення злочину керувати своїм діянням, тобто здатності людини діяти за своєю волею відповідно зі своїми уявленнями, бажаннями. Ця ознака відображає певний рівень «свободи волі» особи, її здатність діяти відповідно до форми вини (умисно чи з необережності). Емоційна ознака юридичного критерію до формули осудності та неосудності не включається, але вона має враховуватися при визначенні осудності, оскільки в деяких випадках душевне захворювання породжує дефекти емоційних функцій, унаслідок яких особа і вчиняє суспільно небезпечне діяння. Це пояснюється тим, що розлад емоцій незмінно супроводжується розладом інтелекту або волі й самостійного значення не має. Тому, коли виникає значний емоційний розлад, як правило, наявний інтелектуальний або вольовий критерій неосудності³.

Медичний критерій осудності визначає стан психіки суб'єкта під час вчинення злочину, а саме – відсутність певних психічних захворювань і недоліків розумового розвитку. Медичний критерій має свої особливості: по-перше, він в законі про кримінальну відповідальність не зазначений, хоча його завжди мають на увазі; по-друге, за своїм обсягом та змістом цей критерій осудності значно ширший, аніж при неосудності. Він охоплює не тільки нормальний стан психіки людини, а й психічні аномалії, які не позбавляють особу здатності під час вчинення злочину усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпечність своїх діянь та керувати ними. Іншими словами, вони не позбавляють особу здатності

¹ Уголовное право. Общая часть: учебник для ВУЗов / М.И. Ковалев, И.Я. Козаченко, З.А. Незнамова и др.; отв. ред. И.Я. Козаченко, З.А. Незнамова. – М.: Норма-инфра, 1999. – С. 172–173.

² Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / за редакцією М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Кантон, 2001. – С. 69.

³ Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / Ю.В. Александров, В.І. Антипов, М.В. Володько та ін.; відп. ред. Я.Ю. Кондратьєв; наук. ред. В.А. Клименко та М.І. Мельник. – К.: Правові джерела, 2002. – С. 126.

в конкретній ситуації синтезувати та реалізовувати стосовно певного випадку накопичений нею соціальний досвід, знання, вміння. Саме тому осудною може бути визнана людина як психічно здорова, так і психічно аномальна, але за умови, що розлади психіки не досягли такого ступеня й характеру, що охоплюються медичним критерієм неосудності. Але тут є деякі істотні моменти.

Так, чинне кримінальне законодавство України містить норму, яка передбачає інститут обмеженої осудності. Згідно зі ст. 20 КК України, підлягає кримінальній відповідальності особа, визнана судом обмежено осудною, тобто така, яка під час вчинення злочину, через наявний у неї психічний розлад, не була здатна повністю усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними. Дана норма є новелою у кримінальному законодавстві. До прийняття чинного КК України та набрання ним законної сили в юридичній і медичній літературі висловлювалися судження, що між станом осудності і неосудності не виключене існування чогось середнього, зумовленого особливим психічним станом людини. Але теорія обмеженої осудності, що має тривалу історію, не отримала широкої підтримки серед учених-юристів і медиків¹.

Сучасні дослідники, спираючись на новітні наукові рекомендації судових психіатрів, справедливо зазначають, що вказані проблеми відверто перебільшені. Так, А.В. Наумов, заперечуючи аргумент про відсутність чітких клінічних критеріїв, переконливо довів, що останнє пов'язане з помилковою уявою про обмежену осудність як проміжний стан між осудністю та неосудністю, тоді як має йтися про обмежену осудність як різновид осудності й про те, що її юридичний і медичний критерії сповна визначаються².

Як видається, концепція «обмеженої осудності» заслуговує особливої уваги в доктрині кримінального права, так само як і обґрунтованість її наявності в КК. Для повної аргументованої відповіді щодо доцільності наявності норми, яка регламентує «обмежену осудність», необхідно визначити ступінь наукового дослідження проблематики психічних аномалій суб'єкта злочину, і це має стати предметом спеціальних наукових досліджень.

Обмежена осудність є різновидом осудності, а не проміжним станом між осудністю та неосудністю. Обмежено осудна особа неповністю усвідомлює свої діяння і не може ними повністю керувати під час вчинення

¹ Уголовный закон. Опыт теоретического моделирования / Г.З. Анашкин, С.В. Бородин, И.М. Гальперин и др.; отв. ред. В.Н. Кудрявцев, С.Г. Келина. – М.: Наука, 1987. – С. 74–80; Антонян Ю.М. Преступное поведение и психические аномалии / Ю.М. Антонян, С.В. Бородин. – М.: Наука, 1988. – С. 124–150.

² Наумов А.В. Российское уголовное право. Общая часть / А.В. Наумов – М.: БЕК, 1996. – С. 193–194; Новиков Д.В. Деякі проблеми кримінальної відповідальності осіб з психічними розладами, які не виключають осудності / Д.В. Новиков // Вісник Луганського університету внутрішніх справ. – 1998. – №2. – С. 101–107.

злочину, бо має психічний розлад, який обмежує інтелектуально-вольові можливості суб'єкта.

Відповідно до ст. 22 КК України кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося шістнадцять років. Слід при цьому враховувати, що: а) вік особи, яка вчинила злочин, пов'язується з часом вчинення злочину і б) у кримінальному праві розрізняють два різновиди віку, з досягненням якого може наставати кримінальна відповідальність – загальний та знижений. Згідно зі ст. 22 КК України, загальний вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність, визначений у 16 років. Частина 2 зазначеної статті передбачає вичерпний перелік складів злочинів, за вчинення яких кримінальна відповідальність може наставати після досягнення особою 14 років. Характеризуючи ці склади злочинів слід відзначити, що порівняно із Кримінальним кодексом України 1960 р., чинний КК України передбачає кримінальну відповідальність з 14-ти років тільки за вчинення умисних злочинів (виключена норма, відповідно до якої до кримінальної відповідальності притягувалися особи цього ж віку за вчинення вбивства людини через необережність, виключена також можливість притягнення до кримінальної відповідальності з цього ж віку за вчинення умисного легкого тілесного ушкодження як злочину невеликого ступеня тяжкості). Законодавець враховував відсутність життєвого досвіду та особливості розвитку мислення неповнолітніх, що не дає їм можливості передбачати однакові із дорослими заходи обережності, що, на наш погляд, цілком обґрунтовано.

Аналіз складів злочинів, за вчинення яких кримінальна відповідальність настає після досягнення 14-ти років, дозволяє визначити, за якими критеріями вони виділені. З цього приводу в літературі висловлювалися різні думки. Так, наприклад, Г.Н. Борзенков вважає, що ці злочини більш суспільно небезпечні (за винятком легкого тілесного ушкодження) та характеризуються умисною формою вини (за винятком необережного вбивства людини); у цьому переліку передбачені злочини, суспільна небезпека яких усвідомлюється підлітками у чотирнадцять років¹.

В.Я. Тацій вважає, що в основу зниження віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність за ці злочини, покладено такі критерії: а) рівень розумового розвитку, свідомості особи, які свідчать про можливість уже в чотирнадцять років усвідомлювати суспільну небезпеку і протиправність злочинів, передбачених у ч. 2 ст. 22 КК України; б) значну поширеність більшості з цих злочинів серед підлітків; в) значну суспільну небезпечність (тяжкість) більшості з цих злочинів². Більш обґрунтованою

¹ Советское уголовное право: Общая часть: учебник / Г.А. Кригер, А.В. Наумов, Ю.М. Ткачевский и др.; под ред. Г.А. Кригера, Н.Ф. Кузнецовой, Ю.М. Ткачевского. – М.: МГУ, 1988. – С. 90.

² Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін.; за ред. проф. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ-Харків: Юрінком Право, 2001. – С. 132.

та повною є остання точка зору. Законодавець при визначенні переліку злочинів, передбачених у ч. 2 ст. 22 КК України, на наш погляд, керувався, передусім, соціально-психологічною оцінкою особи неповнолітнього. Він врахував можливості неповнолітніх, які досягли 14 років, засвоювати суспільно небезпечний характер норм-заборон, які передбачені у ч. 2 ст. 22 КК України. Засвоєння цих положень кримінального закону починається з засвоєння моральних норм: «не можна вбивати, наносити тілесні ушкодження, ґвалтувати», «не можна грабувати, красти»; «не можна хуліганити» тощо. Ці норми пов'язані з сьогоденним життям, тому більшість підлітків їх засвоює легко та швидко.

Слід також зазначити, що в ряді випадків чинний КК України передбачає **фактично підвищений вік** кримінальної відповідальності. Це стосується, зокрема, складів злочинів зі спеціальним суб'єктом: у сфері службової діяльності, проти правосуддя, проти встановленого порядку несення військової служби. Так, службовими особами, як правило, є повнолітні особи (ст.ст. 364–368 КК України).

Вік є не стільки хронологічною, скільки соціально-психологічною категорією¹. Підлітковий вік виключає стійкі погляди та переконання. Це період формування людини як особистості, орієнтації її на здійснення суспільно корисних функцій у суспільстві². Однак період формування особистості не пов'язаний однозначно з певним конкретним моментом у часі. Це досить довготривалий процес, пов'язаний з різноманітними зовнішніми факторами, що проявляються під впливом соціального середовища, а також внутрішніх фізіологічних процесів. Як зазначає Сітковська О. Д., психологічною основою визначення нижньої межі віку, з якого настає кримінальна відповідальність, є здатність і можливість підлітка:

а) вибирати мету та спосіб дій, усвідомлюючи себе членом суспільства, тобто враховувати наслідки своїх дій для інших людей;

б) усвідомлювати причинно-наслідкову залежність певного варіанту поведінки;

в) критично підходити до вибору певного варіанту поведінки;

г) свідомо приймати рішення про ту чи іншу поведінку³.

Відповідно, перехід від однієї до іншої віковій стадії не є різким стрибком, оскільки як початок, так і їх кінець можуть зсуватися як в один, так і в інший бік. В даному випадку йдеться про вікову осудність.

У зв'язку з тим, як видається, назріла необхідність вивчити питання про можливість законодавчого закріплення в Україні інституту **вікової**

¹ Ситковская О.Д. Психология уголовной ответственности / О.Д. Ситковская. – М.: Норма, 1998. – С. 71–115.

² Миньковский Т.М. Особенности расследования и судебного разбирательства дел о несовершеннолетних / Т.М. Миньковский. – М.: Госюриздат, 1959. – С. 44.

³ Ситковская О.Д. Психология уголовной ответственности / О.Д. Ситковская. – М.: Норма, 1998. – С. 102–103.

неосудності, що дозволило б диференціювати відповідальність неповнолітніх, які внаслідок відставання в психічному розвитку не можуть повністю усвідомлювати суспільно небезпечний характер своїх дій чи керувати ними.

Необхідність проведення дискусії з цього приводу зумовлена також тим, що Верховний Суд України при розгляді справи в порядку наглядового провадження зобов'язав усі інші суди у справах про злочини неповнолітніх, крім обставин, зазначених у ст.64 чинного тоді КПК України, з'ясовувати стан здоров'я та загального розвитку неповнолітнього винного, а за наявності до того підстав – чи не вчинив він злочин у стані обмеженої осудності¹. В чинному тепер КПК України (ч.1 ст.485) закріплено, що під час досудового розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень, крім обставин, передбачених статтею 91 КПК, також з'ясовуються, зокрема, повні і всебічні відомості про особу неповнолітнього: його вік (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, які необхідно врахувати при індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру. За наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психологічною хворобою, повинно бути також з'ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і в якій мірі міг керувати ними.

Чинним КК України максимальний вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність, не встановлюється. Тому особи, які вчинили злочин у похилому віці та визнані осудними, підлягають кримінальній відповідальності. Однак їхній вік може бути врахований судом як обставина, що пом'якшує покарання, бо згідно з ч.2 ст.66 КК України, при призначенні покарання суд може визнати такими, що його пом'якшують, й інші обставини, не зазначені в ч. 1 тієї ж частини. Досягнення пенсійного віку, відповідно до норм КК України, може бути перешкодою для призначення деяких видів покарання. Наприклад, відповідно до ч.3 ст.56, ч.2 ст.57 та ч.3 ст.61 КК України громадські, виправні роботи та обмеження волі не застосовуються до осіб, що досягли пенсійного віку; у ч.2 ст.64 КК України передбачено, що довічне позбавлення волі не застосовується до осіб у віці понад 65 років.

Вище вказувалося, що в теорії кримінального права виділяють «**посереднє виконання**», коли особа, яка наділена ознаками суб'єкта вбивства людини, підбурює до вчинення вбивства людини або пособляє вчиненню вбивства людини неосудним, малолітнім або особою, яка перебуває під впливом помилки (введена в оману). У таких випадках виконавцем вбивства людини, а не пособником чи підбурювачем, є особа, що наділена

¹ Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 22 січня 2004 року // Вісник Верховного Суду України. – 2004. – № 4. – С. 24–25.

ознаками суб'єкта вбивства людини¹. Неосудна, малолітня особа, або особа, яка введена таким суб'єктом в оману є знаряддям вчинення умисного вбивства людини. Так само належить кваліфікувати дії такої особи у випадку залучення нею до заподіяння смерті потерпілому звірів, тварин, птахів і т. п. Посереднє виконання має місце, на наш погляд, і у випадку вчинення вбивства під безпосереднім впливом фізичного примусу, внаслідок якого вона не могла керувати своїми вчинками (непереборний фізичний примус) (ч. 1 ст. 40 КК). Виконавцем вбивства людини тут є суб'єкт, що застосував непереборний фізичний примус, а особа, що діяла під впливом такого примусу – знаряддям вчинення умисного вбивства людини.

Суб'єктивна сторона основного складу умисного вбивства людини за кримінальним правом України. Суб'єктивна сторона злочину – це елемент складу злочину, що становить сукупність певних ознак, які характеризують внутрішню сторону злочину, тобто психічну діяльність особи, безпосередньо пов'язану із вчиненням злочину. Ознаками суб'єктивної сторони є вина, мотив, мета та емоційний стан. При цьому вина є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони будь-якого складу злочину, а мотив, мета та емоційний стан – факультативними².

Відповідно до ст. 23 КК України виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності. Основними категоріями, які характеризують вину, є її форма, зміст, сутність і ступінь.

Категорія форми відображає внутрішній зв'язок і спосіб організації елементів та процесів як між собою, так і з зовнішніми умовами³. Під формою вини розуміють установлене законом певне сполучення інтелектуальних і вольових ознак, які свідчать про ставлення винної особи до вчинюваного нею діяння (дії чи бездіяльності) та його наслідків⁴. Кримінальний закон України встановлює такі форми вини, як умисел (ст. 24 КК України) і необережність (ст. 25 КК України). Зі свого боку, умисел поділяється на прямий і непрямий, необережність – на злочинну самовпевненість та злочинну недбалість. Юридичне значення форми вини залежить від її впливу на ступінь суспільної небезпеки діяння, а саме: форма вини а) є суб'єктивною межею, яка відділяє злочинну поведінку від

¹ Див., наприклад: Пионтковский А.А. Учение о преступлении // Курс советского уголовного права. Общая часть / А.А. Пионтковский. – М., 1961. – С. 550; Бородин С.В. Преступление против жизни / С.В. Бородин. – М.: Юрист, 1999. – С. 62.

² Гришук В.К. Кримінальне право України: Загальна частина: навчальний посібник / В.К. Гришук. – К.: Ін Юре, 2006. – С. 273–274.

³ Дагель П.С. Субъективная сторона преступления и ее установление / П.С. Дагель, Д.П. Котов. – Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1974. – С. 60.

⁴ Рарог А.И. Вина в советском уголовном праве / А.И. Рарог. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1987. – С. 88; Курс уголовного права. Учебник для ВУЗов. Часть Общая: в 2 т. / Г.Н. Борзенков, В.С. Комиссаров, Н.Е. Крылова, Н.Ф. Кузнецова и др.; под ред. Н.Ф.Кузнецовой, И.М. Тяжковой – М.: Зерцало, 1999. – Т. 1: Учение о преступлении. – С. 301.

незлочинної (у випадках невинного заподіяння суспільно небезпечних наслідків та необережного вчинення діянь, караних лише в разі умисного їх вчинення); б) визначає кваліфікацію злочину у випадках, коли на її підставі здійснюється диференціація кримінальної відповідальності; в) є підставою для індивідуалізації покарання за діяння, які можуть бути вчиненими як умисно, так і з необережності¹.

Розглядаючи вину як ознаку основного складу умисного вбивства людини, слід зазначити, що кримінальний закон встановив у цьому випадку умисну форму вини.

Зміст вини – це сукупність психічних елементів, у яких відображаються (або можуть відображатися) об'єктивні ознаки злочину і які виражають певне ставлення особи до цих ознак². Зміст конкретної вини – це зміст умислу або необережності в конкретному злочині, які визначаються конструкцією конкретного складу злочину³.

Найбільш поширеною формою вини є умисел. За вибірковими дослідженнями А.І.Рарога, частина умисних злочинів серед загальної кількості усіх злочинів становить 90–92 відсотки⁴. Зміст умислу розкриває певне відображення психікою винної особи ознак суспільно небезпечного діяння. У кримінальному праві питання про те, які саме ознаки діяння повинні входити до змісту умислу, є спірним. З нашої точки зору, до змісту умислу повинно входити психічне ставлення особи до об'єктивних ознак складу злочину, передбаченого КК України, а також об'єктивних ознак, які обтяжують або пом'якшують покарання.

Як уже з'ясовано, злочин, передбачений у ч.1 ст.115 КК України, є умисними. Однак констатація даного факту ще не вирішує питання про вид умислу, з яким можуть вчинятися дані злочини. Згідно зі ст.24 КК України, умисел поділяється на прямий і непрямий.

Відповідно до ч.2 ст.24 КК України прямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки й бажала їх настання, а відповідно до ч.3 ст.24 КК України непрямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння

¹ Рарог А.И. Вина в советском уголовном праве / А.И. Рарог. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1987. – С. 90; Дагель П.С. Субъективная сторона преступления и ее установление / П.С. Дагель, Д.П. Котов. – Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1974. – С. 60; Курс уголовного права. Учебник для ВУЗов. Часть Общая: в 2 т. / Г.Н. Борзенков, В.С. Комиссаров, Н.Е. Крылова, Н.Ф. Кузнецова и др.; под ред. Н.Ф.Кузнецовой, И.М. Тяжковой – М.: Зерцало, 1999. – Т. 1: Учение о преступлении. – С. 305.

² Дагель П.С. Субъективная сторона преступления и ее установление / П.С. Дагель, Д.П. Котов. – Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1974. – С. 58.

³ Рарог А.И. Вина в советском уголовном праве / А.И. Рарог. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1987. – С. 87; Рарог А.И. Субъективная сторона и квалификация преступлений / А.И. Рарог. – М.: Профобразование, 2001. – С. 27.

⁴ Рарог А.И. Субъективная сторона и квалификация преступлений / А.И. Рарог. – М.: Профобразование, 2001. – С. 27.

(дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і, хоч і не бажала, але свідомо припускала їх настання.

Ще раз слід звернути увагу, що при визначенні умислу (як і вини загалом) законодавець використовує зміст інтелектуальної і вольової ознак психіки. Інтелектуальна ознака умислу (як прямого, так і непрямого) полягає: 1) в усвідомленні особою суспільно небезпечного характеру свого діяння (дії або бездіяльності); 2) у передбаченні його суспільно небезпечних наслідків. Вольова ознака умислу характеризується бажанням особою настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (при прямому умислі) або, хоча й небажанням, але свідомим припущенням їх настання (при непрямому умислі). І. П. Лановенко підкреслював, що інтелектуальним і вольовим ознакам умислу притаманний тісний, можна сказати, органічний зв'язок, оскільки воля не лише взаємодіє із свідомістю, витікає з неї, а й, у повному розумінні цього слова, спирається на неї¹. Інтелектуальні і вольові ознаки умислу глибоко пов'язані між собою, вони взаємодіють, утворюючи форму вини. Але їм притаманні й специфічні особливості. Так, А. Ш. Якупов зазначає, що коли інтелектуальні ознаки умислу відповідають на запитання, які фактичні обставини, що належать до складу конкретного злочину, були усвідомлені винним, то вольові ознаки відповідають на запитання про те, як ставилась особа до того, що вона усвідомлювала². Розглянемо ці елементи відносно основного складу умисного вбивства.

Усвідомлення суб'єктом суспільно небезпечного характеру свого діяння означає розуміння як його фактичних ознак, так і соціального характеру³. При вчиненні злочинів, які посягають на життя особи, умислом винного охоплюються дії, які спрямовані на позбавлення життя іншої людини. Особа усвідомлює, що позбавляє життя іншу людину.

Необхідним складником інтелектуального моменту умислу суб'єкта вбивства людини виступає усвідомлення ним соціального характеру свого діяння, тобто усвідомлення його небезпечності для суспільства, шкідливості для суспільних відносин, які охороняються кримінальним законом. При посяганні на життя людини винний усвідомлює, що своїми діями він завдає шкоду відносинам, які забезпечують невід'ємні блага людини – життя і здоров'я, і які охороняються кримінальним законом, а саме життям і здоров'ям. П. С. Дагель зауважив, що за ставленням суб'єкта до діяння завжди приховується ставлення до об'єкта злочину⁴.

¹ Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть Общая / Ф.Г. Бурчак, И.П. Лановенко, А.М. Яковлев и др.; отв. ред. Ф.Г. Бурчак. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 169.

² Уголовное право УССР. Часть Общая: учебник / Ю.В. Александров, А.Ш. Якупов, М.И. Бажанов и др.; под ред. В.В. Сташиса, А.Ш. Якупова. – К.: Вища школа, 1984. – С. 118.

³ Наумов А.В. Российское уголовное право. Общая часть / А.В. Наумов – М.: БЕК, 1996. – С. 209–210.

⁴ Дагель П.С. Проблемы вины в советском уголовном праве / П.С. Дагель // Ученые записки Дальневосточного государственного университета. – 1968. – Выпуск 21. – Ч. 1. – С. 29.

Будь-яка осудна особа, на думку О.П.Литвина та інших вчених, усвідомлює суспільну небезпеку своїх діянь. Питання про відсутність усвідомлення суспільної небезпеки своїх діянь може виникнути на практиці лише у поодиноких випадках: або внаслідок особливих якостей самого суб'єкта, або внаслідок особливої ситуації, у яку він потрапив¹.

Усвідомлення суспільно небезпечного характеру злочину передбачає також усвідомлення винним усіх фактичних властивостей вчинюваного діяння, тобто місця, часу, способу, обстановки та знарядь злочину, що включаються законодавцем в об'єктивну сторону, додатково характеризують дію чи бездіяльність, стають їх фактичними індивідуальними ознаками. Вина, таким чином, є і певним відображенням у свідомості суб'єкта ознак об'єктивної сторони складу злочину.

Таку ж позицію займає й судова практика. Так, в одній справі Верховний Суд України встановив, що про наявність умислу суб'єкта на вбивство людини свідчать, зокрема, спосіб заподіяння тілесних ушкоджень та локалізація поранень². Віншій зазначив, що кількість, характер, локалізація, сила нанесення ножових поранень і знаряддя вчинення злочину свідчать про спрямованість умислу на заподіяння смерті потерпілої, хоча вона не настала з незалежних від волі винного причин³.

Передбачення особою суспільно небезпечних наслідків вчинюваного нею діяння як інтелектуальної ознаки умислу посягань на життя та здоров'я особи полягає в тому, що особа передбачає можливість або неминучість настання встановлених кримінальним законом суспільно небезпечних наслідків, розвиток у загальних рисах причинового зв'язку між суспільно небезпечним діянням і цими наслідками⁴. При вчиненні умисного вбивства людини суб'єкт передбачає як неминучість, так і можливість настання смерті іншої людини. Про передбачення неминучості настання вказаних наслідків може свідчити інтенсивність дій винного (сила удару, їх кількість), застосування такого знаряддя злочину, яким об'єктивно може бути заподіяна смерть, направленість дій винного на порушення життєво важливих органів, які можуть призвести до смерті або тяжкого тілесного ушкодження.

¹ Литвин О.П. Вина в складах злочинів проти громадської безпеки і народного здоров'я / О.П. Литвин. – К.: Знання, 1998. – С. 5; Курс уголовного права. Часть Общая: в 2 т.: учебник для ВУЗов / Г.Н. Борзенков, В.С. Комиссаров, Н.Е. Крылова, Н.Ф. Кузнецова и др.; под ред. Н.Ф.Кузнецовой, И.М. Тяжковой – М.: Зерцало, 1999. – Т. 1: Учение о преступлении. – С. 308.

² Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 12 квітня 2005 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 97–100.

³ Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 17 січня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 101–104.

⁴ Дагель П.С. Субъективная сторона преступления и ее установление / П.С. Дагель, Д.П. Котов. – Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1974. – С. 89–94.

Наприклад, особу 1 визнано винуватою у тому, що вона 17 квітня 2010 р. приблизно о 21-й год., перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, кухонним ножом, яким різала продукти, під час сварки зі своєю співмешканкою Особою 2 завдала їй удар у грудну клітку, спричинивши проникаючу колото-різану рану, що за ознакою небезпечності для життя в момент заподіяння кваліфікується як тяжке тілесне ушкодження. Суд розцінив дії Особи 1 як замах на вбивство, вказавши, що злочин не було закінчено з причин, які не залежали від його волі, оскільки потерпілу було госпіталізовано до лікарні, де їй своєчасно надали медичну допомогу¹.

Судова практика для з'ясування змісту і спрямованості умислу особи орієнтує суди на те, що при дослідженні доказів їм необхідно виходити із сукупності всіх обставин вчиненого діяння, зокрема враховувати спосіб, знаряддя злочину, кількість, характер і локалізацію поранень та інших тілесних ушкоджень, причини припинення злочинних дій, поведінку винного і потерпілого, що передувала події, їх взаємини (п. 22 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 р. №2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи»). У кримінальній справі встановлено, що Особа 1 перебувала із потерпілою у фактичних шлюбних відносинах, між ними не було неприязні, конфлікт виник спонтанно, на побутовому ґрунті, кухонний ніж опинився в її руках випадково, удар був одиничний і завданий неприцільно, при пораненні не ушкоджено внутрішні органи. Одразу ж після завдання цього удару Особа 1 вжила усіх заходів, щоб відвернути настання для потерпілої шкідливих наслідків: викликала швидку медичну допомогу, допомогла медикам доставити потерпілу до лікарні, забезпечила оплату необхідних медикаментів. Після цього Особа 1 з'явилася із зізнанням та покалася у вчиненому. Таким чином, дії Особи 1 необхідно перекваліфікувати із замаху на вбивство на ч. 1 ст. 121 КК – умисне тяжке тілесне ушкодження, зважаючи на суб'єктивне ставлення винного до наслідків своїх дій².

Вольова знака умислу характеризується бажанням особи настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (при прямому умислі) або, хоча й небажанням, але свідомим припущенням їх настання (при непрямому умислі).

Визнання того, що умисне вбивство людини може бути вчиненим як з прямим, так і з непрямим умислом, означає, що особа як бажає настання смерті іншої людини, так і не бажає, але свідомо припускає настання цих наслідків. У тих випадках, коли винний бажає настання суспільно небезпечних наслідків, він діє з якоюсь визначеною метою, наприклад, помститися за попередню протиправну(неправну) поведінку з боку

¹ Практика судів України з кримінальних справ (2012–2013 рр.) / уклад. В.І. Тютюгін; за заг. ред. В.Я. Тація. – Х.: Право, 2014. – С. 446.

² Практика судів України з кримінальних справ (2012–2013 рр.) / уклад. В.І. Тютюгін; за заг. ред. В.Я. Тація. – Х.: Право, 2014. – С. 448.

потерпілого, покарати його за заподіяні страждання шляхом застосування фізичного впливу тощо. В інших випадках, при непрямому умислі, винний байдуже ставиться до наслідків своїх дій, вчиняючи злочин він допускає будь-які наслідки, у тому числі смерть.

Так, С.А. був визнаний винним у тому, що 29 липня 2005 року, будучи особою, яка раніше вчинила умисне вбивство та перебуваючи у стані сп'яніння, під час сварки з братом наніс йому 2 колото-різані рани лівої бокової поверхні шиї та проникаюче поранення передньої поверхні грудей зліва з ушкодженнями сорочки та лівого шлуночка серця, що спричинило крововиливи у сорочку серця та ліву плевральну порожнину. Його дії були кваліфіковані судом за п. 13 ч. 2 ст. 115 КК України. У касаційній скарзі С.А. просив його дії перекваліфікувати на ст. 119 КК України як вбивство, вчинене з необережності, оскільки потерпілий С.М. сам наткнувся на ніж, який С.А. необачно тримав у руці. Верховний Суд України дійшов висновку, що доводи С.А. є необґрунтованими, оскільки на тілі потерпілого знаходяться 3 колото-різані рани і що обставини справи й характер дій засудженого свідчать про те, що С.А., який ударив С.М. ножом у життєво-важливий орган – груди – з ушкодженням серця, усвідомлював суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачав його наслідки та свідомо допускав заподіяння потерпілому смерті¹.

Невинне заподіяння смерті іншій людині (**казус, випадок**) має місце тоді, коли особа, яка його вчинила, не усвідомлювала і за обставинами справи не могла усвідомлювати суспільної небезпечності свого діяння або за обставинами справи не передбачала, не повинна була чи не могла передбачити можливості настання смерті цієї людини. В подібних випадках кримінальна відповідальність виключається.

Мотив, мета і емоції, як факультативні ознаки суб'єктивної сторони складу злочину, не є ознаками основного складу умисного вбивства людини (ч. 1 ст. 115 КК), а тому на його кваліфікацію не впливають. Однак, мотив і мета вбивства людини характеризують, зокрема, особу винного, що враховується судом при призначенні покарання (п. 3 ч. 1 ст. 65 КК).

Мотив злочину, передбаченого у ч. 1 ст. 115 КК України, має досить вагоме практичне значення завдяки вирішальному соціально-психологічному і моральному змісту. Роль мотиву і мети виходить за межі суб'єктивної сторони цього складу злочину. Як вважає А.В. Савченко, тільки в поєднанні юридичних, соціальних, психічних і моральних чинників можна дати належну оцінку суспільно небезпечному діянню². Мотив і мета злочину враховуються при визначенні характеру і ступеня суспільної небезпеки, при призначенні виду і розміру покарання та інше.

¹ Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 11 квітня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 104–108.

² Савченко А.В.

Про необхідність з'ясування мотиву злочину, навіть у тих випадках, якщо він не входить до складу злочину, ще на початку ХХ століття говорив Л.Є.Владиміров¹. Крім того, Кримінальний процесуальний кодекс України містить пряму вказівку щодо необхідності доказування мотивів і мети вчиненого кримінального правопорушення (п.2 ч.1 ст.91 КПК України).

Мотив злочину слід відрізняти від його мети. **Мета** злочину – це той уявний і бажаний суб'єктом кінцевий результат, якого він прагне досягти, вчиняючи суспільно небезпечне діяння². С.В.Бородин та інші вчені вважають, що в деяких випадках мотив і мета злочину можуть між собою співпадати³. З цього приводу Б.С.Волков та інші вчені зазначають, що різниця між мотивом і метою полягає в тому, що вони по-різному характеризують вольовий процес, відображаючи різні сторони його змісту. Мотив відповідає на запитання, чому людина так поводиться, чим вона керувалася при вчиненні злочину, мета ж визначає спрямованість діяння, результат, до якого людина прагнула⁴. П.С.Дагель зазначає, що, хоча мотив і мета злочину тісно пов'язані між собою і не можуть існувати одне без одного, вони не співпадають. Якщо мотив характеризує суб'єктивну причину, психічне джерело злочину, то мета характеризує скерованість дій винного⁵. На думку Д.П.Котова, збіг мотиву і мети може мати місце лише в найпростіших випадках, коли мотив спонукає окремі, часткові діяння і прямо співпадає з тим, що саме досягається внаслідок цих діянь⁶. Наприклад, людина приймає їжу для того, щоби втамувати голод. У злочинах, тобто в складних діяннях, слід розрізняти мотив і мету, хоч вони й взаємопов'язані та детерміновані.

¹ Владимирова Л.Е. Учение об уголовных доказательствах / Л.Е. Владимирова. – СПб.: Законоведение, 1910. – С. 145.

² Гришук В.К. Кримінальне право України: Загальна частина: навчальний посібник / В.К. Гришук. – К.: ІнЮре, 2006. – С. 294.

³ Бородин С.В. Квалификация убийств по действующему законодательству / С.В. Бородин. – М.: Юридическая литература, 1966. – С. 28.

⁴ Волков Б.С. Проблема воли и уголовная ответственность / Б.С. Волков. – Казань: Казанский государственный университет, 1965. – С. 84; Савченко А.В. Мотив і мотивація злочину: монографія / А.В. Савченко. – К.: Атіка, 2002. – С. 25.

⁵ Дагель П.С. Проблемы вины в советском уголовном праве / П.С. Дагель // Ученые записки Дальневосточного государственного университета. – 1968. – Выпуск 21. – Ч. 1. – С. 158.

⁶ Котов Д.П. Мотивы преступлений и их доказывание (вопросы теории и практики) / Д.П. Котов. – Воронеж: Воронежский государственный университет, 1975. – С. 25.

§3. Умисні вбивства людини при обтяжуючих обставинах

В теорії кримінального права іноді називають вбивства людини при обтяжуючих обставинах, кваліфікованими вбивствами¹. З огляду на це, в кримінально-правовій літературі неодноразово піднімалося питання щодо співвідношення термінів «обтяжуючі обставини» і «кваліфікуючі ознаки». В КК України 1960 року законодавець ототожнював ці поняття. Так, ст. 93 КК України 1960 р. мала назву «Умисне вбивство при обтяжуючих обставинах», а диспозиція ст. 94 цього ж кодексу була сформульована так: «умисне вбивство, вчинене без вказаних у статті 93 цього Кодексу ознак». Отже, терміни «обтяжуючі обставини» і (кваліфікуючі) «ознаки» вживалися як синоніми.

У КК України 2001 р. спостерігається інша побудова норм, що передбачають відповідальність за умисні вбивства людини. З'явилася одна стаття (ст. 115), в частині першій якої законодавець закріпив основний склад умисного вбивства людини, а в другій частині – без вживання такого поняття, як «обтяжуючі обставини», міститься опис різновидів вбивства людини при обтяжуючих обставинах.

Пленум Верховного Суду України в постанові від 7 лютого 2003 р. № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» продовжує вживати ці два терміни як синоніми. Так, в абз. 1 п. 5, абз. 1 п. 6, абз. 6 п. 17, п.п. 18, 20, 21 Пленум вживає термін «кваліфікуючі ознаки», а в абз. 5 п. 12, абз. 3 п. 17 – «обтяжуючі обставини» умисного вбивства людини, передбаченого у ч. 2 ст. 115 КК України².

У даній роботі для позначення кваліфікуючих ознак умисного вбивства людини далі будуть використовуватись як рівнозначні терміни «обтяжуючі обставини» та «кваліфікуючі обставини».

Частина 2 КК України передбачає ряд видів вбивств людини при обтяжуючих обставинах: 1) двох або більше осіб; 2) малолітньої дитини або жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності; 3) заручника або викраденої людини; 4) вчинене з особливою жорстокістю; 5) вчинене способом, небезпечним для життя багатьох осіб; 6) з корисливих мотивів; 7) з хуліганських мотивів; 8) особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку; 9) вчинене з метою приховати інший злочин або полегшити його вчинення; 10) поєднане із згівалтуванням або задоволенням статевої пристрасті неприродним способом; 11) вчинене на замовлення; 12) вчинене за

¹ Российское уголовное право. Курс лекций. Том 3. – Владивосток: Изд-во Владивосточного ун-та, 2000. – С. 80.

² Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б. О. Кириш. – Львів: Ліга-прес, 2008. – С. 115–124.

попередньою змовою групою осіб; 13) вчинене особою, яка раніше вчинила умисне вбивство людини, за винятком вбивства, передбаченого статтями 116–118 КК України; 14) з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості.

В українській літературі наявна класифікація вбивств людини за формою вини¹. Однак, оскільки вбивство людини визначене в ч. 1 ст. 115 КК лише як **умисне позбавлення життя людини**, то така класифікація втрачає сенс.

Прийнято класифікувати вбивства людини на групи за певними критеріями. Найчастіше критеріями групування вбивств людини при обтяжуючих обставинах в сучасній юридичній літературі є елементи складу злочину. Зокрема, о. І. Коробеев вважає, що такими критеріями є особливості: об'єкта злочину; об'єктивної сторони злочину; суб'єкта злочину; суб'єктивної сторони злочину², в. О. Навроцький – обставини, які характеризують: потерпілого; спосіб вбивства; мотив і мету вбивства; суб'єкта вбивства³. Окремі автори виключають з числа критеріїв класифікації об'єкт вбивства, вважаючи, що ні одне з вбивств при обтяжуючих обставинах не може бути віднесене до об'єкта злочину⁴. При цьому с. В. Бородин пропонує об'єднати обставини, що обтяжують вбивство людини, в дві групи за критеріями, що характеризують: а) об'єктивні властивості обставин, що обтяжують вбивство і б) суб'єктивні властивості обставин, що обтяжують вбивство⁵, а м. І. Загородніков – в три групи, взявши в якості критеріїв: а) мотиви і мету; б) індивідуальні риси особи злочинця; в) спосіб вчинення вбивства⁶. Т. А. Плаксина, деталізуючи цю класифікацію, виділяє наступні групи ознак⁷: а) що характеризують об'єкт складу злочину; б) що характеризують об'єктивну сторону складу

¹ Навроцький В. О. Кримінальне право України. Особлива частина: курс лекцій / В. О. Навроцький. – К.: Знання, 2000. – С. 146; Брич Л. П. Розмежування складів злочинів, спільною ознакою яких є суспільно небезпечні наслідки у вигляді смерті людини / Л. П. Брич // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2008. – Вип. 46. – С. 178–192.

² Русское уголовное право. Курс лекций. Т. III. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та., 2000. – С. 82.

³ Навроцький В. О. Кримінальне право України. Особлива частина. Курс лекцій / В. О. Навроцький. – Київ: Знання, 2000. – С. 150–151.

⁴ Див.: Загородніков Н. И. Преступления против жизни по советскому уголовному праву / Н. И. Загородніков. – М., 1961; Бородин С. В. Преступления против жизни / С. В. Бородин. – М.: Юристъ, 1999. – С. 93–94; Саркисов Г. С. Ответственность за преступления против жизни, здоровья и достоинства личности / Г. С. Саркисов, Ю. А. Красиков. – Ереван, 1990. – С. 17.

⁵ Бородин С. В. Преступления против жизни / С. В. Бородин. – М.: Юристъ, 1999. – С. 94.

⁶ Загородніков Н. И. Преступления против жизни по советскому уголовному праву / Н. И. Загородніков. – М., 1961. – С. 116–121.

⁷ Плаксина Т. А. Уголовная ответственность за убийство: учебное пособие: в 2 ч. / Т. А. Плаксина. – Барнаул: Алтайский государственный университет, 1998. – Ч. 1: Общие вопросы ответственности за убийство. – 1998. – С. 41–42.

злочину; в) що характеризують суб'єкт складу злочину; г) що характеризують суб'єктивну сторону складу злочину.

Подібну класифікацію проводить І. Я. Козаченко, однак він виділяє ще одну групу ознак: такі, що характеризують як об'єктивну, так і суб'єктивну сторону складу злочину¹.

Між всіма перерахованими класифікаціями принципової різниці немає: всі вони ґрунтуються на характеристиці різних елементів чи ознак складу злочину.

За визначенням В. О. Навроцького, усі обставини, які обтяжують умисне вбивство людини, рівноцінні за своїм значенням, класифікація їх має не кримінально-правове, а дидактичне значення, і доцільна для кращого засвоєння таких ознак².

В. В. Сташис, відступаючи від прийнятої більшістю авторів класифікації обставин, що кваліфікують відповідальність за вбивство людини, запропонував іншу, поділивши їх на обставини, що характеризують: мотив і мету, що кваліфікують вбивство; індивідуальні риси особистості злочинця як ознаки, що кваліфікують особливо небезпечне умисне вбивство; спосіб дії і наслідки як ознаки кваліфікованого вбивства³. На думку В. В. Сташиса, жодна з цих обставин не може бути віднесена до об'єкта злочину. Такі обставини, як вбивство «жінки, яка завідомо для винного була в стані вагітності», або «двох або більше осіб» стосуються характеристики потерпілого, а не об'єкта вбивства. Об'єкт злочину при вчиненні будь-якого вбивства залишається без зміни і сам собою не може як обтяжувати, так і пом'якшувати даний злочин. Ці обтяжуючі обставини умисного вбивства відносяться до об'єктивних властивостей злочину, так само як «особлива жорстокість» і «спосіб, небезпечний для життя багатьох людей». Водночас В. В. Сташис наполягав на тому, що обставини, що обтяжують умисне вбивство, насамперед, пов'язані зі способом його вчинення⁴.

Той факт, що кваліфікуюча вбивство людини обставина характеризує потерпілого, як думається, якраз і свідчить про те, що вона стосується об'єкта і предмета злочину. Адже потерпілий при вчиненні вбивства, як зазначалося вище, одночасно є предметом злочину та суб'єктом суспільних відносин, що є одним із структурних елементів суспільних відносин, як об'єкта злочину.

У зв'язку з цим є підстави вважати найбільш обґрунтованою класифікацію кваліфікуючих вбивство людини обставин, що характеризує

¹ Уголовное право. Общая часть: учебник для ВУЗов / под ред. И. Я. Козаченко, З. А. Незнамов. – М.: Норма, 1998. – С. 21.

² Навроцький В. О. Кримінальне право України. Особлива частина: курс лекцій / В. О. Навроцький. – К.: Знання, 2000. – С. 150.

³ Сташис В. В. Особа – під охороною кримінального закону / В. В. Сташис, М. І. Бажанов. – Х.: Право, 1996. – С. 114–117.

⁴ Там само. – С. 115.

різні елементи чи ознаки складу злочину. Незважаючи на те, що така класифікація не позбавлена недоліків, оскільки деякі з ознак умисного вбивства людини, що передбачені в ч.2 ст.115 КК України, важко віднести до однієї групи (наприклад, особлива жорстокість характеризує і спосіб вчинення злочину, тобто об'єктивну сторону, і особу винного), все ж таки з нею можна погодитися. Така класифікація є зручною для вивчення кваліфікуючих ознак і їх співвідношення між собою.

В одному злочині об'єктивні ознаки можуть без обмежень поєднуватися як між собою, так і з суб'єктивними ознаками. Це правило поширюється й на ознаки, що характеризують особу винного. Суб'єктивні ознаки, що характеризують мотив і мету злочину, можуть без обмежень поєднуватися з об'єктивними ознаками, а також зі суб'єктивними ознаками, що характеризують особу винного. Однак їх поєднання між собою є обмеженим. Так, зокрема, відповідно до п.19 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи»¹ у випадках, коли винна особа, вчиняючи умисне вбивство, керувалась не одним, а декількома мотивами, судам належить з'ясовувати, який із них був домінуючим, і кваліфікувати злочинні дії за тим пунктом ч.2 ст.115 КК України, яким визначено відповідальність за вчинення вбивства людини з такого мотиву. Водночас в окремих випадках залежно від конкретних обставин справи можлива кваліфікація дій винної особи і за кількома пунктами ч.2 ст.115 КК України, якщо буде встановлено, що передбачені ними мотиви (мета) рівною мірою викликали у винного рішучість вчинити вбивство людини.

Однак, всі ці класифікації носять умовний, умоглядний характер і не впливають якимось чином на правозастосовну практику. Скажімо, окремі види цих вбивств людини можуть бути віднесені до двох груп відразу, оскільки стосуються двох критеріїв класифікації. Наприклад, вбивство, вчинене у зв'язку з виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку (п.8 ч.2 ст.115 КК) може бути включене як до групи, де критерієм класифікації є мотив і мета вбивства так і до групи, де критерієм класифікації є особа потерпілого, а вбивство двох і більше осіб – як до групи, де критерієм класифікації є особа потерпілого, так і до групи, де критерієм класифікації є мета вбивства. Корисливий мотив вбивства, як справедливо зауважує С.В.Бородін, в однаковій мірі відноситься до характеристики і суб'єктивної сторони і суб'єкта складу вбивства. Мета приховати інший злочин шляхом вчинення вбивства характеризує суб'єкта вбивства не в меншій мірі ніж суб'єктивну сторону. В той же

¹ Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кириш – Львів: Ліга-прес, 2008. – С. 115–124.

час дані, що характеризують суб'єкта вбивства не можна розглядати у відриві від суб'єктивної сторони вбивства, в якій відображається його психічне ставлення до вчиненого вбивства¹. Тому є підстави підтримати тих авторів, які розглядають умисні вбивства при обтяжуючих обставинах в такому порядку, як вони розміщені в КК України².

На відміну від ознак юридичного складу злочину певного виду, кваліфікуючі обставини, що передбачені в диспозиціях статей Особливої частини КК України мають інше функціональне призначення. Зокрема, законодавець використовує ці обставини не як засіб для криміналізації суспільно небезпечного діяння, а як засіб диференціації кримінальної відповідальності за злочини певного виду.

В українській юридичній літературі по-різному визначають поняття диференціації кримінальної відповідальності³. Немає потреби вдаватися до полеміки, що виникла навколо визначення поняття цього кримінально-правового явища насамперед тому, що ця проблема не є безпосереднім предметом даного дослідження. До того ж, щодо розглядуваної теми ця дискусія не є істотною, оскільки вона в основному зачіпає питання використання термінології щодо явищ, наявність яких визнають всі сторони дискусії. Слід зазначити про те, що більш раціональною є наукова позиція тих вчених, які визначають диференціацію кримінальної відповідальності як градацію законодавцем безпосередньо в кримінальному законі вже встановленої відповідальності залежно від ступеня суспільної небезпечності злочинів певного виду та осіб, що вчиняють ці злочини⁴. Виходячи з такого визначення поняття цього кримінально-правового явища, слід розуміти юридичну природу обтяжуючих обставин, які передбачені в статтях Особливої частини КК України.

Як видно, сутність і зміст диференціації кримінальної відповідальності полягає у конкретизації законодавцем меж такої відповідальності на базі складу, що містить ознаки злочину певного виду (основного складу злочину), та передбаченого за його вчинення покарання. Отже, за допомогою розглядуваних обставин із злочину певного виду законодавцем виділяються окремі його різновиди, за які встановлюються більш суворі покарання. Для цього законодавець передбачає в окремих статтях або частинах тієї ж статті, що передбачає ознаки основного складу певного

¹ Бородин С.В. Преступления против жизни / С.В. Бородин. – М.: Юристь, 1999. – С. 94.

² Уголовное право Российской Федерации. Особенная часть / Под ред. Б.В. Здравомыслова. – М.: Юристь, 1996. – С. 26–41; Кримінальна право України. Особлива частина. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 31–36.

³ Келина С.Г. Некоторые направления совершенствования уголовного законодательства / С.Г. Келина // Советское государство и право. – 1987. – № 5. – С. 65–71; Гальперин И.М. Дифференциация уголовной ответственности и эффективность наказания / И.М. Гальперин // Советское государство и право. – 1983. – № 3 – С. 69–76.

⁴ Лесниевски-Костарёва Т.А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика / Т.А. Лесниевски-Костарёва. – М.: Норма, 1998. – С. 52.

злочину, відповідні обтяжуючі обставини, встановлюючи при цьому більш суворе покарання. Таким чином, утворюються так звані кваліфіковані і особливо кваліфіковані склади злочинів.

У ст. 67 Загальної частини КК України 2001р. передбачено види обставин, які обтяжують покарання за вчинений злочин. У чому відмінність між цими обставинами, що обтяжують покарання, та обставинами, передбаченими в статтях Особливої частини кримінального законодавства України? В юридичній літературі з приводу цього питання спостерігається розбіжність думок авторів. Деякі вчені вважають, що істотної різниці між цими обставинами немає. Так, А.П. Козлов зазначає, що вони мають єдину правову основу. Зокрема, як ті, так й інші: 1) характеризують або ступінь виразності елементу складу злочину, або ознаки злочину, що знаходиться за межами його складу; 2) як правило, не мають універсального характеру; 3) як правило, відносяться не до одного, а до декількох видів злочинів; 4) враховуються тільки тоді, коли вони конкретно виражені; 5) посилюють відповідальність винного. На його думку, лише при призначенні покарання вони відрізняються між собою за характером їх застосування. Тому, вважає він, нема потреби у виділенні двох самостійних видів обтяжуючих кримінальну відповідальність обставин¹.

Інші вчені вважають відмінність між цими обставинами істотною. Вони акцентують увагу на тому, що обставини, які передбачені в статтях Особливої частини КК, фактично включені в склад злочину і тим самим впливають на кваліфікацію злочинного діяння. Цим зазначені обставини значно відрізняються від обставин, які передбачені в Загальній частині КК, оскільки ці обставини не є ознаками відповідних складів злочинів і тому вони не впливають на кваліфікацію, а враховуються судом лише при визначенні конкретного виду та розміру покарання². У зв'язку з цим, на їх думку, слід чітко розмежовувати зазначені види обтяжуючих кримінальну відповідальність обставин. Окремі вчені пропонують для позначення цих видів обставин вживати різну термінологію в кримінальному законодавстві. Так, на думку Л.О. Прохорова, обставини другого виду слід називати «кваліфікуючими обставинами» безпосередньо в статтях Особливої частини КК України³.

¹ Козлов А. П. Отягчающие обстоятельства в советском уголовном праве: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юр. наук: спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / А.П. Козлов. – М., 1978. – С. 9.

² Карпец И.И. Отягчающие и смягчающие обстоятельства в советском уголовном праве / И.И. Карпец. – М.: Госюриздат, 1959. – С. 25; Кругликов Л.Л. Смягчающие и отягчающие обстоятельства в советском уголовном праве: учебное пособие для студентов, изучающих спецкурс «Вопросы теории и практики назначения наказания» / Л.Л. Кругликов. – Ярославль: Ярославский государственный университет, 1977. – С. 10.

³ Прохоров Л.А. Общие начала назначения наказания и предупреждения рецидивной преступности / Л.А. Прохоров. – Омск: ОВШМ МВД, 1980. – С. 101.

Думається, що юридична природа цих видів обставин є різною. Обставини, що обтяжують покарання та передбачені в Загальній частині КК України, не є ознаками складу злочину. У зв'язку з цим їх наявність у справі не впливає на кваліфікацію злочину і, відповідно, на визначення формалізованих меж покарання за певний злочин. Значення цих обставин полягає в тому, що, за наявності їх у справі, вони обов'язково повинні враховуватися судом при індивідуалізації покарання, тобто при призначенні конкретного виду й розміру, чи строку покарання. Отже, наявність таких обставин у кримінальній справі дозволяє суду індивідуалізувати вид і розмір, чи строк покарання в межах, передбачених санкцією відповідної статті Особливої частини КК України. Встановлення їх в конкретній справі є підставою для призначення судом більш суворого покарання. Зокрема, за наявності в санкції статті Особливої частини КК України, за якою засуджується злочинець, двох і більше основних видів покарання – обрати більш суворий вид покарання; в межах відносно визначеної санкції – призначити покарання ближче до верхньої межі; якщо в санкції статті міститься факультативне додаткове покарання, то призначити і його.

На відміну від обставин, передбачених у Загальній частині, обставини, що передбачаються в диспозиціях статей Особливої частини КК, є ознаками відповідних складів злочинів. В силу цього, вони впливають на кваліфікацію злочину і, відповідно, на встановлення меж, у яких суд обирає конкретний вид, розмір, чи строк покарання. Ці обставини не можуть одночасно впливати на індивідуалізацію виду, розміру чи строку покарання. Навіть якщо та чи інша обставина, що вказується в диспозиції статті Особливої частини кримінального закону як ознака злочину, водночас передбачена як обтяжуюча обставина в ст. 67 КК України, за загальним правилом вона не повинна враховуватись при призначенні покарання за такий злочин (ч. 4 ст. 67 КК України; ч. 2 п. 4 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2004 року № 7 «Про практику призначення судами кримінального покарання»)¹.

У зв'язку з цим, у даній роботі обставини, що впливають на кваліфікацію вчиненого злочинного діяння, далі будуть називатися обтяжуючими обставинами.

Частина 2 статті 115 КК України, як уже зазначалося, передбачає склади умисних вбивств людини при обтяжуючих обставинах або кваліфіковані склади умисних вбивств людини. Законодавець представив їх окремими пунктами. При цьому законодавець проявив певну непослідовність, оскільки в окремих пунктах представлено декілька складів умисного вбивства при обтяжуючих обставинах. Всього – 21 обставина.

¹ Про практику призначення судами кримінального покарання: постанова Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2003 року № 7: за станом на 1 січня 2010 року // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кирись – Львів: Ліга-прес, 2008. – С. 66–77.

Зрозуміло, бажано дотримуватись єдиного підходу, щоб кожна з цих обставин була представлена на рівні окремого пункту ч.2 ст.115 КК України.

Як зазначили С.Д. Шапченко та С.С. Яценко¹, специфічними (видовими) ознаками юридичного складу умисного вбивства людини при обтяжуючих обставинах, передбаченого у ч.2 ст.115 КК України, є:

а) наявність принаймні однієї з обтяжуючих обставин, передбачених у ч.2 ст.115 КК України. Причому таких обтяжуючих обставин умисного вбивства може бути декілька, що знайде своє відображення і у формулі кваліфікації (посилання на відповідні пункти), і у юридичному формулюванні обвинувачення;

б) відсутність відповідних ознак складів злочинів, передбачених у ст.112, ст.348, ст.379, ст.400, ч.4 ст.404, ч.2 ст.438, ст.443 КК України. Дані статті (частини статей) передбачають кримінальну відповідальність за спеціальні види умисного вбивства при обтяжуючих обставинах. Ці норми є спеціальними нормами щодо п.8 ч.2 ст.115 КК України, а тому за наявності відповідних підстав кваліфікація дій винного має здійснюватися лише за зазначеними статтями (частинами статей);

в) відсутність пом'якшуючих обставин, передбачених у ст.ст.116–118 КК України. Якщо умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини чи умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, містить одночасно і обтяжуючі обставини, передбачені відповідними пунктами ч.2 ст.115 КК України, умисне вбивство загалом розглядається як умисне вбивство при пом'якшуючих обставинах і кваліфікується відповідно за ст.116, ст.117 або ст.118 КК України. Тому відсутність пом'якшуючих обставин, передбачених у ст.ст.116–118 КК України, є однією з обов'язкових специфічних ознак юридичного складу умисного вбивства при обтяжуючих обставинах, передбаченого у ч.2 ст.115 КК України.

Послідовно розглянемо ознаки умисного вбивства при обтяжуючих обставинах (ч.2 ст.115 КК України).

1. Умисне вбивство двох або більше осіб (п.1 ч.2 ст.115 КК України).

Безпосереднім об'єктом цього виду вбивства людини є охоронювані кримінальним законом суспільні відносини щодо забезпечення життя двох або більше осіб.

Об'єктивна сторона даного умисного вбивства людини характеризується однією чи кількома діями, які вчиняються, як правило, одночасно або без значного розриву у часі. Суспільно небезпечні наслідки при такому вбивстві – настання смерті двох або більше осіб.

¹ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відповідальний редактор С.С. Яценко. – 4-те вид. випр. і перер. – К.: А.С.К., 2005. – С. 220.

Вбивство двох або більше осіб характеризується підвищеною суспільною небезпекою в зв'язку з тим, що один суспільно небезпечний намір передбачає позбавлення життя двох або більше осіб. Аналогічна ознака була присутня й у КК України 1960 року (п.г ст.93 КК України 1960 року), тому судова практика вже напрацювала певні критерії ідентифікації цієї кваліфікуючої ознаки. На відміну від вбивства людини, вчиненого повторно, яке є видом множинності злочинів, вбивство двох або більше осіб є одиничним злочином. Заподіяння смерті усім потерпілим відбувається або одночасно, або з деяким розривом у часі. Відповідно до ч.2 п.5 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року №2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи»¹, наявність розриву в часі при реалізації єдиного умислу на вбивство двох або більше осіб значення для кваліфікації злочину за п.1 ч.2 ст.115 КК України не має. Основною умовою для кваліфікації вбивства за цією обставиною є наявність єдиного умислу на позбавлення життя двох чи більше осіб. Так, судом за п.1 ч.2 ст.115 КК України (вбивство двох або більше осіб) були кваліфіковані дії В., який був визнаний винним у тому, що 8 травня 2005 року на ґрунті неприязних відносин, у зв'язку з тим, що С.В., О. та С.О. вимагали від нього гроші у сумі 1000 грн., які він нібито вкрав у них, у дворі свого будинку наніс два удари кухонним ножом у спину та серце С.О. Після того, переконавшись, що С.О. помер, відтягнув його труп за будинок і запросив зайти в двір С.В., який у цей час разом з О. чекали на С.О., де також наніс йому декілька ударів по тілу тим самим ножом, від чого той помер. Після переміщення трупа С.В. за будинок, він запросив зайти у двір О., сказавши йому, що там його чекають С.В. та С.О. Коли О. зайшов в двір, В. і йому наніс декілька ударів кухонним ножом, від чого той помер. Після вбивства потерпілих В. закопав їх трупи на подвір'ї².

Як правило, єдність умислу позбавлення життя двох чи більше осіб передбачає і єдність мотиву та мети вчинення цього злочину. Однак можуть бути ситуації, коли вбивство кожної особи вчиняється з різних мотивів, хоча умисел на позбавлення життя двох чи більше осіб є одним. Наприклад, коли вбивство однієї особи вчиняється з корисливих мотивів, а іншої – з метою приховати вчинений злочин. У зв'язку з цим, Пленум Верховного Суду України цілком справедливо, як думається, зазначив, що для кваліфікації дій за п.1 ч.2 ст.115 КК України немає значення, яким мотивом керувався винний і чи був він однаковим при позбавленні

¹ Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кириш – Львів: Ліга-прес, 2008. – С. 115–124.

² Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 16 лютого 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 177–180.

життя кожного з потерпілих. Якщо ці мотиви передбачені як кваліфікуючі ознаки, дії винного додатково кваліфікуються і за відповідними пунктами ч.2 ст.115 КК України¹. В тому ж випадку, коли умисел на вбивство іншої особи з метою приховати вчинений злочин виник через деякий час після того, як було вчинене перше вбивство, діяння особи не можна кваліфікувати як вбивство двох або більше осіб, оскільки в такому випадку відсутня єдність умислу на позбавлення життя двох або більше осіб. Так, наприклад, Верховний Суд України визнав правильною кваліфікацію дій П. за ч.1 ст.115; п.9, 13 ч. 2 ст.115 КК України, який 21 лютого 2005 року у сварці, що виникла під час розпиття спиртних напоїв із Я.Г., умисно вбив його, а після цього з метою приховати цей злочин умисно вбив його дружину – Я.Д. Верховний суд встановив, що умисел на вбивство Я.Д. виник вже після вбивства Я.Г. для того, щоб вона не повідомила про вчинення П. злочину правоохоронним органам².

Умисел під час вбивства двох або більше осіб може бути як прямим, так і непрямым стосовно всіх потерпілих. Однак на практиці можливі також випадки, коли винний щодо вбивства одного потерпілого має прямий умисел, а щодо вбивства іншого – непрямий. Як правильно зазначає Г. Н. Борзенков, вбивством з непрямым умислом слід вважати заповідання смерті за допомогою, наприклад, автоматичних засобів, що встановлені з метою охорони земельної ділянки чи помешкання³.

Судова практика, а також деякі вчені, виражають підхід, що коли винний, бажаючи вбити декількох осіб, позбавив життя двох з них, а стосовно інших умисел не довів до кінця з незалежних від нього причин, то вчинене слід кваліфікувати як вбивство двох або більше осіб (за п. 1 ч.2 ст.115 КК України) та замах (закінчений чи незакінчений залежно від обставин) на вбивство двох або більше осіб (за ст.15 і п.1 ч.2 ст.115 КК України)⁴. Така позиція не є беззаперечною. Адже вбивство двох або більше осіб, як цілком справедливо зазначає Г. Н. Борзенков, є одиничним злочином⁵. У такому випадку, недопустимим є покарання особи, що вчинила одиничний злочин за правилами призначення покарань за

¹ Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кириш. – Львів: Ліга-прес, 2008. – С. 115–124.

² Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 23 лютого 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 180–185.

³ Борзенков Г.Н. Квалификация преступлений против жизни и здоровья: учебно-практическое пособие / Г.Н. Борзенков. – М.: Зерцало-М, 2005. – С. 40.

⁴ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за редакцією М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – 3-тє вид., переробл. та доповн. – К.: Атіка, 2004. – С. 252.

⁵ Борзенков Г.Н. Квалификация преступлений против жизни и здоровья: учебно-практическое пособие / Г.Н. Борзенков. – М.: Зерцало-М, 2005. – С. 40.

сукупністю злочинів. Крім того, відповідно до ч. 2 ст. 70 КК України, що визначає правила призначення покарань за сукупністю злочинів, якщо хоча б один із злочинів є умисним тяжким або особливо тяжким, суд може призначити остаточне покарання за сукупністю злочинів у межах максимального строку, встановленого для даного виду покарання в Загальній частині Кримінального кодексу. Це може спровокувати винного до доведення вбивства до кінця, тобто до вбивства тих потерпілих, що вижили під час вчинення злочину, оскільки в такому випадку сукупності не буде. В таких випадках, як думається, має місце прояв об'єктивного ставлення у вину. Виходячи з законодавчої формули закінченого замаху на злочин (ч. 2 ст. 15 КК), видається більш правильним кваліфікувати наведені вище дії винної особи як замах на вбивство двох або більше осіб: ч. 2 ст. 15 та ч. 2, п. 1, ст. 115 КК України. При цьому вбивство двох осіб слід розглядати як обставину, яка обтяжує покарання -тяжкі наслідки завдані злочином (п. 5 ст. 67 КК України).

Такою самою є ситуація, коли винний бажає вбити двох осіб, а позбавляє життя лише одну з них. Виникає питання як у таких випадках кваліфікувати діяння винного? Судова практика з цього питання суперечлива. Нині чинна постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах проти життя та здоров'я особи» відповіді на це питання не дає¹. В п. 11 постанови Пленуму Верховного Суду України від 1 квітня 1994 року № 1 «Про судову практику в справах про злочини проти життя і здоров'я людини», яка нині втратила чинність, зазначено, що вбивство однієї людини і замах на життя іншої не може розглядатися як закінчений злочин – вбивство двох і більше осіб, оскільки злочинний намір вбити двох осіб не було здійснено з причин, що не залежали від волі винного. У цих випадках вчинене пропонувалося кваліфікувати за статтями 94 або 93 і ст. 17 п. «г» ст. 93 КК України 1960 року (ч. 1 ст. 115 або ч. 2 ст. 115 і ст. 15 п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України 2001 року), незалежно від послідовності злочинних дій². Слід сказати, що таку ж позицію займає судова практика сьогодні. Так, Верховний Суд України у справі щодо К. визнав, що вбивство однієї людини і замах на життя другої не може розглядатися як закінчений злочин – вбивство двох або більше осіб, оскільки злочинний намір вбити двох осіб не було доведено до кінця з причин, що не залежали від волі винної особи³. Аналогічне

¹ Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кириш – Львів: Ліга-прес, 2008. – С. 115–124.

² Про судову практику в справах про злочини проти життя й здоров'я людини: постанова Пленуму Верховного Суду України від 1 квітня 1994 р. № 1 // Постанови Пленуму Верховного Суду України: Офіц. вид.: у 2 т. / За заг. ред. В.Ф. Бойка. – Т. 2. – К.: А.С.К., 2000. – С. 115–128.

³ Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 12 серпня 2003 року // Рішення Верховного Суду України. – 2004. – Вип. 1. – С. 93–94.

рішення Верховний Суд України приймав і в інших справах¹. Вироком Апеляційного суду Автономної Республіки Крим від 31 березня 2003 р. К. на підставі ст. 70 КК України засуджено за сукупністю злочинів, відповідальність за які передбачено у п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України та ч. 2 ст. 15, п. 1 ч. 2 ст. 115 цього Кодексу, на 13 років позбавлення волі. К. визнано винним у тому, що він 21 липня 2002 р. приблизно о 5-й годині ранку, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, на ґрунті особистих неприязних стосунків вчинив умисне вбивство Ф. і закінчений замах на умисне вбивство М. У касаційному поданні було порушене питання про перекваліфікацію дій К. за епізодом вбивства Ф. з п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України на ч. 1 цієї статті, пославшись на неправильне застосування судом кримінального закону.

Заслухавши доповідь судді, пояснення засудженого К., думку прокурора та перевіrivши матеріали справи, колегія суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України подання задовольнила. Як впливає з матеріалів справи, висновок суду про доведеність винності К. у вчиненні злочину за обставин та у спосіб, які викладені у вироку, підтверджується зібраними у справі та перевіреними в судовому засіданні доказами, які належно оцінені судом. Що ж стосується дій К. щодо Ф., то їх кваліфікація за п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України є помилковою. Вбивство двох або більше осіб кваліфікується за п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України, якщо дії винного охоплювались єдиним умислом і були вчинені, як правило, одночасно. Вбивство ж однієї людини і замах на життя другої не може розглядатись як закінчений злочин – вбивство двох або більше осіб, оскільки злочинний намір убити дві особи не було здійснено К. з причин, що не залежали від його волі. У таких випадках вчинене, зазначила колегія суддів, слід кваліфікувати за ч. 1 або ч. 2 ст. 115 і ч. 2 ст. 15, п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України, незалежно від послідовності злочинних дій, оскільки К. мав умисел на позбавлення життя двох осіб – Ф. та М. і все зробив для реалізації свого злочинного наміру, однак довів його до кінця тільки щодо Ф., а щодо М. – не завершив із причин, що не залежали від його волі².

Таку практику судів не можна визнати обґрунтованою тому, що вона є проявом об'єктивного ставлення у вину. Якщо виходити з законодавчої формули замаху на злочин, а саме ч. 2 ст. 15 КК, то в наведених вище

¹ Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 4 квітня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 190–193; Ухвала спільного засідання Судової палати у кримінальних справах і Військової палати Верховного Суду України від 15 березня 2002 року // Вісник Верховного Суду України. – 2002. – № 3. – С. 17–18; Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 27 жовтня 2005 року // Судова практика Верховного Суду України у кримінальних справах: Офіційне видання / Верховний Суд України. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 165–175.

² Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 12 серпня 2003 року // Рішення Верховного Суду України. – 2004. – № 1. – С. 10–12.

випадках має місце закінчений замах на вбивство двох осіб, а не сукупність злочинів. Тому вчинене слід кваліфікувати за ч. 2 ст. 15 та ч. 2, п. 1, ст. 115 КК України. Знову ж таки, вбивство при цьому однієї особи слід розглядати як обставину, яка обтяжує покарання – тяжкі наслідки завдані злочином (п. 5 ст. 67 КК України).

В науці кримінального права наявні й інші позиції щодо цього питання. Так, наприклад, Ю. В. Карпа зазначає, що логічніше виглядала би кваліфікація цієї ситуації як необережне вбивство та замах на вбивство двох і більше осіб (ч. 1 ст. 119; ч. 2 ст. 15, п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України)¹. Натомість М. Феоктистов та Є. Бочаров зазначають, що вбивство двох або більше осіб є єдиним злочином і різні його епізоди (вбивство однієї особи та замах на іншу) не можуть кваліфікуватися за сукупністю². Белокуров О. В. зазначає, що такий підхід є логічним і на обґрунтування цієї позиції наводить аналогічний приклад, пов'язаний з крадіжкою. Так, зазначає О. В. Белокуров, не утворюють сукупності випадки крадіжки у великому розмірі й замаху на крадіжку в особливо великому розмірі щодо одного й того ж майна якщо, наприклад, винний намагався викрасти майно в особливо великому розмірі, а викрав майно лише у великому розмірі. Назагал вчинене кваліфікується як замах на крадіжку в особливо великому розмірі. На думку О. В. Белокурова, яким би суспільно небезпечним злочин не був, порушувати правила кваліфікації не можна³.

Видається, що така позиція є найбільш логічною і більш обґрунтованою, хоча вона також не позбавлена недоліків: у такому випадку поза відображенням у кваліфікації залишатиметься смерть однієї людини.

Ще раз слід зазначити, що виходити зі змісту ч. 2 ст. 15 КК України, то в розглянутих вище випадках має місце закінчений замах на вбивств – суб'єкт вчинив усе необхідне для заподіяння смерті двом іншим особам, але злочин не було закінчено з причин, які не залежали від його волі. Тому вчинене у цьому випадку належить кваліфікувати лише за ч. 2 ст. 15 та п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України. У другому випадку, коли винний, діючи з прямим умислом на позбавлення життя декількох осіб, фактично позбавив життя двох з них, а щодо інших не довів свій злочинний умисел до кінця, має місце злочин, передбачений п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України, оскільки для його закінчення достатньо заподіяння смерті мінімум двом особам. Ідеальної сукупності злочинів тут, як і в попередньому випадку, немає. Той факт, що злочинець, у другому випадку, посягав одночасно на

¹ Карпа Ю. В. Поняття, загальна характеристика та кваліфікація злочинів проти особи / Ю. В. Карпа // Наукові записки. Національний університет «Києво-Могилянська академія». – Т. 22, ч. 2: Суспільні науки. – К., 2003. – С. 233–236.

² Феоктистов М. Квалификация убийств: некоторые вопросы теории и практики / М. Феоктистов, Е. Бочаров // Уголовное право. – 2000. – № 2. – С. 65–66.

³ Белокуров О. В. Квалификация убийства, ст. 105 УК РФ: учебное пособие / О. В. Белокуров. – М.: ИГ «Юрист», 2004. – С. 103.

життя більше однієї чи двох осіб має враховуватися судом як обтяжуюча обставина при призначенні покарання: тяжкі наслідки завдані злочином (п. 5 ст. 67 КК України).

Інша справа, коли при цьому суб'єкт застосовує спосіб заподіяння смерті, небезпечний для життя багатьох осіб. В таких ситуаціях, як видно зауважує С.В.Бородин, спосіб вбивства двох або більше осіб одночасно свідчить і про його небезпеку для життя багатьох осіб, а тому вчинене належить кваліфікувати за п.п. 1, 5 ч. 2 ст. 115 КК.¹

Особливістю **суб'єктивної сторони** даного злочину, як уже зазначалося вище, є те, що вбивство двох або більше осіб охоплюється єдиним, прямим чи непрямым, умислом суб'єкта і може бути вчинене з різних мотивів. Якщо такі мотиви є обтяжуючими обставинами (кваліфікуючими ознаками), то вчинене суб'єктом належить кваліфікувати ще й за іншими пунктами ч. 2 ст. 115 КК.

У разі **умисного вбивства**, при вчиненні злочинів, в яких кваліфікуючою ознакою є загибель людей (ч. 3 ст. 110, ч. 3 ст. 161, ч. 2 ст. 294, ч. 5 ст. 260, ч. 2 ст. 194, ч. 2 ст. 347, ч. 2 ст. 378, ч. 3 ст. 399 та ін.), вчинене суб'єктом, залежно від обставин справи, необхідно кваліфікувати за відповідною частиною ст. 115 та за статтею КК, яка передбачає відповідальність за вчинений конкретний злочин, де кваліфікуючою ознакою є загибель людей, оскільки психічне ставлення суб'єкта до загибелі людей при вчиненні названих злочинів проявляється в **необережній формі вини**. Заподіяння під час вчинення таких злочинів смерті через необережність, зрозуміло, не потребує додаткової кваліфікації за ст. 119 КК України.

Необхідно зазначити, що ст. 442 КК України передбачає відповідальність за геноцид, який, зокрема, проявляється у вчиненні діяння з метою повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи шляхом позбавлення життя такої групи.

2. Умисне вбивство малолітньої дитини або жінки, яка за відомо для винного перебувала у стані вагітності (п. 2 ч. 2 ст. 115 КК).

Відмінною рисою цього кваліфікованого виду вбивства є **безпосередній об'єкт** – охоронювані кримінальним законом суспільні відносини щодо забезпечення життя малолітньої дитини або жінки, яка за відомо для винного перебувала у стані вагітності.

У п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України, що передбачає відповідальність за вбивство малолітньої дитини або жінки, яка за відомо для винного перебувала у стані вагітності, по суті, об'єднано дві кваліфікуючі обставини: 1) вбивство малолітньої дитини; 2) вбивство жінки, яка за відомо для винного перебувала у стані вагітності.

¹ Бородин С.В. Преступления против жизни / С.В. Бородин. – М.: Юристь, 1999. – С. 100.

З суб'єктивної сторони малоліття дитини, вагітність жінки охоплюються умислом суб'єкта при вчиненні цього виду умисного вбивства. **Малолітньою** є дитина, якій на момент позбавлення її життя не виповнилося 14 років. Такий висновок ґрунтується, зокрема, на п. 17 Постанови Пленуму Верховного Суду України № 4 від 27 березня 1992 року «Про судову практику у справах про зґвалтування та інші статеві злочини», де роз'яснено, що **малолітніми** потерпілими від зґвалтування слід вважати осіб, яким на момент вчинення злочину виповнилося 14 років¹.

Судова практика займає позицію відповідно до якої ця кваліфікуюча ознака наявна тоді, коли винний достовірно знав, що потерпіла особа є малолітньою, або припускав це, або за обставинами справи повинен був і міг це усвідомлювати².

Як видається, такий підхід Пленуму Верховного Суду не ґрунтується на вимогах закону. КК України встановлює, що злочин, передбачений у ст. 115 України, може бути вчиненим лише умисно. ч. 2 та ч. 3 ст. 24 КК України передбачає визначення прямого та непрямого умислу. Аналізуючи зміст цих частин ст. 24 КК, можна дійти висновку, що як прямий, так і непрямий умисел передбачає усвідомлення винним суспільно небезпечного характеру свого діяння та його суспільно небезпечних наслідків. Різниця між прямим та непрямим умислом полягає лише у вольовому ставленні до наслідків: при прямому умислі винний бажає їх настання, а при непряму – не бажає, але свідомо припускає.

Усвідомлення винним суспільно небезпечного характеру свого діяння характерне також для злочинної самовпевненості, що є видом необережності. Це інтелектуальне ставлення передбачає, що винна особа розуміє фактичні обставини вчиненого діяння, які стосуються об'єкта, предмета, об'єктивної сторони складу конкретного злочину, а також його суспільну небезпеку. У випадку вчинення аналізованого вбивства, таке розуміння повинно передбачати й усвідомлення того, що винний позбавляє життя малолітню дитину. В іншому випадку заподіяння смерті такий дитині лежить поза межами умисного ставлення до такого діяння. Тому формулювання «припускав, або за обставинами справи повинен був і міг це усвідомлювати» є неприпустимим при визначенні інтелектуального ставлення винного до вбивства малолітньої дитини. У зв'язку з наведеним, видається що ч. 1 п. 6 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи», можна було викласти в такій редакції:

¹ Збірник Постанов Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах. – Львів: Юридичний факультет Львівського державного університету імені Івана Франка, 1998. – С. 110.

² Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кириш – Львів: Ліґа-прес, 2008. – С. 115–124.

«Під вбивством малолітньої дитини (п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України) розуміється умисне позбавлення життя особи, якій не виповнилося 14 років. Ця кваліфікуюча ознака наявна тоді, коли винний усвідомлював, що потерпілий є малолітнім».

Аргументом на користь таких змін може слугувати і той факт, що при вбивстві вагітної жінки відповідальність за п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України настає тільки в тому випадку, коли винний завідомо знав про стан вагітності потерпілої. На це звертає увагу й ч. 2 п. 6 цієї ж Постанови Пленуму Верховного Суду України.

Вагітність в медичній науці розглядають як фізіологічний процес, під час якого в організмі жінки із заплідненої яйцеклітини розвивається плід, здатний до внутріутробного життя. Завідомість при умисному вбивстві такої жінки означає наявність у суб'єкта прямого умислу на позбавлення життя саме жінки, яка перебуває у стані вагітності. Вбивство жінки, яку винний помилково вважав вагітною, в судовій практиці, за роз'ясненнями Пленуму Верховного Суду України, кваліфікують за сукупністю злочинів: замах на умисне вбивство жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності (п. 2 ч. 2 ст. 15 КК і п. 2 ч. 2 ст. 115 КК) та умисне вбивство (ст. 115 КК – залежно від обставин справи: частина перша або відповідний пункт частини другої цієї статті). Думається, що в таких випадках, має місце закінчений замах на вбивство жінки, яка завідомо для винного перебуває у стані вагітності і тому вчинене належить кваліфікувати так: ч. 2 ст. 15 і п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України. Тобто, ідеальної сукупності злочинів у цьому разі немає, – заподіяння смерті інші жінці, яка не є вагітною, не охоплювалося умислом винного. Згідно теорії суб'єктивного ставлення у вину, при кваліфікації умисних злочинів, можна ставити особі у вину лише ті суспільно-небезпечні наслідки її діяння, які охоплювалися її умислом. При кваліфікації злочинів, вчинених з необережності – лише ті суспільно-небезпечні наслідки її діяння, щодо яких психічне ставлення особи проявилось у формі необережності (злочинної недбалості та злочинної самовпевненості). Об'єктивне ставлення у вину, тобто, притягнення особи до кримінальної відповідальності без вини, згідно ч. 2 ст. 2 КК України, не допускається.

Наведені аргументи дають підстави стверджувати про недопустимість кваліфікації діяння особи за п. 2 ч. 2 ст. 115 КК, коли має місце помилка суб'єкта протилежного характеру – умисне вбивство жінки, вагітність якої не усвідомлювалася винним.

Слід наголосити, що вбивство жінки, яку винний помилково вважав вагітною або вбивство дитини, яку він помилково вважав малолітньою, слід було би кваліфікувати як замах на злочин, передбачений у п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України.

Не можна вважати вдалою пропозицію кваліфікувати такі діяння за сукупністю злочинів, передбачених ч. 2 ст. 15 і п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України

та, залежно від обставин справи, за відповідним пунктом ч. 2 ст. 115 КК України. Застосування до одиничного злочину правил про сукупність злочинів є помилковим не лише з теоретичної позиції, а й несправедливим, оскільки призводить до необхідності призначення покарання за правилами сукупності злочинів (ст. 70 КК України).

3. У п. 3 ч. 2 ст. 115 КК України також об'єднано дві кваліфікуючі обставини: *вбивство заручника або викраденої людини*. Безпосереднім об'єктом цього злочину є охоронювані кримінальним законом суспільні відносини щодо забезпечення життя заручники або викраденої людини.

Умисне вбивство викраденої людини. Викрадення людини означає заволодіння нею і незаконне переміщення її з одного певного місця, де вона вільно перебувала згідно з власною волею, до іншого, і може виразитися у формі: а) відкритого заволодіння нею (коли остання або інші, треті особи, у присутності яких здійснюється викрадення, завідомо для винного розуміють значення вчинюваних ним злочинних дій. Таке заволодіння може відбутися, скажімо, шляхом грабежу чи розбійного нападу); б) таємного заволодіння (вчиненого за відсутності інших осіб щодо людини, яка не розуміє значення вчинюваних з нею дій у зв'язку з малоліттям, знаходженням у безпорадному стані тощо); в) заволодіння людиною, вчиненого шляхом обману чи зловживання довірою (скажімо, винна особа забирає людину із притулку для старих на підставі підроблених документів); г) заволодіння людиною в результаті вимушено-добровільної передачі її винному під погрозою насильства над її батьком, усиновителем, опікуном, піклувальником, вихователем тощо, або під погрозою насильства над особами, близькими для останніх, або розголошення відомостей, що ганьблять їх, пошкодження чи знищення їхнього майна¹.

Дії кваліфікуються як умисне вбивство заручника або викраденої людини незалежно від того, чи була винна особа причетною до вчинення злочину, передбаченого у ст. 146 або 147 КК України. Разом з тим мотив такого вбивства повинен мати зв'язок із даними злочинами (це можуть бути бажання спонукати зазначених у ст. 147 КК України осіб, установу, підприємство, організацію до вчинення чи утримання від вчинення певних дій, помста за невиконання висунутих вимог, прагнення приховати захоплення чи тримання заручника або інший злочин, вчинений під час їх здійснення, тощо). Дії особи, яка вчинила злочин, передбачений у ст. 146 чи 147 КК України, й умисно вбила заручника чи викрадену людину, мають кваліфікуватися за ч. 3 ст. 146 чи ч. 2 ст. 147 КК України за ознакою спричинення тяжких наслідків і за п. 3 ч. 2 ст. 115 КК України.

Умисне вбивство заручника. Безпосереднім об'єктом цього виду кваліфікованого вбивства, як вже зазначалося, є охоронювані кримінальним законом суспільні відносини щодо забезпечення життя

¹ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / за редакцією М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Кантон, 2001. – С. 315–316.

заручника. Відповідно до п.7 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» відповідальність за умисне вбивство заручника настає за умови, що потерпілий був заручником (тобто особою, яку захопили чи тримали з метою спонукати її родичів, державну або іншу установу, підприємство чи організацію, фізичну або службову особу до вчинення чи утримання від вчинення будь-якої дії як умови звільнення) і винна особа це усвідомлювала.

Заручник, згідно ст.1 «Міжнародної конвенції про боротьбу з захопленням заручників», – це будь-яка людина, яка захоплена і утримується іншою особою (особами) з погрозою вбити, нанести тілесні ушкодження або продовжувати утримувати для того, щоб примусити третю сторону, а саме: державу, міжнародну неурядову організацію, фізичну чи юридичну особу або групу осіб, – вчинити або утриматися від вчинення будь-якого акту в якості прямої чи непрямої умови для звільнення цієї людини¹.

Захоплення заручника або тримання особи як заручника з метою спонукання родичів затриманого, державної або іншої установи, підприємства чи організації, фізичної або службової особи до вчинення чи утримання від вчинення будь-якої дії як умови звільнення заручника та наступне вбивство заручника утворюють реальну сукупність злочинів: ч.2 ст.147 і п.3 ч.2 ст.115 КК України. А у тих випадках, коли має місце напад на адміністрацію виправно-трудової установи, поєднаний із захопленням і триманням заручника та наступним його вбивством через деякий час, має місце сукупність злочинів, передбачених ст.392, ч.2 ст.147 та п.3 ч.2 ст.115 КК².

4. Умисне вбивство людини, вчинене з особливою жорстокістю п.4 ч.2 ст.115 КК). Безпосереднім об'єктом даного злочину є охоронювані кримінальним законом суспільні відносини щодо охорони життя будь-якої людини. Суспільно-небезпечне діяння, що є проявом особливої жорстокості, **завжди вчиняються з прямим умислом** на завдання потерпілому фізичних і моральних страждань. Вони можуть бути спрямованими не лише проти потерпілого, але й щодо інших, близьких потерпілому осіб, коли винний усвідомлював, що вчиняючи такі діяння щодо потерпілого, він заподіює їм особливі страждання. Особлива жорстокість, проявляючись в таких її негативних рисах як безжалісність, безсердечність, свідчить про підвищену суспільну небезпечність особи злочинця. Як поняття особлива жорстокість належить до числа оціночних понять. Суд, в кінцевому рахунку, виходячи з конкретних обставин

¹ Україна в міжнародно-правових відносинах. Книга 1. Боротьба зі злочинністю та взаємна правова допомога. – К.: Юрінком, 1996. – С. 321–322.

² Збірник Постанов Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах (п. 8, 10). – Львів: Юридичний факультет Львівського державного університету імені Івана Франка, 1998. – С. 70.

справи, приходиться до висновку про наявність цього способу вчинення злочину. Пленум Верховного Суду України, в п. 8 своєї постанови № 2 від 7 лютого 2003 року «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи», стосовно даної ознаки вказав, що **особлива жорстокість** може проявлятися в спричиненні потерпілому при вбивстві особливих фізичних (шляхом заподіяння великої кількості тілесних ушкоджень, тортур, мордування, мучення, в тому числі з використанням вогню, струму, кислоти, лугу, радіоактивних речовин, отрути, яка завдає нестерпного болю, тощо) психічних чи моральних (шляхом зганьблення честі, приниження гідності, заподіяння тяжких душевних переживань, глумління тощо) страждань. Вчиненням з особливою жорстокістю вважається умисне вбивство людини, якщо воно супроводжувалося глумлінням над трупом, а так само у присутності близьких потерпілому осіб, коли винний усвідомлював, що такими діями спричиняє їм особливі психічні чи моральні страждання. При цьому, знищення або розтин трупа людини з метою приховання вбивства не охоплюється поняттям особливої жорстокості¹.

В правозастосовній практиці нерідко виникає конкуренція пом'якшуючих і обтяжуючих вбивство людини обставин. За таких обставин вчинене кваліфікується за нормами, що передбачають кримінальну відповідальність за вбивство людини при пом'якшуючих обставинах. Так, умисне вбивство, вчинене суб'єктом в стані сильного душевного хвилювання, що виникло раптово внаслідок протизаконного насильства або тяжкої образи з боку потерпілого, або з перевищенням меж необхідної оборони, чи перевищенням заходів, необхідних для затримання злочинця, хоча б воно було вчинене з ознаками особливої жорстокості шляхом заподіяння великої кількості тілесних ушкоджень або в присутності близьких потерпілому осіб, необхідно кваліфікувати лише як умисне вбивство людини, вчинене в стані сильного душевного хвилювання (ст. 116 КК) або як умисне вбивство людини при перевищенні меж необхідної оборони чи у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця (ст. 118 КК).

Так, вироком апеляційного суду Хмельницької області від 14 серпня 2003 року Н. засуджено за п. 4 ч. 2 ст. 115 КК України. Під час перегляду справи в порядку касаційного провадження Верховний Суд України дійшов висновку, що суд не сформулював в обвинуваченні, в чому саме проявилась особлива жорстокість під час вчинення вбивства, а лише зазначив, що засуджений під час сварки при розпитті спиртних напоїв, завдаючи удари котушкою, ногами та лопатою по голові позбавив потерпілого життя. В матеріалах справи Верховний Суд також не знайшов даних, які би свідчили про те, що винний, позбавляючи потерпілого

¹ Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кирись – Львів: Ліга-прес, 2008. – С. 115.

життя, усвідомлював, що завдає йому особливих фізичних, психічних чи моральних¹.

Про необхідність усвідомлення винним факту завдання особливих фізичних чи психічних страждань Верховний Суд України звертав увагу і при вирішенні інших справ².

Про особливу жорстокість як кваліфікуючу ознаку вбивства людини свідчить спосіб вчинення цього злочину. На це звертав увагу Верховний Суд України при розгляді кримінальної справи щодо Б.³, а також при розгляді інших справ⁴.

Умисне вбивство, вчинене у стані сильного душевного хвилювання (ст.116 КК України, або матір'ю своєї новонародженої дитини (ст.117 КК України), або при перевищенні меж необхідної оборони чи в разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця (ст.118 КК України), кваліфікується тільки за цими статтями КК України, навіть якщо воно й мало ознаки особливої жорстокості.

5. Умисне вбивство людини, вчинене способом, небезпечним для життя багатьох осіб (п. 5 ч. 2 ст. 115 КК). Відповідно до п. 9 Постанови Пленуму Верховного Суду України № 2 від 7 лютого 2003 року «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи»

¹ Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах України від 14 серпня 2003 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 225–227.

² Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 15 липня 2003 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 227–230; Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 31 січня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 233–240; Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 23 березня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 240–245; Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 15 липня 2003 року // Вісник Верховного Суду України. – 2004. – № 9 – С. 21–22.

³ Ухвала судової колегії в кримінальних справах Верховного Суду України від 11 травня 1999 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 230–233.

⁴ Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 16 травня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 245–252; Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 6 червня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 252–255; Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 15 червня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 255–263; Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 31 липня 2003 року // Рішення Верховного Суду України. – 2004. – Вип.1 – С. 92–93.

як вчинене способом, небезпечним для життя багатьох осіб, умисне вбивство людини кваліфікується за умови, що винний, здійснюючи умисел на позбавлення життя певної особи, усвідомлював, що застосовує такий спосіб її вбивства, який є небезпечним для життя не тільки цієї особи, а й інших людей. При цьому небезпека для життя інших людей має бути реальною. Недодержання цієї нормативної позиції Верховного Суду України веде до неправильної кваліфікації вчиненого. Наприклад, ухвалу суду касаційної інстанції скасовано, а справу направлено на новий касаційний розгляд, оскільки висновок суду касаційної інстанції про наявність у діях засудженого кваліфікуючої ознаки, передбаченої п. 5 ч. 2 ст. 115 КК України, – неправильний (постанова Верховного Суду України від 24 січня 2013 р. // ВВСУ. – 2013. – №3. – С. 43–45)¹. Х. і Б. визнано винними в умисному вбивстві способом, небезпечним для життя багатьох осіб, із корисливих мотивів, на замовлення, за попередньою змовою групою осіб, вчиненому за таких обставин. Наприкінці лютого 2008 р. особи, щодо яких матеріали кримінальної справи виділено в окреме провадження, замовили Х. вбивство приватного підприємця К. Тоді ж вони домовилися про залучення до вбивства як виконавця громадянина Російської Федерації Б. та про винагороду в сумі 50 тис. дол. США. У процесі підготовки до злочину Х. і Б. упродовж 15–17 березня 2008 р. неодноразово приїжджали до автостоянки, де К. паркував свій автомобіль. Вони оглянули двір будинку, де проживав потерпілий, й обрали його за місце вчинення злочину. Також в районі військового полігону випробували придатність до дії пістолета-кулемета. Увечері 17 березня 2008 р. Б. і Х. автомобілем приїхали до будинку й стали чекати К. Як тільки той приїхав і пішов у бік двору будинку, Б. із пістолетом-кулеметом увійшов у той же двір і став чекати К. біля гаражів. Х., за домовленістю з Б., під'їхав до перехрестя, де очікував на Б., щоб після вбивства разом утекти з місця події, і по мобільному телефону повідомив йому, що К. уже в дворі будинку. Коли К. надійшов, Б. чергами з пістолета-кулемета вистрелив у нього. Від цих пострілів останній впав, а Б. підійшов до нього й зробив два постріли у голову².

З суб'єктивної сторони склад даного злочину передбачає наявність умисної форми вини (прямого або непрямого умислу). Винний усвідомлює, що застосовує спосіб вбивства людини, небезпечний для життя не тільки однієї людини. При цьому небезпека для життя інших людей має бути реальною. Щодо настання інших побічних наслідків, вина суб'єкта проявляється переважно у виді непрямого умислу. Позбавляючи потерпілого життя з прямим умислом, він, як правило, не бажає, але свідомо допускає настання інших суспільно-небезпечних наслідків.

¹ Практика судів України з кримінальних справ (2012–2013 рр.) / уклад. В.І. Тютюгін; за заг. ред. В.Я. Тація. – Х.: Право, 2014. – С. 440.

² Там само. – С. 441.

Таким чином, згідно з п. 5 ч. 2 ст. 115 КК, умисне вбивство людини, вчинене способом, небезпечним для життя багатьох осіб, полягає в тому, що винна особа, реалізуючи умисел на позбавлення життя потерпілого, усвідомлює, що застосовує спосіб вбивства, небезпечний для життя не тільки однієї конкретної людини. Важливою умовою для кваліфікації дій винної особи саме за цією ознакою умисного вбивства людини має бути об'єктивна реальність такої небезпеки для життя інших сторонніх осіб, які перебувають на місці вчинення злочину. Суб'єктивно ж винувата особа повинна усвідомлювати, що застосовує спосіб, який становить небезпеку для життя не лише тієї конкретної людини, яку вона хоче вбити, але й для іншої, хоча б однієї людини. Реальність небезпечності способу вбивства людини повинна оцінюватися не абстрактно, а в конкретній обстановці вчинення злочину. Зокрема, в наведеному вище конкретному випадку для з'ясування наявності чи відсутності реальної небезпеки для життя інших осіб необхідно було встановити факт перебування сторонніх осіб у місці, в напрямку якого здійснювалися постріли. Зазначене нормативне тлумачення кваліфікуючої ознаки умисного вбивства в зіставленні з установленними судом фактичними обставинами діяння, вчиненого Б. за попередньою змовою з Х. дають підстави стверджувати, що висновок касаційної інстанції про наявність у діях Б. та Х. кваліфікуючої ознаки, передбаченої п. 5 ч. 2 ст. 115 КК, неправильний і підлягає перегляду¹.

Небезпечність застосовуваного суб'єктом способу вбивства людини має оцінюватися, виходячи з конкретної обстановки його вчинення. В теорії кримінального права небезпечним для життя багатьох осіб вважається спосіб вчинення вбивства людини таким чином, коли позбавлення життя конкретної особи може супроводжуватися заподіянням шкоди невизначеному колу інших осіб, а також іншим об'єктам кримінально-правової охорони. Тому умисне вбивство людини, вчинене способом небезпечним для життя багатьох осіб має місце, зокрема, коли воно вчинене шляхом: вибуху, підпалу, затоплення, штучного влаштування сходження сніжних лавин, селевих потоків, серії пострілів, кидання гранати у місцях скупчення людей, отруєння води і їжі, що є в загальному користуванні не лише потерпілого, а й інших осіб, використання хімічних, радіоактивних речовин, бактеріологічних препаратів, використання в якості знаряддя вбивства людини транспортних засобів або інших джерел підвищеної небезпеки.

Вчинення вбивства людини таким способом підвищує його суспільну небезпечність, а також особи злочинця, оскільки при цьому виникає загроза для кількох об'єктів кримінально-правової охорони. Пленум Верховного Суду України, як уже зазначалося вище, пояснив, що небезпека для життя інших людей при цьому має бути реальною. Коли при умисному вбивстві людини, вчиненому способом, небезпечним для життя

¹ Там само. – С. 443–444.

багатьох осіб, умисно позбавлено життя кількох з них, вчинене, оскільки такий результат охоплювався умислом винного, належить кваліфікувати за пунктами 5 і 1 ч. 2 ст. 115 КК. Заподіяння ж, поряд вчинення вбивства таким способом, шкоди здоров'ю інших осіб (тілесних ушкоджень), належить також кваліфікувати за сукупністю злочинів: п. 5 ч. 2 ст. 115 КК і відповідно за статтею, що передбачає відповідальність за умисне заподіяння певного виду тілесного ушкодження, оскільки має місце ідеальна сукупність злочинів. Однак, такий підхід викликав критику в юридичній літературі. Так, О. І. Коробеев і С. В. Бородин прийшли до висновку про те, що спричинення тілесних ушкоджень іншим особам є ознакою об'єктивної сторони більш тяжкого злочину проти людини, яким є вбивство, способом, небезпечним для життя багатьох осіб і тому втрачає значення самостійного злочину та не потребує, зрозуміло, самостійної кваліфікації¹.

У тих випадках, коли високі руйнівні властивості знаряддя злочину не використовувались або використовувались в умовах, що виключають можливість заподіяння шкоди третім особам, то немає підстав кваліфікувати дії винного як вчинені способом, небезпечним для життя багатьох осіб. Наприклад, автоматична вогнепальна зброя застосовується для нанесення ударів по голові прикладом, або постріли з автоматичної зброї здійснюються в закритому приміщенні, де сторонніх осіб немає.

У разі, коли винний, позбавляючи життя особу, помилково вважав, що робить це таким способом, який є небезпечним для життя потерпілого та інших людей, в той час як той фактично небезпечним не був, вчинене належить кваліфікувати як замах на вчинення злочину, передбаченого у п. 5 ч. 2 ст. 115 КК України (п. 9 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи»).

Також як замах на вбивство людини, вчинене способом, небезпечним для життя багатьох осіб слід кваліфікувати дії винного, який з метою позбавити життя потерпілого влаштував вибух вибухового приладу, однак при цьому ніхто не постраждав за умови, що існувала реальна загроза життю іншим особам.

Як закінчений замах на вбивство двох і більше осіб, вчинений з хуліганських мотивів і способом, небезпечним для життя багатьох осіб, кваліфіковані судом дії С., який після сварки і бійки в барі, де йому було завдано легких тілесних ушкоджень, кинув гранату РГД-5 в бік осіб, з якими він мав конфлікт, внаслідок чого трьома особам, що знаходилися в барі, були заподіяні легкі тілесні ушкодження².

¹ Див.: Русское уголовное право. Курс лекций. Т. III. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та., 2000. – С. 102; Бородин С.В. Преступления против жизни / С.В. Бородин. – М.: Юристъ, 1999. – С. 120.

² Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 14 березня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 186–190.

Якщо при умисному вбивстві людини, вчиненому небезпечним для життя багатьох осіб способом, позбавлено життя й іншу особу (інших осіб), злочин кваліфікується за пунктами 1 і 5 ч.2 ст.115 КК України, а якщо заподіяно шкоду її (їх) здоров'ю, – за п.5 ч.2 ст.115 КК України та відповідними статтями цього Кодексу, що передбачають відповідальність за умисне заподіяння тілесних ушкоджень (п.9 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року №2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи»).

Є підстави ставити питання про доцільність у кримінальному законодавстві України такого складу умисного вбивства людини, як умисне вбивство із застосуванням вогнепальної зброї. Це, зокрема, зумовлюється такими аргументами:

а) за даними Національної поліції, в українців офіційно зареєстровано більше 890 тисяч одиниць вогнепальної зброї. Крім того, українці щорічно купують 70–100 тисяч одиниць зброї¹. За різними оцінками, значно зросло нелегальне поширення кількості зброї: лише за 2013–2015 роки було рограбовано або втрачено щонайменше 300000 одиниць стрілецької зброї й легких озброєнь². Станом на 01.10.2017 року поліцією було вилучено з незаконного володіння 215432 одиниці вогнепальної зброї³.

а) статистичні дані підтверджують наявність значної кількості випадків використання вогнепальної зброї під час вчинення злочинів проти життя та здоров'я, зокрема умисних вбивств. Так, у 2013 році було вчинено 62 умисних вбивств та замахів на вбивство з використанням вогнепальної зброї, у 2014р. – 320; 2015р. – 194; у 2016р. – 95 таких злочинів. Офіційні дані так само свідчать про велику кількість зброї, яка щорічно вилучається органами поліції. Так, у вересні 2017р. За фактами вилучення зброї Національною поліцією було відкрито 2083 кримінальних проваджень, тоді як за весь 2016 р. – 6087⁴.

б) за окремими експертними оцінками, лише станом на 2009 рік у громадян України в незаконному володінні наявна велика кількість вогнепальної зброї – понад 40 000 одиниць, що знаходилась у розшуку⁵.

¹ Скільки зброї мають на руках українці: офіційні та реальні дані дуже відрізняються [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://24tv.ua/skilki_zbroyi_mayut_na_rukah_ukrayintsi_ofitsiyni_ta_realni_dani_duzhe_vidriznyayutsya_n1004335

² Нелегальна зброя в Україні. Повна версія документу від Small Arms Survey [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zbroya.info/uk/blog/13140_nelegalna-zbroia-v-ukrayini-povna-versiia-dokumentu-vid-small-arms-survey/

³ Факти, статистика та аналітика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zbroya.info/uk/topic/statistika-ta-analitika/all/48_fakti

⁴ Кіріленко Федір. Незаконний обіг зброї і стан боротьби зі злочинами, вчиненими з її використанням / Федір Кіріленко, Андрій Загоруйко // Национальный юридический журнал: теория и практика. – 2017. – декабрь. – С. 120.

⁵ Литвин О. Загальна характеристика стану злочинності / О. Литвин // Юридичний журнал. – 2009. – № 12. – С. 57.

На розгляді у Верховній Раді України уже давно перебуває черговий проект Закону України «Про зброю», у випадку прийняття якого будуть істотно розширені можливості для законного набуття громадянами України вогнепальної зброї. У зв'язку з цим кількість одиниць зброї, що перебуватиме на руках в громадян, зросте. Це неодмінно призведе до збільшення кількості вчинення різноманітних умисних злочинів з використанням вогнепальної зброї, кількість яких і так є великою сьогодні.

г) такий склад злочину наявний у кримінальному законодавстві деяких зарубіжних держав, зокрема: Англії, Республіки Польща, Таджикистану, Латвії. Однак у кримінальному законодавстві окремих держав вчинення злочину з використанням зброї є обставиною, яка обтяжує покарання. Наприклад: п. 10 ст. 48 кримінального кодексу Латвійської Республіки; п. к. ст. 77 КК Республіки Молдова; п. 1.10. ст. 61 КК Азербайджанської Республіки; п. 13. ст. 55 КК Киргизької Республіки; п. к. ч. 1 ст. 63 КК Російської Федерації. Серед обтяжуючих обставин, передбачених у ст. 67 КК України, немає такої обтяжуючої обставини.

Наявність такої кваліфікуючої ознаки у ст. 115 КК України матиме певний профілактичний вплив. Що стосується вибухових речовин, то в п. 5 ч. 2 ст. 115 КК охоплюється вбивство, вчинене способом, небезпечним для життя багатьох осіб, яке включає в себе і вбивство з використанням вибухових речовин.

У зв'язку з цим доцільно доповнити п. 5 ч. 2 ст. 115 КК України новим складом умисного вбивства людини при обтяжуючих обставинах – умисне вбивство із застосуванням вогнепальної зброї, та викласти його в такій редакції: «вчинене способом, небезпечним для життя багатьох осіб або із застосуванням вогнепальної зброї».

6. Умисне вбивство людини, вчинене з корисливих мотивів (п. 6 ч. 2 ст. 115 КК). Основним безпосереднім об'єктом цього злочину є охоронювані кримінальним законом суспільні відносини щодо забезпечення життя людини. Додатковим безпосереднім об'єктом – охоронювані кримінальним законом суспільні відносини щодо забезпечення права власності.

Як вчинене з корисливих мотивів умисне вбивство людини кваліфікується в разі, коли винний, позбавляючи життя потерпілого, бажав одержати у зв'язку з цим матеріальні блага для себе або інших осіб (заволодіти грошима, коштовностями, цінними паперами, майном тощо), одержати чи зберегти певні майнові права, уникнути матеріальних витрат чи обов'язків (одержати спадщину, позбавитися боргу, звільнитися від платежу тощо) або досягти іншої матеріальної вигоди. При цьому не має значення, чи одержав винний ту вигоду, яку бажав одержати внаслідок вбивства, а також коли виник корисливий мотив – до початку чи під час вчинення цього злочину.

За п. 5 ч. 2 ст. 115, як вчинене з корисливих мотивів, слід кваліфікувати також умисне вбивство людини з метою подальшого використання

її органів чи тканин в певних корисливих цілях (для трансплантації, незаконної торгівлі тощо)¹. При цьому слід зазначити, вилучення з корисливих мотивів, органу або тканини у людини шляхом примушування або обману, що завідомо для суб'єкта злочину, заподіяло смерть потерпілому, належить кваліфікувати, залежно від обставин справи, не лише за п. 6 ч. 2 ст. 115 КК, але і за відповідною частиною ст. 143 КК, оскільки суб'єкт посягає одночасно на два об'єкти: а) охоронювані кримінальним законом суспільні відносини щодо забезпечення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини і б) охоронювані кримінальним законом суспільні відносини щодо забезпечення життя людини.

У разі вчинення умисного вбивства людини під час розбійного нападу, вимагання, незаконного заволодіння транспортним засобом дії винного кваліфікуються за п. 6 ч. 2 ст. 115 КК України і статтею, якою передбачено відповідальність за злочинне заволодіння майном (ч. 4 ст. 187, ч. 4 ст. 189, ч. 3 ст. 262, ч. 3 ст. 308, ч. 3 ст. 312, ч. 3 ст. 313, ч. 3 ст. 289 КК України). На це звернув увагу Верховний Суд України при розгляді кримінальної справи щодо В. і К.² Однак, якщо умисел на заволодіння майном виник у винного після вбивства людини, вчиненого з інших мотивів, кваліфікація його дій за п. 6 ч. 2 ст. 115 КК України виключається. В такому випадку заволодіння майном слід кваліфікувати як таємне викрадення чужого майна (крадіжка) за відповідною частиною ст. 185 КК України (див. також п. 10 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи»).

До числа вбивств людини з корисливих мотивів також відносять умисне вбивство службового колеги з метою зайняття його високооплачуваної посади; умисне вбивство потерпілого з метою споживання його тіла як продукту харчування.

Для наявності даного складу умисного вбивства людини не має значення, чи досяг винний тієї матеріальної вигоди, якої прагнув.

В ряді випадків вбивство людини з корисливий мотивів кваліфікується за сукупністю з іншими злочинами. Найбільш типовими з них є такі:

1) коли суб'єкт вчиняє умисне вбивство людини під час нападу або зразу ж після нього з метою заволодіння або утримання майна, то вчинене належить кваліфікувати як умисне вбивство людини з корисливих мотивів (п. 6 ч. 2 ст. 115 КК) та розбій (ч. 4 ст. 187 КК);

¹ Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кириш. – Львів: Ліга-прес, 2008. – С. 115–124.

² Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 25 жовтня 2005 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 288–292.

2)коли умисне вбивство людини вчинене з метою заволодіння предметами, відповідальність за розкрадання яких передбачена спеціальними нормами (наприклад, ст.ст. 262, 308, 312, 313 КК), то вчинене належить кваліфікувати за п. 6 ч. 2 ст. 115 КК та за відповідною спеціальною нормою;

3)коли умисне вбивство людини вчинене при незаконному заволодінні транспортним засобом з корисливих мотивів, то вчинене належить кваліфікувати за п. 6 ч. 2 ст. 115 та ч. 4 ст. 187 КК, а при відсутності корисливих мотивів – за п. 9 ч. 2 ст. 115 та ч. 3 ст. 289 КК¹.

Коли умисел суб'єкта на заволодіння майном виник після вбивства людини з інших мотивів, то вчинене ним належить кваліфікувати, залежно від обставин, за відповідною частиною ст. 115 та за ст. 185 (крадіжка) чи 186 (грабіж) КК.

Дії підбурювача умисного вбивства людини з корисливих мотивів, якщо він при цьому не вчиняє більш тяжкого злочину, необхідно кваліфікувати за п. 4 ст. 27 і п. 6 ч. 2 ст. 115 КК незалежно, що його особисті мотиви щодо позбавлення життя потерпілого не були корисливими.

7. Умисне вбивство людини з хуліганських мотивів (п. 7 ч. 2 ст. 115 КК) наявне тоді, коли винний позбавляє іншу особу життя внаслідок явної неповаги до суспільства, нехтування загальнолюдськими правилами співжиття і нормами моралі, а так само без будь-якої причини чи з використанням малозначного приводу (п. 11 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи»).

Так, наприклад, у кримінальній справі щодо П. і В. Верховний Суд зазначив, що умисне вбивство потерпілого з особливою жорстокістю та з використанням незначного приводу правильно кваліфіковано як вчинене з хуліганських мотивів за п. 4, 7, 12 ч. 2 ст. 115 КК України².

Якщо, крім вбивства людини з хуліганських мотивів, винний вчинив ще й інші хуліганські дії, що супроводжувались особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом, вчинене кваліфікується за п. 7 ч. 2 ст. 115 і за відповідною частиною ст. 296 КК України.

З суб'єктивної сторони таким є вбивство людини, вчинене з прямим чи непрямим умислом на ґрунті явної неповаги до суспільства, нехтування загальнолюдськими правилами співжиття і нормами моралі, а так само умисне вбивство людини без будь-якої причини чи

¹ Про судову практику в справах про злочини проти життя і здоров'я людини: постанова Пленуму Верховного суду України від 1 квітня 1994 р. № 1 із змінами від 3 грудня 1997 р., 26 лютого 1999 р. № 3 (п. 28) // Збірник Постанов Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах. – Львів: Юридичний факультет Львівського державного університету імені Івана Франка, 1998. – С. 96–108.

² Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 18 квітня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 341–347.

з використанням малозначного приводу. Отже, хуліганський мотив є обов'язковою, конструктивною ознакою такого складу вбивства людини. В теорій кримінального права до числа хуліганських мотивів відносять: бешкетування; п'яну відвагу (завзяття); намагання в найбільш грубій формі продемонструвати свою «могутність і силу»; бажання познущатися над оточуючими; звернути на себе увагу цинічною поведінкою; геро-стратівським шляхом (ганебні слова); намагання протиставити свою, гінертрофовану, суб'єктивну уяву «власного Я» будь-якій іншій людині або невизначеному колу осіб; намагання проявити і показати себе; отримати задоволення від самого факту позбавлення життя іншої людини. Цілком обґрунтованою є думка О.І. Коробеева розуміти вбивство людини з хуліганських мотивів як прояв з боку винного крайнього егоцентризму, нетерпимості до наявних в суспільстві моральних і правових заборон і обмежень, вираз бравади і вседозволеності, намагання своїми агресивними діями девальвувати цінності людського життя¹.

За наявності реальної сукупності умисного вбивства людини з хуліганських мотивів і хуліганства, вчинене належить кваліфікувати за п. 7 ч. 2 ст. 115 та за ст. 296 КК. Коли під час хуліганства заподіяно смерть потерпілого з необережності, дії суб'єкта слід кваліфікувати за відповідною частиною ст. 296 та за ст. 119 КК².

Умисне вбивство людини в сварці чи бійці, яку розпочав сам потерпілий, а так само з ревнощів, помсти чи інших мотивів, що виникли на ґрунті особистих відносин, хоча при цьому і було порушено громадський порядок, не можна кваліфікувати як вчинене з хуліганських мотивів (п. 11 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи»).

8. Умисне вбивство особи, чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку (п. 8 ч. 2 ст. 115 КК). Відповідно до п. 12 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи»³ відповідальність за вбивство особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку настає, якщо злочин вчинено з метою не допустити чи припинити **правну(правослужбярну) діяльність потерпілого** у зв'язку з виконанням ним зазначеного обов'язку, змінити

¹ Русское уголовное право. Курс лекций. Т. III. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та., 2000. – С. 115.

² Збірник Постанов Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах. – Львів: Юридичний факультет Львівського державного університету імені Івана Франка, 1998. – С. 197.

³ Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кириш – Львів: Ліга-прес, 2008. – С. 115–124.

характер останньої, а так само з мотивів помсти за неї незалежно від часу, що минув з моменту виконання потерпілим своїх обов'язків до вбивства.

Під виконанням службового обов'язку розуміють правну (правослухняну) діяльність особи, яка входить до кола її повноважень, що витікають з трудового договору або контракту, а під виконанням громадського обов'язку – правне (правослухняне) здійснення спеціально покладених на особу громадських повноважень чи інших дій в інтересах суспільства або окремих громадян, зокрема, припинення правопорушення, повідомлення органам влади про вчинений злочин або готування до вчинення злочину, дача свідком чи потерпілим показів щодо вчинення винним злочину, тощо.

Час, що пройшов з моменту виконання потерпілим свого службового чи громадського обов'язку, не впливає на кваліфікацію вчиненого суб'єктом.

Дана норма кримінального закону спрямована на захист життя осіб, які правно(правослухняно) здійснюють службовий або громадський обов'язок, а тому умисне вбивство особи, яка виконувала такий обов'язок протиправно (перевищення влади або службових повноважень, зловживання владою або службовим становищем тощо) не може кваліфікуватися за п. 8 ч. 2 ст. 115 КК.

При кваліфікації діянь особи за п. 8 ч. 2 ст. 115 КК України, що передбачає відповідальність за вбивство особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку, особливу увагу слід приділяти мотивам вбивства. Якщо ж вбивство було вчинене з хуліганських мотивів, то кваліфікація діяння за п. 8 ч. 2 ст. 115 КК України виключається. Умисне вбивство громадянина, який вживав заходи щодо припинення хуліганства, належить кваліфікувати за п. 8 ч. 2 ст. 115 КК. Такі дії не потребують додаткової кваліфікації ще й за п. 7 ч. 2 ст. 115 КК. Хуліганство і наступне вбивство особи, яка вживала заходи щодо припинення хуліганства, необхідно кваліфікувати за відповідною частиною ст. 296 і п. 8 ч. 2 ст. 115 КК.

Кримінальний закон має за мету захистити не лише осіб у зв'язку з виконанням ними службового або громадського обов'язку, але і їх близьких родичів. Необхідно зазначити, що поняття в чинному КК України не визначене і тому виникає проблема його розуміння в процесі правозастосування.

Практика, до прийняття КПК 13 квітня 2012 року і набрання ним чинності, застосовувала п. 11 ст. 32 чинного тоді КПК, згідно якого до близьких родичів відносилися: батьки, дружина, діти, рідні брати і сестри, дід, баба, внуки. Таке саме визначення даного поняття міститься і в п. 12 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року №2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи». В п. 1 ч. 1 ст. 3 чинного тепер КПК визначене нове поняття – «близькі родичі та члени сім'ї», до числа яких віднесено: чоловіка, дружину, батька, матір,

вітчима, мачуху, сина, дочку, пасинка, падчерицю, рідного брата, рідну сестру, діда, бабу, прадіда, прабабу, внука, внучку, правнука, правнучку, усиновлювача, усиновленого, опікуна, піклувальника, особу, яка переюуває під опікою або піклуванням, а також особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом і мають взаємні права та обов'язки, у тому числі особи, які проживають, але не перебувають у шлюбі.

Попри такий широкий «діапазон» зазначених осіб, виникають питання: 1) чому до цього переліку не включені інші брати і сестри, наприклад двоюрідні, дядьки та тітки тощо?; 2) чому визначення цього поняття не узгоджене з п. 8 ч. 2 ст. 115 КК, де вжито поняття «близькі родичі»?

Необхідно звернути увагу на те, що в кримінальних кодексах Російської Федерації (п. «б» ч. 2 ст. 105), Республіки Білорусь (п. 10 ч. 2 ст. 139), Латвійської Республіки (п. 1 ст. 118) замість поняття «близького родича» застосоване поняття «близького», яке за змістом є ширшим. До числа «близьких», згідно російської доктрини кримінального права, належать не лише названі близькі родичі, але й особи, які завідомо для винного є дорогими для того, хто виконує службовий або громадський обов'язок, в силу особистісних стосунків – інший родич, товариш, приятель, наречена, наречений, сусід, діловий партнер, співмешканець, коханець, коханка тощо¹. В п. 3 ч. 2 ст. 4 КК Республіки Білорусь закріплено, що «близькими» є близькі родичі і члени сім'ї потерпілого або особи, яка вчинила злочин, або інші особи, яких потерпілий або особа, що вчинила злочин, обґрунтовано визнають своїми близькими². Видається, що такий підхід є більш продуктивним, коли йдеться про захист законних прав і інтересів особи, яка виконує службовий або громадський обов'язок.

Наприклад, як замах на вбивство особи у зв'язку з виконанням нею службового обов'язку були кваліфіковані дії Г.М. Його визнано винним у тому, що 16 травня 2005 року близько 23 год. з метою вбивства заступника директора районної філії ВАТ «Волиньобленерго» з помсти за відключення від електропостачання за несплату коштів за спожиту енергію очолюваного Г.М. підприємства приїхав додому до потерпілого, висловлював погрози та здійснив цілеспрямований постріл з відстані 5 м. у Г.Л. із заздалегідь підготовленого обрізу мисливської зброї. Однак свій намір до кінця не довів, оскільки потерпілий, побачивши рушницю, почав тікати, а після пострілу, отримавши поранення впав на землю. Після цього Г.М. з місця події втік³.

¹ Комментарий к уголовному кодексу Российской Федерации. – М.: Норма, 2001. – С. 227; Русское уголовное право. Курс лекций. Т. III. – Владивосток. Изд-во Дальневосточного ун-та. 2000. – С. 87.

² Комментарий к Уголовному кодексу Республики Беларусь / под общей ред. А.В. Баркова. – Минск: Тесей, 2003. – С. 12.

³ Ухвала суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 4 квітня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 355–361.

Суспільна небезпека цього злочину полягає в тому, що посягання здійснюється не лише на життя потерпілої особи, а й на інший об'єкт – суспільні відносини, що покликані забезпечувати потерпілому право здійснювати свої службові чи громадські обов'язки.

Дана кваліфікуюча обставина буде відсутня, якщо вбивство вчиняється з метою помсти за невиконання чи неналежне виконання особою своїх службових чи громадських обов'язків. У такому випадку відсутній додатковий об'єкт такого вбивства, а саме – немає посягання на встановлений порядок виконання службових чи громадських обов'язків. Вчинене в такому випадку, за відсутності ознак інших вбивств при обмежуючих чи пом'якшуючих обставинах належить кваліфікувати за ч.1 ст.115 КК України.

Деколи при вбивстві особи чи її близького родича у зв'язку з правним(правослухняним) виконанням цією особою службового або громадського обов'язку може мати місце конкуренція норм кримінального закону. Зокрема, умисне вбивство або замах на вбивство державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу чи його близьких родичів, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного або їх близьких родичів, захисника чи представника особи або їх близьких родичів, начальника військової служби чи іншої особи, яка виконує обов'язки з військової служби, представника іноземної держави або іншої особи, яка має міжнародний захист, за наявності відповідних ознак відповідного складу злочину, належить кваліфікувати тільки за статтями 112, 348, 379, 400, ч. 4 ст. 404, ст. 443 КК України. Разом з тим, коли умисне вбивство зазначених осіб чи замах на нього вчинені за інших обтяжуючих обставин, передбачених у ч. 2 ст. 115 КК України, дії винної особи додатково кваліфікуються і за відповідними пунктами цієї статті.

9. Умисне вбивство людини з метою приховати інший злочин або полегшити його вчинення (п. 9 ч. 2 ст. 115 КК). Для кваліфікації умисного вбивства людини як такого, що вчинене з метою приховати інший злочин, немає значення, чи був винний причетним до злочину, який приховується. Якщо він вчинив умисне вбивство людини з метою приховати раніше вчинений ним злочин, його дії кваліфікуються за тією статтею КК України, якою передбачено відповідальність за приховуваний злочин, та за п. 9 ч. 2 ст. 115 КК України. Дії винного, який вчинив умисне вбивство людини з метою приховати злочин іншої особи, додатково кваліфікувати ще й за ст. 396 КК України не потрібно. Якщо вбивство людини з метою приховання злочину, вчиненого іншою особою, **було заздалегідь обіцяне**, відповідальність настає за п. 9 ч. 2 ст. 115 КК України і за пособництво в тому злочині, який приховувався. Дії винного кваліфікуються як умисне вбивство людини з метою полегшити

вчинення іншого злочину незалежно від того, був цей інший злочин вчинений чи ні¹.

Кваліфікуючими ознаками суб'єктивної сторони такого складу злочину є наявність вини у виді прямого умислу на позбавлення життя потерпілого та мета – приховати інший злочин або полегшити його вчинення. Поняттям «інший злочин» охоплюється як закінчений так і незакінчений злочин (ст. 13 КК), якими є готування до злочину та замах на злочин. На кваліфікацію вчиненого за п. 9 ч. 2 ст. 115 КК не впливає те, чи був винний виконавцем (співвиконавцем) іншого злочину, чи його організатором, підбурювачем, або пособником.

Таким чином, не має значення для кваліфікації вчиненого за п. 9 ч. 2 ст. 115 КК чи здійснив суб'єкт свій умисел на приховання або полегшення вчинення іншого злочину. Якщо вбивство особи, його близького родича вчинене винним після викриття цієї особою вчиненого винним злочину, або викриття його злочинної діяльності, то наяву умисне вбивство у зв'язку з виконанням особою громадського обов'язку (п. 8 ч. 2 ст. 115 КК).

Потерпілим при умисному вбивстві людини **з метою приховати** інший злочин може бути будь-яка людина, котра володіє певною інформацією про цей вчинений злочин, що викликає у суб'єкта побоювання викриття цього злочину і спонукає його до позбавлення цієї людини життя.

Потерпілим при умисному вбивстві людини **з метою полегшити вчинення іншого злочину** може бути будь-яка людина, яка володіє інформацією щодо цього підготовлюваного чи вчинюваного злочину, здатна перешкодити його закінченню, що викликає у суб'єкта відповідне побоювання і спонукає його до позбавлення цієї людини життя.

Вбивство людини з метою приховати інший злочин або полегшити його вчинення кваліфікується за сукупністю з іншими злочинами:

а) коли винний особисто вчинив інший злочин та умисне вбивство людини з метою його приховання – за статтею, яка передбачає відповідальність за інший вчинений злочин, та за п. 9 ч. 2 ст. 115 КК;

б) коли винний особисто вчинив інший злочин, а пізніше для його приховування замовив умисне вбивство людини, яке було вчинене, його дії належить кваліфікувати за статтею, яка передбачає відповідальність за інший вчинений злочин, та, залежно від конкретних обставин справи, за ч. 3 чи 4 ст. 27 і п.п. 9, 11 ч. 2 ст. 115 КК. Дії виконавця замовленого вбивства людини з метою приховати раніше вчинений замовником злочин, якщо вони вчиненні з метою одержання від замовника грошей, матеріальних цінностей чи інших вигод матеріального характеру, – за п.п. 6, 9, 11 ч. 2 ст. 115 КК;

¹ Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи (п.13): постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кириш – Львів: Ліга-прес, 2008. – С. 115–124.

в) коли умисне вбивство людини з метою приховати інший злочин, вчинений іншою особою, було заздалегідь обіцяне, то, як уже зазначалося, вчинене винним необхідно кваліфікувати за п. 9 ч. 2 ст. 115 КК та як співучасть у іншому злочині, який приховувався. Дії виконавця іншого злочину, що приховувався, – за статтею, що передбачає відповідальність за вчинений ним інший злочин і за підбурювання до вчинення вбивства людини з метою приховати інший злочин (ч. 4 с. 27 і п. 9 ч. 2 ст. 115 КК);

г) коли умисне вбивство людини з метою приховати інший злочин або полегшити його вчинення вчинене за попередньою змовою групою осіб або особою, яка раніше вчинила умисне вбивство людини, за винятком вбивства, передбаченого статтями 116–118 КК, то вчинене належить кваліфікувати відповідно за п. 9 ч. 2 ст. 115 та п. 12 або 13 ч. 2 ст. 115 КК.

10. Умисне вбивство людини, поєднане із зґвалтуванням або насильницьким задоволенням статевої пристрасті неприродним способом (п. 10 ч. 2 ст. 115 КК). В сучасному цивілізованому суспільстві основними вимогами нормального устрою статевої моралі і статевих зносин є такі:

1) учасниками статевих зносин можуть бути тільки особи, які досягли певного віку;

2) партнери мають усвідомлювати суть цих відносин і їх можливі біологічні і соціальні наслідки;

3) статеві зносини мають ґрунтуватися на основі добровільності та на основі моральної та правової рівності їх учасників;

4) недопустимість застосування для вступу в статеві зв'язки насильства, погроз, а також ігнорування волі партнера¹.

Зґвалтуванням, згідно ч. 1 ст. 152 КК України, вчинення дій сексуального характеру, пов'язаних з вагінальним, анальним або оральним проникненням в тіло іншої особи з використанням геніталій або будь-якого іншого предмета, без добровільної згоди потерпілої особи.

Необхідно звернути увагу на той факт, що Законом України від 6 грудня 2017 року внесені зміни до чинного КК України. Зокрема, ст. 152 «Зґвалтування» подана в новій редакції, а ст. 153 «Насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом» замінене статтею під цим же номером з такою назвою «Сексуальне насильство». Вона за змістом відрізняється істотно від попередньої редакції цієї статті і не містить у собі словосполучення «неприродним способом»².

Пункт 10 ч. 2 ст. 115 КК тепер сформульований в такій редакції «10. Поєднане із зґвалтуванням або сексуальним насильством».

¹ Яковлев Я.М. Половые преступления / Я.М. Яковлев. – Душанбе: Ирфон, 1969. – С. 15–16.

² Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами: Закон України від 6 грудня 2017 р. № 2227-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19#n6>

Вбивством людини, *поєднаним із зґвалтуванням або сексуальним насильством* є:

а) вбивство під час зґвалтування або сексуального насильства;

б) вбивство з метою помсти за спричинений під час зґвалтування або сексуального насильства опір, як у випадку закінченого зґвалтування чи сексуального насильства, так і у випадку, коли ці злочини до кінця довести не вдалося;

г) вбивство з метою вчинити статевий акт з трупом (некрофілія).

Виходячи з наведених вище змін до чинного КК України, п. 14 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи»¹ належно б сформулювати так: «Умисне вбивство тягне відповідальність за п. 10 ч. 2 ст. 115 КК України (вбивство, поєднане із зґвалтуванням чи сексуальним насильством), якщо воно було поєднане зі зґвалтуванням потерпілої особи або сексуальним насильством, тобто мало місце в процесі вчинення зазначених злочинів чи одразу ж після нього. При цьому злочинні дії кваліфікуються і за ч. 5 ст. 152 чи ч. 5 ст. 153 КК України або ще й за відповідною частиною ст. 15 КК України».

Як умисне вбивство людини, вчинене за попередньою змовою групою осіб, поєднане зі зґвалтуванням потерпілої та зґвалтування потерпілої (кваліфікується за п. 10, 12 ч. 2 ст. 115; ч. 5 ст. 152 КК України). Так подібні дії кваліфіковані Ухвалою колегії суддів Судової палати Верховного Суду України в справі Р. та С. Вони визнані винними у тому, що, познайомившись на дискотеці з дівчиною, відвели її у безлюдне місце на території дитячого садка, де, використовуючи її безпорадний стан внаслідок алкогольного сп'яніння і застосовуючи фізичне насильство, по черзі гвалтували її. Після таких дій з метою помститися за опір, який потерпіла чинила при зґвалтуванні, вони задушили її колготами, а після цього труп потерпілої кинули в люк².

Умисне вбивство людини з метою задовольнити статеву пристрасть із трупом також тягне відповідальність за п. 10 ч. 2 ст. 115 КК України.

У випадках, коли особу було умисно вбито через певний час після її зґвалтування чи сексуального насильства з метою їх приховання, дії винного кваліфікуються за сукупністю злочинів, передбачених відповідними частинами ст. 152 або ст. 153 та п. 9 ч. 2 ст. 115 КК України.

Таку позицію займає й судова практика. Так, А., І. та В. вживали спиртні напої в кафе та домовились між собою домогтися статевих зносин

¹ Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кириш – Львів: Ліга-прес, 2008. – С. 115–124.

² Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 14 березня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 371–376.

з К., яка в цей час теж була в кафе. Коли потерпіла вийшла з кафе, всі троє наздогнали її та запропонували провести додому. Проходячи через темну вулицю вони запропонували їй вступити з ними в статеві відносини. Оскільки К. відмовила, всі троє застосували до неї насильство, нанісши не менше 20 ударів кулаками по тілу, роздягли та зівалтували. Потім з метою приховати вчинений ними злочин, вони вбили її, кидаючи почергово важкий камінь їй на голову. Дії винних Судова палата в кримінальних справах Верховного Суду України кваліфікувала за п. 9, 12 ч. 2 ст. 115 та чинної тоді ч. 4 ст. 152 КК України¹.

Умисне вбивство потерпілої особи з помсти за опір, вчинений нею при зівалтуванні чи сексуальному насильстві, також потрібно кваліфікувати також за сукупністю злочинів: відповідна частина ст. 152 або 153 та п. 10 ч. 2 ст. 115 КК України.

Заподіяння смерті через необережність у процесі зівалтування або сексуального насильства, кваліфікується лише за ч. 5 ст. 152 або ч. 5 ст. 153 КК України.

У правозастосовній практиці трапляються випадки, коли смерть потерпілої особи настає не в результаті сексуального насильства, а внаслідок залишення такої особи в небезпеці після зівалтування або сексуального насильства. Кваліфікація вчиненого в таких випадках винним здійснюється за відповідною частиною ст. 152 або 153 та ч. 3 ст. 135 КК України.

У тих випадках, коли умисне вбивство потерпілої особи вчинене у процесі «комбінованого» статевого насильства: зівалтування і сексуального насильства, має місце сукупність злочинів – п. 10 ч. 2 ст. 115 і ч. 5 ст. 152 та ч. 5 ст. 153 КК України.

Спірним у теорії кримінального права є питання щодо кваліфікації умисного вбивства особи, яка могла перешкодити вчиненню зівалтування або сексуального насильства чи повідомити про їх вчинення. Думається, що таке вбивство вчиняється з метою приховати зівалтування чи сексуальне насильство або полегшити їх вчинення, і тому наявна сукупність злочинів, передбачених у п. 9 ч. 2 ст. 115 та ч. 5 ст. 152 або ч. 5 ст. 153 КК. Умисне вбивство особи, яка перешкоджала вчиненню зівалтування, належить кваліфікувати як вчинене у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку (п. 8 ч. 2 ст. 115 КК) та за ч. 5 ст. 152 чи ч. 5 ст. 153.

Даний вид вбивства людини може бути вчинений і за наявності інших обтяжуючих обставин, передбачених у ч. 2 ст. 115 КК, що зумовлює необхідність кваліфікації вчиненого і за сукупністю з іншими відповідними пунктами даної статті.

¹ Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 31 січня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 366–371.

11. Умисне вбивство людини, вчинене на замовлення (п. 11 ч. 2 ст. 115 КК). Умисне вбивство людини, **вчинене на замовлення**, – це умисне позбавлення життя потерпілого, здійснене особою (виконавцем) за дорученням іншої особи (замовника). Таке доручення може мати форму наказу, розпорядження, а також угоди, відповідно до якої виконавець зобов'язується позбавити потерпілого життя, а замовник – вчинити в інтересах виконавця певні дії матеріального чи нематеріального характеру або ж не вчиняти їх (п. 15 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи»).

Виділення такої кваліфікуючої ознаки, як вбивство людини на замовлення, викликано збільшенням чисельності таких вбивств та їх професіоналізацією. Як правило, особа, що вчиняє вбивство на замовлення, отримує за це винагороду.

Якщо замовлення умисного вбивства людини мало форму угоди, відповідальність за п. 11 ч. 2 ст. 115 КК України настає незалежно від того, коли були вчинені обіцяні виконавцеві дії – до чи після вбивства людини, виконав чи не виконав замовник свою обіцянку, збирався він це робити чи ні.

Виникає запитання, а що ж таке дії матеріального та нематеріального характеру. П. 15 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи»¹ визначено, що **під діями матеріального характеру** слід, зокрема, розуміти: сплату виконавцеві винагороди за вчинення вбивства людини, передачу чи збереження прав на майно, звільнення від майнових зобов'язань тощо; **під діями нематеріального характеру** необхідно розуміти будь-які дії, вчинення чи невчинення яких безпосередньо не пов'язане з матеріальними інтересами виконавця вбивства людини. Наприклад, допомога у працевлаштуванні, вирішенні певних життєвих проблем, звільнення від кримінальної відповідальності, залучення до вчинення інших злочинів, якщо цього бажає виконавець, тощо.

Відповідно до п. 15 названої вище Постанови Пленуму Верховного Суду України: 1) замовник умисного вбивства людини, залежно від конкретних обставин справи, є або підбурювачем, або організатором, якщо тільки він не є співвиконавцем цього вбивства, і його дії належить кваліфікувати за ч. 3 чи 4 ст. 27 і п. 11 ч. 2 ст. 115 КК. За наявності для того підстав вчинене суб'єктом слід кваліфікувати і за іншими пунктами ч. 2 ст. 115. Зокрема, за п. 6 ч. 2 ст. 115 КК, якщо виконавець вчинив вбивство з метою одержання вигод матеріального характеру, та за п. 12 ч. 2 ст. 115 КК, якщо

¹ Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кириць – Львів: Ліга-прес, 2008. – С. 115–124.

вбивство було замовлено групою осіб. У випадку, коли замовник умисного вбивства був його співвиконавцем, вчинене ним належить кваліфікувати за п. 11 і 12 ч. 2 ст. 115 КК як умисне вбивство, вчинене на замовлення за попередньою змовою групою осіб, а за наявності підстав – і за іншими пунктами цієї статті. Так, колегія суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України при розгляді справи щодо Б., К. та Ч. дії особи – замовника вбивства, яка схилила іншу особу до вчинення злочину, та пособника цього вбивства, кваліфікувала як співучасть у злочині, відповідно, за ч. 4 ст. 27 і ч. 5 ст. 27 та пунктами 6, 11 ч. 2 ст. 115 КК України¹;

2) якщо ж замовник умисного вбивства людини, який не є співвиконавцем вбивства, керувався корисливими, а виконавець – якимись іншими мотивами, дії замовника необхідно кваліфікувати за ч. 3 чи 4 ст. 27 і п. 6 та 11 ч. 2 ст. 115 КК. Пункт 11 ч. 2 ст. 115 КК, зрозуміло, не може застосовуватися, коли замовлене не умисне вбивство, а якийсь інший насильницький злочин. Коли, наприклад, замовник доручив виконавцеві заподіяти потерпілому тілесні ушкодження, а виконавець умисно вбив потерпілого, то замовник підлягає кримінальній відповідальності за співучасть у злочині, який він організував або до вчинення якого підбурював, а виконавець – за умисне вбивство. Дії виконавця умисного вбивства на замовлення необхідно кваліфікувати за п. 11 ч. 2 ст. 115 КК, а за наявності підстав – і за іншими пунктами даної статті;

3) у випадках, коли умисне вбивство людини на замовлення вчиняється з метою одержання від замовника грошей, матеріальних цінностей чи інших вигод матеріального характеру (тобто з корисливих мотивів), дії виконавця кваліфікуються за пунктами 6 і 11 ч. 2 ст. 115 КК України. Так, Верховний Суд України визнав, що суд правильно кваліфікував за п. 6, 11, 12 ч. 2 ст. 115 КК України дії засуджених, які вчинили умисне вбивство на замовлення з метою одержання грошової винагороди².

4) у разі, коли виконавець погодився позбавити потерпілого життя, але з причин, що не залежали від його волі, умисел на його вбивство до кінця не довів, дії замовника залежно від конкретних обставин належить кваліфікувати як співучасть у готуванні до умисного вбивства на замовлення (ч. 3 чи 4 ст. 27, ч. 1 ст. 14 і п. 11 ч. 2 ст. 115 КК) чи співучасть у замаху на це умисне вбивство (ч. 3 чи 4 ст. 27, ч. 2 чи 3 ст. 15 і п. 11 ч. 2 ст. 115 КК). Аналогічно слід кваліфікувати дії замовника, який замовив

¹ Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 6 квітня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 397–405.

² Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 16 березня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 378–385; Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 25 квітня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 387–397.

вбивство людини працівнику правоохоронних органів, який відповідно до Закону України «Про оперативну-розшукову діяльність» діяв з метою викриття замовника. Наприклад, вироком апеляційного суду Вінницької області від 13 грудня 2005 року Т.О. була засуджена за ч. 3 ст. 27, ч. 1 ст. 14, п. 11 ч. 2 ст. 115 КК України. Вона визнана винною у вчиненні злочину за таких обставин. Т.О. та Т.Г. перебували в зареєстрованому шлюбі з 1988 року. Після розірвання шлюбу вони продовжували проживати в тій самій квартирі. Через деякий час Т.Г. одружився вдруге і став проживати з дружиною у зазначеній квартирі. На ґрунті неприязних стосунків з Т.Г., що тривали протягом останніх років, Т.О. вирішила його вбити. З цією метою вона познайомилась з П., який був працівником поліції і діяв з метою викрити Т.О. Вони домовились про те, що за виконання доручення П. отримає 1000 доларів США. Т.О. передала П. всю необхідну інформацію про свого колишнього чоловіка і завдаток. Через декілька днів П. повідомив Т.О. про виконання її замовлення, у зв'язку з чим Т.О. передала йому решту грошей як винагороду за вчинення злочину¹.

12. Умисне вбивство людини, вчинене за попередньою змовою групою осіб (п. 12 ч. 2 ст. 115 КК). Група осіб за попередньою змовою є однією з форм співучасті. Законодавче визначення цієї форми міститься в КК України. Відповідно до ч. 2 ст. 28 КК України, злочин визнається вчиненим за попередньою змовою групою осіб, якщо його спільно вчинили декілька осіб (дві або більше), які заздалегідь, тобто до початку злочину, домовилися про спільне його вчинення. В п. 16 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи»² зазначено, що вчиненим за попередньою змовою групою осіб умисне вбивство людини вважається тоді, коли в позбавленні потерпілого життя брали участь декілька осіб (дві і більше), які заздалегідь, тобто до початку злочину, домовилися про спільне його виконання.

Вбивство людини, вчинене у співучасті, має підвищену суспільну небезпеку, оскільки спільна діяльність співучасників значно полегшує можливість і успішність вчинення злочину або його приховування. Спираючись на допомогу один одного, співучасники діють більш рішуче і зухвало; вчинення вбивства людини об'єднаними зусиллями декількох осіб створює ілюзію безкарності, можливості уникнути покарання³.

¹ Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 23 березня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 385–387.

² Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кириць – Львів: Ліга-прес, 2008. – С. 115–124.

³ Пионтковский А.А. Преступления против личности: Уголовное право: Особенная часть: учебное пособие / А.А. Пионтковский. – М.: НКЮ СССР, 1938. – С. 24.

За цей злочин підлягають відповідальності й ті особи, котрі хоча й не вчинювали дій, якими безпосередньо була заподіяна смерть потерпілому, але будучи об'єднаними з іншими співвиконавцями вбивства людини єдиним умислом, спрямованим на позбавлення потерпілого життя, виконали хоча б частину того обсягу дій, який група вважала необхідним для реалізації цього умислу. З урахуванням конкретних обставин справи та змісту спільного умислу осіб, що вчиняють вбивство людини за попередньою змовою, до таких дій належать: застосування на початку нападу насильства щодо потерпілого з метою приведення його у безпорадний стан для того, щоб інший співучасник, скориставшись таким станом, заподіяв потерпілому смерть; подолання опору потерпілого з метою полегшити заподіяння йому смерті іншим співучасником; усунення певних перешкод, що в конкретній ситуації заважають іншій особі заподіяти потерпілому смерть або значно ускладнюють це; надання особі, яка згідно з домовленістю заподіє смерть потерпілому, конкретної допомоги під час вчинення вбивства людини (у вигляді порад, передачі зброї тощо); ведення спостереження за потерпілим, іншими особами чи обстановкою безпосередньо перед вбивством людини або під час його вчинення з метою забезпечити реалізацію спільного умислу тощо.

Так, наприклад, М. і К. домовилися вбити Л. З цією метою М. залишився біля під'їзду, щоб відволікати увагу громадян, а К. піднявся на четвертий поверх будинку де біля квартири очікував останнього. Після його появи, коли той відкривав двері, К. напав на нього і наніс декілька ударів ножом по тілу. Л. почав кричати і кликати на допомогу. К. з місця пригоди втік. При розгляді тієї справи Верховний Суд України зазначив, що М. і К. вчинили замах на вбивство людини за попередньою змовою групою осіб, хоча й К. безпосередньої участі в заподіянні смерті потерпілому не брав, але брав участь в ньому як співвиконавець, оскільки значно полегшував вчинення задуманого своєму співучаснику. Під умисним вбивством людини, вчиненим за попередньою змовою групою осіб, розуміється таке вбивство, в якому брали участь як співвиконавці принаймні дві особи, які заздалегідь домовились про спільне здійснення¹. Такий же висновок Верховний Суд України підтримав й при розгляді інших кримінальних справ².

¹ Ухвала судової колегії в кримінальних справах Верховного Суду України від 24 листопада 1998 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 416–419.

² Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 6 липня 2004 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 423–428; Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 27 червня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 432–435; Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 6 липня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 435–438.

Якщо учасники групи діяли узгоджено щодо декількох осіб, хоча кожен із них позбавив життя одного потерпілого, дії кожного зі співучасників розглядаються як умисне вбивство двох або більше осіб, вчинене за попередньою змовою, і кваліфікується за пунктами 1 і 12 ч. 2 ст. 115 КК України.

Умисне вбивство людини, вчинене організованою групою, також кваліфікується за п. 12 ч. 2 ст. 115 КК України. У разі, коли група осіб, яка вчинила за попередньою змовою умисне вбивство, являла собою злочинну організацію, озброєну банду, терористичну групу чи терористичну організацію, не передбачене законом воєнізоване або збройне формування, організовану групу, створену з метою тероризування у виправних установах засуджених чи нападу на адміністрацію цих установ, відповідальність учасників групи настає за п. 12 ч. 2 ст. 115 та відповідно за ч. 1 ст. 255, ст. 257, ч. 3 або ч. 4 ст. 258, ч. 5 ст. 260, ст. 392 КК України.

13. Умисне вбивство людини, вчинене особою, яка раніше вчинила умисне вбивство людини, за винятком вбивства людини, передбаченого статтями 116–118 КК України (п. 13 ч. 2 ст. 115 КК) є, по суті, спеціальним видом повторності, передбаченим КК України.

Відповідно до п. 17 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи»¹, якщо винний не був засуджений за раніше вчинене вбивство людини чи готування до нього або замах на нього, ці його дії підлягають самостійній кваліфікації, а повторно вчинене вбивство кваліфікується за п. 13 ч. 2 ст. 115 КК України. Окремо кваліфікуються діяння й у випадках, коли спочатку було вчинено закінчене умисне вбивство людини, а потім – готування до такого ж злочину чи замах на нього.

Наприклад, 15 квітня 2002 року П. вироком судової палати з кримінальних справ Апеляційного суду Донецької області був засуджений за ч. 2 ст. 17, ст. 94; ч. 2 ст. 17, п. «з» ст. 93 КК України 1960 року. Він був визнаний винним у тому, що 8 березня 1999 року, діючи з помсти за те, що К. І. розбивав йому кожного вечора каменем вікна, вистрілив у нього з мисливської рушниці, заподіявши тілесні ушкодження. Через декілька днів він, зустрівши брата К. І. – К. О., почав висловлювати йому претензії щодо того, що К. І. написав заяву в поліцію і його, П., тепер притягують до кримінальної відповідальності, та наніс К. І. декілька ударів кухонним ножом по тілу, заподіявши колото-різані рани.

Верховний Суд України, переглядаючи цю справу в касаційному порядку, зробив висновок, що П., стріляючи з мисливської рушниці в К. І., захищав своє право від протизаконних дій з боку потерпілого, але, умисно стріляючи в останнього з рушниці, обрав такий спосіб захисту,

¹ Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кириш – Львів: Ліга-прес, 2008. – С. 115–124.

який не відповідає небезпечності посягання. Тому дії П. за цим епізодом кваліфіковано з ч. 2 ст. 17, ст. 94 КК України 1960 року на ч. 2 ст. 15, ст. 118 КК України як замах на умисне вбивство людини при перевищенні меж необхідної оборони.

Оскільки за ч. 2 ст. 17, п. «з» ст. 93 КК України 1960 року була передбачена відповідальність за замах на умисне вбивство людини, вчинений особою, яка раніше вчинила умисне вбивство людини, за винятком вбивства, передбаченого статтями 95–97 КК України 1960 року, а П. не є такою особою, його дії мають бути перекваліфіковані на ч. 2 ст. 17, ст. 94 КК України 1960 року як замах на умисне вбивство К.О.¹

При вчиненні декількох умисних вбивств людини за обтяжуючих обставин, передбачених різними пунктами ч. 2 ст. 115 КК України, дії винного кваліфікуються за цими пунктами та за п. 13 ч. 2 зазначеної статті з урахуванням повторності.

Наприклад, вироком Бахчисарайського районного суду АРК від 16 березня 2012р. М. Е. засуджено за ч. 2 ст. 185 КК України на 3 роки позбавлення волі; п. 7 ч. 2 ст. 115 КК України на 12 років позбавлення волі; пунктами 7, 13 ч. 2 ст. 115 КК України до довічного позбавлення волі. На підставі ч. 1 ст. 70 КК України, шляхом поглинення менш суворого покарання більш суворим М. Е. остаточно визначено покарання – довічне позбавлення волі².

Однак за встановлених судом фактичних обставин справи дії М. Е. з епізодів вчинених ним умисних вбивств потерпілих К. Г. та П. Б. із хуліганських мотивів неправильно кваліфіковані кожний окремо, оскільки відповідно до вимог кримінального закону при вчиненні особою кількох умисних вбивств людини за обтяжуючих обставин, передбачених різними пунктами ч. 2 ст. 115 КК України, дії винного мають бути кваліфіковані за цими пунктами та за п. 13 ч. 2 цієї статті з урахуванням повторності. Такі роз'яснення містяться і в п. 13 ч. 2 цієї статті з урахуванням повторності. Такі роз'яснення містяться і в п. 17 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику, про злочини проти життя і здоров'я особи». Також у п. 18 цієї постанови Пленуму зазначено, що покарання за окремими пунктами ч. 2 ст. 115 КК України не призначається. Всупереч вимогам кримінального закону та вказаним роз'ясненням Пленуму, суд у цій справі окремо кваліфікував дії М. Е. по кожному епізоду умисних вбивств за конкретними пунктами ч. 2 ст. 115 та окремо за ними ж призначив йому покарання³.

¹ Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 5 вересня 2002 року // Рішення Верховного Суду України: Щорічник. – К., 2004. – С. 117–119.

² Практика судів України з кримінальних справ (2012–2013 рр.) / уклад. В. І. Тютюгін; за заг. ред. В. Я. Тація. – Х.: Право, 2014. – С. 449–450.

³ Практика судів України з кримінальних справ (2012–2013 рр.) / уклад. В. І. Тютюгін; за заг. ред. В. Я. Тація. – Х.: Право, 2014. – С. 451.

Вбивство людини не може кваліфікуватися за п.13 ч.2 ст.115 КК України, коли судимість за раніше вчинене вбивство людини знята чи погашена в установленому законом порядку, коли на час вчинення нового злочину минули строки давності притягнення до відповідальності за перший злочин (див.: ст.ст.88, 89, 90, 91, 108 КК), а у випадку, передбаченому ч.4 ст.49 КК України, – коли особа була звільнена судом від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності (ст.ст.49, 80, 106 КК).

Так, Верховний Суд України при розгляді кримінальної справи що до П. зазначив, що дії засудженого, який умисно вчинив вбивство людини на ґрунті особистих стосунків, правильно кваліфіковані судом за ч.1 ст.115 КК України, оскільки за раніше вчинене суспільно небезпечне діяння – позбавлення життя двох осіб у стані неосудності – до нього були застосовані примусові заходи медичного характеру¹.

Під раніше вчиненим умисним вбивством людини розуміються не тільки вбивства, кваліфіковані за ст.115 КК України 2001 р., а й вбивства, відповідальність за які передбачена іншими статтями КК України (наприклад, ст.ст.112, 348, 379, 400, ч.4 ст.404, ст.443 КК України).

Суб'єкт цього складу злочину спеціальний – особа, яка раніше вчинила умисне вбивство людини, за винятком вбивства людини, передбаченого статтями 116–118 КК.

Як уже зазначалося, відповідальність за повторне умисне вбивство людини чи замах на нього настає незалежно від того, чи вчинив суб'єкт раніше умисне вбивство людини або готування чи замах на нього, був він виконавцем чи іншим співучасником умисного вбивства людини. У тому випадку, коли суб'єкт не був засуджений за раніше вчинене умисне вбивство або замах на нього, такі його дії підлягають самостійній кваліфікації, а наступне умисне вбивство людини належить кваліфікувати за п.13 ч.2 ст.115 КК. Так само за сукупністю злочинів потрібно кваліфікувати діяння суб'єкта у випадках, коли він спочатку вчинив замах на умисне вбивство людини при обтяжуючих обставинах (ч.2 ст.115 КК), а потім умисне вбивство людини (ч.1 ст.115 КК), або коли він спочатку вчинив вбивство людини при обтяжуючих обставинах, а потім замах на умисне вбивство людини.

Якщо суб'єкт в різний час вчинив два замаху на умисне вбивство людини при обтяжуючих обставинах і за перший з них не був засуджений, вчинене загалом потрібно кваліфікувати за ч.2 або 3 ст.15 і п.13 ч.2 ст.115 та відповідними пунктами ст.115 КК, що передбачають обтяжуючі обставини обох замахів на умисне вбивство людини при обтяжуючих обставинах. Коли суб'єкт вчинив декілька умисних вбивств людини при обтяжуючих

¹ Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 23 лютого 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 443–448.

обставинах, передбачених різними пунктами ч. 2 ст. 115 КК, його дії необхідно кваліфікувати за сукупністю цих пунктів та за п. 13 ч. 2 ст. 115 КК.

14. Умисне вбивство людини з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості (п. 14 ч. 2 ст. 115 КК) є складом злочину, доповненим Законом України від 5 листопада 2009 року. Це положення закону направлене на охорону рівноправності громадян незалежно від їх расової, національної належності та релігійних переконань. **Мотивами расової, національної нетерпимості** є значне посилення серед певних груп населення настроїв неприязні, почуття сильної ворожнечі та огиди до інших етнічних або расових груп чи конфесій, приниження позитивних якостей тієї чи іншої нації порівняно з іншими, образа почуттів громадян у зв'язку з їх расовою, етнічною належністю, кольором шкіри, мовою тощо.

Релігійна нетерпимість передбачає скривдження, приниження гідності та інших почуттів представників окремих релігійних громад, конфесій, напрямів і течій (православних, католицьких, протестантських, старообрядницьких, іудейських тощо) або глум над такими, що належать їм, місцями богослужінь чи релігійних зібрань, місцями паломництва, шанованими у тій чи іншій релігії. Релігійні переконання – це переконання у правильності певного світогляду (тієї чи іншої віри або атеїзму).

Пункт 14 ч. 2 ст. 115 КК України є логічним продовження кримінально-правової охорони рівноправності громадян, яка здійснюється за ст. 161 КК України (Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або релігійних переконань). Однак, видається, що цим пунктом не охоплюються всі мотиви вбивств людини, які об'єктивно заслуговують бути відображеними в ньому. Стаття 24 Конституції України встановлює, що усі люди мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного чи соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Тому, думається, що в п. 14 ч. 2 ст. 115 КК України повинні знайти своє відображення й інші особливо ниці й засуджувані мотиви вбивства людини, а саме – з мотивів етнічного походження та ідеологічних переконань потерпілого. В зв'язку з цим пропонується викласти п. 14 ч. 2 ст. 115 КК України так: «з мотивів расизму, етнічного чи національного походження, релігійних чи ідеологічних переконань потерпілого». Така редакція цього пункту сприятиме більш ефективній охороні рівноправності громадян.

§4. Умисні вбивства людини при пом'якшуючих обставинах

В теорії кримінального права до числа вбивств людини за наявності пом'якшуючих обставин традиційно відносять: а) умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання (ст. 116 КК); б) умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 КК); в) умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця (ст. 118 КК)¹.

4.1. Умисне вбивство людини в стані сильного душевного хвилювання. Безпосереднім об'єктом умисного вбивства людини, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання, є охоронювані кримінальним законом конкретні суспільні відносини щодо забезпечення життя іншої людини, яка, в даному випадку, своєю протиправною(неправною) поведінкою викликала у суб'єкта стан сильного душевного хвилювання і спровокувала його на позбавлення її життя.

Об'єктивна сторона даного злочину характеризується: 1) діями, спрямованими на позбавлення життя іншої людини, яка, в даному випадку, своєю протиправною(неправною) поведінкою викликала у суб'єкта стан сильного душевного хвилювання і спровокувала його на позбавлення її життя;

2) наслідками у виді заподіяння смерті тій людині, яка своєю протиправною(неправною) поведінкою викликала у суб'єкта стан сильного душевного хвилювання і спровокувала його на позбавлення її життя;

3) причиновим зв'язком між зазначеними діями та наслідками у виді смерті людині, яка своєю протиправною(неправною) поведінкою викликала у суб'єкта стан сильного душевного хвилювання і спровокувала його на позбавлення її життя.

Суспільно-небезпечне діяння, як ознака об'єктивної сторони аналізованого умисного вбивства людини, має свою специфіку. Поведінка людини, як відомо, є завжди соціально зумовленою. Серед причин аналізованого складу вбивства людини, як уже зазначалося, виділяють поведінку потерпілого. Поведінка жертви в генезисі злочину має широкий діапазон – від прямої протидії злочину до його грубої провокації. Умовно виділяють три види поведінки жертви злочину: а) нейтральна, коли вона не сприяє і не перешкоджає вчиненню злочину; б) позитивна (суспільно схвальна), що виражається в активній протидії злочинцеві; в) негативна, коли вона сприяє, провокує вчинення злочину².

¹ Борисов В.И. Преступления против жизни и здоровья: вопросы квалификации / В.И. Борисов, В. Н. Куц. – Харьков: Консул, 1995. – С. 23; Кримінальне право України. Особлива частина / за ред. професорів М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ-Харків: Юрінком Інтер-Право, 2001. – С. 36; Кримінальне право України. Особлива частина. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – С. 175.

² Юрченко О.Ю. Роль виктимного поведіння в механізмі совершения тяжких насильственных преступлений против жизни и здоровья личности / О.Ю. Юрченко // Проблеми боротьби з насильницькою злочинністю в Україні. – Харків: Лествица Марії, 2001. – С. 107.

В системі «особа – ситуація» потерпілий, як зазначає Ю.М. Антонян, повинен розглядатися як один з обов'язкових елементів ситуації. Поряд з іншими елементами ситуації потерпілий, взаємодіючи зі злочинцем, сприяє виробленню у нього вольової рішучості вчинити злочин. Нерідко попередні дії потерпілих мають провокаційний характер, містять у собі привід для вчинення вбивства. Серед форм віктимної поведінки потерпілого, що передувала вбивству, за вибірковими даними, виділяють погрози, насильство, образу, результатами яких стають 35 % вбивств і 30 % тілесних ушкоджень¹. За даними О.Ю. Юрченко поведінка майбутньої жертви була соціально неприйнятною, провокуючою вчинення злочину: більше 20 % потерпілих до вчинення злочину вели себе аморально, а кожний сьомий – протиправно, біля 2/3 потерпілих на момент вчинення проти них злочину перебували в стані алкогольного сп'яніння².

Негативна віктимна поведінка потерпілого впливає на кваліфікацію злочину, на пом'якшення кримінальної відповідальності і покарання, на звільнення від кримінальної відповідальності³. Приводом умисного вбивства людини, передбаченого ст.116 КК України, є поведінка **агресивного типу потерпілого**. До такого типу у віктимології відносять осіб, що стали потерпілими від злочину внаслідок проявленої ними агресії у формі протиправного насильства щодо суб'єкта аналізованого вбивства чи іншої провокуючої поведінки – систематичного знущання чи тяжкої образи. В цьому типі потерпілих представлені агресивні насильники та агресивні провокатори⁴. Однак, як видається, віктимна поведінка потерпілого у цих випадках не є складовим елементом злочинної діяльності суб'єкта, а входить до умов вчинення суб'єктом даного злочину.

В теорії кримінального права, розглядають провокацію з більш широких позицій як своєрідний вид підбурювання до злочину. Була висловлена пропозиція про доцільність вирішення на законодавчому рівні питання про звільнення від кримінальної відповідальності осіб, які вчинили злочин, коли щодо них мала місце провокація⁵. Більш виваже-

¹ Криминология. Учебник / под. ред. В.Н. Кудрявцева и В.Е. Эминова. – М.: Юристь, 2000. – С. 202–206.

² Юрченко О.Ю. Роль виктимного поведения в механизме совершения тяжких насильственных преступлений против жизни и здоровья личности / О.Ю. Юрченко // Проблемы борьбы с насильнической злочинністю в Україні. – Харків: Лествиця Марії, 2001. – С. 108.

³ Кузнецова Н.Ф. Уголовно-правовая профилактика преступлений с учетом социально-значимого поведения потерпевшего / Н.Ф. Кузнецова // Потерпевший от преступления: уголовно-правовые, уголовно-процесуальные, криминологические и психологические аспекты. Труды по правоведению / Ученые записки Тартуского университета. – Тарту: Изд-во ТГУ, 1987. – Вып. 754. – С. 21.

⁴ Ривман Д.В. Виктимология / Д.В. Ривман, Б.С. Устинов. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2000. – С. 91.

⁵ Пипия А.Г. К вопросу о понятии и юридической природе провокации в уголовном праве (сравнительно-правовое исследование) / А.Г. Пипия // Труды Высшей школы КГБ СССР. – 1990. – № 47. – С. 48.

ною видається позиція А.Ф.Бантешева, який обґрунтовано вважає, що вирішити однозначно і категорично це питання неможливо. В кожному конкретному випадку слід враховувати як ступінь насильства чи погрози, що мали місце щодо спровокованого, так і те, який злочин при цьому вчинений. Слід також погодитись, що провокація не може служити підставою для звільнення від кримінальної відповідальності, коли спровокованим вчинено вбивство¹. Однак, стосовно інших насильницьких злочинів, слід застосовувати диференційований підхід. Принциповим моментом тут є недопустимість звільнення від кримінальної відповідальності, коли спровокованим вчинено тяжкий або особливо тяжкий насильницький злочин.

Кримінальний закон, за якісними показниками, має характеризуватися, зокрема, ясністю викладених у ньому приписів, понять, що виражають волю законодавця. Кримінально – правові поняття виконують важливу соціальну роль інструментів: а) наукових досліджень явищ кримінально- правової дійсності; б) конструювання, моделювання норм кримінального закону; в) правозастосовної діяльності; г) навчання фахівців – правників;

Кримінальний закон є своєрідним посередником у діалозі між демократичним законодавцем, правозастосовними органами і людиною. Ефект прямої індукції волі, як продукту діяльності свідомості законодавця у свідомість і волю людини, якій вона адресується, неможливий. Воля мусить мати для своєї реалізації передусім чіткий словесний вираз, а коли йдеться про використання для цього норм закону – словесно-письмовий вираз. Законодавець, який розраховує на максимально можливу реалізацію своєї волі, мусить «розмовляти» з тими, кому вона адресується, зрозумілою, максимально однозначною мовою. Ця метрологічна засада є неодмінною для встановлення зворотного, діалогічного зв'язку між адресатами (громадяни, службові особи правоохоронних органів) і законодавцем, вироблення дієвої нормативної системи суспільної комунікації, а також і для забезпечення ефективності відповідальності людини. В принципі, недодержання цих правил законодавчої техніки не впливає на юридичну силу кримінального закону, однак позначається на рівні зрозумілості, доступності волі законодавця в матерії норми кримінального закону. Певна річ, що від цього залежить ефективність досягнення цілей загальної і спеціальної превенції у кримінально – правовому регулюванні.

Однак, чи можна засобами понять повністю адекватно відтворити оточуючу дійсність? Не впадаючи в ідеалізм, слід відповісти однозначно, що ні, оскільки об'єкти, явища суспільної дійсності надзвичайно багатоманітні, багатогранні й перебувають у постійному русі, розвитку.

¹ Бантешев А.Ф. Насильственные преступления в системе проекта УК Украины (вопросы квалификации) / А.Ф. Бантешев // Проблемы борьбы с насильнической преступностью в Украине. – Харків: Лествица Марії, 2001. – С. 16.

Адекватне переведення оточуючої дійсності в абсолютно визначені понятійні структури означало б завершення процесу пізнання, що за умови недосконалості самої мови та безмежності матеріального світу практично неможливе. Таке бажання завжди відображає статус перспективної мети. Зазначимо, що людська мова розвивається разом з оточуючою дійсністю, але мова, як знаряддя, метод пізнання цієї дійсності відстає від її розвитку. Отже оцінні поняття є своєрідним « необхідним злом » і тому не має достатніх підстав погоджуватися з думкою про можливість їх повної заміни однозначно формально визначеними поняттями.

Разом з цим, багатозначність оцінних понять кримінально-правових приписів дозволяє у багатьох випадках одночасно оцінювати конкретне діяння, залежно від суб'єкта оцінки, як законне (правослухняне) або незаконне(протиправне), що розмиває межі законності і справедливості. Думається, що коли людина не усвідомлювала через неясність кримінального закону, що вчиняє злочин, а суд кваліфікує такі дії, як злочин, то це чистої води застосування принципу об'єктивного ставлення у вину. При цьому знову ж таки зберігається можливість різної (суб'єктивної) оцінки однотипних діянь різними судами, а отже, і можливість зловживань. За таких умов говорити про рівність перед кримінальним законом неможливо, це рівність перед суддівським свавіллям.

З огляду на наведене вище, застосовувані у диспозиції норми кримінального закону поняття, особливо коли йдеться про кримінальну відповідальність, мають характеризуватися максимальною визначеністю, однозначністю. На жаль, цього не можна сказати стосовно диспозиції ст.116 КК України, де є поняття «протизаконне насильство», «систематичне знущання», «тяжка образа». Вони, загалом, є оцінними, оскільки в ст. 116 КК вони не визначені, а питання про їх зміст і наявність в конкретному випадку, в кінцевому рахунку, вирішує суд, виходячи з фактичних обставин справи. Зрозуміло, що суд, в таких випадках, виходить також з вироблених судовою практикою і теорією кримінального права підходів.

За таких умов межі кримінально-правової заборони є не чітко визначеними, «розмитими». Наявна можливість як судових помилок в оцінці фактичних даних і кваліфікації вчиненого, так і зловживання кримінально-правовими засобами.

Теорія кримінального права багата науковими дослідженнями, предметом яких є насильство¹. Етимологічний зміст поняття не розкриває

¹ Див., наприклад: Гаухман Л.Д. Насилие как средство совершения преступления / Л.Д. Гаухман. – М., 1974; Сердюк Л.В. Психическое насилие как предмет уголовно-правовой оценки следователем / Л.В. Сердюк. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1981; Панов Н.И. Способ совершения преступления и уголовно-правовая ответственность / Н.И. Панов. – Харьков, 1982; Панов Н.И. Квалификация насильственных преступлений / Н.И. Панов. – Харьков: Юрид. ин-т., 1986; Левертова Р.А. Ответственность за психическое насилие по советскому уголовному праву / Р.А. Левертова. – Омск, 1978; Насильственная преступность / под ред. В.Н. Кудрявцева и А.В. Наумова. – М.: Спарк, 1997; Шарапов Р.Д. Физическое насилие в уголовном праве / Р.Д. Шарапов. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001.

повністю його кримінально-правову природу, але служить ключем до її з'ясування. В тлумачному словнику В.Далє насильство окреслене як «дія пригнічуюча, образлива, незаконна і свавільна»¹, а в інших, сучасних словниках, – як застосування фізичної сили до кого-небудь; силювання, гвалт, примус; застосування сили для досягнення чого-небудь; примусовий вплив на когось, щось; незаконне застосування сили, пригнічення, беззаконня². Загалом такі ж підходи і в юридичній літературі, де під насильством переважно розуміють протизаконне (протиправне) застосування сили, примусовий, тобто проти волі іншої особи, вплив на неї³. Інші автори пропонують своє бачення дефініції насильства. Так, Р. Д. Шарапов пропонує таке законодавче визначення насильства: «Насильство – умисне протиправне заподіяння фізичної шкоди іншій людині проти чи мимо її волі». Видами фізичної шкоди, на його думку, є: смерть, тяжка, середньої тяжкості, легка шкода здоров'ю, фізичний біль, фізичні страждання, безпорадний стан, втрата фізичної свободи⁴. Звуження насильства лише до умисних діянь видається необґрунтованим. Чинний кримінальний кодекс передбачає, зокрема, відповідальність за вбивство людини, вчинене через необережність, а також необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження.

Думається, що **насильство** – це винне, протиправне(неправне) заподіяння фізичної чи моральної шкоди іншій людині. Вказівка на те, що шкода заподіюється іншій людині не є випадковою, адже згідно чинного КК України заподіяння такої шкоди самому собі (**аутоагресія**) є кримінально-караним тільки тоді, коли воно є способом вчинення певного злочину. Наприклад, ухилення від призову на строкову військову службу (ст. 335 КК), ухилення від призову за мобілізацією (ст. 336 КК).

З широких соціологічних позицій, залежно від суті досліджуваних проблем, поняття насильство розглядають в кількох інтерпретаціях. Для характеристики політичних і правових методів, що використовується державою для здійснення своїх функцій застосовується, введене ще Т. Гобсом,

¹ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. В 2-х т. / В. Даль. – М., 1994. – Т. 2. – С. 481.

² Див., наприклад: Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах. – Київ: Аконті, 1998. – Т. 2. – С. 792; Толковый словарь русского языка / под ред. Д.Н. Ушакова. – М., 1994. – Т. 2. – С. 428; Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. – М., 1996. – С. 384.

³ Див., наприклад: Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах. – Київ: Аконті, 1998. – Т. 2. – С. 792; Словарь по уголовному праву. – М.: БЕК, 1997. – С. 245; Назаров П.Н. К вопросу о насилии при грабеже и разбое / П.Н. Назаров // Труды Киевской ВШ МООН СССР. Вып. 1. – Киев, 1968. – С. 87; Симонов В.И. Уголовно-правовая характеристика физического насилия: автореф. дисс. канд. юрид. наук / В.И. Симонов. – Свердловск, 1972. – С. 10–11; Бужор В.Г. К вопросу об определении общего понятия насилия / В.Г. Бужор // Криминология и организация профилактики преступлений. – М., 1992. – С. 42.

⁴ Шарапов Р.Д. Физическое насилие в уголовном праве / Р.Д. Шарапов. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – С. 291.

поняття «**легітимне насильство**», що означає «делеговане їй право на умовах суспільного договору», або поняття «**інституційне насильство**», яке означає застосування примусу силовими відомствами (армією, поліцією, службою безпеки, прокуратурою, митницею, розвідкою і т.п.) для забезпечення правопорядку і стабільності в суспільстві. В аспекті негативних форм девіантної поведінки насильство розглядається як умисні дії, спрямовані на заподіяння людині болю і фізичної шкоди: вбивство, тілесні ушкодження, розбій, хуліганство, бандитизм, тероризм та інші протиправні дії, які включають у собі такі сутнісні ознаки, як фізичне і психічне насильство над особою¹.

Розрізняючи фізичне і психічне насильство, І. Я. Фойницький поділяв фізичне насильство на два види: а) безумовне (**vis absoluta**), при цьому воля потерпілого придушується (паралізується) повністю і він допускає виконання бажаного насильником без будь-якої участі і застосування його волі (наприклад, коли потерпілий зв'язаний, закритий в кімнаті і т.п.) і б) умовне (**vis compulsiva**), коли фізичне насильство направлене безпосередньо на волю потерпілого, примушуючи його свідомо і ніби жобровільно виконувати певну дію².

В юридичній літературі обґрунтовані і інші підходи до формулювання видів фізичного насильства. Зокрема, Р.Д. Шарапов відстоює думку, що насильство може бути значним і незначним. Значним є насильство, що заподіює смерть, тяжку, середньої тяжкості чи легку шкоду здоров'ю потерпілого, а так само насильство, що не спричинило вказаних наслідків, але в момент застосування створювало реальну небезпеку їх заподіяння. Незначним є насильство, що заподіяло фізичний біль, фізичні страждання або таке, що спричинило безпорадний стан потерпілого чи втрату ним фізичної свободи. Таке розуміння насильства він пропонує визначити в кримінальному кодексі³.

Застосоване законодавцем в ст.116 КК України словосполучення «протизаконного насильства, систематичного знущання або тяжкої образи» видається скоріше побутово-публічним, а не кримінально-правовим з кількох причин. **Першою** є те, що в теорії кримінального права, як наведено вище, протизаконне (**краще – протиправне, неправне**) насильство традиційно поділяють на фізичне і психічне і цього достатньо для кримінально-правового регулювання. І фізичне і психічне насильство, зрозуміло можуть викликати раптовий стан сильного душевного хвилювання.

¹ Герасина Л.Н. Сущность общего понятия «насилие» в социолого-правовой, политологической и конфликтологической интерпретации / Л.Н. Герасина // Проблемы борьбы с насильничью злочинністю в Україні. – Харків: Лествиця Марії, 2001. – С. 111–112.

² Шарапов Р.Д. Физическое насилие в уголовном праве / Р.Д. Шарапов. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – С. 12.

³ Там само. – С. 206.

Друга причина полягає в тому, що «систематичне знущання» є нічим іншим як різновидом протиправного(неправного) насильства, яке може бути вчинене як словом, так і дією, тобто може мати комбінований характер. В юридичній літературі справедливо зазначається, що таке знущання може проявитися в глузуванні, психічному чи фізичному насильстві, що носить цинічний характер, злій насмішці, незаслуженому систематичному осуді, неадекватній критиці, іронізації, цькуванні і т.п.¹

Третє, з чим не можна погодитися, є поняття «тяжка образа». По-перше, тяжка образа і систематичне знущання як поняття пересікаються. Систематичне знущання може вчинятися і шляхом нанесення образу, а образа може вчинятися не тільки шляхом однієї дії. По-друге, поняття «тяжка» є категорією оцінною, а оцінка має, як правило, суб'єктивний характер, оскільки можливості адекватної, рівнозначної оцінки суспільних явищ у людей загалом обмежені і, крім того, в силу відомих фізіологічних властивостей людини вони є різними у кожній людини зокрема. Образа і систематичне знущання виступають способами протизаконного (протиправного, неправного) насильства, які у правовому значенні є рівнопорядковими з іншими способами даного насильства, яке може викликати стан сильного душевного хвилювання. Тому виокремлення цих способів насильства мало би значення, якби законодавець хотів би обмежити кримінальну відповідальність за умисне вбивство людини, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, лише тими випадками, коли джерелом такого хвилювання були б лише два способи: систематичне знущання і тяжка образа, чого не впливає з диспозиції ст. 116 КК України. У зв'язку з цим, видається недоречним, алогічним вживання у диспозиції ст. 116 КК України понять «систематичне знущання» і «тяжка образа», а взамін поняття «протизаконне насильство» доцільно застосувати поняття «неправне фізичне і психічне насильство». Однак це рівень пропозиції, а реальність така, що аналізовані вище поняття «систематичне знущання» і «тяжка образа» наявні в диспозиції ст. 116 КК України і, зрозуміло, потребують теоретичного аналізу для з'ясування їх змісту.

Протизаконне (протиправне, неправне) насильство. Вірно зазначається в юридичній літературі, що «протизаконне (протиправне) насильство», стосовно до злочину, передбаченого ст.116 КК України, може бути фізичним і психічним². При цьому його «протизаконність»

¹ Российское уголовное право. Курс лекций. Т. 3. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та., 2000. – С. 137.

² Див., наприклад: Науково-практичний коментар кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М.І. Мельника та М.І. Хавронюка. – К.: «Каннон» «А.С.К.», 2002. – С. 282; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / За ред. член-кореспондента АПН України, доктора юридичних наук, професора С.С. Яценка. – К.: «А.С.К.», 2002. – С. 115; Науково-практичний коментар до кримінального кодексу України. Особлива частина. – К.: Форум, 2001. – С. 52; Бородин С.В. Преступления против жизни / С.В. Бородин. – М.: Юрист, 1999. – С. 184; Анианц М.К. Ответственность за преступле-

(протиправність, неправність) слід розуміти в широкому значенні слова – як насильство, яке протирічить, як будь-якому чинному законодавству України, а не лише кримінальному кодексові так і будь – якому іншому нормативному актові. У першу чергу, згадане насильство протирічить нормам міжнародного права і нормам Конституції України. Зокрема, статтям 3, 23, 27, 28, 29 Конституції України.

Протизаконний (протиправний, неправний) характер насильства означає, що потерпілий згідно закону не мав права у даному конкретному випадку його застосовувати. Протиправність(неправність) дій потерпілого виступає при цьому причиною виникнення у суб'єкта специфічного емоційно-психологічного стану, який, у свою чергу, викликає його відповідну реакцію у вигляді заподіяння смерті потерпілому. Таким чином, потерпілих у такій ситуації два: 1) особа, щодо якої застосоване протизаконне насильство; 2) особа, яка застосувала насильство і внаслідок цього була позбавлена життя спровокованою особою.

Причиною виникнення стану сильного душевного хвилювання може бути протиправне(неправне) насильство як з боку приватної, так і з боку службової особи, в тому числі і тієї, яка за своєю посадою чи характером виконуваних повноважень, наділена законом правом застосовувати силу до громадян. Це, наприклад, працівники поліції, служби Безпеки України, члени громадських формувань з охорони громадського порядку, працівники випрано-трудоустанов.

В юридичній літературі висловлені різні думки щодо «проти-законності» насильства. Зокрема, В.Г.Бужор вважає, що «законним насильство не може бути, законним може бути лише застосування сили», І.Я.Козаченко та Р.Д.Сабіров, В.І.Сімонов навпаки розрізняють «правомірне» і «неправомірне» насильство¹.

Нерідко і інші науковці також застосовують терміни «правомірного», «правомірної», «правомірність», «правомірність», «неправомірність». Вони пишуть про «правомірну поведінку» людини в сутнісному, змістовому її розуміння як поведінки позитивної, правослухняної з чим не можна погодитися. Справа в тому, що термін **«правомірна»** утворений органічним поєднанням двох термінів: **«право»** і **«мірна»**. Буквальне змістовне етимологічне його наповнення зводиться до того, що правомірною є така поведінка людини, яка може бути виміряна, визначена, кваліфікована, за допомогою ознак, критеріїв, які закріплені в нормі(нормах) права. Вона може бути **правослухняною** або **протиправною**. Поведінка людини, яка не знайшла такого виміру в нормі (нормах) права, не може вважатися

ня против жизни / М. К. Анианц. – М.: Юридическая литература, 1964. – С. 136; Побегайло Э. Ф. Умышленные убийства и борьба с ними / Э.Ф. Побегайло. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та., 1965. – С. 142.

¹ Шарапов Р.Д. Физическое насилие в уголовном праве / Р.Д. Шарапов. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – С. 207–208.

правомірною. Тому у наведеному вище контексті слід керуватися, залежно від обставин, більш точними, одноплосинними поняттями: **«правослухняна поведінка»** та **«протиправна поведінка»** або **«правна»** і **«неправна»** поведінка.

Протизаконне (протиправне, неправне) фізичне насильство – протизаконне (протиправне, неправне) винне заподіяння або замах на заподіяння фізичної шкоди іншій людині, вчинене потерпілим від злочину, передбаченого ст. 116 КК України. Воно може проявитися у вбивстві, нанесенні тілесних ушкоджень різної тяжкості, позбавлення волі, катуванні, побоях і мордуванні, зґвалтуванні, задоволенні статевої пристрасті неприродним способом і т.п.

Фізичне насильство може, вважає В.І. Сімонов, вчиняється як проти волі, так і мимо волі суб'єкта. У тих випадках, коли він усвідомлює, що проти нього вчиняється фізичне насильство, має місце застосування фізичного насильства проти його волі, а коли не усвідомлює – мимо його волі¹. Однак, те, що суб'єкт не усвідомлював застосування проти нього фізичного насильства, ще не означає наявності його згоди на такі дії. Між тим, стан сильного душевного хвилювання може бути викликаний і правослухняним фізичним впливом. Наприклад, невдалі дії лікаря-стоматолога, який здійснює операцію видалення зуба хворого за його згодою. Тому, якщо матиме місце вбивство цього лікаря, вчинене винним у стані сильного душевного хвилювання належить кваліфікувати, залежно від обставин справи, за ч.1 чи 2 ст.115 КК України, оскільки застосований у даному випадку лікарем вплив є таким, що здійснюється в правових межах.

Протизаконне (протиправне, неправне) психічне насильство – протизаконне (протиправне, неправне), винне заподіяння моральної шкоди іншій людині, вчинене потерпілим від злочину, передбаченого ст.116 КК України. Зокрема, психічне насильство може здійснюватися шляхом погрози нанести фізичну, майнову чи моральну шкоду, демонстративного і цинічного нанесення майнової шкоди, образи, знущання і т.п.

Протизаконне (протиправне, неправне) насильство, яке викликало стан сильного душевного хвилювання, може бути спрямоване як проти суб'єкта вбивства людини, так і проти його рідних чи близьких, доля яких не байдужа для спровокованого.

Нерідко протизаконне (протиправне, неправне) насильство, систематичне знущання і тяжка образа мають комбінований характер. Наприклад, поряд з нанесенням тілесних ушкоджень вчиняються погрози, знущання, образи.

Виникнення стану сильного душевного хвилювання внаслідок застосування сили до суб'єкта на законних підставах (наприклад, при затриманні її працівниками поліції у разі вчинення нею злочину чи

¹ Сімонов В.И. К вопросу о понятии физического насилия / В.И. Сімонов // Сборник аспирантских работ. – Свердловск, 1971. – Вып. 13. – С. 233.

іншого правопорушення) або ж не в результаті систематичного знущання чи тяжкої образи, виключає відповідальність такого суб'єкта вбивства за ст. 116 КК України.

Протизаконне насильство як поняття не знайшло свого повного і однозначного трактування і в постановах Пленуму Верховного Суду України, позиція якого міняється залежно від виду злочинів. Так, в постанові № 2 від 7 лютого 2003 року «Про судову практику в справах про злочини проти життя і здоров'я особи», не розкриваючи змісту «протизаконності» насильства, Пленум вказав, що «насильство може бути як **фізичним** (заподіяння тілесних ушкоджень, нанесення побоїв, незаконне позбавлення волі, тощо), так і **психічним** (погроза заподіяти фізичну, моральну чи майнову шкоду)». Вказівка на «тощо», зрозуміло, залишає відкритим питання про інші форми (види) фізичного насильства.

Аналогічно неповно визначеним є поняття насильства і в інших постановах Пленуму. Зокрема, в постанові № 10 від 6 листопада 2009 року «Про судову практику у справах про злочини проти власності» фізичне насильство поділено на два види: а) насильство, що не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого (легке тілесне ушкодження, що не призвело до короточасного розладу здоров'я або короточасної втрати працездатності; нанесення ударів, побоїв, обмеження чи незаконне позбавлення волі, за умови, що вони не були небезпечними для життя чи здоров'я в момент заподіяння); б) насильство, що є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого (заподіяння легкого тілесного ушкодження, що спричинило короточасний розлад здоров'я або короточасну втрату працездатності; середньої тяжкості або тяжкого тілесного ушкодження, а також інші насильницькі дії, які не призвели до вказаних наслідків, але були небезпечні для життя чи здоров'я в момент заподіяння (зокрема, насильство, що призвело до втрати свідомості чи носило характер мордування, здушення шиї, скидання з висоти, застосування електроструму, зброї, спеціальних знарядь, тощо). Як форму насильства визначено застосування до потерпілого без його згоди наркотичних засобів, психотропних, отруйних чи сильнодіючих речовин (газів) з метою заволодіння його майном. Як бачимо, перелік «інших насильницьких дій» завершується тією ж вказівкою «тощо».

Психічне насильство в згаданій постанові Пленуму визначене як погроза негайно застосувати насильство що є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого (при розбої) або що не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого (при грабежі).

В іншій постанові «Про судову практику в справах про перевищення влади або посадових повноважень» Пленум роз'яснив, що насильство при перевищенні влади або посадових повноважень може бути фізичним і психічним. **Фізичне насильство** може полягати в незаконному позбавленні волі, заподіянні удару, побоїв, легких або середньої тяжкості

тілесних ушкоджень, вчинення дій, характерних для мордування, а **психічне насильство** – у створенні реальної загрози заподіяння фізичного насильства щодо потерпілого чи його близьких. При цьому нанесення тяжких тілесних ушкоджень віднесено до «тяжких наслідків» цього злочину. Знову ж таки залишаються невизначеними «дії, характерні для мордування», оскільки саме поняття «мордування» в кримінальному законі (ст.126 КК) чітко не визначене.

Фізичне насильство, застосоване щодо працівника поліції, члена громадського формування з охорони громадського порядку чи військовослужбовця при опорі їм під час виконання ними обов'язків щодо охорони громадського порядку, як вказав Пленум у своїй постанові №8 від 26 червня 1992 року (з наступними змінами) «Про застосування судами законодавства, що передбачає відповідальність за посягання на життя, здоров'я, гідність та власність суддів і працівників правоохоронних органів», може посягати лише «в умисному нанесенні ударів, побоїв, тілесних ушкоджень». При цьому погроза застосування насильства під час вчинення опору полягає у висловлюваннях або діях про наміри винної особи застосувати насильство. Правда, питання про форми (види) цього насильства залишається відкритим.

Наведені вище приклади визначення змісту поняття насильства «з запасом» свідчать про наявність парадоксальної ситуації, яка полягає у тому, що істина (зміст поняття) не з'ясовується, а змінюється лише площина оцінки, рівень визначеності цього поняття. Усе це нагадує своєрідну спіраль – від невизначеності одного порядку до невизначеності нового порядку, що не задовольняє в повній мірі ні теорію кримінального права, ні правозастосовну практику.

Систематичне знущання може проявлятися в глузуванні, психічному чи фізичному насильстві, що носить цинічний характер, цькуванні, збиткуванні, незаслуженому осуді, неадекватній критиці, іронізації, цілеспрямованому висміюванні тощо – умисних діях, які вчиняються не менше трьох разів. Найчастіше, небезпідставно вважає С. В. Бородин, це ті ж насильницькі дії, які характеризуються цинізмом і можуть бути розтягнутими в часі¹. А. Н. Красіков вважає, що знущання є лише різновидом психічного насильства², що не відповідає фактичному станові правозастосовної практики, де нерідко систематичне знущання має комбінований характер – одночасне або різночасне застосування психічного і фізичного насильства.

Знущання за своєю природою не може бути в межах права і тому в диспозиції ст. 116 КК України немає вказівки на таку його ознаку як протиправність (неправність).

¹ Бородин С.В. Преступления против жизни / С.В. Бородин. – М.: Юрист, 1999. – С. 185.

² Красиков А.Н. Ответственность за убийство по российскому уголовному праву / А.Н. Красиков. – Саратов, 1999. – С.112–113.

Тяжка образа. Етимологічний зміст поняття «образы» такий: «зневажливе висловлювання, негарний вчинок і т. ін., що спрямовані проти кого-небудь і викликають у нього почуття гіркоти, душевного болю; урази, кривди, зневаги», а зневажати означає «... завдавати кому-небудь душевного болю, моральної травми; колоти, завдавати образи, допикати, дошкуляти»¹.

В теорії кримінального права під образою традиційно розуміють умисне приниження честі і гідності особи, виражене в непристойній формі. Образа може вчинятися на ґрунті побутових, виробничих стосунків, зачіпати родинні, дружні, національні, професійні, релігійні почуття. За способом вчинення розрізняють образу словом (усно, письмово), шляхом зображення або дією. образою словом є, наприклад, відкрито цинічні зневажливі вирази, нецензурна лайка, суб'єктивні принизливі характеристики і оцінки самої особи чи її рідних і близьких як живих, так і померлих. Образа способом зображення здійснюється шляхом виконання малюнка, карикатури, компонованої фотографії тощо. Не виключається виготовлення мультиплікаційного фільму образливого характеру. Образа дією нерідко вчиняється шляхом цинічного глузливого торкання до тіла, непристойних жестів, рухів тіла, нанесення ляпасу, плювання в обличчя, виливання на особу різного роду фікалій, відходів чи помий, зривання одягу з інтимних частин тіла, глузливого демонстрування дій, які нібито вчиняв чи збирається вчинити провокуючий і т. п.

Загалом, образа вчиняється з метою принизити в непристойній формі честь і гідність, ділову репутацію людини шляхом її негативної оцінки, дискредитації, підриву її авторитету, морального престижу.

В юридичній літературі поняття честі і гідності розглядають переважно через призму моральної і правової свідомості індивіда. Під поняття гідності розуміють відображення в свідомості громадянина його оцінки суспільством, тобто позитивна самооцінка особою її суспільної оцінки. М.Й. Коржанський визначив гідність особи як право на громадську повагу, що ґрунтується на визнанні суспільством громадської цінності цієї особи. Гідність, підсумував він, – це публічна цінність². Б.В. Здравомислов розуміє під гідністю повагу високих моральних якостей в самому собі³. Отже, гідність є самооцінкою особи і тому образити можна, вважає О.М. Попов, лише тільки того, хто такою самооцінкою наділений. Це означає, на його думку, що не можна образити померлого, душевнохворого, новонародженого⁴.

¹ Новий тлумачний словник української мови в чотирьох томах. Т.3. – К.: Аконіт, 1998. – С. 40.

² Коржанський М.Й. Кримінальне право України: Частина особлива / М.Й. Коржанський. – К.: Генеза, 1998. – С. 223.

³ Уголовное право России. Особенная часть: учебник / под ред. проф. В.Б. Здравомыслова. – М.: Юристь, 1996. – С. 74.

⁴ Попов А.Н. Преступления против личности при смягчающих обстоятельствах / А.Н. Попов. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – С. 108.

Дане твердження викликає два застереження. Перше стосується померлого і новонародженого. Їх дійсно не можна персонально образити, але щодо їх рідних і близьких це твердження неприйнятне. Власне рідні і близькі часто сприймають дії образливого характеру, висловлені на адресу померлого чи новонародженого як власну образу, що може послужити джерелом виникнення у них стану сильного душевного хвилювання.

Друге застереження стосується «душевнихворих». Душевнихворий – психічно хворий, людина з вродженим чи набутих (гострим чи хронічним) розладом психічної діяльності¹. Слід пам'ятати, що не кожна психічна хвороба позбавляє людину можливості адекватно сприймати дії які стосуються до неї і в тому числі, зрозуміло, образу.

У філософсько-правовій літературі розрізняють два поняття: людська гідність та гідність людини. Людська гідність виражає самоцінність та суспільну значимість людини, що визначається наявним рівнем суспільних відносин, загальносуспільними уявленнями про свободу, справедливість, рівність. Джерелом людської гідності є природне право, а не позитивне і тому вона наділена абсолютним характером – наддержавність, незалежність від особливостей правового регулювання державою прав, свобод та обов'язків людини. Людська гідність, як суб'єктивне право, належить кожній людині в однаковій мірі. Вона, як цінність, є нормативною основою, тлумачним принципом для визначення прав, свобод та обов'язків людини. Людська гідність, за сутнісним проявом, має два нормативних критерії: а) позитивний – суб'єктивність (автономія) людини і б) негативний – заборона ставити людину в такі ситуації або поводитися з нею в такий спосіб, що заперечує її людську гідність.

Гідність людини – це внутрішня оцінка нею власної цінності, яка ґрунтується на схвальній домінуючою частиною суспільства моральній самосвідомості і готовності до її охорони за будь-яких умов, а також очікування з цього приводу поваги з боку інших людей².

Чесць – це суспільна оцінка особи, міра соціальних, духовних якостей громадянина як члена суспільства. Така суспільна оцінка особи залежить від самого громадянина, так як формується на підставі його поведінки, вчинків, ставлення до інтересів суспільства, інших людей.

Поряд з поняттям честі виділяють і поняття ділової репутації. Ділова репутація – це думка, яка склалася про людину на основі оцінки її суспільно значимих якостей родичами, друзями, знайомими, співробітниками, яка виражає суспільне значення особи, її компетентність, здібності, комунікабельність³.

¹ Волков В.Н. Судебная психиатрия / В.Н. Волков. – М.: БЕК, 1998. – С. 284.

² Гришук В.К. Соціальна зумовленість кримінально-правової охорони і захисту гідності людини / В.К. Гришук // ПравоУкраїни. – 2018. – № 9. – С. 99.

³ Комментарий к уголовному кодексу Российской Федерации / под общей ред. доктора юридических наук, профессора Ю.И. Скуратова. – М.: Норма, 2001. – С. 297.

Останнім часом часто в юридичній літературі вживається поняття «добре ім'я». Однак вчені зазначають, що воно підпорядковане загальному поняттю «честь»¹.

Важливе значення при образі мають особистісні психологічні властивості особи, яку ображають. Відомо, що надзвичайно самолюбива людина може відчувати себе ображеною в тих ситуаціях, коли інші особи не надаватимуть вчинюваним щодо них діям особливо образливої оцінки. Нерідко людина сприймає як образу такі висловлювання, які за своєю суттю не є образою. Так, будучи представником Президента України у Львівській області С.Давимука на одній із своїх прес-конференцій заявив, що журналіст газети «Ратуша» М.Савельєв є агентом СБУ. Ображений журналіст подав позовну заяву в Личаківський районний суд з проханням захистити його честь і гідність і притягнути С.Давимуку до кримінальної відповідальності за образу (ст.126 чинного тоді КК України). Суд виніс рішення на користь М.Савельєва.

Касаційна ж інстанція – колегія Львівського обласного суду не погодилась з таким рішенням вказавши, що СБУ – це конституційний орган незалежної України і підтримку цієї організації ні в якому разі не можна розглядати, як образу честі та гідності (газета «Ратуша» від 13.07.1993 р.).

Поняття «тяжка образа» належить до числа оцінних понять. Визнання (оцінка) тої чи іншої образи як тяжкої чи не тяжкої, в кінцевому рахунку, належить до компетенції суду. Суд, оцінюючи образу, має виходити з фактичних обставин справи, враховуючи не лише особистісні психологічні характеристики суб'єкта вбивства людини, але і причину, спосіб виразу образи, її зміст та інтенсивність, ступінь протиріччя вчинених образливих дій суспільній моралі, широту їх публічності, особливості обстановки образи, попередні взаємні стосунки суб'єкта і потерпілого і т.п.

Протиправне(неправне) насильство, систематичне знущання і тяжка образа, як діяння глибоко аморальні, завжди заподіюють особі **моральну шкоду**².

Під моральною шкодою слід розуміти втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних суб'єктові. Моральна шкода може полягати, зокрема: у приниженні честі, гідності, престижу або ділової репутації, у моральних переживаннях, пов'язаних з ушкодженням здоров'я, у порушенні нормальних життєвих зв'язків через неможливість продовження активного громадського життя, у розладі стосунків з оточуючими людьми, у порушенні права власності (в тому числі інтелектуальної), прав наданих споживачам, інших цивільних прав, при незаконному перебуванні під

¹ Марогулова И.Л. Защита чести и достоинства личности / И.Л. Марогулова. – М.: Правовое просвещение, 1998. – С. 14.

² Див.про це: Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми / О.В. Гришук. – К.: Атіка, 2007. – 432 с.

слідством і судом, а також у настанні інших негативних наслідків¹. Таке широке трактування поняття моральної шкоди Пленумом Верховного Суду України, зрозуміло, дає ключ до розуміння моральної шкоди, яка заподіюється внаслідок протиправного (неправного) насильства, систематичного знущання і тяжкої образи. Важливою об'єктивною ознакою об'єктивної сторони аналізованого складу вбивства людини є наявність причинового зв'язку між діями суб'єкта та смертю потерпілого.

Обов'язковою ознакою об'єктивної сторони складу умисного вбивства людини, передбаченого ст. 116 КК України, є **час його вчинення**. Цей злочин може бути вчинений лише тоді, коли суб'єкт перебуває у стані сильного душевного хвилювання, який найчастіше є короточасний і триває, як правило, декілька хвилин, хоча в окремих випадках він може бути більш тривалим.

Суб'єктивна сторона умисного вбивства людини в стані сильного душевного хвилювання характеризується двома обов'язковими ознаками: 1) вина у формі умислу; 2) особливий емоційний стан суб'єкта вбивства.

В теорії кримінального права немає одностайності щодо виду умислу при умисному вбивстві людини в стані сильного душевного хвилювання. В юридичній літературі висловлено три думки з цього приводу: а) таке вбивство може бути вчинене лише з прямим умислом; б) таке вбивство може бути вчинене як з прямим так і з непрямым умислом; в) таке вбивство може бути вчинене лише з непрямым умислом². Правозастосовна практика свідчить, що перевагу має друга думка вчених: умисне вбивство в стані сильного душевного хвилювання може бути вчинене як з прямим так і з непрямым умислом.

Умисел суб'єкта при вчиненні цього вбивства людини є, як правило, прямий – суб'єкт усвідомлює суспільно-небезпечний характер свого діяння, передбачає настання суспільно-небезпечних наслідків у вигляді смерті потерпілого і бажає цього. При непрямому умислі інтелектуальний момент такий самий – суб'єкт усвідомлює суспільно-небезпечний характер свого діяння, передбачає настання суспільно-небезпечних наслідків у вигляді смерті потерпілого. Вольовий момент непрямого умислу – суб'єкт не бажає, але свідомо припускає настання смерті потерпілого. Умисел на позбавлення життя потерпілого в стані сильного душевного хвилювання виникає раптово і відразу реалізується.

Досить поширеною в юридичній літературі є думка, що **ознакою суб'єктивної сторони будь-якого злочину є емоції**, які в окремих складах злочинів, зокрема, передбаченого ст. 116 КК України, виступають

¹ Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди: постанова пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 р. № 4. п. 3 // Правовісник. – 1996. – № 31. – С. 14.

² Попов А.Н. Преступления против личности при смягчающих обстоятельствах / А.Н. Попов. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – С. 162.

обов'язковою ознакою¹. **Емоції** являють собою психічні стани і процеси, в яких реалізуються ситуативні переживання людини². Можна умовно виділити три види емоцій суб'єкта залежно від стадії злочинної діяльності: а) емоції, що супроводжують підготовку злочинної діяльності; б) емоції під час вчинення злочину; в) емоції після вчинення злочину. в даному випадку маються на увазі ті переживання суб'єкта, які властиві йому під час вчинення злочину і мають значення для кваліфікації вбивства людини. Протиправне(неправне) насильство, систематичне знущання і тяжка образа викликають у особи негативні емоції – моральні чи психічні страждання особливої інтенсивності – стан сильного душевного хвилювання

На думку А. В. Наумова, при кваліфікації даного вбивства, передусім враховується стан сильного душевного хвилювання, при якому здатність уявляти й мислити «звужується», пригнічується. Однак, оскільки здатність особи контролювати свої дії не втрачається цілком, а лише послаблюється, то винний і підлягає відповідальності, але за вбивство, вчинене при пом'якшуючих обставинах³. О. В. Авраменко зазначає, що при визначенні поняття стану сильного душевного хвилювання слід виходити з такого: стан сильного душевного хвилювання – це короткочасний розлад психічної діяльності, у результаті якого обмежується здатність особи усвідомлювати характер своїх діянь та (або) керувати ними⁴.

І. Я. Козаченко, Є. А. Сухарев, Є. А. Гусев⁵, А. П. Козлов⁶ переконані, що наявність у кримінальному законодавстві складів злочинів, вчинених у стані сильного душевного хвилювання, є закріпленням у законі зменшеної форми осудності. Такої ж позиції дотримуються А. А. Музика, коментуючи ст. 116 КК України («Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання»). Він прямо вказує, що «особа в стані фізіологічного афекту є, по суті, обмежено осудною»⁷. В. М. Бурдін, під-

¹ Див., наприклад: Кримінальне право України. Загальна частина / під ред. Я. Ю. Кондратьєва. – К., 2002. – С. 152; Наумов А. В. Уголовное право. Общая часть. Курс лекций / А. В. Наумов. – М.: БЕК, 1996. – С. 232; Уголовное право Российской Федерации. Общая часть / отв. ред. Б. В. Здравомыслов. – М.: Юрист, 1996. – С. 161–162; Курс уголовного права. Общая часть. Учебник для вузов. Том 1. – М.: Зерцало, 1999. – С. 346–347.

² Психологічний словник. – К.: Вища школа, 1982. – С. 52.

³ Никифоров Б. С. Объект преступления по советскому уголовному праву / Б. С. Никифоров. – М.: Госюриздат, 1960. – С. 99–100.

⁴ Авраменко О. В. Стан сильного душевного хвилювання за кримінальним правом України: монографія / О. В. Авраменко. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. – С. 78.

⁵ Козаченко И. Я. Проблема уменьшенной вменяемости / И. Я. Козаченко, Е. А. Сухарев, Е. Л. Гусев. – Екатеринбург: Уральская государственная юридическая академия, 1993. – С. 22–23.

⁶ Козлов А. П. Понятие преступления / А. П. Козлов. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – С. 458.

⁷ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за редакцією М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 3-тє вид., переробл. та доповн. – К.: Атіка, 2004. – С. 259.

тримуючи цю точку зору, наводить два аргументи. Перший полягає у загальній підставі пом'якшення покарання при вчиненні злочину в стані сильного душевного хвилювання й обстоє застосування обмеженої осудності¹. Другим аргументом, на його думку, є доцільність поширення положень статті про обмежену осудність у частині можливості застосування примусових заходів медичного характеру до осіб, які вчинили в стані сильного душевного хвилювання суспільно небезпечні діяння за відсутності вини². Заперечуючи цьому, О. В. Зайцев зазначає, що ст. 20 КК України прямої вказівки на обов'язкове пом'якшення покарання особам, визнаним обмежено осудними, не містить. Крім того, поширення положень про примусові заходи медичного характеру на осіб, які вчинили злочин у стані сильного душевного хвилювання, на думку О. В. Зайцева, суперечить передбаченим КК України підставам як кримінальної відповідальності (ч. 1 ст. 2 КК України), так і застосування примусових заходів медичного характеру (статті 92 і 93 КК України)³.

Основною причиною виникнення стану сильного душевного хвилювання, при якому винний вчиняє злочини, передбачені статтями 116 КК України, в кримінально-правовій літературі, як наголошувалося вище, вважають протиправну(неправну) поведінку з боку потерпілого. Наприклад, С. В. Бородин вважає, що суть злочинів, вчинених у стані сильного душевного хвилювання, полягає у віктимності дій потерпілого. Саме ця обставина зумовлює виділення особливого виду вбивства людини – вбивства у стані афекту, що відбувається у зв'язку зі сильним душевним хвилюванням, яке раптово виникло⁴. Однак це не єдина причина. Як зазначає О. В. Бурко, «до внутрішніх умов особи, що беруть участь у виникненні фізіологічного афекту, слід відносити такі категорії: 1) антисоціальні орієнтації особи; 2) риси характеру, тип темпераменту; 3) вік, стан здоров'я, психічні аномалії, які не позбавляють осудності тощо»⁵.

О. М. Попов стверджує, що трапляються ситуації, коли афект виникає не від безпосереднього сприйняття протиправної поведінки, а від похідних чинників, таких як: а) спогади про протиправну поведінку потерпілого; б) одержання інформації про раніше вчинений злочин; в) усвідомлення

¹ Бурдін В. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання / В. Бурдін. – Львів: ПАІС, 2006. – С. 77–78.

² Там само. – С. 82.

³ Зайцев О. В. Удосконалення механізму кримінальної відповідальності за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання / О. В. Зайцев // Проблеми законності. – 2009. – № 104. – С. 188–197.

⁴ Бородин С. В. Преступления против жизни / С. В. Бородин. – М.: Юрист, 1999. – С. 180.

⁵ Бурко О. В. Кримінальна відповідальність за вчинення умисного вбивства в стані сильного душевного хвилювання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. «кримінальне право, кримінологія; кримінально-виконавче право» / О. В. Бурко. – Київ, 1997. – С. 8.

результатів протиправної поведінки потерпілого¹. В.І.Ткаченко наводить приклад, коли підставою афекту стало усвідомлення результатів протиправної поведінки потерпілого. Так Валерій З. постійно тероризував сусідів по будинку й двору. Одного разу у дворі він зупинив Г.Ш. і з хуліганських мотивів став її бити. Коли вона впала, З. продовжував бити її головою об асфальт. Сусіди, що вибігли, припинили подальше побиття. У сльозах, Г.Ш. піднялася у свою квартиру. Коли вона оглянула себе, то з жахом побачила, що в неї вибиті передні зуби. Тоді вона схопила ніж, увірвалася до квартири З., де він зі своїми приятелями пиячив, і завдала своєму кривдникові кілька ножових поранень, від яких він через два місяці помер². Спочатку Г.Ш. була засуджена за умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, що спричинили смерть потерпілого. Однак, за протестом Генерального прокурора, її дії були перекваліфіковані на ч. 1 ст. 95 КК Казахської РСР (ст. 123 КК України), як заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю в стані сильного душевного хвилювання.

Подібно вирішується питання і в сучасній українській судовій практиці. Так, наприклад, М. був визнаний винним у тому, що вчинив вбивство людини за наступних умов. М. навчався в училищі і підтримував дружні стосунки з викладачем цього закладу П. 27 березня 1998 року М. прийшов в гості до П. і, оскільки було вже пізно, залишився в нього ночувати. Прокинувшись о 4 год. ночі М. побачив, що знаходиться в ліжку оголеним і біля нього знаходиться оголений П. Сприймавши цю ситуацію як гомосексуальне домагання, яке вже відбулося, М. під час сварки схопив ніж і завдав потерпілому П. 16 ударів в різні частини тіла, від чого той помер. Дарницьким районним судом м. Києва М. був засудженим на 14 років позбавлення волі за вчинення злочину, передбаченого у ст. 94 КК України 1960 року. Судовою колегією в кримінальних справах Верховного Суду України вирок щодо М. було змінено. Було враховано, що усвідомлення того факту, що М. сексуально використав його вчитель, завдало йому тяжкої образи та травмувало психіку. Реакцією на таку образу було раптове виникнення сильного душевного хвилювання та вчинення в цьому стані вбивства. Дії М. кваліфіковані Верховним Судом за ст. 95 КК України 1960 року³.

Виходячи із судової практики, а також позицій вчених, можна зробити висновки, що є випадки, коли стан сильного душевного хвилювання може виникати не від безпосереднього сприйняття протиправної(неправної)

¹ Попов А.Н. Преступление против личности при смягчающих обстоятельствах / А.Н. Попов. – Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2001. – С. 149.

² Ткаченко В.И. Ответственность за умышленные преступления против жизни и здоровья, совершенные в состоянии аффекта / В.И. Ткаченко. – М.: Юридическая литература, 1979. – С. 36.

³ Ухвала судової колегії Верховного Суду України від 18 липня 2000 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 515–517.

поведінки потерпілого, а й від похідних чинників, наприклад таких, як наводить О.М. Попов. Однак інші вчені з цим не погоджуються. Так, Т.В. Кондратова вважає цілком виправданим визнання того, що стан афекту може виникнути не тільки відразу ж після здійснення передбачених у диспозиції закону дій, а й після одержання винним інформації про ці дії або усвідомлення їхніх результатів. Однак вона вважає суперечливою пропозицію про те, що стан афекту може виникнути при спогаді про протиправні або аморальні дії¹. Такої ж думки дотримується О.В. Авраменко².

Думається, що причинами виникнення стану сильного душевного хвилювання можуть бути: а) протиправна(неправна) поведінка з боку потерпілого; б) внутрішні умови, що впливають на стан фізіологічного афекту, а саме: афектогенна ситуація; вікові й особистісні якості; властивості нервової системи; чинники, що тимчасово послаблюють організм; в) похідні чинники, такі як: спогади про протиправну(неправну) поведінку потерпілого; одержання інформації про раніше вчинений злочин; усвідомлення результатів протиправної(неправної) поведінки потерпілого.

Одним із головних питань, на яке необхідно звернути увагу, є така суб'єктивна ознака сильного душевного хвилювання, як раптовість, яку розглядають як зі суб'єктивного, так і з об'єктивного боку. З суб'єктивного боку раптовість характеризується несподіваністю афективних проявів для самого суб'єкта. Ця ознака за своїм характером є психологічною і характеризує всі види афектів із внутрішнього (психологічного) боку. Із позиції психології ознака раптовості характерна як для фізіологічного, так і кумулятивного афекту, оскільки раптовість є одним із виявів афективного вибуху³.

Раптовість з об'єктивного боку характеризується несподіваністю афективного вибуху для інших осіб, насамперед для потерпілого. Ця ознака характеризує об'єктивну сторону злочинів, вчинених у стані фізіологічного афекту. Однак, як зазначає О.В. Авраменко, між протиправними чи аморальними діями потерпілої особи та вчиненням злочину як реакцією на вказані дії розрив у часі є можливим. Не завжди одразу ж, ментально, доходить до свідомості людини розуміння, усвідомлення протиправної чи аморальної поведінки потерпілого, або не завжди людина може негайно дати відсіч кривднику. Так званий «крапельний афект» виникає не одразу ж у відповідь на протиправнучи

¹ Кондрашова Т.В. Проблемы уголовной ответственности за преступления против жизни, здоровья, половой свободы и половой неприкосновенности / Т.В. Кондрашова. – Екатеринбург, 2000. – С. 148–149.

² Авраменко О.В. Стан сильного душевного хвилювання за кримінальним правом України: монографія / О.В. Авраменко. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. – С. 120.

³ Назаренко Г.В. Уголовно-релевантные психические состояния лиц, совершивших преступления и общественно опасные деяния / Г.В. Назаренко. – М.: Ось-89, 2001. – С. 182.

аморальну поведінку потерпілого, а поступово накопичується для того, щоб раптово «вибухнути». Зрозуміло, що в такому випадку говорити про вчинення злочину у стані сильного душевного хвилювання можна лише в тих випадках, коли між виникненням такого стану та виникненням і реалізацією наміру на вчинення злочину розриву у часі не було¹.

Проблема тотожності або відмежування понять «сильне душевне хвилювання» і «афект» залишається невирішеною як в теорії кримінального права, так і в психології. Афект – походить від латинського *affectus* – душевне хвилювання, пристрасть, напад сильного нервового збудження із втратою вольового контролю внаслідок гальмування діяльності кори головного мозку². Афект – це поняття, яке визначається в психології, а сильне душевне хвилювання – це поняття, яке не зустрічається в психології, але вже давно використовується для позначення особливого стану особи в кримінальному законодавстві. З цього слід зробити висновок, що при визначенні сильного душевного хвилювання, насамперед, слід використовувати ті критерії, які встановлені в законі про кримінальну відповідальність. Такими критеріями кримінальне законодавство передбачає лише протиправну(неправну) поведінку з боку потерпілого, яка викликала стан сильного душевного хвилювання. Сила прояву емоцій, як впливає із закону, є важливим критерієм, за допомогою якого відрізняють просту емоцію від сильного душевного хвилювання. На суттєвість даної ознаки вказує сама етимологія терміна «сильне душевне хвилювання», тобто законодавець робить особливий акцент на такому якісному показнику емоції, як її силі. Про інші ознаки сильного душевного хвилювання або особливості його протікання в законі нічого не сказано. З цієї причини до сильного душевного хвилювання слід відносити не тільки різного роду афекти, а й інші емоційні стани, які виникли в результаті протиправних(неправних) дій з боку потерпілого і які характеризуються особливо великою силою свого прояву, що відрізняє їх від деяких інших емоцій. Тому до таких емоцій можна відносити і гнів, і страх, і тривогу, й інші подібні емоції, лише б вони досягли певної сили й були викликані неправними діями потерпілого, тим більше, що гнів, наприклад, може досягати такої ж сили, що й афект³. Так, «у гніві людина відчуває, що у неї «скипає» кров, особа горить, м'язи напружені. У люті мобілізація енергії така велика, що людині здається, що вона вибухне, якщо якимнебудь чином не дасть виходу своєму гніву»⁴. Такої

¹ Авраменко О.В. Стан сильного душевного хвилювання за кримінальним правом України: монографія / О.В. Авраменко. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. – С. 120.

² Семотюк О.П. Сучасний словник іншомовних слів / О.П. Семотюк. – Х.: Ранок, 2007. – С. 253.

³ Подольный Н.А. Понятие «аффект» в уголовном праве / Н.А. Подольный // Государство и право. – 2003. – № 6. – С. 62–66.

⁴ Изард К.Э. Психология эмоций / К.Э. Изард; перев. с англ. – СПб.: Питер, 1999. – С. 262.

ж сили може досягати і стан тривоги, страху¹, і цілий ряд інших емоційних станів².

Так, наявність сильного душевного хвилювання суд встановив у діях Б., який завдав 11 ударів ножем у життєво-важливі органи І., внаслідок чого настала його смерть. І. вночі ввірвався у будинок, де Б. проживав у фактичному шлюбі разом із З. та їх малолітніми дітьми. І. у присутності дітей зівалтував З., завдавав їй ударів, ображав Б. брутальними словами, намагався ударити його ножем в груди, завдавав ударів по голові. Б. вихопив ніж у І. та завдав йому 11 ударів.

Судова колегія в кримінальних справах Верховного Суду України дійшла висновку, що Б. перебував в стані сильного душевного хвилювання і внаслідок цього не міг усвідомлювати в повній мірі значення своїх дій, внаслідок чого перевищив межі необхідної оборони³.

У кінці XIX – на початку XX століття поняття «афект» вживалося у психології для позначення будь-якого хвилювання. Пізніше термін «афект» набув вузького значення. Поняття «сильне душевне хвилювання» відображає кількісну характеристику емоційної реакції. Справді, хвилювання може характеризуватися будь-якою інтенсивністю, бути більш або менш сильним. Афект у сучасній психологічній літературі розглядається як емоційний процес, якісно відмінний від будь-якого душевного хвилювання, в тому числі і сильного, який має специфічну природу і динаміку. Ступінь хвилювання є важливою, але не найсуттєвішою ознакою афекту⁴.

О.В. Авраменко зазначає, що найбільш аргументованою є позиція, згідно з якою поняття «сильне душевне хвилювання» не є тотожним поняттю «афект»⁵. Можна погодитись із Ф.С. Сафуановим, що ці два поняття співвідносяться як загальне та особливе⁶. Подібної позиції дотримується і М.І. Дубініна, яка зазначає, що прийнятому терміну «сильне душевне хвилювання» в психології відповідає два терміни, такі як емоція та афект, які співвідносяться як загальне і часткове⁷. Специфікою ж спів-

¹ Бахур В.Т. Эмоции: плюсы и минусы / В.Т. Бахур. – М.: Знание, 1975. – С. 36.

² Подольный Н.А. Понятие «аффект» в уголовном праве / Н.А. Подольный // Государство и право. – 2003. – № 6. – С. 62–66.

³ Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 23 листопада 2004 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 520–524.

⁴ Ситковская О.Д. Аффект: криминально-психологическое исследование / О.Д. Ситковская. – М.: Юрлитинформ, 2001. – С. 34.

⁵ Авраменко О.В. Стан сильного душевного хвилювання за кримінальним правом України: монографія / О.В. Авраменко. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. – С. 34.

⁶ Сафуанов Ф.С. О проблеме аффективных состояний / Ф.С. Сафуанов // Советская юстиция. – 1991. – № 21. – С. 5.

⁷ Дубинина М.И. Уголовная ответственность за преступления, совершенные в состоянии сильного душевного волнения: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / М.И. Дубинина. – М., 1971. – С. 19.

відношення даних понять є те, що визначення поняття «сильне душевне хвилювання» відсутнє у психології, а вживається лише у кримінальному праві¹. Натомість у психології для позначення сильних емоційних реакцій людини використовуються такі терміни, як гнів, страх, афект, фізіологічний афект, стрес, фрустрація².

Враховуючи, що поняття «сильне душевне хвилювання» необхідно розглядати як кількісний показник, можна зробити висновок, що встановлення стану сильного душевного хвилювання початково є прерогативою слідчого, прокурора, а в кінцевому рахунку – суду, тобто дані суб'єкти процесу, виходячи з внутрішнього переконання, конкретних обставин справи, самостійно вирішують, було хвилювання сильним, чи ні. Якщо за кримінальною справою проводиться психологічна експертиза з цього приводу, то експерт вирішує питання про наявність саме афекту. Так, Н.А. Подольний зазначає, що в законодавстві не передбачено, в яких конкретно кількісних показниках має вимірюватися сила емоції, а тому її слід розглядати як якісний показник, що визначається в кожному конкретному випадку, виходячи з обставин, встановлених у кримінальній справі слідчим, прокурором, суддею, тобто оцінка сили конкретної емоції – це прерогатива внутрішнього переконання даних посадовців³.

На відміну від сильного душевного хвилювання в психології поняття «афект» використовується достатньо широко. При цьому конкретні різновиди афекту визначаються достатньо чітко, і розбіжності в їх трактуванні, по суті, відсутні. Це дозволяє правильно визначити наявність конкретного виду афекту в особи в момент вчинення нею злочину.

Для виконання цього завдання наявні експертні методики, які на достатньому рівні розроблені й опрацьовані. А тому перебував винний у стані афекту чи ні – це, насамперед, питання експерта-психолога, оскільки воно потребує спеціальних знань.

У теорії українського кримінального права також досить гостро стоїть питання про так званий «зміщений афект», коли потерпілими відзлочину, вчиненого у стані сильного душевного хвилювання, є не винуватці конфлікту, а інші особи, які не мають відношення до вчинення протиправних (неправних) або аморальних дій, тобто «треті особи». В юридичній літературі було висловлено думку про те, що злочин, вчинений під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного протиправними(неправними) або аморальними діями, може бути спрямований і проти «третіх осіб», які випадково опинилися на місці події або втрутилися в її хід⁴.

¹ Подольный Н.А. Понятие «аффект» в уголовном праве / Н.А. Подольный // Государство и право. – 2003. – № 6. – С. 62–66.

² Васильев В.Л. Юридическая психология / В.Л. Васильев. – СПб.: Питер Ком, 1998. – С. 67–69.

³ Подольный Н.А. Понятие «аффект» в уголовном праве / Н.А. Подольный // Государство и право. – 2003. – № 6. – С. 62–66.

⁴ Флоря К.Н. Назначение наказания с учетом причин совершенного преступления / К.Н. Флоря. – Кишнев: Штиница, 1980. – С. 99.

З цього приводу заслуговує на увагу позиція О.В.Авраменка, що коли у стані сильного душевного хвилювання, викликаного протиправною або аморальною поведінкою, шкода заподіюється третім особам, які випадково опинилися в полі зору винуватого, а останній у стані сильного душевного хвилювання заподіяв їм шкоду, то було б неправильно не враховувати вказаний стан як обставину, що пом'якшує покарання, оскільки стан сильного душевного хвилювання, умовно кажучи, повертає особу до природного стану, зменшує при цьому вплив чинників психосоціального стримування (контролю). Така поведінка винного є в принципі природною¹. Адже, як зазначає В.М. Бурдін, будь-який стан сильного душевного хвилювання, чим би він не був викликаний, призводить до послаблення здатності людини усвідомлювати значення своїх дій (бездіяльності), зменшує можливість самоконтролю та управління своєю поведінкою². О.Д.Сітковська також підтримує такий підхід, зокрема, зазначаючи: «відомі випадки, коли афективні дії були спрямовані на сторонніх осіб, що випадково опинились поблизу. Прив'язувати кримінально-правове поняття афекту тільки до випадків емоційної розрядки щодо особи, яка створила ситуацію, – означає обмежити слідчого і суд в індивідуалізації відповідальності з урахуванням даної обставини, якщо причиною афекту були дії третьої особи»³. Дана позиція пояснюється тим, що, оскільки особа у стані сильного душевного хвилювання не може повністю усвідомлювати свої дії та керувати ними, то у такому стані вона може завдати шкоди й іншим особам, які не причетні до вчинення протиправних(неправних) або аморальних дій. Отже, відповідальність у таких випадках повинна наступати на загальних підставах, а стан сильного душевного хвилювання повинен враховуватись як обставина, яка пом'якшує покарання.

Таким чином, пом'якшення кримінальної відповідальності за цей вид умисного вбивства людини викликане трьома обставинами: 1) суспільно небезпечне діяння суб'єкта спровоковане протиправним(неправним) насильством, систематичним знущанням або тяжкою образою з боку потерпілого; 2) суб'єктивна сторона складу даного злочину характеризується особливим емоційним станом суб'єкта – його сильним душевним хвилюванням, яке виникає раптово; 3) умисел на позбавлення життя потерпілого також виник раптово на ґрунті сильного душевного хвилювання і негайно реалізований.

Необхідно зазначити, що стан сильного душевного хвилювання суб'єкта може бути викликаний як однією чи кількома діями, вчиненими

¹ Авраменко О.В. Стан сильного душевного хвилювання за кримінальним правом України: монографія / О.В. Авраменко. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. – С. 115–116.

² Бурдін В.М. Кримінально-правове значення стану сильного душевного хвилювання (за КК України) / В.М. Бурдін // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. – № 9. – С. 64–65.

³ Ситковская О.Д. Психология уголовной ответственности / О.Д. Ситковская. – М.: Норма, 1998. – С. 238.

на протязі короткого часу, так і довготривалою **психотравмуючою ситуацією**, що формується внаслідок багаторазових, іноді вчинюваних протягом років, протизаконних, образливих дій, знущань, які поступово накопичуються і у відповідний момент переполюють «чашу терпіння» суб'єкта, який у відповідь на останню таку дію кривдника, перебуваючи в стані сильного душевного хвилювання (фізіологічного афекту), позбавляє його життя¹. Стаття 116 чинного кримінального кодексу України, на відміну від кримінального кодексу Російської Федерації (ст. 107) не передбачає такої ознаки як «психотравмуюча ситуація». Такі ситуації, як видається, охоплюються поняттям **«систематичне знущання»**.

Для встановлення стану сильного душевного хвилювання (фізіологічного афекту) призначається судово-психіатрична експертиза. Висновок експерта не є обов'язковим для особи або органу, яка здійснює провадження, але незгода з висновком експерта повинна бути вмотивована у відповідних постанові, ухвалі, вирoku (п. 10 ст. 101 КПК України). Суд, керуючись законом, оцінює цей висновок за внутрішнім переконанням в сукупності з іншими доказами в справі про дане вбивство.

В тому випадку, коли умисне вбивство людини вчинене після того, коли стан сильного душевного хвилювання пройшов, вчинене, залежно від обставин справи, необхідно кваліфікувати за відповідною частиною ст. 115 КК України. **Поведінка потерпілого** у цьому випадку є обставиною, що знижує суспільну небезпечність злочину і пом'якшує покарання (див.: п. 7 ст. 66 КК України).

Нерідкі випадки, коли умисне вбивство людини в стані сильного душевного хвилювання вчиняється службовою особою при виконанні ними своїх службових обов'язків, застосовуючи при цьому довірену їм табельну зброю. Вчинене за таких умов умисне вбивство підлягає кваліфікації за ст. 116, а не за ч. 3 ст. 365 КК України. Тут наяву конкуренція двох кримінально-правових норм: з пом'якшуючими і з обтяжуючими обставинами, при якій перевага надається нормі з пом'якшуючими обставинами.

Отже, стан сильного душевного хвилювання – це раптовий, короткочасний емоційний процес, викликаний такими діями потерпілого як протизаконне (протиправне, неправне) насильство, систематичне знущання і тяжка образа, що протікає бурхливо і швидко та істотно звужує свідомість суб'єкта, його здатність усвідомлювати свої дії і керувати ними. Внаслідок сильного душевного хвилювання, значно погіршується здатність суб'єкта до цілісного осмислення ситуації та її оцінки, різко погіршується якість контролю за своїми діями і прогноз їх можливих наслідків².

¹ Новое уголовное право России. Учебное пособие. Особенная часть. – М.: «Зерцало-Теис», 1996. – С. 43.

² Див.: Шавгулидзе Т.Г. Аффект и уголовная ответственность / Т.Г. Шавгулидзе. – Тбилиси, 1977; Сидоров Б.В. Аффект и его уголовно-правовое и криминологическое значение / Б.В. Сидоров. – Казань, 1978. – С. 125.

Мотивами умисного вбивства людини в стані сильного душевного хвилювання є, як правило, помста і ревність.

Суб'єкт умисного вбивства людини, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання, спеціальний – фізична, осудна особа, якій до вчинення злочину виповнилося 14 років і яка перебувала під час вчинення вбивства в стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло внаслідок протизаконного насильства, систематичного знущання чи тяжкої образи з боку потерпілого.

Варто зупинитися на окремих питаннях кваліфікації умисного вбивства людини в стані сильного душевного хвилювання. Суб'єкт, який перебував під час умисного вбивства людини в стані сильного душевного хвилювання підлягає кримінальній відповідальності. Такий стан суб'єкта в теорії кримінального права нерідко називають **фізіологічним афектом**. На відміну від нього **паталогічний афект** виключає кримінальну відповідальність, оскільки в такому стані особа не усвідомлювала значення своїх дій і не могла керувати ними.

Умисне вбивство потерпілого суб'єктом у стані сильного душевного хвилювання може містити одночасно і ознаки вбивства при обтяжуючих обставинах, передбачених ч.2 ст.115 КК України. Наприклад, умисних вбивств: двох і більше осіб; малолітньої дитини або жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності; з особливою жорстокістю; способом, небезпечним для життя багатьох осіб; у зв'язку з виконанням особою службового або громадського обов'язку (п.п.1, 2, 4, 5, 8 ч.2 ст.115 КК України). Виникає конкуренція норм кримінального закону: норма, що передбачає кримінальну відповідальність за умисне вбивство людини в стані сильного душевного хвилювання (ст.116 КК – склад злочину з пом'якшуючою обставиною) конкурує, наприклад, з п.4 ч.2 ст.115 КК, яка передбачає відповідальність за умисне вбивство людини, вчинене з особливою жорстокістю (кваліфікований склад злочину або склад злочину з обтяжуючою обставиною), а обидві ці норми конкурують з ч.1 ст.115 КК (вбивство без пом'якшуючих і обтяжуючих обставин, основний склад умисного вбивства). Частина 1 ст.115 КК є загальною нормою, а ст.116 і п.4 ч.2 ст.115 КК є спеціальними щодо неї. За загальним правилом, у випадку конкуренції загальної і спеціальної норм застосовується спеціальна норма. Однак, в даному випадку, спеціальних норм є дві і ними передбачено два склади злочинів: а) з пом'якшуючою обставиною (ст.116 КК); б) з обтяжуючою обставиною (п.4 ч.2 ст.115 КК). При конкуренції таких двох спеціальних норм перевага надається нормі, що містить склад злочину з пом'якшуючою обставиною, а тому вчинене за викладених вище умов належить кваліфікувати за ст.116 КК України. В наведеному випадку, як і в інших подібних випадках, стан сильного душевного хвилювання, викликаного протиправним(неправним) насильством, систематичним знущанням або тяжкою образою з боку потерпілого, істотно міняє кримінологічну і

кримінально-правову природу вчиненого і том є визначальним для кваліфікації¹. Так кваліфікуються подібні дії і в судовій практиці².

При конкуренції двох норм, що передбачають склади злочинів з пом'якшуючими обставинами, перевага надається тій з них, яка є більш пом'якшуючою (привілейованою) для суб'єкта. Тому при конкуренції ст.116 КК (умисне вбивство людини в стані сильного душевного хвилювання) і ст.118 КК (умисне вбивство людини при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця) застосовується ст.118 КК, оскільки санкція її норми передбачає більш м'які покарання.

4.2. Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини. Безпосереднім об'єктом умисного вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини є охоронювані кримінальним законом конкретні суспільні відносини щодо забезпечення життя новонародженої дитини.

Об'єктивна сторона даного злочину характеризується: 1) діянням матері, спрямованим на позбавлення життя новонародженої нею дитини; 2) наслідками у виді заподіяння смерті новонародженій дитині; 3) причинним зв'язком між зазначеним діянням матері та наслідками у виді смерті новонародженої нею дитини.

В доктрині радянського кримінального права не було єдиної думки з приводу того, чи потрібно виділяти вбивство матір'ю своєї дитини як окремий склад злочину. С.В.Бородин, М.І.Загородніков, А.А.Пионтковський вважали, що немає підстав виділяти таке вбивство як окремий склад злочину³. С.В.Бородин зазначив, що не будь-яке вбивство матір'ю своєї дитини є злочином, вчиненим при пом'якшуючих обставинах. На його думку, збереження такого вбивства людини як простого складу злочину дало би змогу диференційовано підходити до кожного випадку вчинення такого злочину і враховувати пом'якшуючі обставини, якщо такі є, в кожному конкретному випадку при призначенні покарання⁴. Такої

¹ Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений / В.Н. Кудрявцев. – М.: Юристъ, 1999. – С. 223; Гаухман Л.Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика / Л.Д. Гаухман. – М.: Центр Юр Инфор», 2001. – С. 297; Сташис В.В. Преступления против жизни в УК УРСР и судебной практике / В.В. Сташис, М.И. Бажанов. – К.: Вища школа, 1987. – С. 58–59; Иногамова-Хегай Л.В. Конкуренция норм уголовного права / Л.В. Иногамова-Хегай. – М.: Щит – М, 1999. – С. 85.

² Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кирись – Львів: Ліга-прес, 2008.

³ Бородин С.В. Квалификация убийств по действующему законодательству / С.В. Бородин. – М.: Юридическая литература, 1966. – С. 90; Загородников Н.И. Преступления против жизни по советскому уголовному праву / Н.И. Загородников. – М.: Госюриздат, 1961. – С. 168; Пионтковский А.А. Курс советского уголовного права. Особенная часть: в 2 т. / А.А. Пионтковский, В.Д. Меньшагин – М.: Госюриздат, 1955. – Т.1. – 1955. – С. 547.

⁴ Бородин С.В. Преступления против жизни / С.В. Бородин. – М.: Юристъ, 1999. – С. 177.

ж думки дотримується М.І. Загородніков, який зазначає, що за вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини може бути призначено більше м'яке покарання. Однак, оскільки такі випадки є доволі рідкими, немає жодної необхідності виділяти цей злочин в окремий, привілейований склад вбивства¹.

Інші автори, навпаки, висловлювались за виділення вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини в окремий склад злочину². Так, на думку М.Д. Шаргородського, медичною наукою встановлено, що жінка під час пологів не може вважатися такою, що повністю усвідомлює значення своїх дій і в зв'язку з цим вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини необхідно виділити в особливий склад злочину за наявності певних умов³.

Законодавець України, поділяючи думку другої групи авторів, передбачив відповідальність за умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини в ст.117 КК України. Особливістю відповідальності за таке вбивство людини та підставою його виділення як окремого складу злочину є те, що жінка під час пологів, а також деякий час після них відчуває особливі психофізичні страждання, що мають негативний вплив на її психічний стан. У вагітних часто спостерігають іпохондричні ідеї, імпульсивність. Пологи, образно висловлюючись, є революцією для організму жінки. До цього часто додаються особисті обставини, такі як сором перед оточуючими за народження позашлюбної дитини, боязнь родичів та батьків, матеріальні труднощі, незадовільні житлові умови та інші неблагополучні чинники. Стосовно дитини, якщо вона небажана, мати відчуває ворожість, психічно відштовхує її. Дитина для неї уособлення зла, що оточує її. У зв'язку з цим деякі жінки можуть втрачати самоконтроль і вчиняти дії, що є для них неадекватними.

Особливості аналізованого складу злочину: 1)потерпілим від даного злочину може бути лише власна новонароджена дитина матері; 2)обов'язковою ознакою є час вчинення злочину – під час пологів або відразу після пологів; 3)суб'єктом злочину є мати, яка народжує або народила дитину.

Безпосереднім основним об'єктом умисного вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини є охоронювані кримінальним законом суспільні відносини щодо забезпечення життя новонародженої дитини. Отже, предметом суспільних відносин у цьому випадку є життя своєї новонародженої дитини.

¹ Загородніков Н.И. Преступления против жизни по советскому уголовному праву / Н.И. Загородніков. – М.: Госюриздат, 1961. – С. 165.

² Беспалько А. Детоубийство / А. Беспалько // Еженедельник советской юстиции. – 1927. – № 20. – С. 5–12; Бычков И.Я. Детоубийство в современных условиях / И.Я. Бычков. – М.: Юридическая литература, 1929. – С. 10; Шаргородский М.Д. Преступления против жизни и здоровья / М.Д. Шаргородский. – М.: Министерство юстиции СССР, 1947. – С. 87.

³ Шаргородский М.Д. Преступления против жизни и здоровья / М.Д. Шаргородский. – М.: Министерство юстиции СССР, 1947. – С. 87.

Кримінальна відповідальність за позбавлення життя чужої новонародженої дитини настає на загальних засадах.

Об'єктивна сторона. Суспільно-небезпечне діяння жінки, яка вбиває свою новонароджену дитину, зумовлене її особливим фізичним і психічним станом під час пологів. Воно може бути вчинене як у формі будь-якої дії (задушення, утоплення, закопування в землю і т.п.), так і у формі бездіяльності. **Бездіяльність**, зокрема, може проявитися в умисному ненаданні післяпологової допомоги дитині, відмові від харчування, нездійсненні необхідного догляду, залишення на вулиці або в холодному приміщенні з метою заподіяння їй смерті.

Суспільно-небезпечні наслідки такого діяння – настання смерті своєї новонародженої дитини. Характеристика причинного зв'язку така ж як і в основному складі умисного вбивства людини (без обтяжуючих і пом'якшуючих обставин).

Обов'язковою факультативною ознакою **об'єктивної сторони** умисного вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини є час вчинення цього злочину – **під час пологів або відразу після пологів**.

Пологи – це фізіологічний процес народження людини, який має свої, чітко визначені медичною наукою, об'єктивні стадії. В медичній науці **пологи (partus)** – це завершальний вагітність фізіологічний процес, внаслідок якого проходить видалення з порожнини матки через пологові шляхи плоду, навколоплідних вод і посліду (плаценти, плодових оболонок, пуповини). В фізіологічних умовах пологи настають при строковій вагітності від 38 до 42 тижнів, тобто в середньому за збігом 40 тижнів (280 днів, 9 календарних або 10 акушерських місяців) коли плід стає зрілим і здатним до позаутробного життя. За критеріями Всесвітньої організації здоров'я пологи при строковій вагітності від 22 до 37 тижнів називають передчасними, а пологи при строковій вагітності понад 42 тижні – запізнілими. Провісниками пологів є ряд характерних ознак. До них відносять «опускання живота» вагітної за рахунок опускання і вставлення передньолежачої частини плоду до входу в малий таз і відхилення дна матки до переду внаслідок деякого зниження тонууса черевного преса (спостерігається за 2-3 тижні до пологів); зменшення маси тіла вагітної на 1–2 кг. (за 2-3 дні до пологів); зниження рухової активності плоду; нерегулярні скорочення матки і виділення з піхви слизового корка. **Початком** пологів в медичній науці вважають появу регулярних скорочень мускулатури матки вагітної жінки, і з цього моменту таку жінку називають породілля. Виділяють три періоди у процесі пологів: **перший період** – розкриття шийки матки (у тих жінок, що народжують уперше триває 13–18 годин, а у тих, хто вдруге – 6–9 годин); **другий період** – вигнання плоду (1–2 години у тих, хто народжує уперше, 5 хвилин – 1 година – хто народжує вдруге); **третій період** – післяродовий (в середньому 20–30 хвилин у тих і інших), протягом якого проходить відторгнення плаценти

від стінок матки і виділення посліду (плацента, плодова оболонка, пуповина). Загальна тривалість пологів у тих, хто народжує уперше, становить 15–20 годин, а тих, хто вдруге – 6–10 годин¹. Таким чином, поняттям «пологи» охоплюється процес народження людини – регулярні скорочення мускулатури матки вагітної жінки, розкриття шийки матки, вигнання плоду (відділення дитини з утроби матері), відторгнення плаценти від стінок матки і виділення посліду. Чинний кримінальний кодекс не містить визначення поняття «пологи».

В диспозиції ст. 177 КК України чітко визначено, що потерпілим від даного злочину є **«новонароджена дитина»**, хоча, на наш погляд, потерпілою є і **«новонароджувана»** дитина. Отже, питання прямо пов'язане з початком життя людини щодо якого в теорії кримінального права немає єдиної думки. Т. В. Кондрашова, на підставі проведеного нею монографічного аналізу, виділяє п'ять теоретичних підходів до моменту визначення початку людського життя: 1) відторгнення плоду від тіла матері; 2) прорізання плоду із тіла матері; 3) початок самостійного дихання; 4) початок пологів; 5) момент перерізання пуповини².

Найбільш обґрунтованою видається друга позиція вчених. Так, В. Д. Набоков писав, що «моментом народження... слід вважати початок пологів, і при тому не в смислі фізіологічного початку (наприклад, поява болі), а в розумінні з'явлення якої-небудь частини тіла дитини на зовні: з цього моменту поняття плоду замінюється поняттям дитини»³. Даний підхід поділяв і А. А. Піонтковський, який зазначав, що «слід розглядати як вбивство дитини не тільки вбивство новонародженого після відділення плоду від тіла матері і початку самостійного життя дитини, але і вбивство, вчинене під час пологів, коли народжувана дитина ще не розпочала самостійного позаутробного життя (наприклад, нанесення смертельної рани в голову народжуваної дитини до того моменту, коли він почав дихати)⁴. Такої ж думки дотримуються і інші вчені-криміналісти⁵. Тобто, прорізання плоду із тіла матері і є початком життя людини. Дана позиція вчених найбільш повно узгоджується з законодавчою формулою умисного

¹ Краткая медицинская энциклопедия / под ред. В.И. Покровского: в 2-х т. Т. 2. – М.: Премьера, 1999; Див. також: Інструкція про визначення критеріїв живонародженості, мертвонародженості та перинатального періоду, затверджена. наказом Міністерства охорони здоров'я України від 29.03.2006 р. № 179 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0427-06>

² Кондрашова Т.В. Проблемы уголовной ответственности за преступления против жизни, здоровья, половой свободы и половой неприкосновенности / Т.В. Кондрашова. – Екатеринбург, 2000. – С. 12–13.

³ Набоков В.Д. Элементарный ученик Особенной части русского уголовного права / В.Д. Набоков. – СПб., 1903. – Вып. 1. – С. 5.

⁴ Курс советского уголовного права в шести томах. Т. 5. – М.: Наука, 1978. – С. 22.

⁵ Див., наприклад: Бородин С.В. Преступления против жизни / С.В. Бородин. – М.: Юристь, 1999. – С. 178; Лукичев О.В. Детоубийство: уголовно-правовая и криминологическая характеристика / О.В. Лукичев. – СПб., 2000. – С. 32.

вбивства, передбаченого ст. 117 КК, де вказано: «під час пологів або відразу після пологів». Однак найбільш повне узгодження ще не означає повного узгодження. Поняття «пологи», як уже зазначалося, належить до арсеналу медичної науки і його зміст нами викладений вище. Маємо справу з явним неспівпадінням початку пологів і початку життя людини: пологи починаються з регулярних скорочень матки вагітної жінки, а життя – з моменту з'явлення якої-небудь частини тіла дитини. В той же час диспозиція норми ясно вказує «під час пологів або відразу після пологів». Точнішим у цьому випадку був-би вислів «під час народження або відразу після народження» і тоді диспозицію ст. 117 КК можна було б сформулювати так: «Умисне вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини під час народження або відразу після народження». У примітці до даної статті доцільно дати визначення поняття «народження» в такій редакції: «Під народженням дитини слід розуміти фізіологічний процес, який розпочинається з появи з утроби матері частини тіла дитини і завершується повним видаленням дитини з утроби матері». Таким чином, поняття «народження дитини» є вузьчим від поняття «пологи» і більш точним для визначення початку життя людини, що має відоме позитивне значення для кримінально-правового регулювання.

Посягання на плід з моменту початку народження, таким чином, є посягання на життя новонародженої дитини. Внутріутробне знищення плоду людини до початку родового процесу може розглядатися лише як незаконне проведення аборту.¹

Так само вирішується це питання і в кримінальних кодексах багатьох зарубіжних держав². В КК Індії (пояснення 3 до ст. 299) прямо вказано, що заподіяння смерті дитині в утробі матері не є вбивством людини. Однак заподіяння смерті живій дитині, якщо яка-небудь його частина з'явилася із утроби матері, хоча б дитина і не почала дихати або не повністю народилася, може розглядатися як вбивство людини³.

Початок пологів є завершальним моментом вагітності. Вони, як правило, є природним закономірним наслідком вагітності. В ряді випадків вагітність переривається достроково – внаслідок нещасного випадку, або штучного переривання вагітності. Позбавлення життя життєздатної дитини, яка появилася на світ внаслідок передчасних пологів, необхідно кваліфікувати, залежно від обставин справи, як вбивство людини за відповідною статтею КК України. Умисне позбавлення життя такої дитини

¹ Сташис В.В. Преступления против личности в УК УССР и судебной практике / В.В. Сташис, М.И. Бажанов. – Харьков: Вища школа, 1987. – С. 59.

² Див., наприклад: Уголовный кодекс Австрии (§79). – М.: Зерцало-М, 2001; Уголовный закон Латвийской республики. – Минск: Тесей, 1999. – Ст. 119; Уголовный кодекс Республики Болгария. – Минск: Тесей, 2000. – Ст. 120–121; Уголовный кодекс Швейцарии. – М.: Зерцало, 2000. – Ст. 116; Уголовный кодекс Швеции. – М.: МГУ, 2000. – Ст. 3; Уголовный кодекс Дании (§238). – СПб: Юридический центр Пресс, 2001.

³ Уголовный кодекс Индии. – М., 1958. – С. 151.

матір'ю під час пологів або відразу після пологів утворює склад злочину, передбачений ст.117 КК України. Якщо дитина померла внаслідок передчасних пологів, викликаних незаконним штучним перериванням вагітності, вчиненим не матір'ю, а іншою особою, дії цієї особи слід кваліфікувати за ст.134 КК України.

Переривання вагітності внаслідок нанесення жінці удару, побоїв утворює склад злочину умисного тяжкого тілесного ушкодження (ст.121 КК України).

Таким чином, розглянута вище концепція початку життя людини ґрунтується на тому, що початком життя людини вважається момент прорізання частини тіла дитини з лона матері. На сьогоднішній день ця концепція вже задовольняє не всіх вітчизняних і зарубіжних вчених-криміналістів. Зарубіжні автори нерідко посилаються на ст.4 Американської конвенції прав людини, яка проголошує, що життя людини розпочинається з моменту зачаття. На цьому постулаті ґрунтується діяльність багатьох громадських організацій, які виступають за заборону абортів. О.М. Попов, підтримуючи цей підхід, прийшов до висновку, що «посягання на життя плоду є посягання на життя людини. З пункту бачення морально-етичних і філософсько-моральних поглядів припинення зародження людини навіть гірше вбивства»¹. Людське життя, на його думку, починається практично з моменту зачаття і кримінально-правова охорона життя людини має починатися задовго до народження дитини: у будь-якому випадку з того моменту, як дитина готова до продовження життя поза утробою матері². Ця думка перекликається з думкою М.С. Таганцева, який у свій час писав: «... живою слід вважати дитину з моменту її зачаття, так що з цього моменту вона може зробитися об'єктом умертвіння. Життя, як здатність людського організму до подальшого розвитку, проявляється в двох головних формах, що мають значення з пункту бачення кримінального права: у формі несамостійного, утробного, життя зародка, і життя самостійного, позаутробного, з моменту народження людини до її смерті. В тій і іншій формі життя може бути об'єктом вбивства, причому насильницьке припинення позаутробного життя буде вбивством в тісному смислі цього слова, а насильницьке припинення утробного життя – умертвінням плоду»³.

В США цей концептуальний підхід знайшов свою реалізацію на рівні норм права. В ст.4 Американської конвенції про права людини проголошено, що життя людини починається з часу зачаття⁴, а отже і підлягає кримінально-правовій охороні саме з цього моменту.

¹ Попов А.Н. Преступления против личности при смягчающих обстоятельствах / А.Н. Попов. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – С. 13.

² Там само. – С. 27.

³ Таганцев Н.С. Лекции по русскому уголовному праву: Часть Особенная / Н.С. Таганцев. – СПб., 1894. – С. 11.

⁴ Права человека: сборник универсальных и региональных международных документов. – М., 1990. – С. 143.

Український законодавець, як відомо, не поділяє дану концепцію початку життя людини, допускаючи можливість легального переривання вагітності.

Названі вище дві позиції вчених щодо початку життя людини мають, зрозуміло, право на існування, але вони не є бездоганними. Якщо йти від зворотного, то, як уже зазначалося, згідно «Інструкції щодо констатації смерті людини на підставі смерті мозку» **смерть людини є смерть її мозку**. Логічно, в даному випадку, було б пов'язувати початок життя людини з фізіологічним завершенням формування мозку людини і початком його функціонування. Тоді не розглядалося б як вбивство людини умертвіння плоду в період від зачаття людини до початку функціонування її мозку. Однак, виникла б проблема встановлення початку функціонування мозку людини. По-друге, смерть мозку, як уже відзначалося, не означає фактичну смерть всього людського організму, який, у багатьох випадках, може підтримуватися в функціонуючому стані з допомогою апарату ШВЛ (штучної вентиляції легенів) та інших лікарських засобів досить тривалий час.

Зрозуміло, що визначення смерті людини через смерть її мозку вигідна з позицій трансплантації органів і тканин людини, ефективність якої є максимальною, коли трансплантатом є функціонуючий (живий) орган чи тканина. З визнанням людини померлою міняється режим її кримінально-правового захисту. В цьому випадку, навіть при функціонуванні окремих органів, особа, смерть мозку якої констатовано, вже не людина, а **тіло людини**. Застосування норм кримінального закону, що передбачають відповідальність за вбивство людини тут неможливе. Разом з тим, за наявності ознак складу злочину, винний може бути притягнутий до кримінальної відповідальності за порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини (ст. 143 КК України) або за наругу над трупом людини (ст. 297 КК України).

Концепція початку життя людини з моменту зачаття є більш вигідною не лише з позиції прав людини, а й з позиції можливості доказування позбавлення життя. Сам факт переривання вагітності і загибелі плоду людини свідчитиме, що вбивство людини вчинено, а у випадку настання такого наслідку – про замах на вбивство людини. При цьому виникає питання про кримінальну відповідальність за незаконне проведення абортів (ст. 134 КК України). Його розв'язання можливе лише одним шляхом – забороною операції штучного переривання вагітності в Україні. Виняток з цього правила може становити лише стан крайньої необхідності (ст. 39 КК України), а також коли вагітність є наслідком зґвалтування, інцесту. Аномалія розвитку плоду може також бути критерієм, який допускає штучне переривання вагітності.

При викладеному підході будь-яке незаконне штучне переривання вагітності кваліфікуватиметься як вбивство людини за відповідною

статтею КК України. Можна при цьому диференціювати кримінальну відповідальність, встановивши її окремо за вбивство плоду людини і за вбивство людини.

Склад умисного вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини, таким чином, буде наявним за таких умов: 1) це вбивство має бути вчиненим під час пологів або відразу ж після них; 2) це вбивство має бути зумовлене психічним станом жінки у зв'язку з пологами; 3) такий психічний стан винної особи не повинен виключати осудності.

У ст. 117 КК України йдеться про вбивство новонародженої дитини під час пологів або відразу після них. У зв'язку з цим важливо відмежувати об'єктивну сторону цього злочину від незаконного проведення абортів. Для розмежування цих злочинів має значення момент початку життя людини. Вже зазначалося, що в кримінально-правовому значенні життя людини розпочинається з моменту початку фізіологічних (у тому числі передчасних та штучно викликаних) пологів її матері. При цьому вважається, що не має значення для визначення цього моменту те, що дитина, яка народжується, ще не почала самостійного позаутробного життя і не відокремлена від тіла матері. Практично це означає, що позбавлення життя дитини під час її народження, тобто під час пологів її матері, визнається вбивством людини. Протиправне(неправне) ж знищення плода людини до цього моменту розцінюється не як вбивство людини, а як незаконне проведення абортів.

Чинний КК України, правозастосовна практика не визначають поняття «після пологів», що є підставою для різної оцінки судами часу вчинення даного злочину, а тому може зумовлювати кваліфікацію вбивств людини за таких обставин: 1) або за ст. 117 КК України; 2) або за ст. 115 КК України.

Пункт 21 постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року №2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» зазначає, що умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини слід кваліфікувати за ст. 117 КК України, якщо воно вчинене під час пологів або одразу ж після них. Вчинення цих дій через деякий час після пологів за відсутності кваліфікуючих ознак, передбачених у ч. 2 ст. 115 КК України, тягне відповідальність за ч. 1 зазначеної статті¹.

В акушерстві прийнято, що період «після пологів» триває одну добу після закінчення родів. Дане визначення медичної науки має пріоритетне значення оскільки належить до її предмету. У зв'язку з цим, видається за доцільне п.21 названої вище постанови Пленуму Верховного Суду України викласти в такій редакції: «умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини слід кваліфікувати за ст. 117 КК України, якщо воно

¹ Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кириш – Львів: Ліга-прес, 2008. – С. 115–124.

вчинене під час пологів або протягом доби після них. Вчинення цих дій через добу або більше після пологів за відсутності кваліфікуючих ознак, передбачених у ч.2 ст.115 КК України, тягне відповідальність за ч.1 зазначеної статті».

Обмеження післяпологового періоду однією добою дозволить відмежувати особливий психофізіологічний стан матері, що є підставою для пом'якшення відповідальності при вбивстві нею своєї новонародженої дитини, від так званих післяпологових психозів, які складаються з ендогенних органічних захворювань (шизофренія, маніакально-депресивний психоз), що спровоковані вагітністю та пологами та можуть бути підставою для визнання особи неосудною чи обмежено осудною. На необхідність відмежування таких захворювань від психофізичних станів матері вказують О. Погодін, А. Тайбаков¹.

Зі змісту диспозиції ст. 117 КК України не видно, що вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини під час пологів або відразу після пологів має бути зумовлене таким особливим психофізичним станом матері. Це може призвести до неправильного застосування кримінального закону, коли за ст.117 КК України будуть кваліфіковані дії жінки, яка вчинила вбивство своєї дитини і не перебувала в обумовленому стані. В зв'язку з цим доцільно законодавчо закріпити в диспозиції ст. 117 КК України вказівку на особливий психічний стан винної особи. На необхідність такого доповнення ст. 117 КК України звернув також увагу О.В. Пономарчук².

Обовязковою ознакою вбивства людини, передбаченого ст.117 КК України є наявність причинового зв'язку між діями матері та смертю новонародженої дитини.

Суб'єктивна сторона. Даний склад злочину передбачає наявність умисної форми вини у обох її видах: прямий або непрямий умисел. Вчиняючи діяння, спрямоване на позбавлення життя народжуваної чи народженої дитини, мати-породілля усвідомлює суспільну небезпеку свого діяння, передбачає настання суспільно небезпечних наслідків і бажає або свідомо допускає їх настання.

Дискусійним у науці кримінального права України є питання про значення часу формування умислу матері на вбивство дитини. Одні вчені вважають, що час формування умислу матері на вбивство своєї дитини не відіграє ролі при кваліфікації, оскільки цей злочин має бути вчиненим у стані, що є характерним для процесу пологів³. Інші вважають, що вбив-

¹ Погодин О. Убийство матерью новорожденного ребенка / О. Погодин, А. Табаков // Законность. – 1997. – № 5. – С. 16–17.

² Пономарчук О.В. Кримінально-правова кваліфікація синдрому струсу немовляти за ст. 117 КК України (як умисного вбивства матір'ю новонародженої дитини) [Електронний ресурс] / О.В. Пономарчук // Форум права. – 2007. – № 3. – С. 202–206. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2007-3/07povmnd.pdf>

³ Уголовное право. Особенная часть: краткое пособие для подготовки к экзамену / Б.В. Волженкин, Р.Р. Галиакбаров, А.С. Горелик и др.; под ред. Л.Л. Кругликова. – М.: БЕК, 2000. – С. 29.

ство матір'ю своєї новонародженої дитини завжди має бути вчиненим з раптовим умислом¹.

Якщо вважати, що підставою виділення аналізованого складу вбивств людини є психічний стан жінки, що народжує або народила дитину, то, відповідно, цей злочин повинен включати лише раптовий умисел, який виник під час пологів або відразу ж після них.

Заподіяння народжуваній або народженій дитині смерті з необережності належить кваліфікувати за ст. 119 КК України.

Мотив і мета на кваліфікацію умисного вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини не впливають.

В диспозиції ст. 117 КК України не вказано на емоції як обов'язкову ознаку суб'єктивної сторони умисного вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини. Застосовуючи вислів «під час пологів або відразу після пологів», законодавець ніби вказує на особливий, дискомфортний стан жінки-породіллі як такий, що сам собою зрозумілий і не потребує доказування в кожному конкретному випадку вчинення даного злочину. Реально ж не всі жінки під час пологів перебувають в такому особливому дискомфортному стані, зокрема, жінки, які народжують не вперше, а також ті, що за фізіологічною будовою свого тіла не відчують особливого психічного перевантаження під час пологів. Між тим, як впливає з диспозиції ст. 117 КК України, формальної різниці між жінками, які перебувають в особливому дискомфортному психічному стані під час пологів і тими, які не перебувають в такому стані законодавець не зробив. Ним, очевидно, презюмується такий особливий дискомфортний психічний стан у кожному випадку пологів. В юридичній літературі ряд авторів, зокрема О.І.Коробеев, Л.Л.Кругліков, піддають критиці такий підхід. О.І.Коробеев запропонував пов'язати кримінальну відповідальність матері в такому випадку не тільки з заподіянням смерті новонародженому, але й її особливим, дискомфортним психічним станом². Нам видається більш правильною позиція законодавця. Будь-який сумнів щодо наявності особливого, дискомфортного психічного стану жінки-породіллі слід тлумачити на її користь. Виняток з цього правила доцільно зробити лише тоді, коли буде доведено, що умисел на позбавлення новонародженої дитини життя є заздалегідь обдуманий, тобто виник до пологів, наприклад, за взаємною змовою подружжя, коли жінка не перебувала в особливому дискомфортному психічному стані, або після пологів, коли такий стан жінки минув. За таких умов, на наш погляд, вчинене цією жінкою умисне вбивство людини належить кваліфікувати за п. 2 і п. 12 ч. 2 ст. 115 КК України. Співвиконавець такого умисного

¹ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за редакцією М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – 3-тє вид., переробл. та доповн. – К.: Атіка, 2004. – С. 262.

² Российское уголовное право. Курс лекций. Т. 3. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та., 2000. – С. 132.

вбивства людини підлягає кримінальній відповідальності також за п. 2 і п. 12 ч. 2 ст. 115 КК України. Дії підбурювача і пособника належить кваліфікувати відповідно за ч. 3 або 4 ст. 27 і п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України. Залежно від обставин справи, не виключається кваліфікація дій співучасників і за п. п. 1, 4, 5, 13 ч. 2 ст. 115 КК України.

Якщо ж винний, під час пологів, схилив жінку-породіллю до вчинення вбивства її новонародженої дитини або пособив їй у вчиненні даного вбивства, то його дії належить кваліфікувати за ч. 3 чи 4 ст. 27 і ст. 117 КК України. Дії жінки-породіллі – лише за ст. 117 КК України.

Однак вплив пологів на психіку матері не повинен виключати її осудності, оскільки в такому випадку мова не може йти про кримінальну відповідальність. В більшості випадків пологи не викликають у матері переживань, що можуть бути причиною вчинення вбивства своєї дитини.

Суб'єктом даного злочину може бути лише мати-породілля, яка є осудною і якій до вчинення злочину виповнилося 14 років. Як уже зазначалося, презюмується, що суб'єкт цього злочину перебуває в особливому, дискомфортному психічному стані. Такий стан жінки може також обумовлюватися сімейним конфліктом, подружньою зрадою, матеріальними та іншими соціально-побутовими негараздами. Цей тимчасовий психічний розлад послаблює здатність матері усвідомлювати свої дії та керувати ними. Вона, виходячи з законодавчого формулювання (ст. 20 КК), є по суті обмежено осудною.

4.3. Умисне вбивство людини при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця.

Безпосереднім об'єктом умисного вбивства людини при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця є охоронювані кримінальним законом конкретні суспільні відносини щодо забезпечення життя іншої людини, яка, в даному випадку, своєю протиправною(неправною) поведінкою викликала у суб'єкта стан необхідної оборони або затримання її як злочинця.

Об'єктивна сторона даного злочину характеризується: 1) діями, спрямованими на позбавлення життя особи, що посягає або затримується; 2) наслідками у виді заподіяння смерті тому, хто посягає або затримується; 3) причиновим зв'язком між зазначеними діями та наслідками у виді смерті тому, хто посягає або затримується; 4) певною обстановкою.

Умисне вбивство людини підлягає кваліфікації за цією статтею у трьох випадках, а саме, у разі його вчинення при перевищенні:

а) меж необхідної оборони. У цьому випадку вчиняється вбивство того, хто посягає, при захисті від суспільно небезпечного посягання, але з перевищенням меж необхідної оборони, тобто за умови явної невідповідності зазначеної шкоди небезпечності посягання або обстановці захисту;

б) меж захисту в обстановці уявної оборони. Вбивство людини

вчиняється за обставин, коли реального суспільно небезпечного посягання з боку потерпілого не було і винна особа, неправильно оцінюючи дії потерпілого, лише помилково припускала наявність такого посягання. Тобто, коли обстановка, що склалася, давала особі підстави вважати, що мало місце реальне посягання, і вона не усвідомлювала і за обставинами справи не могла усвідомлювати помилковість свого припущення. Питання про те, чи дійсно в особі були підстави для помилкового висновку про наявність суспільно небезпечного посягання, вирішується в кінцевому рахунку судом з урахуванням конкретних обставин справи;

в) заходів, необхідних для затримання злочинця. У цьому випадку має місце вбивство особи, яка вчинила злочин, при її затриманні, але з перевищенням заходів, необхідних для затримання злочинця, тобто за умови явної невідповідності зазначеної шкоди небезпечності посягання або обстановці затримання злочинця.

Обов'язковою умовою кваліфікації умисного вбивства людини за ст. 118 КК України є **обстановка:** перебування винного при вчиненні цього діяння у стані необхідної оборони, уявної оборони або в умовах необхідності затримання злочинця. Якщо буде встановлено, що винний не перебував у такій обстановці, вчинене ним, за наявності підстав, слід кваліфікувати за ст. 115 або ст. 116 КК України.

Так, наприклад, як замах на вбивство людини вчинене на ґрунті особистих неприязних відносин, а не в стані необхідної оборони кваліфіковані дії Ф. Він визнаний винним в тому, що, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, з метою вбивства О. наніс йому удар ножом у груди, заподіявши колото-різану рану, але свій намір до кінця не довів, оскільки потерпілий втік. В касаційній скарзі Ф. заявив, що діяв у стані необхідної оборони, оскільки він захищав себе та свою сестру від протиправних дій О., який хотів залишитися у їхньому будинку на ніч. Суд встановив, що дії О. у сварці з Ф стосовно того, що він хотів залишитися у будинку до ранку, не мали агресивного характеру і не загрожували ні їх життю, ні їх здоров'ю¹.

Таким чином, особливістю об'єктивної сторони даного складу вбивства людини є те, що умисне позбавлення життя потерпілого вчиняється у формі дій і в обстановці необхідної оборони або уявної оборони чи затримання особи, що вчинила злочин. Воно є результатом перевищення меж необхідної оборони або заходів, необхідних для затримання злочинця, або результатом помилкового припущення суб'єкта про наявність суспільно небезпечного посягання з боку потерпілого.

Необхідна оборона, згідно ч. 1 ст. 35 КК України, – це дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка

¹ Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 16 березня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 553–555.

захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, **необхідної і достатньої в даній обстановці** для негайного відвернення чи припинення посягання. Правомірною є необхідна оборона, яка відповідає виробленим наукою кримінального права умовам (критеріям). Вони поділяються на дві групи: 1) умови, що характеризують суспільно небезпечне посягання; 2) умови, що характеризують акт захисту. До першої групи відносять такі умови: 1) посягання є суспільно небезпечним; 2) посягання є реальним; 3) посягання є дійсним. До другої групи також відносять три умови: 1) особа захищає власні охоронювані законом права та інтереси, або іншої особи, або суспільні чи державні інтереси; 2) шкода заподіюється посягаючому, а не іншій особі (особам); 3) захист не перевищує меж необхідної оборони.¹ П.С. Матишевський визначив ще більш широкий перелік умов правомірності необхідної оборони. **Суспільно небезпечне посягання**, на його думку, має бути: 1) дією, що передбачена кримінальним законом як злочин, або суспільно небезпечною дією особи, яка не досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність, або небезпечною дією з боку душевнохворої (неосудної) людини; 2) об'єктивно наявним, реальним; 3) діянням, пов'язаним з заподіянням шкоди або спрямованим на заподіяння шкоди потерпілому; 4) дією, що викликає негайну потребу з боку потерпілого, іншої особи або представника влади зараз же відвернути або припинити небезпечне посягання. **Стосовно захисту** ним обґрунтовано п'ять умов правомірності: 1) оборона спрямована лише проти небезпечного посягання з боку людини; 2) захист має бути здійснений шляхом заподіяння шкоди лише самій особі (особам), яка вчиняє посягання, або її майновим правам (знешкодження предмета, знаряддя, які було застосовано при посяганні) з метою відведення чи припинення небезпеки посягання; 3) оборона допустима для захисту людиною особистих благ або благ іншої людини (життя, здоров'я, волі, гідності), недоторканності житла, майнових та інших соціальних прав людини, суспільних благ і цінностей (громадської безпеки, громадського порядку, безпеки навколишнього природного середовища, здоров'я населення, соціальних, матеріальних і духовних цінностей держави, зокрема, конституційного ладу та суверенітету держави, цілісності і недоторканості території, внутрішньої і зовнішньої безпеки); 4) своєчасність оборони щодо заподіяння шкоди тому, хто посягає, саме протягом наявності посягання; 5) відносна відповідність сили та енергії захисту, з одного боку, силі та енергії посягання (нападу) – з іншого².

¹ Див., наприклад: Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. – Київ: «А.С.К.», 2002. – С. 66–67; Наумов А.В. Российское уголовное право. Общая часть / А.В. Наумов. – М.: БЕК, 1997. – С. 332–334; Комментарии к уголовному кодексу РФ. – М.: Зерцало, 1998. – С. 85.

² Матишевський П.С. Кримінальне право України. Загальна частина / П.С. Матишевський. – Київ: Юрінком Інтер, 2000. – С. 173–175.

Ю.В.Баулін підходить до визначення правомірності необхідної оборони інакше – через призму її підстави і об'єктивних та суб'єктивних ознак. Право на необхідну оборону, зазначає він, можливе лише за наявності відповідної підстави. Такою підставою є, згідно ч.1 ст.36 КК України, вчинення суспільно небезпечного посягання, яке викликає у того, хто захищається, необхідність у негайному його відверненні чи припиненні шляхом заподіяння шкоди тому, хто посягає. Таким чином, підстава необхідної оборони складається з двох елементів: а) суспільно небезпечного посягання і б) необхідності його негайного відвернення чи припинення. При цьому ознаками необхідної оборони визначено: 1) мету оборони; 2) спрямованість (об'єкт) заподіяння шкоди; 3) характер дій того, хто захищається; 4) своєчасність оборони; 5) співрозмірність оборони¹.

Концепція Ю.В.Бауліна видається найбільш прийнятною. Між тим, на наш погляд, є потреба говорити не про підставу, а про **підстави** необхідної оборони. Доцільно виділити дві підстави: а) правову; і б) фактичну. До речі, Ю.В.Баулін раніше також виділяв дві підстави необхідної оборони: а) правову підставу – виникнення суспільно небезпечного посягання; і б) фактичну підставу – необхідність негайного заподіяння шкоди посягаючому з метою припинення чи запобігання посягання². На наш погляд, правовою **підставою необхідної оборони є суб'єктивне право людини на необхідну оборону**. За своїм походженням воно має об'єктивний характер, оскільки його наявність (чи відсутність) не залежить від волі людини. Права людини в Україні визначаються чинним законодавством. Необхідно підкреслити, що право на необхідну оборону є одним із основних конституційних прав людини. В ч. 5 ст. 55 Конституції України проголошено, що «кожен має право будь-якими, не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань», а в частині 3 ст. 27 Конституції України – «кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань».

Фактичною підставою необхідної оборони є вчинення суспільно небезпечного посягання, яке викликає у того, хто захищається, **необхідність негайно захищати** охоронювані законом свої права та інтереси, інтереси іншої особи, суспільні або державні інтереси шляхом заподіяння посягаючому шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання. Тобто стан необхідної оборони виникає не лише в момент суспільної небезпечного посягання, але і при наявності його реальної загрози. Про це може свідчити поведінка посягаючого, спрямованість його умислу, інтенсивність і характер

¹ Кримінальне право України. Загальна частина / за редакцією професорів М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ-Харків, 2001. – С. 250–257.

² Баулін Ю.В. Обстоятельства, исключющие преступность деяния / Ю.В. Баулин. – Харьков: Основа, 1991. – С. 227.

його дій тощо, що дає підстави особі, яка захищається, сприймати загрозу як реальну.

Згідно ч. 2 ст. 36 КК України кожна особа має право на необхідну оборону незалежно від можливості уникнути суспільно небезпечного посягання або звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади. Таким чином, вчинення суспільно небезпечного посягання є юридичним фактом який породжує, зокрема, право потерпілого на застосування необхідної оборони. Важливо щоб при цьому не були перевищені межі необхідної оборони.

Межі необхідної оборони, зазначає Ю.В.Баулін, визначаються небезпекою вчиненого посягання і характером захисту, що склався при відверненні такого посягання. Правомірною (**правною – В.К.**) визнається заподіяна посягаючому шкода, яка відповідає небезпеці посягання і обстановці захисту. У зв'язку з цим слід розрізняти два види меж необхідної оборони: а) межа допустимої шкоди; б) межа достатньої шкоди. **Межа допустимої шкоди** – заподіяння посягаючому смерті чи тяжких тілесних ушкоджень. Вона можлива лише при застосуванні необхідної оборони проти посягання великої суспільної небезпеки і в несприятливій обстановці захисту. У відносно сприятливій обстановці, при обороні від посягання будь-якого ступеня суспільної небезпеки, **максимальна межа достатньої шкоди** – заподіяння тілесних ушкоджень середньої тяжкості¹.

Перевищенням меж необхідної оборони (ексцес оборони), згідно ч. 3 ст. 36 КК України, визнається умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, **яка явно не відповідає** небезпечності посягання або обстановці захисту. Перевищення меж необхідної оборони є кримінально караним лише у випадках умисного заподіяння посягаючому смерті (ст. 118 КК України) або тяжких тілесних ушкоджень (ст. 124 КК України).

Умисне заподіяння посягаючому при перевищенні меж необхідної оборони середньої тяжкості або легких тілесних ушкоджень не є кримінально караним. Кримінальний закон не передбачає також відповідальності за заподіяння посягаючому при перевищенні меж необхідної оборони будь-якої шкоди через необережність. Таким чином, питання про наявність перевищення меж необхідної оборони, чи про його відсутність, можна розглядати лише тоді, коли стан необхідної оборони був в конкретній ситуації наявним. Не можна перевищити чогось, що реально не існує. Коли стан необхідної оборони виник, потерпілий набуває права на оборону шляхом нанесення посягаючому шкоди з метою попередження чи припинення його посягання. Лише при наявності стану необхідної оборони необхідно зробити висновок, перевищила вона межі необхідної оборони чи ні.

¹ Баулін Ю.В. *Обстоятельства, исключающие преступность деяния* / Ю.В. Баулин. – Харьков: Основа, 1991. – С. 254.

Недопустимим, на думку окремих авторів, є застосування необхідної оборони проти посягання, яке можливе в майбутньому. Мається на увазі застосування різних пристроїв, механізмів, електричного струму, ловчих ям, отрути, і т.п. для охорони майна. Зокрема, А.А. Піонтковський писав: «ми не можемо допустити створення будь-яких захисних механізмів, які призначені для припинення посягання шляхом заподіяння шкоди посягаючому, як-то: мінування входу до сховища, включення смертоносного електричного струму в дротяну огорожу і т.п.»¹. Головною засадою цієї позиції є те, що такі механізми та пристрої можуть заподіяти шкоду не лише посягаючому, але й іншим особам, а також заподіяти шкоду, яка явно не відповідає значенню охоронюваного блага. Так, один із сучасних вчених-криміналістів К.М. Ткачевський прийшов до висновку, що встановлення захисних механізмів і пристосувань, використання тварин для відвернення суспільно небезпечних посягань допускається лише в тих випадках, коли виключається можливість заподіяння шкоди невинним особам, а також з таким розрахунком, щоб виключалося перевищення меж необхідної оборони. На його думку, для того щоб використання захисних механізмів і пристосувань було визнане правомірним, необхідне дотримання таких умов: а) заподіяння шкоди власне посягаючому під час вчинення ним суспільно-небезпечного посягання, б) заподіяна шкода не повинна бути у явній невідповідності з характером і ступенем суспільної небезпеки посягання. Тому, вважає він, не може бути визнаним ні необхідною обороною, ні перевищенням меж необхідної оборони встановлення в саду для захисту плодів самопала, залишення отрути в продуктах харчування для запобігання їх викрадення із приміщення, встановлення капканів в автомобілях і т.д.²

Думається, що А.А. Піонтковський і Ю.М. Ткачевський переплутали три різні проблеми: а) підстави і ознаки необхідної оборони, б) перевищення меж необхідної оборони, в) відповідальність за злочини, вчинені при реалізації права на необхідну оборону. Не можна виходити лише з голого твердження про недоцільність застосування захисних механізмів і пристроїв чи тварин для відвернення чи припинення майбутнього посягання. Кожне таке застосування необхідно розглядати через призму умов правомірності(правності) необхідної оборони, закріплених в ст. 36 КК України. Скажімо, якщо власник квартири, відбуваючи у закордонне відрядження, з метою запобігання викрадення майна застосовує автоматичний самопал, який спрацював коли злочинці вчиняли викрадення майна і заподіяв їм смерть, то це повністю вписується у формулу правомірності(правності) необхідної оборони, закріплених у ч. 5 ст. 36 КК України. Перевищення меж необхідної оборони тут не буде, оскільки, в

¹ Курс советского уголовного права в шести томах. Т. II. Преступление. – М.: Наука, 1971. – С. 360.

² Курс уголовного права. Общая часть. Т. 1. – М.: Зерцало, 1999. – С. 458.

ч. 5 ст. 36 КК вказано: «незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає». Інша справа, коли, за тих же обставин, смерть заподіяна працівнику служби охорони, який перевіряв квартиру, коли спрацювала сигналізація. У цьому випадку дії власника квартири, який встановив самопал, належить кваліфікувати за ч. 2 ст. 119 КК України, оскільки він за обставинами справи або передбачав, що внаслідок його діяння може бути заподіяна смерть не лише злочинцеві, але і сторонній особі, але легковажно розраховував, що цього не станеться або не передбачав такого наслідку, хоча повинен був і міг його передбачити. Тобто, вина власника квартири щодо настання смерті працівника служби охорони проявилася у формі необережності (злочинної самовпевненості).

Заподіяння шкоди потерпілому, зокрема, виступає предметом оцінки з пункту бачення меж необхідної оборони. У зв'язку з цим виділяють два види **ексцесу оборони** (перевищення меж необхідної оборони): а) перевищення меж допустимої шкоди і б) перевищення меж достатньої шкоди.¹ Стосовно злочину, передбаченого ст. 118 КК, перевищення меж допустимої шкоди буде мати місце тоді, коли смерть посягаючому буде заподіяна суб'єктом при захисті від посягання невеликого ступеня суспільної небезпечності. Тобто, в таких випадках заподіяна шкода (смерть посягаючого) явно (однозначно, безспірно, без сумніву, очевидно) не відповідає небезпечності посягання. Наприклад, вчинення посягаючим дрібного хуліганства, нанесення умисного легкого чи середньої тяжкості тілесного ушкодження, необережне нанесення тілесних ушкоджень, незаконне заволодіння транспортним засобом. При перевищенні меж достатньої шкоди суб'єкт, захищаючись від посягання, усвідомлює свою явну (однозначну, безспірну, безсумнівну, очевидну) перевагу над посягаючим і без необхідності позбавляє його життя, що виглядає як демонстративна помста, відплата. Така перевага може проявитися, зокрема, у значно більшій фізичній силі суб'єкта, наявності у нього зброї чи інших технічних засобів чи предметів. Отже, у випадку вбивства людини при перевищенні меж необхідної оборони заподіяння смерті посягаючому вчинене без потреби, коли винний міг захистити правоохоронювані інтереси в спосіб нанесення посягаючому меншої шкоди, зокрема, тілесних ушкоджень.

При встановленні наявності або відсутності ознак перевищення меж необхідної оборони, як роз'яснив Пленум Верховного Суду України, суди повинні враховувати не лише відповідність чи невідповідність знаряддя захисту і нападу, але і характер небезпеки, що загрожувала особі, яка захищалася, обставини, що могли вплинути на реальне співвідношення сил нападаючих і тих, хто захищається, а саме: місце і час, раптовість нападу, неготовність до його відбиття, кількість нападаючих і тих, хто захищається, їх фізичні дані (вік, стать, інвалідність, стан здоров'я) та

¹ Кримінальне право України. Загальна частина / за редакцією професорів М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. — Київ-Харків, 2001. — С. 257.

інші обставини. Разом з тим, необхідно з'ясувати чи мала особа, яка захищалася, реальну можливість ефективно відбити суспільно небезпечне посягання іншими засобами, із заподіянням посягаючому меншої шкоди, і чому вона не використала такої можливості. Однак, коли має місце посягання групи осіб, яка за кількістю переважає тих, хто захищається і діє агресивно, з очевидною загрозою для життя чи здоров'я, то для захисту ці особи мають право застосовувати такі засоби, які мають в наявності. При цьому перехід використаних для нападу знарядь або інших предметів від нападаючого до особи, яка захищається, не завжди є свідченням закінчення посягання.

Застосування зброї, будь-яких інших технічних засобів чи предметів, відповідно до ч. 5 ст. 36 КК України, лише тоді не є перевищенням меж необхідної оборони, коли вони застосовані для захисту від нападу озброєної особи або нападу групи осіб, а також для відвернення протиправного(неправного) насильницького вторгнення у житло чи інше приміщення, незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає.

Необхідно зазначити, що застосування зброї, спеціальних засобів та заходів фізичного впливу працівниками правоохоронних органів, як при необхідній обороні так і при затриманні злочинця, визначається спеціальними нормативними актами, що регулюють їх діяльність. Це, зокрема, Закони «Про Національну поліцію», «Про Службу безпеки України», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про Прикордонні війська України»¹. Доцільно нагадати, що до числа працівників правоохоронних органів, згідно ст. 2 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23.12.1993 року, відносяться працівники органів: прокуратури, внутрішніх справ, служби безпеки, митниць, охорони державного кордону, державної податкової служби, державної лісової охорони, а також інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції. Якщо для фізичних осіб необхідна оборона і затримання злочинця є суб'єктивним правом і моральним обов'язком, то для відповідних працівників правоохоронних органів, наділених правами у сфері боротьби зі злочинністю, вони є не лише правом, але й службовим обов'язком. Так, обов'язки працівників поліції чітко визначені в ст. 18 Закону України «Про Національну поліцію». Поліцейський зобов'язаний:

1) неухильно дотримуватися положень Конституції України, законів України та інших нормативно-правових актів, що регламентують діяльність поліції, та Присяги поліцейського;

¹ Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 4. – Ст. 20; 1992. – № 36. – Ст. 526; 1999. – № 34. – Ст. 298; Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 27. – Ст. 382; Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 22. – Ст. 303; 2001. – № 14. – Ст. 72; Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 2. – Ст. 7; 1996. – № 37. – Ст. 167.

2) професійно виконувати свої службові обов'язки відповідно до вимог нормативно-правових актів, посадових (функціональних) обов'язків, наказів керівництва;

3) поважати і не порушувати прав і свобод людини;

4) надавати невідкладну, зокрема домедичну і медичну, допомогу особам, які постраждали внаслідок правопорушень, нещасних випадків, а також особам, які опинилися в безпорадному стані або стані, небезпечному для їхнього життя чи здоров'я;

5) зберігати інформацію з обмеженим доступом, яка стала йому відома у зв'язку з виконанням службових обов'язків;

6) інформувати безпосереднього керівника про обставини, що унеможливають його подальшу службу в поліції або перебування на займаній посаді.

Поліцейський на всій території України незалежно від посади, яку він займає, місцезнаходження і часу доби, в разі звернення до нього будь-якої особи із заявою чи повідомленням про події, що загрожують особистій чи публічній безпеці, або в разі безпосереднього виявлення таких подій, зобов'язаний вжити необхідних заходів з метою рятування людей, надання допомоги особам, які її потребують, і повідомити про це найближчий орган поліції.

Звертаючись до особи, або у разі звернення особи до поліцейського, поліцейський зобов'язаний назвати своє прізвище, посаду, спеціальне звання та пред'явити на її вимогу службове посвідчення, надавши можливість ознайомитися з викладеною в ньому інформацією, не випускаючи його з рук.

Додаткові обов'язки, пов'язані з проходженням поліцейським служби в поліції, можуть бути покладені на нього виключно законом.

Порушення встановленого законом порядку діяльності працівником правоохоронного органу, в тому числі і порядку застосування зброї та спеціальних засобів, може утворювати склад злочину, передбачений ст. 365 КК України – перевищення влади або службових повноважень. При цьому умисне вбивство людини вчинене службовою особою при перевищенні меж необхідної оборони, підлягає кваліфікації за ст. 118 КК України. В цьому випадку також має місце конкуренція норми з обтяжуючою обставиною (ч. 3 ст. 365 КК України) та норми з пом'якшуючою обставиною (ст. 118 КК), яка і застосовується.

Іноді заподіяння смерті посягаючому вчиняється в стані сильного душевного хвилювання (**фізіологічного афекту**), що викликане його суспільно небезпечним посяганням. Якщо в такій ситуації особа не могла оцінити відповідність заподіяної смерті небезпечності посягання чи обстановці захисту, то вона не підлягає кримінальній відповідальності через відсутність вини (ч. 4 ст. 36 КК). Однак, коли особа, не зважаючи на стан сильного душевного хвилювання, усвідомлювала, що заподіяння

смерті посягаючому явно не відповідає небезпечності посягання чи обстановці захисту, то вчинене нею позбавлення життя посягаючого належить кваліфікувати за ст. 118 КК України, а стан сильного душевного хвилювання враховувати як обставину, що пом'якшує покарання (п. 7 ст. 66 КК)¹. В цьому випадку, по суті, має місце конкуренція двох норм з пом'якшуючими обставинами: ст. 116 КК України – умисне вбивство людини, вчинене в стані сильного душевного хвилювання і ст. 118 КК України – умисне вбивство людини при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця. Застосуванню підлягає норма з більш пом'якшуючою обставиною – ст. 118 КК України.

Стан сильного душевного хвилювання може привести до виникнення **паталогічного афекту** – повної втрати особою контролю над своїми діями, що є підставою визнання її неосудною. В таких випадках, як відомо, особа не підлягає кримінальній відповідальності. До такої особи за рішенням суду можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру (ч. 2 ст. 19 КК).

Перевищенням меж необхідної оборони, як уже зазначалося, закон визнає умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту.

Невідповідність тяжкої шкоди, заподіяної тому, хто посягає, небезпечності посягання або обстановці захисту слід визнавати явною тоді, коли це з урахуванням обставин справи є очевидним для кожної людини, отже, і для того, хто обороняється. Так, явно невідповідним буде не викликане необхідністю заподіяння смерті особі, яка має намір вчинити крадіжку і не робить спроб чинити фізичний опір. Перевищенням меж необхідної оборони слід також вважати і випадки, коли особа заподіяла тяжку шкоду тому, хто посягає, маючи при цьому можливість відвернути чи припинити посягання із заподіянням явно меншої шкоди й усвідомлюючи наявність такої можливості.

У справі щодо М. Верховний Суд України зазначив, що М. скористався правом на захист житла від протиправного(неправного) втручання та протизаконного насильства з боку потерпілого, але при цьому обрав такий спосіб захисту, який не відповідав небезпечності посягання, а тому його дії кваліфіковано як вбивство людини при перевищенні меж необхідної оборони².

Відповідальність за перевищення меж необхідної оборони, як уже зазначалося вище, настає лише при заподіянні шкоди двох видів, а саме: тяжкого тілесного ушкодження; умисного вбивства людини.

¹ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. – Київ: «А.С.К.», 2002. – С. 249–250.

² Ухвала судової колегії в кримінальних справах Верховного Суду України від 22 серпня 2000 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 550–553.

Відповідальність за таке перевищення меж необхідної оборони передбачена статтями 118 і 124 КК України. В інших випадках перевищення меж необхідної оборони не є злочином.

В юридичній літературі висловлені різні погляди щодо вдосконалення інституту перевищення меж необхідної оборони. Так, Є.І. Бахтеева запропонувала обмежити цей інститут лише сферою посягань, поєднаних з погрозою вбивством людини, нанесенням тяжкої шкоди здоров'ю, сексуальних посягань, поєднаних з насильством чи погрозою його застосування. І.Е.Звечаровський та С.В.Пархоменко пропонують розширити рамки правного позбавлення життя посягаючого випадками вчинення крадіжки, грабежу, розбою. В той же час, М.Й.Коржанський відстоював думку, що поняття «перевищення меж необхідної оборони» слід взагалі виключити з кримінального законодавства¹. Кримінальний закон України (ст. 36 КК) не обмежує право на необхідну оборону випадками вчинення конкретних видів злочинів. В частині першій ст.36 КК України закріплена тільки вказівка на потребу «негайного відвернення чи припинення посягання», що, як уже зазначалося, є одним із елементів підстави необхідної оборони.

В правозастосовній практиці бувають випадки, коли перевищення меж необхідної оборони є наслідком помилки особи. Йдеться про так звану **передчасну** або **запізнілу** оборону, коли особа помиляється щодо наявності суспільно небезпечного посягання. Розв'язання питання кваліфікації вчиненого у цих випадках слід проводити на основі законодавчих положень про уявну оборону, закріплених у ст. 37 КК України. В частині першій даної статті вказано, що **уявною обороною** визнаються дії, пов'язані із заподіянням шкоди за таких обставин, коли реального суспільно-небезпечного посягання не було, і особа, неправильно оцінюючи дії потерпілого, лише помилково допускала наявність такого посягання.

Відповідно до ч.2 ст.37 КК України уявна оборона виключає кримінальну відповідальність за заподіяну шкоду лише у випадках, коли обстановка, що склалася, давала особі достатні підстави вважати, що мало місце реальне посягання, і вона не усвідомлювала і не могла усвідомити помилковості свого припущення.

За наявності передбачених у ч.2 ст.37 КК України ознак виправданості уявної оборони дії, вчинені у відповідній ситуації, мають розглядатись як вчинені у стані реальної необхідної оборони. Якщо під час уявної оборони за обставин, передбачених у ч.2 ст.37 КК України, особа допустила перевищення меж, встановлених у ст. 36 КК України для випадків необхідної оборони від реального суспільно небезпечного посягання, вона підлягає відповідальності як за перевищення меж необхідної оборони. Така відповідальність можлива, як уже зазначалося, лише у випадках, передбачених статтями 118 і 124 КК України.

¹ Российское уголовное право. Курс лекций. Т. III. — Владивосток: Изд-во Владивостокского ун-та, 2000. — С. 146–147.

Заподіяння смерті посягаючому **при уявній обороні** може кваліфікуватися за ст.118 КК України при наявності двох умов: 1) особа добросовісно (вибачально) помилилася щодо наявності суспільно небезпечного посягання, тобто не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковість свого припущення про наявність посягання; 2) особа перевищила межі захисту, що дозволяються в умовах відповідного реального посягання, заподіявши смерть посягаючому. Слід погодитися, що за таких умов вчинене належить кваліфікувати за ч.3 ст.37 та ст.118 КК України¹. Коли ж особа заподіяла смерть при недобросовісній (невибачальній) помилці, тобто коли вона не усвідомлювала, але за обставинами справи могла усвідомлювати відсутність реального суспільно небезпечного посягання, вона підлягає відповідальності за вбивство людини через необережність (ст.119 КК України). Так само за ст.119 КК України необхідно кваліфікувати дії винного, який при обороні випадково заподіяв смерть непричетній до нападу особі.

У науці кримінального права залишається невирішеним питання як кваліфікувати дії особи, яка вчиняє вбивство людини одночасно при перевищенні меж необхідної оборони та при сильному душевному хвилюванні. В абз.1 п.10 нині недіючої постанови Пленуму Верховного Суду України від 28 червня 1991 року №4 «Про практику застосування судами законодавства, яке забезпечує право на необхідну оборону від суспільно небезпечних посягань», визначено, що дії осіб, які вчинили вбивство людини при перевищенні меж необхідної оборони і одночасно перебували у стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло, належить кваліфікувати за ст.97 КК України 1960 року, тобто за більш м'якою нормою, а не за ст.95 КК України 1960 року².

Нині ж діюча постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 року №1 «Про судову практику у справах про необхідну оборону» відповідного положення про таку кваліфікацію не містить³. Відсутнє відповідне положення й у постанові Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року №2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи»⁴.

¹ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. – Київ: «А.С.К.», 2002. – С. 250.

² Про практику застосування судами законодавства, яке забезпечує право на необхідну оборону від суспільно небезпечних посягань: постанова Пленуму Верховного Суду України від 28 червня 1991 року №4 // Постанови Пленуму Верховного Суду України (1963–2000): Офіц. вид.: У 2 т. / За заг. ред. В. Ф. Бойка. – Т. 2. – К.: А.С.К., 2000. – С. 56–63.

³ Про судову практику у справах про необхідну оборону: постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 року №1: за станом на 1 січня 2010 року // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кириш – Львів: Ліга-прес, 2008. – С. 57–60.

⁴ Там само. – С. 115–124.

Науковці вказують на необхідність кваліфікувати діяння в таких випадках за нормою, яка передбачає менш суворе покарання у санкції статі. Так, В.В.Сташис зазначив, що законодавець вважає умисне вбивство людини при перевищенні меж необхідної оборони менш небезпечним злочином, ніж умисне вбивство людини, вчинене в стані сильного душевного хвилювання¹. Підтримуючи цю позицію, Авраменко О.В., зазначив, що санкція умисного вбивства людини, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання передбачає покарання у вигляді позбавлення волі до 5 років, а санкція умисного вбивства людини при перевищенні меж необхідної оборони – позбавлення волі до 2 років. Тому умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони є менш тяжким злочином, ніж умисне вбивство людини, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, і такі випадки необхідно було б кваліфікувати лише за ст.118 КК України². Такий підхід видається обґрунтованим.

У зв'язку з цим виникає також питання, як з викладеною позицією співвідноситься ч.4 ст.36 КК України, яка передбачає, що особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням, вона не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту. В такому випадку стан сильного душевного хвилювання є умовою, що виключає злочинність діяння при перевищенні меж необхідної оборони.

Затримання особи, що вчинила злочин потерпілим або іншими особами – це насильницькі дії, вчинені безпосередньо після вчинення особою злочину і спрямовані на короточасне позбавлення волі такої особи, з метою доставлення її органам влади, якщо ці дії викликані необхідністю затримання і відповідають небезпечності вчиненого посягання і обстановці затримання. Підставою затримання особи є вчинення нею злочину. В частині 1 ст.38 КК України вказано: «після вчинення посягання». У цьому випадку під поняттям «посягання», як видається, слід розуміти замах на злочин або закінчений злочин. Ознаки затримання характеризують: 1) мету затримання; 2) особу, яка підлягає затриманню; 3) характер дій при затриманні; 4) своєчасність затримання; 5) необхідність заподіяння шкоди; 6) співрозмірність шкоди, заподіяної злочинцю при його затриманні³.

¹ Сташис В.В. Ответственность за умышленное убийство, совершенное в состоянии сильного душевного волнения / В.В. Сташис // Проблемы социалистической законности. – 1976. – Вып. 1. – С. 89–96.

² Авраменко О.В. Питання кваліфікації умисного вбивства, вчиненого одночасно при перевищенні меж необхідної оборони та у стані сильного душевного хвилювання / О.В. Авраменко // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2003. – № 3–4 (7–8). – С. 226–230.

³ Кримінальне право України. Загальна частина / за редакцією професорів М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ-Харків, 2001. – С. 260–263.

Теоретично обґрунтованим видається заперечення П. П. Андрушка щодо передчасного визнання посягаючого злочинцем. В диспозиціях норм ст. 38 КК України вжито поняття «особа, що вчинила злочин». Дійсно, згідно ст. 62 Конституції України, злочинцем особу може визнати лише суд. Тобто, вчинення особою об'єктивно суспільно небезпечного посягання автоматично не робить її злочинцем. У ряді випадків може виявитися, що така особа не є суб'єктом злочину або діяла невинно. Крім того, не виключається помилкове затримання іншої особи, яка не вчинила посягання. Найважливіше при цьому є і те, що оцінка потерпілого або інших осіб про вчинення затримуваним злочину може виявитися помилковою, тобто такою, що не співпадає з оцінкою суду. Тому до винесення судом обвинувального вироку і набрання ним законної сили особу не можна вважати злочинцем. Отже, слід погодитися з пропозицією П. П. Андрушка про доцільність вживання замість поняття «особа, що вчинила злочин» іншого поняття – «особа, що вчинила суспільно небезпечне посягання»¹. Між тим, на наш погляд, вживаючи поняття «особа, що вчинила злочин», законодавець має на увазі ті випадки, коли вчинене особою явно, однозначно, безспірно є злочином. Мається, зокрема, на увазі вчинення вбивства людини, нанесення тілесних ушкоджень, зівалтування, бандитизму, грабежу, розбою, тероризму, захоплення заручника і т.п.

Кожна особа має право і моральний обов'язок на затримання особи, що вчинила злочин, з метою доставляння її відповідним органам влади. Поняття «відповідні органи влади» не визначене в кримінальному законі. Таким органом влади може бути будь-який найближчий до місця затримання орган виконавчої влади, в тому числі і органи поліції, органи самоуправління, прокуратури, а також суд. Наприклад, в селі таким органом може бути виконком сільської Ради або дільничний уповноважений поліції.

Відповідно до ч. 1 і 2 ст. 207 КПК України, ніхто не може бути затриманий без ухвали слідчого судді, суду, крім випадків передбачених цим кодексом. Кожен має право затримати без ухвали слідчого судді, суду будь-яку особу:

1) при вчиненні або замаху на вчинення кримінального правопорушення;

2) безпосередньо після вчинення кримінального правопорушення чи під час безпосереднього переслідування особи, яка підозрюється у його вчиненні, крім осіб зазначених у ст. 482 КПК України. Такими особами є судді, народні депутати, щодо яких необхідна згода Верховної Ради України.

Кожен, хто не є уповноваженою службовою особою і затримав відповідну особу в порядку ч. 2 ст. 207 КПК, зобов'язаний негайно доставити її

¹ Кримінальне право України. Загальна частина / за ред. П. С. Матишевського, П. П. Андрушка та С. А. Шапченка. – К.: Юрінком Інтер, 1997. – С. 211.

до уповноваженої службової особи або негайно повідомити уповноважену службову особу про затримання та місцезнаходження особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення.

Правові підстави затримання уповноваженою службовою особою особи, підозрюваної у вчиненні злочину, передбачені ст. 208 КПК України.

Уповноважена службова особа має право без ухвали слідчого судді, суду затримати особу, підозрювану у вчиненні злочину, за який передбачене покарання у виді позбавлення волі, лише у випадках:

1) якщо цю особу застали під час вчинення злочину або замаху на його вчинення;

2) якщо безпосередньо після вчинення злочину очевидець, в тому числі потерпілий, або сукупність очевидних ознак на тілі, одязі чи місці події вказують на те, що ця особа щойно вчинила злочин.

Особливості затримання окремої категорії осіб визначаються главою 37 КПК України.

Уповноважена службова особа має право без ухвали слідчого судді, суду затримати особу, підозрювану у вчиненні злочину, за який передбачено основне покарання у виді штрафу в розмірі понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян виключно у випадку, якщо підозрюваний не виконав обов'язки, покладені на нього при обранні запобіжного заходу, або не виконав у встановленому порядку вимог щодо внесення коштів як застави та надання документа, що це підтверджує.

В ч. 1 ст. 38 КК України вказано, що дії потерпілого та інших осіб щодо затримання особи, що вчинила злочин не є злочинними, зокрема, коли вони вчинені безпосередньо після вчинення посягання. Ця вимога не стосується працівників правоохоронних органів, діяльність яких, як уже зазначалося, визначається спеціальними нормативними актами. Однак це зовсім не означає, що строк для затримання злочинця працівниками правоохоронних органів є необмеженим. На наш погляд, тут слід виходити із строків давності, встановлених ст. 49 та ст. 80 КК України.

Логічно виникає питання про відповідальність особи, яка не є працівником правоохоронного органу, за шкоду, заподіяну затримуваній особі, що вчинила злочин, не «безпосередньо після вчинення посягання», а через деякий час після цього. Якщо виходити з законодавчого формулювання ч. 1 ст. 38 КК, то таке затримання буде несвоечасним, а отже незаконним. Тому відповідальність за заподіяну при цьому шкоду затримуваній особі при перевищенні влади або службових повноважень має наставати на загальних засадах. Наприклад, умисне заподіяння смерті або тяжкого тілесного ушкодження слід кваліфікувати за ч. 3 ст. 365 та, залежно від обставин справи, за ст.ст. 112, 115, 121, 348, 379, 400 КК України.

Перевищенням заходів, необхідних для затримання злочинця, як впливає з ч. 2 ст. 38 КК України, визнається умисне заподіяння **особі, що вчинила злочин**, тяжкої шкоди, яка явно (однозначно, безспірно,

безсумнівно, очевидно) не відповідає небезпечності посягання або обставині затримання злочинця.

Кримінальна відповідальність за умисне або через необережність заподіяння шкоди не затримуваному, а стороннім особам, в тому числі його рідним чи близьким, настає на загальних засадах.

Заподіяння при перевищенні заходів, необхідних для затримання злочинця нетяжкої шкоди злочинцеві: позбавлення волі, нанесення ударів, побоїв, заподіяння легких чи середньої тяжкості тілесних ушкоджень, заподіяння шкоди майну не є кримінально караним.

Під **тяжкою шкодою**, як впливає з ч. 2 ст. 38 КК України, слід розуміти умисне заподіяння затримуваному смерті або тяжких тілесних ушкоджень. Як бачимо відкритим залишається питання про межу заподіяння шкоди майну затримуваного. Формально, якщо виходити з ч. 2 ст. 38 КК, заподіяння будь-якої шкоди майну затримуваного злочинця не є перевищенням заходів, необхідних для його затримання, що, на наш погляд, може призводити до істотного порушення майнових прав затримуваного. Видається, що заподіяння майнової шкоди затримуваному злочинцю повинне мати визначені законодавцем раціональні межі. Допустимо, наприклад, слід визнавати заподіяння при затриманні злочинця шкоди його одягу, транспортному засобу на якому від ухиляється від затримання. Нераціональним і недопустимим, наприклад, є підпал будинку в якому знаходиться злочинець з метою вимусити його здатися, а також заподіяння іншим способом умисного знищення чи ушкодження майна у великих чи особливо великих розмірах. Умисне таке знищення або пошкодження майна злочинця без мети затримання, вчинене працівником правоохоронного органу, наприклад з помсти, належить кваліфікувати за ч. 3 ст. 365 КК, а у випадку наявності мети завідомо незаконного затримання – за ч. 3 ст. 371 КК України.

П. П. Андрушко підкреслює, що як перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, має, зокрема, розглядатися: 1) заподіяння тяжкої шкоди особі, котра вчинила незначне за ступенем і характером суспільної небезпечності посягання; 2) заподіяння без необхідності тяжкої шкоди за можливості заподіяти меншу за розміром шкоду; 3) заподіяння при затриманні шкоди, якщо взагалі була можливість здійснити затримання без заподіяння будь-якої шкоди; 4) заподіяння шкоди у разі, якщо взагалі не було необхідності негайно здійснювати затримання і доставляти особу, яка вчинила злочин, до відповідних органів¹. Щодо наведених П. П. Андрушко третього і четвертого випадків перевищення заходів, необхідних для затримання є застереження. Справа в тому, що в таких випадках слід ретельно з'ясовувати наявність усіх ознак затримання. Скажімо, якщо вбивство людини вчинене особою умисно не з

¹ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. – Київ: А.С.К., 2002. – С. 75.

метою затримання, або при несвоєчасному затриманні, то вчинене слід кваліфікувати залежно від обставин справи за відповідною частиною ст. 115 або за ст. 116 КК України. Так само слід кваліфікувати дії винного при відсутності підстав затримання. Дії ж службових осіб, наприклад органу дізнання, слідчого, прокурора, що проявилися у завідомо незаконному затриманні, яке спричинило смерть затримуваного, належить кваліфікувати за ч. 3 ст. 371 та, залежно від обставин справи, за відповідною частиною ст. 115 КК України, оскільки умисне вбивство людини не охоплюється ч. 3 ст. 371 КК України

При перевищенні меж необхідної оборони а також заходів, необхідних для затримання злочинця, намагання суб'єкта відбити напад підміняється намаганням досягти результату будь-якими засобами і методами, не рахуючись з можливими наслідками, які, по суті, ігноруються суб'єктом (найчастіше) або сприймаються як цілком допустимі¹. В наслідок цього, дії щодо захисту або затримання змінюють свій характер: з одного боку вони продовжують залишатися суспільно корисними, а з другого боку – набувають суспільно небезпечних якостей, які роблять діяння щодо захисту чи затримання в цілому більш суспільно небезпечним ніж саме посягання.

Важливо зазначити, що умисне вбивство людини при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця може бути вчинено за наявності ознак, передбачених п.п. 1, 2, 4, 5, 13 ч. 2 ст. 115 КК України. В такому випадку має місце конкуренція норми з пом'якшуючою обставиною та норми з обтяжуючою (обтяжуючими) обставиною. Застосуванню підлягає норма з пом'якшуючою обставиною, тобто ст. 118 КК України.

При кваліфікації дій суб'єкта за ст. 116 КК України необхідно визначити наявність причинового зв'язку між цими його діями та наслідками у вигляді смерті потерпілого.

Суб'єктивна сторона умисного вбивства людини при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця характеризується виною у формі прямого чи непрямого умислу. Винний при реалізації права на необхідну оборону або заходів, спрямованих на затримання особи, що вчинила злочин, перевищуючи встановлені межі, усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачає можливість настання смерті потерпілого і бажає цього суспільно небезпечного наслідку або свідомо припускає можливість його настання. При цьому, як вірно зазначає С. А. Тарарухін, суб'єкт усвідомлює не тільки наявність посягання і його суспільну небезпечність, але і те, що внаслідок прийнятих ним заходів правоохоронювані інтереси будуть захищені. Саме в усвідомленні цих факторів проявляється

¹Тарарухин С. А. Квалификация преступлений в судебной и следственной практике / С. А. Тарарухин. – К.: Юрінком, 1995. – С. 164.

цілеспрямованість його дій¹. Заподіяння посягаючому або затримуваному смерті через необережність не є кримінально караним згідно чинного КК України. Не можна погодитися з висновком Г.М. Борзенкова, що вчинення цього злочину можливе лише з непрямим умислом, оскільки такий висновок не ґрунтується на законодавчій конструкції даного складу злочину², де прямо вказано: «умисне вбивство...», а умисел, як відомо, може бути прямим і непрямим.

Доцільно пригадати, що законодавча конструкція аналізованого складу злочину в кримінальних кодексах 1922 року (ст.145), 1927 року (ст.141) та 1960 року (ст.97) не містила чіткої вказівки на форму вини і тому цей злочин міг бути вчинений як умисно так і через необережність³.

Мета суб'єкта при вчиненні даного злочину співпадає з метою необхідної оборони і затримання злочинця, а саме: досягти відповідного позитивного результату – відбити напад або припинити його, або затримати злочинця і доставити його відповідним органам влади.

При прямому умислі мета дій і результат співпадають. При непрямому умислі винний не бажає настання смерті потерпілого, хоча й припускає таку можливість, у нього при цьому відсутня і мета заподіяння йому смерті⁴.

Мотив, як внутрішнє усвідомлене спонукання суб'єкта до певного діяння, не є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони аналізованого складу злочину. Мотивація поведінки суб'єкта обумовлена станом необхідної оборони, уявної оборони або стану затримання злочинця. Фактично суб'єкт у цьому випадку, якщо виходи з поділу мотивів на високі і низькі, керується високими мотивами: зміцнення законності і порядку, високої цивілізованої моральності, прагнення до справедливості, захист інтересів потерпілого, недопущення уникнення злочинця від відповідальності і т.п., що є проявом його активної громадянської позиції, патріотизму.

Суб'єкт даного злочину спеціальний – фізична, в тому числі службова, осудна особа, якій до вчинення злочину виповнилось 16 років і яка перебуває в стані необхідної оборони, уявної оборони або правного затримання особи, що вчинила злочин.

Метою необхідної оборони є охорона законних інтересів від протиправного(неправного) посягання.

4.4.Еутаназія за кримінальним правом України. Еутаназія – «хороша, спокійна і легка смерть, без мук і страждань». Іноді таку смерть

¹ Там само. – С. 163.

² Курс уголовного права. Особенная часть. Т. 3. Учебник для вузов / под. ред. Г.Н. Борзенкова, В.С. Комиссарова. – М.: ИКД «Зерцало», 2002. – С. 141.

³ Див.: Собрание Указонений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1922. – № 36. Приложение к ст. 554. – С. 580; Кримінальний кодекс Української РСР. – К.: Держполітвидав України, 1958. – С. 49; Кримінальний кодекс України. – Львів: ЛНУ, 1999. – С. 73.

⁴ Тарарухин С.А. Квалификация преступлений в судебной и следственной практике / С.А. Тарарухин. – К.: Юрінком, 1995. – С. 165.

називають «солодкою». Уперше поняття «еутаназія» було введене в науковий обіг англійським філософом Ф.Беконом (1561–1626 р.р.). Вона може бути активною і пасивною¹. Пасивна еутаназія, яку ще називають «методом відкладеного шприца», зводиться до припинення надання медичної допомоги, спрямованої до продовження життя людини. Наслідком такого припинення надання допомоги є настання смерті цієї людини. Під активною еутаназією, яку ще називають «методом наповненого шприца», розуміють вчинене лікарем (або іншим суб'єктом), на прохання вмираючого чи його близьких, введення ліків чи інших препаратів або вчинення інших дій (бездіяльності), що тягнуть за собою швидке і безболісне настання смерті цієї людини. Цей вид еутаназії може проявлятися в різних формах. Однією з них є «вбивство із милосердя» – лікар (інший суб'єкт), прийшовши до висновку про неможливість припинити надзвичайні страждання хворого, вводить йому ліки чи інші препарати, наприклад, надмірну дозу снодійного, і хворий вмирає. Друга форма – «самогубство, що асистується лікарем (іншим суб'єктом)». В таких випадках лікар (інший суб'єкт) допомагає хворому вчинити акт самогубства. Третя форма – еутаназія здійснюється без участі лікаря (іншого суб'єкта), що лише надає для цього необхідні засоби хворому. Так, відомий американський «Лікар Смерті» Джек Кеворк'ян сконструював пристрій «Мерсітрон», що складається із звичайного штатива з трьома крапельницями. Одну крапельницю він наповнював сильним снодійним, другу – спеціально розробленим ним розчином, який вважає своїм «ноухау» і склад якого не розголошує, третю – хлоридом кальцію, що зупиняє серце. Описаний пристрій Кеворк'ян надавав у розпорядження хворого, який власною рукою відкривав спеціальний краник цієї «крапельниці», що призводило до його смерті².

Еутаназія як спосіб заподіяння смерті відома з сивої давнини³. Він застосовувався, як свідчать історичні і літературні джерела, у практиці ряду племен і древніх держав. Зокрема, це стосується індійських племен і Спарти. Спартанці, наприклад, вбивали тих дітей, які народжувалися кволими або хворими, а індійці вбивали або залишали на смерть від холоду чи голоду старих людей.

Історії відомі факти потворного обґрунтування і використання еутаназії. Так, на початку двадцятого століття Біндінг і Гохе відстоювали ідею про еутаназію як засіб знищення «неповноцінних» людей. Згодом нею скористалися фашистські ідеологи в Німеччині для вироблення нацистської «Програми еутаназії», згідно якої підлягали знищенню невиліковно

¹ Див. детально: Астахова В. Эвтаназия: за и против / В. Астахова // Здоровохранение. – 2001. – № 1. – С. 28–29; Стецовский Ю.И. Право на свободу и личную неприкосновенность: Нормы и действительность / Ю.И. Стецовский. – М.: Дело, 2000. – С. 23.

² Ясен Я. Кінець Доктора Смерті / Я. Ясен // Політика і культура. – 1999. – № 9. – С. 21.

³ Астахова В. Эвтаназия: за и против / В. Астахова // Здоровохранение. – 2001. – № 1. – С. 28.

хворі, новонароджені з «неправильним розвитком», душевнохворі, а також євреї, цигани, поляки і росіяни. Цей урок історії справедливо обурює людську свідомість і сьогодні, коли проблема еутаназії і в теоретичному і в практичному плані стала однією із злободенних.

Якщо право людини на життя визнане на міжнародно-правовому рівні, то право людини на смерть, необхідність якого у вигляді еутаназії обстоюють ряд вчених і практиків, не знаходить підтримки як на міжнародно-правовому рівні, так і на рівні абсолютної більшості цивілізованих держав. Між тим, в штаті Каліфорнія в 1977 році, після багаторазових референдумів, був прийнятий перший у світі закон «Про право людини на смерть», а в штаті Індіана законом передбачений заповіт, в якому пацієнт може відмовитися від штучного продовження його життя в екстремальних умовах.

Пасивна еутаназія не вважається злочином у Фінляндії і Швеції. В Голландії (1994р.) і Австралії (1995р.) еутаназія (активна і пасивна) дозволена законом. Однак, за словами Міністра охорони здоров'я Нідерландів доктора Єле Борет, «ніхто не може претендувати на активну допомогу вмираючому, і жоден лікар не зобов'язаний її надавати». Закон гарантує лікарям звільнення від кримінальної відповідальності лише у тому випадку, якщо вони дотримуються чітких критеріїв і правил. Прохання припинити життя повинен добровільно висловити дієздатний пацієнт, страждання якого нестерпні, а ситуація безнадійна. Активна допомога вмираючому може бути надана тільки в тому випадку, якщо лікар і пацієнт не бачать іншого виходу і цей висновок підтвердив ще один фахівець. Лікар, який здійснює еутаназію, повинен повідомити про це комісію експертів, яка у сумнівному випадку інформує прокуратуру¹. В той же час в Англії, Росії та інших державах еутаназія (активна і пасивна) заборонена законом.

Доцільно нагадати, що в Російській імперії кримінальна відповідальність за вбивство людини, вчинене за наполяганням потерпілого або із співчуття до нього була передбачена Кримінальним уложенням 1903 року. Згідно ст.460 Кримінального уложення такі дії каралися ув'язненням у фортеці на строк до трьох років².

Кримінальний кодекс Української РСР 1922 року у примітці до ст. 143 містив положення, що вбивство, вчинене за наполяганням вбитого з почуття жалю, не карається³. Однак чинною ця норма була лише до 3 січня 1923 року, коли була скасована⁴.

¹ Див.: Шанс і ризик // Deutschland. – 2002. – № 2. – С. 32.

² Приложение к собранию узаконений и распоряжений Правительства. – 1903. – № 38. – Отд. 1. – 416 с.

³ Собрания Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1922. – № 36. – Ст. 553.

⁴ Собрания Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1923. – № 1. – С. 15.

За чинним Кримінальним кодексом України наявність прохання або згоди потерпілого на позбавлення його життя не усуває протиправності (неправності) такого діяння, а отже і не звільняє того, хто це вчинив, від кримінальної відповідальності за умисне вбивство людини. Окремо слід вказати, що згідно частини 3 ст. 52 «Основ законодавства України про охорону здоров'я» медичним працівникам «забороняється здійснення еутаназії – умисного прискорення смерті або умертвіння невиліковно хворого з метою припинення його страждань».

Питання про право людини на смерть продовжує залишатися контраверсійним серед юристів, медиків та інших фахівців¹. Серед вчених-медиків, лікарів також немає одностайності щодо оцінки еутаназії. Зокрема, відомий вчений, доктор медичних наук, професор Г. А. Івашкевич вважає, що у світі знайдеться немало противників еутаназії не лише через страх перед законом, а тому, що у кожній нормальної людини, тим більше лікаря, є вищий внутрішній закон, який постійно стверджує «не вбий». Свою позицію Г. А. Івашкевич обґрунтовує не лише аморальністю еутаназії, а й тим, що проблема еутаназії пов'язується з трансплантацією, що створює ґрунт для можливих зловживань навіть при досконалому правовому врегулюванні цього процесу².

Протилежної позиції дотримується С. Я. Долецький – дитячий хірург В. І. Акопов – завідувач кафедри судової медицини Ростовського медичного інституту. Так, на думку, С. Я. Долецького боротьба за життя пацієнта справедлива лише до того часу, доки існує надія, що порятунок є можливим. Якщо цю надію втрачено, то з цього моменту виникає право на милосердя, яке й реалізується через еутаназію. Тому, вважає він, еутаназія є справедливим, єдино правильним засобом щодо невиліковно хворих, паралізованих, дебілів, пацієнтів, існування яких продовжується лише за допомогою життєзабезпечувальних медичних апаратів, новонароджених з атрофованим мозком, плодів вагітних жінок, якщо встановлено їх потворність чи несумісне з життям патологічне порушення, оскільки людина відрізняється від тварин розумом та мораллю³. Ю. Дмитрієв і Є. Шленьов стверджують, що біолого-медичний аспект еутаназії полягає в тому, щоб чітко визначити коло пацієнтів, щодо яких доцільно її застосовувати⁴. Дана позиція перекликається з баченням проблеми відомим швейцарським професором Бертрантом Баертші, який енергійно відстоюючи ідею еутаназії, класифікує людей на особистості і неособистості, зараховуючи до останніх людські ембріони, смертельно хворих дітей,

¹ Бородин С. Уголовно-правовые вопросы эвтаназии / С. Бородин, В. Глушков // Советская юстиция. – 1992. – № 9/10. – С. 34.

² Ивашкевич А.Г. Преступление без наказания / А.Г. Ивашкевич. – Львов: Край, 1995. – С. 23.

³ Комсомольская правда. – 1992. – 27 марта.

⁴ Тасаков С. Запрет эвтаназии унижает человеческое достоинство / С. Тасаков // Российская юстиция. – 2003. – № 2. – С. 42.

дорослих, що потерпають від невиліковних хвороб і усвідомлюють це, а також тих, хто підключений до медичної апаратури, яка підтримує їх життєздатність. Таких осіб, вважає Б.Баертші, слід умертвляти навіть проти їх волі тому, що вони «генетично не мають волі до життя»¹. Такий підхід нагадує початок двадцятого століття, коли значного поширення набули відомі еugenічні теорії. В їх основу були покладені припущення про біологічне виродження людини. Генетичний вплив на спадковість людини розглядався як універсальний засіб протистояння виродженню людини. У зв'язку з цим практикувалися в США з 1899 року, в Данії з 1929 року, в Німеччині з 1933 року заходи кримінальної еugenіки у вигляді кастрації і стерилізації. В США протягом 20-30 років було проведено понад 60 000 кастрацій і стерилізацій «генетично неповноцінних індивідів»².

Ще більш радикальною, як вже зазначалося, була на початку двадцятого століття ідея Біндінга і Гохе про еутаназію як засіб знищення «неповноцінних» людей, якою скористалися фашистські ідеологи в Німеччині для вироблення нацистської «Програми еутаназії», затвердженої Декретом від 1 вересня 1939 року. Відповідно до цієї програми як у Німеччині, так і на окупованих територіях, підлягали знищенню новонароджені з «неправильним розвитком», душевно хворі, хворі на туберкульоз або злоякісні новоутворення, інваліди, невиліковно хворі, а також представники «неповноцінних» народів – євреї, цигани, поляки, українці і росіяни. Для цього була створена спеціальна «індустрія» умертвіння у вигляді газових камер, крематоріїв, концентраційних таборів³. Тільки в Німеччині в межах програми «Еутаназія», як стверджує С.Тасаков, було відправлено в газові камери 275 тисяч розумово відсталих і психічно хворих людей⁴.

Щоправда, Віктор Кірхмахер зазначає, що нацистська програма знищення невиліковно хворих і представників «расово неповноцінних» народів була вперше згадана набагато раніше – в 1933 році в Декреті «Про захист здоров'я нації»⁵.

Більшість юристів виступають проти активної еутаназії, вважаючи її злочинною⁶. Однак, при цьому обгрунтовано ставиться питання

¹ Ясен Я. Кінець Доктора Смерті / Я. Ясен // Політика і культура. – 1999. – № 9. – С. 22.

² Див. про це: Иншаков С.М. Зарубежная криминология / С.М. Иншаков. – М.: ИНФРА – М – НОРМА, 1997. – С. 124; Фролов И.Т. Современная наука и гуманизм / И.Т. Фролов. – М.: Знание, 1974. – С. 38–39.

³ Астахова В. Эвтаназия: за и против / В. Астахова // Здравохранение. – 2001. – № 1. – С. 28.

⁴ Тасаков С. Эвтаназия унижает человеческое достоинство / С. Тасаков // Российская юстиция. – 2003. – № 2. – С. 42.

⁵ Кирхмахер Виктор. Почему в Германии отвергают эвтаназию? / Виктор Кирхмахер // Обзор «Немецкой волны». 11.04.2001. 18:54

⁶ Сергеев Ю. «Хорошая смерть...»: правовой и моральный аспекты эвтаназии / Ю. Сергеев // Правозащитник. – 1998. – № 1. – С. 36–42.

про диференціацію кримінальної відповідальності за вбивство людини, вчинене із співчуття, на прохання потерпілого. Зокрема, С.В.Бородин та В.О.Глушков запропонували виділити спеціальну норму в Кримінальному кодексі про відповідальність за таке вбивство людини¹.

Оскільки, як уже зазначалося, еутаназія в Україні заборонена, логічно виникає питання кваліфікації діянь осіб, що її вчиняють. Умисне ненадання (злочинна бездіяльність) медичним працівником допомоги хворому (пасивна еутаназія) з метою заподіяння йому смерті як на прохання потерпілого, так і за його згодою, що призвело до такого наслідку, належить кваліфікувати як умисне вбивство людини за частиною 1 ст. 115 КК України. Не виключається кваліфікація вчиненого, залежно від обставин справи, за п.п. 2, 4, 6, 8, 9, 11, 12 частини 2 ст. 115 КК України.

Щодо пацієнта віком до 14 років (малолітнього пацієнта), а також пацієнта, визнаного в установленому законом порядку недієздатним, медичне втручання здійснюється за згодою їхніх представників. У невідкладних випадках, коли реальна загроза життю хворого є наявною, згода хворого або його законних представників на медичне втручання не потрібна. Якщо ж лікарем не буде надана необхідна та можлива медична допомога, він підлягатиме кримінальній відповідальності за ненадання допомоги хворому медичним працівником (ст. 139 КК України).

При активній еутаназії у вигляді «вбивства з милосердя» дії винного, за наявності усіх інших ознак складу злочину, належить кваліфікувати, залежно від обставин справи, за частиною першою або другою ст. 115 КК України. Щодо «самогубства, що асистується лікарем (іншим суб'єктом)» та самогубства без участі лікаря (іншого суб'єкта), коли він лише надає хворому необхідні засоби для самогубства, то підстав для кримінальної відповідальності лікаря, як видається, немає. В таких випадках лікар є пособником самогубства, яке не є злочином згідно чинного КК.

Доречно нагадати, що ст. 462 Кримінального уложення Російської імперії 1903 року, передбачала ув'язнення у виправному будинку на строк до трьох років або ув'язнення у фортеці на строк до одного року за надання засобів до самогубства, якщо внаслідок цього воно було вчинене. Склад злочину схиляння до самогубства передбачений, зокрема, чинними кримінальними кодексами: Австрії (§ 78); Болгарії (ст. 127); Білорусії (ст. 146); Голландії (ст. 294); Іспанії (ч.3 ст. 143); Швейцарії (ст. 115); Данії (§ 240); Польщі (ст. 151).

Суспільна небезпека сприяння самогубству очевидна, враховуючи досвід зарубіжних держав, зміни до КК України, внесені Законом України від 8 лютого 2018 року № 2290-VIII є очікуваними та виваженими. Так, ч. 1 ст. 120 викладено у такій редакції: «Доведення особи до самогубства або до замаху на самогубство, що є наслідком жорстокого з нею

¹ Бородин С.В. Убийство из сострадания (проблема эвтаназии) / С.В. Бородин, В.А. Глушков // Общественные науки и современность. – 1992. – № 4. – С. 138–145.

поводження, шантажу, систематичного приниження її людської гідності або систематичного протиправного примусу до дій, що суперечать її волі, схиляння до самогубства, а також інших дій, що сприяють вчиненню самогубства». Принагідно варто відзначити, що Кримінальне уложення Російської імперії (ст. 463) передбачало кримінальну відповідальність за підмовлення до самогубства особи, яка не досягла 21 року, а також особи завідомо нездатної розуміти свої дії і значення вчинюваного нею чи керувати своїми поступками.

Розвиток науково-технічного прогресу ставить перед наукою нові соціальні проблеми, які потребують свого осмислення і вироблення відповідних механізмів їх вирішення. До таких проблем належить також і проблема еутаназії.

Згідно з опитуванням, наведним Л.І. Шеховцовою, більше половини українців (51%) вважають, що людина має право скористатися допомогою лікарів з метою добровільної смерті. Вони вважають, що людина має право самостійно розпоряджатися своїм життям, сама обирати, жити їй чи ні. З іншого боку, проти еутаназії виступає більша третина опитуваних (32%). Головним їх аргументом є те, що це неправильно з позиції релігії, а також що у зв'язку з великим рівнем корупції та злочинності в Україні узаконення еутаназії матиме страшні наслідки, коли почнуть законно вбивати через спадщину або усувати непотрібних людей¹.

При підготовці однієї із перших редакцій проекту Цивільного кодексу України лунали пропозиції щодо легалізації пасивної форми еутаназії. Однак у кінцевому варіанті цього кодифікованого акта така пропозиція не була врахована. Натомість ч. 4 ст. 281 ЦК України містить положення, відповідно до якого «забороняється задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя». А це означає, що Україна чітко визначила своє негативне ставлення до можливості легалізації еутаназії. Така позиція законодавця є абсолютно виправданою та такою, що відповідає загальноєвропейському підходу. Додаткова регламентація заборони здійснення еутаназії, як ми вже зазначали, міститься у ст. 52 Основ законодавства України про охорону здоров'я. Там чітко передбачено, що медичним працівникам забороняється здійснення еутаназії.

Видається абсолютно обґрунтованою позицію М.П. Чорнобрового, Р.О. Стефанчука та С.В. Лозінської про те, що така регламентована заборона еутаназії не матиме ефекту без чіткої криміналізації такого суспільно небезпечного діяння нормами КК України². У цьому зв'язку заслуговує на підтримку наявна сьогодні в літературі точка зору про

¹ Шеховцова Л.І. Питання про еутаназію: «за» та «проти» / Л.І. Шеховцова // Вісник Запорізького національного університету. – 2009. – № 2. – С. 150–153.

² Чорнобровий М.П. Еутаназія: pro et contra (філософсько-правовий підхід) / М.П. Чорнобровий, Р.О. Стефанчук, С.В. Лозінська // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2004. – № 4. – С. 10–12.

недостатність кримінально-правового регулювання відповідальності за здійснення еутаназії та необхідність її конкретизації та деталізації¹.

Л.І.Шеховцова пропонує таку редакцію статті КК про відповідальність за еутаназію:

«Еутаназія.

Умисне позбавлення життя хворого на його прохання або за його згодою, яке здійснює лікар або медичний працівник з метою позбавлення хворого фізичних страждань, які викликані його невиліковною хворобою (еутаназія), —...

Позбавлення життя невиліковно хворого за мотивами співчуття, яке здійснює лікар або медичний працівник за його ініціативою чи на прохання близьких або родичів хворого, який знаходиться в стані, за яким він був позбавлений можливості прохати, висловити або іншим чином виразити свою волю або згоду на еутаназію, —...

Діяння, передбачені частиною першою чи другою цієї статті, вчинені іншою особою, — ...

У виняткових випадках суд з урахуванням тяжкості хвороби, характеру, частоти та тривалості фізичних страждань, що відчуває потерпілий у результаті своєї невиліковної хвороби, його прохання або волевиявлення про умертвіння може призначати м'якше покарання, ніж передбачено цією статтею, або відмовитися від його призначення».

Однак така редакція статті про еутаназію викликає зауваження. **Перше**, це стосується виключення автором з ознак об'єктивної сторони цього привілейованого складу злочину «згоди» на вчинення еутаназії. Думається, що потерпілий повинен давати не згоду, а повинен однозначно чітко домагатися позбавлення його життя. При цьому такі домагання мають бути тривалими та зробленими в стані, який дозволяє йому чітко усвідомлювати значення своїх дій. В іншому випадку норма про відповідальність за еутаназію буде поширюватися на випадки, які еутаназією по суті не є, а вчинені з корисливих чи інших мотивів. **Друге**, з тих же причин не можна вважати еутаназією випадки позбавлення життя потерпілого на прохання його близьких. Запровадження такої норми дозволить використовувати її в своїх цілях родичами, які бажають, наприклад, отримати спадок потерпілого. **Третє**, видається зайвою диференціація відповідальності залежно від того, хто вчиняє еутаназію: лікар чи «інша особа». В зв'язку з цим залишається незрозумілим, хто

¹ Астахова В.Эвтаназия: за и против / В. Астахова // Здравохранение. — 2001. — № 1. — С. 28–29; Бородин С. Уголовно-правовые вопросы эвтазази / С. Бородин, В. Глушков // Советская юстиция. — 1992. — № 9/10. — С. 34; Грищук В.К. Кримінально-правова кваліфікація еутаназії / В.К. Грищук // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ при НАВС України. Додаток. Кримінальний кодекс України 2001 року: проблеми, перспективи і шляхи вдосконалення кримінального законодавства: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (4–5 квітня 2003 р.). — Львів, 2003. — № 2. — С. 28–33; Сергеев Ю. «Хорошая смерть...»: Правовой и моральный аспекты эвтазази / Ю. Сергеев // Правозащитник. — 1998. — № 1. — С. 36–42.

відповідно до пропонованої статті буде підлягати більш суворій кримінальній відповідальності за вчинення цього злочину: лікар та медичний працівник чи інша особа. КК України сконструйований таким чином, що склади злочинів при пом'якшуючих обставинах на відміну від кваліфікованих, не диференціюються на склади злочинів при пом'якшуючих обставинах та склади злочинів при «особливо пом'якшуючих» обставинах. **Четверте**, видається, що суспільна небезпека цього злочину не змінюється залежно від того, хто вчиняє цей злочин: лікар, медичний працівник чи інша особа. **П'яте**, видається абсолютно зайвим положення, передбачене в ч.4 запропонованої статті про пом'якшення покарання. Загальна частина КК України містить ст.69, яка передбачає загальні правила пом'якшення покарання особі, що вчинила злочин. Видається, що наявність спеціальної норми про пом'якшення покарання за еутаназію є цілком безпідставною.

Враховуючи наведене вище, а також необхідність назви даного злочину українською мовою, пропонуємо доповнити КК України статтею 118¹ в такій редакції:

«Стаття 118¹. Заподіяння смерті зі співчуття (Еутаназія)

Заподіяння смерті людині, що хворіє на невиліковну хворобу й у зв'язку з цим переживає нестерпні фізичні або психічні страждання, на її однозначно чітку, наполегливу вимогу та під впливом співчуття до неї з метою позбавити її страждань, – карається...».

Така законодавча новела дала би змогу диференціювати кримінальну відповідальність за заподіяння смерті під впливом співчуття, що відповідатиме сучасній європейській практиці кримінально-правового регулювання. Крім того, таке формулювання еутаназії виключило би можливість застосування цієї кримінально-правової норми у випадках, коли кримінальна відповідальність за позбавлення життя людини не заслуговує пом'якшення.

§5. Вбивство людини через необережність

Як уже зазначалося, вживання законодавцем в назві і тексті статті 119 КК України поняття «вбивство» є нелогічним. Якщо викласти його поняття так, як це зроблено в ч.1 ст.115 КК України, то, наприклад, назва ст.119 КК країни буде виглядати так: «Умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині через необережність». Якщо виходити з буквального розуміння цієї статті КК, то її застосування стало проблематичним для правоохоронних органів, оскільки одночасно наявність умисної чи необережної форм вини при вчиненні одного конкретного вбивства людини виключається. Вихід з такої ситуації бачиться двоякий: а) визначити в ч.1 ст.115 КК України вбивство як **винне**, протиправне заподіяння смерті іншій людині, або б) змінити назву і текст ст.119 КК

України, виключивши з цього поняття «вбивство» та замінивши його на поняття «позбавлення життя», що видається більш доцільним. Тоді і в назві і в тексті ст. 119 КК буде словосполучення «позбавлення життя через необережність», що цілком узгоджуватиметься з поняттям вбивства людини, закріпленим в ч. 1 ст. 115 КК України. Такий підхід, як уже зазначалося. Був запропонований ще М. Д. Шаргородським¹. Він знайшов підтримку серед інших вчених-криміналістів, зокрема, А. Н. Трайніна, Ю. І. Ляпунова, О. М. Ігнатова, Ю. О. Красікова, Е. Ф. Побігайло. Суть позиції цих вчених зводиться до того, що вбивство людини і насильницьке заподіяння смерті є поняттями різної якості. Під поняттям «вбивство» і «вбивця», на рівні суспільної свідомості, розуміють умисне позбавлення життя. Тому з пункту бачення кримінальної політики не доцільно застосовувати поняття «вбивство» як самого тяжкого злочину проти особи у випадку необережного заподіяння смерті. З другого боку, кримінальний кодекс передбачає чисельні випадки відповідальності за діяння, що потягли смерть людини через необережність. Ці злочини також прийшлося б називати вбивствами людини. Третій аргумент згаданих авторів зводиться до посилання на зарубіжний досвід кримінально-правового регулювання². Дійсно, в кримінальних кодексах ряду зарубіжних держав (Данія, Болгарія, Білорусь, Російська Федерація, Латвія, Франція, КНР та інші) визначено склад необережного заподіяння смерті іншій людині³.

Ті, хто заперечує концепцію відмежування вбивства людини від заподіяння смерті через необережність, переконують, що факт визнання необережного позбавлення іншої особи життя не вбивством підірве негативну моральну оцінку цього злочину кримінальним правом, приведе до послаблення боротьби з необережними злочинами проти життя. При цьому вони також посилаються на зарубіжну кримінально-правову законодавчу практику, зокрема, ФРН, Австрії, Швейцарії, Іспанії⁴.

¹ Шаргородський М. Д. Преступления против жизни и здоровья / М. Д. Шаргородський. – М.: Юрид. изд-во Министерства юстиции СССР, 1948. – С. 38, 194.

² Российское уголовное право. Курс лекций. Т. 3. – Владивосток: Изд-во ДГУ, 2000. – С. 156–157.

³ Див. наприклад: Уголовный кодекс Дании (§ 241). – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001; Уголовный кодекс Республики Болгария (Ст. 122). – Минск: Тесей, 2000; Уголовный кодекс Республики Беларусь (Ст. 144). – Минск: Амалфея, 2001; Комментарий к уголовному кодексу Российской Федерации (Ст. 109). – М.: Норма, 2001; Уголовный закон Латвийской Республики (Ст. 123). – Минск: Тесей, 1999; Уголовный кодекс Франции (Ст. 221-6). – СПб, 2002; Ахметшин Х. М., Ахметшин Н. Х., Петухов А. А. Современное уголовное законодательство КНР. – М.: Муравей, 2000. – С. 337.

⁴ Див.: Российское уголовное право. Курс лекций. Т. 3. – Владивосток: Изд-во ДГУ, 2000. – С. 157; Уголовный кодекс Швейцарии (Ст. 117). – М.: Зерцало, 2000; Уголовный кодекс ФРГ (§ 222). – М.: Зерцало, 2000; Уголовный кодекс Австрии (§ 80). – М.: Зерцало-М, 2001; Уголовный кодекс Испании (Ст. 142). – М.: Зерцало, 1998.

Безпосереднім об'єктом вбивства людини через необережність є охоронювані кримінальним законом суспільні відносини щодо забезпечення життя людини.

Чинний Кримінальний кодекс України передбачає ряд складів злочинів, де одним із злочинних наслідків суспільно небезпечного діяння суб'єкта є настання смерті через необережність (ч. 4 ст. 152, ч. 3 ст. 153, ч. 3 ст. 258, ч. 2 ст. 265, ч. 2 ст. 267, ч. 2 ст. 269, ч. 2 ст. 271, ч. 2 ст. 272, ч. 2 ст. 273, ч. 2 ст. 274, ч. 2 ст. 275, ч. 3 ст. 276, ч. 3 ст. 277, ч. 3 ст. 278 та інші). В названих та інших випадках охоронювані кримінальним законом суспільні відносини щодо забезпечення життя людини є додатковим безпосереднім об'єктом. Основним ж безпосереднім об'єктом тут є інші суспільні відносини. Таким об'єктом, наприклад злочину, передбаченого ч. 2 ст. 267 КК України, є охоронювані кримінальним законом суспільні відносини щодо громадської безпеки, а злочинів, передбаченого ч. 3 ст. 276 – охоронювані кримінальним законом суспільні відносини щодо безпеки руху та експлуатації транспорту. Згадані та інші такі норми кримінального кодексу України є спеціальними стосовно до ст. 119 КК України. При конкуренції загальної та спеціальної норм, згідно вироблених теорією кримінального права принципів, застосовується спеціальна норма.

З об'єктивної сторони вбивство людини через необережність має ті ж ознаки, що й вбивство людини, передбачене ч. 1 ст. 115 КК України. Воно характеризується трьома обов'язковими ознаками: 1) суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), 2) суспільно небезпечні наслідки, 3) причиновий зв'язок між суспільно небезпечним діянням та суспільно небезпечними наслідками.

Вбивство людини через необережність є менш суспільно небезпечним, ніж умисне її вбивство. Воно може бути вчинене як у формі дії так і у формі бездіяльності. С.С.Яценко та С.Д.Шапченко виділили такі типові варіанти прояву і кваліфікації діяння при вбивстві людини через необережність:

а) дія (бездіяльність) винного, що призвели до настання смерті потерпілого, має свідомий, цілеспрямований характер, однак сама по собі умисним злочином не є або таким не визнана (наприклад, винний відштовхує потерпілого, останній падає, від поштовху б'ється головою об гострий виступ сходів і одержує смертельну травму), за наявності необережної форми вини щодо настання смерті потерпілого вчинене має кваліфікуватися лише за ч. 1 ст. 119 КК України;

б) дія (бездіяльність) винного, що призвели до настання смерті потерпілого, має свідомий, цілеспрямований характер і передбачена як ознака юридичного складу іншого умисного злочину, але цей склад не включає смерть потерпілого або заподіяння йому тяжкого тілесного ушкодження як обов'язкову чи альтернативну ознаку його об'єктивної сторони (наприклад, основний чи кваліфіковані склади хуліганства); за наявності

необережної форми вини щодо настання смерті потерпілого вчинене має розглядатись як сукупність злочинів і кваліфікуватися за відповідною статтею (частиною статті) Особливої частини КК України (у наведеному прикладі – за відповідною частиною ст. 296) та за ч. 1 ст. 119 КК України;

в) дія (бездіяльність) винного, що призвели до настання смерті потерпілого, має свідомий, цілеспрямований характер, передбачена як ознака юридичного складу іншого умисного злочину, і цей склад включає спричинення потерпілому тяжкого тілесного ушкодження як обов'язкову чи альтернативну ознаку його об'єктивної сторони (наприклад, ч. 4 ст. 187, ч. 4 ст. 189 КК України); за наявності необережної форми вини щодо настання смерті потерпілого вчинене має кваліфікуватися за сукупністю злочинів – за відповідною частиною статті Особливої частини КК України, що передбачає кваліфікуючу ознаку «поєднане із заподіянням тяжкого тілесного ушкодження», і за ч. 1 ст. 119 КК України;

г) дія (бездіяльність) винного, що призвели до настання смерті потерпілого, має свідомий, цілеспрямований характер, передбачена як ознака іншого умисного складу злочину, і цей склад включає смерть потерпілого як обов'язкову чи альтернативну ознаку його об'єктивної сторони (наприклад, ч. 3 ст. 110, ч. 3 ст. 258); за наявності необережної форми вини щодо настання смерті потерпілого вчинене кваліфікується за відповідною частиною статті Особливої частини КК України і додаткової кваліфікації за ч. 1 чи ч. 2 ст. 119 КК України не потребує¹.

Аналіз судової практики свідчить, що вбивства людини через необережність нерідко вчиняються при господарській діяльності або в процесі взаємодії людей на побутовому рівні чи в час дозвілля. Вони є наслідком порушення суб'єктом прийнятих в суспільстві правил обережності, безпеки або недбалого ставлення до своїх професійних обов'язків. Найчастіше вбивства людини через необережність є результатом необережного поводження суб'єкта з транспортними засобами, механізмами, електричним струмом, вогнем, вибуховими, отруюючими речовинами або наслідком умисного нанесення ним потерпілому тілесних ушкоджень, удару, побоїв чи скидання з невеликої висоти. Наприклад, скасовано ухвалу касаційного суду, оскільки суд помилково залишив без змін рішення місцевого та апеляційного судів, якими дії особи було кваліфіковано за ч. 2 ст. 121 КК України (постанова Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 11 жовтня 2012р. // ВВСУ. – 2013. – № 1. – С. 10–12). За обставинами справи Т.Г.О визнано винуватою у тому, що вона увечері 8 грудня 2005р. біля будинку розпочала сварку зі своїм чоловіком Т.Г.Т., який, на її погляд, перебував у стані алкогольного сп'яніння, й умисно штовхнула його руками у груди. Від поштовху Т.Г.Т. упав і вдарився потилицею об стіну будинку. Як тільки Т.Г.Т. підвівся, дружина з умислом

¹ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. – К.: А.С.К. 2002. – С. 252.

на заподіяння тілесних ушкоджень ще раз штовхнула його у груди. Від поштовху Т.Г.Т. знову впав і вдарився потилицею об стіну будинку. Після цього він залишився нерухомо лежати. 6 січня 2006 року від ушкоджень голови Т.Г.Т. помер. Колегія суддів Судової палати у кримінальних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ не погодилася з доводами захисту Т.Г.О. про наявність у її діях ознак складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 119 КК України¹.

У кримінальній справі встановлено, що Т.Г.О. двічі штовхала Т.Г.Т. у груди, від чого той падав, ударявся потилицею об стіну, підіймався, знову падав і знову ударявся потилицею об стіну. Удари потерпілого в груди не були сильні й не призвели і не могли призвести до утворення на тілі будь-яких ушкоджень. Тяжкі тілесні ушкодження, виявлені у Т.Г.Т. і від яких настала смерть, не були спричинені безпосередніми насильницькими діями Т.Г.О., а стали наслідком того, що Т.Г.Т. від поштовхів дружини падав і ударявся головою об стіну будинку. Ці обставини в поєднанні з іншими об'єктивними даними справи (характером взаємин між потерпілим і Т.Г.О., які передували злочину; літнім віком і станом алкогольного сп'яніння потерпілого в момент спричинення ушкоджень; інтенсивністю та послідовністю поштовхів; характером, локалізацією та механізмом спричинення тілесних ушкоджень; поведінкою Т.Г.О. після посягання) у своїй сукупності не давали підстав вважати, що Т.Г.О. мала намір заподіяти потерпілому будь-які тілесні ушкодження умисно. Водночас ці обставини, особливо очевидний для Т.Г.О. стан алкогольного сп'яніння і його неспроможність утриматися на ногах, у чому вона могла переконатись після першого поштовху, свідчать, що Т.Г.О. не могла не розуміти і не передбачати, що від її поштовхів потерпілий може впасти та отримати смертельне ушкодження. У цій справі дії Т.Г.О. необхідно кваліфікувати за ч. 1 ст. 119 КК України, як вбивство через необережність².

При кваліфікації діянь суб'єкта як вбивство людини через необережність має бути встановлений причиновий зв'язок між його діянням та суспільно-небезпечними наслідками у виді смерті потерпілого. Його характер такий же як при умисному вбивстві.

Вбивство людини через необережність вважається закінченим з моменту настання смерті іншої людини (потерпілого).

Факультативні ознаки об'єктивної сторони (місце, час, спосіб, знаряддя (засоби), обстановка вчинення вбивства) не є обов'язковими ознаками вбивства людини через необережність, а тому на його кваліфікацію не впливають.

Обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони вбивства людини через необережність є вина у формі необережності, яка, згідно ч. 1 ст. 25

¹ Практика судів України з кримінальних справ (2012–2013 рр.) / уклад. В.І. Тютюгін; за заг. ред. В.Я. Тація. – Х.: Право, 2014. – С. 436–437.

² Там само. – С. 438–439.

КК України поділяється на два види: злочинна самовпевненість і злочинна недбалість.

Вбивство людини через необережність при злочинній самовпевненості має місце у тих випадках, коли суб'єкт, вчиняючи діяння, передбачав можливість настання смерті людини, але легковажно розраховував на її відвернення.

Важливе значення має відмежування вбивства людини через необережність при злочинній самовпевненості від її вбивства з непрямым умислом. Вчиняючи вбивство людини з непрямым умислом, вірно зазначає С.В.Бородін, винний передбачає не лише можливість, але й вірогідність настання смерті потерпілого саме в цьому випадку.¹ Тобто він свідомо припускає можливість настання смерті конкретного потерпілого і погоджується або ставить байдуже до такого результату власного діяння. Ставлення ж до настання смерті потерпілого при злочинній самовпевненості полягає в тому, що суб'єкт, передбачаючи такий результат, розраховує на якісь конкретні обставини (власні здібності, фізичну силу, досвід, поведінку інших людей, сили природи, фізичні чи хімічні закони, технічні властивості транспортного засобу, інших машин і механізмів, і т. п.), які перешкоджають заподіяння смерті потерпілому, але цей його розрахунок виявився необґрунтованим, легковажним. Передбачення суб'єктом можливості настання смерті потерпілого при злочинній самовпевненості носить абстрактний, неконкретизований, не персоніфікований характер. Наприклад, власник огорожу В. обладнав огорожу території огорожу колючим дротом, підключивши до неї електричну енергію з напругою 220 вольт. Через кожних 3-4 метри він вивісив попереджувальні таблиці такого змісту: «Увага! Електричний струм 220 вольт! Не влізай – вб'є!» Неписьменний С., маючи намір поживитися овочами з грядок огорожу В., перелазячи через огорожу, схопив руками оголений дріт під напругою і загинув. В цьому випадку суб'єкт (В) передбачав в загальних рисах, що від контакту людини з колючим дротом, що перебуває під електричною напругою 220 вольт, може настати смерть якоїсь неконкретної людини, але розраховував, що вивішені ним попереджувальні таблиці дозволять запобігти цьому наслідку.

Особливістю вольової ознаки вини як вбивства людини з непрямым умислом, так і вбивства людини при злочинній самовпевненості є те, що в обох цих випадках суб'єкт не бажає настання смерті потерпілого.

Вбивство людини через необережність при злочинній недбалості, якщо виходити з ч.3 ст.25 КК, має місце тоді, коли суб'єкт не передбачав можливості настання суспільно небезпечних наслідків у виді смерті потерпілого, хоча повинен був і міг це передбачити, якби діяв більш обачливо. Таким чином, заподіюючи смерть потерпілому при злочинній недбалості, суб'єкт не усвідомлює суспільної небезпечності свого діяння.

¹ Бородін С.В. Преступления против жизни / С.В. Бородін. – М.: Юрист, 1999. – С. 237.

Порушення правил обережності при необережному вбивстві людини зі злочинної недбалості охоплюється свідомістю суб'єкта. Однак його свідоме ставлення до порушення цих правил не є свідченням бажання або свідомого припущення з його боку настання смерті потерпілого, що характерне відповідно для вбивства людини з прямим і непрямим умислом. Немає в цьому випадку і абстрактного передбачення можливості настання смерті людини як це має місце при вбивстві людини через необережність при злочинній самовпевненості. Наприклад, К., М. і Б. вживали у лісі спиртні напої. В процесі цього між К. і М. виникла сварка, в ході якої К. двічі вдарив М. рукою в обличчя. При цьому після першого удару потерпілий вдарився головою об дерево, а після другого – впав на землю. К. просив Б. відвести М. до комендатури, де той відбував покарання, але Б. відмовився, і вони залишили потерпілого в лісі. У судовому засіданні було встановлено, що черепно-мозкова травма, яка стала причиною смерті потерпілого, була не тільки результатом безпосередніх дій К., а й того, що М. ударився головою об дерево. Суд визнав, що К. не передбачав можливості заподіяння смерті М., хоча повинен був і міг це передбачити¹. Другий приклад. після виконання роботи, Г. і Ш. поверталися на тракторі до тракторної бригади. Дорогою сталася поломка гусениці трактора і вони зупинилися щоб відремонтувати її. Г., за командою К., неодноразово здавав трактор вперед і назад для того, щоб Ш. міг забити палець для з'єднання траків гусениці. На котрийсь раз, Г., здаючи назад, своєчасно не зупинився, у зв'язку з чим вчинив наїзд на Ш., який внаслідок цього помер².

Від вбивства людини через необережність потрібно відрізнити **невинне заподіяння смерті іншій людині** (казус, об'єктивний випадок), що виключає кримінальну відповідальність. Щодо його поняття в теорії кримінального права висловлені різні думки. Умовно можна виділити широке і вузьке розуміння казусу. Широке розуміння казусу знайшло своє обґрунтування в російській теорії кримінального права і відповідно закріплення в ст.28 кримінального кодексу Російської Федерації³. Так О.І.Коробеев пише, що казус має місце тоді, «коли особа не лише не передбачає можливість настання смерті, але за обставинами справи не повинна була і не могла її передбачити. Казусом слід визнавати і ситуації, коли особа передбачає можливість заподіяння смерті іншій людині і приймає з належною обережністю, ґрунтовністю і передбаченням всі необхідні заходи для відвернення її настання, але смерть все ж таки

¹ Уголовный кодекс Республики Беларусь. – Минск: Амалфея, 2001. – С. 130–131.

² Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1993. – № 4. – С. 131.

³ Див., наприклад: Российское уголовное право. Курс лекций. Т. 3. – Владивосток: Изд-во ДГУ, 2000. – С. 159–160; Курс уголовного права. Особенная часть. Т. 3. – М.: Зерцало-М., 2002. – С. 144–145; Бородин С.В. Преступления против жизни / С.В. Бородин. – М.: Юрист, 1999. – С. 240–242.

настає з причин, що від неї не залежать. За цими ж правилами слід оцінювати випадки, коли особа, хоча й передбачала можливість настання смерті потерпілого, але не могла відвернути її настання через невідповідність своїх психофізичних якостей вимогам екстремальних умов або через нервово-психічне перевантаження»¹.

Якщо проти першого випадку казусу, наведеного О.І.Коробеевим, заперечень немає, то два інші викликають певні застереження. Так, ті ситуації, коли особа передбачала можливість заподіяння смерті іншій людині і прийняла з належною обережністю, ґрунтовністю і передбаченням всі необхідні заходи для відвернення її настання, але смерть людини все ж таки настала, межують зі злочинною самовпевненістю. Поняття «належна обережність, ґрунтовність і передбачення» мають оціночний характер, що створюватиме відомі труднощі для правозастосування при відмежуванні заподіяння смерті зі злочинної самовпевненості від невинного заподіяння смерті (казусу, об'єктивного випадку). Знову ж таки поняття «невідповідність своїх психофізичних якостей вимогам екстремальних умов або через нервово-психічне перевантаження» також має розпливчатий, нечіткий, оціночний характер, що, зрозуміло, породжує розпливчастість меж кримінально-правового регулювання і, як і в попередньому випадку, створює ґрунт для суб'єктивної оцінки вчиненого особою.

Стаття 28 КК РФ «Невинне заподіяння шкоди», як вже зазначалося, в основі своїй ґрунтується на концепції широкого розуміння казусу. Згідно частини першої цієї статті, діяння визнається вчиненим невинно, якщо особа, що його вчинила, не усвідомлювала і за обставинами справи не могла усвідомлювати суспільної небезпеки своїх дій (бездіяльності) або не передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків і за обставинами справи не повинна була і не могла їх передбачити. Далі, згідно частини другої цієї ж статті, діяння також визнається вчиненим невинно, якщо особа, що його вчинила, хоча й передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків своїх дій (бездіяльності), але не могла відвернути ці наслідки в силу невідповідності своїх психофізичних якостей вимогам екстремальних умов чи нервово-психічному перевантаженню. Це визначення невинного заподіяння шкоди (казусу, об'єктивного випадку) дало підстави Р.І.Міхеєву класифікувати казус на два види: а) загальний (ч. 1 ст. 28 КК РФ) та б) спеціальний (ч. 2 ст. 28 КК РФ)². Казус при цьому він називає суб'єктивним випадком, що, на наш погляд, не відповідає його суті, оскільки казус як соціальне явище відбувається незалежно від волі особи, що свідчить про його об'єктивний характер.

Варто пригадати, що концептуально ст. 28 чинного КК РФ дуже подібна до ст. 31 «Відсутність вини (випадок)» Теоретичної моделі

¹ Российское уголовное право. Курс лекций. Т. 3. – Владивосток: Изд-во ДГУ, 2000. – С. 159 – 160.

² Российское уголовное право. Курс лекций. Т. 1. – Владивосток: Изд-во ДГУ, 1999. – С. 429.

кримінального кодексу, опублікованого в 1987 році, де записано: «Діяння визнається вчиненим невинно, якщо особа, що його вчинила, не усвідомлювала суспільно небезпечний характер своєї дії (бездіяльності) або не передбачала його суспільно небезпечних наслідків і за обставинами справи не повинна була чи не могла їх передбачити і попередити». Тут же, в частині другій ст. 31 проекту, зазначено, що діяння також визнається вчиненим невинно, «якщо особа, що його вчинила, не усвідомлювала суспільно небезпечний характер своєї дії (бездіяльності), не передбачала настання його суспільно небезпечних наслідків або хоча й передбачала можливість їх настання, але не могла їх попередити внаслідок невідповідності її психофізичних якостей вимогам екстремальних умов чи нервово-психологічним перевантаженням»¹.

Вузьке розуміння казусу властиве для української кримінально-правової науки². Зокрема, П. С. Матишевський ствердив, що для невинного заподіяння шкоди (казусу) є те, що особа не усвідомлювала і не могла усвідомлювати суспільну небезпечність своєї дії (бездіяльності) або не передбачала і не повинна була чи не могла передбачити настання від свого діяння суспільно небезпечного наслідку³. В. І. Борисов звертаючи увагу, що випадок (казус) розглядається в юридичній літературі як самостійний вид психічного ставлення до суспільно небезпечних наслідків, підкреслив, що він має місце тоді, коли наслідки, що настали, перебувають у причиновому зв'язку з дією (або бездіяльністю) особи, котра, однак, не тільки не передбачала можливості їх настання, а й не могла їх передбачити⁴.

Визначення невинного заподіяння шкоди (казусу), запропоноване П. С. Матишевським, перекликається з визначенням цього поняття в КК Республіки Білорусь, де в ст. 26 записано, що діяння «визнається вчиненим невинно, якщо особа, що його вчинила, не усвідомлювала і за обставинами справи не повинна була і не могла усвідомлювати суспільну небезпеку своєї дії чи бездіяльності або не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків і за обставинами справи не повинна була або не могла їх передбачити»⁵.

В кримінальних кодексах Республіки Болгарія і КНР закріплене ще вужче поняття казусу, в яких відсутня ознака не усвідомлення особою

¹ Уголовный закон: опыт теоретического моделирования / под ред. В. Н. Кудрявцева и С. Г. Келиной. – М.: Наука, 1987. – С. 81.

² Див., наприклад: Сташис В. В. Преступления против личности в УК УССР и судебной практике / В. В. Сташис, М. И. Бажанов. – Х.: Выща школа, 1987. – С. 68; Кримінальне право України. Загальна частина. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 159–160; Матишевський П. С. Кримінальне право України. Загальна частина / П. С. Матишевський. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – С. 121.

³ Матишевський П. С. Кримінальне право України. Загальна частина / П. С. Матишевський. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – С. 121.

⁴ Кримінальне право України. Загальна частина. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 159.

⁵ Уголовный кодекс Республики Беларусь. – Минск: Амалфея, 2001. – С. 47.

суспільної небезпеки свого діяння. В ст. 15 КК Республіки Болгарія вказується, що не є винним вчинене діяння, коли особа не повинна була або не могла передбачити настання суспільно небезпечних наслідків. Таке діяння називається тут випадковим¹. КК КНР (ст. 16) дещо по іншому підходить до визначення поняття казусу: «діяння, котрі об'єктивно хоча й привели до шкідливих наслідків, але не є наслідком умисної чи необережної вини, а викликані непереборною силою чи неможливістю їх передбачити, не є злочином»².

З наведених вище визначень найбільш повними видаються визначення П. С. Матишевського та КК Республіки Білорусь, оскільки в них присутні як ознака не усвідомлення суспільно небезпечного діяння, так і ознака не передбачення суспільно небезпечних наслідків, які характеризують інтелектуальну ознаку казусу. Вольова ж ознака казусу зводиться до того, що особа не бажає і свідомо не припускає настання суспільно небезпечних наслідків.

Таким чином, **невинне заподіяння смерті** іншій людині (**казус, об'єктивний випадок**), як думається, має місце тоді, коли особа, яка його вчинила, не усвідомлювала і за обставинами справи не могла усвідомлювати суспільної небезпечності свого діяння, або за обставинами справи не передбачала, не повинна була чи не могла передбачити можливості настання смерті цієї людини. За даних обставин особа, що заподіяла смерть іншій людині, не підлягає кримінальній відповідальності за відсутністю складу злочину.

Суб'єктом вбивства людини через необережність є фізична осудна особа, яка до вчинення цього злочину досягла віку 16 років.

У тих випадках, коли заподіяння смерті через необережність є наслідком зловживання службовою особою владою або службовими повноваженнями, воно охоплюється поняттям «тяжкі наслідки» і тому вчинене такою службовою особою кваліфікується за ч. 2 ст. 364 КК України і додаткової кваліфікації за ст. 119 КК України не потребує. Якщо ж при заподіянні потерпілому смерті має місце перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу, то дії винного слід кваліфікувати також лише за ч. 3 ст. 365 КК України.

Оскільки згідно ст. 26 КК України співучастю є лише умисна діяльність декількох осіб, вчинення вбивства людини через необережність у співучасті неможливе.

Кваліфікуючою ознакою вбивства через необережність (ч. 2 ст. 119 КК України) є вбивство через необережність двох або більше осіб. У даному випадку мається на увазі, що суспільно небезпечні наслідки – настання смерті двох або більше осіб є ознакою об'єктивної сторони одиначного

¹ Уголовный кодекс Республики Болгария. – Минск: Тесей, 2000. – С. 20.

² Ахметшин Х.М. Современное уголовное законодательство КНР. Уголовный кодекс КНР / Х.М. Ахметшин, Н.Х. Ахметшин, А.А. Петухов. – М.: Муравей, 2000. – С. 257.

злочину – вбивства людини через необережність. При реальній сукупності двох або більше вбивств людини через необережність має місце їх повторність. Згідно п. 1 ст. 67 КК України вчинення злочину повторно є обставиною, яка обтяжує покарання.

Безпосереднім об'єктом вбивства людини через необережність є охоронювані кримінальним законом суспільні відносини щодо забезпечення життя людини.

Чинний Кримінальний кодекс України передбачає ряд складів злочинів, де одним із злочинних наслідків суспільно небезпечного діяння суб'єкта є настання смерті через необережність (ч. 4 ст. 152, ч. 3 ст. 153, ч. 3 ст. 258, ч. 2 ст. 265, ч. 2 ст. 267, ч. 2 ст. 269, ч. 2 ст. 271, ч. 2 ст. 272, ч. 2 ст. 273, ч. 2 ст. 274, ч. 2 ст. 275, ч. 3 ст. 276, ч. 3 ст. 277, ч. 3 ст. 278 та інші). В названих та інших випадках охоронювані кримінальним законом суспільні відносини щодо забезпечення життя людини є додатковим безпосереднім об'єктом. Основним ж безпосереднім об'єктом тут є інші суспільні відносини. Таким об'єктом, наприклад злочину, передбаченого ч. 2 ст. 267 КК України, є охоронювані кримінальним законом суспільні відносини щодо громадської безпеки, а злочинів, передбаченого ч. 3 ст. 276 – охоронювані кримінальним законом суспільні відносини щодо безпеки руху та експлуатації транспорту. Згадані та інші такі норми кримінального кодексу України є спеціальними стосовно до ст. 119 КК України. При конкуренції загальної та спеціальної норм, згідно вироблених теорією кримінального права принципів, застосовується спеціальна норма.

З об'єктивної сторони вбивство людини через необережність має ті ж ознаки, що й вбивство людини, передбачене ч. 1 ст. 115 КК України. Воно характеризується трьома обов'язковими ознаками: 1) суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), 2) суспільно небезпечні наслідки, 3) причиновий зв'язок між суспільно небезпечним діянням та суспільно небезпечними наслідками.

Вбивство людини через необережність є менш суспільно небезпечним, ніж умисне її вбивство. Воно може бути вчинене як у формі дії так і у формі бездіяльності. С.С.Яценко та С.Д.Шапченко виділили такі типові варіанти прояву і кваліфікації діяння при вбивстві людини через необережність:

а) дія (бездіяльність) винного, що призвели до настання смерті потерпілого, має свідомий, цілеспрямований характер, однак сама по собі умисним злочином не є або таким не визнана (наприклад, винний відштовхує потерпілого, останній падає, від поштовху б'ється головою об гострий виступ сходів і одержує смертельну травму), за наявності необережної форми вини щодо настання смерті потерпілого вчинене має кваліфікуватися лише за ч. 1 ст. 119 КК України;

б) дія (бездіяльність) винного, що призвели до настання смерті потерпілого, має свідомий, цілеспрямований характер і передбачена як ознака

юридичного складу іншого умисного злочину, але цей склад не включає смерть потерпілого або заподіяння йому тяжкого тілесного ушкодження як обов'язкову чи альтернативну ознаку його об'єктивної сторони (наприклад, основний чи кваліфіковані склади хуліганства); за наявності необережної форми вини щодо настання смерті потерпілого вчинене має розглядатись як сукупність злочинів і кваліфікуватися за відповідною статтею (частиною статті) Особливої частини КК України (у наведеному прикладі – за відповідною частиною ст. 296) та за ч. 1 ст. 119 КК України;

в) дія (бездіяльність) винного, що призвели до настання смерті потерпілого, має свідомий, цілеспрямований характер, передбачена як ознака юридичного складу іншого умисного злочину, і цей склад включає спричинення потерпілому тяжкого тілесного ушкодження як обов'язкову чи альтернативну ознаку його об'єктивної сторони (наприклад, ч. 4 ст. 187, ч. 4 ст. 189 КК України); за наявності необережної форми вини щодо настання смерті потерпілого вчинене має кваліфікуватися за сукупністю злочинів – за відповідною частиною статті Особливої частини КК України, що передбачає кваліфікуючу ознаку «поєднане із заподіянням тяжкого тілесного ушкодження», і за ч. 1 ст. 119 КК України;

г) дія (бездіяльність) винного, що призвели до настання смерті потерпілого, має свідомий, цілеспрямований характер, передбачена як ознака іншого умисного складу злочину, і цей склад включає смерть потерпілого як обов'язкову чи альтернативну ознаку його об'єктивної сторони (наприклад, ч. 3 ст. 110, ч. 3 ст. 258); за наявності необережної форми вини щодо настання смерті потерпілого вчинене кваліфікується за відповідною частиною статті Особливої частини КК України і додаткової кваліфікації за ч. 1 чи ч. 2 ст. 119 КК України не потребує¹.

Аналіз судової практики свідчить, що вбивства людини через необережність нерідко вчиняються при господарській діяльності або в процесі взаємодії людей на побутовому рівні чи в час дозвілля. Вони є наслідком порушення суб'єктом прийнятих в суспільстві правил обережності, безпеки або недбалого ставлення до своїх професійних обов'язків. Найчастіше вбивства людини через необережність є результатом необережного поводження суб'єкта з транспортними засобами, механізмами, електричним струмом, вогнем, вибуховими, отруюючими речовинами або наслідком умисного нанесення ним потерпілому тілесних ушкоджень, удару, побоїв чи скидання з невеликої висоти. Наприклад, скасовано ухвалу касаційного суду, оскільки суд помилково залишив без змін рішення місцевого та апеляційного судів, якими дії особи було кваліфіковано за ч. 2 ст. 121 КК України (постанова Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 11 жовтня 2012р. // ВВСУ. – 2013. – № 1. – С. 10-12). За обставинами справи Т.Г.О визнано винуватою у тому, що вона увечері 8

¹ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. – К.: А.С.К. 2002. – С. 252.

грудня 2005р. біля будинку розпочала сварку зі своїм чоловіком Т.Г.Т., який, на її погляд, перебував у стані алкогольного сп'яніння, й умисно штовхнула його руками у груди. Від поштовху Т.Г.Т. упав і вдарився потилицею об стіну будинку. Як тільки Т.Г.Т. підвівся, дружина з умислом на заподіяння тілесних ушкоджень ще раз штовхнула його у груди. Від поштовху Т.Г.Т. знову впав і вдарився потилицею об стіну будинку. Після цього він залишився нерухомо лежати. 6 січня 2006 року від ушкоджень голови Т.Г.Т. помер. Колегія суддів Судової палати у кримінальних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ не погодилася з доводами захисту Т.Г.О. про наявність у її діях ознак складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 119 КК України¹.

У кримінальній справі встановлено, що Т.Г.О. двічі штовхала Т.Г.Т. у груди, від чого той падав, ударявся потилицею об стіну, підіймався, знову падав і знову ударявся потилицею об стіну. Удари потерпілого в груди не були сильні й не призвели і не могли призвести до утворення на тілі будь-яких ушкоджень. Тяжкі тілесні ушкодження, виявлені у Т.Г.Т. і від яких настала смерть, не були спричинені безпосередніми насильницькими діями Т.Г.О., а стали наслідком того, що Т.Г.Т. від поштовхів дружини падав і ударявся головою об стіну будинку. Ці обставини в поєднанні з іншими об'єктивними даними справи (характером взаємин між потерпілим і Т.Г.О., які передували злочину; літнім віком і станом алкогольного сп'яніння потерпілого в момент спричинення ушкоджень; інтенсивністю та послідовністю поштовхів; характером, локалізацією та механізмом спричинення тілесних ушкоджень; поведінкою Т.Г.О. після посягання) у своїй сукупності не давали підстав вважати, що Т.Г.О. мала намір заподіяти потерпілому будь-які тілесні ушкодження умисно. Водночас ці обставини, особливо очевидний для Т.Г.О. стан алкогольного сп'яніння і його неспроможність утриматися на ногах, у чому вона могла переконатись після першого поштовху, свідчать, що Т.Г.О. не могла не розуміти і не передбачати, що від її поштовхів потерпілий може впасти та отримати смертельне ушкодження. У цій справі дії Т.Г.О. необхідно кваліфікувати за ч. 1 ст. 119 КК України, як вбивство через необережність².

При кваліфікації діянь суб'єкта як вбивство людини через необережність має бути встановлений причиновий зв'язок між його діянням та суспільно-небезпечними наслідками у виді смерті потерпілого. Його характер такий же як при умисному вбивстві.

Вбивство людини через необережність вважається закінченим з моменту настання смерті іншої людини (потерпілого).

Факультативні ознаки об'єктивної сторони (місце, час, спосіб, знаряддя (засоби), обстановка вчинення вбивства) не є обов'язковими

¹ Практика судів України з кримінальних справ (2012–2013 рр.) / уклад. В.І. Тютюгін; за заг. ред. В.Я. Тація. – Х.: Право, 2014. – С. 436–437.

² Там само. – С. 438–439.

ознаками вбивства людини через необережність, а тому на його кваліфікацію не впливають.

Обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони вбивства людини через необережність є вина у формі необережності, яка, згідно ч. 1 ст. 25 КК України поділяється на два види: злочинна самовпевненість і злочинна недбалість.

Вбивство людини через необережність при злочинній самовпевненості має місце у тих випадках, коли суб'єкт, вчиняючи діяння, передбачав можливість настання смерті людини, але легковажно розраховував на її відвернення.

Важливе значення має відмежування вбивства людини через необережність при злочинній самовпевненості від її вбивства з непрямым умислом. Вчиняючи вбивство людини з непрямым умислом, вірно зазначає С.В. Бородін, винний передбачає не лише можливість, але й вірогідність настання смерті потерпілого саме в цьому випадку¹. Тобто він свідомо припускає можливість настання смерті конкретного потерпілого і погоджується або ставить байдуже до такого результату власного діяння. Ставлення ж до настання смерті потерпілого при злочинній самовпевненості полягає в тому, що суб'єкт, передбачаючи такий результат, розраховує на якісь конкретні обставини (власні здібності, фізичну силу, досвід, поведінку інших людей, сили природи, фізичні чи хімічні закони, технічні властивості транспортного засобу, інших машин і механізмів, і т. п.), які перешкоджають заподіяння смерті потерпілому, але цей його розрахунок виявився необґрунтованим, легковажним. Передбачення суб'єктом можливості настання смерті потерпілого при злочинній самовпевненості носить абстрактний, неконкретизований, не персоніфікований характер. Наприклад, власник огорожу В. обладнав огорожу території огорожу колючим дротом, підключивши до неї електричну енергію з напругою 220 вольт. Через кожних 3-4 метри він вивісив попереджувальні таблиці такого змісту: «Увага! Електричний струм 220 вольт! Не влізай – вб'є!» Неписьменний С., маючи намір поживитися овочами з грядок огорожу В., перелазячи через огорожу, схопив руками оголений дріт під напругою і загинув. В цьому випадку суб'єкт (В) передбачав в загальних рисах, що від контакту людини з колючим дротом, що перебуває під електричною напругою 220 вольт, може настати смерть якоїсь неконкретної людини, але розраховував, що вивішені ним попереджувальні таблиці дозволять запобігти цьому наслідку.

Особливістю вольової ознаки вини як вбивства людини з непрямым умислом, так і вбивства людини при злочинній самовпевненості є те, що в обох цих випадках суб'єкт не бажає настання смерті потерпілого.

Вбивство людини через необережність при злочинній недбалості, якщо виходити з ч. 3 ст. 25 КК, має місце тоді, коли суб'єкт не передбачав

¹ Бородін С.В. Преступления против жизни / С.В. Бородін. – М.: Юрист, 1999. – С. 237.

можливості настання суспільно небезпечних наслідків у виді смерті потерпілого, хоча повинен був і міг це передбачити, якби діяв більш обачливо. Таким чином, заподіюючи смерть потерпілому при злочинній недбалості, суб'єкт не усвідомлює суспільної небезпечності свого діяння. Порушення правил обережності при необережному вбивстві людини зі злочинної недбалості охоплюється свідомістю суб'єкта. Однак його свідоме ставлення до порушення цих правил не є свідченням бажання або свідомого припущення з його боку настання смерті потерпілого, що характерне відповідно для вбивства людини з прямим і непрямим умислом. Немає в цьому випадку і абстрактного передбачення можливості настання смерті людини як це має місце при вбивстві людини через необережність при злочинній самовпевненості. Наприклад, К., М. і Б. вживали у лісі спиртні напої. В процесі цього між К. і М. виникла сварка, в ході якої К. двічі вдарив М. рукою в обличчя. При цьому після першого удару потерпілий вдарився головою об дерево, а після другого – впав на землю. К. просив Б. відвести М. до комендатури, де той відбував покарання, але Б. відмовився, і вони залишили потерпілого в лісі. У судовому засіданні було встановлено, що черепно-мозкова травма, яка стала причиною смерті потерпілого, була не тільки результатом безпосередніх дій К., а й того, що М. ударився головою об дерево. Суд визнав, що К. не передбачав можливості заподіяння смерті М., хоча повинен був і міг це передбачити.¹ Другий приклад. після виконання роботи, Г. і Ш. поверталися на тракторі до тракторної бригади. Дорогою сталася поломка гусениці трактора і вони зупинилися щоб відремонтувати її. Г., за командою К., неодноразово здавав трактор вперед і назад для того, щоб Ш. міг забити палець для з'єднання траків гусениці. На котрийсь раз, Г., здаючи назад, своєчасно не зупинився, у зв'язку з чим вчинив наїзд на Ш., який внаслідок цього помер².

Від вбивства людини через необережність потрібно відрізнити **невинне заподіяння смерті іншій людині** (казус, об'єктивний випадок), що виключає кримінальну відповідальність. Щодо його поняття в теорії кримінального права висловлені різні думки. Умовно можна виділити широке і вузьке розуміння казусу. Широке розуміння казусу знайшло своє обґрунтування в російській теорії кримінального права і відповідно закріплення в ст. 28 кримінального кодексу Російської Федерації³. Так О.І.Коробеев пише, що казус має місце тоді, «коли особа не лише не передбачає можливість настання смерті, але за обставинами справи не

¹ Уголовный кодекс Республики Беларусь. – Минск: Амалфея, 2001. – С. 130–131.

² Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1993. – № 4. – С. 131.

³ Див., наприклад: Российское уголовное право. Курс лекций. Т. 3. – Владивосток: Изд-во ДГУ, 2000. – С. 159–160; Курс уголовного права. Особенная часть. Т. 3. – М.: Зерцало-М., 2002. – С. 144–145; Бородин С.В. Преступления против жизни / С.В. Бородин. – М.: Юрист, 1999. – С. 240–242.

повинна була і не могла її передбачити. Казусом слід визнавати і ситуації, коли особа передбачає можливість заподіяння смерті іншій людині і приймає з належною обережністю, ґрунтовністю і передбаченням всі необхідні заходи для відвернення її настання, але смерть все ж таки настає з причин, що від неї не залежать. За цими ж правилами слід оцінювати випадки, коли особа, хоча й передбачала можливість настання смерті потерпілого, але не могла відвернути її настання через невідповідність своїх психофізичних якостей вимогам екстремальних умов або через нервово-психічне перевантаження»¹.

Якщо проти першого випадку казусу, наведеного О.І.Коробеевим, заперечень немає, то два інші викликають певні застереження. Так, ті ситуації, коли особа передбачала можливість заподіяння смерті іншій людині і прийняла з належною обережністю, ґрунтовністю і передбаченням всі необхідні заходи для відвернення її настання, але смерть людини все ж таки настала, межують зі злочинною самовпевненістю. Поняття «належна обережність, ґрунтовність і передбачення» мають оціночний характер, що створюватиме відомі труднощі для правозастосування при відмежуванні заподіяння смерті зі злочинної самовпевненості від невинного заподіяння смерті (казусу, об'єктивного випадку). Знову ж таки поняття «невідповідність своїх психофізичних якостей вимогам екстремальних умов або через нервово-психічне перевантаження» також має розпливчатий, нечіткий, оціночний характер, що, зрозуміло, породжує розпливчастість меж кримінально-правового регулювання і, як і в попередньому випадку, створює ґрунт для суб'єктивної оцінки вчиненого особою.

Стаття 28 КК РФ «Невинне заподіяння шкоди», як вже зазначалося, в основі своїй ґрунтується на концепції широкого розуміння казусу. Згідно частини першої цієї статті, діяння визнається вчиненим невинно, якщо особа, що його вчинила, не усвідомлювала і за обставинами справи не могла усвідомлювати суспільної небезпеки своїх дій (бездіяльності) або не передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків і за обставинами справи не повинна була і не могла їх передбачити. Далі, згідно частини другої цієї ж статті, діяння також визнається вчиненим невинно, якщо особа, що його вчинила, хоча й передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків своїх дій (бездіяльності), але не могла відвернути ці наслідки в силу невідповідності своїх психофізичних якостей вимогам екстремальних умов чи нервово-психічному перевантаженню. Це визначення невинного заподіяння шкоди (казусу, об'єктивного випадку) дало підстави Р.І.Міхеєву класифікувати казус на два види: а) загальний (ч. 1 ст. 28 КК РФ) та б) спеціальний (ч. 2 ст. 28 КК РФ)². Казус

¹ Российское уголовное право. Курс лекций. Т. 3. – Владивосток: Изд-во ДГУ, 2000. – С. 159–160.

² Российское уголовное право. Курс лекций. Т. 1. – Владивосток: Изд-во ДГУ, 1999. – С. 429.

при цьому він називає суб'єктивним випадком, що, на наш погляд, не відповідає його суті, оскільки казус як соціальне явище відбувається незалежно від волі особи, що свідчить про його об'єктивний характер.

Варто пригадати, що концептуально ст.28 чинного КК РФ дуже подібна до ст.31 «Відсутність вини (випадок)» Теоретичної моделі кримінального кодексу, опублікованого в 1987 році, де записано: «Діяння визнається вчиненим невинно, якщо особа, що його вчинила, не усвідомлювала суспільно небезпечний характер своєї дії (бездіяльності) або не передбачала його суспільно небезпечних наслідків і за обставинами справи не повинна була чи не могла їх передбачити і попередити». Тут же, в частині другій ст.31 проекту, зазначено, що діяння також визнається вчиненим невинно, «якщо особа, що його вчинила, не усвідомлювала суспільно небезпечний характер своєї дії (бездіяльності), не передбачала настання його суспільно небезпечних наслідків або хоча й передбачала можливість їх настання, але не могла їх попередити внаслідок невідповідності її психофізичних якостей вимогам екстремальних умов чи нервово-психологічним перевантаженням»¹.

Вузьке розуміння казусу властиве для української кримінально-правової науки². Зокрема, П.С.Матишевський ствердив, що для невинного заподіяння шкоди (казусу) є те, що особа не усвідомлювала і не могла усвідомлювати суспільну небезпечність своєї дії (бездіяльності) або не передбачала і не повинна була чи не могла передбачити настання від свого діяння суспільно небезпечного наслідку³. В.І.Борисов звертаючи увагу, що випадок (казус) розглядається в юридичній літературі як самостійний вид психічного ставлення до суспільно небезпечних наслідків, підкреслив, що він має місце тоді, коли наслідки, що настали, перебувають у причиновому зв'язку з дією (або бездіяльністю) особи, котра, однак, не тільки не передбачала можливості їх настання, а й не могла їх передбачити⁴.

Визначення невинного заподіяння шкоди (казусу), запропоноване П.С.Матишевським, перекликається з визначенням цього поняття в КК Республіки Білорусь, де в ст.26 записано, що діяння «визнається вчиненим невинно, якщо особа, що його вчинила, не усвідомлювала і за обставинами справи не повинна була і не могла усвідомлювати суспільну

¹ Уголовный закон: опыт теоретического моделирования / под ред. В.Н. Кудрявцева и С.Г. Келиной. – М.: Наука, 1987. – С. 81.

² Див., наприклад: Сташис В.В. Преступления против личности в УК УССР и судебной практике / В.В. Сташис, М.И. Бажанов. – Х.: Выща школа, 1987. – С. 68; Кримінальне право України. Загальна частина. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 159–160; Матишевський П.С. Кримінальне право України. Загальна частина / П.С. Матишевський. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – С. 121.

³ Матишевський П.С. Кримінальне право України. Загальна частина / П.С. Матишевський. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – С. 121.

⁴ Кримінальне право України. Загальна частина. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 159.

небезпеку своєї дії чи бездіяльності або не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків і за обставинами справи не повинна була або не могла їх передбачити¹.

В кримінальних кодексах Республіки Болгарія і КНР закріплене ще вужче поняття казусу, в яких відсутня ознака не усвідомлення особою суспільної небезпеки свого діяння. В ст. 15 КК Республіки Болгарія вказується, що не є винним вчинене діяння, коли особа не повинна була або не могла передбачити настання суспільно небезпечних наслідків. Таке діяння називається тут випадковим². КК КНР (ст. 16) дещо по іншому підходить до визначення поняття казусу: «діяння, котрі об'єктивно хоча й привели до шкідливих наслідків, але не є наслідком умисної чи необережної вини, а викликані непереборною силою чи неможливістю їх передбачити, не є злочином»³.

З наведених вище визначень найбільш повними видаються визначення П. С. Матишевського та КК Республіки Білорусь, оскільки в них присутні як ознака не усвідомлення суспільно небезпечного діяння, так і ознака не передбачення суспільно небезпечних наслідків, які характеризують інтелектуальну ознаку казусу. Вольова ж ознака казусу зводиться до того, що особа не бажає і свідомо не припускає настання суспільно небезпечних наслідків.

Таким чином, **невинне заподіяння смерті** іншій людині (**казус, об'єктивний випадок**), як думається, має місце тоді, коли особа, яка його вчинила, не усвідомлювала і за обставинами справи не могла усвідомлювати суспільної небезпечності свого діяння, або за обставинами справи не передбачала, не повинна була чи не могла передбачити можливості настання смерті цієї людини. За даних обставин особа, що заподіяла смерть іншій людині, не підлягає кримінальній відповідальності за відсутністю складу злочину.

Суб'єктом вбивства людини через необережність є фізична осудна особа, яка до вчинення цього злочину досягла віку 16 років.

У тих випадках, коли заподіяння смерті через необережність є наслідком зловживання службовою особою владою або службовими повноваженнями, воно охоплюється поняттям «тяжкі наслідки» і тому вчинене такою службовою особою кваліфікується за ч. 2 ст. 364 КК України і додаткової кваліфікації за ст. 119 КК України не потребує. Якщо ж при заподіянні потерпілому смерті має місце перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу, то дії винного слід кваліфікувати також лише за ч. 3 ст. 365 КК України.

¹ Уголовный кодекс Республики Беларусь. – Минск: Амалфея, 2001. – С. 47.

² Уголовный кодекс Республики Болгария. – Минск: Тесей, 2000. – С. 20.

³ Ахметшин Х.М. Современное уголовное законодательство КНР. Уголовный кодекс КНР / Х.М. Ахметшин, Н.Х. Ахметшин, А.А. Петухов. – М.: Муравей, 2000. – С. 257.

Оскільки згідно ст. 26 КК України співучастю є лише умисна діяльність декількох осіб, вчинення вбивства людини через необережність у співучасті неможливе.

Кваліфікуючою ознакою вбивства через необережність (ч. 2 ст. 119 КК України) є вбивство через необережність двох або більше осіб. У даному випадку мається на увазі, що суспільно небезпечні наслідки – настання смерті двох або більше осіб є ознакою об'єктивної сторони одиначного злочину – вбивства людини через необережність. При реальній сукупності двох або більше вбивств людини через необережність має місце їх повторність. Згідно п. 1 ст. 67 КК України вчинення злочину повторно є обставиною, яка обтяжує покарання.

РОЗДІЛ III

КАРАНІСТЬ ВБИВСТВ ЛЮДИНИ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ УКРАЇНИ

Питання караності злочинів у кримінально-правовій доктрині належать до тих, які найменш досліджені, вони потребують системного та глибокого вивчення. І це поряд з тим, що візиткою сучасного кримінального законодавства є диференціація кримінальної відповідальності. Диференціація є об'єктивно необхідною, адже вона є способом реалізації принципу справедливості¹, дає можливість адекватно відповідати на будь-які нові суспільно небезпечні виклики з боку злочинного середовища², правоохоронним органам і судам врахувати типові ознаки, які визначають ступінь і характер суспільної небезпеки посягання³. Врешті, вона є необхідною умовою протидії злочинності на сучасному етапі розвитку правової системи⁴. Однак, науковці справедливо звертають увагу,

¹ Князькова М.Г. Соотношение принципа справедливости с уголовно-правовыми принципами / М.Г. Князькова // Уголовное право: стратегия развития в XXI веке: материалы Шестой Международной научно-практической конференции (29–30 января 2009 г.). – М.: Проспект, 2009. – С. 162.

² Тацій В.Я. Стабільність та динамізм кримінального законодавства як запорука його якості та ефективності / В.Я. Тацій // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (11–12 жовтня 2012 року) / редкол.: В.Я. Тацій (голова ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2012. – С. 8.

³ Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навчальний посібник / В.О. Навроцький. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 442.

⁴ Марін О.К. Конструктивні аномалії кваліфікованих складів злочинів / О.К. Марін // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (11–12 жовтня 2012 року) / редкол.: В.Я. Тацій (голова ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2012. – С. 160.

що процеси диференціації часто відбуваються нормативно, соціально, та врешті, й доктринально необґрунтовано¹; має місце широка (вкрай часто необґрунтована) диференціація кримінальної відповідальності за окремі види злочинів²; відсутність більш-менш чітких загальноновизнаних

¹ Бойко А.И. Народ – власть – уголовно-правовая наука / А. И. Бойко // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (11–12 жовтня 2012 року) / редкол.: В. Я. Тацій (голова ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2012. – С. 88; Болдарь Г.Є. Недоліки законодавчого викладення норм Розділу XV Особливої частини КК України з урахуванням міжгалузевого характеру зв'язків / Г.Є. Болдарь // Теоретичні та прикладні проблеми кримінального права: матеріали II міжнародної науково-практичної конференції, (м. Луганськ, 1920 квітня 2012 року) / Упорядн.: Є.О. Письменський, Ю.Г. Старовойтова; МВС України, Луганський державний університет внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. – С. 66; Гүторова Н.О. Методологічні проблеми педалізації злочинів / Н.О. Гүторова // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (11–12 жовтня 2012 року) / редкол.: В.Я. Тацій (голова ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2012. – С. 217; Иногамова-Хегай Л.В. Рекомендации по квалификации преступлений и назначению наказаний в условиях меняющегося законодательства и нестабильной судебной практики / Л.В. Иногамова-Хегай // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (11–12 жовтня 2012 року) / редкол.: В.Я. Тацій (голова ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2012. – С. 408; Керимов Д.А. Кодификация и законодательная техника / Джангир Али-Абасович Керимов. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1962. – С. 6; Лихова С.Я. Уголовный кодекс Украины: опыт практического экспериментирования / С.Я. Лихова // Уголовное право: стратегия развития в XXI веке: материалы Шестой Международной научно-практической конференции (29–30 января 2009 г.). – М.: Проспект, 2009. – С. 498–501; Навроцький В.О. Середньострокові тенденції розвитку кримінального права України / В.О. Навроцький // Кримінальний кодекс України: 10 років очікувань: тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародного симпозіуму (23–24 вересня 2011 р.) – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. – С. 279, 281.

² Брыч Л.П. Преступления против здоровья и против безопасности жизни и здоровья по законодательству Украины / Лариса Павловна Брыч. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. – С. 11–12; Навроцький В.О. Кримінальний кодекс України 2001 року: підсумки та перспективи / В.О. Навроцький // Інтернет-видання «Юриспруденція on-line». – Режим доступу: <http://www.lawyer.org.ua>; Навроцький В.О. Середньострокові тенденції розвитку кримінального права України / В.О. Навроцький // Кримінальний кодекс України: 10 років очікувань: тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародного симпозіуму (23–24 вересня 2011 р.) – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. – С. 281; Навроцкий В.А. Общие, специальные и казуистические уголовно-правовые нормы / В.А. Навроцкий // Уголовное право: стратегия развития в XXI веке: материалы Шестой Международной научно-практической конференции (29–30 января 2009 г.). – М.: Проспект, 2009. – С. 123; Музыка А.А. Уголовный кодекс Украины и «Кодификации» Реми Кабриака: юбилейные размышления / А.А. Музыка // Кримінальний кодекс України: 10 років очікувань: тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародного симпозіуму (23–24 вересня 2011 р.) – Львів: Львівський державний університет внутрішніх

критеріїв виділення спеціальних норм призводить до того, що вони створюються хаотично¹; одна і та ж кваліфікуюча ознака неоднаково впливає на збільшення ступеня суспільної небезпеки посягання²; не завжди узгоджені санкції статей (або їх частин) Особливої частини КК України в нормах про основний та кваліфікований склади злочинів³, простежується їх розбалансованість, що проявляється у встановленні абсолютно різного покарання за посягання однакової (наближеної) небезпечності⁴.

Такі доктринальні обриси повинні бути зеленим світлом для наукових пошуків. Тому видається необхідним дослідити питання караності за вбивства людини, оцінити, на скільки обґрунтовано диференційовано відповідальність за різні склади такого злочину. Чи не свідчить велика кількість норм, що передбачають відповідальність за вбивство, лише про бажання законодавця продемонструвати свою «дієву» опіку над життям громадян?

Зважаючи на широку палітру підходів щодо норм про умисне вбивство людини, все ж варто розглянути їх караність, виходячи із запропонованої

з справ, 2011. – С. 275. Сингаївська І.В. Щодо питання кваліфікації злочинів з альтернативними діяннями / І.В. Сингаївська // Кримінальний кодекс України: 10 років очікувань: тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародного симпозіуму (23–24 вересня 2011 р.). – Львів: Львівський державний університет внутрішні з справ, 2011. – С. 387.

¹ Джатиев В.С. Санкция нормы уголовного права: понятие, структура, формирование / В.С. Джатиев // Уголовное право: истоки, реалии, переход к устойчивому развитию: материалы VI Российского конгресса уголовного права (26–27 мая 2011 года). – Москва: Проспект, 2011. – С. 74; Навроцкий В.А. Общие, специальные и казуистические уголовно-правовые нормы / В.А. Навроцкий // Уголовное право: стратегия развития в XXI веке: материалы Шестой Международной научно-практической конференции (29–30 января 2009 г.). – М.: Проспект, 2009. – С. 124–125.

² Орловская Н.А. Основания и принципы построения уголовно-правовых санкций: монография / Наталья Анатольевна Орловская. – Одесса: Юридична література, 2011. – С. 441.

³ Азаров Д.С. Проблеми диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності з урахуванням ступеня тяжкості злочинів / Д.С. Азаров // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (11–12 жовтня 2012 року) / редкол.: В.Я. Тацій (голова ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2012. – С. 257.

⁴ Готін О.М. Випуск або реалізація недоброякісної продукції в умовах ринкової економіки: проблеми кримінальної відповідальності: Монографія / Олександр Миколайович Готін / МВС України, Луг. акад. внутр. справ ім. 10-річчя незалежності України; наук. ред. А.А. Музика. – Луганськ: РВВ ЛАВС, 2004. – С. 222; Рябчинська О.П. Система покарань серед засобів кримінально-правового впливу / О.П. Рябчинська // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (11–12 жовтня 2012 року) / редкол.: В.Я. Тацій (голова ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2012. – С. 261; Скрекля Л.І. Жорстокість як наскрізне кримінально-правове поняття: автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Леся Іванівна Скрекля. – Львів, 2014. – С. 9.

нами вище системи. Зрозуміло, що важливим мірилом обґрунтованості виділення такої кількості норм про умисне вбивство людини є порівняння санкцій. При цьому вихідною точкою повинна бути санкція загальної норми. Адже спеціальні норми (норми про кваліфіковані (привілейовані) склади злочинів) виділяються саме для посилення чи відповідно послаблення кримінальної відповідальності. Без сумніву, загальною нормою про вбивство людини є норма, закріплена у ч. 1 ст. 115 КК України. Інші виділені норми спрямовані на регулювання правовідносин у відповідності із нею при різних варіантах конкретних обставин; спрямовані на більш конкретизоване, казуальне регулювання правовідносин. Однак, необхідно пам'ятати про відносний характер визнання норм загальною чи спеціальними (або нормами про кваліфіковані (привілейовані) склади злочинів). Наприклад, норма про умисне вбивство особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цієї службовою особою службового або громадського обов'язку (п. 8 ч. 2 ст. 115 КК України) є спеціальною щодо норми про умисне вбивство людини, закріпленої у ч. 1 ст. 115 КК України. Проте одночасно ця норма є загальною щодо норми, приміром, про посягання на життя державного чи громадського діяча (ст. 112 КК України).

Втім, послідовно. Спочатку проілюструємо караність умисного вбивства однієї людини у спеціальних нормах, порівнявши мінімум та максимум строків покарання у виді позбавлення волі на певний строк порівняно з їх величиною у загальній нормі. Так, ч. 1 ст. 115 КК України передбачає позбавленням волі на строк від семи до п'ятнадцяти років.

Серед наведених спеціальних норм є норми, що містять склади злочинів з пом'якшуючими обставинами (ст.ст. 116, 117, 118 КК України), у яких покарання істотно нижче, ніж в нормі, яка закріплює основний склад умисного вбивства людини (ч. 1 ст. 115 КК України). Більше того,

законодавець передбачає також інші альтернативні покарання більш м'які, аніж позбавлення волі. Врешті, власне функція норм, які закріплюють такі склади умисних вбивств людини, полягає у пом'якшеному реагуванні з боку держави на вчинення злочину¹. Втім, на скільки виважено підійшов законодавець до визначення саме такого покарання, питання залишається відкритим. Наприклад, чи обґрунтованим є покарання умисного вбивства людини при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця покаранням у виді виправних робіт?

Щодо спеціальних норм, які містять склади злочинів з підвищеною суспільною небезпекою (ч. 2 ст. 115, ч. 3 ст. 258, ч. 2 ст. 438 КК України) – то посилення відповідальності у цих випадках відбувається шляхом збільшення нижньої межі покарання у виді позбавлення волі, так і шляхом встановлення іншого альтернативного покарання у виді довічного позбавлення волі.

Наступним наочно покажемо караність умисного вбивства особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку, взявши як загальну норму, закріплену у п. 8 ч. 2 ст. 115 КК України. При цьому порівнюємо лише межі покарання у виді позбавлення волі. Покарання ж у виді довічного позбавлення волі передбачене у кожній із порівнюваних норм.

¹ Максимович Р.Л. Деякі питання покарання за умисні вбивства при пом'якшуючих обставинах / Р.Л. Максимович // Збірник наукових праць Львівського державного інституту новітніх технологій та управління імені В'ячеслава Чорновола. Серія «Юридичні науки» / за заг. ред. проф. О.І. Сушинського. – Львів: Львівський державний інститут новітніх технологій та управління імені В'ячеслава Чорновола, 2010. – Вип. 4. – С. 257.

На жаль, аналіз показує, що у жодній спеціальній нормі про вбивство особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку практично не відбулося посилення покарання. А навіть, навпаки, – у п'ятих з семи таких норм (ст. 348, ст. 348-1, ст. 379, ст. 400, ст. 443 КК України) нижня межа покарання у виді позбавлення волі нижча, аніж в загальній нормі (п. 8 ч. 2 т. 115 КК України). Такий підхід засвідчує виключно законодавчу непослідовність. Щоправда, можна апелювати до того, що у вказаних нормах йдеться про посягання на життя, яке охоплює як вбивство людини, так і замах на її вбивство. Тобто замах на вбивство людини уже є закінчений склад посягання та може каратися, як закінчений. Має місце так звана *sui generis* норма. Але Законом України від 7 вересня 2016 року № 1492-VIII було внесено зміни до ст. 68 КК України. Зокрема, у ч. 4 цієї статті вказано, що довічне позбавлення волі за вчинення готування до злочину та вчинення замаху на злочин не застосовується, крім випадків вчинення злочинів проти основ національної безпеки України, передбачених у статтях 109-114-1, проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, передбачених у статтях 437-439, ч. 1 ст. 442 та ст. 443 КК України. Очевидно, що серед таких норм є ст. 112 та ст. 443 КК України. Тобто фактично це означає, що лише у цих двох нормах замах на позбавлення життя може каратися довічним позбавленням волі. В інших же нормах (ст. 348, ст. 348-1, ст. 379, ст. 400, ч. 4 ст. 404 КК України), у яких також йдеться саме про замах на позбавлення життя, довічне позбавлення волі, хоч і передбачене, застосовуватися не може.

Отож про реальне посилення покарання з урахуванням положення ч. 4 ст. 68 КК України, може йтися лише у ст. 112 та ст. 348 кримінального закону України.

Наступним порівняємо караність умисного вбивства двох або більше осіб, а також умисного вбивства людини, вчиненого способом, небезпечним для життя багатьох осіб (п.п. 1, 5 ч. 2 ст. 115 КК України), з караністю умисних вбивств людини, склади яких передбачені у відповідних спеціальних нормах (ч. 3 ст. 265, ч. 3 ст. 265-1, ч. 2 ст. 439 КК України).

Аналіз меж покарання у виді позбавлення волі за такий вид умисного вбивства людини засвідчує зменшення нижньої межі покарання в усіх наведених спеціальних нормах. Більше того, зважаючи на те, що у загальній нормі (п.п. 1, 5 ч. 2 ст. 115 КК України) передбачено також альтернативне покарання у виді позбавлення волі, слід відмітити що у ч. 3 ст. 265 та ч. 3 ст. 265-1 КК України такого виду покарання взагалі не передбачено. А це свідчення ще глибшого законодавчого послаблення покарання, логічного пояснення якому немає. Щоправда, у ст. 439 КК України передбачена у ч. 4 ст. 68 кримінального закону серед тих, що передбачають посягання, готування чи замах на які можуть каратися довічним позбавленням волі. Тому у цій частині все ж можна говорити про посилення відповідальності, яке, однак знаходить втілення уже в ході призначення покарання.

Варто також порівняти покарання за умисне вбивство людини з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості (п. 14 ч. 2 ст. 115 КК України) із покаранням за геноцид, адже такий передбачає, зокрема, діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи шляхом позбавлення життя членів такої групи (ст. 442 КК України). Однак, в обох нормах ідентичне покарання – позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічне позбавлення волі. Тобто диференціація кримінальної відповідальності не відбулася.

З огляду на вищенаведені факти справедливим є висновок Є.О.Письменського, що передбачені вітчизняним кримінальним законом покарання за конкретні злочини – його «ахіллесова п'ята»¹.

Окремого аналізу потребує питання **караності необережного заподіяння смерті** іншій людині. Загальновідомо, що загальна норма про необережне заподіяння смерті закріплена у ст. 119 КК України. Ч. 2 цієї ж статті передбачає відповідальність за необережне заподіяння смерті двом або більше особам. Поряд з цим у КК України є численна кількість норм, у яких як основну чи кваліфікуючу (особливо кваліфікуючу) ознаку вказано на смерть потерпілої (-ого), неповнолітнього, хворого, пацієнта тощо, загибель людини, загибель людей. Вочевидь, якщо суспільно небезпечні наслідки у виді смерті людини є ознакою основного складу – то, зазвичай, йдеться про спеціальні норми про необережне

¹ Письменський Є.О. Звільнення від покарання та його відбування: проблеми кримінального законодавства та проблеми його застосування: монографія: передмова д.ю.н., доц. М.І. Хавронюка; науковий редактор д.ю.н., професор О.О. Дудоров. – Луганськ: ТОВ «Віртуальна реальність», 2011. – С. 62.

заподіяння смерті (наприклад, ч. 2 ст. 134; ч. 3 ст. 136; ч. 2 ст. 137; ст. 141; ст. 236; ст. 237; ч. 2 ст. 239; ч. 4 ст. 240; ч. 2 ст. 241; ч. 2 ст. 242; ч. 2 ст. 243; ч. 2 ст. 253). Якщо ж така ознака є кваліфікуючою (особливо кваліфікуючою), то, зазвичай, йде мова про складені склади злочинів (так звана врахована законодавцем сукупність злочинів) (наприклад, ч. 3 ст. 110; ч. 2 ст. 121; ч. 2 ст. 134; ч. 3 ст. 135; ч. 2 ст. 139; ч. 2 ст. 238; ч. 3 ст. 239-1; ч. 2 ст. 245; ч. 2 ст. 252). Окрім цього, є склади злочинів, які по своїй природі становлять “суму” адміністративного правопорушення та заподіяння шкоди життю особи з необережності. І власне саме тому визнаються злочинами. Як вказується у літературі, саме посягання на додатковий об’єкт трансформує його із правопорушення у злочин¹. Наприклад, необережне знищення або пошкодження чужого майна карається лише у випадку, якщо таке спричинило, зокрема, загибель людей (ст. 196 КК України).

Отож, навіть оглядовий аналіз системи кримінально-правових норм дає підстави для висновків про широку диференціацію кримінальної відповідальності за необережне заподіяння смерті іншій людині. Вочевидь, як уже зазначалося, сенс диференціації кримінальної відповідальності лише у тому, що вона у дзеркалі покарання об’єктивно відбиває різновиди злочинної поведінки².

Проаналізуємо покарання за необережне заподіяння смерті у КК України, порівнявши санкції спеціальних норм із загальною. При цьому слід відмітити, що норма ч. 1 ст. 119 КК України про вбивство людини, вчинене через необережність, є загальною до норм, в яких ознакою є настання смерті (загибель) людини, а норма ч. 2 ст. 119 КК України про вбивство двох або більше осіб, вчинене через необережність, є загальною щодо норм, в яких вказано на загибель людей (населення). Щоправда, у науці кримінального права сформувались дві діаметрально протилежні позиції щодо розуміння поняття “загибель людей”. Так, одні автори стверджують, що таким поняттям охоплюється смерть однієї або кількох осіб³, інші ж – смерть двох або більше осіб⁴.

¹ Дмитрук М. Правова природа кримінального проступку / М. Дмитрук // Право України. – 2011. – № 9. – С. 310.

² Хавронюк М.І. Диференціація кримінальної відповідальності чи кримінальна безвідповідальність [Електронний ресурс] / М.І. Хавронюк. – Режим доступу: <http://www.zakonoproekt.org.ua>

³ Гаврилова К.Ю. Кримінальна відповідальність за статтю 267 Кримінального кодексу України «Порушення правил поводження з вибуховими, легкозаймистими та їдкими речовинами або радіоактивними матеріалами» / К.Ю. Гаврилова // Сучасні завдання законодавства кримінально-правового напрямку. Десяті юридичні читання: матеріали Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених (13 квітня 2012 року, ОНУ імені І. І. Мечникова) / укладачі: Є.Л. Стрельцов, І.С. Доброход; за заг. ред. Є.Л. Стельцова; Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. – Одеса: Астропринт, 2012. – С. 21;

⁴ Шепелева Н.В. «Загибель населення» як вид злочинних наслідків / Н.В. Шепелева // Вісник Верховного Суду України. – 2005. – № 12 (64). – С. 30.

Принагідно варто відзначити, що Пленум Верховного Суду України неодноразово вказував власне на те, що загибель людей охоплює заподіяння смерті одній чи кільком особам (п.9 Постанови “Про судову практику в справах про злочини, пов’язані з порушеннями режиму відбuvання покарання в місцях позбавлення волі” від 26 березня 1993 року №2; п.21 Постанови “Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини проти безпеки виробництва” від 12 червня 2009 року №7; п.6 Постанови “Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля” від 10 грудня 2004 року №17; п.27 Постанови “Про судову практику у справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами” від 26 квітня 2002 року №3). Однак, видається, що, така позиція, хоча й базується на доцільності і необхідності охорони життя і однієї особи від необережного посягання на її життя, втім суперечить буквальному викладу нормативних приписів. Адже, по-перше, безспірним є множинна форма викладу термінологічного звороту “загибель людей”. Схвалення такого підходу є нічим іншим, як поширювальним тлумаченням кримінального закону. По-друге, підхід щодо розуміння поняття “загибель людей” як до смерті двох або більше осіб зовсім не означає безкарність особи, яка заподіяла через необережності смерть лише одній особі. Адже є “резервна” норма ч.1 ст.119 КК України, яка охоплює такі суспільно небезпечні наслідки. По-третє, поряд із поширеними у кримінальному законі України термінологічними зворотами “загибель людей” вживається також термінологічні звороти “загибель людини” (ч.3 ст.258, ч.3 ст.270-1, ч.3 ст.447 КК України). Отож, вочевидь, що сам законодавець розмежовує загибель людей та людини. А тому, повторимось, порівнюючи санкції норм, у яких йдеться про загибель людей, загальною щодо них слід вважати саме ч.2 ст.119 кримінального закону України, у якій йдеться про вбивство двох або більше осіб, вчинене через необережність.

Втім, послідовно. Спочатку проілюструємо караність необережного заподіяння смерті одній людині, порівнявши максимум строків покарання у виді обмеження волі та позбавлення волі на певний строк порівняно з їх строками у загальній нормі. Так, ч.1 ст.119 КК України передбачає два альтернативні основні покарання: обмеженням волі на строк від трьох до п’яти років та позбавленням волі на той самий строк.

Наведений аналіз чітко вказує, що з чотирнадцяти наведених норм, де ознакою є заподіяння смерті людині через необережність (спеціальні норми та норми про складені злочини), лише у п’яťох з них посилено відповідальність (в частині верхньої межі покарання у виді позбавлення волі) у порівнянні із санкцією загальної норми (ч.1 ст.121, ч.3 ст.135, ч.2 ст.286, ч.3 ст.314, ч.3 ст.321-1). При цьому у ч.3 ст.321-1 КК України як альтернативне покарання передбачено також довічне позбавлення

волі. На скільки виваженим є встановлення покарання у виді довічного позбавлення волі за фальсифікацію лікарських засобів, що спричинило смерть особи, питання дискусійне. Адже навіть за умисне вбивство однієї людини (ч. 1 ст. 115 КК України) не передбачено покарання у виді довічного позбавлення волі.

В інших дев'яти аналізованих нормах верхня межа цих видів покарання така ж або навіть менша (ч. 2 ст. 139 КК України), ніж у загальній нормі. Окремо слід відзначити, що в санкціях спеціальних норм передбачено ще й інші альтернативні основні покарання, м'якші, аніж обмеження чи позбавлення волі. Наприклад, у ст. 287 КК України передбачено також покарання у виді штрафу від двохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправних робіт на строк до двох років; у ст. 288, своєю чергою, штраф від двохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправні роботи на строк до двох років. А у ч. 2 ст. 381 – арешт на строк до шести місяців. Вочевидь, встановлена законодавцем альтернативна можливість застосувати інші, більш м'які види покарання, є свідченням необґрунтованого послаблення відповідальності.

Окремо наведемо також діаграму, яка дозволить оцінити караність необережного позбавлення життя однієї людини в частині нижньої межі покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк.

Наведені у діаграмі дані, на жаль, знову ж таки не дають підстав говорити про послідовність законодавця. Очевидним є, що лише у трьох нормах про склади злочинів, ознакою яких є небережне заподіяння смерті одній людині, посилено відповідальність в частині нижньої межі покарання у виді позбавлення волі на певний строк (ч. 2 ст. 121; ч. 3 ст. 314; ч. 3 ст. 321-1 КК України). У решти одинадцяти нормах покарання

в цій частині таке ж або навіть менше. Зрозуміло, що при такому підході диференціація кримінальної відповідальності видається не до кінця обґрунтованою.

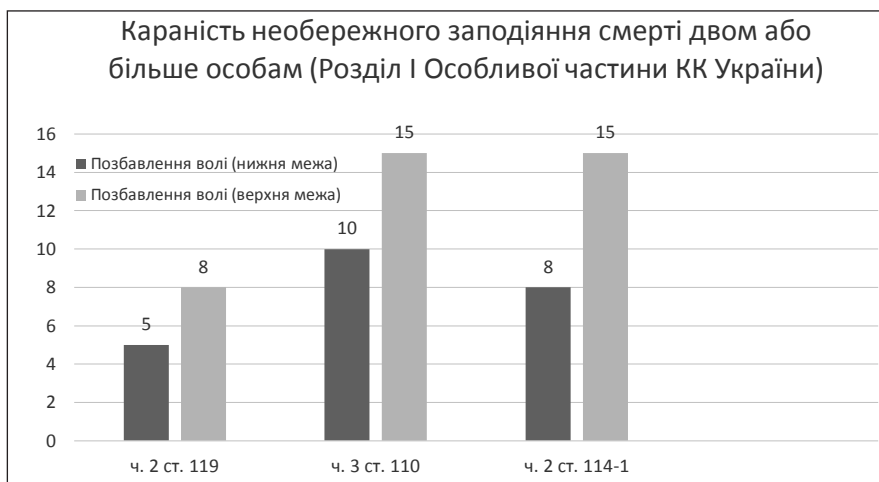
Наступним проаналізуємо караність заподіяння смерті через необережність двом чи більше особам. Норми, в яких містяться склади злочинів, ознакою яких є власне загибель людей (населення), передбачені ледь не у кожному розділі Особливої частини кримінального закону, але у кожному розділі вони мають свої специфічні особливості. А тому, вказується у літературі, класифікація об'єктів, що дана системою Особливої частини не має належної точності¹. І.І. Горелик узагалі поставив під сумнів таку розпорошеність норм, в яких вказано на необережне заподіяння смерті в інших структурних частинах закону про кримінальну відповідальність, крім тих, що власне охороняють життя особи. Зокрема, зазначав, що ні умови праці, ні порядок охорони народного здоров'я не є тим, заради чого видані відповідні кримінальні закони, вони лише засобами забезпечення життя і здоров'я людей². Втім, не вдаючись у питання місця тих чи інших складів злочинів у системі кримінального закону, розглянемо їх караність.

Відправним пунктом при цьому слугуватиме санкція ч. 2 ст. 119 КК України, яка передбачає одне основне покарання у виді позбавлення волі

¹ Кудрявцев В.Н. Теоретические основы квалификации преступлений / Владимир Николаевич Кудрявцев. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1963. – С. 170–171.

² Горелик И.И. Квалификация преступлений опасных для жизни и здоровья / Иосиф Исаакович Горелик. – Минск: Издательство «Высшая школа», 1973. – С. 11.

на строк від п'яти до восьми років. Порівняння санкцій спеціальних норм, зважаючи на велику їх кількість, проведемо за їх місцем в Особливій частині кримінального закону. Отож, послідовно порівняємо покарання у виді позбавлення волі.

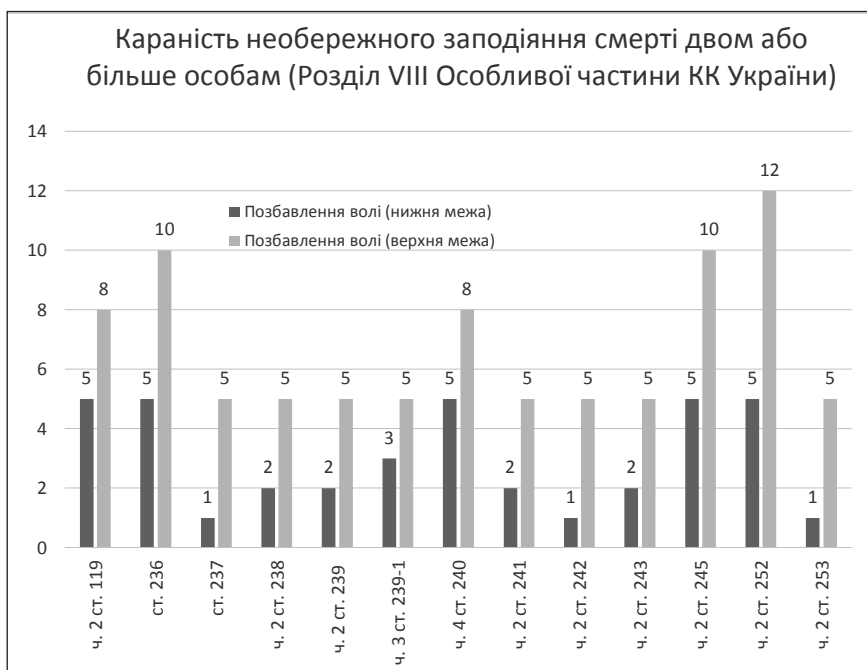
Наведена діаграма засвідчує, що у Розділі I Особливої частини КК України законодавець послідовно підійшов до вирішення питання караності злочинів, ознакою яких є заподіяння смерті двом чи більше особам через необережність, посиливши як нижню, так і верхню межу покарання у виді позбавлення волі. Однак, незрозумілим є пропорційність зростання покарання у складах злочинів, де ознакою є загибель людей. Так у ст. 110 КК України покарання у виді позбавлення волі у складі злочину, де ознакою є загибель людей, зростає відповідно на 7 (нижня межа) та 10 років (верхня межа) порівняно з простим складом цього злочину. Тоді як у ст. 114-1 КК України відповідно на 3 та 7 років. Більше того, у ч. 3 ст. 110 КК України передбачено також альтернативне покарання у виді довічного позбавлення волі. Тобто простежується різна "ціна" життя людей у виді збільшення покарання за одну і ту ж кваліфікуючу ознаку.

Як видно з діаграми, у Розділі VI Особливої частини КК України законодавець уже не до кінця виважено підійшов до визначення міри покарання у складах злочинів, ознакою яких є загибель людей. Фактично про посилення кримінальної відповідальності можна говорити лише у ч. 3 ст. 194-1 КК України, в санкції якої збільшено як нижню, так і верхню межу покарання. У ч. 2 ст. 194 кримінального закону простежується лише часткове посилення відповідальності – збільшено верхню межу покарання у виді позбавлення волі. Тоді як нижня межа, навпаки, нижча, аніж у ч. 2 ст. 119 закону. Санкція ж ст. 196 КК України виглядає узагалі надуманою і випадковою, на що вказується у літературі¹. Адже істотно

¹ Машталер Н.С. Окремі питання необережного заподіяння смерті людині за Криміналь-

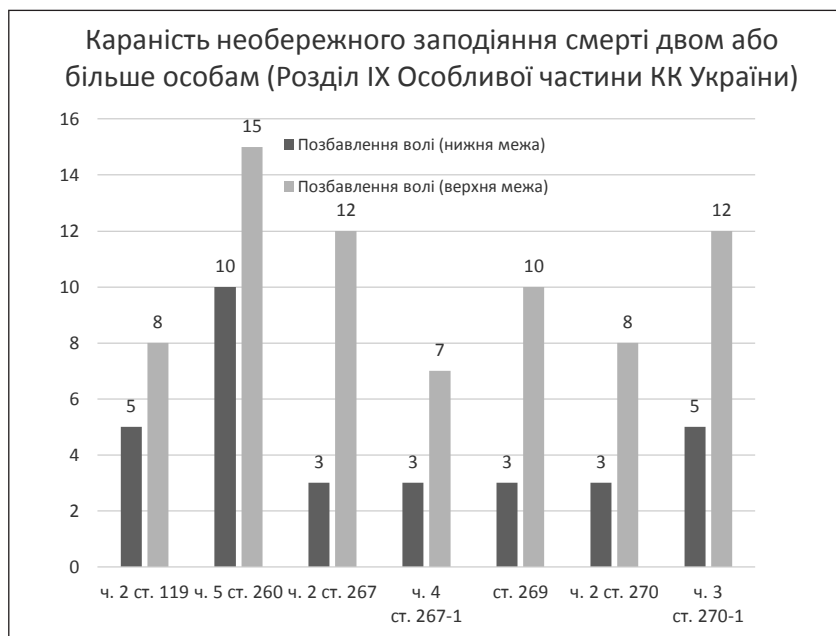

понижено як нижню, так і верхню межу покарання у виді позбавлення волі порівняно із загальною нормою. Більше того, поряд з позбавленням волі передбачено ще й альтернативне основне покарання у виді виправних робіт на строк до двох років. І це при тому, що шкода заподіюється двом об'єктам – власності та життю.

ним кодексом України / Н.С. Машталер // Кримінальний кодекс України: 10 років очікувань: тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародного симпозіуму, 23–24 вересня 2011 р. – Львів: Львівський державний університет внутрішні з справ, 2011. – С. 257.

Не вирізняється послідовністю і караність необережного заподіяння смерті двом або більше особам через необережність як ознаки кваліфікованих складів у нормах Розділу VIII Особливої частини КК України. Очевидним є, що серед дванадцяти таких лише у чотирьох є підстави говорити про посилення відповідальності (і то лише в частині верхньої межі покарання у виді позбавлення волі): ст. 236, ч. 4 ст. 240, ч. 2 ст. 245, ч. 2 ст. 252. В інших же восьми нормах спостерігається повне (як в частині нижньої, так і верхньої межі покарання у виді позбавлення волі) послаблення відповідальності. Більше того, у семи нормах (ст. 237, ч. 2 ст. 238, ч. 2 ст. 239, ч. 3 ст. 239-1, ч. 2 ст. 241, ч. 2 ст. 242, ч. 2 ст. 253) альтернативно поряд з позбавленням волі передбачено інші, більш м'які, види основних покарань. Вочевидь, такому законодавчому підходу немає і не може бути логічного пояснення.

Аналіз диференціації кримінальної відповідальності за необережне заподіяння смерті двом або більше особам у Розділі IX Особливої частини КК України дає можливість стверджувати, що лише в одній нормі (ч. 5 ст. 260) законодавець посилив відповідальність як щодо нижньої, так і щодо верхньої межі покарання. Ще в чотирьох нормах збільшено верхню межу, проте послаблено чи залишено незмінною нижню (ч. 2 ст. 267; ст. 269; ч. 3 ст. 270-1 КК України). В інших двох межі покарання у виді позбавлення волі менші або такі ж, як у загальній нормі (ч. 4 ст. 267-1; ч. 2 ст. 270 КК України).

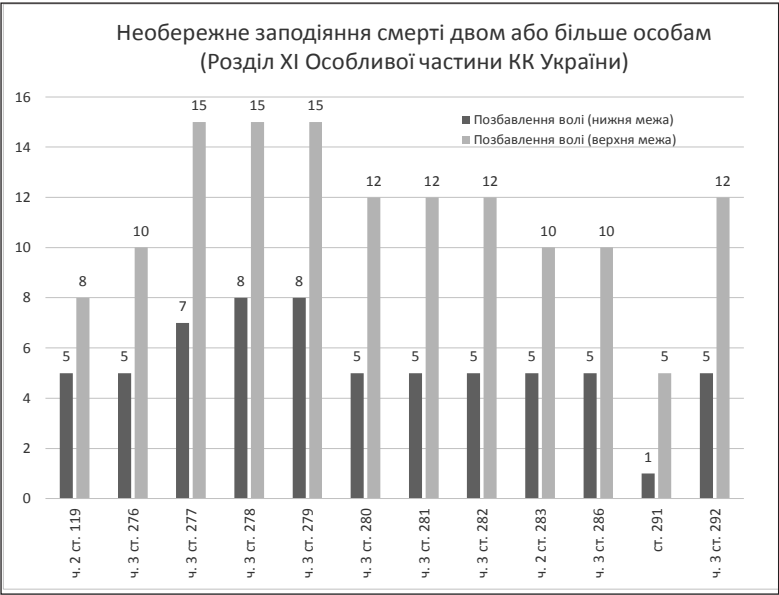

Відсутність критеріїв пеналізації небережного заподіяння смерті двом чи більше особам простежується і в Розділі X Особливої частини КК України. Про це пишуть науковці¹. Так, частково (в частині верхньої межі строку позбавлення волі) посилено відповідальність лише у ч. 2 ст. 273 та ч. 2 ст. 274 КК України. В інших же простежується повне послаблення відповідальності (ч. 2 ст. 271, ч. 2 ст. 275 КК України). А у ч. 2 ст. 272 КК України понижено нижню межу покарання, тоді як верхня – така ж. Окрім цього, у ч. 2 ст. 271, ч. 2 ст. 272, ч. 2 ст. 273, ч. 2 ст. 275 альтернативно передбачено більш м'які основні покарання.

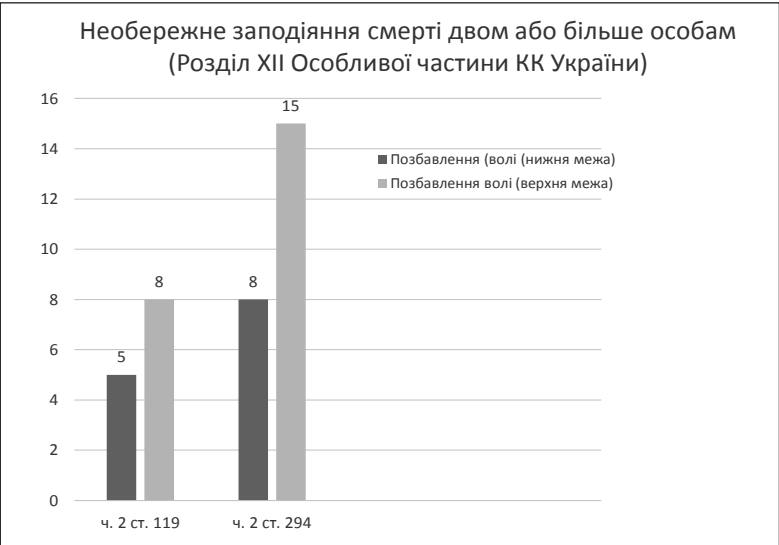
При цьому відстежується тенденція різного діапазону коливання покарання за склади злочинів, ознакою яких загибель людей. Зрозуміло, вказують у літературі, чому в ч. 1 ст. 274 КК України встановлені суворіші санкції за порушення правил ядерної або радіаційної безпеки, ніж в ст. 273 КК України за порушення правил безпеки на вибухонебезпечних підприємствах або у вибухонебезпечних цехах. Але чому існують різні санкції у випадку загибелі людей у всіх статтях розділу X Особливої частини КК? Що, ціна життя людини залежить від місця їх роботи? Чи не є це відкритою дискримінацією людини? Диференціація відповідальності можлива залежно від способу заподіяння смерті, якщо такі відмінності істотні. У розглядуваному випадку першочергову роль відіграє оцінка небезпеки порушення умов конкретної виробничої діяльності. Критерієм оцінки потенційної небезпеки є не стільки загибель людей (у Чорнобилі, наприклад, більшість загинула не в результаті аварії, а під час її ліквідації),

¹ Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за редакцією О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. – Т. 1. – Луганськ: видавництво «Елтон 2», 2012. – С. 25–26.

скільки ступінь самої вірогідності їх загибелі у разі порушення встановлених правил. Тому диференціація санкцій частин перших вищезгаданих статей КК об'єктивна, а диференціація їх в частинах других, щонайменше, – аморальна¹.

Найбільш інтуїтивною встановленою у Розділі XI Особливої частини КК України виглядає санкція ст. 291 про порушення чинних на транспорті правил, що спричинило, зокрема, загибель людей. Нижня та верхня межа покарання у виді позбавлення волі нижчі, аніж у ч. 2 ст. 119. Окрім цього,

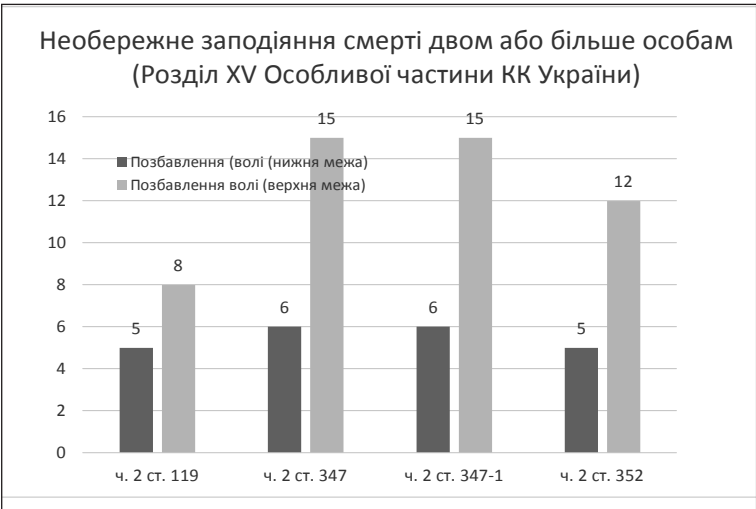
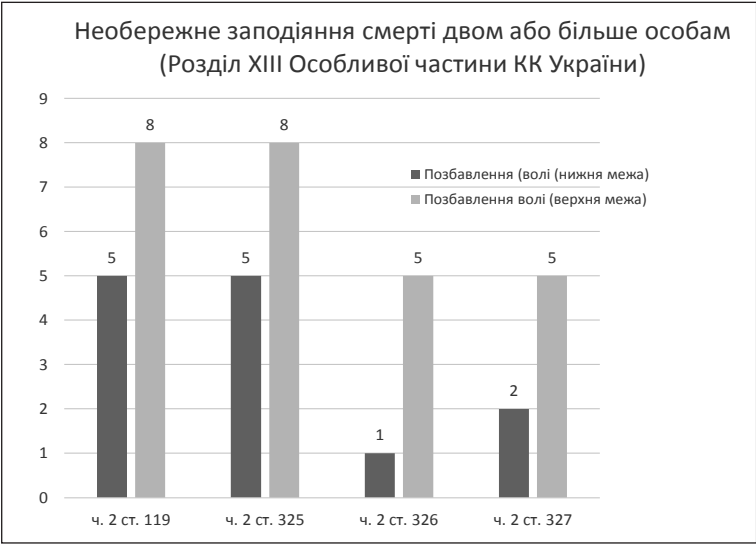

¹ Там само.

альтернативно передбачено такі основні покарання, як штраф, виправні роботи та обмеження волі.

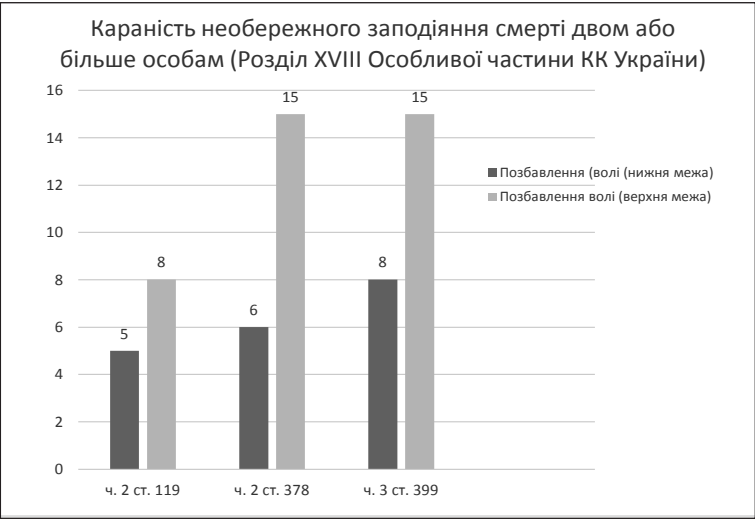
Інші норми, принаймні, верхню межу покарання у виді позбавлення волі мають вищу. Однак, пропорційність зростання покарання у санкціях таких норм порівняно із санкцією загальною, залишається питанням хіба що законодавчої примхи.

У XII Розділі Особливої частини КК України лише одна норма, у якій наявна кваліфікуюча ознака у виді загибелі людей, в якій законодавець істотно посилив відповідальність порівняно із загальною нормою.

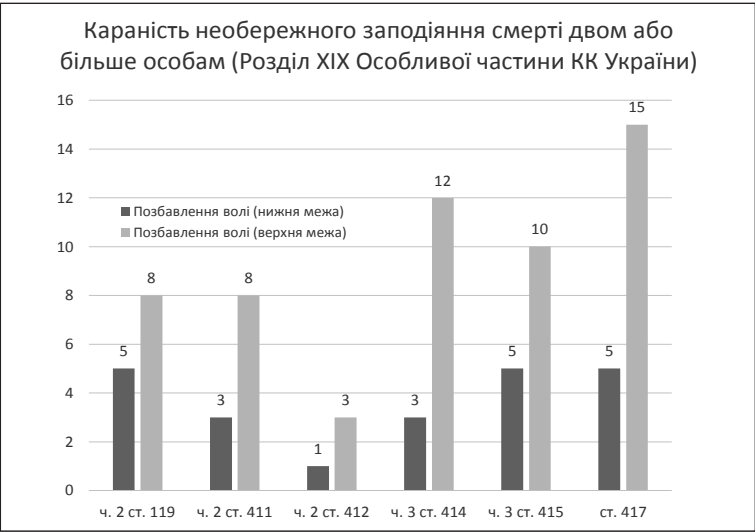

Норми XIII Розділу Особливої частини КК України засвідчують загальну лінію законодавчо довільного встановлення покарання за спеціальні види необережного заподіяння смерті двом або більше особам.

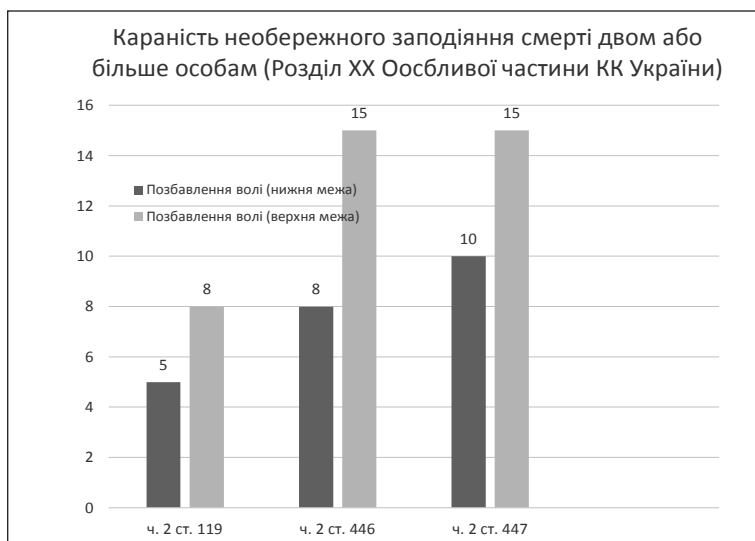
Так, дві норми передбачають повністю м'якше покарання (ч. 2 ст. 236, ч. 2 ст. 237 КК України). А третя (ч. 2 ст. 325 КК України) таке ж, як у загальній нормі.

У спеціальних нормах про необережне вбивство людини в XV та XVIII Розділах Особливої частини КК України законодавець посилив відповідальність. Проте, на скільки це виважено і обґрунтовано, питання залишається відкритим.

Не так все “гладко” у Розділі XIX Особливої частини кримінального закону. Санкції трьох норм є відвертим ігноруванням принципів диференціації, принаймні, в частині нижньої межі покарання (ч. 2 ст. 411, ч. 2 ст. 412, ч. 3 ст. 414 КК України).

Покарання у санкціях норм про необережне вбивство людини Розділу XX Особливої частини кримінального закону більші, ніж у загальній. Проте “крок” збільшення покарання у кваліфікованих складах злочинів, де ознакою є загибель людей, знову виглядає сумнівним. Так у ч. 2 ст. 446 КК України покарання у виді позбавлення волі у складі злочину, де ознакою є загибель людей, зростає відповідно на 3 (нижня межа) та 3 роки (верхня межа) порівняно з простим складом цього злочину. Тоді як у ч. 2 ст. 447 КК України відповідно на 5 років обидві межі.

В цілому, проведений детальний порівняльний аналіз санкцій норм про спеціальні види необережного вбивства людини дає підстави для таких узагальнюючих висновків. Із 69 спеціальних норм, які містять склади необережного вбивства людини, у кримінальному законі лише у 34 з них можна говорити про посилення відповідальності за таке у порівнянні з відповідними загальними нормами. До уваги бралися норми, в яких підвищено як нижню, так і верхню межу покарання у виді позбавлення волі, а також ті, у яких підвищено лише верхню межу, а нижня – така ж, як і у загальній нормі. У відсотковому співвідношенні це 49%. Тобто у більшості законодавцем створені “привілейовані” склади необережного вбивства людини у випадках, коли фактично має місце підвищена суспільна небезпека, зумовлена, зокрема, складним об'єктом посягання. Така ситуація не просто насторожує, а свідчить про законодавче свавілля, невігластво, коли ті, хто творить закон, керуються власними смаками, інтуїцією, а не правилами законодавчої техніки. Такий підхід нагадує рух корабля без штурвала. Вочевидь, що реальні наслідки можуть бути не меншими, ніж від такого некерованого руху. А тому вивчення питання караності, законодавчої техніки побудови таких повинно бути “маяком” у науці кримінального права.

Виходом із ситуації могла б бути декриміналізація тих складів злочинів, де кваліфікуючою ознакою вказано на необережне заподіяння смерті іншій людині. При цьому загальна норма (ст.119 КК України) здатна виконати свою резервну функцію та забезпечити охорону життя людини від необережних посягань. Реалізація такої пропозиції спростить кримінальний закон, дозволить єдино підійти до оцінки життя людини.

В цілому, резюмуючи дослідження караності вбивств людини у кримінальному законі України, видається можливим зробити більш узагальнені висновки. Так, слід погодитися, з невтішним, проте справедливим висновком про те, що оцінка суспільної небезпеки діяння в цілях його – це *terra incognita* як вітчизняної, так і зарубіжної кримінально-правової науки¹. До теперішнього часу немає завершеної теорії віддзеркалення оцінки суспільної небезпеки злочинного діяння в диспозиції і санкції кримінального закону. Кримінальне право чекає свого Менделєєва, вимагає розроблення аналога його Періодичної таблиці елементів, де «атомна вага» – оцінка суспільної небезпеки діяння – слугувала б чітким критерієм побудови системи кримінальної відповідальності².

ВИСНОВКИ

Проведений вище огляд наукових джерел та законодавчої практики щодо злочинів проти життя людини дозволяє зробити, зокрема, наступні висновки.

1. Життя люди, як свідчать українські та зарубіжні пам'ятки права, завжди було об'єктом кримінально-правової охорони від злочинних посягань. Звичайно, що на кожному з розглянутих історичних етапів ця охорона мала свою специфіку.

2. Система злочинів проти життя за чинним Кримінальним кодексом України відповідає, в цілому, міжнародним стандартам та стандартам цивілізованих держав щодо захисту життя людини. Найбільш вдалою класифікацією злочинів проти життя людини за чинним КК України є така класифікація: 1)вбивства (ст.115–119 КК); 2)доведення до самогубства (ст.120 КК); 3)погроза вбивством (ст.129 КК).

3. Вбивствами людини за Кримінальним кодексом України 2001року є: 1)вбивство без пом'якшуючих і обтяжуючих обставинах (основний склад вбивства або простий склад вбивства – ч.1 ст.115 КК); 2)вбивства при обтяжуючих обставинах (кваліфіковані види вбивств – ч.2 ст.115 КК); 3)вбивства при пом'якшуючих обставинах (привілейовані види вбивства – ст.ст.116, 117, 118 КК); 4)вбивство через необережність – ст.119 КК).

4.Підвищений ступінь суспільної небезпеки окремих вбивств людини дає підстави прийти до висновку, що є сенс розглянути питання

¹ Там само. – С. 27.

² Там само. – С. 26.

про можливість доповнення частини другої ст. 115 КК такими складами вбивств людини при обтяжуючих обставинах: 1) вбивство з заздалегідь обдуманим умислом; 2) вбивство особи яка завідомо перебуває у безпорадному стані; 3) вбивство св'ященнослужителя; 4) вбивство: батька, матері, діда, баби, брата, сестри, сина дочки, онука, онучки, правнука, правнучки; 5) вбивство, вчинене представником влади при перевищенні службових повноважень; 6) вбивство, поєднане з викраденням людини або незаконною торгівлею людьми, а так само поєднане з втягненням в проституцію; 7) вбивство особи або її близького родича за відмову від виконання злочину або від участі у вчиненні злочину; 8) вбивство, вчинене з метою використання органів і тканин потерпілого; 9) вбивство, поєднане з глумлінням над трупом.

5. Оскільки в частині першій ст. 115 КК вбивство людини визначене лише як умисне діяння, то в ч. 2 ст. 115, статтях 116, 117, 118 КК виключити слово «умисне», а в ст. 119 КК слова «вбивство через необережність» замінити словами «заподіяння смерті через необережність», як це зроблено в ряді зарубіжних держав.

6. Еутаназія в Україні заборонена, тому логічно виникає питання кваліфікації діянь осіб, що її вчиняють. Умисне ненадання (злочинна бездіяльність) медичним працівником допомоги хворому (пасивна еутаназія) з метою заподіяння йому смерті, як на прохання потерпілого, так і за його згодою, що призвело до такого наслідку, належить кваліфікувати як умисне вбивство людини за частиною 1 ст. 115 КК України. Не виключається кваліфікація дій лікаря, що вчинив пасивну еутаназію, за наявності прохання потерпілого чи його згоди або їх відсутність, залежно від обставин справи, за п.п. 2, 4, 6, 8, 9, 11, 12 частини 2 ст. 115 КК України.

Щодо пацієнта віком до 14 років (малолітнього пацієнта), а також пацієнта, визнаного в установленому законом порядку недієздатним, медичне втручання здійснюється за згодою їхніх представників. У невідкладних випадках, коли реальна загроза життю хворого є наявною, згода хворого або його законних представників на медичне втручання не потрібна. Якщо ж лікарем не буде надана необхідна та можлива медична допомога, він підлягатиме кримінальній відповідальності за ненадання допомоги хворому медичним працівником (ст. 139 КК України).

При активній еутаназії у вигляді «вбивства з милосердя» дії винного, за наявності усіх інших ознак складу злочину, належить кваліфікувати, залежно від обставин справи, за частиною першою або другою ст. 115 КК України. Щодо «самогубства, що асистується лікарем (іншим суб'єктом)» та самогубства без участі лікаря (іншого суб'єкта), коли він лише надає хворому необхідні засоби для самогубства, то підстав для кримінальної відповідальності лікаря, як видається, немає.

Враховуючи європейський досвід та порівняно менший ступінь суспільної небезпеки діяння, передбачити в КК України склад злочину

«Схиляння до самогубства», а також вбивства на прохання або настійливу вимогу потерпілого. Пропонується склад вбивства на прохання або настійливу вимогу потерпілого сформулювати КК України, доповнивши його статтею 118¹ в такій редакції:

«Стаття 118¹. Заподіяння смерті зі співчуття (Еутаназія)

Заподіяння смерті людині, що хворіє на невиліковну хворобу й у зв'язку з цим переживає нестерпні фізичні або психічні страждання, на її однозначно чітку, наполегливу вимогу та під впливом співчуття до неї з метою позбавити її страждань, – карається...».

Така законодавча новела дала би змогу диференціювати кримінальну відповідальність за заподіяння смерті під впливом співчуття, що відповідає сучасній європейській практиці кримінально-правового регулювання. Крім того, таке формулювання еутаназії виключило би можливість застосування цієї кримінально-правової норми у випадках, коли кримінальна відповідальність за позбавлення життя людини не заслуговує пом'якшення.

Видається доцільною декриміналізація тих складів злочинів, де кваліфікуючою ознакою є необережне заподіяння смерті іншій людині. Загальна норма (ст. 119 КК України) здатна виконати свою резервну функцію та забезпечити однакову охорону життя людини від необережних посягань. Реалізація такої пропозиції спростить кримінальний закон, дозволить раціонально підійти до забезпечення кримінально-правової охорони життя людини.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ НАУКОВИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абельцев С.Н. Личность преступника и проблемы криминального насилия / С.Н. Абельцев. – М.: Юнити, 2000. – 207 с.
2. Авраменко О.В. Питання кваліфікації умисного вбивства, вчиненого одночасно при перевищенні меж необхідної оборони та у стані сильного душевного хвилювання / О.В. Авраменко // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2003. – № 3–4 (7–8). – С. 226–230.
3. Авраменко О.В. Стан сильного душевного хвилювання за кримінальним правом України: монографія / О.В. Авраменко. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. – 222 с.
4. Агафонов А.В. Уголовная ответственность за убийство / А.В. Агафонов. – М.: Юрлитинформ, 2011. – 192 с.
5. Азаров Д.С. Проблеми диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності з урахуванням ступеня тяжкості злочинів / Д.С. Азаров // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (11–12

- жовтня 2012 року) / редкол.: В.Я. Тацій (голова ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2012. – С. 256–259.
6. Александров Ю.В. Злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи / Ю.В. Александров // Кримінальне право. Особлива частина. Підручник / Відпов. ред. В.І. Шакун. – К.: НАВСУ «Правові джерела», 1998. – 896 с.
 7. Анианц М.К. Ответственность за преступления против жизни по действующему законодательству союзных республик / М.К. Анианц. – М.: Юридическая литература, 1964. – 212 с.
 8. Антонюк Н. Злочини проти особи у роз'ясненнях Пленуму Верховного Суду України / Н. Антонюк // Вісник Львівського національного ун-ту імені Івана Франка. Серія юридична. – 2010. – № 51. – С. 298–307.
 9. Антонян Ю.М. Насилие среди осужденных / Ю.М. Антонян, И.Б. Бойко, В.А. Верещагин; под ред. Антоняна Ю.М.; МВД РФ. ВНИИ. – М., 1994. – 116 с.
 10. Антонян Ю.М. Преступное поведение и психические аномалии / Ю.М. Антонян, С.В. Бородин. – М.: Наука, 1988. – 216 с.
 11. Астахова В. Эвтаназия: за и против / В. Астахова // Здоровохранение. – 2001. – № 1. – С. 28–29.
 12. Ахметшин Х.М. Современное уголовное законодательство КНР. Уголовный кодекс КНР / Х.М. Ахметшин, Н.Х. Ахметшин, А.А. Петухов. – М.: Муравей, 2000. – 428 с.
 13. Бабий Н.А. Уголовное право Республики Беларусь. Общая часть: конспект лекций / Н.А. Бабий. – Минск: Тесей, 2000. – 288 с.
 14. Бажанов М.И. Преступление против жизни, здоровья, свободы и достоинства личности / М.И. Бажанов // Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. – С. 157–158.
 15. Бажанов М.И. Уголовное право Украины. Общая часть / М.И. Бажанов. – Днепрпетровск: Пороги, 1992. – 168 с.
 16. Байлов А.В. Кримінальна відповідальність за посягання на життя та здоров'я особи, вчинені в стані сильного душевного хвилювання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право, кримінологія; кримінально-виконавче право» / А.В. Байлов. – Харків, 2004. – 20 с.
 17. Бандурка О.М. Тисячоліття злочинності в Україні: монографія / О.М. Бандурка. – Харків: Золота миля, 2015. – 640 с.
 18. Бантышев А.Ф. Насильственные преступления в системе проекта УК Украины (вопросы квалификации) / А.Ф. Бантышев // Проблемы борьбы с насильницькою злочинністю в Україні. – Харків: Лествиця Марії, 2001. – С. 16.
 19. Баулин Ю.В. Обстоятельства, исключющие преступность деяния / Ю.В. Баулин. – Харьков: Основа, 1991. – 360 с.
 20. Баулін Ю.В. Протиправність як ознака вбивств / Ю.В. Баулін // Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи: матер. наук.

- практ. конф. (Харків, 22–23 квітня 2004 р.) / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – К.–Х.: Юрінком Інтер, 2004. – С. 18–20.
21. Бахур В.Т. Эмоции: плюсы и минусы / В.Т. Бахур. – М.: Знание, 1975. – 96 с.
22. Белогриц-Котляревский Л.С. Учебник русского уголовного права. Общая и особенная части / Л.С. Белогриц-Котляревский. – Киев: Южнорусское книгоиздательство Ф.А. Иогансона, 1903. – 628 с.
23. Белоконов В.Н. Чему причиняют вред преступления? Спорные вопросы уголовного права / В.Н. Белоконов // Юридическая практика. – 2000. – № 23 (129). – 8 июня. – С. 11.
24. Белокуров О.В. Квалификация убийства, ст. 105 УК РФ: учебное пособие / О.В. Белокуров. – М.: ИГ «Юрист», 2004. – 252 с.
25. Беляев В.Г. Вопросы квалификации убийств: учебное пособие / В.Г. Беляев, Н.М. Свидло. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1984. – 60 с.
26. Беляев И.Д. Лекции по истории русского законодательства / И.Д. Беляев. – М., 1879. – 730 с.
27. Бережний С.Д. Відповідальність за умисне вбивство з корисливих мотивів за кримінальним законодавством України: монографія / Сергій Дмитрович Бережний. – Хмельницький, Хмельницький університет управління та права, 2011. – 236 с.
28. Беспалько А. Детоубийство / А. Беспалько // Еженедельник советской юстиции. – 1927. – № 20. – С. 5–12.
29. Бесчасний В.М. Кримінологічне забезпечення протидії злочинності в Україні / В.М. Бесчасний. – Харків: Вепрві, 2017.
30. Белоконов В. Чому злочин заподіює шкоду? Спірні питання кримінального права / В. Белоконов // Закон і бізнес. – 1999. – № 32. – 7 серпня – С. 14.
31. Бойко А.И. Преступное бездействие / А.И. Бойко. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – 320 с.
32. Бойко А.И. Народ – власть – уголовно-правовая наука / А.И. Бойко // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (11–12 жовтня 2012 року) / редкол.: В.Я. Тацій (голова ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2012. – С. 87–94.
33. Бойко І.Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / І.Й. Бойко. – Львів: Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – 904 с..
34. Болдарь Г.Є. Недоліки законодавчого викладення норм Розділу XV Особливої частини КК України з урахуванням міжгалузевого характеру зв'язків / Г.Є. Болдарь // Теоретичні та прикладні проблеми

- кримінального права: матеріали II міжнародної науково-практичної конференції, (м. Луганськ, 1920 квітня 2012 року) / Упорядн.: Є.О. Письменський, Ю.Г. Старовойтова; МВС України, Луганський державний університет внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. – С. 63–67.
35. Большая медицинская энциклопедия. Издание третье / под ред. Б. В. Петровского. Т. 23. – М.: Издательство «Советская энциклопедия», 1984. – 470 с.
36. Борзенков Г. Н. Квалификация преступлений против жизни и здоровья: учебно-практическое пособие / Г. Н. Борзенков. – М.: Зерцало-М, 2005. – 144 с.
37. Борисов В. И. Преступления против жизни и здоровья: вопросы квалификации / В. И. Борисов, В. Н. Куц. – Харьков: Консул, 1995. – 104 с.
38. Бородин С. В. Квалификация преступлений против жизни / С. В. Бородин. – М.: Юридическая литература, 1977. – 239 с.
39. Бородин С. Уголовно-правовые вопросы эвтаназии / С. Бородин, В. Глушков // Советская юстиция. – 1992. – № 9/10. – С. 34.
40. Бородин С. В. Квалификация убийств по действующему законодательству / С. В. Бородин. – М.: Юридическая литература, 1966. – 252 с.
41. Бородин С. В. Ответственность за убийство: квалификация и наказание по российскому праву / С. В. Бородин. – М.: Юрист, 1994. – 246 с.
42. Бородин С. В. Преступление против жизни / С. В. Бородин. – М.: Юрист, 1999. – 356 с.
43. Бородин С. В. Убийство из сострадания (проблемы эвтаназии) / С. В. Бородин, В. А. Глушков // Общественные науки и современность. – 1992. – № 4. – С. 138–145.
44. Брайнін Я. М. Основні питання загального вчення про склад злочину / Я. М. Брайнін. – К.: Київський державний університет імені Тараса Шевченка, 1964. – 168 с.
45. Брич Л. П. Розмежування складів злочинів, спільною ознакою яких є суспільно небезпечні наслідки у вигляді смерті людини / Л. П. Брич // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2008. – Вип. 46. – С. 178–192.
46. Брыч Л. П. Преступления против здоровья и против безопасности жизни и здоровья по законодательству Украины / Лариса Павловна Брыч. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. – 116 с.
47. Бужор В. Г. К вопросу об определении общего понятия насилия / В. Г. Бужор // Криминология и организация профилактики преступлений. – М., 1992. – С. 41–59.
48. Бурдін В. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання / В. Бурдін. – Львів: ПАІС, 2006. – 200 с.

49. Бурдін В. Про поняття «протизаконне насильство», «тяжка образа» та «системне знущання» в складах злочинів, передбачених в ст. 116 та ст. 123 КК України / В. Бурдін // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2006. – Вип. 42. – С. 283-292.
50. Бурдін В. М. Кримінально-правове значення стану сильного душевного хвилювання (за КК України) / В. М. Бурдін // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. – № 9. – С. 64–65.
51. Бурко О. В. Кримінальна відповідальність за вчинення умисного вбивства в стані сильного душевного хвилювання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / О. В. Бурко. – Київ, 1997. – 18 с.
52. Бычков И. Я. Детоубийство в современных условиях / И. Я. Бычков. – М.: Юридическая литература, 1929. – 63 с.
53. Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1993. – № 4. – 352 с.
54. Васильев В. Л. Юридическая психология / В. Л. Васильев. – СПб.: Питер Ком, 1998. – 656 с.
55. Ветров Н. И. Преступления против свободы, чести и достоинства личности / Н. И. Ветров // Уголовное право. Особенная часть. Учебник / под ред. Н. И. Ветрова и Ю. И. Ляпунова. – М.: Новый Юрист, 1998. – 776 с.
56. Витрук Н. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе / Н. В. Витрук. – М.: Наука, 1979. – 229 с.
57. Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 4. – Ст. 20; 1992. – № 36. – Ст. 526; 1999. – № 34. – Ст. 298;
58. Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 2. – Ст. 7; 1996. – № 37. – Ст. 167.
59. Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 22. – Ст. 303; 2001. – № 14. – Ст. 72;
60. Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 27. – Ст. 382;
61. Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 17. – Ст. 123.
62. Відомості Верховної ради УРСР. – 1961. – № 2. – Ст. 14.
63. Владимиров Л. Е. Учение об уголовных доказательствах / Л. Е. Владимиров. – СПб.: Законоведение, 1910. – 248 с.
64. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – К., 1886 – 698 с.
65. Волков Б. С. Проблема воли и уголовная ответственность / Б. С. Волков. – Казань: Казанский государственный университет, 1965. – 135 с.
66. Волков В. Н. Судебная психиатрия / В. Н. Волков. – М.: БЕК, 1998. – 394 с.
67. Вопросы уголовного права и процесса в практике Верховных Судов СССР и РСФСР. 1938–1978 г.г. – М.: Юридическая литература, 1980. – 472 с.

68. Гаврилова К. Ю. Кримінальна відповідальність за статтею 267 Кримінального кодексу України «Порушення правил поводження з вибуховими, легкозаймистими та їдкими речовинами або радіоактивними матеріалами» / К. Ю. Гаврилова // Сучасні завдання законодавства кримінально-правового напрямку. Десяті юридичні читання: матеріали Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених (13 квітня 2012 року, ОНУ імені І. І. Мечникова) / укладачі: Є. Л. Стрельцов, І. С. Доброход; за заг. ред. Є. Л. Стельцова; Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. – Одеса: Астропринт, 2012. – С. 20–22.
69. Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довкілля України: наукове видання / С. Б. Гавриш. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2002. – 634 с.
70. Гавриш С. Б. Уголовно-правовая охрана природной среды: Проблемы теории и развития законодательства / С. Б. Гавриш. – Х.: Українська юридична академія, 1994. – 610 с.
71. Гальперин И. М. Дифференциация уголовной ответственности и эффективность наказания / И. М. Гальперин // Советское государство и право. – 1983. – № 3 – С. 69–76.
72. Ганова Г. О. Кримінальна відповідальність за умисне вбивство, вчинене групою осіб за попередньою змовою: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук / Г. О. Ганова. – Київ, 2012. – 19 с.
73. Гаухман Л. Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика / Л. Д. Гаухман. – М.: Центр Юр Инфор», 2001. – 316 с.
74. Гаухман Л. Д. Насилие как средство совершения преступления / Л. Д. Гаухман. – М., 1974. – 167 с.
75. Гаухман Л. Д. Проблемы уголовно-правовой борьбы с насильственными преступлениями в СССР / Л. Д. Гаухман; под ред. И. С. Ноя. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1981. – 159 с.
76. Герасина Л. Н. Сущность общего понятия «насилие» в социолого-правовой, политологической и конфликтологической интерпретации / Л. Н. Герасина // Проблеми боротьби з насильницькою злочинністю в Україні. – Харків: Лествиця Марії, 2001. – С. 119–123.
77. Глушков В. А. Ответственность за преступления в области здравоохранения / В. А. Глушков. – К.: Вища школа, 1987. – 199 с.
78. Горбачевський В. Я. Теоретично-правова характеристика умисних вбивств з кваліфікуючими ознаками як однією з найнебезпечніших форм кримінального насилля / В. Я. Горбачевський // Право і суспільство. – 2008. – № 6. – С. 59–67.
79. Горелик И. И. Квалификация преступлений опасных для жизни и здоровья / Иосиф Исаакович Горелик. – Минск: Издательство «Вышэйшая школа», 1973. – 320 с.

80. Готін О.М. Випуск або реалізація недоброякісної продукції в умовах ринкової економіки: проблеми кримінальної відповідальності: Монографія / Олександр Миколайович Готін / МВС України, Луган. акад. внутр. справ ім. 10-річчя незалежності України; наук. ред. А.А. Музика. – Луганськ: РВВ ЛАВС, 2004. – 288 с.
81. Греков Б.Д. Киевская Русь / Б.Д. Греков. – М., 1952. – 569 с.
82. Греков Б.Д. Правда Русская / Б.Д. Греков. – М., 1947. – 862 с.
83. Грищук В.К. Вбивство через необережність за Кримінальним кодексом України 2001 року / В.К. Грищук // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Право. – 2002. – Вип. 1. – С. 147–153.
84. Грищук В.К. Вибрані наукові праці / В.К. Грищук. – Львів. Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. – 824 с.
85. Грищук В.К. Договори київських князів з візантійськими імператорами в Хст.: проблеми кримінально-правового регулювання / В.К. Грищук // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2000. – Вип. 35. – С. 70–74.
86. Грищук В.К. Загальний, родовий та безпосередні основні об'єкти злочинів проти життя і здоров'я людини / В.К. Грищук // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – 2002. – Вип. 1. – С. 77–88.
87. Грищук В.К. Кримінальне право України: Загальна частина: навчальний посібник / В.К. Грищук. – К.: Ін Юре, 2006. – С. 169.
88. Грищук В.К. Кримінально-правова кваліфікація еутаназії / В.К. Грищук // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ при НАВС України. Додаток. Кримінальний кодекс України 2001 року: проблеми, перспективи і шляхи вдосконалення кримінального законодавства: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (4–5 квітня 2003 р.). – Львів, 2003. – № 2. – С. 28–33.
89. Грищук В.К. Соціальна зумовленість кримінально-правової охорони і захисту гідності людини / В.К. Грищук // Право України. – 2018. – № 9. – С. 99.
90. Грищук В.К. Юридичний аналіз основного складу умисного вбивства за Кримінальним кодексом України 2001 р. / В.К. Грищук // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2002. – Випуск 37. – С. 407–415.
91. Грищук В.К. Юридичний аналіз основного складу умисного вбивства за Кримінальним кодексом України / В.К. Грищук // Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство. – 2002. – Вип. 161. – С. 89–95.
92. Грищук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми / О.В. Грищук. – К.: Атіка, 2007. – 432 с.
93. Грищук В.К. Кримінальне право України: Загальна частина: навч. посіб. для студентів юрид. фак. вищ. навч. закл. / В.К. Грищук. – К.: Виданичий Дім «Ін Юре», 2006. – 568 с.

94. Гуторова Н.О. Методологічні проблеми педалізації злочинів / Н.О. Гуторова // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (11–12 жовтня 2012 року) / редкол.: В.Я. Тацій (голова ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2012. – С. 217–221.
95. Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид; пер. с французского В.А. Туманова. – М.: Прогресс, 1988. – 496 с.
96. Дагель П.С. Проблемы вины в советском уголовном праве / П.С. Дагель // Ученые записки Дальневосточного государственного университета. – 1968. – Выпуск 21. – Ч. 1. – 183 с.
97. Дагель П.С. Субъективная сторона преступления и ее установление / П.С. Дагель, Д.П. Котов. – Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1974. – 243 с.
98. Дагель П.С. Учение о личности преступника в советском уголовном праве: учебное пособие / П.С. Дагель. – Владивосток: Дальневосточный государственный университет, 1970. – 132 с.
99. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. В 2-х т. / В. Даль. – М., 1994. – Т. 2. – 814 с.
100. Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников (IX–XII вв.) / И.Н. Данилевский. – М., 1998. – 399 с.
101. Датий А.В. Судебная медицина и психиатрия. Словарь–справочник / А.В. Датий. – М.: Юрист, 1999. – 478 с.
102. Демидов Ю.А. Обзор литературы о теоретико-ценностных исследованиях в уголовном праве / Ю.А. Демидов // Советское государство и право. – 1980. – № 5. – С. 150–153.
103. Демидов Ю.А. Социальная ценность и оценка в уголовном праве / Ю.А. Демидов. – М.: Юридическая литература, 1975. – 182 с.
104. Джатиев В.С. Санкция нормы уголовного права: понятие, структура, формирование / В.С. Джатиев // Уголовное право: истоки, реалии, переход к устойчивому развитию: материалы VI Российского конгресса уголовного права (26–27 мая 2011 года). – Москва: Проспект, 2011. – С. 72–76.
105. Дженіс М. Європейське право у галузі прав людини. Джерела і практика застосування / М. Дженіс, Р. Кей, Е. Бредлі. – Київ: Артєк, 1997. – 624 с.
106. Дзюба В.Т. Деякі питання кримінальної відповідальності за вбивство за кримінальним законодавством України / В.Т. Дзюба // Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи: матеріали науково-практичної конференції 22–23 квітня 2004 р. – К.–Х., 2004. – С. 72–78.
107. Дмитрук М. Правова природа кримінального проступку / М. Дмитрук // Право України. – 2011. – № 9. – С. 309–314.

108. Дубинина М. И. Уголовная ответственность за преступления, совершенные в состоянии сильного душевного волнения: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / М. И. Дубинина. – М., 1971. – 16 с.
109. Дурманов Н. Д. Понятие преступления / Н. Д. Дурманов. – М.–Л.: АН СССР, 1948. – 311 с.
110. Дьяков С. В. Уголовное право: Учебник для вузов / С. В. Дьяков, А. А. Игнатов, В. В. Лунеев, С. И. Никулин. – М.: Норма–ИНФРА, 1999. – 406 с.
111. Єпур Г. В. Об'єктивна сторона складу злочину / Г. В. Єпур // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. – 2000. – Вип. 3. – С. 137–142.
112. Жижилєнко А. А. Преступления против личности / А. А. Жижилєнко. – М.–Л.: Госиздат., 1927. – 140 с.
113. Житний О. О. Кримінальна відповідальність за злочини проти осіб та установ, що мають міжнародний захист (національно-правовий вимір): монографія / О. О. Житний, І. М. Ральченко. – Харків: ТОВ «В деле», 2017. – 256 с.
114. Жордания И. Ш. Структура и правовое значение способа совершения преступления / И. Ш. Жордания. – Тбилиси: Сабчота Сакартвелло, 1977. – 233 с.
115. Загородников Н. И. Преступления против жизни по советскому уголовному праву / Н. И. Загородников. – М.: Госюриздат, 1961. – 389 с.
116. Загородников Н. И. Объект: от идеологизации содержания к естественному пониманию / Н. И. Загородников // Проблемы уголовной политики и уголовного права. – М., 1994. – С. 5–22.
117. Загородников Н. И. Преступления против личности: Учебное пособие / Николай Иванович Загородников, Алексей Николаевич Игнатов. – М.: Высшая школа МООП РСФСР, 1962. – 64 с.
118. Зайцев О. В. Удосконалення механізму кримінальної відповідальності за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання / О. В. Зайцев // Проблеми законності. – 2009. – № 104. – С. 188–197.
119. Збірник Постанов Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах / Укладачі: А. М. Бойко, Б. О. Кириш, В. Т. Нор. – Львів: Юридичний ф-т. Львівського державного університету імені Івана Франка, 1998. – 311 с.
120. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б. О. Кириш – Львів: Ліга-прес, 2008.
121. Злобин Г. А. Умысел и его формы / Г. А. Злобин, Б. С. Никифоров. – М.: Юридическая литература, 1972. – 264 с.
122. Ивашкевич А. Г. Преступление без наказания. Биологические и морально-этические проблемы пересадки органов и тканей / А. Г. Ивашкевич. – Львов: Край, 1995. – 106 с.

123. Изард К.Э. Психология эмоций / К.Э. Изард; перев. с англ. – СПб.: Питер, 1999. – 460 с.
124. Известия ВУЗ // Правоведение. – 1996. – № 1. – С. 91 – 150.
125. Иногамова-Хегай Л.В. Конкуренция норм уголовного права / Л.В. Иногамова-Хегай. – М.: Щит – М, 1999. – 288 с.
126. Иногамова-Хегай Л.В. Рекомендации по квалификации преступлений и назначению наказаний в условиях меняющегося законодательства и нестабильной судебной практики / Л.В. Иногамова-Хегай // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (11–12 жовтня 2012 року) / редкол.: В.Я. Тацій (голова ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2012. – С. 408–413.
127. Иншаков С.М. Зарубежная криминология / С.М. Иншаков. – М.: ИНФРА – М – НОРМА, 1997. – 374 с.
128. Інструкція про визначення критеріїв живонародженості, мертвонародженості та перинатального періоду, затверджена наказом Міністерства охорони здоров'я України від 29.03.2006 р. №179 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0427-06> (дата звернення: 04.03.2019).
129. Історія держави і права України: підруч. для юрид. навч. закл. і ф-тів: у 2 ч. Ч. 1 / А.Й. Рогожин, М.М. Страхов, В.Д. Гончаренко та ін.; за ред. А.Й. Рогожина. – К.: Ін Юре, 1996. – 367 с.
130. Кант И. Сочинения: в 6 т. / И. Кант. – Т. 4. – М.: Мысль, 1965.
131. Капустин М. История права / М. Капустин. – Ярославль, 1872. – 279 с.
132. Карпа Ю.В. Поняття, загальна характеристика та кваліфікація злочинів проти особи / Ю.В. Карпа // Наукові записки. Національний університет «Києво-Могилянська академія». – Т. 22, ч. 2: Суспільні науки. – К., 2003. – С. 233–236.
133. Карпец И.И. Отягчающие и смягчающие обстоятельства в советском уголовном праве / И.И. Карпец. – М.: Госюриздат, 1959. – 104 с.
134. Келина С.Г. Некоторые направления совершенствования уголовного законодательства / С.Г. Келина // Советское государство и право. – 1987. – № 5. – С. 65–71.
135. Керимов Д.А. Кодификация и законодательная техника / Джангир Али-Абасович Керимов. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1962. – 104 с.
136. Кирхмахер Виктор. Почему в Германии отвергают эвтаназию? / Виктор Кирхмахер // Обзор «Немецкой волнь». 11.04.2001. 18:54
137. Кіріленко Федір. Незаконний обіг зброї і стан боротьби зі злочинами, вчиненими з її використанням / Федір Кіріленко, Андрій Загорулько // Национальный юридический журнал: теория и практика. – 2017. – декабрь. – С. 120.

138. Князькова М. Г. Соотношение принципа справедливости с уголовно-правовыми принципами / М. Г. Князькова // Уголовное право: стратегия развития в XXI веке: материалы Шестой Международной научно-практической конференции (29–30 января 2009 г.). – М.: Проспект, 2009. – С. 160–163.
139. Козаченко И. Я. Проблема уменьшенной вменяемости / И. Я. Козаченко, Е. А. Сухарев, Е. Л. Гусев. – Екатеринбург: Уральская государственная юридическая академия, 1993. – 33 с.
140. Козаченко И. Я. Структура объекта в преступлениях против личности / И. Я. Козаченко // Уголовное право в борьбе с преступностью. – Свердловск, 1987. – С. 62–68.
141. Козлов А. П. Отягчающие обстоятельства в советском уголовном праве: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юр. наук: спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / А. П. Козлов. – М., 1978. – 20 с.
142. Козлов А. П. Понятие преступления / А. П. Козлов. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – 819 с.
143. Колос М. І. Кримінальне право в Україні (X-початок XXI століття): моногр.: у 2 т. / М. І. Колос. – К.: Острог, 2011. Т. 1: Освіта, наука, законодавство. – 448 с.
144. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Беларусь / под общей ред. А. В. Баркова. – Минск: Тесей, 2003. – С. 12.
145. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / Ю. Н. Аргунова, Г. Н. Борзенков, Ф. С. Бражник и др.; под ред. Н. Ф. Кузнецовой. – М.: Зерцало, 1998. – 878 с.
146. Комментарий к уголовному кодексу Российской Федерации / Отв. ред. В. М. Лебедев. – М.: Юрайт, 2001. – 736 с.
147. Комментарий к уголовному кодексу Российской Федерации / под общей ред. доктора юридических наук, профессора Ю. И. Скуратова. – М.: Норма, 2001. – 896 с.
148. Комментарий к Уголовному кодексу РСФСР / Отв. ред. Ю. Д. Северин. 2-е изд., доп. и перер. – М.: Юрид. лит., 1985. – 528 с.
149. Комсомольская правда. – 1992. – 27 марта.
150. Кондрашова Т. В. Проблемы уголовной ответственности за преступления против жизни, здоровья, половой свободы и половой неприкосновенности / Т. В. Кондрашова. – Екатеринбург, 2000. – 197 с.
151. Конституція України від 28 червня 1996 року: за станом на 1 січня 2010 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
152. Коржанський М. Й. Кваліфікація злочинів / М. Й. Коржанський. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 416 с.
153. Коржанський М. Й. Кваліфікація злочинів проти особи і власності / М. Й. Коржанський. – К.: Юрінком, 1996. – 144 с.

154. Коржанський М. Й. Кримінальне право України. Частина Особлива / М. Й. Коржанський. – К.: Генеза, 1998. – 592 с.
155. Коржанський М. Й. Уголовне право України. Частина загальна: курс лекцій / М. Й. Коржанський. – К.: Наукова думка та Українська видавнича група, 1996. – 336 с.
156. Короленко М. П. Кваліфікація і класифікація умисних вбивств при обтяжуючих обставинах: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / М. П. Корленко. – Одеса, 2002. – 203 с.
157. Котов Д. П. Мотивы преступлений и их доказывание (вопросы теории и практики) / Д. П. Котов. – Воронеж: Воронежский государственный университет, 1975. – 152 с.
158. Красиков А. Н. Ответственность за убийство по российскому уголовному праву / А. Н. Красиков. – Саратов, 1999. – 135 с.
159. Красиков А. Н. Преступления против права человека на жизнь: в аспектах de lege lata и de lege ferenda / А. Н. Красиков. – Саратов: Издательство Саратовского университета, 1999. – 219 с.
160. Красиков А. Н. Уголовно-правовая охрана прав и свобод человека в России / А. Н. Красиков. – Саратов, 1996. – 120 с.
161. Краткая медицинская энциклопедия / под ред. В. И. Покровского: в 2-х т. Т. 2. – М.: Премьера, 1999. – 608 с.
162. Кривуля О. М. Чи можуть бути суспільні відносини об'єктом злочину? / О. М. Кривуля, В. М. Куц // Вісник Університету внутрішніх справ: Зб. наук. праць. – 1997. – Вип. 2. – С. 70–75.
163. Криминология. Учебник / под. ред. В. Н. Кудрявцева и В. Е. Эминова. – М.: Юристъ, 2000. – 678 с.
164. Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько та ін.; за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – К.: НАВСУ, Правові джерела, 1998. – 896 с.
165. Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за редакцією О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. – Т. 1. – Луганськ: видавництво «Елтон 2», 2012. – 780 с.
166. Кримінальне право України. Загальна частина / За ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Київ–Харків: Юрінком Інтер–Право, 2001. – 416 с.
167. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько та ін.; відп. ред. Я. Ю. Кондратьев; наук. ред. В. А. Клименко та М. І. Мельник. – К.: Правові джерела, 2002. – 432 с.
168. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник для ВУЗів / Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, В. О. Беньківський та ін.; за ред. П. С. Матишевського, П. П. Андрушка, С. Д. Шапченка. – К.: Юрінком Інтер, 1997. – 512 с.

169. Кримінальне право України. Особлива частина / за ред. П.С.Матишевського, С.С.Яценка, П.П.Андрушка. – К.: Юрінком Інтер, 1999.
170. Кримінальне право України. Особлива частина / за ред. професорів М.І.Бажанова, В.В.Сташиса, В.Я.Тація. – Київ-Харків: Юрінком Інтер-Право, 2001. – 496 с.
171. Кримінальне право України. Особлива частина. Навчальний посібник / Л.П. Брич, В.О. Навроцький. – Л., 2008. – 284 с.
172. Кримінальне право України. Особлива частина: підручник для студентів юридичних вузів і факультетів / Г.В. Андрусів, П.П. Андрушко, В.В. Бенківського та ін.; за ред. П.С. Матишевського П.П. Андрушка, С.Д. Шапченка.. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 512 с.
173. Кримінальне право. Особлива частина: підручник / відпов. ред. В.І. Шакур. – К.: НАВСУ «Правові джерела», 1998. – 896 с.
174. Кримінальний кодекс України. – К.: Вид-во «Україна», 1993. – С. 58;
175. Кримінальний кодекс України: Текст із змінами і доповненнями, опублікованими станом на 1 вересня 1999 року / Упорядник – Б.О. Кириш. – Львів: ЛНУ, 1999. – 194 с.
176. Кримінальний кодекс України: Офіційне видання. – К.: Видавничий дім «Ін-Юре», 2001. – 336 с.
177. Кримінальний кодекс Української РСР. – К.: Держполітвидав України, 1958. – 132 с.
178. Кругликов Л.Л. Смягчающие и отягчающие обстоятельства в советском уголовном праве: учебное пособие для студентов, изучающих спецкурс «Вопросы теории и практики назначения наказания» / Л.Л. Кругликов. – Ярославль: Ярославский государственный университет, 1977. – 84 с.
179. Крылова Н.Е. Основные черты нового уголовного кодекса Франции / Н.Е. Крылова. – М.: Спарк, 1996. – 124 с.
180. Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления / В.Н. Кудрявцев. – М.: Госюриздат, 1960. – 244 с.
181. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений / В.Н. Кудрявцев. – М.: Юристъ, 1999. – 352 с.
182. Кудрявцев В.Н. Теоретические основы квалификации преступлений / Владимир Николаевич Кудрявцев. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1963. – 324 с.
183. Кузнецов А.В. Уголовное право и личность / А.В. Кузнецов. – М.: Юридическая литература, 1977. – 168 с.
184. Кузнецова Н.Ф. Уголовно-правовая профилактика преступлений с учетом социально-значимого поведения потерпевшего / Н.Ф. Кузнецова // Потерпевший от преступления: уголовно-правовые, уголовно-процесуальные, криминологические и психологические аспекты. Труды по правоведению / Ученые записки Тартуского университета. – Тарту: Изд-во ТГУ, 1987. – Вып. 754. – С. 21–25.

185. Кульчицкий В. С. Історія держави і права України / В. С. Кульчицкий, М. І. Настюк, Б. Й. Тищик. – Львів, 1996. – 296 с.
186. Курс советского уголовного права / под ред. А. А. Пионтковского, П. С. Ромашкина, В. М. Чхиквадзе. Т. 5. – М.: Наука, 1971 – 571 с.
187. Курс советского уголовного права. Часть Особенная. Т. 3. – Ленинград, 1973. – 836 с.
188. Курс советского уголовного права: в 5 т. / Отв. ред. Н. А. Беляев. – Л.: Ленинградский государственный университет им. А. А. Жданова, – Т. 1: Общая часть. – 1968. – 646 с.
189. Курс советского уголовного права: в 5 т. Т. 3: Часть Особенная / Отв. ред. Н. А. Беляев, М. Д. Шаргородский. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1973. – 836 с.
190. Курс советского уголовного права: в 6 т. / А. А. Пионтковский, А. С. Ромашкин, В. М. Чхиквадзе и др.; отв. ред. А. А. Пионтковский. – М.: Юридическая литература, 1970. – Т. 2: Преступление. – 516 с.
191. Курс уголовного права. Общая часть: учебник для вузов / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжковой. – М.: Зерцало, 1999. – Т. 1. – 534 с.
192. Курс уголовного права. Особенная часть. Т. 3. Учебник для вузов / под. ред. Г. Н. Борзенкова, В. С. Комиссарова. – М.: ИКД «Зерцало», 2002. – 468 с.
193. Курс уголовного права. Учебник для ВУЗов. Часть Общая: в 2 т. / Г. Н. Борзенков, В. С. Комиссаров, Н. Е. Крылова, Н. Ф. Кузнецова и др.; под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжковой. – М.: Зерцало, 1999. – Т. 1: Учение о преступлении. – 592 с.
194. Ланге Н. И. Исследование об уголовном праве Русской Правды / Н. И. Ланге. – СПб., 1860. – 290 с.
195. Левертова Р. А. Ответственность за психическое насилие по советскому уголовному праву / Р. А. Левертова. – Омск, 1978. – 103 с.
196. Лесниевски-Костарёва Т. А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика / Т. А. Лесниевски-Костарёва. – М.: Норма, 1998. – 296 с.
197. Литвин О. Загальна характеристика стану злочинності / О. Литвин // Юридичний журнал. – 2009. – № 12. – С. 49–63.
198. Литвин О. П. Вина в складах злочинів проти громадської безпеки і народного здоров'я / О. П. Литвин. – К.: Знання, 1998. – 24 с.
199. Литвин О. П. Злочини проти життя: навчальний посібник / О. П. Литвин. – К.: Європейський університет, 2002. – 232 с.
200. Лихова С. Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України): монографія / С. Я. Лихова. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2006. – 573 с.
201. Лихова С. Я. Уголовный кодекс Украины: опыт практического экспериментирования / С. Я. Лихова // Уголовное право: стратегия

- развития в XXI веке: материалы Шестой Международной научно-практической конференции (29–30 января 2009 г.). – М.: Проспект, 2009. – С. 498–501.
202. Лукичев О. В. Детоубийство: уголовно-правовая и криминологическая характеристика / О. В. Лукичев. – СПб., 2000. – 260 с.
203. Люблинский П. И. Техника, толкование и казуистика уголовного кодекса / И. П. Люблинский // Записки юридического факультета Петроградского университета. Выпуск 5. – Петроград: Типо-лит Руманова, 1917. – 267 с.
204. Максимович Р. Л. Деякі питання покарання за умисні вбивства при пом'якшуючих обставинах / Р. Л. Максимович // Збірник наукових праць Львівського державного інституту новітніх технологій та управління імені В'ячеслава Чорновола. Серія «Юридичні науки» / за заг. ред. проф. О. І. Сушинського. – Львів: Львівський державний інститут новітніх технологій та управління імені В'ячеслава Чорновола, 2010. – Вип. 4. – С. 255–262.
205. Малеин Н. С. Гражданский закон и права личности в СССР / Н. С. Малеин. – М.: Юридическая литература, 1981. – 216 с.
206. Малинин В. Б. Объективная сторона преступления / В. Б. Малинин, А. Ф. Парфенов. – СПб.: Юридический институт, 2004. – 298 с.
207. Мальцев Г. В. Социалистическое право и свобода личности / Г. В. Мальцев. – М.: Юридическая литература, 1968. – 143 с.
208. Мамчур В. Проблема визначення поняття вбивства в кримінальному праві України / В. Мамчур // Право України. – 1999. – № 3. – С. 71–73.
209. Мамчур В. М. Кримінальна відповідальність за умисне вбивство особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право, криминологія; кримінально-виконавче право» / В. М. Мамчур. – К., 2003. – 20 с.
210. Мамчур В. М. Кримінальна відповідальність за умисне вбивство особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. / В. М. Мамчур – К., 2002. – 207 с.
211. Марін О. К. Конструктивні аномалії кваліфікованих складів злочинів / О. К. Марін // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (11–12 жовтня 2012 року) / редкол.: В. Я. Тацій (голова ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2012. – С. 160.
212. Маркс К. Сочинения. Т. 3. / К Маркс, Ф. Энгельс. – М., 1955. – 629 с.
213. Марогулова И. Л. Защита чести и достоинства личности / И. Л. Марогулова. – М.: Правовое просвещение, 1998. – 128 с.
214. Матишевський П. С. Кримінальне право України. Загальна частина / П. С. Матишевський. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 271 с.

215. Матузов Н.И. Личность. Права. Демократия: Теоретические проблемы субъективного права / Н.И. Матузов. – Саратов, 1972. – 292 с.
216. Машталер Н.С. Окремі питання необережного заподіяння смерті людині за Кримінальним кодексом України / Н.С. Машталер // Кримінальний кодекс України: 10 років очікувань: тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародного симпозіуму, 23–24 вересня 2011 р. – Львів: Львівський державний університет внутрішні з справ, 2011. – С. 254–259.
217. Мендельсон Г.А. Уголовная ответственность за убийство и телесные повреждения / Г.А. Мельденсон. – М.: Госюриздат, 1962. – 39 с.
218. Меньшагин В.Д. Советское уголовное право: Учебное пособие для правовых школ / В.Д. Меньшагин. – М.: Юридическая литература, 1938. – Вып. 1. – 184 с.
219. Мелешев С.Б. Насильство та тенденції розвитку насильницьких злочинів / С.Б. Мелешев // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ – 2005. – № 2. – С. 94–97.
220. Миколаєнко С. Об'єкт злочину повинен бути чітко окресленим / С. Миколаєнко // Закон і бізнес. – 1999. – № 32. – 7 серпня. – С. 14.
221. Миньковский Т.М. Особенности расследования и судебного разбирательства дел о несовершеннолетних / Т.М. Миньковский. – М.: Госюриздат, 1959. – 164 с.
222. Михайленко П.П. Уголовное право Украины. Общая часть: учебник для ВУЗов / П.П. Михайленко. – К.: МВД УССР, 1985. – 250 с.
223. Міжнародна Хартія прав людини // 36. документів / відп. ред. А.М. Шленаков. – К.: Наукова думка, 1991. – 52 с.
224. Музика А.А. Уголовный кодекс Украины и «Кодификации» Реми Кабріяка: юбилейные размышления / А.А. Музика // Кримінальний кодекс України: 10 років очікувань: тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародного симпозіуму (23–24 вересня 2011р.). – Львів: Львівський державний університет внутрішні з справ, 2011. – С. 270–278.
225. Набоков В.Д. Элементарный ученик Особенной части русского уголовного права / В.Д. Набоков. – СПб., 1903. – Вып. 1. – 229 с.
226. Навроцкий В.А. Общие, специальные и казуистические уголовно-правовые нормы / В.А. Навроцкий // Уголовное право: стратегия развития в XXI веке: материалы Шестой Международной научно-практической конференции (29–30 января 2009 г.). – М.: Проспект, 2009. – С. 122–125.
227. Навроцький В.О. Кримінальне право України. Особлива Частина. Курс лекцій / В.О. Навроцький. – К.: Знання, 2000. – 772 с.
228. Навроцький В.О. Насильство за кримінальним правом України / В.О. Навроцький // Збірник наукових праць Львівського державного інституту новітніх технологій та управління імені В'ячеслава

- Чорновола. Серія «Юридичні науки» / За заг. ред. О.І. Сушинського. – Львів: ЛДІНТУ ім. В. Чорновола, 2007. – Вип. 2. – С. 149–166.
229. Навроцький В. О. Теоретичні поняття кримінально-правової кваліфікації / В. О. Навроцький. – К.: Атіка, 1999. – 464 с.
230. Навроцький В. О. Кримінальний кодекс України 2001 року: підсумки та перспективи / В. О. Навроцький // Інтернет-видання «Юриспруденція on-line». – Режим доступу: <http://www.lawyer.org.ua>;
231. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навчальний посібник / В. О. Навроцький. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 704 с.
232. Навроцький В. О. Середньострокові тенденції розвитку кримінального права України / В. О. Навроцький // Кримінальний кодекс України: 10 років очікувань: тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародного симпозіуму (23–24 вересня 2011 р.) – Львів: Львівський державний університет внутрішні з справ, 2011. – С. 279 – 282.
233. Назаренко Г. В. Уголовно-релевантные психические состояния лиц, совершивших преступления и общественно опасные деяния / Г. В. Назаренко. – М.: Ось-89, 2001. – 240 с.
234. Назаров П. Н. К вопросу о насилии при грабеже и разбое / П. Н. Назаров // Труды Киевской ВШ МООН СССР. Вып. 1. – Киев, 1968. – С. 89–94
235. Насильственная преступность / под ред. В. Н. Кудрявцева и А. В. Наумова. – М.: Спарк, 1997. – 139 с.
236. Науково-практичний коментар до Кримінального кодекс України / За ред. член-кореспондента АПН України, доктора юридичних наук, професора С. С. Яценка. – К.: «А.С.К.», 2002. – 936 с.
237. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відповідальний редактор С. С. Яценко. – 4-те вид. випр. і перер. – К.: А.С.К., 2005. – 848 с.
238. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. – Київ: А.С.К., 2000. – 1118 с.
239. Науково-практичний коментар до кримінального кодексу України. Особлива частина / За ред. М. О. Потєбенька, В. Г. Гончаренка. – К.: Форум, 2001. – С. 62.
240. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: за станом законодавства і постанов Пленуму Верховного Суду України на 1 грудня 2001 р. / за редакцією С. С. Яценка. – К.: А.С.К., 2002. – 936 с.
241. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2-х ч. / під загальною редакцією О. М. Потєбенька, В. Г. Гончаренка. – К.: Форум, 2001. – Особлива частина. – 942 с.
242. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за редакцією М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 3-те вид., переробл. та доповн. – К.: Атіка, 2004. – 1056 с.

243. Науково-практичний коментар кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / за ред. М.І. Мельника та М.І. Хавронюка. – К.: «Каннон» «А.С.К.», 2002. – 1104 с.
244. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України: за станом законодавства та постанов Пленуму Верховного Суду України на 1 січня 1997 року / за редакцією В.Ф. Бойка, Я.Ю. Кондратьєва, С.С. Яценка. – К.: Юрінком, 1997. – 960 с.
245. Наумов А. В. Российское уголовное право. Общая часть. Курс лекций / А. В. Наумов – М.: БЕК, 1996. – 550 с.
246. Нелегальна зброя в Україні. Повна версія документу від Small Arms Survey [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zbroya.info/uk/blog/13140_nelegalna-zbroia-v-ukrayini-povna-versiia-dokumentu-vid-small-arms-survey/
247. Никифоров Б. С. Объект преступления по советскому уголовному праву / Б. С. Никифоров. – М.: Госюриздат, 1960. – 229 с.
248. Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах. – Київ: Аконіт, 1998. – Т. 2. – 910 с.
249. Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах. – Київ: Аконіт, 1998. – Т. 3. – 927 с.
250. Новиков Д. В. Деякі проблеми кримінальної відповідальності осіб з психічними розладами, які не виключають осудності / Д. В. Новиков // Вісник Луганського університету внутрішніх справ. – 1998. – № 2. – С. 101–107.
251. Новое уголовное право России. Учебное пособие / За ред. Н. Ф. Кузнецовой. Особенная часть. – М.: Зерцало Теис, 1996. – 392 с.
252. Новоселов Г. П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты / Г. П. Новоселов. – М.: Норма, 2001. – 208 с.
253. Ноцюрс И. О понятии убийства в советском уголовном праве / И. Ноцюрс // Совершенствование уголовного и уголовно-процессуального законодательства: сборник научных трудов. – Рига: Издательство Латвийского университета, 1982. – С. 38–44.
254. Общая теория прав человека / Под ред. Е. А. Лукашевой. – М.: Норма, 1996. – 520 с.
255. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – М., 1996. – 928 с.
256. Орловская Н. А. Основания и принципы построения уголовно-правовых санкций: монография / Наталья Анатольевна Орловская. – Одесса: Юридична література, 2011. – 624 с.
257. Основания уголовно-правового запрета: криминализация и декриминализация / В. Н. Кудрявцев, П. С. Дагель, Г. А. Злобин и др.; отв. ред. В. Н. Кудрявцев, А. М. Яковлев. – М.: Наука, 1982. – 303 с.
258. Остапенко Л. А. Кримінально-правова характеристика умисних вбивств при пом'якшуючих обставинах (статті 116, 117, 118 КК

- України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право, кримінологія; кримінально-виконавче право» / Л.А. Остапенко. – К., 2003. – 17 с.
259. Павленко Т.А. Концепція кримінально-правової охорони права людини на життя: автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Тетяна Анатоліївна Павленко. – Львів, 2008. – 20 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://librar.org.ua/sections_load.php?s=economy_legal_science&id=1105
260. Памятники русского права. – М., 1952. – 287 с.
261. Панов Н.И. Квалификация насильственных преступлений / Н.И. Панов. – Харьков: Юрид. ин-т., 1986. – 54 с.
262. Панов Н.И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность / Н.И. Панов. – Харьков: Вища школа, 1982. – 161 с.
263. Панов Н.И. Проблемы квалификации умышленных убийств, совершенных в соучастии / Николай Иванович Панов // Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи: Матеріали науково-практичної конференції (Харків, 2004). – С. 24–29 // Вибрані наукові праці з проблем правознавства; передм. В.П. Тихого. – К.: Ін Юре, 2010. – С. 550–556.
264. Перепелица А.И. Некоторые изменения в ответственности за посягательства на жизнь и здоровье личности по новому УК Украины / А.И. Перепелица // Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи: матеріали науково-практичної конференції, 22–23 квітня 2004р. – К.–Х.: Юрінком Інтер, 2004. – С. 9–13.
265. Пионтковский А.А. Курс советского уголовного права. Особенная часть: в 2 т. / А.А. Пионтковский, В.Д. Меньшагин – М.: Госюриздат, 1955. – Т.1. – 800 с.
266. Пионтковский А.А. Преступления против личности: Уголовное право: Особенная часть: учебное пособие / А.А. Пионтковский. – М.: НКЮ СССР, 1938. – 135 с.
267. Пионтковский А.А. Преступление / А.А. Пионтковский // Курс советского уголовного права: в 6 т. Т. 2. – М.: Наука, 1970. – 516 с.
268. Пионтковский А.А. Учение о преступлении // Курс советского уголовного права. Общая часть / А.А. Пионтковский. – М., 1961. – 667 с.
269. Пипия А.Г. К вопросу о понятии и юридической природе провокации в уголовном праве (сравнительно-правовое исследование) / А.Г. Пипия // Труды Высшей школы КГБ СССР. – 1990. – № 47. – С. 48.
270. Письменський Є.О. Звільнення від покарання та його відбування: проблеми кримінального законодавства та проблеми його застосування: монографія: передмова д.ю.н., доц. М. І. Хавронюка; науковий редактор д.ю.н., професор О.О. Дудоров. – Луганськ: ТОВ «Віртуальна реальність», 2011. – 388 с.

271. Плаксина Т. А. Уголовная ответственность за убийство: учебное пособие: в 2 ч. / Т. А. Плаксина. – Барнаул: Алтайский государственный университет, 1998. – Ч. 1: Общие вопросы ответственности за убийство. – 1998. – 64 с.
272. Плисюк Н. М. Кримінальна відповідальність за умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця / Н. М. Плисюк. – Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2015. – 182 с.
273. Побегайло Э. Ф. Умышленные убийства и борьба с ними / Э. Ф. Побегайло. – Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1965. – 206 с.
274. Погодин О. Убийство матерью новорожденного ребенка / О. Погодин, А. Табаков // Законность. – 1997. – № 5. – С. 16–17.
275. Подольный Н. А. Понятие «аффект» в уголовном праве / Н. А. Подольный // Государство и право. – 2003. – № 6. – С. 62–66.
276. Пономарчук О. В. Кримінально-правова кваліфікація синдрому струсу немовляти за ст. 117 КК України (як умисного вбивства матір'ю новонародженої дитини) [Електронний ресурс] / О. В. Пономарчук // Форум права. – 2007. – № 3. – С. 202–206. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2007-3/07povmnd.pdf>
277. Попов А. Н. Преступление против личности при смягчающих обстоятельствах / А. Н. Попов. – Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2001. – 465 с.
278. Права человека: сборник универсальных и региональных международных документов. – М., 1990. – 202 с.
279. Правда Русская. II. Комментарии. – Москва; Ленинград, 1947. – 862 с.
280. Практика Європейського Суду з прав людини. Рішення. Коментарі. № 3. – Київ: Український центр правничий студій, 1999. – 310 с.
281. Практика судів України з кримінальних справ (2012–2013 рр.) / уклад. В. І. Тютюгін; за заг. ред. В. Я. Тація. – Х.: Право, 2014. – 704 с.
282. Приложение к собранию узаконений и распоряжений Правительства за 1903 г. – № 38. – Отд. 1. – 416 с.
283. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами: Закон України від 6 грудня 2017 р. № 2227-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19#n6> (дата звернення: 04.03.2019)
284. Про заборону репродуктивного клонування людини: Закон України від 14 грудня 2004 року № 2231-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2231-15> (дата звернення: 04.03.2019)

285. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14> (дата звернення: 04.03.2019)
286. Про практику застосування судами законодавства, яке забезпечує право на необхідну оборону від суспільно небезпечних посягань: постанова Пленуму Верховного Суду України від 28 червня 1991 року № 4 // Постанови Пленуму Верховного Суду України (1963–2000): Офіц. вид.: у 2-х т. / За заг. ред. В. Ф. Бойка. – Т. 2. – К.: А.С.К., 2000. – С. 56–63.
287. Про практику призначення судами кримінального покарання: постанова Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2003 року № 7: за станом на 1 січня 2010 року // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кириць – Львів: Ліга-прес, 2008. – С. 66–77.
288. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди: постанова пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 р. № 4. п. 3 // Правовісник. – 1996. – № 31. – С. 14.
289. Про судову практику в справах про злочини проти життя й здоров'я людини: постанова Пленуму Верховного Суду України від 1 квітня 1994 р. № 1 // Постанови Пленуму Верховного Суду України: Офіц. вид.: у 2 т. / За заг. ред. В.Ф. Бойка. – Т. 2. – К.: А.С.К., 2000. – С. 115–128.
290. Про судову практику в справах про злочини проти життя і здоров'я людини: постанова Пленуму Верховного суду України від 1 квітня 1994 р. № 1 із змінами від 3 грудня 1997 р., 26 лютого 1999 р. № 3 (п. 28) // Збірник Постанов Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах. – Львів: Юридичний факультет Львівського державного університету імені Івана Франка, 1998. – С. 96–108.
291. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б. О. Кириць – Львів: Ліга-прес, 2008. – С. 115–124.
292. Про судову практику у справах про необхідну оборону: постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 року № 1: за станом на 1 січня 2010 року // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кириць – Львів: Ліга-прес, 2008. – С. 57–60.
293. Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини: Закон України від 16 липня 1999 року: за станом на 1 січня 2010 року // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 41. – Ст. 377.
294. Прохоров Л. А. Общие начала назначения наказания и предупреждения рецидивной преступности / Л. А. Прохоров. – Омск: ОВШМ МВД, 1980. – 79 с.

295. Психологічний словник. – К.: Вища школа, 1982. – 218 с.
296. Рарог А. И. Вина в советском уголовном праве / А. И. Рарог. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1987. – 186 с.
297. Рарог А. И. Субъективная сторона и квалификация преступлений / А. И. Рарог. – М.: Профобразование, 2001. – 134 с.
298. Ривман Д. В. Виктимология / Д. В. Ривман, Б. С. Устинов. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2000. – 332 с.
299. Российское уголовное право. Курс лекций. Т. 1. Преступление / под ред. А. И. Коробеева. – Владивосток: Издательство Дальневосточного Университета, 1999. – 500 с.
300. Российское уголовное право. Общая часть: учебник / К. Л. Акоев, А. Е. Беляев, В. Б. Боровиков и др.; под общ. ред. М. П. Журавлева. – М.: Щит-М, 1999. – 280 с.
301. Российское уголовное право. Общая часть: учебник / С. В. Бородин, В. Н. Кудрявцев, Н. Ф. Кузнецова и др.; под ред. В. Н. Кудрявцева, А. В. Наумова. – М.: Спарк, 1997. – 455 с.
302. Российское уголовное право: курс лекций: Т. 3. / под ред. А. И. Короблева. – Владивосток: Изд-во. Дальневосточного государственного университета, 2000. – 496 с.
303. Рябчинська О. П. Система покарань серед засобів кримінально-правового впливу / О. П. Рябчинська // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (11–12 жовтня 2012 року) / редкол.: В. Я. Тацій (голова ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2012. – С. 259–262.
304. Савченко А. В. Мотив і мотивація злочину: монографія / А. В. Савченко. – К.: Атіка, 2002. – 142 с.
305. Саркисов Г. С. Ответственность за преступления против жизни, здоровья и достоинства личности / Г. С. Саркисов, Ю. А. Красиков. – Ереван, 1990. – 102 с.
306. Сарыев Б. С. Ответственность за преступления против жизни и здоровья / Борис Сарыевич Сарыев; под ред. д.ю.н., профессора Б. А. Куринова. – Ашхабад: Издательство «БІЛЫМ», 1973. – 248 с.
307. Сафуанов Ф. С. О проблеме аффективных состояний / Ф. С. Сафуанов // Советская юстиция. – 1991. – № 21. – С. 5.
308. Свердлов М. Б. От закона Русского к Русской Правде / М. Б. Свердлов. – М., 1988. – 176 с.
309. Семотюк О. П. Сучасний словник іншомовних слів / О. П. Семотюк. – Х.: Ранок, 2007. – 464 с.
310. Сергеев Ю. «Хорошая смерть...»: Правовой и моральный аспекты эвтанази / Ю. Сергеев // Правозащитник. – 1998. – № 1. – С. 36–42.
311. Сергеевич В. И. Лекции по истории русского права / В. И. Сергеевич. – М., 1910. – 680 с.

312. Сердюк Л.В. Психическое насилие как предмет уголовно-правовой оценки следователем / Л.В. Сердюк. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1981. – 62 с.
313. Сибаль О.Б. Кримінально-правова характеристика заподіяння шкоди життю та здоров'я особи під час зайняття спортом: автореф. дисерт. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / О.Б. Сибаль. – Львів, 2015. – 19 с.
314. Сидоров Б.В. Аффект и его уголовно-правовое и криминологическое значение / Б.В. Сидоров. – Казань, 1978. – 160 с.
315. Симонов В.И. К вопросу о понятии физического насилия / В.И. Симонов // Сборник аспирантских работ. – Свердловск, 1971. – Вып. 13. – С. 227–238.
316. Симонов В.И. Уголовно-правовая характеристика физического насилия: автореф. дисс. канд. юрид. наук / В.И. Симонов. – Свердловск, 1972. – 19 с.
317. Сингаївська І.В. Щодо питання кваліфікації злочинів з альтернативними діями / І.В. Сингаївська // Кримінальний кодекс України: 10 років очікувань: тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародного симпозіуму (23–24 вересня 2011 р.). – Львів: Львівський державний університет внутрішні з справ, 2011. – С. 387–390.
318. Ситковская О.Д. Аффект: криминально-психологическое исследование / О.Д. Ситковская. – М.: Юрлитинформ, 2001. – 240 с.
319. Ситковская О.Д. Психология уголовной ответственности / О.Д. Ситковская. – М.: Норма, 1998. – 272 с.
320. Скільки зброї мають на руках українці: офіційні та реальні дані дуже відрізняються [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://24tv.ua/skilki_zbroyi_mayut_na_rukah_ukrayintsi_ofitsiyni_ta_realni_dani_duzhe_vidriznyayutsya_n1004335 (дата звернення: 04.03.2019)
321. Скрекля Л.І. Жорстокість як наскрізне кримінально-правове поняття: автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / Леся Іванівна Скрекля. – Львів, 2014. – 18 с.
322. Словарь по уголовному праву / отв. ред. А.В. Наумов. – М.: БЕК, 1997. – 686 с.
323. Смыкалин А. Судебная система России в начале XX века / А. Смыкалин // Российская юстиция. – 2001. – № 12. – С. 39–42.
324. Собрание Указаний и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1922. – № 36. Приложение к ст. 554. – Ст. 553.
325. Собрания Указаний и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1923. – № 1. – Ст. 285.
326. Советское уголовное право. Особенная часть: учебник / Н. В. Васильев, М.А. Гельфер, П.И. Гришаев и др.; под ред. П.И. Гришаева, Б.В. Здравомыслова. – М.: Юридическая литература, 1988. – 608 с.

327. Советское уголовное право. Часть Общая / П.И. Гришаев, Б.В. Здравомыслов, С.Г. Келина и др.; под ред. Б.В. Здравомыслова и др. – М.: Юридическая литература, 1964. – 432 с.
328. Советское уголовное право. Часть Особенная / под ред. П.П. Михайленка. – К.: Выща школа МВД СССР, 1968. – 670 с.
329. Советское уголовное право. Часть Особенная: учебное пособие / Е.А. Смирнов, А.А. Игнатьев, И.В. Сабуров и др.; под ред. Е.А. Смирнова, А.Ш. Якупова. – К.: НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1975. – 343 с.
330. Советское уголовное право: Общая часть: учебник / Г.А. Кригер, А.В. Наумов, Ю.М. Ткачевский и др.; под ред. Г.А. Кригера, Н.Ф. Кузнецовой, Ю.М. Ткачевского. – М.: МГУ, 1988. – 368 с.
331. Советское уголовное право: Часть Особенная: учебник / С.В. Бородин, Ю.А. Воронин, Р.Р. Галиакбаров и др.; отв. ред. М.И. Ковалев. – М.: Юридическая литература, 1983. – 480 с.
332. Соціальна філософія. Короткий енциклопедичний словник / за ред. В.П. Андрущенко і М.І. Горлача. – Київ-Харків: «Рубікон», 1997. – С. 271–279.
333. Спиридонов Л. И. Социология уголовного права / Л. И. Спиридонов. – М.: Юридическая литература, 1986.
334. Статистика МВС України [Електронний ресурс] / Міністерство внутрішніх справ України // Офіційний сайт Міністерства внутрішніх справ України. – Режим доступу: <http://www.mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/index> (дата звернення: 04.03.2019)
335. Статистична інформація про стан злочинності та результати прокурорсько-слідчої діяльності [Електронний ресурс] / Генеральна прокуратура України // Офіційний сайт Генеральної прокуратури України. – Режим доступу: <http://www.gr.gov.ua> (дата звернення: 04.03.2019)
336. Сташис В. В. Личность – под охраной уголовного закона / В. В. Сташис, И. М. Бажанов. – Симферополь: Таврида, 1996. – 236 с.
337. Сташис В. В. Особа – під охороною кримінального закону / В. В. Сташис, М. І. Бажанов. – Х.: Право, 1996. – 224 с.
338. Сташис В. В. Ответственность за умышленное убийство, совершенное в состоянии сильного душевного волнения / В. В. Сташис // Проблемы социалистической законности. – 1976. – Вып. 1. – С. 89–96.
339. Сташис В. В. Преступления против личности в УК УССР и судебной практике / В. В. Сташис, М. И. Бажанов. – Х.: Выща школа, 1987. – 216 с.
340. Стецовский Ю. И. Право на свободу и личную неприкосновенность: Нормы и действительность / Ю. И. Стецовский. – М.: Дело, 2000. – 717 с.
341. Таганцев Н. С. Лекции по русскому уголовному праву: Часть Особенная / Н. С. Таганцев. – СПб., 1894. – 384 с.

342. Таганцев Н. С. О преступлениях против жизни. Т. I. / Н. С. Таганцев. – СПб.: типография Мордуховского, 1873. – 747 с.
343. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Лекции. Часть общая / Н. С. Таганцев. – М.: Наука, 1994. – Т. 1. – 380 с.
344. Тарарухин С. А. Квалификация преступлений в судебной и следственной практике / С. А. Тарарухин. – К.: Юрінком, 1995. – 208 с.
345. Тасаков С. Запрет эвтаназии унижает человеческое достоинство / С. Тасков // Российская юстиция. – 2003. – № 2. – С. 40–42.
346. Тацій В. Я. Новий кримінальний кодекс України / В. Я. Тацій, В. В. Сташис // Урядовий кур'єр. – 2001. – № 106 (16 червня). – С. 6–7.
347. Тацій В. Я. Объект и предмет преступления по советскому уголовному праву: учебное пособие / В. Я. Тацій. – Х.: Вища школа, 1982. – 100 с.
348. Тацій В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве / В. Я. Тацій. – Харьков: Высшая школа, 1988. – 198 с.
349. Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві: монографія / В. Я. Тацій. – Х.: Право, 2016. – 256 с.
350. Тацій В. Я. Стабільність та динамізм кримінального законодавства як запорука його якості та ефективності / В. Я. Тацій // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (11–12 жовтня 2012 року) / редкол.: В. Я. Тацій (голова ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2012. – С. 6–13.
351. Тимейко Б. В. Общее учение об объективной стороне преступления / Б. В. Тимейко. – Ростов: Ростовский государственный университет, 1977. – 290 с.
352. Тихомиров М. М. Исследование Русской Правды / М. М. Тихомиров. – Москва; Ленинград, 1941. – 263 с.
353. Тишкевич С. И. Квалификация преступлений против жизни / С. И. Тишкевич. – Минск: Репринт, 1991. – 115 с.
354. Ткаченко В. И. Ответственность за умышленные преступления против жизни и здоровья, совершенные в состоянии аффекта / В. И. Ткаченко. – М.: Юридическая литература, 1979. – 244 с.
355. Тоболкин П. С. Социальная обусловленность уголовно-правовых норм / П. С. Тоболкин. – Свердловск, 1983. – 176 с.
356. Толковый словарь русского языка / под ред. Д. Н. Ушакова. – М., 1994. – Т. 2. – 523 с.
357. Трайнин А. Н. Общее учение о составе преступления / А. Н. Трайнин. – М.: Госюриздат, 1957. – 363 с.
358. Тугаринов В. П. Личность и общество / В. П. Тугаринов. – М.: Мысль, 1965. – 191 с.
359. Уголовное право России. Учебник для вузов: в 2 т. Т. 2. Особенная часть / под ред. А. Н. Игнатова и Ю. А. Красикова. – М.: Норма-Инфра, 1998. – 816 с.

360. Уголовное право России. Особенная часть: учебник / под ред. проф. В. Б. Здравомыслова. – М.: Юристъ, 1996. – 480 с.
361. Уголовное право Российской Федерации. Общая часть: учебник / С. В. Афиногенов, Л. Д. Ермаков, Б. В. Здравомыслов и др.; Отв. ред. Б. В. Здравомыслов. – М.: Юристъ, 1996. – 509 с.
362. Уголовное право Российской Федерации. Особенная часть / под ред. Б. В. Здравомыслова. – М.: Юристъ, 1998. – 480 с.
363. Уголовное право Российской Федерации. Особенная часть. – М.: Юристъ, 1996. – 509 с.
364. Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть Особенная / под ред. А. Я. Светлова и В. В. Сташиса. – К.: Наукова думка, 1985. – 455 с.
365. Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть Общая / Ф. Г. Бурчак, И. П. Лановенко, А. М. Яковлев и др.; отв. ред. Ф. Г. Бурчак. – К.: Наукова думка, 1985. – 447 с.
366. Уголовное право Украины. Общая часть: учебник / М. И. Бажанов, Ю. В. Баулин, В. И. Борисов, С. В. Гавриш и др.; под ред. М. И. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тация. – Харьков: Право, 1999. – 397 с.
367. Уголовное право УССР. Особенная часть / Под ред. М. И. Бажанова, П. С. Матышевского, В. В. Сташиса. – К.: Вища школа, 1989. – 503 с.
368. Уголовное право УССР. Часть Общая: учебник / Ю. В. Александров, А. Ш. Якупов, М. И. Бажанов и др.; под ред. В. В. Сташиса, А. Ш. Якупова. – К.: Вища школа, 1984. – 384 с.
369. Уголовное право. Общая часть / под ред. А. И. Рарога. – М.: Гардарики, 1996. – 181 с.
370. Уголовное право. Общая Часть: учебник / отв. ред. И. Я. Козаченко, З. А. Незнамов. – М., 1997. – 516 с.
371. Уголовное право. Общая часть: учебник для ВУЗов / М. И. Ковалев, И. Я. Козаченко, З. А. Незнамова и др.; отв. ред. И. Я. Козаченко, З. А. Незнамова. – М.: Норма-инфра, 1999. – 516 с.
372. Уголовное право. Общая часть: учебник для ВУЗов / под ред. И. Я. Козаченко, З. А. Незнамов. – М.: Норма, 1998. – 516 с.
373. Уголовное право. Особенная часть. Учебник / под ред. Н. И. Ветрова и Ю. И. Ляпунова. – М.: Новый Юрист, 1998. – 768 с.
374. Уголовное право. Особенная часть: краткое пособие для подготовки к экзамену / Б. В. Волженкин, Р. Р. Галиакбаров, А. С. Горелик и др.; под ред. Л. Л. Кругликова. – М.: БЕК, 2000. – 441 с.
375. Уголовное право. Часть Общая. Часть Особенная / под ред. Л. Д. Гаухмана и Л. Д. Колодиина. – М.: Юриспруденция, 1999. – 784 с.
376. Уголовное право: учебник / под ред. В. П. Кашепова. – М.: Былина, 1999. – 559 с.
377. Уголовное Уложение // Собрание узаконений и распоряжений Правительства. – 1903. – № 38. – Отд. 1. – Ст. 416.

378. Уголовный закон Латвийской Республики. – Минск: Тесей, 1999. – 176 с.
379. Уголовный закон. Опыт теоретического моделирования / Г.З. Анашкин, С.В. Бородин, И.М. Гальперин и др.; отв. ред. В.Н. Кудрявцев, С.Г. Келина. – М.: Наука, 1987. – 277 с.
380. Уголовный кодекс Австрии. – М.: Зерцало-М, 2001. – 144 с.
381. Уголовный кодекс Голландии. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2000. – 510 с.
382. Уголовный кодекс Дании. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – 230 с.
383. Уголовный кодекс Индии. – М., 1958. – 240 с.
384. Уголовный кодекс Испании. – М.: Зерцало, 1998. – 218 с.
385. Уголовный кодекс Латвийской Республики. – Минск: Тесей, 1999. – С. 78–79.
386. Уголовный кодекс Республики Беларусь. – Минск: Амалфея, 2001. – 320 с.
387. Уголовный кодекс Республики Болгария. – Минск: Тесей, 2000. – 191 с.
388. Уголовный кодекс Республики Польша. – Минск: Тесей, 1998. – 128 с.
389. Уголовный кодекс РСФСР. – М.: Юрид. изд-во наркомюста, 1923.
390. Уголовный кодекс Союза ССР: Проект. – М.: Типограф. «Известия Советов депутатов трудящихся СССР», 1947.
391. Уголовный кодекс Украинской РСР 1927 р. Прийнятий другою сесією ВУЦВК Х скликання // ЗУ УРСР. – 1927. – № 58–59. – Ст. 232.
392. Уголовный кодекс Франции (Ст. 221-6). – СПб, 2002. – 648 с.
393. Уголовный кодекс ФРГ. – М.: Зерцало, 2000. – 208 с.
394. Уголовный кодекс Швейцарии. – М.: Зерцало, 2000. – 384 с.
395. Уголовный кодекс Швеции. – М.: МГУ, 2000. – 167 с.
396. Україна в міжнародно-правових відносинах. Книга 1. Боротьба зі злочинністю та взаємна правова допомога. – К.: Юрінком, 1996. – 1184 с.
397. Універсальний словник-енциклопедія. – Київ: Ірина, 1999. – 1550 с.
398. Ухвала колегії судді Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 25 квітня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 387–397.
399. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 22 січня 2004 року // Вісник Верховного Суду України. – 2004. – № 4. – С. 24–25.
400. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 7 лютого 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 150–152.
401. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 29 березня 2005 року // Кримінальне

- судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 475–480.
402. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 4 липня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 611–614.
403. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 25 квітня 2002 року // Рішення Верховного Суду України 2003. – К, 2004. – С. 119–121.
404. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 12 квітня 2005 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 97–100.
405. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 17 січня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 101–104.
406. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 11 квітня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 104–108.
407. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 16 лютого 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 177–180.
408. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 23 лютого 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 180–185.
409. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 12 серпня 2003 року // Рішення Верховного Суду України. – 2004. – Вип. 1. – С. 93–94.
410. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 4 квітня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 190–193;
411. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 27 жовтня 2005 року // Судова практика Верховного Суду України у кримінальних справах: Офіційне видання / Верховний Суд України. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 165–175.
412. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 12 серпня 2003 року // Рішення Верховного Суду України. – 2004. – № 1. – С. 10–12.

413. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 15 липня 2003 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 227–230.
414. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 31 січня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 233–240.
415. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 23 березня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 240–245.
416. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 15 липня 2003 року // Вісник Верховного Суду України. – 2004. – № 9 – С. 21–22.
417. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 16 травня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 245–252.
418. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 6 червня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 252–255.
419. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 15 червня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 255–263.
420. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 31 липня 2003 року // Рішення Верховного Суду України. – 2004. – Вип.1 – С. 92–93.
421. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 14 березня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 186–190.
422. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 25 жовтня 2005 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 288–292.
423. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 18 квітня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 341–347.

424. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 14 березня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 371–376.
425. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 31 січня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 366–371.
426. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 6 квітня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 397–405.
427. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 16 березня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 378–385;
428. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 23 березня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 385–387.
429. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 6 липня 2004 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 423–428;
430. 430. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 27 червня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 432–435;
431. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 6 липня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 435–438.
432. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 5 вересня 2002 року // Рішення Верховного Суду України: Щорічник. – К., 2004. – С. 117–119.
433. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 23 лютого 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 443–448.
434. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 23 листопада 2004 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 520–524.

435. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 16 березня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 553–555.
436. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах України від 14 серпня 2003 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 225–227.
437. Ухвала спільного засідання суддів судової палати з кримінальних справ і військової палати Верховного Суду України від 11 травня 2002 року // Вісник Верховного Суду України. – 2003. – № 1. – С. 30.
438. Ухвала спільного засідання Судової палати у кримінальних справах і Військової палати Верховного Суду України від 15 березня 2002 року // Вісник Верховного Суду України. – 2002. – № 3. – С. 17–18;
439. Ухвала суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 4 квітня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 355–361.
440. Ухвала судової колегії в кримінальних справах Верховного Суду України від 15 квітня 1999 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 95–97.
441. Ухвала судової колегії в кримінальних справах Верховного Суду України від 11 травня 1999 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 230–233.
442. Ухвала судової колегії в кримінальних справах Верховного Суду України від 24 листопада 1998 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 416–419.
443. Ухвала судової колегії в кримінальних справах Верховного Суду України від 22 серпня 2000 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 550–553.
444. Ухвала Судової колегії в кримінальних справах у справі Б. // Сборник судебных решений по уголовным делам. Судебная практика. Убийства, изнасилования и другие преступления против личности. – К.: Знання, 1993. – С. 323–325.
445. Ухвала судової колегії Верховного Суду України від 18 липня 2000 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 515–517.

446. Факти, статистика та аналітика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zbroya.info/uk/topic/statistika-ta-analitika/all/48fakti> (дата звернення: 04.03.2019).
447. Фарбер И. Е. Свобода и права человека в Советском государстве / И. Е. Фарбер. – Саратов, 1974. – 180 с.
448. Федоров М. И. Понятие объекта преступления по советскому уголовному праву / М. И. Федоров // Ученые записки Пермского государственного университета. – Пермь: Пермский государственный университет. – 1957. – Т. XI. – Вып. 4. – Кн. 2. – С. 190–196.
449. Феоктистов М. Квалификация убийств: некоторые вопросы теории и практики / М. Феоктистов, Е. Бочаров // Уголовное право. – 2000. – № 2. – С. 65–66.
450. Фесенко Є. Цінності – як об'єкт злочину / Є. Фесенко // Право України. – 1999. – № 6. – С. 75–78.
451. Философский словарь. А-Я / под ред. И. Т. Фролова. – М.: Изд-во полит. л-ра., 1981. – 719 с.
452. Флоря К. Н. Назначение наказания с учетом причин совершенного преступления / К. Н. Флоря. – Кишнев: Штеница, 1980. – 135 с.
453. Фойницький И. Я. Курс уголовного права. Часть Особенная / И. Я. Фойницький; под ред., с предисл.: А. А. Жижиленко. 7-е изд., доп. и пересмотр. – Петроград: Юрид. о-во при Петрогр. ун-те, 1916. – 443 с.
454. Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник для студентів вищих навчальних закладів. – 2-ге вид., доп. і переробл. / П. Л. Фріс. – К.: Атіка, 2009. – 512 с.
455. Фролов Е. А. Спорные вопросы общего учения об объекте преступления / Е. А. Фролов // Сборник учёных трудов Свердловского юридического института. – Свердловск: СЮИ. – 1969. – Вып. 10. – С. 184–225.
456. Фролов И. Т. Современная наука и гуманизм / И. Т. Фролов. – М.: Знание, 1974. – 62 с.
457. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України в інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: монографія / М. І. Хавронюк. – К.: Юрисконсульт, 2006. – 1048 с.
458. Хавронюк М. І. Диференціація кримінальної відповідальності чи кримінальна безвідповідальність [Електронний ресурс] / М. І. Хавронюк. – Режим доступу: <http://www.zakonoproekt.org.ua> (дата звернення: 04.03.2019).
459. Хачатуров Р. А. Становление права (на материалах Киевской Руси) / Р. А. Хачатуров. – Тбилиси, 1988. – 264 с.
460. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран (Новое и Новейшее время) / Составитель: Н. А. Крашенинникова. – М.: Зерцало, 1999. – 592 с.

461. Церетели Т. В. Причинная связь в уголовном праве / Т. В. Церетели. – М.: Госюриздат, 1963. – 382 с.
462. Черепнин Л. В. Общественно – политические отношения Древней Руси и Русская Правда / Л. В. Черепнин // Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965. – С. 128–278.
463. Черниловский З. М. Русская Правда в свете других словянских судебников / З. М. Черниловский // Древняя Русь: проблемы права и правовой идеологии. – М., 1984. – С. 43–35.
464. Чорнобровий М. П. Еутаназія: pro et contra (філософсько-правовий підхід) / М. П. Чорнобровий, Р. О. Стефанчук, С. В. Лозінська // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2004. – № 4. – С. 10–12.
465. Шавгулидзе Т. Г. Аффект и уголовная ответственность / Т. Г. Шавгулидзе. – Тбилиси, 1977. – 214 с.
466. Шанс і ризик // Deutschland. – 2002. – № 2. – С. 32.
467. Шарапов Р. Д. Физическое насилие в уголовном праве / Р. Д. Шарапов. – СПб: Юридический центр Пресс, 2001. – 298 с.
468. Шарапов Р. К вопросу о начале уголовно-правовой охраны жизни человека / Р. К. Шарапов // Уголовное право. – 1996. – № 4 – С. 31–33.
469. Шарапов Р. Д. Физическое насилие в уголовном праве / Р. Д. Шарапов – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – С. 190;
470. Шаргородский М. Д. Преступления против жизни и здоровья / М. Д. Шаргородский. – М.: Юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1948. – 512 с.
471. Шаргородский М. Д. Преступления против жизни и здоровья / М. Д. Шаргородский. – М.: Юриздат Министерства юстиции СССР, 1947. – 511 с.
472. Шахунянц Е. А. Уголовно-правовая охрана конституционных прав и свобод граждан в РФ / Е. А. Шахунянц. – М., 1993. – 58 с.
473. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія / О. О. Шевченко. – К.: Вентурі, 1995. – 176 с.
474. Шевченко О. В. Кримінальна відповідальність за вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини / О. В. Шевченко. – Харків: Ніка Нова, 2012. – 215 с.
475. Шепелева Н. В. «Загибель населення» як вид злочинних наслідків / Н. В. Шепелева // Вісник Верховного Суду України. – 2005. – № 12 (64). – С. 30–32.
476. Шеховцова Л. І. Питання про еутаназію: «за» та «проти» / Л. І. Шеховцова // Вісник Запорізького національного університету. – 2009. – № 2. – С. 150–153.
477. Шувальська Л. Р. Суб'єкт насильницького злочину проти життя та здоров'я: психологічні та правові засади / Л. Р. Шувальська. – Чернівці: Технодрук, 2015. – 243 с.

478. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Гол. ред. Ю.С. Шемшученко. – К.: Українська енциклопедія, 1998. – Т. 4. Н–П. – 2002. – 768 с.
479. Юрченко О.Ю. Роль виктимного поведення в механізмі совершення тяжких насильственных преступлений против жизни и здоровья личности / О.Ю. Юрченко // Проблеми боротьби з насильницькою злочинністю в Україні. – Харків: Лествиця Марії, 2001. – С. 106–109.
480. Юшков С.В. Русская Правда: Происхождение, источники, значение / С.В. Юшков. – М., 1950. – 352 с.
481. Яковлев Я.М. Половые преступления / Я.М. Яковлев. – Душанбе: Ирфон, 1969. – 453 с.
482. Ярмиш Н.М. Дія як ознака об'єктивної сторони злочину (проблеми психологічної характеристики) / Н.М. Ярмиш. – Х.: Основа, 1999. – 84с.
483. Ярмиш Н.М. Проблеми відмежування вбивства від деяких суміжних злочинів / Н.М. Ярмиш // Вісник національного університету внутрішніх справ. – 2005. – Вип. 29. – С. 114–118.
484. Ярмыш Н. Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ) / Н.Н. Ярмыш. – Харьков: Право, 2003. – 512 с.
485. Ясен Я. Кінець Доктора Смерті / Я. Ясен // Політика і культура. – 1999. – № 9. – С. 22.

ЗМІСТ

Гришук В. К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини. *Монографія*

Вступ	3
РОЗДІЛ 1. Соціальна відповідальність людини.....	7
1.1. Загальнофілософські підходи до розуміння поняття феномена соціальної відповідальності людини.....	7
1.2. Види соціальної відповідальності людини.....	39
1.3. Підстави соціальної відповідальності людини	45
1.4. Стадії соціальної відповідальності людини	93
1.5. Принципи соціальної відповідальності людини.....	96
Висновки до розділу 1.....	102
РОЗДІЛ 2. Юридична відповідальність людини	114
2.1. Загальні підходи до розуміння поняття феномена юридичної відповідальності людини.....	114
2.2. Загальні підходи до розуміння поняття феномена позитивної юридичної відповідальності людини	125
2.2.1. Підстави позитивної (перспективної) юридичної відповідальності людини.....	141
2.2.2. Принципи позитивної (перспективної) юридичної відповідальності людини.....	144
2.3. Розуміння поняття феномена юридичної відповідальності людини в її негативному (ретроспективному) значенні	146
2.3.1. Підстави негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності людини.....	166
2.3.2. Види (форми, способи), стадії реалізації негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності людини.....	199
2.3.3. Принципи негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності людини.....	203
2.4. Трактатування феномена юридичної відповідальності людини в її позитивно-негативному значенні як єдиного правового поняття ...	215
Висновки до розділу 2.....	223
РОЗДІЛ 3. Кримінально-правова відповідальність людини	242
3.1. Загальні підходи до розуміння поняття феномена кримінально-правової відповідальності людини	242
3.2. Розуміння кримінально-правової відповідальності людини як двоаспектного кримінально-правового, позитивно-негативного феномена	273

3.3. Розуміння поняття феномена кримінально-правової відповідальності людини в її негативному (ретроспективному) значенні	306
3.3.1. Підстави негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини.....	352
3.3.2. Форми реалізації негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини.....	390
3.3.3. Стадії реалізації негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини.....	407
3.3.4. Принципи негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності людини.....	419
Висновки до розділу 3.....	455
Список використаних джерел.....	485

Гришук В.К., Маковецька Н.Є. Умисні вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща: юридичний аналіз складів злочинів. Монографія

Вступ	523

Розділ 1. Поняття, ознаки та види умисного вбивства за кримінальним правом України та Республіки

Польща	526

1.1. Поняття вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща	526
1.2. Ознаки вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща	535
1.3. Класифікація умисних вбивств за кримінальним правом України та Республіки Польща	547
Основні висновки до розділу.....	555

Розділ 2. Основний склад умисного вбивства за КК України та Республіки Польща

2.1. Об'єкт основного складу умисного вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща	557
2.2. Об'єктивна сторона основного складу умисного вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща.....	587
2.3. Суб'єкт основного складу умисного вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща	600
2.4. Суб'єктивна сторона основного складу умисного вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща.....	612
Основні висновки до розділу.....	624

Розділ 3. Склади умисних вбивств при обтяжуючих обставинах за кримінальним правом України та Республіки Польщі..... 627

Основні висновки до розділу..... 672

РОЗДІЛ 4. Склади умисних вбивств при пом'якшуючих обставинах за кримінальним правом України та Республіки Польща 674

4.1. Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання за кримінальним правом України та Республіки Польща..... 674

4.2. Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини за кримінальним правом України та Республіки Польща..... 699

4.3. Умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця за кримінальним правом України та Республіки Польща..... 710

4.4. Еутаназія за кримінальним правом України та Республіки Польща 726

Основні висновки до розділу..... 735

Загальні висновки 738

**Грищук В.К., Маковецька Н.Є., Плукар В.В., Яремко Г.З.
Вбивства людини за кримінальним правом України.
Підручник**

Вступ 743

Розділ І. Загальні підходи до наукового аналізу складів вбивств людини за кримінальним правом України..... 745

§1. Пам'ятки українського права про кримінально-правову охорону життя людини..... 745

§2. Злочини проти життя людини в системі злочинів проти людини за кримінальним правом України та окремих зарубіжних держав 761

§3. Поняття та система злочинів проти життя людини за кримінальним правом України 778

Розділ ІІ. Юридичний аналіз складів вбивств людини за кримінальним правом України 783

§1. Загальний, родовий та безпосередні об'єкти злочинів проти життя людини..... 783

§2. Поняття вбивства людини. Умисне вбивство людини, вчинене без пом'якшуючих і обтяжуючих обставин (основний склад умисного вбивства людини)	807
§3. Умисні вбивства людини, вчинені при обтяжуючих обставинах	850
§4. Умисні вбивства людини, вчинені при пом'якшуючих обставинах	893
4.1. Умисне вбивство людини, вчинене в стані сильного душевного хвилювання.....	893
4.2. Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини	918
4.3. Умисне вбивство людини, вчинене при перевищенні меж необхідної оборони або у разі заходів, необхідних для затирання злочинця.....	928
4.4. Еутаназія за кримінальним правом України	945
§5. Вбивство людини, вчинене через необережність	953
Розділ III. Караність вбивств за кримінальним правом України.....	971
Висновки.....	990
Перелік використаних наукових джерел	992

Наукове видання

*Грищук Віктор Климович,
доктор юридичних наук, професор*

ВИБРАНІ НАУКОВІ ПРАЦІ

Книга II

Підписано до друку 2025 р.
Формат 707×100¹/₁₆. Ум. др. арк. 82,4.
Наклад прим. Зам № .

Хмельницький університет управління та права
імені Леоніда Юзькова
29013, м. Хмельницький, вул. Героїв Майдану, буд. 8
www.univer.km.ua

Свідоцтво Державного комітету інформаційної політики,
телебачення та радіомовлення України
про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 6982 від 19.11.19 р.